EIGENDOM VAN

IN SILENTIO
FORTITVDO
ET SPE ERIT
VESTRA .

LEER EN LEVEN VAN DE GROTE KERKHERVORMERS

DR. MAARTEN LUTHER

En

PROF. Ph. MELANCHTON

IN 6 BUNDELS

MAARTEN LUTHER, ZIJN BRIEVEN
EN
HUWELIJK KATHARINA VAN BORA

2e BUNDEL

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2016

INHOUD BUNDEL 2

1. KATHARINA VON BORA. UIT HAAR LEVEN EN HAAR GEZIN.
DOOR ARMIN STEIN EN ANDEREN.
I. EERSTE BOEK. De jonkvrouw. Blz. 11
II. TWEEDE BOEK. De huisvrouw. Blz 61
III. DERDE BOEK. De weduwe. Blz 149

2. Brieven uit de beslissende jaren van zijn leven
Door J. P. BOENDERMAKER. Blz. 183

3. BRIEVEN VAN DR. MAARTEN LUTHER AAN FAMILIE EN VRIENDEN
A. BRIEVEN VAN LUTHER UIT DE JAREN 1517 – 1530, Blz. 275
B. BRIEVEN VANUIT DE COBURG

4. INVLOED VAN LUTHER IN DE NEDERLANDEN. Blz. 329
1. Brabant en Vlaanderen in de ban van Luther
2. Een selecte club Lutheraanhangers in Brussel
3. DE HERVORMING IN ZEELAND
4. De Dopers (1532 - ca. 1540)
5. Reformatorische ontwikkelingen tot ca. 1566
6. MARTELAREN GEDOOD VANWEGE DE LEER VAN LUTHER. Blz. 383

5. DR. MAARTEN LUTHER ALS ZIELSZORGER. Paul Scheurlen. Blz. 411
1. LUTHER ALS KRUISDRAGER
2. LUTHER ALS TROOSTER
3. LUTHER ALS BIDDER EN VOORBIDDER
4. LUTHER ALS VOORBEELD IN AMBT EN BEROEP
5. LUTHER ALS BEMOEDIGER DOOR GEDICHTEN
6. LUTHERS BLIJMOEDIHEID
(1) Luthers vreugde in de natuur
(2) Luther als vriend
(3). De humor van Luther
(4) Luther als opvoeder
(5) Luther over: *Over het huwelijkse leven*

6. CITATEN UIT LUTHERS TAFELGESPREKKEN. Blz. 529

7. EEN ONDERRICHT HOE DE CHRISTENEN MET MOZES DIENEN OM TE GAAN. Dr. M. LUTHER. Met toelichting Red. St. Gihonbron. Blz 571

8. ASPECTEN UIT HET LEVEN EN DE LEER VAN DR. MAARTEN LUTHER
DIVERSE AUTEURS.
8.1. LUTHERS VISIE OP WET EN EVANGELIE, Dr. J. van Genderen. Blz. 597
8.2. LUTHER OVER DE BOETE. Prof. J. Kamphuis. Blz. 623
8.3. LUTHER OVER Galaten wet en evangelie. Drs. K. Exalto. Blz. 639
8.4. LUTHER, Drs. K. Exalto. Blz. 663
8.5. CALVIJN EN LUTHER, dr. W. Balke. Blz. 679
8.6. LUTHERS LEER VAN WOORD EN GEEST, dr. C. Graafland. Blz. 693
8.7. EEN BELANGRIJKE BEKENTENIS VAN LUTHER OVER HET HEILIG AVONDMAAL. Blz 721
8.8. DE STICHTER VAN DE EVANGELISCHE LANDSKERKEN, Gerard Ritter. Blz. 723
8.9. 'DE JODEN EN HUN LEUGENS' TOEGELICHT, Dr. T.H.M. Akerboom. Blz. 743
8.10. Luthers visie op de Joden getoetst. Blz. 751

9. 'EEN DIENAAR IS NIET MEER DAN ZIJN MEESTER'. Blz. 761
LUTHER OVER DE AANVECHTING, Drs. A. De Reuver

KATHARINA VON BORA

UIT HET LEVEN VAN LUTHER, ZIJN VROUW EN KINDEREN

door

ARMIN STEIN

Bewerkte vertaling
met diverse toevoegingen door Paul Scheurlen en anderen

Samengesteld door W. Westerbeke

Oorspronkelijke uitgave:
NIJKERK
G. F. CALLENBACH

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012

INHOUD

I. EERSTE BOEK. De jonkvrouw

INLEIDING

1. Een geheim verbond bij de nonnen te Nimptschen, 1521
2. Hoop op Maarten Luther
3. De morgenschemering van verlossing
4. Verlossing uit het nonnenklooster, 1522
5. Katharina von Bora bij Reichenbach
6. Student Baumgärtner en Käthe
7. Doctor Kaspar Glatz doet aanzoek bij Käthe
8. Een onverwacht besluit: Luther verloofd met Käthe
9. Een schone huwelijksdag, 13 juni 1525

II. TWEEDE BOEK. De huisvrouw. Blz 53

INLEIDING

10. Gesmaad en toch gelukkig
11. Moordaanslag op Luther verijdeld, 1525
12. Nieuw leven; Hans geboren, 2 juni 1526
13. Als stervenden, en zie, zij leven, 1527
14. Verlies en vergoeding, 1528
15. Luther in Coburg, Käthe in eenzaamheid, 1530
16. Luthers gezin als een Godshuis
17. Vrede tussen de keizer en de Evangelische vorsten*, 1532*
18. De moeder en haar kinderen, 1533, 1534
19. Uit de dood verrezen, 1537
20. Käthe erft landgoed Zulsdorf, 1539, 1540
21. Een erezuil voor Katharina in Luthers testament, 1542
22. Een lijdensweg
23. Van Wittenberg naar Zulsdorf, 1545
24. Luthers zalig einde, 1546

III. DERDE BOEK. De weduwe. Blz 125

INLEIDING

25. De steun van de verlatenen
26. Schmalkaldisch Verbond gebroken, 1547
27. Door nieuwe angst en zorgen
28. Zonnestralen
29. Verlossing uit de grote verdrukking, 1552
30. Het nageslacht

"Iedere vrome vrouw moet geëerd en bemind worden, vooreerst, omdat zij een geschenk en een gave van God is; ten andere, omdat God de vrouw voortreffelijke en grote deugden verleend heeft, welke haar kleine feilen en gebreken verreweg overtreffen, vooral als zij vasthoudt aan de eerbaarheid, de trouw en het geloof." MAARTEN LUTHER

Zie voor gedetailleerd verslag van Luthers gezinsleven, het prachtig boek van **Paul Scheurlen: Luther onze huisvriend.** Uitgave 1923, n.a.v. 400 jaar Reformatie. Herdrukt door BV. Uitg. de Banier, Utrecht.

I. EERSTE BOEK.
DE JONKVROUW

INLEIDING

Katharina von Bora, de vrouw van Maarten LUTHER.

Toen Maarten de hand van Käthe vroeg, wist ze toen wel wie Maarten was? Ja, dat wist ze goed! Maarten Luther was de grote weldoener van het Duitse volk. En niet het minste van de Duitse kloosterlingen, die als het ware gevangen zaten in hun cellen. Of dit gewillig of onwillig was, is een andere zaak. De historie heeft geleerd, dat zij smachten naar verlossing. Verlossing van kerkelijke, geestelijke en disciplinaire banden. De weldoener van hen werd Maarten Luther. En er is nog een groter weldaad die Luther het Duitse volk gaf.

Een van de grootste diensten die Luther het Duitse volk heeft bewezen, is zijn vertaling van ***de Bijbel.*** God ging spreken in de Duitse taal.

Luther bezat de innerlijke voorwaarden, die daarvoor nodig zijn: "een echt vroom, trouw, ijverig, voorzichtig, christelijk, geleerd, ervaren en geoefend hart." In de duisternis van de zwaarste, inwendige aanvechtingen, terwijl zijn naar God smachtend hart om vrede worstelde, ging hem een licht op over de schoonheid van de Bijbel. Van toen af liet deze hem niet meer los. Hij was in zijn, toen Latijnse, Bijbel thuis, voordat hij aan de vertaling begon.

In een brief aan Joh. Lang te Erfurt, van 18 december 1521, zinspeelt Luther voor het eerst met een enkel woord op zijn plan, waarvan hij weet, dat ook zijn vriend ermee bezig is. En hij is met hem zó ingenomen, dat hij voortgaat: "Mocht toch elke afzonderlijke stad een tolk bezitten. Dit boek alleen moest in de mond, de hand, de ogen, de oren, en in het hart van allen zijn."

In 3 maanden was Luther met de vertaling van het Nieuwe Testament gereed. Toen de onlusten, door de dwepers en beeldenstormers in Wittenberg veroorzaakt, hem deden terugkeren, zonder dat hij zich van rijksban en kerkelijke ban wat aantrok, werd het hem opnieuw en goed duidelijk, hoezeer de mensen de leiding van het Woord van God nodig hebben. Met het Woord, en met het Woord van God alléén, heeft hij de storm te Wittenberg gestild.

Op 21 september 1522 was het Nieuwe Testament gedrukt. Welk een gedenkwaardige dag in de geschiedenis van het Rijk van God! Melchior Lotter te Wittenberg heeft het boek, dat door Lucas Cranach met houtsneden was versierd, gedrukt. De eenvoudige titel van de eerste druk luidde: "Das Newe Testament Deutzsch." (Het Nieuwe Testament in het Duits.) Naar de maand waarin het verscheen, ontving dit eerste Nieuwe Testament de naam "September-bijbel." Er kwamen niet minder dan 5000 exemplaren van de drukpers. De prijs bedroeg 1 1/2 gulden. Niettemin was de oplaag na drie maanden uitverkocht! Met zulk een dorst wierp zich het Duitse volk op de zo lang verstopte bron van het Woord van God!

Voor de vertaling van het Oude Testament, waarmee hij terstond een begin maakte, had Luther meer dan 10 jaar nodig. In de eerste plaats bezorgde het Hebreeuws hem op veel plaatsen moeilijkheden, iets wat ook nu nog veel geleerde navorsers van deze taal moeten erkennen. Ten tweede werd de arbeid telkens onderbroken, wat bij de overweldige hoeveelheid werk, die op de schouder van Luther drukte, volkomen begrijpelijk is.

De vertaler deed voor de onduidelijke plaatsen graag een beroep op de hulp van Melanchthon, Aurogallus, professor in de Hebreeuwse taal, en anderen.

In 1523 kwamen de 5 boeken van Mozes klaar. In 1524 lagen de historische boeken tot het boek Esther gereed. Job leverde grote moeilijkheden op. Luther sprak eens als zijn mening uit, dat hij (Job) "nog minder een vertaling kan verdragen dan de vertroostingen van zijn vrienden." En later, in 1530, zegt hij: "Aan Job hebben wij, Mr. Philippus, Aurogallus en ik,

zóveel werk, dat wij soms in vier dagen nauwelijks drie regels kunnen klaar krijgen. Lieve help, nu het in het Duits vertaald en gereed is, kan iedereen het lezen en verstaan, en men doorloopt met de ogen drie, vier bladzijden zonder ook maar een keer te struikelen. Men merkt niet, hoeveel stenen en kluiten er liggen, waar men nu overheen loopt als over een geschaafde plank." Midden in het werk aan de profeten schrijft hij op 14 juni 1528 aan zijn vriend Link: "Wij zweten nu over de profeten. Mijn God, wat is het een groot en moeizaam werk om de Hebreeuwse schrijvers ertoe te dwingen om Duits te spreken. Hoe stribbelen zij tegen! Zij willen hun Hebreeuwse aard niet verloochenen en het barbaarse Duits niet naspreken, evenmin als men de nachtegaal kan dwingen om de koekoek na te doen, wiens eentonig geschreeuw hij verwenst."

Nadat het Oude Testament eerst in afzonderlijke delen was verschenen, is in augustus 1534 voor de eerste maal de gehele Bijbel in één band uitgekomen, eveneens met houtsneden versierd, en gedrukt bij Hans Lufft. Op het titelblad stond: "Biblia, das ist, die gantze Heilige Schrift Deutsch. Mart. Luth. Wittenberg. Begnadet mit Kurftirstlicher zu Sachsen Freiheit. Gedruckt durch Hans Lufft. MDXXXIIII." (Biblia, dat is de ganse Heilige Schrift in het Duits. Maarten Luther, te Wittenberg. Begunstigd met het privilege van de keurvorst van Sachsen. Gedrukt door Hans Lufft. 1534.)

Maar voor de naar waarheid strevende Luther was deze eerste, grote poging niet voldoende. Evenals de Reformator de uitgaven van het Nieuwe Testament in de jaren 1526 en 1530 aan een grondige herziening onderwierp, zo deed hij dat ook met de gehele Bijbel. Bijzonder nauwgezet en voor de laatste maal, met de trouwe medewerking van zijn vrienden, in de jaren 1539-1541.

Laat ons Mathesius, in die jaren een tafelgenoot van Luther, van die plechtige en gezegende samenkomsten een beeld schilderen. Mathesius zegt in zijn 13de preek: "Nadat eerst de gehele Duitse Bijbel was gereedgekomen, en de ene dag ten koste van veel strijd de andere leerde, neemt Doctor (Luther) met grote ernst, ijver en gebeden de Bijbel weer van het begin af voor zich, en herziet hem in zijn geheel. En omdat de Zoon van God heeft beloofd, dat Hij aanwezig wilde zijn waar enkelen in Zijn naam zijn vergaderd, en Hem om Zijn Geest bidden, daarom stelt Doctor Luther terstond een eigen Sanhedrin18 samen uit de knapste personen, die toen beschikbaar waren, en die elke week enkele uren voor het avondeten bijeenkwamen, namelijk: doctor Johan Bugenhagen, doctor Justus Jonas, doctor Kreuziger, magister Philippus, Mathëus Aurogallus, terwijl daarbij ook magister Rörer, de corrector, tegenwoordig was." Men had zich thuis voorbereid en ieder maakte zijn gevoelen bekend. Luther, de "president", zoals Mathesius hem noemt, nam de eindbeslissing. Wonderschone en leerzame woorden moeten bij die arbeid gesproken zijn, die later als korte kanttekeningen en verklaringen aan de rand naast de tekst zijn gedrukt. Het zal altijd een gedenkwaardig feit blijven, dat de boekdrukkunst, die weinige jaren voor de komst van Luther in de wereld, werd uitgevonden, ons als eerste, grote geschenk de Bijbel van Luther heeft gegeven. Vooral voor het Duitse volk.

En in welk een taal! Luther heeft - het midden houdend tussen het Hoogduits en het Platduits - in de stijve, ambtelijke taal van Keursaksen ("ik spreek overeenkomstig de Saksische Kanselarij, die alle vorsten en koningen in Duitsland navolgen") de oorspronkelijkheid, bewegelijkheid en levendigheid van zijn wonderlijke taalgevoel ingegoten. Zonder dat zou de Bijbel geen Boek voor het volk geworden zijn. Luther heeft de Bijbel "vertaald", maar ook nog meer dan dat, hij heeft hem "verduitst." Hij had zijn zinnen erop gezet "om hem in krachtig, goed Duits weer te geven." "Men moet", zo luidt een bekende uitspraak van hem, "de moeder in huis, de kinderen op straat, de gewone man op de markt vragen, en op hun mond letten, hoe zij spreken, en in overeenstemming daarmee vertolken, dan verstaan zij het en dan merken zij, dat men Duits met hen spreekt."

Dat heeft Luther in toepassing gebracht. Met zijn voor de gevoelswaarde en het ritme van de taal zo fijngevoelig oor heeft hij naar zijn volk geluisterd. Zonder weerga het woord machtig, schenkt deze meester aan de Duitse Bijbeltaal zowel de weldadig aandoende populariteit en waardevolle kracht, de gebedswarmte van zijn vroom gemoed, als ook de

meeslepende kracht van zijn strijdbare natuur. De Bijbel van Luther spreekt tot ons in de vertrouwelijke taal van een broeder, die ons hart goed doet. In de Bijbelvertaling van Luther heeft de Geest van de Heilige Schrift een innig verbond aangegaan met de Duitse taal.

Op de Bijbel heeft Luther de Duitse Kerk gegrond, en met hem heeft hij ook de reformatie van het Duitse gezin tot stand gebracht. De vorst in zijn paleis, de burger in zijn woning, wie ook maar de Bijbel leest, hij bezit daarin een schat, die alle schatten overtreft. Zijn woord is een handleiding voor het dagelijks werk, een kracht in bange tijden. Zijn vertroosting doet de verwelkte gelaatstrekken van de ouden opklaren, de liefelijke verhalen van de Heiland de ogen van de kleinen schitteren.

Welke gedachten hebben Luther geleid bij de arbeid, die hij 25 jaren van zijn leven aan de Duitse Bijbel heeft besteed?

"Ik kan", zegt hij, "met een oprecht geweten verklaren, dat ik de grootste trouw en ijver daarin betoond heb, en nimmer verkeerde motieven heb gehad. Want ik heb er geen penning voor aangenomen noch verlangd, noch eraan verdiend. Ik heb er ook niet mijn eigen eer mee op het oog gehad, dat weet God, mijn Heere, maar ik heb het gedaan ten dienste van de geliefde christenen, en ter ere van Hem, die hierboven woont, die mij elk uur zóveel goed doet, dat ik, al had ik duizendmaal zo veel en zo ijverig vertaald, toch niet verdiend zou hebben om één uur te leven of een gezond oog te hebben. Alles wat ik ben en heb, dat dank ik aan Zijn genade en barmhartigheid. Ja, het is alles de vrucht van Zijn kostbaar bloed en bange zweet. Daarom moet het ook alles, omdat God het wil, met vreugde en van harte dienen tot Zijn eer."

Voor Luther, de grote en rijke geest, die de wereld in geschriften, enig in hun soort, een volheid van geweldige en zegenrijke gedachten heeft geschonken, is de Bijbel werkelijk het Boek der boeken geweest: "Met een zuiver geweten durf ik te zeggen, dat ik niets liever zou hebben dan de ondergang van al mijn boeken, die ik ook maar moest laten uitgeven om de mensen voor dwalingen te waarschuwen en naar de Bijbel te leiden, opdat zij hem leerden verstaan en dan mijn boeken lieten verdwijnen." Zijn "boven alles geliefde Heilige Schrift" verdedigt hij met niets ontziende moed, tegen wie het ook zijn mag. Haar schatten zijn onuitputtelijk: "De Bijbel of de Heilige Schrift is als een zeer groot, uitgestrekt woud, waarin veel en allerlei bomen staan, waarvan men velerlei ooft en vruchten plukken kan. Want men bezit in de Bijbel een rijkdom van troost, lering, onderricht, vermaning, waarschuwing, beloften en bedreiging. Maar er is in dat woud geen enkele boom, waarbij ik niet heb aangeklopt, en waarvan ik niet een paar appels of peren geplukt of afgeschud heb."

Men kan er op vertrouwen als op een rots: "Ik voor mij wil alléén het Woord van God bezitten, en ik vraag naar geen wonderteken, ik begeer ook geen gezicht, en ik wil zelfs geen engel geloven, die mij wat anders leert dan het Woord van God. Ik geloof alléén het Woord van God en Zijn werken, want het Woord van God is vanaf het begin der wereld betrouwbaar geweest en het heeft nooit gefaald, en ik ervaar metterdaad, dat alles gebeurt, zoals het Woord van God dat zegt. Daarom stel ik tegenover alle uitspraken van de vaderen, tegenover alle wetenschap en woorden van engelen, mensen en duivel, de Schrift en het Evangelie. Op dit standpunt sta ik, daarop houd ik stand, daarop ben ik trots, en ik zeg: Het Woord van God gaat mij boven alles."

In dit Woord van God heeft wat "over Christus handelt" (Christum treibt) voor hem de hoogste waarde. Derhalve zijn het Evangelie naar Johannes, het echte, tere voornaamste Evangelie; de brieven van de Heilige Paulus, inzonderheid die aan de Romeinen; en de eerste brief van de Heilige Petrus; de eigenlijke kern en het merg van alle boeken, die dan terecht voorop moeten staan." En het zou een christen geraden zijn, om die het eerst en het allermeest te lezen, en die zich zo eigen te maken als het dagelijks brood. Want daarin vindt ge niet veel werken en wonderdaden van Christus beschreven, maar ge vindt daarin wel zeer meesterlijk getekend, hoe het geloof in Christus zonde, dood en hel overwint, en het leven, de gerechtigheid en de zaligheid schenkt, wat de ware aard van het Evangelie is. Het

zijn boeken, die u Christus laten zien en die u alles leren wat u nodig is te weten tot zaligheid, ook al zoudt ge geen ander boek inzien en geen andere leer horen."

Maar men moet zich in de Bijbel verdiepen. "Brieven van een vorst moet men twee of drie maal lezen, omdat zij met bedachtzaamheid en wijsheid zijn geschreven. Te meer nog moet men de Bijbel dikwijls lezen, want daarin heeft God Zijn wijsheid laten opschrijven. En waarlijk, ge kunt niet te veel in de Schrift lezen. Zij is uw levenselement. Wat voor het vee de weide, voor de mens een huis, voor de vogel een nest, en voor de gems een rots, en voor de vissen de stroom is, dat is de Schrift voor gelovige zielen. Er staan immers geen woorden om te lezen, maar enkel woorden des levens in. Maar dan ook flink gestudeerd! Er is op aarde geen duidelijker boek geschreven dan de Heilige Schrift; met andere boeken vergeleken is zij wat de zon is in vergelijking met alle licht. Niets is helderder dan de zon, dat is de Heilige Schrift. Maar wanneer er een wolk voorschuift, dan bevindt zich daarachter toch niets anders dan die zelfde heldere zon. Als er dus een duistere plaats in de Schrift staat, twijfel er dan niet aan, of daarachter ligt dezelfde waarheid, die op een andere plaats duidelijk is, en wie het duistere niet kan begrijpen, die blijve bij het licht."

Hoe moet men de Bijbel lezen?

Daarover spreekt Luther zich reeds uit in 1518, in een brief aan Spalatinus, die hem om raad gevraagd had voor het vruchtbaar lezen van de Bijbel. Hij schreef aan deze vriend, dat deze met zijn verzoek zo iets groots van hem verwachtte, dat het zijn krachten ver te boven ging. Maar toch wilde hij voor hem de manier, waarop hij zelf de Bijbel bestudeerde, niet verborgen houden. "Allereerst is het volkomen zeker, dat men niet door studeren en met het verstand alléén in de Heilige Schrift kan doordringen. Daarom komt het er voor alles op aan, dat men met gebed begint, en wel met zulk een gebed, dat God door Zijn diepste ontferming u Zijn woorden recht te verstaan mag geven. Want er is geen andere leraar van het goddelijk Woord dan de Auteur zelf van dat Woord, gelijk Hij zegt: "Zij zullen allen van God geleerd zijn." Daarom moet ge van uw studie en verstand volkomen afzien, en alleen op God en op de invloed van de Geest vertrouwen. Geloof mij, want ik heb het zelf ervaren." Een andere keer zegt hij: "Men moet de Heilige Schrift niet naar ons verstand afmeten, beoordelen, verstaan en verklaren, maar biddend en ijverig overdenken en betrachten." En laat men het zich vooral voor gezegd houden: "Iemand, die zalig wil worden, moet het zich zó voorstellen, alsof er geen mens op aarde was dan hij alléén, en alsof elke troost en belofte van God overal in de Heilige Schrift alléén op hem betrekking heeft." Vooral "wanneer Christus spreekt, moet men beide oren spitsen." Voorts: "Wanneer ge nu alzo Christus bezit als de grond en het hoogste goed van uw zaligheid, dan volgt het andere stuk, dat ge Hem ook als voorbeeld neemt, en u zo ten dienste van uw naaste overgeeft, gelijk ge ziet, dat Hij zich voor u heeft overgegeven Zie, dan gaan het geloof en de liefde aan het werk, het gebod van God is vervuld, de mens vrolijk en onverschrokken om alles te doen en te lijden."

Ten tweede gaf Luther het Duitse volk ***liederen en Psalmen.*** Voor het jaar 1523 was van Luther was nog geen lied verschenen. Veertig jaar lang is er uit de zo zanglustige mond van Luther geen eigen lied voortgekomen en lag de rijke bron van zijn liederen diep in zijn gemoed besloten. Als een jeugdige, vrolijke student heeft hij vroeger wel met zijn mooie stem, die reeds de edele mevrouw Cotta in Eisenach bekoorde, menig lied bij zijn luit gezongen. Maar in de opgewekte studentenkring was hij toch de peinzer, de 'filosoof'.

Eerst toen het Duitse volk de Bijbel (het Nieuwe Testament) bezat, kreeg het ook het lied daarbij. Het ontving dat, toen het werk van de Reformatie, dat de ziel van Luther geheel vervulde, dit nodig maakte. Niet eerder. Maar toen vloeide de diepe en zuivere bron van de liederen van Luther.

Er was een bepaalde aanleiding, die de bron deed openspringen. Op 1 juli 1523 werden twee jonge Augustijner monniken om hun evangelisch geloof op het marktplein te Brussel

verbrand. Zij heetten Hendrik Voes en Johannes Esch. Het bericht van hun marteldood heeft het hart van Luther smartelijk ontroerd. Onder tranen sprak hij: "Ik meende, dat ik de eerste zou zijn, die voor dit heilig Evangelie gemarteld zou worden, maar ik ben het niet waardig geweest." Daarop vatte hij met weemoed en toom de geschiedenis van de dood der bloedgetuigen samen in een populair heldenlied, dat als vlugschrift in alle landen werd verspreid. Het begint zo:

"Een nieuw lied heffen wij nu aan, dat geve God, de Heere,
te zingen wat God heeft gedaan te Zijner lof en ere.
Te Brussel, ginds in Nederland, 't was door twee jonge mannen,
heeft Hij Zijn wondermacht getoond. Hij had hen met Zijn gaven
zo overvloedig rijk versierd." Enz.

In die tijd zet Luther zich ertoe om aan de door hem erkende behoefte van de eredienst der gemeente te voldoen, want zonder het Duitse kerklied kan de Duitse evangelische eredienst niet bestaan. De gemeente moet daaraan meewerken met haar gezang. Dan moet Luther zijn geliefd Psalmboek daartoe aanwenden, dat hij zo juist had vertaald. Weliswaar vertrouwt hij, bescheiden als hij is, de taak om Psalmen uit het Oude Testament tot Duitse kerkliederen te berijmen, niet alleen aan zichzelf toe. "Ik ben van plan", zo schrijft hij in het begin van 1524 aan Spalatinus, "om naar het voorbeeld van de profeten en de oude kerkvaders Duitse Psalmen voor het volk te vervaardigen, dat zijn geestelijke liederen, omdat het Woord van God ook door het gezang onder het volk mag blijven. Wij zoeken dus overal naar dichters. Omdat gij nu de Duitse taal zo goed beheerst en daarin welbespraakt zijt, daarom verzoek ik u, om daarin met mij samen te werken, en te proberen om één van de Psalmen tot een lied te maken." Maar de nood dringt, en daarom kan Luther niet lang op de medewerking van zijn vrienden wachten. Hij begint zelf met Psalm 130. De diepte en de volheid van dit oudtestamentisch lied giet Luther in het koraal, dat zo geheel nieuwtestamentisch klinkt: "Uit diepe nood roep ik tot U!"

Luther heeft niet alleen Psalmen berijmd, maar ook uit andere Bijbelboeken zijn lied geput. De schat van de oude christelijke kerk wordt door zijn dichterlijke arbeid aan de gemeente geschonken. Middeleeuwse, Latijnse gezangen heeft hij in het Duits bewerkt. Wij denken aan de verzen over de apostolische geloofsbelijdenis, aan de vertaling van de Ambrosiaanse lofzang. Ook oude Duitse liederen heeft hij overgezet, of er nieuwe verzen aan toegevoegd.

Wij noemen het Kerstlied "U, Jezus Christus, loven wij", de beide Pinksterliederen "Nu bidden wij de Heilige Geest", en "Kom, Heilige Geest", en de lijkzang "Midden in het leven zijn wij....."

Maar wij zouden de dichtkunst van Luther onderschatten, wanneer wij hem alleen maar voor een "bewerker" of "berijmer" hielden. Prachtig vloeien zijn oorspronkelijke liederen daarheen. Wij herinneren slechts aan "Bewaar ons, Heere", en aan het tere Kerstlied "Uit hogen hemel daal Ik neer", dat de grote man met zijn zo zuiver inzicht in de kinderziel, als "Kinderlied op het Kerstfeest" heeft gedicht.

Welk een meester Luther is, ook wanneer hij zijn lied uit bescheidenheid een "bewerking" noemt, toont "Een vaste burcht is onze God", wanneer men het vergelijkt met Psalm 46, die eraan ten grondslag ligt.

Het eerste gezangboekje verscheen in 1524. Niet op aandringen van Luther, maar meer als een onderneming van een onbekende drukker. Dit "Achtliederenboek" bevatte 4 liederen van Luther.

Het jaar, dat het rijkst was aan liederen van Luther, is het jaar 1524 geweest. Hij heeft toen niet minder dan 24 liederen gedicht. De componist en dichter Johan Walther heeft de meeste ervan op muziek gezet. Nog in hetzelfde jaar verscheen te Wittenberg het "Geestelijk gezangboekje" met 37 liederen, waaronder 32 in het Duits. Het bevatte 25

liederen van Luther. In het volgende jaar verschenen ook gezangboeken in andere steden. Naast Wittenberg had ook Erfurt er in 1524 een gekregen.

In 1526 kwam te Wittenberg opnieuw een gezangboek uit, ditmaal met 42 liederen. "Een vaste burcht" is er nog niet bij. Wij zouden zo graag weten, wanneer dit lied is ontstaan. Deze vraag heeft de geleerde onderzoekers reeds lang bezig gehouden. Het meest aannemelijk is het vermoeden, dat het is ontstaan in het voor Luther zo bijzonder moeilijke pestjaar 1527. Misschien wel door een soortgelijke aanleiding als het hierboven vermelde lied op twee martelaars, en wel de marteldood van Leonhard Kaiser, een vriend en leerling van Luther. In 1529 was het gedrukt beschikbaar. Het verdedigings- en aanvalslied van onze Evangelische kerk! In een zware tijd heeft het zich uit de ziel van Luther losgescheurd. In een zware tijd is het met ons gehele leger als een onoverwinnelijke held ter bescherming en gewapend opgetrokken, bruisten zijn machtige akkoorden door onze kerken, wanneer de gemeente haar gevoelens van bange zorg of van jubelende dankbaarheid wilde uiten. Welke Duitser zou het zingen van het Lutherlied in de wereldoorlog (1914-1918) ooit kunnen vergeten?

Luther rustte niet, voordat hij ten behoeve van de Duitse eredienst niet slechts de gemeenteliederen, maar ook de liturgische gezangen gereed had. Het was vermoedelijk één van de allereerste aangename bezoeken, die de vriendelijke gastvrouw Käthe in haar huis ontving, toen zij in oktober 1525 gedurende drie weken de grijze zangmeester Konrad Rupf en de bekwame organist van de keurvorst, Johan Walther, beiden uit Torgau, in haar gastvrije woning opnam. Het is een kostelijke aanblik, zoals de beide musici aan de tafel noten zitten te schrijven, terwijl Luther met de dwarsfluit in zijn mond heen en weer loopt, en die beiden niet laat gaan, voordat alles goed gelukt is. Het was niet de enige maal, dat de zalen van het Zwarte Klooster van het gezang weergalmden. Vanuit de studeerkamer zweefden de liederen, door de muziek zo echt levendig geworden, over naar het gezin van Luther, en vandaar naar de Kerk en naar het Duitse huisgezin. Ook het gezangboek heeft de liefderijke hand van Luther ons geschonken.

En in de derde plaats schonk Luther zijn volk de ***Catechismus.*** Ook dit geschenk is uit een dringende nood voortgekomen. Het is zo wonderlijk, dat Luther, wanneer hij de noodzaak van iets inzag, niet slechts helpen wilde, maar dat hij het ook kon.

De kerkvisitaties, die hij hier en daar hield, openden de ogen van de Reformator voor de ontzettende onkunde van het arme christenvolk. Die moest verholpen worden. De reden, waarom dat zo vlug mogelijk gebeurde, was deze, dat Luther het in zijn preken steeds als een van zijn voornaamste taken had beschouwd, hoe hij aan de eenvoudige lieden het Evangelie duidelijk kon maken. Zijn stelregel was: "Een oprecht, vroom en getrouw prediker, die het Woord van God zuiver, onvervalst en duidelijk onderwijst, moet aandacht schenken aan de kinderen, knechten en dienstmaagden, en aan de arme, gewone, eenvoudige gezinnen, die onderricht nodig hebben. Op hen moet hij zich instellen."

De Catechismussen van Luther staan in verband met een meer dan duizendjarige werkzaamheid in de onderwijzing en opvoeding van de christelijke Kerk. Het "Onze Vader" en de apostolische geloofsbelijdenis waren de voornaamste onderdelen bij het onderwijs van de doop, waarbij in de tweede helft van de Middeleeuwen, met de uitbreiding van de biecht, de tien geboden gevoegd werden. De Catechismussen zijn tevens de rijpe vrucht van de eigen onderwijzing en prediking van de Reformator. Reeds sinds 1516 heeft Luther herhaaldelijk deze "drie stukken" behandeld en in zijn geschrift van het jaar 1520, het "Kort begrip van de tien geboden, het geloof en het Onze Vader", dat sedert 1522 de grondslag van zijn dikwijls uitgegeven gebedenboekje bleef, duidelijk uitgelegd. Sedert 1523, toen Bugenhagen stadspredikant werd te Wittenberg, werden hier elk jaar meermalen preken over deze hoofdstukken gehouden, die sedert 1525 het voor ons gewone vijftal vormen.

Terwijl Bugenhagen in 1528 met verlof te Brunswijk vertoefde, heeft Luther als zijn plaatsvervanger ook drie series Catechismuspreken gehouden, in mei, september en december. Daaruit zijn zijne beide Catechismussen gelijktijdig ontstaan. Terwijl hij de zogenaamde "Grote" (Oorspronkelijke "Duitse Catechismus") schreef, liet hij de later zogenaamde "Kleine", naar een wijd verbreide gewoonte van die tijd, op aan één zijde bedrukte biljetten, tabellen, verschijnen. De eerste serie, die het eerste tot het derde hoofdstuk bevatte, was in januari 1529 gereed, de tweede serie (de beide sacramenten en een deel over de biecht) in maart. Daarbij kwamen nog als bijlagen de morgen- en avondzegen, de tafelgebeden en de "huistafel" (Bijbelteksten over de leer-, weer- en werkende stand, over kerk, overheid en gezin, de drie oeroude heilige instellingen van God). Deze Catechismus, die uit het hoofd geleerd moest worden, en was opgesteld in de vorm van tabellen (die aan de wanden of deuren in huizen en kerken werden bevestigd), en was voorzien van de oorspronkelijke opdracht aan de huisvaders, die als huispriesters hun kinderen en personeel zó moesten onderwijzen, stelde Luther pas in mei 1529 als een klein boekje (met plaatjes) samen.

Daarentegen had hij zijn grotere boek, eveneens geïllustreerd, voor een bredere onderwijzing ten gebruike van predikanten, onderwijzers en gevorderde christenen, reeds in april laten verschijnen. Deze "Grote" is minder bekend. Maar de "Kleine" is, misschien doordat hij te goed bekend was, helaas dikwijls miskend. En toch: welk een schat heeft Luther in dit boekje aan de Kerk, de school en het Duitse gezin geschonken!

Terug naar Katharina von Bora

Het besluit van Luther om te trouwen was moedig. Het was niet slechts het vurig verlangen naar huiselijk geluk, dat Luther ertoe heeft bewogen om in het huwelijk te treden. Het was voornamelijk het besef van een onafwijsbare plicht. Met al de ernst van zijn geweten wilde hij door zijn huwelijk daadwerkelijk de waarheid van zijn leer belijden.

Wie zou het hem kwalijk nemen, wanneer hij daarbij meer aan zichzelf had gedacht dan hij dat heeft gedaan? Het leven in het grote Augustijner klooster, dat Luther na zijn terugkeer van de Wartburg had betrokken, was immers steeds eenzamer en treuriger geworden. Bijna alle monniken hadden het huis verlaten. In de ruime kamers woonde Luther nog maar alleen met de prior, Eberhard Brisger en "enige verjaagden."

Met de gedachte, hoe het anders moest worden, kon de rusteloze werker zich echter niet bezig houden. Onder de uitputtende arbeid en strijd in die heldhaftige jaren van de Reformatie dacht de drukbezette en veel geplaagde man er niet verder over na, dat geen liefhebbende hand hem ook maar een weinig gezelligheid bereidde. Doodmoe liet hij zich neervallen op zijn stroleger, dat — zoals hij later eens vertelde — een heel jaar lang niet geschud was. "Ik was moe en sloofde mij de hele dag af, en viel zo in bed, en wist van niets meer." Omdat de inkomsten van het klooster sedert zijn opheffing vrijwel geheel achterwege gebleven waren, ontstond er een goed merkbaar gebrek. Alleen een man als Luther, die evenals zijn grote voorbeeld Paulus alles vermocht, "verzadigd te zijn en honger te lijden, beide overvloed te hebben en gebrek te lijden", kon zulk een leven verdragen.

Waarom aarzelde hij zo lang om het anders in te richten? Hij had immers al in het jaar 1519 in een preek over het huwelijk kostelijke woorden over deze instelling van God gesproken. "Waarlijk, een edele, aanzienlijke en gelukkige staat, de staat van het huwelijk," predikte de monnik.

In de zomer van 1520 had hij in zijn machtig geschrift "Aan de christelijke adel van de Duitse natie" de gedwongen ongehuwde staat van de priesters, het celibaat, bestreden als "een leer van de duivel, waaruit helaas zo veel ellende voortgekomen is", en voor de geestelijken het recht opgeëist om in het huwelijk te treden.

En op de Wartburg had hij na rijp beraad in het aan zijn vader opgedragen geschrift "Over de kloostergeloften", deze voor onchristelijk en daarom niet verbindend verklaard.

Mocht het voor hem toen nog een tijdlang twijfelachtig geweest zijn, of met de celibaatgeloften van de geestelijken ook die van de monniken vervielen, omdat deze immers hun staat vrijwillig gekozen en hun geloften vrijwillig afgelegd hadden, na zijn terugkeer naar Wittenberg werd Luther daarvan steeds zekerder.

Weliswaar neemt hij op de kansel te Wittenberg in maart 1522 tegenover de dwepers het standpunt in, dat de vraag van het priesterhuwelijk door een ieder naar zijn geweten moet beantwoord worden, maar met de zekerheid en de blijdschap van iemand, voor wie een onbedrieglijk licht is opgegaan, prijst hij voortaan het huwelijk *als een instelling van God voor elke stand*. Dat de dwepers, die te Wittenberg de regeermacht aan zich getrokken hadden, uit de verworven vrijheid een nieuwe wet maakten, dat zij nl. het aangaan van een huwelijk als de noodzakelijke voorwaarde stelden voor het aangesteld worden in een kerkelijk ambt, keurde Luther zeer beslist af.

Toen hij nog op de Wartburg was, had hij op het bericht van de toestanden in Wittenberg aan zijn vriend Spalatinus geschreven: "Goede God, onze Wittenbergers zullen zelfs nog aan de monniken echtgenotes geven, maar mij zullen zij er geen opdringen." George Spalatinus, hofprediker van keurvorst Frederik de Wijze, bleef tot zijn dood, 1545, een van Luthers trouwste vrienden.

Luther wilde naar beide zijden de vrijheid gewaarborgd zien. In het geschrift "Aan de heren van de Duitse Orde" (1523) zegt hij beslist en onverstoord: "Welnu, al zou ik ook duizend geloften hebben afgelegd, en al zouden ook honderdduizend engelen om van een stakker zoals de paus is, maar te zwijgen zeggen, dat ik zonder helpster zijn moet, en dat het goed is om alléén te zijn, wat zou zulk een gelofte of gebod voor mij betekenen tegenover dit woord van God: 'Het is niet goed, dat de mens alléén zij, Ik zal hem een hulpe maken'?"

Zulke woorden hebben menigeen aan een helder geweten geholpen. Aan meer dan één vriend heeft Luther het huwelijk aangeraden.

Maar hijzelf dacht er nog niet aan. Het is daarom één van de kwaadwillige verdachtmakingen van roomse zijde tegen Luther, dat hij de kloostergelofte heeft verbroken om te kunnen trouwen. Een vriendin van de Reformatie, Argula van Staufen, had er bij hem via Spalatinus op aangedrongen, dat hij moest trouwen.

Op 30 november 1524 dankt hij haar door die vriend en laat hem aan haar zeggen: "Ik verwonder mij niet, dat men over mij zo iets roddelt, maar zeg haar, dat ik wel als een schepsel in de hand van de Heere ben, en dat Hij op elk tijdstip en elk uur mijn hart zo maar veranderen, dood en levend maken kan, maar zoals het er tot nu toe in mijn hart heeft uitgezien, en nog uitziet, zal het niet gebeuren, dat ik een vrouw neem. Niet alsof ik mijn vlees en geslacht niet voel, ik ben immers ook niet van hout of van steen. Maar mijn denken is ver van het huwelijk, daar ik dagelijks de dood en de door een ketter verdiende straf verwacht. Vandaar, dat ik niet graag aan God het doel voor Zijn werk aan mij zou voorschrijven, noch mij in mijn hart zou willen binden. Ik hoop echter, dat Hij mij niet lang meer zal laten leven."

Maar op de Kerstdagen van het jaar 1524 stort Luther zijn hart uit voor zijn vriend. Hij zou wel "van brood en water" kunnen leven, en niemand tot last willen zijn, maar "deze leefwijze kan niet lang meer duren."

Hij zou het klooster al verlaten hebben en ergens anders heen gegaan zijn om van zijn arbeid te leven, wanneer het hem niet om het Evangelie en de vorst ging, en de vijanden van het geloof dan niet zouden jubelen. In de brieven uit het voorjaar van 1525 komen duidelijke aanwijzingen voor, dat Luther zich met de gedachte aan een huwelijk bezig houdt. "Waarom treedt ge niet in het huwelijk?" schrijft hij op 10 april aan Spalatinus, "terwijl ik anderen met zo veel redenen daartoe aanspoor, dat ik er zelf bijna toe bewogen word, omdat de vijanden niet ophouden om deze staat te veroordelen en onze eigen kleine betweters er dagelijks mee spotten."

En een paar dagen later: "Pas op, dat ik, die nog lang niet aan trouwen denk, u, die er ernstig mee bezig zijt, op zekere dag niet vóór ben."

Met een opmerkelijke ijver had hij er reeds in maart bij magister Wofgang Reissenbusch te Lichtenberg op aangedrongen om ondanks de kloostergelofte toch te trouwen. "Wie zich schaamt voor het huwelijk", zo schrijft hij aan hem, "die schaamt er zich ook voor, dat hij een mens is en heet, of doe het beter dan God het gedaan heeft. Als ge op Gods genade vertrouwt, dan zult ge zien, dat ge daarmee Zijn werk en Zijn Woord eert, en dat Hij van Zijn kant ook u eren en sieren zal. De schande duurt maar een ogenblik, daarna zullen er jaren van louter eer volgen."

Veertien dagen tevoren was uit het kale vrijgezellentehuis van het 'Zwarte klooster' een briefje verzonden. Een kort briefje met een belangrijke inhoud, en met grote gevolgen. Het ging naar Maagdenburg, naar zijn moedige vriend Nicolaas von Amsdorf. Daarin wordt gesproken van een sterk verlangen naar zijn vriend.

Hij moet zo spoedig mogelijk komen om de neerslachtige en aangevochtene te troosten. Amsdorf liet zich niet tweemaal smeken.

Wat zouden de beide vrienden in de kloostercel onder vier ogen besproken hebben?

Amsdorf begaf zich ook naar een ander huis. Stond het in de Burgemeesterstraat, die achter de eerbiedwaardige stadskerk van Wittenberg is gelegen? Bij meester Reichenbach, de stadssecretaris? Waarschijnlijk wel. Of in het behagelijke patriciërshuis aan de zuidwest-hoek van het marktplein? Bij de beroemde schilder Lukas Cranach? In één van die beide huizen woonde een jonge vrouw onder veilige hoede. Deze non is Katharina van Bora

Hoe was ***Katharina van Bora*** in de stad van Luther terecht gekomen? Te Lippentorf, nabij het tussen Leipzig en Altenburg aan de weg gelegen dorp Kieritzsch, stond eens haar wieg. Daar is zij op 29 januari 1499 geboren. Hans (of Jan) van Bora en Katharina van Haubitz waren haar ouders. Reeds als heel klein kind verloor zij haar moeder. Eind 1504 of begin 1505 bracht haar vader haar naar Brehna bij Bitterfeld, waar nonnen van de Orde van de heilige Benedictus een kloosterschool onderhielden. In het jaar 1505 trouwde Hans van Bora voor de tweede maal. Toen, wellicht onder de invloed van deze tweede echtgenote, en onder de druk van zijn armoedige financiële omstandigheden, rijpte in hem het besluit om zijn dochter aan de geestelijke stand te wijden. Zij moest non worden.

In het Cisterciënzer nonnenklooster te Nimbschen werden de nonnen zonder betaling opgenomen. Bovendien was daar een verwante van moederszijde. Margaretha van Haubitz, abdis én een van vaderszijde, Magdalena van Bora ("moei Lena"), non. Wat lag meer voor de hand dan dat men de tot non bestemde dochter naar het klooster "Troon van Maria" of "Troon van God" te Nimbschen bracht? Dit gebeurde eind 1508 of begin 1509. Op 8 oktober 1515 vond de wijding van Katharina plaats.

De jaren 1505 en 1508, die voor het lot van Katharina van zulke beslissende gevolgen waren, zijn deze ook niet in het leven van Luther van diepgaande betekenis geworden? In hetzelfde jaar, dat het kleine meisje het A.B.C. en het bidden tot Maria en de heiligen moest leren, klopte — het was op 17 juli 1505 een jonge magister, met een brandend verlangen naar God, aan bij de poorten van het strengste onder de acht mannenkloosters te Erfurt. En toen de moederloze wees in de duisternis van het nonnenklooster te Nimbschen verdween, toen verplaatste naar het raadsbesluit van God de hand van een wijze vorst de Augustijner monnik als een licht voor de wetenschap naar de nieuwgestichte Universiteit te Wittenberg.

Die ons heeft gekend en liefgehad, voordat Zijn hand ons schiep, regelt menigmaal op wonderlijke wijze het samenkomen van de wegen der mensen. Zoals de wateren in de donkere schoot van de aarde dikwijls lang naast elkaar stromen, zonder dat zij elkaar vinden, om dan, als zij het licht begroeten, ineen te vloeien, zo zegent de Voorzienigheid de levensloop van de mensen, die op Hem vertrouwen, dikwijls met het vinden van elkaar, dat

over hun leven als een stralend wonder opgaat. Zo was het bij Maarten Luther en Katharina van Bora.
Wanneer God een licht ontsteekt, dan is het krachtig genoeg om zelfs door dikke kloostermuren en in bewaakte cellen door te dringen. De geschriften van Luther en in het bijzonder wel zijn "Verhandeling over de goede werken" (1520), "Over de vrijheid van een christenmens" (1520), "Over de kloostergeloften" (1521, verschenen in 1522) hadden de stralen van hun zuiver Evangelische geest ook onder de Cisterciënzer nonnen doen schijnen. Wellicht vanuit het naburige Grimma, waar Luther reeds in 1516 de daar verblijvende Augustijner kluizenaars als visitator had bezocht, en er zulk een aanhang had gevonden, dat in 1522 de helft van de monniken met hun prior zich aan de zijde van Luther stelden.

Of vanuit Torgau, waar Gabriël Zwilling, een klein, éénogig, vurig mannetje, met meeslepende geestdrift in reformatorische zin werkte.

In elk geval hadden de gedachten van Luther een net zo overtuigd en moedig aanhanger in de "voorzichtige en wijze raadsheer" Leonard Koppe van Torgau. Hij had in 1495 in Leipzig en Erfurt gestudeerd, bekleedde van 1504 tot 1509 in Torgau het ambt van raadsheer, en had, toen hij met Luther bij diens verschillende bezoeken in Torgau kennis maakte, een winkelbedrijf. Aan de nonnen in Nimbschen leverde hij haringen, bier en allerhande gereedschappen. In zijn ijver voor Luther rustte hij beslist niet, voordat het hem gelukt was om enkele geschriften van de reformator het klooster binnen te smokkelen. Daaronder vermoedelijk ook dat "Over de kloostergeloften", waarvan Mathesius zegt: "Dit boek maakt vele banden los en bevrijdt veel gevangen harten."

Johann Mathesius was een jongere vriend van Luther,voor wie Luther een middel was tot bekering. Op 29 maart 1542 bevestigde Luther hem in het predikambt in Joachimstal, Bohemen.

De gedachten van Luther misten hun uitwerking niet. Er was dus niets van aan, dat men door bidden en vasten, door boetedoeningen in een klooster, voor God een goed werk zou doen en het recht op de hemel zou verdienen? Welk een onrust ontstond er in het hart van de jonge vrouwen! In hun verlangen naar licht en vrijheid wendden zij zich allereerst tot hun verwanten. Zij deden het met de bede, om hen uit de moeilijkheden te helpen en verzekerden hun, "dat voor hen om de zaligheid van hun ziel zulk een leven niet langer te verdragen was." Tevergeefs. Het klooster was een goed toevluchtsoord, en in de geestelijke stand waren de arme adellijke vrouwen goed bewaard.

Zo bleef er voor het "arme volkje" niets anders over, dan door bemiddeling van Koppe bij Luther raad en hulp te zoeken. Het was hun immers vergaan als de "eerbare non" Florentina van Oberweimar, wier geschiedenis, gegrond op haar eigen verhaal, door Luther in 1524 is uitgegeven.

"Toen nu", zo verhaalt Florentina, "de heilrijke tijd van goddelijke troost, waarin het Evangelie, dat zo lang verborgen was, weer voor de dag kwam en het Woord van God duidelijk werd verklaard, was aangebroken, zijn ook tot mij, als tot een versmachtend en hongerig schaap, dat lang de weide had ontbeerd, de Schriften van de ware, goede Herder gekomen, waarin ik heb bevonden, dat mijn zogenaamd geestelijk leven, zoals ik dat reeds lang in mijn geweten had ontdekt, een gebaande weg naar de hel zou zijn, als ik mij niet tot de erkende waarheid zou bekeren."

Maar hoe zou het zijn, als het verdere lot van deze nonnen eens als dat van Florentina was geweest? Toen de abdis vernam, dat Florentina voornemen was, om het klooster te verlaten, onderwierp zij de non aan de zwaarste straffen, en liet haar o.a. "7 woensdagen en vrijdagen door 10 personen tegelijk tuchtigen", totdat het Florentina tenslotte door een verzuim van de portierster gelukte om te vluchten.

In Nimbschen was de abdis Margaretha van Haubitz "een eerlijke, vrome en verstandige vrouw" en geenszins hardvochtig. Later ging zij ook zelf over tot de reformatorische leer -

maar men kon er zeker van zijn, dat zij alleen al terwille van de orde elke verdenking zou nagaan.

Luther had in Leonard Koppe, de zestiger, die wat durfde te wagen, de man gevonden, die de nonnen kon bevrijden van wat zij als een tegen de wil van God ingaande kloosterdwang beschouwden. Hij nam daarbij als helpers zijn neef en nog een burger uit Torgau. Nadat over het plan om te vluchten door Koppe en de nonnen grondig was beraadslaagd, gelukte de uitvoering ervan in de nacht van Paaszaterdag op Paaszondag (4/5 april) 1523. Verborgen tussen lege haringtonnen werden de nonnen op wagens van Nimbschen weggebracht. Het waren er twaalf. Drie van hen waren uit het keurvorstendom Saksen afkomstig en keerden naar huis terug. De negen anderen hoorden thuis in het land van hertog George van Saksen, die de Reformatie vijandig gezind was. Hen door dit land heen te brengen eiste even veel slimheid als vermetelheid. Koppe kweet zich zeer voorspoedig van zijn opdracht. Hij bracht de negen naar Wittenberg.

Onder hen was Katharina van Bora. Luther ontving de vluchtelingen met een bewogen hart. Het gelukte hem om hen voor korter of langer tijd in goede Wittenbergse gezinnen onder te brengen. Bora bij het echtpaar Reichenbach. Luther nam het openlijk op voor de daad van de nonnen. Reeds drie dagen na hun aankomst schreef hij op 10 april aan Spalatinus: "Ge vraagt wat ik met hen doe? In de eerste plaats wil ik aan hun verwanten schrijven, dat zij hen opnemen. Willen zij dat niet, dan zal ik proberen hen ergens anders onder te brengen. Want dat is mij door enkelen beloofd. Enkelen zal ik zo mogelijk uithuwelijken." Dan somt hij de namen op: Magdalena Staupitz, Elsa van Canitz, Ave Groszin, Ave Scho5nfeld en haar zuster Margaretha Sch0nfeld, Laneta van Golis, Margaretha Zeschau en haar zuster Katharina Zeschau en Katharina van Bora. Hij verzoekt Spalatinus om een voorstel te doen aan het hof om hem een bijdrage te geven, "opdat ik hen acht of veertien dagen kan onderhouden, totdat ik hen op een behoorlijke manier bij hun familie, of bij hen, die mij ten gunste van hen toezeggingen hebben gedaan, kan brengen."

Op dezelfde dag zendt hij aan Koppe, de "zalige rover", een lange brief, waarin hij met blijdschap de daad van Koppe prijst, de verantwoordelijkheid daarvoor op zich neemt, en hem verzekert, "dat God het zo heeft gewild." Daarom, en om de eer van de nonnen en hun familie, ook om "de adellijke heren en alle vrome, betrouwbare lieden, als zij kinderen in kloosters hebben, ertoe aan te sporen, dat zij zelf er ook wat voor doen en hen eruit halen", prijst hij luid het "nieuwe werk, waarvan het land en zijn bewoners zingen en spreken zullen."

Hoe moet het de voormalige nonnen, hoe moet het vooral hen, die sedert hun vroege kinderleeftijd in de geestelijke van de wereld gescheiden beslotenheid waren vastgehouden, wel opeens te moede geweest zijn! Zeker wel als iemand, die uit een donkere ruimte, waarin hij lang heeft vertoefd, plotseling onder de blote hemel komt, waar hem een overvloed van licht omstraalt. Welk een nieuw, blij en dankbaar leven begon er in het hart van de 24-jarige vrouw op te bloeien, toen de bleke handen, onder het oog van een kranige huisvrouw, flink leerden aanpakken in het veelzijdige en het vrouwelijk gemoed zo bevredigende werk in de huishouding. Hoe opgewekt hebben wellicht de schrandere ogen van de jonge Katharina, die nauwelijks iets van de wereld had gezien, naar het bewegelijke leven van de, zij het kleine, maar toch eerste Duitse Universiteitsstad gekeken hebben!

Luther dacht er aan om ook in dat opzicht voor de in het werkzame leven zo rijk begaafde voormalige non te zorgen. Wij weten, dat Katharina van Bora in de hoogste kringen van Wittenberg hoge achting genoot. Zij paarde het voorrecht van een edele, hoewel arme afkomst, met de bevalligheid van een hoge, vrouwelijke waardigheid, en een beminnelijkheid die samenging met een zeker voornaam zelfbewustzijn. Luther, de boeren- en mijnwerkerszoon, " verdacht haar ervan", zoals hij zich later eens uitdrukte, "dat zij trots en hoogmoedig was", en hij geeft toe, dat als hij toen aan een huwelijk gedacht had, zijn keus niet op haar gevallen zou zijn, want "ik had toen mijn Kthe niet lief." Daarentegen won

Bora het hart van een voorname, geleerde en "godzalige" jongeman, de Neurenberger Hieronymus Baumgärtner. Deze, die stamde uit een welgestelde patriciërsfamilie in de oude rijksstad, had van 1518 tot 1521 te Wittenberg gestudeerd. Hij was met Melanchthon in nauwere aanraking gekomen. In diens huis vertoefde hij in het voorjaar van 1523 als gast. Daar leerde hij vermoedelijk de 'edele jonkvrouw' kennen. De beide jongelui, van vrijwel dezelfde leeftijd, kregen elkaar lief. De vrienden van Wittenberg, met Luther voorop, zouden graag gezien hebben, dat zij trouwden. Maar van de zijde van de man deden zich ernstige moeilijkheden voor. De familieleden van de Neurenbergse patriciërszoon wilden van het huwelijk met een weggelopen non blijkbaar niets weten.

Op 12 oktober schrijft Luther hem, dat hij, als hij Käthe wilde behouden, zich wel mocht haasten, voordat zij aan een ander werd gegeven, die daartoe gereed stond. Maar Baumgärtner trouwde in januari van het volgend jaar met Sybille Dichter, de dochter van een districtsbestuurder uit Tutzing. Käthe kwam over haar verdriet heen. Evenmin als Luther koesterde zij enige wrok tegen Baumgärtner. Wij bezitten van de hand van Luther uit later jaren vijf brieven aan Baumgärtner, die voor de invoering van de Reformatie in Neurenberg grote verdiensten heeft verworven, en ook één aan diens vrouw. Een brief van oktober 1530 en één van oktober 1541 bevatten de groeten van de vrouw van Luther met een zinspeling op de lentedagen van de eerste liefde te Wittenberg? Toen Baumgärtner op de terugweg van de rijksdag te Spiers op 31 mei 1544 in het openbaar door de Frankische ridder Albrecht van Rosenberg gevangen genomen en 15 maanden op een geheime plaats verborgen gehouden werd, schreef Luther aan de diepbedroefde echtgenote een hartelijke troostbrief.

De andere, die "gereed stond", heette Kaspar Glatz, in de zomer van 1524 rector van de Universiteit, sedert augustus van hetzelfde jaar predikant te Orlamünde. Aan deze toen zeer aanzienlijke doctor in de theologie wilde Luther nu Bora tot vrouw geven. Maar zij wilde er niets van weten. Zij werd daarbij geleid door een fijn en echt vrouwelijk gevoel. De vitachtige en twistzieke man moest later uit zijn ambt worden ontzet.

Het was juist in de tijd, toen Luther in het huwelijk met Glatz wilde bemiddelen, dat Amsdorf op het dringend verzoek van Luther in Wittenberg vertoefde. Door bemiddeling van de vertrouwde vriend van de Reformator durfde Katharina het wagen aan Luther het verzoek te doen om van Glatz af te zien. Bij het overwegen van het voor en tegen maakte zij met trouwe openhartigheid de opmerking, dat zij, als Amsdorf of Luther haar hand vroegen, niet zou weigeren. In deze ontroerende bekentenis zag Luther een wenk van boven. "Het behaagde God dus zeker, en Hij wilde, dat ik mij over haar zou ontfermen", zo horen wij het eens 11 jaar later uit zijn mond.

Maar Luther had vooraf nog veel met zijn God te bespreken, aleer hij het beslissende woord sprak. Wel had hij met woord en geschrift de valse zedelijkheid van het monnikenwezen, met zijn gedwongen gelofte van kuisheid, als door en door verkeerd en tegen de wil van God, bestreden, maar hij was volstrekt niet zinnelijk aangelegd, zoals de roomsen tot op de huidige dag lasteren. Zou de 22-jarige jongeman anders tegen de besliste wil van zijn vader in het klooster gegaan zijn? Wel had hij voor zich de volkomen innerlijke vrijheid bevochten, die hem als monnik het huwelijk met een non veroorloofde, omdat er geen Goddelijk gebod tegen deze stap bestond. Integendeel. Wel had hij ook dikwijls zijn overtuiging openlijk uitgesproken, en zelfs het laatste teken van zijn verleden als monnik afgelegd. Sedert de herfst van 1523 bewoog hij zich in het klooster zonder pij, en op 9 oktober 1524, toen de laatste pij versleten was, verscheen hij voor het eerst in de wijde, lange doctorsmantel, waarvoor zijn keurvorst hem de stof had geschonken.

Maar zoals wij reeds gehoord hebben, eerst omstreeks Pasen 1525 had bij hem de grote verandering plaats. Zijn tegenstanders zeiden spottend van hem, dat hij zelf de stap niet durfde wagen, die hij anderen aanraadde, en anderen juichten, dat zijn huwelijk aan de Reformatie radicaal een einde zou maken. Hoe meer zij hem aanvielen, des te beslister

werd Luther in zijn besluit. Nu was voor hem het vermoeden van zijn spoedig einde, de dood van een ketter, geen afraden meer maar een aansporing om zijn overtuiging inzake het Gode welgevallig zijn van een christelijk huwelijk door zijn eigen voorbeeld te bekrachtigen.

"Dit had ik mij", zo merkt hij later eens op, "om het huwelijk te eren vast voorgenomen: wanneer ik ooit onverwacht had moeten sterven, of nu op mijn sterfbed zou liggen, dan zou ik mij met een vroom meisje in het huwelijk hebben laten verbinden, en daarna zou ik haar twee zilveren bekers als bruidsschat en huwelijksgeschenk gegeven hebben."

Wij bezitten in een schrijven van Luther van 5 juni, aan raadsheer Dr. Rühel van Mansfeld, het afschrift van een brief van Luther, gericht aan keurvorst-aartsbisschop Albrecht, waarin de Reformator de kardinaal aanraadt om te trouwen, en om zijn bisdom om te zetten in een wereldlijk vorstendom. Daarin heet het: "Wanneer mijn huwelijk voor zijn Keurvorstelijke Genade een versterking zou kunnen zijn, dan zou ik zeer spoedig bereid zijn om zijn Keurvorstelijke Genade met mijn voorbeeld voor te gaan, daar ik toch van zins ben, voordat ik uit dit leven scheid, mij in de huwelijke staat te begeven, daar ik acht, dat deze door God verlangd wordt, ook al zou het niet meer dan een Jozefshuwelijk als verloofden zijn."

Aan wie Luther daarbij heeft gedacht, dat spreekt hij voor de eerste maal uit in een brief aan de zo juist genoemde Rühel. De brief is op een reis van Seeburg naar Eisleben geschreven. Hij is vol sombere gedachten vanwege de opstandige boeren. Luther schrijft: "Welnu, als ik thuis kom, dan wil ik mij met Gods hulp voorbereiden op de dood. En als ik het, hem (de duivel) ten spijt zo kan regelen, dan zal ik mijn Käthe nog voordat ik sterf tot vrouw nemen."

De duivel had zelfs een man als professor Schurf niet ongemoeid gelaten. Schurf, de advocaat van Luther op de Rijksdag te Worms, was met de Reformator bevriend. Toen hij van diens huwelijksplan hoorde, uitte hij zich aldus: "Wanneer deze monnik een vrouw neemt, dan zal de hele wereld en de duivel zelf lachen, en hij (nl. Luther) zal zelf al het werk, dat hij tot nu toe heeft verricht, te niet doen."

De ouders van Luther, die de zoon op de zo juist genoemde reis bezocht, waren een andere mening toegedaan. Ongetwijfeld had hij hun niet slechts van zijn plan in het algemeen, maar ook van het meisje van zijn keuze meedeling gedaan.

In Wittenberg zelf werd het verrassende bericht met grote vreugde ontvangen. Behalve bij de vreesachtige magister Philippus Melanchton. Deze werd eenvoudig voor een voldongen feit heeft geplaatst. Des te laaghartiger waren de verdachtmakingen van zijn vijanden. Zij konden immers op de smetteloze en krachtige persoonlijkheid, die voor de heilige zaak van de Reformatie streed, geen vat krijgen. Nu wierpen zij op hem, die hoog boven hen stond, de modder van de vuilste laster. Maar hij, die van zichzelf kon zeggen: "Toen ik mijn Käthe tot vrouw wilde nemen, bad ik ernstig tot onze Heere God", had met een heldere blik, met een vaste overtuiging en met een rustig hart de stap gedaan. Bij het nemen van zijn beslissing had hij geen mensen geraadpleegd. Zijn God had hem tot die daad de kracht gegeven. Bij alle keerpunten in zijn leven, die belangrijke gevolgen hadden, zag Luther nooit naar rechts of links, maar des te oprechter naar boven. Bezorgdheid over "wat de wereld ervan zeggen zou" heeft hem nooit aangevochten. Maar hij voelde de wonderlijke kracht van een mens, die alleen met God te maken heeft, en die zich gedragen weet door getrouwe voorbeden.

Intussen schrijft hij op 17 juni aan zijn innige vriend Michaël Stiefe (Kreuziger of Cruciger) sinds 1528 professor te Wittenberg: "Bid voor mij, dat God mijn nieuwe levensstaat moge zegenen en heiligen... De Heere leeft, en Hij, die met ons is, is groter dan die met de wereld is, zodat wij met vertrouwen kunnen zeggen: 'De Heere is mijn Helper, ik zal niet vrezen, wat zou een mens mij doen?' " En daarom, al mocht men van hem zeggen, dat de duivel om hem lachte, had hij toch gelijk, als hij daar tegenover de hoop stelde, "dat de engelen lachen en de duivelen wenen zouden."

Het huwelijk van de voormalige monnik met de gewezen non, waaruit zoals de roomsen geloofden, de Antichrist zou voortkomen, werd niet slechts een prachtig gedenkteken van de herwonnen Evangelische vrijheid. Met haar hogere zedelijkheid, maar hun voorbeeld werd ook voor ontelbare mensen ten zegen.

HOOFDSTUK 1

EEN GEHEIM VERBOND BIJ DE NONNEN TE NIMPTSCHEN, 1521

De avond begon te vallen en bedekte met zijn sluier de eerstelingen van de lente, de sneeuwklokjes en viooltjes, hyacinten en sleutelbloemen, opdat de kille nachtlucht haar geen kwaad zou doen. Het was een zonnige warme dag geweest, zoals de maand maart er maar enkele geeft, een ware verkwikking voor de gehele natuur. Nog even wierp de ondergaande zon haar stralen over de blauwe bergen in het westen, en overgoot berg en dal, bos en veld met donkerrode goudglans.

Met een weemoedig verlangen rustte de blik van de jeugdige kloosterlinge te Nimptschen op de veldarbeiders, die zingend ploeg en eg terugvoerden naar het dorp. Uit de schoorstenen van de kleine huisjes stegen veelbelovende blauwe rookwolkjes op, terwijl de kinderen in vrolijke reien hun avondspelen dansten op de grasvlakte rondom de muren van het klooster.

Het is een lieflijke verschijning, deze non, een slanke jonkvrouw van vierentwintig jaren. Haar naam is Katharina von Bora.

Knap kon men haar weliswaar niet noemen - de stompe neus en de ietwat vooruitstekende jukbeenderen verstoorden de regelmatigheid van de trekken; ook ontbrak aan de wangen de frisse blos van de gezondheid, en deed een ziekelijk bleke gelaatskleur haar ouder schijnen dan zij was; maar toch had zij iets over zich, een uitdrukking in de ogen, die ieder aantrok. Haar liefdevolle en toch zo peinzende blik, en de sprekende, zachte trek om haar lippen, verrieden een gevoelig, echt vrouwelijk gemoed, terwijl tegelijk haar scherpgetekende kin sprak van rustig zelfvertrouwen en een beslist karakter, en op het hoge gewelfde voorhoofd een edele kalmte en waardigheid troonde. Zij had iets verhevens over zich, dat van ware zielenadel sprak, te aantrekkelijker gemaakt door iets echt vrouwelijks dat in haar gehele houding doorstraalde.

De cel waarin zij zich bevond, was een kleine sombere ruimte zoals kloostercellen gewoonlijk zijn, maar toch had de hand van de bewoonster door de schikking van het weinige huisraad en door smaakvolle versiering van haar slaapstede, de indruk van kaalheid en leegheid er aan weten te benemen. De Abdis vertoefde dan ook graag in deze cel en had dikwijls gezegd: "Ik weet niet waaraan het te danken is, Zuster Katharina, dat ik mij bij u zo thuis gevoel. Wat doet u toch, dat men in uw tegenwoordigheid altijd in zo aangename stemming geraakt, dat men bij u liever komt dan heengaat?"

De non stond dan aan het venster en had tranen in de ogen. Met onbeschrijflijke weemoed staarde zij naar buiten, in de stille heerlijkheid van het lentegroen. Aan haar voeten lag een stuk kostbaar violetkleurig fluweel, dat bij het opstaan van haar houten zitbankje aan haar hand was ontgleden, en op de vensterbank lagen in een bonte verwarring verscheidene strengen witte en gele zijde.

Eindelijk ontwaakte de kloosterlinge uit haar gemijmer en als verschrikt raapte zij het paarse fluweel van de vloer op. Nog steeds voor zich uit starend liet zij zich op haar bankje neerglijden en zette het aangevangen borduurwerk voort. Het was een altaarkleed voor de kapel van het klooster, waarop zij twee palmtakken borduurde, met de woorden: *"Gegroet zijt gij, Maria*!" De woorden waren al gereed, de palmtakken had zij echter nog slechts met grote steken geschetst.

Blijkbaar waren de tengere vingers die de zijde vasthielden vermoeid en afgemat: slechts met trage bewegingen gleden zij over het fluweel en diep bogen zich ook de ogen over het werk neder, want slechts enkele stralen van de avondzon vielen nog in het vertrekje.

Eensklaps werd de stilte in de cel verstoord door het knarsen dor zware, met ijzer beslagen deur en een, iets jeugdiger uitziende kloosterlinge trad binnen. "Wat zie ik, Zuster

Katharina?" vraagde deze verwonderd: "Zit u nog ijverig te werken? Bederf toch uw ogen niet zo. - Maar wat is dat?" ging zij voort toen zij dichterbij kwam: "Bent u nog pas zo ver? O, wat zal de Abdis wel zeggen! En morgen moet het altaar met het nieuwe kleed versierd worden!"

De aangesprokene zag op met moede en doffe blik. "Het bedroeft mij zelf het meest," zei zij met trillende lippen: "en dat het ergst omdat mijn hart zo afkerig blijkt van de voorschriften van het hoofd van onze orde. Slechts met moeite vormen zich mijn steken en het is mij nu een last wat mij vroeger een lust was. Ach, Zuster Elizabeth, hoe is alles in mij veranderd! Sinds de stem van die monnik uit Wittenberg binnen onze muren heeft weerklonken, schijn ik mijzelf een ander wezen."

Zuster Elizabeth zag met angstige blik naar de deur en fluisterde ontsteld: "Spreek niet zo luid, Katharina, - de muren hebben oren;" - en haastig schoof zij de grendels voor de deur. Daarna schoof zij een ander zitbankje naar dat van Katharina, en boog zich vertrouwelijk tot naar over. "Steek eerst eens licht aan, zuster," sprak zij liefdevol: "dan zal ik u helpen bij uw arbeid."

"Wat bent u toch goed, liefste," antwoordde Katharina met een dankbare glimlach; "maar doe niet de moeite te beginnen, zo aanstonds zal er geluid worden voor de vesper en daarna voor onze avondmaaltijd."

Op dit ogenblik werd werkelijk het luiden van de klok vernomen en haastig verlieten de beide vrouwen de cel, om in de kapel de Hora te zingen en daarna in de eetzaal haar avondbrood te nuttigen.

Beiden behoorden tot een adellijk geslacht, want het klooster van de Cisterciënzers te Nimptschen bij Grimma stond enkel open voor adellijke jonkvrouwen. De jongste van de beiden was Elisabeth von Canitz, die eerst sinds anderhalf jaar het gewaad van de kloosterzusters droeg en wier frisse blos door de kelderlucht nog niet was verbleekt, evenmin als haar aangeboren vrolijkheid door de sleur van het kloosterleven was gedood. Zij was om haar eenvoud bij al haar medebewoonsters geliefd en door haar geestige invallen wist zij zelfs soms de oude, afgeleefde Abdis nog een glimlach af te persen.
De oudste, met wie wij het eerst kennis maakten, behoorde tot het aanzienlijke maar verarmde geslacht van de Von Bora's, dat te Steinlauszig bij Bitterfeld nog zijn stamzetel had. Katharina was echter een wees en van al haar broeders en zusters was nog slechts een broeder, Hans von Bora, in het leven. Al sinds haar tiende jaar bevond zij zich in het klooster, en op haar vijftiende was zij er tot non gewijd.

Na verloop van een uur vinden wij beiden weer terug in Katharina's cel. Nadat zij de koperen lamp had aangestoken, schoven zij dicht naar elkaar toe en hervatten samen de arbeid die nog overbleef.

"Wat gaan uw vingers er vlug overheen, liefste Elisabeth," merkte Katharina op, "en hoe vrolijk staat uw blik! Gelukkig kind, uw leven is als een schone, bloeiende lentedag: u kent niets van inwendige strijd en verzoekingen, van twijfel en onrust; u voelt u thuis binnen deze sombere muren en meent in uw kinderlijk, onbevangen geloof dat zij de poort van de hemel is. Ach, ook ik was eenmaal zo gelukkig als u; wel viel het mij soms hard, zo voor goed de wereld met haar liefde en vriendschap te hebben vaarwel gezegd, maar daar ik inzag dat er voor mij geen andere toevlucht bestond, daar mijn onbemiddelde ouders geen voorzorgen hadden kunnen nemen om hun dochter een geschikte verblijfplaats te bezorgen, schikte ik er mij in en verheugde ik er mij in voorgoed de poorten binnen te treden, die men mij als de poort van de hemel afschilderde. En waarlijk in die eerste tijd was het mij alsof de lucht van de eeuwigheid mij hier omzweefde, zo afgezonderd van al de verzoekingen en verleiding van de wereld, zonder zorg voor mijn dagelijks brood of voor de voldoening van de eerzucht, enkel aan het heil van mijn ziel te kunnen arbeiden en aan mijn eeuwige zaligheid te denken, scheen mij in dit oord van heilige rust en vrome gezangen een begeerlijk lot; dit alles had een weldadige invloed op mijn hart, het was mij als voelde ik mij in de voorhof van

de hemel en dagelijks gedacht ik met innige dankbaarheid mijn ouders, die het zo goed voor mij beschikt hadden. Maar dat alles is nu voorbij, ik zie het leven hier nu in een geheel ander licht. Het is mij als was ik hier levend begraven. Dit sombere gebouw is, met de huizen van de levenden vergeleken, als een graf. De monnik uit Wittenberg heeft ons de ogen geopend en mij getoond dat alles wat ik hier vroeger als vrome oefeningen beschouwde, een ijdele vruchteloze arbeid is. Die woorden, die mij uit mijn droom wekten, verschrikten mij; maar hij had gelijk: het was een droom, een droom van heiligheid. Mijn hart betuigt mij dat hij gelijk had, want wat ik in de vervulling van al mijn godsdienstplichten zocht, de ware vrede, heb ik nooit gevonden.

Men zei mij dat het klooster de zetel was van ware, reine godsvrucht; ik weet nu helaas dat dit niet waar is; ik geloof thans dat men in de wereld net zo goed God kan dienen, misschien zelfs daar nog beter. Ja, indien het mogelijk was het oude verdorven hart er buiten te laten! Maar zie, dit dragen wij overal mede, ook in de stille afzondering van het klooster, en hier spant het ons strikken, waarvan men daar buiten in de wereld niets vermoedt. Het schijnt vaak alsof in het klooster alles moest medewerken om de ziel uit het stof van de aarde op te heffen, en integendeel: alles werkt er afstompend en dodend op het gemoedsleven. Ach, daarbuiten schittert het leven in bonte, vrolijke kleuren: hier echter is alles even doods en grauw. Daar buiten verheugen de mensen zich over de lente, met haar lieflijke kleuren en geuren en verblijden zich in vrolijke verwachting over de zomer, die de bloesems en knoppen van de lente tot rijpheid doen komen.

Hier in het klooster weten wij echter niet of de viooltjes bloeien en de druiven rijp worden, dan wel of de sneeuw de aarde bedekt - hier is het een jaargetijde geheel gelijk aan het andere en de ene dag maakt geen verschil met de volgende - grauw, steeds grauw is hier het leven, indien het nog een leven heten mag. Daar buiten begeeft de mens zich in de morgen aan zijn arbeid, en zijn arbeid is hem een lust, een weldaad, een zegen voor lichaam en ziel; zijn middagmaal verkwikt hem en zoet wenkt hem de rust van de avond. Hier in het klooster echter verslapt alle leven in vrome ledigheid, en met het steeds zwakker wordende lichaam verdwijnen ook alle zielskracht en levenslust. Indien ons klooster nog maar midden in de stad lag, waar wij zieken verplegen, naakten kleden, hongerigen voeden en bedroefden troosten konden! Dan zou er tenminste iets zijn dat het leven de moeite waard maakte! – Ach Zuster Elisabeth, ik geloof niet dat mijn ziel dit lijden langer kan dragen, ik gevoel het maar te zeer, hoe mijn krachten mij ontzinken en ik van dag tot dag moedelozer en hopelozer word."

De arme non boog het hoofd en bedekte haar ogen met de handen. Een bijna angstwekkende stilte heerste in het vertrekje, maar Elisabeth durfde haar niet verbreken, want het diepste medelijden met haar ongelukkige lotgenote doortrilde haar ziel. Onder het spreken van Katharina was het haar heel vreemd te moede geworden. Zij had met steeds klimmende opmerkzaamheid toegeluisterd en had elk woord van haar vriendin met gloeiende aandacht opgevangen. Verscheidene keren had zij haar in de rede willen vallen, maar zij had geen woord kunnen vinden om haar aandoening lucht te geven. Thans verhief zij zich met grote opgewondenheid van haar zetel en greep haastig Katharina's hand.

"Zuster," sprak zij met trillende stem: "heeft God Zelf het u ingegeven zo tot mij te spreken? Zie, ook van mijn ogen valt de sluier weg en ik zie het duidelijk wat mij vroeger verborgen was. U hebt onder woorden gebracht wat tot hiertoe als een donkere schaduw in mijn ziel leefde. U hebt mij gelukkig genoemd, Katharina, en daarin hebt u gelijk: God heeft mij een opgewekt gemoed geschonken en dat is een grote zegen; nochtans ben ik niet het onnadenkende kind dat u in mij meent te zien en dat al de verordeningen en voorschriften van de Kerk zonder wantrouwen aan zou nemen. Denkt u niet, dat Luthers woorden ook mij getroffen hebben? Zie, sinds de dag waarop ik zijn geschrift over de kloostergelofte en de Babylonische gevangenschap heb gelezen, draag ik een gevoel met mij om, dat mij benauwt en beangstigt. Mijn geest is niet zo helderziend als de uwe, zodat ik die nood van mijn ziel zelf kon begrijpen; het was tot hiertoe slechts als een onbestemd wee, dat aan mijn

zieleleven knaagde, u echter hebt het mij duidelijk gemaakt: ik weet nu wat het is dat mij ontbreekt. Ach, schenke God ons uitkomst!"

En luid snikkend wierp zij zich in Katharina's armen.

Katharina ontstelde. Een hevige siddering greep haar aan. Wenend wrong zij de handen en vol angst riep zij uit: "Wee mij! Wat heb ik gedaan! O, had ik slechts gezwegen en mijn smart in mijn boezem besloten, nu heb ik ook jouw ongelukkig gemaakt!"

Elisabeth wiste haar ogen af en streelde liefkozend haar zuster de hand. "Wees niet bedroefd, lieve Katharina!" sprak zij troostend: "Het is waar: het opengaan van de ogen doet pijnlijk aan, maar is het toch niet beter zichzelf te kennen, dan zich te bedriegen en in een valse waan te gronde te gaan?"

Katharina zag haar jeugdige lotgenote, lang en onderzoekend aan. Daarna boog zij zich tot haar over, zó diep dat zij met haar lippen bijna Elisabeth's oor aanraakte, en fluisterde toen: "Elisabeth, ik heb je nog niet alles gezegd wat mijn hart vervult en het vol angst doet kloppen."

Met angstig vragende blik zag de jongere non op.

De oudste ging na enig zwijgen aarzelend voort. "Zul je mij niet verraden, Elisabeth?" sprak zij. "Ik heb een geheim, zeven van de zusters delen het met mij."

"Vertrouw mij," smeekte Elisabeth: "mijn mond zal zwijgen als het graf."

Katharina trok haar vriendin wat dichter tot zich en fluisterde: "Je weet wat er te Grimma is gebeurd?"

Elisabeth knikte. "Zou ik niet weten, dat daar het Evangelie wordt gepredikt, daar Maarten Luther het er immers zelf van de preekstoel van de Grote Kerk verkondigd?"

"Dat bedoel ik niet," viel Katharina haar hoofdschuddend in de rede.

"Het nieuwste bericht van daar is, dat in de afgelopen week het klooster van de barrevoeters aldaar door al de monniken is verlaten."

Elisabeth zag verschrikt op. "Wat zeg je?" stamelde zij: "Dat is niet mogelijk."

Katharina aarzelde niet. Zonder dat een trek op haar gelaat veranderde, ging zij voort: "Wij beleven een vreemde tijd. Het is alsof de geboorteweeën van een nieuw leven overal alles doortrillen. Niet alleen te Grimma, ook op andere plaatsen openen zich de kloosterdeuren, nadat Luther het Effatha heeft uitgesproken. - Zuster Elisabeth!" ging Katharina met enige stemverheffing voort: "als heden ook onze poorten zich eens openden, zou je dan heengaan of blijven?"

Een gloeiende blos lag op Elisabeths wangen en zij begon over haar gehele lichaam te beven. Een ogenblik liet zij het hoofd zinken, daarop echter zag zij plotseling op en sprak met stralend oog: "Ik geloof, zuster, dat ik gaan zou. – Maar, ging zij enigszins terneergeslagen voort: "wie zal ons de poorten opendoen? Je weet hoe onze Abdis Luther haat en hem met smaadredenen overdekt."

Ook over Katharina's gelaat gleed een schaduw en een diepe zucht ontsnapte aan haar lippen. "Dit is ook mijn bezwaar," sprak zij. "Maar misschien wordt de Abdis wel gedwongen tot wat zij niet van harte doet."

"Ik begrijp je niet," zei Elisabeth angstig.

Opnieuw boog Katharina zich enigszins geheimzinnig over haar vriendin heen.

"Luister, Elisabeth," sprak zij met gedempte stem. "Er is een geheim verbond gesloten tussen acht van de zusters; deze hebben zich met brieven tot haar ouders of bloedverwanten gewend en hun gebeden om Gods wil mede te werken en haar uit de banden van het klooster te bevrijden, want nadat haar een licht is opgegaan en zij het inzien

dat de kloostergelofte tegen de Heilige Schrift is, kunnen zij slechts tot haar ongeluk daar vertoeven en het zou haar zielen schaden indien zij er langer bleven om een ingebeelde heiligheid na te jagen."

Met van angst wijd geopende ogen vatte Elisabeth haar vriendin bij de arm en stamelde ontzet: "Wie zijn die acht, zeg het mij, Katharina!"

Katharina aarzelde nog een ogenblik. Toen sprak zij, bijna plechtig: "het zijn Magdalena von Staupitz, Veronika en Margaretha von Zoschau, Magdalena von Goblis, Eva von Grosz, Eva en Margaretha von Schönfeld, en de achtste ben ik."

"Laat mij dan de negende zijn," smeekte Elisabeth dringend. "Indien u heengaat, kan ik ook niet langer blijven."

Enige minuten liet Katharina haar ogen op de jeugdige zuster rusten. Toen sprak zij met waarschuwend opgeheven vinger: "Lieve Elisabeth, van harte graag nemen wij u op in ons verbond, maar wees op uw hoede, dat u geen argwaan opwekt, want uw tong is dikwijls onbedachtzaam en men leest dikwijls zonder enige moeite op uw gelaat wat uw hart overlegt en bedenkt."

Een hevige blos kleurde Elisabeths wangen. "Wees niet beangstigd, lieve Katharina," sprak zij nederig: "u zult zien dat ik, waar het nodig is, ook kan zwijgen en de gedachten van mijn hart kan verbergen."

Nog tot laat in de avond zaten de beide nonnen bijeen en onder de verdere besprekingen van deze gewichtige zaak namen zij de naald weer ter hand, totdat het middernachtsklokje haar weer tot het gebed riep.

HOOFDSTUK 2
HOOP OP MAARTEN LUTHER

Het was opnieuw een schone, zachte avond, toen in de cel van Magdalena von Staupitz zeven nonnen bij elkaar zaten: behalve de eigenares zelf, de beide zusterparen Eva (Ave) en Margaretha von Schönfeld, Veronika en Margaretha von Zoschau, (Zeschau) verder Eva von Grosz (Ave Groszin) en Katharina von Bora.

Er heerste een gedrukte stemming in het, kleine vertrekje, want de hoop die men koesterde op de hulp en het medelijden van de ouders en bloedverwanten was op het droevigste te schande gemaakt. Wel had Magdalena von Staupitz van haar broeder, de Vicaris-Generaal van de Augustijner orde, een warm, deelnemend schrijven ontvangen, evenals Katharina von Bora zo-even een brief van haar broeder Hans had voorgelezen, waaruit de hartelijkste liefde sprak, maar beiden rieden de vlucht uit het klooster ten sterkste af. Monniken konden desnoods zulk een stap wel doen, meenden zij, daar zij in staat waren voor zichzelf het brood te verdienen, maar hoe konden hulpeloze vrouwen in de wereld terugkeren? Voor haar zou het laatste kwaad erger zijn dan het eerste.

De beide zusterparen echter, zowel als Eva von Grosz, waren er nog erger aan toe. Het antwoord dat zij van haar ouders hadden ontvangen, bestond uit een reeks van verwijten en bedreigingen en de betrokkenen waren zo verpletterd, dat het moeilijk viel haar weer moed in te spreken.

Thans trad ook Magdalena von Goblis binnen, met gebogen hoofd en diep treurige oogopslag. Zwijgend nam zij haar plaats in bij de overigen, en onwillekeurig zochten nu aller blikken die van Magdalena von Staupitz, wier door de jaren gerijpte ondervinding aller vertrouwen had gewonnen. Zij was het dan ook die de verbondenen bij zich had bescheiden om in het geheim met haar te overleggen wat haar nu te doen stond.

Toen allen gezeten waren, verhief Magdalena zich van haar zitplaats en vertoonde een hoge, indrukwekkende gestalte met helderziende blik en grote kalmte in haar wezen.

"Onze eerste hoop is in duigen gevallen, geliefde Zusters," zei zij met welluidende stem: "en het moet ons zwaar vallen ons verlaten te gevoelen door hen die door de bloedbanden onze natuurlijke beschermers waren. Zij eisen van ons dat wij blijven, maar zullen wij nu de mensen meer gehoorzaam zijn dan God? Het is Gods stem, die wij door de mond van Zijn profeet hebben gehoord, en ons ontwaakt geweten kan ons dan ook niet langer toestaan te verblijven op een plaats, waaraan ons hart vreemd is geworden, want niets dan huichelarij is thans al onze gehoorzaamheid aan de regels en plichten van het kloosterleven."

Zwijgend hoorden allen toe. Katharina von Bora was de eerste die het woord nam. Haar stem beefde toen zij antwoordde. "Mijn hart dreigt te bersten," sprak zij; "bij de gedachte dat ik aan deze plaats des doods mijn dagen zou moeten eindigen, stervende eer ik nog gestorven ben; maar wat blijft ons anders over?"

"Hoort, Zusters!" hernam de eerste spreekster met moedig stralende blik: "de uitweg nog doet zich aan mij voor en een besluit is in mij tot rijpheid gekomen. Daar Maarten Luther de man is, door wie de roepstem van God tot ons is gebracht, is hij het ook tot wie wij onze bede om hulp zullen richten, opdat hij haar voor Gods troon moge brengen."

"Magdalena!" riep de jonkvrouw von Bora met een afwerende handbeweging: "wat wil je doen? Zullen de kleinen de grote man met hun zorgen beladen? Heeft hij niet veel groter en gewichtiger lasten te dragen?"

Magdalena schudde het hoofd. "Stil, Katharina," zei zij: "hoor eerst wat ik zeggen wil. Door mijn broeder heb ik meer van de Wittenbergse monnik vernomen dan u en na wat ik van hem gehoord heb, kunnen wij het gerust wagen op hem te vertrouwen. Deze reuzengeest vraagt niet wat groot is of klein - voor alles, ook voor het geringste heeft hij een open oor en hart. Al verscheidene ontvluchte monniken heeft hij tot zich genomen en hen door zijn voorspraak een onderkomen verschaft. Zou hij zich dan niet nog veel meer bekommeren over het lot van hulpeloze nonnen?"

Gretig vatte Eva (Ave) von Schönfeld Magdalena's hand. "Zuster," sprak zij: "je raad is goed en mijn ziel herleeft in nieuwe verwachting. Ik ben er zeker van: Luther zal ons helpen. Ik vertrouw op hem even vast als op de Heere onze God."

Een onwillekeurige beweging van instemming ging door het gezelschap - de naam van Luther had allen als met nieuw leven bezield en allen waren Zuster Magdalena dankbaar voor de gelukkige, troostaanbrengende gedachte.

"Maar hoe zullen wij Luther met onze wensen in kennis brengen?" vroeg Eva von Grosz, nadat de vreugde over de oplossing van de moeilijkheid weer voor nieuwe overleggingen had plaatsgemaakt.

"Dat is het minste van de zaak," troostte Magdalena von Staupitz: "Klaus, de tuinknecht, onderneemt die tocht graag voor mij. Hij wacht al lang op een gelegenheid om mij zijn dankbaarheid te tonen voor de hulp die ik hem eens heb bewezen toen hij door een giftig insect was gestoken."

Op dit ogenblik, terwijl allen vol hernieuwde verwachting bij elkaar zaten, werd plotseling de deur opengeworpen en bleek als een dode, met blauwe lippen en alle tekenen van de hevigste ontsteltenis stond Elisabeth von Canitz op de drempel.

"Wee, wee, alles is verloren," stamelde zij, handenwringend: "Mijn vader is hier geweest en hij heeft mij in tegenwoordigheid van de Abdis mondeling onder veel bedreigingen en scheldwoorden zijn antwoord op mijn brief gebracht. Ons geheim is verraden en ik, ongelukkige, draag de schuld daarvan."

Het gelaat in haar handen verbergend, zonk zij al jammerend op Magdalena's legerstede neer, terwijl de anderen ontsteld en beangst om. haar heen stonden.

Magdalena was de eerste die hun toestand overzag en haar spraak herkreeg. "Zuster," sprak zij haastig, maar met klem: "verliest de moed niet. Men zal zich beijveren ons verbond te verbreken en ons te straffen. Laat ons de minuten die ons resten, besteden om ons nog nauwer aan elkaar te verbinden en ons voornemen te blijven bij wat wij hebben afgesproken. Thans is Luther de enige hoop die ons overblijft. Laat het slechts aan mij over hem een bode te zenden, ik neem alles op mij."

Nauwelijks hadden de nonnen de tijd haar instemming te kennen te geven, want al werd in de kruisgang een slepende tred hoorbaar en na enige ogenblikken vertoonde zich de gestalte van de Abdis aan de bevende nonnen.

Het gewoonlijk zo asgrauwe gelaat van de oude vrouw was nu vaalbleek en het droeg de sporen van de hevigste ontsteltenis. Men zag aanstonds, hoe haar gehele lichaam trilde van de inspanning die het haar kostte zichzelf meester te blijven en woorden te vinden voor haar verontwaardiging. Het duurde een geruime tijd eer zij een woord uitte en in angstige spanning bogen de nonnen het hoofd, als waren zij misdadigsters die haar doodvonnis afwachtten.

Eindelijk klonk het afgebroken en hijgend: "O, dat mijn oude ogen zulke schande nog hebben moeten zien! Wat hebben jullie gedaan, jullie duivelskinderen!

Indien u voor mij stond als gevallen Magdalena's, of als moordenaressen met bloedige hand, dan zou ik u van harte beklagen en met u treuren; van uw misdaad echter wendt zich mijn hart in afschuw af, en ook de hardste roede is daarvoor nog te zacht. met trots en blijdschap heb ik eergisteren pas het hoofd van onze orde het bericht gezonden: "Het klooster Mariëntroon is een on-ontwijd heiligdom, vrij van alle ketterij." Wee mij, nu ben ik tot leugenaarster gemaakt en mijn trots is verbroken, mijn eer is veranderd in schande! Heilige Moeder Gods, verberg toch Uw aangezicht voor deze schande, en straf niet, om de misdaad van deze weerspannigen, het hele aan U gewijde huis! Wat echter deze eer- en plichtvergetenen hebben misdreven, dat zal met de strengste boeten. worden verzoend, opdat de schandvlek worde uitgedelgd, van Uw heiligdom! u ongehoorzame dochters, wat durft u nog blijven staan? Op uw knieën, gebied ik u, vernedert u in het stof!"

Zwijgend knielden de nonnen neder voor de Abdis en kusten, zonder een woord te spreken, de magere benige handen, als dank voor de beloofde straf, want het was haar geleerd elke straf als een weldaad aan te, nemen.

Op de avond van diezelfde dag waren in de eetzaal van het klooster bij de maaltijd negen plaatsen leeg en de volgende twee dagen ging dit net zo. De boetelingen waren op water en brood in haar cellen opgesloten, en in haar heilige ijver nam de Abdis zelf de dienst waar om aan haar deuren te luisteren of de gevangenen wel de voorgeschreven rozenkransen afbaden. Op de vierde dag mochten de boetelingen eindelijk weer haar cellen verlaten, maar ook nu nog niet om van enige vrijheid te genieten, maar juist om nog dieper vernederd te worden. Gedurende de mis, die in de kapel werd gevierd; werd haar een afzonderlijke plaats aangewezen op een strafbankje en zodra, de priester de litanie van de boetelingen aanhief, moesten zij, met de handen op de borst geslagen, op haar knieën naar het altaar kruipen en daar stil blijven liggen, totdat het reinigende wijwater en de geheiligde wierook de reuk van de ketterij verdreven. De Abdis, wie zij de voeten moesten kussen, sprak toen de Formule uit, die de berouwvollen weer in de gemeenschap van de kinderen Gods opnam. Maar het was slechts de mond, die de voorgeschreven woorden uitsprak, uit haar ogen lichtte een onverzoenlijke haat, die zich ook meedeelde aan de andere kloosters en die voor de arme ketterinnen het leven in het klooster tot een hel maakte. Men verwaardigde haar met geen blik en geen woord, men deed eenvoudig alsof zij niet bestonden ofwel alsof zij het recht hadden verbeurd op deze heilige plaats te vertoeven. Het was alsof er een ban op haar lag en in die nood haars harten leerden zij dan ook zich niet te vergenoegen met gebeden die zij van buiten hadden geleerd, maar zich uit ware behoefte

tot de genadetroon van God te wenden, en in het gebed met Hem te worstelen, als eenmaal Jacob deed.

"Waar is Klaus?" vroeg de Abilis toen zij op één van die dagen in de tuin van het klooster een luchtje schepte, aan de dienstdoende lekenbroeder, die met de grafdelver het onkruid uit de groentebedden wiedde.

De aangesprokene richtte zich langzaam op. "Hij is voor enige dagen afwezig, voor zijn eigen zaken," zei hij eerbiedig.

"Waarheen?"

"Dat heeft hij mij niet gezegd. Waarschijnlijk naar zijn hut."

HOOFDSTUK 3
DE MORGENSCHEMERING VAN VERLOSSING

Aan het venster van zijn torenkamertje in het hoekhuis op de markt te Torgau zat de koopman Leonard Koppe, voormalig raadsheer en schepen van de stad, een man in de kracht van zijn jaren, met een schrandere blik op zijn goedhartig, rond, welgevormd gelaat. Hij het zijn hoofd op Zijn hand rusten en staarde doelloos voor zich uit; af en toe bewoog hij zich ongedurig op zijn stoel heen en weer en streek zich met de hand over het voorhoofd. Het leek wel alsof hem een gedachte door het hoofd speelde, waarover hij maar niet in het reine kon komen. Zijn vrouw, Susanna, die af en aan liep, had hem al verscheidene malen gevraagd wat voor ongeval hem toch in Wittenberg was overkomen, zodat hij voor zijn levensgezellin geen woord over had; maar zij had of in 't geheel geen antwoord gekregen, of een zo onvriendelijk, dat zij ten slotte ook maar het stilzwijgen bewaarde en zich verwijderde.

Toen is klopte de raadsheer opeens op het venster en wenkte met levendigheid iemand op de straat toe. Spoedig daarop trad een mager, oudachtig man de kamer binnen, de kaarsenmaker, Wolfgang Tommitzsch, die Leonard vriendelijk wolkom heette en uitnodigde naast zich plaats te nemen.

"Dat is te goeder uur, dat u daar voorbijkomt, mijn waarde vriend," zei hij: "u bent een man die dikwijls gouden raad weet en daar ik die op het ogenblik nodig heb, heb ik u binnengewenkt."

"Nu, wat scheelt er aan?" vroeg meester Wolfgang zonder een trek op zijn gelaat te veranderen.

Leonard Koppe knoopte, zijn wambuis los en begon: "Gisteren ben ik teruggekomen uit Wittenberg, waar ik zaken heb gedreven. Ik heb daar ook in de Mariakerk Doctor Maarten Luther horen preken; en zijn woorden klinken mij nog in de oren. Maar ik heb meer van hem gehoord dan zijn preek: na de kerk sprak ik hem nog, daar wij dezelfde weg uitliepen om huiswaarts te keren. Hij sprak mij vriendelijk aan, klopte mij op de schouder en zei: "Hé, ben jij dat, mijn goede vriend Koppe? Nog zo-even was ik in gedachten met u bezig en uit zie ik u daar plotseling voor mij, als kwam u uit de hemel vallen. Dit is mij een vingerwijzing van God, dat u de rechte man bent om het werk uit te voeren dat mij op het ogenblik zo op het hart ligt. Nietwaar, u bent immers zo goed bekend in het klooster te Nimptschen, daar u er het laken en de was levert?"

Toen ik hierop toestemmend antwoordde, ging hij in het kort aldus voort: "Welnu luister dan! In dat klooster zitten negen adellijke jonkvrouwen die genoeg hebben van het nonnenleven, maar die niet weten hoe zij haar vrijheid zullen herkrijgen. Nadat zij tevergeefs haar bloedverwanten om hulp hebben gevraagd, hebben zij zich in haar nood tot mij gewend

opdat ik haar zou helpen. ik zou dit ook graag doen, maar mijn arm is slechts kort en reikt niet van Wittenberg tot Nimptschen; evenmin kan ik er zelf heengaan om de arme gevangenen, hetzij door geweld of door list, te bevrijden. Ik heb dus iemand nodig, die mij zijn arm leent, en daarom kom ik tot u, Koppe, met de vraag, dit om Gods wil te doen, daar u met de plaats bekend bent, een helder hoofd bezit om de rechte weg te vinden en een goed Evangelisch hart om u over die ongelukkigen te ontfermen. Wilt u het doen?"

Natuurlijk heb ik na enig nadenken ja gezegd, want wie kan Doctor Luther iets weigeren, als hij iemand met zijn grote vlammende ogen zo aanziet en met zijn welluidende stem iets vraagt? Ik was er waarlijk trots op, dat hij, de grote man, mij op de openbare straat aansprak: dat hij, de paus noch duivel vreest, met mij stond te praten als met een vriend! Toen hij echter weg was, werd het mij wel wat bang te moede, daar ik begon te bemerken, dat ik een toren was gaan bouwen zonder van te voren de kosten te berekenen. Op de gehele terugweg heb ik die gedachte met mij rondgedragen en nu zit ik hier en peins er maar steeds over hoe ik deze zaak toch zal aanvangen. Hoe meer ik er over denk, hoe moeilijker zij mij toeschijnt. Hoe toch zal ik de nonnen iets van mijn plannen doen weten, zonder dat de Abdis er kennis van krijgt? Wanneer het er nu nog een paar waren, dan zou het misschien nog gaan, maar het is een hele karvracht vol! Hoe zal ik ze naderen niet alleen, maar, nog meer hoe zal ik ze ontvoeren? En dan: zelfs al had ik ze allen goed en wel uit het klooster verlost, dan moet ik haar nog door het gebied van hertog George voeren en dat is een gevaarlijke tocht, want de hertog haat doctor Luther erger dan de duivel. En daarom mijn vriend: wat raadt u mij?"

De aangesprokene kneep zijn ogen half dicht en knikte bedenkelijk met het hoofd. Na enige ogenblikken zag hij op en zei: "De nood van die arme nonnen gaat mij diep ter harte, want nog kort geleden was ik getuige van de vreugde van mijn nicht, die met de hulp van haar neef uit het klooster was ontkomen; dat was als de blijdschap van iemand die uit de dood in het leven terugkeert: dat zal dus wel een Gode welgevallig werk zijn. Daarom ook heb ik zeer veel medelijden met de negen nonnen uit Nimpt-schen, hoewel zij mij persoonlijk onbekend zijn, en indien daarenboven Doctor Luther zelf verlangt dat wij haar helpen, zal ik mij dus niet onttrekken. Laten wij het dus maar eens bespreken, neef, ik wil u graag ter zijde staan bij alles."

"Daarvoor zal ik u ten hoogste dankbaar zijn!" zei de koopman vrolijk, terwijl hij zijn vriend de hand drukte. "Als u mij helpt, zal het wel lukken."

Meester Wolfgang antwoordde rustig: "Het is een goed werk, dus zal God ons nabij zijn. Zeg mij, neef: wanneer moet u weer voor het eerst laken en kaarsen leveren aan het klooster?"

"Dat kan elke dag zijn, want wij zijn dicht bij Pasen," antwoordde Leonard. Wat bedoelt u daarmede?"

"Wat ik bedoel?" vroeg Tommitsch. "Wel, wat is gemakkelijker dan bij die gelegenheid de Zusters een briefje te doen toekomen?"

Koppe hoorde aandachtig toe en. na nog een korte beraadslaging verliet zijn neef het huis.

Reeds de volgende middag bewoog zich een zwaarbeladen voertuig met zeildoek overdekt, op de weg van Torgau naar Grimma en diezelfde avond nog hield het stil voor de poort van het klooster te Nimptschen, juist op de tijd waarop de nonnen, voordat zij het avondeten gingen gebruiken, even een weinig frisse lucht mochten genieten in de tuin rondom het oude gebouw.

De aankomst van een proviandwagen uit de buitenwereld was altijd een grote gebeurtenis in het eentonige kloosterleven, vooral wanneer het meester Leonard Koppe was, die uit Torgau kwam, de vriendelijke, spraakzame man, die altijd zijn zakken vol met nieuwigheden

medebracht en die zo aardig wist te vertellen, want de 'bruiden van de hemel' hoorden, merkwaardig genoeg, toch nog altijd bijzonder graag eens een aardigheid uit de buitenwereld.

Ook ditmaal was de Torgause koopman spoedig omringd door kloosterzusters en pakte hij weldra onder vrolijke gesprekken zijn waren uit. Toch scheen het alsof hij die dag niet geheel dezelfde was van anders: zijn ogen schenen iets te zoeken, en het leek de Zusters toe, alsof zijn gedachten met iets anders bezig waren, want als zij hem iets vroegen waren zijn antwoorden dikwijls verstrooid en pasten zij niet op haar vragen. Toen eindelijk Magdalena von Staupitz, uit de tuin te voorschijn tredend, naderbij kwam, scheen hij te ontstellen; zijn antwoorden werden al korter en korter en het schertsen ging hem niet meer zo goed van de hand.

Toen hij Magdalena zag naderen, had hij deze een bedekte wenk gegeven en zij had zich snel afgewend om de blos te verbergen, die haar wangen plotseling rood kleurde. Zij was teruggegaan naar de tuin, maar had zich daar achter een vlierstruik dicht bij het poortje verborgen, zodat zij de wagen steeds in het oog hield.

Nadat de nonnen zich nu langzamerhand één voor één hadden verwijderd, naderde zij opnieuw de wagen en trachtte op het gelaat van de voorman te lezen wat hij met zijn wenk had bedoeld. Achter zijn paarden staande, op een plaats vanwaar men hem uit het klooster niet kon gadeslaan, stak hij haar nu met behendigheid een briefje toe en fluisterde: "Neem dit en lees. Op het bepaalde uur zal ik op de aangeduide plaats zijn!"

Daarop beklom hij zijn voertuig om zich in het stro een rustplaats voor de nacht te bereiden en de non verdween in de schaduw van het klooster.

"Wat scheel je Zuster Magdalena?" vroeg na het avondeten de Abdis aan de jonkvrouw von Staupitz. "Ben je niet wel? Zie, uw aangezicht is zo bleek als een doek, en uw rozenkrans beeft in uw handen."

Magdalena sloeg de ogen neer. "Ik gevoel mij alsof ik de koorts heb," zei zij zacht: "ik kan slechts met moeite mijn aandacht bij mijn gebeden bepalen en ik heb zware hoofdpijn."

"Laat dan wat thee voor je zetten," gebood de Abdis.

Gehoorzaam ontweek de non uit de nabijheid van de gevreesde gebiedster, dronk de in de haast bereide drank op en begaf zich daarna weer naar haar cel, om daar te ontgaan aan de kwellingen van de belangstellende vragen.

In haar eigen vertrekje gekomen, trad Katharina von Bora haar tegemoet: "o je doet mij schrikken," zei zij bezorgd: "wat is je overkomen? Mijn hart klopt onstuimig van angst, maar ik wilde je natuurlijk waar de anderen bij waren niets vragen."

Met een zucht van verlichting schoof Magdalena de grendel voor de deur en viel toen haar vriendin om de hals. "Katharina, lieve Katharina," zei zij snikkend: de ochtend-schemering is daar, de dag van de vrijheid breekt aan. Luther, Luther, o, u profeet van de hoge God, u redder van het Duitse volk, wilt u ook onze bevrijder worden?"

Katharina, begon over al haar leden te beven. "Spreek niet in raadselen, Zuster!" riep zij: "Heb medelijden met mij en red mij uit deze angst!"

Magdalena werd allengs kalmer en haalde behoedzaam een strookje papier uit haar klederen te voorschijn.

"Zie, hier is het antwoord op onze vraag aan Doctor Maarten Luther!" sprak zij plechtig: "Leonard Koppe, de koopman, heeft het mij in stilte weten te doen toekomen. Het is niet gemakkelijk het schrift te ontcijferen, want meester Koppe's vingeren hanteren niet vaak de pen.

Luister echter, dit staat er: "Doctor Maarten Luther zendt de negen Zusters zijn groet; hij wil hen graag redden en dat wel door mij, de Torgause koopman Leonard Koppe. Houdt u dus gereed: op de nacht van de stille Zaterdag voor Pasen, de 4e April tegen tien uur, ben ik

onder het venster van Katharina von Bora, van waar de vlucht het gemakkelijkst te volbrengen schijnt. Doet nu zelf wat u verder te doen is met de noodzakelijke voorzichtigheid en geheimhouding, en de Almachtige God zij u genadig!"

Katharina's ogen straalden van. vreugde en zij was op het punt een uitroep van blijdschap te doen horen, maar Magdalena legde gebiedend de hand op haar lippen en zei: zuster! Bedwing uw blijdschap! Als God een weg wil banen, mag onze onvoorzichtigheid geen stoepen daarop werpen. Bedenk het: ons heil of ons verderf ligt nu in onze eigen hand. Wee ons indien wij onszelf verrieden en onze redder aan gevaar blootstelden."

"Maar wat zei je ook weer," viel Katharina verschrikt in: "in de nacht voor Pasen? Ach, Magdalena, is dit niet de aller-ongeschiktste tijd?"

"U denkt dat om de nachtdienst in de kapel?" vroeg Magdalena en verzonk in een stil gepeins. Nadat zij het briefje nog eens had ingezien, zag zij plotseling verheugd op: "o, juist dit uur zal aan ons voornemen gunstig zijn. Pas te middernacht begint de dienst en allen gaan dan 's avonds wat vroeger slapen om nog wat rust te genieten. In het briefje nu staat dat de koopman ons omstreeks tien uur al wacht. Is dit niet slim overlegd? Mijn ziel herleeft in blijde verwachting; al mijn angst is verdwenen."

Door haar gevoel overweldigd zonk Magdalena op haar knieën neder. Katharina volgde haar voorbeeld en ten volste stemde zij in met Magdalena's woorden toen deze uit het diepste van haar hart sprak: *"U, Heere van mijn leven, God van mijn heil, U dank ik, dat u een hart geneigd hebt tot onze hulp. Op U vertrouw ik, dat u het thans aangevangen werk zult volvoeren, om Uws Naams wil, Amen."*

HOOFDSTUK 4

VERLOSSING UIT HET NONNENKLOOSTER, 1522

Het was op de avond voor Paaszondag van het jaar 1522. Na de plechtige stilte van de Goede Vrijdag heerste in het klooster na het eindigen van de vroegmis veel bedrijvigheid. Wel is waar ging het er alles zwijgend toe, want op de dag waarop het lichaam van de Heere in het graf had gelegen moesten stilte en heilige ernst heersen, maar de handen van de kloosterzusters waren druk bezig om op het grote feest van morgen altaar en kerk waardig versierd te hebben. In de grote schuur zat een aantal nonnen en wond groene kransen van de takken van de cederbomen en mos, waarmede zij daarop de heiligenbeelden en de levensgrote afbeelding van de Moeder Gods in de kapel versierden; anderen waren bezig het altaar, dat op Goede Vrijdag van al zijn tooi beroofd was geweest, in zijn feestelijkste gewaad te hullen, het witte zijden kleed met gouden borduurwerk, en op de blinkend gepoetste kandelaars de nieuwe waskaarsen te steken die Leonard Koppe pas gebracht had. Weer anderen bouwden in de nis van het altaar de plastische voorstelling van de opstandingsgeschiedenis op: het graf, met de ter aarde gevallen wachters er omheen, en de Heiland Die uit de opening te voorschijn trad met een banier in de hand.

Onder al deze voorbereidingen verliep de hele voormiddag.

Bij het middagmaal ging het stil en eentonig toe, want de grote vastendag veroorloofde slechts een zeer eenvoudige kost. De gehele namiddag was het klooster zo stil en doods als een graf. De nonnen zaten in haar cellen, naar lichaam en ziel afgemat van de inspanningen van de "stille week," want sinds Palm-Zondag waren zij slechts weinig in haar bed gekomen en hadden zij het grootste gedeelte van haar tijd doorgebracht met vasten, bidden, zingen, biechten en het aanhoren van de mis. Het kon daarom zeer wel gebeuren, dat menigeen onder haar zich niet alleen op het heerlijke Paasfeest verheugde omdat de Heere opgestaan is tot heil van de wereld, maar ook wel om haar zelfs wille, daar nu het

afgematte lichaam weer tot rust kon komen, en de ziel uit haar verslapping tot nieuw leven kon ontwaken.

Langzaam viel de avondschemering. Nog eenmaal klepte het klokje tot het gebed, en riep de Zusterhuishoudster van het klooster tot de dunne grauwe soep die de vasten voorschreef; toen verstierf in het klooster het laatste geluid van menselijk leven en de arme vermoeide nonnen strekten zich uit op haar legerstede om nog enige kracht te verzamelen voor de laatste inspanning: de grote Paasmis, die te middernacht begint, die nachtelijke godsdienst oefening welke in geheimzinnige voorbereidingen de ziel in steeds banger wordende spanning meevoert tot het ogenblik, waarop de eerste straal van de opgaande zon het zachte geprevel wekt tot een vrolijk gejuich, zodat in een vol koor, door trompetten en pauken begeleid, de lofzang tot de hemel opstijgt:

Christus is verrezen,
Vrij van de banden des doods!
Thans zijn wij verheugd.
Christus is onze vreugd,
Kyri-eleis.

Het was een vochtige koude nacht; ieder die buiten kwam voelde zich onaangenaam aangedaan. Een scherpe wind uit het Noordwesten joeg de wolken voor zich heen, ze telkens schuivend over de maan, welker bleke stralen spookachtige schaduwen op het aardrijk wierpen, en in het bos zwiepten de bomen klagend met hun toppen tegen elkaar.
Op de straatweg van Torgau komend bewoog zich langzaam een grote vrachtwagen, met tonnen beladen, voort. Als de wolken een ogenblik van elkaar gescheurd werden en zij de maan vrijlieten, werden er op de wagen drie gestalten zichtbaar, die, diep in kleden gehuld, zwijgend naast elkaar zaten.

In de nabijheid van het klooster gekomen, wendde zich het voertuig van de straatweg af. Eén van de drie mannen sprong er af en vatte de paarden bij de teugel.

"Kent u de weg wel goed, neef?" klonk het zacht uit de wagen.

"Wees maar niet bang?" was het antwoord: "ik ken hier elk hoekje en gaatje. Wij moeten nog slechts even voortgaan tot bij het water en dan laten wij de kar rustig staan onder de beschutting van de bomen. Jij, Kaspar, blijft hier en zorgt voor de paarden terwijl neef Wolfgang en ik verder gaan."

Kaspar, een jongere neef van Leonard Koppe, steeg uit de wagen, wierp de paarden wat hooi voor en schepte uit de plas waarbij zij stonden een emmer water. De beide anderen slopen ondertussen behoedzaam de kant van het klooster op.

"Ziet je daar die tuinmuur?" vroeg Leonard, zijn arm uitstrekkend. "Daar overheen hoop ik te kunnen kruipen totdat ik op de plaats kom die Katharina von Bora beschreef als onder het raam van haar cel: zie, daar, er schemert waarlijk enig licht! En de andere vensters zijn alle donker, zie ik tot mijn grote vreugde: ik vergis mij dus niet, de nonnen zijn tot middernacht gaan slapen. Het is echter nog niet precies tien uur, laat ons dus de tijd gebruiken om eens rond het klooster te sluipen en te zien of er niets verdachts in de buurt is."

Voorzichtig om zich heen voelend en tastend begaven de beide mannen zich op weg. Koppe nam zijn neef bij de hand want door diens zwakke gezichtsvermogen zou deze anders licht gestruikeld zijn. De weg voerde vlak langs het water en was niet zonder gevaar, want het kreupelhout maakte de mannen het gaan moeilijk, terwijl de schaduw van de hoge bomen elke straal van de maan onderschepte.

"De Abdis slaapt nog niet," zei Koppe na enige tijd op ontstemde toon, toen zij de oostzijde van het klooster voor zich hadden, "die oude heks heeft nooit rust nodig, zij spookt graag 's nachts door het klooster tot grote schrik van de arme nonnen. Het is een wonderlijke

persoonlijkheid, die mij door haar wantrouwen en gierigheid al menig onaangenaam ogenblik heeft bereid in mijn handel. In haar eigen ogen is zij echter een heilige, want het getal van haar goede werken is zó groot, dat zij tot de hemel reiken, evenals de toren van Babel. Zij ziet dan ook zeer getroost en hoopvol tot die hemel op en is nergens bang voor, behalve voor de nachtuil, wiens gekrijs haar zenuwen zo aandoet, dat zij bijna haar zinnen verliest. Zij betaalt daarom voor elk ei van zulk een dier, dat haar in de lente gebracht wordt, een goudgulden."

Wolfgang Tommitsch bromde iets tussen zijn tanden, dat veel geleek op een reeks van verwensingen. Na een poosjes bleef hij plotseling staan en greep zijn geleider bij de arm. "Neef, ik ga niet verder met je mee," zei hij op gedempter maar besliste toon. "Wat bezielt je op eens?" vroeg Koppe ontsteld.

Tommitsch ging kalm voort: "U kunt mijn hulp bij de uitvoering zelf wel missen, en ik kan u groter dienst bewijzen als ik omkeer en de Abdis onschadelijk maak."

"Hoe wil je dat doen?" vroeg Koppe, met steeds groter wordende verbazing.

Tommitsch stelde hem gerust. "Het geschreeuw van een nachtuil kan ik tamelijk goed nabootsen, evenals dat van een sperwer en een kat; ik wil dus als het ogenblik daar is, onder het venster van de oude vrouw de nachtuil zijn die de onbevreesde eens angst aanjaagt. Ga u ondertussen uw gang."

"Waarlijk, je bent een goede raadgever," zei Koppe, zijn vriend vergenoegd op de schouder kloppend. "Wat ben ik toch blij dat ik je hulp heb ingeroepen! Nog enige weinige ogenblikken en dan is de tijd dáár!"

De beide mannen reikten elkaar de hand en verlieten elkaar met de wens van een gelukkig wederzien.

Met verdubbelde behoedzaamheid sloop Koppe langs de tuinmuur, totdat hij aan de plaats kwam, waar hij door het afbrokkelen van enkele steunen het gemakkelijkst te beklimmen was. Zonder leven te maken klauterde hij er boven op en kroop toen op handen en voeten verder.
Plotseling verbrak een scherpe kreet de stilte van de nacht, en hevig verschrikt bleef hij even steken. Maar weldra herleefde zijn moed, en lachte hij zelf over zijn schrik. "De nachtuil!" zei hij goedkeurend "dat gaat goed!"

Nog enige malen werd het gekrijs gehoord en Koppe bereikte ondertussen veilig en wel het venster waarvoor het licht brandde. Hij richtte zich voorzichtig in zijn volle lengte op, maar helaas het raam was te hoog dan dat hij het met zijn hand kon bereiken; hij had zich in de afstand vergist.
Wat nu te doen? Hoe zou hij zijn komst kenbaar maken? Hij durfde het niet wagen te roepen. En hoe zou hij de nonnen veilig van die hoogte naar beneden helpen? Er bleef hem niets over dan met zijn vuist op de muur te slaan. Tevergeefs echter, ook dat nog! Op die sterke muren werd zijn kloppen niet gehoord. Daar bedacht hij dat bij een sleutel in zijn zak droeg; daarmede herhaalde hij zijn slagen en nu werden die hoorbaar.

En werkelijk! Boven hem, in de cel, ontstaat enig gedruis. Zacht wordt het venster geopend en Koppe onderscheidt boven zich de omtrek van een nonnenkap.

"Daar is uw redder!" roept hij met gedempte stem, en een halfluid: "God zij geloofd!" klinkt hem tegen als antwoord.

De kap trok zich weder terug, om echter bijna ogenblikkelijk weer te voorschijn te komen, en Koppe hoorde de woorden: "Wacht even, totdat wij de strik aan de tralies bevestigen!"

Zo verstierf dus de klacht, die hij juist had willen uiten, de vrouwelijke list had beter gezorgd dan al het wijze overleg van de man.

Nauwelijks was er een minuut verlopen of een touw dat de nonnen neerlieten viel voor hem neer, nog enige ogenblikken en de eerste vluchtelinge stond naast hem op de muur.

"Kruip voorzichtig wat verder door," fluisterde hij het bevende jonge meisje toe; "ik neem onderwijl de anderen in ontvangst."

Opnieuw krijste de nachtuil. Geen ander geluid echter dan dit en het zwiepen van de bomen werd gehoord.

Met zenuwachtige haast gleden de nonnen één voor één naar beneden en kropen achter elkaar voort tot aan de aangeduide plaats. Koppe volgde haar, sprong toen van de muur af en hielp de vluchtelingen zijn voorbeeld volgen.

Aan één van haar ontsnapte onwillekeurig een gedempte kreet van vreugde, maar Koppe beteugelde haar blijdschap door haar verstoord stilte te gebieden en toe te fluisteren: "Nog is het niet de tijd tot juichen. Volgt mij liever zo snel u kunt naar de wagen!"

Het voertuig was weldra bereikt en de koopman verborg de vluchtelingen tussen de vaten, die zo zorgvuldig met stro bedekkend, dat er niets meer van zichtbaar bleef. Daarop haalde hij haastig de nachtuil van zijn post, nam naast deze op de wagen plaats, en zette de paarden aan tot spoed.

Donker, als een spookachtige, zwarte massa, lag het klooster achter hen, men kon zich verbeelden een reusachtige doodkist te zien. Geen enkel lichtje meer brandde er: ook de cel van de Abdis was in duisternis gehuld, de nachtuil had dus met zijn gekrijs de gewenste uitwerking niet gemist: de heilige vrouw had ongetwijfeld onder de dekens een schuilplaats gezocht tegen de schrikaanjagende kreten van de ongeluksvogel.

Bewegingloos lagen de nonnen in haar schuilplaats, geen van haar waagde het een woord te spreken; de doorgestane angst en het nog steeds dreigende gevaar voor ontdekking lagen nog als een molensteen op haar hart.

Zo verliep ongeveer een uur. Plotseling werd de wagen aangehouden en een ruwe stem riep: "Wat vervoert u daar?"

Zij hadden de grens van het hertogelijk gebied bereikt.

"Haringtonnen!" klonk het kortaf uit Koppe's mond. "Houd mij niet te lang op, vriend, ik ben toch al verstijfd van de koude nachtlucht."

Een man beklom de wagen en betastte in het duister de inhoud.

"In orde!" riep hij de voerman toe en in gestrekte draf gingen de paarden verder.

Na begon er leven en beweging te komen in het stro en ook Koppe en Tommitzsch gaven af en toe een woordje ten beste. De nonnen wilden zich van het benauwende strodak ontdoen, maar haar bevrijders stonden dat nog niet toe. Toen na enige uren echter de hemel in het Oosten licht rood gekleurd begon te worden en de eerste straal van de Paaszon het aardrijk bescheen, ontstond er leven tussen de vaten en als bij afspraak klonk eenstemmig van de lippen van de geredden:

Christus is verrezen,
Vrij van de banden des doods!
Thans zijn wij verheugd.
Christus is onze vreugd,
Kyri-ëleis!

Leonard had eerst verschikt zijn vinger opgeheven, maar weldra liet hij die zinken en luisterde naar het gezang, dat hem als in de oren klonk als hemelse muziek. Hij bleef geroerd zitten en liet het kalm toe dat de nonnen zich om hem verdrongen en hem en zijn beide metgezellen onder het stamelen van haar dank de handen drukten.

Met heilige geestdrift stond nu Katharina von Bora op en riep met de handen ten hemel geheven:

"Het Paasfeest is daar! God zij geloofd! Ons Paasfeest; o u woord vol vreugde en leven! Ach, hoor thans ons opstandingslied, U, Die eeuwig bent in ontferming! Wij waren als dood, en wij zijn tot het leven weergekeerd. Het graf heeft zijn prooi moeten afstaan en het leven begroet ons met de gouden gloed van de Paaszon. Halleluja! O wereld, die ik eens ontvlood, neem mij weder op, want de heiligheid van het klooster was slechts schijn en bedrog. Neem mij weder op, o wereld, door Gods zon beschenen en door levende mensen bewoond: in u zal ik God beter dienen dan in mijn ordekleed, want U, Heere van de wereld, Uw rijk is zo groot: U zult daarin ook nog wel een plaatsje hebben voor de arme Katharina!"

HOOFDSTUK 5
KATHARINA VON BORA BIJ REICHENBACH

Eén van de eerste zomerse dagen van de maand Mei neigde ten einde. In een hoog, met twee grimmige drakenkoppen versierd huis van de stad Wittenberg, zat de stadsadvocaat, Meester Philippus Reichenbach, rustig met zijn vrouw die in één van de vensternissen zat te schemeren. Dat was zijn lievelingsuurtje, wanneer hij, terugge-keerd van zijn vermoeiende dagtaak, in de stilte van zijn huis kon uitrusten, en totdat het licht opgestoken werd zat hij dan recht behaaglijk met zijn geliefde echtgenote de voorvallen van de dag te bespreken.

Meester Philippus was een man van diep in de veertig, in Wittenberg, en vooral bij de raad, zeer gezien ter wille van zijn gezond verstand, zijn juist oordeel en strenge rechtvaardigheid. Zijn vrouw, de kleine, bekoorlijke, immer druk bezige Elze, was als jong meisje een bloeiende schoonheid geweest en ook thans nog zag men graag haar liefelijk blozend gelaat, waarvan vooral de uitdrukking, die van een reine ziel getuigde, een grote aantrekkelijkheid bezat.

De inrichting van het huis getuigde van enige welvaart, ja zelfs van weelde, maar het was stil in de grote vertrekken, want geen vrolijke kinderstemmetjes vulden de stilte aan. Te meer dan ook gevoelden de beide echtgenoten zich tot elkaar getrokken en zochten zij bij elkander al hun troost en vreugde.

"Dan heeft de Doctor nu ook de laatste twee van de ontvluchte nonnen ondergebracht," berichtte de advocaat.

"De zusters von Zoschau?" vroeg vrouwe Elze met belangstelling. "God zij gedankt, ter wille van onze geliefde Doctor! Ik had zulk een medelijden met hem. Hij mocht zijn lichaam wel vertiendubbelen. Hoe hij toch nog zo alles kan volvoeren wat op hem rust, is bij mij een raadsel, Een ander zou al lang onder de last er van zijn bezweken, men komt toch ook maar met alles tot hem! Zijn stille klooster is als een duiventil, waar dagelijks genodigd en ongenodigd in en uitvliegt! Wie telt nog maar alleen de brieven, die hij te schrijven heeft! Draagt hij niet de lasten van het hele volk op zijn hart? Moet hij niet ogen hebben van voren en van achteren, overal tegelijk? Heeft hij niet van zijn hoge wachtpost alles te overzien, en als een koning van de geesten de grootste en gewichtigste zaken alle te bezorgen? Ik maak mij soms bijna boos op de mensen, die hem altijd opnieuw met allerlei kleinigheden komen lastig vallen en hem zo zijn kostbare tijd ontroven!

Het beviel mij dan ook in het eerst heel niet dat de nonnen van Nimptschen tot Doctor Maarten waren gekomen om hulp, en nog veel erger vond ik het dat deze, niet eens tevreden met aan hem haar redding te danken te hebben, nu ook nog hier kwamen en hem tot last waren. Dit laatste trek ik mij nu niet meer aan, daar het aan zijn rusteloze pogingen en zijn krachtige voorspraak bij onze genadige Keurvorst, gelukt is haar allen een geschikt

onderkomen te bezorgen. Ja, daarover kan ik mij nu zelfs verheugen en ben ik de Heere onze God dankbaar, daar wij hierdoor onze lieve Käthe in ons huis hebben mogen ontvangen."

Deze woorden van zijn vrouw waren de stads-advocaat verre van onwelkom en vergenoegd klopte bij met zijn handen op zijn knie.

"Dat mag ik horen, Elze," antwoordde hij: "want ik vreesde wel een weinig dat je de nieuwe gast, die wij om Luther een dienst te bewijzen, in ons huis hebben genomen, enigszins als een lastpost zou gaan beschouwen. Ik was bang dat het ons wellicht van enige gemakken zou beroven en dat de gewone stilte van ons huis er door zou worden verstoord. Net zo vreesde ik ook, dat u het niet altijd even goed samen zou kunnen vinden, want uw beider karakter komt zo weinig overeen: Katharina von Bora heeft een geheel andere aard dan jij."

Een vrolijk lachje omspoelde Elze's lippen. "Ja," zei zij opgeruimd: "alles wat ik met enige zorg zag naderen is geheel anders uitgelopen dan ik het verwachtte. Je hebt gelijk: Käthe bezit een geheel andere aard dan ik: zij heeft zoiets - ik weet niet hoe ik het moet noemen, - zoiets groots en waardigs in haar wezen, dat ik mij zelf bij haar vergeleken altijd recht klein gevoel, en ik tegen haar opzie met iets als eerbied. Zij schijnt soms trots en enigszins hoog in haar manieren, maar die trots is geen ondeugd, het is veel meer haar jonkvrouwelijk gevoel van eigenwaarde, dat haar vreemd doet zijn aan alles wat laag of minder goed is. En daarbij ziet zij met zo kalme en toch heldere blik het leven in, en spreekt haar mond altijd zo onverschrokken, zonder een zweem van aarzeling, wat zij voor waarheid houdt, en bezit zij zulk een goed oordeel, dat ik haar graag om raad vraag. En o, welk een genot is het haar vreugde en dankbaarheid te zien! Als een kind kan zij zingen en schertsen en lachen, en op het onverwachtst valt zij mij soms om de hals, kust mij en spreekt onder tranen: "Ach, wat ben ik toch gelukkig! En al mijn geluk dank ik aan u en aan de grote Doctor!

Zij noemt Luther altijd de "grote Doctor," en als het gesprek op hem komt, staat zij er bij met gevouwen handen en hoort zij met, men zou haast zeggen vrome aandacht toe. Zoals zij eenmaal vol vertrouwen neerknielde voor de beelden van de heiligen, zo ziet zij nu op tot Doctor Maarten, die in haar oog veel groter en heiliger is dan velen van hen die door de Kerk heilig zijn verklaard. En je moest haar eens zien, Philippus, als zij in keuken of huishouding bezig is! Ik was eerst bang dat zij mij veel vermeerdering van drukte op dat gebied zou bezorgen, maar integendeel: mijn handen liggen nu dikwijls ledig in mijn schoot, want zie, de arbeid die ik juist wou gaan verrichten, is al door haar bezorgd eer ik het weet. Zij leest in mijn ogen wat ik verlang, en zij is zo handig in het aanleren van wat toch voor haar geheel ongewone bezigheden zijn, dat ik er vaak over verwonderd sta en wanneer ik haar zo bezig zie komt dikwijls de gedachte bij mij op: "Gelukkig de man, die deze Martha zal dienen!" Ja, soms bekruipt mij een gevoel van afgunst, en is het alsof ik haar niet aan iemand anders zou kunnen afstaan; ik zou haar mijn leven lang bij mij willen houden en ik betreur het als ik bedenk dat misschien weldra de dag zal komen waarop een ander die meer recht op haar zal hebben, haar van ons weghaalt."

"Je denkt aan de jonge Neurenberger patriciër Hieronymus Baumgarten?" viel meester Reichenbach haar vragend in de rede. "Het is ook mij niet ontgaan, dat zijn blikken bewonderend op Katharina rustten, toen hij onlangs op uw feestdag met ons aanzat aan onze huiselijke dis. Het viel mij ook in het oog, dat hij sinds die dag zo menigmaal hier voorbij kwam en ook veel vaker bij ons binnentrad dan vroeger gebeurde of dan noodzakelijk is. Ik geloof echter niet dat je jezelf daarover bevreesd behoeft te maken, want onze Käthe is nog steeds zeer schuchter in de tegenwoordig-heid van mannen. Hoewel zij nu al verscheidene weken hier is, heeft zij immers in al die tijd nog geen voet op straat gezet dan uitsluitend om naar de kerk te gaan wanneer de doctor preekt."

Elze schudde het hoofd en zag haar echtgenoot met een bedenkelijk lachje aan. "Nee, Philippus," zei zij: "ik begrijp beter dan jij het vrouwelijk hart. Schuchterheid en teruggetrokkenheid zijn het schoonste sieraad van een jonkvrouw, maar zij beschutten haar

niet tegen de bewondering van de mannen: integendeel zij vermeerderen slechts hun verlangen om de zo moeilijk te verkrijgen bloem te plukken; en dat de oplettendheid van de jonge Neurenberg Katharina niet mishaagt., heb ik al lang gemerkt. Dat zij er tegen opziet zich buiten ons huis te wagen, is echter niet ter wille van hen die haar liefhebben, maar van hen die haar haten, smaden en lasteren. Want hoe zorgvuldig ik het ook voor haar verborgen heb gehouden, het is haar toch ter ore gekomen hoeveel kwaad men van de ontvluchte nonnen spreekt. Zij weet wel is waar ook, dat Doctor Luther aan de Torgause koopman Leonard Koppe, die in grote angst verkeerde uit vrees voor de wraakneming van de geestelijkheid, een open brief heeft gericht, waarin hij de ontvoering van de negen met namen genoemde vluchtelingen ten zeerste prijst, maar toch weerhoudt haar maagdelijk schaamtegevoel haar voorlopig de omgang met de mensen; dit zal echter wel niet altijd zo blijven."

"Waar is Katharina op het ogenblik?" vraagde de advocaat opeens.

"Zij zal wel boven op haar kamertje zitten," antwoordde vrouwe Elze.

Over de ronde in lood gevatte ruitjes gleden de laatste stralen van de ondergaande zon en kleurden de schilderijen van Lukas Cranach, die aan de wand hingen, purperrood.

"Hoe schoon gaat de zon onder; welk een heerlijke avond," sprak meester Philippus. "Laat ons nog een ogenblikje samen in de tuin gaan, eer wij de maaltijd gaan gebruiken! Zeg mij: zijn de erwten al gezaaid en is de kool geplant? Ik had er gisteren naar willen zien, maar vond er niet de tijd toe."

Vrouwe Elze kon deze vraag niet beantwoorden, en de beide echtelieden begaven zich over de ruime deel achter hun huis naar haar tuin, die een groot uitgestrektheid besloeg en, rechts door vruchtbomen begrensd.

Bij één van de pas omgespitte bedden lag een vrouwelijk gestalte geknield, blijkbaar in drukke bezigheden verdiept.

"Daar is zij werkelijk!" riep meester Philippes verwonderd en met verhaaste tred ging hij op de gestalte toe, die zich enigszins verschrikt ophief.

"Wel, wel, Katharina, wat doet u nu hier?" vroeg hij vriendelijk.

Met een verlegen glimlachje antwoordde de jonkvrouw: "De erwtjes zagen mij zo vragend aan of ik hun niet een bedje water wou bereiden. Haar gastheer zag belangstellend toe terwijl zij met haar arbeid voortging.

"Maar wie ter wereld heeft u zulk werk geleerd?" vroeg hij verbaasd: "zijn die zachte vingertjes; die zich van hun jeugd af ineen hebben gevouwen tot het gebed of hebben geweerd om de rozenkrans, rond te draaien, nu ook al geschikt tot harde, ruwe veldarbeid?"

Katharina zag de advocaat met een blik vol erkentelijkheid aan. "De liefde kan alles," zei zij eenvoudig: "wat je graag doet, leer je spoedig."

"Maar u moet niet te veel van uw lichaam vergen en ook eens aan uzelf denken," vermaande meester Philippus.

Katharina schudde lachend het hoofd. "Wel, hebt u dan aan uzelf gedacht, toen u zich in gevaar bracht, door de vreemde weggelopen non onder uw vriendelijk dak op te nemen? Kon. ik maar meer doen om u te vergelden wat u in uw Christelijke liefde voor mij gedaan hebt! Dit is mijn dagelijkse bede, dat God u vergelde wat voor de arme Katharina niet mogelijk is!"

Ene lieflijke verschijning was het jonge meisje terwijl zij daar zo stond, met de uitdrukking van haar innige dankbaarheid op het, gelaat. Vrouwe Elze trok haar bewogen tot zich en drukte haar een kus op de wangen, terwijl de advocaat zich afwendde en langzaam een ander pad insloeg om zijn ontroering niet te laten zien.

Hij doorkruiste de tuin in de lengte en de breedte en overal bemerkte hij de sporen van een zorgzame hand, die de paden van onkruid had gezuiverd, en de bloemen had verzorgd. Hij vroeg niet meer wie dat gedaan had, maar met een blik vol welgevallen volgden zijn ogen Katharina, die nu, aan de arm van zijn vrouw, vertrouwelijk met deze een ander pad op en neer liep.

Op dit ogenblik meldde Sibylla, de oude dienstmaagd, doctor Luther aan en weldra verschoon deze in zijn zwarte monnikspij in de tuin.

"Wees gegroet, Meester Philippus!" riep hij deze op vrolijke toon toe. "Gaat het goed? En hoe staat het, met mijn arme, angstige, ontvluchte vogeltje?"

De advocaat nam eerbiedig de muts af en reikte de welkomen gast de hand. "Maak u niet bezorgd over haar, Heer doctor," zei hij: "het gaat haar goed."

"Maar u zelf, mijn vriend: begint het u soms ook lastig te vallen haar bij u te houden? Het is een groot offer dat u mij brengt, en het bezwaart mij soms dat ik het van u moet aannemen. Er moest maar eens iemand komen die de jonkvrouw tot een huisvrouw maakte, dan bezat zij althans een thuis waar zij recht op had en bereikte zij toch wat de eigenlijke bestemming van de vrouw is."

De advocaat zag de doctor enigszins ontsteld aan: "Heer Doctor!" zei hij ernstig: "u hebt al zoveel voor ons gedaan, wilt u er nu nog een ding bijvoegen? Dit meen ik: wees niet langer bezorgd over het lot van Katharina, want het is ons niet langer een opoffering haar bij ons te houden: het zou ons nu werkelijk ter harte gaan haar te moeten afstaan, want zij is ons lief geworden. als ons eigen kind."

Over Luthers bleek gelaat vloog een glans van vergenoegdheid en, de advocaat de hand drukkend, zei hij: "Een trouw vriend is een kostbaar kleinood, dat niet met geld te betalen is. Blijf altijd zulk een vriend voor mij als u nu bent: wat mij aangaat, u wordt mij steeds dierbaarder."

Ondertussen waren de beide vrouwen de sprekenden genaderd. Katharina had, toen zij de monnikspij maar in de verte zag, vrouwe Elze angstig bij de arm gevat, en gefluisterd: "De grote Doctor!" maar Elze liet zich niet weerhouden, maar haastte zich de geliefden gast te gaan begroeten.

Met welgevallen rustten Luthers ogen op de gestalte van de voormalige non, op wier eens zo bleke wangen al een blosje van nieuw leven begon te zetelen en met een fijn lachje bemerkte hij de sporen van haar veldarbeid op haar kleed.

Wel, wel, zuster Käthe," schertste hij "u bent nu een echt kind van de aarde geworden. Hoe bevalt het u in de wereld? Ik zie u al aan, dat u recht aardsgezind wordt en u met lage en onreine zaken bezighoudt, die uw ziel naar omlaag zullen trekken, want uw gewaad is al bevlekt en uw hand evenzeer zou u niet veel liever terugkeren naar de plaats waar men aan de boze wereld ontrukt is en in wolken van wierook naar de hemel zweeft?"

Katharina bloosde diep en verlegen. sloeg zij haar blikken neer.

"Ach, laat mij maar altijd hier in de wereld!" zei zij met enigszins bevende stem. "Het is hier zo schoon. Wanneer ik slechts niet van de wereld word kan ik immers ook hier mijn God dienen en Hem mijn leven wijden. U hebt toch de vorige zondag nog zelf gezegd dat wij onze God ook met kleine dingen konden dienen, al was het met houthakken of kool planten, wanneer men daarin slechts trouw werd bevonden."

De doctor wilde een toestemmend antwoord geven, maar Elze voorkwam hem: "Heer doctor," zei zij vriendelijk nodigend: "kunt u niet bij ons blijven en het avondeten met ons nuttigen?"

Luther zag de vraagster met een vrolijke lach aan. "Hoe goed weet u mijn gedachten te raden!" sprak hij: "Als u mij niet had uitgenodigd, zou het mij zo veel hebben gedaan, daar ik anders met een lege maag naar bed had moeten gaan, want mijn knecht Wolfgang kwam daareven met een bedrukt gelaat in mijn cel en zei: "Heer doctor, wat wilt u deze avond eten? In de kast stond daareven nog een stukje gebakken vis, dat ik u had willen voorzetten, maar er moet een kat ingekomen zijn, want ik vind er nu niets meer dan de kop en enige weinige graten."

Met inwendige deernis zag Katharina op tot de man die aan de gehele wereld zo rijkelijk het brood des Levens uitdeelde en die zelf aan zijn dagelijks brood gebrek leed; en nog steeg haar bewondering voor de grootheid van zijn geest; dat hij dit gebrek zo weinig scheen te gevoelen en er zelfs nog over kon schertsen.

Toen zij samen huiswaarts keerden, deelde zij haar gedachtegang mee aan haar gastvrouw, die van dezelfde mening was. "Hij heeft voor zichzelf nauwelijks het hoognodige," gaf deze toe. "Als Professor bezit hij slechts een inkomen van 22 Thaler en 12 Groschen, maar hij vergeet zijn eigen behoeften nog geheel om te meer te kunnen doen voor de armen, wie hij ook alles geeft wat hij bezit en die dagelijks misbruik maken van zijn goedhartigheid."

"Hij moet wel oen moeilijk, eentonig en somber leven hebben, de grote doctor," ging Katharina voort: "in dat donkere klooster, door geen vrouwelijke hand bediend of verzorgd! Wolfgang kan een goed dienaar zijn, maar hij is toch geen vrouw."

Ondertussen was men het huis binnengetreden, waar Sibylla op de deel de avondmaaltijd had gereedgezet.

"Wilt u eens wat nieuws horen, vrienden?" vroeg Luther, nadat men was gezeten en het eten een aanvang had genomen. "Onze vriend Leonard Koppe, de nonnenschaker, wie men graag de dood van een ketter zou bereiden, moet men liever de kroon van de martelaar schenken, want u ziet, het waagstuk dat hij in Gods naam heeft ondernomen, heeft gezegende vruchten gedragen. Het heeft niets gebaat hoe men het voorgevallene te Nimptschen ook heeft willen geheimhouden: ook tot andere kloosters is het gerucht doorgedrongen en onze goede vriendin hier heeft al verscheidene navolgsters gevonden. Vandaag ontving ik het bericht, dat uit het Benediktijnerklooster te Zeitz vier nonnen met haar Abdis samen zijn ontvlucht, eveneens zes nonnen. uit de Benediktijnerabdij te Sormitz, en acht uit het klooster van de Cisterciënzers te Benutz aan de Saale; ja uit het Dominikanergesticht te Wiederstedt in Mansveld zelfs zestien.

Jonkvrouwe von Bora zal zich echter nog het meest verblijden als ik haar mededeel dat ook uit het klooster te Nimptschen nog drie zusters zijn uitgetreden, thans echter niet in heimelijke vlucht, maar in goede orde, door haar bloedverwanten terug gehaald. Daarover verheug ik mij van heler harte, hopend dat er nog meer zulke verblijdende berichten mogen volgen en de kloosterpoorten zich vanzelf mogen openen, ben ik van zins de geschiedenis van één van die nonnen te beschrijven: die van Florentina von Oberweimar, gevlucht uit het klooster te Neuhelfta bij Eisleben. Dat geschrift zal ik laten drukken en verspreiden, opdat de gehele wereld het moge vernemen hoe de duivel zijn rijk in de kloosters gevestigd heeft en opdat men ophoude de arme Leonard Koppe voor een misdadiger aan te zien."

Vrouwe Elze reikte de spreker een schotel toe en nodigde hem toch toe te tasten. "Dat zijn goede tijdingen, eerwaarde heer," sprak zij: "die vooral het hart van onze lieve Käthe zeer zullen verblijden. Zeer graag zal ik de geschiedenis van Florentina lezen, zodra zij maar gedrukt is. Vergeet echter thans onder het spreken niet, dat het nu tijd is om te eten! Het zou u ook goed door een hartsterking te nemen, want ik zie het u aan, dat u weer verscheidene nachten hebt doorwaakt of aan de studie besteed."

Luther sprak: "Dat is de schuld van die goddeloze wederdopers, die, terwijl ik boven op de berg gevangen zat als Jonker Jorg, intussen hier de wijngaard hebben verwoest. het kost

mij heel wat moeite weer op te bouwen wat zij hebben afgebroken, en opbouwen is vermoeider dan slopen. Menige morgen, als ik mijn bed aanzie, waarop ik mij niet heb kunnen uitstrekken, denk ik aan vriend Karlstadt en zeg bij mezelf: zulk een vriendschapsdienst heb ik aan u te danken!"

"Maar zeg mij toch eens, Heer doctor," vroeg Elze, "hoe u het toch aanlegt om bij alles wat u verricht en dat wel een mensenleeftijd vordert, als spreuken, voordrachten houden, boeken schrijven, de Bijbel vertalen, brieven ontvangen en verzenden, voor ieder een gouden raad hebben en nog zoveel meer, hoe u toch daarbij de moed kunt behouden en u steeds nog tijd over hebt om met Wolfgang aan de draaibank te staan, in uw tuintje voor de bloemen te zorgen en met uw vrienden een vertrouwelijk woordje te spreken!"

Luther keek lachend op. "Mijn waarde gastvrouw," zei hij: "daartoe zijn slechts twee zaken nodig, en wel: *orde* en *gebed*. Heeft ieder uur dan niet zestig minuten? In zestig minuten kan men heel wat tot stand brengen als men alles met grote haast laat geschieden en men zijn tijd uitkoopt. Het gebed is daarbij steeds een frisse bron, waaruit lichaam en ziel nieuwe krachten kunnen putten. Zie, dit liederenboek," - hierbij haalde hij een klein boekje uit zijn zak te voorschijn: - "is steeds mijn metgezel en mijn trooster, die mij altijd zegt wat nodig is, en mij geeft wat in mij ontbreekt. Ik houd mijn gebeden voor sterker dan de duivel en indien ik een dag niet bad zou mijn geloof zijn kracht verliezen. Bid en werk, dan maakt God sterk."

Katharina had met bewonderende aandacht toegeluisterd en in haar binnenste klonk een stem die zei: "Welk een man! Welk een grootheid van ziel! Kon men hem slechts altijd voor ogen hebben! O, dat ik hem dienen mocht als zijn dienstmaagd!"

Doctor Maarten was intussen met de advocaat in gesprek gewikkeld over ridder Frans vom Sickingen want de vorsten van Hessen, Paltz en Trier hadden hem op zijn, sterke burcht belegerd en die ingenomen.

HOOFDSTUK 6

STUDENT BAUMGÄRTNER EN KÄTHE

Het was op een ochtend in augustus van hetzelfde jaar 1522 dat Meester Philippus en vrouwe Elze in gesprek gewikkeld waren over Käthe von Bora. Hoe zou Käthe over de Neurenberger denken?

"Ach, haar hart schijnt hem wel genegen te zijn, want als hij haar aanziet beginnen haar wangen te gloeien als vuur en zij, die anders zo stil is, wordt spraakzaam als het gesprek op hem komt. Onlangs toen wij bij Lucas Cranach het avondeten hebben gebruikt, waarbij hij, zoals u weet, ook tegenwoordig was, heeft zij vrij druk met hem zitten praten en mij op de terugweg gevraagd: hoe ver Neurenberg van Wittenberg gelegen was en of alle Zwaben zo opgewekt spraken als de jonge Hieronymus."

"En wat hebt u haar geantwoord?"

Ik heb haar geantwoord dat Neurenberg zeer, zeer ver van hier lag en dat de Zwaben opgewekter spraken dan de Saksen was mij niet bekend, maar dat ik alleen wel zoveel wist, dat men enkel uit een opgewekt gesprek niet kon afleiden of iemand een ten goede opgewekt hart, bezat."

"En wat zou zij daarop zeggen! Zij keek mij verlegen vragend aan en boog toen zwijgend het hoofd."

"Wel, dan wil ik hopen dat zij u heeft begrepen, want het zou mij spijten indien Käthe ons verliet om Hieronymus te volgen. Als wij haar moeten af staan, dan hoop ik dat het zal zijn aan een waardige man, van wie wij vertrouwen, dat zij het bij hem goed zal hebben. Deze Neurenburger student schijnt mij maar een vluchtig, oppervlakkig jongeman te zijn."

"Dat geloof ik ook", antwoordde Elze met levendige instemming. "En toch lijkt het mij toe alsof doctor Luther van hem houdt. Hij heeft hem verscheidene malen in ons bijzijn met lof genoemd wegens zijn ijver en de uitgebreide kennis, die hij zich tijdens zijn verblijf in Wittenberg heeft verworven. Ik vrees dat Hieronymus in Luther een voorspraak zal hebben wanneer hij komt en de hand van onze Käthe begeert."

"Liefste, Elze," hervatte de advocaat terwijl hij de hand op de schouder van zijn vrouw legde: "het is hier de plaats om met onze ervaring en meerdere wereldkennis de jeugdige onervarenheid te hulp te komen. Katharina is zo goed als onze eigen dochter en het zou een groot kwaad zijn indien wij ons kind niet voor een mogelijk ongeluk en harteleed bewaarden. Ik zou het best kunnen begrijpen indien haar hart enige liefde voor de jonge man gevoelde want waarlijk, hij bezit een innemende persoonlijkheid met aangename, beschaafde manieren; bovendien is het de eerste man die haar zijn liefde en bewondering toont. Had zij meer met andere mannen omgang, dan zou zij wel wat koeler en voorzichtiger zijn."

Hier brak vrouwe Elze het gesprek af en maande haar man aan wat voort te maken met zich te kleden om bij de huiselijke godsdienstoefening te verschijnen.

Terwijl de echtelieden zich naar de deel begaven waar Sibylle juist het ontbijt had gereedgezet, viel de zware, geelkoperen klopper met drie doffe slagen op de huisdeur neder en weldra verscheen een rijk gekleed, voornaam uitziend jonkman met statige houding, die, eerbiedig groetend op de drempel bleef staan en wachtte of de heer des luizes hem zou nodigen naderbij te treden.

"Hoe vereert u ons al zo vroeg met uw bezoek, waarde heer Baumgärtner?" vroeg de advocaat enigszins in de war gebracht, hem de hand reikende, terwijl vrouwe Elze in haast op de tafel toetrad en wat verlegen de borden en schotels verschikte.

De jonge man maakte een hoffelijke buiging. "Neemt het mij niet kwalijk, dat ik u al aan uw ontbijt kom storen. Het is door mijn onverwacht, plotseling vertrek dat ik geen andere tijd heb om u te komen vaarwel zeggen."

De heer Reichenbach zag verwonderd tot de hoge gestalte op en vrouwe Elze, die zich tot dusverre op de achtergrond had gehouden, trad dienstvaardig naar voren en zei: "Wat zegt u, heer Baumgärtner? Gaat u Wittenberg verlaten?"

Het gelaat van de student betrok. "Hoe, zwaar het mij ook valt," sprak hij droevig: "de stad te verlaten waar mij zo veel goeds is ten deel gevallen, past het toch de zoon te gehoorzamen aan zijn vader, die hem beveelt ten spoedigste huiswaarts te keren."

Met kwalijk verholen vreugde nodigde vrouwe Elze de jongeman plaats te nemen aan haar dis, informeerde belangstellend naar de oorzaak van het vaderlijk bevel en was in het kort zo spraakzaam en vriendelijk, dat de jonge man zich verbaasd afvroeg hoe het kwam dat hij plotseling zo zeer in de gunst scheen bij de anders zo stille en koel teruggetrokken vrouw. Zijn ogen vestigden zich echter telkens onrustig op de deur, alsof hij iemand verwachtte, en hoe langer hij tevergeefs zo staarde, des te meer betrok zijn gelaat en des te afgetrokkener werden zijn antwoorden.

Eindelijk stond hij op om afscheid te nemen. Men zag het hem aan dat hij nog iets op het hart had, wat hem niet over de lippen wilde, totdat hij eindelijk al zijn moed bijeenraapte en aarzelend naar Katharina vroeg.

"Graag zou ik ook haar goedendag zeggen, daar ik" ....

Hij eindigde zijn volzin niet, want, van de verlegenheid die zijn woorden blijkbaar bij de beide echtelieden tevoorschijn riepen, vermeerder de zijn eigen verwarring niet weinig.

Na een pijnlijke pauze stamelde vrouwe Reichenbach: "Zij is nog boven op haar kamertje, zij heeft zeker niet goed geslapen, want anders zou zij al lang beneden zijn voor onze huiselijk godsdienstoefening. Hebt u haar echter nog iets bepaalds te zeggen, dan wil ik haar uw boodschap wel overbrengen."

Om het schone gelaat van de jongeman vloog een schaduw, een mengeling van droefheid en ontstemming; zijn bovenlip krulde zich zodat onder zijn baard zijn tanden zichtbaar werden en wantrouwend zag hij neer op de kleine vrouw voor hem, wie het onder zijn donkere blik bang te moede werd en die in haar verlegenheid iets aan haar kleding had te veranderen, waar volstrekt niets aan te veranderen viel.

Bijna als een verwijt klonk het haar toen de advocaat zijn vrouw toeriep: "Ga toch eens zien, waarom Katharina juist heden zo laat is!" en met de nodige wrevel boog Elze en gehoorzaamde aan dit onwelkome bevel.

Op dit ogenblik echter werd juist de deur geopend en trad Katharina als geroepen binnen. Bij het zien van de jongeman hield zij haar schreden even in en een gloeiende blos bedekte haar wangen.

De advocaat kwam haar te hulp in haar verlegenheid, door haar met vaderlijke goedhartigheid tegemoet te treden en haar de hand toe te steken. "Kom binnen, Katharina!" zei hij vriendelijk: "en wens onze bezoeker goede reis, daar hij gekomen is om ons goede dag te zeggen eer hij Wittenberg verlaat."

Katharina's hart scheen een ogenblik op te houden met kloppen, haar gelaat verloor alle kleur en met angstig vragende blik zag zij tot de jongeman op. Deze trad op haar toe en nam haar hand in de zijne.

"Ik wilde u vragen, hooggeachte jonkvrouw, mij in welwillendheid te blijven gedenken, evenals ik het aandenken aan u als een schat zal bewaren totdat God mij het voorrecht schenkt u weer te zien."

"Denkt u dus terug te keren in Wittenberg?" vroegen Katharina en Elze als uit één mond, de eerste met een blos van blijdschap op de wangen, de laatste zichtbaar teleurgesteld.

Met een gebaar van heilige geestdrift hief de jongeling zijn armen ten hemel. "Hoe kan ik u vergeten, Wittenberg, stadje dat mijn geest hebt gevormd en mijn hart deed ontwaken! Niet lang hoop ik dat de plicht van de gehoorzaamheid mij in Neurenberg zal houden, en zodra die tijd voorbij is haast ik mij weer terug. Wees tot zolang allen Gode bevolen!"

Haastig brak hij af om de aandoening die hem dreigde te overmeesteren te verbergen. Met een enkele handdruk tot afscheid wendde hij zich en een ogenblik later had hij het huis verlaten.

Doodse stilte heerste die dag in het huis van de stadsadvocaat. De heer en vrouw des huizes spraken weinig met elkander; zelfs in het schemeruurtje zochten zij niet als gewoonlijk elkaars bijzijn en boven op haar kamer zat Käthe, zichzelf vragend wat haar zo somber stemde.... Zij gevoelde in haar hart een ledigheid. Nu Hieronymus vertrokken was werd zij zichzelf pas bewust, dat hij iets voor haar geweest was. En toch, - zij wilde hieraan niet toegeven, - het was niet zo, - zij was ondankbaar, zij bezat immers de hartelijke liefde van haar pleegouders nog, zou dan het gemis van een enkele vriendschap haar leven somber maken? Nee, zij mocht zich daardoor niet laten beheersen en de goede Reichenbachs bedroeven wie zij zoveel dank schuldig was. Zij verweet zich dit als een zonde en met de kracht van wil die haar eigen was, gebood zij haar hart te zwijgen en zich niet te gedragen als een ondankbaar kind....

Die avond ontving vrouwe Elze, haar man, die van het raadhuis wederkeerde, met een vrolijk gelaat. "Philippus, het is alles weer in orde. Ik heb mij in Katharina vergist, zij schijnt er niet over te treuren en is weer geheel de oude. Wij hebben haar Goddank niet verloren!"

HOOFDSTUK 7
DOCTOR KASPAR GLATZ DOET AANZOEK BIJ KÄTHE 1524

Iets meer dan een jaar was verlopen. De herfst van het jaar 1524 was al ingevallen. Uit de stadskerk te Wittenberg stroomde in dichte massa's het volk naar buiten en bleef in groepjes op het marktplein staan. Luther had gepreekt en in blijkbare opgewondenheid stond elk met zijn geburen te praten. Wij bemerken in het gewoel Meester Philippus Reichenbach in een levendig gesprek met een voornaam heer in rijke kleding en statig van houding, wiens mannelijk gelaat de trekken draagt van de kunstenaar. Zijn gewaad en zijn in een punt uitlopende, goed onderhouden baard verraden ons dan ook wie het is: de hofschilder van de Saksische keurvorst, en raadsheer van Wittenberg, Lukas Cranach.

"Ik kon mijn ogen niet geloven," herhaalde de stadsadvocaat met levendigheid: "ik kon het niet geloven, toen ik daar werkelijk broeder Maarten Luther in zijn zwart priestergewaad zonder de monnikspij zag. Mijn hart verblijdt zich er zeer over. Ik zag hem nooit gaarne in die lelijke monnikskleding die voor hem toch sinds lang reeds niet meer deugt, want nu hij naar het inwendige het monniksleven geheel heeft vaarwel gezegd, waartoe zou hij dan nog het gewaad er van dragen? Daarbij had zijn oude pij waarlijk haar rust wel verdiend, men kon er de draden van tellen en zij was geheel glanzend op de naden. Ook dat hij maar in het klooster blijft wonen nadat alle monniken behalve de prior het al zo lang hebben verlaten, wil mij maar niet bevallen. Het zou dunkt mij beter zijn als hij maar geheel brak zelfs met de schijn die nog aan het monnikswezen herinnert."

"Wees daaromtrent maar gerust, lieve vriend," antwoordde Cranach: "dat doctor Maarten zich aan de schijn niet stoort is genoegzaam bekend. Maar u moet weten dat hij een goede reden heeft om in het klooster te blijven, daar het praatje gaat dat de keurvorst het hem tot zijn eigendom wil geven."

De advocaat zette grote ogen op. "Wat? Als zijn eigendom? En wil hij zulk een geschenk aannemen?"

"Wel; waarom niet?" vroeg Cranach: "Is dat dan geen bewijs van in de vorstelijke gunst te staan ?"

"Hm, nu ja! daarover heb ik nu zo mijn eigen gedachten," zei Reichenbach half tot zichzelf, "daar zit nu onze geliefde doctor in dat grote, sombere, verlaten, lege, half vervallen huis geheel alleen en hij heeft geen enkel vrouwelijk wezen om zich heen dat hem kan verzorgen of dat hem opwacht als hij moede en afgemat weerkeert van zijn arbeid. Alles wat hij ons leert van het heilig Evangelie is mij anders zo duidelijk, - en wat hij predikt toont hij ook in zijn eigen leven, zodat wij nog uit zijn wandel kunnen begrijpen. wat ons nog in zijn woorden donker kon zijn gebleven. Dit ene is en blijft mij echter een raadsel, dat hij priesters en monniken het huwelijk als iets Goddelijks en heilzaams aanprijst, maar het voor zijn eigen persoon veracht. Zelfs aan de grootmeester van de Duitse orde, Albrecht von Brandenberg, heeft hij de raad gegeven: "Leg uw ordekleed af, waarin de motten huizen, zoek een vrouw en zet uw hertogelijke kroon weer op!" hetgeen mijnheer de hertog dan ook gedaan heeft, tot grote blijdschap van die Evangelischen en van Luther het allermeest.

Eveneens is het welbekend dat hij ook de aartsbisschop van Mainz heeft aangeraden het voorbeeld van zijn Pruisische neef te volgen. Brengt de doctor zijn vrienden niet in de waan, dat het hem geen ernst is met zijn prediking van het geoorloofde van het huwelijk van priesters en monniken? Of dat het hem voor zichzelf aan de moed er toe ontbreekt?"

Lukas Cranach knikte toestemmend. "Ik ben het met u eens, en ik wenste ook van harte dat Luther op dat punt veranderde en in het huwelijk trad, en dat wel niet alleen ter wille van zijn vrienden en van de goede zaak, maar ook om zijns zelfs wille! Waarlijk, als hij zo voort blijft gaan als hij nu leeft, zullen wij weldra achter zijn lijkbaar wandelen en wat de wereld dan moet beginnen, weet niemand. Hij is wel is waar dagelijks op de dood voorbereid en hij meent dat het werk ook zonder hem wel zal voortgaan, want het is Gods werk en God kan

niet uit elke wilgentak een Doctor Maarten snijden als het Hem behaagt, zegt hij. Doch ik zie het anders in en wel zó, dat God Zijn werktuigen ook niet vóór de tijd wil wegwerpen, maar hen zolang wil gebruiken totdat het aangegeven werk voltooid is. Daarom kan de wereld thans ook doctor Maarten nog niet missen, maar blijft er nog heel wat voor hem te doen. Om dat echter te kunnen volbrengen heeft hij zelf enige verzorging en bediening nodig. Al had hij ook spieren en zenuwen van ijzer en staal, dan nog moet de reuzenarbeid die op zijn schouders ligt niet zijn krachten doen bezwijken indien een trouwe huisvrouw steeds als een hulpe tegenover hem kan zijn en met liefde ook over zijn lichaam waakt. Het gebeurt toch menigmaal dat hij door zijn verdiept zijn in de dingen van de hemels geheel vergeet dat zijn lichaam ook voedsel en versterking behoeft. Zo heb ik hem onlangs nog gevonden terwijl hij half onmachtig als een schijndode achter in zijn stoel lag en op mijn vragen bleek het, dat hij bij zijn vertaling van de Psalmen twee dagen en twee nachten spijze noch drank had gebruikt. En als hij zich dan nog 's avonds moede en afgemat op zijn leger uitstrekt is daar geen zachte hand die zijn kussens schudt en hem de zorgen uit het hoofd praat. O, mocht God toch maar zijn hart neigen om een goede vrouw te zoeken! Dan zou hij wel weer nieuwe krachten en levensmoed krijgen. Maar ach!" ging Cranach zuchtend verder: "waar ter wereld is een vrouw te vinden hem waardig?"

Hier zweeg hij en liet zijn ogen gaan over de golvende menigte. "O zie!" riep hij plotseling: "daar wandelt voor ons uw waarde gade met jonkvrouw Käthe. Is het waar wat mij verteld is, dat de predikheer doctor Kaspar Glatz een aanzoek heeft gedaan om haar hand?"

Reichenbachs gelaat betrok en zijn antwoord klonk enigszins mismoedig. "U roert daar een zaak aan, die mij zeer zwaar op het hart ligt. Dat de jonge Baumgärtner haar voor enige tijd het hof maakte, maar dat hij daarop plotseling naar Neurenberg vertrok en daar weldra de vrouw nam die zijn vader voor hem bestemd had, is zeker wel bekend. Dit is het echter niet wat mij bezwaart, nee, daarover verheug ik mij veeleer, want Käthe schijnt zich zijn vertrek niet te hebben aangetrokken zoals wij eerst vreesden dat zij doen zou. Veel meer zorg veroorzaakte mij het aanzoek van doctor Glatz, dat door Luther ijverig gesteund werd, daar hij meent dat Katharina, als een voormalige non, de vrouw van een vrome priester moest worden. Het schijnt werkelijk ook een voortreffelijk man en wanneer ik Käthe eenmaal moet afstaan, wat ons een groot offer zal zijn, zou ik haar aan doctor Glatz volkomen toevertrouwen.

Maar zie, toen meester Nikolaas van Amsdorf op verzoek van Luther het aanzoek van de waardige man kwam overbrengen toonde Käthe plotseling de verwonderlijkste verandering. Eerst hoorde zij hem zwijgend aan, toen schoten haar de tranen in de ogen en eindelijk sprak zij bepaald heftig: "Eerwaarde heer, de liefde laat zich niet dwingen of hevelen, zij moet door God in het hart werden gelegd. Voor hem en, die u mij tot echtgenoot wou geven, is mijn hart volmaakt koel en ik zou nooit voor hem kunnen zijn wat Christelijke gade volgens Gods Woord en gebod zijn moet; wil hierop dus niet verder aandringen; maar laat mij met rust, want ik blijf liever mijn leven lang ongehuwd, dan dat ik doctor Glatz mijn hand schenk."

Toen Amsdorf haar nu voorhield dat Luther zulk een antwoord niet aangenaam zou vinden, begon zij zichtbaar te ontstellen en met een trillende stem vroeg zij Amsdorf de grote doctor niets van haar weigering te zeggen, daar zij hem die wel zelf mede zou delen, zodra hij weer eens bij ons kwam.

Toen hij diezelfde dag nog verscheen, heeft zij hem inderdaad haar antwoord gegeven, maar zo hadden wij haar nog nooit gezien. Zij begon kalm maar werd terwijl zij sprak zo ontroerd dat Luther als een vader de hand op haar hoofd legde en met zijn zachtste, vriendelijkste stem haar vertroostte door de belofte dat hij haar niet langer zou kwellen of op iets zou aandringen wat zij niet verlangde; zij moest zelf maar met God uitmaken wat zij doen moest.

Naderhand, nadat zij naar haar kamer was gegaan, bleef de doctor nog een uurtje bij ons zitten en hij zat zo ernstig te kijken en sprak op zo weemoedige toon, dat het hem was aan te zien, hoe het hem smartte Katharina bedroefd te hebben.

"Ja" zei hij na een lange poos zwijgend voor zich uit te hebben gekeken, "nu begrijp ik het, mijn vrienden, hoe hard het u zal vallen uw Käthe eens te moeten missen, want zij is een waar kleinood in uw huis, een jonkvrouw naar Gods hart. ik ben haast boos op mijzelf dat ik tot hiertoe zo weinig acht op haar heb geslagen, daar ik om zo te zeggen haar voogd en vader ben."

Nu, na die dag is er wel een grote verandering in Katharina's omgang met hem gekomen; zij blijft niet meer schuw van verre staan als hij er is, maar durft hem naderen en met hem spreken en als hij haar prijst om haar huiselijke deugden en talenten, dan kan men de vreugde op haar gezicht lezen. Maar het spijt me om harentwil dat zij doctor Glatz heeft afgewezen."
Lukas Cranach antwoordde: "Katharina is inderdaad een voortreffelijk meisje. Hoe meer ik haar ken, hoe meer ik haar waardeer.

Ik heb mij dan ook om harentwil als een kind er over verheugd toen de verdreven koning van de Denen, terwijl hij een poos hier was, haar als een blijk van erkenning van haar veel deugden die gouden ring schonk. God verhoede het dat zij zich verhovaardige op die onderscheiding."

"Wees niet bezorgd daarover," viel Reichenbach in: "haar geest tracht niet naar wereldse eer."

Onder het spreken waren de beide mannen ongemerkt genaderd tot aan het Augustijner klooster, waar Luther nog steeds woonde. Juist traden twee landlopers de poort uit, die zeker tot de doctor waren gegaan om een reispenning, want niemand in heel Wittenberg werd zo door armen en behoeftigen lastig gevallen als de professor met zijn 22 Thaler en 12 Groschen traktement, en hij gaf die ook tot zijn laatste munt weg. Ja zelfs als er geen geld meer voorhanden was, ontzag hij zich niet de geschenken in zilver die de keurvorst, hem deed, te gelde te maken en met zijn arme broeders te delen.

"Kom, laat ons even naar binnen gaan," zei Cranach: "ik moet hem nog mijn dank brengen voor zijn preek van heden."

Zij traden door de kloostertuin een lange, donkere gang in, die naar Luthers cel voerde en vonden hem daar aan de tafel zitten met een grote stapel brieven voor zich.

De Doctor begroette de binnentredenden met grote, vreugde. "Welkom, goede vrienden!" sprak hij: "Ziet, hier heb ik weer mijn zondagsbezoekers bij mij, die er wel voor zullen zorgen, dat doctor Maarten op deze schone Sabbat geen rust kan nemen.

En waarlijk, het schijnen mensen die allen uitnodigingen en aanmoedigingen tot bruilofthouden brengen!

Ja, lacht maar, het is toch zo; tegenwoordig komt ieder er bij mij op aandringen dat ik mij toch in het huwelijk zal begeven. Daar is om te beginnen een briefje van mijn lieve vriendin, vrouwe Argula von Grumback, die mij met veel woorden betuigt, toch mijn leer omtrent het huwelijk voor priesters en monniken door mijn daden te bekrachtigen en anderen door een goed voorbeeld te bemoedigen. Dan heb ik een schrijven van de predikant Link te Altenburg. Hij meldt mij de geboorte van een dochtertje met de bijgevoegde vermaning zijn voorbeeld te volgen en te smaken welk geluk het huwelijk biedt. En ten derde nog heeft ook mijn vader zijn oude liedje weer eens aan en spreekt zo aandoenlijk over mijn lot dat ik er zo dadelijk even op straat zou moeten gaan en het eerste het beste meisje dat ik ontmoette tot mijn vrouw te vragen! Wat zegt u er van, vrienden, zijn zulke brieven geen vermakelijke Zondags-gasten?"

Reichenbach fronste zijn wenkbrauwen, maar eer hij antwoorden kon, sprak Lukas Cranach ernstig: "Misschien is het een stem van God voor u, Maarten!"

Zó, viel Luther in, zijn schertsende toon latende varen: "moet nu ook u mij het hellevuur nog veel warmer komen stoken?"

"Geen hellevuur, hemelvreugde zou ik u willen bereiden," ging Cranach even ernstig voort: "u dreigt velen van uw vrienden op een dwaalspoor te brengen indien u zich nog lange tijd onttrekt aan de banden van het huwelijk."

Bijna onwillig schudde Luther het hoofd, welks kruin al bijna geheel kaal was.

"En begrijpen mijn vrienden mij dan zo slecht.? Zie mijn waarde Lukas, wat ik van de onheiligheid en het ongeoorloofde van het huwelijk voor de priester heb gezegd, heb ik gezegd en daarvan neem ik niets terug, noch voor anderen noch voor mij zelf. Ik ben en blijf de gehuwde staat loven; want volgens Gods woord is er geen lieflijker en heiliger staat op aarde dan juist deze; die God Zelf heeft gesticht, in stand gehouden en gezegend, waaruit niet alleen alle keizers, koningen en heiligen. maar ook de Enige Zoon van God, zij het dan ook op een heel bijzondere wijze, geboren is, en toch denk ik voor mijzelf er niet aan een vrouw tot mij te nemen, want ten eerste lasteren mijn vijanden mij al genoeg wanneer ik met mijn vrienden een kan bier drink en de luit bespeel, of omdat ik een gouden ring en meer wereldse klederen draag; daarenboven voegen zich nu bij hun lasteringen nog de smaadredenen van de "hemelse profeten," wier triomf, de onzalige Thomas Müntzer een geschrift, heeft uitgegeven "tegen het ongeestelijke vleselijke leven te Wittenberg." O, wat, zouden ze een keel opzetten als ik in het huwelijk trad! En om het hardst roepen: "Nu blijkt het eens wat zijn Evangelie is: het vlees te dienen en in wellust te baden!" Ik zou er zelfs velen van mijn vrienden mee ergeren, zoals bijvoorbeeld doctor Hieronimus Schurf. Hij liet zich nog kort geleden zo uit: "Als deze monnik een vrouw nam, dan zouden de duivelen juichen en de engelen wenen." En mijn hooggeschatte Philippus Melanchton, die daarbij stond voegde erbij: "ja, de papisten loeren al daarop; en indien hij dat deed zou hij zelf zijn werk meer schade doen dan de pauselijke ban en 's keizers vervolgingen doen kunnen." Zie dan toch! Wie kan in deze tegenwoordige tijd, terwijl de boeren dol schijnen te worden, terwijl kloosters en burchten branden en zoveel onschuldig bloed wordt vergoten, denken aan trouwen en ten huwelijk geven? Ik voel voor het ogenblik in mij niet de geringste neiging om in het huwelijk te treden. Wel is waar ben ik in de hand van de Heere een nietig schepsel, welks neigingen en begeerten in een ogenblik kunnen veranderen; maar zoals ik thans gezind ben, denk ik er niet over een vrouw te zoeken. Niet dat soms mijn vlees ook niet uitgaat naar een rustig, gemakkelijk leven, maar ik verwacht dagelijks de dood, en met die voor ogen wil ik geen vrouw aan mijn zijde. Ach, gelooft mij, ik wil God geen wet voorschrijven wat Hem met mij te doen staat; noch mijn hart opzettelijk verharden, maar ik hoop toch wel soms, dat Hij mij niet lang meer laat leven.

Ten slotte nog, al heb ik gesproken over hut geoorloofde van het huwelijk voor de priester, en wil ik ook daarin geen dwang uitoefenen, om mijn vrienden een nieuw juk op de schouders te leggen, zoals de onzalige Karlstadt heeft gedaan die elke geestelijke tot trouwen wil dwingen, want er moet vrijheid zijn, vrijheid om te doen en te laten al naar de eigen neiging of afkeer van de mensen."

Luther had gesproken op een toon van zo vaste overtuiging, dat Cranach er niet meer tegen in te brengen had en de doctor alleen zwijgend de band drukte. Reichenbach volgde zijn voorbeeld en. zei rustig en gelaten: "De Heere zal voorzien!" en daarmede namen de beide mannen afscheid, waarna Luther zijn getrouwe Wolfgang riep om hem de overige brieven voor te lezen, want hij was die dag zeer moe.

HOOFDSTUK 8

EEN ONVERWACHT BESLUIT: LUTHER VERLOOFD MET KÄTHE

Het jaar 1525 begon met een sombere, bange Nieuwjaarsdag. Steeds dichter en dichter pakten de wolken zich opeen, die zich al sinds de maand oktober van het vorige jaar aan de horizon hadden vertoond en het naderende onweer begon zich steeds dreigender te doen aanzien.

In Thüringen, Frankenland en Zwaben had het al lang onder de onder ondragelijke lasten zuchtende boeren gesmeuld; daar was Luthers prediking van ‘De vrijheid van een christenmens’ als een vonk in de opgehoopte tondel gevallen, en een brand was ontstaan, waarvan de vlammen van de wereld schrik en angst aanjoegen. Werkelijk had Luther, op wie zij hun hoop vestigden, zich het lot van de arme ongelukkige boeren aangetrokken en met de stem van een profeet de adel scherp in het geweten getast, en hen vermaand de boeren toe te geven wat zij in hun twaalf artikelen eisten, want die eisen waren billijk, en het zou dan ook weldra tot een gewenste vrede zijn gekomen, als de ridders maar enig doorzicht of zelfs enige menselijkheid hadden bezeten.

Daar Luthers woorden echter geen gevolg hadden, ja zelfs de adel zich nog veel meer verhardde in zijn trots brak het onweer met vreselijke kracht los.

In het Schwartwald begonnen, breidde zich het oproer, aangroeiend als een lawine, door het gehele Zwabenland, Frankenland en Thüringen.

Overal stegen de vlammen op van kastelen en kloosters en het bloed van de op de wreedste wijze vermoorden schreide ten hemel. Door de Zwichauer profeten nog steeds aangezet, maakte een woeste, dierlijke waanzin zich van de boeren meester; het was alsof de aard van een tijger die bloed geroken had in hen was gevaren en vorsten en ridders verstijfde het bloed in de aderen.

Luther was ten diepste verslagen en bezwaard. Met zijn onverschrokken heldenmoed waagde hij zich tweemaal te midden van de oproerige benden, om door de macht van zijn stem de moordenden en plunderenden te beteugelen en tot bezinning te brengen. Maar deze keer bleef zijn woord machteloos en met een verslagen hart keerde hij naar Wittenberg terug; met nog meer droefheid dan voorheen schreef hij een blaadje "tegen de rovende en moordende boeren" en riep de vorsten tegen hen op ten strijde.

Werkelijk maakten deze zich op zijn woord direct op en traden de ongeregelde bonden van de brandstichters met een welgeordend, strijdvaardig leger tegemoet.

Nu was de zege niet lang twijfelachtig, en met een onlesbare dorst naar wraak woedden, tot Luthers nieuwe smart, nu de overwinnaars na afloop van de strijd tegen alles wat de boerenkiel droeg.

Door het hele land luidden de klokken. De vrede en de harten van de stedelingen jubelden van dankbaarheid. Luther echter zat eenzaam in zijn cel en treurde. Hij gebruikte spijs noch drank, hij dacht niet aan slapen, hij zat slechts met gebogen hoofd op de grond te staren en slaakte lange, diepe zuchten. Hij had er ook reden toe, want het scheen wel dat alle hand tegen hem was. Vloeken en verwensingen van de zijden van de Roomsen: "U bent de man wiens godslasterlijke rede over de vrijheid de ketenen van de slavernij heeft verbroken en al dit bloedvergieten na zich gesleept."

Vloeken en verwensingen ook van de zijde van de boeren: "U hebt onze hoop bedrogen; nog erger: u hebt ons verlaten en verraden."

En zijn vrienden? Angstig en bevreesd trokken zij zich terug. Ook het Evangelie scheen zijn macht verloren te hebben. Ach, was het met hem gedaan?

Bij al deze zorgen voegde zich nog, om de maat vol te maken, het verpletterende bericht uit Torgau, dat de vorst wiens wijsheid en standvastigheid een sterke steun voor de zaak van

het Evangelie waren geweest, de 5e Mei het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld. Niets dan treurigheid, overal rampen! Moest het dan weer nacht worden, nadat de morgenstond van de nieuwe dag eerst zo schoon de hemel had gekleurd? Wilt U dan Uw dienaar dus te schande maken, o God, nadat hij zo vol moed zijn loop was aangevangen?
In Wittenberg vroeg men elkaar vol angst af: "Waar is Luther?" Zijn kansel was leeg, zijn studenten vonden een verlaten leerstoel. Daar zat hij in zijn cel, heel alleen, zelfs zijn trouwe dienaar durfde hem niet naderen, veel minder dus enig ander.

Dood voor de wereld zat hij daar, alleen levend voor het gebied van de geest en het leven van het gebed. Zo had hij daar steeds gezeten als er iets groots in hem omging; zo had hij ook gezeten toen hij het besluit opvatte de paus en de hele wereld de waarheid te zeggen en de strijd te aanvaarden met Rome's bijgeloof.

Luther, wat bezielt u thans, wat overdenkt u? Is uw zuchten de klacht van een Elia: "Het is genoeg, neem nu Heere mijn ziel?" Is dit zwijgen een stomme vertwijfeling aan u zelf en aan de waarheid van uw roeping?

Nee, dat kan het niet zijn, - het is een strijd, de krachtige strijd van een heldenhart. Zie, hij bidt! O, thans zal de spanning van zijn ziel wijken. Zie, hij bidt! Thans bevindt het verslagen gemoed zich op de rechte plaats vanwaar hem de hulp komen zal. En zie, de benevelde ogen zien weer helder voor zich, van het bewolkte voorhoofd verdwijnen de rimpels, - een heilig voornemen spreekt uit zijn ten hemel geslagen blik en met een krachtig besluit verlaat hij zijn cel, met vaste schreden wendt hij zich naar het huis van één van zijn beste vrienden, de schilder Lukas Cranach, en klopt daar aan.

De schilder bevond zich juist in zijn werkplaats en op zijn ezel stond het portret van Bugenhagen, één van de leraars van Wittenberg. Bij het binnentreden van. Luther liet hij verheugd zijn penseel vallen en ging hij hem met uitgebreide armen tegemoet. "Mijn Maarten! O, God zij geloofd, dat wij u terug hebben! Wij verkeerden in de grootste angst over u, want in vier dagen hebben wij uw aangezicht niet aanschouwd. God zij geloofd, die onze angst van ons heeft genomen! - Maar, hoe kijkt u zo opgewekt, Maarten? Wat voor goed is u overkomen, dat uw blik zo helder en kalm de toekomst tegemoet ziet?"

Bijna plechtig zag Luther zijn vriend aan en zei: "Laat doctor Bugenhagen en de rechtsgeleerde, doctor Apel, verzoeken hier te komen, u drieën moet mij een vriendschapsdienst bewijzen!"

Zonder te vragen waarom zond Cranach een boodschap aan de beide vrienden en weldra waren deze aanwezig, niet minder verheugd bij de aanblik van Luther dan de schilder.

Nu nam Luther op plechtige toon het woord. "Mijn geliefde vrienden!" sprak hij vastberaden. "Een grote omkeer heeft in mijn hart plaatsgehad, waarover ge u zeer zult verwonderen! Ik zal uw ziel niet lang ophouden, maar het u in korte woorden mede- deden: God heeft broeder Maarten bevolen: "Ga heen, en neem een vrouw!"

De aanwezigen zagen elkaar verbaasd, bijna ontsteld aan en konden geen woord uitbrengen; hun ogen zochten na de eerste schrik de doctor, die rustig voortging: "Ja, dit is van de Heere geschied, en het is bijna een wonder in mijn ogen, daarom is mijn hart ook zo gerust bij dit besluit."

"Dan zij de naam des Heeren geloofd!" riep thans Lukas Cranach, die het eerst weer tot zich zelf kwam. "Broeder Maarten, dat is van God, en een verhoring van mijn stille gebeden. Maar zeg ons nu ook wie onder de dochteren des lands de uitverkorene is!"

"Haar naam is Katharina von Bora!" sprak Luther en zijn stem klonk vol en diep.

Opnieuw volgde een ogenblik van stilte, daarop traden de drie mannen op de doctor toe en drukten hem met innigheid de handen.

"Ook dit is van God," riep Cranach in blijde vervoering: "want van allen die ik ken is zij degene, die de profeet des Allerhoogsten het meest waardig is."

Ook Bugenhagen gaf in hartelijke bewoordingen zijn blijdschap over de gedane keuze te kennen, terwijl Cranach de deur opende en weldra met zijn gade terugkwam.

In vrouwe Barbara's ogen schitterden twee heldere pareldroppels terwijl zij op de doctor toetrad en hem de hand reikte.

"De Heere zegene u, eerwaarde heer," sprak zij met bewogen stem: "en de Heere zegene de maagd, die ge u hebt verkoren! O, hoe dank ik mijn God, die u zo grote genade heeft bewezen en na de droeve dagen die u doorleefd hebt zulk een vrolijke zonneschijn over uw hoofd doet opgaan! Ach doctor, u hebt tot hiertoe in uw woorden de echtelijke staat juist zo hoog geroemd, thans zult u ervaren dat hij u nog meer geluk zal aanbrengen, dan woorden vermogen uit te drukken."

Op dit ogenblik kwam een bediende binnen met een kruik wijn en vier zilveren bekers op een verguld blaadje. "Zet u neer, vrienden," nodigde Cranach: "opdat de ontroerde harten weer tot rust mogen komen."

Terwijl vrouwe Barbara de bekers vulde met Spaanse wijn, namen de mannen plaats op de fraaigesneden houten zitbankjes die haar echtgenoot had aangeschoven.

"Maar vertel ons nu eens, broeder Maarten," zei Cranach, zich vergenoegd in de handen wrijvend: "hoe zulk een groot verandering in uw ziel heeft plaatsgehad, want ik had zulk een besluit nooit van u durven verwachten!"

Luther dronk een teug wijn eer hij antwoordde. "De mensen wikt, God beschikt," zei hij toen. "En wanneer Hij iemand ergens toe leidt, wie vermag dan de verzenen tegen de prikkels te slaan? Het eerst dacht ik aan mijn vijanden, die zeggen: dat is ook een held, die anderen tot de echtelijke staat aanzet, maar zichzelf er niet in waagt. En toen besloot ik de duivel en zijn aanhang, de grote hanzen, vorsten en bisschoppen te trotseren door een vrouw te nemen en zo door mijn gedrag op mijn woorden over de verworpen en verachte huwelijke staat het zegel te drukken.
En nu ben ik van plan dat zelfs zo spoedig mogelijk te doen, opdat de tijd mij niet ontbreke om mijn voornemen ten uitvoer te brengen, want de tijden zijn boos en wellicht is mijn laatste uurtje weldra geslagen. Ik wil dus zodra mogelijk bruiloft houden, opdat de dood mij niet voor die tijd verrasse. Verder heb ik ook gedacht aan mijn goede oude vader en aan diens verdriet toen ik als een ongehoorzame zoon in het klooster ging. Nu wil ik mijn zonde weer goed maken en hem op zijn vaak herhaalde bede antwoorden: "Zie lieve vader, uw Maarten heeft een vrouw, wees nu gerust en verheug u met hem!" Ten derde gedacht ik velen van mijn vrienden die nog zwak van moed zijn en die niet durven overgaan tot een huwelijk omdat Luther het ook niet doet zo wil ik dus mijn leer, die misschien weldra na mijn dood weer onderdrukt zal worden, nog met mijn voorbeeld voor de zwakken bekrachtigen!"

"En onze lieve Käthe!" riep in blijde verrukking vrouwe Barbara uit. "Zij is een gezegende onder de vrouwen, haar snoeren zijn gevallen in lieflijke plaatsen!"

"Heeft zij al enig vermoeden van wat u haar wilt vragen?" vroeg doctor Apel.

"Nee," antwoordde Luther: "wel heb ik haar in de laatste tijd vaker ontmoet dan anders het geval was en ik heb haar menigmaal met innerlijk welgevallen gadegeslagen als zij aan haar bezigheden was en haar veel deugden mij steeds duidelijker werden. Toch ben ik niet hartstochtelijk verliefd, en klopt mijn hart zeer rustig, zoals men het ook van een veertiger als ik verwachten kan, hoewel ik Käthe hartelijk liefheb. Zij zal dan ook wel in het minst niet vermoeden wat haar heden zal overkomen, maar toch hoop ik dat zij mij haar hand niet zal weigeren. U, mijn geliefde vrienden, wil ik nu vragen met mij tot haar te gaan, opdat mijn verloving, in het bijzijn van getuigen geschied, van kracht en geldig zij voor de gehele wereld."

"Nu, dat is een aangename taak, zoals ik er nog maar weinig bij de hand heb gehad," jubelde Cranach.

"Maar zeg mij, Maarten, waarom u zulk een besluit zo heimelijk wilt ten uitvoer, brengen. Moest niet Melanchton . . ."

"Ach, spreek mij niet van hem," viel Luther in. "Hij behoort tot die wankelmoedigen, die vrezen dat mijn ganse werk zal instorten indien ik in het huwelijk treed, en dat dan nog wel met een voormalige non. Wat geschieden moet, moet dus nu in alle stilte gebeuren, opdat niet de satan opnieuw allerlei hindernissen in de weg moge leggen, niet alleen van de zijde van onze vijanden, maar ook van die van onze vrienden!"

Doctor Apel had, schijnbaar in diep nadenken verzonken, toegeluisterd. Thans hief hij met een verlegen lachje het hoofd op en wendde zich tot Luther.

"Mijn ziel is zeer verblijd, evenzeer als die van onze vrienden hier; en toch één zaak werpt een schaduw over mijn vreugde, n.l. deze, of Katharina, bij al de voortreffelijk-heid van haar hart en gemoed wel een genoegzaam ontwikkelde geest bezit om u op de duur te voldoen? Uit het klooster heeft zij zeker niet te veel geleerdheid en kennis meegebracht! Vergeef mij, dat ik zulk een bedenking durf opperen, maar zij moest mij van het hart!"

Luthers ogen schitterden van een heilig vuur. "Wel, vriend Apel, wat is het dan, dat Meester Philippus Melanchton zijn vrouw zo dierbaar en zijn huis tot zulk een tempel van geluk maakt? Zie, ook hij heeft niet naar een enkel geleerde vrouw gezocht, maar meer op het hart gezien. Een geleerde vrouw toch is als een grote stekende vlieg, wier vleugels glinsteren en die er enkel op uit is te schitteren en te steken. Wat de man behaagt en hem het huwelijk tot een paradijs maakt is een vrouw met een zacht, vroom gemoed, met een stille, ootmoedige ziel, met een hart vol liefde en toewijding, en met een zachte, kundige hand, die haar huis wèl weet te regeren."

Een dankbare blik uit Barbara's ogen beloonde de doctor voor dit woord.

"Laat ons nu echter in Gods naam gaan," drong Cranach aan, terwijl hij naar mantel en baret greep.

De mannen verlieten onder ernstig zwijgen het huis en vrouwe Barbara maakte stil achter hen het teken van het kruis.

Op de deel zaten vrouwe Elze en Katharina von Bora en schilden rapen voor het middageten.

"Is het dan waar?" vroeg de laatste: "dat de nieuwe keurvorst bij zijn troonsbeklimming plechtig verklaard heeft de zaak van het Evangelie met alle macht en ijver in zijn bescherming te nemen?"

Vrouwe Elze knikte toestemmend. "Reeds tijdens het leven van zijn broeder, heeft hij zich herhaaldelijk vriendelijk en minzaam tegen doctor Maarten uitgelaten en hem met eerbewijzen overladen."

Katharina's ogen schitterden. "Ere wie ere toekomt! Zie, de grote doctor is van zijn schouderen en opwaarts hoger dan al het volk, en keizer, koningen en vorsten, allen moeten voor hem bukken."

Met een glimlach zag Elze de geestdrift, die zich van Katharina, meester maakte, zodra de naam van Luther genoemd werd, maar wijselijk trachtte zij het gesprek op een ander onderwerp te brengen.

"Wilt u vandaag liever in de keuken bezig zijn, of boven wat wij gesponnen hebben in de kast wegleggen?" vroeg zij vriendelijk.

"Kies maar wat u het liefst wilt, dan doe ik het andere," was Käthe's antwoord.

Op dit ogenblik werd de zware klopper gehoord en nadat Katharina dienstvaardig de deur had geopend, traden Luther, Cranach, Bugenhagen en Apel binnen. Ernstig, bijna plechtig was hun groet, niet vriendschappelijk en gemeenzaam zoals anders, zodat Katharina enigszins bevreemd ter zijde trad.

De vier mannen traden eerst op vrouwe Elze toe, wie hun plechtige aanhef eveneens een plotselinge schrik veroorzaakte.

"Wil mij veroorloven," zo begon Luther: "in uw tegenwoordigheid en in het bijzijn dezer drie geachte vrienden met Katharina von Bora een gewichtige aangelegenheid te bespreken."

Met een vragende blik op Luther en de drie op de achtergrond gebleven mannen wenkte vrouwe Elze, na een ogenblik van beraad, Käthe naderbij te treden, die nu met een snelkloppend hart naar voren trad.

"Hartelijk geliefde jonkvrouw!" zo ving Luther aan: "het is u welbekend hoe ik ten allen tijde levendige belangstelling getoond heb in uw lot en hoe ik voor u heb uitgezien naar een waardig echtgenoot, opdat u in de heilige staat van het huwelijk uw bestemming geheel bereiken mocht. Toch hebben mijn bemoeiingen tot de huidige dag niet mogen gelukken, hetgeen mij zeer bezwaard heeft en mij een oorzaak was van grote bekommernis. Daar echter het spreekwoord zegt "alle goede dingen bestaan in drieën," zo kom ik heden nogmaals in zulk een aangelegenheid tot u en vraag ik u."

Angstig afwerend hief de jonkvrouw haar handen op en trachtte iets te zeggen, maar zij kon geen woord uitbrengen.

"Wees niet bang, lieve Katharina," ging Luther op zachte, tedere toon voort: "niet voor iemand anders kom ik heden, maar, daar God mij in het hart heeft gegeven niet langer te aarzelen, maar mijn woorden door mijn voorbeeld te bezegelen, en mijn hart mij zonder lang nadenken heeft gezegd wie mij het dierbaarst was van alle jonkvrouwen, zo vraag ik u thans voor het aangezicht van God en van deze vier getuigen of u van zins en willens bent doctor Maarten Luther als zijn wettige huisvrouw lief te hebben en te volgen."

Een diepe, ademloze stilte heerste in het ruime vertrek. Onbewegelijk stonden de drie mannen op de achtergrond. Vrouwe Elze staarde met open mond de doctor aan, en Katharina? Haar hele lichaam beefde, haar hand tastte naar de leuning van de naast haar staande stoel en al het bloed week van haar wangen, terwijl haar hart plotseling scheen stil te staan.

Zo verliepen enige ogenblikken. Toen sloeg zij haar blikken ten hemel en, alles om zich heen vergetend fluisterden haar lippen: *"O Heere mijn God, U weet, hoe ik als mijn grootste geluk op aarde U bad hem te mogen dienen als zijn dienstmaagd. En nu zal ik zijn vrouw zijn? Ach, Heere, doe mij niet bezwijken onder Uw goedheid!"*

Van de zijde waar vrouwe Elze stond, werd een zenuwachtig snikken gehoord, en diep geroerd vatte Luther Katharina's hand. "Wilt u dus de mijne zijn tot in de dood?"

"Ja," klonk het zacht maar als een juichkreet van de trillende lippen van de jonkvrouw en met zulk een kracht stroomde het bloed terug naar haar wangen, dat zij er nooit lieftalliger had uitgezien dan op dit ogenblik dat haar Heere het grootste aardse geluk schonk.

Daarop boog de grote Doctor zich tot haar neder en gaf haar de verlovingskus.

Die avond waren de vensters van de bovenverdieping van het huis van de Reichenbachs helder verlicht en in de pronkkamer, de ruime bovenzaal met de twee zuilen, was een vrolijk gezelschap bijeen. Voor een met bloemen versierd en met kaarsen verlicht altaar knielden Maarten Luther en Katharina von Bora, en al de aanwezigen vouwden de handen en baden van harte mede, terwijl Luther met bewogen stem sprak:
"Geliefde Hemelse Vader! Daar u mij eenmaal in mijn ambt hebt bevestigd en u mij thans ook een huiselijke haard wilt schenken, smeek ik U mij te zegenen en mij de genade te verlenen mijn geliefde vrouw en al de mijnen op Goddelijke en Christelijke wijze voor te gaan en te verzorgen. Geef mij wijsheid en kracht, haar ten goede te leiden en te regeren; geef ook haar een U geheiligd hart om in uw leer te volharden en gehoorzaam te zijn, door Jezus Christus. Amen."

"Amen," klonk het uit aller mond en nu trad doctor Bugenhagen nader, stak de verloofden de ring aan de vinger en zegende de gelegde band *in de Naam van de heilige Drieëenheid.*

Dit geschiedde op dinsdag, de 13e juni van het jaar van onze Heere 1525.

HOOFDSTUK 9
EEN SCHONE HUWELIJKSDAG

Het werd een drukke, ongewone beweging in en om het anders zo eenzame, lege gebouw van Reichenbach. Met grote gewichtigheid liep de kleine, bewegelijke vrouw Elze af en aan en haar ijver was zó groot dat zij zelfs menigmaal over een steen struikelde. Het ruime vertrek achter de binnenplaats, waarvan de vensters op de tuin uitzagen, werd onder haar toezicht nieuw gewit en van kostbare meubelen voorzien. Met blijde trots verscheen zij daar elke dag en liet dan haar ogen gaan over het aangename tehuis, dat zij haar lieve Käthe toch in het anders zo sombere klooster liet bereiden. Telkens als zij vertrok, nam zij echter voorzichtig weer de sleutel uit de deur, Käthe mocht niets van haar toebereidingen weten eer Luther haar met zich meevoerde naar zijn huis, maar dat zou ook al de 27e juni geschieden. Tot zolang bleef zij nog in de woning van haar pleegouders.

Hoe meer de dag naderde, hoe drukker zij het kreeg en met innige vreugde werd vrouwe Elze gewaar hoe ieder wedijverde om doctor Maarten ten zeerste liefde en eerbied te bewijzen.

Ja, de tranen schoten haar in de ogen toen op zekere morgen een arme weduwe op haar krukje kwam aanstrompelen met een mand, waarin zich een klokhen en zes kuikentjes bevonden, zeggende, dat zij niet meer bezat dan dit, maar dat zij toch iets wilde geven aan de man, die haar als eenmaal de Heere aan de weduwe te Naïn haar enige zoon uit de doden had weergegeven. Want op doctor Luthers woord waren de kloosterpoorten opengesprongen en was haar geliefde zoon tot zijn moeder teruggekeerd.

Ook andere burgers verschenen met gaven voor keuken en kelder, en zo veel kwamen er, dat vrouwe Elze moeite had al de voorraad te bergen.

Enige dagen vóór het feest kwamen vier stadsdienaars en brachten namens de raad als bruidsgeschenk voor doctor Luther. De Raad van de stad schonk "Doctori Martino voor de huishouding en als toelage een vat Eimbecksbier en twintig gulden."

Vrouwe Katharina kreeg een stuk Zwabisch linnen en de schriftelijke toezegging het jonge echtpaar een jaar van tafelwijn te voorzien. Dat was een nieuw teken van dankbaarheid van de stad Wittenberg, die ook op de avond van de verloving zelf al haar erewijn had gezonden en wel een stoop Malvezij, een stoop Rhijnwijn en zes kannen Franse wijn.

De volgende dag kwam als geschenk van de Universiteit voor haar grootste professor een grote, zilveren, van binnen zwaar vergulde, gedreven drinkkan met deksel, op de voet waarvan te lezen stond: "De vermaarde Universiteit van de keurvorstelijke stad Wittenberg vereert met dit huwelijksgeschenk doctor Maarten Luther en zijn verloofde, jonkvrouwe Käthe von Bora, Anno 1525, op dinsdag na het feest van Johannes de Doper." Deze is thans het eigendom is van de Universiteit Greifswald.

Terwijl de vrouw van de advocaat nog druk bezig was, deze en andere gaven in de schoonste orde in het nieuw gemeubelde vertrek te schikken, waarbij zij lachend bij zichzelf sprak: "Wat zal de doctor wel zeggen, dat hem nog zo veel zichtbare bewijzen van liefde geschonken worden, terwijl hij elk bruidsgeschenk zo streng verboden heeft!" rolde opeens een lange wagen de binnenplaats op en twee keurvorstelijke dienaars ontlaadden, met inspanning van al hun krachten, een groot wild zwijn en twee reebokken. Zij brachten de

verbaasde Elze een groet namens de hofprediker Spalatin aan doctor Luther en in haar verlegenheid vergat vrouwe Elze bijna hen te bedanken.

Nadat de eigenlijke huwelijksvoltrekking in bijzijn van getuigen had plaats gehad, zou enige dagen later het bruiloftsmaal worden gehouden. Ver weg van al het gedruis in zijn stille cel zat de doctor en schreef zijn laatste uitnodiging tot bijwoning van de bruiloft. Een groot aantal aan de verder afwonenden was al verzonden, voor alles aan zijn ouders in Mansfeld, verder aan de drie grafelijke raadsheren aldaar, doctor Joh. Rühel (Ruehel), Joh. Dürr (Thüer) en Kaspar Müller (Mueller), aan zijn vriend Spalatin in Altenburg en de predikant Wenzel Link aldaar, aan de Maagdenburger predikant Amsdorf en de leraar Kaspar Adler.

Brief, geschreven 15 juni 1525.

AAN DE ACHTBARE, HOOGGELEERDE, EERBARE EN BEDACHTZAME JOHANN RUEHEL, DOCTOR IN DE RECHTEN, JOHANN THUER EN CASPAR MUELLER, KANSELIERS,
AAN MIJN GELIEFDE VRIENDEN, ZOWEL GEZAMENLIJK ALS AFZONDERLIJK.

Genade en vrede in Christus.
Welk een moordgeschrei, waarde heren, heb ik aangericht met mijn boekje 'Tegen de moordenaars en dievenbenden der boeren'. Nu is alles vergeten wat God door mij voor de wereld heeft gedaan. Nu zijn heren, papen, boeren en alles tegen mij en bedreigen mij met de dood. Welaan, daar ze nu toch eenmaal dol en boos zijn, zal ik ook maken dat ik vóór mijn dood bevonden word in de stand, die God heeft geschapen, en ik niets meer behoud van mijn vroeger papistisch leven, zoveel in mijn vermogen is, en zal ik hen nog doller en bozer maken; dit alles tot afscheid en vaarwel. Want ik heb er een voorgevoel van dat God mij weldra in Zijn genade wil aannemen.

Zo ben ik dan ook op verlangen van mijn vader in het huwelijk getreden en heb om der wille van die schreeuwmonden, opdat het niet verhinderd werd, met spoed de huwelijksplechtigheid voltrokken. Dinsdag over acht dagen, de eerste na Sint Johannes Baptista, ben ik voornemens een klein vreugde- en bruiloftsmaal aan te richten. Dit heb ik u mijn goede vrienden en heren niet willen verbergen, en ik vraag u te helpen de zegen erover uit te spreken.

Gelet op de gang van zaken in den lande, heb ik niet de moed u dringend te verzoeken en te eisen dat u verschijnt. Bent u echter uit goede wil zelf bereid en in staat te komen met mijn geliefde vader en moeder, zo zult u zelf wel kunnen begrijpen dat dit mij een bijzondere vreugde zal wezen. Wat u als goede vrienden voor mijn armoede zou willen meenemen, zal mij lief zijn; slechts verzoek ik daarvan aan brenger dezes daarvan bericht te willen meegeven.

Ik zou hierover ook mijn genadige heren Graaf Gebhard en Albrecht wel hebben geschreven, maar ik heb het niet gewaagd, aangezien hunne genaden wel iets anders te doen hebben dan zich met mij te bemoeien. Mocht het echter volgens uw mening, nodig zijn dit wel te doen, gelieve mij dan uw bedenkingen kenbaar te maken.

Hiermede Gode bevolen. Amen.

Te Wittenberg donderdag na Trinitatis Anno 1525.

Verder schreef hij aan iemand die hij bijna had vergeten en die toch onder de eersten van de uitgenodigden had moeten behoren, daar zonder hem Luther nimmer zijn Käthe had verkregen, de Torgause koopman, Leonard Koppe.

"Lieve, eerwaarde vader prior," schreef hij hem schertsend: "U weet wat er met mij is gebeurd, dat namelijk de non, die u twee jaar geleden met Gods hulp uit het klooster hebt

vervoerd, nu weer in een klooster gaat, maar thans niet om de sluier aan te nemen, maar om als een eerzame huisvrouw doctor Luther te dienen in het oude, lege Augustijnerklooster te Wittenberg, waar hij tot hiertoe geheel alleen woonde. Het behaagt God vaak verwondering te wekken, en mij en de hele wereld als dwazen te doen handelen. Ik nodig u dus bij dezen, de volgende dinsdag, na St. Jan, mijn bruiloft bij te wonen, maar te komen zonder huwelijksgeschenk."

In de brief aan Spalatinus, wiens zegen en gebed Luther vraagt, heet het: "Nog erkennen de wereld en de wijzen van de wereld het vrome en heilige werk van God niet, en beschouwen het alleen als een goddeloos en duivels werk van mij. Daarom wil ik door mijn huwelijk het oordeel van diegenen te schande en te niet maken, die ook later daarin niet het werk van God willen zien."

De met verlangen tegemoet geziene dinsdag kwam eindelijk. Geheel Wittenberg deelde in de algemene vreugde en duizenden hartelijk gemeende gebeden stegen ten hemel. Binnen in het zogenoemde 'Zwarte Klooster' waar Luther woonde, was een talrijk disgezelschap verzameld om doctor Maarten, aan wiens zijde Katharina in een droom van storeloos geluk toeluisterde naar wat door de gasten ter ere van het jonge paar werd gesproken en wat haar heer gemaal daarop antwoordde.
Zij leefde als in een roes van zaligheid. Zij had het gevoel alsof zij van een eenvoudige jonkvrouw plotseling tot koningin verheven was, want dat hij die aan haar zijde zat een vorst was op het gebied van de geest, bewees haar niet alleen de lof van zijn vrienden, maar dat verrieden haar ook zijn vijanden door hun dodelijke haat.

En zij, de arme, eenvoudige Käthe zou nu de grote man nader bestaan dan de meest vertrouwde van de vertrouwelingen, nader dan een Melanchton, een Cranach, een Bugenhagen, een Jonas! O, zij moest de hand op haar kloppend hart drukken opdat het niet zou barsten en telkens weer steeg uit haar ziel de innige bede "Heere, wees mij nabij, dat ik mij niet verhovaardige, maar ootmoedig blijve te allen tijd!"

Op Luthers gelaat was niettegenstaande de dankbare vreugde, die er op te lezen stond, nog steeds een trek zichtbaar die sprak van zekere onrust en meermalen had hij dan ook zijn Käthe toegefluisterd: "Nu durf ik geen hoop meer koesteren. God heeft mij deze wens willen ontzeggen, opdat mijn geluk niet te groot worde."

Käthe wist wel wat hij bedoelde en drukte met medegevoel onder de tafel zijn hand.

Doctor Joh. Rühel, Joh. Dürr en Kaspar Müller, de raadsheren waren aanwezig. Luthers geliefde vriend Amsdorf te Maagdenburg, Link te Altenburg en de maarschalk van de keurvorst, Dr. Johan van Dolzig, waren eveneens verzocht. Link, die niet met aardse goederen was gezegend, moet, zoals Käthe dat wenst, geen huwelijksgeschenk meebrengen.

Natuurlijk mocht ook Leonard Koppe niet ontbreken, die Luther in zijn uitnodigingsbrief als "waarde vader prior" aanspreekt, en aan wie hij verzoekt: "Dat ge mijn bruid een goed getuigenis geeft, wat voor een man ik ben!"

Ook Lukas Cranach en andere vrienden uit Wittenberg waren onder de gasten. Melanchthon was er ook ditmaal niet bij. Wel verheugde hij zich erover, dat hij bij deze gelegenheid Link terugzag, maar de vreesachtige man had zich nog niet geheel van de voor hem pijnlijke verrassing hersteld.

Of de echtelieden ringen gewisseld hebben wordt betwijfeld. Later schonk Käthe haar man een ring, die onder de schatten van het vroegere hertogelijk museum te Brunswijk nog te zien is. Het is een gouden dubbelring, met daarop een kasje, waarin een diamant (trouw en volharding) en een robijn (de zuivere liefde voorstellend) gevat zijn. Als men het kasje openschuift, dan vindt men aan de zijkanten de letters MLD (Maarten Luther Doctor) en CVB (Katharina von Bora). Aan de binnenkant van de ring staat in twee helften de tekst te

lezen: WAS GOT ZU SAMEN FIEGET - SOL KEIN MENSCH SCHEIDEN. (Wat God samengevoegd heeft - scheide de mens niet). In het kunstnijverheid-museum te Leipzig wordt de ring van Käthe bewaard, maar over de echtheid ervan zijn de geleerden het nog niet eens. Hij geeft aan beide zijden van de robijn de Gekruisigde en de martelwerktuigen te zien, aan de binnenkant de woorden: "Dr. Martinus Lutherus (aan) Katharina von Bora", en daaronder: "13 juni 1525." Deze ringen zijn een prachtig symbool van de geest, die gedurende de komende 21 jaren in het 'Zwarte Klooster' heerste en de echtelieden in vreugde en leed verbonden hield.

De hoogste vreugde en eer voor de pasgehuwden was echter, dat de eerbiedwaardige bejaarde ouders van Luther aanwezig waren, wie de zoon had verzocht, "dat zij de zegen over zijn huwelijk zouden uitspreken." (Cranach heeft hen in het jaar 1527 geschilderd. De beide voortreffelijke afbeeldingen hangen in de Lutherkamer op de Wartburg. Hun gelaat, waarin de jaren diepe groeven hebben gegraven, getuigt van de ernst van een zeer werkzaam leven. Trouwhartig en schrander is hun oogopslag. Wat de schilder in de afbeeldingen voorstelt, dat geeft treffend de indruk weer, die de eenvoudige, door de zon verbrande luitjes in Wittenberg hebben achtergelaten.)
Reeds had men langer dan een uur aan tafel gezeten toen de student Johannes Pfister, die als schenker dienst deed, nader trad met de boodschap dat daar buiten een oud boeren echtpaar begeerde Doctor Maarten te zien.

Een trek van blijdschap gleed over Luthers gelaat en hij gebood hen dadelijk binnen te laten.

Daar verschenen op de drempel twee bejaarde lieden in de kleding van de Mansfeldse boeren, die bij de aanblik van het deftige disgezelschap verlegen bleven staan en niet verder durfden komen.

Luther echter verhief zich van zijn zitplaats en haastte zich tot hen. Toen hij bij hen was gekomen strekte de oude vrouw haar armen uit en riep "Maarten! mijn zoon!"

En aan zijn borst zinkende, snikte zij hevig.

Na enige ogenblikken maakte Luther zich zacht uit haar armen los om ook zijn vader te begroeten, die er bij stond zonder een woord te kunnen uiten. "Mijn dierbare vader!" sprak hij bewogen: "wees duizendmaal welkom, want ik heb er hartelijk naar verlangd u te zien, om vast te weten of u de ongehoorzame zoon weer hebt opgenomen in uw liefde. Zie, God heeft mij geleid langs wonderbaarlijke wegen, zodat wij Zijn Naam moeten loven, want wat Hij wonderbaarlijk aanvangt, brengt Hij tot een heerlijk einde."

Met deze woorden draaide hij zich om en haar bij de hand vattend, wees hij op Katharina, die ondertussen naderbij was getreden: "Vader, zie, dat is uw dochter!"

De oude man trilde zichtbaar van aandoening en de gevouwen handen naar de hemel opheffend, sprak hij: "Nu wil ik graag sterven, nu mijn ogen deze dag hebben aanschouwd! Mijn geliefde zoon Maarten, ja u bent weer mijn zoon, en de oude Hans Luther is de gelukkigste van alle vaders!"

De bruiloftsgasten verdrongen zich nu groetend rondom de beide oude lieden, wie aan tafel de ereplaatsen naast het jonge paar werden ingeruimd en doctor Maarten sprak: "Nu is mijn vreugde volkomen. Voor alles had ik dit van de Heere gebeden, dat ik op deze dag mijn geliefde ouders van aangezicht tot aangezicht mocht aanschouwen, en Hij heeft mijn gebed verhoord! Ik neem dit aan als een bijzonder blijk van Zijn genade en ik zal er Hem dankbaar voor wezen mijn leven lang!"

Het Lutherhuis, vroeger Zwarte Klooster, te Wittenberg

TWEEDE BOEK.

DE HUISVROUW

INLEIDING

Het "Zwarte Klooster" werd in alle stilte, met erf en tuin als een "huis vrij van lasten" door de oude keurvorst aan Luther afgestaan. Kort voor zijn dood heeft keurvorst Johan in een op 4 februari 1532 te Torgau opgestelde oorkonde de schenking bekrachtigd. Het belastingvrij afstaan bedoelde de dank van de keurvorst aan Luther uit te drukken. Ook zou het de bezitters veroorloofd zijn "om te brouwen, mouten, schenken, vee te houden en andere burgerlijke hanteringen, evenals andere van onze burgers en inwoners, uit te oefenen."

Met de bouw van het huis was in 1502 al een begin gemaakt. Toen Luther er zijn intrek nam, was alleen nog maar het zogenaamde slaaphuis, tevens eethuis, gereed. Het was een gebouw met drie verdiepingen, met de ingang aan de noordkant, aan de kant van het erf. De eerste verdieping bevat de belangrijkste vertrekken: een voorkamer, boven de hoofdingang; daarnaast de woonkamer (de zogenaamde Lutherkamer), waarmee een ruimere kamer, waarschijnlijk de slaapkamer, verbonden was; en eindelijk een grote hoekkamer, met een valluik, waardoor men in de benedenverdieping en ook in de keuken kwam. Deze vier kamers zien uit op het erf, tegen het noorden. Aan de zuidzijde sluiten daarbij drie vertrekken aan van verschillende grootte: een grote zaal, later de Aula van de Universiteit; een kleinere zaal; en een kamer, waardoor men in de studeerkamer van Luther kwam. In de grotere vertrekken werden voorlezingen en de huispreken gehouden, die ons in de "Hauspostille" bewaard zijn gebleven. De studeerkamer van Luther bestaat niet meer.

Al is bij de herhaalde belegeringen van Wittenberg het Lutherhuis op wonderlijke wijze bewaard gebleven, toch heeft een nageslacht zonder piëteit voor de grote Hervormer veel laten vervallen van het gebouw. In de Franse tijd, in het begin van de 19e eeuw, diende het huis als hospitaal en magazijn voor de Franse bezetting! Zelfs in de woonkamer heeft men een en ander moeten herstellen. Toch moet de bezoeker, als hij de drempel overschrijdt, zich bewust worden, dat hem een oude en eerbiedwaardige ruimte omringt. De wanden met hun beschilderde houten beschot, de betimmerde plafonds, de eikenhouten vloer, de gezellige hoekbanken, zullen wel uit de tijd van Luther afkomstig zijn, hoewel de beschildering van de plafonds en de wanden later bijgewerkt moest worden. Mogen wij aannemen, dat de grote, groene kachel in de hoek reeds toen aan de weldadig aandoende kamer haar behaaglijke warmte geschonken heeft, en dat het deze grote tafel geweest is, waarom Luther zich met de zijnen placht te verzamelen? In elk geval was deze ruimte de wijdingsvolle plaats van het gezegende gezinsleven. Hier kwam de intieme familiekring samen.

Van hier uit vloeide de zegen van de Reformatie als een stroom over alle landen.

Al spoedig nadat zij haar huis betrokken had, begon de huisvrouw te bouwen. Want het was nodig om de verwaarloosde vertrekken gezellig en behaaglijk te maken. Op de rekeningen van de Wittenbergse rekenkamer komt gedurende lange tijd een jaarlijkse, aanzienlijke post voor, voor het mengen van kalk, tegels en dakpannen, die de Raad van de stad ter beschikking stelde. Wij horen niet slechts van de bouw van een kelder en een badkamer, maar Käthe bouwde ook stallen, waarin zij met een bijzondere voorliefde er een varkensfokkerij op na hield. Men had paarden en koeien, en een menigte kippen liep er op het erf. De huisvrouw brouwde bier en bakte brood. Zij deed met goede resultaten aan tuinbouw; hop- en wijnbouw, bijen- en visteelt gingen haar het beste af.

Voor het ruwe werk kon zij over dienstmeisjes beschikken. Later horen wij nog wel meer van een "bediende", die een zekere vertrouwenspositie innam, en ook zullen wij de "zwijnenhoeder" Johannes nog ontmoeten.

Ingang kelder

Het dienstpersoneel rekende men in het huis van Luther geheel tot het gezin. De ogen van onze Reformator aanschouwden immers bij elke, ook de geringste arbeid, de wijding door het gebod van God, en wanneer hij in geloof en liefde wordt verricht, is die arbeid voor hem een dienen van God. Het gehele personeel neemt deel aan de huisgodsdienst. De huisvader staat er op, dat de dienstboden de catechismus leren, bidden, en een fatsoenlijk, christelijk leven leiden. "Godvrezend personeel" behoort voor hem, zoals hij het in de

verklaring van de 4de bede zegt, bij het dagelijks brood. In zijn brieven groet Luther telkens weer het "gezamenlijke personeel."

Hij en Käthe waren voor hun dienstboden een en al goedheid, en zij zorgden van ganser harte voor hun lichamelijk en geestelijk welzijn. Met nadruk spreekt Luther in zijn preken, op de aangehaalde plaats, in de Catechismus en elders, over de plichten van heren en dienstboden. Wat de monnik reeds in zijn prachtige "Preek over de goede werken" als juist erkent, dat bracht hij als huisvader in praktijk. Hij zegt daar: "De heren en vrouwen moeten hun knechten, dienstmaagden en arbeiders niet als razenden regeren, niet alles al te nauw nemen, soms wat toegeven en terwille van de vrede iets door de vingers zien. Want het kan nu eenmaal in geen enkele stand altijd precies toegaan, omdat wij op aarde onvolmaakt leven."

Zeker had het gezin ook menige droevige ervaring, die zij met hun "gedienstige geesten" opdeden — op een keer b.v. ontpopte zich een vrouw, die zich Rosina Truchsetz noemde, en volgens haar zeggen non geweest was, als een zeer liederlijk en leugenachtig kindermeisje — verbitterde Luther en Käthe niet, hoewel de laatste, in weerwil van haar gevoelig en goedig hart, toch wel weer voor enige tijd wat strenger schijnt opgetreden te zijn.

Ook in het huis van Luther viel er te klagen over gebrek aan gehoorzaamheid, ijver en trouw van de dienstboden; over meisjes, die onderweg "van het ene huis naar het andere babbelen en allerwege kletspraatjes houden, en hun ogen overal heen wenden, die alle pannen op het dak, en alle mussen onder het dak tellen." Maar Luther wist er zich toch altijd weer met een zekere humor in te vinden.

Menigmaal kwam het vervelende dienstboden probleem ook aan tafel ter sprake. "Knechten en dienstmaagden", meende de heer des huizes dan, "hebben het beter dan hun heren en vrouwen zelf, want zij hebben geen huiselijke zorgen, zij verrichten en doen slechts hun werk. Wanneer dat achter de rug is, dan zijn zij klaar, zij eten en drinken en zingen er een liedje bij. Mijn Wolf1 (Wolfgang Sieberger, de trouwe bediende van Luther, die hij als zijn zoon behandelde) en Orthe (Dorothea), mijn bediende en mijn keukenmeid, die hebben het veel beter dan ik en mijn Käthe, want het huwelijk brengt zijn moeiten mee, en het heilige kruis."

Käthe mag dan ernstige en gerechtvaardigde klachten gehad hebben over de gemak-zuchtige keukenmeid en de "kreupele Wol', voor wie Luther eens een draai-gereedschap bestelt, dat "vanzelf gaat", maar het gelukte Luther al gauw om de vrolijke stemming ook bij zijn lieve huisvrouw te herstellen, wanneer hij zich tot Veit Dietrich wendde, die een oogje had op Lena Kaufmann (niet te verwarren met Lena, Meue Lena), de nicht van Luther, en dan zei: "Wanneer ge blijft, zoals ge zijt, dan zijt ge een gelukkig man!"

De tafelgesprekken geven ons ook het antwoord van Veit: "Maar ik wil niet zo blijven, ik wil het er op wagen, of ik het beter of slechter krijg."

Het Zwarte Klooster was gebouwd tegen de stadsmuur en wallen.

De kelder had een onderaardse gang die aan de buienkant van de stadsmuur een deur bezat waardoor iemand de goederen in de kelder en naar buiten kon brengen.

Naast de ingang van de kelder was een latrine gebouwd. Deze bestond uit een kamer waarin ca 10 openingen in de grond gemaakt waren. Zonder schutttingen werd deze door allen gebruikt.

HOOFDSTUK 10
GESMAAD EN TOCH GELUKKIG

In zijn studeer- en werkkamertje dat op de stadsgracht uitzag, zat doctor Maarten aan zijn grote eikenhouten tafel en schreef met een haast, dat zijn pen kraste. In de grote verglaasde kachel van groene steen, waarvoor zich een half volgroeid bruin hondje welbehagelijk uitstrekte, knetterde een vrolijk vuurtje van pijnbomenhout. Tegenover de kachel hing, niet ver van de boekenplank, een kostbare klok in een lang en smal huisje van cederhout, een huwelijksgeschenk van de evangelische abt Frederik te Neurenberg, waarvan de slinger met plechtige ernst de seconden telde.

Niet ver van de schrijvende zat, in een eenvoudig zwart huisgewaad gehuld, het haar door een klein wit mutsje bedekt, Katharina aan haar spinnewiel. Zij was eveneens in haar arbeid verdiept, maar niet zó of zij kon van tijd tot tijd eens opkijken en met een liefdevolle blik haar echtgenoot gadeslaan.

Plotseling werd de stilte in het vertrek afgebroken door het vallen van een klosje uit Käthe's spinnewiel, dat met enig gedruis over de stenen vloer rolde zodat de doctor, uit zijn gedachten opgeschrikt, bijna ontsteld opsprong en om zich heen keek.

Katharina stond angstig van haar zitbankje, op. "Wees niet boos, lieve man!" zei zij smekend "Ik zal liever van hier gaan en u alleen laten, opdat ik u door mijn onvoorzichtigheid niet opnieuw store!"

Luther maakte een afwerende beweging. "Niet zó, mijn Käthe! Blijf gerust, bij mij! Ik heb het u immers al dikwijls gezegd, dat uw nabijheid mij geen stoornis is, maar veeleer een versterking en een verkwikking! Vroeger heb ik wel eens gemeend dat men als men ongehuwd bleef meer kon werken en tot stand brengen., wanneer men nimmer door een vrouw gestoord werd of door geen huiselijke zorgen werd lastig gevallen, maar thans weet ik beter. Evenals de molenaar door het klapperen van zijn molen niet wordt gestoord, maar hij integendeel uit zijn slaap wakker schrikt als de molen plotseling blijft stil staan, zo is het ook mij alsof mijn gedachten overvloediger en mijn pen gewilliger is wanneer u bij mij zit, en

mijn kamer schijnt mij leeg en eenzaam als ik u niet in mijn nabijheid heb. Ach, hoe dank ik mijn God elke dag, dat Hij mij een lieve trouwe huisvrouw geschonken heeft. Wel hebben, zoals ook te verwachten is, mijn vijanden het op een schreeuwen gezet om mij zo veel zij kunnen te beschimpen, en ben ik hun door mijn huwelijk nog een erger ketter dan daarom dat ik de paus naar de kroon steek en de monniken in hun luie leven aantast, maar daaraan stoor ik mij niet meer, integendeel, ik gevoel mij van harte gelukkig en tevreden.

Want zie, indien mijn huwelijk het werk van God is, is het immers geen wonder dat de wereld er zich aan ergert? Zij ergert zich immers zelfs ook daaraan dat de Schepper Zijn vlees geeft tot heil en verzoening en spijze van de wereld! Indien de wereld aan mij geen aanstoot nam, zou ik wellicht aanstoot nemen aan haar en vrezen, dat wat ik deed niet uit God was. Daarom ook, al valt zij mij nog zo verwoed aan, ik ga mijn gang en voel mij steeds vrolijker en gelukkiger worden."

Dankbare blijdschap doortrilde Katharina's gemoed toen zij deze woorden hoorde. "Ach, mijn lieve heer doctor!" sprak zij: "hoe bannen uw woorden alle zorg uit mijn hart! Zie, dat de lasteraars mijn eer aantasten is mij wel hard gevallen en dat heeft mij menige kostbare nacht de slaap geroofd; maar tienmaal meer trok ik het mij aan, dat u om mijnentwille zo veel meer haat en vijandschap te verdragen hebt. Nu u mij echter zegt dat al de laster van de wereld u niet deert en uw vreugde niet verstoort, ben ook ik getroost. Ach," ging zij na een poos voort: "indien onze vijanden maar ogen hadden om te zien, dan zouden zij wel ophouden met hun laster, zij zouden ons veeleer benijden om het stille verborgen geluk, dat ons in het huwelijk wordt geschonken!"

Luther legde zijn pen weg en trok zijn vrouw naar zich toe. "Ja, mijn lieve vrouwtje, je zegt wel: het huwelijk is een heiligdom met een altaar, waarop zonder ophouden de wierook geurt; alle zorgen van het leven moeten dan ook wel licht worden, daar de één de lasten van de ander draagt. Ik heb een vrome, trouwe huisvrouw, waarop mijn hart zich kan verlaten, aan wie ik al mijn hebben en houden, ja zelfs mijn lijf en leven kan vertrouwen; ik ben dus in haar bezit zo rijk als een keizer. En jij, Käthe, hebt een man, die de Heere vreest, die je van harte liefheeft en je hoger schat dan het koninkrijk Frankrijk of het rijk van Venetië; je bent dus een keizerin."

Katharina vleide haar van blijde trots blozend gelaat tegen haar man aan en vroeg na enige ogenblikken van stilte: "Wat bent u nu toch weer aan het schrijven?"

Luther nam een blad papier op en gaf het zijn vrouw in de hand. "Zie, deze regels zijn hamerslagen op een gekroond hoofd, Koning Hendrik van Engeland. Wees maar niet bang, Käthe, met die zal de "schurftige hond" of "helse wolf," gelijk hij doctor Maarten noemt, wel klaar komen: hem zal ik wel tot zwijgen brengen! Ik was bijna vergeten wat hij al in het jaar 1521 tegen mij had geschreven en op zulk een on-koninklijke aanval was dan ook wel het beste antwoord om hem geheel geen antwoord te verwaardigen, maar daar hij mij onlangs na melding van ons huwelijk opnieuw op de toon van een straatjongen begon te lasteren en te beschimpen, wil ik niet langer zwijgen, maar spreken en hem de mond stoppen. Wilt je iets horen van wat ik geschreven heb?"

Daar Katharina grote lust toonde de inhoud te vernemen, las hij haar de eerste twee bladzijden voor.

Meer dan eens viel zijn vrouw hem met tekenen van instemming in de rede. "Ach, heer doctor, hoezeer verblijd ik mij, dat u zich nu zo zachtmoedig uitdrukt! Zo hoor ik u graag en ik zou u wel willen smeken toch in het vervolg ook uw toorn aan banden te leggen, want waarlijk men wint zijn tegenstanders eerder door hen in kalmte en gematigdheid van hun ongelijk te overtuigen, dan door in drift rechts en links houwen en stoten uit te delen."

Lachend greep Luther haar hand. "Voor dat woord dank ik je, Käthe," sprak hij teer. "Al is de eerste plicht van een vrouw nog een andere dan haar man in de uitoefening van zijn ambt en beroep te raden, daar haar gebied meer ligt in keuken en kelder, toch kan het de man nimmer schaden als zijn vrouw hem tot zachtmoedigheid vermaant en zij hem door haar eigen voorbeeld tot die deugd aanspoort. Ik moet het je openhartig bekennen, dat ik meer

dan eens in felle toorn ben ontbrand en olie in het vuur heb geworpen, terwijl ik door gematigdheid en zachte woorden de gloed wellicht nog had kunnen beteugelen. Op dit punt moet je dus maar mijn tuchtmeester zijn en ik dank er God voor dat Hij mij ook hierin zulk een getrouwe hulpe aan mijn zijde heeft geschonken."[1]

Terwijl Luther zo sprak, werden in de gang voetstappen hoorbaar en weldra werd de deur geopend en trad Dorothea, de dienstmaagd, binnen met een papieren rol in de hand.

"Een vreemde man heeft mij dit gegeven, met de opdracht het de doctor te overhandigen," sprak zij, de daad bij het woord voegende.

Luther opende de rol en vond daarin twee geschriften van Leipzigse theologen, één in het Latijn aan hem zelf gericht van meester Joachim von der Heyden en één in het Duits, geadresseerd aan Käthe, van meester Johannes Hasenberg, genaamd Myricianus. "Ha, zie!" lachte Luther; "nu wordt Käthe Luther al een beroemde vrouw, en gaat men haar geleerde geschriften wijden!"

En met kluchtige ernst overreikte hij haar het papier.

Maar het lachen verging hem weldra, toen hij het aan hem gerichte schrijven begon te lezen en ook Käthe werd beurtelings bleek en rood van aandoening toen zij de inhoud van de anderen brief ontcijferde. Zij was niet in staat hem ten einde toe te lezen, haar hart zwol van verontwaardiging, toen zij Maarten Luther, het voorwerp van haar verering en liefde een misdadige verleider, en een kind des duivels hoorde noemen en haar de raad werd gegeven zo spoedig mogelijk uit zijn verpestende nabijheid te ontvlieden en terug te keren tot de hemelse bruidegom, jegens Wie zij haar belofte van trouw had geschonden. Met smart en angst zochten haar blikken die van de doctor, op wiens voorhoofd een donkere wolk zich samenpakte, daar ook hij bij het doorlezen van de brief door een stroom van lasteringen en smaadredenen moest waden, maar zie, de wolk verdween weer langzamerhand, zijn aangezicht toonde weer de kalmte en rust van daareven en ten laatste wierp hij met een heldere lach de brief op de tafel. Daarop wendde hij zich tot Käthe met de vraag: "Wat heeft men u geschreven, mijn lieve vrouw? O, ik zie het u al aan, dat men u hetzelfde onthaal heeft opgedist als mij. Kom aan, laat ons dus maar de wandelstaf opnemen om de raad die ons gegeven is op te volgen en op staande voet in de schoot van de alleen zaligmakende kerk terugkeren."

Met een weemoedig lachje zag Käthe tot de doctor op: "Ach, kunt u nog schertsen en lachen? Mijn hart krimpt ineen onder zulke slagen."

"Niet alzo, lieve Käthe," sprak Luther: "Ik houd goede moed, want hoe erger onze vijanden te keer gaan, des te lieflijker schijnt mij het lot dat mij geschonken is, en al hun boosaardige aantijgingen werken slechts mee om mij de heiligheid van het huwelijk steeds hoger te doen stellen."

Op dit ogenblik trad Wolfgang binnen. "Heer doctor, buiten wacht nog de bode, die het pakje heeft gebracht, wilt u hem niet enig drinkgeld geven?"

Haastig greep Luther met Zijn hand in zijn zak, maar daar hij daarin tevergeefs naar een muntstuk tastte, begaf hij zich naar de kast in de muur en nam er twee gulden uit. "Waarlijk, de man die mij zulk een dienst bewezen heeft, mag wel een hoog loon hebben. Roep hem maar eens hier!"

Weldra trad de bode binnen en Luther klopte hem vriendelijk op de schouder. "Goede man, ga in vrede en vertel aan hen, die u gezonden hebben hoe vrolijk de beide brieven ons hebben gestemd. u zelf, als bewerker van zoveel goeds, mag daarvoor wel een beloning

[1] De corrigerende invloed van Catharina op Luther word inderdaad weldra bespeurd; Erasmus, eerst zijn vriend en later één van zijn heftigste tegenstanders, liet zich na Luthers huwelijk uit: "Luther begint thans zachtmoediger te zijn en woedt niet meer zo heftig met zijn pen."

hebben; hier, neem deze twee gulden, nevens de zegen van doctor Maarten en zijn vrouw Käthe."
De bode wist in zijn verlegenheid niet of Luther schertste dan wel in ernst sprak, en weigerde eerst de toegestoken gave aan te nemen, maar Luther drong hem op zijn onweerstaanbare wijze het geld op te steken en wenste hem goede reis. Daarop wendde hij zich tot Käthe, die nog steeds met zeer gemengde aandoeningen had te worstelen en drukte haar liefdevol aan zijn hart. "Zie, liefste vrouw, de gehele wereld en de duivel zelfs pogen u over te halen doctor Maarten te verlaten. Maar hoe meer zij daartoe hun best doen, des te steviger houd ik u vast, want hier is het plekje waar u behoort."

Met tranen in de ogen zocht Katharina rust in de armen van de grote man, maar het waren thans geen tranen van droefheid meer.

Het was Luther in het begin van zijn huwelijk wel zeer wonderlijk te moede. Dat hij uit zijn afmattende ambtelijke arbeid en te midden van ernstige en spannende gebeurtenissen, waarmee hij zich innerlijk bezig hield, zich plotseling in een geheel nieuwe leefwijze bevond — het had voor hem een eigenaardige bekoring. "In het eerste jaar van het huwelijk", zo laat hij zich eens horen, "heeft iemand vreemde gedachten. Wanneer hij aan tafel zit, dan denkt hij: vroeger was je alléén, maar nu ben je met zijn tweeën."

Maar hoe schoon zou zich, juist in de nieuwe verhoudingen, het diepe gemoedsleven van Luther ontwikkelen! Hij, die zich voor vorsten en machthebbers niet boog, was in de intieme huiselijke omgang meegaande als een kind. Hij, die de kerkelijke ban van de paus, en de wereldlijke ban van de keizer trotseerde, was binnen zijn vier muren de zachtmoedigste mens. Hij behoorde niet tot de groten van deze aarde, wier openbare daden men wel bewondert, maar met wie men beter niet de drempel van hun huis overschrijdt. Voor hem was zijn huis een plaats van vrede, waar hij zich te allen tijde thuis voelde. Er was niets gespannens, niets gemaakts in dit huwelijk. Geen verliefdheid, geen hartstocht bond de echtelieden aan elkaar. Maar de sterke band van een oprechte, liefdevolle hoogachting hield hen van de eerste tot de laatste dag verbonden. "Het grootste genadegeschenk van God is: een vrome, vriendelijke, godvrezende en huiselijke echtgenote te hebben, met wie ge in vrede leeft, aan wie ge alles wat ge bezit, ja uw lichaam en leven durft toe te vertrouwen."

Zulk een echtgenote is Käthe geweest. Was zij mooi?
Erasmus" zegt spottend, dat Luther door haar schoonheid verblind was, en noemt haar "wondermooi." Ten onrechte. De portretten, die Cranach van haar heeft geschilderd, tonen een forse en gezonde vrouw, met een rood gezicht, sterk uitstekende wangbeenderen, een breed voorhoofd, een vastberaden mond, schrandere, heldere iets naar boven gespleten ogen. Wat Luther in zijn Käthe waardeerde, was dus niet haar "schoonheid."

Tegenover Amsdorf uit hij zich eens als volgt: "Ik ben niet verliefd en ook niet hartstochtelijk, maar ik ben mijn vrouw van harte genegen."

God had hem in Käthe een vrouw toebedeeld, die liefderijk en met overgave, geduldig en dapper ook in de moeilijkste uren, met een ongeschokt vertrouwen op een alles besturende Voorzienigheid en een onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de wil van God bezield was. Wanneer Luther eens zegt, "dat het aangenaamste leven een eenvoudige huishouding is, en met een vrome, gewillige, gehoorzame vrouw in vrede en eenheid te leven, met weinig tevreden te zijn en God te danken", dan denkt hij aan Käthe.

En hij ziet in haar wonderlijk vervuld wat hij reeds in zijn "Preek over de huwelijksstaat" (1519) zegt: "Nu is er drieërlei liefde: valse, natuurlijke en echtelijke. Valse liefde zoekt zichzelf, zoals men geld, goed, eer en vrouwen buiten het huwelijk liefheeft, tegen het gebod van God. Natuurlijke liefde is er tussen vader en kind, broers en zusters, vriend en zwager, en dergelijke. Maar de echtelijke liefde, dat is de bruidsliefde, gaat die alle te boven; zij brandt als een vuur en zoekt niet meer dan de huwelijksgenoot. Zij zegt: Ik wil niet het uwe, ik wil noch goud noch zilver, noch dit, noch dat, ik wil uzelf bezitten, ik wil alles of

niets bezitten. Elke andere liefde zoekt iets anders dan wie zij liefheeft. Deze alleen wil de gezalfde zelf als zijn eigene en geheel bezitten."

Käthe zal het heel druk krijgen in haar huishouding. Na verloop van tijd heeft een hele menigte studenten en scholieren daar onderdak gevonden. Aan de leraren, die de leiding van zijn pension hadden, gaf Luther het recht om ook een aantal leerlingen in huis op te nemen. Veit Dietrich, die nog meermalen genoemd zal worden, had er in het begin van de dertiger jaren niet minder dan zes bij Luther aan tafel, en van Mathesius horen wij uit het jaar 1540, dat hij met verschillende scholieren in het huis vertoefde.

Tot het gezin behoorden ook een aantal nichten en neven, meest verwanten van de zijde van Luther. Er worden er in de loop der jaren ongeveer een dozijn genoemd. Hoewel ook de dochters van de in Mansfeld overleden zuster van Luther, Lena en Elsa Kaufmann, evenals de achternicht Anna Strausz, in de huishouding stevig moesten aanpakken, brachten toch de huwbare meisjes, in het bijzonder de eerste, ook veel onrust en zorg mee, en zo ook de neven.

HOOFDSTUK 11

MOORDAANSLAG OP LUTHER VERIJDELD, 1525

De geschiedenis van de Boerenoorlog in het jaar 1525 is een van de dramatische tijden uit de historie van Duitsland. Wie de schuld ervan op Luther schuift doet aan geschiedvervalsing. Luther, met z'n edel hart had medelijden met de boeren. Hij vermaande de edelen en groot-grondbezitters met trouw en zachtmoedigheid te regeren. Niet minder ernstig vermaande hij de boeren om zich niet met geweld te verdedigen. De bazuin van oproer, die Thomas Münzer, van de nieuwe leer gebruikmakend, aanrichtte, overstemde alle goede woorden. Luther poogde hen te kalmeren. 'Ik ben in hun midden geweest en ik heb mij onder hen begeven met gevaar voor lichaam en leven. Ik heb zelf ervaren, dat de Thüringer boeren des te koppiger, trotser en woedender worden, naarmate men hen meer vermaant en onderricht.'

Dat was de indruk die Luther op zijn reizen kreeg. Toen heeft hij met diepe bezorgdheid en heilige verontwaardiging tot de strijd tegen de razenden opgeroepen. In de slag bij Frankenhausen zegevierden de heren. Luther richtte een "vermaning" tot de overwinnaars om "de gevangenen en hen, die zich overgaven, genadig te zijn, zoals God genadig is voor een ieder, die zich aan Hem overgeeft en zich voor Hem verootmoedigt." Maar onbarmhartig voltrokken de overwinnaars een strafgericht over de overwonnenen.

Zoals Luther zich met het ganse gewicht van zijn persoonlijke invloed tegen de aanzwellende opstand had verzet, zo veroordeelde hij nu in de scherpste bewoordingen het gedrag van de ontaarde overwinnaars, onder wie zijn eigen landsheer een eervolle uitzondering had gemaakt. Voor Luther heeft de boerenkrijg de ernstige gevolgen gehad. De gevierde gunsteling van de natie had voor jaren de gunst van het volk verloren en de wrok van menig vorst en landsheer over zich gehaald. Weer was de grote eenzaamheid over hem gekomen. Hij vreesde, dat hij zijn werk weer helemaal van voren af moest beginnen. Zijn leven was in gevaar. Zijn leer scheen de ondergang nabij. Zijn vijanden, de rooms-katholieken, jubelden.

"Wat blijft Hans toch lang uit! Er zal hem toch niets zijn overkomen?"

"Wees niet bang, Eberhard, hij was degene die het felst, in kwaadheid ontstak over dat nieuwe schelmstuk van de ketter. Kastelein, vul mijn kruik nog eens"

"De mijne ook," riep een derde stem.

Juist toen de waard het gevraagde gebracht had, stootte een jong, opgewonden edelman de deur open, en werd door de aanwezigen met luidruchtige vreugde begroet.

Wij bevinden ons in een, herberg dicht bij Wurten, "de blauwe Snoek." De spaander, in olie gedrenkt, die tot lamp moet dienen, geeft slechts een zeer spaarzame verlichting en hult de gelaatstrekken van de vier mannen zeer afwisselend in licht en schaduw.

Alles is onzindelijk in het bedompte vertrekje, even onzindelijk als de waard zelf, wiens wambuis overdekt is met kleine vlekken en wiens gelaat niet op een vriendschappelijke voet schijnt te staan met schoon water. Waarschijnlijk is het lang geleden sinds hij zulke voorname gasten ontving, want ook hun schijnt het in dit hol niet bijzonder te bevallen, zij zetten althans slechts met weerzin de kruik aan de mond.

Het zijn vier jonkers uit de omtrek, die wij hier aantreffen: Hans von Soldau, Eberhard von Kriebitsch, Wolf von Steinbach, en Joachim von Spergau, die in de eenzame herberg de Blauwe Snoek, een geheime bijeenkomst houden.

"Het is goed, Hans, dat u komt!" riepen zij de laatstgekomene tegen, terwijl tevens de herbergier een duidelijke wenk ontving om zich te verwijderen.

"Duidt mij niet ten kwade, vrienden, dat ik mij niet trouw aan het afgesproken uur heb gehouden," gaf Hans von Soldau met een krijsende stem ten antwoord, nadat hij had plaatsgenomen. "Ik wilde eerst nog nadere berichten inwinnen of het waar was wat mij ter ore was gekomen, n.l. dat het geluk ons voornemen gunstig was en ons weldra een geschikte gelegenheid zou schenken om onze wraak te koelen aan de onverlaat."

"Wat meent u?" riepen de drie anderen als uit één mond.

Met een vertoon van gewicht hief Hans von Soldau zijn handen in de hoogte. "Houdt u rustig, en luistert! Ik ben begonnen met tot mijn biechtvader te gaan en de biecht af te leggen, opdat ik met te meer moed en zekerheid mijn werk zou kunnen volvoeren. De eerwaarde vader heeft mij dan ook zijn zegen gegeven en mij beloofd dat in de hemel een rijke beloning mijn deel zal zijn. Toch waarschuwt hij tegen een openbare gewelddaad, waardoor een nieuw vuur zou kunnen ontbranden, even vreselijk als de nauwelijks gedempte Boerenoorlog; het moet meer in het geheim geschieden, zodat niemand weet waar de ketter gebleven is."

Hier stond de spreker op, om op gezwollen toon voort te gaan: "Vrienden! Broeders! Wij zijn thans allen in dezelfde toestand. Ieder van ons is door de onwelkome terugkeer van onze zusters in ons erfdeel verkort. Hebben wij daarom onze ouders er toe aangezet onze zusters in het klooster te doen gaan, opdat deze nietswaardige monnik haar de poorten er van weer zou openen, om haar te doen terugkeren in het ouderlijk huis? Wee over u, Luther! In Nimptschen is het u gelukt, maar dat u ook naar Breiburg uw hand uitstrekt, zal uw ongeluk zijn!"

Met een blik, waarin een bittere haat te lezen stond, sloeg Wolf von Steinbach met zijn vuist op de tafel en brulde: "ik ben tien duizend gulden armer geworden, Luther, dat zult u betalen!"

"Wat kan mij het geld schelen!" riep Eberhard von Kriebitsch spijtig: "dat kan ik wel missen, maar die draak, mijn stiefzuster, met wie ik sinds onze kinderjaren steeds overhoop gelegen heb, weer in huis te hebben, dat is om de koorts te krijgen van ergernis!"

"Houdt u toch eens stil!" maande Joachim von Spergau aan: "opdat wij toch eerst van Hans horen waarin het geluk ons zo dienstig is."

Hans von Soldau streelde met zijn ruwe hand zijn lange rode baard en verhaalde: "De hofkapelaan en geheimschrijver van de keurvorst, Spalatin, wil de 19e november bruiloft houden en heeft ook Luther uitgenodigd daarbij tegenwoordig te zijn. Ongeveer twee uur geleden ontmoette ik de bode, die Luthers gunstig antwoord naar Altenburg bracht. Nu, zegt

mij, makkers, of niet alles ons gunstig is! Wacht maar, Luther, uw laatste uur is weldra geslagen!"

Na deze woorden, op onaangenaam hese toon uitgestoten, volgden enige ogenblikken van stilte, zodat Hans verwonderd zijn deelgenoten in het moordplan aanzag en hun verstoord vroeg:

"Wat scheelt er aan, lafaards; laat nu de moed je al in de steek? Welnu, dan doe ik het alleen."

Joachim von Spergau, de verstandigste van de vier, antwoordde op enigszins gekwetste toon: "Pas op, Hans tast ons niet aan in onze eer! Dat is geen lafheid, wanneer het hart zich eerst eens bedenkt eer het zijn ja en amen uitspreekt op het vormen van een Bloedraad."

"Wat raaskalt jij, Joachim!" riep Hans: "er is immers waarschijnlijk geen bloed te storten en mijn biechtvader kent een plaats, waar de ketter niet behoeft te sterven en toch dood is voor de wereld. Blijkt het intussen onvermijdelijk bloed te vergieten, welnu, verklaart dan nu nog plechtig of u mee wilt doen al dan niet. Nog is het tijd. Schrikt u terug voor bloed, gaat dan nog heen, ik wil wel alleen de roem hebben van de wereld te hebben verlost van een verderfelijke pest. Wilt u echter onze afspraak getrouw blijven, steekt dan uw drie vingers in de hoogte en zweert het mij!"

Men zag het de anderen aan, dat het hun enige strijd kostte om zich met een eed tot een mogelijke moord te verplichten, want deze gedachte was hun in de aanvang vreemd geweest, maar de smaad en verachting, die in Soldau's blikken te lezen stonden, dreef hen tot een ras, overijld besluit en zij staken de handen op.

Nadat de jongelieden nog nader hadden besproken hoe de aanslag zou worden uitgevoerd, betaalden zij hun vertering en verlieten te paard de herberg zich elk in de richting van zijn eigen woning begevend.

"Waarom kijk je toch zo somber, lieve Käthe?" vroeg Luther zijn vrouw: "heb je ergens pijn of is je ziel bekommerd over iets dat je voor mij verbergt?"

Katharina slaakte een diepe zucht. "Het is mij als ligt er een zware steen op mijn hart, maar ik weet zelf niet wat het is. Het gebeurt echter vaak, dat men ergens een voorgevoelen van heeft waarvan men zich geen rekenschap kan geven; nochtans, als het eenmaal bestaat, laat het zich niet verjagen."

"Wel, waarvan hebt je dan een voorgevoel?" vroeg Luther glimlachend.

"Het is mij alsof ons een groot onheil boven het hoofd hing."

Vriendelijk dreigend hief Luther de vinger op: "Jij goede, zorgende vrouw, je ziet overal schaduwen waar er geen bestaan. Weet je niet dat zulk zorgen scheppen nergens toe deugt, daar het niet alleen ons hart kleinmoedig maakt, maar ook onze God bedroeft? Wij moeten niet overal gevaren vrezen , daar Gods engelen ons immers steeds bewaken! Ik begrijp echter wat het is dat u bezwaart: je vreest dat het ons onheil zal aanbrengen dat wij de drie uit Freiburg ontvluchte nonnen in ons huis hebben opgenomen en aan onze dis laten mee eten. Maak je daarover toch geen zorgen, maar verblijd er je over, dat wij de arme vluchtelingen een veilige schuilplaats kunnen aanbieden, zolang totdat de toorn van haar bloedverwanten wat gezakt is."

"Ach heer doctor, begrijp mij toch niet verkeerd!" riep Katharina smekend uit: u weet immers wel dat ik die ongelukkigen van harte graag heb opgenomen, veel liever dan die vijf monniken uit Thüringen van onlangs, wie u met de kost nog een geheel stuk laken gaf om nieuwe pakken van te laten maken en die ten slotte nog zo ondankbaar waren en als dieven uit ons huis zijn verdwenen. Nee, onze drie Freiburgse zusters zijn mij hartelijk welkom en ik wil graag met haar delen al wat ik bezit, wij hebben daarenboven gisteren een nieuwe voorraad ontvangen van het keurvorstelijk hof: koren, bier en hout. Toch kan het wel dat mijn angst oorspronkelijk zijn grond heeft in de tegenwoordigheid van de drie nonnen, en

wel in het bijzonder door één van haar, de hertogin Urstila von Munsterberg, daar zij toch als de nicht van Hertog George, uw bitterste vijand, wel eens een groot onheil over ons huis kon brengen."

"Wees maar gerust, lieve Kathe" zei Luther geruststellend "en beveel je ziel aan de Heere. Het is een goed, Gode welgevallig werk, dat wij aan deze vluchtelingen doen en daarom ook zal God ons om harentwille geen leed doen ervaren. Moeten wij echter wel door deze zaak lijden, welnu, bedenk dan dat er geschreven staat: "Zalig zijt gij indien de mensen u smaden en vervolgen om Mijns Naams wille."

Käthe zweeg, maar haar hart bleef bezwaard. Zij was boos op zichzelf en wilde haar sombere gedachten wegredeneren, maar het ging niet.

De volgende morgen, toen na de gemeenschappelijke huiselijke godsdienstoefening de gasten met de dienstboden zich weer hadden verwijderd, trad Katharina met een ernstig gelaat op haar man toe. "Lieve heer doctor," zei zij: "nu weet ik de reden van mijn angst, de Heere heeft het mij deze nacht in een droom getoond. Hecht u iets aan dromen?"

Luther zag haar peinzend aan. "De Heilige Schrift leert ons, dat God zich soms van dromen bedient om de mensen Zijn gedachten te openbaren en iets omtrent de toekomst te tonen, hetzij tot waarschuwing, hetzij tot vermaning. Wat hebt je nu echter in je droom aanschouwd?"

"Niets goeds," was Katharina's antwoord: "integendeel, iets, dat mij het angstzweet deed uitbreken. Ik zag u op een open wagentje naar de bruiloft van uw vriend Spalatin reizen. Onderweg echter sprongen vier geharnaste mannen uit het struikgewas langs de weg op u aan, wierpen zich op uw voertuig en hieuwen met het zwaard naar uw hoofd, zodat het bloed er langs droop. Ursula von Munsterberg, onze gast, stond er bij en rukte zich de haren uit van vertwijfeling. Nadat ik dat gezien had, werd ik wakker, recht dankbaar dat het slechts een droom was geweest. Toen ik echter opnieuw insliep, zie daar kwam de droom ten tweede male terug en ik zag weer precies hetzelfde, en nu erkende ik dat de droom geen bedrog was, maar een openbaring van de Heere, dat u die tocht niet mag doen. Ach, Heere doctor, ik smeek u, ik bezweer u om Christus' wil, blijf thuis, blijf voor ditmaal thuis, want als u gaat zal ik van angst over u sterven."

Zij klemde zich met zo hartstochtelijke liefde aan haar gade vast en zag hem zo smekend aan, dat deze diep begaan werd met haar angst.

Hoewel hij in het begin enigszins onwillig naar de droom had geluisterd, begon zijn stemming nu te veranderen; met tedere liefde rustten zijn blikken op zijn geliefde vrouw, en na een poosje zwijgen antwoordde hij zacht maar vastbesloten: "Het spijt mij zeer voor mijn vriend Spalatin, die mij op zijn feest ongraag zal missen, maar het zou mij nog veel meer spijten wanneer u, mijn lieve, trouwe vrouw, om mijnentwille thuis zoveel angst uitstond, terwijl ik te Altenburg feestvierde. Ik zal dus blijven en Spalatin een boodschap zenden dat hij mij niet moet verwachten."

Gevolgd door Katharina's dankbare blik waaruit de hartelijkste liefde en toewijding spraken, begaf Luther zich naar zijn studeercel en schreef aan zijn vriend:

"Mijn waarde Spalatin!

Hoe graag zou ik uw bruiloft bijwonen en blijde zijn met de blijden, maar er heeft zich voor mij een verhindering opgedaan, die maakt dat ik niet kan komen, namelijk de tranen van mijn Käthe, die gelooft dat u niets minder van mij verlangt dan mij in een zeer groot gevaar te begeven. Een gevaar voor mijn leven vreest haar bezorgd gemoed, voorgelicht door een tot twee malen toe herhaalde droom, en zij verwacht dat onderweg moordenaars mij zullen aanvallen. Dit nu schijnt mij zelf niet heel onmogelijk, daar het mij ter ore is gekomen dat de onlangs bewerkte bevrijding van de nonnen uit Freiburg een grote ontevredenheid heeft verwekt onder de edellieden in Hertog George's rijk. Hoewel ik nu weet, dat ik overal in

Gods hand ben en dat niemand mij een haar van mijn hoofd zou krenken zonder Zijn wil, zo gevoelt mijn hart toch deernis met mijn geliefde vrouw, die gedurende mijn afwezigheid dodelijk beangst zou zijn om mijnentwille. Wil mij daarom niet ten kwade duiden dat ik uw huwelijk niet kan bijwonen en houd u overtuigd dat ik nochtans Gods rijkste zegen en genade over u afbid.

Wittenberg op St. Maartensdag

11 November 1525

Maarten Luther"

Nog geen volle twee weken waren verstreken toen er van Spalatin een brief kwam aan zijn vriend Luther gericht, waarin hij schreef:

"Mijn geliefde broeder Maarten!

Hoewel het mij in het eerst zeer speet dat u op onze bruiloftsdag niet aanwezig was, daar ik mij op uw tegenwoordigheid ten zeerste verheugd had, zo verblijd ik mij thans zeer daarover, aangezien ik erken dat Gods hand hierbij in het spel geweest is om u voor een groot gevaar te bewaren. Het is namelijk verraden, dat vier adellijke jonge-lieden u hebben willen opwachten en van kant maken, omdat u hun zusters uit het klooster hebt bevrijd, iets waardoor u de broeders veel schade in hun tijdelijk goed hebt veroorzaakt, daar zij nu genoodzaakt zijn de terugkerenden te onderhouden en hun erfdeel met haar te delen. Eén onder hen, Hans von Soldau vooral, is een woeste, wilde gezel, van wie alle kwaad kan worden verwacht.

Daarom, mijn vriend, druk uw lieve Käthe de hand en dank haar van harte, want zij is onder Gods leiding een goede beschermengel voor u geweest.

De genade des Heeren zij met u.

Spalatin."

Diep bewogen legde Luther de brief neer en begaf zich naar de keuken, waar hij zijn vrouw bezig hoorde. Hij trok de niets vermoedende Käthe naar zich toe, kuste haar op de beide wangen en fluisterde met ontroerde stem: "Mijn goede engel!"

HOOFDSTUK 12

NIEUW LEVEN; HANS GEBOREN, 2 juni 1526

"De aller-schoonste rozen" noemt vader Luther zijn kinderen: Johannes, Elisabeth, Magdalena, Martin, Paul en Margaretha

In de meermalen vermelde "Preek over de huwelijke staat" noemt Luther het huwelijk "de allerliefste kruiden- of rozentuin, waarin de aller-schoonste roosjes en kruiden groeien. Het zijn de lieve mensenkinderen, die naar het beeld van God geschapen zijn." Dat zijn eigen gemoed in deze wondertuin van God zulk een kostelijke verkwikking zou vinden, heeft Luther toen (1525) zeker niet vermoed.

Wanneer het christelijke gezin aan zijn Luther denkt, dan wil het hem toch altijd het liefste zien in de kring van zijn gezin; omringd en bejubeld door een vrolijke kinderschaar. Steeds

opnieuw heeft het de meesters van penseel en tekenstift aangelokt om ons de grote man te laten zien in de kring van de kleinen.

Dat God in Zijn goedheid aan zijn Käthe en hem kinderen schonk, dat betekende voor Luther de vervolmaking van zijn huiselijk geluk. In blijde hoop, maar toch niet zonder vrees, zag hij de geboorte van het eerste kind tegemoet. Biddend sprak hij met God over de te verwachten gebeurtenis, en hij drukte zijn vrienden de voorbede voor Käthe op het hart.

"Zie toch eens, Wolfgang, hoe mooi al ons zaad opkomt!" sprak Luther op zekere vrolijke, zonnige namiddag in de maand juni van het jaar 1526 tot zijn manke dienaar, die tevens de post van secretaris vervulde: Wolfgang Sieberger, die juist de tuin kwam uitstrompelen. "Dit zijn de radijsjes en uien uit Erfurt van mijn lieve vriend Lange, en dat ginds de augurken en meloenen die Wenzel Link mij uit Neurenberg zond. Ook de rozen uit Altenburg verheugen mijn hart; de knoppen zijn op het punt van opengaan en verraden al de kleur van haar blaadjes. Wat zal vrouwe Käthe blij zijn als ik haar de eerste breng! Maar wat is uw wambuis vuil, Wolfgang! Hebt u soms weer de meiden geholpen in de stal? Pas toch op dat u uw waardigheid niet te kort doet, geleerde Heer Secretaris!"

Wolfgang ontdeed met zijn vlakke hand zijn klederen van het stro dat er aan was blijven hangen, en antwoordde op gewichtige toon: "Als ik de meiden niet had geholpen, dan zouden wij nu een speenvarkentje armer zijn geworden, want één van onze zeven biggetjes had zich in zijn jeugdige onbezonnenheid buiten de stal gewaagd en was terecht gekomen in een moeras, waarin het dreigde te stikken."

Luther deed een vrolijke lach horen. "Wel, wel, doctor Maarten schijnt tegenwoordig boer te werden en vrouwe Käthe boerin en meester Wolfgang Sieberger boerenknecht! Waarlijk, zoveel eer had ik mij nooit durven dromen. Als ik, uit de gehoorzaal of van de kansel thuiskomend, de binnenplaats op kom, waar vroeger zulk een plechtige stilte heerste als ware het een kerkhof, dan pikt en snatert en klokt en blaat het thans aan alle zijden om mij heen, dat de angst mij om het hart slaat als ik denk: "Wat zullen de oude vrome abten en monniken in hun graven wel zeggen als zij in deze heilige ruimte zulk een ongewone, wereldse drukte vernemen! Net zo, als ik mij in mijn tuintje eens wil verlustigen aan de heerlijke bloemengeur, dan bromt en gonst het aan alle kanten van de bijen en laat meer dan eens zulk een kleine wapendrager mij voelen hoe scherp zijn pijlen zijn. En het stille klooster zelf vloeit thans over van menselijke wezens! Waar ik mij ook wend, overal vind ik een dienstmaagd; mijn dienstpersoneel wordt mij waarlijk haast te groot. Het ontbreekt er nog maar aan, dat ik van Abraham, de Jood, een oude knol koop en met een kiel aan achter de ploeg ga lopen."

Hoofdschuddend had Wolfgang toegeluisterd en met een afkeurend lachje antwoordde hij: "Eerwaarde heer doctor, u schertst en spot met de drukte in uw hof en huis, en toch had u alle reden om uw hoed af te nemen voor haar die dat alles in het leven heeft geroepen en het bestiert, want zonder dat zou het maar slecht met u geschapen staan."

"Hoezo dat, Wolf?" vroeg Luther belangstellend.

"Hoezo?", herhaalde Wolfgang en strompelde enige schreden dichter op de doctor toe. "Dat is gauw genoeg gezegd en met ronde cijfers toe te lichten. Hoeveel bedraagt het jaarlijkse inkomen, dat de genadige Heer keurvorst u sinds uw huwelijk toestaat? Immers tweehonderd gulden. En hoeveel is er in het afgelopen jaar uitgegeven? Dicht bij de vijfhonderd gulden, daarbij gerekend de drie bekers, die voor vijftig gulden verpand zijn."

"Wolfgang!" riep Luther uit: "wat is dat voor een wonderlijke rekening?"

"Zij komt precies uit," ging de secretaris met steeds klimmende ijver voort: "daar ik volgens uw verlangen zeer nauwkeurig boek heb gehouden. En indien u eens wilt nagaan hoeveel vreemde gasten het gehele jaar door aan uw dis hebben aangezeten, hoeveel van de

studenten dagelijks bij u eten, hoeveel arme doortrekkenden, hoeveel ontvluchte monniken en nonnen op uw beurs hebben geleefd, om nog niet eens te spreken van de talloze geschenken en gaven, die uw grenzeloze vrijgevigheid met open hand heeft uitgedeeld zowel aan geheel vreemden als aan uw arme bloedverwanten, als u eens denkt aan de vele huwelijks- en doopsgeschenken die u voortdurend moest geven; wanneer u dat alles bedenkt, zult u het toch wel begrijpen, dat u met de tweehonderd gulden nauwelijks vier maanden toekwam: laat staan dan een geheel jaar. Uw beurs is steeds open en ieder steekt er de hand in. Waarlijk, u zou op het ogenblik zo arm zijn als een bedelaar en wellicht voor schulden onder de toren zitten, indien niet vrouwe Katharina zo voortreffelijk had huisgehouden en niet had gezorgd voor hulpbronnen die nimmer opdrogen, maar steeds juist opbrengen wat nodig is. Daarom zie ik ook steeds met de diepste eerbied tot uw vrouw op, want het is bewonderenswaardig zoals zij bij al haar zachtmoedigheid en vriendelijkheid een heldere, verziende blik en een bijna mannelijke kracht bezit, zodat zij, hoeveel er ook op haar schouders rust, nooit moe wordt, maar met vaste hand alles durft aangrijpen wat verricht moet worden. Al dat boeren zou echter niet nodig zijn als onze heer doctor slechts zijn voordrachten op de Hogeschool niet voor niets hield, maar er zich voor liet betalen zoals het behoort en zoals de andere professoren ook doen; en nog veel grotere sommen zou hij bezitten indien hij wilde aannemen. wat de boekdrukkers hem willen geven voor zijn boeken en inzonderheid voor het vertalen van de Bijbel. Hij zou weldra een Croesus kunnen worden en geen zorgen meer hebben voor zijn dagelijks brood."

Luther maakte een ongeduldige beweging en fronste zijn wenkbrauwen, zodat zijn ogen nog veel groter werden en een bijna dreigende uitdrukking kregen.

"Begint u weer het oude liedje, Wolfgang? U weet hoezeer u mij daarmede ergert. Heb ik u niet herhaaldelijk gezegd, dat ik het woord van God niet voor geld veil heb? Deze smaad wil ik noch voor de wereld, noch voor mijn vrienden op mij laden, dat zij tot mij zouden zeggen: u hebt het Evangelie gepredikt om geld, en Gods Woord hebt u verkocht om een rijk man te worden en alle dagen heerlijk en zonder zorgen te kunnen leven. U hebt het om niet ontvangen, geeft het om niet, spreekt de Heere. Hij, Die voor mij gestorven is, heeft het moeilijk genoeg gehad op de wereld en daarom wil ik het ook niet gemakkelijk hebben en mij althans door de wereld niet voor mijn arbeid laten belonen."

Wolfgang, die met de doctor op een zeer vertrouwelijke voet stond en veel mocht zeggen, waagde het hier hem in de rede te vallen.

"Nu ja, heer doctor, daarin hebt u gelijk. Maar indien u dan voor u zelf niets verlangt, en aardse rijkdom gering acht, is het dan toch niet uw plicht te zorgen voor de uwen, en ook aan hun toekomst te denken om hun iets te kunnen nalaten?"

"Dat zal ik zeker nooit doen," antwoordde Luther beslist: "want anders verlaten zij zich niet op God en op hun eigen handen, maar op hun geld, en hangen hun hart daaraan."

Hoofdschuddend wendde Wolfgang zich om en keerde met langzame stappen naar de tuin terug, bij zichzelf mompelend en sprekend gelijk hij gewoon was. "Ja," zo gingen ongeveer zijn gedachten: "het is een vreemde man! Hoe hoog en verheven is zijn gemoed; hoe klein lijkt één van ons met hem vergeleken. Zulk een mens heb ik nog nooit gezien! Voor anderen kan hij iets vragen op een wijze die een steen vermurwen zou, voor zichzelf echter verlangt hij niets, hoewel hij het waarlijk genoeg nodig heeft, want hij blijft maar steeds "in het register van de armoede," gelijk hij onlangs nog schertsend beweerde. Hoe velen hebben door zijn voorspraak van de keurvorst verkregen wat zij verlangden, maar voor zichzelf vraagt hij niet alleen niets, maar hij weert ook hen af, die bij de keurvorst verklappen dat Luther soms gebrek lijdt. Daarom ook mag niemand met geschenken aankomen, want hij wil toch niets aannemen, dan alleen van zijn beste vrienden en dan nog indien deze er lang op aandringen. Wanneer hij het dan nog neemt, deelt hij het dadelijk onder de armen of met zijn vrienden, zoals laatst nog die tweehonderd gulden, die de keurvorst hem vereerde en de honderd gulden die doctor Bugenhagen hem namens een onbekende toezond. Zo denk ik ook nog met verdriet aan die schone reebok, die de

houtvester van de keurvorst hem onlangs zond. Wij hadden er drie, vier dagen overvloedig van kunnen eten, maar nee! toen moesten dadelijk al de vrienden komen en mee aanzitten, want anders smaakte het de doctor toch niet!

Het meest gaat mij nu echter nog ter harte dat schone vaatwerk, ook al een geschenk van onze genadige vorst, waarvan vrouwe Käthe zich bedient om de dagelijks door de raad toegestane tafelwijn uit de stadskelder te laten halen. Dat kleinood moet nu ook al verhuizen naar de predikant Agricola te Eisleben, daar deze bij zijn laatste bezoek toonde het zozeer te bewonderen. Ik hoorde al wel, hoe de doctor het zijn gast toezegde met de woorden: "ik zal het u toezenden, eer het een andere heer bekomt, want mijn vrouw is op het punt er haar hart aan te hangen en het voor zich alleen te behouden, tot streling van haar ogen."

Het was mij een heimelijk genoegen om te zien hoe de doctor de kan niet kon vinden, toen hij haar als verjaardagsgeschenk aan Agricola wou zenden, want vrouwe Katharina had haar in veiligheid gebracht. Maar wat helpt dat haar? De doctor heeft toch, zoals ik zelf met eigen ogen heb gelezen, zijn vriend geschreven, dat hij tot zijn spijt op dat ogenblik zijn woord niet kon houden, maar dat hij slechts geduld moest hebben totdat Käthe eens van de vloer was, dan zou hij het ding wel weer vinden! Hoe wonderlijk handelt hij toch vaak, waarlijk hij is niet te meten naar de maatstaf van andere stervelingen. Het is dan ook maar een wijze beschikking van de Heere, dat Hij hem een vrouw heeft geschonken, die door haar huiselijke deugden, haar spaarzaamheid, nauwkeurigheid, werkzaamheid, en huishoudelijkheid de kunst verstaat van met weinig rond te komen, ja zelfs nog wat over te houden. Het is waarlijk zijn geluk, dat hij een vrouw heeft van een geheel ander karakter dan hij zelf is, zo vormen zij samen een goed geheel."

De goede Wolfgang was onder het voeren van deze alleenspraak de stal genaderd, waar de draaibank stond, waaraan de doctor dikwijls placht te werken als hij zich met zijn geestesarbeid wat had overspannen. Hij hoorde schreden achter zich en omziende bemerkte hij Luther, die eveneens op de stal toekwam.

"Kom laat ons eens iets draaien, mijn goede Wolf," zei Luther "en het nieuwe werktuig proberen, dat mijn vriend Link mij gisteren uit Neurenberg heeft toegezonden. Ik ben heden toch niet gestemd tot andere arbeid; het is mij zo bang te moe, dat ik mijn gedachten niet bij mijn werk kan houden.

Wolfgang haalde het werktuig te voorschijn en de beide mannen begonnen, nadat zij hun rok hadden uitgetrokken, te draaien.

Zij waren echter nog niet lang bezig geweest eer een dienstmaagd met een hoogrode kleur en met tranen in de ogen de schuur binnenstortte. " Heer doctor!" stiet zij met moeite en naar adem hijgend uit: "Heer doctor...."

Luther zag verschrikt op. "Wat is er gebeurd, Dorothea?" Maar zonder op antwoord te wachten ging het als een bliksemstraal door zijn ziel wat er gebeurd was, en een blos van plotselinge ontsteltenis en blijdschap kleurde Zijn wangen.

De dienstbode was nog te zeer buiten adem om te spreken, maar Luther begreep haar ook zonder woorden en zonder zich een ogenblik tijd te gunnen ijlde hij in zijn hemdsmouwen de binnenplaats over en enige ogenblikken later stond hij voor het bed van zijn geliefde gade, die hem het kostbaarste had geschonken wat een vrouw haar man geven kan. Daar lag het op het bed en zag zijn vader met grote ogen aan, een welgeschapen, gezonde jongen. Een uur geleden had hij zijn Katharina nog welgemoed en vrolijk door de tuin zien wandelen, nu had God de Heere hun, zó plotseling, dat hij zijn geluk nauwelijks geloven kon, hun een zoon geschonken.

Het was op 2 juni 1526, des namiddags om 2 uur.

In overvloeiende vadervreugde nam Luther het dierbare pand van hun liefde in zijn armen en drukte het aan zijn hart; dan zag hij het weer eens in de ogen en kuste het opnieuw: "O mijn geliefde hemelse Vader!" sprak hij met luider stem, en de woorden vloeiden vanzelf uit zijn ziel: "waarom is de arme broeder Maarten toch zulk een zegen waardig? Zie, het is enkel onverdiende genade, die mij zo diep neerbuigt, dat ik er van zou kunnen schreien. En u, mijn lieve zoontje, ik heet u van harte welkom! Zie, nu al klopt mijn hart voor u in warme liefde, terwijl u toch nog niets hebt gedaan om die liefde te voorschijn te roepen. Dus mag ik nu wel recht begrijpen hoe de liefde van God jegens ons, arme schepselen, ook een tegemoetkomende liefde is, die niet wacht totdat wij Hem liefhebben en wij iets voor Hem doen, nee, die niet anders kan dan ons lief hebben en ons al van de beginne, met Zijn liefde omringt en tegenkomt.

Mijn zoontje, ge zult Johannes[2] heten, opdat ik, zo vaak ik je naam noem, gedenk aan de genade van de Heere, Die ons heden wedervaren is. Ook ter wille van je grootvader zul je deze naam dragen, want ik zie het reeds, hoe hij de tijding van je geboorte zijn oude, vermoeide ogen weer helder zullen zien en hoe zijn verdroogde lippen de Naam van de Heere zullen prijzen."

Daarna, zich tot zijn vrouw wendende, ging hij voort: "Jij goede, lieve Käthe, hoe rijk maakt je mij en welk een steeds inniger liefde doe je in mijn hart ontgloeien! Zie, graag zou ik mijn leven geven, indien het vereist werd, om het uwe te redden. Nu echter moet ik je verlaten om zo snel mogelijk de predikant te halen en de getuigen, om deze arme heiden in het Christendom te doen opnemen."

Had Luther zijn Käthe vroeger al liefgehad en geacht, nu behoorde zijn hart haar nog veel meer toe, en Kathe, die deze vermeerdering van zijn liefde wel gevoelde, nam dikwijls het kind op haar schoot en sprak met van aandoening vochtige ogen: "Mijn lieve, kleine schat, je weet nog niets en kent nog niets, en toch moet je moeder je al danken, want je hebt een grote zegen mee in huis gebracht."

Luther sloeg zijn mantel om, zette zijn baret op en haastte zich van het ene huis naar het andere, onderweg allen die hij tegenkwam de blijde tijding mededelend.

Op grond van een droom had Melanchthon een dochter voorspeld. Maar de droomuitlegging en sterrenwichelarij van zijn lieve vriend vonden bij Luther in het algemeen weinig genade.

Reeds om 4 uur van dezelfde dag - zoals toen de gewoonte was - werd het gedoopt in de parochiekerk, door diaken George Rürer. Tot verbazing van de gespannen Wittenbergers, die een bijzondere, klinkende naam hadden verwacht, noemde men het Johannes. Luther was van oordeel, dat "de gebruikelijke namen de beste waren." Men noemde het zoontje zo naar Bugenhagen, die zijn peet was, en ook naar zijn eerbiedige grootvader, die vele jaren erover in zorg verkeerd had, dat zijn geslacht wel eens kon uitsterven. Verdere peten waren Jonas, Cranach, de vice-kanselier Baier (wegens afwezigheid van de kanselier Mijner), en een zekere Nicolaas Gerbel. Van de peetmoeders vernemen wij alleen de naam van de vrouw van burgemeester Hohndorf te Wittenberg.

Men kan zich de zo echt druk bezige vader voorstellen, wanneer hij b.v. een brief aan zijn zwager Joh. Rühel, aan wie hij op de dag na de geboorte als een trotse, gelukkige vader schrijft, afbreekt met de woorden: "Nu, terwijl ik deze letters schrijf, heeft de zieke Käthe mij nodig."

Terstond moest ook de goede Spalatinus van de grote gebeurtenis weten. Luther noemt zich in een brief aan hem "een gelukkige echtgenoot, daar ik van de beste echtgenote, van de liefste vrouw, door Gods zegen een zoontje Hansje Luther heb ontvangen, en door de wonderbare genade van God vader geworden ben."

---

[2] JEHOWAH is genadig.

Er gaat in de volgende maanden bijna geen brief de deur uit, die geen mededelingen bevat van de vorderingen van de kleine wereldburger. Hoe kostelijk is deze naïeve vaderlijke blijdschap bij de voormalige monnik, die zoveel om handen heeft, en die ons op een keer een blik gunt in zijn geestelijke werkplaats, wanneer hij schrijft: "Ik word dagelijks zó overladen met brieven, dat tafel, stoelen, banken, voetbankjes, vensterbanken, kisten, boekenplanken en alles vol ligt met brieven, aanvragen, rechtszaken, klachten, verzoekschriften, enz."

Wij vernemen, dat het kind, dat aanvankelijk de moedermelk niet verdraagt, spoedig flink groeit, en een "homo borax et bibax" (een flinke eter en drinker) wordt. Als omstreeks Nieuwjaar het eerste tandje zich laat zien, dan wordt ook dat meegedeeld. Evenzo de eerste pogingen om te staan en te lopen. En ook, dat kleine Hansje al gauw zijn eerste kunsten vertoonde, en de vier hoeken van de kamer met de sporen van zijn aanwezigheid vereerde. Dan komt Käthe alles opruimen, zij baadt de kleine en brengt hem naar bed. Maar dat heeft tengevolge, dat de kleine duizendkunstenaar zijn lieve vriend peet Jonas geen welterusten kan zeggen.

Doch over dat onbezorgd en blij geluk vielen al spoedig droeve schaduwen. Niet alleen werd de vader zelf in de zomer van 1527 ernstig ziek, maar ook het vrolijke knaapje lag in de herfst erbarmelijk ziek. Het deed de ouders in het diepst van hun hart pijn, als zij hem zagen liggen. Bovendien kwam de pest driemaal in het huis, toen Käthe opnieuw de geboorte van een kind tegemoet zag.

Wie echter doctor Maarten in de kinderkamer zag terwijl hij met zijn kleine Hans schertste en speelde, die vroeg zich af: "Hoe! Is dat de man, wiens woord de wereld uit haar voegen licht en wiens naam op aller lippen is, de held van Worms, de profeet van de Allerhoogste? Is dat de man voor wie koningen en vorsten zich buigen en wie de paus en alle bisschoppen meer vrezen dan de Turken? Hoe kan de grote man zo klein worden met de kleine! Hoe spreekt hij met het kind in echte kindertaal! Waarlijk, hij is met recht een taalgeleerde! Niet alleen de talen van de Israëlieten, Grieken en Romeinen verstaat hij, ook met de vogelen weet hij te spreken en de taal van de kinderen gaat hem zo goed af dat men niet kan nalaten toe te luisteren wanneer men haar hoort.

Men vraagt zich dan ook af: hoe hoeft hij, op wiens schouders een zwaarder juk rust dan op die van koning of paus, de tijd om met zijn zoontje te spelen en op te merken hoe het groeit en tanden krijgt, en dat in zijn brieven aan zijn vrienden vol blijdschap te berichten? U kent ze wel, velen die zich geleerden noemen, en wat is vaak hun leven? Zeker negen van de tien zitten op hun studeerkamer begraven onder hun boeken; de boeken zijn hun kinderen, wie hun gehele kracht, al hun tijd, hun hele hart behoort, al zit beneden in de huiskamer hun vrouw met haar kinderen van vlees en bloed en al bezwijkt zij onder de drukte die zij haar bezorgen, daarover bekommeren zij zich niet; het is hun te min zich met die kleinen te bemoeien en van de hoogte van hun geestelijk leven af te dalen tot het A.B.C. van de menselijke ontwikkeling; zij hebben daartoe immers niet de tijd en tonen, wanneer de nood hen er bepaald toe dringt, ook nog evenveel geschiktheid er toe als een bok heeft tot het bespelen van de luit, zodat vrouwlief, die wel eens ongeduldig was als de professor zich nooit op de kinderkamer vertoonde, na zijn vertrek bij zichzelf zegt: "Laat hem maar liever bij zijn boeken blijven, ik kan het nog beter alleen af!"

Maarten Luther was een geleerde, voor wie menigeen die wel wat verbeelding van zichzelf heeft, de hoed mag afnemen, maar hij was nog meer dan dat, hij was een waarlijk grote geest, groot, ook daar waar hij klein werd met de kleinen.

Zijn kleine Hans moet ook wel een aanvallig kind zijn geweest, want de gehele wereld had het lief en menigmaal moest zijn vader bedanken voor fraai speelgoed of lekkernijen, die de kleine waren geschonken; ook kon hij zelf nooit van een reis terugkomen zonder voor zijn lieve zoontje iets mee te brengen.

HOOFDSTUK 13

ALS STERVENDEN, EN ZIE, ZIJ LEVEN, 1527

Wat een bedrijvigheid ontstond er in het Zwarte Klooster! Hertog George verweet Luther eens een keer: "Ge hebt te Wittenberg een toevluchtsoord ingericht, zodat alle monniken en nonnen, wanneer men onze kloosters door nemen en stelen berooft, bij u een toevlucht en verblijfplaats vinden! Verdreven geestelijken en aangevochtenen, brodeloze armen en vorstelijke personen, deden voor korter of langer tijd een beroep op de gastvrijheid van het huis. Er kwamen buitenlandse vrienden, geleerden, indieners van allerlei verzoekschriften, voorname bezoekers van de stad, die de beroemde man wilden zien. De Wittenbergse vrienden lieten zich talloze malen zien. Toen zijn vriend Agricola, die door de Reformator in het jaar 1536 naar Wittenberg was beroepen, met zijn vrouw en negen kinderen niet terstond een passende woning vond, namen Luther en Käthe het gehele gezin op. En zij waren niet de enigen, aan wie men zulk een gastvrijheid bewees.

Het Zwarte Klooster was niet alleen een toevluchtsoord en een herberg, het leek bij tijden ook wel een hospitaal. Toen in 1527 en 1538 de pest heerste, kwam het maar niet eens een enkele keer voor, dat Luther zieken, of moederloos geworden kinderen, bij zich in huis nam. In 1537 vertoefde het gehele gezin Bugenhagen in het huis. En de liefderijke Käthe, op wie toch telkens de zwaarste last neerkwam, stemde met deze tekenen van de grenzeloze goedhartigheid van haar man met blijdschap in. In de zomer en herfst van 1537 nam zij de zeer moeilijke verzorging op zich van de weduwe van de keurvorst, Elisabeth van Brandenburg, die ziek tot haar was gekomen. In een brief aan haar schoonzoon schrijft Luther: "Mijn Käthe zit aan haar bed en vertroost haar."

En er heerste in deze huishouding zulk een orde en gezelligheid, dat het een ieder goed deed.

Maar voor de leiding daarvan was een buitengewone ijver en evenzo veel beleid en wilskracht nodig. Deze eigenschappen bezat Käthe in de hoogste mate. Luther noemt haar eens de "morgenster van Wittenberg." In de vroege morgen was zij de eerste in huis. Men hoorde dikwijls al om 4 uur haar rappe voeten door de vertrekken gaan. Alleen al wat dagelijks voor de maaltijd nodig was, vorderde de onvermoeide voorbereidingen van de huisvrouw. En daaraan liet Käthe het vanaf de eerste dag niet ontbreken.

Het was en bleef echter een geluk voor het Zwarte Klooster, dat de "morgenster van Wittenberg" erover waakte. Ja, de degelijke huisvrouw was trouw op haar post. Verstandig en moedig, wilskrachtig en welwillende, heerste zij over haar rijk aan de zijde van een man, die van zichzelf moest zeggen: "Ik ben voor de huishouding helemaal niet geschikt en slordig. Ik kan mij in het huishouden niet thuis voelen, ik ga in mijn grote huishouding ten onder." Wanneer men dit geslacht, het vrouwvolk, niet had, dan viel de huishouding met alles wat erbij behoort, tegen de grond. Des te dankbaarder heeft Luther steeds de huishoudelijke deugden van zijn Käthe erkend: "In huis vertrouw ik u de leiding toe, onder voorbehoud van mijn recht." "Mijn vrouw kan mij ergens toe overhalen, zo vaak zij dat wil, want zij alleen heeft het beheer in haar hand, en ik geef ook graag de gehele huishouding aan haar over."

En Käthe had er verstand van om hem "over te halen." Toen de kloostertuin niet meer toereikend was om de aanspraken van de keuken te bevredigen, kocht Luther op haar bidden en smeken een ander tuintje voor 90 gulden. Daarbij kwam later een aanzienlijk stuk tuingrond voor 900 gulden, en ook horen wij van een hoptuin, aan de Specke, die Luther voor 375 gulden gekregen heeft.

Nog daarvóór kon hij een hartewens van zijn Käthe vervullen. Uit de erfenis van haar ouders had haar broer Hans van Bora het kleine landgoed Zulsdorf, dat een half uur van Lippendorf lag, moeten overnemen. Daar hij het niet kon houden, nam Luther het over voor 610 gulden, waarvan de keurvorst er 600 gulden had bijgelegd. Bij de blijdschap over het

bezit van haar geboortegrond kwamen de liefelijke herinneringen aan de eerste jaren van haar kindsheid. Met rusteloze ijver bracht Kathe het verwaar-loosde landgoed weer in orde.

Op wat de altijd bezige vrouw ondernam, rustte een bijzondere zegen van God. Zo alleen is het te verklaren, dat Käthe in dat drukke leven staande is gebleven. Een gift aan geld had zij in het huwelijk niet meegebracht. Afgezien van de verscheidene huwelijksgeschenken, beschikte het jonge paar over 100 gulden, die de keurvorst voor de eerste inrichting had geschonken. Het traktement van de professor, dat eveneens 100 gulden bedroeg, verdubbelde de keurvorst na de bruiloft, en Johan Frederik de Grootmoedige verhoogde het tot 300 gulden. Later kwamen daarbij aanzienlijke leveranties in natura, aan hout, voeder, mout en koren uit de voorraadschuren van de keurvorst. Ook uit keukens en kelders van andere vorstelijke beschermers en vrienden kwam menig stuk in de huishouding van Käthe. Zo had de koning van Denemarken de aardige gewoonte om Luther en zijn vrienden Melanchthon, Bugenhagen en Jonas rijkelijk van haring en boter te voorzien.

Het gezin had deze mededeelzaamheid echt nodig. Telkens weer kwam Luther door borgstellingen in geldverlegenheid, zodat zijn vriend Cranach, die toen burgemeester was, ten gunste van Luther diens borgstellingen niet meer liet gelden. In 1527 was Luther zelfs zó arm, dat hij zijn oude vriend Brisger niet eens acht gulden kon lenen. Een andere keer horen wij, dat hij geld leende om broodkoren te kopen, om dat aan de armen te kunnen geven. In zulk een tijd, dat hij zelf gebrek lijdt, komt er een arme bij hem. Käthe ligt juist te bed. Het was na de geboorte van een kind. Dan moet het peetgeld van de jonggeborene maar worden aangesproken. "God is rijk, Hij zal het wel weer goed maken." Wie graag geeft, aan die wordt gegeven; dat houdt het huis in stand. Daarom, lieve Käthe, als wij geen geld meer hebben, dan moeten de bekers er maar aan geloven. Als wij wat willen bezitten, dan moet men geven."

Luther zei dit niet slechts, maar hij handelde er ook naar. Een aandeel in de mijnbouw, dat keurvorst Johan Frederik hem in zijn blijdschap over de Bijbelvertaling wil schenken, wijst hij met een dankbetuiging van de hand, "want de duivel, die zegt, dat alle schatten in de aarde van hem zijn, is mij vijandig gezind, en hij zou mij graag de erts wegnemen, en dan moesten de andere aandeelhouders schade lijden. Het past mij veel meer om een "Onze Vader" als bijdrage te geven, opdat de erts blijft bestaan en de opbrengst goed besteed wordt." Maar hij heeft ten behoeve van een arme, die noodlijdend Wittenberg moet verlaten, met het stadsbestuur een geschil over een bedrag voor zijn "vertering." "Omdat hij een vroom, geleerd man is, moet men hem helpen... en daarom verzoek ik U, of ge hem dertig gulden wilt geven. Als er zoveel niet is, geef er dan twintig, en ik zal er tien geven. Als ook dat niet kan, geef dan de helft en ik zal de andere helft geven." Méér lag toen niet in zijn vermogen.

In de vroege ochtend van een drukkend hete zomerdag, het was zaterdag 6 juli 1527, ijlde een vrouw door de straten van Wittenberg en klopte aan de deur van de predikant Bugenhagen. Met het ongeduld van een angstig hart drong zij de studeerkamer van de geestelijke binnen met de woorden: "Ach, heer doctor, ik smeek u om Christus' wil dadelijk met mij mee te gaan, want mijn geliefde man ligt in zware benauwdheid ter neder en ik verkeer in grote angst over hem. Zie toch eens of het u wellicht beter gelukt dan mij hem met uw woorden tot kalmte te brengen."

Bugenhagen ontstelde en vroeg belangstellend naar de toestand van zijn vriend.

"Ach" antwoordde vrouwe Katharina, - want de zieke was geen ander dan doctor Maarten Luther, - "zijn hoofd is geheel in de war en de vreselijkste beelden zweven hem voortdurend voor ogen; of ik hem nu ook al met zachte woorden toespreek, hij meent maar dat de duivel in levenden lijve op hem aandringt en zijn gehele werk zal verwoesten, en hij zit daar en staart met starre ogen in een hoek, wil spijs noch drank gebruiken en weigert het sombere vertrek te verlaten om zich in de tuin eens even te vertreden. Al in januari van dit jaar heeft

hij ook zulk een aanval gehad, maar een drank van heilzame kruiden heeft hem toen weldra doen herstellen, thans echter schijnen de medicijnen hun uitwerking te hebben verloren."

Met droefheid en belangstelling had Bugenhagen toegeluisterd. Thans legde hij troostend zijn hand op Katharina's arm. "Wees niet zo beangst, lieve vriendin," zei hij: "de oorzaak van zijn lijden is niet de duivel, maar veeleer het dikke bloed, dat hem naar het hoofd stijgt en hem allerlei drogbeelden voor ogen maalt. Ik kan wel begrijpen vanwaar deze krankheid komt. Het wreekt zich thans aan hem wat hij eens in het klooster uit onwetendheid en vermeende vroomheid tegen zijn lichaam heeft gezondigd met zijn vasten en zelfkastijdingen, waken en koude lijden. Daarbij komt nog dat hij tegenwoordig veel te veel over zijn boeken gebogen zit en hij behoefte heeft aan beweging en frisse lucht; al zijn denken en studeren grijpt zijn hoofd veel te zeer aan; al de vijandschap van de wereld bereidt zijn gevoelig gemoed een veel te zwaar lijden. Eerst de onzalige Boerenoorlog en nu weer die strijd met de Zwitsers over de sacramenten, - het wordt hem alles te veel en het kost hem deze hevige stonden. Met Gods hulp zal het echter wel weer genadig herstellen en ik zal aanstonds met u gaan om te doen wat ik kan tot dat doeleinde."

Weldra waren beiden op weg naar het Augustijnerklooster, op welks binnenplaats enige dienstboden ontsteld bij elkaar stonden, die met enige angst Luthers biechtvader aan de zijde van vrouwe Katharina zagen naderen.

Bugenhagen vond de lijder met gebogen hoofd en slap neerhangende armen op zijn stoel zitten en tot antwoord op zijn belangstellende groet sprak Luther met een droevig lachje: "Wees welkom, mijn lieve vriend, want mijn hart verlangde er naar u te zien, opdat ik bij u mocht biechten en absolutie ontvangen. Zie, alles wat ik ooit of immer heb misdreven, hetzij in gedachten, woorden of daden, hoopt zich voor mij op. Ik voel het als een ondragelijke last op mij drukken en ik smeek God voortdurend mij, arme zondaar, genadig te zijn om Christus' wil. Ach, Bugenhagen, breng mij thans de troost des Heeren, dat ik genade zal vinden bij de eeuwige Ontfermer"

Ten diepste ontroerd schonk Bugenhagen hem de absolutie en sprak toen over de aard van Luthers ziekte.

"Ach, mijn goede doktor," sprak Luther: "Zulke uren als ik thans doorleef mogen mij wel herinneren aan de apostel Paulus en zijn lijden, toen hij door de satansengel met vuisten geslagen werd, want een lijden als dit kan geen natuurlijke oorzaak hebben. O, daar ik in mijn uitwendige wandel meestal een vrolijke geest vertoon, denken velen dat mijn weg over louter rozen gaat, maar God weet hoe anders het vaak met mij gesteld is."

Bugenhagen begon dezelfde troostgronden te herhalen, die hij ook tegenover vrouwe Käthe had aangevoerd, maar hij bemerkte wel dat zij niet veel indruk maakten op de kranke.

Ondertussen was de tijd voor het vroege middagmaal genaderd en Bugenhagen herinnerde zijn vriend aan de uitnodiging die beiden hadden ontvangen om de dis die dag te gebruiken met de maarschalk van de keurvorst, Hans von Soldau. "Het gezelschap van die achtenswaardige mannen en de frisse lucht zullen u goed doen, Maarten. Ik raad u dus: span uw krachten eens in en ga met, mij er heen."

Ook Katharina, die intussen was binnengetreden voegde haar overredingskracht bij die van doctor Bugenhagen en aan hun verenigde drangredenen gaf Luther eindelijk toe.

In de herberg waar het samenzijn zou plaatsvinden, vonden zij een uitgelezen gezelschap en een keur van spijzen, maar Luther gebruikte weinig, hoewel hij met gedwongen vrolijkheid aan het gesprek deelnam.

Reeds tegen twaalf uur verwijderde hij zich en begaf zich naar zijn vriend, Justus Jonas, de proost van een van de stadsinrichtingen. Hij zocht een rustig plekje in diens tuin en stortte zijn hart voor hem uit, want ook deze vriend was hem vaak een vertrouwd raadgever en een toevlucht in moeilijkheden.

Ook hier echter vond hij ditmaal niet de rust die hij zocht: na een wijle stond hij op en nodigde zijn vriend tegen vijf uur de avondmaaltijd bij hem te komen gebruiken.

Toen Jonas op het afgesproken uur verscheen, vond hij de doctor op zijn bed liggen. Hij voelde zeer zwak, en klaagde over een hevig ruisen en gonzen in zijn linkeroor. Plotseling voelde hij een flauwte naderen en riep om water; Jonas haalde met grote haast het verlangde en besprengde er zijn gelaat en rug mee.

Dit scheen de lijder goed te doen, althans hij ging stil weer liggen en sloot de ogen. Doch weldra veranderde zijn gelaat zichtbaar, zijn ganse lichaam werd ijskoud en trilde van de koorts. Met moeite vouwde hij de handen en van zijn lippen klonk de vurige bede:

"Mijn God, indien U wilt dat dit mijn laatste uur op aarde zij, zo geschiede Uw wil. Maar ach Heere, straf mij niet in Uw toorn en kastijd mij niet in Uw grimmigheid. Wees mij genadig, Heere, want ik ben zeer verzwakt; genees mij Heere want mijn beenderen zijn verschrikt. Ja mijn ziel is zeer verschrikt, en U Heere, hoe lang! Keer weder, Heere red mijn ziel, verlos mij om Uwer goedertierenheid wil! Want in de dood is Uwer geen gedachtenis, wie zal U loven in het graf? Ik ben moede van mijn zuchten; ik doe mijn bed de hele nacht zwemmen, ik doornat mijn bedstede met mijn tranen. Mijn oog is doorknaagd van verdriet, is verouderd vanwege al mijn tegenpartijders. Wijkt van mij, alle gij werkers van de ongerechtigheid! want de Here heeft de stem mijns geweens gehoord. De Heere heeft mijn smeking gehoord, de Heere zal mijn gebed aannemen. Al mijn vijanden zullen zeer beschaamd en verbaasd worden, zij zullen terugkeren, zij zullen in een ogenblik beschaamd worden. Op U, o God, betrouw ik! Gij zijt mij een toevlucht van geslacht tot geslacht. Amen."

Terwijl hij zo zijn ziel uitstortte, was Katharina binnengetreden met de in allerijl gehaalde geneesheer, dokter Augustinus Schurf die dadelijk gebood het ijskoude lichaam met warme doeken en kussens zoveel mogelijk weer te verwarmen. Ook Bugenhagen verscheen en plaatste zich vol angst aan het voeteneinde van het bed.

Het scheen wel dat Luther niets bemerkte van allen die rondom hem stonden; zijn gedachten waren alleen op God gericht en zijn ogen bleven onafgewend ten hemel geslagen. Hoor, daar vangt hij opnieuw aan te bidden, maar thans niet met de woorden van de psalmist. Allen vouwen de handen. en luisteren eerbiedig toe, terwijl het van het bed op rustige toon klinkt:

"Dood, waar is uw prikkel? Hel, waar is uw overwinning? Gode zij dank, Die ons de overwinning heeft gegeven door Jezus Christus, onze Heere! Zie, ik leg mij neder en ik slaap in vrede, want de Heere is mijn Burcht en Schild. Heere Jezus, neem U mijn ziel. Op Uw wonden verlaat ik mij, op uw Gerechtigheid betrouw ik, U, onze enige Middelaar en Hogepriester, Die al onze zonden draagt. Ach Heere, Gij hebt Uw knecht niet de eer waardig gekeurd als martelaar zijn bloed voor U te mogen laten, maar ik wil getroost sterven evenals de Apostel Johannes, wie deze eer evenmin te beurt viel en die een nog veel krachtiger boek tegen de anti-christ heeft geschreven dan ik."

Daarop, zich plotseling tot de omstanders wendend, ging hij verder: "En u mijn vrienden, die ik zo lief heb, opdat de wereld na mijn dood niet de leugen zou kunnen verspreiden als had ik van te voren nog mijn leer herroepen, zo roep ik u op als getuigen van mijn belijdenis. Met een goed geweten verklaar ik u, dat ik steeds naar recht en waarheid heb gepredikt over het geloof, de liefde, het kruis, de sacramenten en andere artikelen uit Gods Woord; ik leerde het u volgens het bevel van God, Die mij Zelf in deze dingen heeft ingeleid en mij buiten mijn eigen wil daarin heeft doen voortgaan en opwassen.

Ook geef ik u de vrijheid hen te weerleggen, die mij verwijten dat ik te scherp en te kras heb geschreven tegen de papisten en. dwaalleraars, of die beweren dat ik zelf daarover spijt gevoel, want ik weet nimmer iemands nadeel gezocht te hebben, veeleer het heil en het welzijn ook van mijn vijanden op het oog te hebben gehad. Ach, ik zou graag nog wat blijven leven, daar er tegen hen nog menig woordje te zeggen zal zijn; maar de wil van God

geschiede: Christus is toch sterker dan Belial en Hij vermag Zich uit elke steen een dienaar te verwekken, die in Zijn Naam strijdt."

Hier vielen zijn blikken op zijn vrouw, die stil wenend een weinig ter zijde stond. Hij wenkte haar tot zich, vatte haar hand in de zijne en sprak: "Mijn dierbare Käthe, ik smeek je om indien God mij ditmaal tot Zich wil nemen, vrede te hebben met Zijn wil. Je bent mijn wettige vrouw, daarvoor moet je zich ook te allen tijde houden en niet daaraan twijfelen. Laat de blinde wereld er over zeggen wat, zij wil, richt je leven maar naar Gods Woord en klem daaraan vast, dan heb je een onfeilbare troost tegen alle duivelen en lasteraars."

Hij ging weer liggen en zijn adem ging met moeite, zodat het bijna klonk als het gerochel van een stervende. Nadat hij heeft gebeden, vraagt hij: "Waar is toch mijn allerliefste Hansje?"
Men brengt het kind bij hem, het lacht tegen zijn vader. Het kind werd binnen gebracht en lachte zijn zieke vader vriendelijk toe. Nu streelde de koude bleke hand de warme rode wangen van het knaapje en de witte lippen openden zich tot de vaderlijke zegen. *"Ach, mijn arme kindje, nu beveel ik mijn dierbaarste Käthe en mijn dierbaarste weesje aan mijn geliefde, trouwe, machtige God. U bezit niets, want ik laat u geen aardse schatten na, maar God de Heere bezit genoeg. O mijn God, ik dank U van harte dat het Uw wil was mij op aarde arm te doen zijn en van Uw genade te doen leven. Daarom kan ik nu mijn vrouw en mijn kind huis noch akker, geld noch goed achterlaten. Gelijk U ze mij gegeven hebt, zo geef ik ze U ook terug. U rijke, getrouwe God, voed, leid en verzorg U hen, zoals U mij tot hiertoe genadig gevoed, geleid en verzorgd hebt, o Vader van de wezen en Man van de weduwen."*

Katharina's hart werd doorvlijmd door nameloze smart. Ach, welk een lijdensweg deed Gods ondoorgrondelijke raad haar betreden! Twee jaren slechts had zij het onuitsprekelijke geluk mogen smaken, de gade van deze man te zijn en in de schaduw van zijn grootheid weg te schuilen; en nu zou zij alleen staan, een weduwe met een hulpeloos kind op de arm en één onder het hart, arm en onverzorgd, overgelaten aan de weinig betrouwbare hulp van menselijke vriendschap, prijsgegeven aan de hoon en de haat van de vijand en, die nu wat zij de dode niet meer konden aandoen, zijn weduwe op het wreedst zouden doen gevoelen!

Als zij op zichzelf en haar kindje zag, was het haar alsof zij zou vergaan van smart, maar als zij dan weer haar geliefde echtgenoot aanzag en zijn woorden hoorde, dan daalde er weer kracht in haar ziel om stil te zijn, ja zelfs om de lijder nog te bemoedigen. Zij boog zich liefdevol over hem heen en sprak, ook al dreigde haar hart te breken: "Mijn dierbaarste; heer doctor! Indien het Gods wil is, dan wil ik u ook liever aan de Heere onze God overgeven, dan u bij mij te houden. Uw heengaan zou echter niet alleen voor mij een onherstelbaar verlies zijn, maar ook voor veel vrome Christelijke vrienden, die u nog zo nodig hebben. Bekommer u daarom, mijn teerge-liefde man, niet over mij. Ik beveel u aan Gods zorg en ik hoop en vertrouw dat God u. genadig wederom oprichten. zal."
Het was alsof deze woorden de omstanders ook moed instortten, want de arts, die al alle hoop had opgegeven, beval opnieuw het verstijfde lichaam door wrijven te verwarmen. In het zweet huns aanschijns arbeidden nu trouwe liefde en vriendschap tezamen om het dierbare leven nog te behouden en de ene zucht na de andere steeg ten hemel op.

En waarlijk, daar kwam het antwoord van de eeuwige Ontfermer: "Zie, hij zal niet sterven, maar leven." Het scheen de omstanders als een wonder, maar zij zagen op het doodsbleke gelaat langzamerhand weer de kleur terugkeren en toen eindelijk de eerst nauwelijks hoorbare ademhaling weer geregeld begon te gaan, was al hun angst geweken.

De geneesheer trad op Katharina toe: "Hij leeft!" "Hij leeft!" en als was de plotselinge overgang van doodsangst tot de hoogste vreugde haar te groot, zonk zij half bewusteloos neer aan de voeten van de man, die God het middel had doen vinden om haar geliefde gemaal tot het leven terug te voeren.

Ja, het lichaam was buiten gevaar, maar de ziel werd nog - gelijk hij het zelf uitdrukte - heen en weer geslingerd tussen Christus en Belial. Hij meende dat hij voortaan wel zijn gehele overige leven door zulke stromen van twijfeling zou moeten waden, maar indien zijn God er door verheerlijkt werd, wilde hij ook dit lijden gewillig dragen.

Toen zond God hem een engel van de vertroosting, die echter voor anderen, ja voor gans Wittenberg, een engel van de verschrikking was. Wat anderen neerwierp, deed doctor Maarten weer het hoofd opheffen. Wat in anderen het vertrouwen op God schokte, en hen in de nacht van de vertwijfeling stortte, dat richtte juist de diep beproefde strijder weer op en deed zijn heldenmoed en geloofskracht herleven.

De poorten van Wittenberg moesten zich openen om een ruiter op een vaal ros door te laten, en deze deed zijn intocht met een ontbloot zwaard in de hand waarvoor alle leven wijkt, de schrik van alle onverschrokkenen: de pest.

Alles is als verlamd van schrik en ontzetting. De wilskracht is verslapt, een Turks fatalisme maakt zich van de gemoederen meester. Het bevel van de keurvorst tot de gehele Hogeschool was: Vlucht allen, hoogleraars en studenten en zoekt een schuilplaats in Jena!"

En alles gehoorzaamt in der haast aan het gebod, allen op één na. Ginds in het Augustijnerklooster zit nog de voornaamste van de professoren, het licht van de Wittenbergse academie en antwoordt op de aanmaning van de keurvorst met heilige kalmte: "Ik blijf hier, ik mag van hier niet wijken!"

Opnieuw komt het bevel van zijn vorst tot hem, gekleed in de vorm van een dringende smeking: men kan hem in Jena niet missen; maar zijn antwoord blijft hetzelfde: "Ik blijf hier, ik mag niet van hier gaan!"

Allerwege heerst doodsangst, en juist die angst is de ergste handlanger van de vreselijke ramp. Luther echter kent geen vrees; in zijn oren weerklinkt het woord van de Heiland: Een goede herder stelt zijn leven voor de schapen, de huurling echter ziet de wolf komen en vliedt. En hij bevindt zich met Bugenhagen, en Rörer, de stadskapelaan, die eveneens gebleven zijn, overal waar een zieke hulpeloos om ontferming roept, bij elke stervende die de laatste troost begeert. In zijn armen blazen zo stervenden de adem uit en een reuke des doods omgeeft hem de ganse dag, maar niets kan hem deren, het is alsof hij onaantastbaar is juist door de trouw die hij betoont. En zie, hoe meer opofferingen hij van zijn lichaam vergt, des te rijkelijker welt in hem de kracht des geestes weer op; de schaduwen van de dood wijken, de duivel heeft geen macht meer over hem. Heel helder staat de zon weer aan de hemel van zijn inwendig leven: Jezus Christus is weer zijn kracht en zijn licht.

En zie nu ook hoe God het hem toestaat de dood allerwege zijn buit te ontrukken; hoe hij hier met een krachtig woord de overdreven angst voor de pest weet te bezweren en tot vertrouwen op God opwekt; hoe hij ginds boze vermetelheid bestraft, die God wil verzoeken door de natuurlijke geneesmiddelen te verachten, en te spotten met het gevaar voor besmetting; hoe hij ergens anders het bijgeloof bestrijdt dat men zelf genezen zou zodra men een ander had aangestoken, en nog weer hoe hij elders in vreselijke toorn ontbrandt tegen de goddelozen die met Satanische boosheid in de nog onbesmette huizen dringen, daar zij niet kunnen velen dat ook daar de pestilentie nog niet heerst.

Dat hij zelf daarbij als een offer van Zijn liefde kon vallen, en of hij zijn kostbaar leven niet moest sparen voor de kerk, daaraan denkt hij in het geheel niet. Gelijk hij het altijd rustig aan de Heere had overgelaten of Hij hem nog langer wilde gebruiken op de aarde al dan niet, zo doet bij ook thans en hij treedt de plaatsen waar de dood heerst even kalm en rustig binnen als hij anders kansel of leerstoel besteeg.

Ja, ook thans stelt hij er zich niet mee tevreden de taak van zielzorger en geneesmeester voor het lichaam op zich te nemen, ook nu nog vindt hij de tijd zich nu en dan af te zonderen aan zijn schrijftafel en hij zendt de Christenen in Halle een vertroostende brief over de dood van Winkler, de prediker die door de dolk van de Roomsen om het leven

kwam, hij werkt nog voort aan zijn verklaring van de profeet Zacharia en bereidt voor wat er gedaan moet worden tot een nodige kerkvisitatie.

Zo staat hij dan ook nu als een rots op zijn post, de profeet van de Allerhoogste, het licht van de Christenheid, de trouwe herder van de Wittenbergse gemeente, en schaamrood zien zijn vijanden zwijgend hoe hij Zijn leer bezegelt met zijn daden.

En aan zijn zijde staat een heldin, de vrouw die hem door de Heere gegeven is. Zij bepaalt er zich niet toe de van zijn zware taak vermoeide echtgenoot met zachte hand het zweet van het voorhoofd te wissen en met de grootste zorg over haar zelf te waken, nee zij deelt ook zijn arbeid: zij stelt bereidwillig haar wonderbaar verschoonde huis open en neemt bereidwillig en met dappere moed op, allen die tot haar vluchten. De woede van geneesheer Schultz, die met zijn hele gezin in haar huis zijn intrek nam, komt te liggen en de dreigende pestbuil vertoont zich aan hun voet. Niet lang duurt het of ooit jonkvrouw Margaretha von Zochau, die Luther eveneens in huis had genomen, ligt, door de engel van de dood aangeraakt, op haar leger uitgestrekt. Katharina beweegt zich, zichzelf geheel vergetend, van het ene ziekbed naar het andere en de kracht van de Allerhoogste ondersteunt haar bij haar liefdewerk..

Daar komt het bericht van het sterven van een geliefde vriendin, de vrouw van de kapelaan Röhrer, die tijdens haar bevalling door de pest aangetast, haar jonge leven, met dat van haar kindje, op de vreselijke wijze moet verliezen. Thans maakt een grote angst zich van Katharina meester, want zij bevindt zich in dezelfde omstandigheden en de moed dreigt haar te ontzinken.

Ook Luthers hart begint van ontsteltenis te versagen en een nieuwe storm van vertwijfeling schijnt over hem los te breken. Bugenhagen, die thans ook nog met zijn gezin Luthers woning binnentrekt, tracht tevergeefs de vriend te troosten en te bemoedigen, want deze ziet op zijn vrouw, die van dag tot dag zwakker wordt en op zijn zoontje Hans, dat ook al de sporen van de ziekte vertoont, en zijn hart dreigt te breken.

Maar zie, God heeft betere troost dan de menselijke. Zijn vrouw blijft gespaard en hij dankt voor het geredde leven van de moeder, en voor een nieuw geschonken leven nog daarbij, want hij hield zijn kleine Hans, die ook weer begon te herstellen, een pasgeboren kindje voor en sprak: "Hans, mijn zoon: daar heeft God je een lief klein zusje geschonken!"

De winter kwam met zijn sneeuw en ijs en verjoeg met zijn stormen de doodsengel. De overlevenden haalden dankbaar adem en zij die gevlucht waren keerden langzamerhand weer terug. Luther en zijn vrouw echter bogen hun knieën en baden tot hun God: "U bent de God Die wonderen doet, u hebt aan ons huis uw macht en goedheid betoond: in zo veel huizen is de kring kleiner geworden, de onze daarentegen telt een lid meer!"

En aan zijn vriend Justus Jonas schreef Luther: "De goede God heeft mij een dochtertje geschonken, de lieve kleine Elisabeth, en heeft tevens de angst, die ik koesterde voor het leven van mijn vrouw, heerlijk beschaamd. De pest was in mijn huis binnengetreden, maar de Heere heeft het gevaar van ons gewend en haar in mijn zwijnen doen varen, waarvan er vijf zijn gestorven. Hoe dankbaar en gelukkig ben ik, dat de doodsengel zich met zulk een tol vergenoegt! Zie, nu is de pest gestorven en begraven."

De teruggekeerde vrienden stroomden nu toe en wilden zich met eigen ogen overtuigen, dat de man Gods nog leefde en hij de zijnen nog om zich had. O, hoe verblijd waren zij toen zij hem weerzagen; als een gebroken, verslagen grijsaard hadden zij hem verlaten, als een verjongd en genezen man vonden zij hem terug. Zelf toch kwam hij hen met vrolijke groet tegemoet en zijn ogen straalden van heilige blijdschap als hij hun van de reddende hand van de Heere verhaalde.

HOOFDSTUK 14
VERLIES EN VERGOEDING, 1528

Buiten de Oosterpoort, op enige afstand van Wittenberg, bevindt zich een bron, die men er tot op heden nog aanwijst. Zij heet de Lutherbron, want Luther is het geweest, die haar in het jaar 1520 heeft ontdekt en gegraven. De zoon van de mijnwerker bezat een sterk gevoel en een zekere blik voor de metalen en schatten die in het aardrijk verborgen lagen.

Daar de bron zo aangenaam gelegen was te midden van het groen en in de nabijheid van de Elbe, zodat men het kabbelen van haar golfjes daar kon horen, had doctor Maarten zich in 1526 bij die plek een tuinhuisje laten bouwen, dat door Käthe's vaardige band met allerlei sieraden was voorzien en met het nodige huisraad gemeubeld, zodat het een recht aangenaam verblijf was geworden en een druk bezoek van vrienden er de moeite van de inrichting beloonde. Luther maakte zelf graag van dit vreedzame plekje gebruik om er met Melanchton, Cruziger, en Auerbach te werken aan zijn vertaling van het Nieuwe Testament en hier was het ook dat hij in het bijzijn van enkele geleerde medeburgers het geheel vierde hoofdstuk van Johannes, over de bron te Sichar, bewerkte.

Het was een warme zonnige dag in de maand mei van het jaar 1528. De natuur prijkte in haar feestkleed, de bomen waren getooid met het frisse jonge groen; de wilde bloemen in de velden hielden een wedstrijd in het bloeien met hun zorgvuldig gekweekte zoetoren in de tuinen en beide boden vlinders en bijen een geurig onthaal. Tussen de takken floot en tsjilpte een geheel vogelenkoor een eerste concert en zelfs de paarden die de ploeg voorttrokken, hinnikten lustig van dankbaar genot over de vroege zomerdag.

In het tuinhuisje bij de bron buiten de Fistelpoort aanschouwen wij door de openstaande deur een lieflijk tafereel. Daar zit doctor Maarten met zijn luit in de hand te musiceren. De schone lente heeft zijn hart vrolijk gestemd en waar alles daarbuiten zingt en jubelt, kan ook hij niet zwijgen.

Aan zijn zijde zit Katharina met haar dochtertje op de schoot in zoete dromen luisterend naar de tonen van de luit, terwijl haar ogen genieten van de heerlijkheid van het voor haar liggend landschap. Toen de doctor echter te midden van Zijn fantasieën op zijn speeltuig, een bekende wijs doet horen, die hij zelf voor zijn geliefd zoontje had vervaardigd, neuriede Käthe die onwillekeurig mee, en ook de kleine Hans, die met een door Wolfgang vervaardigd houten paardje op de grond zat te spelen, zag opmerkzaam op, want hij wist al dat dit zijn liedje was.

De knaap was nu juist twee jaren oud en een vlug kereltje was hij; hij kon zich al aardig met zijn paardje bezig houden en wist zich ook zeer goed zijn ouders te doen verstaan, al waren zijn woorden niet altijd voor iedereen begrijpelijk. Het houten paard was zijn liefste speelgoed en het was bepaald een lust om te zien hoe zijn kinderlijke verbeeldingskracht het dode hout als een levend dier beschouwde en het ook als zodanig behandelde. Het had zijn eigen stal, uit drie planken in een hoek gebouwd; het kreeg zijn voer en hooi voor de nacht, en als het eens ziek was moest het medicijnen innemen en aan troostvolle toespraak ontbrak het dan niet.

Met innig welgevallen rustten de blikken van de ouders op het verstandige spel van hun eerstgeborene en Käthe maakte de opmerking: "Onze Hans zal, als God het genadig toestaat, eenmaal de troost en de vreugde van onze ouderdom zijn."

Daarop echter, terwijl haar blik viel op de zuigeling op haar schoot, ging zij op bezorgde toon voert: als ik daarentegen onze lieve kleine Elisabeth aanzie, moet ik telkens denken aan het woord van de apostel over: "Bezitters, als niet bezittende!" Zij is een kind van zorgen, in zorg geboren en met zorg bewaakt tot nu toe. Zie toch eens, hoe bleek haar wangetjes zijn en welke donkere kringen zij om de ogen heeft!"

Luther boog zich over het kindje heen en streelde de kleine handjes.

"Mijne lieve vrouw, dit woord van de apostel heeft niet alleen betrekking op zwakke kindertjes, maar al onze kinderen moeten wij steeds bezitten als niet bezittende. De Heere heeft hen ons alleen toevertrouwd opdat wij hen zouden verzorgen en opvoeden en Hij vraagt ze terug wanneer Hij dat wil."

Over Katharina's gelaat vloog een diepe schaduw. "U hebt gelijk, lieve man," zei zij: "maar toch ziet men hen liever komen dan gaan en als men er één moet afstaan, is het dan niet alsof ons hart breekt? Ach, mijn lieve kleine Elisabeth, mijn dierbaar kind!" ..

Zij drukte haar lippen op het kleine bleke voorhoofdje en hete tranen vloeiden over haar wangen.

Ook de doctor werd het droef te moede en hij was blij toen hij zijn vriend Melanchton, vergezeld van zijn vriend Reichenbach, zag naderen.

"Dat dachten wij wel!" riep vrouwe Elze al uit de verte: "dat wij bij u de bron zouden moeten zoeken, daar wij u niet thuis vonden. O, welk een heerlijke meimaand hebben wij toch!"

De vrienden zetten zich neder. Vrouwe Elze naast Käthe en de beide vrienden bij doctor Maarten.

"Zo, zo!" hief deze aan: "u hebt toch een fijne reuk, vrienden, dat u geroken hebt wat zijn hoogheid, de keurvorst, mij weer heeft vereerd! Ik mag mij zelf echter evenzeer de eer geven van een fijn gemoed, daar ik wel gevoeld heb dat vandaag enkelen van mijn vrienden mij bij de bron zouden bezoeken. Ik heb daarom ook het keurvorstelijk geschenk maar hierheen laten brengen."

Met deze woorden wees hij op een hoek, waar een vaatje stond met een grote stenen kruik er naast. "Het moet fijne, Spaanse wijn zijn", zei de bode: "tot broeder Maartens versterking."

"Het is een goede heer, onze keurvorst," merkte Reichenbach: "en hij doet verstandige dingen. Daarom echter moest u, Heer doctor, nu ook die wijze raad opvolgen en wat tot uw versterking gegeven is, alleen opdrinken."

Luther stond al bij het vaatje en liet de kruik vol lopen: "Wat wilt u, mijn waarde Reichenbach? Hoe zou de wijn mij enig nut doen als ik hem alleen moest opdrinken! Nee, evenals gedeelde vreugd dubbele vreugd is, zo is ook gedeelde wijn dubbele wijn"

Met die woorden reikte hij de advocaat de kruik toe, en toen deze nochtans weigerde, zag Melanchton hem veelbetekenend aan en sprak: "Neem haar maar, Reichenbach, de doctor is nu al vijf en veertig jaar oud geworden met die stelling en wij zullen hem dus toch op dat punt niet meer kunnen genezen."

Zo deed de kruik dus de ronde en Luthers aangeboren vrolijkheid was in het gesprek dat nu volgde weer zo aanstekelijk, dat men zou menen, dat hij nooit treurig of zwaarmoedig kon zijn.

Tegen de avond kwamen nog enige andere kennissen, Wittenbergse burgers, die een avondwandeling buiten de poort maakten. Luther nodigde hen allen zijn gasten te zijn. Toen de nodige stoelen ontbraken, namen de vrienden eenvoudig plaats op jassen en mantels die op de grond werden uitgespreid en dat verhinderde toch niet dat onder de belangrijkste gesprekken over de aangelegenheden van de stad Wittenberg en van het rijk van God, de tijd omvloog en het laat werd eer men het wist. Het was dan ook maar goed, dat tegen dat het donker werd, de trouwe Wolfgang kwam aanstrompelen met warme doeken voor vrouwe Katharina en de kinderen; en met de dringende raad aan zijn doctor om voor de nacht naar huis te keren.

Gehoorzaam volgde Luther het bevel van zijn dienaar op en gemeenschappelijk legde het gezelschap de weg naar de stad af.

Met ongewone schoonheid bloeiden die zomer de rozen uit Erfurt in Luthers tuin en verheugden niet alleen het hart van hem die ze daar geplant had, maar ook van allen die hij

in de tuin nodigde om Gods wonderwerken met hem te loven, of wie de gulle man een ruiker thuis zond.

Maar nog meer dan wanneer hij in de tuin was, verheugde de doctor zich als hij de kinderkamer binnentrad en hij de zacht getinte roosjes gadesloeg, die op de wangen van de kleine Elisabeth bloeiden. Wel trachtte de huisarts, doktor Schurf, met een zacht woord nu en dan die vadervreugde te temperen, maar deze bemerkte zijn waarschuwingen niet en hoopte maar steeds het beste voor de gezondheid van de kleine.

Het was echter een blosje dat de dood aankondigde. Niet lang duurde het of het zachte rood verdween voor altijd en, na de gekoesterde hoop dubbel terneergeslagen, stonden de ouders aan het bedje van hun stervend kind en gevoelden al het bittere van haar kamp, die zo lang duimde en zwaar was om aan te zien. Aan bidden ontbrak het niet, hoewel het ten slotte nog slechts een onuitgesproken zuchten was, maar de Heere sprak: *"Geef mij het kindje weder!"*

Toen het nu in de laatste stuiptrekkingen lag, en Luther, al zijn krachten bijeenrapend, sprak: *"Heere, Uw wil geschiede!"* steeg uit Katharina's hart de bittere kreet: *"Ach lieve hemelse Vader! is het dan niet mogelijk dat deze drinkbeker van ons voorbij ga? Zie, hij is zo bitter en ik geloof dat ik hem niet drinken kan!"*

Toen Luther haar diepe smart zag, sprongen ook de grote man de tranen in de ogen en hij weende als een kind.

Deze aanblik had op Katharina een wonderbare uitwerking. Eerst had zij zelf zo grote behoefte gevoeld aan troost, maar nu zij de droefheid van haar man zag, klonk het als een stem van God binnen in haar, dat zij hem troosten kon. En zie, nadat zij hem met haar liefde kracht tot dragen had geschonken, was hij ook weer in staat zelf troost te geven en zo waren zij beiden elkander ten steun, vooral op het ogenblik toen het deksel van het kleine doodkistje werd dichtgemaakt en hun lieveling het huis werd uitgedragen. Toen liep de bedroefde, maar in Jezus gesterkte vader achter de lijkkist, te midden van het toegestroomde, wenende volk, en sprak bij het graf woorden van troost voor hem zelf en tot stichting van allen. Toen ervoer hij eerst recht welk een schat het woord van God is, dat het levendigst en krachtigst werkt, wanneer de ziel in de nacht van de droefheid verkeert, evenals de diamant, die het helderst fonkelt als hij in de donkere aarde rust.

Wolfgang had een houten kruisje getimmerd; dat plaatste hij op de kleine grafheuvel en de vader schreef er op:

Hic dormit Elisabeth, filiola Martini Luther. Anno 1528,

Hier slaapt Elisabeth, het dochtertje van Maarten Luther. Anno 1528

Elizabeth stierf op 3 augustus 1528, tot groot verdriet van haar ouders, gestorven. "Elizabeth heeft van ons afscheid genomen en is door de dood heen naar Christus en het leven gegaan," schrijft Luther

Door deze christelijke troost beeft de smart van de vader, die twee dagen later aan zijn vriend Hausmann schrijft: "Mijn dochtertje Elizabeth is gestorven. Het is merkwaardig, hoe ziek, en dat bijna op vrouwelijke wijze, mijn hart is achtergebleven, zó zeer doet het mij. Ik had vroeger nooit kunnen geloven, dat een vaderhart zó bedroefd kon worden om een kind."

Op de dodenakker voor de Elsterpoort werd het kind begraven. De in de kerkhofmuur ingevoegde grafsteen met Latijns opschrift bevindt zich daar thans nog. (1920)

Katharina bezat een diep gemoed en de smart knaagde dus lang en bitter aan haar zieleleven. Maar ook zij leerde een zegen van de droefheid kennen, die zij tot hiertoe niet ervaren had, dat namelijk haar huisgenoten, haar dienstboden zowel als haar kostgangers,

die in een afzonderlijke vleugel van het huis woonden, hun deelneming betoonden met groter hartelijkheid en dienstvaardigheid te bewijzen, als wilden zij trachten, elk naar zijn vermogen, de treurende moeder haar verlies te vergoeden. Katharina was hun ook van harte dankbaar en vergold hen hun liefde zoveel zij maar kon.

Beter echter nog dan de mensen wist de Heere God een vergoeding te schenken voor het bittere leed; want toen op Elisabeths graf de meibloemen bloeiden, gaf de Heere aan hen een tweede dochtertje, Magdalena, op 4 mei 1529. Toen steeg uit het gelukkige moederhart de juichtoon op: "de Heere heeft genomen, de Heere heeft gegeven, de Naam des Heeren zij geloofd!"

De uitnodiging aan Amsdorf om haar peet te worden, is nog bewaard gebleven.
Daarin schrijft de vader:

"Achtbare, eerwaarde heer! God, de Vader van alle genade, heeft mij en mijn lieve Käthe in Zijn genade een jongedochter geschonken. Daarom verzoek ik uw eerwaarde of u, om Gods wil de christelijke taak op u wilt nemen om voor deze arme heidin een christenvader te zijn, en haar tot het heilig christendom te brengen door het hemelse, hoogwaardige sacrament van de Doop."

In een andere lezing wordt de brief een weinig anders verwoord:

"Genade en vrede in Christus! Mijn lieve vriend en broeder Amsdorf!

Daar de goede God in Zijn oneindige barmhartigheid op onze droefheid heeft neergezien en ons voor het dode dochtertje een levend heeft weergegeven, zo verzoek ik u, u tot ons te spoeden, opdat het niet lang een heidinnetje blijve, maar weldra door het heilig Sacrament in de hemel worde ingeschreven als een erfgename des eeuwigen levens!"

Nadat de heilige handeling voltrokken was, nam Luther zijn dochtertje in zijn armen en sprak: "O jij lieve kleine Magdalena, je bent hier tweedubbel welkom; eenmaal om je zelfs wil en eenmaal ter wille van je zusje dat ons verlaten heeft en dat in jouw weer voor ons herleeft; want als ik je aanzie, dan is het mij alsof ik mijn kleine Elisabeth terug heb."
Daarna wendde hij zich naar het bed van zijn vrouw en boog zich over haar heen. "Mijn teer beminde vrouw" fluisterde hij: "hoe zal ik je toch ooit genoeg danken, dat je mij opnieuw zulk een grote schat hebt geschonken! Wat zou doctor Maarten toch zijn zonder zijn Käthe! Sinds ik u heb, ben ik niet arm meer, maar bezit ik grote rijkdommen. *Indien U mij liefhebt, o mijn God, zo spaar, verleng en zegen dit dierbare leven voor mij!"*

Het is kenmerkend voor de geestelijke gemeenschap tussen de beide echtgenoten, zoals Luther zijn Käthe deelgenote maakt van het verloop der zaken te Marburg, waar hij met de Zwitsers over het Avondmaal handelde. In een briefje van 4 oktober 1529 draagt hij haar zelfs op, dat zij Bugenhagen in enkele Latijnse zinnen de voornaamste argumenten van Zwingli moest meedelen. Het Latijn was Käthe niet geheel vreemd, zoals ook over het algemeen haar goede opleiding op de kloosterschool hier en daar merkbaar was. Luther maakte haar ook vanuit Coburg deelgenote van zijn zorgen over de Rijksdag te Augsburg, en omdat hij weet, dat zij in zorg en vertrouwen met hem één van zin is, kan hij eraan toevoegen: "Bid goedsmoeds, want zulk een gebed is goed besteed en God zal helpen."

Menig treffende opmerking maakte Käthe in het gesprek, dat de geleerde heren gewoonlijk aan haar tafel voerden. Zij durfde dat te doen vanwege de hoogachting, die men voor haar had. Op theologische vraagstukken kon en wilde zij met natuurlijke vrouwelijkheid niet ingaan, maar hoe schoon spreekt de gevoelige vrouw in haar, wanneer zij bij de geschiedenis van de offerande van Izak de opmerking maakt: "Het wil er bij mij niet in, dat God zo iets gruwelijks van iemand zou verlangen, om zijn eigen kind te vermoorden." Luther helpt haar eruit: "Lieve Käthe, kun je dan geloven, dat God Zijn eniggeboren Zoon, onze

Heere en Heiland Jezus Christus, voor ons wilde laten sterven, terwijl hij toch niets in de hemel en op de aarde heeft gehad dan deze geliefde Zoon?"

Luther voelde zich rijk. Hij was rijk in zijn God en achtte zich rijk met zijn Käthe en de kinderen die zij op de wereld bracht. Rijk in aardse goederen was hij niet, zocht hij ook niet. Het werd Luther dikwijls te veel wat er zo aan geschenken in zijn huis werd gebracht.

Reeds op 17 augustus 1529 schrijft hij aan de keurvorst, die hem een lap stof en een toga had geschonken:

"Ik krijg helaas meer, inzonderheid van Uw Keurvorstelijke Genade, dan ik met mijn geweten kan overeenbrengen. Ook past het mij als prediker niet, dat ik overvloed heb, en dat begeer ik ook niet. Daarom beschouw ik ook de al te milde en genadige gunst van U.K.G. zó, dat ik tegelijk vrees, want ik zou in dit leven niet graag bij hen gerekend worden, tot wie Christus zegt: 'Wee u, gij rijken, want gij hebt uw loon reeds'. Daarenboven zou ik ook niet graag, om naar de mens te spreken, U moeite veroorzaken, want ik weet, dat U.K.G. al zóveel moet geven, dat U in uw stand niets zoudt overhouden, want te veel doet de zak scheuren. Hoewel het leerkleurige laken, waarvoor ik U.K.G. echter dankbaar ben, reeds te veel geweest zou zijn, wil ik toch wel ter ere van U de zwarte toga dragen, ook al is die voor mij te kostbaar en al zou ik nooit zulk een toga hebben kunnen dragen, als zij niet een geschenk van U.K.G. was. Daarom verzoek ik U, of U.K.G. zou willen wachten, totdat ik zelf klaag en U een verzoek doe, opdat ik door zulk een voorkomendheid van U.K.G. niet zou aarzelen om iets te verzoeken voor anderen, die zulke gunsten veel meer waardig zijn. Want ook zonder dat doet U.K.G. voor mij al te veel. Christus moge en zal het U genadig en rijkelijk vergelden!"

Niets voor zichzelf, alles voor anderen! Dat is Luther in zijn ontroerende onbaatzuchtigheid. Wij bezitten ook een brief van 3 januari 1530. Daarin schrijft hij naar aanleiding van het bericht, dat de stad Zwickau hem een geschenk wilde aanbieden, aan de plaatselijke predikant, zijn vriend Hausmann, dat zulke geschenken hem bezwaarden, en hem onder verdenking zouden brengen van een hoge welstand, die hij, als hij die bezat, niet zou kunnen verdragen. "Mij is niemand iets schuldig behalve voedsel en kleding, maar ikzelf ben in alles voor anderen een schuldenaar."

Het zou voor Luther niet moeilijk zijn geweest om tot hoge welstand, ja, tot rijkdom te geraken. Voor zijn geschriften werd hem jaarlijks 400 gulden geboden. 400 jaar later bedraagt dit bedrag ca f. 75.000,- Hij nam er niets voor. Hij hield zijn voorlezingen kosteloos. Zonder betaling nam hij dikwijls voor langere tijd het herderlijk werk in de stad Wittenberg waar. "Ik zou geen honderd gulden willen aannemen", zo zegt hij eens, "en een preek willen houden om het geld." En andermaal: "Ik wil preken en schrijven zonder dat ik ervoor betaald word, met verachting van de wereld, opdat zij mag zien, dat iemand iets goeds kan doen niet uit hoogmoed, maar omdat hij een christen is."

Toen hij zijn vertaling van *de fabelen van Aesopus,* waarvan hij in 1530 was begonnen, had voltooid, bood iemand hem daarvoor 1000 gulden. Hij sloeg dit aanbod af. Door de koninklijke onafhankelijkheid van Luther van de afgod Mammon, die door zo menig "groot" man wordt gediend, kwamen de roomsen beschaamd uit. Iemand meende, dat men Luther door omkoperij tot zwijgen zou kunnen brengen. "Men moest hem enkele honderden guldens in de hand stoppen." "Er valt met hem niets te bereiken", zo zegt een ander: "Het Duitse beest stelt geen prijs op geld, en wanneer men het hem aanbiedt, dan wil hij het niet aannemen."

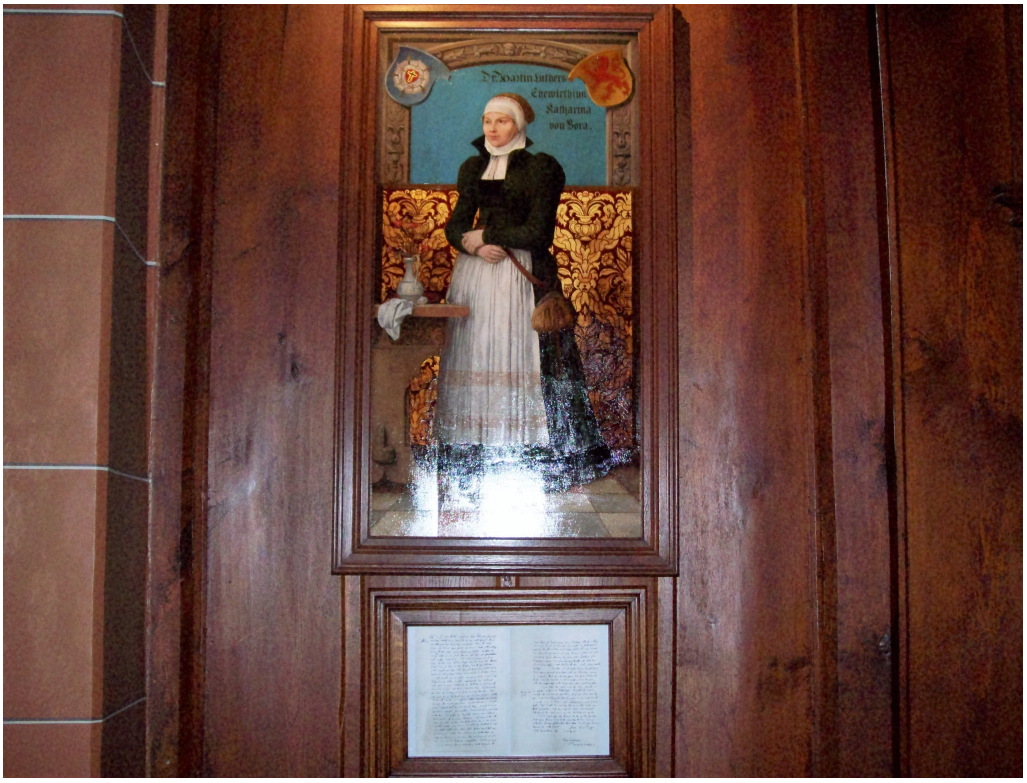
Met de volkomen onbaatzuchtigheid van Luther ging een grenzeloze vrijgevigheid hand in hand. Dikwijls zei hij tot zijn tafelgenoot Cordatus: "Als ge geen geld hebt, dan heb ik nog wel enkele zilveren bekers." Zijn leefregel was: "Geeft en u zal gegeven worden."

HOOFDSTUK 15
LUTHER IN COBURG, KÄTHE IN EENZAAMHEID, 1530

Het langdurig verblijf van Luther op de Coburg valt in de zomer (april - oktober) van 1530, toen de rijksdag van Augsburg vergaderde. Hij reisde met keurvorst Johan, diens kanselier Brück, Melanchthon en Jonas af van Wittenberg, begeleid door zijn bediende Veit Dietrich en zijn neef Cyriacus. Men meende, dat ook Luther naar Augsburg ging, en zich dus midden onder zijn vijanden begaf. De gedachte daaraan was voor Käthe zeer verontrustend.

In het achterkamertje, het beroemde vertrekje dicht bij de stadswal, vanwaar Luther het pausdom bestormde, zat vrouwe Katharina geheel alleen.

Coburg, waarheen de keurvorst heeft medegenomen naar Coburg opdat hij, ofschoon hij de rijksdag te Augsburg niet kon bijwonen vanwege de op hem rustende rijksban, toch dicht genoeg in de buurt zou zijn om de belijders van het Evangelie, met zijn raad voor te lichten en met zijn geestkracht hun moed in te spreken.

De keuken van Käthe in het Zwarte Klooster. Houtwerk is nog in z'n oorspronkelijke stijl

Hoewel de Hervormer door zijn ambtsbezigheden dikwijls van huis was, kon Katharina zich toch nimmer aan haar eenzaamheid gewennen. Het was alsof aan haar leven alle kleur, alle zon ontbrak, wanneer haar geliefde gade afwezig was. Zij leefde niet zichzelf, zij leefde haar man, nog meer zij leefde door hem als het kind door zijn moeder. Alles wat haar leven waarde gaf, kwam tot haar door hem. Zij was pas begonnen te ervaren wat leven was sinds zij leefde in de schaduw van zijn grote persoonlijkheid. "In zijn schaduw" zeggen wij, want zij verlangde niet te schitteren en te pralen in de wereld als de gade van de beroemde man, nee zij wenste slechts zich te laten beschaduwen door zijn grootheid; te nemen en te

ontvangen uit de volheid van zijn rijkdom, dat achtte zij haar grootste voorrecht, en zichzelf vergetend, hem te dienen als een getrouwe huisvrouw, ja als een dienstmaagd, dat was niet alleen haar grootste verdienste, zij beschouwde het ook als haar zalige plicht.

Haar echtgenoot was dan ook ten volle gelukkig in haar bezit, gelijk hij wel bewezen heeft in de vele wijzen waarop hij haar lof heeft bezongen. "Ik heb een lieve trouwe vrouw, op wie mijn hart zich kan verlaten, gelijk Salomo zegt: zij doet mij goed en geen kwaad, alle de dagen mijns levens. Zij let op mijn wensen en handelt daarnaar in alles, zozeer, meer dan ik had durven verwachten. Ik kon geen gehoorzamer vrouw hebben gehad, tenzij ik er één had laten houwen uit steen. Daarom ook heb ik mijn Käthe zo lief, ja, ik bemin haar tederder dan mij zelf, dat is een gewisse waarheid: liever zou ik zelf omkomen dan dat haar en de kinderen iets overkwam. Ik schat haar hoger dan het bezit van het koninkrijk Frankrijk of de heerlijkheid van Venetië en ik zou haar niet willen ruilen voor al de schatten van Croesus. Want dat is Gods hoogste gave en genadeblijk: een vrome, zachtmoedige, godvrezende en huishoudelijke vrouw te bezitten, met wie men in vrede leeft, wie men al zijn goed en al wat men bezit, ja zijn lijf en leven veilig kan toevertrouwen."

Zo waren dan de beide echtelieden één hart en één ziel, zij behoorden bij elkaar als de twee helften van één persoonlijkheid. Het kan dan ook niet vreemd heten, dat haar huis Katharina tijdens de afwezigheid van haar gemaal heel leeg en eenzaam toescheen, hoewel er door haar dienstboden en kostgangers anders leven en bedrijvigheid genoeg heersten. Ook de nabijheid van de gebroeders ***Peter en Hieronynus Weller,*** die Luther haar bij zijn vertrek tot haar bescherming en veiligheid in huis had achter gelaten, konden haar haar gemis niet vergoeden. Er was voor haar maar één Luther in de wereld, evenals er maar één zon aan onze hemel staat. Wanneer deze is ondergegaan is het nacht, en hoe al de duizenden van sterren ook fonkelen en de maan haar helderste stralen over het aardrijk uitgiet, zij kunnen toch de glans van de zon niet vervangen.

Katharina was bezig met enig naaiwerk, een kledingstuk voor haar kleine Hans, maar haar gedachten waren ver van haar arbeid.

Eindelijk legde zij de naald ter zijde en begaf zich naar de kast, zocht blijkbaar wat tussen de papieren en bracht weldra een portefeuille van geel leder te voorschijn waarin de brieven lagen, die zij uit Coburg had ontvangen; hoewel zij die al van buiten kende, las zij ze toch nog eens over en op haar gelaat kwam een uitdrukking van stil geluk, want uit deze brieven sprak opnieuw een bevestiging van het zalige gevoel dat zij steeds met zich omdroeg: dat doctor Maarten zijn vrouw liefhad met een innige, trouwe, volkomen liefde en dat ook de achting van andere brave mannen haar niet werd onthouden.

Zij kon zich nauwelijks weerhouden te glimlachen, toen zij de eerste brief ter hand nam, want daarin sloeg de doctor een zo vrolijke, schertsende toon aan, dat uit elk woord bleek hoe welgemoed hij zich gevoelde op zijn hoge post, "in het vogelenrijk," zoals bij het zelf noemde. De brief luidde als volgt:

"Genade en vrede zij u van Christus Jezus!

Mijne lieve Käthe!

Wij zijn welbehouden op onze Sinaï aangekomen, maar wij willen er een Thabor uit maken en hier drie tenten bouwen, één voor de psalmdichter, één voor de profeet en één voor Aesopus.[3] Vóór wij zover komen schrijft uw trouwe minnaar u echter nog eens hoe doctor Maarten tegenwoordig een koning is geworden, of ten minste een prins, en dat hij in een groot kasteel woont met dertig bedienden in bonte livrei als papegaaien, met nog twaalf wachters en twee hoornblazers op de tinnen. Buiten dat heb ik het hier zeer stil, en aangenaam om te studeren, zonder dat het leven en gedruis van de straat mij hinderen. Wij

[3] Luther vertaalde *de fabelen van Aesopus,*

wonen hier echter zelf een rijksdag bij. Vlak onder ons venster is een bosje, waarin de raven en kraaien een rijksdag houden en er is gestadig zulk een drukte, zulk een heen en weer gevlieg, alsof zij alle opgewonden waren van het drinken en feestvieren. Jong en oud snapt en kakelt tegen elkander in, zo onophoudelijk, dat ik mij afvraag waar zij de adem vandaan halen. Ik zou wel eens willen weten of er in uw streken nog veel van die edelen en ridders gevonden worden, want het is alsof zij allen hier bijeenvergaderd zijn. Hun keizer heb ik nog niet ontdekt, maar hun grote heren wandelen statig voorbij onze vensters, niet in prachtige dos, maar in een eenvoudig uniform; allen dragen zwarte rokken, hebben dezelfde grijze ogen, en zingen hetzelfde lied, met verschillende stemmen, naarmate zij jong en oud, groot of klein zijn. Voor een paleis of een vergaderzaal behoeven zij niet te zorgen, want het blauwe hemelgewelf strekt hun tot dak, het gewone veld tot tapijt, en hun muren zijn de einden van de aarde. Strijdrossen en wapentuig behoeven zij evenmin; met hun gevederde wagens ontvlieden zij elk gevaar. Het zijn ongetwijfeld grote en machtige heren, maar uit hun beraadslagingen heb ik nog niet wijs kunnen worden.
Zoveel ik echter door een tolk heb verstaan, beramen zij een grote veldtocht tegen tarwe, rogge en andere graansoorten en zal in die oorlog menig ridder zijn sporen verdienen, en menig heldenfeit worden verricht.
Zo zitten wij dan met het grootste vermaak naar hen te luisteren, en zien hoe vrolijk en lustig hun vorsten en bevelhebbers er van leven. Vooral scheppen wij behagen in hun krijgshaftige houdingen, in de ijver waarmede zij hun snavels scherpen en hun harnassen in gereedheid brengen, om een roemrijke zege over tarwe en rogge te kunnen behalen.
Wij wensen hun gezondheid en voorspoed toe en dat zij een groene heg mogen vinden om uit te rusten na de strijd. Zij doen mij denken aan de drogredenaars van de paus, met al hun gepreek en geschrijf, en ik zou die ook wel eens voor mij willen zien, om hen te horen redekavelen, die nuttige leden van de maatschappij, die tot niets anders deugen dan om alles te verslinden wat de aarde voortbrengt, en daarna te kakelen, de Hemel weet tot wanneer!
Heden hoorden wij de eerste nachtegaal, die zich tot dusverre hier nog niet scheen te vertrouwen. Het weer is heerlijk, geen regen, behalve gisteren een weinig; bij u zal het misschien anders gesteld zijn. En hiermede beveel ik u Gode aan. Het ga u wel!
Gegeven bij de Rijksdag van de graan-Turken, de 28ste april, anno 1530.

MAARTEN LUTHER"

Katharina legde de brief zorgvuldig weer in de leren omslag en haalde een tweede tevoorschijn, blijkbaar door een andere hand geschreven.

"Wat doet het mij goed!" sprak zij zacht bij zichzelf: dat zijn vrienden mij ook zo hartelijk gedenken!" En zij las de brief die Melanchton na zijn aankomst te Augsburg aan haar had geschreven:

"De genade Gods en alles goeds! Eerbare, deugdzame vrouwe Luther!

Ik zond u bericht om u te doen weten dat wij nu Goddank te Augsburg zijn aangekomen en dat wij de heer doctor in Coburg hebben achtergelaten, gelijk hij u ook ongetwijfeld zelf zal hebben gemeld. Ik hoop echter binnenkort bij hem te zijn. Ik bid u, schrijf mij spoedig eens hoe het u gaat en hoe de koopman met het koren heeft gehandeld. Als ik u ergens mee kan dienen, ben ik daartoe zeer bereid, daar zulks mijn plicht is, gelijk ik gaarne beken. Beide kanseliers, doctor George Brück en doctor Christiaan Baier, die de Evangelische geloofsbelijdenis op de rijksdag zullen voorlezen, groeten u en wensen u alles goeds. God behoede u!

Gedateerd Augsburg, op Woensdag na St. Walpurgis.

PHILIPPUS MELANCHTON"

Onder de brief stonden nog enige woorden:

"Lieve vriendin! Ook ik wens u, uw Hans en Magdaleentje, en tante Lena een gelukkige tijd. Geef een kus voor mij aan mijn liefste zoontje.

JUSTUS JONAS"

Op de buitenste rand stond nog te lezen:

"Ook ik, Johannes Agricola van Eisleben zend u mijn groeten, lieve vrouwe Luther."

Op het papier, dat evenals de andere brieven, al enigszins versleten was, vielen twee grote droppels, die niet dienden om het schrift duidelijker te maken.

"Hoe leidt toch alles wat ons verkeerd lijkt, ten goede!" fluisterde Käthe bij zichzelf. "De scheiding van mijn echtgenoot is mij een grote smart, en toch geeft zij mij nu als een zoete vrucht weer zulke lieve brieven, waaruit ik zie dat men mij toch liefheeft en men van mijn in trouw gedenkt."

Opnieuw volgde een brief in het handschrift van Veit Dietrich, haar kostganger en huisgenoot, die evenals Luthers neef, Cyriakus Kaufmann, tot hulp en bijstand van de doctor was meegereisd, beantwoordde een brief, die vrouwe Katharina spoedig na Magdalena's verjaardag, vergezeld van de beeltenis van de kleine, naar Coburg had gezonden:

Coburg, 19 juni 1530

"De genade Gods zij met u, eerbare, geliefde vrouwe Doctorin!

U hebt een recht goed werk verricht, dat u de doctor het portret hebt gezonden, want het heeft hem uitermate veel genoegen gedaan. Hij heeft het aan de muur tegenover de tafel gehangen in de kamer van de keurvorst waar wij eten. Toen hij het voor het eerst zag, kon hij het volstrekt niet herkennen. "Ach," zei hij: "mijn kleine Lena is immers zwart!" Maar thans bevalt het hem goed en ziet hij hoe langer hoe meer dat het Lena is. Zij gelijkt uitermate veel op Hans, in mond, ogen en neus.

Lieve vrouw Luther, ik smeek u, maak u niet ongerust over onzen heer doctor. Hij is, Goddank, weer fris en gezond, nadat hij veel heeft moeten lijden en verduren, niet alleen vanwege de zorgen die Augsburg hem geeft en de hernieuwde lichaamspijnen, maar ook voornamelijk door het afsterven van zijn geliefde vader, waarna hij zich een hele dag lang met zijn geliefd Psalmboek heeft opgesloten en. luid heeft geweend. Dit alles heeft hij echter gedragen als een strijdbaar held en hij heeft overmocht.

Ach lieve vriendin, ik kan de standvastigheid en opgewektheid, het geloof en de onwankelbare hoop van uw man in deze moeilijke tijden niet. genoeg bewonderen. Hij voedt die echter ook voortdurend door een vlijtig onderzoek van Gods Woord. Er gaat geen dag om, waarop hij niet minstens drie volle uren en wel de beste, tot studie het meest geschikt, in het gebed doorbrengt. Eens is het mij te beurt gevallen hem te mogen horen bidden. En o, welk een geloof in zijn woorden! Hij bidt met zulk een kracht en zoveel vertrouwen, dat men zou menen hem met een vader of een. vriend te horen spreken. Ik weet, zei hij, dat U onze God en Vader bent, en daarom ben ik er ook zeker van dat u de vervolgers van uw kinderen te schande zult maken. Doet u het niet, dan staat uw eer zowel als de onze op het spel, want het is uw zaak, wij zijn haar begonnen omdat wij wisten. dat U haar zou verdedigen en tot een zeker eind brengen. Dit ongeveer hoorde ik, van verre staande, hem met heldere, duidelijke stem bidden. Ook mijn hart brandde in mij, daar hij zo vertrouwelijk, zo opgewekt, eerbiedig en kinderlijk tot God sprak en onder het gebed op de beloften van God in de Psalmen aandrong, zeker zijnde dat alles wat hij bad, hem geschonken zou worden. Zie, lieve vrouwe Katharina, zulk een groot man hebt u tot echtgenoot, waarlijk u mag er God voor loven.

Hoe maken mijn kleine Hans het en de lieve kleine Leentje? Geef hun een kusje voor mij. U echter beveel ik, evenals tante Lena, in Gods hoede en ik groet u mede uit naam van onzen heer doctor en uw neef Cyriacus.

VEIT DIETRICH"

Aan Käthe Luther

"Genade en vrede in Christus! mijn lieve Käthe!

De bode is zo gehaast om zijn reis voort te zetten, dat ik slechts enige weinige woorden kan schrijven. U kunt doctor Pommer en allen zeggen, dat ik weldra meer hoop te schrijven. Wij hebben nog niets gehoord uit Augsburg, maar wij wachten elke dag schriftelijk bericht. Uit losse geruchten is ons ter ore gekomen dat het antwoord onzer tegenpartij in het openbaar zal worden voorgelezen; men heeft er de onzen echter geen afschrift van willen geven, opdat zij er op zouden kunnen antwoorden. Ik weet niet of dit waar is. Als zij het licht schuwen, zullen de onzen er niet lang blijven.

Ik ben sinds St. Lorentiusdag zeer gezond geweest en heb geen last meer van suizen in het hoofd. Dit heeft mij grote opgewektheid gegeven om weer aan het schrijven te gaan, want tot hiertoe was het suizen mij een grote plaag. Groet allen en alles voor mij. Een ander maal meer. God Zij met u. Amen. Houd maar aan in het gebed, want, het gaat goed en God zal ons helpen.

Verzonden op Zondag na St. Lorentius, 14 Augustus 1530.

MAARTEN LUTHER"

Aan deze brief had Käthe met een draad een andere bevestigd, die zij tegelijk had ontvangen:

"Genade en vrede in Christus! mijn lieve Käthe!

Toen ik mijn brief had dichtgemaakt, ontving ik juist de brieven uit Augsburg, en ik heb dus de bode nog even wachten opdat hij ze nog mee zou nemen. U ziet daaruit wel hoe het te Augsburg met onze zaak staat, bijna zoals ik in mijn andere brief schreef. Laat ze u maar door Peter Weller voorlezen, of door doctor Pommer. God helpt ons verder, zoals Hij nu genadig is begonnen. Amen. Thans kan ik niet langer schrijven, daar de bode, geheel reisvaardig, ongeduldig zit te wachten. Groet al mijn geliefden, in het bijzonder Hans Luther en zijn onderwijzer, die ik ook spoedig eens hoop te schrijven. Groet tante Lena en allen. Wij eten reeds rijpe wijndruiven, hoewel het deze maand hier zeer nat is geweest. God zij met u allen. Amen.

Uit de woestijn, op Maria hemelvaart 15 Augustus 1530.

MAARTEN LUTHER"

Nu kwam nog het allerbeste, iets dat afzonderlijk in een rozenrood papier was opgevouwen, de brief van Luther aan zijn geliefd zoontje Hans.

Om Katharina's mond speelde een blijde glimlach en haar ogen werden vochtig toen zij deze kostbare brief weer herlas en uit haar ziel steeg een gebed ten hemel voor de grote man, die op zo kinderlijke wijze schrijven kon. Het is als een kleinood van opvoedkunde en een waardig staaltje van de vaardigheid van de grote man in de taal van de kinderen.

Brief aan Hansje Luther

Genade en vrede in Christus, aan mijn hartelijk geliefd zoontje.

Ik hoor met genoegen dat je goed leert en ernstig bidt. Ga zo voort, mijn kind! Als ik terugkom zal ik je een mooi geschenk van de jaarmarkt meebrengen. Ik weet een fraaie tuin waar veel kindertjes in rondwandelen. Zij hebben gouden kleren aan en mogen van de grond zoveel rode appelen, peren, kersen en pruimen oprapen, als zij maar willen. Zij dansen vrolijk of rijden op mooie paardjes met gouden teugels en zilveren zadels. Ik vroeg de eigenaar van de tuin wie die kinderen waren. Hij antwoordde: het zijn de kinderen die graag bidden, die hun lessen leren en zoet zijn.

Toen zei ik: "lieve man, ik heb ook een zoon, hij heet Hansje Luther. Mag hij ook in de tuin komen, om appelen en peren te eten, op een mooi paardje te rijden en met deze kleine kinderen te spelen?"

"Zeker," zei de man: "als hij graag bidt, zijn lessen leert en zoet is, mag hij komen en Lippus en Joost (de kinderen van Melanchton en Justus Jonas) ook, en als zij allen te zamen zijn, krijgen zij fluiten, trommels, en allerlei muziekinstrumenten, dan mogen zij ook dansen en met kleine handboogjes schieten.

Toen bracht hij mij in een weide, die voor de dans was gereedgemaakt. Daar zag ik fluiten van zuiver goud, trommels en zilveren pijlen en bogen liggen, maar omdat het nog vroeg in de ochtend was, moesten de kinderen eerst ontbijten. Ik kon niet zeer lang wachten en zei tot de man: "och lieve heer, ik ga nu heen, en zal dadelijk aan mijn zoontje schrijven, dat hij trouw moet bidden en goed leren, ten einde ook in deze tuin te kunnen komen, maar hij heeft een lieve meui (tante) Lena genaamd; mag hij haar meebrengen?"

"Het zij zo," sprak de man: "ga dit aan uw zoontje schrijven."

Daarom, mijn kleine Hans, leer je lessen, en bid met een vrolijk hart en vertel dit alles aan Lippus en Joost, dat ze leren bidden. Dan zullen jullie met elkaar in de tuin komen. Wees hiermee de Almachtige God bevolen en groet tante Lena en geef haar een smak van mij.

Je lieve vader

MAARTEN LUTHER

Anno 1530

Brief aan Käthe, 24 september 1530

Aan vrouwe doctores Katherin Lutherin te Wittenberg in handen.

Genade en vrede in Christus!

M'n lieve Käthe! Gisteren heb ik je geschreven en een brief van mijn genadigste heer meegestuurd, waaruit je kunt opmaken dat de onzen te Augsburg aanstalten maken om te vertrekken. Dus hoop ik, met Gods genade, dat we binnen 14 dagen bij jullie thuis zijn. Ik vermoed dat onze zaak niet zonder doemvonissen zal blijven, dat maakt ook niets uit, ze willen alleen maar weer monniken en nonnen in de kloosters krijgen. Toch heeft Riedesel (Kamerdienaar van de keurvorst van Saksen) hierheen geschreven dat hij verwacht dat men in Augsburg uiteen zal gaan met vrede allerwegen. Dat geve God; het zou een grote genade zijn. We hebben het allemaal hard nodig, omdat de Turk ons te lijf wil. Meer zul je horen via Hornungen. Wees met allen Gode bevolen. Amen.

Zaterdag na St. Mattheus, 1530.

Martinus Luther

Het valt op dat er in een groot aantal brieven zijn, waarin Luther de kleinen bijzonder laat groeten. En hoe zullen zij alleen de vader, wanneer hij naar huis terugkeerde, met blijdschap tegemoet hebben gezien! In de diepe zakken zat immers meestal een wonderlijk geheim verborgen. Wanneer dat niet zo was, dan had de goede man van tevoren toch wel voor iets gezorgd. "Ik kan", zo schrijft hij in het jaar 1532 aan Käthe, "in deze stad, hoewel er nu een jaarmarkt is, niets vinden om voor de kinderen te kopen. Wanneer ik niets bijzonders zou meebrengen, zorg dan dat er voor mij iets in voorraad is."

Luther wil ook altijd vernemen, hoe het met de kinderen gaat. Vanuit de Koburg groet de vader, verblijd door de goede berichten van thuis, "Hans Luther en zijn onderwijzer."

En in een latere brief aan Käthe, brengen alle zware zorgen voor de Kerk hem er toch niet toe, dat hij vergeet om het vierjarig zoontje blij te maken met een geschenk, dat hij zal meebrengen: "Ik heb een groot, prachtig boek van suiker voor Hans Luther, dat Cyriacus van Neurenberg heeft meegebracht uit de mooie tuin."

HOOFDSTUK 16
LUTHERS GEZIN ALS EEN GODSHUIS

Terwijl Katharina nog bezig was de brieven weer alle netjes bij elkaar te leggen en de portefeuille met een rood lint toe te binden, werd zij gestoord door het binnentreden van haar nicht Elze Kaufmann, de dochter van een zuster van Luther, die deze, tegelijk met haar zuster Lena en haar al meer genoemde broeder Cyriakus, als wezen in zijn huis had opgenomen, evenals hij ook nog de zoon van zijn andere zuster, de student in de Godgeleerdheid, Hans Polner, in de kost had genomen.

Elze kwam de boodschap brengen dat een vreemdeling buitenstond, die zich Urbanus Rhegius noemde en vrouwe Katharina wenste te spreken, zeggende dat hij rechtstreeks uit Coburg kwam.[4]

Vrolijk verrast op het horen van deze naam sprong Katharina op en ijlde naar de binnenplaats, waar op de bank onder de grote perenboom, het lievelingsplaatsje van de doctor, een eenvoudig maar net gekleed heer zat, die bij haar nadering vol eerbied opstond en, zijn baret afnemend, haar beleefd groette.

"God zegene u, hooggeachte vrouwe!" begon hij met een enigszins vreemde uitspraak, die haar herinnerde aan het dialect van Baumgärtner: "ik reken het een bijzonder geluk de echtgenote te leren kennen van hem, die ik enige tijd geleden voor het eerst van aangezicht tot aangezicht aanschouwd heb, en het verheugt mij ten zeerste dat ik hem een kleine dienst kan bewijzen, door u, op mijn reis door Wittenberg, zijn groeten te mogen overbrengen."

"Hoe maakt mijn geliefde man het?" vroeg Katharina, terwijl een blij verlangen haar wangen met een hoge blos kleurde.

"Hij is zeer wel en vol goede moed; in zijn grote goedheid en minzaamheid heeft hij mij een hele dag van zijn kostbare tijd geschonken. Geloof mij: in mijn gehele leven heb ik geen gelukkiger dag doorleefd, want doctor Luther is zulk een geweldig theoloog als er nog nimmer geweest is. Ik heb hem altijd liefgehad, maar thans zijn mijn achting en liefde voor hem nog gestegen, want ik heb nu zelf gezien en gehoord wat men met geen pen van de afwezige kan beschrijven en met geen woorden ooit kan uitleggen. Zijn boeken, ja, ze tonen

4. Urbanus Henricus Rhegius or Urban Rieger (Mei 1489, Langenargen – 23 mei 1541, Celle) was een Lutheraans hervormer, die werkzaam was in Noord- en Zuid- Duitsland.

van wat geest hij is, maar als men hem zelf aanschouwt en men hem met apostolische zalving van goddelijke zaken hoort spreken, dan moet men het erkennen: Luther is te groot om zelfs door de knapste jurist weerlegd te worden. Hij is en blijft de eerste theoloog van de hele wereld, daarvan ben ik zeker."

In lieflijke verlegenheid luisterde vrouwe Käthe toe en wist niet wat te antwoorden.

Rhegius liet onderwijl zijn blikken naar alle zijden gaan.

"Dus dit is de plaats waar u woont, *het Godshuis,* het toevluchtsoord voor allen, die omwille van het Evangelie worden vervolgd? Zeg mij echter toch eens, hooggeachte vrouwe, hoe u het aanlegt om met uw geringe middelen zo velen te voeden en te kleden? Ik kon mijn oren niet geloven toen ik van de heer doctor vernam dat zijn hele inkomen slechte tweehonderd gulden bedroeg."

Lachend wees Katharina, naar de stal waar het vee stond. "Hoort u dat loeien en blaten en kakelen ginds, waarde heer? Als keuken en kelder leeg zijn, dan moeten de stal en ons tuintje die maar weer vullen. Toch zou deze hulp niet altijd toereikend zijn voor de velen, die dagelijks aan onze dis aanzitten, indien niet de liefde van onze vrienden ons nog af en toe bijsprong. In het bijzonder is de hand van onze genadige keurvorst steeds zeer mild voor ons. Mijn echtgenoot heeft echter op dit punt zeer sterk zijn eigen begrippen: hij wijst veel geschenken af, daar hij vreest dat God hem met tijdelijke goederen zou willen zegenen, terwijl hij alleen de eeuwige schatten voor zich begeert. De keurvorst heeft hem eens twee mijnschachten willen schenken, maar hij heeft de rijke gift geweigerd, daar hij vreesde dat de duivel hem toch geen geluk in de mijnen zou gunnen en dat anderen het dan voor hem zouden moeten ontgelden. Daar men de doctor nu van zijde al genoegzaam kent, wendt men zich, als men hem met een geschenk wil dienen, liever tot mij, en ik weiger niet het aan te nemen, maar aanvaard veeleer met dankbare blijdschap wat ons de liefde biedt, daar het alles weer ten goede komt aan de armen. Want hoewel ik er al mijn krachten toe inspan, heb ik nog niet eens kunnen verhinderen, dat de doctor verscheidene honderden guldens schuld heeft gemaakt, meestal door borg te zijn voor anderen of door ontvangen kleinodiën te gelde te maken. Onze lieve vrienden Lukas Cranach en doctor Engen- hagen willen dan ook uit welgeziene voorzorg de doctor niet meer tot borg dienen, daar van zijn bereidwilligheid dikwijls misbruik wordt gemaakt."

Rhegius had opmerkzaam toegeluisterd en wees thans naar de zijvleugel van het woonhuis: "Wat is dat voor een huis?" zei hij belangstellend.

"Daar wonen onze kostgangers," was Katharina's antwoord.

"Hoe, is het hele huis al vol?"

"Ja, het is een hele rij, die ik elke middag aan mijn dis ontvang. Enkelen die daartoe in staat zijn, geven mij een genoegzaam kostgeld, de meesten echter betalen met een "God lone het u!" en daarmede ben ik ook tevreden, daar wij tot hiertoe toch altijd nog genoeg te eten hebben gehad en wij nimmer gebrek hebben geleden. Indien ik het maar doen kon, zou ik graag allen zonder enig loon dienen."

"Gaat u daar weer iets nieuws bouwen? Ik zie daar in die hoek zulk een hoop dakpannen en stenen liggen."

"Ach, ons huis is groot en ruim genoeg, maar het is o zo oud en bouwvallig. Daarom heeft de raad van de stad ons dat bouwmateriaal kosteloos doen thuisbrengen, hetgeen de doctor ook heeft aangenomen, daar het een billijk loon was voor de diensten die hij de stad heeft bewezen tijdens de pestziekte en daar hij voor zijn predikambt geen cent wil aannemen."

Met steeds toenemende verbazing en welgevallen rustten de blikken. van de vreemdeling op de spreekster en op zachte toon mompelde hij iets dat deze niet verstond.

Daarop zei Katharina, het gesprek op iets anders brengend: "Uw spraak klinkt zo vreemd, vanwaar komt u toch, als ik zo vrij mag zijn dit te vragen?"

"Ik ben een Zwaab van geboorte," antwoordde Rhegius: "afkomstig uit Langenargen aan de Bodenzee, en zoals u wel aan mijn kleding ziet een theoloog, maar slechts een zeer eenvoudige en niets betekenende, niet waardig doctor Maarten de schoenriem te ontbinden, maar toch begerig om ook mijn deel van de arbeid te verrichten in de wijngaard van de Heere."

"Ga toch zitten, waarde heer Rhegius," zei Katharina vriendelijk: "terwijl ik enkelen van onze huisgenoten hier roep, wie u iets van de doctor kunt vertellen, dan zal ik onderwijl iets tot spijze voor u bereiden."

Met deze woorden spoedde Katharina zich over de binnenplaats naar het zijgebouw, waaruit zij na enige ogenblikken met de broeders Petrus en Hieronymus Weller, de onderwijzers van de kleine Hans, terugkeerde.

Terwijl deze zich met de vreemdeling onder de perenboom onderhielden en deze met levendige vragen bestormden, daalde Katharina af naar de kelder om een fles zelf gebrouwen bier te halen, en begaf zich toen met haast naar de keuken om op de haard enige eieren te bakken.

Zij was nog niet half daarmede gereed, toen Elze opnieuw binnentrad. "Ach, vrouwe Katharina, buiten staat een vrouw, die mij zó deed schrikken, ik weet niet of het is uit eerbied of uit medelijden. Zij ziet er uit als een vorstin, en toch zo ongelukkig, zo ongelukkig, dat men zou willen schreien als men haar aanziet. Zij vroeg mij of doctor Luther weer thuis was, en daar ik ontkennend antwoordde stond haar gelaat nog veel treuriger, maar weldra zag zij weer op en vroeg of u ook een medelijdend gemoed bezat voor de nood van vreemden. Toen ik haar verzekerde dat dit het geval was, smeekte zij mij dat ik haar tot u zou voeren."

Käthe gevoelde bij dit geheimzinnige verhaal een beklemming op de borst; zij liet Elze de verdere bereiding van haar eierkoek over en begaf zich daarop naar de grote deel.

Getroffen bleef zij op de drempel staan, want voor haar stond een vrouw, zoals zij nog nooit gezien had. Een hoge, edele gestalte, vol majesteit, met een gelaat waarop de zachtmoedigheid en een fier bewustzijn. van eigenwaarde om de voorrang streden, het geheel als omsluierd met een waas van onuitsprekelijk lijden. het ging vrouwe Katharina evenals Elze: toen de vreemde dame haar aanzag, schoten haar onwillekeurig de tranen in de ogen.

De onbekende scheen een toespraak, een welkomstgroet of een vraag te verwachten en liet smekend haar schone, zachte ogen op Käthe rusten.

"Wie bent u, lieve?" vroeg deze eindelijk op een toon van het innigste medelijden en bood tevens de vreemdelinge de hand.

Langzaan naderde deze en antwoordde in met een zachte, afgematte, maar zielvolle stem: "Mijn echtgenoot zit op een troon en draagt een keurvorstelijke hoed, maar ik heb niets waar ik het hoofd neerlegge."

Ontsteld week Katharina een paar passen achterwaarts.

"Ach!" riep zij: ***"de ongelukkige gemalin van de keurvorst van Brandenburg!"***[5]

"Jaagt mijn tegenwoordigheid u angst aan?" vroeg de vreemdelinge met die schuwheid, die aan het ongeluk eigen is. "Dan zal ik weer verder trokken, hoewel ik met een diep bezwaard hart de hoop laat varen dat ik onder het dak van de grote Hervormer rust zou vinden, want om des Evangelies wille rust de toorn van mijn gemaal op mij, en daar ik de leer van doctor Maarten als Gods Woord aanneem, heeft hij mij met gevangenschap gedreigd."

[5] Elisabeth of Brandenburg, gravin of Brunswick-Calenberg-Göttingen (1510–1558), dochter van Joachim I de Oude, Keurvorst van Brandenburg

Katharina's hart werd met innige deernis vervuld en zeker zou zij de ongelukkige vrouw aan haar hart hebben gedrukt, indien niet de natuurlijke eerbied voor de gemalin van een gekroond hoofd haar daarvan had weerhouden. Nu bepaalde zij er zich bij de hand van de vorstin hartelijk te drukken en op eerbiedige toon te stamelen: "Dit huis staat open voor allen die vermoeid en belast zijn, maar inzonderheid voor hen die lijden om des Evangelies wille."

Een glans van blijdschap vloog over het gelaat van de lijderes en met nauw ingehouden tranen antwoordde zij: "Daarvoor zegene u Hij, Die gezegd heeft: *zo wat u aan één van mijn minste broederen gedaan hebt, dat hebt u Mij gedaan."*

Met een onstuimig kloppend hart voerde Katharina de keurvorstin, nadat zij een kort afscheid had genomen van Urbanus Rhegius, naar de stille binnenkamer, die op de tuin uitzag, en weldra had de innemende vriendelijkheid van de edele vrouw alle verlegenheid van de gastvrouw overwonnen, zodat zij als vriendinnen samen spraken.

Nu vernam Katharina in een geregeld verhaal wat allerlei. geruchten haar al broksge-wijze hadden meegedeeld, dat namelijk de keurvorstin ter wille van haar Evangelisch geloof de toorn van haar pauselijk gezinde gemaal op zich had geladen; door haar heimelijk vieren van het Avondmaal onder beiderlei gestalte, dat de keurvorst was verraden, was hij daarop in zulk een woede ontstoken, dat bij gezworen. had dat de afvallige ketterin zon noch maanlicht meer zou aanschouwen. Op het horen van die bedreiging was zij naar Torgau gevlucht, tot de keurvorst van Saksen, die haar een stil en afgelegen slot aan de Elbe, Lichtenburg, tot woning had afgestaan. Dankbaar had zij zulk een goedheid aangenomen, maar zij gevoelde in haar afzondering haar inwendig leven geheel verkwijnen en verdorren, daar zij alle geestelijke spijze moest ontberen. Zij was daarom in alle stilte naar Wittenberg gekomen om in Luthers huis uit de bron van het levend water te kunnen putten, opdat haar ziel verkwikking, kracht en troost mocht vinden.

Katharina betuigde haar spijt dat haar echtgenoot zolang in Coburg werd opgehouden, maar bad de keurvorstin dringend het zo lang bij haar voor lief te willen nemen, totdat de doctor zelf haar op betere wijze kon ontvangen.

De keurvorstin was innig dankbaar voor deze vriendelijke ontvangst en weldra waren de beide vrouwen, wier zielenadel hen zo nauw verwant deed zijn, in een lang, vertrouwelijk gesprek verdiept. Meer en meer erkende Katharina nu, hoe het gerucht haar niet te veel had gezegd van de zachtmoedigheid, de ootmoed, de edele zin en de innige vroomheid, van de keurvorstin Elisabeth van Brandenburg. Deze op haar beurt gevoelde zich zeer aangetrokken tot het eenvoudige, oprechte, door reine liefde geheiligde wezen van Katharina, die aan al haar eenvoud en zachtheid een zo sterke geest en mannelijke moed paarde. Toen haar verblijf langer duurde en zij de omvangrijke arbeid van de vrouw des huizes meer leerde kennen, was het haar zelfs weldra een genoegen haar daarin behulpzaam te mogen zijn. Voornamelijk de zorg voor de kinderen was haar een welkome afleiding. De goede tante Lena trok zich graag terug in de schaduw van de achtergrond en gevoelde een jaloersheid, zelfs wanneer de ondankbare Hans bij de nieuwe "tante Elisabeth" al de liefde kon vergeten die tante Lena hem al zo lang had bewezen.

Het gevoel van eenzaamheid was thans voor Katharina voorbij. De edele vrouw te mogen dienen, de zwaar beproefde te troosten, was nu haar levensdoel en dat gaf haar dagelijks meer belangstelling in haar bestaan. Zij gevoelde zich gedragen en geheiligd in dit werk van de liefde, en zij werd steeds gelukkiger in die arbeid, hoe meer zij uit de blikken en woorden van de lijderes bemerkte, dat deze in het "Godshuis" rust had gevonden voor haar ziel en langzaam uit de nacht van de vertwijfeling tot de dag van de hoop terugkeerde.

Na acht dagen kwam er uit Coburg een brief van Luther aan zijn "lieve Käthe," met de boodschap dat zijn terugkomst nu naderde en dat hij voor zijn kleine Hans een groot boek van suiker zou meebrengen, dat neef Cyriakus uit Neurenberg had meegebracht, uit die mooie tuin, waarover hij hem al vroeger had verteld. Met van blijdschap stralende ogen zagen de beide vrouwen elkaar aan en beider harten klopten van verlangen naar de naderende tehuiskomst van de geliefde en vereerde man.

Tot grote blijdschap van het gezin, kwam vader Maarten voor het eind van het jaar terug bij zijn geliefden.

Kort daaropvolgend werd Käthe opnieuw zwanger. Aan de vooravond van de verjaardag van zijn vader, 9 november 1531, werd het geboren en daarom kreeg het de naam ***Maarten.*** De "gestrenge en eerbare" Johan Riedtevel, de schatbewaarder van de keurvorst, was zijn peet. Luther schrijft hem in december van het volgend jaar: "Uw petekind zal een arbeidzaam man worden, hij pakt aan en wil zijn zin hebben."

Het ziekelijke, en daarom wellicht ook wat verwende kind was, naar het schijnt, niet erg handelbaar. Luther vreest, dat Maarten wel eens een rechtsgeleerde zou kunnen worden. Over zo iemand waren hij en Käthe niet zo goed te spreken.

"Het laatste wat ik wil is", zo horen wij hem later eens zeggen, "dat geen van mijn zoons zich in deze faculteit laat inschrijven. Hans zal een theoloog worden; Maarten is een kleine guit, over wie ik bezorgd ben; Paul moet het opnemen tegen de Turken." Het is anders afgelopen dan de vader had gedacht.

HOOFDSTUK 17

VREDE TUSSEN DE KEIZER EN EVANGELISCHE VORSTEN*, 1532*

"Breng de kruiken eens, Sibylla, het bier is klaar," riep vrouwe Katharina één van haar dienstmaagden toe, die met haar in de bierkelder was. "Het moet ditmaal eens bijzonder mooi uitvallen, opdat het het hart van de doctor moge verheugen, want het mout dat de keurvorst ons heeft gezonden is bijzonder fris en krachtig. Waar blijven toch Dorothea en Brigitta? Zij mogen zich wel haasten om te komen eer het laat wordt, want wij hebben nog genoeg te doen voor de dag van heden."

Slaapdronken en geeuwend kwam op dit ogenblik Wolfgang aanstrompelen en op vrouwe Katharina's verzoek sloeg zelfs hij mee de handen aan 't werk, zodat de heldere, zwartachtig bruine drank in de kruiken stond toen de torenklok haar zes slagen deed horen.

Het was een stille, zwoele morgen in augustus van het **jaar 1532**. De hemel was bezet met grauwe wolken welke de gloed van de zon verminderden, die al verscheidene dagen met drukkende hitte de aarde had beschenen. Fido, het kleine huishondje, draaide zich slaperig om op zijn nachtleger en scheen geen lust te gevoelen dat die dag te verlaten. Ook de duiven op het dak lieten de vleugels hangen. en verroerden zich niet van hun plaats. Op de binnenplaats van Luthers woning heerste een vrolijke drukte, er werd zeker heden iets bijzonders verwacht.

Vrouwe Katharina begaf zich haastig uit de bierkelder naar de binnenplaats, waar het pluimgedierte rondliep en waar twee dienstmaagden bezig waren enige hoenders te slachten. Vandaar ging zij naar de keuken om te zien hoe ver Elze en Lena, haar nichten, waren gevorderd met de bereiding van de groenten.

Nadat zij zich overtuigd had dat alles overal in orde was en geregeld zijn gang ging, begaf zij zich, door Wolfgang en een bediende vergezeld, door de nog stille straten van de stad naar de boomgaard, die Luther nog bezat in de nabijheid van de Varkensmarkt.

In de schaduw van dichte wilgenbosjes lag hier stil en dromerig een kleine, smalle visvijver, op de inhoud waarvan het nu blijkbaar gemunt was, want de beide mannen wierpen een net uit, dat de breedte van de vijver bezat en sleepten dat, beiden langs één van de oevers lopende, door het water heen.

Het duurde niet lang of Käthe, die onderwijl van een lage boom een mandje vol peren had geplukt, zag een tamelijk grote voorraad van allerlei vissen uit het water optrekken: snoeken, forellen, karper en aal.

"Zo'n maal zal de doctor eens goed doen," zei ze met een tevreden lachje, "want hij is een groot liefhebber van vis en voor het feest van vandaag moeten wij deze spijzen eens met bijzondere zorg bereiden."

"Wat is er toch te doen?" viel de knecht in: "niemand heeft mij nog gezegd, welk feest er toch eigenlijk vandaag gevierd wordt."

"Weet u dan niet, Daniël," vroeg Katharina verwonderd: "dat er vrede is gesloten in Duitsland?"

En nu vertelde zij op de terugweg de knecht wat er de 23ste juli op de Rijksdag te Neurenberg was gebeurd; *dat de Evangelische vorsten een verdrag hadden gesloten met de Keizer en dat zij hadden beloofd deze te helpen tegen de Turken, op voorwaarde dat hij de voortgang van het Evangelie niet langer zou verhinderen, maar zijn recht van bestaan erkennen, totdat de zaak op een algemene kerkvergadering tot een einduitspraak zou zijn gebracht.*

In het voorjaar werd de Rijksdag in Neurenberg onderbroken door het bericht dat sultan Süleyman I Hongarije is binnengevallen. (De hulp van de vorsten was niet tevergeefs. In september kon Karel V de Turken uit Hongarije verdrijven.)

Ondertussen was men weer aan de poort van het klooster gekomen. Juist toen Katharina de binnenplaats betrad, kwam meester Peter, de barbier,[6] die elke morgen verscheen om de doctor te scheren, het huis uit. Bij trad ijlings op vrouwe Katharina toe, groette haar beleefd, en vroeg of de doctor niet thuis was. Hij had hem tevergeefs in alle vertrekken gezocht.

Katharina zag hem verschrikt aan. "Bent u wel aan de deur van zijn studeerkamer geweest?" vroeg zij.

"Ik heb tot driemalen toe daar geklopt, maar ik kreeg geen antwoord en zonder dat durf ik nooit naar binnen gaan."

"Ach," viel Katharina in: "dan heeft hij zeker weer de hele nacht opgezeten, want gisteren aan tafel sprak hij ook al zo weinig en was hij zo in gedachten verzonken."

Zij ijlde naar het slaapvertrek van haar echtgenoot, maar vond het bed onaangeroerd.

Nu snelde zij naar de studeerkamer en klopte, maar er kwam geen antwoord. Zij klopte nog eens - alles bleef stil.

Zij klopte ten derden male, en toen er ook nu geen antwoord kwam, stiet zij in angst de deur open en trad de kamer binnen, vanwaar haar een benauwde lucht tegenkwam. Daar zat de doctor over een boek gebogen, bewegingloos en zonder een woord te spreken. Naast hem op de tafel stond een stuk uitgedroogd roggebrood en een halve haring.

"Heer doctor!" riep Katharina met gedempte stem, terwijl zij bij de deur bleef staan.

Luther bewoog zich niet.

---

[6] Luther droeg aan hem zijn publicatie op, *hoe men moet bidden.*

Nu trad zij op hem toe, raakte hem met haar hand aan en boog zich over hem heen met een blik vol angst en verwijten.

Thans eerst bemerkte Luther haar tegenwoordigheid en zag verwonderd op.

"Mijn lieve heer doctor!" klaagde Katharina met tranen in de ogen: "wat heb je ons weer doen schrikken en met zorgen vervuld! Waarom handel je toch zo?"

Deze vraag bracht de doctor pas geheel tot zichzelf. Over zijn voorhoofd gleed een schaduw en met zijn hand wees hij op de Hebreeuwse Bijbel, die voor hem lag.

"Waarom beschuldigt je mij zo, Katharina? Meent je dat ik iets slechts in de zin heb? Weet je dan niet dat ik moet werken zolang het dag is? Want de nacht komt, waarin niemand werken kan."

Hij had deze woorden gesproken op bijkans harde toon, maar uit de klank van zijn stem hoorde Katharina wel, dat zijn toorn niet ernstig gemeend was.

Liefdevol streelde zij de hand, die zo rusteloos werkzaam moest wezen voor de gehele Christenheid en die nooit genoeg deed naar haar eigen oordeel.

Daar viel haar blik op de half opgegeten haringen en met een weemoedig lachje, vroeg zij: "Hoe komt het toch, dat u bij het karige voedsel dat u gebruikt nog zulk een krachtig lichaam hebt, zodat meester Melanchton naast u als een kleine jongen lijkt? Vandaag echter moet u uw vrouw het voorrecht gunnen u te verzorgen en u na uw nachtelijke ontbering en inspanning te verkwikken met versterkende spijzen. Wij hebben immers heden de vrienden bij ons genodigd om met ons feest te vieren ter ere van de gesloten vrede."

Luther streek met zijn hand over zijn voorhoofd. "O, dat had ik bijna vergeten, lieve vrouw! Ik verheug mij echter zeer op een middagmaal in de kring van onze vertrouwde vrienden, vooral daar ook Spalatin beloofd heeft te komen."

Plotseling stond hij op, legde zacht zijn hand op de schouder van zijn vrouw en sprak op geheel veranderde toon: "Mijne lieve vrouw, wat ben je toch altijd bezorgd om mijnentwille! Wens mij toch eens geluk, dat God de Heere mij zulk een goede huisvrouw heeft geschonken, die zo liefderijk waakt over mijn welzijn, zich zo verstandig schikt naar mijn wensen, en mijn fouten en gebreken zo geduldig verdraagt! Het zou met doctor Maarten maar droevig gesteld zijn als hij zijn Käthe niet had. Daarom ook wil ik haar graag in huis en hof de heersersstaf overlaten, want ik ben maar een zeer onverstandig huisvader en in huiselijke zaken zijn de vrouwen toch maar heel wat meer waard dan de mannen."

Onder zoveel lof werd Katharina verlegen en zij gaf het gesprek een andere wending door te zeggen: "Buiten wacht meester Peter, de barbier, mag hij thans bij u binnen komen?"

Op Luthers toestemmend antwoord verwijderde Käthe zich en de baardschrapper, een klein, mager mannetje met nadenkende blik en beweeglijke tong trad binnen. Hij groette de dokter vol eerbied en begon toen aan zijn werk.

Terwijl hij zijn zeep in zijn bekken roerde, vroeg Luther: "Nu, meester, wat hebt u vandaag voor nieuws?"

De barbier zweeg een ogenblik, toen stamelde hij: "Ach, eerwaarde heer doctor, het nieuwste nieuws is dit, dat de arme meester Peter nog altijd niet weet hoe hij toch moet bidden en al zo lang had ik u graag eens gevraagd hoe men die kunst leert, want u als de meester zult toch een arm Christenmens in deze zaak wel willen onderrichten."

Een lachje speelde om Luthers mond. "Doe maar eerst uw werk, dan zal ik eens met u spreken," zei hij welgemoed.

De barbier haastte zich en wachtte verlangend naar wat Luther zeggen zou.

"Ga maar eens hier zitten, goede man," zei deze eindelijk, nadat hij met een schone doek zijn gelaat weer had afgeveegd. "Noemt u bidden een kunst? Wel, het is er eigenlijk ook

één en wel één, die zij in het pausdom nimmer recht kennen. En toch kan ieder oprecht Christen haar zeer gemakkelijk leren,

Zie, mijn vriend, als uw ziel geen opgewektheid bezit tot het gebed, wek er haar dan toe op, door u met uw psalmboek terug te trekken in uw binnenkamer, en lees totdat u uw hart warm in u voelt kloppen en u tot u zelf komt, wat het beste geschiedt als de dag juist begint of ter ruste neigt. Ook doet het wel eens goed de catechismus ter hand te nemen en de hoofddelen daarvan aandachtig te overdenken. Dat is ook een goede vuursteen om in uw hart een vuurtje te doen ontbranden. Ik, hoewel ik al een oude doctor in de godgeleerdheid ben, laaf mij toch nog altijd aan het Onze Vader en de geloofsartikelen. Die strekken vaak tot voedsel en lafenis van mijn ziel en nooit heb ik hun rijkdom uitgeput. Wanneer ge u op die wijze tot het gebed voelt gedrongen, zie dan wel toe, dat het geschiedt met een toegewijd en onverdeeld hart! Een goed barbier moet immers ook al zijn gedachten, zinnen en ogen op zijn scheermes richten en niet terwijl hij er mee bezig is over iets anders denken en rondkijken."

Meester Peter bedankte de doctor met een vloed van woorden voor zijn uitleg en wilde zich daarna verwijderen, maar Luther hield hem tegen: "Indien u de tijd hebt, mag u wel eens blijven en onze huiselijke godsdienstoefening bijwonen, het is juist de tijd waarop wij die elke morgen houden."

Hij nam de Bijbel en de catechismus van de tafel en ging de meester voor naar de deel, waar allen al verzameld waren en slechts op de heer des huizen wachtten.

Na een morgengroet gewisseld te hebben, schaarden allen zich in goede orde om de lange eikenhouten tafel, ieder op zijn gewone plaats; aan het hoofdeinde zat de doctor, naast hem aan zijn rechterhand vrouwe Katharina met tante Lena en de kinderen, aan de linker de gebroeders Peter en Hieronymus Weller, met Wolfgang en vier andere kostgangers die als leden van het gezin werden beschouwd; tegen over hen de zusters Elze en Lena Kaufmann en de dienstboden.

Met zijn welluidende zware stem zette nu de huisvader een lied in en uit aller hart en mond steeg nu de bede ten hemel:

" Ach schonk ons Uw nabijheid
O Heer, ten allen tijd!
Geen wereld kan ons deren
Wanneer Gij voor ons strijdt.
Gij Zelf o Heer en Gij alleen
Zijt onze Burcht en anders geen."

Nadat de huisvader daarop de 23ste psalm had gelezen, stond de kleine huisgemeente op van haar zitplaatsen en bad samen het morgengebed:

"Almachtig God, Vader, Zoon en Heilige Geest, Amen. Ik dank U, mijn geliefde hemelse Vader, door Jezus Christus, uw lieve Zoon, onze Heere, dat U ons deze nacht voor alle gevaren en rampen zo genadig en vaderlijk hebt behoed, en ik bid U mij ook deze dag te bewaren voor zonden en voor alle kwaad, opdat al mijn doen en mijn leven u welgevallig zij. Want ik beveel mij met lichaam en ziel in Uw handen. Dat Uw heilige engelen met ons mogen zijn, opdat de Boze geen macht of geweld over mij moge uitoefenen. Amen."

"Laat ons nu de catechismus horen!" ging Luther verder: "Jij, Wolfgang, mag vandaag beginnen."

Wolfgang stond op en met gevouwen handen zei hij het eerste gebod op, zijn buurman het tweede en zo ging het de rij langs, totdat de beurt aan de doctor kwam, die ook evenals een schooljongen zijn les opzei.

"Mijn lieve Hans," vroeg hij daarop aan zijn zesjarig oudste zoontje: "kunt je mij wel zeggen waar ik gisteren met mijn uitleg ben gebleven?"

Dadelijk klonk uit het kleine mondje het antwoord: "Bij het laatste van de tien geboden, vader."

"Hoort dan nu eens," hervatte Luther: "wat eigenlijk de hele wet betekent. Het schepsel mag op het horen van het woordje "wet" billijkerwijze angst en schrik gevoelen, daar het met straffen en rampen dreigt voor alle overtreders. En dit is ook de bedoeling van God, dat de wet de zondaar beangstige en verschrikke, want zij is een tuchtmeester, die in de rechterhand een roede draagt. Toch moet u het wel verstaan: de wet is niet alleen een tuchtmeester, die lust heeft tot straffen en dreigingen, maar zij is een tuchtmeester, die leidt tot Christus; want wat zou dat voor een tuchtmeester zijn, die niets deed dan zijn leerlingen plagen en kwellen, maar hun niets leerde? Zoals in vroeger jaren. de schoolmeesters waren, toen de scholen nog ware kerkerholen leken en de schoolmeesters stokbewaarders en tirannen, die de arme kinderen boven mate kastijdden en straften, zodat zij, hoe ijverig zij ook leerden, er weinig nut van hadden, zulk een tuchtmeester is de wet niet, want haar enige doel is, hen, die zij moet kastijden, tot Christus te drijven. Zodra zij de mensen tot Christus heeft gevoerd, zodra is het uit met alle dreigingen en doet zij de mens niets meer. Wil Mozes met mij in het gericht treden, dan wijs ik hem terug en zeg: Ga weg achter mij, Mozes, hier staat Christus! en op de jongste dag zal Mozes mij aanzien en zeggen: "U hebt mij op de rechte wijze begrepen" en hij zal mij goedgunstig zijn. Want wie in Christus is, die is vrij van de wet, gelijk de Heilige Schrift zegt: Christus is de vervulling van de wet. Wie Christus toebehoren, die kan Mozes niet meer met de roede tuchtigen, want zij zijn geheiligd."

Plotseling zich tot zijn vrouw wendende, ging de doctor, voort: "Lieve Käthe, geloof je, dat je heilig bent?"

De aangesprokene werd door deze onverwachte vraag geheel van haar stuk gebracht en zij wist niet dadelijk, wat te antwoorden. Na een poosje zei zij: "Hoe zou ik kunnen geloven, dat ik heilig ben? Ik ben immers een grote zondares."

De doctor glimlachte: "Zie nu toch eens, hoe de paapse gruwelen de harten hebben verwond en al het inwendige leven zo hebben vernietigd, dat er niets overblijft dan de uitwendige en persoonlijke vroomheid en heiligheid, die slechts op schijn berust. Lieve Käthe, indien je gelooft, dat je gedoopt en een Christin bent, dan moet je ook geloven, dat je heilig bent. Want de Heilige Doop bezit de kracht om de macht van de zonde zodanig te breken, niet, dat zij niet meer bestaan of gevoeld wordt, maar dat zij niet meer verdoemen kan. De werking, kracht en macht van de doop is zo groot, dat zij alle aanvechting van de duivel vernietigt en krachteloos maakt."

Een lichte blos vloog over Katharina's wangen en haar ogen dankten de doctor voor de ontvangen troost met een sprekende blik.

Thans stond, in navolging van de heer des huizes, de gehele kleine gemeente weer op, om de priesterlijke zegen te ontvangen.

De dienstmaagden haalden hierop uit de keuken de ochtendpap, die in stilte gebruikt werd en daarna toog ieder aan zijn eigen arbeid.

De doctor nam uit zijn studeerkamer zijn Hebreeuwse Bijbel en begaf zich, vergezeld van Peter Weller, naar de Hogeschool om daar een voordracht te houden over het Boek Genesis. Hieronymus Weller nam kleine Hans mee naar zijn vertrekje en gaf hem onderwijs in de schrijfkunst.

De ochtenduren vlogen om en onder de perenboom op de binnenplaats werd een grote, lange tafel gedekt met helder wit linnen, want de doctor had de wens uitgesproken, dat de feestmaaltijd onder Gods vrije hemel zou worden genoten.

De lucht word echter steeds donkerder en weldra vielen er zware droppels: ook stak er een sterke wind op en dreef al de wolken samen, die zich eerst nog aan de horizon hadden schuilgehouden.

Verdrietig riep Käthe haar dienstmaagden om alles weer naar binnen te brengen en klaagde de doctor, die juist naderde, haar nood, dat de regen zo haar vreugde kwam bederven.

Luther hief dreigend zijn vinger op. "Spreek zo niet, lieve Käthe! Denk eens hoeveel honderdduizenden guldens waarde God ons hierin schenkt. Het regent thans tarwe, haver, gerst, gras, melk en alles wat wij nodig hebben: laat ons daarvoor liever God danken en niet morren. Wij hebben toch immers in huis ook plaats genoeg om te eten en te drinken.

Hoor eens: is dat niet het geluid van wielen, dat ik daar verneem? Ja, waarlijk, daar is Spalatin! Ik was al bang, dat hij niet zou komen. De anderen zijn zeker allen al binnen!"

Werkelijk reed op dit ogenblik een voertuig de binnenplaats op en enige minuten later drukte Luther onder de stromen van regen de geliefde vriend aan zijn hart. Ook de andere gasten traden naar buiten om de nieuw aangekomene te begroeten: Philippus Melanchton, Justus Jonas, Johannes Bugenhagen, George Röhrer, de kapelaan van de Mariakerk, Kaspar Cruziger, de hoogleraar en hofkapelaan te Wittenberg, en Lukas Cranach.

Ook Katharina, had heden twee van haar beste vriendinnen uitgenodigd, de vrouwen van Melanchton en Jonas, beiden haar naamgenoten, zodat wij thans drie Katharina's aan de dis bijeen vinden.

Met grote blijdschap zagen de vrienden doctor Maartens opgewektheid en in stilte dankten zij daarvoor de Heere, want geruime tijd hadden een geest van zwaarmoedig-heid en vreselijke aanvechtingen van de satan op hem gedrukt als een loodzware last. Met bijzondere belangstelling vroeg Luther naar de gezondheid van de keurvorst, die al sinds februari sukkelend was en de goede berichten die Spalatin kon geven, deden de goede luim van de doctor nog toenemen.

Nadat het gesprek een poosje zeer levendig was geweest, verhief Luther zich van zijn zetel en in de rechterhand een bierkan vattende, zei hij:

"Lieve vrienden! Thans is de Christenheid gewoon voor de Turken drie kruisjes te maken en hun alles kwaads toe te wensen, als de vijanden van God en de verdervers van de Christenheid; thans echter rust de plicht op ons hen te danken en een dronk op hen uit te brengen."

De mannen lachten, want zij begrepen de scherts wel. Het was immers aan Sultan Soliman te danken, ***dat de vrede tussen de keizer en de evangelische vorsten, die te Schmalkalden getroffen was,*** tot stand was gekomen. Het gevaar dat het Duitse rijk dreigde door het naderen van het Turkse leger, had de keizer gedrongen door een zure appel heen te bijten en de eisen van de Evangelischen in te willigen, om zich te verzekeren van hun hulp tegen de algemene vijand.

Na een ogenblik ging Luther ernstiger voort: "Hoe moet toch elk schepsel in Gods hand een werktuig worden tot uitvoering: van Zijn heilige wil, dikwijls zonder dat het er zelf iets van weet of vermoedt! Wie dan menen het kwade te doen, bewerken juist het goede en moeten, terwijl zij meenden het Godsrijk te verderven, medewerken aan deszelfs opbouw. Dat daarom ons vertrouwen niet vermindere, want God de Heere heeft veel middelen en wegen, ook als ons kleingeloof meent, dat het nu voor goed met ons gedaan is; zelfs de Turk moet het Evangelie dienen, als paus en keizer het niet willen. Ach, lieve vrienden! Hoe genadig heeft de Heere toch tot hiertoe onze zaak geholpen! Er is thans immers in alle Duitse landen een grote schare te vinden, die de waarheid aanhangt. Het gebouw is al onder dak,

er behoeven geen fundamenten meer gelegd te worden, het moet slechts worden vergroot en in stand gehouden. Een nieuw geslacht groeit op en niet meer op mij alleen rust de gehele last, maar velen zijn met mij de zuilen en dragers van het nieuwe leven, als aanvoerders in de strijd van het licht tegen de duisternis."

Spalatin zag de spreker met instemming aan: "Ja, broeder Maarten, ook mijn ogen zien met blijdschap de uitbreiding van de goede zaak, vooral sinds de keurvorst zulke goede tijdingen heeft meegebracht uit Neurenberg, tijdingen die wel mee de oorzaak zijn dat zijn gezondheid zo is vooruitgegaan."

"Wij hebben nu daareven een dronk uitgebracht op de Turken," zo nam thans de kapelaan Röhrer het woord: "maar met nog meer reden mogen wij thans klinken op de gezondheid van de man, wiens machtige geest de vrede tussen de keizer en het Schmalkaldisch verbond tot stand heeft gebracht, de man, die zo goed weet te onderscheiden wat van God en wat van de keizer is, beter dan Zwingli zulks doet, wie zijn vermenging van het geestelijke en het wereldse tot verderf is geworden. Wat zouden wij zijn zonder de man, die - -"

Luther, op wie bij deze woorden aller blikken zich richtten, maakte een afwerende beweging en zei met grote ernst: "Waarde Röhrer, u weet toch, dat ik zulke woorden niet graag hoor. Wat ik ben, ben ik door Gods genade, Hem komt alle eer toe."

Spalatin had zich ondertussen gewend tot Käthe, die naast hem zat en fluisterde haar toe: "De keurvorst zendt uw echtgenoot door mij een geschenk van honderd goudguldens. Dit was maar een kleine en geringe gave," zei hij "vergeleken bij al de troost en de bemoediging, die Luther hem bij zijn laatste bezoek op zijn ziekbed had geschonken, maar toen drong zijn hart hem om te doen wat hij kon, om hem zijn dankbaarheid te betonen. Ik wil mij echter met deze zaak niet tot hem wenden, maar tot u, lieve vriendin, daar ik wel vooruit weet, dat hij zelf die gave weigert. Wees daarom zo goed het geld aan te nemen, want u kunt het wel gebruiken en u doet er onze goede heer groot genoegen mede."

Katharina drukte de hofprediker onder de tafel de hand en dankte hem op zachte toon, er bijvoegend: "Op dit punt is het onmogelijk de doctor van mening te doen veranderen. Eergisteren nog hadden wij hierover een kleine woordenstrijd. Er kwam een student bij ons, die zijn studiën had voltooid en geen teergeld meer bezat om huiswaarts te keren. Mijn man tastte dadelijk met Zijn hand in zijn zak, maar hij vond er geen geld en in de kast evenmin. Daarop greep hij een zilveren beker van de schoorsteenmantel en reikte die de jongen man toe. Deze weigerde, dat aan te nemen en ook ik wenkte de doctor met mijn ogen. Maar het was, alsof hij niets zag of hoorde, integendeel drukte hij met zijn krachtige hand de beker in elkaar en drong hem de student op met de woorden: Ik heb geen zilveren beker nodig. Hier, vriend, neem hem, en ga er mee naar de goudsmid: wat hij er u dan voor geeft, mag u behouden!"

Spalatins ogen werden vochtig en met een hoofdschuddend lachje zag hij naar Luther, die met zijn buren in een vrolijk gesprek gewikkeld was, en met een klank van bewondering in zijn stem zei hij:

"Dat is weer geheel en al Luther!"

Toen de groenteschalen leeg waren, stond Katharina op en bracht na enige ogenblikken de vis op; toen zij er mee bij haar echtgenoot kwam, klopte deze haar schertsend op de schouder en zei: "Käthe, u hebt meer genoegen met uw weinige vissen, dan menig edelman, wanneer hij ettelijke grote vijvers leegvist en enige honderden vissen ophaalt. Ach, begerigheid en eerzucht maken dikwijls dat wij Gods schepselen niet met de ware dankbaarheid kunnen genieten. Menige gierigaard die zich in overvloed kon baden, heeft daarvan niet het minste genot: het is wel waar, dat de goddelozen de heerlijkheid van God niet kunnen zien."

Melanchton had naar zijn gewoonte in een stil gepeins verzonken gezeten. Thans hief hij het hoofd op en zei, tot Luther gewend: "Wat zouden onze vijanden wel zeggen, als zij ons allen hier zo vrolijk bijeen zagen!"

"Laat hen zeggen wat zij willen," antwoordde Luther beslist: "als wij vasten, dan roepen zij: Zie, die farizeeërs en schijnheiligen! Vieren wij feest, dan noemen zij ons vraten en wijnzuipers. Welnu, zij hebben de Heiland in Zijn dagen op de aarde net zo behandeld; vraag dus liever: Wat zegt onze Vader in de hemel er van, dat wij zo hier neerzitten en Zijn goede gaven genieten? Hij heeft immers alles geschapen, opdat wij het gebruiken zouden en Hij vraagt niets van ons dan dat wij erkennen, dat het Zijn gaven zijn en dat wij er met een dankbaar hart gebruik van maken."

Zo verliep nog een uur onder allerlei vrolijke gesprekken, totdat de heer des huizes zijn gasten in een dankgebed voorging.

De mannen begaven zich daarop naar de tuin en verlustigden zich, daar na het ophouden van de regen de lucht heerlijk was opgefrist, niet de kegelbaan die Luther daar, met behulp van Wolfgang, voor zijn kostgangers had opgericht, terwijl de vrouwen een rustig plaatsje zochten onder de perenboom.

De vriendschapsband van deze drie vrouwen was niet minder innig dan die van de mannen; vooral de echtgenoten van Luther en van Justus Jonas waren trouwe vriendinnen. Zeker hebben zelden twee vrouwen elkander beter begrepen dan deze beiden; er was geen vreugde, die zij niet met elkaar deelden, geen leed, dat de één niet met de andere droeg. Menigmaal, als Luther, vervuld met allerlei sombere voorgevoelens, er aan dacht, hoe hij zijn vrouw als weduwe zou achterlaten, wees hij troostvol op vrouwe Katharina Jonas als haar steun, haar toevlucht, haar raadsvrouw en haar troost. En. de vriendschap van de moeders ging ook over op haar kinderen, die veel met elkaar speelden en ook samen onderricht ontvingen.

Nog niet lang hadden de drie vriendinnen zo samen gezeten, toen zij Luthers vrolijke, stem hoorden en opziende zagen zij een nieuwe gast naderen, de zanger uit Torgatt, Johannes Walter, die bij Luther zo hoog stond aangeschreven. Een vrolijke begroeting had plaats; alleen Wolfgang was niet ingenomen met de storing en bromde ontstemd: " Waarom moet die man ook nu juist hier komen! Nu is het natuurlijk weer gedaan met het kegelen en moet dat vervelende zingen weer beginnen."
De goede Wolfgang, die zijn zanglessen scheen te hebben genomen bij de kraaien en de eksters, hoorde liever het rollen van de kegels dan de schoonste muziek, vooral wanneer hij, zoals nu, zelf de kegels telkens weer mocht opzetten. Zijn vermoeden bleek juist, want weldra hadden allen zich om de zanger verzameld en hieven onder diens leiding het ene lied voor, het andere na aan: eerst de volksliederen, die Luther zo graag zong, daarna echter geestelijke lofzangen en koralen, die op Luthers verzoek en onder toezicht van de zanger ten behoeve van de evangelische Godsdienstoefeningen in druk waren verschenen.

Onder het zingen werden de harten steeds opgewekter en dankbaarder gestemd en de geestdrift steeg ten top, toen Walter de strijd- en zegezang van de Wittenberger Godsman aanhief: *"Een vaste Burcht is onze God."* De tonen er van werden op de vleugelen van het avondkoeltje gedragen tot ver in de stille straten van de stad en strekten zo ook anderen tot opbouwing en bemoediging, want wonderbaar groot was de invloed, die dit heldenlied steeds op het hart van al zijn hoorders had. Zelfs Wolfgang kon de werking van dit lied niet weerstaan; ook hij trad in de kring en met eerbiedig ontbloot hoofd zong hij de geliefde woorden mee, zo goed en zo kwaad als het ging.

De avond daalde ongemerkt en nadat Katharina de vrienden nog een kleine verkwikking had bereid, verlieten allen, uitgezonderd Spalatin en Walter, het huis, dat, als het een opschrift had moeten dragen, wel "Een woning van God onder de mensen" had mogen heten.

Deze woning was een bijzonderheid in Wittenberg. In de tijd was Wittenberg maar een armoedige, kleine stad; de meeste huizen waren slechts hutten, van hout en leem gebouwd en voor het grootste gedeelte met strodaken gedekt, en de nauwe kronkelende straten hadden een plaveisel, dat met regenweer of stormwinden niet juist tot wandelen uitlokte. Slechts enkele gebouwen waren er, die enig meer aanzien hadden: de fraaie kerken, het keurvorstelijk slot, de Hogeschool, het Franciskaner- en Augustijnerklooster, met enkele particuliere woonhuizen toonden aan dat men zich in een stad bevond en niet op een dorp. Maar de schoonheid van het 'Zwarte Klooster' bestond hierin, dat het verlicht werd met het Licht van het Evangelie. Daardoor werd het als het ware een Witte Poort des hemels.

Het waren niet alleen mooie ontmoetingen die het gezin meemaakten, talrijke ontnuchteringen waren ook hun deel. Deze maakten Luther noch bitter, noch hard. Hoe mooi is de brief, die hij op reis, 27 februari 1532, aan Käthe schrijft ten gunste van zijn knecht Johannes Rischmann, die op het punt staat om het huis van Luther te verlaten:
"Nu Johannes heengaat, eisen nood en eer, dat ik hem eervol ontslag verleen. Want ge weet, dat hij ons trouw en ijverig heeft gediend, en zich waarlijk nederig naar het Evangelie heeft gedragen, en in alles zijn plicht heeft gedaan. Denk er eens aan, hoe dikwijls wij aan slechte lui en ondankbare scholieren wat gegeven hebben, aan wie het niet besteed was. Houd je dus nu eens goed, en laat zo'n vrome jongen dan ook niets tekort komen, want ge weet, dat het aan hem goed besteed en Gode welgevallig is. Ik weet wel, dat wij weinig bezitten, maar ik zou hem graag 10 gulden geven, als ik die had. Maar minder dan 5 gulden moet ge hem toch niet geven, want hij gaat maar sjofel gekleed. Wat ge méér kunt geven, doe dat dan, vraag ik je. Wel zou de kerkenkas terwille van mij deze mijn knecht wat mogen geven, aangezien ik mijn knechten op mijn eigen kosten ten dienste en ten nutte van hun kerk moet houden, maar het zij aan hun eigen believen overgelaten. Laat het aan jou niet liggen, want er is ook nog een beker. Laat je gedachten er eens over gaan, hoe je het klaar krijgt. God zal wel wat anders geven, dat weet ik. Wees hiermee Gode bevolen. Amen."

De voormalige monnik is de overtuiging toegedaan: "Als ge een arme man met een gulden aan voedsel helpt, dan doet ge meer dan wanneer ge voor alle heiligen een kerk van goud bouwt."

Prachtig en aanschouwelijk zegt Luther eens in een preek in de "Kirchenpostille": "Wie goed bezit, die zij een heer over dat goed... Maar als hij een heer is van dat goed, dan dient dat goed hèm, maar hij dient niet dat goed. Derhalve helpt hij de armen met zijn goed en hij geeft hun, die niets bezitten. Als hij iemand ziet, die geen mantel heeft, dan zegt hij tot het geld: 'Kom op, jonker gulden! Daar is een arme, naakte man, die geen mantel heeft, hem moet ge dienen. Daar ligt iemand, die geen lafenis heeft: Kom voor de dag, jonker Annaberger - en Joachimsdaalder! Ge moet ernaar toe, help hem!' Zij, die zó met hun goed omgaan, zij zijn heer over hun goed, en dat doen zeker alle christenen. Maar zij, die veel geld opsparen, en er altijd op bedacht zijn hoe die hoop groter en niet kleiner kan worden, zij zijn knechten."
Woord en daad waren ook in dit opzicht bij Luther één. Käthe had gelijk; toen men aan tafel gewaagde "van een professor in Wittenberg, die streefde naar het aardse goed, die zich op gierigheid had toegelegd en veel verstand had van blinkende guldens", toen zei de vrouw van de Doctor: "Als mijn heer zo gezind was geweest, dan zou hij rijk geworden zijn."

Toch hield Luther van de Mammon: hij "heeft twee deugden; de eerste is, dat hij ons gerust stelt, als het goed gaat en wij zonder godsvrucht leven; de andere is, dat hij ons in een tijd van droefheid, wanneer het slecht gaat, leert om God te verzoeken, God te ontvluchten, en een vreemde god te zoeken." Overigens: "rijkdom is een gave van God, men moet die niet verwerpen, maar God ervoor danken en er een christelijk gebruik van maken."

Omdat Luther er zulke beginselen op nahield, was het een geluk, dat hij in zijn Käthe een spaarzame vrouw bezat. Graag prees hij haar daarvoor, blij, dat zij hem aanvulde. Toen hij eens zei: "De man moet verdienen, maar de vrouw moet sparen. Daarom kan de vrouw wel de man rijk maken, maar de man niet de vrouw, want de uitgespaarde penning is meerwaard dan de verdiende", dan was dat maar niet in het algemeen gezegd. Het was een getuigenis aangaande Käthe en hemzelf. Een genadige beschikking van God had aan deze man, die voor zichzelf geen behoeften had, bijna verkwistend vrijgevig was, en van wiens lichtgelovigheid veel misbruik werd gemaakt, een levensgezellin geschonken, die zuinig was en spaarde, zonder gierig te zijn. Toen Luther zich eens met geldzaken bemoeide, slaakte hij al spoedig de verzuchting: "Ik zou nooit kunnen rekenen, het stemt een mens onaangenaam, het gaat mij te hoog." Maar hij troost zich over zijn gebrekkige rekenkunst: "De Heere, onze God, moet de voogd van de dwazen zijn."

HOOFDSTUK 17

DE MOEDER EN HAAR KINDEREN, 1533, 1534

Paul geboren

De sierlijke rozentuin waarin het echtpaar Luther leefde, mocht zich weldra in een nieuwe plant verheugen. De jongste zoon, Paul, werd op 28 januari 1533 geboren. Zijn peten waren, behalve Hans Rörer, erfmaarschalk van de keurvorst, hertog Johan Ernst, broer van de keurvorst, Jonas, Melanchthon, en mevrouw doctor Lindemann, de echtgenote van de lijfarts van de keurvorst. Over zijn naam zei Luther bij de doop, *dat deze was gekozen ter ere van de heilige apostel Paulus, aan wie hij zó veel te danken had, dat het billijk zou zijn, als hij twee zoons naar hem zou noemen.*

Met het oog op de flinke bouw van het knaapje, bestemde Luther hem al dadelijk voor de strijd tegen de Turken. Daarom koos hij ook een edelman, Hans von User, Erfmaarschalk en Landrentmeester, tot peetvader en nodigde die in onderstaande brief, in de nacht van 28 op 29 januari geschreven, uit bij de doop van de kleine tegenwoordig te zijn.

Brief aan Hans Laser

Genade en vrede in Christus. Gestrenge, edele, geliefde heer en vriend.

Gelijk ik onlangs verzocht heb, zo vraag ik u andermaal om Christus' wil of uw edelgestrenge zich verwaardigen wil God ter ere over te komen om een dienst te bewijzen aan mijn jongste zoon, die God mij deze nacht bij mijn geliefde Käthe geschonken heeft, opdat hij uit zijn oude Adams-natuur kome tot de nieuwe geboorte van Christus door middel van het heilige Sacrament van de Doops en een lid van de Christelijke gemeente moge worden. Misschien gelieft het God de Heere een nieuwe vijand van Paus of Turk van hem te laten groeien.

Gaarne zou ik hem in de Vespertijd laten dopen, opdat hij niet langer een heiden blijve en ik gerustgesteld worde. Moge uw edelgestrenge zonder bezwaar toestemmen en helpen zulk een offer, Gode tot lof, te brengen.

Ik ben gaarne bereid, waarmee ik kan, u een tegendienst te bewijzen.

Hiermee, u met de uwen Gode bevolen. Amen.

's Nachts om 1 uur. Woensdag na St. Pauli, de herdenkingsdag van Paulus' bekering 1533.

Uw edelgestrenge dienstwillige dienaar,

MAARTEN LUTHER.

Kinderspel: vogels vangen

De omgeving van Wittenberg was door de natuur tamelijk schraal bedeeld. Luther schertste graag:

Landekijn

Gij zijt een zandekijn."

Rondom de stad zag men toen niets dan zand. Slechts in de onmiddellijke nabijheid, aan de oostzijde, waar de brede Elbe haar gele golfjes voortstuwt, zag men bomen en struiken, ja zelfs wijngaarden, en, door de rivier besproeid, bloeiden en groeiden daar vruchtbare tuinen, geliefde uitspanningsplaatsen van de burgers, vooral als de zomerhitte het hun in de stad te benauwd maakte.

Niet ver van de Elsterpoort bevond zich een tuin, die zich boven al de andere onderscheidde door de schoenen aanleg en de zorg waarmede hij blijkbaar werd onderhouden. Op een wijze die het oog aangenaam aandeed, wisselden de groentebedden, bloemperken en siergewassen er elkaar af. Een kleine vijver, door een bron gevoed, weerspiegelde in zijn heldere wateren het riet en de biezen aan zijn oever, en een wit gepleisterd zomerhuisje verhief er zich te midden van een dik met grind bestrooide speelplaats voor de kinderen.

Inderdaad vinden wij hier op een heerlijke *zomerdag van het jaar **1534*** een vrolijk jeugdig gezelschap, dat nu eens in levendige kinderspelen in de rondte danst en dan weer kleine rooftochten onderneemt tussen de aardbeistruiken. De aanvoerder is een schone knaap van negen jaar, een toonbeeld van gezondheid, die in al het besef van zijn waardigheid als de oudste, hetwelk heden nog wordt vermeerderd door het vieren van zijn negende verjaardag, de jongeren regeert: een zesjarig, zacht, teer zusje en twee broertjes van vier en twee jaar, waarvan het eerste even zwak en tenger was als het andere flink en blozend.

Door de wijd openstaande deur van het tuinhuisje bemerken wij eens vrouw met een zuigeling op haar schoot, die met een zalige blik van moedervreugde op het vrolijke, kinderspel toeziet en slechts nu en dan zich met een vermanend woordje in hun spel mengt, als de dartelheid de grenzen te buiten gaat of als de oudste zijn eerstgeboorte-recht wat al te zeer doet gelden.

De gelukkige moeder is geen andere dan Katharina; zij heeft zich deze middag na huiselijke arbeid naar haar lievelingsplekje begeven om onder Gods vrije hemel, door haar kinderen omringd, de dag te herdenken waarop Gods genade haar voor negen jaar haar eerstgeboren zoon schonk.

Terwijl zij daar zo zat werd zij plotseling opgeschrikt door de vreugdekreten van de kinderen: "Tante Lena! Tante Lena!" en onder vrolijk gejuich springen zij het pad af en bestormen de oude vrouw, alsof het een vesting was, die moest worden ingenomen.

Zij houden allen zoveel van haar, die goede tante, die altoos tijd voor hen heeft en een onuitputtelijk geduld bezit om op hun duizend en één vragen te antwoorden; die hun nooit iets afslaat, die hun in het schemeruur mooie sprookjes vertelt, bijna zo mooi als vader, die grote poppen aankleedt voor de kleine Lena en die van brood soldaten maakt die staan kunnen. Ja, zij houden allen o zo veel van haar en omringen haar op haar oude dag met onbaatzuchtige liefde.

Vandaag echter was hun hartelijke ontvangst zo volkomen onbaatzuchtig niet: tante moest moeder ontlasten van de kleine Margaretha, opdat zij de handen vrij zou krijgen en mee kon spelen. Immers, met moeder speelden zij zo heel graag, ofschoon dat niet zo dikwijls geschieden kon, want moeder had het altijd zo druk; of zou het wellicht juist om het zeldzame van het geval zijn, dat het tot zulk een dubbel feest maakte?

Tante Lena was een zeer scherpziende vrouw. De kinderen zeiden haar niets van hun wensen, maar toch ried zij ze en zeer bereidwillig voldeed zij er aan.

Door haar van haar jongste dochtertje ontheven werd moeder dadelijk meegetroond en nu moest zij delen in het genot van krijgertje en blindeman en de erwten te tellen in de groene peulen die zij tegen de zon ophielden, en dan ging er een vrolijk gelach op van de zijde van de jongens, als zij daarin knapper en vlugger waren dan hun moeder; alleen de kleine Lena vleide zich liefkozend tegen haar aan en streelde haar de hand, als wou zij haar troosten over de geleden smaad.

Zo ging het een poos voort en de kinderen schenen er niet genoeg van te krijgen en letten niet op de zweetdroppels, die hun moeder van het voorhoofd dropen. Zij wilde dan ook vandaag alles doen wat zij kon om hun genoegen te geven, want heden was het immers de verjaardag van haar lieve Hans, en haar kinderen waren allen zo welvarend, en haar man was ook gezond en arbeidde met zoveel lust aan zijn grote werk! Dat alles stemde haar vrolijk, en gaf haar kracht om mee te spelen en te zingen als een jong meisje.

Eindelijk echter werd het haar te veel, en het was haar een ware uitkomst toen Wolfgang, met een mandje aan de arm, de tuin binnentrad. Hij bracht de tijding dat de doctor waarschijnlijk pas tegen de avond naar buiten zou komen en schudde uit zijn mandje allerlei eetwaren op de tafel uit, waar de kinderen op aanvielen als sprinkhanen op een erwtenveld.

De kleine Johannes scheen nog een bijzondere reden te hebben om zich te verheugen over Wolfgangs komst, want zijn ogen straalden vrolijk en daar Wolfgang die taal van de ogen vandaag maar niet scheen te begrijpen, maakte hij van een onbewaakt ogenblik gebruik om hem toe te fluisteren: "Kom, Wolfgang, ga nu mee naar de vogelbaan!"

Wolfgang was daartoe echter vandaag niet zo aanstonds bereid; hij dacht nog aan de vermaning die hem onlangs ten deel was gevallen, toen hij de doctor een geschenk had willen maken van een gevangen vinkje. De doctor had hem toen zeer streng toegesproken, hij had geen plezier in gevangen vogels, die de Schepper ook niet had geschapen opdat meester Wolfgang Sieberger hen in zijn net zou lokken. Maar Hans bleef zo dringend aanhouden, en het was immers vandaag zijn geboortedag, en dan moest men hem toch wel eens zijn zin geven!

Op geheimzinnige wijze slopen beiden weg. Maarten, het kleine vierjarige broertje echter, bemerkte het en achter de beide vluchtelingen aansluipende, poogde hij mee te gaan.

Maar dat staat Hans niet toe, hij maakt zich boos op het jongere broertje dat "altijd mee wil" en toch niets er van begrijpt, en altijd alles in de war stuurt daar hij zich niet zolang stil kan houden en hij dus de vogels weer verschrikt. Slechts met grote moeite en ten koste van allerlei beloften wordt Maarten overgehaald achter te blijven en kunnen de beide zondaars alleen verder gaan.

Niet ver van de tuin, in het bosje dat aan de Universiteit behoort, is een stil eenzaam plekje, dat weinig door mensen bezocht wordt; daar heeft Wolfgang zijn " vogelbaan", want hier bevinden. zich een menigte van gevederde zangers.

Bij de aankomst van de beide helden vliegt een zwerm distelvinken op, en hun gezang en getsjilp klinkt als spot en hoongelach, als wilden zij de gevaarlijke vogelvanger, die altijd pas zijn net dicht trok als het te laat was en die na een veertiendaagse jacht al blij meest zijn als hij een domme goudvink of een brutale mus in de knip had, uitlachen.

Het is dan ook werkelijk zo: Wolfgang maakt als vogelaar altijd slechte zaken, maar hoe dat komt begrijpt hij zelf niet, want hij doet toch altijd alles volgens de regelen van de kunst en het plekje is er als het ware toe geschapen. Hij denkt voor het minste dat de bosnimfen hem niet goedgunstig zijn en altijd weer zijn vangst bederven.

Ook vandaag wil het hem maar niet gelukken, hoewel het toch zulk een feestdag is en eindelijk verliest hij dan ook zijn geduld, zodat hij boos opspringt en een verwensing uitstoot, die de echo hem honend weer naar het hoofd werpt.

Zeer ontstemd vingen de beide jagers de terugweg aan. Toen zij de tuin naderden bleef Wolfgang plotseling verschrikt stilstaan: "Mijnheer de doctor! O wee, dat zal een prettige thuiskomst zijn!"

En met lome schreden bewogen de beide zondaars zich voorwaarts.

Luther was vroeger buiten gekomen dan hij had durven hopen en op zijn vraag naar Hans had hij dadelijk vermoed wat deze weer in de zin had. Hij had toen in het tuinhuisje aan de tafel plaats genomen en een vel papier, dat hij altijd bij zich droeg, vol geschreven.

Hij ontving de beide terugkerenden met een ernstige, strenge uitdrukking op zijn gelaat, en het was niet eens nodig dat hij hun vroeg waar zij geweest waren, want de schuldbekentenis stond op beider aangezicht te lezen.

Wolfgang stotterde zoiets dat als een verontschuldiging klonk, maar Luther viel hem in de rede: "Ga eens hier zitten, Wolfgang, en u Hans ook, opdat u de aanklacht hoort die bij mij is ingekomen."

Toen allen, ook Katharina en tante Lena, gezeten waren, nam de doctor het papier ter hand en las het volgende:

"Aan onze goedgunstige Heer Doctor Maarten Luther, Hoogleraar en predikant te Wittenberg.

Wij, lijsters, merels, sijsjes, distelvinken en andere brave, eerbare, vogels, die deze zomer in Wittenberg vertoeven, brengen met verschuldigde eerbied te uwer kennis dat wij van geloofwaardige zijde hebben vernomen hoe een man, genaamd Wolfgang Sieberger, uw dienaar, een groot, afschuwelijk waagstuk heeft ondernomen en uit toorn en haat tegen ons geslacht enige oude, bedorven netten heeft opgekocht, om daarmede een vinkenbaan op te richten, en niet alleen tracht onze lieve vrienden de vinken, maar ons allen de vrijheid te benemen om in de lucht rond te vliegen, en op de aarde graantjes te pikken. Dat dezelve, zeggen wij, het op ons lijf en leven toelegt, terwijl wij ons toch tegenover hem van niet de minste schuld bewust zijn. Daar nu dit alles, gelijk u wel begrijpen kunt, voor ons, arme vogeltjes, grote bezwaren en onaangenaamheden heeft komen wij tot u met het nederige, maar dringend verzoek, uw dienaar deze handelingen te verbieden, of, indien dit u niet mogelijk is, hem althans te vermanen om de avond van te voren koren op de baan te strooien en dan des morgens niet voor acht uur op te staan om de baan te bezien: dan zullen wij tevreden zijn, ja zelfs hem danken.

Doet hij dit echter niet, en blijft hij ons op misdadige wijze naar het leven staan, dan zullen wij God smeken hem te straffen, zodat hij op een goede morgen als hij ontwaakt, kikvorsen, sprinkhanen en slakken in zijn netten vindt, in plaats van ons, en dat hij des nachts door muizen en muggen en allerlei ongedierte wordt geplaagd, opdat hij ons moge vergeten en onze vrijheid niet langer belemmere. Waarom toch trekt hij niet met gelijke ijver te velde tegen de mussen, eksters, kraaien, raven, muizen en ratten, die u toch veel moeite bezorgen, uw koren, haver, hop en gerst uit uw huizen weghalen, wat wij niet doen, daar wij alleen de weggeworpen brokjes en de uitgevallen graankorreltjes opzoeken en wij u daarenboven nog van vliegen, muggen. en zulk ongedierte bevrijden. Wij dragen deze zaak op aan uw rechtvaardig oordeel, opdat u mag onderzoeken of wij niet ten onrechte zo hard worden behandeld. Wij vertrouwen echter dat God ons zal geven zijn boze, valse netten genadig te ontkomen.

Aldus opgesteld op onze koninklijke zetel onder de bomen en voorzien van ons bekend zegel en vederstreek."

Zonder een woord er bij te voegen of de beide beschuldigden ook maar met een blik te verwaardigen, vouwde Luther het papier op en stak het in zijn zak.

Wolfgang bleef zitten met het gevoel van een betrapte misdadiger, wiens vonnis wordt voorgelezen, en hij werd beurtelings bleek en rood; het liefst was hij al onder het lezen weggeslopen, als hij maar gedurfd had. Ook het gelaat van Hans stond zeer betrokken en het was een droevig eind aan zijn jachtvermaak. En dat op zijn verjaardag!

Hij wachtte verlangend dat zijn vader hem vermanen zou; hij had nog veel liever dat zijn vader hem een duchtige berisping gaf dan dat hij, zoals nu, zich volstrekt niet om hem scheen te bekommeren; dat hij zich nu met vriendelijke scherts tot de andere kinderen wendde, dat begon thans zijn kinderhart pijn te doen.

Een erger straf was er voor hem niet te denken en met angst dacht bij weer aan die vreselijke week toen hij eens, om een ondeugende streek, drie dagen lang niet voor het aangezicht van zijn vader had mogen verschijnen, toen al het smeken van zijn moeder en van een vriend tevergeefs was geweest en nog klonken hem zijns vaders vreselijke woorden in de oren: "Ik wil liever een dode zoon dan een ongehoorzame. De apostel Paulus heeft niet tevergeefs gezegd, dat een voorganger zijn huis wél moet regeren en gehoorzame kinderen moet hebben, opdat andere lieden, daardoor gesticht, daaraan een goed voorbeeld mogen hebben en niet geërgerd worden."

Hans had wel in tranen willen uitbarsten, maar de inwendige angst verstopte zijn traanbuis en ontzegde hem de weldaad om zijn smart in water te doen overgaan.

Bij het avondeten kon hij geen hap naar binnen krijgen: zijn keel was als dichtgeschroeid en de vriendelijke woorden die zijn vader tot de anderen sprak, sneden als een tweesnijdend zwaard door zijn ziel.

Zusje Lena was ook stil en zij at weinig. Van tijd tot tijd wierp zij steelsgewijze een blik op haar ongelukkige broeder, zijn smart was ook haar smart. Haar vader had immers, en terecht, nog onlangs tot haar moeder gesproken: "Als men een levend voorbeeld wil zien van het woord van de Heiland: Verblijdt u met de blijden en weent niet de wenenden, dan behoeft men onze Leentje maar aan te zien. Zij heeft een tedere, fijnbesnaarde ziel, die evenals een aeolusharp haar tonen doet horen, zodra het minste koeltje haar snaren aanroert."
Toen het avondeten was afgelopen, vleide het kleine ding zich tegen haar vader aan, streelde liefkozend zijn hand en zag smekend tot hem op.

"Wat wil je, mijn Leentje?" vroeg de vader hartelijk, terwijl hij haar op zijn knie zette.

Met een hoge blos fluisterde het kind: "Het is vandaag Hans zijn verjaardag," en twee grote tranen stonden in haar schone, zachte, blauwe ogen.

Zulk een smekende blik kon haar vader geen weerstand bieden, en het kleine meisje aan zijn hart klemmend, drukte hij een lange kus op haar blanke voorhoofd. Daarna wenkte hij Hans en zei: "Kom hier, jij zondaar, je middelaar en voorspraak heeft mijn hart zo vertederd, dat ik mij over je zal ontfermen."

Hans had wel luide willen juichen van vreugde, maar hij hield zich stil, en fluisterde alleen zijn zusje in het oor: "Leentje, je krijgt mijn molentje van mij."

Luther echter wendde zich tot zijn vrouw en tante Lena, "Hier kunt u nu eens zien welk een krachtige Middelaar en Voorspraak wij hebben in onze Heere Jezus Christus, Wie de Vader niets kan weigeren als Hij voor een zondaar bidt. Immers, indien mijn dochtertje daareven al zo mijn hart heeft vertederd, dat ik mijn toorn heb laten varen, hoeveel te meer zal Christus de Heere door Zijn Woord de toorn van de hemelse Vader te niet doen, zodat de zondaar zijn straf wordt kwijtgescholden. Zie, toen ik voor de eerste maal in de Heilige Schrift die troost had gevonden, dat wij niet om onze eigen deugden zullen zalig worden, maar alleen

door de verdienste en voorspraak van Jezus Christus, toen is het nieuwe leven in mij geboren, en dat werd weldra zo krachtig, dat ik niet kon nalaten het aan de hele wereld te verkondigen. Ach, wat ben ik de Heere toch dankbaar dat ik nu die grote arbeid verricht heb en de ganse Heilige Schrift nu in het Duits door de Duitse landen verspreid is! Het heeft mij menige zweetdruppel gekost, maar toch heb ik er met veel lust en vreugde aan gearbeid, want nu kan het volk zelf zien en oordelen wat Gods Woord is en waartoe de Heiland in de wereld is gekomen. Dit werk acht ik het grootste dat ik ooit verricht heb, en als mijn God mij nu opriep om voor Hem te verschijnen, zou ik met blijdschap antwoorden: "Zie Heere, hier ben ik."

Onder zulke gesprekken daalde de avond meer en meer en Katharina maande weldra tot de terugkeer, want de dokter had Luther gewaarschuwd tegen de avondlucht, die hem altijd kwaad deed. Luther had nog niet veel lust om de bedompte straten van de stad weer op te zoeken, maar aan de woorden van zijn Käthe kon hij geen weerstand bieden en met een schalks lachje onderwierp hij zich aan het huisvrouwelijk bevel, terwijl hij zei: "Käthe, u laat mij alles doen wat u wilt."

Bijna 2 laar na de geboorte van Paul verblijdden zich de ouders opnieuw: op 17 december 1534 werd een dochtertje geboren. Zij werd naar de in 1531 overleden moeder van Luther, ***Margaretha*** genoemd. Het weer was toen zo slecht, dat vorst Joachim van Anhalt, die "de christelijke taak van het geestelijk vaderschap" op zich had genomen, niet kon komen. Ook de andere peet, de predikant Jakob Probst uit Bremen, een voormalige kloosterbroeder van Luther, bleef weg. Aan hem heeft Luther het kind telkens weer warm aanbevolen, alsof hij er een voorgevoel van had, dat zijn vaderoog alleen nog maar over de kinderjaren van Margaretha zou waken.

De kleine kinderen waren het geluk van de vader, en de liefste schat van de moeder. Het was uit het hart van beiden gesproken, toen Luther eens zei: "Kinderen zijn de liefste huwelijkspanden, die de band van de liefde aanleggen en in stand houden. Zij zijn de beste wol van het schaap." Wanneer Luther denkt aan het huiselijk geluk, dan komen hem de woorden over de lippen: "Ik heb mijn Käthe lief, ja, ik heb haar meer lief dan mijzelf, dat is beslist waar; ik zou liever zelf willen sterven dan dat zij en de kinderen moesten sterven."

Treffend is de opmerking in *een brief van Luther aan Jonas,* van 28 oktober 1535. Deze besluit met de woorden:

"U groet mijn heer Käthe, die het werk van een voorman doet, de akker bebouwt, weidt en vee koopt, bier brouwt,enz. Zij is er ook aan begonnen om daar tussen door de Bijbel te lezen, waarvoor ik haar 50 gulden heb beloofd, als zij daarmee voor Pasen gereed komt. Zij doet het met grote ernst. Zij is al bij, het vijfde boek van Mozes."

Dat is nu Käthe van top tot teen: "Krachtig en vlijtig aan de arbeid, en met geest en hart, voor zover de tijd het toelaat, de schatten opsporend, die Luther ook aan haar heeft geschonken. Hoe hoog zij het Bijbelboek achtte, dat bewijst een woord van blijde voldoening uit de mond van haar man: "Mijn Käthe begrijpt de Psalmen nu beter, dan eens alle pausgezinden met elkaar."

In een van zijn laatste brieven herinnert hij haar aan het Evangelie naar Johannes en aan de Catechismus, waarvan zij gezegd had: "Alles immers wordt in dit boek van mij gezegd."

Dat Käthe ook trouw gebeden heeft, dat vernemen wij niet alleen uit talrijke brieven van haar man, die er zich steeds weer van vergewist, dat zij hem in haar gebeden gedenkt. Nog op haar sterfbed draagt zij de grote belangen van de Kerk in haar voorbede op aan God. Ongetwijfeld stond het beeld van de biddende moeder diep in het hart van haar kinderen gegrift, anders zou haar grafsteen Käthe niet met een geopend gebedenboek laten zien.

Deze gemeenschap van de beide echtgenoten in het binnenste heiligdom van de ziel, gaf aan hun huwelijk de hoogste wijding en zette een stempel op de gehele huishouding. Maar al liet Luther ook graag en zonder zorg de honderdvoudige plichten in de huishouding aan zijn Käthe over, één huiselijke zorg stond hem onophoudelijk voor de geest, de taak van de huispriester, de christelijke onderwijzing van al zijn huisgenoten, de verzorging van de christelijke geest in zijn gezin, waarbij voor hem en Käthe ook het personeel behoorde. "Als priester en bisschop", in de meest volstrekte zin van het woord, verrichtte hij daar zijn ambt. Er verliep geen dag in het Zwarte Klooster zonder dat er een huisgodsdienstoefening werd gehouden.

Hoe verblijdde Luther zich in ***zijn kleine kinderschaar.*** Luther schreef eens in een nieuwjaarsbrief (1527) aan Spalatinus over de vorderingen van de kleine Hansje. Hij schrijft hoe hij begint "te babbelen en met leuke beledigingen iedereen uit te schelden", en wanneer hij met de gelukkige jonge moeder zijn vriend "bovenal een Spalatinusje toewenst", om hem de vreugde te leren van het huwelijk, die de paus niet waard was, dan spreekt daaruit niet slechts de vreugde van de trotse vader over de stamhouder. Luther beschouwt de kinderen als een bijzondere zegen van God.

"O, welk een grote, rijke en heerlijke zegen van God ligt er in het huwelijk! Welk een vreugde wordt de mens in zijn nakomelingen geschonken, die na zijn dood naar hem genoemd zullen worden, wanneer hij begraven ligt en tot ontbinding overgaat! Dat is immers de schoonste en grootste vreugde." Dankbaar geluk en een zalige tevredenheid stralen uit het oog van Luther, als hij op zijn kinderschare ziet. Wat wil hij meer? Hij wil met geen koning ruilen. "Ik kan tevreden zijn", zegt hij na de geboorte van Maarten, "ik heb drie wettige kinderen, zoals geen pauselijk theoloog die bezit, en die drie kinderen zijn drie koninkrijken, die ik met meer recht erfelijk bezit dan Ferdinand Hongarije, Bohemen en het Romeinse koninkrijk."

Het staat hem tegen, dat men veel mensen vindt, die zeer ongaarne en wrevelig veel kinderen hebben, alsof de huwelijke staat alleen ter wille van vleselijke lusten was ingesteld, en niet terwille van het mooie en heerlijke werk, waarmee men God en mensen dient, doordat men de kinderen, die God ons geeft, verzorgt, opvoedt, en onderhoudt. Zulke lieden zien niet in wat het bekoorlijkste en het beste in het huwelijk is. Wat toch gaat de liefde tot de kinderen te boven?"

Luther staat verwonderd over het goddelijk geheim van de liefde: "O lieve Heere God, wat is het toch iets wonderlijks om vrouw en kinderen echt lief te hebben! Het moet een vrome man en een vrome vrouw zijn, die echtgenoot en kinderen echt liefheeft."

Welke wonderlijke tegenstellingen zijn er toch in deze Luther verenigd, ineengesmolten door de geheimzinnige macht, die wij geloof in God en liefde uit God noemen. De weerbarstige koppigheid van de geweldenaar, voor wiens voetstap de groten sidderen, voor wie zij beven als hij het voorhoofd fronst. Maar ook de zachtmoedige naïviteit en de hartelijke liefde voor de kleinen. Een reus tegenover de machtigen, een kind onder de kinderen. Is dit niet in de geest van Hem, die de tempel van Zijn Vader met geselslagen reinigt, maar ook met de hartinwinnende liefde van God de kinderen zegent?

Steeds heeft Luther tijd voor zijn kinderen. Het zijn zalige uren, die hij rustend van zijn arbeid in hun kring doorbrengt.

Omdat hij een door en door godsdienstige persoonlijkheid is, wiens leven en werk wij alleen kunnen begrijpen, wanneer wij alles zien in het licht van zijn geloof in God, dat enig is in zijn soort, daarom moet hij ook wel het kind en de kinderlijke geaardheid met het Rijk van God in verband brengen. Met oprecht genoegen kijkt hij naar het spel van de kinderen, en zoals dat kinderen eigen is, maken zij ruzie om het speelgoed, en in overeenstemming met de aard van een kind komt ook weer spoedig de verzoening tot stand. De wijze vader heeft er zich niet mee bemoeid.

Hij zegt: "Lieve Heere God, hoe welgevallig is voor U toch het leven en spelen van zulke kinderen. Immers zijn al hun zonden niet anders dan vergeving van zonden."

Op een keer speelt men bruiloft in de kinderkring. De vader komt erbij. Maarten heeft zijn pop versierd als een keurige bruid. Die moet vader maar eens goed bekijken. Hij doet alsof hij haar wegneemt.

Maar dat pakt verkeerd uit. De onschuldige vreugde van het kind over zijn "bruid" ontroert de vader. "Zo moeten wij", merkt hij op, "in het paradijs geweest zijn, ongekunsteld, oprecht, eenvoudig, zonder enige boosheid en huichelarij. Voorgewende scherts en grappenmakerij door ouderen vallen niet in goede aarde. Daarom zijn de kinderen de liefste narretjes en speelvogels, die alles eenvoudig, van harte en natuurlijk zeggen en doen."

In het huis van Luther was ook een hond, zo'n echte "goeie lobbes", die lief was voor de kinderen. Die moest voor de kleine Maarten als rijpaard dienst doen. De vader ziet het. "Deze knaap", zo spreekt hij, "predikt het Woord van God met de daad en in zijn werk, omdat God zegt: 'Heers over de vissen in de zee en de dieren op aarde'. Want de hond verdraagt alles van het kind."

Hoe zullen de kamers van het klooster, waarin tevoren zulk een plechtige kloosterstilte hing, dikwijls weergalmd hebben van het lawaai van de knapen, in het bijzonder wanneer daar ook nog de kleine Jonas en ***de jongens van Melanchthon,*** "Joost" en "Lippus" mee ronddartelden. Zal vader boos worden? Neen! "Zulke kinderen zijn graag in grote kamers en woningen, waarin zij de ruimte hebben."

Waarlijk, zoals wij Käthe moeten bewonderen om de blijmoedige manier, waarop zij aan de reusachtige eisen van haar huishouding voldeed, zo doen wij dat nog meer haar man, die in zijn onovertroffen goedhartigheid niets van de beroemde nerveusheid van de geleerde over zich had.

Wanneer de kleinen gebaad werden, dan was de vader soms toeschouwer. Hij bewondert hun fijne ledematen, die nog rein en zuiver zijn als in het paradijs. Eén is er, die zich de luier niet wil laten aandoen, en schreeuwt uit alle macht. Luther heeft plezier in de kleine schreeuwer. "Schreeuw maar flink en verweer je, de paus had mij ook gebonden, maar ik heb me uit zijn banden bevrijd." En welk een goed opmerker is de grote man óók in de kinderkamer: "Wanneer jonge kinderen goed schreeuwen, dan groeien zij goed; want door het schreeuwen zetten zich hun ledematen en aderen uit, omdat zij zich anders niet oefenen in het bewegen."

Als de vader de kleine schreeuwer, de kleine Maarten op de arm neemt, dan laat het nog heel kleine mannetje zich zo echt als een kind even gaan, en bevuilt de grote doctor. Deze bezit genoeg humor om op te merken: "Dat is nu echt Luther in de kinderkamer! O, wat moet onze Heere God veel gemopper en stank van ons verdragen, heel anders dan een moeder van haar kind."

Met welgevallen rust het oog van de vader op de moeder, wanneer hij Käthe met de jongste ziet omgaan. En evenals Luther haar werk in de huishouding roemt in het algemeen, zo doet hij dat ook in het bijzonder en onvoorwaardelijk haar werk in de kinderkamer. "Een vrouw pakt een kind veel beter aan met haar pink dan een man met zijn beide vuisten. Met welke gepaste en gemakkelijke gebaren spelen en schertsen de moeders, wanneer zij een schreiend kind kalmeren of in de wieg leggen. Laat een man dit nu eens doen, dan zult ge moeten zeggen, dat hij erbij gaat staan als een kameel, die probeert te dansen, zo slecht past hem dit, ook al moet hij het kind maar met één vinger aanraken."
Voor kindermeisje was de geleerde doctor volstrekt niet geschikt. Immers: "Een vrouw moet geen mannenkleren, en een man geen vrouwenkleren dragen. Laat ieder bij zijn eigen taak blijven en zijn eigen plaats behouden, en zich binnen de grenzen van zijn werk houden, en de perken niet te buiten gaan."

Maar toch kwam het weleens voor, dat Käthe haar "lieve heer" tot kindermeisje aanstelde. Dan werd de studeerkamer een kinderkamer, maar ook het kind een leraar voor de vader. Zo zat Hansje eens als kleine jongen aan de voeten van de reformator, d.w.z. hij zat naast hem op de vloer te spelen. Het is mogelijk, dat dit voor de vader, die in zijn ernstige arbeid verdiept was, wat al te luidruchtig is toegegaan. Hij gebiedt de kleine indringer, dat hij rustig moet zijn. Het gevolg is, dat deze zacht voor zichzelf een liedje neuriet. Daarmee heeft hij het gewonnen. Zijn vader is er blij om en laat zich op deze wijze door zijn knaapje Psalm 2 vers 11 verklaren. Luther vertelt ons eens over dit lesuur bij zijn Hansje: "Dient de Heere met vreze, en verblijdt u met beving. Laat iemand dat nu eens voor mij met elkaar in overeenstemming brengen: verheugd zijn èn vrezen! Mijn zoon Hansje kan dat doen tegenover mij, maar ik kan het niet doen tegenover God. Want wanneer ik zit te schrijven, of iets dergelijks doe, dan zingt hij een liedje voor mij. En wanneer hij het een beetje te luidruchtig gaat doen, en ik dan wat heftig tegen hem word, dan zingt hij toch door, maar hij doet het wat zachter, meer bezorgd en schroomvallig. Zo wil God, dat wij altijd vrolijk zullen zijn, maar met vrees en eerbied jegens God."

Het is vooral de kostelijke onbezorgdheid van de kinderen, bij al hun hulpbehoevendheid, en hun onschuld en heerlijk vertrouwen, waarvan Luther maar niet genoeg kan krijgen, en die hem telkens opnieuw ontroert. Van het kind, dat nog in de wieg ligt, zegt hij eens: "Mijn kleine Maarten is mijn liefste schat, zulke kinderen hebben de zorg en de liefde van de ouders hard nodig, om goed verzorgd te worden. Hansje en Leentje kunnen nu praten en hebben zulk een verzorging niet meer zo nodig. Daarom richt de liefde van de ouders zich steeds meer naar beneden dan naar boven, op hen, die het laatst geboren zijn." De vader heeft zich dan meer met de eerstgeborene bezig te houden. Eens zat Hans aan tafel en babbelde over het leven in de hemel. Hij zei, dat men in de hemel zo blij kon èten en dansen. Het grootste genoegen was daar, dat er in plaats van water enkel melk vloeide, en dat er broodjes aan de bomen groeiden. Hoe aangrijpend is deze kinderlijke eenvoud voor de vader! "Het leven van de kinderen is het allerzaligste en het beste, want zij hebben geen aardse zorgen, zij zien de gruwelijke, monsterachtige dwepers en partij-geesten in de Kerk niet, zij ondergaan noch voelen de verschrikkingen van dood en hel, zij hebben slechts zuivere gedachten en blijmoedige overpeinzingen."

Luther vertelt de kleinen graag over de lieve God, en dat op een wijze, waarbij het aangename en de eerbied heerlijk samengaan en die de bijzondere man in de omgang met de kinderen eigen zijn. Of kleine Leentje ook graag naar de hemel zou gaan?

"Ja, want daar zou ik volop appels, suiker, peren en pruimen hebben."

Brengt het Kerstkind dit jaar ook wat voor het meisje?

Het antwoord moet de vrager zeer voldaan hebben. Hij zegt daarop: "De kinderen hebben zulke mooie gedachten over God, nl. dat Hij in de hemel en hun God en lieve Vader is."

"Indien gij u niet verandert, en wordt gelijk de kinderen", heeft de Heiland eens gezegd.

Luther heeft Hem begrepen. De "eenvoud en onschuld van de kinderen, waardoor zij meer onderwezen zijn in het geloof dan wij oude dwazen", zijn voor de grote man een voorbeeld. "De lieve kinderen leven in onschuld, weten van geen zonde, leven zonder afgunst, toorn, gierigheid en ongeloof, en daarom zijn zij vrolijk, hebben een goed geweten, vrezen voor geen gevaar, hetzij oorlog, pestilentie en dood, en zij kopen een appel voor een cent. En wat zij horen over Christus, over het toekomende leven, dat geloven zij eenvoudig, zonder enige twijfel, en zij spreken erover met blijdschap."

Deze kleine leermeesters in het geloof leren ons ook de hoop verstaan. Zie eens, hoe begerig zij zijn naar de perziken, die op de tafel prijken. "Wie daarin een voorbeeld wil zien van iemand, die zich verblijdt in de hoop, heeft hierin een zuiver contrafact (portret). Och, dat wij de jongste dag met zulk een blijde hoop tegemoet konden zien."

Hoezeer zijn de kleinen voor deze grote man gelukkige voorbeelden van het vertrouwen, dat zo nauw verbonden is met het christelijk geloof in het heil!

Is het geen zalig kindergeloof, dat Luther ons laat zien? De zekerheid, dat de kleinen in de hand van God zijn, is hem oneindig meer waard dan de grootste rijkdom, die hij hun zou kunnen nalaten. Wanneer de goede pleegtante, meui Lena, hem het kleintje voor een nachtkus aanreikt, dan zegent de vader het: "Ga heen en wees vroom. Geld zal ik je niet nalaten, maar ik zal je wel een rijke God nalaten."

Moeder Käthe en haar man goede opvoeders.

Hoe gezellig was menig avonduur, wanneer de vader met vrouw en kinderen, alsook met enige huisgenoten en vrienden, om de tafel zat. Men heeft de muziek erbij gehaald. De vader heeft naar de luit gegrepen. Dan wordt menig vrolijk lied gezongen. Schel klonken de stemmen van de knapen, van wie Maarten en Paul de muzikale begaafdheid van hun vader hadden geërfd, helder en fijn die van de meisjes, in het bijzonder die van de zanglustige Margaretha, terwijl vader op de luit speelde en het gezang met gedempte tonen begeleidde. En welk een onvergetelijke Kerstfeestvieringen waren het, wanneer het "Kinderlied op het Kerstfeest van het kindje Jezus", en het lied "Van hogen hemel daal Ik neer" door de kinderen werden gezongen, terwijl de ouderen, telkens weer daardoor aangegrepen, aandachtig luisterden en toezagen. Het lied van Luther is het immers, dat hem niet alleen als een door God begenadigd dichter, maar ook als een teergevoelige, liefdevolle vader, eer aandoet.

Dit diep innerlijk geluk, dat zich zijn goddelijke oorsprong bewust is, breekt altijd weer door. Toen doctor Jonas, zo lezen wij in de tafelgesprekken, een prachtige tak met kersen boven de tafel gehangen had, ter gedachtenis aan de schepping, en de heerlijke zegen van God loofde, die in zulke vruchten lag, sprak doctor Maarten Luther: "Waarom bedenkt ge dat niet veel meer met betrekking tot uw kinderen, die als vruchten van uw lichaam voortreffelijker, schoner en heerlijker schepselen van God zijn dan alle boomvruchten? In hen ziet men de almacht, wijsheid en kunstvaardigheid van God, die hen uit niets gemaakt heeft. Hij heeft hun binnen één jaar het lichaam, het leven en alle ledematen, die zo aardig, fijn en mooi geschapen zijn, gegeven, en Hij wil hen voeden en in stand houden. Nochtans gaan wij daaraan voorbij, achten het gering, ja, wij worden door zulke gaven van God blind en gierig. Het gaat gewoonlijk zó, dat de mensen, wanneer zij kinderen krijgen, slechter en gieriger worden, zij wroeten, schrapen en rapen zo veel zij maar kunnen, opdat zij hun maar veel mogen nalaten. Zij weten niet, dat voor een kind, al voordat het in de wereld komt en geboren wordt, het hem toegedachte deel, wat en hoeveel het hebben moet en wat ervan worden zal, reeds gereed ligt, toegewezen en geschonken wordt, zoals de Schrift het zegt en ook het bekende spreekwoord luidt: *Hoe meer kinderen, hoe meer geluk."*

Wij zouden ons echter van de kinderkamer in het huis van Luther een totaal verkeerde voorstelling vormen, als wij mogelijk zouden denken, dat de druk bezette vader daar slechts zo nu en dan een kwartiertje vertoefde om met de kinderen te spelen, daarbij zijn zorgen voor enige ogenblikken te vergeten, om dan verder de kinderen in hun doen en laten hun eigen gang te laten gaan. Nee, kinderen zijn in de ogen van Luther geen speelgoed, maar schepselen van God, die de hemelse Formeerder aan de ouders heeft toevertrouwd om over hen te waken en hen tot Zijn eer en tot zegen van de mensen op te voeden. Ouders zijn dus door God niet alleen aangesteld om vreugde van hun kinderen te beleven en grapjes met hen te maken, maar ook om hen in de tucht en de vreze des Heeren op te voeden.

Maar wel - en hier zien wij, dat Luther een zeer wijs opvoeder is - moet de vreugde in de opvoeding overheersen. "Voor jongelui is zulk een tirannieke, monnikachtige dwang zeer schadelijk, en plezier en vermaak zijn voor hen net zo hoog nodig als eten en drinken, want zo blijven zij ook des te meer gezond."

Wanneer Luther zulke gedachten in daden omzette, dan kunnen menigmaal zijn eigen kinderjaren voor de geest gestaan hebben. Het is waar, dat de levensbeschrijvingen van Luther, zoals door de nieuwste onderzoekingen bewezen is, meestal wel wat te veel over de "strengheid" van de opvoeding in het ouderlijk huis van Luther spreken. De oude Hans Luther was een man, die ook nog over andere opvoedingsmiddelen beschikte dan alleen maar een stok. Er lag in zijn natuur ook een vriendelijke trek. En de geschiedenis van de noot, waarom de moeder de knaap zó sloeg, dat het bloed eruit liep, is misschien toch wel een grote uitzondering gebleven. Het blijft immers nog altijd waar, dat zij het in hun hart goed bedoelden. Aan ouders, die alleen maar slaan, is men niet met zoveel eerbied gehecht als Luther aan de zijne. De vader en moeder van Luther - men moet maar eens aandachtig die prachtige, karakteristieke koppen beschouwen - waren plichtsgetrouwe mensen. Om te spelen met de kinderen ontbrak hun tijd en lust. Zij worstelden met het leven, want het wilde toch wel wat zeggen, dat de oude Luther zich tot de eervolle positie van "vierheer" had opgewerkt. Men mag zich de oudelui niet als tirannen en ranselaars voorstellen. Maar hun gezin droeg toch wel het stempel van de middeleeuwen. Ook al was de duisternis van de middeleeuwen, zoals men zich dat dikwijls voorstelt, niet enkel een diepdonkere nacht. Vergeleken met het licht, dat uit het herwonnen Evangelie in de kloostercel van Luther begon te dagen, en dat zich daarna zo overwinnend blij en helder vanuit Wittenberg verspreidde, was die duisternis een nacht gelijk.

"Ik werd er vanaf mijn kinderjaren aan gewend, dat ik verbleken en schrikken moest, wanneer ik de naam van Christus maar hoorde noemen, want ik had niet anders geleerd dan dat ik Hem als strenge en toornige Rechter moest beschouwen", zei Luther eens. Daarmee mag dan maar één kant van de Christusprediking in de middeleeuwen gekenmerkt zijn, maar deze was wel de overheersende, en in elk geval was deze het kind "slechts" ingeprent. Al het bijgeloof van die tijd en de huiveringwekkende spook-geschiedenissen, die zijn kinderlijke ziel binnenslopen, gaven de kleine Luther het gevoel van angst, dat zich in de grappige geschiedenis weerspiegelt, die Luther later, toen hij ouder was, zeker met genoegen verteld heeft.

"Toen wij op een Kerstfeest, vierstemmig zingend van huis tot huis de dorpen rondgingen, gebeurde het eens, dat wij bij een boerenhofstee kwamen, die helemaal aan het einde van het dorp was gelegen. Toen de boer ons hoorde zingen, kwam hij naar buiten en vroeg ons op een barse, boerse toon, waar wij waren: "Waar zijn jullie, jongens?" en tegelijk bracht hij enkele worsten mee, die hij ons wilde geven. Maar wij schrokken zó hard van die woorden, dat wij allen bij elkaar vandaan en wegliepen, hoewel wij niet de eigenlijke reden wisten, waarom wij zo waren geschrokken. Misschien wel, omdat ons hart bang was als gevolg van de dagelijkse bedreiging en tirannie, die de schoolmeesters in die tijd op de arme leerlingen uitoefenden. Terwijl wij wegvluchtten, riep de boer ons tenslotte terug. Wij legden onze vrees af en gingen toen naar hem toe en namen van hem de "parteken" in ontvangst, die hij ons toereikte."

De kinderkamer in het huis van Luther te Wittenberg droeg het stempel van licht en vreugde. Daar was het mogelijk om op een andere manier met de kinderen over de Heere Jezus te spreken. Dan kwam er een blijde glans in hun ogen, wanneer de vader de naam nog maar noemde van Hem, die de hemelse Vriend van de kinderen is. Opvoeders mogen nooit vergeten, dat Jezus aan de kleinen het Koninkrijk van God beloofd, hen omarmd en gezegend heeft. "Dit woord uit Marcus 10 moeten wij niet met kalfsogen aanschouwen, of ernaar kijken, zoals een koe een nieuw hek bekijkt, maar ermee handelen, zoals men aan het Hof gewoon is te zeggen: "Brieven van vorsten moet men driemaal lezen."... Zo moeten wij ook aan dit woord nauwkeurig aandacht schenken, want het bevat de schone belofte, dat de kinderen het Koninkrijk der hemelen zullen ontvangen."

De kleinen moeten de blijde zekerheid bezitten, dat een ***engelenwacht*** hen omringt. Dat maakt hen blijmoedig en bewaart hen. "Wij predikers en ouders moeten de kinderen duidelijk maken, dat zij engelen hebben. Daarom zal ik al spoedig een kind van de jeugd af

eraan wennen, dat ik zeg: Lief kind, je hebt een eigen engel. Wanneer je des morgens en des avonds bidt, dan zal die engel bij je zijn, hij zal bij je bedje zitten, hij heeft een wit kleed aan, hij zal voor je zorgen, je wiegen en behoeden, zodat de boze man, de duivel, niet bij je kan komen. Ook zal je engeltje, wanneer je graag je Benedicite en Gratias opzegt aan tafel, bij de tafel zijn, je dienen, beschermen en bewaken, opdat je geen kwaad overkomt, en het eten je goed bekomt. Wanneer men dit de kinderen zou voorhouden, dan zouden zij van hun jeugd af aan leren verstaan en eraan wennen, dat de engelen bij hen zijn. Dit dient niet alleen hiertoe, dat de kinderen op de bescherming van de lieve engelen gaan vertrouwen, maar ook, dat zij goed gaan oppassen, en dat zij, wanneer zij alleen zijn, het kwaad leren schuwen, en bedenken: ofschoon onze ouders niet bij ons zijn, de engelen zijn er wèl, en die geven acht op ons, opdat de boze geest ons niet verschalkt. Daartegenover moet men tot de kinderen ook spreken over de listen van de duivel en de boze geesten: Lief kind, moet men zeggen, als je niet vroom wilt zijn, dan zal je engeltje van je weglopen, en de boze geest (de zwarte boeman) bij je komen. Wees daarom vroom en bid, dan komt je engeltje weer bij je, en de boeman wijkt van je."

HOOFDSTUK 19
UIT DE DOOD VERREZEN, 1537

De sneeuw viel nog steeds in dichte, zware vlokken neer, hoewel de aarde al een voet dik door een witte wintermantel gedekt was, en de koude was zo gestreng, dat de mensen door de bevroren vensterruiten bijna niet meer naar buiten konden zien en de voetstappen van de wandelaars kraakten alsof de straten vol glasscherven lagen. Ieder bleef dan ook graag bij zijn warme haard zitten, als geen plicht of noodzaak hem naar buiten dreef.

Vrouwe Katharina was bezig een koffer te pakken. Haar echtgenoot moest weer een reis ondernemen en ditmaal zelfs zou die zich verder uitstrekken dan anders. Het was echter niet die verre afstand, die haar ogen zo met tranen vulde, de gedachte aan het lichaamslijden van haar geliefde man sneed haar door de ziel, als zij dacht aan de bezwaren en moeilijkheden, die zich onderweg voor hem zouden opdoen. Hoe graag had zij hem gesmeekt tehuis te blijven, als de keurvorst hem niet zo dringend had aangezocht, toch te Schmalkalden te verschijnen op de dag die al de Evangelische vorsten en afgevaardigden daar verenigd zou zien. Hij zelf zou er dan de artikelen kunnen voorlezen, die hij op verlangen van de keurvorst had opgesteld, om op een kerkvergadering, door de paus te Mantua bijeengeroepen, voorgedragen te worden.

Katharina zag het noodzakelijke van deze reis in, daarom schikte zij zich stil in haar lot, maar haar tranen kon zij daarom toch niet inhouden, want haar beangst hart het zich niet tot rust brengen. Het was niet de eenzaamheid die zij duchtte na zijn vertrek, want Luther het tot haar veiligheid zijn vriend uit Eisleben, Johannes Agricola met diens vrouw en kind, wie hij gastvrij zijn huis had geopend totdat hij te Wittenberg een andere betrekking zou hebben gevonden, bij haar achter.

Slechts de angst, voor de gevolgen van de moeilijke reis in de winter was het, die haar de slaap uit de ogen hield, te meer daar zij ook duidelijk genoeg aan hemzelf bemerkte, dat het hem moeilijk viel haar te troosten, als geloofde hij zelf niet aan een goede reis en een gelukkige terugkeer.

Luther doodziek

Het was de *eerste februari van het jaar 1537,* toen Luther de wagen, die de keurvorst Johannes Frederik hem had gezonden, besteeg, en in dichte, warme klederen gehuld, de Elsterpoort uit reed.

Menig Wittenbergs burger zag hem na met een even angstige blik als Katharina, en was in zijn hart bijna een weinig boos op de keurvorst, die een offer vroeg van de half zieke man, dat mogelijk de hele Evangelische Christenheid in rouw zou dompelen.

In angstige spanning wachtte Katharina van de ene dag op de andere en telkens als er een brief kwam, en dat was geen ongewone zaak in het huis van de aanvoerder van de Evangelische partij, voer er een siddering door haar gehele lichaam. Luther had haar namelijk beloofd haar zo spoedig mogelijk tijding te zenden, vooral als hem iets kwaads was overkomen; maar week op week ging voorbij, de gehele maand februari was al verlopen, en nog was er geen brief van hem aangekomen.

Eindelijk, de tweede maart, reed een ijlbode de binnenplaats op met een schrijven van Luthers hand. Opnieuw overviel de oude beklemdheid Katharina's hart, en nauwelijks waren haar sidderende handen in staat de brief te openen. En waarlijk, daar stond het in duidelijke woorden te lezen, dat haar voorgevoel haar niet had bedrogen.

De brief was gedateerd van Gotha, de 27ste februari en hij luidde als volgt:

"Genade en vrede in Christus!

U moet maar nieuwe paarden voor uw eigen gebruik huren, lieve Käthe, want de keurvorst wenst uw paarden te behouden en zal die met meester Philippus naar huis zenden, daar ik toch zelf, na ons vertrek van Schmalkalden op de wagen van mijn genadige heer zelf reis. De reden hiervan is deze: ik ben geen drie dagen lang gezond geweest, ik heb niet kunnen rusten of slapen, en geen eten of drinken kunnen inhouden. In 't kort: ik ben dood geweest en heb u en de kinderen aan God en de keurvorst bevolen alsof ik u nooit weer zou zien; ik had grote deernis met u, maar ik verwachtte niets dan mijn graf. Nu echter heeft men zo dringend tot God gebeden, dat God mij deze nacht genezing heeft geschonken en het mij is alsof ik tot een nieuw leven ben herboren. Dank daarom de Heere en laat ook onze lieve kinderen Hem loven, want zonder Hem hadden zij zeker hun aardse vader verloren. Onze geleide vormt heeft aan alle zijden om hulp gezonden en niets gespaard om mij verlichting te geven, maar niets mocht baten. Uw middelen hielpen mij ook niet, maar God heeft een wonder aan mij gedaan op het gebed van veel vromen.

Ik schrijf u dit daarom, omdat ik geloof dat mijn genadige heer de landvoogd heeft bevolen u tot mij te zenden, voor het geval dat ik onderweg stierf, opdat ik u nog eens zou mogen spreken en u mij kon zien; dit is nu echter niet nodig, zodat u wel thuis kunt blijven, daar God mij zo rijkelijk heeft uitgeholpen, dat ik verwacht gans vrolijk tot u terug te komen.

Wij zijn thans te Gotha. Ik heb u al viermaal geschreven, en het verwondert mij dat u niets ontvangen hebt.

Dinsdag na Reminiscere, 1537.

MAARTEN LUTHER

Katharina's handen beefden en haar ogen stonden vol tranen terwijl zij deze brief las, en tot tante Lena, die juist binnentrad, brak zij uit in luide klachten dat zij zo ver van haar geliefde echtgenoot had moeten vertoeven toen hij haar het meest nodig had. En nu was het haar een pijnlijke maar zoete smart, zich het lijden van haar gemaal voor te stellen en in haar verbeelding tekende zij zich dat beeld in nog donkerder kleuren dan de werkelijkheid bezat. Uit droefheid daarover, dat zij niets had kunnen doen voor de geliefden kranke, vergat zij dankbaar te zijn voor wat God voor hem gedaan had en tante Lena moest haar dat telkens weer in herinnering brengen.

"Vier brieven heb ik hem geschreven, die niet aangekomen zijn!" riep zij handenwringend: "wat zal hij zich hebben verontrust over zijn vrouw en zijn kinderen. Enkel vreemde aangezichten heeft hij om zijn legerstede gezien, vreemde handen hebben hem verzorgd! Ach, hoe goed zij het ook gemeend hebben, zijn vrienden konden hem toch Zijn vrouw niet vergoeden!"

Het werd haar in haar huis te benauwd, zij gevoelde zich als een gevangene en zij wenste naar vleugelen om te kunnen ijlen tot hem die zij zo lief had.

Alles wat tante Lena haar antwoordde klonk haar bijna als een verwijt, en toch sprak ook thans uit haar woorden niets anders dan het voorgevoel van haar liefdevol gemoed. Door de onnaspeurlijke band van de liefde stonden de harten van de beide echtelieden met elkaar in verbinding, zodat elk van hen het lot van de ander medegevoelde; en zo was ook thans Katharina's pijnlijke onrust niet anders dan het voorgevoel van. de nieuwe ziekte, die haar echtgenoot ten anderen male aan de rand van het graf bracht. Het was haar alsof zij haar echtgenoot de handen smekend naar zich zag uitstrekken en als hoorde zij hem roepen: "Kom over en help mij!"

En zo was het ook. In Gotha ligt de nauwelijks genezen man weer ziek neer, zo ziek dat men aan zijn herstel wanhoopt. Voor zijn bed staat doctor Bugenhagen en reikt hem het laatste Avondmaal toe. Verheven en heerlijke woorden spreekt zijn mond, terwijl hij schijnbaar zijn laatste krachten inspant om verstaan te worden.

"Ik weet Goddank, dat ik goed gehandeld heb, toen ik het pausdom ben aangevallen met Gods Woord, want het is een lastering tegen God, Christus en het Evangelie. Vraagt mijn geliefden Philippus, Jonas, Cruziger en de anderen, dat zij mij alles vergeven wat ik tegen hen heb misdreven. Vertroost mijn Käthe en zegt haar dat zij dit geduldig moet dragen voor de vreugde die zij twaalf jaren lang met mij doorleefd heeft. Zij heeft mij trouw gediend, niet slechts als een huisvrouw, maar als een dienstmaagd. God moge het haar vergelden! U zult wel voor haar en de kinderen zorgen zo goed u kunt; gelijk immers mijn geliefde meester, de goede keurvorst, te Schmalkalden tot mij gezegd heeft: maak u niet bezorgd, want uw vrouw zal mijn vrouw en uw kinderen zullen mijn kinderen zijn. Daarop verlaat ik mij volkomen want hij is een betrouwbaar man. Groet de bedienaars van onze Kerk van mij! Zij zullen in Gods Naam doen voor het Evangelie wat de Heilige Geest hun ingeeft; ik schrijf hun hun werk en plaats niet voor. De barmhartige God moge hen allen versterken opdat zij blijven bij de ware, zuivere leer en zij Hem steeds kunnen danken daarvoor, dat zij van de Antichrist verlost zijn. Ik heb hen in vurige gebeden. aan de Heere opgedragen en ik vertrouw dat Hij hen bewaren zal. Thans ben ik bereid om te sterven, indien God het wil. Ik beveel thans mijn ziel in de handen van de Vader en mijn Heere Jezus Christus, Die ik heb gepredikt en beleden hier op aarde."

Zo sprak de doodzieke man die elk ogenblik zijn einde verwachtte, te Gotha, en voor de vrouw die hem zo liefhad, was het alsof zijn woorden tot haar doordrongen, want het fijne oor van de liefde ving ze op.

Steeds angstiger werd het Katharina om het hart en zó werd zij door haar onrust gekweld, dat zij het eindelijk niet meer kon verdragen stil te blijven waar zij was; zij moest weg, zij moest tot hem gaan, wellicht zou hij niet sterven indien haar hand de zieke verzorgde!

En voort spoedt zij op een gehuurde wagen, voort naar Altenburg, tot zijn geliefde vriend Spalatin, en onderweg wijkt het gebed niet van haar lippen. En zie, met goede tijding treedt Spalatin haar tegemoet: "De doctor komt: ziehier hoe hij mij zijn komst bericht."

En hij leest haar de versregels voor, die hij de vorige dag juist had ontvangen:

"Christus de Heer, mijn Spalatin
Keert thans in Luther bij u in
En klopt bij u om herberg aan
Opdat hij moog' ter ruste gaan.
Wat gij aan Luther thans betoont
De Heer als aan Zichzelven loont,
Daar Hij ons uit Zijn Woord doet weten
Dat wij Zijns lichaams leden heten."

"Wees getroost, lieve vriendin," voegde Spalatin er hij: "het gaat goed met hem, want Melanchton heeft er nog een enige versregels bijgevoegd, die van een vrolijke stemming spreken."
Katharina's geduld zou niet lang meer op de proef worden gesteld: al de volgende dag rustte zij in de armen van haar echtgenoot en hieven beiden om strijd het ene loflied na het andere aan. Wel was de ziekte nog niet geheel geweken, maar nu hij zo goed verzorgd werd, moest de zieke wel spoedig geheel herstellen en een ongekende zaligheid doorstroomde Käthe's ziel, als de dokter naar stil de hand drukte en zij in zijn ogen zijne dankbaarheid las voor haar trouwe zorg en de liefde, die zij hem buiten haar schuld zo lange tijd niet had kunnen betonen.

Van dag tot dag nam nu de herstelling zichtbaar toe en toen op de donderdag voor Pasen de kerkklokken weer tot de godsdienstoefening riepen, zagen de Wittenbergers op de kansel van de stadskerk weer de oude, teergeliefde gestalte verschijnen en hoorden zij opnieuw uit de mond van hun beminde leraar het woord des Levens.

Dood van tante Lena

Luther herstelde van zijn ziekte in het jaar 1537, maar de lieve tante Lena stierf.

Een zeer groot verlies voor Käthe en gezin. De zorg van de kleinen bij de omvang van de grote huishouding, bracht geen geringe arbeid en moeite met zich mee. Haar man, die daarvoor volledig begrip had, wist dat te waarderen, wanneer hij, lettend op de zich aftobbende moeder als zijn mening uitspreekt, 'dat onze Heere God van Zijn kinderen meer voor lief moet nemen dan een moeder van de hare'. Met onvermoeibaar geduld, dat geen moeite ontzag, zorgde zij voor haar kinderen met een tedere moederliefde, die haar nog na de dood van haar man kwalijk genomen en verweten is. Hoe goed was het, dat zij daarbij een steun had, waar zij op aan kon: haar tante van vaders zijde 'meui Lena'.

Laten wij deze edele vrouw wat meer van nabij beschouwen, al is het waar, dat wij weinig bijzonderheden van deze *meui* weten. Het klooster Nimbschen, waar zij van 1502 tot 1508 'ziekenmeesteres' geweest was, heeft de non Magdalena von Bora vermoedelijk niet lang na haar nicht Käthe verlaten. Waarheen zou zij anders gaan dan eveneens naar de dierbare man, wiens leer ook haar naar God smachtend hart de juiste weg gewezen had? Reeds in de eerste huwelijkstijd van haar nicht vinden wij haar in het Zwarte Klooster, waar zij een 'kamertje en een slaapkamer' bewoonde. Zo kunnen wij ons geen volledig beeld vormen van het gezin van Luther, zonder daarbij de goede tante te betrekken, die zich nergens naar voren dringt, maar met haar rustige en trouwe verzorging, inzonderheid aan de ziekbedden en in de kinderkamer, een zegen voor het gezin was. De kleinen hingen haar aan met grote liefde. De vader wordt bijna jaloers op haar, omdat zij hem "de schoonste en grootste vreugde afneemt." Zij was de speelkameraad van de kinderen en bad met hen, verpleegde hen als zij ziek waren, en had deel, zeker niet tot verdriet van de kinderen, aan de eigenschap van zulke lieve tantes, dat zij de jongens en meisjes verwende. Daarom heeft Hansje er zeker niet weinig genoegen in, dat hij meui Lena ook mee moet brengen in de mooie wondertuin, waarover zijn vader hem op de Coburg geschreven heeft. Tevens moest het kereltje "haar een smak" geven.

Ook Luther waardeerde deze *meui* zeer. Hij laat niet na om haar in zijn brieven te groeten, is blij met de zekerheid van haar voorbede, en schrijft in de moeilijke dagen van Schmalkalden (27 februari 1527) aan Käthe: "Laat de lieve kindertjes met *meui* Lena de ware Vader danken, want ge zoudt deze vader bijna verloren hebben." En de *meui* was in het drukke werk bij haar nicht zo helemaal in haar element. Dit was immers voor de fikse Duitse vrouw heel wat anders dan het verblijf in het klooster. Hoeveel schoner klonk haar het rumoer van de kinderen in de oren dan het onophoudelijk geklingel van de kloosterklokjes. Hoeveel meer rust vond haar hart in de onrust van het geliefde, vrome gezin dan in de twijfelachtige vrede onder de "bruiden van Christus" in het klooster te Nimbschen. Daarom bracht ook de heer des huizes haar zeker in geen geringe verwarring, toen hij haar schertsend vroeg: "Meui Lena, wil je naar het klooster terug gaan en weer non worden?"

"Non, non" (neen, neen) barstte de gevraagde los, en dat in het Latijn.

In het vredige gezin van Luther werd de trouwe meui ook een zalig einde geschonken. Luther stond enige uren daarvoor nog aan haar bed. "Meui Lena, kent ge mij nog en hoort ge mij?" En omdat zij hem verstond en kende, vroeg hij haar: "Ge vertrouwt toch geheel en al op de Heere Christus?" En hij vervolgde: "Hij is de Opstanding en het Leven! Er zal u niets overkomen, ge zult niet sterven, maar als in een wieg inslapen, en wanneer het morgenrood zal rijzen, dan zult ge weer opstaan en eeuwig leven."

Zij zegt: "O ja!"

Dan vraagt Luther haar: "Wordt ge niet aangevochten?"

"Nee", is haar antwoord.

"Hoe is het? Hebt ge geen pijn?"

"Ja, mijn hart doet pijn."

Daarop zegt Luther: "De Heere zal u spoedig verlossen van alle kwaad. Ge zult niet sterven!"

Toen keerde hij zich tot hen, die erbij stonden, en sprak: "O, wat is het goed met haar! Want dit is geen dood, maar een slaap."

"En toen", zo deelt een ooggetuige verder mee, "ging hij terstond alleen naar het venster en bad. Zo ging hij weer van haar weg, des middags twaalf uur, maar des avonds zeven uur is zij zeer zacht in Christus ontslapen."

HOOFDSTUK 20

KÄTHE ERFT LANDGOED ZULSDORF, 1539, 1540

Twee mijlen ten zuiden van Leipzig, op de landweg naar Altenburg, het gebied van Borna, ligt te midden van groene weiden, golvende korenvelden en statige eiken een klein landgoed, Zulsdorf genaamd.

Stil en eenzaam ligt het daar, want de hutten van de arbeiders en onderhorigen die een buitengoed gewoonlijk omringen, ontbreken er. Het maakt dan ook als wij nader treden, met zijn vervallen daken de indruk van oud en bouwvallig te zijn, en overal vertoont het, als om hulp smekend, zijn gapende wonden.

De hulp is echter dichtbij. Op de ruime binnenplaats staan drie vrachtwagens met bouwmaterialen, door de keurvorst van Saksen gezonden, gereed om ontladen te worden, en timmerlieden, metselaars en arbeiders zijn ook al bij de hand om de schade te herstellen en in de eerste plaats het kleine met wingerd begroeide woonhuis weer in een bewoonbare toestand te brengen.

Met haastige stappen loopt een vrouw heen en weder en geeft met blijkbare zaakkennis en vaste wil haar bevelen, zodat de werklieden elkaar soms verbaasd aanzien en tot elkaar fluisteren: "jammer dat zij geen man is!"

Om de ijver van de werklieden wat aan te vuren heeft zij een vat bier laten komen, want weldra, zei zij, zou haar heer gemaal verschijnen en dan moest alles in orde zijn.

Van het bouwterrein begeeft zij zich naar de stal en spreekt er met de boer, om op de hoogte te komen van de stand van zaken aldaar. Daarna gaat zij naar de tuin, wijst de dienstmaagden hun werk aan en wekt haar met een vriendelijk, vrolijk woordje tot een ijverig dienstbetoon. Vlak naast de tuin is een moeras vol biezen en. slingerplanten. Daar zijn vier boerenarbeiders bezig, het moeras in bouwland te herscheppen, door er aarde in te brengen. Ook tot hen begeeft zij zich en blijkbaar verheugt het haar, dat het werk al zo goed vordert.

Men ziet al bij de eerste oogopslag, dat wij hier geen gewone boerin voor ons hebben, maar evenzeer ook is het te bemerken, dat zij met grotere lust haar ongewone arbeid verricht en dat zij op haar gebied regeert als een vorst in zijn rijk. Haar gelaatskleur is wel wat bleek en doorschijnend, alsof zij pas sinds korte tijd uit een ziekte was hersteld, maar haar ogen stralen van gezonde levenslust en van het bevredigende gevoel hier in haar element te zijn.

Uit de boomgaard, die aan de moestuin grenst, weerklinkt het vrolijke gejuich van blijde kinderstemmen. Een meisje van twaalf jaar komt met een rode blos op de wangen aanlopen en roept al uit, de verte: "Moeder, komt toch eens hier! Paul. wil maar niet uit de perenboom komen, en hij scheurt zijn buis hoe langer zo verder, en Margaretha wil niet uitscheiden met bessen eten ofschoon zij er al veel te veel op heeft."

"Paul is een ondeugd," zei de moeder enigszins verstoord en volgde haar dochtertje naar de boomgaard, waar de beide jeugdige misdadigers hun straf ontvingen, die hun echter niet zeer ter harte ging, daar zij niet zo heel ernstig gemeend was.

"Komt, gaat eens mee naar binnen, kinderen," zei de moeder toen: "dan zal ik je eens voorlezen, wat je vader uit Eisenach heeft geschreven!"

En de kinderen volgden haar naar de huiskamer, die al enigszins bewoonbaar begon te worden.

De lezer heeft zeker allang geraden, dat de bedrijvige landgoedbezitster geen andere is dan vrouwe Katharina Luther, ook al verwondert hij er zich over, hoe zij in deze streek en tot deze waardigheid geraakt is.

Een neef van Luther, wie het landgoed Zulsdorf toebehoorde, was in schulden geraakt en had zijn bezitting te gelde moeten maken. Door zijn Käthe er toe aangezet, had. Luther zich over hem ontfermd en voor 610 gulden, die de keurvorst hem had geleend; het landgoed gekocht.

Toen hij zijn vrouw de oorkonde bracht, die de koop wettigde, straalde haar gelaat van kinderlijke vreugde en met veel tedere woorden betuigde zij haar dankbaarheid. Het buitenleven was toch al lange tijd haar wens, want de landelijke bezigheden, die zij eerst door de nood gedreven had ter hand genomen, waren haar door hun goede gevolgen meer en meer tot een aangename uitspanning geworden.

Ook Luther zelf was zeer tevreden met zijn aankoop, want in zijn huisvaderlijke voorzorg zag hij in het stille landgoed een rustige, veilige verblijfplaats voor zijn geliefde vrouw, indien God wilde, dat hij haar eenmaal als zijn weduwe zou achterla-ten.

Wel is waar scheen het eerst, alsof God andere gedachten had en als wilde Hij Katharina een andere rustplaats aanwijzen; daar, waar de stille doden slapen. Was Katharina zo dikwijls gewoon als verpleegster aan het bed van haar zo vaak lijdende echtvriend te staan, thans werd het blaadje gekeerd en Luther knielde voor de legerstede van zijn vrouw, die hij vreesde te verliezen.

Käthe's ziekte

De pest, die in het jaar 1539 opnieuw met grote woede in Wittenberg om zich heengreep, was Luthers huis voorbijgegaan, maar in de maand februari 1540 werd Katharina, tengevolge van een miskraam, zo ziek, dat de geneesheer alle hoop opgaf en ook de omstanders al meenden, dat zij gestorven was. Eén middel echter was er nog, dat beter werkt, dan alle drankjes van de apotheker en dit middel verstond Luther meesterlijk aan te wenden. Hij lag op Zijn knieën en bad zijn vrouw terug uit de omarming van de dood. De derde maart kon hij aan een vriend schrijven: "Mijne Käthe is op gans zeer wonderbare wijze van de dood weer opgestaan, zij begint weer met smaak wat voedsel te gebruiken en leert, terwijl zij zich met haar handen aan banken en tafels vasthoudt, weer lopen."

Thans scheen de inval om Zulsdorf te kopen hem als een ingeving van de Heere. Ginds, in de landelijke stilte en de frisse, gezonde lucht, was het juist de geschikte plaats om zijn lieve Käthe weer op krachten te doen komen.

Katharina nam zijn voorstel met dankbare vreugde aan, maar zij was niet te bewegen te vertrekken, voordat ook haar echtgenoot was genoodzaakt, zich naar Wittenberg te begeven om naar de wens van de keurvorst tegenwoordig te zijn op het convent te Hagenau. Hoezeer zij ook zelf de versterkende buitenlucht nodig had, toch wachtte zij met haar gewone onzelfzuchtigheid op haar gemaal, want voor haar was het leven niets dan één betoning van liefde voor de man, wie zij haar leven toewijdde.

Toen Luther vertrokken was, maakte ook Katharina zich reisvaardig en begaf zij zich met Magdalena, Paul en Gretchen naar het plekje, dat haar zo aanlachte. Johannes en Maarten moesten tot hun grote spijt om hun lessen nog achterblijven, maar troostten zich met de gedachte om, zodra vader van zijn reis terug was, met deze te volgen.

Katharina was nu al sinds enige weken te Zulsdorf en de gezonde lucht deed haar zo in krachten toenemen, dat zij haar man enkel goede tijdingen had te melden.

Melanchton doodziek en genezen

Maar ook Luthers brieven spraken van goede tijding. Van een andere zijde had Katharina vernomen, dat de grote gebedsheld een tweede grote daad had verricht, en dat hij zijn geliefde vriend Philippus Melanchton met zijn gebed uit de dood tot het leven had teruggeroepen. Melanchton was namelijk op de reis naar Hagenau plotseling ten dode toe krank geworden en had in Weimar moeten overblijven. De beroemde doctor Sturz, die Luther in Schmalkalden had behandeld, had radeloos bij zijn bed gestaan; toen was de geloofsheld, doctor Maarten Luther, binnen getreden.

Ook hij was, op het zien hoe zijn vriend al met gebroken ogen en ingevallen wangen ter neder lag, hevig geschrikt en hij had tot zijn reisgezellen gesproken: "God zij ons genadig, hoe heeft de duivel dit lichaam geschonden." Maar de schrik had zich slechts een enkel ogenblik van hem kunnen meester maken, weldra had hij zich naar het venster gewend en met heldere, steeds luider wordende stem gebeden en de Heere zó gesmeekt om het leven van zijn geliefde vriend, dat de schijnbaar stervende tot het leven wederkeerde.

Weldra nadat dit gerucht tot Zu1sdorf was doorgedrongen, was er een brief uit Eisenach gekomen, gedateerd de 10e juli, waarin onder anderen voorkwam:

"Meester Philippus staat weer uit de dood op tot het leven; hij ziet er nog zwak uit, maar schertst en lacht toch weer met ons en eet en drinkt weer aan tafel. God zij geloofd; dankt ook u de Hemelse Vader met ons."

Enige dagen later ontving Katharina weer een schrijven van haar echtgenoot, dat levendig sprak van zijn vrolijke stemming:

"Aan mijn vereerde gemalin Katharina Luther von Bora en van Zulsdorf, mijn liefste. Mijn lieve jonkvrouwe en vrouwe Käthe!

Uw doorluchtigheid moet weten, dat wij hier, Goddank, fris en gezond zijn, eten als Zigeuners, maar niet bovenmate, drinken als Duitsers, maar niet te veel, en dat wij zeer vrolijk te moede, zijn, want onze hooggeëerde heer en meester van Maagdenburg, bisschop Amsdorf, is onze disgenoot. Het is hier zo warm en zo droog, dat het dag noch nacht uit te houden is.

Kom toch, o gij gezegende jongste dag! Amen!

Uw minnaar

MAARTEN LUTHER"

Eindelijk meldde hij in een derde schrijven zijn naderende terugkomst en dat was de brief, die de moeder nu aan haar kinderen voorlas.

"Aan de rijke vrouwe van Zulsdorf, vrouwe Katharina Luther, mijn liefste; in handen.

Morgen, dinsdag, maken wij ons op, om van hier te gaan. De Rijksdag te Hagenau leidt tot niets, het is verloren moeite en arbeid en vergeefse onkosten; maar al hebben wij dan ook

verder niets tot stand gebracht, wij hebben toch meester Philippus uit de hel teruggehaald en wij brengen hem vrolijk mee terug uit het graf, indien het Gods genade belieft. Amen.

Ik ben niet zeker, of deze brieven u te Wittenberg of te Zulsdorf zullen vinden, anders zou ik u over nog meer zaken hebben geschreven. Wees hiermede Gode bevolen.

Maandag na St. Jacobus, 1540.

Uw minnaar

MAARTEN LUTHER"

Met een vrolijk gejuich werd deze brief door de kinderen begroet; alleen Magdalena keek nadenkend voor zich en zei: "Vader weet niet, of wij nog hier zijn dan wel in Wittenberg, hij zal dus niet weten waarheen hij zich moet begeven, als hij terugkomt."

En treurig liet het kind het hoofdje hangen.

De moeder troostte haar, zeggende: "Uw vader heeft een fijn gevoel, kindlief, hij zal de rechte weg wel vinden."

Drie dagen na dit gesprek, zagen de kinderen, die nu iedere dag herhaalde malen de heuvel achter het huis beklommen, op de landweg een stofwolk, waaruit weldra een voertuig zichtbaar werd. Dat moest vader zijn, juichten zij, en met onstuimige haast ijlden zij hem tegemoet, en lieten, onbarmhartig genoeg, de kleine Gretchen, die was gevallen, op de grond liggen.

Door haar schreien werd vrouwe Katharina in haar arbeid gestoord en toen zij nader snelde om de kleine te troosten, zag zij haar geliefde echtgenoot, door zijn drie kinderen omgeven, naderen. Welk een vreugde was dat! Nadat de eerste begroetingen na het wederzien gewisseld waren, leidde zij met grote trots en kinderlijke blijdschap haar man rond door haar nieuwe gebied, want zij brandde van verlangen, om hem al haar schatten te vertonen. Dat duurde een geruime tijd, want er viel veel uit te leggen en aan te prijzen.

Met groot geduld hoorde Luther alles aan, want de vreugde van zijn Käthe was ook vreugde voor hem zelf; en er sprak zelfs bewondering uit zijn stem, terwijl hij zei: "Nu, lieve Käthe, ik zie wel, dat je zich als koning in uw nieuwe gebied wèl weet te schikken en ik kan dan ook niet ontkennen, dat ik grote eerbied heb voor je wijze van regeren; ik breng u mijn aller-onderdanigste hulde op dat punt. Nog meer echter dan over het koninkrijk verheug ik mij over de koning zelf, die weer zulke volle, ronde wangen heeft en zeer vrolijk en welgemoed is."

In de huiskamer, die op de tuin uitzag, hadden de dienstmaagden intussen een maaltijd aangericht en Luther toonde nu, dat hij zich in zijn voorlaatste brief aan geen overdrijving had schuldig gemaakt, toen hij schreef; dat hij weer at als een zigeuner en dronk als een Duitser. Hoewel hij volgens zijn gewoonte slechts weinig spijs en drank gebruikte, smaakte hem toch alles even goed en met stille vreugde luisterden zowel Katharina als de kinderen naar al de verhalen van zijn reis.

Plotseling zijn verhaal afbrekend, zei hij: "Een oude heiden in Rome, die ook buiten de stad zulk een Zulsdorf bezat, heeft daarover gezongen:

"Ille terrarum mihi praeter omnes
Angulas ridet."

of in goed Hollands:
"Van alle plekjes op deze aarde
Houd ik dit in de grootste waarde."

Datzelfde mag ik ook wel zingen en roemen. Wat is de Heere toch goed! Hij doet ons wél boven bidden en denken. Als wij Hem om een stuk brood bidden, schenkt Hij ons een hele akker. Toen je zo ziek terneerlag, lieve Käthe, smeekte ik God, dat Hij je in het leven zou laten, en nu schenkt Hij ons bovendien nog dit landgoed en geeft ons ook nog zulk een vruchtbaar gezegend jaar! Ach, hoe schoon is hier alles, hoe weinig voel ik mij hier te moede! Waarlijk, indien God mij nog eens een rustige levensavond schenkt, dan hoop ik die ver van Wittenberg, in Zulsdorf te mogen doorbrengen. Ik bemerk al duidelijk, dat mijn leven ten einde spoedt en dat mijn krachten mij ontzinken. Dan wil ik maar al te graag al mijn eigen gezag laten varen en mij scharen onder uw onderdanen, mijn lieve landgoedbezitster, en ik beloof u te gehoorzamen als een kind."

HOOFDSTUK 21

EEN EREZUIL VOOR KATHARINA IN LUTHERS TESTAMENT, 1542

Hoezeer onze grote Hervormer zijn Käthe waardeerde komt regelmatig tot uiting in zijn brieven.

Een brief van 26 juli 1540 uit Eisenach is bestemd voor "de rijke vrouw van Zulsdorf, de doctorsvrouwe Katharina Luther, met het lichaam woonachtig te Wittenberg, en in de geest vertoevend te Zulsdorf'. Een andere keer noemt hij haar de "genadige vrouwe van Zulsdorf", of "von Bora en Zulsdorf'.

Dan weer schrijft hij, met een zinspeling op haar ingenomenheid met de tuin aan de varkensmarkt, "aan mijn hartelijk geliefde huisvrouw de doctorsvrouw Katharina Luther van Zulsdorf, van de varkensmarkt, en wat zij nog meer is."

Ook komt de aanspraak voor: "Aan mijn vriendelijke, lieve huisvrouw Katharina Luther van Bora, predikster, brouwster, tuinierster, en wat zij nog meer zijn kan." Schertsend plaatst Luther zich ook naast haar in de rol van een huisslaaf, om haar met haar krachtig optreden te plagen.

Hij noemt haar "meesteres", "mijn Käthe" (meue Ketha), "mijn heer Käthe", ook verlatijnst hij de naam "Käthe" in "Catena" (keten) en noemt haar "mijn keten", en hij spreekt haar aan als "mijn heer en mijn Mozes", "mijn gebiedster", en ook als "keizerin." Zo nu en dan spot hij met haar welbespraaktheid, en bij een buitenlander, die in Wittenberg studeert, beveelt hij haar aan als spraaklerares.

Als ze weer eens haar boordevol gemoed gelucht heeft, vraagt hij aan de "predikster": "Lieve Käthe, heb je voor je preek wel een "Onze Vader" gebeden?"

Maar heerszuchtig was Käthe niet. Zij, die jarenlang in haar huis hebben vertoefd, behielden bijna zonder uitzondering aan haar een dankbare herinnering, en haar man geeft van haar in een doodernstig moment van zijn leven het getuigenis: "Zij heeft mij niet slechts als een echtgenote gediend, maar ook als een dienstmaagd."

Luther bleef werkzaam, ook bij het ouder worden. De rust, waarnaar de man, die meer gearbeid had dan alle anderen, zozeer had verlangd, zou hem hier beneden niet worden geschonken. Er bleef nog veel voor hem te doen; hij zou te midden van zijn arbeid worden weggenomen, en menige moeilijke gang zou hij nog te gaan hebben, eer zijn Heere tot hem sprak: "Wel, u goede en getrouwe dienstknecht, ga in de vreugde uws Heeren."

Toch was hij vaak moede, zeer moede, en zijn gedachten waren menigmaal op de dood gericht. Op de vele deelnemende vragen naar zijn welzijn luidde zijn antwoord altijd ongeveer hetzelfde: "De oude dag is gekomen met al zijn kwalen en gebreken. De kruik gaat zo lang te water, totdat zij berst. Ik heb lang genoeg geleefd; God schenke mij een

zalig uurtje, waarin het versleten, onnutte lichaam onder de aarde worde gelegd en de wormen tot spijze worde gegeven. Merkt wel op: ik heb het beste gezien, dat ik op de aarde aanschouwen kon. Het laat zich aanzien, dat er boze dagen in aantocht zijn. God helpe de Zijnen. Amen."

De keurvorst wist niet, wat te doen om hem zijn liefde te betonen en zond hem zijn eigen lijfarts. Toen Luther hem voor die vriendelijkheid bedankte, voegde hij echter er bij: "Ik zou wel graag gezien hebben, dat de Heere Jezus mij maar in Zijn genade had weggenomen, daar ik toch tot weinig nut meer ben op aarde."

Het was geen ziekelijke zwartgalligheid, die hem zulke boze tijden deed verwachten, maar veeleer de helderziende profetenblik, die eens moeilijke, donkere toekomst voorzag. Immers; was toch zelfs het heden niet onverkwikkelijk genoeg? Hoe hoog gingen de golven van de staatkundige woelingen, wat werd de verhouding tussen de Katholieke en Protestantse partij steeds meer gespannen, zodat het eens tot een uitbarsting zou moeten komen! Hoe was in Wittenberg zelf, de stad, die de zetel van het Evangelie geweest was, hoe was daar het zedelijk leven van de leerlingen van de Hogeschool droevig gedaald! Hoe had Luther zijn donderende stem moeten verheffen tegen het liederlijke leven van de studenten en hoe had hij zich gedwongen gevoeld te velde te trekken tegen de juristen wegens hun verdraaiing van alle rechtsbegrippen, zó zelfs, dat hem het gevleugelde woord ontviel: "Juristen, slechte Christenen."

En het antwoord op al zijn noodkreten in naam van de Christenheid en van het Protestants geweten, was slechts haat en vijandschap. In hun verblinding vergaten velen, wat de Christenheid aan doctor Maarten te danken had; men ontzag zich niet de man te krenken en te belasteren, tot wie ieder met ontbloot hoofd had behoren te naderen. Dit alles drukte de grote held terneer en maakte hem zo afgemat naar ziel en lichaam, dat gedachten des doods thans zijn lievelingsgedachten waren.

In zulk een stemming zat hij op zekere dag, in het jaar 1542, op zijn kamertje en schreef zijn laatste wil. Zijn ziel was geheel bereid voor de grote overgang, thans wilde hij nog enkele van zijn uitwendige aangelegenheden regelen en zijn huis beschikken.

Als vanzelf werd dit testament een erezuil voor zijn vrouw. Het schijnt ons toe, alsof de liefhebbende echtgenoot, die zijn leven voelde wegzinken, nog eens in duidelijke woorden op het papier wou stellen, wat hij al zo menigmaal had uitgesproken.

Het geschrift, dat tot op de huidige dag nog aanwezig is, heeft de volgende inhoud:

"Ik, doctor Maarten Luther, beken in dit mijn eigen handschrift, dat ik mijn lieve en trouwe huisvrouw, Katharina, in vruchtgebruik, (of hoe men het noemen moge) haar leven lang, opdat zij er naar haar wens en haar beste weten mee moge handelen, door de kracht van deze brief op de dag van heden schenk:

Ten eerste het landgoed Zulsdorf, gelijk ik het gekocht en veranderd heb, in één woord, zoals ik het tot dusverre in eigendom bezat.

Ten anderen het huis Bruno[7], dat ik op naam van mijn Wolfgang heb gekocht, tot woning.

[7] Het huis Bruno, de zogenaamde *winkel* of het *kleine huis*, met een jaarlijks brouwsel bier, gelegen in de Collegestraat, had Luther in het jaar 1541 voor 430 gulden gekocht van de predikant te Dabin en het toen aan zijn trouwe secretaris Wolfgang Sieberger in huur afgestaan. Het behoorde oorspronkelijk aan het Angustijnerklooster en 't was al in 1534 aan Luther aangeboden, maar hij was daar toen niet op ingegaan. De Universiteit die het later kocht, brak het af en bouwde op dezelfde plaats het voorste gebouw van het Augusteum, waarin zich thans het Seminarium bevindt.

Ten derde de bekers en kleinodiën als: ringen, ketens, gedenkpenningen, gouden en zilveren, die ongeveer een waarde zullen bezitten van 1.000 guldens.

Dit doe ik hierom:

Ten eerste, omdat zij mij als een vrome, trouwe, Christelijke huisvrouw ten allen tijde zeer lief en dierbaar is geweest en zij mij door Gods rijke zegen vijf levende kinderen heeft geschonken en grootgebracht.

Ten anderen, opdat zij de schuld, die ik nog schuldig ben, (indien ik haar niet meer bij mijn leven afdoe) op zich moge nemen en betalen, welke ongeveer, voor zover mij bewust is, 450 gulden bedraagt; het is ook mogelijk, dat zij er nog meer zal vinden.

Ten derde en wel het allermeest daarom, dat ik wil, dat zij niet afhankelijk zij van de kinderen, maar de kinderen van haar, opdat deze haar mogen in ere houden en haar onderworpen zijn, gelijk God geboden heeft; want ik heb wel gezien en ondervonden, hoe de duivel de kinderen tegen dit gebod opzet en hen, als zij goed en onderworpen zijn, door boze nijdigaards doet verleiden, vooral wanneer de moeders weduwen zijn en de zoons en dochters in het huwelijk treden. Want het is mijn mening, dat de moeder de beste voogdes is van haar eigenkinderen en dat zij haar klein bezitting niet tot verlies of nadeel van haar kinderen, maar tot hun nut en bestwil zal gebruiken, daar zij haar eigen vlees en bloed zijn en zij hen onder het hart heeft gedragen.

En indien zij na mijn dood mocht worden overgehaald of op de één of andere wijze besluit (want ik kan God in Zijn werken en willen geen doel voorschrijven) nog eens van staat te veranderen, dan vertrouw ik toch, en hierin spreek ik dit vertrouwen uit, dat zij zich moederlijk zal blijven gedragen jegens ons beider kinderen en dat zij alles, persoonlijk eigendom of wat ook, naar recht en billijkheid eerlijk met hen delen zal.

Hierbij smeek ik mijn gestrenge heer, de keurvorst Johan Frederik, nederig, dat zijne Hoogheid mijn beschikking genadiglijk moge bevestigen en handhaven.

Ook smeek ik al mijn geliefde vrienden, dat zij getuigen mogen zijn voor mijn geliefde Käthe en dat zij mogen helpen om haar te zuiveren van elke blaam, indien valse tongen haar willen belasteren of beweren, dat zij nog enig haar geld achterhoudt, dat zij dus de arme kinderen zou onthouden of te kort doen. Ik verklaar hierbij, dat er geen baar geld voorhanden is buiten de bekers en kleinodiën, hierboven vermeld. Juist daarom kan ik ieder zo openlijk rekening en verantwoording doen, omdat ieder weet, hoe veel inkomen ik heb genoten van mijn gestrenge heer, en dat ik daarboven van niemand een penning genoten heb, buiten de geschenken, die ik vermeld heb en waarmee ten dele nog mijn schulden moeten worden afgedaan. En daar ik van dat inkomen zoveel heb gebouwd en aangekocht, en ik zulk een zwaar huishouden heb gehad, zo moeten anderen met mij het als een bijzondere zegen erkennen, dat ik heb kunnen rondkomen, en zal niemand zich verwonderen, dat er geen baar geld over is, maar veeleer dat er niet meer schulden zijn. Dit smeek ik daarom; want als de duivel mij niet meer kan aanranden, zal hij wel op allerlei wijzen trachten mijn Käthe lastig te vallen, omdat zij doctor Maartens huisvrouw geweest is, en God lof nog is. Dit is mijn ernstige en weldoordachte mening.

Gezien en gegeven op de zondag na Kerstmis, 1542.

MAARTEN LUTHER"

Nog op diezelfde dag liet de doctor zijn vrienden Melanchton, Graziger en Bugenhagen komen om als getuigen de oorkonde te ondertekenen en haar daardoor rechtsgeldigheid te verlenen. Zijn vrouw echter kreeg het geschrift nog niet te zien. De doctor wachtte zich wel haar te bedroeven door haar te doen weten, dat hij zoveel nadacht over een ophanden zijnde scheiding van zijn levensgezellin.

Hem was het echter, alsof hem een steen van het hart was genomen, nadat hij deze plicht als huisvader en als echtgenoot had verricht en met nog groter aandrang kon hij nu in zijn

dagelijkse gebeden de woorden uiten: "Ik heb verlangen om ontbonden te worden en met Christus te zijn."

Luthers testament is een openhartig schriftelijk stuk van zijn hand, dat kostelijk is om te lezen. Luther zorgt daarin voor zijn Käthe en voor zijn kinderen, "want de mensen zijn ruw, en de wereld is ondankbaar." Van Käthe zegt hij: "Wat zij nu bezit, dat heeft zij zelf naast mij verworven."

Dan telt hij op wat hijzelf zoal heeft uitgericht. Dan volgt: "Nota. Een wonderlijke afrekening tussen Dr. Maarten Luther en Käthe. Anno 1535/1536. Dat waren twee halve jaren." De eerste elf posten, die hij optelt, lopen reeds op tot het aanzienlijke bedrag van 389 gulden. Dan telt hij nog eens 135 posten van uitgaven op, van de dokter tot likeur toe, en altijd was het "geef geld, geef geld." Dan wordt hij zich van deze "wonderlijke" zaak bewust, dat de uitgaven groter zijn dan de inkomsten, en in een vers, dat hij ertussen heeft geschreven, zegt hij:

"Er is veel nodig in een huis,
maar als ge aan het reek'nen gaat,
dan moet er toch nog veel meer uit,
neem maar een voorbeeld aan mijn huis."

Op een andere plaats slaakt hij de verzuchting:
"Ik arme man, ik reken zó:
als ik mijn geld besteden moet,
heb ik er zeven plaatsen voor,
voor elk daarvan ontbreekt het mij."

De zo praktisch aangelegde, ijverige en kranige Käthe gaf haar man, die deze eigenschappen met dankbare bewondering erkende, de gelegenheid tot menige schertsende aanspraak. Dat behoorde even zo bij de humor van Luther als de zekerheid, dat ook het spreekwoord waar is, dat meermalen in het leven geldt: "Die elkaar liefhebben, plagen elkaar."

Zo werd de verhouding van de beide echtgenoten overstraald door een hartelijkheid, een geluk en een tevredenheid, zoals die alleen wordt gevonden waar echtgenoten in de diepste grond één zijn. Wij zouden ons van Käthe een geheel verkeerd beeld vormen, wanneer wij meenden, dat zij met al haar gedachten en gevoelens door de overstelpend drukke huishouding in beslag werd genomen. Verstandig en levendig van geest als zij was, nam zei opgewekt deel aan de roeping van haar man. Luther kan met haar niet alleen over de politieke toestand spreken en haar, "als een schrandere vrouw en doctores", haar mening over een komende verkiezing van een predikant laten zeggen, maar zij streed ook elke strijd van haar man in haar dappere ziel mee. Zij toonde een hartelijke belangstelling voor godsdienstige vraagstukken. Zo zag zij met een oprechte verering op tegen haar "lieve heer Doctor", haar "lieve heer", daar zij in hem het door de voorzienigheid uitverkoren werktuig zag, dat haar smachtende ziel uit de duisternis in het licht van de evangelische vrijheid had geleid.

Zij behoorde wel niet tot de "wijze" vrouwen, die Luther bedoelt, wanneer hij zegt: "Er is geen rok noch kleed, dat een vrouw of een meisje slechter past, dan wanneer zij wijs wil zijn."

HOOFDSTUK 22
EEN LIJDENSWEG

Door veel lijden moeten wij het koninkrijk van God binnengaan en wie de Heere liefheeft, kastijdt Hij.

Zij waren al menigmaal door de diepe wateren van smart en angst gegaan, Maarten Luther en zijn Käthe, hij voorop, de held in de strijd met de boze geesten en zij hem volgende, in haar liefde alles medegevoelende, wat haar dierbare echtgenoot, haar tweede ik, in het hart griefde. Maar nog zouden de beproevingen en louteringen geen einde nemen: de diepste smart, die een vader en moederhart kan verwonden, moesten zij, naar Gods Raadsbesluit, nog ondervinden.

Zij zaten eens onder de perenboom bij elkaar, omgeven door hun kinderen, toen het gesprek kwam op de offerande van Izak. "Ach," zo sprak Luther: "hoe moet het Abrahams hart hebben gebroken, toen het bevel tot hem kwam zijn enige, teerbeminde zoon te moeten doden. Hoe zwaar zal die gang naar de berg Moria hem toch zijn gevallen, hij heeft er Sara zeker niets van kunnen zeggen van te voren. Ik zou, vrees ik, tegen God zijn opgestaan, als Hij van mij zo iets had geëist."

Met een diepe zucht antwoordde zijn vrouw: "Ik kan mij zelf ook maar niet dwingen te geloven dat God van iemand zoiets vreselijks zou vragen als zijn eigen kind zelf te verworgen."

Door zulk een antwoord kwam Luther echter weer tot bezinning en ernstig sprak hij: "Lieve Käthe, kunt u dan wel geloven, dat God Zijn eniggeboren Zoon, onze Heere en Heiland Jezus Christus voor ons heeft willen laten sterven? Terwijl Hij toch niets dierbaarders bezat in de hemel noch op aarde, dan deze geliefde Zoon, laat Hij Hem nochtans voor ons kruisigen en een smadelijke dood sterven. Kon dan ook hier het menselijke vernuft niet oordelen en zeggen, dat God zich veel vaderlijker en liefderijker heeft gedragen jegens Kájafas, Pilatus, Herodus en anderen, dan jegens Zijn eniggeboren Zoon? Abraham heeft moeten geloven, dat God zijn kind desnoods weer uit de doden zou opwekken, als hij zijn lieveling had geofferd, omtrent wie hem immers de belofte was gegeven, dat uit Hem de Messias zou worden geboren, gelijk ons in de Brief aan de Hebreeën geleerd wordt."

Katharina moest de doctor gelijk geven en toch rustte haar blik met angst en droefheid op haar kinderen en haar hart kromp ineen bij de gedachte dat God haar ook wel één van hen kon afeisen, al was het ook niet op zo vreselijke wijze.

Dit gesprek echter werd na verloop van enige tijd weer vergeten en de bloeiende gezondheid van de kinderen, die slechts zelden door lichte ongesteldheden werd verstoord, verdreef uit het moederhart weer elke angst.

Paradijs van de kinderjaren! Welke fijne en reine gedachten hebben de kinderen, zoals zij, zonder ook maar even te twijfelen, de hemel en de dood beschouwen. Menigmaal overviel ook de in de storm beproefde strijder een ogenblik van weemoedige ontroering. Käthe legt de kleine Maarten in zijn arm: "Ik wou, dat ik in mijn kinderjaren gestorven was, daarvoor zou ik alle eer willen geven, die in de wereld mijn deel is of die ik nog ontvangen zal."

"Een kind onder de 7 jaar sterft het meest opgewekt en het gemakkelijkst, zonder vrees voor de dood, maar niet zodra groeien wij op en worden wij groot en oud, of wij beginnen de dood en de hel te voelen en ervoor te vrezen."

Tweemaal hebben de teergevoelige ouders de verschrikking van de dood in de kring van hun kinderen moeten ondervinden. Van de dood van de kleine ***Elizabeth*** hebben wij al gehoord, en hoe pijnlijk dit was voor het hart van de vader en de moeder. Ook al bleef het

waar: "Welk een weldaad is het voor kinderen, als zij op zulk een leeftijd sterven", bij de gedachte daaraan gaat Luther toch als volgt verder: "Niettemin was het voor mij een groot zielsverdriet, want er stierf een deel van mijn lichaam en een deel van dat van de moeder." Zulk een sterven zouden Luther en Käthe nogmaals op de aller-bitterste wijze moeten meemaken. De engel des doods zal weldra de vredige woning binnentreden en dat wel om de teerste en zo mogelijk de meest-geliefde van haar kleine schare met zich mee te voeren.

Sterven van Magdalena, het kleine Leentje

Het was in september van het jaar 1542, toen de kleine Magdalena, terwijl zij met haar naaiwerk naast haar moeder zat, plotseling verbleekte en over hevige pijn op de borst begon te klagen. De geneesheer die weldra werd geroepen, onderzocht de kleine zieke nauwkeurig, maar kon de oorzaak van de pijn niet aanstonds ontdekken. Hij schreef een drankje voor, maar nog slechts om te beproeven van welke aard de ziekte zijn kon.

Het bleek niet het rechte middel en de kwaal nam met schrikbarende snelheid toe.

Vader noch moeder weken van de legerstede van. hun dochtertje en zochten zij ook al bij ogenblikken bij elkaar hun steun, samen wendden zij zich in hun hulpeloosheid tot de Enige Die redden kan van de dood, - de vader met luide, krachtige gebeden, de moeder met onuitgesproken verzuchtingen.

De kleine leed veel zowel van pijnen als benauwdheden, maar zij droeg alles geduldig, geen klacht kwam over haar lippen en alleen het trillen van haar neusvleugels verried af en toe wat zij had door te staan.

Hoe diep leden dan de ouders mee met hun kind, hoe grievend gevoelden zij zelf de smart, die zij niet vermochten te verminderen!

Menigmaal, als Katharina niet in staat was haar tranen in te houden, wendde de kleine Lena het hoofd om en sprak, met haar vriendelijke, liefdevolle ogen haar moeder smekend aanziende: "Schrei toch niet moeder!"

Toen zo enige dagen voorbij waren gegaan, richtte zij zich eens met moeite in haar bedje op en zei: "Vader, ik verlang zo om mijn broertje Johannes te zien, want ik heb hem zo lief. Zou u niet een boodschap naar Torgau willen zenden en meester Crodel verzoeken hem enige dagen vrijaf te geven? Hij is toch zo ijverig, hij zal wel weer inhalen wat hij nu verzuimt."

Liefkozend streelde Luther het bleke naar hem opgeheven gezichtje en beloofde haar haar verzoek in te willigen.

Uit de brief, die Luther aan Krodel schrijft, spreekt de angstige bezorgdheid van de vader, maar, zo schrijft hij, "ik doe wat ik kan, opdat mijn geweten mij later niet van nalatigheid zal beschuldigen."

Twee dagen later was Hans er reeds. Hij vermoedde niets van de oorzaak van zijn plotselinge vakantie, want Luther had in zijn brief aan Meester Crodel deze ten strengste aanbevolen zijn Hans niets van Magdalena's ernstige ziekte mee te delen. De schrik en droefheid van de arme knaap toen hij thuis kwam, was dan ook groot, en nog heviger word zijn ontsteltenis, toen hij, de ziekenkamer binnentredende, zijn zusje met zo vermagerd gezichtje in haar bed zag liggen.

Het was zo aangrijpend de begroeting tussen broeder en zuster aan te zien, dat Katharina zich niet in staat gevoelde het bij te wonen. Het was haar alsof haar hart zou breken, en zelfs Luther, de sterke man, moest zich afwenden en keek uit het venster om zijn tranen te verbergen.

De dagen gingen langzaam voorbij en de harten werden heen en weer geslingerd tussen hoop en vrees. Met angstige blikken trachtte de moeder de uitdrukking op het gelaat van de

arts te lezen, maar zij waagde het niet hem iets te vragen, want zij vreesde een verpletterend antwoord.

De deelneming van haar vrienden, ja van heel Wittenberg, deed haar weldadig aan en toch moest zij iedere belangstellende opnieuw het verhaal doen van het verloop van de ziekte en bracht dus elk bezoek een herlevendiging van de smart.

Reeds twee weken lang had zij niet in haar bed geslapen. De liefde gaf haar kracht, de liefde, die zichzelf vergeet. Eindelijk echter deed de natuur haar rechten gelden; het moede lichaam zonk in een in een diepe slaap.

In die nacht van 19 op 20 september 1542 had Käthe een merkwaardige droom. "Twee schone, jeugdige en fraai uitgedoste gezellen waren gekomen en hadden haar dochter ter bruiloft willen leiden."

Zij vertelde die droom de volgende morgen aan haar man en voegde er bij: "Bij God is geen ding onmogelijk: ik neem deze droom aan als een goed voorteken."

Melanchton, die des morgens naar het zieke kind komt kijken, glimlachte pijnlijk en zei, toen Katharina weg was, tot zijn vriend: "Legt u de droom ook zo uit, lieve Maarten? Uw vrouw wilde ik niet tegenspreken, maar aan u moet ik zeggen, wat de droom betekent, want ik weet, dat u het lieve kind aan de Heere hebt overgegeven. De twee jonge mannen zijn de engelen, die zullen komen om het meisje tot haar Bruidegom in de hemel te voeren."

Luther knikte zwijgend en vouwde zijn handen. Een ogenblijk later zei hij: "Ik heb haar innig lief en ik zou haar graag behouden, als God haar bij mij wil laten, maar is het Uw wil, o Heere, haar weg te nemen, dan zal ik tevreden zijn, haar bij U te weten. Haar kan niets beters ten deel vallen."

Nadat Melanchton vertrokken was, begaf Luther zich naar de ziekenkamer en ging bij het bed zitten. De ogen van het kind braken al en haar huid werd meer en meer doorschijnend, alsof er al een afschijnsel van hemelse heerlijkheid op haar rustte.
"Magdalena, mijn dochtertje," sprak de vader met bevende stem, "u zou graag hier bij vader blijven, maar nu gaat u ook graag naar uw Vader daarboven, niet waar?"

"Ja lieve vader, zoals God wil," klonk het heel zachtjes uit het bed.

De moeder knielde in de tegenovergestelde hoek neder en verborg haar gelaat in de handen terwijl zij luid weende - zij kon het kind niet zien sterven.

Luther beproefde haar te troosten, zeggende: "Lieve Käthe, bedenk toch, waar zij heen gaat. Zij komt immers waar het goed is"

Maar ook zijn kracht begaf hem bij het aanschouwen van de doodsstrijd, die nu volgde: hij zonk bij het bed neer en weende bitter. Terwijl riep hij echter herhaalde malen: "o, Heere heb medelijden en maak een eind aan haar smart."

Eensklaps zweefde een engel door het vertrek, kuste het stervende kind en het voorhoofd en nam haar mee naar huis.

De andere kinderen zaten op de deel; zij hielden elkaars handjes vast en durfden geen woord spreken. Daar komt één van de dienstmaagden met roodgescheide ogen hun zeggen: "Ach, nu heb je geen zusje Lena meer!"

De kinderen schrikken op en strekken hun handen uit naar de brengster van de treurmare; zij kijken haar aan, alsof zij verwachten, dat zij het woord weer zal terugnemen. Paul staat op, schudt het hoofd en zegt op ongelovige toon: "Het is niet waar, zij is niet dood."

"Het is niet waar, zij is niet dood," herhaalt de kleine Greta, die naar haar zusje wil gaan kijken. Zij komt echter haar moeder tegen, op wier gezicht het kind ziet, dat het toch waar is.

O, wat was het stil in huis! Niemand was aan 't werk, iedereen liep zachtjes, alsof Leentje slechts sliep en men bang was, haar wakker te maken. En niet alleen in Luthers huis, maar in geheel Wittenberg treurde men.

Met bevende hand schreef de diepbedroefde vader aan zijn vriend Justus Jonas, die een jaar geleden als superintendent naar Halle was gegaan:

"Mijn hartelijk geliefde Jonas! u moet weten, dat mijn lieve dochter Magdalena is wedergeboren om eeuwig in het Rijk van Christus te wonen. Nu behoorden mijn vrouw en ik niets te doen dan te danken en ons te verheugen over zulk een gelukkig naar huis gaan en zulk een zalig einde, waardoor zij ontkomen is aan de macht van het vlees, van de wereld, van de Turken en van de duivel; maar de kracht van de natuurlijke liefde is zo groot, dat wij dit niet kunnen doen zonder wenen en zuchten en hartverscheurende smart. Want wij beminnen onze stille, gehoorzame dochter, die ons nooit verdriet heeft aangedaan, te teder, en haar blikken, haar wonden, haar gehele zijn, zowel in leven als in sterven, zijn te diep in ons hart gegrift, dan dat zelfs Christus' dood dat kan uitwissen; en zo behoorde het toch te wezen. U weet, dat zij een lief zacht gemoed bezat en dat iedereen van haar hield.

Geloofd zij onze Heere Jezus Christus, Die haar geroepen, uitverkoren en verheerlijkt heeft! O, dat ik en al de mijnen zo mochten leven en sterven! Dat is het enige, wat ik van God, de milde Gever van troost en barmhartigheid, afsmeek."

MAARTEN LUTHER"

De man Gods wierp zich daarna op de knieën en bad om kracht voor wat er nog met het geliefde lijkje te doen was. Doch, toen hij in de sterfkamer kwam, zag hij de moeder al geknield liggen bij het dode kind. Zij had het in 't wit gekleed, het haar glad gestreken en stak het juist een roosje in de hand.

O, wat lag zij daar kalm en vredig, die lieve Magdalena, alsof de dood geen macht had om haar te beschadigen; alsof voor haar de jongste dag al was aangebroken, wanneer het graf zijn buit zal moeten teruggeven, Opdat hetgeen in verderfelijkheid gezaaid is, in onverderfelijkheid kan opstaan.

Op de derde dag lag Magdalena, met veel bloemen versierd, in een open doodkist, die men onder een pereboom in de tuin had geplaatst, daar er zoveel mensen kwamen, om haar nog eens te zien. Luther trad nu vooruit en gaf haar de laatsten kus. "Lieve Lena, wat bent u gelukkig! u zult opstaan en schitteren als een ster, ja als de zon. In de geest verheug ik mij, maar naar de vlees ben ik zeer bedroefd. Het vlees is zwak en het scheiden doet bovenmate veel pijn. Het is een wonderlijk iets, te weten, dat zij het goed heeft, en toch bedroefd te zijn."

Het volk drong dichterbij en toonde veel medegevoel. Luther bedankte de goede mensen hartelijk en voegde er bij: "U moet blij zijn, want er is een heilige naar de hemel gegaan, een ware heilige. O, hadden wij allen zulk een dood! zo zou ik op dit ogenblik wel willen sterven!"

Ja, heer doctor," zei iemand uit het volk, "dat is wel waar, maar iedereen behoudt toch graag de zijnen."

Luther antwoordde: "Vlees is vlees, en bloed is bloed! Ik ben blij, dat zij in de hemel is; slechts het vlees is bedroefd."

Toen kwam Katharina, geleid door haar vriendin, de vrouw van Melanchton, om het lieve kind voor het laatst vaarwel te zeggen. Op dit gezicht begon het volk luid te wenen en te jammeren; en Wolfgang, die ook had willen komen, keerde zich weer om - hij kon de smart van de moeder, niet aanzien.

De doodkist werd eindelijk gesloten en weggebracht. Buiten op het kerkhof was Magdalena's graf naast dat van haar zusje Elisabeth gegraven. Ten tweede male moest Wolfgang zijn bevende handen dwingen, een kruis te maken, waarop Luther de volgende woorden schreef:

Hier slaap ik, Magdaleentje,
Des doctor Luthers dochterken,
En rust met alle heiligen
Hier in dit kleine kamerken.
In zonden was ik geboren,
Voor eeuwig waar' ik verloren,
Toch leef ik nu en heb het goed
Verlost o Jezus, door Uw bloed.[8]

Toen Luther van de begrafenis terugkwam, zei hij: "Mijn dochtertje is nu naar lichaam en ziel bezorgd. Wij Christenen hebben niet te klagen, wij weten, dat het zo moet wezen. Wij zijn het zekerste van het eeuwige leven, want God, Die het ons door Zijn lieve Zoon heeft beloofd, kan niet liegen."
"Ach, u bent een sterke man" zuchtte Katharina, "maar een moeder kan haar smart niet zo spoedig bedwingen, want het hart van een vrouw is zwak, God moet geduld met mij hebben – ik zal stil zijn."

"Ja, schrei maar, mijn liefste Käthe", troostte Luther, "want daarvoor zijn de tranen ons gegeven, en God de Heere weet ook, welk een zwak maaksel wij zijn. Hij heeft geduld met ons en wil ook Zijn kracht in onze zwakheid volbrengen. Bedenk echter wel: de tijd gaat gauw; nog een kleine tijd en wij zullen elkaar wederzien, ons hart zal zich verheugen en niemand kan ons onze vreugde ontnemen."

Katharina vouwde haar handen en wendde de betraande ogen ten hemel, zeggende: "Kom spoedig, Heere Jezus."

Als grafschrift heeft Luther voor zijn Leentje in het Latijn een vers vervaardigd, dat vertaald aldus luidt:

"Hier slaap ik, Leentje, doctor Luther's dochterke,
met alle heil'gen rust ik in mijn beddeke.
Ik, die in zonden was geboren,
moest wel voor eeuwig zijn verloren,
maar 'k leef nu en ik heb het goed,
verlost, Heer Christus, door Uw bloed!"

De grafsteen van Elizabeth bestaat nog. (ca 1966) Het eenvoudig gedenkteken, dat het sterfelijk omhulsel van Leentje dekte, was verloren gegaan, maar is in 1966 weer ontdekt op het oude kerkhof te Wittenberg.

BRIEF VAN LUTHER AAN ZIJN ZOON HANS

Nadat Magdalena begraven was, keerde haar broer Hans wederom naar het kostschool van Markus Krodel in Torgau terug. Bij het afreizen had Käthe de bedroefde knaap toegefluisterd: "Kom maar weer thuis als het je daar te zwaar wordt".

Luther echter meent dat zijn jongen, die al ruim zestien jaar is, zich moet vermannen en zijn best moet doen het leed te dragen. Hiertoe spoort de vader zijn zoon aan in het volgend schrijven, gedateerd 27 december 1542.

[8] Woordelijk vervuld.

Aan mijn geliefde zoon Hans Luther in Torgau,

Genade en vrede in de Heere.

Ik, je moeder en alle huisgenoten zijn gezond. Doe je best als een man je tranen te bedwingen, opdat je niet het verdriet en de zorg van je moeder nog vergroot, terwijl ze reeds zo geneigd is tot zorg en angst. Gehoorzaam God, die je door middel van ons bevolen heeft daarginds te werken; dan zul je deze droefenis te boven komen.

Moeder kan niet schrijven en oordeelt dit ook niet nodig; maar ze zegt, alles wat ze je toegefluisterd heeft - n.l. dat je maar thuis moest komen als je het te kwaad kreeg - daarmede heeft ze ziekte bedoeld; daarvan moet je, als het zover mocht komen, terstond bericht zenden. Overigens wil ze dat je je treurigheid laat varen en opgeruimd en rustig verder studeert. Hiermede leef wel in de Heere.

Op de dag van St. Johannes, de evangelist in het jaar 1542.

Je vader MAARTEN LUTHER.

HOOFDSTUK 23
VAN WITTENBERG NAAR ZULSDORF

Drie jaren waren voorbijgegaan. Op het verlies van het kind was nog een harde slag gevolgd, die de harten brak: kort na Lena was ook vrouwe Katharina, de echtgenote van Justus Jonas, en Käthe's beste vriendin, overleden. Het was een edele vrouw, en Luther had gehoopt, dat zij eenmaal de toevlucht, troost en steun van zijn weduwe zou zijn. Deze nieuwe slag bij de nog open wond had de treurenden nog meer terneergedrukt, zodat er veel gezucht werd en Luthers huis met recht een klaaghuis was. Nu waren de wonden echter genezen, en de onstuimige smart was in stille weemoed veranderd.

Hiertoe hadden de kalmte en de landelijke rust van Zulsdorf veel bijgedragen, want daarheen hadden de beide echtgenoten zich in deze tijd herhaalde malen teruggetrokken.

Hoe klein en bescheiden dit verblijf ook was voor de grote man met zijn geringe eisen was het een paradijs en voor de bescheiden Katharina een koninkrijk. Wel had zij dikwijls te strijden tegen oneerlijkheid van keurvorstelijke beambten, die hun eigen voordeel wisten te behartigen bij het leveren van bouwmaterialen, maar al deze onaangenaamheden werden rijkelijk vergoed door het genot, dat het buitenleven haar verschafte.

Ook heden vinden we haar in haar 'rijk', met de kleine Greta. Zij legt juist de laatste hand aan een krans voor de tuindeur; terwijl haar dochtertje bezig is, de weg met wit en geel zand te bestrooien.

Het is een prachtige julimorgen. De natuur lacht in haar bekoorlijke pracht; het klaverveld vervult de omtrek met zoete geuren, de lucht weerklinkt van al het zingen van de vogels en krekels; kortom de gehele wereld ademt vrij in het volle gevoel van leven.

"Nu wilde ik, dat zij kwamen," roept Katharina tot Greta, terwijl haar ogen verlangend in de verte staren.

Maar uur op uur verliep, en het wachten bleef tevergeefs.

Pas 's middags, toen Katharina juist in de tuin bezig: was met kruisbessen plukken, hoorde men iets aankomen, en spoedig daarop reed een rijtuig de plaats op; vol vreugde hielp Katharina haar man en Johannes uitstappen.

"God zij geloofd," zei Luther met een zucht van verlichting, toen de eerste welkomstgroeten waren gewisseld. "God zij geloofd, dat wij hier zijn. Het is mij te moede als een visser, die uit de onstuimige zee in de stille veilige haven is binnengelopen. Ik dank U, mijn lieve Hemelse Vader, dat U ook voor mij een haven hebt bereid. Uw genade blijft tot aan het einde bij mij."

Hij keek recht droevig, de goede doctor, en zijn gelaat was bleek en ontroerd.

Nadat hij zich versterkt had met een glas verse melk en een stuk roggebrood, nodigde hij zijn vrouw naast hem te komen zitten op de rustbank, die getimmerd was van drie ruwe planken. Op raad van de dokter had hij die voor zich laten maken. "Gaat nu een beetje weg, kinderen," zei hij tot Johannes en Margaretha, "want ik heb behoefte aan stilte."

Toen deze zich arm in arm verwijderd hadden, nam Luther Käthe's hand in de zijne, keek haar lang en betekenisvol aan, zodat het deze beklemd om 't hart werd. "Mijn lieve, goede vrouw," begon hij na een pauze, "ik heb je veel te zeggen. En om een besluit mee te delen, waarover je wel verwonderd zult zijn. Ik blijf niet langer in Wittenberg, ik ga de stad verlaten, waar ik bijna zeven en dertig jaar heb gearbeid."

"Heer doctor!" riep Katharina verbaasd uit.

Luther vervolgde: "Deze beslissing is mij zeer zwaar gevallen, maar het moet zo zijn. Mijn hart zegt mij, dat ik niet langer mag blijven in een stad, waar het hoe langer hoe ongeregelder toegaat, en men niet meer naar mijn stem luistert. De theologen staan niet meer vast en er dreigt een scheiding te komen. Het jongere geslacht begint weer een liederlijk leven te leiden, lichte vrouwen stromen bij hopen toe, en zelfs eerbare meisjes kleden zich opzichtig en ontbloten hun borst op onzedelijke wijze. En dit alles wordt in de band gewerkt door de rechters, die de geheime verbintenissen begunstigen. Ik wou dus graag, dat je huis, tuin en alles, wat wij in Wittenberg bezitten, verkoopt. Voor jouw zou het 't beste zijn, hier in Zulsdorf te blijven, want terwijl ik er nog ben, kan ik u helpen met mijn traktement om 't landgoed te verbeteren. Ik hoop tenminste, dat de hertog mij dat zal blijven geven tot ik sterf. Na mijn dood zullen velen in Wittenberg je toch niet goed kunnen lijden. 't Is daarom beter, bij mijn leven te doen, wat geschieden moet. Ach, op mijn reis hierheen heb ik meer gehoord dan in Wittenberg zelf; ik ben de stad dan ook moe en zo God wil, zal ik er niet weer heengaan.

Overmorgen ga ik naar Meeseburg, naar vorst George van Anhalt, die tegenwoordig het bisdom bestuurt. Hij is bovenmate trouw in zijn ambt; want niet alleen behartigt hij de uitwendige behoeften van zijn vorstendom, maar 's zondags beklimt hij zelfs de kansel om te preken. Ik wil dus liever rondzwerven en mijn brood bedelen, dan mijn laatste dagen te verbitteren en te verontreinigen door de onordelijkheden in Wittenberg, waar al mijn zure arbeid verloren is. In de stad weten zij nog niets van mijn besluit, want pas onderweg heb ik 't genomen. Ik zal dus aan Bugenhagen en aan Philippus schrijven, dat zij het de stad en de universiteit laten weten."

Katharina was gedurende deze mededeling telkens dichter naar haar man geschoven, terwijl zij hem met stralende ogen aankeek. Nu drukte zij zijn hand aan haar borst "Innig geliefde heer doctor, welk een, vreugde bereidt u mij! Al lange tijd koester ik de heimelijke wens, dat wij hier zouden blijven wonen, waar Gods vrede heerst. Maar ik verheug mij met vrezen en beven, want ik ben bang, dat men u niet met rust zal laten en men u weer terug zal halen in de moeite en de strijd."

"Maak u niet ongerust, lieve vrouw," antwoordde Luther. "Het zal gaan, zoals God wil. En nu ga ik gauw schrijven."

Hij liet zich papier, inkt en pen brengen en na een uur, kon de voerman twee brieven mee terug nemen.

Er volgden nu drie stille, gelukkige dagen, waarin de afzondering van het buiten zijn op Luthers vermoeid lichaam weldadig werkte. Met belangstelling luisterde hij naar de verbeteringsplannen, die Käthe in haar "rijk" wilde ten uitvoer brengen. Hij at met smaak van de vruchten, die zij zelf oogstten en hij werd weer zo vrolijk, dat hij zelfs begon te

schertsen en gekheid te maken met "baas" Käthe. Ook veel vermaak schepte hij in de rechtschapenheid en vertrouwelijkheid van de arbeiders, met wie hij in hun eigen taal sprak: deze verloren daardoor al hun verlegenheid en waren zeer vereerd, want zij wisten dat Luther met koningen en vorsten omging.

Na enige dagen gevoelde hij zich zo gesterkt, dat hij goedsmoeds op het wagentje ging zitten, dat vorst George van Meeseburg hem had gestuurd. Met vreugde ging hij zelfs de 2e augustus mee met de vorstelijke opzichter naar Halle, waar deze door hem moest geordend worden. Hij preekte toen ook in de domkerk voor een groot gehoor en begaf zich toen naar Leipzig, waar men met verlangen naar hem uitzag, om uit zijn mond het evangelie te horen.

Toen hij daarop naar Zulsdorf terugkeerde, vond hij zijn Käthe in tranen. Haar voorgevoel had haar niet bedrogen. Zij trad haar echtgenoot tegemoet met de woorden: "Ach, lieve heer doctor, onze blijdschap is voorbij: gisteren is er een schrijven van de keurvorst gekomen, waaruit u alles zult vernemen."

Luther doorliep de brief snel; hij las er in, hoe verschrikt en bedroefd de keurvorst was over zijn besluit van Wittenberg te verlaten. Hij gaf de heiligste beloften, er met zijn macht en zijn aanzien voor in te staan, dat de oorzaak van Luthers klachten, met welke hij volkomen instemde, zou worden weggenomen. Hij bezwoer de vluchteling met de dringendste bewoordingen, om van zijn plan af te zien, daar dit nog andere slechte gevolgen na zich zou slepen, want Melanchton had zich uitgelaten, dat hij zonder zijn Maarten niet alleen in Wittenberg kon blijven.

Luther had de brief nauwelijks gelezen, of men hoorde leven op de plaats, en toen hij wilde gaan kijken, traden Melanchton en de burgemeester van Wittenberg, Ambrosius Reuter, binnen. Deze gaven het vervolg op de brief van de keurvorst en drongen hem nog veel meer door smeken en bidden.

Nu kon Luther niet langer tegenstand bieden. "Zoals God wil", zei hij gelaten en wenkte zijn vrouw, die met tranen in de ogen voor 't venster stond, zich bedaard te houden.

Terug in Wittenberg

Het leek een zegetocht, toen Luther de 16e augustus 1545 met zijn vrouw en zijn oudste zoon de Elsterpoort van Wittenberg binnenreed op een rijk met bloemen en kransen versierde wagen van de raad. De besten juichten de geliefde leraar toe; van de afgedwaalden keerden velen berouwvol terug en scherpe verordeningen van de universiteit zowel als van de raad werden tegen de onverbeterlijken uitgevaardigd.

Met innerlijke tevredenheid zag Luther de verandering ten goede en om zulk een reden gaf hij zijn eigen rust graag prijs.

Dit was dan ook zijn gehele leven door de wet van zijn denken en handelen: zichzelf te vergeten en zich voor het algemeen nut op te offeren.

HOOFDSTUK 24
LUTHERS ZALIG EINDE

"Als ik weer terug kom zal ik mij neerleggen in mijn doodskist zodat de wormen zich tegoed kunnen doen aan een vetgemeste doctor. Ik ben de wereld zat. En afscheid nemen van dit leven zoals een voldane gast zijn kroeggezelschap verlaat, lijkt me wel wat." Dit zei Luther omtrent z'n laatste verjaardag 10 november 1545. Luther werd losgemaakt van deze wereld.

In haar kamertje zat Katharina met haar jongste kind, Margaretha, bij zich. Zij zag er bleek en vermoeid uit. Zeker had zij menige slapeloze nacht gehad, want de zorgen drukten haar als een steen. Het waren zorgen over haar geliefde echtgenoot, die in het drukke leven had moeten wederkeren, opnieuw daartoe gedrongen door zijn vorst. De arme, oude, zieke man! Op deze aarde zou hij geen rust meer vinden.

Reeds in oktober en december van het vorige jaar was hij, op verzoek van de graaf van Mansfeld, in zijn geboorteland geweest om als scheidsrechter en vredestichter een nieuwe parel te hechten aan de kroon van zijn verdiensten. Nu had men hem ten derden male gehaald en het afscheid was hem zwaar gevallen, hoe weinig hij daarvan ook liet merken. Luther vertrok op 23 januari 1546 naar Eisleben met Johann Aurifaber, zijn drie zoontjes en hun huisleraar Ambr. Ruthfeldt. Dr. Justus Jonas zou zich te Halle bij het gezelschap aansluiten.

Käthe wel reden om zich bezorgd te maken. Luther, die o.a. leed aan een open been, gevoelde zich oud en zwak en had vóór de reis gezegd: "In Eisleben zal ik mij wel in de doodkist leggen, want ik ben de wereld moe en verlaat haar gaarne, gelijk een reiziger een slechte herberg".

De tocht naar het graafschap Mansfeld leverde vele moeilijkheden op, de overgang van de Saale bij Halle was door de zware ijsgang en het noodweer levensgevaarlijk. Katharina laat dan ook niet na in brief op brief Luther goede raad te geven, hem artsenij toe te zenden en hem op het hart te drukken zich in acht te nemen.

Luther schrijft menige brief naar Wittenberg terug.

Dagen van smart en zorg waren op zijn vertrek gevolgd. Katharina had nergens rust. Zij zocht de eenzaamheid op, om ongestoord in gedachten bij haar geliefde echtgenoot te zijn, en in de geest met hem te verkeren, maar de eenzaamheid benauwde haar en zij zocht het gezelschap van haar kind op. Als zij haar eigen angst echter in de blikken van Margaretha afgespiegeld zag, dan verlangde zij er weer naar alleen te zijn.

Wel wist zij haar dierbare man onder de hoede van zijn drie zonen en hun onderwijzer, Ambrosius Rudtfeldt, maar – konden deze hem beschermen tegen de strenge koude en hem zijn smarten ontnemen, die hij had meegenomen op reis? Zij zuchtte en smeekte: "O, Heere, laat het toch voorjaar worden, om uws knechts wil!"

Gelukkig, het werd voorjaar. De wind draaide plotseling, het ijs brak, en de sneeuw smolt weg onder de warme wind, die van Welschland kwam.

Met een verruimd hart ademde Katharina, de zoele lucht in, en het gezang van een leeuwerik boven haar hoofd klonk haar als de stem van een engel in de oren, als Gods antwoord op haar zuchten; en stamelde: "U bent de God, Die wonderen doet."

Luthers kamer in Eisleben. Foto in het Museum, vlakbij het huis van de Graven van Mansveld, waar Luther de laatse dagen verbleef

De volgende dag moest zij aan haar gebed toevoegen: "U geeft boven bidden en denken." Want zie, er was een brief gekomen uit Halle, een brief, die haar deed opspringen van vreugde. Ja, dat waren weer de oude, lieve, schertsende woorden; Luther kon weer vrolijk zijn! Gretha werd gauw geroepen, zij moest de brief horen.

Aan mijn lieve, vriendelijke Käthe Luther in Wittenberg.

Genade en vrede in de Heere. Lieve Käthe! Wij zijn heden om acht uur in Halle aangekomen, maar zijn niet naar Eisleben gegaan, want onderweg kwamen we een grote wederdoopster tegen met waterstromen en ijsschotsen, die het land bedekten; deze dreigde ons met de wederdoop. De Saale belette ons, terug te gaan, en dus moesten wij te Halle tussen de wateren in stil blijven liggen. Niet, omdat wij zo'n lust hadden, er van te drinken, want we namen goed Torgaus bier en lekkere Rijnwijn in de plaats, waarmee we ons laafden en verkwikten totdat de Saale uitgeraasd zou zijn. Want, daar de mensen, de voerlui en wij zelf ook angstig waren, hebben wij ons niet te water willen begeven om God te verzoeken; want de duivel, die ons haat, woont in het water, en daar zit hij goed; daar behoeven wij hem niet uit te halen. En 't is ook niet nodig, dat wij de paus met zijn kameraden van plezier in de banden doen klappen.

Ik had niet gedacht, dat de Saale zulk een geweld kon maken, en dat zij de weg kon overstromen. Ik houd het er voor, dat als u hier geweest was, u ons dit ook geraden had en we zouden uw raad ook eens opgevolgd hebben. Wees Gode bevolen! Amen.

Halle, op de dag van Paulus' bekering 1546.

DR. MAARTEN LUTHER

De vreugde over deze brief was nog niet verdwenen, toen er al een tweede kwam, uit Eisleben gezonden.

"Aan mijn hartelijk geliefde vrouw Katharina Luther, burgeresse van Zulsdorf, varkenshoudster, en wat zij meer zijn moge.

Genade en vrede in Christus en mijn oude, arme en, naar het schijnt, zwakke liefde, als te voren.

Lieve Käthe! Ik ben onwel geworden op de weg dicht bij Eisleben; dat was mijn eigen schuld. Maar als jij erbij geweest was, dan had je gezegd, het is de schuld van de Joden of van hun God. Wij moesten namelijk door een dorp dicht bij Eisleben. Op dit moment wonen er in de stad Eisleben meer dan 50 Joden. En het is waar, toen ik in de buurt van het dorp reed, blies een dermate harde wind naar binnen over mijn hoofd, en door mijn baret heen, alsof die ijs van mijn baret wilde maken. Dat heeft stellig tot mijn duizeligheid bijgedragen. Maar nu ben ik Gode lof, weer in orde. Behalve dan dat ik niet bezorgd hoef te zijn tot onkuisheid te vervallen, zo weinig winden mij de mooie vrouwen op.

Wanneer de hoofdzaken afgehandeld zijn, moet ik mij wijden aan het verdrijven van de Joden. Graaf Albrecht is hun vijandig, hij heeft hen al vogelvrij verklaard. Maar niemand die hen nog iets in de weg legt. Zo God wil; zal ik de graaf op de kansel helpen door hen ook vogelvrij te verklaren.

Ik drink Neumburgs bier dat mij bijna evengoed smaakte, zoals jij mij dat van Mansfeld hebt gegeven. Het smaakt mij zo goed, dat ik er ’s morgens in 3 uur wel 3 pintjes[9] van drink Het bevalt mij goed en geeft, mij verlichting. Ook drink ik de halve kruik die de stad mij bij iedere maaltijd vereert, nu en dan met mijn vrienden.

Je zoontjes zijn eergisteren naar Mansfeld gereden, daar Hans van Jena hen zo dringend had gevraagd; ik weet niet, wat zij er doen. Als 't koud was, konden ze mee kou lijden. Nu 't warm is, mochten zij wel iets anders doen of lijden, zoals 't hun behaagt. Wees zelf en je huis hiermede Gode bevolen, en groet je disgenoten.

1 Februari 1546.

MAARTEN LUTHER"

Ook de volgende brieven van de zesde, zevende en tiende, brachten gunstige berichten en wendden de laatste zorgen van Katharina's hart af. Luther dankt op schertsender toon "de heilige, zorgende vrouw Katharina Luther in Wittenberg voor haar grote zorg voor hem, die haar het slapen heeft belet, en hij vertelt haar dat, sinds zij zo bezorgd was geweest voor hem, er vlak voor zijn deur een brand was ontstaan, die hem wilde verteren. En in zijn kamer was haast een grote steen op zijn hoofd gevallen, waardoor hij verpletterd zou zijn geworden als een muis in een muizenval.

[9] Een pint is ca. een halve liter.

Een van de laatste brieven van Luther luidt als volgt:

AAN DE HEILIGE BEZORGDE VROUW KATHE LUTHERIN, DOCTORES, BEZITSTER VAN ZULSDORF, TE WITTENBERG, AAN MIJN GENADIGE LIEVE HUISVROUW.

GENADE EN VREDE IN CHRISTUS.

ALLERHEILIGSTE VROUW, DOCTORES[10]

Wij zijn u wel dankbaar voor uw grote bezorgdheid, waardoor u niet slapen kunt, want sinds u bezorgd voor ons bent zou het vuur ons bijna verteerd hebben in ons logement, juist voor de deur van mijn kamer. En gisteren - ongetwijfeld alweer tengevolge van uw bezorgdheid - was er bijna een steen op ons hoofd gevallen en had ons bijna verpletterd als in een muizenval. Want in het toilet regende het wel twee dagen lang kalk en cement op ons hoofd, totdat we er werklieden bijhaalden, die de steen met twee vingers aanraakten en zie, daar viel hij, zo groot als een lang kussen en meer dan twee hand breed. Die was van plan op uw verzoek eens voor ons te zorgen, als de lieve engelen het niet hadden verhoed.

Ik ben bang dat, als u niet ophoudt met bezorgd te zijn, de aarde ons nog zal verdelgen en alle elementen zich tegen ons zullen keren.

Leest u aldus uw catechismus en de geloofsartikelen? Bid u en laat God zorgen. Er staat geschreven: *Werp al uw zorgen op den Heere, Hij zorgt voor u* (Psalm 55) en op meer plaatsen.

God lof zijn wij gezond en welgemoed, zonder dat de zaken hier ons ontstemmen. Dr. Jonas wilde ook graag een zeer been hebben; daarom heeft hij zich, zonder gevaar, gestoten aan een koffer. Zo groot is de afgunst onder de mensen, dat hij mij het niet eens gunt alléén een zeer been te hebben. Hiermede Gode bevolen. Wij zullen hier spoedig klaar zijn en thuis komen, zo het God behaagt, Amen.

10 februari 1546.

Uw heilige, dienstwillige dienaar

MAARTEN LUTHER

En o, welk eens blijdschap bracht de volgende brief van de 14e februari in Luthers huis te Wittenberg: "Vader komt! Vader komt!" riep Margaretha, terwijl zij haar moeder om hals vloog.

Zijn werk is gedaan, hij heeft de graven verzoend. Hij zendt een maal forellen, een dankoffer van Gravin Albrecht. Zijn lichamelijke smart is ook gestild; hij wordt overal met eerbewijzen overladen, zodat hij "uit louter geluk de zijnen in Wittenberg haast vergeten had," maar hij verlangt toch naar huis en hoopt dezelfde week daar nog te zijn.

"Vader komt! Vader komt!"

En hij kwam ook, maar anders, ach zo geheel anders dan zijn vrouw en dochter gehoopt hadden.

Luthers einde

[10] (In 1540 was Käthe door aankoop eigenares geworden van het kleine landgoed Zulsdorf, het erfgoed van de von Bora's, twee dagreizen van Wittenberg gelegen. Luther plaagt haar vaak met haar grondbezit en noemt haar soms spottend "Zulsdorferin".)

Luthers dood kwam voor hem niet onverwacht, hij wachtte er al jaren op. Voor de omstanders kwam de dood plotseling, maar niet helemaal onverwacht. Luther had hen erop voorbereid. Maarten Luther sterft in de nacht van 17 op 18 februari 1546.

Volgens de overlevering heeft hij onder meer de onderstaande woorden nog gesproken.

O, mijn hemelse Vader, God en Vader van onze Heere Jezus Christus. Gij God van alle vertroosting, ik dank U, dat U mij Uw lieve Zoon Jezus Christus hebt geopenbaard. In Wie ik geloof, die ik gepredikt en beleden heb. Die ik bemind en gelooft heb. Die de ellendige Paus en alle goddelozen onteren, vervolgen en lasteren. Ik bid u, Heere Jezus Christus, laat aan U mijn ziel bevolen zijn. O hemelse Vader, al moet ik ook dit lichaam verlaten en uit dit leven weggerukt worden, zo weet ik toch zeker, dat ik bij U eeuwig blijven zal. En dat niemand mij uit Uw handen rukken kan.

Luther heeft ook nog gezegd**:** ***wij hebben een God die helpt. De Heere Heere, die van de dood kan redden. Driemaal heeft hij gezegd: 'In Uw handen beveel ik mijn geest. Gij hebt mij verlost, Heere, Gij getrouwe God.'*** Psalm 31:6.

En uit het evangelie van Johannes, hoofdstuk 3: ***'Want alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn eniggeboren zoon gegeven heeft opdat allen die in Hem geloven niet verloren gaan, maar het eeuwige leven hebben.'***

Zo heeft hij zijn handen gevallen en in stilte zijn geest aan Christus overgegeven. Sämtliche Schriften, Walch. 1880

Maarten Luther op zijn doodbed
Naar eene schilderij uit Cranach's werkplaats in de kunstgalerij te Karlsruhe.

Luther begraven

Waarom weerklinkt het luiden van de klokken zo klagend door het land! Wat betekent dat bittere geween in de Duitse streken? En waarom staat ginds voor Luthers deur in Wittenberg de ijlbode van de Keurvorst zo bevend en aarzelend? Waarom durft hij niet naar binnen gaan met de brief van zijn heer, dien hij aan de vrouw van de doctor moet brengen? Ach, zijn hart zal breken als hij haar moet zeggen, dat zij gisteren weduwe en haar kinderen arme wezen zijn geworden!

Daar komt een lange treurende stoet van Eisleben; daar brengen zij de man Gods, die slechts naar zijn vaderstad gereisd was, opdat de plaats van zijn geboorte hem ook zou zien sterven, ten grave.

Achter de uit tin gegoten doodkist volgt een stroom van weeklagende mensen, die gelijk een lawine aangroeit, want het is alsof zij een geliefde vader hadden verloren en nu allen wezen waren. Van alle torens roept de stalen mond een afscheidsgroet toe aan het dierbare lijk. In de dorpen laten de boeren hun werk liggen, doen hun feestgewaad aan en ontvangen treurend de naderende stoet; aan de stadspoorten komen geestelijkheid, raad, volk en scholen hem met klaagpsalmen tegemoet.

Meer en meer nadert men Wittenberg, waar de straten zeer stil en leeg zijn, want het meeste volk is op weg naar Pratau.

Binnen in haar kamertje zit echter een weduwe, de handen slap in de schoot, met rood geweende ogen; zij is moe, o zo moe! haar ziel is uitgeput, zij kan nauwelijks een gedachte vasthouden, en als een weldaad van God heeft een soort verdoving haar bevangen. Ach, zij moest ver van hem verwijderd zijn, toen hij haar het meeste nodig had! Indien het Gods weg was, dat zij hem moest verliezen, waarom gunde de Heere haar dan de zoete smart niet, hem de laatste liefdediensten te bewijzen en zijn ogen toe te drukken?

Zo zit zij en weet niet, wat er om haar heen omgaat; haar gedachten verzinken in de grote, eindeloze smart.

Hoor! wordt daar niet geluid? En beweegt het volk zich niet in dichte massa's op straat?

Zij springt op en houdt met beide handen haar hoofd vast.

De trouwe Wolfgang komt binnen met een bleek gelaat, en knikkende knieën. Hij reikt haar de hand, terwijl hij zijn snikken met moeite verbergt: "De doctor komt, laten wij hem tegemoet gaan!"

Katharina het zich willoos door de trouwe dienaar leiden, zij lette niet op de menigte volks, zij zag niets meer van de gehele wereld. Slechts een doodkist zag zij naderbij komen en daarachter een. onafzienbaar gevolg van graven, edellieden te paard, professoren, studenten en raadsheren; daaromheen een talloze menigte mannen, vrouwen en kinderen, die weenden en jammerden.

Zij het zich naar 't wagentje brengen, dat voor haar achter de doodkist reed. Daarop volgde zij haar lieve man, wiens aangezicht zij op deze aarde niet mocht wederzien.

De stoet ging naar de slotkerk door de deur, tegen welke negen en twintig jaar geleden de thans verstijfde hand die 'hamerslagen had gehamerd,' die door de gehele Christenheid vernomen waren.

Justus Jonas, die al in Eisleben gesproken had bij de open kist, hield ook hier de lijkrede, over 1 Thess. 4: 13-18, welke echter wegens het luide snikken en wenen van het volk slechts gedeeltelijk verstaan werd. Melanchton hield daarna nog een Latijnse rede in naam van de universiteit. Daarna zonk het aards omhulsel dat van de Godsman over was voor het altaar in de kerk in de aarde.

Zonder tranen zag Katharina dit alles geschieden, haar hart was leeg, zij had geen tranen meer.

Melanchton, de trouwe vriend, nam haar bij de hand, en voerde ze naar haar huis. Hij beproefde te troosten, maar zijn toespraak leek hem hulpeloos en onmachtig tegenover zulk een verlies. In huis wachtten haar de kinderen, boden. en kostgangers, die toen zij haar zagen, in nieuw gejammer uitbarstten.

Toen kwam er een wonderbare hulp van God; bij 't zien van dit algemeen klagen en jammeren richtte zij het hoofd op in nieuw vertrouwen op de Heere en met hemel-waarts geheven armen en schitterende ogen zei zij: *"Hoe ook ziel en lichaam. versmachten, toch blijf ik bij U!"*

De sterfkamer van Luther te Eisleben.

Het vroegere herenhuis van de Graven van Mansfeld is nu een hotelkamer

In de nabijheid is een huis ingericht als museum over Luthers leven.

In de kamer linksboven de entree stierf Luther

Standbeeld van Luther te Eisleben.
Dicht bij de Andreaskerk waar hij regelmatig preekte.
Aan de andere kant staat het Museum en in de naaste omgeving
het huis van de Graven van Mansveld

DERDE BOEK.
DE WEDUWE

HOOFDSTUK 25
DE STEUN VAN DE VERLATENEN

INLEIDING

Moeder Käthe bleef als weduwe achter, vol verdriet, maar niet ongetroost en niet eenzaam. Tijdens het laatste levensjaar van Luther was de ellende van de Schmalkaldische oorlog begonnen. Deze Oorlog duurde van 1546 tot 1547. Deze werd gevoerd tussen Keizer Karel V en de Schmalkaldische Bond, een alliantie van protestantse vorsten en steden in het Heilige Roomse Rijk.

Karel V werd gesteund door zijn broer Ferdinand en hertog Maurits van Saksen. De belangrijkste leden van de Bond waren Landgraaf Philip van Hessen en keur-vorst Johan Frederik van Saksen.

Toen op 9 november 1546 voor de tegen Wittenberg oprukkende hertog Maurits hele scharen inwoners de stad ontvluchtten, trok Käthe met haar kinderen naar Maagdenburg. Nadat de oorlogskansen zich enige tijd keerden ten gunste van de keurvorst, keerde zij terug. Eind april 1547 rukte de keizer zelf op. De trouwe vorst werd gewond en door de keizer gevangen genomen. Weer was de vlucht het lot van de 'arme vrouw', zoals zij door de vrienden van Luther genoemd werd. Reeds wilde zij zich naar Denemarken, naar de koninklijke vriend van haar man, begeven, toen het gerucht ging, dat in Wittenberg rust en veiligheid waren teruggekeerd. Dat deed haar besluiten om haar woonplaats weer op te zoeken.

Maar zij verheugde zich slechts kort in die rust. Gebrek en armoede waren spoedig haar lot. Van de nieuwe landvoogd, de verrader Maurits, wilde zij geen hulp aannemen. De koning van de Denen daarentegen betoonde haar op vorstelijke wijze zijn goedheid. Maar overigens stond men onverschillig, ja vijandig tegenover de weduwe van de grootste Duitser. Zulk ervaringen knaagden aan haar leven.

Toen kwam in de zomer van 1552 weer opnieuw de welbekende, maar daarom niet minder verschrikkelijke zwarte dood over Wittenberg. Nadat de pest ook naar het 'Zwarte Klooster' haar weg gevonden had, vertrok Käthe terwille van haar kinderen naar Torgau. Onderweg werden de paarden schichtig. Door moederliefde gedrongen sprong Käthe van de wagen af, kreeg daarbij een ernstig ongeluk, en stortte bovendien in een sloot met koud water. De gevolgen waren inwendige verwondingen en een verlamming. Een zware ziekte van drie maanden was haar deel. Maar helder straalde in die donkere tijden het geloofslicht.

Het Woord van God vertroostte haar. Innig bad zij voor haar kinderen en beval hen en de zuivere leer van het Evangelie aan bij de Vader in de hemel, en toonde zich ook op haar sterfbed haar geliefde man waardig, met wiens dood de levensvreugde uit haar bestaan geweken was.

In de Mariakerk te Torgau vond Käthe haar laatste rustplaats. Daar staat in het koor haar grafsteen, die het opschrift draagt: *"Anno 1552, op de 20ste December, is in God zalig ontslapen, alhier te Torgau, de door de heer doctor Maarten Luther zaliger, achtergelaten weduwe Katharina van Bora."*

Käthe is weduwe

"De weduwstaat is een verlaten staat" en "Ondank is 's werelds loon." De waarheid van deze gezegden heeft ook die vrouw in overlopende en geschudde maat moeten ervaren, van wie men zou menen, dat zij ter wille van haar echtgenoot, een uitzondering moest maken op de algemenen regel. Maar de beproevingen van de weduwstaat zijn ook begrepen onder de algemene wet van God: "Wij moeten door veel lijden in de heerlijkheid ingaan." Van dit gezichtspunt uit beschouwd, verstomt op onze lippen de vraag: "Heere, waarom hebt u de arme Katharina dat laten lijden?"

Aan de deur van de kanselier, doctor Brück, in Wittenberg, klopte een secretaris van de keurvorst, die na veel omslachtige plichtplegingen binnengelaten werd.

Mijnheer Gregorius van Brück was een groot, statig man, met een slim, geestig uiterlijk. Zijn hoog, breed voorhoofd getuigde van veel denkkracht en zijn levendig sprekende ogen verrieden grote geestes vlugheid. Hij was het geweest, die in naam van zijn keurvorst op de rijksdag te Augsburg met zijn collega, doctor Baier, op de Keizer toegetreden was, om deze de geloofsbelijdenis van de evangelischen te overhandigen, en van die dag af was zijn aanzien bij de wereld nog veel gestegen. Luther had hem ook zijn liefde geschonken en hem dikwijls in zijn huis gezien. Dat de kanselier zich altijd op een afstand hield van Käthe, hinderde doctor Maarten wel, maar 't belette hem niet 's mans deugden en verdiensten te waarderen. Hij kwam er nooit toe, hem naar de oorzaak van zijn afkeer tegen Käthe te vragen; had hij dat gedaan, dan had de kanselier misschien een betere mening gekregen van de levensgezellin van de grote doctor. Haar mannelijke, besliste houding behaagde hem niet.

"Wat verlangt u?" vraagde Brück aan de secretaris.

Deze antwoordde met grote eerbied: "Zijne Hoogheid, de Keurvorst, zendt mijnheer de kanselier haar welgemeende groeten en verzoekt u om uw voorspraak in de zaak van de weduwe Luther, daar de Keurvorst vertrouwt, dat u, als Luthers vriend, zijn weduwe zult beschermen en ondersteunen."

Brück fronste de wenkbrauwen, terwijl zijn fijne witte hand met een pen speelde, die op tafel lag.

De secretaris scheen op antwoord, te wachten; daar dit echter niet kwam, voer hij voort: "Het is u zeker niet onbekend, mijnheer, dat de weduwe een verzoekschrift heeft gezonden aan Zijne Hoogheid."

"Een verzoekschrift?" viel de kanselier in de rede, en hij keek de Secretaris nieuwsgierig aan. "Ik heb er wel iets van geboord, maar de weduwe heeft mij hierin haar vertrouwen niet geschonken."

"Kent u de inhoud?"

"Zeker," antwoordde de secretaris, "en 't is om uw mening daarover te horen, dat de Keurvorst mij tot u gezonden heeft."

"Zeg het mij dan," drong de kanselier aan, terwijl hij zich recht in zijn stoel. zette.

"U zult wel weten," begon de secretaris: "dat Zijne Hoogheid Doctor Maarten nog bij zijn leven duizend gulden gegeven heeft, wat hij verscheiden jaren genoten heeft. Bij dat kapitaal wil de Keurvorst, uit medelijden u dankbaarheid voor de groots diensten van de afgestorvene, nog duizend gulden voegen, opdat er enigszins voorzien worde in de behoeften van de weduwe. Daarom heeft deze in haar smeekschrift gevraagd om vergunning, voor de beloofde twee duizend gulden grond te mogen kopen, daar zich daarvoor een gunstige gelegenheid aanbood. Haar man had ook al 't oog geslagen op 't naburige landgoed Wachsdorf, voor welks aankoop de twee duizend gulden wel. toereikend zouden zijn."

De kanselier schoof onrustig op zijn stoel heen en weer: hij maakte een afwerende beweging met de hand. "Het smeekschrift begint slecht" zei hij ontstemd: "Waagt de vrouw

het, de Keurvorst om waarheden te vertellen? En wil zij 't op haar man schuiven, alsof hij naar dat landgoed verlangd had? Nu komt het uit, wie de drijver is geweest. Heeft zij nog niet genoeg aan Zulsdorf, om te heersen en te bevelen, maar wil zij telkens een groter rijk hebben? Indien de Keurvorst haar verzoek inwilligt, zal zij evenveel gaan bouwen in Wachsdorf als zij in Zulsdorf gedaan heeft en waarmee zoveel onnut geld is uitgegeven. Daarenboven is Wachsdorf zo vochtig, dat zij er geen kelder zou kunnen metselen, zonder op water te stuiten. Men weet immers, dat de Elbe wanneer zij in 't voorjaar overstroomt, de meeste akkers onder water zet."

De secretaris schudde twijfelend het hoofd: "Met uw verlof, mijnheer de kanselier, ik ken het landgoed Wachsdorf ook, want in mijn jeugd ben ik er dikwijls geweest, maar van wat u daar vertelt, is mij niets bekend. Ik vind ook, dat als het goed voor twee duizend gulden gekregen wordt, het ver onder de werkelijke prijs verkocht wordt, want het is wel drie duizend waard. Ook daarom mag de weduwe wel op de aankoop gesteld zijn, omdat zij dan, wegens de geringe afstand van de stad, haar kinderen bij zich kan houden."

De kanselier werd rood van verontwaardiging. Hij viel de secretaris driftig in de rede: "De kinderen, - ja het is juist ter wille van de kinderen, dat ik tegen de koop ben. Want, wat zal gebeuren? De jongens zullen liever buiten in Wachsdorf blijven, en paardrijden, vogels vangen en wilde spelen doen, dan over de boeken te zitten en te studeren. Want vrouwe Katharina is te zwak voor haar kinderen en kan hun niets weigeren. 't Zou daarom goed zijn, al de jongens van haar af te nemen en bij goede onderwijzers te doen, want bij hunne moeder zal er niets van hen terecht komen. Maar zij is stijfhoofdig, zij wil dat niet. Zo heeft zij ook mijn welgemeend aanbod, om Hans in de kanselarij van de keurvorst te nemen, eigenzinnig afgeslagen, voorgevend, dat hij een verlegen, onnozel kind was, dat men voor de gek zou houden. Om deze stijfhoofdigheid zei men ook moeilijk enen voogd vinden, want ieder zal bang zijn, het tegenover de moeder niet uit te kunnen houden. Ook heb ik nog een ander bezwaar, namelijk, dat haar heers- en hebzucht te zeer op eigen voordeel zal bedacht zijn en de kinderen te kort doen, vooral wanneer zij, wat wel te denken is, over korte of langere tijd, een nieuw huwelijk aangaat."

"Maar, mijnheer," riep de secretaris verontwaardigd uit, "hoe kunt u de arme weduwe, omtrent wie ik zo geheel anders ingelicht ben, zo verdenken?"

De kanselier wenkte met de hand stilte. "Nu, maakt u niet warm - wat u van haar weet, hebt u van horen zeggen, maar ik ken haar sinds lange jaren door de omgang met wijlen haar echtgenoot en ik doorzie haar beter."

De secretaris schudde nogmaals het hoofd. "Ik ken haar niet alleen van horen zeggen, want ik heb het testament gezien, dat de Doctor in 1542 heeft laten maken, daar dit in de kanselarij geweest is om door de keurvorst bekrachtigd te worden. Uit dit testament blijkt, dat Luther, die zijn Käthe toch wel 't best gekend zal hebben, haar beter vertrouwd heeft dan u doet, mijnheer de kanselier. 't Lijkt mij daarom, dat de keurvorst mij niet tot de rechte man gezonden heeft, want u bent niet de verzorger van de arme weduwe, maar haar aanklager. Het zal Zijne Hoogheid zeer verbazen, want zij had dat niet van u gedacht. Liefst zou ik haar uw bescheid ook niet overbrengen."

Brück stond met veel beweging van zijn stoel op en doorschreed met grote stappen het vertrek, tot dat hij plotseling voor de secretaris bleef staan en op ietwat zachtere toon zei: "U begrijpt mijn woorden verkeerd en beoordeelt mij onrechtvaardig, alsof ik vrouwe Käthe niet genegen was. Dat is niet het geval. Ik geef u veeleer de verzekering, dat ik alleen haar belang op het oog heb en dat ik denk aan haar toekomst, ook al valt mijn wijze van handelen niet in haar smaak. Ik wil u daarenboven ook wel van uw verdere zorgen ontslaan en zelf aan de keurvorst schrijven."

De secretaris slaakte een zucht van verlichting. "Ontvang daarvoor mijn dank, mijnheer de kanselier! God schenke u de nodige wijsheid om de rechte toon aan te slaan en geve u een hart vol medelijden voor de arme weduwe, wier lot waarlijk beklagenswaardig is boven dat

van velen. Denk daarom ook aan de oude spreuk: "de tranen van een weduwe branden op het hart van hem, die ze te voorschijn roept."

De kanselier, wiens goede luim spoedig verstoord was, zag de secretaris vragend aan zonder iets te antwoorden en gaf hem daarop met een nauw merkbaar hoofdknikje het sein om te vertrekken.

Dadelijk daarna echter ging hij zitten en schreef een lange brief aan de keurvorst.

Terwijl dit voorviel, vertoefde de gezant van de keurvorst onderwijl hij de weduwe van de Hervormer om zich met eigen oog van haar lot en toestand te overtuigen. Hij trof er juist meester Philippus Melanchton en bleef er bijna drie uren. Uit de hartelijk-heid, waarmee hij van vrouwe Katharina afscheid nam, kunnen wij afleiden, dat hij een goede indruk omtrent haar ontvangen had.

Twee dagen later werd de secretaris bij de keurvorst ontboden. Hij vond hem in zijn kabinet voor zijn schrijftafel gezeten, met een grote brief in de hand.

"Ik heb u gisteren reeds verwacht, mijn goede Veit," sprak de Keurvorst tot de binnentredende; "om uit uw mond het antwoord te horen, dat de kanselier Brück moest geven op het smeekschrift van de weduwe van doctor Luther. Intussen echter is dit schrijven ingekomen, waaruit ik zie, dat de kanselier van plan is zijn mening schriftelijk en zeer omstandig te uiten. Dit schrijven heeft ten hoogste mijn bevreemding gewekt, daar het zich op heel niet gunstige wijze over de weduwe uitlaat. Daar hij de vrouw nu van zo nabij kent, moet ik zijn woorden wel geloof schenken, ofschoon mij dat veel leed doet, want ik had mij van de echtgenote van onze geliefde doctor een heel andere voorstelling gevormd."

De secretaris trad enige schreden nader en vroeg op eerbiedige toon: "Wil uwe Hoogheid mij toestaan hierop te antwoorden?"

"Zeer zeker, mijn goede Veit; zeg, wat u op het hart hebt," zei de keurvorst vriendelijk.

De secretaris kuchte eens en begon: "Mijnheer de kanselier is een geleerd man van grote verdiensten, dat zal niemand ontkennen; hij heeft een helder oog en doorziet veel zaken onmiddellijk. Hier echter heeft zijn scherpziendheid hem bedrogen en hij doet de weduwe van wijlen onze geliefde doctor Maarten onrecht, door minder goed van haar te denken, dan zij verdient. Ik ben zelf tot haar gegaan om haar persoonlijk te leren kennen en wat ik nu zowel van haar, als van Melanchton heb vernomen, is mij een voldoende bewijs, dat de kanselier op dat punt dwaalt. Ik smeek uwe hoogheid daarom eerbiedig, dat hij aan de woorden van de kanselier geen al te groot gewicht hecht, maar dat hij van de arme weduwe haar verzoekschrift genadig moge toestaan."

De keurvorst reikte de secretaris de hand: "Ik dank u van harte!" sprak hij: "u hebt mij een grote dienst bewezen."

Daarop gaf hij hem een wenk, dat hij zich kon verwijderen.

Toen de keurvorst alleen was, nam hij de brief van de kanselier nogmaals ter hand en doorliep hem nog eens vluchtig. Daarna, opziend tot het portret van Luther, dat aan de wand hing, riep hij plotseling: "Nee, deze smaad wil ik niet op mij laden, dat het nageslacht mij beschuldige van woord- en trouwbreuk. Maarten, mijn nu zalige vriend: ik heb u met hand en mond beloofd, uw vrouw zal mijn vrouw en uw kinderen zullen mijn kinderen zijn! En deze belofte zal ik houden. Al mocht uw vrouw het dan ook niet verdienen, ik zal toch haar helper zijn in de nood. Wie toch zou u naar waarde kunnen vergelden, wat u voor ons allen gedaan hebt, u weldoener van de mensheid, u bronwel van leven en zegen voor geslacht op geslacht!"

Redding in nood

In het huis van Luther te Wittenberg, die plaats van diepe treurigheid, zat vrouwe Katharina met haar kinderen en dankte met hen de Heere, die haar in haar droefheid had bezocht, en die in de donkerste nacht een heldere ster voor haar had doen opgaan.

"U bent de Vader van de wezen, en de Man van de weduwen," zo spraken haar bleke lippen: "U hebt ons niet verlaten, maar ons welgedaan boven bidden en denken."

Van drie zijden tegelijk toch was hulp komen opdagen.

Ten eerste had de keurvorst van Saksen, Johan Frederik de Grootmoedige, niet alleen Luthers testament van 1542 bekrachtigd, maar haar ook nog twee duizend gulden geschonken, waarvoor de weduwe volgens haar wens het landgoed Wachsdorf kon aankopen en dat wel op naam van de vier kinderen, die elk een gelijk aandeel er van zouden krijgen.

De volgende dag was er een schrijven ingekomen van de graaf van Mansveld, waarin de weduwe eveneens een kapitaal van. twee duizend gulden werd toegezegd, dat wel niet aanstonds zou worden uitbetaald, maar waarvan haar jaarlijks honderd gulden zou worden geschonken. En ten laatste had nu de koning van Denemarken, Christiaan de Derde, haar nog vijftig thaler in haar geld gezonden met de bijvoeging, dat het jaarlijks inkomen, hetwelk Luther en nog twee andere professoren in Wittenberg altijd van hem hadden ontvangen, ook aan de weduwe zou worden toegekend.

Dat was dus met recht onverwachte hulp. Wel lag het voor de hand, met het oog op de vier onverzorgde kinderen te spreken: "Wat is dit onder zoveel?" Maar Katharina sprak niet zo, zij had in Luthers school een andere taal geleerd en haar bezielde thans slechts één gevoel: Dankbaarheid jegens de Heere, die de harten zó geleid had en vertrouwen op de Redder uit alle nood.

Ook daarin zag zij de gonade van God, dat zulke trouwe en achtenswaardige mannen als voogden en beschermers van haar en haar kinderen waren opgetreden: de overste Asmus Spiegel en haar broeder Hans von Bora hadden zich bereid verklaard de weduwe als raadgevers te dienen, terwijl de voogdij over de kinderen door de burgemeester Ambrosius Reuter, de lijfarts van de keurvorst, Melchior Ratzenberger en de broeder van de afgestorvene, Jakob Luther, werd aanvaard. Ook boden de professoren Melanchton en Cruziger zich aan als toeziende voogden om mee te waken, dat de kinderen van hun geliefde vriend in Godsvrucht, eer en deugd werden opgevoed.

De oudste, Johannes, thans een jongen van twintig jaar, die liever wilde doorstuderen dan in de kanselarij van de keurvorst te worden opgeleid, werd zijn wens gegund; de beide jongeren, de veertienjarige Maarten en de dertienjarige Paul, werden op het verlangen van hun moeder en van henzelf nog bij haar gelaten, daar hun onderwijzer Ambrosius Rudtfeld zich tot dusver als een getrouw en ijverig man had doen kennen. Het elfjarige dochtertje, Gretchen, bleef natuurlijk eveneens bij de moeder.

Zo was dan Katharina's vertrouwen op haar God niet beschaamd gevonden. Wel is waar doorleefde zij nog wel eens moeilijke tijden en hing dikwijls de broodkorf zeer hoog, maar zij was niet vruchteloos twintig jaren lang bij haar man ter school, gegaan en had niet voor niets steeds zijn voorbeeld voor ogen gehad. Thans kwam de verkregen wijsheid haar goed van pas en genoot zij de rente van het met moeite verworven kapitaal.

Er staat echter geschreven: *Hoe ondoorzoekelijk zijn Zijne oordelen, en hoe onnaspeurlijk Zijn wegen!*

Blijf waken en strijden, Katharina, uw zorgen zijn nog niet ten einde: uw hart zal nog door nieuwe beproevingen moeten gaan, eer het uur van de rust voor u is geslagen!

HOOFDSTUK 26

SCHMALKALDISCH VERBOND GEBROKEN, 1547

"Boze tijden zijn in aantocht", had de 'profeet' menigmaal gezegd, toen hij nog in het land van de levenden verkeerde en nauwelijks had de grote man zijn ogen gesloten, of de storm brak los.

Men had al lang bemerkt, dat keizer Karel V 't er op toelegde het door Luther uitgestrooide zaad met zijn zwaard uit te roeien.

Bekend met dit gevaar hadden de Evangelische Vorsten en Afgevaardigden zich in het Schmalkaldisch Verbond dicht aaneengesloten en deze tegenstand wekte te meer de hevige toorn van de Keizer op. Karel de Vijfde speelde een gevaarlijk, oneerlijk spel. Men kon uit zijn hele gedrag zien, dat er Spaans bloed in zijn aderen vloeide. Hij was oneerlijk, zowel tegenover de paus als tegenover de Protestanten, daar hij alleen zijn eigen macht zocht te vergroten in het rijk, waarvan hij de taal niet eens verstond.

Nadat hij de paus door allerlei spiegelgevechten voor zich gewonnen had, zocht hij in Duitsland zelf hulp voor de verdelgingsoorlog, die hij besloten had te voeren. De Rooms-Katholieke Hertog van Beieren, wie hij de Paltz beloofde, was terstond tot hulp bereid, de kleinere vorsten werden al met een geringer loon gelokt. Nog schandelijker was het, dat de keizer zelfs uit het leger van de onderling verdeelde Evangelische vorsten, bondgenoten wierf.

Markgraf Johann von Brandenburg-Küstrin en Hertog Erik van Brunswijk-Calenberg ontzagen zich niet, de Keizerlijke kleuren te dragen.

Met deze veroveringen niet tevreden, strekte de keizer zijn armen nog verder uit, en wel naar de jonge, vurige, krachtvolle, maar mateloos eerzuchtige hertog Maurits van Saksen. Om die te winnen stookte, de keizer de verdeeldheid tussen hem en zijn neef, de keurvorst Johan Frederik van Saksen aan, en dat niet te vergeefs. Voor het Judas-loon van de beloofde hertogelijke waardigheid verried Hertog Maurits de zaak van het Evangelie.

Thans, nu hij zulke bondgenoten bezat, maakte de keizer geen geheim meer van zijn toebereidselen tot de oorlog en antwoordde hij de Schmalkaldische vorsten, als zij hem vroegen, wat dat te betekenen had, met bittere hoon: het gold enkele ongehoorzame Duitse vorsten, die onder de schijn van godsdienst de eer van de keizer te kort deden, en die de keizer dus nu eens met de roede zou kastijden.
Het kwam er dus nu maar op aan om zich in alle haast eveneens gereed te maken, en de toegedachte kastijding liever op de rug van de keizer zelf te doen nederdalen.

Het begon er dan ook naar uit te zien, alsof dit gebeuren zou. Onder aanvoering van de dappere Schärtlin stond weldra in Zuid-Duitsland een leger onder de wapenen, dat na vereniging met de Saksen en Hessen aangroeide tot 47000 man, en het zou nu gemakkelijk gegaan zijn de keizer, die met zijn 9000 man binnen Regensburg zat, daar als een muis in de val te verpletteren. Dit was dan ook Schärtlins plan, maar een te kwader ure gevoelde schroom en voorzichtigheid ten opzichte van de hertog van Beieren, die zich onzijdig had gehouden, verijdelden dat plan. Terwijl de verbondenen hun tijd verloren lieten gaan onder nutteloos talmen, won de keizer de tijd om zijn leger te versterken en moed om de rijksban uit te spreken over de keurvorst van Saksen en de landgraaf van Hessen.

Thans word het ernst. Verenigd met Schärtlin rukten de beide door de ban getroffen vorsten de keizer tegen. Reeds was er veel voordeel verzuimd, maar toch had de keizer nog ongetwijfeld het onderspit moeten delven als hij niet opnieuw een helper had gevonden in de besluiteloosheid en het talmen van de Protestantse partij. Men liet het niet alleen winter worden, maar gaf ook Maurits de tijd om Saksen binnen te rukken en zich als keurvorst te doen huldigen. Thans bleef de voormalige keurvorst ***Johan Frederik*** niets overig dan zich van Schärtlin te scheiden en eerst zijn land weer te veroveren.

Schärtlin had voor zijn leger niet te eten en bezat daarenboven geen winterkwartieren. De steden verloren de moed, de één na de andere boog voor het kruis, en tegen het einde van het jaar 1547 was de keizer Heere van geheel Zuid Duitsland. Spoedig daarop gingen ook de Rijnstreken voor het Protestantisme verloren.

Toen echter werd het blaadje gekeerd.

Wat klinkt daar voor een gejuich en gejubel in de Saksische landen? Waarom stroomt het volk in zo grote hopen samen? Waartoe die donderende kanonschoten van de wallen? Vanwaar die geestdrift die als een lopend vuur stad op stad en dorp na dorp doordringt?

Daar komt hij, de met de rijksban beladene, die nog onlangs van zijn keurvorstendom beroofd was, maar die door zijn volk zo zeer wordt bemind, - thans, zo mogelijk, vuriger bemind dan ooit! Daar keert hij terug in zijn land, dat in handen was gevallen van de keizer, en de liefde van zijn volk is de triomfwagen waarop hij zijn intocht houdt, - is het zwaard, dat de binnengedrongen vijand verjaagt, en de banier waaronder hij niet alleen zijn eigen land weer inneemt, maar ook zelfs een groot gedeelte van het gebied van zijn verraderlijke neef verovert.

Keurvorst Johan Frederik, die de ondergang nabij scheen, bezit groter macht dan ooit te voren. De keizer siddert op zijn troon en de gedachte dat zijn onwaardige, schandelijke omkoping van hertog Maurits door geheel Duitsland bekend zal worden, beneemt hem voor een ogenblik alle moed.

Het scheen hem toe dat zijn zaak verloren was, en het scheelde niet veel of hij verloor ook de bezinning. Immers heette het al: "ook de Bohemers vallen de keurvorst bij," en was dit het geval, dan was voor de keizer alle kans verloren.

Tot zijn geluk echter, en tot het ongeluk van de keurvorst, bleven de Bohemers onbegrijpelijkerwijze geheel werkeloos, lieten zij zich alle voordelen weer ontnemen en verhinderden zij het keizerlijk leger niet om door hun land heen op Saksen los te trekken.

Met slechts 9000 man lag de keurvorst aan de Elbe, geheel onbezorgd en niets kwaads vermoedende, want de afgebrande brug over de Elbe hield hij voor een genoegzame beschutting.

Maar wat baten afgebrande bruggen, indien het verraad de vijand een plaats toont, waar men zonder brug de rivier kan oversteken? De naam van de molenaar Strauch is ten eeuwigen dage gebrandmerkt en met smaad overdekt. Uit wraak omdat enige soldaten uit het leger van de keurvorst zijn paarden uit zijn stal hadden gestolen, verried de laaghartige man zijn vorst en offerde de toekomst van diens geslacht aan zijn wraakzucht op.

Het is een stille, vreedzame zondagochtend, de 24e april 1547. Met vrome aandacht zit de keurvorst in de kerk en luistert naar de prediking van het Evangelie. Plotseling wordt een gedruis vernomen, dat steeds nader komt en alle aandacht verstoort. Wee, wee, dat is de vijand!

Alles rent in woeste wanorde door elkaar. Geen commando's worden gehoord, het is niet mogelijk enige orde in het leger te brengen. het is een wilde, ondoordachte vlucht, gericht naar de Lochauer heide. Wel gelukt het aan de donderende stem van de keurvorst, nog onder het vluchten enige rijen tot staan te brengen en tot dekking van de terugtocht de ruiterij te ordenen. Maar voor zulk een overmacht als waarmede thans de vijand nadert, is ook de dapperste niet bestand. Het keurvorstelijk leger wordt gedeeltelijk neergehouwen, gedeeltelijk verstrooid, en de keurvorst zelf, die zich heldhaftig verdedigt, krijgt met een Hongaarse sabel zulk een houw over zijn wang, dat bloedverlies hem alle verdere tegenstand onmogelijk maakt. Hij geeft zich gevangen, en vertwijfeling spreekt uit zijn doffe, starende ogen.

De Elbe is een snelstromende rivier

Daar weerklinkt van de hemel een donderslag en aller hart krimpt ineen op het horen van dit plotselinge en door het vroege jaargetijde dubbel zeldzame onweer. Over het gelaat van de keurvorst glijdt een flauwe glans van herleving en met trillende stem roept hij uit: *"Ach ja, Gij trouwe, sterke God, U laat ons horen dat U nog leeft, U zult het alles wèl maken!"*

Maar honend slepen de Hongaarse ruiters hem tot voor de keizer, die hem ontvangt met een blik waarin blijdschap, trots, toorn en spot om de voorrang strijden.

De keurvorst was de gevangene van de man, die gedreigd had het Evangelie met wortel en tak uit te roeien, en zijn keurvorstendom was voor hem en zijn geslacht onherroepelijk verloren.

In Wittenberg liep het volk in wilde verwarring door elkaar: "Ieder vlucht, die kan; - de keizer komt!" En al voordat hij kwam ging het gerucht hem voor, dat hij de stad van de aartsketter het volle gewicht van zijn toorn zou laten voelen; Wittenberg zou van de aardbodem worden weggeveegd, daar het niet waardig was door de zon beschenen te worden.

Wie wel het allermeest dacht te moeten vluchten, was de weduwe van de "aartsketter." Ach, zij was nog nauwelijks tot rust gekomen in Wittenberg, want al eenmaal had zij met veel andere burgers moeten vluchten, toen in december van het afgelopen jaar hertog Maurits tot Wittenberg doordrong en de vesting belegerde.

Käthe had toen met de anderen een schuilplaats gevonden in Maagdenburg, totdat de keurvorst zijn stad had gered en de gevluchte burgers terugriep. Thans was het opnieuw zaak om te vluchten, en afscheid te nemen van de eigen woning, - en nu ongetwijfeld voor altijd, want wat bleef er na de gevangenneming van de keurvorst en die bedreiging van de keizer voor Wittenberg nog te hopen?

De vlucht had veel moeite en bezwaren in zich, want in de algemene nood dacht ieder slechts aan zichzelf en aan zijn eigen redding. Na veel vergeefs bidden en smeken had eindelijk een boer zich bereid getoond de weduwe en haar vier kinderen op zijn wagen te nemen.

Thans ging het in vliegende vaart over alles heen, zodat de op de kar zittenden horen en zien verging. Met woedende slagen daalde de zweep neer op de rug van de arme paarden, wie de adem bijna begaf en waaraan toch geen minuut rust werd gegund om eens uit te blazen. Het was alsof de vijand hen al op de hielen zat.

Vier volle uren was het zo gegaan en de avond begon al te vallen. De weg voerde thans over een heuvel, die tamelijk steil was en vol stenen lag. De paarden weigerden voort te gaan; al hun kracht was uitgeput. De voerman wilde hen door nieuwe zweepslagen tot voortgaan dwingen, maar thans deed het ene een korte, droevige kreet horen, en stortte levenloos op de grond, terwijl het bloed hem uit de mond liep.

De voerman was buiten zichzelf van boosheid en schold nu eens op het arme ongelukkige dier, dan weer op de keizer, en ten laatste op hen, die in de wagen zaten en die met hun gewicht de paarden te veel bezwaard hadden.

Katharina daalde met haar kinderen van de kar af en de voerman had niets daartegen.

Radeloos stonden de verlatenen nu onder de vrije hemel: achter hen een kist met alles wat zij nog hadden gedacht te redden, - vóór hen de donkere nacht. Wat nu te doen? Rondom hen heerst slechts stilte, geen menselijk wezen is ergens te bespeuren. Daarbij hangt de hemel vol zware wolken en al begint er wat vocht te vallen, het is dus een onmogelijkheid in de open lucht te overnachten.

De besluiteloosheid duurt niet lang. Katharina overlegt met haar zonen en deze helpen haar de kist openbreken. Thans laadt ieder op zoveel als hij dragen kan en in vertrouwen op God gaan zij verder. "Overal zijn wij in Gods hoede, Hij zal ons niet verlaten."

Rustig lopen zij voorwaarts en na een half uur toont een klein lichtje, dat zich in de verte opdoet, hun de weg naar een menselijk woning.

Weldra was een dorp bereikt en al de eerste deur waar zij aanklopten, opende zich en bood een vriendelijk welkom.

"Wat zie ik daar! Vrouwe Katharina!" riep een stem van de achtergrond, die door het kleine lampje slechts spaarzaam. was verlicht, de binnentredenden tegen.

"Meester Philippus!" klonk het even verwonderd uit de mond van Katharina en haar kinderen. En de verlaten weduwe had de man gevonden, die de trouwste vriend van haar geliefde gemaal was geweest: Philippus Melanchton.

Een soortgelijk ongeluk toch, had deze in ditzelfde dorp doen terecht komen: zijn voertuig onderweg in een sloot gevallen en gebroken.

De vriendelijke boeren, die thans van Melanchton hoorden, wie de vrouw en haar kinderen waren, wisten niet, wat zij doen zouden om hun liefde te betonen en brachten aan, wat keuken en kelder maar verschaffen konden tot verkwikking van de uitgeputte reizigers. Alsof dit nog niet genoeg was, spraken zij op allerlei wijze moed in, toen zij over de voortzetting van de reis zuchtten, en stonden hun zelfs voor die nacht hun eigen bedden af, terwijl zij zichzelf een legerstede bereidden in het hooi in de stal. De gasten wilden van zulk een offer in het eerst niets horen, maar zij moesten wel zwichten voor de vriendelijke drang van deze eenvoudige lieden.

De volgende morgen, nog voordat de zon was opgegaan, spande de boer zijn enige paard voor zijn wagen en bracht zijn beschermelingen gelukkig veilig en wel naar Maagdenburg.

"De burcht van onze Heere God," zei Melanchton, toen zij door de sombere, dikke vestingmuren stad binnenreden: "Zo heeft uw echtgenoot bij zijn leven de stad vaak genoemd. Wie zou dat gedacht hebben, dat ook wij haar nog eens zouden moeten opzoeken als toevluchtsoord van de vluchtelingen! God zij echter gedankt, dat er in deze benarde tijd zulk een burcht van de Heere God bestaat!"

Katharina vond in de stad een groot aantal kennissen uit Wittenberg, onder andere ook de professor in de theologie, George Major, een geliefde vriend van haar gestorven echtgenoot, aan wie zij zich nu te nauwer verbond, daar Melanchton door allerlei zorgen voor de vele andere vluchtelingen zich weinig aan haar kon laten gelegen liggen.

Ook hier in Maagdenburg nam de liefde de weduwe van Luther en haar kinderen met open armen op en bereidde om harentwil ook haar verzorger en begeleider een gastvrij onderkomen. Eén van de raadsheren deed al wat hij kon, om te beletten dat zij zouden gevoelen hier bij vreemden te zijn, en niet in hun eigen huis. Met roerende vriendelijkheid boden zijn vrouw en hij de weduwe zijn eigen huis voor altijd tot woning aan, daar er toch plaats genoeg was voor hen allen. Wie toch wist of zij nog ooit naar Wittenberg terug zouden keren; en het was Katharina niet mogelijk het vriendelijke en zo hartelijk gemeende aanbod te weerstaan.

Nauwelijks echter had zij haar toestemming te kennen gegeven, of professor Major, terugkerend na een korte afwezigheid, bracht het schrikwekkend bericht mede, dat de keizer de stad Maagdenburg, wegens haar opnemen van de vluchtelingen, met de rijksban bedreigde.

Aller hart kromp ineen en zij, wie zoëven nog de grootste vreugde doortrilde, zonken terug in nog veel dieper treurigheid.

De gehele volgende nacht bracht Katharina door in slapeloosheid. Alles was duisternis binnen in haar: waarheen zich thans te wenden? Waar zou zij op Gods wijde aardbodem een plaatsje vinden, waar de weduwe van de Hervormer haar hoofd kon nederleggen?

De volgende morgen nog in de vroegte, begaf zij zich tot professor Major, die haar geheel verslagen ontving.

"Mijn lieve vriend," zei Katharina, hem de hand reikende: "ik ben deze nacht tot een besluit gekomen, tot de uitvoering waarvan ik uw hulp behoef. Het lijdt geen twijfel, dat wij niet in Maagdenburg kunnen blijven."

De professor viel haar in de rede. "Ja, het is God geklaagd," zei hij op bezorgde toon: "wij moeten weg uit deze goede stad en van deze vriendelijke mensen. Maar waarheen zullen wij ons nu wenden?"

"Hoor maar eens," ging Katharina, voort: "In dit land, waar keizer Karel regeert, zullen wij toch nergens rust vinden! Zijn ban zal ons overal vervolgen, mij en mijn kinderen in 't bijzonder. mijn mening is dan ook, dat wij moeiten vluchten naar een plaats, waar zijn arm ons niet kan bereiken."

"Wat meent u?" vroeg de hoogleraar verwonderd.

"Het is een verre reis, die ik in de zin heb," vervolgde Katharina; "maar daardoor laat ik mij niet afschrikken, want de moeite zal rijkelijk beloond worden. Mijn verlangen strekt zich uit naar het noorden, waar, onder de regering van Koning Christiaan, aan alle belijders van het Evangelie een veilige woonplaats is bereid. Ik wens te vluchten tot de voorvechter van het Evangelisch geloof, die aan doctor Maarten steeds trouwe heeft gehouden, en die zich zeker ook wel zal ontfermen over zijn weduwe."

De professor had met steeds klimmende verwondering toegehoord en drukte nu vrouwe Katharina met ontroering de hand: "Ik keur uw verlangen volkomen goed, lieve vriendin, en ik wens u veel geluk op de reis."

Met een verlegen lachje zag Katharina de professor aan: "Een ding moet ik er nog bijvoegen, dat bevorderlijk is tot volvoering van mijn plan. Daar mij gebleken is hoe bezwaarlijk het is voor een vrouw zulk een verre reis alleen te maken, verzoek ik u dringend uw vriendschap te betonen door mij het offer te brengen mijn begeleider en beschermer te zijn."

Een ogenblik zag de professor nadenkend voor zich; toen zei hij op vastberaden toon: "Welaan, het geschiede zoals u het wenst, vrouwe Katharina!"

De volgende morgen hield een klein voertuigje, met zeildoek bespannen, stil voor het huis van de raadsheer, en dit voerde de vluchtelingen weg uit de stad, die hun niet langer een schuilplaats kon verlenen.
Tot Brunswijk ging de tocht zonder hindernissen voort. Daar deed zich een kleine moeilijkheid op en dat wel in de vriendelijkheid en bewijzen van hoogachting van de leden van de Raad zelf, die, toen zij hoorden wie de doortrekkenden waren, Katharina wilden afraden haar reis voort te zetten. Men wilde haar troosten met de hoop op betere tijden, maar zij bleef standvastig volharden bij haar eenmaal genomen besluit, en drong haar metgezellen om verder te trekken.

Met een gehuurd voertuig werd de reis voortgezet. Van tijd tot tijd kwam men enige compagnieën soldaten tegen en de professor trok een bedenkelijk gezicht, toen hij de keizerlijke kleuren bemerkte. Ook Katharina werd het angstig om het hart en zij zette de koetsier aan tot spoed, opdat men toch althans het dorpje Gilhorn, dat in de verte zichtbaar werd, mocht bereiken.

Daarmee werd de zaak echter niet beter, want hoe dichter men het dorp naderde, hoe meer krijgsvolk zich opdeed, en in het dorp zelf was zulk een gewoel van soldaten en hun bagage, dat de reizigers zich slechts met moeite een weg konden banen.

Nog onmogelijker was het een onderkomen te vinden en met een bezwaard hart zag Katharina hoe de goede professor zich om harentwille voortdurend vergeefse moeite gaf en zich afmatte, zonder iets te verkrijgen. Het was haar alsof het doel van de reis, dat zij al zo dichtbij had gewaand, in een nevelachtige, onbereikbare toekomst steeds verder af week, en na een zware strijd met zichzelf uitte zij dan ook nog op de avond van diezelfde dag de woorden: "Ik kan het niet langer aanzien, professor, dat u zich om onzentwil zoveel moeite geeft. Laat ons maar terugkeren, want het gevaar wordt steeds groter en het schijnt toch onmogelijk om Denemarken thans te bereiken."

Professor Major zuchtte. "Wat ik doe, doe ik graag om Godswil, maar ook ik zie in dat het geraden is terug te keren."

De volgende morgen ving men dus de terugtocht aan, zonder nog te weten waarheen men zich zou wenden en waar men blijven zou.
Tegen de middag hield men stil bij een dorpsherberg om daar wat te gebruiken en het paard wat rust te gunnen. In de gelagkamer zat een oudachtig man, wiens uiterlijk hem deed kennen als een reizend koopman.

Terwijl men samen in hetzelfde vertrek vertoefde, kwam men onwillekeurig tot een gesprek en na bleek het dat de koopman uit Torgau kwam: van hem kon men dus tijding inwinnen omtrent het lot van de stad Wittenberg.

"Het is beter gegaan, dan iemand had durven verwachten," zo ving de man aan: "De keizer had vooruit te kennen gegeven, dat hij dat "broeinest van de ketterij," zoals hij het noemde, met de grond gelijk zou maken. Hij is echter zeer genadig geweest en heeft zich echt keizerlijk gedragen. Hij zou dan ook een ware schurk zijn geweest, indien hij anders gehandeld had, want zijn woord dient men toch te houden, ook al is men keizer."

"Hoe bedoelt u dat, goede man?" vroeg de professor verwonderd.

"Kent u misschien de schilder ***Lukas Cranach?"*** was de wedervraag: "de hofschilder van de keurvorst?"

"Zouden wij die niet kennen?" zeiden de professor en Katharina als uit één mond. "Ja zeker, zeer goed."

"Welnu: die man is de redder geweest van Wittenberg. Hij heeft de moed gehad in het keizerlijke leger door te dringen, ja zelfs zich te begeven naar de keizerlijke tent en daar de adjudanten te dwingen hem tot de keizer toe te laten. Daarop is hij eerbiedig, maar toch met een vast vertrouwen zijne Keizerlijke Majesteit genaderd en heeft hem vermaand, een belofte te houden, die hij eens aan hem, de schilder, had gegeven. Wat die belofte was, weet ik niet, maar de uitwerking van zijn woord is geweest, dat de keizer de stad gespaard heeft en haar zeer genadig heeft behandeld."

"Ha, dat begrijp ik!" riep de professor met levendigheid: "Cranach heeft mij eens verteld hoe hij lange jaren geleden, toen Keizer Karel nog een knaap was, met deze een samentreffen heeft gehad. Als ik mij niet vergis, dan was Cranach destijds, door de toenmalige keurvorst Frederik de Wijze, als gezant naar de stad Mechelen in de Nederlanden gezonden, waar keizer Maximiliaan toen zijn hof had.

Van deze gelegenheid maakte de keizer gebruik om door de beroemde schilder zijn portret te laten maken. De jeugdige prins Karel, wie destijds al de keizerlijke kroon was toegedacht, verlangde toen zeer om ook uitgeschilderd te worden: hij smeekte Cranach herhaaldelijk zijn portret te willen maken en beloofde daarbij zeer stil te zullen zitten. Die belofte hield de jonge wildzang echter slecht, want zijn geduld was weldra uitgeput en hij deed de kunstenaar veel moeite. Toch gelukte het de meester een zeer welgelijkend portret te maken, en in zijn kinderlijke verrukking sprak de prins, Cranach de hand drukkend: "Meester Lukas, als ik eens een vorst ben zoals nu mijn oom, en u hebt een wens, vraag hem mij dan maar en u zult hem ontvangen. Hier hebt u mijn hand daarop!" zo heeft Cranach het mij zelf verteld. Ach, nu is na vele, vele jaren dus de dag gekomen, waarop hij de vorst aan zijn vorstelijk woord kon herinneren. Cranach, gij edele, grote ziel, u hebt dus niets voor u zelf gevraagd, niet aan u zelf gedacht: enkel anderen is uw voorbede ten goede gekomen! Daarin gelijkt u wel op hem, die u onder zijn beste vrienden telde: doctor Maarten Luther!"

Diep ontroerd wiste de koopman zich een traan uit het oog en zei: "Ja, dat moet een edel en groot man zijn, die aldus zichzelf vergeet en zich opoffert voor zijn vaderstad. En toch is dat nog niet het enige dat hij gedaan heeft. Er wordt nog bij verteld, dat de keizer hem zeer genadig heeft ontvangen en hem de schoonste aanbiedingen heeft gedaan als hij zich wilde verbinden als zijn hofschilder; maar Cranach heeft al die aanbiedingen met vriendelijke dank afgeslagen, en in plaats daarvan een gunst begeerd: dat namelijk zijne Keizerlijke Majesteit genadig mocht handelen met zijn gevangen heer, de keurvorst Johan Frederik van Saksen, en dat hij zich als overwinnaar grootmoedig mocht betonen; hij, Cranach, had hem zoveel goeds te danken, dat hij thans wilde doen al wat hij kon om zijn ongelukkig lot te verzachten."
Katharina had met tranen in de ogen toegeluisterd en ook de professor was diep ontroerd. Een lange stilte volgde dan ook op het verhaal van de koopman, totdat Katharina die eindelijk verbrak, door te zeggen: "De stad is gespaard; één zorg bezwaart nu mijn ziel nog: welk lot heeft het gebeente van mijn geliefden ...."

Zij eindigde haar volzin niet; met angstige spanning verwachtte zij het antwoord van de ouden man.

"Wees niet bezorgd, mevrouw," zo troostte deze: "wel heeft hertog Alva, de man met het perkamenten gezicht en het stenen hart, er met heftigheid bij de keizer op aangedrongen toch de overblijfselen van "de aartsketter" naar alle windstreken te verstrooien, maar de keizer heeft hem op strenge toon ten antwoord gegeven: "ik voer krijg tegen de levenden, maar niet tegen de doden"; hij heeft zelfs zijn soldaten verboden de Lutherse eredienst te

verstoren en Bugenhagen heeft, zonder dat hij er om lastig gevallen werd, in tegenwoordigheid van veel Spaanse soldaten, ja zelfs eenmaal in die van de Keizer zelf, het Evangelie gepredikt."

Een zucht van verlichting ontsnapte aan Katharina's hart en vol dankbaarheid drukte zij de overbrenger van deze goede tijdingen de beide handen.

Drie dagen later knielden een vrouw en haar vier kinderen in de slotkapel te Wittenberg bij het graf van Luther en schreiden daar hete tranen van dankbaarheid. Dat was hun eerste gang geweest nadat zij de stad weer betreden hadden. Thans eerst, nadat zij zich hadden overtuigd dat, die plaats, die hen zo heilig was, ongeschonden was gebleven, thans eerst begaven zij zich naar hun woning, het oude Augustijner-klooster.

Hier wachtte hun helaas een droevig tafereel. Tot Luthers woning had het verbod van de keizer zich niet uitgestrekt, en zo was dan de plaats waar de "aartsketter" gewoond had, de schouwplaats geweest van de woeste, lage vernielzucht van de soldaten. Het huisraad was voor het grootste gedeelte vernield, de kelders vonden zij beroofd van hun voorraad en de muren verontreinigd door allerlei gemene rijmen en verzen.

Katharina klaagde echter niet; een ogenblik zag zij met droevige blik om zich heen, toen begon zij met vast opeengeklemde lippen, op de puinhopen van het oude, een nieuw thuis voor haar en haar kinderen te bouwen.

HOOFDSTUK 27
DOOR NIEUWE ANGST EN ZORGEN

Nog eens moeten wij het uitspreken: wij hebben een God, Wiens Naam Wonderlijk is, en heel wonderlijk zijn soms Zijn wegen. "Ach Heere, hoe lang nog?" zuchtte de arme weduwe vaak. Maar Gods antwoord luidde: Mijn ure is nog niet gekomen, u zult nog wederom door een dal van de schaduwen des doods moeten gaan, maar ook daar zal Ik uw stok en uw staf zijn.

Er behoorde waarlijk een grote mate van vertrouwen op God toe, om bij het bewonen van zulk een ruïne de moed niet te laten zakken. En ware het verwoeste huis nog maar het enige geweest! Daarvoor zou wel weer herstel mogelijk zijn. Maar waarheen de weduwe haar blik ook richtte, overal zag zij slechts verbroken steunsels.

De oorlog had overal, zo ver zij zien kon, alles verwoest en een geheel leger van helse geesten van verder medegebracht. Zwaar drukten thans op het uitgezogen en verwoeste land, de belastingen en oorlogskosten, en zuchtend beploegde de boer zijn akker, daar hij vooruit wist dat een ander de vrucht van zijn arbeid genieten zou. Met weemoed dacht Katharina thans aan haar geliefd Zulsdorf. De schone droom, die zij eenmaal daar had gedroomd, was geheel verstoord. Haar geliefde echtgenoot had een andere rustplaats gevonden; het was haar niet vergund hem, in de stilte van dat bekoorlijk plekje, gedurende zijn laatste dagen met haar liefdevolle zorgen te mogen omringen. Ook als weduwe mocht Zulsdorf haar toevluchtsoord niet zijn: haar kinderen hielden haar aan Wachsdorf geketend, hoe zou zij anders voor hun opvoeding kunnen zorgen? Ook deze wens had zij met stille gelatenheid opgegeven, en gehoopt dat Zulsdorf nu althans toch een bron van inkomsten voor haar zou zijn; maar ook deze hoop lag nu in duigen – door de oorlog. De bodem die door paardenhoeven was vertreden, was waardeloos geworden, en de geringe opbrengst, die hij nog leverde, vorderde de vorst voor zich om de krijgskosten te dekken. In plaats van van Zulsdorf iets te genieten, moest zij er nog op bijbetalen.

En nu Wachsdorf ook nog! O hoe berouwde het haar thans, eenmaal op de aankoop van dat nu eveneens waardeloze landgoed te hebben aangedrongen! De kanselier Brück die haar destijds zo hard en gevoelloos had geschenen, bleek nu toch wel gelijk te hebben gehad en haar zonder dat hij het zelf wist, een goede raad te hebben gegeven.

Melanchton toonde zich ook thans weer een getrouw vriend en helper. Hij liet het niet ontbreken aan smeekschriften tot hertog Maurits, om deze te bewegen voor de arme weduwe de belasting te verminderen; ja hij bood zich zelf aan met haar naar het keizerlijke hoofdkwartier te trekken om zijn verzoek persoonlijk voor te dragen - beiden kwamen echter onverrichter zaken terug.

Zo scheen de toekomst steeds donkerder te worden.

Waarheen Katharina ook de ogen wendde, zij zag nergens hulp. Zij verwachtte van Mansfeld de renten van het haar toegezegde kapitaal, maar zij kwamen niet; ook hier had de oorlog de geldmiddelen uitgeput en haar weldoeners de mogelijkheid ontnomen om hun woord te houden. En als de weduwe zag op Torgau, ach, in Torgau zat een ander op de troon: *een andere Farao regeerde in Egypte, die Jozef niet gekend had.* Johan Frederik echter, de edele, de Grootmoedige, op wie al haar hoop gevestigd was, zuchtte nog steeds in de kerker, en de keizer hield al de pen in de hand om het doodvonnis te ondertekenen!

Nog één toevlucht bleef haar over: daar, ver in het Noorden, troonde immers nog de Deense Koning. die haar al eenmaal uit de nood had geholpen! Het was de weduwe niet gelukt zich persoonlijk onder zijn bescherming te stellen; thans bood Melanchton, behulpzaam als altijd, zich aan om voor haar bij de koning aan te kloppen.
Hij schreef een brief aan zijne Majesteit, waarin hij in roerende woorden de nood van Luthers weduwe schilderde.

In bange verwachting zat deze thans neer en verwachtte in iedere vreemde die bij haar binnentrad, een bode van de koninklijke redder te zien. Maar het antwoord bleef uit.

Had de brief zijn bestemming niet bereikt? Of was de koning zo veranderd?

De nood klimt steeds hoger. Steeds pijnlijker doen zich gebrek en ontbering gevoelen in het huis, dat altijd zo vele armen en ongelukkigen troost en uitkomst heeft geschonken. Wat reikt het geheugen van de wereld toch kort! Hoezeer is ondank toch 's wereld loon! Wel bestond er nog trouw en vriendschap, maar niet bij hen, die hulp hadden kunnen. bieden. De trouwe vrienden waren zelf arm, en het waren slechts penningskens, die zij konden mededelen.

Bugenhagen hoorde met droefheid, dat de koning van Denemarken geen antwoord had gegeven op Melanchtons smeekschrift en, zonder er de weduwe iets van te zeggen, zond hij nog een tweede, - maar hoe hij ook hoopt en wacht, de maanden gaan voorbij en ook hij krijgt taal noch teken tot antwoord.

Ondertussen raapt de weduwe haar laatste krachten samen. Zij moet iets doen, want zij kan het niet langer aanzien dat haar kinderen, verstoken van onderwijzers, wier lessen zij niet langer kan betalen, de opvoeding missen die zij hun zo graag zou geven. Het gelukt haar door het verpanden van haar laatste kostbaarheden, enkele honderden guldens bij elkaar te krijgen. Daarmede laat zij althans aan de vleugel van haar huis de noodzakelijkste reparaties aanbrengen en neemt weer kostgangers aan haar tafel.. God leidt het genadig dat zij daarin slaagt en dat er onder hen zelfs enkelen zijn, die, met het lot van de arme weduwe begaan, meer betalen dan zij eist.
Enige maanden later neemt zij Johannes, haar oudste zoon, met zich in haar stille kamer, valt met hem op de knieën en beveelt hem met moederlijke voorbede aan de Heere.

De volgende morgen trekt de jongeling uit; zijn moeder heeft zijn ransel gevuld en er nog enige goudstukken ingedaan, de vrucht van haar rusteloze arbeid; daarmede verlaat hij de stad en trekt voort, steeds voort, totdat hij Koningsbergen bereikt heeft. Daar, waar hij uitzicht heeft op de onderstad van de Hertog, legt hij de reisstaf neer en laat zijn naam inschrijven in het register van de universiteit.

De zegen van zijn moeder had hem op zijn reis begeleid, hij rustte ook op hem tijdens zijn studietijd, zodat Zijn krachten niet bezweken en zijn moed hem niet ontzonk. - Na volbrachte studiën deed hij, eerst in dienst van de keurvorst van Saksen, later in die van de hertog van Pruisen, de naam van zijn vader eer aan.

Van één drukkende zorg althans was de moeder nu ontheven. De brieven van Johannes uit Koningsbergen toch behelsden enkel goede en bemoedigende tijdingen. Aan haar andere kinderen beleefde Katharina eveneens veel vreugde en zo werd haar leven nog eens door zonneschijn verhelderd.
Daar echter beschikte Gods wijze raad een nieuwe beproeving over haar; haar handen, haar rusteloos bezige handen, werden tot rusten gedwongen, daar een slepende ziekte haar op het ziekbed wierp.

De geneesheer wist niet recht hoe hij haar zou behandelen. Hij meende dat de kwaal meer in het zieleleven zetelde dan in het lichaam.

Zouden de kostgangers in huis blijven, dan moest er vreemde hulp worden genomen. een dienstmaagd werd gezocht om de tafel te bezorgen, maar haar trouw was slechts gehuicheld en haar schijnbaar zo grote onbaatzuchtigheid bleek in werkelijkheid slechts een aaneenschakeling van diefstallen. Lange tijd liet Katharina, die altijd het beste dacht van iedereen, zich door deze volleerde huichelaarster bedriegen, totdat de ontgoocheling, die eindelijk volgde, haar kwaal nog deed verergeren.

Thans volgden dagen, waarin moeder en kinderen moesten gevoelen hoe pijnlijk het knagen van de honger is. Wel bezaten zij nog altijd hun trouwe vrienden, Melanchton, Bugenhagen en Cruziger, maar het viel Katharina zwaar telkens met nieuwe klachten te

komen tot hen, die toch al zoveel zorgen van anderen te dragen hadden. Het ene stuk na het andere werd verpand, hoe hard het ook viel om afscheid te nemen van de laatste overblijfselen van vroeger geluk.

Brief aan de Koning van Denemarken

Steeds hoger klom de nood, voortdurend hopelozer werd het uitzicht, op de toekomst.

Daar zien wij op zekere dag de weduwe zitten op een haar ongewone plaats: aan de schrijftafel. Al hebben dan Melanchtons en Bugenhagens woorden geen uitwerking gehad op de koning van Denemarken, toch wil zij nog een laatste poging wagen of dan het smeekschrift van een weduwe zelf het vorstelijk hart niet tot genade zullen bewegen. De brief kost haar veel moeite; schrijven is haar een ongewone bezigheid en met zorg vormt zij haar letters, terwijl de tranen telkens haar ogen verduisteren.

Eindelijk na een arbeid van bijna twee uur, is de brief gereed:

"De genade Gods, door Zijn eniggeboren Zoon, Jezus Christus, onze Heiland en waarachtige Helper, zij met u.

Doorluchtige, grootmachtige Koning en Heer!

Uwe Koninklijke Majesteit smeek ik met onderdanigheid mijn schrijven genadig aan te nemen met de gedachte, dat ik een weduwe ben en dat mijn geliefde echtgenoot, doctor Maarten Luther zaliger, de Christenheid getrouwelijk gediend heeft en zich inzonderheid op de genade van uw Koninklijke Majesteit heeft verlaten. Nu heeft uw Koninklijke Majesteit mijn geliefde echtgenoot de laatste tijd van zijn leven jaarlijks een genadige toezegging gedaan van vijftig thaler, waarvoor ik uw Koninklijke Majesteit onderdaniglijk dankzeg en voor uw Koninklijke Majesteit tot God bid. Daar nu ik en mijn kinderen thans alle hulp derven en de onrust van deze tijden ons in veel moeilijkheden brengt, zo smeek ik uw Koninklijke Majesteit mij deze onderstand ook thans genadig te verlenen. Want ik twijfel niet of uw Koninklijke Majesteit heeft het grote, werk van mijn geliefde echtgenoot nog niet vergeten. Uwe Koninklijke Majesteit toch is de enige vorst op aarde, tot wie wij, arme Christenen, onze toevlucht kunnen nemen. En God zal ongetwijfeld wegens de weldaden, die de behoeftige predikanten en hun arme weduwen en wezen worden betoond, uwe Majesteit Zijn bijzondere gaven en Zijn zegen niet onthouden, waarom ik Hem ook met ernst en aandrang zal bidden. De almachtige God behoede uw Koninklijke Majesteit en haar gemalin, met de jeugdige prinsen, genadig.

Gedateerd te Wittenberg de 6e oktober, anno Domini 1550.

Uwer Koninklijke Majesteits

onderdanige KATHARINA,

de achtergebleven weduwe van doctor Maarten Luther."

"Die met tranen zaaien, zullen met gejuich maaien," fluisterde Katharina met een weemoedig lachje bij zichzelf, terwijl zij de brief sloot.

Ja Katharina, dat staat in Gods Woord, en Gods Woord kan niet liegen. maar er staat eveneens geschreven: "Zijt geduldig in de verdrukking en wacht totdat de Heere komt."

Wat weent u Katharina? Is uw smeekschrift opnieuw tevergeefs geweest? Ach ja, maand op maand gaat voorbij en nog komt er geen antwoord op haar brief.

HOOFDSTUK 28
ZONNESTRALEN

Indien het een troost is, lotgenoten in het lijden te hebben, dan zou Luthers weduwe deze troost althans niet ontbreken.

Nog altijd zuchtte de verdreven ***keurvorst Johan Frederik*** in de gevangenschap. Hij was zijn onderdanen ontnomen en kon hen niet meer regeren en toch heerste zijn geest nog in zijn land en de zegen van de gevangene rustte op allen, die trouw hielden aan het Evangelisch geloof. Zijn voorbeeld van geduldig lijden, heldhaftige standvastig-heid en ootmoedige gelatenheid, gaf duizenden bij duizenden kracht om getrouw te blijven aan de waarheid en Christus te belijden, terwijl het aan de andere zijde afvalligen en verharden in het hart greep en hun geweten luid deed spreken.

Luther had eens van zijn vriend Hausman gezegd: "Wat wij prediken, dat beleeft hij." Als hij thans nog op aarde geweest was, zou hij dit woord ook op de keurvorst hebben toegepast. Wie een keurvorstendom er voor opgeeft, die is de navolging van Christus toch wel iets meer waard dan iemand die niet veel te verliezen heeft op de wereld. Te heerlijker staat dan ook deze vorstelijke lijder voor ons. Een grote in Israel schijnt hij ons toe, als wij zien op zijn heldenmoed en de kinderlijke overgegevenheid van zijn hart. Hij weet van geen wankelen, van geen hinken op twee gedachten; zijn hart staat vast in de genade en nu kan de keizer hem lokken met de schoonste beloften, of wel hem dreigen met de vreselijkste straffen, zijn hart blijft vast, onveranderlijk vast.

Zijn doodvonnis wordt hem aangekondigd, terwijl hij aan het schaakspel zit; gelaten speelt hij zijn partij eerst uit en zegt dan: "Ik had gedacht dat zijne Keizerlijke Majesteit mij wat genadiger zou behandelen; indien dit echter niet het geval is, zo verzoek ik, dat men mij de dag van mijn dood van te voren aankondige, opdat ik met mijn gemalin en mijn kinderen het noodzakelijke moge bespreken." De dood kan hem niet verschrikken - uit zijn ogen leest men het: *het leven is mij Christus, en het sterven is mij gewin.*

De keizer, wiens ontrust geweten hem dit doodvonnis deed intrekken, belooft hem het einde van zijn gevangenschap en een rijkelijke schadeloosstelling voor alles wat hij geleden heeft, indien hij het zogenaamde Augsburgse Interim wil erkennen; dat schelmstuk van Roomse list, dat onder een schijn van goedgezindheid het Protestantisme de doodsteek wilde geven. Thans meent hij zeker van zijn zaak te zijn, want hij waant het onmogelijk, dat iemand ter wereld zulk een verleiding zou weerstaan en voor het Woord van God zijn troon, eer en vrijheid zou opofferen: zo iets kon hij zich niet voorstellen. Toch maakt het diepe indruk op hem en een blos van schaamte bedekt zijn wangen als hij uit de mond van de keurvorst het antwoord hoort: "Hier sta ik voor uwe Keizerlijke Majesteit als een arm, gevangen man; ik erken dat ik de waarheid belijd en dat ik daarom have en geld, vrouw en kind, land en volk, kortom alles wat God mij in deze wereld geschonken heeft, heb verloren en dat ik niets meer bezit dan dit gevangen lichaam, dat bovendien niet in mijn, maar in Uwe Keizerlijke Majesteits macht is; en daar ik nu niets meer op deze hele aarde bezit, zou ik thans de eeuwige schatten ook nog verliezen door mijn afval? Daarvoor behoede mij God! Mijn grootste troost toch is, te weten dat, indien ik met dit arme lichaam ook nog het leven moet verliezen, God mij toch iets beters daarvoor in de plaats zal geven. Het zou mij daarbij nog zeer bedroeven indien ik door mijn misdadige verloochening van de goede zaak, vele duizenden anderen tot grote aanstoot zou zijn. Derhalve, uwe Keizerlijke Majesteit heeft mij thans in haar macht, en zij kan met mij handelen als met een gevangene. Bij de waarheid zal ik steeds volharden en, anderen tot voorbeeld, voor haar lijden wat God en uw Keizerlijke Majesteit mij opleggen."

Bij deze woorden moet de keizer zich afwenden; hij gevoelt dat de rollen verwisselen en dat de veroordeelde zijn rechter verplettert: dat hij hier staat voor een macht, die voor geen aards geweld buigt. God de Heere zendt hier een roepstem tot keizer Karels hart, maar dit hart blijft zich verharden, de gevangenschap van de keurvorst wordt nog harder, ja de keizer ontziet zich niet de gebonden vijand ter vertoning met zich door geheel Duitsland rond te voeren, en staat zelfs toe dat de Spaanse soldaten, die hem bewaken, hem voor geld aan de nieuwsgierige menigte laten zien.

De grootste troost van de gevangene vindt hij in zijn Bijbel en in de geschriften van Luther, waarvan hij eens getuigde, dat een bladzijde hem meer kracht en versterking gaf, dan gehele vellen van andere schrijvers. Om hem op de gevoeligste plaats te treffen, ontneemt de keizer hem ook deze schat. Ook zijn hofprediker, meester Christoffel Hofmann, die hem eerst nog Gods Woord had mogen prediken,. komt op zekere dag met tranen in de ogen tot hem en kondigt zijn afscheid aan, volgens keizerlijk bevel.

De keurvorst blijft gelaten en onversaagd. "Al ontnemen zij mij ook mijn boeken, dat wat die mij hebben geleerd, kunnen zij mij toch niet uit het hart rukken. En zo u al heengaat, mijn goede Hofmann, de Heere God blijft toch ten allen tijde bij mij."

Daar de keizer met de keurvorst maar niets kan uitrichten, zo probeert hij het nu met diens beide zonen, en tracht hen over te halen het Interim aan te nemen. Deze willen echter niets doen zonder hun vader en eisen daarom eerst diens oordeel te weten. Dit luidt: "indien Gods genade en de zegen huns vaders hun lief was, dan moesten zij bij zijn vorige verklaring en belijdenis volharden en zich door niets doen afschrikken of overhalen. Al werden hun dan ook al hun overige bezittingen nog ontnomen en grotere gevaren hun aangekondigd, de almachtige God zon hen toch niet vergeten, maar zou hen genadig behoeden en beschermen."

Grote scharen van Protestantse geestelijken, die het interim niet willen erkennen, moeten in ballingschap gaan, - ook velen uit Augsburg zelf. Deze willen echter niet heengaan zonder de zegen van de keurvorstelijke martelaar, die juist met Zijn bewakers in hun stad moet vertoeven.

Johan Frederik was diep ontroerd toen hij hen zag binnentreden en wendde zich een ogenblik naar het venster om zijn tranen te verbergen; weldra echter had hij Zijn kalmte herwonnen en trad op de predikanten toe met de vraag: "Hoe, heeft de keizer u ook de hemel ontzegd?"

"Nee!" was het krachtige, eenstemmige antwoord.

"Welnu!" zo riep de keurvorst met vrolijk moedige stem: "Mijn vrienden, wat deert u dan nog? Houdt maar moed: de hemel blijft ons toch! En God zal u ook nog wel op de aarde een land aanwijzen, waar u Zijn Woord mag prediken."

Daarop greep hij met de hand in zijn zak. "Hier heb ik alles wat ik nog op de wereld bezit; hiervan wil ik u toch nog een reispenning schenken. Deelt die met uw broeders-kruisdragers. Ik ben wel is waar ook een gevangene, maar mijn God zal mij toch ook wel weer Zijn goede gaven verlenen."

De medegevangenen van de keurvorst, hertog ***Ernst van Brunswijk-Luneberg,*** ontzinkt ten slotte alle hoop en levensmoed. Maar ook voor hem heeft Johan Frederik nog een troostwoord: "Wees niet bezorgd! Indien wij al zijn overwonnen in de oorlog, zo willen wij ons thans wapenen met standvastigheid, opdat wij nog eenmaal zelf de overwinning mogen wegdragen. Laat ons door daden bewijzen, dat wij het ongeluk verachten, dan rukken wij onze vijand de zege weer uit de hand, en worden overwinnaars, in plaats van overwonnenen. Dit is de rechte wijze, om ons in onze gevangenschap op onze vijand te wreken."

Het ene jaar na het andere gaat voorbij, en de hoop op verlossing wordt steeds geringer. Johan Frederik blijft altijd dezelfde, een strijdbaar held, een overwinnaar in de goede strijd des geloofs, als Paulus.

En zie, de beproeving doet hem grijpen naar de harp van David, en uit zijn kerker weerklinkt een Psalm, die tot op heden tot alle bedroefde en beangste harten spreekt van troost, van overgave en lijdenskracht, een Psalm, die wij niet beter kunnen weergeven dan in de woorden van ons Evangelisch Gezang:

Wat God doet, dat is welgedaan;
Zijn wil is wijs en heilig.
'k Zal aan Zijn hand vertrouwend gaan,
Die hand geleidt mij veilig.
In nood is mij
Zijn trouw nabij;
Ja Hij, de Heer der Heeren,
Blijft eeuwig wijs regeren.

Wat God doet, dat is welgedaan;
Zijn woord eist mijn vertrouwen.
Hij leidt mij op de rechte baan,
'k Mag daar Zijn liefde aanschouwen.
Hij geeft mij kracht,
Zijn hulp, Zijn macht,
Redt mij uit smart en banden;
Mijn lot rust in Zijn handen.

Wat God doet dat is welgedaan.
Hij luistert naar mijn klachten.
Zou mij Zijn liefde gadeslaan
En ik Zijn hulp niet wachten ?
God kent mijn hart:
Geen ramp, geen smart,
Is ooit voor Hem verborgen,
Hij zal als Vader zorgen.

Wat God doet, dat is welgedaan;
Dat blijft de vreugd mijns levens.
God plant wel doornen op mijn paan,
Maar strooit daar rozen nevens.
Met smart paart God
Vaak rein genot;
Zijn vaderlijke ontferming
Blijft eeuwig mijn bescherming.

Wat God doet, dat is welgedaan;
Nooit zal de moed m' ontzinken,
Biedt Hij de lijdenskelk mij aan,
'k Zal dien gewillig drinken.
God, wijs en goed,
Mengt zuur en zoet,
Naarmate wij 't behoeven.
Hij troost, ook in 't bedroeven.

Wat God doet, dat is welgedaan;
Zijn trouw blijft mij ten hoede;
Zijn leven doet geen kwaad ontstaan.
't Werkt alles mee ten goede;
Als God mij leidt
Zal 'k wel bereid
Mijn hoogst en reinst verlangen
In d' eeuwigheid ontvangen.

Gelijk eenmaal Luthers stellingen, als door de engelen zelf gedragen, in korte tijd door geheel Duitsland waren doorgedrongen, zo ging het thans ook met het lied van de gevangen keurvorst. Hoe, wist niemand, maar het was uit de kerker ontsnapt en weerklonk nu door de gehele wereld en in de ziel van duizenden leefde het. In de kerken zong men het bij de godsdienstoefening, in menig kamertje werd het door angstige en verslagen harten gebeden en voor menige afvallige was het een stem van God, die tot het geweten sprak.
Ook aan het ziekbed van Luthers weduwe bracht het grote troost. Zij had het voor zichzelf laten overschrijven en het boven haar bed opgehangen en elke morgen bij het ontwaken was het haar een verkwikking het te herlezen. En elke morgen weer dankte zij in haar hart de goede keurvorst, die haar daarin nog groter gave schonk, dan hij haar in de dagen van zijn voorspoed ooit had kunnen geven.

Ja, geld en brood kon hij haar niet meer schenken en nochtans bleef hij haar weldoener. Het verslagen hart toch is zo licht geneigd, als het in droefheid verkeert, enkel op zichzelf te zien en zijn eigen lijden zwaarder te achten dan dat van alle andere mensen. Leert de kruisdrager dan om zich heen zien en bevindt hij dat anderen een nog droeviger lot hebben, dan wordt het stil in zijn hart en hij krijgt de kracht om geduldig voort te gaan op de lijdensweg.

De arme Katharina was het ook dikwijls te moede alsof zij het lijden van de hele wereld droeg. Dacht zij dan echter aan haar geliefde keurvorst en aan diens ridderlijke standvastigheid, dan was het haar alsof haar eigen. kruis haar lichter scheen en met een blos van schaamte op de wangen wendde zij zich tot de Heere en vroeg om nieuwe kracht om haar lot geduldig te dragen.

Dat was één heldere zonnestraal op haar donkere lijdensweg. Nog een tweede zou eindelijk haar pad eveneens voor enige tijd verhelderen.

Het was op de Nieuwjaarsdag van het jaar 1552. Juist had Katharina met vochtige ogen de gelukwensen van haar kinderen aangehoord, toen de predikant Bugenhagen binnentrad en haar op zijn eigen hartelijke wijze moed en troost insprak voor het nieuw ingetreden levensjaar.

Nadat Katharina hem uit de grond van haar hart had gedankt voor al zijn vriendschap, ging Bugenhagen voort: "Het heeft mij al lange tijd bevreemd, wat toch de oorzaak kon wezen dat de koning van Denemarken onze herhaalde smeekschriften ten uwen behoeve zo geheel onbeantwoord heeft gelaten, want ik ken zijn vroomheid en barmhartigheid. Te meer verwonderde het mij, daar hij meester Melanchton en mij toch jaarlijks onze toelagen zo getrouwelijk uitbetaalt. Nu is echter gisteren een jonge schrijver bij mij geweest, die veel in de wereld heeft rondgezworven en het laatst een tijd lang heeft gewerkt in de kanselarij van de koning van Denemarken, waarheen hij ook weer denkt terug te keren. Toen ik nu mijn bevreemding te kennen gaf, dat de koning zijn gewone onderstand aan u zo plotseling had ingehouden, was hij zeer verbaasd en meende hij de zaak niet anders te kunnen verklaren dan doordat onze brieven bepaald niet te Kopenhagen zijn aangekomen. Op zekere dag toch was aan het Deense hof over u gesproken en iemand had gezegd: "Het moet de weduwe van Luther tegenwoordig wel beter gaan dan vroeger, daar zij nooit meer iets van zich laat horen." Daaruit maak ik dus op, dat de koning niets van uw nood weet, en ik raad u

aan nog eens een brief te schrijven en die aan deze jonge man, die binnen weinige dagen de terugreis aanvaart, mee te geven; die zal naar ik hoop niet onbeantwoord blijven."

Katharina dankte haar vriend voor zijn goede raad en volgde die op zodra zij kon, zodat werkelijk al enige dagen later haar tweede smeekschrift met de thans zo vertrouwbaren bode naar Kopenhagen vertrok en nu werkelijk de koning ter hand werd gesteld.

En haar verwachting werd thans niet beschaamd. Vroeger dan zij had durven hopen, al de 20e maart, trad een bode uit Denemarken haar woning binnen, die haar 's konings groeten overbracht en een geschenk van vijftig blinkende thalers, dat jaarlijks zou worden herhaald.

Dat was de tweede zonnestraal, die het pad van de weduwe verlichtte en een vernieuwd bewijs dat haar trouwe God nog leefde. Toch zou Hij in Zijn genade weldra nog betere hulp zenden. Schoon nog onzichtbaar, zo naderde toch al Zijn engel, die de lijderes zou toeroepen: *Zalig zijn zij die treuren, want zij zullen vertroost worden!*

HOOFDSTUK 29

VERLOSSING UIT DE GROTE VERDRUKKING, 1552

De stad Wittenberg heeft geen gezonde ligging. De dampen, die uit de brede, moerassige Elbevlakte opstijgen, zijn wellicht bevorderlijk voor de groei van het gras in de uitgestrekte weiden, en schaden niet aan de roerdompen, - voor de mensen echter zijn ze verre van onschadelijk. Het stilstaande water in de gracht die om de stad loopt, brengt er ook het zijne toe bij om de lucht te bederven, - en dat vroeger natuurlijk nog veel meer dan tegenwoordig.

Verscheidene malen was reeds, terwijl Luther er nog woonde, met veel andere besmettelijke ziekten, ook de pest er uitgebroken en had er op vreselijke wijze gewoed. In de zomer van het jaar 1552 verscheen de pest er nogmaals en velde met haar dodelijke wapenen honderden neder.

Evenals altijd had de doodsengel ook thans twee voorlopers en wegbereiders: de schrik en de angst. De mensen waren nog niets wijzer geworden, de ervaring had hun nog niets geleerd. Men had nu toch kunnen weten, dat schrik en angst de beste helpers van de ziekte waren en dat men daarvoor het meest beveiligd was door een rustig, kalm gemoedsleven. Weinigen echter bezaten die kalmte van geest, zodat de pest ook nu weer tal van offers eiste. Ook haar vreselijke gevolgen bleven weer niet uit: in de algemene nood verdween de liefde en vertoonde de zelfzucht zich in haar afzichtelijkste vormen. Kinderen lieten hun aangetaste ouders alleen sterven; doodgravers gingen een lijk voorbij en lieten het boven de aarde staan; het bijgeloof met zijn zinloze toverdranken eiste ook zijn offers, en de nijd droeg met duivelse laagheid de smetstof van de ziekte in de nog vrijgebleven huizen.

Veel burgers zochten hun heil in de vlucht, en het verkeer begon verstoord te raken. Ook de academie was gesloten, want de keurvorst had last gegeven haar tijdelijk te verplaatsen naar Torgau.

Katharina had nog tijdens het leven van haar geliefde echtgenoot geleerd zichzelf met rustig vertrouwen aan de Heere op te dragen en verder te helpen zoveel in haar vermogen was. God stelde haar nu in de gelegenheid vurige kolen te hopen op het hoofd van velen, die niets voor haar hadden overgehad, toen het hun gemakkelijk zou zijn gevallen haar te helpen.
Vijf weken al had de doodsengel om haar heen gewoed, maar haar huis was steeds gespaard gebleven. Eindelijk trad hij ook bij haar binnen en velde twee van haar kostgangers neder. Ook nu nog kende zij geen vrees, althans niet voor zichzelf, wat haar betreft: *haar begeerte was ontbonden te wezen en met Christus te zijn.* Voor haar kinderen

echter duchtte zij het gevaar en, om aan haar plichten jegens hen niet te kort te doen, nam zij eindelijk het besluit de stad te verlaten en zich eveneens naar Torgau te begeven.

De reis naar Torgau

Zoals altijd bij haar bedrijvige aard, volgde hij haar de uitvoering ras op het eens genomen besluit, en al de volgende morgen hield een grote, met linnen overdekte wagon voor haar huis stil, die de weduwe en haar drie kinderen (Johannes studeerde nog steeds in Koningsbergen) met het nodigste van hun huisraad, naar Torgau zou vervoeren.

Met weemoed rustten Katharina's ogen op de plek, waar zij aan de zijde van haar gemaal zoveel geluk, en na zijn heengaan zoveel droefheid had doorleefd. De mens toch is met duizend snoeren verbonden aan de plaats waar hij lange tijd vertoeft, en niet alleen de vreugde, ook het lijden dat hij er doormaakte, oefent die magnetische kracht, die hem het scheiden er van zo zwaar doet vallen.

Het was Katharina echter ditmaal buitengewoon droevig te moede. Het was haar alsof zij blijven moest, alsof zij de plaats niet mocht verlaten, waar zij thuis behoorde, alsof zij zich nergens anders meer zou kunnen vestigen. Hete tranen vloeiden haar langs de wangen en lang bleef zij in de open huisdeur staan, totdat de voerman ongeduldig werd en eindelijk met bijna ruwe bewoordingen tot vertrekken aanmaande, daar de paarden onrustig werden en ongeduldig stampvoetten.

De weg voerde door de Elsterpoort, langs de tuin waarvan het groene struikgewas de weduwe herinnerde aan zo menig gelukkig uurtje, dat zij daar in de kring van de haren had doorleefd.

Een ogenblik later kwam zij langs het tuinhuisje bij de bron, waar haar man zo graag met zijn vrienden had vertoefd en zo menigmaal in ernstige arbeid verdiept had gezeten. Het was haar alsof zij voor altijd afscheid nam van alles wat haar nog aan haar geluk herinnerde, toen ook dit uit het gezicht was verdwenen.

Zij verzonk in een dof gepeins en haar kinderen, die haar droevige gedachten op haar gelaat lazen, wilden haar niet storen, ook al viel het stilzwijgen hun nog zo pijnlijk. Alleen de koetsier had geen gevoel voor haar smart en vloekte op ruwe wijze tegen de paarden, die ditmaal volstrekt niet naar de teugels wilden luisteren. Menigmaal stootte de wagen dan ook onverhoeds tegen een steen, zodat allen die er in zaten, beangst opschrikten.

Zelfs Katharina ontwaakte daardoor eindelijk uit haar doffe lusteloosheid en wierp een angstige blik op de steeds wilder wordende paarden.

Toen de wagen een dorp naderde, liep een hond hem tegemoet en blafte de paarden aan. Nu was de koetsier niet meer bij machte hen in te houden. Zij werden schuw en vlogen plotseling als een pijl uit de boog over de weg.

Een dodelijke angst maakte zich van Katharina meester. Zij wist zelf niet wat zij deed toen zij plotseling opstond en - van de wagen afsprong. Dit geschiedde nog wel op de ongelukkigste plaats die zij had kunnen kiezen: juist bij een diepe sloot, die zeer steile oevers had. In het neerkomen stiet zij tegen een steen en gleed langs de helling in het water.

Met behulp van een toegesnelde boer gelukte het de voerman eindelijk zijn paarden tot staan te brengen en nu werd de ongelukkige vrouw uit het water gehaald, want door de verdoving die op haar val volgde, was het haar niet mogelijk geweest zichzelf op te richten.

Druipnat als zij was, werd zij op de wagen gelegd en haar kinderen bedekten haar met hun eigen klederen om haar te verwarmen.

Na twee uren kwam men eindelijk te Torgau aan. In een herberg niet ver van de Kloosterkerk, zouden zij hun intrek nemen. De waard was een vriend van Luther en een

achtenswaardig man, Kaspar Grünewald genaamd. Van hen kan men zeggen wat de Heere eens getuigde omtrent Magdalena: Hij heeft gedaan wat hij kon. Het was hem als een schuld van de dankbaarheid, die hij de heengegane vriend betaalde, nu diens weduwe in zijn huis een onderkomen te kunnen geven en in een trouwe verpleging met haar kinderen te wedijveren.

Katharina moest dadelijk te bed gebracht werden: de schrik en de gevatte kou hadden haar een hete koorts op het lijf gejaagd.

De geneesheer, die onmiddellijk geroepen werd, schudde bedenkelijk het hoofd; ook hij deed alles om de bijkans uitgedoofde levensgeesten weer op te wekken. Het was alsof ieder wedijverde om de zolang verzuimde zorg voor de weduwe van de grote man thans nog te betonen, en de bewezen ondank te vergoeden.

En dit deed de zieke nog goed. Haar mond vloeide over van innige dankbetuigingen, en, waar haar toenemende zwakte haar het spreken bijna onmogelijk maakte, daar spraken nog de ogen met hun stille tranen tot de hand met haar dankbare druk.

Uit haar ogen straalde een ongewone glans en over haar ganse wezen lag zulk een waas van vrede en van bijna hemelse heerlijkheid uitgespreid, dat men zich in haar nabijheid gevoelde alsof de atmosfeer van de hogere wereld haar reeds omzweefde. Haar gedachten waren ook reeds meer bij de dingen van de hemel dan bij die van de aarde. Zij sprak veel over haar nu zalige echtgenoot, en dat niet alleen in wakende toestand, maar ook in haar droom; ja vaak was het zelfs alsof zij hem bij zich zag en sprak zij duidelijk verstaanbaar tot hem.

Enige tijd nog leefde zij zo voort. De winter naderde met zijn sneeuwvlokken en ijsbloemen, met zijn lange nachten en de stille adventstijd, die zo rijk is aan gedachten. *"Kom nu, o Heer der Heeren,"* werd in de kerken gezongen, en op de straten, onder de vensters van de burgers, werd het door de schoolknapen herhaald.

Ook de zieke hoort de welbekende, lieflijke klanken en haar wangen worden bedekt met een verraderlijk blosje; uit haar ogen straalt een hemelse glans. Ook zij herhaalt het zachtjes:
"Kom nu, o Heer der Heeren!"

Daarop vouwt zij de handen en als met hernieuwde kracht bidt haar mond:

"Heere mijn Heiland, U staat aan de deur en U klopt. Kom binnen, U welkome Gast, naar Wie mijn hart met verlangen uitziet! Want ik heb begeerte ontbonden te worden en met Christus te zijn, hetgeen ook verreweg het beste is. Ach schenk mij nu slechts een zalig uiteinde en maak mij het heengaan uit dit tranendal licht! Neem ook mijn arme kinderen in genade aan, opdat geen van hen verloren moge gaan, maar zij allen eens voor Uw troon mogen verschijnen, om met ons verenigd uw naam te loven.

Ach Heere, zie ook in genade neer op Uw arme kerk, waartegen de paus en alle goddelozen zo woeden, daar zij het licht van Uw Evangelie, dat door Uw dienst-knecht, Maarten Luther, op de kandelaar geplaatst, weer willen uitblussen. Ontferm u over allen, die ter wille van het Evangelie smaadheid en vervolging lijden en versterk hen, zodat zij de moed hebben bij de goede belijdenis te volharden, opdat Uw Naam door hen word verheerlijkt.

Ik loof en dank U ook, dat u de ellende van onze geliefde, vrome keurvorst hebt aangezien en dat u zijn gevangenschap hebt doen eindigen, zodat men reeds hier op aarde zien kan hoe u hen verhoogt, die om Uw naam smaadheid hebben geleden, en die U beleden hebben voor de mensen. Ik bid U hem een gelukkige, rustige ouderdom te schenken en hem eenmaal tot U te nemen in uw zalige hemel.

Ach mijn lieve Heiland, ik dank U thans ook voor alle lijden en droefheid, waarmede U mij hebt bezocht en waardoor U mij hebt willen voorbereiden tot Uw heerlijkheid. U hebt mij nimmer begeven noch verlaten, u hebt ten allen tijde Uw aanschijn over mij doen lichten, en

als ik tot U riep, zo hebt U mij geantwoord uit Uw heiligdom. Zie, ook thans wil ik Uw hand vasthouden en als Jakob tot U spreken: Heere, ik laat U niet gaan, tenzij dat U mij zegent! Ik zal mijn Heere Jezus vasthouden tot in mijn stervensuur. Amen. Ach help mij, Heere God, Amen!"

Zij had deze woorden geuit met lange tussenpozen, telkens naar adem hijgend. Thans bleef zij geheel stil liggen, met gevouwen handen en de ogen naar boven geslagen, alsof zij de komst van de Heere verwachtte.

De omstanders waagden niet zich te bewegen; op aller lippen zweefde onwillekeurig een stille bede voor de stervende.

Zo verliepen enige uren, totdat de avond begon te vallen.

Er werd licht aangestoken en het vuur werd eens opgerakeld, want het was een bitter koude dag, de 20ste december van het jaar 1552.

Toen de grote klok negen slagen deed horen, wendde de moeder zich om naar haar kinderen, wier aangezicht vervallen was door al het waken en de verzorging van de geliefde kranke. "Zou je niet wat gaan rusten?" vroeg zij met zwakke, nauwelijks meer verstaanbare stem. Ik ben ook zo moe."

Met die woorden keerde zij, door haar dochtertje Margaretha ondersteund, haar hoofd naar de muur, sloot de ogen en haalde rustig adem als een slapende.

Zwijgend zaten haar kinderen om haar legerstede en koesterden nog eenmaal de hoop dat het een slaap van de genezing kon zijn. Zo verliep omstreeks een uur.

Toen stond Margaretha van haar zitplaats aan het hoofdeinde van het bed op en boog zich over haar moeder heen.

Zij luisterde en luisterde, geen ademhaling werd meer vernomen: *de geduldige lijderes was al voor altijd bij haar Heere.*

HOOFDSTUK 30
HET NAGESLACHT

Luther vormde zich, zoals een vader dat doet, een idee over wat er eenmaal van zijn kinderen worden zou. Bij de oudste dacht hij, zoals wij al hebben vernomen, aan een theoloog, bij de jongste aan een soldaat. Bij de doop van de jongste, Paul, zei hij, dat hij graag aan elk van zijn jongens de beste leermeester zou geven. Wie soldaat wil worden, hem mag de erfmaarschalk (de peet van Paul) tot zich nemen, en wie gaat studeren, die kan naar Jonas of Melanchthon gaan, en wie zich aan de landbouw wil wijden, die zal aan een boer worden toevertrouwd.

Wel heeft hij ook eens gezegd: "Men moet echter goed voor de kinderen zorgen, en in het bijzonder voor de arme meisjes; wij mogen de zorg voor haar niet van anderen verwachten."

Hij weet ook, dat vooral de dochters de verzorging van de ouders nodig hebben: "Ik ben over de jongens niet bezorgd, een jongen komt wel aan de kost, in welk land hij ook terecht komt, als hij maar werken wil. Maar als hij liever lui is, dan blijft hij een slungel. De arme meisjes echter moeten een staf in de hand hebben."

Maar overigens heeft Luther met het oog op de toekomst van zijn kinderen een blijmoedig vertrouwen op God. Het was voor hem van het grootste belang, dat ze eerst maar eens goed leerden. Als zijn tijd hem dat toeliet, dan bemoeide Luther zich daarmee ook zelf, om de vorderingen van zijn kinderen in het leren na te gaan. Maar in hoofdzaak moest hij echter het onderricht van zijn kinderen aan huisonderwijzers overlaten.

Hans heeft, zoals wij hierboven hebben gezien, de vrome en bekwame Hieronymus Weller een tijdlang als onderwijzer gehad. Een herhaald verblijf buiten Wittenberg van soms meer dan een maand (reeds einde 1536 en begin 1537) kwam zijn studie ten goede. Wij vernemen, dat hij in 1539 te Wittenberg een openbare rede hield in het Latijn. Maar de verdere ontwikkeling van de jongen, van wiens later verblijf in Torgau wij reeds gehoord hebben, schijnt niet geheel aan de verwachtingen voldaan te hebben. Het bleek steeds duidelijker, dat hij voor de studie geen bijzondere aanleg had. Luther, die van het zeer verstandig beginsel uitging, dat kinderen niet tot een beroep gedwongen moeten worden, wanneer zij niet in voldoende mate over de natuurlijke aanleg daarvoor beschikken, zou zijn zoon nog wel voor een andere beroep bestemd hebben, als zijn dood hem daarin niet verhinderd had.

Zo ging Hans in de rechten studeren, en met dat doel begaf hij zich naar Koningsberg. Daar mocht hij zich verheugen in de goede verzorging van hertog Albrecht van Pruisen, waarna hij griffier werd van hertog Johan Frederik te Weimar.

In 1553, een jaar na de dood van zijn moeder trad hij in het huwelijk met Elisabeth, de dochter van de proost van de Stadskerk, en hoogleraar in de theologie te Wittenberg, Dr. Kaspar Cruziger; trad als secretaris in dienst in de kanselarij van Hertog Johan Frederik van Saksen de Tweede, later in die van Hertog Albrecht van Pruisen en stierf de 22e oktober 1575, in de ouderdom van bijna 50 jaar. In de Altstadterkerk te Koningsbergen, waar hij met grote eer begraven werd, rust zijn gebeente nog tot op de dag van de opstanding. Hoeveel kinderen hij heeft nagelaten is tot heden (1920) toe niet juist op te geven. Met zekerheid weet men slechts van een dochter, Katharina, die 1629 als echtgenote van de predikant Böhme, te Eilenburg, stierf.

Maarten de tweede zoon, vervulde een hartewens van zijn vader, door zich aan de studie van de theologie te wijden. Zijn schitterende gaven, die de schoonste verwachtingen omtrent hem deden koesteren, werden echter door zijn lichaamszwakte en voortdurende

ziekelijkheid zo verlamd, dat hij nooit een openbaar ambt heeft kunnen bekleden. Zonder een ambt aanvaard te hebben, leerde hij als particulier burger te Wittenberg.

Maarten trad in het huwelijk met Anna Heilinger, een dochter van burgemeester Thomas Heilinger te Wittenberg, een huwelijk, dat eveneens kinderloos bleef.

Hij stierf op 34-jarige leeftijd te Wittenberg.

De jongste, **Paul,** van wie zijn vader eens gezegd had; "Paulus moet tegen de Turken strijden", was bij de dood van zijn vader een ziekelijk kind van 13 jaar. Later ontwikkelde hij zich zeer goed, studeerde in de medicijnen, was een tijdlang docent aan de Universiteit te Jena. Paul trouwde reeds op 22-jarige leeftijd. Zijn echtgenote was Anna van Warbeck, een dochter van vice-kanselier Veit Warbeck van Keur-Saksen in Torgau. Het huwelijk werd gezegend met vier zonen en twee dochters.

Paul werd lijfarts aan het hof van de hertog te Gotha, daarna achtereenvolgens bij keurvorst Joachim II van Brandenburg, bij keurvorst August te Dresden, en ook nog bij diens opvolger. De woelingen van het Calvinisme noodzaakten hem zijn ontslag te nemen en zich te begeven naar Leipzig. In al die functies zeer geacht, stierf hij, 59 jaar oud, te Leipzig, waar bij de 8e maart 1593 stierf en in de Pauluskerk plechtig werd bijgezet.

Men meende dat de mannelijke linie van dit huwelijk in het jaar 1759 is uitgestorven, maar nieuw onderzoekers ontkennen dit. In de vrouwelijke linie leeft de familie nog in een bloeiende nakomelingschap voort: in de families von Wegener, von Sauchen-Julienfeld, en Von Tippelskirch.

Margaretha, de enige in het leven gebleven dochter, over wie Luther in 1538 eens schreef aan de predikant Jakob Probst: "ontvang de groeten van mijn lieve vrouw Käthe en van uw petekindje, mijn dochtertje Margaretha, wie u na mijn dood een goede, vrome man moet bezorgen," vond die in George von Kunheim, erfelijk bezitter van het landgoed Knauten bij Mühlhausen, en raadsheer van de hertog van Pruisen. Door bemiddeling van Melanchthon gelukte het echter, dat het huwelijk toch tot stand kwam. Het werd de 5e augustus 1555 te Wittenberg met grote plechtigheid voltrokken in bijzijn van veel graven en edellieden. Zij stierf nadat zij haar echtgenoot negen kinderen had geschonken, op het landgoed Knauten, vier mijlen van Koningsbergen, in het jaar 1570, en ligt aldaar in de kerk begraven, omringd van de afbeeldsels van haar ouders.

De vrouwelijke linie van haar dochter Margaretha van Kunheim heeft zich eveneens voortgezet.

Terwijl Käthe waarschijnlijk haar schoondochter Anna van Warbeck nog heeft leren kennen, werd aan Luther de vreugde ontzegd om een van zijn kinderen de vaderlijke huwelijkszegen te schenken. En toch, welk een gebeurtenis zou dat voor hem geweest zijn!

Stamboom Dr. Martin Luther

Ouders: Hans Luther geb. 1459, afkomstig van Möhra, of Mörke

en Margretha Lindemann. Geb. 1463, Neustadt a/d Saale; overl. 30-6-1531 te Mansfeld

Martin geboren te Eisleben1483-1546.

Gehuwd te Wittenberg met Katharina von Bora, geboren 29 januari 1499 te Lippendorf

Overleden 20 december 1552 te Torgau

6 kinderen van Martin en Käthe

Johannes	Elizabeth	Magdalena	Martin	Paul	Margaretha

1526-1575.	1527.	1529.	1531.	1533	1534.

Kinderen van Johannes

Nikolaus	Katharina
100 jaar oud.	1554.

Zonen van Nikolaus Sr.

Petrus.	Nikolaus
?	1624-1683.

Zonen van Nikolaus Jr

Jeremias.	**Simon**	Hieronymus
?	1646-1677.	1647.

Kinderen van **Simon**

Jacobus	Clara Elisabetha	Martijn	**Laurentius**	Laurentius Theophilus
1668.	1671.	1672.	1675.	1677-1738.

Kinderen van **Laurentius**

Elisabetha Adelgonde	Maria Dorothea	Bernhard Marianus Fl.	Charitas Constantia M.	***Johann Melchior***
1708.	1718.	1722.	1724.	1727-1788.

Kinderen van ***Johann Melchior***

Christoph	Bernard	Anna	Maria	Katharina	Joseph	Maria.	**Johann Michael.**	Barbara
1752.	1754.	1756.	1757.	1758	1760.	1762	1763.	1769.

Kinderen van **Johann Michaël**

Margaretha	Philipp	***Joseph Karl***	Heinrich	Barbara
1790	1791.	1794-1834.	1798.	1800.

Kinderen van ***Joseph Karl***

Maria	Maria	Anna	Anton	Elizabeth	Johannes	Theresia
1816,	1819.	1819	1821.	1824.	1826.	1831

In alle tot heden toe bekende genealogieën van Dr. M. LUTHER staat wel van zijn oudste zoon JOHANNES als afstammeling, slechts één dochter, KATHARINA, die van 1554-1603 leefde, en welker huwelijk met de Diakonus Böhme kinderloos zou gebleven zijn.

Maar volgens de nog bestaande Lijkrede door de Rector der Hogeschool te Koningsberg waar JOHANNES, op de 29e oktober 1575, overleden is, gehouden, moet hij ten minste twee kinderen hebben nagelaten, want daar staat uitdrukkelijk: *Gott der Herr wolle (hujus Clarissimi viri liberos) dieKinder dieses hoch ansehnlichen Mannes trosten und sick empfohlen seyn lassen.*

Volgens de Erfurter Stamboom, die in de vorige eeuw geschreven is, wordt niet slechts de waarheid van dit bericht bevestigd, maar ook de grond aangewezen, waarom deze nakomelingen geheel vergeten konden worden.

Van zijn zoon JOHANNES heet het aldaar: NIKOLAUS LUTHER, die geen lust in het studeren had, heeft zich reeds in zijn eerste jeugd van zijn ouders verwijderd. In de oorlogstijden is hij te Erfurt gekomen, aldaar burger en toen brouwer geworden, en heeft drie vrouwen gehad, 1. MARIA; de 2e ELIZABETH; de 3e MARGARETHA. Bij de eerste vrouw kreeg hij twee zoons die in de Reglerkerk zijn gedoopt. Hij stierf, 100 jaren en 2 maanden oud.

Alzo heeft de stamvader van de Erfurter tak zijn naam geen eer aangedaan, en is in de stormen van de dertigjarige oorlog geheel uit het geheugen verloren geraakt.

De verdere berichten, betreffende de kinderen en kindskinderen: van Nikolaus, of van de ERFURTER nakomelingen van Dr. M. LUTHER, zijn woordelijk de volgende :

4) Pronepotes.

1) PETRUS LUTHER is jong gestorven.

2) NIKOLAUS LUTHER is in Erfurt geboren, Ao. 1624, de 28e juli, was burger en timmerman te Erfurt, is gehuwd met KATHARINA, heeft geteeld drie zoons, zoals volgt, en is gestorven aan de pest, 1685.

5) abnepotes.

1) JEREMIAS LUTHER is jong gestorven.

2) SIMON LUTHER is in Erfurt geboren, 1646, de 26e Januari, heeft zich in zijn jeugd aan de studie gewijd en de Hogeschool betrokken, totdat hij weer te Erfurt is gekomen, en Onderwijzer is geworden aan de Barrevoeter School, is gehuwd met MARTHA MARIA HERSCHLEBIN, uit welk huwelijk zijn voortgekomen vier zoons en één dochter. Hij is gestorven Ao. 1677, de 8e aug.

3) HIERONYMUS LUTHER is aan de pest met al de zijnen gestorven.

6) Adnepotes.

1) JACOBUS LUTHER is geboren te Erfurt, Ao 1668, de 30e Juli, in zijn jeugd aan de pest overleden.

2) CLARA ELISABETHA LUTHERIN, geboren te Erfurt, Ao. 1671, de 15e Januari is zeer jong aan de mazelen overleden.

3) MARTIJN LUTHER, geboren te Erfurt, Ao. 1672, de 27e December, aan de pest overleden.

4) LAURENTIUS LUTHER, geboren te Erfurt, Ao. 1675, de 25e Mei, op de dag na zijn doop overleden.

5) LAURENTIUS THEOPHILUS LUTHER, geboren te Erfurt, Ao, 1677, de 24e Mei, en nog in leven (tijdens de samenstelling van de Stamboom), en bij de hier bestaande Medische Faculteit, Assessor en Professor Publ. Ordin., tevens oudste Burgemeester bij de Hoogedele en Hoogwijze Raad; ten jare 1707 gehuwd met ANNA DOROTHEA STERLIN, uit welk huwelijk zijn twee zoons en drie dochters, als:

7) Trinepotes.

1) ELISABETHA ADELGONDE LUTHERIN, geboren de 16e Maart, 1708.

2) MARIA DOROTHEA LUTHERIN, geboren de 8e Maart, 1718,

3) BERNHARD MARIANUS FLORIANUS LUTHER, geboren de 19e Juni, 1722.

4) CHARITAS CONSTANTIA MARGARETHA LUTHERIN, geb. de 6e Juli 1724.

5) JOHANN MELCHIOR LUTHER, geboren de 28e Februari 1727.

Alle nog levend en ongehuwd.

Voorts behelst MOTSCHMANN'S ***Erfordia Literata continuata,*** dritte Fortsetzung, Erfurt Leipzig, 1735, 8°., S. 349, § 51, het volgende:
De derde Assessor Ordinarius en Professor Chemiae is de Heer Dr. LAURENTIUS THEOPHILUS LUTHER, welke tevens is de oudste Burgemeester en Stads Geneesheer. Zijne geboortestad is ons Erfurt, alwaar hij op de 24e Mei, 1677, het licht zag; zijn vader was SIMON LUTHER, en zijn moeder MARTHA MARIA HERSCHLEBIN. Deze SIMON LUTHER was een achterkleinkind van de voormalige Weimarsche Hofraad JOHANNES LUTHER, die de oudste zoon was van Dr. MARTIJN LUTHER. Onze Heer Professor heeft de grond zijner studiën gelegd, voornamelijk aan de School der Barrevoeters en op de 9den Mei 1707, openlijk de Doctorshoed ontvangen.

Door nasporingen, zowel van de horlogemaker CHRISTIAN ULRICH (overleden 1835), als van de Kanzlei-Direktor GEORG PHILIPP BLECKERT, gehuwd met de jongste dochter van JOHANN MELCHIOR LUTHER, alsook door berichten van JOSEPH KARL LUTHER, te Stöcken, in Bohemen, en eindelijk uit de Katholijke Kerkregisters Beatae Mariae Virginis, te Erfurt, heeft de Heer KARL VON REINTHALER het navolgende bij de reeds bestaande Stamtafel gevoegd :

6) Adnepotes.

5) LAURENTIUS THEOPHILUS LUTHER, overleden 1738.

7) Trinepotes.

2) MARIA DOROTHEA LUTHER, de 22e Juni 1787, ongehuwd overleden.

5) BERNHARD MARIANUS FLORIANUS LUTHER, Prof. et Doct. Med., in 1784 gehuwd met ROSINA RITTER, en zonder kinderen overleden de 21e Juni 1793; de weduwe is in 1794 hertrouwd met de horlogemaker CHRISTIAN ULRICH, en overleden in 1820.

5) JOHANN MELCHIOR LUTHER, Doct. Phil. Et Med., heeft met zijn vrouw, MARGARETHA WAGNER negen kinderen geteeld, en is overleden de 10e november, 1788.

8) Kinderen van JOHANN MELCHIOR LUTHER:

1) CHRISTOPH ROBERT, geboren de 24e Maart, 1752, ongehuwd als Geneesheer te Petersburg overleden.

2) BERNHARD MARIANUS, geboren de 28e Februari, 1754, naar Amerika gegaan en verdwenen.

5) ANNA KATHARINA JOSEPHA, geboren 1756, overleden 1757.

4) MARIA ANNA, geboren 1757, overleden 1759.

5) KATHARINA ELEONORE, geboren 1758, overleden 1759.

6) JOSEPH, geboren 1760, overleden 1761i.

7) MARIA MARGARETHA ELISABETILA, geboren 1762,

8) JOHANNES MICHAëL geboren 1763, de 29e Augustus, eerst Kadet bij het Chur-Mainzische Regement, toen Dr. Med. in het Erfurtsche dorpje Witterden, trok in 1792 naar Lindau, in het Hanoverse, kwam in 1795 weder te Erfurt, leefde gescheiden van zijn vrouw en zeer liederlijk, en liet haar eindelijk, in 1801, met drie kinderen zitten. Niemand heeft sedert die tijd iets van hem gehoord. Zijn vrouw, DOROTHEA MARIA GRUBNER te Erfurt geboren in 1768, heeft hem vijf kinderen gebaard, en is te Erfurt, de 21e Januari, 1802 gestorven.

9) BARBARA MARGARETHA geboren de 25e April, 1769, gestorven de 21e September, 1815, gehuwd met de heer BLECKERT, had acht kinderen, van welke zes nog leven.

9) Kinderen van JOHANNES MICHAËL LUTHER

1) MARGARETHA, geboren 1790, in 1835 gehuwd met ROBERT BOCHMANN, Capitaine d'Armes.

2) PHILIPP, geboren 1791, te Lindau, en aldaar gestorven.

3) JOSEPH KARL, geboren te Lindau, de 11de November, 1794, opgevoed met zijn oudste zuster, MARGARETHA, door JOHANN BAUTBOLOMEUS SATTLER, te Erfurt, in 1811 naar Bohemen getrokken, is op de 15de Januari, 1816, gehuwd met MARIA ANNA BOSSBÜCHAL, geboren 1796, en heeft, buiten zeven doodgeborenen, nog zeven levende kinderen geteeld. Hij is op de 20e October, 1834, onverwacht, te Stöcken, overleden.

4) HEINRICH ALEXANDER, geboren te Erfurt 1798, overleden 1801.

5) BARBARA MARGARETHA, geboren te Erfurt de 23e Maart, 1800, aldaar overleden.

10) Kinderen van JOSEPH KARL LUTHER, te Stöcken, in Bohemen:

1) MARIA, geboren 1816, overleden 1818.

Tweelingen, geboren de 2e Maart, 1819, opgenomen in het Martijns-Stift de 17de Juli 1835.

2) MARIA,

3) ANNA,

4) ANTON, geboren 1821, de 13e Januari, opgenomen in het Martijns-Stift de 16e Mei, 1830.

5) ELIZABETH, geboren 1824, de 25e Maart, gestorven 1825.

6) JOHANNES, geboren 1826, de 20e Mei, opgenomen in het Martijns-Stift de 17de

juli 1835.

7) THERESIA, geboren 1851, opgenomen in het Martijns-Stift de 17de Juli 1855.

Het later nageslacht van Maarten Luther

Naar 'Idea' (1985) meldt, heeft een historicus een rechtstreeks mannelijke nakomeling ontdekt van de Duitse Hervormer, die 502 jaar geleden werd geboren. Het is Friedrich Lutter uit Probsthagen.

Lange tijd is het Luther-onderzoek ervan uitgegaan dat de laatste mannelijke drager van de naam reeds vóór 1760 moet zijn gestorven. (In de vrouwelijke linie leeft de familie nog in een bloeiende nakomelingschap voort).

Volgens de laatste onderzoekingen trouwde ***een kleinzoon*** van Maarten Luther in 1581 met een boerenvrouw uit Probsthagen. Hun nakomelingen leven nog steeds op dezelfde hofstede.

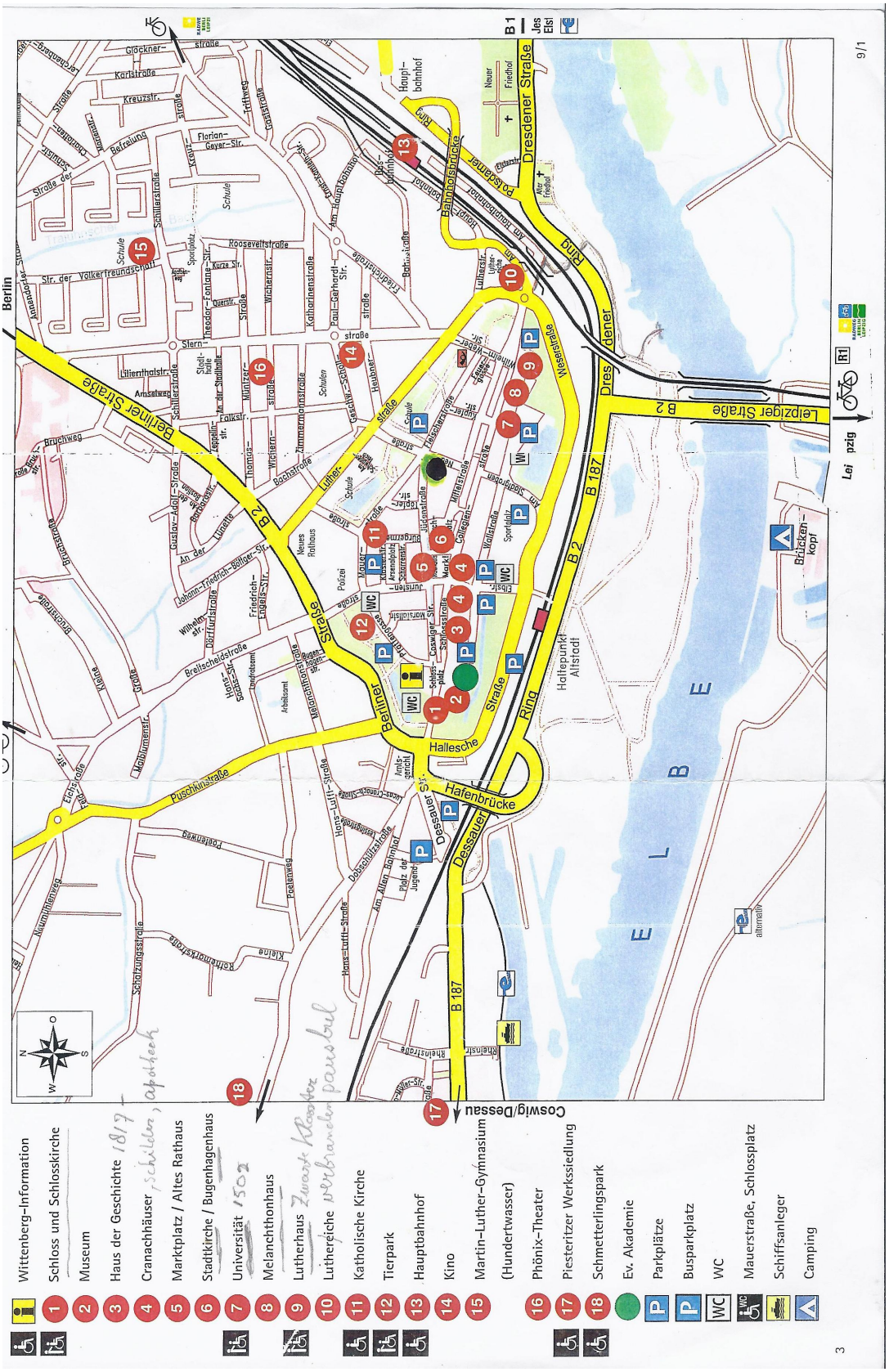
Friedrich Lutter zit in het kerkbestuur van zijn gemeente en is lid van het muziekkoor. Hij heeft 17.5 H.A. land en houdt 15 koeien en 30 varkens. Van zijn kerk vindt hij: „de kerk is mij vaak te politiek. Dat komt bij de vele jonge predikanten vandaan, die teveel willen veranderen. Als men ze laat geworden, is het fundament van de Kerk spoedig verloren."

Martin Luther en Friedrich Lutter

(Foto Idea)

Plattegrond Wittenberg

2. MAARTEN LUTHER

Brieven uit de beslissende jaren van zijn leven

Door

J. P. BOENDERMAKER

TEN HAVE BAARN

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2010

INHOUD

Vooraf
Inleiding
Kroniek
Monnik
Exegeet
Keerpunt

I. De eerste brieven

II. 1516

III. 1517

IV. 1518, 1519

V. 1520, 1521

Epiloog

Kroniek in jaartallen

VOORAF

Van weinig mensen is zoveel op schrift bewaard als van Luther. Naast al zijn werken en preken zijn er ook nog honderden brieven. Het grote voordeel van brieven is, dat zij iemand op een heel persoonlijke manier zelf aan het woord laten. Wie ze leest heeft een eigen ontmoeting met de briefschrijver zonder van een biograaf afhankelijk te zijn.

De moeilijkheid is wel, dat een brief nu eenmaal niet voor andere ogen en oren bedoeld is geweest dan voor die van de directe ontvanger. Nu is van Luthers leven wel zoveel bekend, dat wij de meeste brieven goed kunnen plaatsen. Om ze echt toegankelijk te maken is soms toch heel wat uitleg en toelichting nodig. Zo is deze brievenverzameling toch ook een beetje een biografie geworden. Sommige brieven roepen ook om illustratie door middel van andere fragmenten uit zijn werk.

Het lag voor de hand vooral die brieven op te nemen die inzicht geven in alles wat er in, met en rondom hem gebeurde in de beslissende jaren van zijn leven. Juist uit die tijd zijn er brieven die zo direct tot ons spreken, dat ze gisteren geschreven konden zijn.

Voor katholieken én protestanten is het belangrijk te zien hoe ‘katholiek’ eigenlijk het hele begin is van alles wat dan later als reformatie werd aangeduid. Het bewijst ook de juistheid van die term: er begon niet iets geheel nieuws, al was het wel een vernieuwing. Voor ons allen is het een verrassing, de levendige nabijheid en directheid te ervaren van de woorden van een man die vijf eeuwen geleden geboren werd!

De meeste van de weergegeven brieven zijn uit het Latijn vertaald, enkele uit het Duits.

De oorspronkelijke teksten zijn te vinden in de z.g. Weimarer Ausgabe van Luthers werken, afd. Briefwechsel, 1. u 2. Band. De teksten van Luther zijn gezet in ‘Engelse regelval’, d.w.z. zonder afbrekingen.

INLEIDING

KRONIEK

De tijd waarin Luther geboren werd, hij werd geboren in 1483, Zwingli een jaar later, lijkt in menig opzicht op onze tijd. Men leefde naar de eeuwwisseling toe zoals wij naar het jaar 2000. Altijd verwacht men iets van een eeuwwisseling, ook al is het in feite niet meer dan een kwestie van telling. Rond 1500 zat er inderdaad een verandering in, maar dat zien wij nu scherper dan de tijdgenoten. Veel van wat in vroeger eeuwen ontwikkeLd werd raakte in feite overontwikkeld; aan de rand van dat alles worden veranderingen zichtbaar die het hele systeem zullen gaan ondergraven, maar het blijven voorlopig echte randverschijnselen. In elk geval, en het is erg belangrijk om dat te beseffen, is het helemaal geen primitieve tijd, men leeft in een geweldige, soms loodzware traditie. Natuurlijk: gezondheidszorg, techniek, agrarische cultuur zijn in onze ogen nog uiterst primitief, maar ook dát hoorde bij die traditie. Men had alLe positieve en negatieve factoren in een groot statisch geheel ingebouwd, alles op zijn plaats, met in het midden de kerk, en die kerk stond er allang.

De grote kathedralen waren vaak al gebouwd in de twaalfde of dertiende eeuw, toen dus al twee eeuwen oud, wat men toen bouwde zette deze traditie groots voort, al spookte er vooral in Italië al een hele tijdlang een heel andere stijl doorheen. Daar greep men terug op de oude Romeinse en Griekse culturen, maar in een gebouw als de St. Jan in Den Bosch zie je daar nog niets van; wat daar ‘klassiek’ van vorm in is is van later tijd. Wat men overigens in de lijn van die oude traditie kon grenst aan het ongelofelijke. In Schleswig staat boven het altaar een hoge wand van heel fijn, blank-eiken houtsnijwerk. De figuren zijn zo echt, zo natuurlijk, zo volmaakt ook in verhouding tot elkaar, dat elke gedachte aan ‘primitieve middeleeuwen’ verbleekt. Hier is een eindpunt bereikt, een slotakkoord!

In de wetenschap was het eigenlijk net zo. Wie ging studeren stond aan het eind van een traditie van eeuwen, een traditie van omvattend denken en weten, opgebouwd vanuit de theologie, de ‘scholastiek’. Dat denken en kennen had een brede internationale allure, want al was reizen een ramp, Europa was wetenschappelijk één. Men sprak en verstond overal Latijn, men wisselde kennis, geleerden (maar ook mensen van muziek en beeldende kunst) uit zonder zich veel om nationaliteiten te bekommeren. Als student had je leermeesters die op basis van alom gebruikte leerboeken dat hele terrein ontsloten. Je leerde discussiëren op basis van de overgeleverde kennis. Het bleek dan ook dat er best wel verschillende scholen waren met soms grote principiële verschillen, maar alles bleef toch binnen dat grote geheel gevat. Origineel zijn was verdacht, wie durft het beter te willen weten dan eeuwen kennis? Je leerde dus meer de weg kennen in die kennis, en dat was moeilijk genoeg, dan ertoe bij te dragen. Barsten in het hele systeem waren er wel, aan de rand. Copernicus was een tijdgenoot van Luther en Columbus bracht in 1492 bij zijn tocht naar Amerika in praktijk wat eigenlijk nog helemaal niet waar mocht wezen! Pas toen men het aandurfde waarnemingen meer te vertrouwen dan overgeleverde kennis begon er iets dat is uitgelopen op wat men nu maar al te vaak als ‘wetenschap’ bij uitstek is gaan beschouwen: de exacte wetenschap, gebaseerd op empirische waarneming, op ‘kijken’, maar dat is pas later echt actueel. Wat Copernicus beweerde vond Luther toen ook nog onzin, maar zijn leerling Osiander schreef een voorwoord voor de uitgave van Copernicus’ werk, en Galilei kéék en geloofde wat hij zag, al mocht het niet.

Op ander gebied was er echter al een hele tijd veel meer in beweging, verwant met wat er van Italië uit aan architectuur en kunst begon. Men wilde weer terug naar, ja eigenlijk naar de klassieken van vóór het christendom. Kon dat wel? De theologie had het voorbeeld gegeven door al eeuwen lang de filosofie van Aristoteles als de vorm te gebruiken voor het christelijke denken. Deze nieuwe beweging wilde het Latijn weer zuiveren om de originele kracht ervan opnieuw tot haar recht te laten komen. Men las de oude dichters en redenaars en in het kielzog van die belangstelling kwam er ook aandacht voor de grondtalen van de

Bijbel, daar komen wij nog nader over te spreken. Maar de eigen aard van die beweging school toch vooral in de aandacht voor het menselijke, het 'humanum', vandaar 'humanisme', toch nog heel wat anders dan wat zich nu zo noemt. Het was in principe niet onkerkelijk al kwam ook dat toen al voor, in de vorm van cynische reacties op het theologisch systeem. De hoge scholastiek was ervan overtuigd dat alles in een systeem te denken was met God als top van de pyramide. In de latere scholastiek was ook ruimte voor denken dat betwijfelde of je wel net zo kon denken en praten over de hemel als over de aardse dingen. Het humanisme begon met eerst maar eens heel helder om zich heen te kijken, onder de directe bevoogding van het theologische systeem uit, maar men was veel te fatsoenlijk en eigenlijk ook te afstandelijk voor echte ketterijen. Het humanisme van die tijd doet soms al erg werelds aan, en daarbij het pauselijk hof voorop, maar toch is er nog geen sprake van een secularisatie zoals wij die nu kennen. Het was meer een modieuze beweging die alle kanten opkon, zonder veel eigen programma en grotendeels beperkt tot de geleerdenstand. Toch zaten er kiemen in voor heftiger bewegingen zoals de reformatie er uiteindelijk een geworden is, gebruik makend enerzijds van de bronnenontsluiting, anderzijds van de in die kringen al zo heftige kritiek op veel religieuze praktijk, vaak, zoals bij Erasmus, verpakt in bijtende satire.

Bij de stormachtige verbreiding van een beweging als de reformatie moet één zaak met alle nadruk genoemd worden, een ontwikkeling die eigenlijk niet overschat kan worden: de kunst van het drukken met afzonderlijke letters. Het einde van de 15e eeuw wordt erdoor beheerst, het is de grootste verandering van alle. Nu werd het de moeite waard om te leren lezen, duizenden kregen toegang tot kennis die eerder het privilege was van weinigen. Neem een geschreven foliant in de hand en daarnaast een op grauw papier gedrukt pamflet uit één van de vele kleine drukkerijen die hun eigen uitgevers waren en zich niet om auteursrechten hoefden te bekommeren en het is duidelijk wat er gebeurd is. De overgang in onze tijd van de koets met paarden naar het kleine autootje is gering vergeleken met deze zaak die alle beïnvloedde. Er konden nu ook spotprenten gedrukt worden, die bereikten zelfs mensen die niet lezen konden. Luther

was stomverbaasd over de snelle verspreiding van zijn daar helemaal niet voor bestemde stellingen over de aflaat, ook in Duitse vertaling! en hijzelf behoorde tot de eerste generaties geleerden die er een eigen, uit gedrukte boeken bestaande bibliotheek op na konden houden, natuurlijk nog een fractie van wat nu normaal geacht wordt, althans in ons deel van de wereld. Hij ontdekte ook de mogelijkheden van het gedrukte woord.

In het voorjaar van 1517 lezen wij in zijn brieven over de uitgave van de zeven boetepsalmen met uitleg in het Duits; monniken uit het augustijnenklooster helpen de drukker, zo kon het boek goedkoop de deur uit en dat was ook de bedoeling. Het was bestemd voor gewone mensen en het is ontroerend te lezen hoe bang hij is nu als volksprediker én volksschrijver niet meer ernstig genomen te worden door de wereld van de wetenschap. Dat met de boekdrukkunst het lezen steeds minder een voorrecht van geleerden zou blijven was nog lang niet iedereen zich bewust, maar men zou het spoedig genoeg merken. Vlugschriften en prenten die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten, ook voor hen die niet lezen konden, zouden oproerige bewegingen makkelijk kunnen versterken en vooral verspreiden.

In de 15e eeuw rommelde het telkens aan de rand van het maatschappelijk bestel. Dat bestel zelf zat nog stevig in het zadel, het beeld van de maatschappij was statisch en hield iedereen op zijn of haar voorbestemde plaats. Maar hier en daar kreeg men toch een vreemd gevoel in de maagstreek als ergens de schoen, de 'Bundschuh' op een vaandel verscheen. Die beweging was begonnen in de Elsasz onder de boeren en zij waren niet de enigen. Juist onder de boeren broeide allang veel ontevredenheid. Hun traditionele vrijheid, waarvan ze zich ten dele nog zeer goed bewust waren, werd steeds sterker beknot door grootgrondbezit van kerk en adel. De opkomende geldeconomie maakte dat de adel vaak in de schuld kwam te zitten, een schuld die dan weer op de boeren kon worden afgewenteld.

Voorlopig kon men het in de meeste plaatsen nog wel in de hand houden. Er waren vorsten die hun adel in bedwang hielden, er waren ridders die wisten dat een tevreden boerenstand hun de beste bestaanszekerheid verschafte die zij konden wensen. Maar waar het misging, daar roerden de boeren zich als eersten. Württemberg kende een tijdlang een oppositionele beweging onder de naam 'Armer Konrad', en zo waren er meer. Altijd weer was het een protest tegen aantasting van oude rechten, vrijheidsbeknotting, diepe ontevredenheid over armoede, herendiensten en adellijke jachtprivileges die de oogst vernielden, wanhoop over ellende en onbeschermdheid en over de zware tol die elke grote of plaatselijke oorlog juist altijd weer van hen vroeg.

Duitsland was politiek een uiterst onoverzichtelijk geheel, verdeeld in allerlei vorstendommen, waaronder ook bisdommen. Daartussen de zich steeds vrijer gedragende en steeds machtiger wordende steden die de ridders in hun burchten tot anachronismen maakten. Er raakt ook steeds meer geld in omloop en dat gaat een rol spelen, men begint te leren wat investeren is, er ontstaan banken met ongehoorde geldopeenhopingen en vorsten die bij hen, vooral bij de beruchte Fuggers in Augsburg, diep in de schuld staan. Ze hadden altijd geld nodig en dat gaf weer extra spanningen. In 1509 ontlaadt zich in Erfurt de ontevredenheid over de zware lasten die men zowel aan de erfheer, de aartsbisschop van Mainz, als aan de beschermheer, de keurvorst van Saksen, moest opbrengen, op het hoofd van het stadsbestuur. Er komt een tegenbestuur, dat overigens toch weer uit notabelen bestaat, en dat ook weinig kan uitrichten. De stad blijft nog berooider achter en de woede van o.a. de ambachtslieden richt zich tegen de studenten, een enorme rel die niets oplost en de universiteit geruïneerd achterlaat. Luther moest uit Wittenberg terug om een tijdlang te helpen bij de wederopbouw. Het zijn incidenten die te denken geven maar voorlopig nog niets veranderen.

Eén wrok was algemeen: het besef dat er erg veel geld over dc Alpen ging, naar Italië. Daar bloeide de kunst op, daar beheerste een stad als Florence de wijde omgeving politiek en cultureel, het leven had er een moderne tint. Luther heeft er iets van gezien bij zijn reis naar Rome in 1511. Het is treffend hem later vol bewondering te horen spreken over een ziekenhuis in Italië waar alles schoon is en hoge matrones in vermomming bij toerbeurt de verpleging verzorgen. Over de kunst horen wij hem niet, maar wat kreeg hij daar ook van te zien? Wij weten nu, dat in datzelfde jaar 1511 Michelangelo op zijn rug liggend het plafond van de Sixtijnse kapel beschilderde. Rome moet toen een verwaarloosde indruk gemaakt hebben. Paus Julius II, veel meer politicus en generaal dan geestelijke, was juist weer bezig het Vaticaan aanzien en macht te bezorgen. Toen Luther in Rome aankwam was hij er helemaal niet, maar voerde strijd tegen de koning van Frankrijk die met een paar kardinalen een concilie wilde opzetten om de macht van de paus te beknotten.

De opvolger van paus Julius, Leo X kwam uit het geslacht Medici in Florence, hij streefde naar vrede en consolidatie, maar vooral naar een kunstzinnig en schitterend Rome, centrum van renaissancekunst. De grote namen uit die tijd trekken nu nog duizenden toeristen: Michelangelo, Leonardo da Vinci, Raphael, Titiaan etc. De bouw van de werkelijk magistrale St. Pieter, teken dat men de romeinse koepelbouw die men in het Oosten nog kende opnieuw had leren beheersen, kostte heel veel geld. Dat gold voor de kathedralen elders net zo goed en hier ging het toch om het centrum van de christenheid? Dat ontkende voorlopig nog niemand, maar overvragen is altijd gevaarlijk.

De positie van de kerk was over de gehele linie genomen nog onaangetast. De kerk was een staat in de staat, niet alleen omdat hele stukken van het land rechtstreeks onder beheer van een bisschop of abt stonden, maar ook omdat de kerk overal bij betrokken was, bij elke rechtsacte waarbij een eed te pas kwam, bij zeer veel zaken en oude privileges die van invloed waren op het leven van de gemeenschap. Er vloeide ook steeds meer geld naar de kerken door de aflaatregelingen, dat komt nog uitvoerig ter sprake, door missen voor de overledenen en door pelgrimages. Daar was ook toen al intern veel protest tegen en ons past geen makkelijk oordeel. De dood was zo bitter nabij, vooral na het oprukken van de

pest vanuit het Oosten die zo verwoestend werkte in de Late Middeleeuwen, bovenop al die andere ziektes, die vaak toesloegen in of na een winter vol ontbering en zonder gezond voedsel. De hoop op een leven na dit leven, een toekomst zonder al die bedreiging, lichamelijk en maatschappelijk, wilde men niet verspelen. Men had daar veel voor over en dat was een grote verleiding voor een instituut dat als enige die hoop kon funderen.

Het kloosterleven bracht een mens daar nog dichterbij en het wemelde dan ook van de kloosters in het land. In veel kloosters was de discipline verslapt, in sommige leefde men 'wereldser' dan daarbuiten, maar als tegenbeweging waren er ook juist heel strenge kloosters. In zo'n klooster trad Luther in en hij bleef er jaren. Er waren veel meer zulke stille bewegingen; hij had er al mee kennis gemaakt toen hij bij de 'Broeders des gemenen levens' (gemeen in de zin van 'gewoon, eenvoudig') op school ging en in dit klooster vond hij een dergelijke sfeer, o.a. in het innige contact met zijn wijze biechtvader Staupitz die hem tenslotte het onderwijs in de bijbelse vakken opdroeg. Dat laatste werd beslissend, maar de band met dat vroegere is niet voorbij.

Staupitz moet heel goed geweten hebben wat hij deed toen hij juist deze man in die richting stuurde. Het was ook toen een belangrijk vak, maar de hartstocht voor de uitleg van de Schrift groeide door het toegankelijk worden van de bronnen. Pas Luther zou daar de theologische consequenties uit trekken.

Later was hij overgelukkig toen hij zag dat wat op deze weg aanlichtte ook te herkennen was in de preken van een man als Tauler, de 14e-eeuwse Straatsburger en in het boekje van die onbekende volksprediker uit Frankfurt. Meestal noemt men dat 'Duitse mystiek', maar dat geeft toch een verkeerde indruk van deze vroomheid die zich niet richt op de enkelen die tot mystieke hoogten van vereniging met God geraken maar op de gewone, geringe mens die niets van zichzelf en alles van God moet en mag verwachten. Het is een lijn waarbij ook een stroming als de 'Broeders des gemenen levens' thuishoort of Ruusbroec, en in zekere zin zelfs al Bernhard van Clairvaux die door Luther eveneens ondanks kritiek in hoge ere is gehouden en geciteerd tot laat in zijn leven.

Toen Luther de buitenwereld de rug toekeerde en in het klooster van de Augustijner Eremieten in Erfurt intrad was de 16e eeuw vijf jaar oud, even oud als één van Luthers latere tegenspelers, soms medespeler zijns ondanks, keizer Karel V.

MONNIK

Op 17 juli 1505 ging de student in de rechten Martinus Luther uit Eisleben in Erfurt het klooster in. Hij deed dat zoals honderden en duizenden vóór hem. Zij gingen op grond van een ervaring, of door een jarenlang rijpend verlangen om dichtbij God te zijn, of gedwongen door een noodsituatie, of op aandrang van familie, of ook dwars tegen de wil van hun familie in. Zij gingen om rust te hebben te midden van een onveilig bestaan, of omdat het bestaan hun te veilig en burgerlijk was, om ver weg het avontuur te zoeken of om het meest dichtbij; zichzelf te zoeken; zij gingen uit armoede om een bestaan te hebben of uit rijkdom om de armoede te zoeken.

Luther was één van hen, hij koos een zwaar klooster en leefde er vroom, bij tijden wanhopig vroom, een last voor zijn geduldige biechtvader. Een neuroticus was hij niet; als hij dat geweest was had hij nooit zoveel verantwoordelijkheid aangekund als hij kreeg als subprior en districtsvicaris, taken die een aanzienlijk organisatie-vermogen en duidelijke beslissingen vereisten en dat naast een zwaar studie- en onderwijs-programma.

Wat kan een jongeman niet allemaal tegelijk: een grote emotionaliteit, allerlei spanningen in de hand houden, studeren en tegelijk voortdurend afgeleid worden, barstensvol creativiteit steken en je twijfel nauwelijks de baas kunnen.

Zo leefde pater Martinus. Intussen begint er langzaam iets te dagen bij hem dat als een magneet alles in zijn leven, alle ervaringen tot nu toe, al zijn lectuur, al zijn relaties, heel zijn bestaan, een nieuwe richting gaat geven.

Er is over heel die ontwikkeling eindeloos veel geschreven en gediscussieerd. Wie zijn brieven uit die tijd leest, krijgt er een weliswaar fragmentarisch, maar ook heel persoonlijk inzicht in; gelijk op met de vrienden en al die anderen aan wie hij ze richtte. Soms is het goed even te vergeten wat we al (menen te) weten en te proberen argeloos binnen te kijken in het leven van een monnik die voorlopig niet beter wist dan dat hij dat zou blijven: pater Martinus O.E.S.A., docent in de Bijbelse vakken aan de theologische faculteit van Wittenberg, gelegen in het keurvorstendom Saksen.

EXEGEET

Luther ging als exegeet, als uitlegger van de Bijbel, een grote traditie binnen, een gilde met grote commentatoren als leermeesters. Niemand kon zich op het terrein van de Bijbeluitleg begeven zonder die traditie grondig te kennen en te gebruiken. Zelfs rabbijnse kennis was in die traditie opgenomen.

Deze exegese was zeer genuanceerd van karakter. Men benaderde een tekst van allerlei kanten: Men keek literair-historisch naar de tekst waarbij men overigens meestal wel al uitging van de vooronderstelling dat het in de Schrift om Christus gaat; vervolgens paste men de tekst toe op het persoonlijk leven en het innerlijk leven; dan zocht men er verder uitspraken in over de kerk en de leer van de kerk en men probeerde toekomstbeloften in de tekst te horen.

Dat op deze manier uitleggen soms tot inleggen ontaardde is begrijpelijk, maar het kwam voort uit een oneindige eerbied voor de overgeleverde woorden. Uit diezelfde eerbied kwamen ook telkens weer reacties op van commentatoren die de tekst onder al deze vererende aandacht uithaalden en de werkelijk ‘letterlijke’ zin trachtten op te graven.

In deze tijd kwam daar een belangrijke stroming bij te hulp, een van de ritselingen van wat later het ‘echte’ wetenschappelijke denken genoemd zou worden met alle kansen en begrenzingen van dien.

Deze beweging was het ‘humanisme’, belichaamd in vele ‘humanisten’ zoals Reuch-lin, Erasmus en Melanchton, om maar een paar van de grootsten te noemen. Het was een vooral literaire beweging, het had iets in zich van een ‘intellectuelenrevolte’. Wij hebben het al eerder genoemd en moeten dit nu toespitsen op de gevolgen van die stroming voor de uitleg van de bijbel. De beweging kwam uit het Zuiden, uit Italië, waar men de vóórchristelijke bronnen van de westerse cultuur opnieuw begon te ontdekken en te waarderen. Het meest spectaculair was daar vooral de met het humanisme verwante beweging in de beeldende kunsten, de renaissance. Deze beweging werd ook door vele pausen sterk bevorderd en in dienst van de glorie van het christelijk Rome gesteld.

Het humanisme leek aanvankelijk vrij onschuldig, uitschieters daargelaten. Men had immers altijd al gelezen in de vóórchristelijke, heidense schrijvers en de taal van de oude Romeinen was de taal van kerk en wetenschap geworden. Bovendien waren de klassieke filosofen praktisch heilig verklaard. Wat kon er fout gaan? Toch woei er ineens een andere wind. De humanisten lieten zich weinig gelegen liggen aan het gezag van de kerk over de wetenschap. Onder hun invloed onttrokken de universiteiten zich langzamerhand en zonder het zo nadrukkelijk te zeggen aan de allesbeheersende invloed van kerk en traditie. Vroeger was wetenschap de ontplooiing en ontvouwing van wat met de traditie gegeven was, maar dat was nu niet vanzelfsprekend meer.

Men ging achter de vertalingen en daarmee achter al dat vertrouwde zoeken. Melanchthon, Luthers vriend, kwam nog in 1518 naar Wittenberg met het plan om Aristoteles in het Grieks uit te geven, men kende ook die ‘oerfilosoof’ van de scholastiek alleen in het Latijn, maar wat Luther hem later deed ontdekken schoof dat plan naar de achtergrond. Luther zelf zat in 1518 hij hem vooraan op de collegebanken en spelde de Griekse letters en woorden die hem de deur tot het Griekse Nieuwe Testament zouden openen. Ook het Hebreeuws was tot het studie-terrein van de humanisten gaan behoren. De bronnen, ook van de bijbel,

moesten ontsloten wonden. De nieuwsgierigheid van de humanisten kende geen grenzen en ze gingen door, ook al joeg het kerkelijke autoriteiten de stuipen op het lijf, nu zij zagen dat ook achter de Vulgaat, de vertrouwde Latijnse bijbel, onbekende verten open gingen.

Het was een enthousiaste en besmettelijke beweging die in de exegese voor de grootste omwenteling sinds eeuwen zorgde, al ergerde het Luther juist, dat de meesten van hen er theologisch zo weinig mee deden! Het is dan ook te eenvoudig om te zeggen, dat Luther, en de anderen in zijn lijn, oogstten wat deze beweging zaaide. Luther had minstens zoveel te danken aan de oude exegetische methodes die hij op zijn eigen manier aanwendde. Hij was aanvankelijk helemaal niet zo revolutionair bezig, hij had er de kennis ook nog niet eens voor. Wel zocht hij in dat oude ambacht die methodes op die hem verder konden brengen in de richting van antwoorden op zijn vragen.

Zo werkte Luther vanaf 1513 al steeds meer met die bovengenoemde manier van luisteren en uitleggen die de tekst een zeer persoonlijke en directe toepassing trachtte te geven. Langzamerhand verdwenen toen voor hem de grenzen tussen al die nuances. Al de keurig afgebakende perken werden één geheel, waarbij het nog maar om twee vragen ging: wat staat er en wat betekent dat voor mij. En dat alles steeds meer in het licht van de zekerheid, dat de Schrift maar één centrum heeft: de liefde en de rechtvaardige trouw van God die in Christus voorgoed zichtbaar is geworden en die overal in de Schrift al aanwezig is, aan of onder de oppervlakte.

Heel zijn exegetische werk bedreef hij met grote nauwkeurigheid en met alle wetenschappelijke hulpmiddelen die hem toen ten dienste stonden, maar hij werd dan ook gedreven door een hartstochtelijk verlangen naar inzicht in wat er werkelijk tot hem en voor hem en ieder ander gezegd wordt in de Bijbel. Zó en dáár moest hij de sleutel kunnen vinden voor het begrijpen van zijn bestaan voor God. Als het daar niet vandaan zou komen, waar dan wel?

De humanisten kenden deze gedrevenheid nauwelijks, zij waren met heel andere dingen bezig. Wat er bij Luther uitkwam was vele ‘progressieven’ te vroom, te fanatiek, en vele ‘conservatieven’ te goddeloos, maar zover zijn wij nog niet. Het was een lang proces dat ook niet teveel geromantiseerd moet worden. Er is iets gebeurd. Dat klinkt tot in de brieven door. Er zal best ineens een vonk van inzicht geweest zijn, maar het kost oneindig veel energie om die vonk of die vonken onder de as van alle traditie en alle twijfel vandaan te blazen. Zoiets doe je ook niet alleen. Juist de brieven zullen ons laten zien hoe Luther voortdurend in contact stond met vrienden en tegelijk in intensief gesprek raakte met de grote kerkvader Augustinus en later ook met een middeleeuwse prediker als Tauler.

KEERPUNT

De brief van 3 april 1516 aan Georg Spenlein ervaren wij in elk geval temidden van de andere brieven als een keerpunt. Zelfs al hadden wij niets anders dan deze brief dan zouden we toch wel iets moeten vermoeden van wat zich bij Luther had afgespeeld en ontwikkeld in die jaren vóór 1516. Nu komt het naar buiten met grote kracht en in felle, warme en persoonlijk gerichte woorden.

Even denk je: waar bemoeit hij zich mee als hij zo schijnbaar agressief naar de binnenkant van andermans geloofsleven gaat vragen. Daar is natuurlijk veel aan voorafgegaan. Spenlein schijnt zijn ‘contubernalis’, zijn naaste metgezel, geweest te zijn in Wittenberg en er zal over deze dingen wat afgepraat zijn. Luther is er vol van. Al dat catastrofale streven om zelf omhoog te komen, met hulp van de genadekracht, dat wel, maar toch... was nu doorbroken. Christus’ gerechtigheid is niet meer iets wat tegenover je staat maar iets waar je deel aan krijgt. Die gerechtigheid is geen eis meer maar wordt een geschenk. En dat geschenk, die geschonken gerechtigheid houd je niet voor jezelf, maar die geef je door. Het is als een in je bestaan geplante boom waarvan je de vruchten in vrijheid kunt oogsten en delen met de ander. Je bent vrij van al die zorg voor je eigen veiligheid, en voor je eigen

status tegenover God. Al je energie komt nu vrij voor de wereld, voor de aarde en de mensen; je dient niet meer jezelf maar anderen.

Er zijn duizenden bladzijden over geschreven, ook door Luther zelf al. Alle consequenties van deze heroriëntering op de bronnen van het geloof moesten doorgedacht worden. In deze brief staat het heet van de naald en met alle kracht samengevat. Hevig, argeloos ook, nog onberoerd door de discussies die pas later zouden losbarsten.

Zulke brieven gingen naar mensen die hun leven ten overstaan van de Heilige heel ernstig namen en die juist op die ernst konden stuk lopen. Het waren mensen die voelden dat God niet kan willen dat je zat en onverschillig leeft, mensen die vrijwillig kou en pijn leden omdat Hij, de Knecht, dat ook gedaan had; die bedelden omdat de Heere meer op Lazarus aan de poort dan op de rijke aan zijn tafel leek; die ’s nachts opstonden om te waken omdat de Heere ooit mensen daartoe had opgeroepen. Alleen, steeds meer mensen raakten ervan overtuigd dat het persé zo móest; dat je ziel zou branden als je niet zó zou leven dat het bijna sterven was. Zij vochten zich een weg naar God, maar raakten voor hun gevoel steeds meer achterop. Iemand moest hen terugroepen van die krampachtigheid, hen terugroepen tot zichzelf, tot elkaar en tot de aarde.

Hier is één van hen, een monnik uit een streng klooster, aan dat roepen begonnen: de gerechtigheid, het ‘goed zijn’ begint niet bij jou, maar het is begonnen bij God en daar stroomt het vandaan, nog steeds, zie je dat dan niet?

Oude woorden, die er nog wel waren, kregen nieuwe kracht: genade, omkering, vergeving, doop, vrijheid.

Voor jezelf? Het opvallende is dat in deze brief, dus al meteen aan het begin, zo duidelijk staat dat het niet gaat om zieletroost en zielerust, maar om uit zijn kracht nu ook te doen wat Hij deed. Hij ‘ruilde’ met ons, zouden wij dan niet met onze naaste ruilen en delen?

Wat nu door Luther overwonnen moest worden is dezelfde onzekerheid die ieder overvalt die iets ziet dat geen weerklank meer heeft in wat hem geleerd is: is dat echt een begaanbare weg? Dat wordt dan wel goed gemaakt door het geluk, weer verder te kunnen, een wel degelijk begaanbare en goede weg te ontdekken die naar de ruimte uitleidt en door te merken dat ook anderen ervan ophoren en hetzelfde ervaren.

Pas in 1516 proeven wij er iets van in zijn correspondentie, maar dan ook regels lang en zonder enige aarzeling, heel direct en heel praktisch. Het is van dan af niet meer weg te denken uit heel zijn bestaan, uit al zijn relaties.

I. De eerste brieven

De eerste correspondentie die van Luthers hand bewaard is, gaat over zijn eerste misbediening; hoe ingrijpend die voor hem geweest is blijkt uit wat hij daar later over zegt in de colleges over het boek Genesis, zijn laatste werk:
'Ik dacht: wat spreek ik hier tot een zo grote majesteit, als iedereen al staat te trillen bij de aanblik van een vorst of het gesprek met een koning? Maar het geloof dat steunt op de barmhartigheid en het Woord van God, overwint die angst, zoals het ook overwon in Izaäk die wanhoopte aan elke menselijke hulp.'
Dat gaat over Genesis 25:21, waar verteld wordt, dat ook Izaäk om nakomelingschap moest smeken. Een directe aanleiding om over zijn eerste mis te spreken is er dus niet, maar kennelijk flitst het door zijn geest op het moment dat hij wéér moet duidelijk maken wat geloof eigenlijk is. Verhalen over Luthers vreselijke angsten bij zijn eerste mis zijn valse variaties op dit thema, dat getuigt van de ernst waarmee deze priester-student als zovelen vóór en na hem zijn eerste dienst vervulde, een ernst die ook spreekt uit de brief van 17 maart 1509 die tegelijk echter uitnodigt tot wat uiteindelijk een feest is.

Brief aan Johannes Braun

22 april 1507

Aan de heilige en zeereerwaarde priester van Christus en Maria, Johannes Braun, rector in Eisenach.

Waarde vriend in Christus,

Genade en vrede in Christus Jezus, onze Heer!

Ik zou er niet over denken u met een brief en een verzoek lastig te vallen als ik niet overtuigd was van uw oprechte genegenheid jegens mij, die ik zo dikwijls ervaren heb. Omdat de hoge en in al zijn werken heilige God mij, ellendige en onwaardige zondaar, uit louter barmhartigheid heeft opgericht en geroepen tot zijn ambt, moet ik dat mij toevertrouwde ambt nu ook zo goed mogelijk trachten te vervullen, voorzover zo'n beetje stof dat dan zou kunnen.

Daarom is mijn eerste misbediening vastgesteld op de vierde zondag na Pasen, die wij Cantate noemen. Die dag is gekozen ten behoeve van mijn vader. Ik nodig ook u er hartelijk bij uit, in alle bescheidenheid. Ik heb er geen recht op, u met zo'n grote reis te bezwaren en naar ons armelijk klooster uit te nodigen, maar ik heb iets gevoeld van uw hartelijkheid en genegenheid jegens mij toen ik onlangs bij u was.

Daarom, als u tijd hebt en als uw kerkelijke en andere verplichtingen het toelaten, vereert mij met uw aanwezigheid en uw gebeden om te helpen dat mijn offer genade vindt in Gods ogen.

Broeder Martinus Luther

uit Mansfeld

Braun kwam. Hij vierde de mis mee evenals Luthers vader die zich deze dagen had kunnen vrij maken. Uit alles blijkt, dat Luther die er graag bij had. Hij kwam te paard met een aantal vrienden en familieleden en gaf een flinke gift aan het klooster. Met Luthers besluit bleek hij het nog steeds oneens.

Johannes Braun was hem altijd een vaderlijke vriend geweest. Deze rector van het Marienstift in Eisenach had in Luthers schooltijd daar veel voor hem betekend. Geen

wonder, dat hij hem er graag bij had. Omringd door zijn lijfelijke vader, zijn pleegvader en zijn biechtvader voltrok hij het wonder van de consecratie.

Brief aan Johannes Braun

17 maart 1509

Aan de zeereerwaarde heer Johannes Braun, heilig in Christus en Maria, priester te Eisenach.

Geliefde heer en vader,

Ik ben dan nu in Wittenberg, naar Gods wil of in elk geval niet zonder Zijn toestemming!

Wilt u weten, hoe het met mij staat, ach, ik maak het Goddank goed, hoewel: het werk is erg zwaar, vooral de filosofie, ik had die liever van het begin af[11] geruild voor de theologie, en dan wel die theologie die tot de kern van de zaak, het binnenste van de graankorrel, het merg van het been doordringt.

Maar God is God, en de mens dwaalt maar al te vaak, ja eigenlijk altijd. Het is God, Die ons Zelf regeert in zachtmoedigheid, in alle eeuwen.

Wees zo goed dit briefje te accepteren, het is voor de vuist weg geschreven. Als u gemakkelijk boden kunt vinden die deze kant opgaan, blijf mij dan schrijven, ik zal dat ook proberen te doen.

Wittenberg, a.D. 1509, aan de vooravond van zondag Oculi,

broeder Martinus Luther, Augustijn.

Georg Spalatinus, zo genoemd naar de plaats Spelt waar hij vandaan kwam, behoorde sinds zij elkaar in Erfurt ontmoet hadden tot de kleine kring van Luthers allerbeste vrienden en medestanders.
Hij studeerde al eerder dan Luther in Erfurt en Wittenberg en begon net als hij eerst met de rechtenstudie en later met de theologie, alleen niet als monnik.

In 1507 werd hij pastoor in Hohenkirchen, maar toen Luther in Wittenberg kwam, was Spalatinus daar ook aangesteld als studiebegeleider van twee neven van de keurvorst. Deze benoemde hem later bovendien tot hofkapelaan, adviseur en secretaris. Omdat het keurvorstelijke hof uiteindelijk beslissen moest over alle zaken van de universiteit hadden Luther en hij zeer veel met elkaar te maken. Zo is Spalatinus voor alle ontwikkelingen in Wittenberg van bijzonder groot belang geweest.

Luthers brief over Reuchlin van februari 1511 is te danken aan een advies dat hem via Lang door Spalatinus gevraagd is. Reuchlin was de nestor van de humanisten, een beroemd man en een van de eerste ‘humanistische’ hebraici van zijn tijd. Zijn belangstelling voor Joodse geschriften bezorgde hem een kerkelijk proces, aangespannen door de Keulse dominicanen. Bij het protest tegen de Keulenaren voegt Luther het zijne. Het is zoals zo vaak een officiële brief met een persoonlijke toon.

[11] Luther had zojuist op 9 maart de eerste bevoegdheid gekregen om Bijbelse exegese te doceren.

Brief aan Georg Spalatinus, Februari 1514

Eerwaarde magister Georg,

Broeder Georg Lang heeft in uw naam naar mijn mening gevraagd over de zaak van de onschuldige zeergeleerde Reuchlin tegen zijn Keulse tegenstanders, of er werkelijk enig gevaar voor het geloof bij hem te bespeuren valt.

U weet echter best, hoe hoog ik deze man schat. Mijn oordeel zal dus wel niet voor vol aangezien worden omdat ik, zo kan men zeggen, niet onbevooroordeeld ben. Maar goed, omdat u het wilt: mijn mening is dat in deze hele verklaring niets staat dat gevaarlijk zou kunnen zijn.

Ik begrijp niet dat die Keulenaren van zo'n simpele kwestie zoiets ingewikkelds maken en doen alsof het een gordiaanse knoop is.

Reuchlin bedient zich vaak van zulke uiteenzettingen[12] maar daarmee poneert hij nog geen geloofsartikelen. Geen sprake dus van enige verdenking van dwaling. Zelfs al zou hij alle ketterijen op één hoop in zijn uiteenzetting opnemen, dan nog zou ik niet aan zijn ware geloof twijfelen. Als zulke verklaringen al niet meer van gevaar ontbloot zijn, dan moeten we toch zo langzamerhand vrezen, dat deze inquisiteurs voortaan steeds meer kamelen zullen verslinden en muggen uitspugen. Zo zullen ze telkens rechtgelovigen, wat die ook zeggen, voor ketters gaan uitmaken. (...)

Bovendien vind ik het uiterst betreurenswaardig dat wij christenen het wat 'buiten' betreft ze goed schijnen te weten, maar het wat 'binnen' aangaat laten afweten. De godslastering in 'Jeruzalems straten'[13] zelf is toch veel erger, alles zit vol afgoderij. (...) Laten die Keulse heren hun kennis en ijver daaraan besteden. Waarom moeten ze zich zo nodig met zulke ver verwijderde aangelegenheden bemoeien? (...)

Gegroet en houd mij mijn woorden ten goede. Bid voor mijn zondige ziel tot de Heer, uw broeder Martinus Luther

Het advies kon evenmin als andere pogingen in die richting verhinderen dat er inderdaad een kerkelijk proces tegen Reuchlin aanhangig gemaakt werd. In 1520 volgde zijn veroordeling. Zijn positie als grijze eminentie van het humanisme maakte hem echter onaantastbaar. Het beroemdste overblijfsel van deze ruzie is de satire op de Keulse conservatieven door enkele van Reuchlins leerlingen, de z.g.n. ‚Dunkelmännerbriefe'. Belangrijker is zijn lang doorwerkende invloed als kenner van het Hebreeuws; zijn in 1506 uitgegeven grammatica werd al door Luther gekocht toen hij nog in Erfurt was.

Er is nog een dergelijke brief van Luthers hand over die zaak, en voorts een brief waarin hij zich verontschuldigt voor het feit dat hij niet in Erfurt gepromoveerd is. De Erfurter collega's namen hem kwalijk dat hij de nog onaanzienlijke Wittenbergse universiteit had verkozen boven de gerenommeerde Erfurtse. Het moet een lang slepende kwestie geweest zijn, want hij schreef in begin 1515 en hij was al in 1512 gepromoveerd.

Dan is er nog het klad van een aanbevelingsbrief voor een ordebroeder, gericht aan het klooster in Neustadt; men vond het op de achterkant van de laatste toevoegingen aan zijn college over de brief aan de Romeinen.

Vervolgens is het een tijd stil in die grote brievenverzameling tot 8 april 1516; daarna komen er zoveel brieven dat wij een keuze moesten maken, al hebben wij uit die eerste jaren de meeste brieven kunnen weergeven.

---

[12] Luther doelt op enigszins uitdagende uitlatingen die tot discussie opriepen. Wat hij hier over Reuchlins thesen zegt, zal hij later zelf zeggen over bepaalde verstrekkende conclusies in de '95 stellingen'.

[13] Symbolisch voor de kerk.

De brief aan Georg Spenlein van 8 april 1516 hebben wij al eerder een ‘keerpunt’ genoemd. Over het ‘keerpunt’ in Luthers leven en in zijn theologie waar deze wending in zijn correspondentie de neerslag van is, is veel, misschien wel teveel geschreven. Een keerpunt in zijn correspondentie is deze brief zeker!

II. 1516

Brief aan frater Georg Spenlein,

Augustijnermonnik te Memmingen,

8 april 1516

Genade en vrede van God onze Vader en van de Heer Jezus Christus!

Beste frater Georg,

Ik heb je zaken verkocht, je Brusselse tuniek bracht een gulden op, je grote Eisenacher een halve gulden; ik heb het bedrag in bewaring gegeven bij de eerwaarde pater vicarius. (...)

Verder: ik zou wel eens willen weten hoe het innerlijk met je staat. Heb je eindelijk geleerd je eigen gerechtigheid te verachten, te herademen in Christus’ gerechtigheid en daar al je vertrouwen op te stellen? Wat is de verleiding tot aanmatiging en hoogmoed toch groot in onze tijd, vooral hij hen die met alle kracht zo goed en rechtvaardig proberen te zijn. Ze kennen de gerechtigheid van God niet, die in Christus overvloedig aan ons geschonken is. Wij hoeven die niet te verdienen. Toch streeft men er alsmaar naar het zelf zo goed te doen, dat je met vertrouwen tegenover God kunt staan, gesierd met deugden en verdiensten, maar dat is toch onmogelijk! Toen je hier woonde, verkeerde je ook nog in die mening, zeg maar gerust dwaling, ik trouwens ook, maar nu bestrijd ik deze onzin, al ben ik er nog lang niet mee klaar.

Daarom, beste frater Georg, leer Christus opnieuw kennen en Hem als de gekruisigde, leer Hem te loven en wanhoop aan jezelf. Zeg tegen Hem: U, Heere Jezus, U bent mijn gerechtigheid, ik ben Uw zonde, U hebt aanvaard alles waarmee ik behept was en mij gegeven wat U eigen was.

Wat ik was hebt U op U genomen en mij gegeven wat ik niet was.

Pas op, dat je niet zozeer naar reinheid streeft, dat je niet meer inziet dat je een zondaar bent. Denk eraan: Christus woont alleen maar bij zondaren. Daarom is Hij uit de hemel, waar Hij tussen rechtvaardigen woonde, afgedaald om te wonen bij zondaren.

Die liefde moet je doorgronden, dan zul je de beste troost ontvangen. Als wij door onze eigen inspanningen een gerust geweten moeten verwerven, waarvoor is Hij dan in de dood gegaan? Daarom zul je nergens anders dan in Hem, door een gelovige wanhoop aan jezelf en jouw inspanningen, de vrede vinden. Zoals Hij je zeg heeft opgevangen en je zonden tot de Zijne heeft gemaakt, zo heeft Hij ook zijn gerechtigheid tot de jouwe gemaakt. Als je dat vast gelooft (en dat moet je geloven, anders ben je nergens), dan zul je broeders die tegen de discipline gezondigd hebben ook heel anders opvangen; je maakt hun zonde tot de jouwe en als jij wat goeds gedaan hebt, dan laat je dat ook hun goed zijn. Zo heeft de apostel (Paulus) het ook gezegd: ‘aanvaard elkander zoals Christus u aanvaard heeft tot eer van God’ en: ‘laat die gezindheid bij u zijn die ook in Christus Jezus was, die hoewel Hij in de gestalte van God was, het God gelijk zijn niet als een buit heeft beschouwd, maar zichzelf heeft ontledigd (en de gestalte van een dienstknecht heeft aangenomen)’ (Rom. 15: 7, Fil. 2: 5). Doe het ook zo: als je in eigen ogen beter lijkt dan een ander, beschouw dat niet als een buit, maar maak je zelf klein en vergeet hoe je bent, wees als zij en steun en help ze.

Waardeloos is iemands gerechtigheid als hij anderen, die bij hem vergeleken minder lijken, niet wil verdragen, maar op vlucht en eenzaamheid zint, in plaats van hen door geduld,

gebed en voorbeeld te helpen, dat is het talent van de Heer begraven. Als je een lelie en een roos van Christus bent, dán is je wandel onder de distels (Hooglied 2: 2); maar pas dan wel op, dat je door ongeduld en verborgen trots niet zelf een distel wordt. Midden tussen de vijanden is het rijk van Christus (psalm 109: 2), zou jij dan midden onder vrienden zijn? (...) Hij zelf zal je alles leren, als je maar duidelijk ziet wat Hij voor jou en voor allen gedaan heeft, zodat je er zelf bovendien van leert wat jij weer voor anderen moet doen.

Als Hij alleen maar onder goede mensen had willen leven en als Hij alleen maar voor Zijn vrienden had willen sterven, voor wie zou Hij dan gestorven zijn en met wie had Hij dan ooit geleefd?

Doe zo, broeder en bid voor mij, de Heer zij met je. Vale in Domino,[14]

je broeder Martinus Luther, Augustijn

Brief aan Georg Leiffer,

Augustijnermonnik te Erfurt,

15 april 1516

Heil in de Heere en Zijn Trooster!

Beste pater en lieve vriend en broeder in de Heere.

Ik hoor, dat je door stormvlagen van beproeving wordt belaagd, maar de Gezegende, de God van alle barmhartigheden, heeft je toch de beste raadgever en trooster geschonken die je je maar denken kunt: de eerwaarde pater magister Bartholomeus (Usingen)[15]. Maak voor zijn woorden ruimte in je hart en niet alleen voor je eigen gevoelens. Ik weet heel zeker, uit eigen ondervinding maar net zo goed uit die van allen die ik ooit in zo'n verwarring en onrust meemaakte, dat onze angst alleen wortelt in wat we zelf bedenken. Ik weet van mijzelf in hoeveel ellende ik daardoor terechtgekomen ben. Christus' kruis gaat over heel de wereld, ieder krijgt zijn deel. Werp het niet af, aanvaard het als heilige relikwieën. Geeft het plaats niet in een schrijn van goud of zilver, maar in een 'gouden' hart vol genade!

Als het hout van het kruis zo geheiligd is door de aanraking van het lichaam en het bloed van Christus, dat resten ervan nu nog als kostbare schatten bewaard worden, hoeveel temeer dan alle ellende, vervolging, lijden en haat die mensen je aandoen. Het zijn heilige relikwieën, gezegend, niet door de aanraking van Zijn lichaam, maar door de omhelzing van Zijn liefdevol hart.

Zo worden ze van ellende tot geluk, van lijden tot heerlijkheid, van kruis tot vreugde.

Vale, lieve pater en broeder, bid voor mij,

br. Martinus Luther, Augustijn

Luther was in deze tijd bezig met de uitleg van de brief aan de Romeinen, hij legde daar voortdurend Augustinus naast. Hij gaat steeds scherper zien, dat de rechtvaar-diging echt een schepping uit het niets is. Wie denkt dat hij nog wel meevalt, dat de Heere God het toch nog niet zo slecht met hem getroffen heeft of wie denkt, dat hij toch nog wel iets in die richting kan opbouwen vergist zich. Je moet ervan uitgaan, dat dat niet kan, radicaal! En als je dat goed weet en gelooft, juist dan hoef je niet meer als een kruiperige knecht tegenover

[14] 'Vale' is de gewone groet, eigenlijk betekent het 'wees sterk', 'houd je goed'. Ik laat het hier liever staan, samen met dat 'in Domino', 'in de Heer' en geef het later meestal weer met 'gegroet'.

[15] Usingen was docent in Erfurt.

God te leven, proberend nog een beetje bij Hem in de gunst te komen. Verloren moeite! Hef je hoofd op, je bent vrij, want Hij maakt je vrij, verklaart je vrij, en doe dán wat je kunt, als vrij mens.

In december van dit jaar vertelt hij, dat hij precies dat ook heeft teruggevonden in de preken van Tauler en een klein geschrift van een onbekende, ook 14e eeuwse prediker, hij noemt het de 'Theologia Deutsch'. Daar is alle hoogmoed verdwenen, alle valse illusie; het gaat ook daar om het besef van de diepte waar Hij, de Heere, je vindt. Dat vinden wij ook al in deze brief: je moet niets van jezelf verwachten, maar eerst wachten op Hem Die ons voorging door alle diepte.

Inmiddels ging de realiteit van zijn werk door, zijn studie, zijn colleges, maar ook zijn werk voor de kloosters waar hij als districtsvicarius verantwoordelijk voor was. Bij dat laatste gingen organisatie en pastoraat hand in hand, dat is te zien in enkele van de nu volgende brieven.

MONNIKENWERK

Luthers verantwoordelijkheid was zeer toegenomen toen hij in 1515 tot 'districtsvicarius' was gekozen. Dat betekende dat hij de supervisie had over de elf kloosters in het keurvorstendom Saksen. Hij blijkt dat werk heel serieus te nemen. In één van de brieven gaat het over het hart van het kloosterleven, in een andere weer over de noodzaak van een goede en nauwkeurige boekhouding en een registratie van de voorraden en de gaande en komende gasten. Voedselgebrek dreigde vaak bij een wat lang uitgevallen winter en dat waren zorgen die Luther kende en nu met de andere kloosters deelde. Ook als ergens een wantoestand ontstaat weet hij zich mede verantwoordelijk. Als het moet ontslaat hij zonder veel omhaal een prior en laat een andere kiezen met uitsluiting van hen die hij daarvoor ongeschikt acht. Waarom al deze zorg?

Door de verwaarlozing van kleine en grote dingen hadden veel kloosters een slechte naam gekregen. Vandaar zijn waakzaamheid die zeker niet altijd op prijs gesteld zal zijn. Het valt op, dat zijn brieven nu vaak uit verschillende plaatsen komen. Hij moest visitatiereizen maken en dat terwijl juist in zijn studeercel in Wittenberg dingen aan het groeien waren die niet wachten konden. Daarover lezen wij tussen de regels door.

Brief aan Johan Brecken,

prior van het Augustijnerklooster te Mainz

1 mei 1516

Eerwaarde pater prior,

Een kwaad gerucht doet mij vermoeden, dat zich onder uw hoede ene Georg Baumgärtner bevindt, een frater uit ons Dresdener klooster. Hij is tot ons verdriet, eerwaarde pater, onder nogal pijnlijke omstandigheden bij U terecht gekomen; een reden temeer om U te danken voor de trouw en de hulpvaardigheid waarmee U hem hebt opgenomen in uw gemeenschap zodat hij niet van kwaad tot erger kwam.

Maar: hij is een verloren schaap, ik ben voor hem verantwoordelijk en ik moet hem opzoeken zo de Heer dat wil. Ik vraag U dan ook om ons gemeenschappelijk geloof en op grond van onze geloften aan St. Augustinus, zend hem als U het over uw hart kunt verkrijgen terug naar Dresden of Wittenberg, of liever: overreed hem om eigener beweging te gaan. Ik zal hem met open armen ontvangen, als hij maar komt! Hij hoeft niet bang te zijn, dat ik mij gekwetst voel.

Ik weet het, ik weet het, er moeten ergernissen komen en het is geen wonder als een mens ten val komt, het is een wonder als een mens weer opstaat en staande blijft. Petrus viel om

goed te weten dat hij een mens was, er vallen tegenwoordig zelfs cederen van de Libanon die met hun kruin in de hemel reiken; een engel in de hemel viel (dat slaat alles!) en Adam viel in het paradijs. Is het dan een wonder, als een riet door de storm bewogen wordt en een rokende vlaswiek gedoofd? Onze Heere Jezus moge U wijsheid schenken, uw handelen bepalen en uw goede werk voltooien. Amen.

Uit Dresden, ons klooster, op de dag van St. Philippus en Jacobus, 1516

Br. Martinus Luther, hoogleraar in de heilige theologie en vicarius van de Augustijner Eremieten voor Meissen en Thüringen.

In deze tijd was Luther bezig met colleges over de Brief aan de Romeinen, dit is een fragment daaruit;

Romeinen 8:7 legt hij aldus uit:

… Vergeefs jammeren sommigen vanuit hun menselijk gevoel over de ellende die ze verwachten voor henzelf en voor anderen in de toekomst. Het is immers niet in te zien

hoe wij deze ellende door onze angst zouden kunnen ontlopen. Daarom moet men ook niet prediken dat de mensen daar angst voor moeten hebben, dan misschien alleen tot hen die zich wentelen in het vuil van de wereld. Voor hen kan het heilzaam zijn om zo door schrik en angst tot boete gedreven te worden, maar tot hen die vol berouw zijn en een bekommerd hart hebben, moet men zo spreken, dat zij leren om er met vreugde op te wachten en die jongste dag naderbij roepen. Want niet door angst, maar door liefde ontvlucht je Gods toorn en de ellende en de schrik van het gericht, en door je te voegen in de wil van God wordt het geweten rustiger. (...)

Deze angst heeft niemand echt overwonnen dan alleen Christus, Die de dood en alle tijdelijke ellende en ook de eeuwige dood overwonnen heeft. Wie in Hem gelooft, heeft verder geen reden meer voor angst; ze zijn in de wolken van vreugde en vinden alles wat nog kwelt van geen belang; ze lachen erover en zijn vrolijk in al dit kwaad, want verloren gaan ze niet en ze worden niet verslonden, want de overwinning die Christus bevochten heeft ervaren ze in hun eigen lichaam, die verwachten ze en ze zijn bestemd die te aanschouwen.

Brief aan Michael Dressel,

prior van het A Augustzjnerklooster te Neustadt aan de Orla

23 juni 1516

Eerwaarde Pater,

Heil en vrede, vrede niet naar het menselijk verstand, zichtbaar, maar verborgen onder het kruis, de vrede die alle verstand te boven gaat.

Op uw brief en het verzoek van een Deutschherr[16] tot opname in onze orde wil ik kort antwoorden. Ten eerste dat het niet aan ons is iemand in een heilzaam voornemen te hinderen, integendeel, indien het met en in de Heere kan gebeuren. Maar het zal alleen in de Heere gebeuren, als er niet alleen maar iemands mening of heilig voornemen mee gediend is, maar indien daarbij tevens de vastgelegde regel en constitutie van onze oversten en de decreten van de vaderen in acht genomen worden. Zonder dat valt er niet te hopen op een heilzame gang van zaken, hoe goed de intentie ook is.

[16] De orde der Deutschherren was één van de tijdens de kruistochten gestichte ‘geestelijke’ ridderorden. De leden van dcze orde lieten zich vooral gelden in Oost-Pruisen, maar de orde had ook elders kloosters, o.a. in Utrecht.

Daarom kan ik niet toestemmen in zijn opname, tenzij hij goed verzegelde brieven van zijn overste bij zich heeft en ook verder bereid is om te doen wat volgens cap. 16 van onze constituties moet gebeuren in zo'n geval, opdat noch hij, noch wij ons eventueel later een boetedoening op de hals halen[17]? Zo kan immers niemand op het getuigenis van slechts één worden onttrokken aan het gezag van zijn overste. Het blijft dus een zaak die ons niet aangaat, totdat diegene zijn toestemming geeft die verantwoordelijk voor hem is.

Heeft hij er moeite mee, dergelijke stukken mee te brengen, dan zal meteen blijken of deze geest uit God is. Wat frater Henning betreft: u schrijft, dat u hem reisverlof gegeven hebt voor de tweede dag na St. Vitus, maar ik heb hem nog niet gezien, hij is niet bij mij geweest. Ik heb broeder Petrus Hilperhausen in Sangershausen benoemd in plaats van Andrae Ilmen. Wegens ziekte moest ik hem wel in Erfurt ontvangen, maar de paters in Sangershausen zullen mijn brieven over hem al wel hebben, omdat ik verwachtte dat hij naar Mansfeld zou vertrekken zoals hij aan mij vroeg.

U zoekt en streeft naar de vrede, maar u doet dat averechts verkeerd, u zoekt die zoals de wereld die geeft en niet zoals Christus die schenkt. Weet u dan niet, beste pater, dat God wonderbaarlijk is in Zijn volk, omdat Hij vrede geeft temidden van alle onvrede en midden in alle aanvechtingen? Hij heerst temidden van zijn vijanden, staat er toch?

Niet diegene heeft vrede die door niemand beangstigd wordt. Dat is de vrede van de wereld. Maar wie door alles en iedereen belaagd wordt en dat alles met vreugde en in alle rust uithoudt, die weet wat vrede is. U zegt met Israel: vrede, vrede en het is geen vrede[18] zeg liever met Christus: kruis, kruis, maar het is geen kruis. Want het kruis houdt op kruis te zijn zodra je zegt: gezegend kruis, geen ander hout is daarmee te vergelijken.

Zie dan toch, hoe de Heere u tot de ware vrede lokt nu Hij u zo met kruis en lijden omringt. Dat heet 'vrede van God die alle verstand te boven gaat'[19], vrede, die niet gevoeld, niet waargenomen kan worden, die ook niet gedacht kan worden. Alle denken kan die vrede niet zien en begrijpen; alleen wie het kruis bereidwillig verdraagt temidden van alles wat hij voelt, denkt of begrijpt, die ervaart daarna, na alle kwellingen, deze vrede.

Want deze vrede heeft Hij gesteld boven al onze gedachten, boven alle werk en al ons denken en aan het kruis vastgehecht, dus aan allerlei onrust en verwarring. Het is dus een vrede die onze gedachten te boven gaat en onvergelijkelijk veel beter is, dan alles wat wij aan vrede maar kunnen bedenken en wensen. Zoek haar en je zult vinden en wel door met vreugde verschrikkingen te verdragen als heilige relikwieën, en niet door de vrede te zoeken en te kiezen naar je eigen goeddunken.

Gegroet en bid voor mij, beste pater, en de Heere geleide u.

Uit Wittenberg, anno 1516, op de dag van de tienduizend martelaren.

Br. Martinus Luther, districtsvicarius

Brief aan G. Spalatinus,

24 augustus 1516

Beste Spalatinus,

Ik vraag je een dienst van geloof en liefde. Kun je mij even de brieven van Hieronymus bezorgen, of zou je anders een kort afschrift willen maken van wat hij in zijn boekje 'De viris illustribus' over de apostel St. Bartholomeus geschreven heeft? Kun je zorgen dat ik het

[17] Strafbaar maken volgens het kerkelijk recht en de kloosterreglementen.
[18] Ezechiël 13: 10.
[19] Fil. 4: 7.

vóór 12 uur heb, ik moet er voor het volk over preken. Ik heb mij bijzonder geërgerd aan de flauwiteiten en leugens van de Catalogus[20] en van de Legenda aurea[21].

Gegroet, beste broeder,

uit ons kloostertje.

Martinus Luther, Augustijn

Ik wil niet dat je je verwonderd afvraagt, hoe het kan dat ik als theoloog Hieronymus niet bezit. Ik zit te wachten op de uitgave van Erasmus. De uitgave die ik in het algemeen gebruikte, heeft Johannes Lang meegenomen en misschien ook wel verkocht.

ERASMUS

Erasmus' naam is al genoemd naar aanleiding van de brief van 19 oktober 1516 in de inleiding over exegese en 'humanisme'. Hij was de beroemdste geleerde van zijn dagen. Erasmus heeft het niet makkelijk gehad, in Leuven vonden ze hem te 'links', in Wittenberg te 'rechts'. Maar zijn invloed is niet te overschatten. Alleen al zijn uitgaven van het Nieuwe Testament in het Grieks en de aantekeningen daarbij veranderden alle exegetische mogelijkheden. Luther bewonderde hem uitermate en gebruikte al het materiaal dat hij aandroeg, maar juist daarom was hij ook bezorgd. Erasmus deed in zijn ogen zo weinig met dat wat hij vond.

Het gaat niet zozeer om een theologische discussie tussen die beiden, dat komt later, maar om Luthers eigen ongerustheid.

Het verbijstert hem, dat je de beste schriftuitlegger ter wereld kunt zijn en dan toch niet ziet wat hem als de centrale boodschap van de Schrift overrompeld heeft. Hij denkt dat het daaraan ligt, dat Erasmus nog teveel op de koers van Hieronymus zit en niet van Augustinus die de werkelijke diepte van Paulus gepeild heeft. Wie weet wat er gebeuren kan als dat zijn blik scherpt. Wij zien Luther hier bezig de traditie nieuw te interpreteren. Hij is zelf druk met Augustinus in de weer, dat blijkt uit zijn werk uit die tijd, uit zijn commentaar op de brief van Paulus aan de Romeinen. Wij kunnen niet zeggen dat hij verder is dan Erasmus, hij is met iets anders bezig. En de literaire kennis van de Schrift, die bij mensen als Erasmus en Faber Stapulensis in het middelpunt stond en met alle 'ontdekkersvreugde' beoefend werd, was voor hem een opstap tot dat andere: Een nieuw lezen en verstaan van de Schrift. Dat zal grote consequenties hebben voor de kerk en de wereld, de mensen en hun geloof in zijn tijd en lang daarna, het zal hem uiteindelijk ook in conflict brengen met Erasmus. Nu hoopt hij nog vurig, dat Erasmus zal zien wat hij ziet en horen wat hij hoort.

Brief aan Spalatinus

19 oktober 1516

Wat mij, beste Spalatinus,

bij alle geleerdheid van Erasmus toch in hem stoort is dat hij bij zijn interpretatie van de (brieven van de) apostel (Paulus) het begrip 'gerechtig-heid uit de werken', uit de wet, dus onze eigen gerechtigheid (zo noemt de apostel het zelf) laat slaan op het houden van uiterlijke ceremoniën[22].

[20] Catalogus Sanctorum van Petrus de Natalibus.

[21] Verzamelwerk van preekcitaten, in de Middeleeuwen algemeen bekend en gebruikt, ook door Luther zelf die er o.a. door in aanraking kwam met fragmenten uit de geschriften van Bernhard van Clairvaux.

Wat de erfzonde betreft, die erkent hij wel, maar hij wil niet waar hebben, dat de apostel daarover spreekt in Romeinen 5. Laat hij dan Augustinus lezen, vooral wat hij tegen de Pelagianen[23] heeft geschreven en dan speciaal het boek De spiritu et litera (over de Geest en de letter), over schuld en vergeving van de zonden, het geschrift tegen de twee brieven van de Pelagianen en tegen Julianus, die, voorzover ik weet, alle in de achtste band van zijn werken te vinden zijn. Dan zal hij zien, dat hij niet naar zijn eigen inzicht spreekt, maar dat ook Augustinus luistert naar de grootste kerkvaders zoals Cyprianus, Gregorius van Nazianze, Rheticius, Irenaeus, Hilarius, Olympius, Innocentius en Ambrosius. Misschien zal hij dan niet alleen de apostel goed begrijpen, maar ook Augustinus hoger achten dan tot nu toe.

Ik verschil ongetwijfeld ook hierin met Erasmus van mening, dat ik Hieronymus als exegeet net zoveel minder hoogschat dan Augustinus als hij omgekeerd aan Hieronymus de voorkeur geeft boven Augustinus. Ik trek Augustinus niet vóór uit orde-vooringenomenheid, want ik heb aan hem (ook als Augustijn) pas aandacht geschonken toen ik op zijn boeken stuitte. Ik zie nu in, dat Hieronymus meer uit is op de historische betekenis van de teksten en nog meer bevreemdt het mij, dat hij de schriftplaatsen zinniger weet uit te leggen in bijvoorbeeld zijn brieven, dan wanneer hij nadrukkelijk met exegese bezig is zoals in zijn 'Opuscula'. De gerechtigheid uit de wet en uit de werken betreft zeker niet alleen de ceremoniële voorschriften, maar heeft wel degelijk ook te maken met wat in de Tien Geboden staat. Als ook dat gebeurt buiten het geloof in Christus en als zulke werken ons dan verheffen tot de status van een Fabricius of Regulus, uiterst voortreffelijke lieden, dan hebben ze nog niet meer te maken met de werkelijke gerechtigheid dan een lijsterbes met een vijg.

Het is dus niet zo, zoals Aristoteles meent, dat wij rechtvaardig worden door rechtvaardige dingen te doen, het blijft een schijngerechtigheid. Pas wie rechtvaardig wordt en is, die doet rechtvaardige dingen. Eerst moet de mens veranderen, dan pas de werken. Gods gunst was eerst op Abel zelf gericht, daarna pas op zijn offer. Maar daarover een andere keer. Ik zou je dus willen vragen, uit vriendendienst en als christenplicht, dit aan Erasmus te schrijven. Zijn gezag zal naar ik hoop in de toekomst zo groot zijn, dat ik juist daarom vrees, dat velen op zijn gezag aan de letter zullen blijven hangen en een dode exegese zullen verdedigen. Daar is Lyra's commentaar vol van en trouwens bijna alles na Augustinus.

Want ook Stapulensis[24], verder zo spiritueel en oprecht, mist bij de uitleg van de Schrift nu juist dat wat hij zo duidelijk toont in zijn eigen levenswandel en in zijn bemoediging van anderen

Je zult mij wel brutaal vinden omdat ik kritiek durf te hebben op zulke groten, maar je weet wel, dat ik het doen moet terwille van de theologie en het heil van de anderen.

Gegroet, Spalatinus, en bid voor mij.

---

[22] Luther gaat uit van tweeërlei gerechtigheid: één die een mens zelf wil verwerven, een onmogelijke weg, en één die je uit genade geschonken krijgt, de enig mogelijke weg. Erasmus maakt een heel ander onderscheid: tussen de gerechtigheid die bestaat in het opvolgen van vergankelijke geboden zoals ceremoniële voorschriften bij offers e.d. in het Oude Testament en die welke bestaat in het gehoorzamen aan onvergankelijke ethische geboden zoals vervat in de tien geboden. Die laatste weg leidt tot de ware gerechtigheid, met hulp van de genade, gerechtigheid zoals God die van ons verwacht. Luther leest in Paulus' brieven, dat God ons bekleedt met de gerechtigheid die Christus verwierf door de geboden te vervullen. Met die zekerheid in de rug werken wij, niet om gerechtvaardigd te worden maar omdat wij gerechtvaardigd zijn.

[23] De pelagianen (genoemd naar Pelagius, een theoloog die rond het jaar 400 leefde) legden grote nadruk op de vrije wil van de mens en zijn mogelijkheid het heil en de gerechtigheid zelf te verwerven.

[24] Het commentaar op de Bijbel van Nicolaas van Lyra, een Fransman uit Normandië, die leefde rond 1300, behoorde tot de standaardcommentaren van de Middeleeuwen. Hij geeft een zeer letterlijke uitleg met daarna de verschillende zinnebeeldige verklaringen uit de traditie. Ondanks zijn kritiek gebruikte Luther hem in deze tijd terdege. *Faber Stapulensis* was een humanist, tijdgenoot van Luther; ook voor diens literaire werk heeft Luther grote waardering, kennelijk ook voor zijn menselijke kwaliteiten, maar juist daarom verwacht hij ook van hem grotere theologische betekenis.

In haast geschreven in een hoek van ons klooster op de dag na het feest van Sint Lucas 1516.

Broeder Martinus Luther, Augustijn

JOHANNES LANG

ontvanger van de brief van 29 oktober 1516.

Lang was al heel vroeg met Luther bevriend, beiden hadden in Erfurt gestudeerd en vanaf 1511 werkten zij samen in Wittenberg als docenten in de theologische faculteit. In februari 1516 ging Lang naar Erfurt terug als docent, studiecoördinator en prior van het Augustijnenklooster. Zo had Luther ook zakelijk met hem te maken.

Lang ging mee naar het kapittel in Heidelberg, toen Luther daar zijn zaak moest uitleggen, in 1519 promoveerde hij in Erfurt en hij bleef daar dé vertegenwoordiger van de reformatorische beweging. Hij publiceerde in 1521 een vertaling van het Evangelie van Mattheus. Omdat Luther inmiddels ook al met zijn vertaling begonnen was, op de Wartburg, liet hij dat werk liggen. De brieven tonen, hoeveel contact ze hadden, echt als goede vrienden, zonder strijkages; ze konden elkaar ook wat zeggen zonder bang te hoeven zijn, elkaar te kwetsen.

Brief aan Johannes Lang

29 oktober 1516

Beste Johannes,

Eigenlijk heb ik twee secretarissen of schrijvers nodig, ik doe de hele dag bijna niets anders dan brieven schrijven. Daarom weet ik ook niet, of ik niet vaak hetzelfde schrijf, dat zul je wel gemerkt hebben. Ik ben kloosterprediker, ik moet lezen aan tafel, men vraagt mij ook dagelijks voor de preken in de stadskerk, ik ben studieleider, ik ben vicarius, dat is elf maal prior!, ik moet zorgen voor het innen van de vispacht in Litzkau, ik moet me bezighouden met die kwestie van de monniken in Herzberg[25], ik geef college over Paulus, ik bereid colleges over de psalmen voor. Bij dat alles komt dan nog mijn correspondentie, een tijdrovende zaak. Zelden heb ik echt genoeg tijd om de getijden te houden en te vieren; en dan komen daar nog aanvechtingen van het vlees, de wereld en de duivel bij. Nee, je ziet het, een man in ruste ben ik niet. Wat broeder Johannes Metzel aangaat, je zult intussen mijn antwoord en opvatting wel ontvangen hebben. Toch wil ik doen wat ik kan. Maar hoe stel je je eigenlijk voor, dat ik dat stel van je moet onderbrengen? Verdraag liever zelf de mensen die jullie slecht opgevoed hebben. Nutteloze broeders heb ik overal genoeg, áls ze tenminste niet toch hun nut hebben voor een geduldig gemoed[26], zo zijn de nuttelozen nog nuttiger dan de meest nuttigen, houdt ze dus nog maar even.

Over de broeders die je onlangs aan mij zond heb ik, maar ik weet het niet zeker, aan je geschreven. Die ene, die zich bekeerd had en die jongere heb ik naar magister Spangenberg gezonden zoals zij graag wilden, zodat ze niet langer in de Wittenberger lucht hoefden te blijven die ze niet goed verdroegen. Twee anderen heb ik hier gehouden met de twee Keulenaren, want hun geschiktheid gaat mij bijzonder ter harte. Daarom houd ik ze liever hier, ook al zou dat betekenen dat wij er last mee krijgen. Van onze meer dan armelijke voorraden moeten tweeëntwinting priesters, twaalf jonge mensen en al bij al eenenveertig personen de winter door zien te komen, de Heer zal voorzien.

[25] Aan de monniken in Herzberg was in 1492 de pastorale zorg over de stad opgedragen. Daarover was nu een kerkrechtelijke kwestie ontstaan.
[26] Namelijk als beproeving.

Je schrijft, dat je gisteren begonnen bent met het tweede boek van de Sententiën[27]; ik begin morgen met de brief aan de Galaten, maar ik vrees dat de aanwezigheid van de pest de voortzetting (van de colleges) zal verhinderen[28]. Twee of drie mensen (over het geheel, niet per dag) heeft die ons gekost. De zoon van de smid van hiertegenover, gisteren nog gezond, is vandaag begraven, en een ander ligt ermee besmet. Wat moet ik zeggen? De ziekte is er, begint plotseling en gaat ruw tekeer, vooral tegen de jeugd. Je raadt mij en magister Bartolomeus aan om er met jou voor te vluchten. Maar waarom? Ik hoop toch, dat de wereld niet instort als broeder Martinus het af laat weten? Wel zal ik, als de pest doorzet, de broeders rondom op het platteland verspreiden. Maar ik ben hier neergezet en gehoorzaamheid verbiedt mij te vluchten, totdat diezelfde gehoorzaamheid iets anders van mij vraagt. Niet, dat ik de dood niet vrees (ik ben immers Paulus niet, maar alleen maar zijn uitlegger!), maar ik hoop, dat de Heer mij van mijn vrees bevrijden zal.

De eerwaarde pater Johannes van Heusden, prior te Keulen, schreef mij, dat pater M. Spangenberg met veel eer en vreugde ontvangen is door de burgerij in Dordrecht en dat het klooster daar de andere spoedig overvleugelen zal. Prior is daar de lector Hendrik (Van Zutphen), een studiegenoot van ons en vroeger subprior in Keulen[29]. Lector Phugius schrijft, dat de zaak van Reuchlin er goed voor staat en hij is daar erg blij mee. Wat bedoeld is met dat praeceptum of toestemmingsschrijven begrijp ik niet, je had een uitlegger mee moeten sturen! Groet allen die daarvoor in aanmerking komen aan de paters docenten kan ik nu niet schrijven, ik schrijf ze een andere keer; wil je hun deze brief voorlezen, doe dat dan gerust.
Magister Wenceslaus Link is van zijn post ontheven en hij is nu prediker in München; ook baccalaureus[30] Fladenstein in Culmbach is geen prior meer. In Neustadt heb ik Michael Dressel door Heinrich Zwetzen vervangen. Ik heb daar durven ingrijpen omdat ik hoopte dat ik er zelf in het midden van het jaar de zaak ter hand kon nemen. De situatie daar roept om leiding. De eerwaarde pater vicarius (von Staupitz)[31] heeft mij weer uit Alberkirchen geschreven, uit het huis van Pfeffinger die nu Beierse varkens hoedt met zijn Sara. Hij schreef mij, dat hij de winter rustig in München wil doorbrengen.
Een haastige groet en denk aan ons in deze dagen van bezoeking van God. Hem zij de eer, amen.
26 oktober 1516. Br. Martinus, augustijner-vicarius

Brief aan Spalatinus

14 december 1516

Beste Spalatinus,

Je twee brieven zijn mij overhandigd, beste Spalatinus, op Sint Lucia, op de feestdag zelf. Je hebt er mij dus terecht op geattendeerd dat ik brieven aan de Wittenbergse bode moet geven, ook als ik op mijn beurt brieven heb voor jou of voor Hirschfeld. Ik wil niets liever dan een betrouwbare en zekere brievenbezorger. Zelf heb ik twee brieven geschreven aan de eerwaarde pater Jacobus O.M., de biechtvader van vorst Frederik om deze uit mijn naam te

[27] Het vaste dogmatische handboek.
[28] Over de pest lezen wij in deze tijd herhaaldelijk, deze ziekte had in de eeuw daarvóór zo huisgehouden dat alleen het gerucht al paniek veroorzaakte.
[29] Hendrik van Zutphen speelt later een rol in de nederlandse reformatiegeschiedenis, zie brief van 3 oktober 1519.
[30] De universitaire studie begon met een brede algemene onderbouw, die via het baccalaureaatsexamen na anderhalf jaar tot het magister-examen na ongeveer vier jaar leidde. Het ging om een grondige kennismaking met de hele toenmalige wetenschap waarbij de werken van Aristoteles centraal stonden. De vakken reikten van rhetorica tot physica (natuurkennis volgens Aristoteles' Physica) met een grote nadruk op logica en filosofie in het algemeen.
[31] Eerder prior van Luthers klooster, tevens zijn biechtvader; als zodanig heeft hij erg veel voor Luther betekend.

danken voor de nieuwe toog, een echt vorstelijk geschenk, beter dan zo'n klungel past[32]; verder om de keurvorst in te lichten over de reliquieën die de eerw. pater vicarius (v. Staupitz) hem moest bezorgen in de Rijnstreek. Ik weet niet of ze al aangekomen zijn en of ze wel ooit zullen komen. Ik wil trouwens dat ook jij op de hoogte bent van de reden van die vertraging[33]. (...)

Je schrijft, dat onze vorst mij vaak met ere vermeldt. Niet dat ik mij daar niet over verheug, maar biddende weet ik, dat de Heere de ootmoed eert[34]. Ik ben het heus niet waard om door iemand, wie dan ook, hooggeschat te worden, ook niet door een vorst, en dan zo één als hij. Ik zie ook en ik ervaar, dat ik het meest te danken heb aan hen die mij het minst gedenken. Niettemin: ik ben dankbaar voor de welwillendheid van onze keurvorst tegenover mij, maar nog liever wil ik door niemand geprezen worden, wat alle lof die je van de kant van mensen ontvangt is ijdel, alleen de lof van God is echt, zoals er geschreven staat: niet in de mens, maar 'in de Heere beroeme zich mijn ziel', en: 'beroemt u', niet in uw naam, maar, 'in Zijn heilige naam'[35]. Dat betekent natuurlijk geen verwijt aan hen die mij lof toezwaaien, maar het is toch een feit, dat zij een mens eren en niet God Wie alle eer toekomt en alle heerlijkheid, amen.

Nu vraag je ook nog mijn oordeel over je plan om wat geschriften in het Duits te vertalen[36]. Dat is teveel gevraagd. Wie ben ik, dat ik erover zou moeten oordelen of ze de mensen zouden bevallen en of zo'n uitgave zou lukken. Dat is echt een zaak van genade! Je weet bovendien toch wel, dat het heilzaamste de mensen vaak het minst bevalt? Wat is er heilzamer dan het Evangelie en Christus? Maar de meesten hebben er de dood aan en voor maar heel weinigen is het een zaak van leven. Misschien zeg je, dat je wilt dat het diegenen ten goede komt die wel voor goede dingen openstaan, maar als dat zo is heb je mijn oordeel daarbij niet nodig. De schapen horen natuurlijk altijd de stem van de herder, daar keren ze zich niet van af, daar vluchten ze niet voor, dat doen ze alleen voor de stem van vreemden. Ben je er zeker van dat wat je doet goed is, en dat het dus echt de stem van Christus doet horen, twijfel dan niet, want dan zal het goed terecht komen, doch bij weinigen, heel weinigen. Want schapen zijn er weinig in deze wolvenstreek. En vraag vóór alles in een ootmoedig gebed naar de wil van Christus, want wat niet echt naar Zijn wil en gebod is, kan niet goed zijn. In Jesaja 30 (vers 1) staat: 'wee de opstandigen die een plan maken dat niet van Mij komt en een verbond sluiten dat niet uit Mijn Geest is'. Vertrouw niet op je eigen nog zo goede en vrome intenties, ook religieuzen en priesters kunnen geweldig dwalen! vraag de hoogste toestemming, altijd en in deze zaak in het bijzonder, anders wordt je werk een veld vol stoppels (en geen koren).

Nu voeg ik toch nog een goede raad toe van mijn kant: als je ernaar verlangt een zuivere, stevige, aan de oudste traditie zeer gelijke theologie wilt lezen in het Duits, zie dan dat je je de preken van Johannes Tauler aanschaft. Een samenvatting daarvan zend ik je hierbij[37]. Ik heb, noch in het Latijn, noch in onze taal een theologie gezien die heilzamer is en meer in

---

[32] Er staat eigenlijk 'koekoek'; dat was al een Romeins scheldwoord voor iemand die pas in maart, als de koekoek roept, zijn wijnstok snoeit (en daarmee bederft!).

[33] De reden van de vertraging, in het kort weergegeven, was, dat de abdis van St. Ursula weigerde enig reliquie af te geven, omdat von Staupitz wel een afschrift, maar niet de gezegelde toestemming van de paus kon tonen. Luther neemt Staupitz kennelijk in bescherming en zegt tegen Spalatinus, dat de keurvorst òf voor een gezegelde kopie moet zorgen òf hem van zijn opdracht moet ontslaan.

[34] 'Ootmoed'; er staat in het Latijn 'humilitas', een begrip dat in Luthers gedachtenwereld een steeds grotere rol gaat spelen in deze tijd. Het staat pal tegenover 'hoogmoed' (superbia), maar het is niet alleen maar een deugd, het is ook de 'lage staat' die de Heere aanziet, naar de eerste regel van de Lofzang van Maria.

[35] Psalm 34: 3, Psalm 105: 3.

[36] Spalatinus heeft inderdaad vertalingen gemaakt. Tot zijn eerste werk behoorde iets van Luther. Luther begreep best wat Spalatinus van plan was, dat maakt zijn reactie des te klemmender.

[37] In 1516 kwam Luther in aanraking met de preken van Tauler; ook kreeg hij een fragment van de z.g. 'Theologia Deutsch' in handen van een onbekende volksprediker uit Frankfurt, maar zeer verwant met Taulers gedachtenwereld. Luther gaf dat laatste meteen uit met een voorwoord van dezelfde strekking als het oordeel dat hij er in deze brief over geeft.

overeenstemming met het Evangelie. ‘Proef dus en zie dat de Heere goed is’[38], nadat je eerst hebt geproefd en gezien hoe slecht het met ons staat.

Vale, en bid voor mij. Uit ons Wittenbergs klooster, de zondag na het Luciafeest 1516.

Martinus Luther, Augustijn

Veel in deze brief doet erg vroom en nederig aan, op het overdrevene af. Het lijkt soms onecht, maar het is volkomen in overstemming met de toon van de geschriften waarover hij zo opgetogen aan zijn vriend schrijft: de preken van Tauler, de beroemde volksprediker uit de 14e eeuw, en de ‘Theologia Deutsch’ waarin hij Taulers gedachten nog eens samengevat vond. Hij leert daaruit dat de weg van de ootmoed, de nederigheid, de ‘lage weg’, de enige weg is. Wat wil een mens toch tegenover God? Die moet hem verhogen; wie zichzelf verhoogt of door mensen wordt omhooggestoken, staat op een ijsschots in het voorjaar. Het enige wat God aanziet is onze lage staat. Zijn liefde is niet selectief, maar wil alleen onszelf en een mens moet steeds weer de verwondering leren: ‘wat is de mens dat Gij naar hem omziet’ (Psalm 8: 5).
Wat hij bij Tauler en de Theologia Deutsch las, stemde zozeer overeen met wat bij hem aan inzicht gegroeid was in die jaren, dat hij ineens van een gevoel van eenzaamheid verlost was: hij voelde zich in een traditie staan en het versterkte hem in zijn besef dat de theologie op de helling zou moeten. Juist uit al deze brieven blijkt, dat hij zich zoiets nog niet kan en wil voorstellen buiten het verband van zijn orde, laat staan van de kerk met de paus aan het hoofd. Hij wil niets nieuws en is dolblij met deze steun vanuit de traditie van de volkspredikers.

ENKELE FRAGMENTEN UIT DE PREKEN VAN TAULER

Uit een kerstpreek over ‘de geboorte van God in de mens’, die, ‘alle dagen en in alle ogenblikken in elke goede, heilige ziel geschieden zal en geschiedt als zij aandachtig en met liefde zich daarop richt’:

Als mijn oog de schilderijen aan de wand of wat het verder maar zien wil, wil ontvangen dan moet het zelf vrij zijn van alle beelden, want als het in zichzelf al een beeld van de één of andere kleur heeft, dan kan het nooit die andere kleur zien, of als het oor een toon in zich heeft, hoort het geen andere toon. Wie wil ontvangen moet leeg, vrij zijn.

Daarom zegt Augustinus: giet uit, opdat je gevuld kunt worden. God láát de dingen niet leeg, dat zou tegen Zijn natuur, tegen Zijn gerechtigheid zijn. Daarom moet je zwijgen opdat het wonder van deze geboorte tot diep binnen in je kan spreken en in jezelf gehoord kan worden want als jij wilt spreken, dan moet Hij wel zwijgen. Je kunt het Woord niet beter dienen dan met zwijgen en luisteren.

Uit een preek over Joh. 8: 12, **‘Ik ben het licht der wereld’:**

Die geestelijke lieden die in hoog aanzien staan en een zeer grote naam hebben, ze zijn, denken ze, ver boven de uiterlijke duisternis uitgekomen, maar diep in hun ziel zijn de Farizeeërs vol eigenliefde en eigenzinnigheid en geheel met zichzelf bezig. Ze zijn uiterlijk moeilijk te herkennen tussen de godsvrienden want ze doen soms meer uiterlijke oefeningen dan de ware godsvrienden, zoals bidden, vasten, een ernstig leven leiden, zodat ze van buiten niet te herkennen zijn; alleen zij in wie de geest van God is zien het. Ze zijn vol oordelen over andere mensen en godsvrienden, maar ze richten zichzelf niet; de echte godsvrienden richten niemand dan alleen zichzelf! Ze zoeken in alle dingen het

[38] Psalm 34: 9.

hunne, hun zaak beheerst hen in alles wat ze doen, bij God en bij alle creaturen zoeken zij slechts het hunne.
Kinderen, zo diep zit dat in hun natuur verankerd dat alle hoeken van een mens daarmee gevuld zijn. Het is net zo makkelijk ijzeren bergen te doorbreken als dit alleen met hun eigen natuur te overwinnen. Het kan alleen overwonnen worden als God geheel de overhand in hen neemt en die ‘plaats’ in bezit neemt.

Een bladzij uit de ‘Theologia Deutsch’

Alles wat in Adam onderging en stierf, dat stond in Christus weer op en werd levend. En alles wat in Adam opstond en levend werd dat ging in Christus onder en stierf.

Wat is dat dan?

Ik zeg: ware gehoorzaamheid en ongehoorzaamheid. Wat is ware gehoorzaamheid?

Ik zeg: de mens moet geheel vrij zijn van zichzelf, vrij van zijn zelf, zijn ik, van mij en mijn en al zulks meer. Hij moet zichzelf en het zijne zo weinig zoeken en hij moet ook zo gering van zichzelf denken, alsof er helemaal niets is en een ander al zijn werken gedaan heeft.

Het is nuttig en goed dat men vraagt, ervaart en inziet wat goede en heilige mensen gedaan en geleden hebben en wat God in hen en door hen gewerkt en gewild heeft. Maar het is duizendmaal beter dat de mens in zichzelf keert en leert inzien wie en wat hij is en wat God in hem is en werkt en wat God van hem wil en waartoe God hem wil gebruiken of niet.

Want jezelf kennen zoals je werkelijk bent in waarheid, dat gaat alle kennis te boven, het is de hoogste kennis; als je jezelf goed kent ben je voor God meer waard dan wanneer je zonder kennis van jezelf kennis draagt van de loop van de hemel, van alle planeten en sterren, de kracht van alle kruiden, het lichaam en de geest van alle mensen, de natuurende dieren...

III. 1517

Brief aan Johannes Lang

8 februari 1517

Beste pater Lang,

Deze brief is bestemd voor de heer Jodocus van Eisenach[39]. Hij zit vol kritische vragen over de logica, de filosofie en de theologie, vol laster dus tegen Aristoteles, Porphyrius en de commentatoren van de Sententiën[40], waardeloos studiemateriaal voor onze tijd.

Dat moeten ze er maar uit opmaken, die lieden die er een dogma van maken om niet alleen zoals de Pythagoreeërs zo'n vijf jaar, maar hun hele leven te zwijgen als de doden. Alles geloven ze maar, alles slikken ze, ze doen ook niet het geringste om eens wat tegen Aristoteles en de Sententiën in het veld te brengen. Wat heb je ook nog voor verweer als je alles gelooft wat deze aartslasteraar ons aan dwaasheid voorspiegelt, zo onzinnig, dat ezel noch steen er hun mond over zouden kunnen houden,

Zorg dat je dit overbrengt aan die toch zo uitnemende man en wees zo vriendelijk eens uit te vinden hoe hij en al die anderen in deze kwestie denken, ik wil dat erg graag weten.

Op niets ben ik zo gebrand als om die clown, die met zijn Griekse masker de kerk beduveld heeft, voor aller ogen te ontmaskeren, als ik er maar de tijd voor krijg. Ik heb iets onder handen: een aantal kanttekeningen bij het eerste boek van de Physica. Ik wil die Proteus bestrijden zoals Aristeus in de fabel[41], hij is een verleider van gezonde geesten, Als hij geen mens van vlees en bloed was geweest, dan zou ik hem een echte duivel noemen.

Het is een kruis, te moeten aanzien hoe de gezonde geest van broeders die in de wieg gelegd zijn voor waardevolle studies, heel hun leven en al hun energie moeten besteden aan dit soort onzin. En de universiteiten verbranden maar goede boeken en dicteren intussen rustig doorsuffend de slechte verder.

Wat zou ik graag willen, dat ook magister Usingen[42] samen met Eisenach zou besluiten af te zien van deze moeizame last. Ik heb zoveel materiaal liggen tegen die boeken die ik van nu af echt nutteloos acht, en ik weet dat al die anderen mijn mening delen, maar ze zitten, ik zei het al, aan die eeuwige zwijgplicht vast.

Gegroet en bid voor mij.

Fr. Martinus Luther, Augustijn

In deze brief treft ons de felle toon die men Luther later zo kwalijk nam. Zijn temperament wordt zichtbaar. Het ging ook om een belangrijke zaak: de hervorming van de theologische, studie die ondanks de aandacht voor de grondtalen en de literaire wetenschap, die men aan het 'humanisme' dankte, toch nog niet wezenlijk veranderd was. Luthers ergernis daarover uit zich bijv. in opmerkingen aan het adres van Erasmus, in zijn voor de theologie van zijn dagen allerminst vleiend enthousiasme voor het werk van Tauler en de Theologia Deutsch en dan nu in deze; brief in een regelrechte aanval

---

[39] Jodocus Trutfetter (van Eisenach). Trutfetter en Usingen waren Luthers docenten geweest in Erfurt en golden als autorireiten op het gebied van de scholastieke theologie. Usingen wordt door Luther waarderend vermeld in de brief van 15 april 1516.

[40] De Griekse filosofie verschafte na haar herontdekking in de Middeleeuwen aan de theologie het raamwerk, maar zij beïnvloedde tevens sterk de inhoud van de theologie. Aristoteles stond centraal, maar ook de neoplatonist Pophyrius werd veel bestudeerd. De Sententiën van Petrus Lombardus golden als hét dogmatisch leerboek; 'Sententiarii' waren commentatoren van dat werk.

[41] Naar een fabel van Vergilius.

[42] Zie noot 29.

vanuit Wittenberg op het grote Erfurt. Het zal hem niet in dank afgenomen zijn. Dat wist Luther best, maar de gefrustreerde studenten gingen hem ter harte en vooral: de zaak waarvoor hij wist te moeten staan. Van kerkhervorming nog geen sprake, maar wel van hervormingen, dat is zeker.

Van die kanttekeningen tegen het boek van Aristoteles het eerste boek van de Physica is geen letter over. Luther zou spoedig andere dingen aan zijn hoofd krijgen.

Brief aan Johannes Lang

1 maart 1517

Beste Johannes,

Ik zend je in opdracht van de eerwaarde pater vicarius deze broeder Gabriël (Zwilling), wil je zorgen, dat hij en ook de anderen zo goed mogelijk, dat is als goede christenen Grieks leren?[43] Hij vindt het ook wenselijk en nuttig, dat hij zich aan de kloostertucht onderwerpt. Je weet dat hij de riten en mores van onze orde nog niet heeft geleerd. Zou je de broeder die je beloofd hebt in plaats van hem te zenden spoedig met deze broeder Leonardus willen laten meekomen?[44] Wij hebben een open plaats door het vertrek van Gabriël. Wat de door mij in het Duits vertaalde en uitgelegde psalmen betreft: als niemand ze wil, ik ben er gelukkig mee. Johannes, de drukker, wacht op de broeders die jij ons zendt (namelijk om hem met drukken te helpen).

Ik lees Erasmus, maar mijn tegenzin groeit met de dag; het is best dat hij monniken en priesters voortdurend en knap te grazen neemt en hun diep geworteld slaperig onbenul laakt, maar ik ben bang dat hij Christus en de genade van God niet genoeg naar voren brengt, daarin is hij nog veel onwetender dan Faber Stapulensis[45]. De menselijke dingen overwoekeren bij hem de Goddelijke. Hoewel ik niet graag over hem oordeel, doe ik het nu toch om je te waarschuwen niet alles te lezen of tenminste niet onkritisch te aanvaarden wat hij zegt. De tijden zijn gevaarlijk en ik merk dat het dus toch niet zó is, dat men al een echt en wijs christenmens is als men Grieks en Hebreeuws kent. Een man als de zalige Hieronymus, die vijf talen kende, kan niet in de schaduw staan van Augustinus die er maar één kende, al denkt Erasmus daar natuurlijk heel anders over. Maar er is nu eenmaal verschil van opvatting tussen iemand die aanzienlijk wat ruimte laat voor een vrij beslissende menselijke wil (namelijk tegenover God) en één die niet anders kent dan de genade[46].

Maar ik houd deze gedachten verder zorgvuldig voor me, want ik wil hen die zo jaloers op hem zijn niet helpen. De Heere zal hem op Zijn tijd wel inzicht schenken.

Groet de paters magistri en lector (Leiffer) en informeer eens of de heer Jodocus[47] zich zou willen verwaardigen mij te antwoorden.

Uit onze woestijn Wittenberg,

Zondag Invocavit[48] 1517

Br. Martinus Luther, Augustijner vicarius.

---

[43] Dus zó Grieks leren, dat je niet nog verder van het christendom komt af te staan, maar de taal van het Nieuwe Testament werkelijk leert verstaan.
[44] Leonardus Bever, die de brief had gebracht en met Gabriël Zwilling als metgezel was meegekomen.
[45] Zie noot 14 bij de brief van 19 oktober 1516.
[46] Het is bijzonder interessant dat hier al het strijdpunt naar voren komt dat in 1525 tot de grote pennestrijd tussen Erasmus en Luther zou leiden.
[47] Trutfetter had nog niet gereageerd op de brief die Luther had meegezonden met de brief aan Lang van 8 februari 1517.
[48] Zondag Invocavit (of Invocabit) is de eerste zondag van de veertig dagen vóór Pasen.

Gabriël Zwilling werd één van de medestanders van Luther en zorgde een paar jaar later door zijn opzwepende prediking voor veel onrust. Dankzij hem durfden monniken zich nauwelijks meer in pij op straat te vertonen. Hij was er mee de oorzaak van, dat Luther voortijdig zijn schuilplaats op de Wartburg verliet om de zaak in het rechte spoor te helpen leiden en de reformatie niet te laten afzakken tot het peil van een ordinaire en liefdeloze rel.

Brief aan Spalatinus

± 6 mei 1517

Beste magister,

Hierbij het boekje over de predestinatie[49] waar je om vroeg, in het Latijn. Als je het ook in het Duits wilt hebben, zal ik je dat ook zenden; het is vertaald door Scheurl en het is een veel mooiere uitgave dan de Latijnse. Van het boekje over de 'kunst van het sterven'[50] heb ik alleen nog maar dit ene exemplaar, alle andere zijn uitgedeeld. Je kunt dit zolang lenen. Ik zal zien of ik er nog meer kan krijgen.

In de derde plaats zend ik je die 'Adam'[51], een heel kort stuk, maar ik verzeker je dat een dergelijk werk mij nog niet onder ogen gekomen is, theologisch werk van het grootste belang! Het zou mij spijten als je het niet grondig zou lezen. Ik denk niet, dat de hooggeleerde Erasmus in de voetsporen van zijn veelgeprezen Hieronymus zoiets zou kunnen produceren, gedaan hebben ze het in elk geval nog niet.

De uitleg van de zeven boetepsalmen[52] heb ik niet hier, die is bij de drukker. Maar ik wil eigenlijk helemaal niet dat je daar zo naar uitziet. Het is niet geschreven voor mensen met een hoge ontwikkeling, maar voor die eenvoudigen waarvan ik er nu eenmaal zoveel meemaak. Het werk is kwetsbaar en zonder bewijsplaatsen uit de Schrift. Bovendien heb ik erg veel woorden moeten gebruiken en toch, dat verbaast mijzelf, is het hier en daar nog niet uitvoerig genoeg gezegd en uitgelegd, zo onwetend zijn de mensen wat deze dingen betreft, ze hebben er geen orgaan voor. Maar zo'n driemaal voorgekauwd gerecht is niets voor jou. Je hebt genoeg aan zo'n geschrift als ik hierboven noemde. Als dat je nog niet genoeg is, laat mij je voor eenmaal dan echt mogen raden, zie de preken van Tauler te krijgen waarover ik al eerder sprak. Je kunt ze je gemakkelijk verschaffen via Christiaan de goudsmid die in theologische zaken zeer thuis is. Dan heb je een boek, waaraan je kunt zien hoezeer de wetenschap van onze tijd, zelfs nog afgezien van de vraag of men zich op Grieks, Latijn of Hebreeuws baseert, niet meer is dan ijzer of leem tegenover deze stevige, vrome wetenschap. Gegroet!

Over Wimpina's[53] boekje over de predestinatie oordeel ik net zo als dr. Karlstadt[54]: vergeefse moeite. Over zijn gekunstelde stijl kun je zelf oordelen, die zou hem ook gehinderd hebben als hij gepoogd had een juiste mening weer te geven.

---

[49] Een kort geschrift van Staupitz.

[50] Ook een werk van Staupitz.

[51] Zo vatte Luther de lange titel samen die hij aan het fragment van de 'theologia Deutsch' bij zijn uitgave daarvan meegegeven had: 'Ein geistlich edles Büchlein vom rechter Unterschied und Verstand, was der alt und neu Mensche sei, was Adam und was Gottes Kind sei, und wie Adam in uns sterben und Christus erstehen soll'. Het verscheen 4 december 1516.

[52] 'Die sieben Busspsalmen', in 1517 verschenen en later nog eens in een door hemzelf verbeterde uitgave. Treffend is zijn onzekerheid nu hij in het Duits gaat publiceren en zijn angst om na zo'n stichtelijk werk niet meer ernstig genomen te worden als theoloog! ZIE BUNDEL 5

[53] Konrad Wimpina, conservatief theoloog, rector van de universiteit in Frankfurt a.d. Oder, later tegen Luther.

[54] Andreas Bodenstein, Karlstadt genoemd naar zijn geboorteplaats, was een collega van Luther in Wittenberg.

Brief aan Johannes Lang

18 mei 1517

Beste Johannes,

Ik heb geen enkele andere reden je te schrijven, dan dat ik deze pater niet zonder brief en groet naar je toe wil zenden. Ik ben erg gerustgesteld nu broeder Johannes Guman Goddank behouden thuisgekomen is.

Onze theologie en St. Augustinus gaan vooruit, ze heersen aan onze universiteit, dat is Gods werk. Aristoteles gaat achteruit en zijn totale ondergang lijkt niet ver meer. Van de Sententiëncolleges wil men weinig meer weten en niemand kan op hoorders rekenen als hij niet de theologie van de bijbel, van St. Augustinus of een andere echte kerkleraar aan het woord laat.

Gegroet en bid voor mij.

Zondag Vocem Iucunditatis[55] 1517

Br. Martinus Luther

ONDERWEG

Vermoedelijk vertrok Luther op 9 april naar Heidelberg. Na een week reizen kwam hij in Coburg aan, een reis van zeker 250 km, bovendien via de hoge heuvels van het Thüringerwoud. Onderweg ontmoette hij de om zijn zuinigheid bekend staande rentmeester van de keurvorst, Pfeffinger (zie de brief van 6 november 1517) en liet hem het ontbijt betalen voor hemzelf en zijn twee metgezellen. Het lopen viel hem erg tegen, hij betreurt het achteraf zeer te voet gegaan te zijn, ‘maar deze zonde heeft, omdat ik er veel berouw van heb en er rijkelijk voor moet boeten, geen aflaat nodig’. Hij werd bijna nooit herkend, eigenlijk alleen door een pastoor in Weissenfels die in Wittenberg was gepromoveerd en hem nu erg hartelijk ontving.

Deze gegevens zijn te vinden in een brief aan Spalatinus uit Coburg, op 19 april schreef hij weer, nu uit Würzburg.

Brief aan Spalatinus

19 april 1518

Beste Spalatinus,

Eindelijk zijn wij op zondag Misericordias in Würzburg aangekomen en nog dezelfde avond hebben wij de brief van de keurvorst overhandigd. Sigismund von Thüngen[56] hebben wij niet ontmoet, hij was weg en men zei dat hij pas over twee of drie dagen terug zou komen. De bisschop riep mij na ontvangst van de brief bij zich en wij hadden een gesprek onder

---

Aanvankelijk op één lijn met hem, ging hij later eigen wegen als één van de aanhangers van een veel radicaler beweging, die Luther onder het hoofd ‘Schwärmer’, ‘dwepers’ samenvatte.

[55] Zondag Rogate, vijf weken na Pasen.

[56] Sigismund von Thüngen was hofmeester van de bisschop. De bisschop zelf, Lorenz von Bibra, schreef aan keurvorst Frederik van Saksen kort voor zijn dood in, 1519, dat hij ‘deze vrome man, dr. Martinus Luther, niet moest laten gaan, want hem geschiedt onrecht’. Het meegeven van bodes was een veiligheidsmaatregel, daarom ook had de keurvorst voor de bode Urbanus gezorgd tot Würzburg.

vier ogen. Hij wilde mij op zijn kosten een bode meegeven naar Heidelberg, maar ik heb hier verschillende mensen van mijn orde gevonden, vooral de prior van Erfurt, Johannes Lang, en daarom heb ik de bisschop bedankt en hem gezegd dat dat niet nodig was. Ik wil namelijk met de broeders meerijden, ik ben te moe van het reizen te voet.

Wel heb ik hem om een geleidebrief gevraagd en die heb ik zojuist in ontvangst genomen. Ik rijd dus per wagen verder. De brief voor von Thüngen laat ik achter bij de kapelaan van de bisschop.

Iets extra's voor onze begeleider zou ik zeer op zijn plaats vinden, want hij kon door mij maar langzaam opschieten. Ik zou er zelf met Hirschfeld over praten als ik in Wittenberg was. Jij kunt het ook overbrengen, de trouw en eerlijkheid van Urbanus is het wel waard. Ik ben arm zoals dat nu eenmaal hoort en kon hem maar weinig geven.

De Franken hopen op een goed wijnjaar, dat maken ze op uit het mooie voorjaar.

Gegroet, uit ons klooster in Würzburg, maandag na Misericordias

Br. Martinus Luther, Augustijn

Brief aan Johannes Lang

4 september 1517

Beste Johannes,

Ik heb door mag. Otto (Beckmann)[57] mijn stellingen[58] en de uitleg van de Tien Gebo-den voor je laten meenemen. Ik had geen tijd er een brief bij te doen, want ik hoorde pas heel kort tevoren dat hij ging. Maar ik wacht met spanning en angst en beven af hoe je reageert op die paradoxen. Ik ben bang dat wat ik niet anders meer kan zien dan als rechtgelovig, jou toch (nog) slechtgelovig lijkt.

Laat me niet langer in onzekerheid en verder: zou je aan de eerwaarde paters van de theologische faculteit en eventueel ook aan anderen, dat laat ik graag aan je over, willen overbrengen, dat ik zeker bereid ben om erover te komen disputeren, publiekelijk, in collegezaal of klooster. Ze moeten niet denken dat ik maar wat in een hoekje zit te brommen, als je onze universiteit tenminste inderdaad nog zo noemen mag.

De uitleg van de Tien Geboden[59] zend ik je in beide talen om er zo vaak als je wilt over te kunnen preken. Daarvoor heb ik ze tenslotte geschreven en ik heb echt het vertrouwen dat deze uitleg in overeenstemming met het Evangelie is.

Ik denk dat je weet, dat dr. magister Johannes (Walter Corvinus), praeceptor aan het Antoniusklooster overleden is. Mag. Johannes Hess zal je daarover genoeg verteld hebben. Wat hebben jullie broeder Nicolaas uit Antwerpen afgezet, we zullen jullie laten vervolgen voor oplichting! Jullie mogen niet zoveel als wij![60]

---

[57] Eén van de professoren van de theologische faculteit van Wittenberg.

[58] Stellingen zijn nu een aanhangsel bij een promotie. In die tijd maakte de promotor stellingen waarover door de promovendi gedisputeerd moest worden. Zulke stellingen mochten best wat uitdagend zijn, al bleven ze meestal binnen de perken. Luther schreef voor de promotie van Franz Günther de 'Thesen tegen de scholastische theologie', die in feite veel drastischer waren dan de latere thesen tegen de aflaat (de '95 stellingen') van 31 oktober 1517. Die waren bedoeld voor een professorendiscussie, maar daar konden promotiethesen in tweede instantie ook voor dienen.

[59] Luther had zelf over de Tien Geboden gepreekt, hij zendt zijn eigen manuscript of een afschrift daarvan naar zijn vrienden in Erfurt. Pas in 1518 werd het gedrukt.

[60] Vermoedelijk spot Luther hier een beetje met de oude concurrentiestrijd lussen Erfurt en Wittenberg. De inschrijvingskosten zullen elkaar niet veel ontlopen hebben. Interessanter is, dat hier sprake is van een Antwerpse broeder. Geen wonder, dat het Antwerpse Augustijnenklooster al zo vroeg de broedplaats van reformatorische gezindheid was.

Gegroet uit Wittenberg,

4 september 1517,

Br. Martinus Luther

‘PARADOXEN’

Er spreekt uit deze brief duidelijk een flinke ongerustheid. Om iets te begrijpen van de spanning waarmee hij uitziet naar een reactie van zijn vriend op de eerder gezonden stellingen moeten wij een paar van die stellingen zien. Bovendién krijgen wij zo enig inzicht in het academisch bedrijf van toen en de wijze van disputeren.

Het is een heel systeem, haast van een algebraïsche logica: als a=b, en b=c, dan is a=c, maar als b verschilt van c, dan is er dus ook verschil tussen a en c. Iets van een dergelijke redeneertrant is te zien in stelling 85-87. Het is een vermoeiende manier van theologiseren, maar laat, indien helder gehanteerd, weinig ruimte voor vaagheid. Mooi en warm is het niet, soms best spannend, maar het blijft kil aandoen, al kan er zoals hier een heet vuur onder branden.

Wat er bij Luther voor vuur onder schuilt is juist in zijn brieven te zien, daar waar hij pastoraal bezig is vanuit deze gedachten die hier zo hoekig worden neergezet. Ook in zijn psalmenuitleg is het te zien en in zijn exegetische colleges komt het soms ineens aan de oppervlakte.
Nu eerst de ‘paradoxen’, zoals hij ze zelf noemt, ‘tegenmeningen’, scherp afgebakend tegen veel traditionele leeropvattingen en dat staat er dan ook telkens duidelijk bij: 'tegen Gabriël (Biel)’, ‘tegen Aristoteles’, etc. Hij is toch wel bang, dat hij in de ogen van zijn vriend te ver is gegaan en maakt er een woordspel van: ‘die paradoxen vind ik orthodox, maar jij misschien wel kakodox = slechte leer!’ Het is net alsof hijzelf ook wat schrikt van de consequenties van wat hij allang verwerkt had tot diep in zijn geloofsleven en in heel zijn denken, en wat hij had gevonden in zijn studie van de Schrift en o.a. met hulp van Augustinus. Het gaat steeds weer om die ene hoofdvraag: hoe komen wij tot echte gehoorzaamheid, tot echt door God bedoeld discipelschap, tot gerechtigheid die die naam echt verdient?
Luther had er graag ook interfacultair over gediscussieerd, maar men durfde het niet of wilde er niet aan, dat had Karlstad ook al gemerkt. Dat lukte pas naar aanleiding van een bijzaak, de aflaten, en ook toen pas na omwegen. Maar dat is een ander verhaal. Nu gaat het om de ‘weerbarstigheden’ die bij de promotie van Franz Günther ter sprake kwamen. Van de 97 geven wij er 16 weer, vertaald uit onvertaalbaar Latijn. (Niet verwarren met de 95 stellingen die Luther aanplakte op 31 oktober 1517)

17. De mens kan van nature niet willen, dat God God is, hij wil uit zichzelf niet, dat de Heer zijn God is, maar dat hijzelf god is.
18. Uit eigen natuurlijke kracht God liefhebben is een fictief doel, een spookbeeld najagen.
40. Men wordt niet rechtvaardig door rechtvaardige dingen te doen, maar wie rechtvaardig gemaakt is doet rechtvaardige dingen. Tegen de filosofen.
41. Bijna de hele Ethica van Aristoteles is zeer slecht en tegen de genade. Tegen de scholastici.
43. Het is een dwaling als men zegt: zonder Aristoteles wordt men geen theoloog.
44. Integendeel: men wordt geen theoloog, tenzij dan zonder Aristoteles.
50. In het kort gezegd: de gehele Aristoteles verhoudt zich tot de theologie als de duisternis tot het licht.
71. Wet en wil staan zonder de genade onverzoenlijk tegenover elkaar.
72. Wat de wet wil, wil de wil niet, tenzij zij door angst of liefde gedreven doet alsof.
74. De wet maakt de zonde nog groter, omdat zij de wil van de mens verbittert en in tweestrijd met zichzelf brengt.

75. De genade echter maakt dat de rechtvaardigheid groot wordt door Jezus Christus, Die bewerkt, dat wij vreugde scheppen in de wet.
85. De wil van een mens is zo gericht, dat men liever als het zou kunnen geen enkele wet zou willen gehoorzamen en vrij zou willen zijn.
86. De wil van een mens haat het de wet opgelegd te krijgen; wie het wel wil doet het uit eigenbelang (dus om er iets voor terug te krijgen).
87. Maar de wet is goed, dus kán de wil die zich daar vijandig tegenover opstelt niet goed zijn.
88. Daaruit blijkt duidelijk, dat alle natuurlijke wil van zich uit verkeerd en slecht is.
89. Er moet dus een bemiddelende genade komen die de wet en de menselijke wil met elkaar verzoent.

Aan Aartsbisschop Albrecht

31 oktober 1517

Aan de zeereerwaarde Vader in Christus, zijne eminentie Albertus, aartsbisschop van Magdeburg en Mainz, keurvorst van Brandenburg etc., mijn heer en herder in Christus.

Houd mij, zeer eerwaarde vader in Christus, hooggeachte vorst, ten goede, dat ik mij als de minste van de mensen verstout mij tot U te richten. Jezus onze Heere is mijn Getuige, dat ik het lang uitgesteld heb, want wie ben ik om zoiets te doen. Als ik er dan nu toch de vrijheid toe neem, dan geschiedt dat in de gehoorzaamheid die ik weet U verschuldigd te zijn. Daarom graag uw clementie ten aanzien van het verzoek dat ik U wil voorleggen.

Er gaan in het land onder uw naam pauselijke aflaten rond voor de bouw van de St. Pieter. Ik wil niet klagen over de exclamaties van de aflaatpredikers die ik niet gehoord heb, maar ik betreur het zeer, dat het volk er valse conclusies uit trekt en dat die door die predikers juist aangemoedigd en versterkt worden. Die ongelukkigen denken nu, dat ze zeker zijn van het heil als ze de aflaatbrieven maar gekocht hebben en ook, dat zielen terstond uit het vagevuur ontsnappen zodra ze hun bijdrage in de geldkist geworpen hebben. Deze aflaatgenade zou verder zo krachtig zijn, dat geen zonde te groot is om erdoor vergeven te worden, ze zeggen zelfs: al had iemand de Moeder Gods verkracht! Door deze aflaten zou de mens vrij zijn van alle straf en schuld. O lieve God, zo worden zielen onder uw zorg, goede Vader, opgevoed, tot de dood. En zo wordt de verantwoordelijkheid die U zult moeten afleggen over al deze dingen steeds zwaarder. Daarom kon ik er ook niet langer over zwijgen, want geen mens wordt door enig geschenk van zijn bisschop zeker van zijn heil, hij wordt dat zelfs niet door de 'ingegoten' genade Gods[61], nee: de apostel beveelt ons om altijd met vrees en beven ons heil te bewerken[62]. Zelfs de rechtvaardige zal ternauwernood behouden worden[63], zo smal is de weg die ten leven leidt dat de Heere door de profeten Amos en Zacharja hen die behouden worden vergelijkt met stukken hout die uit een brand gered zijn[64]. Overal verkondigt de Heere dat het behoud geen gemakkelijke zaak is. Hoe kunnen ze dan het volk een valse zekerheid zonder vrees en beven voorspiegelen met valse aflaatverhalen en beloften, terwijl toch de aflaat de mensen in het geheel niets helpt ten aanzien van heil of heiliging, maar alleen de uiterlijke straf die ooit volgens canoniek recht placht te worden opgelegd wegneemt? Werken uit geloof en liefde zijn oneindig beter dan aflaten, maar daarover preken ze niet met zoveel bombast en ijver. Integendeel, ze zwijgen erover om des te meer over de aflaten te kunnen zeggen, hoewel

[61] Genade die niet meer als relatie tussen God en mens gezien wordt, maar als een weliswaar geschonken, maar toch in feite zelfstandige kracht fungeert, basis van goede werken.

[62] Fil. 2: 12.

[63] 1 Petrus 4: 18.

[64] Amos 4: 11, Zach. 3: 2.

het eerste en enige ambt van alle bisschoppen toch daarop gericht moet zijn, dat het volk het evangelie en de liefde van Christus leert kennen.

Nergens gebiedt Christus de prediking van de aflaten, maar Hij gebiedt met alle kracht de prediking van het Evangelie. Wat een verschrikkelijk gevaar, wanneer een bisschop zulk aflaatrumoer voor zijn volk toelaat, terwijl het Evangelie zwijgt en wanneer hij dáár meer aandacht aan besteedt dan aan het Evangelie. Zegt Christus niet over hen: 'ze ziften de mug uit, maar slikken de kameel door'?[65]

Daar komt nog bij, eerwaarde vader in de Heer, dat in die onder uw naam uitgegeven instructie van de aflaatcommissarissen gezegd wordt (ongetwijfeld zonder uw voorkennis en toestemming) dat 'dit onschatbare geschenk van God waardoor de mens verzoend wordt met God en alle straffen van het vagevuur uitgedelgd worden' één van de voornaamste genaden is. Ook: dat er geen berouw nodig is voor hen die aflaten of biechtprivileges verwerven.

Wat kan ik anders doen, eerwaarde bisschop en hooggeachte keurvorst, dan dat ik U omwille van onze Heere Jezus Christus smeek in vaderlijke zorg acht te slaan op mijn verzoek en die bewuste instructie in te trekken en hun een andere vorm van prediking op te dragen. Anders zou het kunnen zijn, dat er tenslotte iemand opstaat die hen en die instructie zo vernietigend bestrijdt, dat het tot grote schade van Uwe hoogheid leidt. Ik zou dat verafschuwen, maar het lijkt mij onafwendbaar, tenzij er met spoed wordt ingegrepen.

Ik hoop in alle bescheidenheid, dat U zich wilt verwaardigen deze dienst van mij te aanvaarden als een uitvloeisel van mijn plicht tegenover U en ik beroep mij op uw clementie als antwoord op dit blijk van trouwe dienstbaarheid. Ik ben immers ook een schaap uit uw kudde. De Heere behoede U, vader, in eeuwigheid, amen.

Uit Wittenberg 1517,

vigilie van Allerheiligen

Als het U goeddunkt, kunt U van bijgaande stellingen kennis nemen. U ziet dan ook hoe onzeker de opvattingen over de aflaten nog zijn, ook al doen de predikers het voorkomen, alsof het de denkbaarst zekere zaken zijn.

DE '95 STELLINGEN'

Wij hebben eerder stellingen gezien die, hoe kritisch ook, toch vooral formeel niet buiten het toen gebruikelijke stramien vallen. Dat kan van de stellingen over de aflaat niet gezegd worden. Ze waren ook niet voor een promotie, een examen bestemd, maar voor een dispuut over een pijnlijke zaak waarover niet alleen bij Luther verontwaardiging heerste en waarover nog geen afgerond leeroordeel bestond. Toch had Luther deze zaak in het stuk zo principieel aangepakt, dat het in feite over veel meer ging dan over de aflaat alleen.

Wel wilde hij het een echt academisch dispuut laten blijven, maar veel uit het stuk bleek ook in vertaling door een breed publiek uitstekend verstaan te worden, tot Luthers verrassing.

Hij was er aanvankelijk ook helemaal niet blij mee; voor een breed publiek wilde hij anders schrijven. Hij haastte zich dan ook, aan de stellingen nadere overwegingen, Resolutiones, en later een eenvoudiger tekst in het Duits toe te voegen.

De 95 stellingen zijn erg bekend geworden. Het is de moeite waard ze eens helemaal door te lezen. Er staan zeker dingen in die Luther later niet meer zo gezegd zou hebben, maar er zijn ook hele stukken met een blijvende kracht. Iets daarvan geven wij hier alvast weer.

[65] Matth. 23: 34.

95 STELLINGEN, ZIE BUNDEL 1

De 95 thesen die Luther aanplakte aan de Slotkapel te Wittenberg, waren een reactie op de aflaatverkoop van Johann Tetzel, 1465 -1519. Deze was een Dominicaans prediker, die gesteund werd door de Paus.

Brief aan Keurvorst Frederik

6 november 1517

Een week na de 31e oktober 1517 schreef Luther een brief aan de keurvorst. Met geen woord rept hij over de stellingen. Hij wilde immers niet, dat de vorst erin betrokken zou worden, men mompelde toch al, dat het diens opzet geweest was.

In deze brief treft ons net als in de vorige weer die aan de ene kant formele stijl wat de titulatuur etc. betreft, maar aan de andere kant de vrijmoedige toon die recht op het doel afgaat. Het is de eerste brief in het Duits.

Aan mijn genadige en goede heer hertog Frederik,

keurvorst van Saksen, in handen.

Wittenberg, 6 november 1517

Genadigste heer en vorst.

Omdat uwe Kv.g.[66] mij een jaar geleden een nieuwe toog liet beloven door de Hirschfelder [Bernhard von Hirschfeld] kom ik nu met het verzoek of uwe Kv.g deze toezegging indachtig zou willen zijn.

Wel verzoek ik U, ik deed dat eerder ook, dat, indien Pfeffinger[67] het moet regelen, dat hij dat dan metterdaad doet en niet alleen met vriendelijke woorden. Hij kan zeer goed woorden spinnen, maar daar komt geen goede stof uit.

Mij is ook ter ore gekomen, namelijk door de prior van Erfurt[68] die het weer gehoord had van uw biechtvader, dat uwe Kv.g. vanwege enige schrijvens verstoord bent op dr. Staupitz, onze waardige, goede vader. Toen hij hier was en uwe Kv.g. wilde bezoeken in Torgau, heb ik met hem gesproken en hem gezegd dat ik het zeer onaangenaam zou vinden, wanneer hij uw toorn had opgewekt. Ik heb na veel gesprekken geen enkele andere indruk kunnen krijgen, dan wij op die avond van uwe Kv.g. hadden, namelijk dat uwe Kv.g. hem van harte toegenegen bent en dat de keurvorst van Saksen hem een geliefd vorst is. Hij is U werkelijk zeer toegenegen en zegt: ik kan mij niet voorstellen, dat ik mijn genadige heer ooit vertoornd heb, behalve dan misschien doordat ik hem tezeer was toegedaan!

Daarom verzoek ik U, genadige heer, naar hij mij ook uitdrukkelijk gevraagd heeft, om hem alle goedgunstigheid en trouw te schenken, zoals hij die ook altijd van uwe Kv.g. heeft ondervonden.

Dan, genadige heer, wil ook ik mijn trouw tonen en mijn hofkleed verdienen: ik heb gehoord, dat U na het aflopen van deze belasting[69] een nog hogere wilt opleggen.

---

[66] 'Keurvorstelijke genade'; ook Luther kort dit af.

[67] De rentmeester.

[68] Johannes Lang.

[69] Een accijnsbelasting op drank die erg veel kwaad bloed had gezet.

Als uwe Kv.g. de bede van een arme bedelaar niet wil verachten dan verzoek ik U, het in Gods naam niet zover te laten komen. Het is mij, en velen die U welgezind zijn met mij, een groot verdriet, dat deze belasting uwe Kv.g. de laatste tijd zoveel van uw goede naam en van uw bemindheid gekost heeft.

God heeft U met een groot verstand begiftigd, misschien ziet u verder in deze dingen dan ik zelf of uw andere onderdanen, maar het kan toch soms zo zijn, dat een groot inzicht door een geringer terecht gewezen wordt, (ook daarom) opdat niemand zich op zichzelf verlaat, maar alleen op God onze Heer.

Moge Hij U gezond en wel voor ons bewaren, en na dit leven uw ziel in zaligheid. Amen.

Uwe Kv.g.'s onderdanige kapelaan[70]

Dr. Martinus Luther, Wittenberg

OVER DE BRIEF AAN JOH. LANG

VAN 11 NOVEMBER 1517

Een paar dagen later, op 11 november, Luthers doopdag, schreef hij aan zijn goede vriend Lang een brief die over niets anders dan de stellingen gaat. Er blijkt uit, dat Luther behoorlijk nerveus is over de reacties erop in de invloedrijke Erfurter wetenschappelijke kringen. Hij verzekert zijn vriend en tegelijk ook zichzelf al bij voorbaat, dat hij zich van de reacties daar niets zal aantrekken, ze zullen het allemaal wel weer te onbezonnen vinden. Maar tussen de regels door is zijn bezorgdheid toch goed merkbaar. Hij is ook met zichzelf in discussie, hij zal zich vaak afgevraagd hebben of het wel goed was wat hij deed, vandaar dat aan het eind het woord 'aanvechtingen' weer opduikt. Uit alles blijkt wel, dat hij eruit is gekomen en ook dat hij toen al best wist wat hij aangericht had, al overzag hij de gevolgen natuurlijk nog lang niet.
Zijn vriend daar in Erfurt moet heel goed begrepen hebben wat er in hem om was gegaan, hij kende Luther 'langer dan vandaag'. Daarvan getuigen brieven als van 29 oktober 1516, van 8 februari en 1 maart 1517.

Brief aan Johannes Lang[71]
1 november 1517

Heil in Christus!

Nog eens zend ik u, mijn zeer eerwaarde vader in Christus, een reeks 'paradoxen'[72]. Als de theologen bij jullie daar er aanstoot aan nemen en net als nu ineens overal gedaan wordt zeggen, dat ik te vrijmoedig en hoogmoedig ben geweest om zo hals over kop met mijn mening voor de dag te komen en anderen te veroordelen, dan antwoord ik bij voorbaat via jou en deze brief: ik zou het bijzonder waarderen, wanneer zij die mij lichtzinnigheid en overhaaste roekeloosheid verwijten zelf in hun doen en laten een rijpe bescheidenheid en bedachtzame ernst zouden ten toon spreiden. Ze zijn er wel erg gauw bij met hun bezwaar tegen die 'ondeugd' van mij!

---

[70] Bij Luthers professorenambt hoorde ook preekdienst in de stadskerk.

[71] De adressering van de brieven is meestal uitvoerig en vergelijkbaar met onze titulatuur, vaak iets persoonlijker. In dit geval verdient dat element extra aandacht, omdat Luther er zijn vriendschap met Lang in uitdrukt.

Hij wil echt over hem heen zijn scherpte richten op diens collega's in Erfurt:

'Aan de oprecht vrome Johannes Lang, Licentiaat in de heilige iii theologie, Augustijner Eremiet te Erfurt, mijn zeer beminde in Christus.'

[72] Vergelijk de brief van 4 september 1517 waarin hij speelt met de woorden 'paradox' en 'kakodox'.

Ik vraag me toch af, waarom ze nu niet eens met dezelfde ogen naar die Aristoteles van ze kijken kijken, hoe komt het dat ze daarin niet regel voor regel een Momus[73] in het kwadraat herkennen! Die heiden achten ze hoog, ze lezen en citeren hem, hoewel bij hem juist die 'ondeugd' van een vrijmoedig en scherp oordeel zo'n grote plaats inneemt.

Waarom roep ik als christen zo'n ongenoegen op, terwijl ik niets anders doe dan hij, die hooggeroemde Aristoteles? Of mag een zee van die ondeugd wel bij Aristoteles en een druppel ervan niet bij mij?

Bovendien: waarom haten en veroordelen die scholastische geleerden zichzelf dan niet, zijn ze veel anders dan critici[74]? Zij mogen wel ieders mening aanvallen, ik mag het niet. Waarom matigen zij zich niet wat in hun oordeel over mij, waarom wachten zij niet wat bescheidener de loop van de dingen af?

Zo zie je toch hoe wij mensen zijn, altijd onrechtvaardig, altijd bezig om haastig de splinters uit het oog van de broeders te verwijderen, en intussen scheppen we behagen in de balk in eigen oog. Alle aandacht voor de ondeugd van een ander, maar we slikken het als het bij ons om een kameel van een ondeugd gaat!

Ik beschouw hen die op die manier kritiek oefenen als duistere geesten, ze zijn het eigenlijk ook. Ik trek me er dus niets van aan of hun iets goed of niet goed lijkt. En wat die brutaliteit of die bescheidenheid in mijn optreden aangaat: of ik nu nog brutaler word of iets bescheidener, de waarheid wint daardoor toch niet aan waarde? Eén ding hoop ik echt: dat jullie niet gaan discussiëren over de gebreken van de schrijver, maar dat jullie begrijpen waar het in mijn uitlatingen en stellingen werkelijk om gaat, zitten daar gebreken in, laat ze me zien!

Iedereen weet toch dat er nu eenmaal niets nieuws naar voren komt zonder enige vorm van hoogmoed en strijdlust. Als de deemoed in eigen persoon zelf iets nieuws zou willen proberen, dan zou ze ook meteen van hoogmoed beschuldigd worden door hen die het er niet mee eens zijn. Waarom anders zijn Christus en de martelaren gedood? Waarom hebben kerkvaders zo onder afgunst en nijd geleden? Toch zeker omdat ze trotse verachters van de oude, eerbiedwaardige wijsheid leken? Of omdat ze zulke nieuwe dingen naar voren brachten zonder eerst te rade gegaan te zijn bij hen die de oude wijsheid in pacht hadden.

Ze kunnen van mij niet verwachten, dat ik in alle nederigheid (lees: huichelachtigheid!) eerst hun raad en fiat zou vragen vóór ik zoiets naar buiten breng. Wat ik doe hangt niet af van wat mensen beijveren of adviseren, maar van God. En als het echt een werk van God is, wie kan het dan weren, zo niet, wie kan het bevorderen? Heilige Vader die in de hemel zijt, niet mijn, niet onze, maar uw wil geschiede, amen.

Tenslotte: vergeet niet, je in je voorbeden ook voor mij tot Hem te richten, zoals ik het doe voor jou, opdat onze Heere Jezus ons helpt en met ons onze aanvechtingen draagt. Niemand kent die beter dan wijzelf.

Vale, uit ons klooster in Wittenberg,

St. Maarten 1517. Broeder Martinus Eleutherius[75]. (maar een knecht en allerminst 'vrij')[76]

IV. 1518, 1519

[73] Momus is een mythologische figuur die moest proberen zelfs aan Aphrodite (Venus!) een gebrek te vinden. Toen dat niet lukte barstte hij letterlijk van ergernis. Luther doelt hier op Aristoteles' kritische geest.

[74] Luther illustreert het woord 'critici' met de namen van opnieuw Momus en nu bovendien nog Aristarchus de Alexandrijnse taalkundige die zelfs op Homerus kritiek had en symboolfiguur voor alle criticasters werd.

[75] In die tijd begon Luther zijn brieven te ondertekenen met 'Eleutherius' naar het voorbeeld van vele humanisten die hun namen vergrieksten of in het Latijn vertaalden, zoals Melanchthon die eigenlijk Schwarzerd heette. Bij Luther zit er nog wel wat meer achter, want. eleutherius betekent 'vrij', vandaar de opmerking die hij er tussen haakjes achter zet.

[76] P.S. Aesticampianus geeft hier college in de humanistische studiën, op een salaris uit de openbare, keurvorstelijke kas!

Spalatinus vroeg vaak om advies aan docenten van de universiteit, soms voor zichzelf, soms ook om op zijn beurt als hofprediker de keurvorst van advies te kunnen dienen. Ditmaal heeft hij én bij Karlstadt én bij Luther geïnformeerd naar de beste methode van Bijbelstudie. Daarbij gaat het duidelijk om zijn eigen betrokkenheid, die zaak leeft in zijn omgeving en hij wil eraan deel hebben.

Karlstadt schrijft een kort briefje terug waarin hij op het boek van Augustinus over de letter en de geest wijst. Luther gaat er in de nu volgende brief uitvoeriger op in. Er staan dingen in die hij vroeger ook al tegen zijn goede vriend Spalatinus geuit had, vooral over Erasmus. Wel is hij met die uitlatingen nu nog voorzichtiger dan vroeger. Belangrijk is de brief voor ons vooral, omdat wij hier een samenvatting hebben van Luthers exegetische werkwijze in die jaren.
Zijn bescheidenheid is niet gespeeld. Hij weet zich in kennis de mindere van de grote 'humanisten' die zich intens met de grondtalen van de Bijbel bezighielden. Hij is de theoloog die het als exegeet, wel van hun werk hebben moet, maar dan zijn eigen weg moet gaan. Zonder die studie kan het niet, maar het moet samengaan met een open oor en open hart voor wat die teksten ons in Gods naam te zeggen hebben. Het gaat er niet om nu eens een andere methode te proberen, maar om de tekst zijn werk aan ons te laten doen en om dat werk niet in de weg te staan. Dat is geen stichtelijke inleiding, maar diepe overtuiging: 'Geloof me, ik heb het zo ervaren' ('experto crede'!) roept hij uit. Spalatinus moet het belang van de brief zeer goed begrepen hebben. Hij heeft, hem bewaard en er later in het Grieks boven geschreven: 'Inleiding in de theologie'!

Brief aan Spalatinus

18 januari 1518

Beste Spalatinus,

Tot nu toe heb je mijn advies gevraagd in zaken die ik kon overzien of waarover ik ook zonder dat wel iets durfde te zeggen. Maar nu vraag je om een richtlijn bij het doorvorsen van de Schrift, en daarmee vraag je iets dat mijn krachten verre te boven gaat. Ik zoek zelf naar leiding in dat ontzaglijke gebied. Juist hierover zijn de meningen zeer verdeeld, ook onder de knapste geleerden.

Neem Erasmus die openlijk stelt, dat Hieronymus dé theoloog van de kerk is. Als ik Augustinus daartegenover stel, zit ik meteen al in een verdachte hoek, niet alleen omdat ik Augustijner ben, maar ook omdat ik dan inga tegen het wijd verbreide en geaccepteerde oordeel van Erasmus, 'dat het ongepast is, Augustinus met Hieronymus te vergelijken'. Anderen hebben weer andere meningen. Ik waag mij vanwege mijn beperkte kennis en geringe gaven op dit gebied niet graag aan een eigen oordeel in zo'n belangrijke zaak. Bovendien wil ik Erasmus hoog houden tegenover hen die de letterenstudie[77] haten of er te lui voor zijn. Ik bescherm hem zo goed ik kan en ik wacht mij er wel voor iets los te laten over die dingen waarin ik met hem van mening verschil om de afgunst tegen hem niet ook nog met mijn stem te versterken. Ook al is er naar mijn mening bij Erasmus heel wat te vinden wat niet strookt met de kennis van Christus, maar nu spreek ik als theoloog en niet vanuit het gezichtspunt van de grammaticale deskundigheid, toch is het zeker zo, dat Hieronymus zelf, door hem zo hoog geprezen, niet meer geleerdheid of inzicht vertoont dan hij. Daarom: we zijn geen vrienden meer als je mijn oordeel over hem aan een derde kenbaar maakt. Ik weet wat ik zeg als ik je daartoe dringend maan. Je weet, dat velen met

[77] 'Letterenstudies' koos ik als vertaling van 'bonae literae', de vaste uitdrukking voor de 'humanistische', vooral op de kennis van de oude talen gerichte deskundigheid van die dagen, waarover al in de Inleiding gesproken is.

kracht een gelegenheid zoeken om de letterenstudies te belasteren. Houd mijn woorden dus geheim en geloof ze ook niet eerder dan na eigen onderzoek. Wil je nu inderdaad mijn manier van werken leren kennen, dan zal ik je dat als mijn beste vriend niet onthouden, maar ook hierin mag je mij alleen volgen na eigen studie en onderzoek.

Eén ding staat vast: je kunt in de Schrift niet alleen met hard studeren en scherp inzicht doordringen. Het begint bij het gebed, waarin je de Heere smeekt om naar zijn welbehagen iets te laten geschieden door jou, tot zijn eer en niet tot eer van jezelf of enig ander, en dat Hij je in zijn ontferming het ware inzicht moge schenken in zijn eigen woorden.

Niemand immers heeft de woorden van God in zijn macht dan alleen Hij die ze zelf gesproken heeft. Zoals Hij zegt: 'zij zullen allen door God geleerd zijn' (Joh. 6: 45). Je moet dus niet vertrouwen op je eigen inspanning en inzicht, maar alleen bouwen op de inwerking van de Geest. Geloof me, ik heb het ervaren. Als twijfeling je te pakken heeft, lees dan de Bijbel van begin tot eind, om je eerst de eenvoudige gang van de geschiedenissen eigen te maken. Bij dat werk, ik denk trouwens dat je dat allang gedaan hebt, kan Hieronymus zeker van nut zijn, zowel zijn brieven als zijn commentaren. Maar tot het kennen van Christus en de genade van God, dus tot het inzicht door de Geest in wat er daarin verborgen ligt, lijken mij Augustinus en Ambrosius een beter geleide, vooral omdat Hieronymus in het kielzog van Origenes teveel in de allegorieën verzeilt[78]. Ik wil dat toch kwijt, ondanks Erasmus' oordeel over hem. Je vraagt immers naar mijn mening en niet naar die van hem.

Je kunt, als mijn methode je aanspreekt, het beste beginnen met Augustinus' 'De Spiritu et litera' ('Over de Geest en de letter'), in de uitgave van onze Karlstadt, die harde werker die het bovendien van voortreffelijke aantekeningen heeft voorzien. Dan het boek Contra Julianum en ook dat tegen de twee brieven van de Pelagianen. Dan Ambrosius' 'De vocatione gentium' ('Over de roeping van de volken'), een boek dat naar stijl, inzicht en tijdrekening aan een ander moet worden toegeschreven maar dat toch van grote geleerdheid getuigt.

Later meer, wanneer dit je bevalt. Vergeef me nogmaals dat ik het gewaagd heb, met voorbijgaan van zulke grote geleerden, mijn methode naar voren te brengen.

Tenslotte zend ik je Erasmus' 'Apologie'[79]. Ik betreur het zeer, dat er zo'n rel is ontstaan tussen die vorsten-op-het-gebied-van-de-letterenstudie. Erasmus wint het ruim, hij schrijft ook beter, ook wel erg scherp, al doet hij er tegelijk alles aan om de vriendschap te bewaren. Vale, beste Spalatinus,

uit ons klooster,

op St. Prisca, de dag waarop ik je brief ontving

Br. Martinus Eleutherius

BRIEF AAN DE BISSCHOP VAN BRANDENBURG

Luther had op 31 oktober aan de aartsbisschop geschreven. Nu schrijft hij aan de bisschop, die direct verantwoordelijk was voor de diocees waarin Wittenberg lag, over zijn stellingname ten aanzien van de aflaten. Zijn nadere uiteenzettingen ('Resolutiones') zendt hij mee. Op het eerste gezicht lijkt de brief nogal tam en onderdanig. Dat komt ook wel doordat wij van het aanslaan van de stellingen achteraf zo'n heldendaad gemaakt hebben. Luther heeft zelf het gevoel gehad er haast tegen zijn wil in betrokken te zijn. Bovendien

---

[78] Eigenlijk slaat er 'omdat hij teveel 'origeniseert' (= allegoriseert)'.

Origenes (3e eeuw) gaf veel aandacht aan het Oude Testament, maar ging ook erg ver in de allegorische, overdrachtelijke uitleg ervan waardoor hij de teksten vaak geweld aandeed.

[79] Erasmus lag overhoop met de belangrijke Franse humanist Faber Stapulensis (Lefèvre d'Etaples); ze waren het oneens over de vraag of de Brief aan de Hebreeën oorspronkelijk al of niet in het Hebreeuws geschreven was.

wilde hij echt nog niets vaststellen maar de discussie erover op gang brengen. Of zijn, stellingen daar nu zo geschikt voor waren en hier en daar meer op een proclamatie leken doet daar niets aan af. Zonder flink uitdagende stellingen krijg je geen goede discussie! Dat hij het echt zo bedoeld heeft maakt deze brief duidelijk; tegelijk komt er ook hier weer telkens iets anders boven drijven. Dan krijgt de brief een felle toon die de bisschop nog wel eens de wenkbrauwen zal hebben doen optrekken. Op die momenten is alle tamheid en onderdanigheid verdwenen.

Luther verwachtte ook nogal wat van deze bisschop. Hij was zelf een 'humanist' en bevorderde de modernisering van de universiteit zoveel hij kon, hij hield zichzelf met talenstudie bezig en schreef gedichten in klassiek Latijn. Hij hoopt bij deze man een open oor te vinden voor zijn in deze brieven telkens weer opvlammende protest tegen de theologische hoofdstroom van zijn dagen. Veel zal het niet uitgehaald hebben. De bisschop had weinig speelruimte, vertrok al in 1521 naar Navelberg en stierf in 1522.

Brief aan de bisschop van Brandenburg

18 februari 1518

Zeer geachte Bisschop,

Toen onlangs in onze omgeving zulke nieuwe en ongehoorde leerstellingen te horen waren over de apostolische (pauselijke) aflaat, dat geletterden en ongeletterden zich er allerwege over verwonderden en opwonden, werd mij door vele bekenden en onbekenden gevraagd wat ik van deze nieuwe, om niet te zeggen onbehoorlijke, uitingen dacht. Wat moest ik doen? Het is niet mijn taak om in zo'n zaak iets te poneren. Ik zag er ook tegenop de aflaatpredikers tegen te spreken, men moet toch hopen dat men hun prediking zoveel mogelijk als waar kan blijven beschouwen.

Toch bleven zij erbij en zij bewezen mij met zulke duidelijke argumenten hoe vals en hol die aflaatprediking was dat zij mij, ik beken het eerlijk, in een hoek dreven, zodat ik geen kant meer uitkon.

Om nu beide kanten een eindweegs tegemoet te komen leek het mij het beste om niet meteen maar de ene kant toe te stemmen en de andere tegen te spreken, maar eerst over deze belangrijke zaak te disputeren, tot de heilige kerk zou uitmaken hoe men dit moet zien. Ik schreef stellingen en nodigde iedereen openlijk uit, bovendien de geleerden persoonlijk met de vraag om eventueel schriftelijk te reageren. Ik was ervan overtuigd dat ik noch de Bijbel, noch de leraren van de kerk, noch het canoniek (kerkelijk) recht zelf tegen mij had, enkele canongeleerden, die zich overigens niet op een wetsartikel konden beroepen, er, enkele scholastieke theologen daargelaten.

Het is toch waanzin, wanneer in de kerk van God dingen gepredikt en gehoord kunnen worden die Christus en de kerk belachelijk maken in de ogen van afvalligen zonder dat wij ze van repliek zouden kunnen dienen op hun kritische vragen?

Voor die (genoemde) scholastische geleerden staat het vast, dat er bij de aflaat geen geloof nodig is. Dat is een opvatting die geheel voor hun rekening is. Het is een vast gezegde dat het schandelijk is, wanneer een jurist spreekt zonder zich op een wetsartikel te kunnen beroepen, maar het is nog veel erger als een theoloog dat doet. En dan bedoel ik in hun geval niet iets uit Aristoteles, daar praten ze veel, heel veel, teveel over, maar een bewijsgrond in onze zin, dus uit de Schrift, of het kerkrecht of de kerkvaders.

Het leek mij toe dat het zeker tot mijn plicht en bij mijn ambt hoorde om over deze nog zo onzekere kwesties te disputeren, omdat zij veel kwaad kunnen als zij ten onrechte als waarheden geponeerd worden. Waarom zouden wij dat niet mogen, als de scholastici mogen disputeren over zeer heilige zaken, waaraan eeuwenlang geen christen getwijfeld heeft!

Wat voor godsvrucht is dat en wat voor een laaghartige ‘eerbied’, niet te willen disputeren over de kerkelijke en pauselijke macht en die alleen maar in dankend stilzwijgen te aanvaarden. Laten ze dan liever ophouden met hun lichtzinnige disputen over de macht en de wijsheid en goedheid van Hem die die macht aan de kerk gegeven heeft. Daar past dankbaar stilzwijgen, maar niets is zo verborgen in Gods majesteit of in het geheim van de menselijke ziel of ze hebben er met hun gepeuter in zitten knoeien. Ze hebben op die manier de liefde en de eerbied voor God in de harten van talloze mensen gedoofd. Maar daarover later meer.

Ik riep dus iedereen in de arena, maar niemand kwam. Toen merkte ik dat mijn stellingen zich veel wijder verspreidden dan ik gewild had en dat ze in brede kringen niet als disputatiethesen, maar als uitspraken opgevat werden. Daardoor was ik tegen mijn wil en verwachting in wel gedwongen om in alle onervarenheid nu nadere uitleggingen en bewijsvoeringen publiek te maken. Ik sta liever om mijn onkunde te kijk, dan dat ik mensen op een dwaalspoor breng doordat ze al deze stellingen voor waarheden houden, terwijl er bij zijn waarover ik twijfel, van sommige weet ik het niet, van andere neem ik afstand, er is dus geen sprake van dat ik ze als onomstotelijke waarheden onderschrijf. Ik onderwerp ze aan het oordeel van de kerk.

Zeer geachte bisschop, door Christus’ genade bent u mijn ‘ordinarius loci’ zoals dat heet[80], kl hebt een hart voor de goeden en ontwikkelden[81], daar wordt algemeen hoog van opgegeven. U eert en helpt hen in deemoedige menselijkheid bijna tot voorbij de grens van wat nog met uw bisschoppelijke waardigheid in overeenstemming te brengen is. (Houdt u me de vleierij ten goede, ik prijs de gaven van Christus in u.) Daarom is het toch zeer terecht u, die het officiële opzicht hebt over de wetenschappelijke arbeid die hier verricht wordt, allereerst aan te bieden wat ik heb uitgewerkt.

Ik verzoek u, genadige heer, mijn pogingen welwillend te willen aanvaarden; iedereen moet weten dat ik geen ‘drieste’ waarheden heb willen verkondigen, daarom bezweer ik u om uw pen te grijpen en erin te schrappen waar u dat nodig acht, of ook alles in het vuur te gooien. Dat maakt mij niets uit. Ik weet dat Christus mij niet nodig heeft en ook zonder mij wel zal laten bekend worden wat voor zijn werk van nut is. Als dit werk zijn werk niet is, dan moet het ook mijn werk niet zijn. Gregorius van Nazianze zegt, dat het voor grote zondaren zelfs niet veilig is om in de kerk de waarheid te verkondigen, met dat voor ogen zeg ik: ik heb niet willen verkondigen, ik heb willen disputeren! Ja disputeren, niet verkondigen, en ook dat disputeren slechts met schroom! En dat zeg ik niet omdat ik de bullen en dreigingen vrees van hen die niet gehinderd door enige schroom, voor evangelie uitgeven wat ze zelf uitgedokterd hebben. Het is precies hun brutaliteit en hun domheid die mij gedwongen hebben om niet aan mijn schroom toe te geven. Anders had alleen mijn engel mij gehoord. Ik moest het wel doen, om voor niemand een oorzaak van dwaling te zijn. Alleen Hem de eer die gezegend zij in alle eeuwen, die ons beware en leide, lange tijd en tot zegen.

Wenst u mij het beste, zoals ik het u doe.

Uit ons klooster te Wittenberg

18 februari 1518

OVER DE BRIEF AAN SPALATINUS,

15 FEBRUARI 1518

---

[80] De verantwoordelijke bisschop voor die diocees, zoals wij spreken van ‘pastor loci’.

[81] Een zeer duidelijke toespeling op het feit, dat de bisschop de ‘moderne’, humanistische studiën de hand boven het hoofd hield, vooral dus weer de studie van de klassieke talen. Luther ziet in deze bisschop duidelijk ook een verdediger van de nieuwe richting in de theologie, die afstand neemt van Aristoteles en zich oriënteert op Augustinus. Hoe voorzichtig de bisschop is, blijkt uit Luthers brief aan Scheurl van 5 maart.

De nu volgende brief geef ik wat verkort weer. Luther bedankt eerst voor het wildbraad dat de keurvorst beschikbaar gesteld heeft voor een promotiefeest. Dan beantwoordt hij twee nieuwe vragen van Spalatinus. De eerste gaat over de innerlijke houding bij het bedienen van het misoffer en het doen van goede werken. Luther vat wat hij daarover zegt zo samen:
'Bij beide moet je vertwijfelen en vertrouwen: vertwijfelen aan jezelf en je eigen werk, vertrouwen op God en zijn barmhartigheid. Hoe vaak je het misoffer wil bedienen en wat je verder wilt doen, dat moet je zelf weten zonder scrupuleuze krampachtigheid, in het vaste geloof dat zulk werk op zich de Heere God niet behagen kan, al lijkt het nog zo goed, groot en zwaar, het gaat niet om jou en jouw eer, maar God werkt in jou tot zijn eer, zijn barmhartigheid wordt in ons geprezen.'
De tweede vraag betreft opnieuw de werkingskracht van de aflaten. Tegenover zijn goede vriend uit hij zich vrijer dan in zo'n officieel schrijven, maar zodra hij weer echt verontwaardigd wordt, is er niet veel verschil in toon en inhoud:

Uit de brief aan Spalatinus

van 15 februari 1518

… Die zaak hangt nog. En mijn disputatie dobbert tussen golven van laster, maar twee dingen wil ik wel kwijt, allereerst aan jou en aan onze vrienden, totdat wat ik nu ga zeggen gepubliceerd is.

Op het ogenblik zie ik het zo, dat aflaten een illusie zijn en slechts nut hebben voor hen die de weg van Christus lui liggen te verslapen.

Ook al is Karlstadt het met deze mening niet eens, toch geloof ik, dat ook hij er geen hoge dunk van heeft.

Om die illusie te verstoren heb ik mij in dat gevaarlijke disputatielabyrinth (doolhof) begeven en zeshonderd minotaurussen tegen mij in het harnas gejaagd[82].

Er mag geen twijfel aan bestaan, dat zeggen ook mijn tegenstanders en de hele kerk, dat barmhartigheid doen en de naaste helpen onvergelijkelijk veel beter is dan aflaten. Het is je dan ook geraden geen aflaten te kopen maar om te zien naar armen en behoeftigen en dan aan hen te geven wat je aan aflaten had willen besteden. Ik ben er zeker van, dat wie een arme in de steek laat om een aflaat te kopen de toorn van God verdient! Maar hierover kun je meer lezen als ik de 'Resolutiones' heb uitgegeven[83].

Tot die uitgave ben ik genoodzaakt door hen die mij in allerlei verband voor ketter schelden. Ze razen zo, dat ze de Wittenbergse universiteit vanwege mij ook al door het slijk halen en voor ketters uitmaken. Ik doe erg mijn best mij in te houden en niet tegen Christus te zondigen door hen te verachten. Ze zijn zo zonder enig benul van de klassieke en Bijbelse letteren, dat het pijnlijk is om met hen in het krijt te treden. En juist die onwetendheid maakt ze zo ongelooflijk brutaal. Weet wel dat ik het erg betreur, dat die vervalsers en vele anderen een nieuw idee gelanceerd hebben door te beweren, dat alles wat ik gedaan heb door onze vorst is opgezet om de aartsbisschop van Maagdenburg dwars te zitten.

Wat moeten we doen om hem dit niet ter ore te laten komen? Ik vind het afschuwelijk, dat er door mijn toedoen verdenking op hem komt te rusten en dat er daardoor verwijdering zou kunnen ontstaan tussen die twee grote mannen. Ik kan het verdragen, wanneer de

[82] Een beeld uit de mythologie: koning Minos bouwde als koning van Kreta het labyrinth waarin de woeste stier, de Minotaurus huisde. De Atheners moesten hem elke negen jaar zeven jongens en zeven meisjes geven als offer voor de Minotaurus totdat Theseus de Minoraurus versloeg.

[83] Door Luther hier probationes genoemd, bewijsvoeringen. De uitgave ervan werd nog opgehouden door de bisschop van Brandenburg (zie de vorige en het eind van de volgende brief). Luther gaf echter nog in datzelfde voorjaar een geschrift uit dat voor iedereen bestemd was en waarin hij in het Duits uitlegde waar het in de 95 stellingen eigenlijk om ging: De 'sermon von Ablass und Gnade'; zie ook Luthers eigen opmerking hierover in de brief van 5 maart.

keurvorst mij aan een disputatie of proces wil laten onderwerpen (maar dan wel met een vrijgeleide!), maar ik wil niet dat ze hem onschuldig in de haat tegen mij betrekken. Het is een verschrikkelijk soort mensen, een volk dat de duisternis liefheeft en het licht haat. Joh. Reuchlin hebben ze driemaal tegen zijn wil voor het kerkelijk gerecht gesleept, ik nodig mijzelf uit voor een discussie, maar ze zijn bang en ze belasteren mij omdat ze inzien dat ze zich niet kunnen verdedigen.

Gegroet, en trek je maar niet teveel aan van mijn overbodige breedsprakigheid. Met een vriend bepraat je veel.

Uit ons klooster, 15 februari 1518

br. Martinus Eleutherius

OVER DE BRIEF AAN SCHEURL,

5 MAART 1518

Christoph Scheurl was een jurist die met tal van belangrijke humanisten in verbinding stond. Hij was rector geweest van de universiteit van Wittenberg in haar beginjaren en werd later magistraat in Neurenberg. Daar ontstond spoedig een kring van mensen die Luther steunden. Een Van hen was Albrecht Dürer. Luther meldt in deze brief de ontvangst van een geschenk van Dürer. Het is een wonderlijk idee, dat ook Luther houtsneden of gravures van Dürer in handen heeft gehad. Men vermoedt dat het de houtsneden van 1511 geweest zijn, in elk geval Bijbelse voorstellingen, naar aanleiding van de lijdensgeschiedenis of passages uit het boek Openbaring,

Brief aan Christoph Scheurl in Neurenberg

5 maart 1518

Beste Christoph,

Ik heb twee brieven van je ontvangen, de één in het Latijn, de ander in het Duits en tegelijk daarmee een geschenk van de vermaarde Albrecht Dürer, tenslotte nog een Latijnse en Duitse druk van mijn stellingen. Je vraagt waarom ik je die niet zelf gestuurd heb. Mijn antwoord is, dat ik niet van plan was ze publiek te maken en dat ook helemaal niet wilde. Ik wilde alleen maar met een paar mensen hier erover confereren, als men ze afwees zou ik ze laten vervallen; accepteerde men ze, dan zou ik ze uitgeven. Maar nu zijn ze tegen mijn verwachting in gedrukt en vertaald, zodat ik er spijt van heb dat ik ze heb uitgebracht. Niet dat ik het geen goede zaak vind dat de waarheid aan het volk bekend wordt gemaakt, daar streef ik juist naar, maar deze methode is er niet geschikt voor om de mensen dingen bij te brengen.

Over sommige punten uit de stellingen sta ik zelf nog in dubio, in elk geval had ik bepaalde dingen anders en krachtiger gezegd, ook dingen weggelaten, als ik geweten had dat dit zou gebeuren. In elk geval heb ik door die snelle verbreiding gemerkt, hoe men in brede kring over de aflaten denkt, al hield men dat stil ‘uit vrees voor de Joden’ (Joh. 7: 13).

Ik moest nu wel nadere overwegingen opstellen die ik echter nog niet mag uitgeven, omdat de eerwaarde bisschop van Brandenburg, wiens raad ik ingewonnen heb, het erg druk heeft en mij nu al lang ophoudt.

Als de Heere mij er de rust voor geeft wil ik in het Duits een boekje uitgeven over de werkingskracht van de aflaten als vervanging van de veel te vage [95] stellingen. Ik twijfel er geen ogenblik aan, dat het inderdaad zo is, dat het volk bedrogen wordt, niet door de aflaten op zich, maar door het gebruik dat ervan gemaakt wordt. Ik zal je het boekje sturen zodra ik ermee klaar ben.

Verder vraag ik je, de eminente meester Albrecht Dürer van mij te groeten en hem te zeggen dat ik met grote dank aan hem denk. Wel vraag ik jullie om jullie overdreven opinie over mij te laten voor wat die is en niet meer van mij te verwachten dan ik kan. Ik ben niets, kan niets en word dagelijks meer 'niets'!

Onlangs schreef ik nog aan dr. Eck en ook aan jullie allen, maar ik denk, dat die brief niet is aangekomen. Ik zou bijzonder graag willen, dat het boekje met de in München gehouden preken van onze pater vicarius [Staupitz], dat onlangs is uitgegeven, bij jullie nog eens zou worden gedrukt. Daar zien wij hier echt naar uit.

Gegroet in de Heer

Wittenberg, 5 maart 1518

Br. Martinus Luther

OVER DE BRIEF AAN JOH. LANG,

21 MAART 1518

Weer een brief aan Johannes Lang, Luthers vroegere studiegenoot en collega, die al op 11 november een exemplaar van de stellingen van hem gekregen had. De spanning groeit, maar het gewone werk gaat door getuige het begin en het eind van deze brief.

Voor het eerst horen wij, dat studenten zich in de zaak roeren. Luthers reactie is interessant als men let op het feit dat zijn verontwaardiging vooral het onrecht geldt dat de verkoper van Tetzels stellingen is aangedaan.

De reis naar Heidelberg die in het begin genoemd wordt, hangt samen met het kapittel van de Augustijnen dat daar gehouden werd en waar Luther als provincie-vicarius verwacht werd. Bovendien stond de kwestie die hij had aangezwengeld op de agenda. Van de Augustijnen had Luther niet veel te vrezen, maar de reis erheen was gevaarlijk, temeer omdat hij naar ordevoorschrift te voet moest gaan. Een 'toevallig' ongeluk lag maar al tezeer voor de hand.

Brief aan Johannes Lang, Erfurt

21 maart 1518

Eerwaarde pater,

Ik heb jou en nog enkele anderen een paar katernen gezonden van Karlstadts commentaar op *De Spiritu et litera*[84], ik weet alleen niet precies meer hoeveel en aan wie. Als je alles gekregen hebt moet je er negen hebben, namelijk A, B, C, Cc, Ccc; Di, D, E, F. Heb je er minder, schrijf het even, dan vul ik het aan. Tot zover is de druk gevorderd, want dr. Karlstadt is ziek geworden en hij is het nog, daarom moest hij dit werk laten liggen.

De aflaatprekers fulmineren tegen mij van de kansels, ze kunnen niet genoeg onheilspellende scheldnamen voor mij verzinnen. De één bedreigt mij met de brandstapel binnen vijftien dagen, de ander binnen een maand, ze geven tegenthesen uit, ze zullen nog eens barsten van woede. Maar ik zal gehoorzaam te voet reizen, via Erfurt, maar wacht niet op me, want ik kan pas vertrekken op de derde dag na Quasimodogeniti[85]. Onze vorst, die bijzonder positief staat tegenover de nu stevig georganiseerde opzet van de theologische studie, heeft Karlstadt en mij ongevraagd krachtig in bescherming genomen en hij zal onder geen beding toestaan, dat ik naar Rome gesleept word[86]. Dat weten de anderen heel goed en tot hun grote ergernis.

---

[84] Het boek van Augustinus 'Over de letter en de geest', zie o.a. de brief van 18 januari 1518.
[85] De eerste zondag na Pasen.
[86] De keurvorst had goede gronden voor een weigering Luther uit te leveren, want het concilie van Bazel (1431-1449) had vastgesteld, dat de paus in derde instantie wel de beslissing had, maar dat het vonnis moest worden

Voordat je er geruchten over bereiken wil ik je vast bij voorbaat op de hoogte brengen van het verbranden van de stellingen van Tetzel, dan kan het verhaal ook niet meer op de gebruikelijke manier aangedikt worden. De studenten hier zijn uit afkeer van de oude scholastische methode en uit verlangen naar de Bijbel zelf, misschien ook wel wat uit sympathie voor mij, naar een man toegegaan van wie zij ontdekt hadden dat hij uit Halle gekomen was, gestuurd door Tetzel die de auteur van die stellingen zou zijn. Ze maakten hem bang: hoe haalde hij het in zijn hoofd om zulke dingen hier naar toe te brengen. Een paar exemplaren kochten zij van hem, maar ze hebben hem er ook een heel stel afgepakt. Toen maakten ze bekend, dat ieder die de verbranding van Tetzels stellingen wilde bijwonen om twee uur naar de markt moest komen. Daar hebben ze de hele rest, zo'n 800 exemplaren, verbrand, zonder medeweten van de keurvorst, van de senaat of van één van ons. Ik ben erg ongelukkig over het onrecht dat die man door mensen van ons is aangedaan. Ik heb er geen schuld aan, maar het zal allemaal wel weer op mijn rekening geschreven worden. Overal maakt men veel drukte over deze zaak, de tegenstanders natuurlijk het meest en niet geheel ten onrechte. Wat er uit voortkomt weet ik niet, in elk geval wordt het gevaar er voor mij steeds groter door.

Iedereen zegt, dat Dr. Conrad Wimpina[87] de auteur van de stellingen is en ik ben daar ook zeker van. Daarom zend ik je een exemplaar dat aan het vuur ontkomen is, dan kun je zelf zien hoe waanzinnig ze tegen mij tekeer gaan.

Overigens: ons universitaire bedrijf ontwikkelt zich zo voorspoedig, dat wij mogen verwachten spoedig colleges te kunnen aanbieden in de twee, ja drie talen, dan ook over Plinius, wiskunde, Quintillianus, en nog een aantal belangrijke zaken, nadat van de roosters de nutteloze colleges over Petrus Hispanus[88], Tartaretus en Aristoteles verdwenen zijn. Met dit alles is ook de keurvorst zeer ingenomen; het is al in de raad behandeld. Mijn groeten aan de paters en fraters; groet ook p. magister Usingen en Joh. Nathin van mij.

Wittenberg, op de dag van St. Benedictus, 1518

Br. Martinus Luther

FRAGMENTEN UIT EEN BRIEF AAN JOHANNES SYLVIUS EGRANUS,

24 MAART 1518

Egranus was een geestelijke in Zwickau, een plaats die later nog van zich zou laten spreken door haar radicale gezindheid. Door een hoogleraar van de faculteit te Leipzig waren bezwaren ingebracht tegen de preken van Egranus. Luther heeft hem verdedigd en bemoedigt hem ook nu, na een aantal minder vleiende opmerkingen over de theologische faculteit van Leipzig:

Geen angst voor de onwetendheid! Wees maar niet onder de indruk van die titels van doctoren, universiteiten en magisters, dat is maar de buitenkant. Wees er niet bang voor en kijk wat erachter steekt.

Dat kon hij ook tegen zichzelf zeggen, want uit deze zelfde brief blijkt zijn schrik en teleurstelling over de felle aanval die Johannes Eck uit Ingolstadt op de 95 stellingen gedaan had. Luther had gehoopt, dat uit de ontluikende vriendschap tussen hen een goede

---

uitgesproken in het land van herkomst door gemachtigde rechters uit dat land zelf. Op 9 april werd dit principe, Duitse rechters voor mensen van Duitse afkomst, bekrachtigd op aandringen van de keurvorst.

[87] Het stuk was inderdaad van Wimpina, die voor Tetzels promotie in Frankfurt deze thesen had opgesteld. Wimpina was eerder rector van de universiteit van Leipzig geweest en had altijd wat tegen Wittenberg gehad, evenals Wittenberg wat tegen hem, vergelijk de brief van 6 mei 1517.

[88] Van P. Hispanus zijn enkele werken over de geneeskunde bekend, maar hier zal het wel gaan over zijn boek over de logica; Tartaretus is weer een commentaar daarop. De ‘Quintillianus’ is een standaardwerk over retorica, een vak dat in verband met de interesse voor de taal weer opkwam. Met de drie talen zijn bedoeld: Latijn, Grieks en Hebreeuws.

relatie had kunnen groeien. Die relatie bestond overigens alleen in een briefwisseling die via Scheurl begonnen was. Eck had Luther via Scheurl een brief en een geschrift van zijn hand gestuurd, Scheurt vroeg Luther (en Karlstadt) om Eck te schrijven. Luther vroeg toen aan Scheurl om aan Eck uit zijn naam de 'Disputatie tegen de scholastische theologie' ter hand te stellen die een maand eerder verschenen was dan de 95 stellingen. Het is zeer goed denkbaar dat Eck, die wel humanistische sympathieën had maar toch een scholasticus is gebleven, toen al niet veel meer zag in een relatie met de Wittenbergse anti-scholasticus!

Toen hij de 95 stellingen in handen kreeg, schreef hij er een fel stuk tegenin. Van dat moment af werd hij tot een van Luthers intelligentste en gevaarlijkste tegenstanders die hem op het dispuut in 1519 in Leipzig tot uitspraken verleidde die hem in de buurt van Joh. Hus brachten. Eck schreef onder de titel 'Obelisken'. Zo noemde men de rechtopstaande streepjes waarmee men in een tekst onechte of verdachte uitspraken aanduidde. Het is duidelijk dat Luther het er erg moeilijk mee heeft gehad zie ook de brief van 19 mei aan Eck zelf, Aan het eind van de brief is het zelfs haast niet uit te maken of hij Egranus of zichzelf moed inspreekt!

Tegen mijn thesen heeft onlangs een geëerde, een echt intelligente en knappe[89] geleerde, met wie ik, en dat verdriet mij nog het meest, door een nog prille maar toch levendige vriendschap verbonden was een reeks 'Obelisken' geschreven. Het is de bekende Johannes Eck, dr. theol., prorector van Ingolstadt, kanunnik van Eichstatt en nu ook prediker in het Augustijnenklooster. Hij heeft al een beroemde naam en is ook door boeken bekend geworden. Als ik de duivel niet kende zou ik mij erover verbazen, hoe grof hij die nog prille en prettige vriendschap verbreekt zonder van tevoren iets te zeggen of te schrijven en zonder afscheid te nemen. Hij heeft dus die 'Obelisken' geschreven waarin hij mij voor een giftige Boheem [Hussiet], ketter en oproerkraaier uitmaakt, hij noemt mij driest en brutaal en dan laat ik de minder zware scheldwoorden nog maar weg. ik ben een sufferd, onkundig en zonder kennis, en een verachter van de paus. Niet anders dan de vreselijkste aantijgingen! Hij noemt mijn naam uitdrukkelijk en citeert uit mijn stellingen en zo zit zijn 'Obelisken' vol met haat en nijd.

Toch had ik dit hondevoer liever maar geduldig willen slikken, maar mijn vrienden hebben mij ertoe gedwongen om te antwoorden; ik publiceer dat niet, maar stuur het hem persoonlijk.

Gezegend onze Heere Jezus, alleen Hem de eer, wij verdienen niet meer dan zulk soort verwarring. Verlies de vreugde niet, broeder, en schrik niet van zo'n opdwarrelend blad[90]. Blijf de mensen leren wat je ze te zeggen hebt, zoals de palmen in Cades, zich oprichtend onder een drukkend gewicht[91].

Brief aan Staupitz

31 maart 1518

Luther zou Staupitz spoedig ontmoeten bij het kapittel van de Augustijnen in Heidelberg, dat deze uit hoofde van zijn functie moest voorzitten. Toch schrijft Luther hem nu vast, als antwoord op een kennelijk ongeruste brief van Staupitz aan hem. Opvallend in deze brief is weer de aandacht voor Taulers theologie, vergelijk de brief van 14 december 1516.

---

[89] Er staat eigenlijk 'erudiet', de uitdrukking doelt op belangstelling voor humanistische studiën.

[90] Het beeld van de schrik voor een ritselend, opdwarrelend blad komt bij Luther veel voor: zo bang waren wij vroeger, zegt hij herhaaldelijk. Het beeld is ontleend aan Lev. 26: 36.

[91] Naar het verhaal dat een palm het beste groeit onder druk. Hier is het verbonden met Pred. 24: 18.

Mijn vader in Christus,

Omdat ik het erg druk heb, schrijf ik maar kort. Ik geloof het graag dat mijn naam bij velen een slechte klank heeft. Vele van die goede mensen beschuldigen mij er al zolang van dat ik rozenkrans, kransgebeden, psalmen en verdere gebeden, ja alle goede werken veroordeel. Dat kreeg ook Paulus te horen van de kant van hen die beweerden dat hij gezegd had: ‘laten wij het kwade doen, opdat het goede eruit voortkome’ (Rom. 3: 8).

Ik volg de theologie van Tauler en van dat boekje dat u laat drukken bij Christian Aurifaber hier in Wittenberg (de Theologia Deutsch). Mijn leer bestaat hierin, dat de mensen op niets anders moeten vertrouwen dan op Jezus Christus alleen, niet op gebeden, verdiensten of eigen werken, want wij worden niet behouden door ‘ons eigen lopen’ (Rom. 9: 16), maar door God Die barmhartig is. Maar ik ben er niet mee begonnen om een goede of slechte naam te krijgen, en dat zal me er ook niet mee doen ophouden. God zal wel zien.

In scholastische kring haten ze mij ook, want ik heb meer vertrouwen in de kerkvaders en de Bijbel dan in hen en dat kunnen ze niet hebben.

Ik lees de scholastici met verstand en niet met gesloten ogen zoals zij plegen te doen. Dat gebiedt de apostel toch ook: beproeft alles en behoudt het goede (1 Thess. 5: 21). Ik verwerp niet alles van ze, maar ik aanvaard ook niet alles. Zo maken die praters uit niets alles, uit een vonkje een vuur, uit een mug een olifant. Met Gods hulp stoor ik mij er niet aan, het zijn en blijven woorden. Scotus, Gabriel (Biel) en anderen mochten best van mening verschillen met St. Thomas, de Thomisten mogen de hele wereld tegenspreken, en er zijn onder de scholastici zoveel secten, zoveel hoofden, zoveel haren op elk hoofd. Zou mij dat dan niet geoorloofd zijn tegenover hen die zichzelf zoveel aanmatigen?

Maar als God werkt kan niemand er iets tegen beginnen, als Hij zijn hand terugtrekt, dan kan niemand meer iets uitrichten.

Gegroet en bid voor mij en voor de waarheid van God, waar die ook maar is.

Wittenberg, vlak vóór het begin van april 1518

Br. M. Eleutherius, Augustijn

Fragment uit de colleges over de brief aan de Hebreeën

Uitleg van Hebreeën 11: 8

"Dat is nu juist de heerlijkheid van het geloof: niet weten waarheen je gaat, wat je doet, wat je lijdt, maar alles: je gevoel, je verstand, al je kunnen en willen gevangen geven en alleen de stem van God volgen; meer je laten leiden en voeren dan zelf leiden.

En zo wordt zichtbaar dat Abraham met deze geloofsgehoorzaamheid het grootste voorbeeld van een evangelisch leven gegeven heeft, toen hij alles achter zich liet, alleen de Heere volgde, het Woord van God de voorrang gaf, het boven alles liefhad en vrijwillig een vreemdeling werd, elk uur van de dag op leven en dood aan gevaren onderworpen."

Dit is een typerende uitspraak voor Luther, hier is de ‘theologie van het kruis’ aan het woord.

Kort hierna zou Luther zelf een weg vol gevaren gaan, de lange reis naar Heidelberg, al min of meer vogelvrij en een openbaarheid tegemoet die evenveel gevaren inhield als er voor Abraham in den vreemde dreigden!

HEIDELBERG

Op 21 april kwam Luther in Heidelberg aan. Het kapittel dat daar samenkwam had allerlei zaken te regelen, maar fungeerde ook als een conferentie. Daarbij waren Luthers denkbeelden het hoofdthema en dat was een duidelijk sein in de richting van de aanhangers van Tetzel, dat men Luther collegiaal zeer ernstig wilde. nemen. Voor het gesprek, dat weer op de gebruikelijke manier in de vorm van een dispuut over stellingen zou plaatsvinden, had Luther een stuk geschreven dat bekend is geworden als de 'Heidelberger thesen'.

Wie de stellingen leest ziet meteen, dat Luther nu inderdaad heel anders en veel dieper op de achtergronden wil ingaan dan hij kon doen in een dispuut over de aflaat, een zijtak van de werkelijke boom. Het gaat om een heroriëntatie van de hele theologie en daarmee van het geloof en zo is het daar ook ervaren, vooral door de jongere theologen van toen; sommige van hen zoals Brenz en Bucer zouden nog een grote rol spelen in de ontwikkeling van de reformatie. Het is een belangrijk stuk, vooral omdat de 'theologia crucis', de theologie van het kruis er zo'n centrale plaats in heeft. Bij de uitwerking daarvan is de invloed van o.a. Tauler weer onmiskenbaar in de nadruk op lijden, wanhopen aan jezelf, tot nederigheid gebracht worden, etc.

Tegelijkertijd weerspiegelt het op veel plaatsen de theologische denkwijze van toen, in die zin dat hij die herhaaldelijk precies omkeert, wat zijn gehoor extra geprikkeld moet hebben. Een voorbeeld is de laatste stelling: 'Gods liefde vindt niet maar schept wat zij liefheeft' (amor Dei non invenit sed creat suum diligibile). Ook de gedachtenwereld van Augustinus en diens terminologie speelt een grotere rol dan later.

Niettemin: de grote lijn van Luthers bedoeling met dit stuk is heel goed herkenbaar. Hij wil op alle manieren uitdrukken dat er een breuk is tussen het kennen van de mens en de wijsheid van God, tussen het doen van God en van de mens. God schept, Hij maakt niet af wat wij hebben voorbereid, noch in het kennen van zijn wezen, noch in het handelen. Al ons kennen en handelen moet door het nulpunt heen. Er is geen sprake van restauratie, maar alleen van vernieuwing, er is geen sprake van aanvulling, maar slechts van het vullen van een leegte. Dat moet geweten worden en dat is het begin van het geloof in de Ene Die zo totaal anders is dan wij in ons knapste denken kunnen verzinnen. Het is niets minder dan een nieuwe geboorte. (Hier haalt Luther zelf in st. 18 Joh. 3: 7 aan!)

Pas door die gebrokenheid heen is er ruimte voor een nieuw bestaan binnen de schelp van het oude. De mens blijft niet passief, maar op dit beslissende punt is hij passief, 'conform' de passie, het lijden van Christus, waarin 'het zwakke van God sterker was dan de mensen', zo I Cor. 1: 25, de kernplaats voor Luthers 'theologie van het kruis'.

Het moeten zeer spannende uren geweest zijn daar in Heidelberg, want hier werd een radicale theologie voorgedragen die niet alleen veel theologiseren van die dagen ontwortelde, maar evenzeer een radicale mensbeschouwing die lang niet alle moderner denkende 'humanistische' geleerden beviel. Niettemin: er was veel begrip en aandacht voor zijn werk, en Luther reisde bemoedigd terug; dat schrijft hijzelf direct na zijn terugkeer in Wittenberg. Om een indruk te geven van wat men daar toen te horen kreeg, volgen hier enkele van die stellingen met hier en daar ook iets van de uitleg die hij daar zoals gebruikelijk bijvoegde en die zeer veel Bijbelse bewijsplaatsen bevat, daarnaast ook veel aanhalingen uit Augustinus:

De mens die denkt, dat hij tot de genade kan komen uit eigen kracht [eigenlijk 'door te doen wat in hem is', faciendo quod in se est, een toen veel gebruikte term] voegt zonde bij zonde en wordt dubbel schuldig.

Wat zullen we dan doen: helemaal niets doen, omdat we anders toch alleen maar zonden doen? Ik antwoord: nee, maar luister hier naar, val op je knieën en bid om genade en vestig alle hoop op Christus. In Hem is ons heil, ons leven en onze opstanding. Dat moet ons

geleerd worden en daarom maakt de wet ons onze zonde bekend, dat besef doet de genade zoeken en verkrijgen. Zó, ja zó 'geeft Hij de deemoedigen genade' (1 Petr. 5: 5) en 'wie zich vernedert die zal verhoogd worden' (Matth. 23: 12) ... Zo brengt het vreemde werk van God tenslotte zijn eigenlijke werk tot stand: het maakt de mens tot zondaar juist om hem rechtvaardig te maken[92].

Alleen wie aan zichzelf wanhoopt, is gereed om de genade te verwerven.

Niet wie Gods onzichtbaar wezen tracht te schouwen vanuit het verstaan van het geschapene is waard een theoloog te heten, maar alleen wie schouwt op wat werkelijk van God zichtbaar is: Zijn rugzijde (Ex. 33: 23!), dus lijden en kruis en wie Hem vandaar uit wil verstaan:

De zichtbare rugzijde van God is tegengesteld aan Zijn onzichtbaar wezen, en het gaat daarbij om menselijkheid, zwakheid, dwaasheid zoals in 1 Cor. 1: 25 staat over het 'zwakke en dwaze van God'. Het heeft geen enkele zin God te proberen te kennen in Zijn heerlijkheid en majesteit zonder Hem te kennen in Zijn menselijkheid en in de schande van het kruis. Zo 'doet Hij de wijsheid der wijzen te niet' (1 Cor. 1: 19); zoals ook Jesaja zegt: 'Voorwaar, Gij zijt een verborgen God' (Jes. 45: 15)[93].

De theoloog van de glorie (van de eigen roem) noemt het slechte goed en het goede slecht. De theoloog van het kruis noemt de dingen bij hun juiste naam.

Dat is duidelijk, want als hij Christus niet kent, kent hij ook God, Die zich verbergt in het lijden, niet. Dan ook stelt hij de werken boven het lijden (*activiteit boven passiviteit ten aanzien van het verwerven van het heil*), de glorie boven het kruis, macht boven zwakheid, wijsheid boven dwaasheid, dus over de hele linie goed boven slecht. Dat zijn zij die de apostel 'vijanden van het kruis' noemt (Fil. 3: 18). Zij haten kruis en lijden en achten hun eigen werk en hun eer hoog. Maar God kan slechts in lijden en kruis gevonden worden, zoals ik zei.

Een vraag die zeker in het debat naar voren is .gebracht en die Luther blijkens het bovenstaande ook al in zijn stellingen zelf inbouwt, is of er dan door de mens niets gedaan moet worden: waar blijft de moraal, de ethiek, het handelen? Is de wet er dan alleen maar om ons van zonde te overtuigen? Zeker: wie de wet van God echt verstaat, weet dat een mens aan de vervulling van Gods wil nooit echt toekomt, de wet is goed, maar dodelijk voor onze eigen roem. Maar dan: wie zichzelf zo heeft leren kennen en de kracht van de genade heeft herkend, ervaart dat als een bevrijding en aanvaardt ook de wet, de geboden, nieuw en nu als leidraad voor het bevrijde bestaan in Christus. Dat zal hij later uitwerken, o.a. al spoedig in de uitleg van de brief aan de Galaten van 1519. Nu zegt hij het zo:

Als Christus in ons woont door het geloof maakt Hij dat wij daar ook naar handelen door het levende geloof in Zijn handelen.

Als wij op Zijn werken, en die vervullen de geboden van God en worden ons geschonken door het geloof, letten, worden wij er ook toe gedreven om Hem daarin na te volgen. Zo worden onze werken van barmhartigheid verwekt door die daden waardoor Hij ons gered heeft. Zo is zijn werk werkzaam in ons, het leeft in ons door het geloof.

En dan volgt de laatste stelling, die al even genoemd werd:

Gods liefde vindt niet, maar schept wat zij liefheeft; bij mensen ontstaat liefde doordat iets of iemand beminnenswaardig is[94].

---

[92] Deze gedachte van het vreemde werk (opus alienum), waardoor het eigen of eigenlijke werk (opus proprium) tot stand komt, is een heel belangrijke gedachte bij Luther. Hij heeft dit gelezen uit Jes. 28: 21.

[93] Over het begrip 'Deus absconditus', de verborgen God bij Luther is zeer veel geschreven; het is een complexe zaak, die ook een grote rol speelt in zijn discussie met Erasmus van 1525, maar hier voorkomt in de meest specifieke vorm juist als Hij zich openbaart verbergt Hij zich in een gestalte die niet 'goddelijk' lijkt maar het juist wel is. Daarom gaat het hier, dat is 'theologie crucis'.

De liefde van God die in de mensen leeft bemint zondaren, heeft slechte, dwaze, zwakke mensen lief om ze rechtvaardig, goed, wijs en sterk te maken. De liefde van de mens vlucht weg van zondaren en slechte mensen. Maar Christus zegt: 'Ik ben niet gekomen om rechtvaardigen te roepen, maar zondaren' (Matth. 9: 13). Dat is de liefde van het kruis die uit het kruis voortgekomen is, zij is er niet op uit om het goede te vinden en te genieten, maar om armen en ellendigen in het goede te laten delen.

Brief aan Spalatinus

18 mei 1518

Beste Spalatinus,

Eindelijk ben ik dan op zaterdag na Hemelvaart in Wittenberg teruggekeerd. Te voet vertrok ik, per wagen kwam ik terug. Het werd me gewoon bevolen door de oversten en zo reed ik eerst met de Neurenbergers mee, bijna tot Würzburg, daarna met de Erfurters en vanaf Erfurt met die van Eisleben en die hebben mij op hun kosten met hun eigen paarden naar Wittenberg laten brengen. Ik voelde mij de hele reis best, eten en drinken bevielen me goed, zodat ik er volgens velen veel beter uitzie.

Staupitz, Lang, die nu districtsvicarius is, en ik werden hartelijk ontvangen door graaf Wolfgang en magister Jakob Simler[95] en ook door hofmeester Hazius. Wij hadden heel plezierige gesprekken met elkaar, aten en dronken en kregen de kerkschatten te zien, verder de wapenkamer en tenslotte alle kunstschatten van dit waarlijk koninklijke hof. Magister Jakob was vol lof over de aanbevelingsbrieven van onze keurvorst en riep in zijn Pfalzisch dialect: 'Ihr habt bei Gott einen kystlichen Credenz'. Kortom, er ontbrak dan ook werkelijk niets aan menselijke warmte.

Verder hebben de doctores van de Heidelbergse faculteit mijn disputatie alle ruimte gegeven en er met mij zo voornaam[96] over gediscussieerd, dat ik ze ten zeerste ben gaan waarderen. Mijn theologie was hun vreemd, maar hun kritiek was scherpzinnig en waardig, behalve die van de jongste van de professoren, die grote hilariteit verwekte met zijn opmerking: 'als de boeren dat zouden horen, zouden ze u stenigen'[97]. Voor de Erfurters is mijn theologie walgelijke oude koek, vooral voor Trutfetter die al mijn meningen de grond in boort in een brief waarin hij mij alle kennis van de dialectiek, laat staan dus van de theologie ontzegt![98] Ik zou ook bij hen gedisputeerd hebben, maar dat kon niet vanwege de litanieën[99] . Wel heb ik onder vier ogen met Trutfetter gesproken en hem in elk geval tot het inzicht

---

[94] Deze opvatting gaat lijnrecht in tegen een op Aristoteles gegrond denken. In de nadere uitleg die wij hier niet helemaal hebben weergegeven laat Luther niet na, erop te wijzen dat hij het zo ook bedoeld heeft!

[95] De graaf, een broer van de keurvorst van de Pfalz, was een theoloog en een goede bekende van Luther, want hij hart onder begeleiding van de hier ook genoemde mag. Simler in Wittenberg gestudeerd.

[96] Voor 'voornaam' staat eigenlijk 'bescheiden', maar dat heeft toe niet de klank die het toen had als één van de humanistisch-wetenschappelijke deugden.

[97] De reden van de vrolijkheid is niet duidelijk. Bedoelt deze jongste collega, dat het maar goed was dat Luther met zulke keurige opponenten te maken had? Of komt de spot daaruit voort, dat iedereen maar al te goed wist, dat degenen die Luther naar het leven stonden nu juist niet de boeren waren, integendeel!

[98] Dialectiek niet in onze maar in scholastische zin bedoeld. Luthers opmerking heeft een sarcastische ondertoon: zonder die 'dialectiek' is immers geen theologie denkbaar, menen die scholastici.
Zie eerdere opmerkingen over de Erfurters, o.a. in de brief aan Lang, 8 februari 1517. De vertaling 'oude koek' is een poging een dergelijk soort spreekwijze te gebruiken als Luther hier kiest, uit het lijfboek van de humanisten, de Adagia van Erasmus. Hij doet dat in deze brief nog enige malen.

[99] De bidprocessies in de week van zondag Rogate.

gebracht, dat hij zijn mening niet kon bewijzen en de mijne niet kon weerleggen en dat zijn opvatting lijkt op zo'n beest dat zichzelf opvreet. Vergeefse moeite!

Ze houden taai vast aan hun eigen gepeuter al moeten ze toegeven, dat ze er geen enkele andere grond voor kunnen aanvoeren dan alleen het 'natuurlijke verstand', maar dat verstand van ons is een duistere chaos. Dat weet je als je geleerd hebt geen ander dan Christus te prediken, het ware en enige licht.

Met Dr. Usingen heb ik nog het meest gesproken. Ik heb geprobeerd hem te overtuigen. We zaten in dezelfde wagen. Maar ik weet niet of ik veel bereikt heb. Ik heb hem zeker wel wat te denken gegeven, maar zo gaat het nu eenmaal als iemand in een verkeerde mening vergrijst.

De jongeren denken er heel anders over. Ik hoop vurig, dat zoals Christus tot de heidenen ging toen hij door de Joden verworpen werd, zo ook zijn ware theologie, verworpen door die waanwijze ouden, naar de jongeren overgaat..

Genoeg over mij. Tenslotte vraag ik je nog in vertrouwen onze universiteit niet te vergeten en alle moeite te doen voor de inrichting van een leerstoel voor Grieks en één voor Hebreeuws. Je hebt zeker ook het rooster van Leipzig gezien, zoals steeds een afgietsel van het onze! Ze pronken daarin met een groot aantal colleges, maar de meeste ervan zullen wel niet gehouden worden.

De brief aan de vorstbisschop van Naumburg kan ik toch het beste via jou verzenden?

Doe je best, je ziet wat je allerbeste vrienden van je verwachten!

Gegroet in de Heere.

Uit ons klooster,

Br. Martinus Eleutherius, Augustijn

Johann von Staupitz

Brief aan Staupitz en brief aan Paus Leo X

30 mei 1518

Telkens komen wij weer brieven tegen aan Johann von Staupitz die hem jarenlang begeleid had. Luther vergeet nooit hoeveel hij aan deze wijze, verstilde man te danken had, al voelde hij ook wel aan, dat deze hem niet altijd kon bijhouden. Staupitz was een belangrijk theoloog die heel veel heeft betekend voor Luthers ontwikkeling en die de voorwaarden schiep voor diens herontdekking van een ‘andere manier van theologiseren’. Deze brief getuigt daarvan en laat tegelijkertijd zien hoe belangrijk de exegetisch-grammaticale ontdekkingen voor hem waren, juist als basis voor deze wijze van denken en geloven.

In de brief zegt Luther eerst, dat hij zich herinnert hoe tussen de heilzame woorden van von Staupitz ook eens het woord ‘poenitentia’, ‘boete’, viel. Dat was altijd als een heel moeizaam proces beschouwd, maar Staupitz maakte duidelijk, dat de ware boete begint bij de liefde tot de gerechtigheid en tot God. Dat, zegt hij, klonk als uit de hemel. En dan gaat de brief zo verder:

Dat woord van u hechtte zich in mij vast als een scherpe pijl en ik begon het te onderzoeken aan de hand van de Schriftplaatsen over dat begrip ‘boete’. Dat bleek een kostelijk spel, de woorden kwamen van overal en bevestigden deze mening. Zo kreeg dat woord boete, dat vroeger tot de bitterste woorden in de Schrift hoorde, nu een welkome en warme klank.

Later kwam daar bij, dankzij de ijver van hen die ons Grieks en Hebreeuws hebben geleerd, dat ik ontdekte dat dat woord boete in het grieks ‘metanoia’ is en van ‘meta’ en ‘noun’ komt, dus van ‘na’ en ‘geest’ (‘gezindheid’) en dat boete dus betekent: tot inzicht komen en dat ná aanvaarding van het oordeel over onze zonde. Dat kan niet zonder verandering van gezindheid en liefde en dat is volkomen in overeenstemming met de theologie van Paulus. Later zag ik ook nog, dat ‘meta’ niet alleen ‘na’ betekent, maar ook ‘verandering’ (trans!) betekent, en dan wil metanoia zeggen: verandering van gezindheid en dan niet alleen die verandering zelf, maar ook de manier waarop, namelijk door de genade van God. (...)

Toen was het helemaal duidelijk, dat zij, die van de boete niets meer overlieten dan wat kille genoegdoeningen en een uiterst bewerkelijke zondenbelijdenis, ongelijk hadden, misleid als ze waren door dat begrip ‘boete doen’ dat meer naar actie klinkt dan naar verandering van gezindheid en helemaal niet klopt met dat Griekse woord ‘metanoia’. En precies op dat moment, toen ik vol was van zulke overwegingen, begon het rondom ons te schetteren van nieuw klaroengeschal over aflaat en vergeving, bepaald geen opwekking tot de ware strijd!

Dan komt weer de hele zaak van de aflaatdiscussie ter sprake, ten overvloede, maar Luther wil dat von Staupitz doordrongen werd van de diepe wortels van wat soms alleen nog maar een uiterlijke rel leek. Hij wist dat von Staupitz het met die diepste intenties volkomen eens was. Daarom durft hij hem ook te vragen de twee bijgevoegde stukken, de ‘Resolutiones’ en een brief aan paus Leo X aan de paus te zenden. Ook von Staupitz zal het nodig gevonden hebben, dat de paus nu eens direct benaderd werd en niet alleen via andere kanalen en meest in negatieve zin over deze zaak te horen kreeg. De brief is interessant, niet omdat er veel nieuws in zou staan, maar omdat Luther in dit stadium nog zo duidelijk verwacht dat zijn brief iets zou kunnen uitrichten. Men achtte een verandering van inzicht bij deze paus, die pas vanaf 1514 regeerde, toen nog niet ondenkbaar. Hij was zeker beter dan zijn voorgangers, had bovendien belangstelling voor de humanistische studiën, zelfs voor de Joodse geschriften. Hij moest de kans krijgen een redelijk geluid ook, van de andere kant te horen. Luther doet in feite, net als in zijn appèl op aartsbisschop en keurvorst Albrecht in 1517, maar zeker op een andere toon, een beroep op de paus en op zijn verantwoordelijkheid als drager van dat hoge ambt. Toch staat er tussen al die woorden één

zinnetje dat de grens van zijn welwillendheid aanduidt revocare non possum, herroepen kan ik niet. Het is juist dát wat hem in het vervolg steeds weer in allerlei toonaarden gevraagd zal worden.
De brief begint met de zoveelste geduldige uiteenzetting van de gang van zaken rond de stellingen. Men kan hem dan nu wel betichten van allerhande ketterij, hij zou de autoriteit en de sleutelmacht van de paus ondergraven, maar dat is juist door hén gebeurd die van de aflaat zo'n schandelijk bedrijf gemaakt hebben. Hijzelf heeft alleen maar over de aflaat willen disputeren...: 'Toen zijn ineens deze stellingen de wereld doorgevlogen... het is mij een raadsel en bovendien geloof ik niet dat ze door iedereen begrepen zijn, het zijn disputatiestellingen en geen dogmatische uitspraken. Als ik dit had voorzien, dan had ik er zeker voor gezorgd ze makkelijker toegankelijk te maken'.
Dan volgt het laatste deel van de brief:

Wat moet ik nu doen? Herroepen kan ik niet, maar ik heb een ontzaglijke woede op mij zien afkomen doordat dit zo'n vlucht genomen heeft. Zonder het te willen word ik aan het gevaarlijke en wisselvallige publieke oordeel onderworpen, en ik ben maar een ongeletterd man...

Om mijn tegenstanders tot matiging te brengen en op verzoek van velen geef ik deze bescheiden uitleg van mijn stellingen uit, maar ik draag ze aan u op en schaar mij onder uw bescherming, heilige Vader. Dan kan wie wil zien hoe ik heel gewoon en in alle eenvoud het kerkelijk gezag en de sleutelmacht in ere houd en hoe onrechtvaardig de laster van mijn tegenstanders is. Als ik zo was als zij zeggen en als ik alles niet volgens de goede orde had gedaan, dan zou Z.H. de keurvorst Frederik van Saksen deze pest toch niet in zijn universiteit dulden, want hij is een man die de katholieke en apostolische waarheid bij uitstek hooghoudt; ik zou ook niet meer acceptabel zijn voor mijn scherpzinnige en ernstige collega's. Daarom, heilige Vader, ik buig mij voor u en bied u alles wat ik ben en heb. Beschik over mijn dood of leven, keur goed of keur af, al naar het u behaagt. Ik wil in uw stem die van Christus erkennen. Als ik de dood verdiend heb, ik zal mij er niet tegen verzetten. De aarde is des Heeren en al wat er in is, gezegend Hij in alle eeuwen, amen. Hij beware ook u in eeuwigheid, amen.

Meent Luther dit? Op dit moment stellig. Ook in de 95 stellingen wil hij het gezag van de paus niet aantasten, maar op de juiste wijze interpreteren. De paus moet nu laten zien, dat hij echt paus is. Deze eerlijk gemeende brief legt we! een grote claim op de ontvanger ervan: zou hij zo reageren als gehoopt? Achteraf zeggen wij: die hoop was een illusie, zeker ook gezien de inhoud van de meegezonden 'Resolutiones', maar dat zegt niets over Luthers eigen verwachtingen.

In Rome was het proces tegen Luther in feite al begonnen met de beschuldiging van ketterij door Tetzel c.s.; er lag ook een stuk van de universiteit van Mainz; die op verzoek van aartsbisschop Albrecht Luthers stellingen had onderzocht en te licht bevonden. Het vooronderzoek begon. Dat leidde tot een stuk van de hand van een Dominicaan in Rome, Silvester Mazzolini, beter bekend onder de naam Prierias; zijn taak was het controleren van theologische en andere literatuur op rechtzinnigheid. In drie dagen was hij met zijn rapport klaar. Het schijnt dat de paus later, toen Luther met dit rapport de vloer had aangeveegd, opmerkte dat hij er beter drie maanden over had kunnen doen, maar Prierias was een oude man die niet van plan was zich erg op te winden over de ruzies in het Noorden. Hij kwam tot de conclusie dat kritiek op de pauselijke aflaat kritiek op de paus inhield en dus op de kerk. Dat was voldoende om iemand in staat van beschuldiging te stellen. Luther zou zich moeten verantwoorden in Rome. Gelukkig voor hem was dat al niet meer vanzelfsprekend, zoals blijkt uit de brief van 21 maart 1518 (zie ook noot 76 aldaar). Toch liet de zaak zich nu ernstig aanzien en in de komende maanden leefde Luther onder grote druk; hij was er haast zeker van in ieder geval niet in Wittenberg te kunnen blijven.

BIJ DE BRIEF AAN SPALATINUS,

31 AUGUSTUS 1518

De brief begint met een opmerking over thesen over de kracht van de ban, de excommunicatie. Deze thesen circuleerden onder de naam van Luther en hadden weer voor veel opschudding gezorgd. Luther was er niet geheel onschuldig aan, iemand had ze aan een stuk van hem over deze zaak ontleend. Daarin pakt hij de excommunicatie, de weigering om iemand aan het Avondmaal toe te laten, aan. Dat had namelijk tot veel, ook maatschappelijk misbruik geleid, omdat excommunicatie grote gevolgen had voor iemands bestaan; onder meer stelde het de geestelijkheid in staat iemand tot een outcast te maken.

Luther zegt onomwonden dat iemand die ten onrechte geëxcommuniceerd wordt gezegend kan sterven. Dat lijkt logisch maar veronderstelt dat zoiets gebeuren kan, en vooral: het relativeert de kracht van de ban.

Luther liet nu dat stuk, deze 'sermo de excommunicatione', drukken hoewel het keurvorstelijk hof die nieuwe provocatie ongaarne zag!

Daarna gaat de brief als volgt verder:

Brief aan Spalatinus,

31 augustus 1518

Beste Spalatinus,

Wat je berichtte en beloofde aangaande Melanchthon[100] is nu al waar geworden en zal zeker ook verder in vervulling gaan. Vier dagen na zijn aankomst hier heeft hij een rede gehouden die zo geleerd en schitterend was en zozeer ieders bewondering wekte, dat je hem echt niet meer bij ons hoeft aan te bevelen. Wij hebben zeer snel de mening herzien die bij ons ontstaan was op grond van zijn uiterlijke gestalte, wij bewonderen hem om wat hij te brengen heeft en danken de keurvorst en jou niet minder voor zijn benoeming. Het zal nog wel enige zorgvuldige overweging vergen, vóór je de keurvorst kunt adviseren voor welk vak je hem speciaal zou kunnen aanbevelen. Ik wil in elk geval geen ander voor Grieks dan hem. Mijn enige zorg is, dat zijn zwakke gezondheid het klimaat van onze streek misschien niet verdraagt.

Verder hoor ik dat hij op een zo laag salaris hierheen gehaald is, dat die opscheppers in Leipzig al hopen hem spoedig bij ons te kunnen weglokken, want zij waren al met hem bezig vóór hij naar ons kwam..

Ik ben niet de enige die er Pfeffinger van verdenkt, zich naar zijn gewoonte ook nu weer een bijzonder trouwe rentmeester van de keurvorstelijke kas betoond te hebben. Daarom, beste Spalatinus, laat ik in alle vrijheid als vriend mogen spreken: verkijk je niet op zijn[101] jeugdig uiterlijk, hij is een man die alle respect verdient. Onze universiteit kan zich geen blunder permitteren waaruit wie kwaad wil zijde kan spinnen. Hierbij dan tenslotte nog een vlugschriftje tegen die leuterfilosoof Sylvester[102]; ik heb het in twee dagen uit mijn mouw

---

[100] Luther had in een eerder stadium Mosellanus voorgesteld, maar geeft in deze brief Spalatinus volkomen gelijk: hij is opgetogen over deze aanwinst. Vóór deze passage staan nog enkele regels over het verschijnen van zijn geschrift over de excommunicatie, die tot nog meer misbruik had geleid dan de aflaat. De keurvorst had het liever nog wat willen laten liggen, maar toen dat bericht kwam was het al te laat.

[101] Namelijk van Melanchton.

[102] Luther leest in die naam het Latijnse woord voor bos of woud, Sylvester Prierias noemt hij dus een soort woudloper, een 'bostheoloog'; wij zouden zeggen: 'een theoloog van de koude grond'. De argumentatie van

geschud. Het leek mij niet de moeite waard om mij al tezeer in te spannen om zulke lichtgewicht-argumenten te bestrijden. Dank, dat je mijn zorgen deelt.

op de dag vóór het begin van september

Br. Martinus Luther, Augustijn

Brief aan Spalatinus, in Augsburg

2 september 1518

Beste Spalatinus,

Je schrijft dat er mensen zijn die hemel en aarde bewegen om onze doorluchtige vorst[103] in een kwaad daglicht te stellen. Wat is dat nu weer voor gruwelijke onzin! Ik hoop van harte, dat dat niet door mij komt. Wat ik altijd heb gezegd blijf ik zeggen: ik wil niet dat onze vorst die er part noch deel aan heeft ook maar iets doet om mijn thesen te verdedigen. Als men tegen mij wil handelen of schrijven, dart wil ik daar zelf voorstaan.

Als hij zonder veel moeite bereiken kan dat ze tegen mij geen geweld gebruiken, goed, laat hij het doen, maar anders niet. En als dat niet gaat, dan wil ik zelf de gevaren trotseren. Wat ik op me genomen heb te verdedigen dat hoop ik waardig te verdedigen, ook tegen de zin van alle thomistische meningen, ik durf dat rustig te zeggen, omdat Christus mij daarbij zal leiden. Voor geweld moet je nu eenmaal wijken, maar de waarheid blijft toch overeind. Ik geloof, dat mijn 'Resolutiones', helaas met veel drukfouten, je bereikt heeft, samen met de weerlegging van de dialoog van Sylvester[104].

Ik vraag je met klem om tegen iedereen te zeggen, dat het Martinus is die dat dispuut aangaat. Wil iemand daar iets tegen inbrengen of denkt iemand het beter te kunnen, ik wil graag zowel docent als leerling zijn! Als ze de zaak maar met mij afhandelen en er onze vorst en anderen niet mee lastig vallen. Genoeg hierover.

Er is bij onze studenten een vraag opgekomen, die ik je, in overleg met mijn vrienden, voorleg om dit zo tevens aan onze vorst onder ogen te brengen. Het gaat hierom: er worden nu Goddank uitstekende colleges gegeven. De studenten hebben grote belangstelling voor de H. Schrift en de ware theologie en zij vinden het erg, dat zij zoveel colleges moeten volgen voor de exameneisen dat ze de beste colleges wel moeten verwaarlozen om niet overbelast te raken. Zij vragen dan ook, of het mogelijk zou zijn hen vrij te stellen van de colleges over de ethica (van Aristoteles) die zich trouwens tot de theologie verhoudt als de wolf tot het lam in die zin, dat ze die niet hoeven bijgewoond te hebben om tot een promotie te worden toegelaten.

Dan is er nog een vraag: hoe zullen in verband met de nieuwe colleges de baccalaureaats- en magisterexamens ingericht moeten worden? Wij komen daar wel uit, maar misschien heb je ook op dit punt een goed advies voor ons. Er is hier een zeer zinnige brief[105] binnengekomen uit Rome, scherp gericht tegen de Romeinse praktijken bij het innen van de nieuwe belasting voor de oorlog tegen de Turken. Die zijn duidelijk bedacht door de Florentijnen die naar men zegt behoren tot de inhaligste lieden die onder de hemel leven. Zij maken misbruik van de inschikkelijkheid van de paus om zichzelf zeer goed te bedienen en de bodemloze put van hun hebzucht te bevredigen. Ik denk dat je er al een exemplaar van hebt, anders zend ik er nog een. Als wat daar in staat echt waar is, dan zijn de

---

Prierias die zich bijv. verlaagde tot een opmerking dat Luther wel anders gepraat had als de paus hem een bisdom geschonken had, gaf Luther alle reden zich niet al te serieus met deze tegenstander bezig te houden. Hij paste een vaker gebruikte methode toe: hij gaf het geschrift zelf uit met een vernietigend nawoord!

[103] Spalatinus was bij de keurvorst in Augsburg, waar de rijksdag gehouden werd. Daar kwam de zaak Luther zeker ook aan de orde.

[104] Inmiddels was in Augsburg de grote Thomist Cajetanus aangekomen. Een maand later zou hij Luther verhoren.

[105] Deze brief was een memorandum, inderdaad van anonieme zijde uit Italië afkomstig en bedoeld om op de rijksdag stemming te maken tegen die belastingen.

kardinalen, misschien onbewust, werkelijk ware afgezanten van de hebzucht. Alle goeds in de Heere, en laat Philippus[106], die grote Griekse meester-humanist, je van harte aanbevolen zijn. Zijn collegezaal zit stampvol. Hij maakt vooral ook theologen van hoog tot laag enthousiast voor Grieks.

Wittenberg 2 september 1518.

Br. Martinus Luther, Augustijn

CRISIS

Eind september reisde Luther naar Augsburg om voor kardinaal Cajetanus te verschijnen, de afgezant van de paus bij de rijksdag. Van de ingewikkelde toestanden die daaraan voorafgegaan waren, had hij maar een zeer beperkt idee. Wat hij heel goed wist was, dat de kardinaal de eerste echt belangrijke theoloog was met wie hij over zijn zaak zou spreken. Jakob Vio de Gaeta was generaal geweest van de orde van de Dominicanen en gold in zijn tijd als de grote commentator van de theologie van Thomas van Aquino. Ook in Augsburg werkte hij nog aan zijn commentaar op de Summa van Thomas. Hij was meer theoloog dan diplomaat en faalde bij deze missie dan ook op diplomatiek gebied eigenlijk op alle punten. De oproep tot de oorlog tegen de Turken werd vooral om de daarmee samenhangende belasting afgewezen. Het was ook buitengewoon ontaktisch om opnieuw om geld te komen in Duitsland en Rome bewees daarmee opnieuw geen idee te hebben van de werkelijke stemming aan de andere kant van de Alpen.

Er waren echter nog veel belangrijker zaken aan de orde. Keizer Maximiliaan was oud, het rijk kende geen erfopvolging, de keurvorsten moesten iemand kiezen en dat was een zaak waarbij grote sommen smeergeld onder de tafel door gingen, geld dat vaak geleend werd bij de bank van Fugger, wiens paleis als hotel diende voor de hoogste gasten, ook voor Cajetanus! Die moest bij dit nu al beginnende spel tussenbeide zien te komen met zijn op de toch nog grote achting voor de pauselijke stoel berustende invloed. Die invloed moest erop gericht zijn om de keuze van Maximiliaans kleinzoon Karel te verhinderen, want dat zou anders de Habsburgse dynastie tot heersers maken over Noord- en Zuid-Europa. Dat vreesde men in Rome, en niet zonder reden. Toen het tenslotte toch Karel geworden was, liet hij in 1527 het beleg voor Rome slaan door de ons bekende Alva. In de herfst van 1518 was dit alles nog volkomen open. Het gevolg daarvan was, dat het Vaticaan het zich niet kon permitteren één van de keurvorsten voor het hoofd te stoten. Wel allerminst Friedrich van Saksen, die zich nogal afzijdig hield van al het gekonkel en veel gezag had; hij had zelfs wel eens op het lijstje van mogelijke opvolgers van de oude keizer gestaan. Het zou wel bijzonder ontaktisch zijn om de ster van zijn universiteit, zonder meer tot notoir ketter te verklaren met alle gevolgen van dien. Dat zou hoogstens uitstel van executie betekenen, want in Rome stond zijn schuld al praktisch vast. De enige uitweg waarop men ook in Rome hoopte was een herroeping door Luther van de meest onhoudbare van zijn stellingen.

Friedrich van Saksen, bijgenaamd de Wijze, omdat zijn taktiek er altijd al uit bestond een zaak zo lang mogelijk te rekken, wist samen met zijn adviseurs deze gelegenheid goed te gebruiken. Als Cajetanus inderdaad met pauselijke volmacht op Duitse bodem kon handelen, was een belangrijk precedent geschapen, al, was het nog niet conform het principe dat ook de rechters van Duitse afkomst moesten zijn (zie de brief van 21 maart 1518, aant. 76). Toch bleef het gevaarlijk en daarom eiste hij, dat er geen sprake zou zijn van rechtspreken of veroordelen, maar alleen van een ‘vaderlijk verhoor’, anders zou men Luther niet laten gaan. Cajetanus stemde toe. Die concessie gaf hem de kans om de zaak rustig aan te pakken en de zaak tot haar ware proporties te herleiden.

Cajetanus had zich in de aflaatkwestie verdiept en hij vond eigenlijk, dat Luther ten aanzien van de misbruiken die rond de aflaten ontstaan waren gelijk had, maar dat hoefde het

[106] Melanchton.

principe toch niet aan te tasten. Als Luther dat toegaf, én zijn te ver gaande conclusies, ook ten aanzien van de relatie geloof en sacrament, dan was er weer een basis voor gesprek. Het is een misverstand dat nog eeuwenlang een rol bleef spelen: hef de misstanden op die oorzaak waren van alle ellende en dan moet het verschil van mening de wereld uit zijn. Maar het theologisch dispuut dat begonnen was, ging veel dieper; het was bezig uit te groeien tot de vraag: willen wij een heroriëntatie van de theologie op haar oorsprongen of niet? Cajetanus kon zich dat niet voorstellen: de inderdaad ongelooflijk knap en groots opgebouwde 'Summa' (= som, samenvatting) van Thomas was zijn tehuis! Daar zat die oorsprong toch in verwerkt? Luther besefte wel, dat wat hij gezien had veel verder ging, maar ook hij wilde een waarachtig katholieke theologie zoals hij die gevonden had bijvoorbeeld bij Tauler, georiënteerd op de Schrift en de toen in zijn ogen grootste Schrift-theoloog Augustinus. De gevolgen van dat inzicht overzag hij echter ook nog niet. Het waren zijn tegenstanders die hem die duidelijk maakten. Tegenover Cajetanus moet hij toegeven, dat de paus voor hem slechts een betrekkelijke autoriteit heeft en nog geen jaar later tegenover Eck, dat hetzelfde ook van concilies geldt!

Her gesprek met Cajetanus, waarbij Luther aanvankelijk zorgvuldig het hem ingeprente protocol hield en Cajetanus zo lang mogelijk een welwillende toon trachtte te handhaven, bleek al heel gauw op een fiasco uit te lopen. Telkens dreigde er discussie juist over die punten die per sé herroepen moesten worden en die dus principieel niet meer ter discussie konden staan. Op zijn vakgebied was Cajetanus niet te slaan, maar daarbuiten raakte hij minstens éénmaal in een wat pijnlijke situatie. Zijn taak was ook niet gemakkelijk, want hij wist maar al te goed, dat de aflaatkwestie nog niet definitief geregeld was via een kerkelijke uitspraak en hij had daar al vaak genoeg op gewezen. Terug in Rome zou hij dat meteen in orde maken.

Niettemin: dat Luther te ver ging was duidelijk, en dat moest hem van hogerhand persoonlijk duidelijk gemaakt worden, daar had hij recht op vóór er verder gegaan zou worden, als dat dan onverhoopt nog nodig was. Het gesprek ontaardde echter telkens toch in een discussie. Luther kon niet alleen maar luisteren en vergat tenslotte alle protocol, de kardinaal trouwens ook en na een laatste heftige woordenwisseling wilde hij Luther niet meer ontvangen, die man met zijn 'diepe ogen en vreemde ideeën in zijn hoofd'. Het gesprek was mislukt.

Toch dacht hij er niet over verder te gaan dan hij de keurvorst beloofd had, hoewel hij er in principe de macht toe had. Hij ontving von Staupitz en Link, de prior van de Augustijnen te Neurenberg nog een keer in audiëntie en bezwoer hen een 'revoco', een herroeping, van Luther los te krijgen, al was het maar op een enkel punt. Cajetanus liet ook doorschemeren dat de zaak er in Rome nog slechter voorstond dan eerst; er waren strengere orders binnengekomen, ook van de generaal van de Augustijnen. Von Staupitz en Link begrepen de hint en wisten dat er maar één uitweg was: herroepen of verdwijnen uit Augsburg. Het eerste was onmogelijk, dat wisten ze, het tweede bleef over. De zaak van de reformatie heeft er nooit kritieker voorgestaan dan in deze dagen. 's Nachts vluchtte Luther door een poortje in de stadsmuur, dat een bevriende relatie voor hem liet openen; buiten hielden zij een ongezadeld paard voor hem klaar, hij sprong er in zijn toog op en reed zo lang door dat hij uren later ergens in het stro viel, hij kon geen stap meer verzetten. Het had een rit naar de vergetelheid kunnen worden, op zijn best naar een klooster ergens in een uithoek.

De brieven van Luther uit deze weken ademen de spanning die deze periode kenmerkte. Toch maken ze zeker geen gedeprimeerde of wanhopige indruk. Naarmate de druk van buiten toeneemt wordt hij innerlijk zekerder. De argumenten van de kardinaal, die hem eerder nog wel wat gedaan zouden hebben, raken hem niet meer en als hem eigenlijk alleen nog maar een 'herroep' wordt toegeschreeuwd, groeit in hem de zekerheid dat er geen echte argumenten tegen datgene ingebracht kunnen worden wat hem als licht is opgegaan. Hij kan niet tegen zijn geweten ingaan, dat ervaart hij als gevaarlijker dan welk geweld ook dat van buiten komt.

Brief aan de vrienden in Wittenberg

3 of 4 oktober 1518

Overbezorgde lieden zijn begonnen mij in verleiding te brengen om niet naar Augsburg te gaan. Maar ik blijf erbij. De wil van de Heer geschiede. Ook in Augsburg temidden van zijn vijanden[107] heerst Christus. Leve Christus, en laat Martinus sterven en alle andere zondaren zoals geschreven staat[108]; de Heere van mijn behoud zij geprezen.

Gegroet en blijf overeind, want je moet óf door mensen óf door God gericht worden. Maar God is waarachtig[109], de mens een leugenaar.

Brief aan Spalatinus

10 oktober 1518

Beste Spalatinus,

De zegen in Jezus' naam.

Op St. Marcus na St. Franciscus ben ik zeer vermoeid in Augsburg aangekomen.

Ik heb het bijna niet gehaald, want ik kreeg het erg aan mijn maag, maar ik ben weer op krachten gekomen. Nu zijn wij hier drie dagen zonder dat ik de eerwaarde heer legaat[110] gezien heb. Zelf heb ik hem meteen al de eerste dag door dr. Wenceslaus Link en nog iemand mijn aanwezigheid gemeld. Intussen wordt door goede vrienden een openbaar vrijgeleide voor mij in orde gemaakt. Hoewel de legaat mij alle clementie heeft toegezegd, willen de vrienden toch niet dat ik hem zonder meer vertrouw, ze zijn erg voorzichtig en waakzaam. Ze weten dat hij bij alle uiterlijke schijn in werkelijkheid zeer verbitterd tegen mij is, dat heb ik zelf ook uit allerlei opgemaakt.

Luther vertelt dat hij bij Peutinger, een zeer bekende figuur in Augsburg, gegeten heeft en dat die net als de andere raadsleden zijn zaak zeer toegedaan is. Verder meldt hij, dat Urb. Serralonga, vroeger gezant aan het hof van de keurvorst voor de graaf van Montserrat en nu medewerker van Cajetanus, bij hem geweest is, duidelijk in opdracht van de kardinaal zelf. Hij probeert hem tot inschikkelijkheid te bewegen, probeert hem duidelijk te maken dat er van discussie geen sprake kan zijn, en dat hij er niet zo'n punt van moet maken. Als iets niet helemaal klopt maar geld opbrengt, is dat nu zo erg? Luther noemt dit zelf een 'ongelooflijke bewering'. Wij hebben verder geen objectief verslag van dit onderhoud, in elk geval heeft het Luther bepaald niet ontmoedigd. 'Deze slechte bemiddelaar heeft mijn vertrouwen niet geheel ondermijnd'. Tussen de regels door nog een belangrijke opmerking: 'De Franse gezant is kort vóór mijn aankomst naar zijn land teruggereisd, maar hij heeft een duidelijk teken van sympathie voor mijn zaak achtergelaten'. Dat kan alleen maar onderstrepen, dat Luther aan Frankrijk dacht als het nodig werd om te vluchten. Dat hij daaraan dacht blijkt uit het slot van de brief:

Doe mij een genoegen en laat aan de Wittenbergers uit deze brief alleen dat zien wat je hen eruit wilt laten weten. Later schrijf ik uitvoeriger, maar de zaken hier en de tijd laten dat nu niet toe. Groet ze allen uit mijn naam. Of ik nu terugkom of niet, het ga ze goed. Eén ding staat vast: ik zal mij op een toekomstig concilie beroepen als de legaat meer met geweld dan met argumenten wil werken. Wij horen hier, dat de paus de gouden roos aan onze vorst

[107] Ps. 109. 2; Luther legt de psalmen onbekommerd christologisch uit.
[108] Ps. 17: 47.
[109] Ps. 115: 11; vergelijk Rom. 3: 4.
[110] Kardinaal Cajetanus, pauselijk gezant (= legaat).

heeft gezonden, zij offreren die aan de groten van wie zij grote dingen verwachten, en dat men hem in uiterste welwillendheid allerlei gunsten heeft beloofd. Kortom: die Romeinse kerk, als we haar zo mogen noemen, heeft steeds maar weer geld nodig en hoe meer ze krijgt, des te groter wordt de behoefte.

Alle goeds, voor nu en in alle eeuwen, en groet onze doorluchtige vorst namens mij.

Augustus, de zondag na Dionysius 1518, in alle vroegte.

Br. Martinus Luther, Augustijn

Brief aan Melanchthon, Augsburg

11 oktober 1518

Christus' zegen! Allerbeste heer Philippus,
Johannes Böschenstein[111] hoef ik eigenlijk niet bij u aan te bevelen, eerder omgekeerd! Hij is, dat weet ik, wat schuchter en boezemt weinig vertrouwen in, maar ik hoop dat men vriendschap tussen jullie niet in de weg zal staan, en dat jullie hem hartelijk tegemoet zullen treden. Karlstadt zal u op de hoogte brengen van mijn zaak hier. Iets nieuws of bijzonders is er niet te melden, alleen praat iedereen hier over mij en men wil die Herostratus[112] wel eens zien die zo'n grote brand veroorzaakt heeft.

Blijf de jonge mensen met kracht de rechte zaken doceren. Als het God behaagt word ik voor jullie en voor hen geofferd. Ik ga liever te gronde, het ergste vind ik daarbij dat ik de warme, goede omgang met jullie dan zal moeten missen, dan dat ik herroep wat ik goed heb gezegd en zo de oorzaak zou worden van de ondergang van waarachtige kennis en studie tegenover deze dwaze en verbitterde vijanden daarvan. Italië is in duisternis gevangen, ze kennen Christus niet met alles wat bij Hem hoort. En dat zijn dan onze heren en meesters in geloof en leven. Zo wordt de toorn van God over ons vervuld, zoals er staat: 'Ik wil hun kinderen tot vorsten geven en zwakkelingen zullen over hen heersen'[113]. Sterkte, beste Philippus en wend Gods toorn van ons af door een zuiver gebed.

Augsburg, maandag na Dionysius, 1518

Br. Martinus Lutherus

Brief aan Spalatinus, Augsburg

14 oktober 1518

Heil in Christus!

Beste Spalatinus,

Ik schrijf niet graag zelf aan de keurvorst. Jij kent hem goed, wil jij dit daarom aan hem overbrengen? De heer legaat verhandelt nu al vier dagen met mij, of liever tegen mij. Hij belooft met mooie woorden terwille van onze doorluchtige keurvorst zich in alles soepel en vaderlijk op te stellen, maar in werkelijkheid is het van zijn kant een zaak van onbuigzame macht. Hij wilde niet, dat ik met een openlijk dispuut antwoordde, hij wilde ook niet onder

---

[111] Böschenstein was een bekend Hebraicus en heeft korte tijd in Wittenberg gedoceerd. Zijn angst zal wel iets te maken hebben met het feit dat men zijn christelijke komaf nogal eens betwijfelde. Maar ook zonder dat kon een Hebraicus in die tijd wel van 'judaïseren' beschuldigd worden. Het is Luther ook ten deel gevallen en die was toch meer een exegeet in bredere zin, zij het met grote aandacht voor het Hebreeuwse karakter van de Schrift.
[112] Herostratus stak in 356 v. Chr. de tempel van Artemis in Efeze in brand, alleen om daardoor beroemd te worden. Hij werd ter dood gebracht, maar zijn naam bleef bekend.
[113] Jesaja 3: 4.

vier ogen met mij discussiëren. Eén ding herhaalde hij voortdurend: herroep, erken je dwaling, dat wil de paus en niets anders of je wilt of niet, en zo maar door. Als pressiemiddel gebruikte hij vooral de Extravagans[114] 'Unigenitus' van paus Clemens. Hier, zei hij, hier zie je, dat de paus beslist dat de verdiensten van Christus de schat van de aflaten zijn. Geloof je dat of niet? Hij liet geen enkele verklaring of antwoord toe en overstelpte mij met een luide woordenvloed. Eindelijk stemde hij erin toe, na veel moeite! dat ik een schriftelijke verklaring zou mogen afleggen. Dat heb ik vandaag gedaan in aanwezigheid van dr. Philippus van Feylitz[115]. Maar uiteindelijk wees hij mijn stuk verachtelijk af en riep weer om herroepen. Eindeloos herhaalde hij de fabels van St. Thomas en vestigde zo de indruk, mij op de knieën gekregen te hebben. Ik probeerde er wel tien keer tussen te komen, maar steeds weer overschreeuwde hij mij.

Tenslotte begon ik ook te schreeuwen: als u kunt aantonen, dat de extravagans zegt, dat de verdiensten van Christus de aflaten zijn dan herroep ik. Met triomfantelijke drukte greep hij het boek, las met grote haast tot hij de plaats vond waar staat dat Christus door Zijn lijden een schat verworven heeft.

Toen riep ik: hoogeerwaarde vader, overweeg dát woord toch nog eens terdege: als Christus dóór Zijn verdienste een schat verwierf, dan zijn die verdiensten de schat niet, maar dan is die schat dat wat dóór die verdiensten verworven is: de sleutelmacht, en dan is mijn stelling dus juist!

Plotseling was hij even van zijn stuk gebracht en om dat niet te laten blijken ging hij snel op wat anders over. Maar toen barstte ik los, wel erg oneerbiedig en ik riep: u gelooft toch niet, eerwaarde vader, dat wij Duitsers geen grammatica kennen: een 'schat zijn' is wat anders dan 'een schat verwerven'. Daarmee was zijn vertrouwen (in de goede afloop) verdwenen. Toch bleef hij om herroeping schreeuwen, en toen ben ik weggegaan, terwijl hij nog zei: ga en kom niet terug tenzij je wilt herroepen.

Maar zie, kort na het middagmaal riep hij pater vicarius Staupitz bij zich en probeerde hem met veel strijkages zo ver te krijgen, dat hij mij zou bewegen te herroepen; hij verzekerde hem dat ik geen betere vriend had dan hemzelf. Staupitz antwoordde, dat hij mij steeds had aangespoord om mij nederig aan de kerk te onderwerpen, dat heb ik ook altijd tegen iedereen gezegd. Maar, zei Staupitz, ik ben niet tegen hem opgewassen (dat is alleen maar zijn mening!) in geleerdheid en inzicht, daarom was toch de heer legaat in naam van de paus hierheen gekomen om zelf dat overredingswerk ter hand te nemen?[116] Tenslotte kwamen ze overeen, dat hij de artikelen zou aangeven die ik zou moeten herroepen en andere waaraan ik mij zou moeten houden. Zo staat het op dit moment. Ik werk nu dagelijks aan mijn beroep[117] en zal geen syllabe herroepen! Ik zal mijn antwoord aan hem publiceren, dan staat hij in het openbaar voor schut als hij met zulk geweld blijft doorgaan.

Gegroet, in haast,

Augsburg, op de dag van St. Calixtus, 1518

Br. Martinus Luther Augustijn

---

[114] Een 'extravagans' is een decreet dat tot stand gekomen is na de vaststelling van het canoniek recht, een toevoeging dus. De bedoelde extravagans is vastgesteld in 1343 door de bul Unigenitus van paus Clemens VI.

[115] Eén van de adviseurs van de keurvorst die Luther moesten bijstaan.

[116] Von Staupitz speelt in feite de bal dus terug naar de kardinaal.

[117] Luthers beroep op de paus. Dit was een poging om de zaak alsnog te schikken, uitgaande van de mogelijkheid dat het Vaticaan zonder gezichtsverlies op een besluit kon terugkomen als er van onvoldoende informatie sprake was. Vandaar het beroep 'a male informato ad melius informandum papam': van de onjuist geïnformeerde tot de beter te informeren paus.

Ongeveer net zo'n brief stuurt hij op 14 oktober aan Karlstadt; hij wil dat ze in Wittenberg meeleven, hij is namens hen allen bezig. Karlstadt moet de brief ook laten zien aan de andere leden van de faculteit. Op dezelfde dag is dan ook nog een lange verantwoording aan kardinaal Cajetanus gedateerd. Die brief werd later mee gepubliceerd in Luthers verslag van het gebeuren in Augsburg, de 'Acta Augustana'. In die brief geeft hij de argumenten aan voor de standpunten die hij heeft ingenomen. Heel duidelijk stelt hij de autoriteit van de Schrift boven die van de paus: pauselijke uitspraken moeten getoetst warden. Tegelijkertijd vraagt hij Cajetanus voor hem bij de paus tussenbeide te komen, opdat deze niet zo fel tegen hem blijft, dat hij 'zijn ziel aan de duisternis overgeeft, een ziel die slechts het licht van de waarheid zoekt'. Hij wil best herroepen, 'het zou mij een vreugde zijn', maar hij mag niets tegen zijn geweten doen. Dat verbiedt de diepste zin van de Schrift.

Op 17 oktober schrijft hij nog een brief aan de kardinaal op instigatie van zijn vrienden en adviseurs. Er staat weinig nieuws in. Luther verontschuldigt zich voor zijn te grote heftigheid, hij is bereid om niet meer over de aflaatkwestie te praten als de tegenpartij dat ook niet doet, maar herroepen is er ook in deze brief niet bij. De volgende dag al schrijft hij een brief die als afscheid bedoeld was en zijn heimelijke vertrek moest verklaren. Toen Cajetanus die kreeg reed hij al in een waanzinnig tempo te paard oostwaarts.

Afscheidsbrief aan Cajetanus

18 oktober 1518

Hoogeerwaarde Vader in Christus,

U hebt mijn gehoorzaamheid kunnen constateren aan het feit, dat ik na een reis met veel gevaren, in slechte conditie en met weinig geld, mij hier bij u vervoegd heb in opdracht van Z.H. paus Leo X. Bovendien heb ik door de publikatie van mijn 'Resolutiones' mij en al wat ik ben aan de voeten van Z.H. gelegd, in afwachting van zijn positief of negatief oordeel. Ik ben er zeker van, niet één van de plichten verzuimd te hebben die een toegewijde en gehoorzame zoon van de kerk passen. Ik kan hier nu niet langer voor niets blijven, ik heb geen geld meer en word een last voor mijn gastheren, de paters Karmelieten. Daarbij komt, dat uwe hoogeerwaarde mij in eigen persoon verboden hebt om u nog verder onder ogen te komen, tenzij dan wanneer ik zou willen herroepen.

Wat en hoeveel ik wil herroepen heb ik in een eerdere brief uiteengezet.

Daarom vertrek ik nu, ik zal mij naar een andere plaats begeven. Ik heb besloten mij van de onjuist geïnformeerde tot de beter te informeren paus te beroepen. Ik weet, dat onze vorst een dergelijk beroep ook liever ziet dan een herroeping.

> Luther zegt dan, dat hij zo'n beroep zelf eigenlijk niet zo nodig vindt; hij heeft de zaak in handen van de kerk gelegd. Dit lijkt in tegenspraak met zijn houding tot dat moment, maar Luther bedoelt het ook hier weer niet onvoorwaardelijk, dat blijkt uit wat volgt:

Ik hoef de ban niet te vrezen, want die heb ik niet verdiend, maar door Gods genade ben ik bovendien zo geschapen, dat ik die ban minder vrees dan dwaling en geloofswaan. De ban kan niet schaden, integendeel[118], als ik geloof en waarheid tenminste werkelijk aan mijn kant heb. Ik verzoek u dringend om Christus' wil en met een beroep op de clementie die u mij tot nu toe hebt betoond: wil mijn tot nu toe betoonde gehoorzaamheid honoreren, mij bij de paus recommanderen en mij mijn vertrek en het beroep op de paus ten goede houden.

[118] In deze opmerking bespeuren wij weer Luthers 'theologie van her kruis' en de invloed van Tauler: lijden in Christus' naam is een zegen. 'Kruis, kruis en toch geen kruis!'

Ik kon niet anders en doe het ook op dringend advies van mijn vrienden. Zij zeggen, ik kan daar niet tegenop: wat zou je willen herroepen? Zou jij ons door te herroepen een geloofsregel kunnen voorschrijven? Laat de kerk eerst maar veroordelen als er wat te veroordelen valt, jij moet haar oordeel volgen, niet zij het jouwe. Voor dat advies ben ik gezwicht.

U, hoogeerwaarde vader, groet

uw toegewijde zoon

br. Martinus Luther, Augustijn

Brief aan Spalatinus

31 oktober 1518

Luther is na het vruchteloze onderhoud met Cajetanus in Wittenberg teruggekeerd; na tot ontstemming van de kardinaal op 18 oktober 's nachts uit Augsburg verdwenen te zijn.

Een jaar na 31 oktober 1517, (aan die datum wordt door Luther in de brief geen aandacht geschonken!) slaat zijn zaak zoals hij zelf zegt 'tussen hoop en vrees'. Als het echt tot een ketterproces komt en een veroordeling, dan staat het er ondanks alle groeiende kritiek op Rome toch slecht voor hem voor. Een ketter herbergen kon eigenlijk niemand zich permitteren. Maar zover is het nog niet.

Beste Spalatinus,
Ik ben vandaag, goddank gezond, in Wittenberg teruggekeerd, maar ik weet niet hoelang ik nog hier kan blijven. Mijn zaak staat zo, dat ik zweef tussen hoop en vrees. Ik heb mij 'van de slecht geïnformeerde tot de beter te informeren' paus beroepen. Daarna ben ik afgereisd na aan één van de broeders van de orde opgedragen te hebben dat beroep in aanwezigheid van een notaris en getuigen aan de kardinaal ter hand te stellen.

Intussen wil ik tijdens mijn verblijf hier in Wittenberg een tweede beroep gereed maken, nu op een toekomstig concilie, en mij aansluiten bij de opvatting van de universiteit van Parijs[119] voor het geval de paus mijn eerste beroep uit hoofde van zijn macht, zeg dan maar gerust tyrannie! verwerpt. Ik heb zelf een gevoel van vreugde en vrede. Ik ben er ook verbaasd over, dat mijn beproeving zo'n indruk gemaakt heeft op velen, ook op mensen van gezag. De welwillendheid die de kardinaal-legaat de vorst beloofd had werd zeker tentoongespreid, maar ik ervoer dat toch niet zo in hem. Zeker, hij probeerde alles heel vaderlijk te brengen, en dat was ook wel zo gebleven, als ik had willen herroepen. Daarop zat de hele zaak vast, en omdat ik dat niet wilde en hij tot alle prijs wel, ik ben er zeker van dat hij niets anders op zak had dan de opdracht om mij te veroordelen, moest ik wel beroep aantekenen. Ik zal mijn antwoord op zijn protesten publiceren samen met dat beroep en enige aantekeningen bij de 'apostolische breve'[120], een duivelsstuk dat je vaak vermeld hebt en waarvan je mij onlangs een exemplaar zond. Ik kreeg het op de terugreis in Neurenberg in handen samen met andere instructies. Zoiets kan toch niet van de paus zijn uitgegaan, zeker niet van Leo X. De knaap die mij onder het masker van Leo X met zo'n decreet schrik aan probeert te jagen, zal moeten inzien dat ik zulke streken doorzie. Mocht het werkelijk van de Curie afkomstig zijn, dan moet de botheid en onbillijke onwetendheid ervan maar aan de dag komen.

---

[119] De Parijse universiteit had zich verzet tegen het concordaat dat de Franse koning op 18 aug. 1516 met het Vaticaan gesloten had. Men beriep zich op een toekomstig concilie en vroeg zelfs aan de aartsbisschop van Lyon om een nationaal Frans concilie bijeen te roepen. Geen wonder dat Luther Frankrijk als een toevluchtsoord beschouwde.

[120] De breve van 23 augustus aan Cajetanus, door Luther als een vervalsing beschouwd. Een 'breve' is een pauselijke verklaring.

De kardinaal-legaat past goed in zijn rol. Het lijkt erop, dat ze in Rome bang beginnen te worden en wat minder vertrouwen stellen in hun eigen zaak; daarom probeert men met slimheid een uitweg te vinden.

Mijn groeten en dank aan de keurvorst!

Tenslotte nog dit: je bent het aan de eer van onze vorst verplicht hem op de hoogte te brengen van de aankomst van de prior van de Karmelieten in Augsburg. Die heeft zich boven verwachting royaal en hartelijk betoond, wij zijn hem dank verschuldigd. Hij is op 23 oktober uit Augsburg vertrokken en komt hierheen in goed vertrouwen op de keurvorst die hem een doctorsmaaltijd beloofd heeft. Kun je ervoor zorgen dat die hoop in vervulling gaat?

Alle goeds in Christus,

Wittenberg, zondag, vooravond van Allerheiligen,

Br. Martinus Luther, Augustijn

> Ik had gehoopt, dat het feest jullie hierheen zou lokken, maar daarin heb ik mij vergist,ik heb mij voor niets gehaast.

Brief aan Spalatinus,

25 november 1518

> Temidden van al de opwinding rondom wat zich in Augsburg afgespeeld had duikt ineens een rustig en zakelijk briefje op aan Johannes Eck, de theoloog uit Leipzig met wie Luther een felle briefwisseling had gehad. Luther schrijft over de mogelijkheid van een officieel dispuut tussen Karlstadt en Eck om aan al dat geschrijf een eind te maken; Karlstadt had zich in die schriftelijke discussies ook niet onbetuigd gelaten. Uit alles blijkt dat Luther er totaal niet op rekent dat dispuut mee te maken en dat klopt met wat hij op 25 november aan Spalatinus schrijft.

Beste Spalatinus,

Ik stuur je de zogenaamd van de bisschop van Luik[121] afkomstige brief terug samen met die van Crotus[122]. Wil je de brieven van de universiteit en van mij[123] aan de keurvorst voorleggen?

Ik wacht met spanning jullie oordeel af over mijn antwoord op de brief van de kardinaal-legaat[124] en hoop, dat de spons er niet helemaal over moet... De Acta Augustana worden nu gedrukt. Verder verwacht ik elke dag de ban uit Rome. Daarom probeer ik alles in orde te maken om gereed te zijn om als hij komt weg te gaan als Abraham, niet wetend waarheen, maar tegelijk in vast vertrouwen, want God is overal. Ik zal een afscheidsbrief achterlaten. Jullie moeten maar zien of jullie dan een brief durft te lezen van een verbannen en geëxcommuniceerde! Gegroet en bid voor mij,

Op de dag van St. Katharina, 1518. Martinus Luther, Augustijn

---

[121] De brief van Eberhard van der Mark, bisschop van Luik, was wel degelijk echt. Omdat een bisschop het aandurfde daarin de misbruiken van het Romeinse hof aan de kaak te stellen kon Luther niet geloven dat het stuk echt was. De brief was voorgelezen op de rijksdag in Augsburg.

[122] Crotus Rubianus was een studievriend van Luther uit Erfurt. Van Bologna uit moet hij geschreven hebben aan een vriend in Augsburg met de aansporing Luther bij te staan.

[123] Bedoeld is een schrijven, mede door Luther ondertekend, van de universiteit aan de keurvorst, waarin men de keurvorst verzoekt niet in te gaan op het advies van Cajetanus om Luther weer naar Rome te citeren of hem uit het land te sturen, maar Luther te steunen in zijn verzoek om met argumenten uit de Schrift en uit de kerkvaders van zijn dwaling overtuigd te worden.

[124] Cajetanus had een verslag van de gang van zaken aan de keurvorst gestuurd met het bovengenoemde advies erin. Bij het antwoord op dat schrijven wilde het hof een verklaring van Luther gevoegd zien. Over die verklaring waarin Luther alles nog eens uitvoerig op een rij zet gaat deze opmerking.

AFSCHEID

Op 28 november preekte. Luther nog in de stadskerk en hij liet daarbij duidelijk merken, dat het wel eens de laatste keer kon zijn. 's Middags. verrichtte hij alle formaliteiten, ten overstaan van een notaris die bij een beroep op een toekomstig concilie hoorden.

Op 1 december nodigde hij 's avonds een aantal vrienden uit voor een afscheids-maaltijd. Hij zou dan in de loop van de nacht vertrekken, maar nog tijdens die maaltijd kwam er per bode uit Altenburg waar de keurvorst tijdelijk resideerde een nadrukkelijk, schriftelijk verzoek om nog te blijven, de keurvorst had beslist dat er nog over de zaak verhandeld moest worden.. Het was een onverwachte wending. Tot nu toe had de keurvorst duidelijk laten merken, dat hij Luther zeker niet zou uitleveren, maar dat hij ook niets tegen zijn vertrek had, integendeel. Waar was die ommekeer vandaan gekomen? Naar alle waarschijnlijkheid was er via Pfeffinger, de al vaak genoemde adviseur en beheerder van de keurvorstelijke kas, het bericht binnengekomen dat er een nieuwe bemiddelaar verschenen was, de in Keursaksen goed bekende Karl von Miltitz, kamerheer van de paus. Deze had zich bij Pfeffinger aangediend en verzekerd dat de zaak in Rome lang niet zo slecht stond als men in Saksen dacht. Dat alles wist Luther nog niet toen hij aan zijn vriend Spalatinus, hofkapelaan en secretaris van de keurvorst, weer één van de vele brieven schreef die ons telkens met zijn ogen de situatie laten zien.

Brief aan Spalatinus

2 december 1518

Beste Spalatinus,

Ik stond gisteren op het punt Wittenberg te verlaten en ik had het ook gedaan als ik je brief niet gekregen had. Ook nu blijf ik nog bereid om hetzij te blijven, hetzij te gaan. Mijn vrienden zijn bijzonder bezorgd om mij, zij tonen een grotere bezorgdheid dan ikzelf op het ogenblik kan opbrengen. Sommigen hebben mij dringend aangeraden om mij door de keurvorst gevangen te laten nemen! Die zou mij dan ergens moeten onderbrengen en dan vervolgens aan de legaat moeten schrijven, dat hij mij gevangen houdt en bereid is mij op een veilige plaats verantwoording te laten afleggen. Of dat een goede raad is kun jij beter beoordelen. Ik ben wat dat betreft in Gods hand en in die van mijn vrienden.

Wel is het een feit, dat men algemeen aanneemt, dat de keurvorst samen met de hele universiteit achter mij staat. Ik heb dat kortgeleden nog gehoord van iemand die absoluut betrouwbaar is: aan het hof van de bisschop van Brandenburg vroeg iemand zich af op welke steun ik dan wel zo vol vertrouwen rekende. Iemand zei: op Erasmus, Capito[125] en andere geleerden. De bisschop zelf zei echter met stelligheid: nee, van die mensen trekt de paus zich niets aan, de universiteit van Wittenberg en de Saksische keurvorst leggen daar meer gewicht in de schaal.

Daaruit is duidelijk op te maken, dat men het idee heeft dat de vorst aan mijn kant staat en dat vind ik niet prettig. Wat de universiteit betreft: best, ik wil graag dat die een groot ontzag inboezemt!

Die verdenking die zich op de keurvorst richt zal mij uiteindelijk toch wel dwingen de stad te verlaten zodra dat nodig blijkt. Hij kan natuurlijk in zijn brieven voorwenden, zich als leek geen oordeel te willen aanmatigen in zulke gewichtige zaken, temeer omdat een door de kerk goedgekeurde universiteit niet tegen mij is[126]. Maar dat zijn bijzaken. Een feit is, dat ik als ik hier blijf een groot deel van mijn vrijheid van spreken en schrijven kwijt zal raken. Als ik wegga, kan ik wel alles zeggen en mijn leven aan Christus schenken. Gegroet,

---

[125] Capito was een beroemde humanist, toen nog in Bazel.

[126] De universiteit had dat zojuist per brief aan de keurvorst nadrukkelijk laten weten. Het lijkt wel alsof Luther hier een terloopse suggestie doet aan de keurvorst en zijn adviseurs. Toch blijkt uit alles dat hij met zijn vertrek blijft rekenen, waarschijnlijk dus een vertrek naar Parijs waar de universiteit een Duitse afdeling had.

Wittenberg, 2 december 1518

Br. Martinus Luther

OPNIEUW: HERVORMING VAN DE STUDIE

Een week later schreef Luther weer aan Spalatinus, opnieuw gaat het over de hervorming van het onderwijsprogramma van de universiteit. Die moet doorgaan, en wat in deze briefstaat valt nu nog sterker op na de theologische aanvaring van Luther met de Thomist Cajetanus. Het ‘scotisme’ waar Luther hier over spreekt is een theologische stroming waarvan de naam ontleend is aan Duns Scotus, een wat jongere tijdgenoot van Thomas van Aquino. Hoewel hij meer oog heeft dan Thomas voor de kloof tussen geloven en denken en heel zijn systeem opbouwt vanuit de wil, de wil van God en de (vrije) wil van de mens, is hij toch nog een echte scholasticus, en zo mogelijk nog beslister als het over het gezag van Schrift én traditie gaat. Luther ziet van zijn perspectief uit weinig wezenlijk verschil tussen die systemen, hij kan alleen niet alles tegelijk veranderen.

Brief aan Spalatinus

9 december 1518

Beste Georg,

De rector en ik zijn overeengekomen, dat het goed zou zijn wanneer niet alleen de thomistische fysica zou vervallen, nu mag. Gunckel, de rector moet opvolgen in het doceren van de Aristotelische tekstverklaring, maar ook van de Thomistische logica.

De tegenwoordige docent daarin, mag. Premsel van Torgau, zou in plaats daarvan college kunnen geven over Ovidius’ Metamorphoses, hij is behoorlijk thuis in de humanistische studiën.

Wij menen, dat het voldoende is wanneer er Scotistische filosofie en logica gegeven wordt samen met een cursorische verklaring van de fysica en logica van Aristoteles, totdat uiteindelijk ook het onderwijs in het Scotistische systeem verdwijnt dat al even onnut en onvruchtbaar is, samen met al die haarkloverijen, en de pure filosofie en theologie en alle wetenschappen uit hun eigen bronnen gaan putten. Wij horen graag je raad in deze zaken. Gegroet,

Tweede dag na Maria Ontvangenis 1518

Br. Martinus Eleutherius

TUSSENSPEL

Von Miltitz was één van de jonge prelaten waarmee Leo X zich omringd had. Hij was 27 jaar oud en al enige jaren pauselijk kamerheer. In Wittenberg kende men hem wel, hij had wat bemiddeld bij de aankoop van relikwieën en zich ingespannen voor de verlening van de ‘gouden roos’ aan de keurvorst. Een diplomaat van de eerste rang was hij niet en een theoloog al helemaal niet, maar kennelijk hoopte men dat deze jonge Duitser toch iets zou kunnen bereiken. Het betekende niet, dat Cajetanus van zijn verantwoordelijkheid voor deze zaak ontheven was; Von Miltitz werd officieel aan zijn staf toegevoegd en moest aan hem rapporteren, maar hij kon lange tijd zelfstandig opereren omdat Cajetanus de keizer achterna gereisd was naar Salzburg. Nu had men hem ook niet met lege handen laten gaan. Hij had volmachten bij zich om een aantal zaken te regelen: die gouden roos en, in feite nog belangrijker, een pauselijke dispensatie die de kinderen uit het niet officiële huwelijk van de keurvorst tot officiële erfgenamen kon verklaren.

Bovendien: als er geen resultaat bereikt werd had ook hij de mogelijkheid de banbedreiging over Luther uit te spreken; zoiets was als bedreiging achter de hand ook altijd nuttig.

Nu kwam er dan een Duitser uit Rome, met rechtstreekse informatie uit het Vaticaan. Hij vertelde dat de paus zich verachtelijk over Tetzel had uitgelaten en dat Prierias de mantel uitgeveegd had gekregen vanwege zijn flodderige reactie op Luthers stellingen en dat deze paus een royale, ruime man was die best van mening kon veranderen als er zicht was op enige inschikkelijkheid.

Hij liet de keurvorst weten, dat hij best met Luther wilde praten en in een verzoening geloofde. Keurvorst Frederik ging er maar al te graag op in, het betekende op zijn minst tijdwinst en de zaak-Luther werd elke maand meer een zaak van heel Duitsland en daarbuiten. Hij vroeg Luther om op de Altenburg met von Miltitz te praten. Dat gesprek vond in januari plaats.

Luther nam tegenover deze zeven jaar jongere man van het Vaticaan geen blad voor de mond. Bij alle eerbied voor de paus moest men toch vragen wie dan wel aan Albrecht van Brandenburg dispensatie verleend had om niet één, maar wel drie bisdommen te besturen. Niemand anders dan de paus. Men had zeker misbruik gemaakt van zijn goedheid, maar men kan in het Vaticaan onmogelijk alle schuld op anderen schuiven. Juist die wantoestand had het gedoe met de aflaten verergerd.

Zulke uitlatingen hadden von Miltitz al moeten waarschuwen een makkelijke verzoening met het Vaticaan er niet inzat. Niettemin was Luther onder de indruk van zijn waarschuwing: zou het niet weer tot zoiets kunnen komen als die vreselijke Hussietenoorlogen die indirect ontstaan waren uit de ‘ketterij’ van Joh. Hus? Dat was ook Luthers grote angst, hij kende de twijfel, de ‘aanvechting’: ‘als ik ongelijk heb en inderdaad een scheurmaker en ketter ben?’ Maar dan stond hem het alternatief ‘herroepen’ voor ogen, herroepen zonder meer en dat verbood hem zijn door het Woord gebonden geweten.

Wat dat herroepen betreft kwam men overeen dat er een scheidsrechter zou komen die dat zou onderzoeken. Verder kwam men overeen, dat beide partijen zouden zwijgen over de kwestie, zowel Luther als zijn tegenstanders. Dat leek mooier dan het was. Von Miltitz had geen enkel gezag om zo'n stilzwijgen bij de tegenpartij te bewerken. Dan hing er erg veel af van de persoon van die scheidsrechter. Eerst werd daarvoor o.a. de bisschop van Salzburg genoemd, maar onder druk van de keurvorst werd dat de bisschop van Trier, een zeer goede vriend van Frederik de Wijze!

Het was een pover resultaat, maar von Miltitz had toch het idee dat hij een doorbraak geforceerd had. Via Leipzig, waar hij Tetzel zodanig de waarheid zei, dat die er niet meer, bovenop kwam, reisde hij naar het Zuiden om Cajetanus op de hoogte te brengen, die ongetwijfeld woedend geweest moet zijn.

Von Miltitz had geluk gehad, bij zijn aankomst in Duitsland was het hele toneel veranderd. De oude keizer was plotseling gestorven en nu was de keuze van de nieuwe keizer in een werkelijk acuut stadium gekomen. De onderhandelingen in Augsburg waren nog maar een voorspel geweest, nu gaat het werkelijk spannen. Er blijft de paus alles aan gelegen om de keuze van Karel van Spanje te voorkomen en daarbij zou de rol van keurvorst Frederik beslissend kunnen zijn. Alles moet worden vermeden wat hem zou kunnen irriteren en nu komt het verslag dat von Miltitz naar Rome gestuurd heeft prachtig van pas. Misschien was het wel waar dat de houding van Cajetanus Luthers halsstarrigheid versterkt had.

Onmiddellijk liet hij een door een van zijn ‘humanistisch’ gevormde adviseurs opgestelde breve uitgaan naar het keurvorstelijke hof waarin hij er zijn vreugde over uitsprak, dat Luther tot een regeling bereid was. Hij nodigde hem op zijn kosten naar Rome te komen, waar hij zou kunnen rekenen op een hartelijke ontvangst en op de welwillendheid van de paus jegens allen die zich toeleggen op de studie van de Heilige Schrift.

De paus moet werkelijk de indruk gekregen hebben dat de zaak zo te regelen zou zijn. Hij liet later doorschemeren, dat hij best een theologisch zo gedegen kardinaal in Rome kon gebruiken, maar Frederik de Wijze had dat eerste pauselijke schrijven al niet eens aan Luther laten zien. Die zou zeker niet op zo'n uitnodiging ingegaan zijn en dan had men er weer een kwestie bij!

De toestand was zo al gespannen genoeg. De koeriers snelden heen en weer, de bank van de Fuggers wemelde van hoge heren die geld moesten lenen om hun zin te kopen, de paus probeerde gunsten te winnen met wat hij kon uitdelen aan waardigheden. Tenslotte werd Karel toch gekozen, het leek de Duitse vorsten het kleinste risico. De man was erg jong en dus, dacht men, beïnvloedbaar, bovendien zwak van gezondheid en hij zou de meeste tijd wel in Spanje zitten. Men moet de paus toegeven dat hij scherper had gezien en deze jonge man bepaald niet onderschatte. Europa, ook voor de Nederlanden geldt dat! zou nog van hem horen!

Von Miltitz verdween uit de geschiedenis, zijn rol was praktisch uitgespeeld, evenals trouwens die van Cajetanus. Luther werkte verder in Wittenberg, maar zijn toekomst bleef onzeker. Een brief aan zijn oude leermeester en biechtvader Staupitz toont aan dat hij dat terdege besefte.

Brief aan Von Staupitz, in Salzburg

20 februari 1519

Eerwaarde Vader,

Nu u zo ver van mij woont, in stilzwijgen en zonder dat mijn hevig verlangen naar enig levensteken van uw kant wordt beantwoord, wil ik het stilzwijgen doorbreken. Wij hopen allen dat wij u nog weer eens in deze streken zien. Ik hoop, dat mijn Acta [de Acta Augustana, verslag van de onderhandelingen in Augsburg] u bereikt hebben; een verslag van één en al Romeinse woede en verontwaardiging. God leidt mij niet meer, nee, Hij sleurt en drijft mij voort. Ik ben geen heer meer over mijn eigen leven, ik wil rust, maar ik word steeds weer in alle gewoel betrokken.

Ik ben in Altenburg voor Karl von Miltitz verschenen. Hij klaagde erover, dat ik de hele wereld voor mij heb gewonnen en van de paus heb vervreemd. In alle herbergen had hij ontdekt dat van de vijf mensen er nauwelijks twee of drie vóór Rome waren. Uit hofkringen hoorde ik later, dat hij hierheen gekomen was, gewapend met wel 70 apostolische brieven over deze zaak en daardoor was hij gemachtigd mij gevangen naar het moordende Jeruzalem te brengen, dat purperen Babylon. Toen dat voornemen onuitvoerbaar bleek begon hij op mij in te werken: ik moest de Romeinse kerk toch teruggeven wat ik haar had afgenomen, ik moest herroepen. Ik vroeg hem toen mij uit te leggen wat ik dan precies moest herroepen en tenslotte kwamen wij overeen om die zaak aan enige bisschoppen toe te vertrouwen. Ik noemde daarvoor de bisschoppen van Trier, Salzburg of Freising. Toen ik dat geaccepteerd had hebben wij vrolijk samen gegeten en tenslotte kuste hij mij ten afscheid. Ik deed maar alsof ik zijn Italiaanse vertoning niet doorhad. Hij heeft Tetzel ook nog in Leipzig bij zich laten komen en hem uitgescholden en hem ervan beschuldigd, maandelijks 90 goudgulden te hebben opgestreken aan salaris, bovendien een wagen en drie ruiters en vergoeding van alle kosten. Tetzel is nu verdwenen, niemand weet waarheen, behalve misschien zijn ordebroeders.

Eck probeert mij op slinkse wijze weer in nieuwe zaken te betrekken zoals je hierbij ziet[127]. Zo zorgt de Heer ervoor, dat ik niet gezeten raak. Maar als Christus het wil zal deze disputatie een kwalijke zaak zijn voor de Romeinse rechten en gebruiken, die staven waar Eck op steunt[128]. Ik zou graag willen dat u de in Bazel verschenen uitgave van mijn geschriften te zien krijgt. Dan ziet u zelf hoe geleerden over mij denken en over Eck, Sylvester en de scholastici. Heel geestig noemen zij Sylvester ‘magirus palatii’; magirus betekent in het Grieks ‘kok’. Ook verder zijn er heel wat scherpe opmerkingen. Het zal de hoge heren in Rome slecht zinnen.

---

[127] Luther moet een exemplaar van de Leipziger tegenthesen bij de brief gedaan hebben. Eck had deze 12 thesen tegen Luthers Resolutiones eind december 1518 in Augsburg(!) laten drukken.
[128] Jes. 36: 6.

Ik smeek u, bid voor mij. Ik vertrouw erop dat de Heer uw hart met zorg voor mij vervult. Ik raak nu eenmaal zo gauw in allerlei gezelschap verzeild, ik word meegesleept; ik ben ontvankelijk voor eigenwaan, nalatigheid en andere ellendige dingen, nog afgezien van wat ik mij beroepshalve op de nek haal[129].

In Leipzig hebben ze nu eindelijk toegestemd in het dispuut met Eck. Ze verwijten mij dat ik ten onrechte geschreven heb dat zij eerst geweigerd hadden en eisen nu dat ik dat recht zet. Maar ik weet uit een opmerking van hertog Georg zeker, dat zij eerst geweigerd hebben; de dekaan, ik heb ze dat al twee keer gezegd, had mijn verzoek in een eerder stadium afgewezen en dat heeft hij ook gedaan. Zulke middelen gebruiken ze om deze disputatie te verhinderen, maar hertog Georg zit er erg achterheen.

Gegroet, geliefde vader,

20 februari 1519

Br. Martinus Luther, Augustijn

Brief aan Spalatinus

24 februari 1519

Beste Spalatinus,

Ik bezweer je niet tezeer te vrezen en je hart niet zo open te stellen voor menselijke overwegingen. Ik weet, als Christus mij en mijn werk niet geleid had, dan was ik er al aangegaan door die eerste disputatie over de aflaten, en zeker door de Sermon von Ablass und Gnade die ik voor het volk schreef, door mijn Resolutiones, door het antwoord aan Sylvester en tenslotte beslist door mijn wederwaardigheden in Augsburg en het verslag daarvan...

Wie heeft niet op één of ander moment toen gevreesd (of gehoopt!) dat het mis zou gaan? Onlangs schreef Olsnitzer[130] aan de kanselier van de hertog van Pommeren, dat ik heel Rome zo in opschudding heb gebracht door mijn Resolutiones en het antwoord op de Dialoog van Prierias, dat ze niet weten wat ze ermee aan moeten. Zij willen proberen om mij niet met juridische middelen, maar met subtiele Italiaanse methoden (het zijn zijn woorden!) aan te pakken. Ik ken het gevaar, het is een verraderlijke valstrik.

Die 12e these[131] is mij door Eck ontwrongen, de paus zal overigens heus zijn verdedigers wel hebben in dat komende dispuut. Ik geloof niet dat je die stellingen als zo gevaarlijk hoeft te beschouwen, ze weten daar toch ook, dat men bij een disputatie een zekere vrijheid geniet. Bovendien: als ik eraan ga, dan verdwijnt er maar weinig uit de wereld. De Wittenbergers zijn goddank zo ver gekomen dat ze mij niet nodig hebben. Ellendig mens die ik ben, ik denk dat ik het niet eens waard ben om te lijden en te sterven voor een zo grote zaak. Minder schuldbeladen mensen zullen daar misschien mee gezegend zijn.

Ik heb je gezegd dat ik gereed ben om weg te gaan als de vorst van mening is dat het leven voor mij hier te gevaarlijk wordt. Elders loopt mijn leven overigens nog meer gevaar, hoewel: ik heb nu een verdediging in het Duits opgesteld die nogal vriendelijk is voor de Romeinse kerk en de paus. Die zal je misschien beter smaken. Gegroet, in grote haast.

---

[129] Hier is Luther duidelijk weer de biechteling voor zijn biechtvader. Hij voelt dat al het gedoe om hem heen een gevaar is, een verstoring van zijn innerlijke rust en van een waarachtig kloosterlijk bestaan zoals hij dat had gezocht toen hij daarvoor koos. Hier wordt iets zichtbaar van de gesprekken die zij jarenlang gevoerd hebben.

[130] Olsnitzer was vermoedelijk proost te Kolberg.

[131] Deze these was een aanval op het absolute gezag van de paus als reactie op Ecks 12e these tegen Luther waarin hij had laten zien hoever Luther ging door te stellen, dat in de eerste zes eeuwen de Romeinse kerk niet boven de Griekse gestaan had. Ook Karlstadt, meestal niet voor een kleintje vervaard, was net als Spalatinus ongerust over deze discussie die bijzonder gevaarlijk kon worden. Hun ongerustheid werd later in Leipzig bevestigd, want daar bracht Eck Luther zelfs tot de uitspraak dat ook een concilie geen absoluut gezag kon toegekend worden, naast of boven de Schrift. Daarmee kwam hij dicht bij de Hussitische ‘ketterij’.

Inmiddels was het afgesproken ‘stilzwijgen’ dus al aan het afbrokkelen en het dispuut in Leipzig zou definitief een einde maken aan die onnatuurlijke toestand. Men kon niet. langer doen alsof er niets aan de hand was.

De voorbereidingen voor dat dispuut waar de theologen van beide kanten nog eenmaal zouden pogen tot de kern van de discussie door te dringen waren in volle gang. het zou een stevige discussie worden, eerder een confrontatie; dat blijkt al wel uit Luthers brief aan Eck van 5 april 1519.

Brief aan Joh. Eck

5 april 1519

Ik schrijf nog eens, beste Eck, omdat Z.H. vorst Georg, hertog van Saksen mij antwoordde op mijn verzoek in Leipzig met je te disputeren; eerst wilde hij er zeker van zijn dat wij het erover eens waren, hij had namelijk uit jouw brief alleen iets vernomen over Karlstadt en niet over mij.

Karlstadt heeft een afschuw van je verraderlijke streken en zal zich wel niet verwaardigen niet jullie te disputeren. Jij zult er ook wel niet veel zin in hebben nu je zijn kracht bespeurd hebt in zijn antwoord[132].

Toch hebben jullie de vorst op een dwaalspoor gezet door over Karlstadt te praten en mij te bedoelen. Het is nu aan jullie om de vorst of mij te melden of het zo goed is en hem niet langer in het ongewisse te laten. Kun je er moeite voor doen dat ik jullie antwoord spoedig ontvang zodat ik de zaak hier kan afwerken? De toestemming van de universiteit heb ik al schriftelijk ontvangen.

Gegroet en word eindelijk eens van een sofist een theoloog!

Wittenberg, derde dag na Laetare 1519

Br. M. Luther, Augustijn

CORRESPONDENTIE MET ERASMUS

Op 28 maart had Luther op instigatie van de humanist Capita een brief aan Erasmus geschreven. Erasmus antwoordde indirect met een brief aan de keurvorst waarin hij het nadrukkelijk voor Luther opnam. Het was voor de keurvorst lang niet onbelangrijk om van zo’n beroemdheid steun te krijgen voor zijn politiek van bescherming van een man die met de ban bedreigd werd. Op 22 mei schrijft Luther aan Spalatinus over deze brief, maar eerst geven wij een deel van de inderdaad, zoals Luther ook zelf zegt, nogal woordenrijke brief aan Erasmus weer. Luther doet zijn best om het humanistische Latijn te schrijven, versierd met citaten uit de klassieke schrijvers en van een stijl die in de vertaling vaak niet weer te geven is. Hij deed dit niet alleen tegenover Erasmus, ook in brieven aan Spalatinus komen zelfs Griekse zinnen voor, maar juist uit deze brief spreekt zijn oprechte eerbied voor deze krachtige, naar de taalbronnen strevende beweging. Hij had er voor zijn theologie, zijn geloof ook zoveel aan te danken.

[132] Eck had al in de zomer van 1518 Karlstadt aangevallen en deze had daar in de herfst op gereageerd.

Brief aan Erasmus

28 maart 1519

Hoe dikwijls praat ik in feite niet al met u en u met mij, waarde Erasmus, ons aller sieraad en onze hoop. Toch hebben wij elkaar nog nooit leren kennen, dat is toch een schande. Wie is niet tot in het diepst van zijn hart door Erasmus geraakt, wie is niet een leerling van Erasmus, bij wie is zijn invloed niet heersend? Ik spreek dan wel over hen die zich op de ware wijze in taal- en letterkunde verdiepen.

Ik vind het altijd een verheugende zaak dat men onder genadegaven van Christus óók rekent het feit dat men velen mishaagt, want juist zo worden de gaven van Gods genade onderscheiden van die van Zijn toorn. Daarom feliciteer ik u ermee, dat u enerzijds door alle goede mensen hoog gewaardeerd wordt, maar anderzijds evenzeer wordt afgewezen door hen die zelf aan de top willen staan en naar ieders gunst dingen.

Maar ik ben een dwaas dat ik u, een zo groot man, 'met ongewassen handen' en zonder een stroom van eerbetuigingen haast familiair tegemoet treed, terwijl wij elkaar toch in het geheel niet kennen. U zult het in uw menselijkheid wel op rekening schrijven van mijn dankbaarheid en onervarenheid. Ik heb na zo'n tijd tussen de sofisten gezeten te hebben niet geleerd hoe men een geleerde per brief behoort te groeten[133], anders had ik u reeds lang met brieven lastig gevallen en dan had ik het er niet bij gelaten u alleen in mijn studeercel tot mij te laten spreken.

Maar nu heb ik van Fabricius Capito begrepen, dat mijn naam u bekend is geworden door dat gedoe over de aflaten. Uit het voorwoord bij uw laatste uitgave van uw Enchiridion[134] blijkt ook dat u mijn ideeën niet alleen gezien hebt maar ze ook goedkeurt en dat dwingt mij, zij het dan in simpele bewoordingen, mij persoonlijk erkentelijk te tonen voor wat u mij en vele anderen hebt geschonken aan geestelijke verrijking. (...)

Daarom, beste Erasmus, hoop ik dat u ook bereid zult zijn, deze geringe broeder in Christus te erkennen, u zeer toegewijd maar nauwelijks in staat u verder van dienst te zijn, begraven als ik ben in een uithoek die nauwelijks aan de hemel en de zon bekend is. (...)

Philippus Melanchthon maakt het goed, al kunnen wij maar ternauwernood verhinderen dat zijn waanzinnige geestdrift voor de taal- en letterenstudie zijn gezondheid in gevaar brengt. Met jeugdige ijver probeert hij voor allen alles te zijn en te doen. U zou ons een dienst bewijzen door hem per brief te waarschuwen dat hij zich terwille van ons en de goede wetenschap wat in acht neemt. Als hij wegvalt hoeven wij nooit meer op iets beters te hopen.

Andreas Karlstadt laat u groeten, ook hij is u zeer toegedaan in Christus.

Onze Heere Jezus zelf moge u in eeuwigheid bewaren! amen.

Mijn verontschuldiging voor de vele woorden, maar u zult niet altijd geleerde brieven van het hoogste niveau onder ogen krijgen, soms moet men zwak zijn met de zwakken.

Wittenberg, 5 april 1519

Martinus Luther

---

[133] Dit is niet alleen de gebruikelijke wat modieuze bescheidenheid. Luther had niet ten onrechte het gevoel een achterstand te hebben in 'eruditas', humanistische ontwikkeling. Hij schaamde er zich niet voor gelijk op met zijn studenten Grieks te leren van Melanchthon.

[134] Erasmus' beroemde 'Enchiridion militis christiani', 'handboek voor de strijder van Christus'; in het voorwoord van de laatste uitgave staat inderdaad het één en ander ten gunste van Luthers uitlatingen over de aflaat, hoewel zijn naam niet genoemd wordt.

Brief aan Spalatinus

22 mei 1519

Beste Spalatinus,

Gegroet. De brief van Erasmus bevalt mij bijzonder, en dat geldt voor ons allen hier. Ik had alleen wel gewild dat mijn naam er niet in werd genoemd, laat staan geprezen door zo'n groot man. Ik ken mijzelf maar al te goed op dit punt.

Verder zou ik je willen vragen om vóór je vertrek de mening te peilen van de keurvorst over de leerstoel Hebreeuws. Johannes Cellarius uit Kundstadt (Oberfranken) was onlangs hier in Wittenberg. Hij heeft in Heidelberg gestudeerd en zijn grammatica die je wel zult kennen toont aan dat hij er behoorlijk in thuis is. Hij heeft ons beloofd dat hij bereid is deze kennis in alle toewijding over te dragen, als hem te verstaan wordt gegeven dat hij van onze doorluchtige vorst een redelijk salaris te verwachten heeft[135].

Hij is op het moment in Leipzig en wacht een brief van onze kant af. Antwoord dus spoedig. Wil je dan ook de brief van hertog Georg terugzenden?

Het aantal mensen dat hier komt studeren neemt snel toe en er zijn belangrijke mensen bij. Zojuist kwam die theologische licentiaat uit Neurenberg, de prediker aan de hospitaalkerk en de St. Sebaldus, hier aan; hij is niet meer een van de jongsten! Onze stad kan hen allen nauwelijks bergen, er is al gebrek aan woonruimte. Een ander maal meer, gegroet.

Zondag Cantate 1519

Br. Martinus Luther, Augustijn

Brief aan Keurvorst Frederik

mei 1519

Doorluchtige en genadige heer,

Noodzaak dwingt ons een toiletruimte te bouwen. Wij hebben de raad van Wittenberg vergunning gevraagd om buiten de muren boven de gracht te bouwen, maar wij krijgen geen antwoord. Daarom onze vraag aan u, of u ons toestemming zou willen verlenen.

Ik mag u hierbij tevens verzoeken de aanschaf van een witte en een zwarte toog op de jaarmarkt in Leipzig te doen regelen. Op de zwarte heb ik recht, een witte zou ik er graag bij willen hebben. De eerste is mij al twee of drie jaar geleden beloofd, ik heb die toen niet gekregen hoewel Pfeffinger er heel positief over sprak. Hij heeft het echter uitgesteld, uit zakelijke motieven of gewoon omdat hij altijd traag is ten aanzien van het uitgeven van geld. Ik was toen genoodzaakt er zelf één aan te schaffen en heb er dus nog een tegoed. Daarom mijn eerbiedig verzoek, het is uit noodzaak ontstaan. Als het psalter een zwarte toog verdiend mag hebben, dan mag de apostel wel een witte toog verdienen[136]; ik hoop ditmaal dan niet weer door Pfeffinger in de steek gelaten te worden.

Uwe dienstwillige

kapelaan D. Martinus, Augustijn te Wittenberg

---

[135] Het bleef tobben met het Hebreeuwse professoraat. Cellarius ging door traag onderhandelen voor Wittenberg verloren en bleef in Leipzig waar hij in het komende dispuut eerst de zijde van Eck koos, later in 1520 verdedigde hij Luther weer.

[136] De colleges over de psalmen, die Luther aan de keurvorst had opgedragen, en de colleges over Paulus' brief aan de Galaten!

Brief aan Spalatinus

24 mei 1519

Beste heer Georg,

Onlangs heb je mij beloofd dat je overal brieven heen kon en wilde sturen. Daarom vraag ik je om deze bijgesloten disputatiethesen van Karlstadt en mij naar Neurenberg of nog liever meteen naar Eck te zenden. Doe dat maar zoals het jou het beste lijkt.

De hoeveelheid studenten begint op een overstroming te lijken!

Zojuist hoor ik van de schoonvader van de schilder Lucas (Cranach)[137], dat dr. Jodocus van Eisenach[138] in Erfurt overleden is. Misschien ben ik wel mede de oorzaak van zijn vroegtijdige dood geweest. Men zegt dat hij er zeer onder geleden heeft, dat mijn oneerbiedig en aanmatigend optreden tegen de scholastieke theologie tot verachting daarvan heeft geleid. De Heere ontferme zich over zijn ziel.

Wittenberg, dinsdag na Cantate

Martinus Luther, August

HET DISPUUT TE LEIPZIG

In de vorige brief is weer sprake van thesen tegen Eck. In feite was het dispuut tussen de theologen van Wittenberg en Leipzig dus al begonnen. Niettemin: een directe en mondelinge confrontatie zou inderdaad ook nog tot stand komen.

Het dispuut zelf begon eind juni en duurde tot half juli. Zulke disputen trokken toentertijd veel aandacht. Zij hadden het karakter van een wedstrijd, compleet met scheidsrechters, zij het dan op afstand. In dit geval zouden de universiteiten van Parijs en Erfurt die rol vervullen, tegen de wil van Eck die de paus als scheidsrechter gewild had. Karlstadt had voor elkaar gekregen dat het verslag letterlijk zou worden meegeschreven onder notariële controle om geen grotere risico's te lopen dan nodig was. Het was hij alle ernst toch ook een schilderachtig en spectaculair gebeuren en dat was wat hertog Georg beoogde. Hij durfde het aan om van ketterij beschuldigde opvattingen openlijk naar voren te laten komen in het dispuut en hij hoopte erop dat het Leipzig iets van zijn roem zou hergeven. De mooiste zaal van zijn kasteel was er feestelijk voor versierd, het spreekgestoelte van de Wittenbergers droeg de beeltenis van St. Martinus; dat van Eck toonde St. Georg met de draak. Het 'Thomaner'koor, dat toen ook al een naam had, zong een twaalfstemmige mis, speciaal gecomponeerd voor deze gelegenheid.

Er kwamen 2.000 studenten uit Wittenberg, bewapend en wel, en de politie was waakzaam. De hele zaak speelde zich ook niet af in kleine kring als een academisch dispuut, voor enkelen interessant, maar in het groot voor honderden aanwezigen.

De grootste kracht van de verder weinig originele Eck was zijn fenomenale geheugen. Hij citeerde voortdurend uit het hoofd, heen en weer ijsberend met een rijzweep onder de arm, meegenomen van zijn rijtoer in de morgen. Karlstadt had zich omringd met boeken. Luther zei dat hij dat deed om Eck te kunnen controleren en zelf correct te kunnen citeren, maar er gingen ook geruchten dat hij van een val uit een wagen een slecht geheugen had overgehouden. In elk geval maakte hij bij het publiek alleen al door al die boeken een slechtere indruk.

Nu werd er ook met een thema begonnen dat een grote kennis van de literatuur vereiste: het thema van de vrije wil. Daarbij moest inderdaad vaak met het boek in de hand bewezen

---

[137] Lucas Cranach woonde op de markt van Wittenberg waar hij een apotheek en een schildersatelier beheerde. Zelf heeft hij Luther vele malen geschilderd.
[138] Over Jodocus Trucletter van Eisenach zie vooral de brief van 8 februari 1517.

worden, dat er iets bij een kerkvader stond wat de heersende mening niet welgevallig was. Na afloop van dit eerste deel van het dispuut was men vrij algemeen van mening dat Eck 'gewonnen' had. Toen kwam Luther aan de beurt. Hij pakte het anders aan en betrad de zaal als reactie op Eck met een bloem in de hand waaraan hij af en toe rook.

Ondanks; deze speelse elementen werd het al spoedig ernst. Eck stuurde op het thema van het pauselijk gezag aan en wat hij vermoedde gebeurde: Luther kon niet alle stellingen van Johannes Hus afvallen, vooral niet waar het ging om het gezag van de Schrift als laatste gezag, boven paus en zelfs boven concilies. Grote opwinding, ook bij de hertog. Het radicale deel van de volgelingen van Hus had na zijn veroordeling in 1415 het gericht van God in eigen hand genomen en een spoor van verwoesting door het oostelijk deel van Europa getrokken. Ook Saksen was niet gespaard en zo waren Hussieten in de angstige herinnering van veel Saksers tot woeste boosdoeners geworden, Dat gold zeer in het bijzonder ook voor de hertog en zijn vrouw, wier vader een hoofdrol gespeeld had in het hele Hussitische drama en in het geheim tot de gematigde Hussieten behoord had!

Voor Luther was het de consequentie van zijn groeiend inzicht, hij moest een zekere verwantschap toegeven, een verwantschap die hij overigens pas tijdens dit dispuut in volle omvang ontdekte, maar het was rampzalig om in één adem met deze beweging genoemd te worden.

Eck vierde deze gang van zaken als een duidelijke overwinning en dat was van zijn standpunt gezien ook best begrijpelijk. Het scheidsgerecht bleef uit. Erfurt trok zich terug en de Parijse Sorbonne vroeg teveel geld.

Kort daarna onderschepte men twee aan Luther gerichte brieven uit Praag, geschreven door twee hoge geestelijken, Johannes Poduska en Wenzel van Rozdalowski. In de tweede brief was bij de felicitatie met Luthers 'overwinning' het boekje van Hus over de kerk ingesloten. Het leek een bewijs voor Ecks triomfantelijke vaststelling.

Hoe Luther zelf tegen deze gang van zaken aankeek laat de lange brief aan Spalatinus zien waarvan wij nu een fragment laten volgen.

Fragment van de brief aan Spalatinus van

20 juli 1519

Beste Spalatinus,

Gelukkig dat Z.H. de keurvorst en jullie allen behouden teruggekeerd zijn. Christus ontferme zich over de ziel van Pfeffinger, amen. Over onze geruchtmakende disputatie had ik je allang geschreven als ik geweten had waarheen. Een paar Leipzigers beroemen zich er samen met Eck op gewonnen te hebben, ten onrechte! Maar aan hun gezwets is dat gerucht daarover te danken. De zaak zelf zal de waarheid wel aan het licht brengen.

Eerst disputeerde Eck een week lang met Karlstadt over de vrije wil. Karlstadt voerde, met Gods hulp, op uitstekende wijze allerlei argumenten en bewijsvoeringen aan uit de literatuur. Toen Karlstadt zich tegen Ecks thesen keerde, trok Eck zich terug, tenzij Karlstadt zijn boeken thuis zou laten. Maar die deed dat juist zo om hem direct te kunnen tonen dat hij de Schrift en de kerkvaders juist citeerde en die niet verdraaide zoals Eck. Dat gaf nieuwe verwikkelingen.

Uiteindelijk kreeg Eck zijn zin, er werd bepaald dat de boeken thuis moesten blijven. Maar wie ziet niet in, dat het gewenst is dat alle boeken erbij gehaald worden als er over de waarheid wordt gedisputeerd.

Tenslotte gaf de sluwe vos alles toe wat Karlstadt naar voren bracht, ook al had hij het nog zo fel bestreden. Toen hij zo alles had toegegeven, beroemde hij zich erop Karlstadt tot zijn eigen inzicht overgehaald te hebben! De tweede week disputeerde hij met mij. Eerst in alle heftigheid over het primaat van de paus. Hij verschanste zich achter het woord: 'Gij zijt Petrus' en 'weid Mijn schapen', 'volg Mij' en 'versterk uw broeders'[139] en voegde er vele

citaten uit de oude vaders bij. Tenslotte ging hij tot het uiterste en vond al zijn steun in het concilie van Constanz dat het artikel van Hus veroordeelde dat zei, dat het pausdom van de keizer stamde; het zou immers een instelling van Goddelijk recht zijn. Toen was hij op zijn eigen terrein, hield mij de Bohemers voor en beschuldigde mij van ketterij en begunstiging van de Hussieten. Die beschuldiging prikkelde de Leipzigers nog meer dan de disputatie zelf.

Ik stelde er de 1.000-jarige geschiedenis van de Griekse christenen en hun kerkvaders tegenover die niet onder de Romeinse heerschappij gestaan hadden, hoewel ik op zich het primaat van de paus niet ontken.

Tenslotte spraken wij over het gezag van een concilie. Ik heb openlijk uitgesproken dat een aantal artikelen in Constanz ten onrechte veroordeeld zijn, omdat ze heel duidelijk door Paulus, door Augustinus, ja door Christus geleerd zijn. Toen blies die adder zich op, hij dikte mijn zonde aan en stelde zich als een waanzinnige aan om bij de Leipzigers in het gevlei te komen. Ik heb nog aangetoond, uit de conciliestukken zelf, dat niet alle artikelen (van Hus) daar veroordeeld zijn als ketterij en dwaalleer en dat Ecks conclusies daarmee vervielen. En zo staat deze zaak er nu dan bij.

In de derde week hebben wij over de boete, het vagevuur en de aflaat gedisputeerd en over de vraag of elke priester het recht heeft om vrijspraak van alle zonden te verlenen. De aflaat bleef nergens meer, bijna in alles was hij het met mij eens en zo werd zijn verdediging van de aflaat die toch het hoogtepunt van de disputatie had moeten worden een belachelijke zaak. Zelfs in zijn openlijke preken deed hij uitspraken waaruit ook het gewone volk kon opmaken dat, hij niets in de aflaten zag.

Hij schijnt zelfs gezegd te hebben dat hij makkelijk met mij tot overeenstemming had kunnen komen als ik maar niet over de macht van de paus gesproken had. Hij is grillig en sluw en tot alles in staat. Eerst gat hij tegenover Karlstadt toe dat alle scholastici hetzelfde leren, maar tegenover mij verwierp hij Gregorius van Rimini[140] die ik anders dan al die anderen aan mijn kant heb. De Leipzigers zijn zo dom dat ze dat niet in de gaten hebben en wat nog erger is: hij leert het ene in de kring van de geleerden en weer wat anders ten overstaan van het volk in de kerk. En toen Karlstadt hem vroeg waarom hij dat verschil maakte durfde hij te antwoorden, dat het niet nodig is alles aan het volk te vertellen wat in het dispuut gezegd werd. (...) De Leipzigers hebben ons niet begroet of bezocht, wij werden eigenlijk als vijanden behandeld. Wie ons welgezind was sloop als het ware in het donker naar ons toe. Maar dr. Auerbach, een integer man, en de ordinarius Pistorius jr. nodigden ons uit. Ook hertog Georg heeft ons drieën gezamenlijk ontvangen.

De hertog liet mij ook nog een keer alleen bij zich komen en sprak met mij uitvoerig over mijn geschriften[141], vooral over het ‘Onze Vader’.

Ik zou de Bohemers aangemoedigd hebben en met de uitleg van het Onze Vader velen zo in verwarring gebracht hebben, dat ze erover klaagden vaak vier dagen lang niet één Onze Vader te kunnen bidden als ze mij moesten aanhoren, en zo meer.

Ik was wel zo wijs om goed te onderscheiden tussen de fluit en wie erop speelt. Ik betreur het wel zeer dat een zo goede en vrome vorst vatbaar blijkt voor vreemde invloeden, terwijl ik toch heb gezien en ervaren hoe werkelijk vorstelijk hij kan spreken als hij zijn eigen mening geeft. (...)

Dit is dan het hele treurspel, de rest hoor je wel van dr. Joh. Plawsnitzer, die was erbij en heeft zeer geholpen bij het tot stand komen van het dispuut.

Omdat in deze disputatie Eck en de Leipzigers hun eigen eer en niet de waarheid zochten is het geen wonder dat het slecht begon en nog slechter eindigde. Want toen er zicht kwam

---

[139] Matth. 16: 18, Joh. 21: 17, 22, Luc. 22: 3.
[140] Gregorius van Rimini (- 1358) was tijdenlang de theoloog van de Augustijner orde. Volgens Luther was hij één van de weinige theologen die de Bijbel en Augustinus goed lazen.
[141] ‘opusculi’ noemt hij ze zelf: ‘werkjes’.

op een overeenstemming tussen Wittenberg en Leipzig slaagden zij erin om de tweedracht en de haat pas goed tot uiting te laten komen. Dat is de vrucht van menseneer. Ik probeer mij in te houden, maar ik kan niet al mijn afkeer onderdrukken, ik ben maar een gewoon mens en er was teveel haat en onbillijkheid en dat bij zo'n heilige zaak, een zaak van God.

Zeer gegroet en groet ook Z.H. de keurvorst van mij.

woensdag na Alexius, 1519

je Martinus Luther

Uit een brief aan Staupitz

3 oktober 1519

Eerwaarde Vader,

Ik zend u twee exemplaren van mijn commentaar op de brief aan de Galaten. Het bevalt mij minder dan het eerste[142], hoewel het lijkt alsof ik hier breder heb kunnen spreken en helderder heb kunnen uitleggen. Ik geef toe dat het meer zicht op Paulus zelf geeft dan vroeger hij anderen, maar ik ben er nog niet tevreden mee. De druk van de Psalmen vordert langzaam.

Met Miltitz heb ik een afspraak voor a.s. zondag, met instemming van de keurvorst. Ik kreeg een bijzonder hartelijke brief van Miltitz, maar wat het worden gaat weet ik niet. De gouden roos[143] die hij in grote statie naar Wittenberg had willen brengen kon hij eindelijk kwijt in Altenburg in afwezigheid van de keurvorst.

Ik zou best willen dat er nog een paar goede broeders naar ons gestuurd zouden worden. De beide priors uit de Nederlanden, Jakob en Hendrik[144] schreven mij vol zorg en wanhoop; ze vragen smekend of er niet iets gedaan kan worden door hun vicaris, ze zullen broeders zenden, of misschien ook zelf komen, maar dat zal wel niet gebeuren want hun brief is van Pasen en ze zijn nog niet verschenen. Ik heb zojuist brieven gekregen uit Praag in Bohemen van twee priesters van de utraquisten[145] zij zijn zeer thuis in de Schrift. In één van de brieven zat een boekje van Johannes Hus dat ik nog niet gelezen heb. Zij manen mij tot volharding en geduld, want de theologie die ik leer, zeggen zij, is zuiver. (...)

Er kwam ook een brief uit Frankrijk waarin verteld wordt dat Erasmus gezegd had: ik vrees dat Martinus aan zijn eerlijkheid te gronde gaat. Wat Eck betreft moet hij gezegd hebben: die heeft een letter van zijn naam laten vallen: in plaats van Eccius moet Ieccius gelezen worden en ieck betekent in het hollands gek [!]. Zo gaat Christus om met ijdele roem; de man die ze in Leipzig adoreren en 'Eck' noemen wordt door de ware geleerden met verachting 'geck' genoemd!

De bisschop van Brandenburg schijnt gezegd te hebben, het hoofd niet te ruste te willen leggen alvorens hij Martinus in het vuur zou geworpen hebben zoals het stuk hout dat hij net in de hand had en in het vuur wierp.

Zo blaast de Eckse wind deze ellendige windbuil op. Zover over anderen. Maar nu uzelf: wat wilt u van mij? U laat mij tezeer alleen. Ik heb hartzeer over u zoals een gespeend kind over zijn moeder. (...)

---

[142] Luther had in 1516 en 1517 de brief van Paulus aan de Galaten op college uitgelegd. Van deze colleges bestaat alleen het dictaat van een student. Naderhand heeft Luther deze colleges uitgebreid en bewerkt voor de drukker. Over die uitgave spreekt hij hier.

[143] zie 'TUSSENSPEL'.

[144] Jakobus Propst was prior in Antwerpen, Hendrik van Zutphen was prior in Dordrecht. Beiden hadden al eerder in Wittenberg gestudeerd en kwamen inderdaad weer naar Wittenberg, maar pas in 1520. De situatie in de Nederlanden was nog veel moeilijker dan in Duitsland, omdat de inquisitie hier veel rechtstreekser kon optreden.

[145] Zo genoemd omdat zij het Avondmaal onder beide gestalten ('sub utraque specie') gebruikten, d.w.z. dat de leken niet alleen brood maar ook wijn ontvingen. Zij waren een rest van de gematigde richting van de Hussieten.

Op een nacht droomde ik van u, u week terug, weg van mij terwijl ik in bittere smart tot u riep. Maar met een handgebaar beduidde u mij dat ik er gerust op kon zijn dat u naar mij terug zou komen. En dat is toen op die dag ook gebeurd. Maar nu mijn groeten en bid voor mij ellendige!

Vigilie van St. Franciscus, 's avonds, 1519

Br. Martinus Luther

Brief aan Spalatinus

18 december 1519

Beste Spalatinus,

Je dringt zeer aan op een uitleg van mijn hand van de evangelie- en epistelperikopen voor de veertig dagentijd[146], maar ik weet niet of ik dat voor elkaar krijg. Het is veel werk en ik ben overbelast. Je kunt je dat toch wel indenken: de colleges over de Psalmen eisen mij helemaal op en evenzeer de preken voor het volk waarin ik mij door het evangelie van Mattheus en door Genesis heenwerk. Dan zijn er ten derde de gebeden, de diensten waartoe de orde mij verplicht, en dan nog deze opdracht van jouw kant, om nog maar te zwijgen van het schrijven van brieven en alle andere zaken zoals de omgang met een steeds overstelpender vriendenschaar die mij verschrikkelijk veel tijdverlies oplevert.

Ik ben maar een mens, niet meer dan één mens! Ik wil wel elke arbeid aanpakken, maar als ik wat jij daar nu noemt, echt moet voltooien dan moet ik alles verder laten rusten. Trouwens: zelfs als ik mij in alle rust op dit ene kon toeleggen dan zou ik dat eigenlijk als een groot geluk moeten beschouwen, maar ik denk dat ik dat toch ook weer met tegenzin zou doen.

Over de andere sacramenten[147] hoeven jullie, noch iemand anders iets van mijn hand te verwachten, tenzij men mij met de Schrift in de hand aantoont waaruit men die zou kunnen afleiden. Volgens mij is er verder geen sacrament..

Zonder een uitdrukkelijke Goddelijke belofte die op het geloof gericht is is er geen echt sacrament mogelijk. Zonder het woord van de belofte en het geloof bij het ontvangen daarvan is er geen relatie tussen mens en God mogelijk. Een bijzonder priesterschap zoals jij dat door mij wilt horen uitleggen ken ik dus ook niet; hoe meer ik ermee bezig ben, des te meer verdwijnt dat, alleen het ceremoniële aspect blijft over.

Ik hen erg onder de indruk van het woord van Petrus, 1 Petr. 2: 5, 9: 'wij zijn allen priesters', ook van Openbaring 1: 6, 5: 10. Het priesterschap zoals wij dat kennen onderscheidt zich van de leken alleen door de bediening van sacrament en woord. Verder is alles gelijk[148] en men moet zich dus afvragen waar het priesterschap zijn sacramenteel karakter vandaan heeft. Verbaast jou dat niet?

---

[146] In Luthers tijd was het oude leesrooster, dat ook later zowel in de Anglikaanse als in de Lutherse kerk het vaste leesrooster is gebleven, nog in gebruik; hier gaat het om de lezingen van de zondagen in de veertig dagen voor Pasen. De behoefte aan 'postillen', preekvoorbeelden voor hen die op deze manier aan het werk wilden, werd steeds sterker. Luther zou niet veel later inderdaad op het dringende, zeker ook namens de keurvorst gedane verzoek ingaan; in 1521 verscheen de eerste postille.

[147] Luther had geschreven over de doop, de boete (biecht en absolutie) en het Avondmaal; nu wilde men ook iets horen over de andere van de zeven sacramenten zoals het huwelijk en in dit geval blijkbaar vooral de priesterwijding.

[148] Hier beginnen Luthers gedachten zich al te ontwikkelen in de richting van het 'algemeen priesterschap van de gelovigen of gedoopten'. Hier al blijkt dat het daarbij niet gaat om de opheffing van het ambt als een aan iemand opgelegde taak (maar dan alleen ten aanzien van de bediening van het Woord in Schriftuitleg, prediking, bediening van het Woord in Doop en Avondmaal), maar om de afschaffing van de heersende gedachte dat men door het 'sacrament' van de priesterwijding van de lekenstand in de priesterstand overging. Het ambt wil hij als een functie en niet als een bepaalde status los van die functie zien. Zie ook de brief van 9 september 1521 over Melanchthons 'priesterlijke' functie!

Maar meer hierover mondeling en samen met Philippus, wij hebben deze zaak al vaak en diepgaand besproken. In elk geval verschilt jouw ambt in niets van dat van alle leken, behalve dan door die lasten die de Romeinse curie zonder aanzien van de persoon aan alle priesters oplegt. Het belangrijkste is wel dat je je realiseert op wat voor een plaats jij geroepen bent, namelijk aan het hof zoals Esther om het volk te dienen dat van dat hof uit geregeerd wordt. Dat is het moeilijkste en gevaarlijkste maar zonder twijfel het hoogste en eerste, veel belangrijker dan al die door jou vermelde plichten, of dat nu de canoniek verplichte gebedsuren zijn of al die andere dingen die je opgelegd krijgt van wie dan ook.

Gegroet en bid voor mij.

Vierde Adventszondag 1519

Martinus Luther Augustijn

George Spalatinus

V. 1520-1521

Zo was het jaar 1519 ten einde gegaan zonder dat de Luther nog steeds bedreigende gevaren hem lang van zijn werk gehouden hadden.

Miltitz reisde vruchteloos door het land, uit Rome hoorde men weinig, pas in 1520 werd de zaak weer acuut om dan in 1521 in Worms tot uitbarsting te komen.

Zo kon 1519 voor Luther een zeer produktief jaar worden. Het dispuut met Eck stoorde hem daarin nauwelijks en bracht bovendien ook hemzelf tot een helderder inzicht in de consequenties van zijn theologische ontwikkeling. Het dispuut zelf ligt achter hem en in een brief van maart 1520 distantieert hij zich van een schotschrift tegen Eck. Zo hoeft het nu ook weer niet: ‘een open aanklacht is beter dan zulke steken onder water’. De lijst van zijn werken uit 1519 is bijna tweemaal zo lang als die in 1518.

Er is een groot aantal geschriften bij die hij voor het volk in het Duits schreef over allerlei onderwerpen die direct met de maatschappelijke en kerkelijke praktijk te maken hadden: over de biecht, over het huwelijk, over het gebed, het lijden van Christus, over het Onze Vader, over de voorbereiding op het sterven en over de woeker Daarnaast werden er verschillende preken van hem gedrukt en dat alles kwam tot stand naast zijn vaste werk aan de colleges over de Psalmen. Hij zegt dat hij soms tijden over één vers bezig is en voor al zijn taken samen eigenlijk wel achtenveertig uren per etmaal zou kunnen gebruiken.

Dit werk gaat in 1520 gewoon door, het jaar waarin de drie beroemde geschriften zouden verschijnen:

‘Over de vrijheid van een christenmens’:

‘Aan de christelijke adel’;

‘Over de abylonische ballingschap van de kerk’.

Het eerste is een geheel eigen verwerking van de wijze waarop hij, mede beïnvloed door iemand als Tauler, opnieuw op grond van de Bijbel had leren verstaan wat geloof is. Het laatste maakte hem tot de held van iedereen die in stilte of hardop had gekankerd op de wantoestanden in kerk en maatschappij.

In 1520 schreef hij bovendien nog uitvoerig over de ‘goede werken’; van het begin af wist hij van de doorwerking van het geloof tot in het hele bestaan en daarmee hangt samen dat hij in dat jaar nog eens uitvoerig over de woeker schreef, een begrip dat hij zo ruim neemt dat veel van wat wij onder rechtmatige rente zouden rekenen er ook onder valt.

Uit dit grote jaar geven wij maar een enkele brief weer om dan af te stevenen op de gebeurtenissen van 1521. In de brieven van zomer en herfst 1520 is daar al een voorgevoel van te bespeuren. De stemming aan het eind van 1520 doet denken aan die in 1518: weer dat gevoel van dreiging en van werken zolang het nog dag is, maar die dag kon wel eens niet meer zo lang zijn! In het voorjaar van 1518 had hij zich nog erg ongerust gemaakt over het vuurtje dat zijn studenten in Wittenberg gestookt hadden van de tegenthesen van Tetzel (zie de brief van 21 maart 1518), maar eind 1520 werpt hij de brief die hem de bul aanzegt in het vuur precies op de dag dat de ban in werking zou treden. Het canoniek recht, dat zo’n invloed had dat het van een kerkelijke banneling niet alleen een geëxcommuniceerde maar ook een maatschappelijke outcast maakte en ook verder een enorme invloed uitoefende, brandde mee. De ‘hervorming’ was begonnen, definitief nu! Niet de stichting van een partij, maar een vernieuwingsbeweging die alles wat gegroeid was kritisch wilde onderzoeken op grondslag en oorsprong, in theologie en maatschappij. Dat ging zo snel en zo radicaal dat het pas later als zodanig begrepen werd. Misschien begint dat eigenlijk nu pas. De realiteit toen werd beheerst door de nabijheid van een keizerlijk hof dat bepaald niet bevriend was met het Vaticaan maar ongeschokt bleef in respect voor wat de pauselijke stoel aan gezag representeerde. Dat zou Luther merken en het is eigenlijk een wonder dat wij daarna nog iets van hem vernomen hebben, een wonder dat overigens wel wat bevorderd werd door

een politieke constellatie die de keizer hinderde in een al te consequente doorvoering van zijn besluiten. Aan de andere kant wat echt is en eenmaal werkelijk vleugels heeft gekregen is niet meer zomaar te vangen; dat heeft de geschiedenis vaker aangetoond.

Brief aan Spalatinus

9 juli 1520

Beste Spalatinus,

De brieven uit Rome[149] heb ik gelezen, stil en verslagen nu ik met eigen ogen moet vaststellen dat er zo'n zondige afgestomptheid heerst bij de top daar in Rome. Ik ben bang dat geweten en waarheid daar zo vertroebeld zijn dat er geen toegang meer is voor een andere mening of een ander gevoelen. Eerst verdoemen ze mijn werk, maar dan erkennen ze toch dat het wel wetenschappelijk gehalte heeft en goed doordacht is en dan weer zeggen ze dat ze het niet gelezen hebben en dat ook nooit hebben willen doen. De Heere erbarme zich over ons allen.

Wat moet ik, uitgerekend ik, de keurvorst voor advies geven bij zijn antwoord. Ik schrijf liever aan jou. Je weet dat ik meer recht heb om mij te beklagen dan zij. Mijn boeken getuigen ervan dat ik niet uit mijn eigen wil, maar tegen mijn zin in deze zaak terecht ben gekomen. Ik snak naar vrede en stilte. Ik laat mij maar al te graag tot zwijgen brengen als zij daar ook in toestemmen.

Iedereen weet toch dat Eck mij om geen andere reden in die discussie over de paus gelokt heeft dan om mijn naam maar ook die van onze universiteit in een slecht daglicht te stellen! Nu ziet men dat God dit dwarsboomt en beschuldigt men mij van eerzucht. En wat zou ik dan voor eer te zoeken hebben, wat wil ik anders dan rust en geen publiek.

Goed, laat men mij mijn ambt afnemen, mijn boeken op de brandstapel brengen, best! Maar zolang men mij niet van mijn docentenambt en van de dienst van het Woord bevrijdt, zolang zal ik in alle vrijheid mijn ambt waarnemen. Er rusten al genoeg zonden op mij, daar voeg ik niet ook nog zoiets onvergeeflijks aan toe als het verwaarlozen van een opgedragen ambt, en schuldig bevonden te worden aan een zondig stilzwijgen ten koste van de waarheid en van zoveel zielen[150].

Ik ben te allen tijde bereid tot aftreden, als de waarheid van het evangelie maar niet hoeft af te treden!

Alles kunnen ze van mij krijgen, als ze voor de christen de weg tot de zaligheid maar vrijhouden. Dat is het enige wat ik vraag, verder niets. En anders: laten ze mij van mijn ambt ontheffen en in een hoekje verlaten laten leven en sterven.

Wel hoop ik dat de keurvorst zo zal terugschrijven dat die Romeinse koppen begrijpen dat Duitsland tot nu toe niet door haar eigen maar door Italiaanse onbehouwenheid naar Gods verborgen raad onderdrukt is,

Ingesloten ontvang je alle bijlagen terug, gegroet,

de dag na St. Kilian, 1520

Martinus Luther

---

[149] Na de keuze van keizer Karel V was er geen reden meer om de keurvorst zacht aan te pakken, integendeel. Daarom werd een stuk gereed gemaakt waarin Luthers dwalingen werden opgesomd en dat in feite een ultimatum was aan het adres van de keurvorst om niet langer op uitstel te spelen maar een eind te maken aan de ketterij op zijn gebied. Het stuk was voor de vorm getekend door de dekaan van het college van kardinalen. Op 6 juli arriveerde het in Wittenberg; Luthers snelle reactie toont hoe ernstig men dit opnam.

[150] Ook hier is weer duidelijk hoe belangrijk voor Luther het feit van zijn opdracht, namelijk om de Schrift uit te leggen, was. Hij beroept zich er steeds weer op dat men hem tot doctor van de H. Schrift benoemd heeft.

Brief aan Spalatinus

10 juli 1520

Beste hr. Georg,

Melanchthon heeft zelf aan je geschreven in verband met het verzoek dat je bij de keurvorst had ingediend voor hem[151], daar hoef ik niets aan toe te voegen. Ik hoop nu bijna dat die beruchte bul uit Rome maar arriveert waarinj men tekeer gaat tegen mijn leer. (..) Ik zend je een brief door van de Frankische ridder Silvester Schauenberg[152]. Als het niet te lastig is zou ik wel willen dat daarop in het antwoord aan de kardinaal gezinspeeld zou worden. Laat ze maar weten dat ze er niets mee bereiken als ze mij door de ban uit Wittenberg wegwerken. Ze maken de zaak er eerder erger mee, want niet alleen in Bohemen maar dus ook midden in Duitsland wonen mensen die een

verstotene kunnen en willen beschermen tegen al hun banbliksems.

Het gevaar bestaat, dat ik onder die bescherming nog feller tegen de Romeinen tekeer ga dan ik nu kan doen in mijn officiële ambt en onder de regering van de keurvorst. Ik hoef dan geen rekening meer te houden met de keurvorst, wat ik nu wel doe, ook als ik zeer geprikkeld word. Daarom moeten ze wel weten: wat ze tot nu toe allemaal nog niet van mij te horen hebben gekregen, dat danken ze niet aan mijn ingetogenheid of aan hun tyranniek optreden of aan hun verdienste, maar aan de achting die ik koester voor de naam van de keurvorst en tevens voor onze universiteitsgemeenschap. Voor mij is de teerling geworpen, ik veracht de Romeinse woede en evenzeer hun gunst.

Ik wil mij niet meer met hen verzoenen of in contact met hen treden. Laten ze mijn boeken maar veroordelen en verbranden, ik zal op mijn beurt het hele pauselijke recht, dat ketterse monster, verbranden of als ik daar niet de kans toe krijg, het publiekelijk veroordelen. Het moet uit zijn met al dat vergeefs in acht nemen van een deemoedige houding, de vijanden van het evangelie maken er maar misbruik van.

Hoe meer ik over de brief van de kardinaal van St. George nadenk, des te dieper veracht ik hem. Laf gedraai en een slecht geweten, ze hebben nog net genoeg adem voor een vertoon van hevige verontwaardiging. Hun onwetendheid verbergen ze onder geweld, maar ze vrezen zelf al dat het niet lukken zal. De Heere die mijn ellendige zonden kent zal Zijn zaak wel ten einde voeren, door mij of door een ander, daar twijfel ik niet aan. Gegroet!

Wittenberg, 10 juli 1520

Martinus Luther, Augustijn

> Luther sloot nog een kort briefje in waarop hij toch nog een paar zinnen geschreven had die de keurvorst in zijn antwoord zou kunnen verwerken, zoals: de leer van Luther is in Duitsland en tot over de grenzen zozeer verbreid, dat die uit Rome slechts met redelijke en schriftuurlijke argumenten zou kunnen ovenvinnen. Met geweld en ban wordt Duitsland alleen maar een tweede Bohemen, temeer daar in Duitsland de wetenschap en de kennis van de talen heersen en ook de leken zich ontwikkelen. Het is de plicht van een christenvorst zulks te voorkomen en daarom moet hij waarschuwen dat men niet in vertrouwen op pure macht een verzet tegen zich moet oproepen dat niet meer in toom te houden is.

[151] Spalatinus had mede op aandringen van Luther op een salarisverhoging voor Melanchthon aangedrongen uit angst voor een eventueel vertrek van de beroemd geworden jonge geleerde die zich nu ook in de theologie bekwaamde en dus nog meer ging betekenen voor de faculteit. Melanchthon liet Spalatinus weten dat hij daar geen prijs op stelde, hij verdiende naar Duitse standaard genoeg.
[152] Een ridder uit de buurt van Augsburg.

‘HET OORDEEL VAN DE TOEKOMST ZAL BETER ZIJN!’

Uit de beide vorige brieven komt ons een felheid tegemoet die nu ook in zijn geschriften gaat doorbreken. Het is uit met de bemiddelende en soms echt nog onderdanige brieven, de rem is eraf; hij voelt zich geprovoceerd en hij is razend.

Er zijn vrienden die zich dood schrikken als zij zulke taal zwart op wit zien, zoals in ‘Aan de christelijke adel’, zo genoemd omdat het aan de leiding van het land gericht was, of ‘Over de babylonische ballingschap van de kerk’. Anderen zijn blij dat de zaak nu duidelijk en stevig op gang komt.

In een brief aan de Neurenberger Link verdedigt Luther zich: iedereen veroordeelt het, maar zo wordt de leugen openbaar. ‘Onze tijd mag er dan negatief over oordelen, het oordeel van de toekomst zal beter zijn.’

In deze geschriften gaat Luther al heel ver: hij pleit voor de ‘lekenkelk’ (waarbij dus ook de leek de wijn bij het Avondmaal ontvangt), voor het opheffen van de celibaatsverplichting, voor het zodanig veranderen van de miskanon dat de misviering niet meer als een offer maar als een echte eucharistie, dankzegging beleefd wordt, tegen de macht van het kerkelijk recht in het maatschappelijk bestel, etc. ‘Ik denk wel, dat ik te hoog gezongen heb, veel zaken heb aangegeven die onmogelijk geacht worden en veel dingen al te scherp heb aangepakt’, zegt hij zelf, maar: ‘Ik heb tot nu toe vaak vrede aangeboden, maar nu zie ik het zo, dat God mij gedwongen heeft mijn mond steeds wijder open te doen.’

Inmiddels, was er veel aan het gebeuren. Op het convent van de Augustijnerorde droeg Staupitz zijn taak van ordevicaris over aan de genoemde Link, een medestander van Luther uit Neurenberg. Op het convent verscheen ook Miltitz weer om Luther aan te sporen nog eenmaal aan de paus te schrijven. Het was, een onzinnige onderneming, want Eck reisde al in Duitsland rond met de bulla die men in Rome had vervaardigd en bekrachtigd. In deze bul werden Luthers dwalingen, gedeeltelijk, opgesomd; ook de ban, de excommunicatie werd erin aangekondigd, die zou in december een feit zijn tenzij Luther herriep. Eck had opdracht de bul overal af te laten kondigen, maar juist het feit dat hij daarbij zeer gehinderd werd, tot zelfs in Leipzig toe, gaf Miltitz moed, het was hem toch al een doorn in het oog dat men in Rome hem gepasseerd had.

Op 11 oktober confereerden Luther, Melanchthon en Miltitz over dit plan. Luther liet zich overreden. Luther zou de paus een geschrift opdragen, dat werd het bekende ‘Over de vrijheid van een christenmens’ en daar een open brief bij schrijven waarin hij overigens geen blad voor de mond zou nemen.

De brief is nooit verstuurd. De enkele fragmenten die wij hier weergeven doen het vermoeden ontstaan, dat Luther daar ook nauwelijks mee rekende:

"Allerheiligste Vader,

de toestand en de strijd waarin ik met een aantal woestelingen nu al gedurende drie jaar gewikkeld ben, dwingen mij om mij tot u te wenden. Hoewel ik door de ophitserij van de kant van een aantal onchristelijke huichelaars gedwongen werd mij op een christelijk en vrij concilie te beroepen, voel ik mij toch niet zo van u vervreemd dat ik u en de stoel van Rome niet altijd het beste toegedacht heb."

Hij zegt dat hij tot nu toe de paus nooit persoonlijk heeft willen aanvallen, maar juist zijn slechte raadgevers. De paus zit gevangen in het Romeinse hof:

Ik heb u een Daniël in Babel genoemd toen ik uw onschuld verdedigde tegen Sylvester (...) ik heb de Romeinse stoel, het Romeinse hof aangepakt van welke u ook moet toegeven dat het erger is en schandelijker dan Sodom, Gomorra of Babel geweest zijn (...). Intussen zit u, h. Vader als een schaap onder de wolven, als Daniël tussen de leeuwen, als Ezechiël onder de schorpioenen. Wat kunt u alleen beginnen tegen dat alles, zelfs met drie of vier vrome

kardinalen tegen zovelen? De ziekte spot met de medicijn, paard en wagen letten niet op de voerman. (...)
Als St. Bernhard zijn paus Eugenius aanklaagt op een moment dat er voor de Romeinse stoel, al was het toen ook heel erg, nog hoop op verbetering was, hoeveel temeer zullen wij ons beklag doen nu in deze 300 jaar de boosheid en het verderf zo onweerstaanbaar zijn toegenomen. (...)

Daarom, h. Vader, luister niet naar de vleiende klanken die zeggen dat u eigenlijk geen mens maar een halfgod bent. U bent een knecht van alle knechten van God en in een gevaarlijke en moeilijke positie, meer dan wie ook. Laat u niet bedriegen door hen die u beliegen en zeggen dat u een heer van de wereld bent, het zijn uw vijanden, ze hebben het op uw ziel gemunt. Ze vergissen zich als ze zeggen dat u boven een concilie staat en boven de christenheid, zij vergissen zich als ze zeggen dat u alleen de macht hebt de Schrift uit te leggen. (...)

Kortom: geloof niemand die u wil verheffen, maar allen die u verdeemoedigen. Dat is Gods gericht zoals geschreven staat: 'Hij heeft machtigen van de troon gestort en eenvoudigen verhoogd' (Luc. 1: 52).

Tenslotte draagt hij zijn geschrift over de Vrijheid van de christenmens aan de paus op, 'waaruit uwe Heiligheid moge proeven waarmee ik graag bezig wil zijn als de onchristelijke huichelaars het me maar mogelijk zouden maken. Het is een klein boekje maar toch zit de hele som van het christelijk leven er in vervat als men het begrijpt. Ik ben arm en heb niet anders om u mee van dienst te zijn, daarmee beveel ik mij bij u aan en moge Christus u eeuwig behouden.'

Van dit 'kleine boekje' kunnen enkele fragmenten enige indruk geven. Zelden heeft Luther zijn inzichten helderder en directer samengevat, al zal hij allerlei gedachten later nader nuanceren en uitwerken. Het is geschreven in de stijl en de toon die hemzelf zo getroffen had in Tauler en de 'Theologia Deutsch'; er zijn veel herkenningspunten met die geschriften. In die lijn wil hij verder op zijn manier, in innige gehoorzaamheid aan de Schrift. Dat het geen zalvend geschrift is dat scherpe kanten vermijdt, is meteen al duidelijk aan de scherpe tegenstelling waarmee hij begint.

Zo wilde hij zijn: een heldere prediker van het bijbels getuigenis, en zo dat iedereen het kon begrijpen.

Uit 'over de vrijheid van een christenmens'

Om ons een grondig inzicht te geven in de vraag wat een christen is en hoe het staat met de vrijheid die Christus hem verworven en geschonken heeft (waarover St. Paulus zoveel schrijft), wil ik van twee samenvattende stellingen uitgaan:

Een christen is in vrijheid heer van alle dingen en niemands onderdaan;

een christen is in dienstbaarheid knecht van alle dingen en ieders onderdaan.

Deze twee stellingen kan men duidelijk afleiden uit wat Paulus zegt in 1 Cor. 9: 19: 'Ik ben vrij in alle dingen en heb me tot ieders knecht gemaakt' en in Rom. 13: 8: 'Gij hebt tegenover niemand enige verplichting, behalve deze: dat ge elkaar lief hebt.' (...)

Alle woorden van God zijn heilig, waarachtig, rechtvaardig, bevrijdend, vol van vrede en alles wat goed is. Daarom, wie Hem met een echt geloof aanhangt, diens ziel wordt zo geheel en al met Hem verbonden dat alle kracht van het Woord haar ook eigen wordt, alleen het Woord heeft de kracht om de ziel aan zich gelijk te maken zoals ijzer dat in het vuur komt gloeiend rood wordt, omdat het zich met het vuur verbindt. (...)

Niet alleen is de gave van het geloof zo groot, dat de ziel erdoor aan het Goddelijke Woord gelijk wordt, vol van alle genade en vrij en zalig, het geloof verenigt ook de ziel met Christus

zoals een bruid één wordt met haar bruidegom. Uit deze verbintenis volgt (zoals Paulus in Ef. 5: 30 zegt) dat Christus en de ziel één lichaam worden; ze leven in gemeenschap van goederen, in voor- en tegenspoed en in alle dingen (...)

Christus bezit alle goede dingen en de zaligheid, die zijn nu eigendom van de ziel. Die (menselijke) ziel sleept de last van alle zonden en ondeugden met zich mee en die worden nu eigendom van Christus. Daar begint dus een vrolijke ruil. (...)

Eeuwig en almachtig is zijn gerechtigheid. Als Hij, Christus, de zonden van de gelovende ziel terwille van haar trouwring, het geloof, als de Zijne op zich neemt en niet anders doet dan alsof Hij ze gedaan heeft, dan moeten die zonden in Hem wel verslonden en verdronken werden.; Want Zijn onoverwinnelijke gerechtigheid is alle zonden te sterk. (...)

Op dit punt gekomen willen we eerst antwoord geven aan hen die zich aan het vorige ergeren en dan altijd zeggen: 'als het geloof dan eén en al is en alleen in staat is ons vroom genoeg te maken, waarom zijn goede werken dan toch nog geboden? Laten we het er goed van nemen en niets doen.' Nee, lieve mensen, zo niet! Zo zou het gaan als die innerlijke vernieuwing het één en het al zou zijn, maar dat gebeurt niet tot op de jongste dag. Het is en blijft op aarde altijd maar weer beginnen en groeien; pas in de toekomende wereld wordt het volbracht (...) Daarom is die tweede stelling hier op zijn plaats: 'Een christen is een dienstwillige knecht, aan allen onderworpen', hij is vrij en hoeft niets te doen, hij is knecht en moet van alles doen. Hoe dat gaat zullen wij zien.

Al Gods gaven moeten van de ene in de andere mens overvloeien en tot gemeengoed worden. (...) Uit Christus die zich zozeer met ons verbond, haast alsof hij ons wás, stromen Gods gaven in ons over; uit ons moeten ze weer overvloeien naar hen die ze nodig hebben. Zozeer dat ik zelfs mijn geloof en mijn gerechtigheid inzet voor mijn naaste bij God om er zijn zonde mee te bedekken; ik moet die zonde op mij nemen en doen alsof het mijn zonden zijn zoals Christus voor ons allen deed. Zo is de liefde als ze echt is.

Samengevat: een christen leeft niet in zichzelf, maar in Christus én zijn naaste: in Christus door het geloof, in de naaste door de liefde. Door het geloof stijgt hij boven zichzelf uit in God, uit God daalt hij weer af beneden zichzelf door de liefde en toch blijft hij steeds in God en in zijn liefde.

HET BEGIN VAN DE WINTER

Het was een vreemde situatie. Terwijl Luther schreef, circuleerde de bul al in Duitsland. Goed, het was nog maar de aankondiging dat er een ban op til was voor de man uit Wittenberg die nog tot 10 december de gelegenheid had om te beduiden dat hij wel zou willen herroepen.

Luther dacht er niet over. Als de paus ingekapseld zit dan moeten anderen in zijn plaats de tegenmachten bestrijden. Hij zal zich daarbij niet onbetuigd laten.

Zo ontstaat allereerst een 'tegen-bul', een kort scherp stuk waarin hij de veroordelingen afwijst. Hij schrijft erover aan Spalatinus op 4 november:

'Ik kookte van woede en moest het juist daarom kort houden; die satanische bul is een marteling voor mij, ik had hem liever doodgezwegen. (...) Wat moet ik zeggen, ik ben sprakeloos door die stortvloed van verschrikkelijke Godslasteringen (...) niemand schijnt daar erg van onder de indruk te zijn. De laatste dag moet dan toch voor de deur staan, daar heb ik vele krachtige bewijzen voor, het is het begin van het einde voor het rijk van de antichrist. (...) Toen Eck de universiteit van Erfurt op hoge toon beval de (pauselijke) bul te publiceren, weigerden ze. De bisschop van Bamberg heeft de bul op een dergelijke manier afgewezen. In Erfurt hebben de studenten Eck gewapend opgewacht en de gedrukte exemplaren van de bul in stukjes gescheurd en in het water gegooid, nu is ze echt een bulla (waterblaas).'

De keurvorst probeerde de bul te laten afwijzen door de Duitse vorsten. Het zou goed zijn als Luther zich ook zelf officieel tot hen zou wenden, maar dat weigerde hij met een beroep op psalm 118:8: 'Het is beter bij de Heer te schuilen dan op mensen te vertrouwen.' Men zal in het keurvorstelijk slot wel weer eens gezucht hebben dat het toch wel uiterst moeilijk was deze man te helpen.

Op 28 november schrijft hij Johannes Lang, Augustijner pater in Erfurt, dat de keurvorst de pauselijke nuntiën, die hun verbazing erover uitspraken dat hij Luthers boeken nog niet had laten verbieden, had afgepoeierd. Maar 'in Keulen en Leuven zijn mijn boeken verbrand. Ik zie de toekomst met onzekere gevoelens tegemoet.'

En dan volgt de haast droge brief vol ingehouden emotie die het gebeuren van 10 december 1520 vermeldt waarbij het canonieke recht het moest ontgelden samen met de bul; het eerste maakte in wijde kring haast nog meer indruk dan het tweede. De datum was veelzeggend: van die dag af was Martinus Luther in feite een geëxcommuniceerde priester, al werd de bul pas in januari 1521 in Rome officieel bekrachtigd.

Brief van Spalatinus

10 december 1520

Beste Spalatinus,

Op 20 december van het jaar 1520 om negen uur zijn in Wittenberg aan de oostelijke poort bij het heilige Kruis alle pauselijke boeken, het decreet, de decretalen, de Sextus, de Clementijn, de extravaganten[153] en de laatste bul van Leo X, daarnaast de Summa Angelica[154] , de Chrysopassus[155] en andere geschriften van Eck en Emser en verder wat door anderen nog is aangesleept, verbrand.

Zo merken die Italiaanse moordenaars dat er niet veel kracht voor nodig is om boeken te verbranden die ze niet weerleggen kunnen. Dat is dan het nieuws uit Wittenberg. Je hebt onlangs gevraagd om aandacht te schenken aan de prediker in Eilenburg. Dat doe ik hierbij. Hij verzoekt om gedurende acht jaar daarheen te mogen naar waar hij wil, misschien om te studeren. Hij is al jaren van hot naar her gecommandeerd en acht het nu billijk om wat tot rust te komen.

Zo heb ik gedaan wat je vroeg, doe jij het jouwe, is dit zo in orde? Gegroet!

Wittenberg, 10 december 1520

Martinus Luther

WORMS

Eind 1520 vroeg Spalatinus Luther wat hij zou doen als de keizer hem zou vragen voor hem te verschijnen op de rijksdag onder een vrijgeleide dat de ban tijdelijk ophief. Luther antwoordt op 29 december 1520; wij geven begin en eind van de brief weer:

Beste Spalatinus,

Mijn antwoord is: als ik word opgeroepen zal ik voorzover het aan mij ligt gaan, zelfs als ik ziek zou zijn zou ik me laten brengen.

Ik mag er niet aan twijfelen dat de Heere mij roept als ik door de keizer geroepen word. Wil men dan met geweld de zaak beslechten, en dat is waarschijnlijk, ze roepen mij toch niet om zich door mij te laten beleren! dan leg ik mijn zaak in Gods hand.

---

[153] Decreet en decretalen: pauselijke uitspraken Sextus, Clementijn, extravagantere toevoegingen op het canoniek recht.
[154] Summa etc.: de Summa de casibus conscientiae van Angelus Carletus of Clavassio over het sacrament van de boete.
[155] Chrysopassus: colleges over de predestinatie.

Het is nog dezelfde God Die leeft en regeert als Hij die de drie jongelingen door het vuur van de koning heen bewaarde. En wil Hij mij niet bewaren dan is mijn hoofd maar een kleine zaak vergeleken met Christus. (...)

Dat is mijn mening, mijn bedoeling. Alles kunnen jullie van mij verwachten behalve vlucht en herroeping. Vluchten wil ik niet en herroepen nog veel minder. Daartoe sterke mij de Heere Jezus. Ik kan beide niet doen zonder gevaar voor het christendom en het heil van vele mensen.

Luther was ziek toen hij naar Worms vertrok, maar, zo schrijft hij aan Spalatinus op 14 april: 'Christus leeft en wij zullen Worms binnengaan al willen alle poorten van de hel en alle machten in de lucht het verhinderen'.

Toen het allemaal achter de rug was, schreef hij een verslag voor zijn vrienden in Wittenberg in een brief aan de schilder-apotheker op de markt, Lucas Cranach.

Brief aan Lucas Cranach

28 april 1521

Beste Lucas,

Gezegend en Gode bevolen! Ik laat mij opbergen en verstoppen, ik weet zelf nog niet waar. Ik had haast nog liever gewild dat die tyrannen me maar gedood hadden, vooral die woedende hertog Georg van Sachsen, maar ik moet de raad van goede mensen niet in de wind slaan, voorlopig tenminste. Men had mijn komst naar Worms toch niet verwacht en wat dat vrijgeleide inhield weten jullie uit het verbod van mijn boeken dat mij overal tegemoet kwam!

Ik dacht dat Z.M. de keizer een doctor of vijftig bijeengeroepen zou hebben om de monnik met redelijkheid te overwinnen, maar er is helemaal niet gesproken, het ging zo: zijn die boeken van jou? Ja. Wil je ze herroepen of niet? Nee. Wegwezen dan! O wij blinde Duitsers, wat zijn we toch een kinderen en wat laten we ons toch jammerlijk door die Romeinen voor de gek houden!

Er is dan nog een heet kort afscheidsbriefje aan Spalatinus met groeten voor een paar Wittenbergse vrienden en Luther was verdwenen.

Van dat moment af moest hij uiterst voorzichtig zijn met brieven, ze zijn dan ook schaars. Op 10 juni meldt hij aan Spalatinus dat hij veel schrijft, hij werkt aan meditaties over de Psalmen (ps. 21 en.118) en aan de postillen. Hij zegt dat hij nu echt bezig is goed Grieks en Hebreeuws te leren en dat is al een voorbode van zijn vertaalarbeid op de Wartburg.

Heel belangrijk is de uitleg van het Magnificat, de lofzang van Maria die hij bij de brief bijsluit. Het werk is opgedragen aan de zoon van de keurvorst en hoort tot het mooiste wat hij ooit geschreven heeft.

Op 15 juli doet hij bij de gewone brief een 'leugenbrief' om de stroom van geruchten over zijn verblijfplaats tegen te gaan en degenen die hem naar het leven stonden op een dwaalspoor te leiden. Het begin van die nogal doorzichtige leugenbrief luidt zo: 'Naar ik hoor verbreidt men het gerucht dat ik op de Wartburg bij Eisenach zit. Omdat ik daar in het woud gevangen werd, komen de mensen op die gedachte. Maar ik ben hier verborgen en veilig als de broeders hier om mij heen zich betrouwbaar tonen. Als de uitgave van mijn boeken mij verraadt zal ik van verblijfplaats veranderen. Wonderlijk dat niemand aan Bohemen denkt.' In een brief van 9 september 1521 staat iets heel belangrijks over het ambt. Luther maakte zich vanzelfsprekend ongerust over het werk dat hij zo plotseling, zij het niet onverwacht, had moeten afbreken. Melanchthon nam natuurlijk veel colleges over maar het preekwerk in de stadskerk dat Luther steeds belangrijker was gaan vinden leed erg onder

zijn afwezigheid. Vandaar zijn radicale oplossing: laat Melanchthon preken, geestelijke of niet, priester of niet! Deze brief is van groot belang voor een inzicht in de snelle ontwikkeling van zijn ambtsopvatting, zoals die ook al herkenbaar werd in de beide grote geschriften van 1520, ‘Aan de christelijke adel’ en ‘Van de babylonische gevangenschap’.

Uit de brief aan Spalatinus van 9 september 1521

Luther schrijft dat zijn gezondheid slecht is, hij is moe en vol zorg over alles wat Duitsland bedreigt, er zal gebeden moeten worden, maar steeds ben ik nog suf en lui in gebed en innerlijke weerstand. Ik ben ontevreden met mijzelf en mijzelf tot last, misschien omdat ik zo alleen ben en geen van jullie mij kan helpen. Laten we toch bidden en waken dat wij niet in aanvechting vallen. Verder weet ik op het moment niets te schrijven, je weet alles al.

Ik ben blij dat Wittenberg gedijt, vooral ook omdat het gedijt gedurende mijn afwezigheid; de goddeloze ziet dat tandenknarsend aan, het slaat zijn hoop de bodem in. Christus voltooie wat Hij begonnen is.

Ik hoop zeer, dat Melanchthon ergens in de stad ook voor het volk kan preken, op feestdagen na de middagmaaltijd; nu loopt het volk dan maar naar drank en spel.

Bovendien zou daaruit een gewoonte kunnen ontstaan die een vrijheid zou herstellen die de vroege kerk kende. We hebben al allerlei menselijke instellingen en jukken doorbroken en afgeworpen, wat let ons het feit dat Melanchthon zalving en tonsuur [de priesterwijding] mist en dat hij getrouwd is? In feite is hij toch een priester? Hij werkt ook als priester, of is het ambt van de uitleg van de Schrift soms geen priesterambt? Dan was Christus ook geen priester, Die leerde de ene keer in een synagoge, de andere keer in een schip en dan weer aan de oever of op een berg, hij was overal en te allen tijde zelf allen alles! Nu is Melanchthon door God beroepen en hij verricht de dienst van het Woord, dat kan niemand loochenen, wat geeft het dan wanneer hij door die heren bisschoppen niet beroepen is, die niet de kerk maar hun paarden en gepurperden [geestelijken] regeren! Ik ken zijn inborst en weet dat hij zich niet door mij alleen laat gezeggen.

Hij moet dus door een dringende oproep van de hele gemeente daartoe gedrongen worden. Daaraan kan hij zich niet onttrekken. Als ik in Wittenberg was zou ik alles op alles zetten bij de raad en de burgerij, dat ze hem vragen zonder ambt in zijn functie van christelijk geleerde nu ook in de duitse taal het evangelie te leren zoals hij daarmee al in het Latijn begonnen is. Dan zou hij met de tijd een Duitse bisschop worden zoals hij een Latijnse bisschop geworden is. Daarvoor moet je je inspannen want het volk heeft vóór alles het Woord Gods nodig. Lucas Cranach en Christian Döring moeten het bij de raad aanhangig maken!

De raad deed het verzoek inderdaad maar het ging niet door, Melanchthon schrok er toch voor terug. Zijn kracht lag elders, dat bewees hij o.a. door het boek dat Luther met grote vreugde op de Wartburg van hem toegestuurd kreeg: de ‘Loci’, de eerste systematische samenvatting van de reformatorische inzichten. Toch was er wel iets belangrijks gebeurd op het gebied van ambt en kerk: in feite had de raad van de stad als vertegenwoordiger van de Wittenbergse christenheid iets gedaan wat tot nu toe aan de bisschop voorbehouden was: een leek tot een priesterlijke functie, roepen.

STROOMVERSNELLING

Inmiddels ging het in Wittenberg toch niet zo goed als Luther dacht. De groei zat er zeker in, maar juist dat ging soms te hard en er kwamen teveel problemen tegelijk op de achtergeblevenen af: het celibaat wankelde, de hervorming van de mis werd aangepakt en alleen al deze dingen, waarover Luther duidelijke dingen gezegd had in de boeken uit 1520, hadden bij hun praktische uitwerking geweldige gevolgen die een eeuwenoud en met heel het maatschappelijk leven verbonden stramien uit elkaar deden vallen. In handen van

doordrijvers konden die veranderingen tot nieuwe dwang en gewetensnood leiden. En doordrijvers waren er genoeg, ook in Wittenberg.

Luther moet er op de Wartburg eerst nogal positief tegen aangekeken hebben. Hij keurde goed dat er grondig werd nagedacht over het offerkarakter van de mis, dat de private missen werden teruggedron-gen en dat men ertoe overging om brood én wijn uit te delen bij de communie. Hij schreef er nog weer enkele stukken over en aanvaardde de consequenties van wat hij zei, want wat gezegd werd moest immers ook gedaan worden!

Maar die consequenties hielden niet in dat men de vloer kon gaan aanvegen met hen die nog nier zover waren, laat staan dat men nu kon gaan oproepen tot vernieling van kloosters en nu ineens tot 'zonde' verklaarde wat tot dan eeuwenlang 'goed' geheten had.

Grote zorgen baarde het hem vooralsnog nog niet, hij keert even terug in Wittenberg, spreekt iedereen kort en keert bemoedigd terug, begin december.

Tegen Kerstmis liep het echter uit de hand, vooral door toedoen van Karlstadt die zich eerst nog gematigd opgesteld had maar nu ineens doorschiet. Hij deelde op Kerstmis het Avondmaal, onder beide gestalten maar dat was al eerder gebeurd, zonder voorafgaande biecht, verkondigde dat geleerdheid maar tot hoogmoed leidt en dat men zijn kinderen dus beter van school kon nemen. Samen met een nog radicalere prediker riep hij van de kansel van de stadskerk op tot afschaffing van beelden, van het vasten en meer van dat soort zaken die een maar al te gretige ontvangst vonden. De Augstijner monniken sloegen de zijaltaren stuk en lieten er maar één heel, ze verbrandden de olie voor de zieken-zalving en vernielden de beelden. Dit alles versterkte de oppervlakkigheid van de hervormingsbewegingen en er ontstond een geweldige verwarring, terwijl intussen het juist toen zo nodige pastoraat onmogelijk werd gemaakt, omdat men de toen functionerende vormen afbrak zonder er nieuwe voor in de plaats te stellen.

Toen er tenslotte een paar radicale volkspredikers uit Zwickau bijkwamen en aanvankelijk met hun verhaal over de Geest die in ieder werkt zelfs grote indruk op Melanchthon maakten, begon bij Luther uit de berichten die hem bereikten de zekerheid te dagen dat hij zich niet langer mocht onttrekken aan de verantwoordelijkheid voor wat hij uiteindelijk zelf in eerste instantie losgemaakt had. Anders kregen de tegenstanders gelijk met hun geroep dat reformatie slechts tot chaos kon leiden.

De keurvorst zat geweldig in met wat er onder zijn ogen gebeurde maar hij wilde de zaak niet nog verder compliceren door een geëxcommuniceerde banneling binnen zijn poorten toe te laten. Maar het zag ernaar uit dat juist dat zou gebeuren, want temidden van dit alles had hij de volgende troostbrief van de zo veilig bij één van zijn ridders opgeborgen Augustijner pater ontvangen:

Brief aan Frederik, keurvorst van Saksen

24 februari 1522

Aan mijn zeer genadige heer, hertog Frederik, keurvorst van Saksen, in handen.

Genade en geluk van God de Vader met uw nieuwe, heilige relikwie!

Met deze groet richt ik mij ditmaal tot u in plaats van de gebruikelijke eerbetuiging, genadige heer. Uwe K.H. heeft nu vele jaren lang in alle landen naar relikwieën laten speuren, nu heeft God de wens van uwe K.H. verhoord en u zonder enige kosten en moeite een heel kruis thuis gestuurd compleet met spijkers, speren en gesels. Nogmaals: genade en geluk van God met deze nieuwe relikwie. Uwe K.H. hoeft daar geen angst voor te hebben, u kunt de armen er rustig op uitstrekken en de spijkers diep laten doordringen, ja ervoor danken met een opgetogen hart. Zo moet en zal het nu eenmaal gaan wie Gods Woord wil hebben die moet ervaren dat niet alleen Annas en Kajafas razen, maar dat ook Judas onder de apostelen is en Satan onder de kinderen van God.

Moge uwe K.H. nu verstandig en wijs zijn en zich niet laten leiden door menselijk inzicht of uiterlijke schijn der dingen. Versaag niet, Satan is nog niet waar hij wil zijn. Uwe K.H. kunt mij dwaas toch enig geloof schenken: ik ken namelijk deze en dergelijke knepen van de Satan en daarom vrees ik hem ook niet en dat verdriet hem zeer. Dit alles is nog maar het begin. Laat de wereld maar schreeuwen en oordelen, er kan vallen wie er valt, zelfs Petrus en de apostelen ze komen wel weer terug, ten derde dage als Christus opstaat. 2 Cor. 6: 5 moet ook nog aan ons vervuld worden: 'wij doen onszelf kennen als dienaren Gods, in oproeren, etc.'.

Uwe K.H. houde mij ten goede, in grote haast moest mijn pen over het papier vliegen. Ik heb geen tijd meer, ik wil zelf, zo God wil, spoedig daarginds zijn. Uwe K.H. hoeft zich om mij geen zorgen te maken.

Uwe K.H. onderdanige dienaar

Martinus Luther

Van de brief die de keurvorst aan Luther liet sturen is het concept nog bewaard. De verlegenheid van de keurvorst spreekt er duidelijk uit. Men heeft hem duidelijk bedreigd vanuit het keizerlijke hof, maar hij wil absoluut niets doen tegen de waarachtige wil van God. Alleen: er is zoveel verwarring ontstaan dat hij graag concreet advies over deze zaken van de kant van Luther wil hebben. Er wordt zelfs heel positief ingegaan op dat wonderlijke begin van Luthers brief: 'als dit alles echt kruis en heil van Godswege is, dan heeft Z.K.H. daar geen angst voor.

God heeft gezegd, dat zijn juk zacht is en zijn last licht, daarom wil Z.K.H. als dit echt van Hem komt dit kruis gaarne dragen, God zal hem daartoe hulp en kracht schenken. Maar ze doen zó vreemd en ongestadig in Wittenberg dat er veel sekten uit ontstaan en dat menigeen erdoor verward raakt en niemand meer weet hoe en wat.'

Tenslotte krijgt Luther de dringende raad te wachten met zijn terugkeer, hij kan beter een stuk maken met richtlijnen dat dan aan de Rijksdag voorgelegd kan worden. 'Er zou wel eens een grote Verande-ring ophanden kunnen zijn.'...

Dat laatste sloeg op de keuze van de nieuwe paus, Adriaan, een Nederlander uit Leuven. Men had daar kennelijk verwachtingen van die hoger waren dan wat er uiteindelijk uitgekomen is. Toen Luther deze brief te zien kreeg was hij al bijna onderweg! Hij dacht er niet over om te blijven en schreef een tweede brief aan de keurvorst toen hij al halverwege was. Uit deze lange brief geven wij enkele tekenende fragmenten weer.

Uit de brief aan Frederik, keurvorst van Saksen

5 maart 1522

Doorluchtige hooggeboren keurvorst, genadige heer, uw brief en de boodschap daarin heb ik ontvangen, vrijdagavond terwijl ik op het punt stond om, zaterdag, weg te rijden. Dat uwe K.H! het beste met deze zaak voorheeft, daarvan hoef ik niet overtuigd te worden, want daar ben ik zeker van naar mijn diepste menselijke inzicht. Maar ook ik heb de beste bedoelingen, naar mijn vaste overtuiging en naar een hoger dan menselijk inzicht. Daar valt dus verder niet over te praten.

Terugkomend op de vorige brief schrijft hij nu dat hij zijn vorst niet wilde kapittelen maar

...troosten, niet met het oog op mijn zaak, daaraan dacht ik op dat moment niet, maar met het oog op de ellendige dingen die door de onzen in Wittenberg gebeurd zijn en die smaad en schande voor het evangelie betekenen. Ik was bang dat uwe K.H. daardoor in grote moeilijkheden gebracht was. Zelf vond ik het zo afschuwelijk dat ik er niet zeker van ben, of ik niet aan de hele zaak getwijfeld zou hebben als ik niet zo zeker had geweten dat het

zuivere evangelie aan onze kant is. Alles wat mij tot nu toe in dit opzicht is overkomen was daarbij vergeleken kinderspel. Ik zou er mijn leven voor over hebben als het niet gebeurd was. Want wat daar gebeurd is kunnen wij voor God noch de wereld verantwoorden. (...)
Wat nu mijn eigen zaak betreft, genadige heer, antwoord ik het volgende. Uwe K.H. weet, en als u het niet weet deel ik het hierbij mede, dat ik het evangelie niet van mensen, maar alleen uit de hemel, van onze Heere Jezus Christus ontvangen heb[156]. Ik had mijzelf dan ook best een dienaar en evangelist mogen noemen en zal dat ook voortaan doen. Dat ik mij toch aan verhoor en rechtspraak onderworpen heb, is niet omdat ik daaraan twijfelde, maar uit deemoed en om anderen te lokken. Maar ik zie, omdat mijn al te grote deemoed leidt tot vernedering van het evangelie en dat de duivel zich breed maakt als ik hem maar een handbreed de ruimte geef, en daarom moet ik nu door mijn geweten gedwongen wel anders doen.

Ik ben uwe K.H. voldoende tegemoet gekomen door een jaar weg te blijven om uwe K.H. van dienst te zijn. De duivel weet heel goed dat ik het niet uit angst gedaan heb. Hij zag mijn hart heus wel toen ik Worms binnenreed en 'hij weet best dat ik, al zouden er zoveel duivels als pannen' op de daken op mij hebben zitten loeren, er toch midden tussen gesprongen was.

Nu is hertog George[157] nog lang niet zo gevaarlijk als zelfs maar één duivel. En aangezien de Vader van de ondoorgrondelijke barmhartigheid ons door het evangelie me tot blijde heren over alle duivels en dood gemaakt heeft, kan uwe K.H. zelf wel inzien, dat wij zo'n vader zwaar zouden beschamen door er niet op te vertrouwen dat wij ook heer zijn over de toorn van hertog Georg.

Ik weet zeker: als het in Leipzig net zo stond als in Wittenberg zou ik erheen rijden, ook al (en uwe K.H. vergeve mij de dwaze uitdrukking) regende het negen dagen louter hertogen Georgs en ieder van hen negenmaal erger dan deze. Hij houdt mijn Heere Christus voor een uit stro gevlochten mannetje. Dat kan Hij wel een poosje verdragen en ik met Hem. (...)

Dit alles schrijf ik u omdat ik van mening ben dat u moet weten, dat ik naar Wittenberg kom onder een veel hogere bescherming dan de uwe. Ik denk er ook niet over uw bescherming te vragen. Ik ben er zelfs van overtuigd dat ik u beter beschermen kan dan uwe K.H. mij. Ja zelfs: als ik wist dat uwe K.H. mij zou kunnen en willen beschermen, dan zou ik niet komen. Dit is een zaak waarin het zwaard niet kan raden of helpen. Hier moet God alleen handelen, zonder dat een mens ervoor zorgt of er iets aan toedoet.

Daarom: wie het meest gelooft, zal ook het best beschermen. En omdat ik merk dat uwe K.H. nog heel zwak is in het geloof, kan ik met geen mogelijkheid in u de man zien die mij zou kunnen beschermen of redden.

U wenst te weten wat u in deze zaak moet doen, omdat u meent veel te weinig gedaan te hebben. Daarop antwoord ik in alle verschuldigde eerbied: u hebt al teveel gedaan, u moet helemaal niets doen. God wil en kan uw of mijn gezorg en gedoe niet uitstaan. Hij wil dat wij het aan Hem overlaten en niemand anders. Moge uwe K.H. zich daarnaar richten. Gelooft u dit, dan hebt u rust en vrede, zo niet, dan geloof ik het toch en blijft u door uw ongeloof in zorgen zitten, zo gaat dat met ongelovigen.

Dan volgt er nog wat praktische raad: de keurvorst mag zich niet verzetten als men hem, Luther, in Wittenberg wil vangen. Uitleveren of vonnissen kunnen ze van de keurvorst niet vragen, hij is 'in een te hoge wieg geboren' om als cipier te fungeren! Luther wil niemand, ook de keurvorst niet, onder zijn manier van christen-zijn laten lijden, dat is zijn zaak. Komen ze hem halen, dan is er nog tijd genoeg om de zaak nader te bekijken. Dan volgt het slot van de brief:

---

[156] Gal. 1: 12.
[157] Luther bevond zich niet ver van Leipzig, de residentie van hertog Georg.

Hiermee beveel ik u in Gods genade aan. Wij kunnen hierover spoedig mondeling spreken als dat nodig mocht zijn. Ik heb deze brief in haast voltooid om u niet te doen schrikken van het bericht van mijn aankomst. Ik wil en moet iedereen tot bemoediging en niet tot schade dienen als ik een echte christen wil zijn.
Het is een ander dan hertog Georg met wie ik te maken heb. Hij kent mij aardig goed en ik ken hem ook lang niet slecht. Als uwe K.H. geloofde zou u Gods heerlijkheid zien; maar omdat u nog niet gelooft, hebt u ook nog niets gezien. God zij liefde en lof in eeuwigheid. Amen.

Aswoensdag, anno 1522

Uwe K.H. dienstwillige dienaar Mart. Luther

Deze unieke correspondentie heb ik zo goed mogelijk weergegeven; daarbij kon ik voortwerken op de vertaling die mijn leermeester Kooiman daar al van gegeven had in een uitgave uit 1954. Ik eer hem hiermee tevens als de man die mij op een spoor als dit gezet heeft.

Het zijn brieven waaruit de toon spreekt van een man die zijn taak en zijn plaats kende. Hij eert de vorst om het ambt dat deze bekleedt en hij spreekt tot hem vanuit zijn eigen ambt.

Toen de brief vooruit gezonden was reed hij zelf verder en kwam kort vóór zondag Invocavit, de eerste zondag van de veertig dagen vóór Pasen, de zondag volgend op Aswoensdag, in Wittenberg aan. Daar preekte hij 's zondags en alle dagen daarna in de stadskerk. Het zijn op de situatie gerichte tijdredes met tal van bijbelse aanhalingen, maar toonaangevend voor alles wat hij wilde zeggen was het epistel van de zondag daarvóór, 1 Cor. 13: wat is geloof zonder liefde?

Een enkel fragment uit de '*Invocavit-preken', gehouden vanaf 9 maart 1522*.

Luther prijst de gemeente van Wittenberg, dat ze zo goed beseft wat gericht én genade inhouden, men weet dus wat geloof betekent:

Ja, ik zie dat en ik zeg het ook: hierin zijn jullie geleerder dan ik. Er zijn er niet één, twee, drie of vier maar wel tien, twintig of meer die allen in deze twee hoofdstukken zeer thuis zijn. Ik had niet gedacht dat dat in zo korte tijd, in één jaar zo goed vooruit zou gaan. Maar (naast deze twee dingen) ten derde moeten wij de liefde hebben en door de liefde aan elkaar doen wat God aan ons gedaan heeft door het geloof. Zonder deze liefde is het geloof niets zoals Paulus zegt tot de Corinthiërs (1 Cor. 13):

'Al sprak ik met tongen van mensen en engelen, maar had de liefde niet, ik was een schallend koper of een schetterende cymbaal; al had ik profetische gaven en wist ik alle geheimenissen en alles wat te weten is, en al had ik al het geloof zodat ik bergen verzette, maar ik had de liefde niet, ik was niets, Al deelde ik al wat ik heb tot spijs uit en al gaf ik mijn lichaam om te worden verbrand, maar ik had de liefde niet, het baatte mij niets.'

En daaraan, lieve vrienden, daaraan ontbreekt het hier. Ik bespeur nergens bij jullie liefde en ik zie heel duidelijk dat jullie God ondankbaar geweest zijn voor zulke schatten en zulke gaven als Hij jullie in maar enkele jaren puur als geschenk heeft gezonden.

Jullie kunnen mooi praten over de leer die jullie gepredikt is, over het geloof en zelfs over de liefde. Maar is dat zo'n wonder als je daar veel over kunt praten? Zelfs een ezel kan leren zingen! Dan kunnen jullie het ook wel aanleren om de leer en de woordjes na te zeggen. Maar lieve mensen, Gods rijk bestaat niet 'in woorden maar in kracht' (1 Cor. 4: 20) en in daad. Want God wil niet alleen hoorders en napraters hebben maar navolgers en daders (Jac. 1: 22), die het Woord bewaren en zich in het geloof oefenen dat in de liefde krachtig is (Gal 5: 6). Want geloof zonder liefde is geen geloof maar een schijngeloof, zoals een gezicht dat je in de spiegel ziet geen echt gezicht is maar een schijngezicht.

Dan moeten wij (...) ook geduld hebben. Wie geloof heeft, God vertrouwt en zijn naaste liefde bewijst en zich daar dagelijks in oefent die kan niet zonder vervolging zijn. En die vervolging geeft geduld. En dat geduld brengt hoop.

Zo neemt onder aanvechting en vervolging het geloof meer en meer toe en het wordt van dag tot dag sterker. Een hart waarin het geloof zo toeneemt en dat met zulke deugden begenadigd is kan niet rusten, maar moet zich weer uiten en z'n naaste weldoen zoals ook hem van Godswege geschied en wedervaren is. (...)

Wij zijn niet allen even sterk in het geloof. Ik heb een sterker geloof dan sommigen van jullie en sommigen van jullie hebben een sterker geloof dan ik. En wie een sterk geloof heeft, kan morgen een zwak geloof hebben. Op dat eigen geloof van ons moeten we dus maar niet letten, maar wel op onze naaste om ons op hem te richten en hem niet met onze vrijheid te kwetsen.

God heeft ons ongeloof ook lange tijd verdragen met geduld, en zo moeten wij nu ook geduld met elkaar hebben. Zwakken moeten lichte spijs hebben tot ze ook sterk worden. We moeten ze niet aanblaffen maar vriendelijk behandelen en in alle zachtmoedigheid onderwijzen. Het geloof moet vast staan, maar de liefde moet wendbaar zijn al naar men ziet dat de naaste er behoefte aan heeft; daarnaar moet ze zich richten.

Zo is het ook met de zon: ze heeft haar schijn en haar warmte. Geen koning kan de stralen van de zon buigen of sturen, de zon blijft op haar plaats, maar de warmte beweegt en roert zich, die is overal om de zon heen.

Luther wordt dan heel praktisch en zegt dat hij niet alles wat er gebeurd is in principe verkeerd vindt, integendeel, maar het is op eigen houtje en in het wilde weg gebeurd en men heeft niet echt met elkaar rekening gehouden. Had mij dan geschreven, roept hij uit, ik ben en blijf als aangesteld prediker toch vooral verantwoordelijk! In de preek op maandag gaat hij dan verder met dat hameren op tolerantie en gemeenschap:

Men moet prediken en schrijven dat de mis als die op deze (de oude) manier gehouden wordt verkeerd is. Maar niemand moet er een ander met de haren bij vandaan slepen, men moet het God overlaten en alleen zijn Woord het werk laten doen. (...)

Ik heb de harten van de mensen niet in mijn hand zoals de pottebakker de klei, ik kan er maar niet mee doen wat ik wil. Ik kan met mijn woord niet verder komen dan de oren, in het hart kan ik niet komen, dat doet God alleen en Hij maakt het Woord in de harten levend. (...)

Uit dwang komt alleen maar een spiegelgevecht voort, een uiterlijk gedoe, een apenspel, instellingen van mensen en dat geeft maar schijnheiligheid en huichelarij. Dan zit er geen hart, geen geloof en geen liefde bij, en als die drie dingen er geen rol bij spelen, dan wordt het niets, al is het nog zo goed en juist, dan geef ik er geen cent voor.

Zo vat ik het samen:

prediken wil ik het, zeggen wil ik het, schrijven wil ik het, maar met geweld dwingen en dringen wil ik niemand. Het geloof wil vrijwillig aanvaard en niet afgedwongen worden.

LUTHER WEER TERUG

Hiermee waren de chaos en het fanatisme bezworen. Iedereen pakte het werk weer op, Luther ook, en hij kreeg gelijk: alle dreiging tegen hem liep op niets uit, de aanhang van de beweging was te breed.

De veranderingen zetten door, maar nu goed gefundeerd en zo georganiseerd en voorbereid dat het beklijft en dat niemand geterroriseerd of in verwarring gebracht wordt. Er begon een periode waarin heel veel praktische problemen opgelost moesten worden, maar het werd ook een tijd van verdieping en doordenking en dat alles op basis van een intense, brede Schriftstudie. De eerste stukken bijbelvertaling waren klaar en in mei was het

evangelie van Mattheus al gedrukt. Aan de postillen, ‘preekvoorbeelden'', werd gewerkt en in 1523 begon Luther naast evangelie of epistel van de zondag ook opnieuw, en nu voor het volk, in de stadskerk hoofdstuk na hoofdstuk van de boeken van Mozes uit te leggen, en dat hield hem bezig tot in 1529! Het leek wel een synagoge, kon men horen zeggen.

De brieven beginnen nu een beeld te geven van de verspreiding van wat in Wittenberg begonnen was. De laatste brief die wij weergeven ging naar Tsjechoslowakije, naar Jihlava, Iglau, naar dat Bohemen waarvan al zo vaak sprake was. De brief was bestemd voor een man die vooral in Oostenrijk actief was geweest en die op 12 januari de eerste en enige reformatorisch gezinde preek had gehouden die ooit in de Stefansdom in Wenen gehoord is! Hij heette Paul Hoffer, liet zich Speratus noemen en zo kennen wij hem nog als de dichter van de ‘gezongen catechismus’, lied 344 uit het Liedboek voor de kerken. Hij was doctor in de theologie, filosofie en rechten, was ambtenaar in Salzburg en domprediker aldaar, later in Würzburg. Tenslotte belandde hij als pastoor in Iglau en werd ondanks gematigd optreden gevangen gezet; vrijgekomen vluchtte hij zoals velen naar Wittenberg. Luther schrijft aan hem op 13 juni 1522 toen hij dus nog in Bohemen was. In die brief gaat hij in op vragen over het Avondmaal en Christus’ aanwezigheid daarin. Hier al wil hij niets weten van een speculeren over het ‘hoe’ van die aanwezigheid: ‘Bestraf ze, ze wagen zich in dwaze overmoed met hun kleinzielige fantasieën aan de goddelijke geheimenissen, laat ze bij de eenvoud van het geloof blijven...’ Anders komt al die onzin weer terug waar 'de natuurlijke rede en de filosofie tot nu over gebazeld hebben'.

Wij beëindigen deze reeks brieven met het begin van deze brief. Het zijn regels die evenzeer voor zichzelf spreken als veel van het voorgaande.

Brief aan Paulus Speratus, te Iglau

13 juni 1522

Genade en vrede in Christus.

Ik heb uw brief met uw vragen en die van vrouwe Julia von Stauffen ontvangen. Ik las daarin met vreugde dat het evangelie in uw land vrucht draagt, terwijl in de Nederlanden de handlangers van de keizer, die waanwijzen, datzelfde evangelie met een ongelooflijke woede vervolgen. Maar God heeft hun een oordeelsteken gegeven, of ze misschien nog tot inzicht en ommekeer zouden komen. Bij Haarlem is een zeemonster aangespoeld, een walvis van zeventig voet lengte en vijfendertig voet breedte. Dat mirakel geldt naar eeuwenoude traditie als een zeker teken van toorn (van God); de Heere ontferme zich over hen en ons.

Epiloog

Wij moeten ergens een punt zetten en daarom eindigen wij hier, bij dit laatste brieffragment, gezonden naar Oost-Europa en iets vermeldend van wat er in het Westen, aan de kust, aan de hand was. Die regels over dat ‘duidelijke teken’, die walvis bij Haarlem, brengt ons dichtbij huis én tegelijk midden in de Middeleeuwen waarin je zulke dingen aan een driedubbele doctor kon schrijven zonder van primitief bijgeloof beschuldigd te worden. Hoe dicht wij met al het voorgaande nog bij de Middeleeuwen zijn, wordt makkelijk vergeten bij het lezen van veel van deze brieven waarin Luther zo dichtbij komt. Toch vieren wij binnenkort dat hij 500 jaar geleden geboren is!

Wij hebben brieven weergegeven uit de beslissende jaren van zijn leven. Er kwamen meer belangrijke jaren, er is eigenlijk geen tijd zonder grote spanningen en veranderingen voor hem geweest. Ook later waren er telkens keerpunten maar toch nooit meer zo als in het begin. Daar zie je een onbekende monnik langzamerhand uit zijn cel getrokken werden,

betrokken in zaken waar hij aanvankelijk geen idee van heeft en dan wordt hij tot de de theologie en het geloof vernieuwende professor én volksprediker, een man die nu nog blijft intrigeren en boeien ook dan als je het in lang niet alles met hem eens bent.

Er zijn nog boeken vol brieven van hem na deze jaren, op tal van vragen moest hij antwoorden; tegen allerlei misverstanden moest hij ingaan en mensen moesten weten dat het hem om meer dan de leer ging: om leven met elkaar. Za greep hij meteen de pen toen er in de Nederlanden slachtoffers waren gevallen:

Wij hierin Wittenberg zijn het tot nu toe niet waard geweest om voor Christus zo'n kostbaar en waardig offer te worden, al waren en zijn velen van ons ook niet zonder vervolgingen, daarom weest getroost en verheugt u in Christus en laten wij danken voor Zijn grote tekenen en wonderen die hij begonnen heeft onder ons te doen.

In 1525 trouwde Maarten. Het is weinig bekend dat hij best iets zag in de oorspronkelijke bedoeling van kloosters en communiteiten als broedplaatsen van geloof en onderwijs, maar het hele kloosterwezen was zo in de verdienste-sfeer en in allerlei misbruiken terecht gekomen dat hij daarmee brak. Hij trouwde een buitengewoon bekwame vrouw die het hele bedrijf, want dat was het, perfect leidde. Er waren altijd gasten en het voedsel kwam grotendeels van een kleine boerderij die zij in beheer had. Zoals nu nog in veel landen in de derde wereld was er een vanzelfsprekende familieverantwoor-delijkheid: wezen werden opgevangen. Ook dat vergrootte het huishouden. In zijn testament maakt Luther haar tegen alle gebruik in tot enige erfgenaam van het weinige dat er was, zij moest een zelfstandig leven kunnen blijven leiden.

Een week vóór zijn sterven schreef hij haar uit Halle, en uit die brief geven wij een paar regels weer, ze mogen niet gemist worden omdat ze zo typerend zijn voor die fase van zijn leven:

Aan mijn beste, lieve **Käthe Lutherin,** bierbrouwster en gebiedster op de varkensmarkt te Wittenberg, in handen,

Lieve Käthe,

Wij zijn vandaag om acht uur uit Halle weggereden maar niet in Eisleben aangekomen, om negen uur waren we weer in Halle terug. Onderweg kwamen we namelijk een grote wederdoopster tegen (de rivier de Saaie) vol watergolven en grote ijsschotsen, die dreigde ons met de wederdoop, ze had het hele land overdekt. En we kunnen ook niet terug want de Mulde bij Bitterfeld is ook overstroomd. We zitten hier dus in Halle tussen het water gevangen, water genoeg, maar we hebben geen zin om het te drinken. We nemen liever goed Torgaus bier en goede rijnwijn, daarmee laven en troosten we ons zolang de Saaie niet uitgewoed is. (...) Ik vermoed dat je als je hier was ons ook geraden had het zo te doen, zo zie je dat we nog wel eens leren om je raad op te volgen.

Gode bevolen. Amen,

25 januari 1546

Martinus Luther

Wij zijn bedelaars. Dat is waar.

Frederik III van Saksen (Torgau, 17 januari 1463 - Lochau 1525), bijgenaamd de Wijze, was de oudste zoon vankeurvorst Ernst van Saksen en Elisabeth van Beieren.

3. BRIEVEN VAN

DR. MAARTEN LUTHER

AAN FAMILIE EN VRIENDEN

Voornamelijk vanuit de Coburg, 1530

Gedeeltelijk verschenen in:
Stemmen uit Wittenberg
Preken, artikelen, brieven enz.
Van Dr. Maarten Luther en zijn tijdgenoten
Deel I
Bundel IV

De Gereformeerde Bibliotheek te Goudriaan (Z.-H.)
1970

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012

INHOUD

Voorwoord

3 A. BRIEVEN VAN LUTHER UIT DE JAREN 1517 – 1530

1. BRIEF VAN LUTHER AAN JOHANN BRAUN, 22 april 1507

2. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ 31 okt. 1517

3. AAN KEURVORST FREDERIK VAN SAKSEN, november 1517

4. AAN JOHANN VON STAUPITZ, 30 mei 1518

5. AAN PAUS LEO X najaar van 1518

6. AAN JOHANN VON STAUPITZ, Wittenberg, 9 februari 1521

7. AAN DE KEURVORSTEN, VORSTEN EN STENDEN VAN HET RIJK

8. AAN MELANCHTON, Wartburg, 12 mei 1521

9. AAN ZIJN VADER HANS LUTHER, Wartburg, 21 november 1521.

10. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ, Wartburg, 1 dec. 1521

3 B. BRIEVEN VANUIT DE COBURG

11. AAN PHILIPPUS MELANCHTON, juni 1530

12. AAN LAZARUS SPENGLER, 8 juli 1530

13. AAN DR. GREGORIUS BRÜCK, 5 augustus 1530

14. LUTHERS TROOSTBRIEF AAN ZIJN VADER, 15 februari 1530

15. BRIEF VAN LUTHER AAN ZIJN MOEDER juni 1531

16. AAN MELANCHTHON, 5 juni 1530, ivm. overlijden Hans Luther

17. AAN JUSTUS JONAS, 19 MEI 1530, overlijden van zijn zoontje

18. AAN JUSTUS JONAS, 29 JUNI 1530, God onze Toevlucht

19. AAN JUSTUS JONAS, 9 JULI 1530, over Psalm 110

20. AAN JUSTUS JONAS, 27 JULI 1530

21. AAN JUSTUS JONAS, 3 AUGUSTUS 1530

22. AAN JUSTUS JONAS, 20 SEPTEMBER 1530

23. AAN JUSTUS JONAS, na de dood van luthers dochtertje Magdalena, 1542.

24. AAN JOHANN BRENZ, 30 JUNI 1530

25. BRENZ AAN LUTHER, 8 JULI 1530

26. AAN ABT FRIEDRICH, 1 JULI 1530

27. AAN HIERONYMUS WELLER, EIND JULI 1530

28. AAN HIERONYMUS WELLER, 15 AUGUSTUS 1530

29. AAN LUDWIG SENFL, 4 OKTOBER 1530

30. BRIEF VAN LUTHER AAN FRIEDRICH MYCONIUS, 9 JANUARI 1541

31. EERSTE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546

32. TWEEDE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546

Voorwoord

"Daar ligt een eigenaardige bekoring in het lezen van brieven van grote figuren uit de geschiedenis. Zij komen ons zoveel nader. Wij zien hen in het hart. Hun lijden en strijden, hun aanvechtingen en moeilijkheden, hun persoonlijke omstandigheden en relaties komen ons zo heel dichtbij.

Zo is het ook met deze brieven van Luther. Zij dateren uit de stormjaren 1517 - 1521. Bewegen zich dus om het grote feit van de 31ste oktober 1517, het aanplakken van de stellingen, en om de rijksdag te Worms in 1521.

Er is een brief aan Johann von Staupitz, de vicaris-generaal van zijn orde. Luther doet een ernstig beroep op Staupitz' geweten en verzoekt hem dringend partij te kiezen, Christus' zaak tot de zijne te maken, ook als het kruis moet worden gedragen. Ook hier voelt men Luther's steeds klaardere bewustwording, bijzonder ook wat zijn verhouding tot de roomse Stoel betreft.

Van zijn innerlijke strijd, maar ook van de richting, door God hem gewezen en door hem in gehoorzaamheid ingeslagen, getuigen ook de brieven aan de keurvorsten, aan zijn vader en aan Melanchthon. Luther geeft zich ook hier geheel, zoals hij is. Kloekmoedig, trouwhartig, een man wie de gehoorzaamheid aan zijn hemelse Koning boven alles gaat. Maar men leze zelf. En overtuige zich. Men zal er Luther door lief krijgen en zelf tot trouw en beginselvastheid worden opgewekt."

Gereformeerde Bibliotheek, Goudriaan.

In deze ***digitale*** uitgave is tevens opgenomen een aantal brieven van Luther, vertaald, van inleidingen en aantekeningen voorzien door wijlen Ds. F. Drijver te Zaandam. Deze werden uitgegeven in het Luther herdenkingsjaar 1917.

Tot slot werd een aantal brieven opgenomen uit het prachtig boek: *Ik zal niet sterven maar leven.* Een portret van de reformator in het licht van zijn brieven, verzorgd en ingeleid door P. den Ouden. Uitgeverij De Groot Goudriaan Kampen, 1996

A. BRIEVEN VAN LUTHER UIT DE JAREN 1517 – 1530

1. BRIEF VAN LUTHER AAN JOHANN BRAUN

Inleiding

Tot degenen, die Luther als schoolknaap te Eisenach had leren kennen en aan wie hij een dankbare herinnering bewaarde, behoorde de vicaris Johann Braun. In de brief, die hieronder volgt, nodigt hij deze oudere vriend uit tegenwoordig te willen zijn bij de eerste mis, welke hij zondag 2 mei van het jaar 1507 hoopt op te dragen en voor welke gelegenheid ook zijn vader uit Mansfeld zal overkomen. Toen Luther dit schrijven verzond, had hij reeds, na ruim anderhalf jaar in het Augustijner Klooster te Erfurt de monnikspij te hebben gedragen, aldaar de priesterwijding ontvangen. Zijn vader, die niet dan node in de zomer van 1505 toestemming tot zijn opneming in het klooster had gegeven, heeft de plechtige eerste dienst van zijn zoon bijgewoond en bracht als feestgave twintig gulden mee. Hoezeer de nog geen vier-en-twintig jarige Luther tegen zijn eerste misbediening heeft opgezien, kan blijken uit zijn latere verklaring: "Toen ik te Erfurt voor het eerst de mis bediende was ik bijna gestorven; want ik miste het vertrouwen en lette slechts erop of ik voor mijn persoon niet onwaardig was en niet een zondaar was, terwijl ik mij bang maakte in de mis iets te zullen vergeten".

De uitnodiging aan Joh. Braun, oorspronkelijk in het Latijn geschreven, is de eerste brief van de hervormer, die bewaard is gebleven. Hij treft ons zowel door de onderdanige toon als door het strenge plichtsbesef van de jonge monnik.

AAN DE HEILIGE EN HOOGEERWAARDE PRIESTER VAN CHRISTUS EN MARIA

JOHANN BRAUN, VICARIS TE EISENACH, AAN ZIJN IN CHRISTUS GELIEFDE VRIEND.

Genade en vrede in Christus Jezus, onze Heere.

Ik zou moeten schromen, waarde vriend, uw liefde lastig te vallen met mijn schrijven en mijn verzoek, zo ik niet dacht aan de oprechte genegenheid van uw goede mij welgezind hart, welke ik bij zoveel gelegenheden en uit zoveel weldaden heb leren kennen.

Daarom aarzel ik niet u deze regelen te schrijven in het vertrouwen op onze wederkerige vriendschap en in de hoop dat ze een gunstige ontvangst bij u mogen vinden.

Daar de roemrijke en in al Zijn werken heilige God mij, ongelukkige en gans onwaardige zondaar, zo heerlijk verhoogd en uit louter genade en goedheid mij tot Zijn hemelse dienst waardig gekeurd heeft, moet ik, om, voor zover dit voor een stoffelijk mens mogelijk is, mijn dankbaarheid te tonen, het mij toevertrouwde priesterambt met algehele toewijding vervullen.

Op bestel van mijn vader is bepaald dat ik mijn ambt met Gods hulp inwijden zal, op de vierde zondag na Pasen, "Cantate" geheten. Deze dag is voor het aanbieden en heiligen van mijn eerste offer aan God vastgesteld, omdat hij mijn vader het best gelegen komt. Tot die plechtigheid nodig ik u in alle nederigheid, ofschoon niet zonder vrijmoedigheid uit. Niet omdat ik op grond van enige verdienste jegens u, waarvan ik mij niet bewust ben, meen het recht te mogen hebben van u zulk een moeilijke reis te vorderen, of van u te verwachten dat u tot mijn arme nederigheid zult willen overkomen, veeleer omdat ik, onlangs bij u zijnde, uw vriendelijkheid en welwillendheid ruimschoots heb mogen ervaren.

U zult mij dus, geliefde vader, heer en broeder - de eerste titel komt u toe krachtens uw leeftijd en waardigheid, de tweede om der wille van uw verdienste en de derde wegens het voorschrift van de orde - zo de tijden, uw kerkelijke en huiselijke plichten het veroorloven,

de eer aandoen herwaarts te komen om mij met uw gewaardeerde tegenwoordigheid en voorbede bij te staan, opdat mijn offer Gode welgevallig moge zijn.

Ten slotte herinner ik u eraan dat u regelrecht naar ons klooster moet gaan en een poos onze gast moet blijven; want ik hoop dat u hier uw intrek zult nemen en niet elders naar een onderdak zult omzien.

U moet een cellarius, d.i. een celbewoner worden. Leef wel in Christus Jezus, onze Heere.

Geschreven in ons klooster te Erfurt, 22 april 1507.

BROEDER MAARTEN LUTHER VAN MANSFELD

2. BRIEF AAN DE AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ

Inleiding

Toen Albrecht van Brandenburg in 1514 benoemd werd tot aartsbisschop van Mainz en Maagdenburg, bovendien belast met het toezicht over het stift Halberstadt, moest hij voor deze gunst aan de Curie te Rome een som geld betalen gelijkstaande met ongeveer driehonderdduizend gulden in onze tegenwoordige geldswaarde. Een gedeelte van dit bedrag nam hij op bij de bankiers Fugger in Augsburg. Om hem echter in staat te stellen zijn schuld af te lossen, beloofde de Paus hem de helft van de opbrengst van de uitgeschreven aflaat in zijn gebied.

Tegen deze door Tetzel en anderen gedreven aflaathandel is Luther, gelijk bekend is, in verzet gekomen. Hij veroordeelde niet de aflaat, over welker betekenis en waarde destijds in de Roomse kerk geen eenstemmigheid heerste, in zijn geheel, maar kwam op tegen het misbruik dat ervan gemaakt werd, vooral tegen de voorstelling als zou de kerk de macht bezitten de eeuwige zaligheid uit te delen. Tevens achtte Luther het zeer bedenkelijk dat de gelovigen biechtbrieven kochten, die hun de vrijheid gaven zich zelf een biechtvader te kiezen.

Op dezelfde 31e oktober nog, waarop hij door het aanslaan van zijn stellingen de godgeleerden uitnodigde tot een onderling dispuut over de aflaat, zond hij een afschrift van die stellingen met begeleidend schrijven aan de aartsbisschop, tevens keurvorst, van Mainz, die zich toen ophield in Aschaffenburg.

> Als Luther later aan die 31e oktober 1517 terugdenkt, zegt hij: "God voerde mij aan, als ware ik een geblinddoekt ros". Inderdaad schrijft hij aan de aartsbisschop als door hoger macht bezield.

AAN DE HOOGEERWAARDE VADER IN CHRISTUS, DOORLUCHTIGE HEER, DE HEER **ALBRECHT VAN MAAGDENBURG EN MAINZ,** AARTSBISSCHOP, MARKGRAAF VAN BRANDENBURG. AAN ZIJN EERBIEDIG TE VREZEN EN ALLERGENADIGSTE HEER IN CHRISTUS, GODS GENADE EN BARMHARTIGHEID.

Hoogeerwaarde vader in Christus, doorluchtige keurvorst.

Uwe keurvorstelijke genade gelieve mij ten goede te houden dat ik, geringste en onwaardigste onder alle mensen, mij verstout een brief aan uw hoogeerwaarde op te stellen. De Heere Jezus is mijn Getuige dat ik, mij wel bewust van mijn armzaligheid en nietswaardigheid, lang geaarzeld heb te doen, wat ik nu met onverschrokken gelaat volbreng, voornamelijk gedrongen door de verplichtingen van mijn dienstbetrekking, welke ik, hoogeerwaarde vader in Christus, gehouden ben na te komen. Wil intussen in genade op

mij neerzien, daar ik stof en as ben en mijn behoefte aan uw herderlijke zachtmoedigheid, genadiglijk verstaan en mij aanhoren.

Men loopt in het land te koop met de pauselijke aflaat, onder uw keurvorstelijke naam, tot de bouw van de Sint Pieterskerk te Rome. Ik beklaag mij niet zozeer over het geschreeuw van de aflaatkramers, dat ik niet gehoord heb, maar ik klaag over het vals begrip dat het arme, eenvoudige, gemene volk zich van de zaak maakt en waarvan het allerwege hoog opgeeft, n.l. dat de ongelukkige zielen zich laten overtuigen en geloven, dat zij door aflaatbrieven te kopen, zeker zijn van hun zaligheid. Insgelijks dat de zielen zonder verwijl uit het vagevuur worden verlost, zodra men voor hen het geld in de geldkist laat vallen.[158] Vervolgens dat deze aflaatbrieven zoveel uitwerking hebben dat geen zonde zó groot is of ze kan ermede gedelgd en vergeven worden. Ze zeggen zelfs dat dit geldt als iemand de hooggeloofde Moeder Gods onteerd heeft en niet minder dat de mens door zulk een aflaat vrij wordt van alle pijn en straf. Ach lieve God, aldus worden de dierbare zielen, die aan uw zorg zijn toevertrouwd, op de dood voorbereid. Er zal van u een strenge en zware rekenschap, die met de dag groter wordt, worden gevraagd. Daarom heb ik dit niet langer kunnen verzwijgen. Want de mens wordt niet zeker van zijn zaligheid door de dienst en de gaven van een bisschop, aangezien hij zelfs door Gods genade, hem ingeschapen, daarvan niet zeker wordt. Veeleer beveelt ons de apostel ten allen tijde met vreze en beven onze zaligheid te bewerken (Fil. 2: 12). Zelfs de rechtvaardige zal nauwelijks behouden worden (1 Petr. 4:18). Eindelijk is de weg, die ten leven voert zo smal dat de Heere door de profeet Amos (4: 11) en Zacharia (3: 2) degenen, die zalig worden vergelijkt bij een brandhout, dat uit het vuur gerukt wordt en dat de Heere overal de moeilijkheid van de verlossing in het licht stelt.

Hoe maakt men dan door allerhande fabelen en ijdele beloften het volk zeker van de aflaat en ontneemt men het zijn vrees, daar toch de aflaat voor de zielen van geen nut is, noch voor haar zaligheid, maar slechts de uitwendige pijn of de straf opheft, welke vroeger volgens de kerkelijke wetten werden opgelegd?

Daarom zijn ook de werken van godzaligheid en liefde oneindig veel beter dan de aflaat; niettemin worden deze noch met zulke praal, noch met grote ijver gepredikt. Ja, terwille van de aflaatpreek wordt hierover gezwegen, terwijl het toch de voornaamste en allereerste taak van alle bisschoppen is dat het volk het evangelie en de liefde van Christus lere. Dienovereenkomstig heeft Christus ook nergens bevolen de aflaat te prediken, maar wel het evangelie te verkondigen.

Welk een gevaar en schrik moet nu een bisschop verwekken, die onder het doodzwijgen van het evangelie, niets anders dan de aflaathandel onder zijn volk bevordert en zich daarom meer bekommert dan om het evangelie? Zal niet Christus tot hem zeggen: de mug zift u uit en de kameel verzwelgt u?

Hierbij, hoogeerwaarde vader en heer, blijft het niet, maar in de instructie van de aflaathandelaren, welke op uw naam is uitgevaardigd, wordt – stellig buiten uw wil en weten - beweerd dat juist dit onwaardeerbaar geschenk van God één van de voornaamste genademiddelen is, waardoor de mens met God verzoend wordt en alle straffen van het vagevuur ongedaan gemaakt worden. Eveneens dat geen berouw nodig is voor wie biechtbrieven kopen.

Wat zal ik anders doen, hoogeerwaarde bisschop en doorluchtige keurvorst, dan uw hoogeerwaarde door Christus verzoeken uw vaderlijke aandacht aan deze zaak te schenken en deze instructie te vernietigen en de aflaatpredikers een andere wijze van prediken voor te schrijven? Anders mocht er ten slotte iemand opstaan om hen te bestrijden en die instructie te weerleggen en een boek schrijven, dat uw doorluchte hoogheid tot dieper smaad strekt; waarvoor ik bang ben, doch wat ik vrees dat geschieden zal wanneer er niet spoedig in deze aangelegenheid raad geschaft wordt.

---

[158] Een rijmpje uit deze tijd luidt: "Zodra het geld in 't laadje klinkt, de ziele uit het vaag'vuur springt".

Gelieve deze trouwe dienst van mijn armzaligheid naar waarde te schatten, gelijk ik dit van een vorst en bisschop mag verwachten, d.w.z. hem genadig aan te nemen, gelijk ik hem bewijs met een trouw hart en een uw hoogeerwaarde ten volle toegedaan gemoed. Immers ook ik ben een schaap uit uw stal. De Heere behoede en beware uw hoogeerwaarde in eeuwigheid. Amen.

Te Wittenberg, de avond voor Allerheiligen, in het jaar 1517.

Als het uw hoogeerwaarde behaagt, kunt u kennis nemen van mijn 95 stellingen, welke hierbij gaan, opdat u kunt inzien dat de leer omtrent de aflaat zeer onzeker is, ofschoon de aflaatpredikers ervan dromen als stond zij vast.

Uw onwaardige zoon,

MAARTEN LUTHER.

Augustijner monnik, Doctor in de heilige Godgeleerdheid.

3. BRIEF AAN KEURVORST FREDERIK VAN SAKSEN

Inleiding

In de brief, die hieronder volgt, is noch een deemoedige monnik aan het woord, noch een overtuigd godgeleerde, die om des gewetens wille zich richt tot zijn aartsbisschop. Vrijmoedig en niet zonder humor schrijft Luther aan zijn keurvorst om een stuk laken, dat deze hem heeft beloofd. Hij neemt daarbij de gelegenheid te baat zijn vorst te waarschuwen voor het instellen van nieuwe belastingen, die door het volk niet gunstig ontvangen zullen worden.

Bij een inkomen van aanvankelijk honderd, later tweehonderd gulden per jaar mocht Luther waarlijk af en toe wel eens een geschenk in natura ontvangen. Laken voor een nieuw kleed is een telkens wederkerend geschenk, dat o.a. ook de stad Wittenberg hem vereerde, toen hij, teruggekeerd van het kasteel De Wartburg, de troebelen onder de bevolking had weten te bezweren.

Hoewel de keurvorst Frederik de Wijze, die een uitgebreide relikwieën-verzameling had aangelegd, niet tot de verlichte geesten mag gerekend worden, was hij een man van edele inborst en uiterst voorzichtig in het nemen van maatregelen; twee eigenschappen, waaraan Luther niet weinig te danken heeft gehad.

Onze brief, de eerste, die in het Duits is bewaard gebleven, mist een datum; hij schijnt echter geschreven te zijn vóór 11 november 1517.

AAN MIJN GENADIGSTE EN GELIEFDE HEER, HERTOG **FREDERIK VAN SAKSEN**.

IN ZIJNER GENADE HANDEN.

GENADIGSTE HEER EN VORST

Daar uw keurvorstelijke genade het vorige jaar mij door raadsheer Hirschfeld de toezegging deed van een nieuw kleed, kom ik thans uw vorstelijke genade verzoeken zich dit te willen herinneren.

Ik vraag u echter, genadige heer, gelijk voorheen, voor het geval dat uw rentmeester Pfeffinger met de uitvoering belast is, dat hij zich van deze kwijte metterdaad en niet met vriendelijke beloften. Hij kan n.1. buitengewoon mooie woorden spinnen, maar daarvan weef ik geen kleed.

Opdat ik hierbij, genadige heer, uw eerwaarde genade een bewijs lever van mijn trouw en mijn kleed verdien, het volgende: Ik heb vernomen dat uw keurvorstelijke genade na het opheffen van de reeds ingestelde belasting van plan is een nieuwe en een misschien nog drukkender in te voeren.

Indien uw vorstelijke genade de beden van een arme bedelaar niet wil geringachten, zo verzoek ik u om Gods wil het zover niet te laten komen. Want het doet mij en vele van uw vereerders van harte leed dat deze belasting in de jongste tijd zoveel afbreuk heeft gedaan aan de goede naam en faam en de populariteit van uw vorstelijke genade. God heeft uw vorstelijke genade met teveel wijsheid toegerust dan dat zij in deze aangelegenheid niet verder zou zien dan ik, of desnoods alle onderdanen van uw vorstelijke genade. Maar het kan gebeuren en soms Gods wil zijn dat een grote geest door een mindere geest terechtgewezen wordt, opdat niemand uitsluitend vertrouwe op zichzelf, doch slechts op God, onze Heere, Die uw keurvorstelijke genade gezondheid moge verlenen, ons tot heil en vervolgens de ziel van uw vorstelijke genade tot eeuwige zaligheid.

Uwer vorstelijke genade onderdanigste kapelaan

Dr. MAARTEN LUTHER

te Wittenberg.

4. AAN JOHANN VON STAUPITZ

Wittenberg, 30 mei 1518[159].

Ik herinner mij, eerwaarde Vader, dat onder andere vriendelijke en heilzame vertroostingen Uwerzijds, waarmee de Heere Jezus mij wonderbaar pleegt te troosten, ook eenmaal het woord "boete" ter sprake kwam.... Ik nam Uw woord in mij op als een stem van de hemel: ware boete is geen andere, dan die met de liefde tot de gerechtigheid en tot God begint

Dit woord van U hechtte zich in mij vast, als de scherpe pijl van een sterke, en ik begon het terstond met de Schriftplaatsen te vergelijken, die over de boete handelen; en zie, welk een kostelijk spel: de woorden speelden om mij heen van alle kanten en vielen alle deze mening bij, zodat juist dit woord boete, dat tot nu toe van alle woorden in de Heilige Schrift mij bijna het allerbitterste was, mij nu lieflijker en vriendelijker klonk dan welk ander woord ook[160].

Toen mijn hart van zulke gedachten vervuld was, zie, toen begonnen om ons heen nieuwe bazuinen van de aflaat en trompetten van vergeving te klinken, ja te schetteren, waardoor wij echter niet tot een rechte, geestelijke strijd werden vermaand. Kortom, daar werd geen woord gehoord van de leer van de ware boete; maar de aflaatkramers waagden het zich hoog te verheffen en te roemen: niet de boete, noch haar kleinste deel, dat men genoegdoening noemt[161], maar vrijstelling van dit geringste deel van de boete; een roemen, zoals het nog nooit tevoren is gehoord. Daarover leerden zij ook het volk veel goddeloze, valse, ketterse leugens, met zulk een vrijmoedigheid of liever onbeschaamdheid, dat wie ook maar even daarover kikte, al dadelijk een ketter heten moest, ten vure gedoemd, en met de eeuwige vloek beladen.

Daar ik nu hun razende waanzin niet tegenhouden kon, nam ik mij voor hen met bescheidenheid tegen te spreken en hun leer in twijfel te trekken, vertrouwend op het getuigenis van alle doctoren en van geheel de kerk, die allen tezamen keer op keer geleerd hebben, dat het beter is boete te doen dan aflaat te kopen.

---

[159] In 't Latijn geschreven. Verzoek van Luther aan de vicaris-generaal van zijn orde, om zijn "Resoluties" bij de 95 stellingen, een uitvoerig bewijsschrift, tegelijk met een direct aan Leo X gerichte brief, de paus te willen doen toekomen. Toen hij later de Resoluties in druk gaf, heeft hij de beide brieven als inleiding er aan toegevoegd.

[160] Hier volgt een vrij lange beschouwing over metanoia, het Griekse woord voor boete, dat niet van werken spreekt, maar verandering van gezindheid betekent.

[161] Het sacrament van de boete bestond uit drie delen: het berouw, de biecht en de satisfactie (genoegdoening).

Daarom heb ik openlijk gedisputeerd[162], wat betekent, dat ik zowat iedereen van hoog tot laag mij tot mijn ongeluk op de hals heb gehaald, zovelen als deze ijveraars maar voor lief geld - ai, voor de arme zielen, moest ik zeggen - tegen mij in het veld hebben kunnen brengen. Want die lieve broeders zijn met overgrote listigheid toegerust; daar zij niet kunnen weerleggen, wat ik heb uitgesproken, fantaseren zij, dat het gezag van de paus door mijn stellingen[163] wordt aangerand.

Dat is de zaak, eerwaarde Vader, waarom ik nu met groot gevaar openlijk in het licht moet treden, ik die altijd maar liefst verborgen bleef, en die liever op het vrolijke spel, waarmee zulke voortreffelijke mannen tot op onze tijd toe, onder elkander bezig zijn, had willen toekijken, dan dat ieder op mij zou zien en de spot met mij drijven. Maar, zoals ik merk, moet nu eenmaal het onkruid onder de kool groeien, en zwart tussen het wit worden gezet, opdat het geheel er beter en sierlijker uitzie.

Ik bid U daarom, dat u toch mijn dwaas geschrift[164] vriendelijk wilt aanvaarden, en de moeite wilt doen, het de vrome paus Leo X toe te zenden, opdat het bij Zijne Heiligheid het pleit voor mij moge voeren tegen de boze streken van de giftige oorblazers. Niet, dat ik U in hetzelfde gevaar denk te brengen. Alles, wat ik in dit opzicht doe, wil ik alleen op mijn risico doen. Christus, zonder Wiens wi1 ook de tong van de paus niet spreken kan en in Wiens hand ook het hart van de koningen is, moge toezien of wat ik gezegd heb Zijn of mijn (woord) is. Christus' oordeel verwacht ik ook van de roomse stoel te vernemen.

Overigens weet ik mijn dreigende vrienden niets te antwoorden dan het woord van Reuchlin: "Wie arm is vreest niets, want hij kan niets verliezen." Geld en goed heb ik niet en begeer ik niet; heb ik een goede naam en eer gehad, hij doe die nu teniet, die daarmee reeds begonnen is . Alleen mijn nietig lichaam, door vele en voortdurende zwarigheden verzwakt, blijft mij nog over. Doden zij dit, door list of met geweld, om Gode een dienst te doen, dan maken zij mij slechts één of twee uur van mijn leven armer. Mij is mijn zoete Verlosser en Ontfermer, de Heere Jezus Christus genoeg: Hem wil ik zingen, zolang ik leef. Zo iemand echter niet met mij mee wil zingen, wat gaat mij dat aan? Heeft hij er lust in, dan huile hij op zijn eigen gelegenheid.

Hij, de Heere Jezus Christus, beware U in eeuwigheid, mijn zeer geliefde Vader.

5. AAN PAUS LEO X

Inleiding

Leo X (1515-1521) die aanvankelijk het optreden van Luther voor een onbeduidende monnikentwist had aangezien, zond in het najaar van 1518 de geleerde kardinaal Cajetanus naar Duitsland om de scheurmaker tot zwijgen te brengen. Het onderhoud dat Cajetanus en Luther in Augsburg hadden, leidde evenwel niet tot het beoogde doel; de eerste verliet na één en andermaal zijn standpunt verdedigd te hebben heimelijk de stad en de laatste kon niet anders dan onverrichter zake naar Italië terugkeren. Enige maanden later gaf de curie een gelijke opdracht aan von Miltitz, een galant edelman, van diplomatieke bekwaamheid, die tegelijkertijd aan de keurvorst Frederik de Wijze een gouden roos moest overhandigen, een reeds lang te voren beloofd geschenk van Leo X voor diens relikwieënverzameling. Von Miltitz ging uiterst voorzichtig te werk en wist Luther zover te brengen, dat deze beloofde over de aflaatkwestie te zullen zwijgen, mits zijn tegenstanders hetzelfde deden. Dat deze toezegging geen bewijs van lafheid was, doch slechts geschiedde om de vrede en de eer van de kerk te redden, bewijst het hier volgend schrijven, waarschijnlijk kort na het vertrek van von Miltitz verzonden. Het was Luthers tweede brief aan de Paus.

---

[162] D.w.z.: heb ik de stellingen over de aflaat opgesteld, om daarover openlijk te disputeren.

[163] De 95 stellingen van 31 oktober 1517.

[164] De "Resoluties." Luther voegde ze er geschreven bij; gedrukt werden zij eerst tussen juni en augustus.

Aan Leo X. 3 maart 1519[165].

Allerheiligste vader,

Andermaal dwingt de nood mij, geringste onder de mensen en stof der aarde, tot uw heiligheid en hoge majesteit te spreken. Gelieve derhalve uw heiligheid, in Christus' plaats geroepen, het oor te lenen aan hetgeen ik te zeggen heb. Mij, uw arm schaap, op vaderlijke wijze aan te horen en van dit mijn schrijven vriendelijk kennis te nemen.

Hier is bij ons geweest de eerwaarde heer Karel van Miltitz, de kamerheer van uwe heiligheid, die in naam van uwe heiligheid bij mijn doorluchte vorst hertog Frederik luid geklaagd heeft over mijn domme koppigheid en vooringenomenheid tegen de Roomse kerk en uw heiligheid en geëist heeft dat ik daarvoor voldoening zou geven.

Toen ik dat hoorde, griefde het mij uitermate dat, wat ik uit hartelijk en trouw plichtsgevoel heb ondernomen, zó kwaad opgenomen is, dat wat ik begonnen ben om de eer van de Roomse kerk te redden, mij door het hoofd van die kerk als kwaadaardigheid en grote zonde aangerekend is.

Maar wat zal ik doen, heilige vader? Ik weet geen raad meer in deze zaak. De macht van de toorn van uwe heiligheid vermag ik niet te dragen, en toch weet ik niet hoe ik daaraan kan ontkomen.

Men verlangt van mij, dat ik mijn stellingen herroepen zal. Bijaldien mijn herroeping datgene bereiken kon, wat men er mede beoogt, zou ik onverwijld het bevel opvolgen. Aangezien echter mijn geschriften door de tegenwerking en onderdrukking van de zijde van mijn tegenpartij op ruimer schaal verspreid zijn geworden dan ik had durven hopen, en in veler harten te diep wortel hebben geschoten, dan dat ik ze nog zou kunnen herroepen; ja, vermits ons Duitse volk tegenwoordig vele ontwikkelde, geleerde, bekwame mannen telt, die deze zaak terdege verstaan en beoordelen kunnen, - moet ik mij er op toeleggen op geen manier iets te herroepen, indien ik de Roomse kerk hoog en in ere wens te houden. Zulk een herroeping toch zou niets anders bewerken dan dat de Roomse kerk daardoor hoe langer hoe meer in een kwaad gerucht kwam te staan en dat iedereen de mond zou openen om over haar te klagen.

Zij, o heilige vader, zij hebben juist de Roomse kerk de grootste schade en schande aangedaan bij ons in Duitsland, die ik weerstaan heb; dat zijn degenen, die met hun verkeerde dwaze manier van spreken in naam van uwe heiligheid, slechts schandelijk gewin gezocht hebben, het heiligdom bezoedeld en tot een gruwel gemaakt hebben. En alsof de zonde en de verwarde toestand hier niet groot genoeg waren, klagen ze nu mij, die hen in hun goddeloos voornemen gestuit heb, bij uwe heiligheid aan als de bewerker van hun domme brutaliteit.

Welnu allerheiligste vader, ik betuig voor God en al Zijn schepselen dat ik nimmer van plan ben geweest, noch op het ogenblik van zins ben, de Roomse kerk en de macht van uwe heiligheid op enige wijze aan te grijpen of met enige list schade te berokkenen. Ja ik verzeker vrijmoedig dat de macht van de kerk boven alles gaat, en niets onder de hemel of op aarde hoger gesteld mag worden, uitgenomen Jezus Christus, de Heere over alles. Derhalve moet uwe heiligheid niet luisteren naar boosaardige, valse lastermonden, die aangaande Luther iets anders verzinnen en vertellen.

Het enige wat ik in deze zaak kan doen is: ik ben bereid uwe heiligheid te beloven voortaan de aflaatkwestie te zullen laten varen, te laten bezinken en erover te zwijgen, slechts op voorwaarde dat ook mijn tegenstanders hun opgeblazen en nietszeggende vertogen staken. Daarenboven wil ik bij openbaar schrijven het volk vermanen, dat het begrijpe en bewogen

---

[165] Tweede brief aan Leo X, in 't Latijn; waarschijnlijk geschreven tussen eind januari en begin maart 1519. In de uitgaven is hij gedateerd: Altenburg, 3 maart 1519, vermoedelijk omdat hij naar aanleiding van een onderhoud met Miltitz, in januari, is geschreven en de 3de maart verzonden.

worde de Roomse kerk met de rechte ernst te eren en haar niet iedere fout aan te rekenen, ook geen voorbeeld te nemen aan de scherpheid die ik tegen de Roomse kerk gebruikt, ja misbruikt heb en waarmede ik te hard van wal ben gestoken, waar ik de onnutte praatsmakers zo hard heb aangepakt. Misschien kan door Gods genade of door deze opoffering en langs deze weg de teweeggebrachte tweedracht en scheuring wederom geheeld en opgeheven worden.

Hiernaar toch heb ik slechts gestreefd dat niet door schandelijk vreemd winstbejag onze moeder, de Roomse kerk, bevlekt mocht worden, noch het volk verleid tot zulk een dwaling dat het leert de liefde geringer te achten dan de aflaat. Al het overige acht ik, omdat het nut noch schade brengt, van minder betekenis.

Bemerk ik dat ik nog iets meer kan doen in deze zaak, dan zal ik ongetwijfeld daartoe genegen en bereid zijn.

6. AAN JOHANN VON STAUPITZ

Wittenberg, 9 februari 1521[166].

… Te Worms[167] is nog niets tegen mij verhandeld, ofschoon de pausgezinden met verwonderlijke grimmigheid al hun boosheid tegen mij in beweging zetten. Spalatinus schrijft, dat het evangelie daar zoveel gunst vindt, dat hij niet gelooft dat ik onverhoord en zonder bewijs zal worden veroordeeld. . . Met vreugde hoor ik, dat ook U door Leo ontboden bent, opdat u het kruis, dat u gepredikt hebt, door Uw voorbeeld voor de ogen van de wereld kunt oprichten. Want ik zou niet graag willen, dat die wolf met Uw antwoord tevreden zou zijn, omdat u hem meer toegegeven hebt dan recht is. Want daar zal hij het voor houden, wanneer u mij en mijn zaak geheel en al verloochent, nadat U zich bereid verklaard hebt, hem als rechter te aanvaarden. Wanneer Christus U lief heeft, zal hij U dwingen, dat schrijven te herroepen. Want in die bul verdoemt hij alles, wat u tot heden van de barmhartigheid van God geleerd en vastgehouden hebt. Daar u dit wel weet, roept u, dunkt mij, niet zonder Christus te beledigen, hem als rechter aan, die u met vijandige toorn als een tegenstander van Christus tegen het Woord van de genade ziet woeden. Want het zou U gepast hebben dit te zeggen, en hem voor zulke goddeloosheid te bestraffen. Want 't is nu geen tijd, om beangst te zijn, maar om luid te protesteren, waar onze Heere Jezus Christus verdoemd, prijsgegeven en gelasterd wordt. Daarom vermaan ik U evenzeer tot trots, als u mij tot deemoed vermaant. Bij U is te véél deemoed, gelijk bij ons te véél trots.

Maar de zaak is ernstig. Wij zien Christus lijden. Wanneer het nu tot heden gold te zwijgen en zich te verootmoedigen: nu, waar deze innig geliefde Heiland, Die Zich voor ons gegeven heeft, door de gehele wereld tot spot wordt gemaakt - ik bezweer U - zullen wij nu niet voor Hem strijden? Niet onze hals er voor geven? Mijn Vader, dat gevaar is groter dan velen geloven. Hier wordt het evangelie van kracht: Wie Mij belijdt voor de mensen, die zal Ik ook belijden voor Mijn hemelse Vader; wie zich echter voor Mij schaamt, voor die zal Ik Mij schamen (Luk. 12: 8; 9: 26).

Laat ik dan maar een trotsaard, een hebzuchtige, echtbreker, doodslager, vijand van de paus en een aan alle misdaden schuldig mens worden bevonden, wanneer ik mij maar niet aan een goddeloos stilzwijgen schuldig maak, waar de Heere lijdt en spreekt: Ik kan niet ontvlieden en niemand is er die zich over mijn ziel ontfermt; ik zag ter rechterhand, en daar was niemand, die mij wilde kennen (Ps. 142: 5). Ik hoop, dat ik door deze belijdenis vergeving zal vinden voor al mijn zonden. Daarom heb ik dan ook met goed vertrouwen tegen deze roomse afgod en ware antichrist de horens opgestoken. Het woord van Christus is niet een woord van de vrede, maar een woord van het zwaard.

---

[166] Geschreven in het Latijn. Staupitz had in 1520 uit vrees voor de strijd, die ontbrand was, zijn positie als vicaris-generaal van de Duitse Augustijnencongregatie opgegeven en was hofprediker van aartsbisschop Lang van Salzburg geworden.

[167] Op de Rijksdag.

Maar wat wil ik, eenvoudige, een verstandige onderwijzen?

Ik heb des te meer de moed U dit te schrijven, daar ik zeer vrees dat u tussen Christus en de paus heen en weer wankelt, terwijl u toch ziet, dat zij elkander heftig tegenstaan. Laat ons echter bidden, dat de Heere Jezus deze zoon des verderfs[168] door de adem van Zijn mond zo spoedig mogelijk vernietige. Wanneer u nu niet volgen wilt, zo laat mij gaan en weggesleurd worden; ik wil door Christus' genade dit monster zijn afschuwelijkheden niet verzwijgen. Mij heeft deze verootmoediging van U wel enigermate bedroefd en mij een andere Staupitz laten zien, dan die eenmaal de genade en het kruis verkondigde. Wanneer u vóór de kennisgeving van deze bul en de Christus daarmee aangedane smaad zo hadt gehandeld, hadt u mij niet zo bedroefd.

Hutten en vele anderen nemen het in hun geschriften dapper voor mij op. En dagelijks worden liederen gedicht, die dit Babel weinig zullen verheugen[169]. Onze Vorst gedraagt zich even standvastig als dapper en gelovig. Op zijn bevel geef ik deze stellingen[170] in beide talen uit. U groet Philippus[171]; hij bidt U een moediger en blijmoediger geest toe. Groet, bid ik U, Doctor Ludwig, de geneesheer[172], die zo geleerd aan mij geschreven heeft. Ik had geen tijd hem te antwoorden, daar ik genoodzaakt ben alleen drie drukpersen aan de gang te houden.

7. AAN DE KEURVORSTEN, VORSTEN EN STENDEN VAN HET RIJK

Friedberg, 28 april 1521[173].

Aan de hoogwaardigste en hoogwaardige in God, doorluchtigste en doorluchtige, hooggeboren Keurvorsten, Vorsten, Aartsbisschoppen en Bisschoppen, eerwaarde Prelaten, Edelen en Welgeboren Graven, gestrenge, erentfeste Ridders en Edelen en alle andere Stenden van het heilige roomse rijk, thans op de keizerlijke Rijksdag te Worms vergaderd, mijn genadigste, genadige en goedgunstige Heren.

Genadigste, genadige en goedgunstige Heren:

Uw keurvorstelijke, vorstelijke en andere Genaden en Gunstigen zij mijn alleronderdanigst gebed en dienst te allen tijde ter beschikking.

Genadigste, genadige en goedgunstige Heren.

Nadat de roomse keizerlijke Majesteit mij op haar vrij, veilig en sterk geleide naar Worms had ontboden, om inlichtingen van mij te ontvangen over de boeken, die in mijn naam zijn uitgegeven, ben ik alleronderdanigste kapelaan voor de keizerlijke Majesteit en de Stenden van het rijk gehoorzaam verschenen. Zo heeft mij dan zijn keizerlijke Majesteit allereerst laten voorleggen, te verklaren of ik de betreffende boeken als de mijne erkende, en ze wilde herroepen of er bij wilde volharden. Daarop heb ik, na onderdanige erkenning van de boeken, die door mij zijn geschreven en niet door mijn benijders of op andere wijze verknoeid of in mijn nadeel veranderd zijn, mij onderdanig op deze wijze doen horen: Daar mijn geschriften door het klare en loutere Woord van God bekrachtigd zijn, is het voor mij in de hoogste mate bezwaarlijk, ondoenlijk en onmogelijk Gods Woord te verloochenen en die boeken aldus te herroepen, en (heb ik) in ootmoed gebeden, dat zijne keizerlijke Majesteit

---

[168] 2 Thess. 2: 8.

[169] D.i. Rome (vgl. Openb. 14: 8).

[170] "Grond en oorzaak van alle artikelen, welke door de roomse bul ten onrechte verdoemd worden."

[171] Melanchthon.

[172] Overigens onbekend.

[173] Te Friedberg in Wetterau zond Luther de heraut terug, die hem als vrijgeleide vanuit Worms was meegegeven. Hij gaf hem twee brieven mee van dezelfde inhoud; één in 't Latijn, bestemd voor de keizer, de bovenstaande in 't Duits aan de Rijksdag.

mij op generlei wijze tot zulk herroepen zou laten drijven, maar mijn geschriften en boeken zelf zou inzien of zou laten inzien door anderen, ook door zeer eenvoudige mensen, die daar de geschiktheid voor hebben, en de dwalingen, die daarin mochten zijn, uit de goddelijke evangelische en profetische geschriften bewijzen. Met de christelijke belofte, dat ik, indien ik ervan overtuigd zou worden, dat ik gedwaald heb, al mijn dwalingen zou herroepen en de eerste zijn om mijn boeken in het vuur te werpen en met voeten te treden.

Daarop is van mij verlangd, dat ik een kort en recht antwoord zou geven, of ik wilde herroepen of bij mijn voornemen blijven. Derhalve heb ik andermaal zijne keizerlijke Majesteit en Uwe keurvorstelijke Genaden onderdanig geantwoord: omdat mijn geweten door de goddelijke Schrift, welke ik in mijn boeken telkens weer als bewijs aanvoer, gevangen en gegrepen is, zo kan ik dan ook zonder door de heilige goddelijke Schrift overtuigd te zijn, op generlei wijze iets herroepen.

Nu hebben verder ettelijke Keurvorsten, Vorsten en ettelijke Stenden van het rijk met mij onderhandeld: "ik zou mijn boeken aan 't oordeel van zijne keizerlijke Majesteit en van de Stenden van het heilige rijk moeten en willen onderwerpen", zoals daarna ook de kanselier van Baden[174] en Doctor Peutinger van Augsburg[175] mij hebben voorgesteld. Derhalve heb ik andermaal evenals tevoren mij daartoe bereid verklaard: wanneer ik n.l. door de heilige Schrift of door duidelijke en klare gronden zou worden onderricht.

Tenslotte, (toen van mij verlangd werd) dat ik enkele artikelen, aan mijn boeken ontleend, aan het oordeel van een concilie zou onderwerpen en ik te allen tijde en op allerlei wijze steeds onderdanig en gewillig ben geweest, alles te doen en (te) laten wat mij mogelijk is - is het eindelijk alleen daarop vastgelopen, dat ik dit christelijke bescheiden verzoek niet ingewilligd heb mogen zien, dat het Woord van God vrij en ongebonden zou blijven, en dat ik mijn boeken op deze voorwaarde aan vonnis, oordeel en beslissing van de keizerlijke Majesteit en van de Stenden van het heilige (roomse) rijk zou toevertrouwen, dat door mij niets zou worden toegegeven en door hen niets zou worden besloten, uitgesproken en geoordeeld zou worden, dat met het vrije, heilige Woord van God in strijd was[176].

Want God, die de harten onderzoekt, is mijn Getuige, dat ik in alle opzichten gewillig en bereid ben om zijne keizerlijke Majesteit in alle dingen te gehoorzamen, 't zij leven of sterven, doen of laten, eer of schande, voor- of nadeel. Ik heb mij daartoe dan ook reeds menigmaal bereid verklaard en ben daartoe nogmaals bereid, zonder enig voorbehoud dan alleen dat van het goddelijk Woord, waarin niet alleen eeuwig leven van de mensen - gelijk Christus zegt Matth. 4: 4 - maar ook vreugde en zaligheid van de engelen is gelegen (1 Petr. 1: 12), hetwelk boven alle dingen vrij en ongebonden zal en moet zijn, zoals de heilige Paulus leert (2 Tim. 2: 9), terwijl het geen mens mogelijk is, zich daaraan te onttrekken of zich daarboven te plaatsen, hoe groot en zeer geleerd hij ook moge zijn, zoals ook de heilige Paulus tot tweemaal toe uitriep en zei: Al ware het ook dat wijzelf of een engel uit de hemel u iets anders zouden leren, die zij vervloekt; en David in het Psalmboek (146: 3): U zult niet op vorsten vertrouwen noch op mensenkinderen, in wie geen heil (te vinden) is. Ja, geen mens moet ook op zichzelf vertrouwen, gelijk Salomo zegt (Spr. 28: 26): Wie op zijn hart vertrouwt, is een dwaas, en Jeremia (17: 5): Vervloekt is hij, die op een mens vertrouwt.

Want in tijdelijke dingen, die het Woord van God en de eeuwige dingen niet raken, zijn wij schuldig elkander onderling te vertrouwen, in aanmerking nemende, dat het opgeven van de ze tijdelijke dingen, die wij tenslotte toch moeten laten varen, het gevaar erdoor en het verlies ervan, voor de zaligheid onschadelijk zijn. Maar in goddelijke en eeuwige dingen kan en wil God niet dulden, dat men zich vrij maakt en het waagt met één (mens) of met vele

---

[174] Dr. Vehus.

[175] Vertegenwoordiger van de vrije stad Augsburg, Luther's begunstiger reeds in 1518, toen hij in Augsburg voor Cajetanus verscheen.

[176] Hic fuit controversiae totius cardo - om dit punt draaide de hele zaak, zo luidt het op deze plaats in de brief aan keizer Karel.

mensen, maar 't alleen waagt met Hemzelf, die alleen de eer en de Naam heeft en hebben zal, dat Hij waarachtig en de waarheid zelf is, terwijl alle mensen ijdel zijn, zoals ook de heilige Paulus (in zijn brief) aan de Romeinen (3: 4) meesterlijk betoogt.

En dat is niet onjuist, want zulk vertrouwen en zulk wagen is de rechte aanbidding en de eigenlijke godsdienst, die, zoals de heilige Augustinus leert, aan geen enkel schepsel mag worden toegebracht. Daarom wil de heilige Paulus geen engel uit de hemel, ook niet zichzelf, ook ongetwijfeld geen heilige in de hemel noch op aarde zulk vertrouwen waardig achten, noch wil hij dat anderen hem dit vertrouwen waardig achten, ja hij vermaledijt en vervloekt het ook. Geen enkele heilige zou dat ook dulden, veel minder nog begeren. Want een dusdanig menselijk vertrouwen in dingen, die de eeuwige zaligheid raken, is niet anders dan uit de schepselen afgoden maken en hun de eer geven, die alleen God toekomt.

Derhalve bid ik onderdanig, dat Uw keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen mijn voorbehoud niet in ongenade mogen aanzien en (het) opvatten, als ware het uit een boos wantrouwen voortgekomen, maar (als voortkomend) uit de heilige Schrift, die ik hierboven heb aangehaald, aan welke iedereen billijkerwijze gehoorzaamt en gehoorzamen moet.

Want mijn onderdanig en sterk vertrouwen[177] kan men hieruit gemakkelijk afleiden, dat ik op bevel en met vrijgeleide van zijne keizerlijke Majesteit en Uwe Genaden en Gunstigen onderdanig verschenen ben, hoewel tevoren mijn boeken door mijn benijders verbrand zijn en daarenboven in de naam van zijne keizerlijke Majesteit een mandaat tegen mij en mijn geschriften allerwege is aangeslagen, hetwelk met recht zulk een arme monnik zou hebben teruggejaagd, wanneer mijn hart van God, zijne keizerlijke Majesteit en Uwe keurvorstelijke en vorstelijke Genaden en het gehele rijk niet zoveel genade en goeds onderdanig en in vertrouwen verwacht had en nog verwacht.

Daar ik dan op generlei wijze heb kunnen verkrijgen, dat mijn geschriften door Gods Woord werden gelogenstraft en alzo heb moeten vertrekken - terwijl het gebrek alleen hierin bestond, dat men de dwaalleer bevattende artikelen, die in mijn boeken zouden staan, niet met de heilige Schrift heeft willen aantonen en weerleggen - , ook mij niet heeft willen toestaan en bewilligen, noch mij ermee troosten en beloven, dat de kennisneming van en het oordeel over mijn boeken op grond van de heilige woorden van God zouden plaats hebben en worden voortgezet, - desniettemin zeg ik zijne keizerlijke Majesteit en Uwe keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen allerootmoedigst dank voor de verlening van Uw genaden en voor het veilige en strenge vrijgeleide, hetwelk zij mij tot Worms hebben verleend en hetwelk zij genadig aangeboden hebben, mij ook tot mijn terugkeer naar een veilige plaats te zullen verlenen. En 't is dan ook mijn ootmoedigste bede aan Uw keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen, dat Uwe keurvorstelijke en vorstelijke Genaden en Gunstigen toch bij zijne keizerlijke Majesteit allergenadigst mochten willen bepleiten, dat zijne keizerlijke Majesteit inzake mijn vroeger en thans veelvuldig herhaald onderdanig en christelijk verzoek, mij door mijn benijders geen geweld zal willen laten aandoen, noch mij laten vervolgen of veroordelen. Want ik ben nogmaals in ootmoed bereid, op genoegzame verzekering van Zijne keizerlijke Majesteit, voor onverdachte, onpartijdige, geleerde geestelijke en wereldlijke rechters te verschijnen; door zijne keizerlijke Majesteit, het rijk, de concilies, de doctoren (van de kerk), of wie dat vermag te doen of daartoe bereid is, mij te laten onderwijzen; mijn leer en boeken aan iedereen gewillig te onderwerpen; beoordeling te ondergaan en te aanvaarden, niets uitgesloten, dan alleen het heilige, vrije, loutere en klare Woord van God dat, zoals vanzelf spreekt, boven alles moet staan en rechter van alle mensen moet blijven.

Daarom bid ik niet alleen om mijnentwil, aan wie niets gelegen is, maar omwille van het heil van de gehele Christenheid allerootmoedigst; wat mij dan ook heeft genoopt, dit onderdanig schrijven terug te zenden. Want ik wilde van harte gaarne, dat zijne keizerlijke Majesteit, het heilige rijk en heel het Duitse volk zouden worden geholpen en dat zij in Gods genade zalig

[177] Op Keizer en Rijksdag.

mochten bewaard worden, hetwelk ik tot op heden naast Gods eer en de zaligheid van de gehele Christenheid gezocht heb en nogmaals zoek, en niet het mijne, al word ik ook door mijn benijders verdoemd. Want waar Christus, mijn Heere en mijn God, aan het kruis voor Zijn vijanden gebeden heeft, hoeveel te meer moet ik dan zorgen, vragen en bidden voor zijne keizerlijke Majesteit, Uwe keurvorstelijke Genaden en het ganse heilige rijk, mijn zeer geliefde Heren, Overheden en het Duitse volk - op wier goedgunstigheid ten opzichte van mijn vorig en thans herhaald christelijk verzoek ik ootmoedig en getroost vertrouw. Hiermede beveel ik mij aan Uwe keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen in alle gehoorzaamheid, welke Uw keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen de almachtige God, ons allen tot heil en troost, genadig zijn aanbevolen. Amen.

Gegeven te Friedberg, op zondag Cantate in 1521[178].

Uwer keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen onderdanige kapelaan

Martinus Luther.

8. AAN MELANCHTON

Wartburg, 12 mei 1521[179].

… (En) u, mijn Philippus, hoe gaat het U intussen? Bidt u ook voor mij, dat dit mijn verdwijnen, waarin ik ongaarne bewilligd heb, iets groots mocht worden tot eer van God? En daarom verlang ik ernaar, om te weten of u daarmee tevreden bent. Mijn bezorgdheid was, dat het zou kunnen lijken, als ontvluchtte ik de strijd, en toch stond mij geen weg open, om hun, die het wilden en het mij aanrieden, weerstand te kunnen bieden. Ik heb geen grotere wens, dan om het woeden van mijn vijanden tegemoet te gaan en hun mijn hals aan te bieden.

Ik zit hier nu en stel mij de ganse dag de gestalte van de kerk voor ogen en gedenk wat de psalm(dichter) zegt (89: 48): Waarom hebt U alle mensenkinderen vergeefs geschapen? God, wat een gruwelijk spooksel van de toorn van God is dit vervloekte rijk van de roomse antichrist: Ik schaam mij, dat ik zo ongevoelig ben en niet wegsmelt in tranen om met een tranenstroom de verslagen zonen van mijn volk te bewenen[180]. Maar er is niemand, die zich opmaakt en zich aan God vasthoudt[181] of zich als een muur voor het huis van Israël stelt[182] op deze laatste dag van Zijn toorn. Wee over het rijk van de paus, dat het einde en de droesem van de tijden waardig is: God erbarme Zich over ons!

Daarom, sta u nu als dienaar van het Woord thans Uw man en bevestig de muren en torens van Jeruzalem, tot zij ook op U losstormen, Uw roeping en Uw gaven kent u. Ik kan slechts voor U bidden, hopende dat mijn gebed, waarin ik niet twijfel, iets vermag. Doe u desgelijks, en laat ons met elkander deze last dragen. Wij staan alleen nog in het veld; na mij zullen zij ook op U losgaan.

Spalatinus schrijft, dat er zulk een wreed edict in elkaar wordt gezet[183], dat zij op gevaar voor het geweten af de wereld willen doorzoeken naar mijn boeken, opdat zij zich zelf maar spoedig te gronde richten. Rehabeam van Dresden (Hertog Georg V van Saksen) verheugt zich, en is zeer begerig om het ten uitvoer te leggen. Men moet ook de Keizer hebben aangespoord aan de Koning van Denemarken te schrijven[184], om restanten van de Lutherse

---

[178] De 28e april 1521.
[179] Eerste brief van de Wartburg, in het Latijn geschreven.
[180] Vgl. Jer. 9: 1.
[181] Jesaja 64: 7.
[182] Ezech. 13: 5.

[183] Het edict van 8 mei tegen Luther's boeken, leer, aanhangers, enz
[184] Christiaan II liet reeds in 1520 een Wittenberger theoloog Martin Reichard naar Kopenhagen komen. Van mei tot juni 1521 vertoefde Karlstadt aldaar. Tijdens de Rijksdag van Worms moet hij bij Keurvorst Frederik moeite gedaan hebben, om Luther zelf er heen te krijgen.

ketterij niet op te nemen; en hun lied is: Wanneer zal hij omkomen en zal zijn naam vergaan (Ps. 41: 6) ?

Hartmann von Kronberg[185] heeft de Keizer zijn soldij van tweehonderd dukaten opgezegd: hij wil niet meer iemand dienen, die naar deze goddeloze lieden luistert. Ik geloof, dat het zó zal gaan, dat dit edict nergens iets zal uitwerken, dan (alleen) onder Rehabeam en Uw andere buurman (keurvorst Joachim van Brandenburg), die door ijdele eerzucht wordt gekweld. God leeft en heerst tot in alle eeuwigheid. Amen[186].

Schrijf toch alles, wat bij U gebeurt en hoe 't met alles staat en heb het goed met de Uwen.

Zondag Exaudi[187], 1521, in het rijk van de vogels[188].

9. AAN ZIJN VADER HANS LUTHER

Wartburg, 21 november 1521.

Dit boek[189], lieve vader, heb ik U daarom willen opdragen, niet om Uw naam voor de wereld te verheffen en beroemd te maken en aldus naar de wijze van het vlees tegen het woord van de apostel Paulus eer te zoeken, maar omdat ik er reden voor heb in een korte inleiding de zaak, de inhoud en een voorbeeld van dit boek de christelijke lezers voor ogen te stellen, Om hiermede te beginnen, wil ik U niet verbergen, dat Uw zoon nu zover gekomen is, dat hij nu geheel overtuigd en zeker is hiervan, dat niets heiliger, voornamer en geestelijker is te achten dan het Woord van God. Maar - zo zult u zeggen: God beware mij, hebt u hieraan dan ooit getwijfeld of dit nu eerst geleerd? Ik zeg (U) echter, dat ik hier niet alleen aan getwijfeld heb, maar zelfs in 't geheel niet geweten heb, dat dit zo was. En er is meer: als u het toelaat, ben ik bereid U aan te tonen, dat u in dezelfde onwetendheid hebt geleefd als ik.

Ik ga nu al bijna het 16de jaar van mijn monnikerij in, waarin ik mij buiten Uw weten of willen heb begeven. U had wel zorg en vrees om mijn zwakheid, omdat ik een jonge bloed was van bij de twee en twintig jaar; dat beduidt, om het woord van Augustinus te gebruiken, er was nog enkel vurige jeugd in mij; en omdat u aan vele voorbeelden gezien hadt, dat het monnik-zijn bij zeer velen al zeer ongelukkig was uitgekomen; u waart ook wel van plan mij een rijk en goed huwelijk te laten sluiten en mij zo vast te houden. En deze Uw vrees, deze zorg en deze wrevel van U tegenover mij was een tijdlang ongelukkigerwijze onverzoenlijk, en vergeefs was de raad van alle vrienden, die zeiden, dat als u God iets offeren wilde, u Hem het liefste en het beste offeren moest. Intussen heeft God wel dit psalmvers in Uw hart laten klinken: "De Heere kent de gedachten van de mensen, dat zij ijdel zijn." Maar u hoorde het niet. Toch bent u tenslotte teruggeweken en hebt u Uw wil aan God overgegeven, hoewel u toch Uw vrees en zorg niet hebt afgelegd. Want ik herinner mij nog al te wèl, dat toen het weer goed tussen ons was en u met mij sprak, en ik U zei, dat ik door een verschrikkelijke hemelse verschijning geroepen was - want ik werd niet gaarne en gewillig monnik, nog veel minder om een lui leventje of om lekker eten, maar toen ik met verschrikking en doodsangst omgeven was, deed ik een gedwongen en afgeperste gelofte - dat u toen op datzelfde ogenblik zei: "God geve, dat het niet een bedrog en een duivels spooksel is." Alsof God Zelf het door Uw mond tot mij had gesproken, drong dit woord tot mij door en zonk al dadelijk in de grond van mijn ziel; maar ik verstokte en sloot mijn hart

---

[185] Een vriend van Sickingen. Hij was in 1519 met deze in dienst van de Keizer getreden en een geestdriftig aanhanger van Luther.
[186] Hier volgen mededelingen over Luther 's lichamelijke toestand.
[187] 12 Mei 1521.
[188] Luther dateert zijn brieven van de Wartburg: uit het rijk van de vogels, uit de woestenij, enz.
[189] Luther's geschrift: Over de kloostergeloften, waarin hij diegenen rechtvaardigde en bemoedigde, die, door 't evangelie gegrepen, uit de monnikstand uittraden. Als inleiding van dit boekje plaatste hij bovenstaande brief aan zijn vader.

zoveel ik maar kon, tegenover U en Uw woord. Daar kwam nog iets anders bij: toen ik, zoals een zoon dat tegenover zijn vader doen kan, Uw toorn niet achtte, hebt u mij aanstonds weer op precies dezelfde manier een stoot en een por gegeven, zodat ik mijn leven lang nauwelijks van enig mens een woord gehoord heb, dat sterker op mij aandrong en zich meester van mij maakte. Want dit waren Uw woorden: "Zeg eens, hebt u ook niet gehoord, dat men zijn ouders gehoorzaam moet zijn?"Maar, verstokt in mijn eigen vroomheid, hoorde ik U aan en verachtte U geheel en al als (maar) een mens. En toch kon ik dat woord nooit van harte verachten.

Zie hier nu, of U niet verborgen geweest is, dat men Gods gebod niet boven alle andere moet stellen. Want is het niet zo? Als u geweten had, dat ik op dat ogenblik nog onder Uw zeggenschap stond, zou u mij dan niet krachtens Uw vaderlijk gezag uit de monnikspij gerukt hebben? Want waarlijk, als ik het geweten had, dan was ik zonder Uw wil en voorkennis iets dergelijks niet begonnen, al had ik ook duizend doden moeten sterven. Want eigenlijk was mijn gelofte geen steek waard: ik onttrok mij aan de macht en de wil van mijn ouders, die mij van God gegeven waren; en bovendien - het was helemaal niet goddelijk. Dat het niet van God was, blijkt niet alleen hieruit, dat het tegen Uw (vaderlijke) macht was, maar ook dat (het) niet van harte en gewillig was gedaan. Bovendien berustte mijn gelofte enkel op menselijke leringen en op geestelijkheid van de geveinsden, die God niet geboden heeft.

Maar God, Wiens barmhartigheid onmetelijk is en Wiens wijsheid geen einde heeft, heeft uit al zulke dwalingen en zonden op wonderbare wijze veel grotere goede dingen doen voortkomen. Zie, zou u nu niet liever honderd zonen willen verliezen, dan zo iets groots en goeds niet gezien hebben? Het komt mij voor, dat satan van mijn jeugd af aan de dingen vooruitgezien heeft, die hij nu verduren moet. Daarom heeft hij ook, om mij om te brengen en tegen te houden, op zoveel manieren tegen mij geraasd en gewoed, dat ik weleens met verwondering gedacht heb of ik soms de enige onder de mensen was, die hij aantastte.

Het is echter Gods wil geweest, zoals ik nu zie, dat ik met de wijsheid van de hogescholen en met de heiligheid van de kloosters uit eigen onomstotelijke ervaring, dat is uit vele zonden en goddeloze werken, zou kennis maken, opdat het goddeloze volk niet tegen mij als hun toekomstige tegenstander, een hoge borst zou behoeven te zetten, als tegen één, die veroordeelt, wat hij niet kent. Daarom ben ik een monnik geweest en ik ben het nog; wel niet zonder zonden, maar zonder dat ik mij te beschuldigen of iets te verwijten heb. Want bijgeloof en Godsverachting worden onder de pauselijke heerschappij niet alleen niet gestraft, maar ook voor grote geestelijkheid aangezien.

Welaan, wat denkt u dan nu? Wilt u mij nog aan de monnikerij ontrukken? Want u bent immers nog vader en ik ben nog zoon, en alle geloften zijn zeker niets: aan Uw kant staat Gods geboden gezag; aan mijn kant staat menselijke euveldaad, want de ongehuwde staat, waarover de papisten zo opsnijden, betekent niets zonder gehoorzaamheid aan het goddelijk gebod. De ongehuwde staat is niet geboden. Gehoorzaamheid is geboden. . .

Maar ik kom nu weer op 't vorige terug, lieve vader, en vraag opnieuw: Wilt u mij nog uit de monnikerij weghalen? Maar opdat u niet zou mogen roemen, is God U voor geweest en heeft mij er zelf uitgehaald. Want wat doet het er toe, of ik een kap en een kaalgeschoren kruin draag? Maakt de kap en de tonsuur een monnik? De heilige Paulus spreekt: "Alles is het uwe, maar gij zijt van de Heere Christus." En zou ik dan aan de kap toebehoren en niet veel meer de kap aan mij? Mijn geweten is vrij en verlost, en dat is de hoogste en grootste volkomenheid (en) vrijheid.

Daarom ben ik nu een monnik en toch geen monnik, en een nieuw schepsel, niet van de paus, maar van Christus.

Zie nu eens hier, beroof ik U andermaal van Uw recht en gezag? Ik meen van nee, want Uw gezag blijft ongerept in mij, zover het de monnikerij betreft; maar die is nu bij mij uit en niemendal, gelijk ik gezegd heb. Maar Die mij uit de monnikerij heeft genomen, heeft meer recht over mij dan Uw recht is. Deze heeft mij gezet, niet in de valse, eigendunkelijke,

geveinsde godsdienst van de monnikerij, maar in een ware godsdienst; want dat ik in dienst van het Woord van God sta, kan niemand loochenen of betwijfelen.

Dit echter is de rechte godsdienst, waarvoor het ouderlijk gezag wijken moet: "Wie vader of moeder meer lief heeft dan Mij", zegt Christus, "die is Mijner niet waardig." Niet als had Hij het gezag van de ouders daarmee opgeheven, daar immers ook de apostel er dikwijls op aandringt, dat de kinderen de ouders gehoorzaam zullen zijn. Maar de tekst is op zijn plaats, als het gezag en de roeping van Christus en die van de ouders tegen elkander ingaan. Dan moet Christus' gezag alleen heersen en voorgaan. Daarom zou ik om mijn ziel en geweten niet in gevaar te brengen thans zeker mij niet tegen Uw wil meer verzetten, wanneer niet de dienst van Gods Woord bij mij boven de monnikerij was komen te staan. En zie, dat is het nu, zoals ik gezegd heb, wat noch u noch ikzelf van te voren geweten hebben, dat Gods geboden voor alle (andere) moeten gaan. Maar de ganse wereld verkeert op dat punt nog in dwaling, daar onder het gruwelijk pausdom de kracht van de dwaling nog heerschappij voert. . .

Daarom zend ik U dit boek, waaruit u bemerken kunt, met welke tekenen, krachten en wonderwerken Christus mij van de gelofte van de monnikerij heeft verlost, en hoe Hij mij in Zijn genade zulk een grote vrijheid geschonken heeft, dat hoewel ik mij alle mensen tot dienstknecht gemaakt heb, ik toch aan niemand onderworpen ben, dan aan Hem alleen. Want Hij is, zoals zij het noemen, maar zonder enige tussenpersoon, mijn bisschop, abt, prior, Heer, vader en meester; verder ken ik geen anderen meer. En ik hoop, dat Hij daarom Uw zoon U heeft ontnomen, opdat Hij nu vele anderen van Zijn zonen door mij begint te helpen, wat u niet alleen graag hebben zult, maar waarover u zich met een grote en hoge vreugde zult verblijden. Ik wil dan ook volkomen van U vertrouwen, dat u niet anders doen zult.

Laat de paus mij dan worgen en verdoemen en mij in de hel willen werpen, hij zal mij toch niet uit de dood kunnen opwekken, om mij telkens opnieuw te worgen. Nu ik echter in de ban gedaan en verdoemd ben, moet mijn hartgrondige begeerte zijn, dat hij mij nooit meer absolutie geeft. Want ik hoop, dat de grote dag spoedig zal aanbreken, waarop het rijk van dwaling en gruwel zal worden verbroken en neergestoten[190].

En moge het Gods wil zijn, dat wij waardig bevonden worden om door de paus verbrand of geworgd te worden, opdat ons bloed schreeuwen mocht en zijn oordeel verhaasten, opdat hij spoedig aan zijn eind komt. Indien wij echter niet waardig zijn bloedgetuigen te worden, zo laat ons dan Hem allen aanroepen en bidden om Zijn barmhartigheid, dat wij met ons leven en onze stem mogen belijden en getuigen, dat Jezus Christus alleen Heere is, onze God, gezegend in eeuwigheid: In Hem nu wees gezegend, lieve vader, en ook u, moeder Margarethe, met ons ganse geslacht.

Gegroet in de Heere Christus.

Uit de woestenij, 21 november, Anno 1521.

10. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ

Wartburg, 1 december 1521[191].

Wees, Uw keurvorstelijke Genade, hoogwaardigste, genadigste Heer, bij voorbaat van mijn dienstwilligheid verzekerd.

---

[190] D.i. de jongste dag.

[191] In 't Duits geschreven. Albrecht had het plan om van de Maurits- en Magdalenakerk te Dresden een bijzondere "genade-plaats" te maken, door er kostbare relikwieën bijeen te brengen. Tegen deze nieuwe afgod protesteert Luther.

Uw keurvorstelijke Genade zal zich zonder enige twijfel nog goed en duidelijk herinneren, dat ik aan Uw keurvorstelijke Genade tweemaal in het Latijn heb geschreven; de eerste maal[192] bij het begin van de leugenachtige aflaathandel, die in de naam van Uw keurvorstelijke Genade gedreven werd, in welke brief ik Uw keurvorstelijke Genade getrouwelijk heb gewaarschuwd, en mij uit christelijke liefde heb verzet tegen de woeste, verleidende, geldzuchtige predikers en de ketterse, bijgelovige boeken. En hoewel ik heel de storm, die over mijn onbescheidenheid is opgestoken, tegen Uw keurvorstelijke Genade had kunnen richten, als tegen degene, die zulke dingen onder zijn naam en met zijn medeweten handhaaft, met voluit gedrukte titel, op de ketterse boeken geschreven, heb ik toch Uw keurvorstelijke Genade en het Huis Brandenburg gespaard, met de gedachte dat Uw keurvorstelijke Genade zulks deed uit onwetendheid en onervarenheid, daartoe door andere valse oorblazers verleid, die ik alléén heb aangepakt; met hoeveel moeite en gevaar, is Uw keurvorstelijke Genade wel bekend.

Echter is met mijn getrouwe vermaning de spot gedreven en heeft zij bij Uw keurvorstelijke Genade ondank in plaats van dank geoogst. Daarop heb ik ander-maal[193] onderdanigst geschreven en aangeboden, mij door Uw keurvorstelijke Genade te laten onderrichten, waarop ik een hard, onvriendelijk, onbisschoppelijk en onchristelijk antwoord heb ontvangen, waarin de taak, mij te onderrichten, op een hogere instantie geschoven werd.

Daar dan nu deze twee brieven niets geholpen hebben, wil ik toch niet ophouden en wil overeenkomstig het evangelie deze derde waarschuwing aan Uw keurvorstelijke Genade in het Duits doen toekomen, of zulk een overbodige, onverplichte waarschuwing nog helpen mocht.

Thans heeft Uw keurvorstelijke Genade weer de afgod te Halle opgericht, die de arme eenvoudige Christenen van hun geld en hun ziel berooft, waarmede vrijmoedig en in 't openbaar bekend gemaakt is, dat alle ongepaste fouten, die door Tetzel zijn gemaakt, niet alleen de zijne waren, maar ook die van de brutaliteit van de bisschop van Mainz, die, ongeacht mijn sparend optreden ten opzichte van hem, zichzelf dat alleen wil toeschrijven.

Misschien denkt Uw keurvorstelijke Genade, dat ik nu van het toneel ben verdwenen en wil Zij nu voor mij veilig zijn en met hulp van Zijn keizerlijke Majesteit de monnik wel klein krijgen. Dat laat ik gaan. Maar Uw keurvorstelijke Genade moet toch weten, dat ik doen wil wat (de) christelijke liefde eist: zonder rekening te houden met de poorten van de hel, laat staan dan met ongeleerden, pausen, kardinalen en bisschop-pen. Ik wil het niet langer verdragen noch verzwijgen, dat de bisschop van Mainz voorgeeft, dat het hem niet past om voorlichting te geven, wanneer een arm mensenkind dat van hem begeert, maar er heel wel van wil weten en brutaalweg zijn gang gaan, wanneer het hem geld in 't laadje brengt. Het is voor mij geen scherts; men zal daarvan nog wel eens horen zingen.

Derhalve is mijn ootmoedige bede aan Uw keurvorstelijke Genade, dat Zij toch het arme volk niet laat verleiden en beroven, en zich als een bisschop en niet als een wolf moge gedragen.

Het is bekend genoeg geworden, dat de aflaat louter schelmerij en bedrog is, en dat alleen Christus aan het volk moet worden gepredikt, zodat Uw keurvorstelijke Genade niet wegens onwetendheid zou kunnen worden verontschuldigd.

Uw keurvorstelijke Genade moge denken aan het begin, welk een gruwelijk vuur uit het kleine verachte vonkje is voortgekomen, waar de hele wereld zich zo veilig tegen voelde en waarvan zij meende, dat die ene arme bedelmonnik de paus veel en veel te gering was en onmogelijke dingen op touw zette. Toch heeft God het oordeel geveld en de paus en al de zijnen genoeg te doen overgelaten, en het spel tegen aller mening in en meer dan iemand denken kon, daarheen geleid, dat de paus (wat hij verloren heeft) bezwaarlijk teruggegeven

---

[192] Zie de brief, hiervóór opgenomen.

[193] De 4e februari 1520 had Luther de aartsbisschop om een rechtvaardig onderzoek van zijn zaak verzocht, Hij kreeg een antwoord, dat weinig betekende.

kan worden; ook wordt het dagelijks erger met hem, zodat men Gods werk hierin kan voelen en tasten. Dezelfde God leeft nog: laat niemand daaraan twijfelen. Hij verstaat ook de kunst om een kardinaal van Mainz te weerstaan, ook wanneer vier keizers zijn partij kozen. Hij heeft er ook bijzondere lust in om de hoge cederen te verbreken en de hoogmoedige, verstokte Farao's te vernederen. Ik bid Uw keurvorstelijke Genade deze God niet te verzoeken noch te verachten; want aan Zijn kunnen en vermogen is geen grens.

Uw keurvorstelijke Genade denke niet, dat Luther dood is. Hij zal in de God, Die de paus verootmoedigd heeft, vrij en vrolijk roemen en met de kardinaal van Mainz een spel beginnen, wat niet velen zullen verwachten. Verzamelt U, waarde bisschoppen -wereldlijke heren moogt u zijn en blijven; toch zult u deze Geest niet tot zwijgen kunnen brengen noch uitdoven. Als daar smaad voor U uit voortkomt, wat u nu niet verwacht, wil ik dat u hiermede gewaarschuwd bent.

Daarom worde Uw keurvorstelijke Genade tenslotte en schriftelijk aangezegd: wanneer de afgod niet wordt weggedaan, moet ik, terwille van de goddelijke leer en de zaligheid van de Christenen, dit als een noodzakelijke, dringende en onvermijdelijke aanleiding beschouwen, om Uw keurvorstelijke Genade alsook de paus openlijk aan te tasten, op zulk een voornemen vrolijk in te gaan, om alle vorige gruwelen van Tetzel op de bisschop van Mainz te schuiven en de gehele wereld het verschil tussen een bisschop en een wolf te laten zien. Daarnaar moge Uw keurvorstelijke Genade zich weten te richten en te gedragen. Word ik veracht, zo zal er één komen, die de verachter op zijn beurt veracht, gelijk Jesaja zegt (33: 1). Ik heb Uw keurvorstelijke Genade genoeg vermaand; nu is het voortaan tijd om, naar de leer van de heilige Paulus, de misdadigers ten aanschouwe van heel de wereld openlijk te bestraffen, opdat de ergernis uit het Koninkrijk van God wordt uitgedreven.

Ten tweede bid ik Uw keurvorstelijke Genade zich (van ingrijpen) te willen onthouden en de priesters met vrede te laten[194], die om de onkuisheid te vermijden, zich in de huwelijkse staat hebben begeven of willen begeven, en hen daarom niet beroven van wat God hun eenmaal gegeven heeft, aangezien Uw keurvorstelijke Genade ten deze geen bevoegdheid, grond noch recht kan aantonen en een louter moedwillige euveldaad een bisschop niet past. Wat helpt het U toch, u bisschoppen, dat u zo onbeschaamd en met geweld optreedt en de harten tegen U verbittert, terwijl u toch noch reden noch recht voor Uw doen kunt opgeven? Wat verbeeldt u zich wel ? Bent u enkel Giganten[195] of Babylonische Nimrods[196] geworden? Weet u niet, u armen, dat euvelmoed en tirannie nooit lang kunnen bestaan, daar zij geen rechtsgrond hebben en de algemene voorbede verliezen? Hoe ijlt u, als de dwazen, Uw eigen ongeluk tegemoet, dat U al te vroeg zal treffen?

Uw keurvorstelijke Genade mag daarop toezien: Wordt dit niet voorkomen, dan zal er uit het evangelie een geroep opgaan, dat zegt, hoe mooi het de bisschoppen zou staan, wanneer zij eerst eens de balk uit hun eigen oog trokken, en hoe billijk het zou zijn, als de bisschoppen eerst hun hoeren wegstuurden, voor zij vrome getrouwde vrouwen van hun mannen scheidden.

Ik bid Uw keurvorstelijke Genade, dat Zij op Haar hoede zij en mij gunst en gelegen-heid geeft om te zwijgen. Het is mij er niet om te doen, dat Uw keurvorstelijke Genade schande en oneer wordt toegevoegd; maar toch, waar men niet ophoudt, God op grove wijze te schandvlekken en Zijn waarheid te onteren, ben ik aan alle Christenen verplicht, om Gods eer te handhaven, al zou dan ook heel de wereld gezwegen, een arm mensenkind, een kardinaal, daardoor te schande moeten worden. Zwijgen zal ik niet, en al zou het mij ook niet gelukken, toch hoop ik, dat u, bisschoppen, Uw liedje niet vrolijk zult zingen. U hebt ze nog niet allen verdelgd, die Christus tegen Uw afgodische tirannie heeft verwekt.

---

[194] Albrecht van Mainz had in het Mansfeldsche een priester, die in het huwelijk trad, gevangen laten nemen, en van keurvorst Frederik de uitlevering gevraagd van een Wittenbergs geestelijke, die hetzelfde had gedaan.
[195] Dat zijn reuzen.
[196] Vgl. Genesis 10: 8 vlgg.

Hierop verzoek en verwacht ik van Uw keurvorstelijke Genade een juist en spoedig antwoord; binnen veertien dagen; want na deze bepaalde veertien dagen zal mijn boekje tegen de afgod van Halle het licht zien, wanneer er niet een ondubbelzinnig[197] antwoord komt.

En voor het geval dit schrijven door de raadslieden van Uw keurvorstelijke Genade onderschept zou worden, zodat het Haar niet in handen komen zou, zo zal ik mij daardoor niet laten ophouden. Raadslieden moeten trouw zijn, en een bisschop moet zijn hof zo ordenen, dat hij te zien krijgt wat hij moet zien.

God geve Uw keurvorstelijke Genade Zijn genade tot de rechte zin en wil.

Gegeven in mijn woestenij Zondag na de dag van Katharina, 1521.

Uwer keurvorstelijke Genade gewillige en onderdanige

Martinus Luther

[197] Een zeer deemoedig antwoord kwam in, gedateerd de 21ste van de maand. De "afgod" te Halle zou worden weggedaan, en 't aangekondigde geschrift van Luther verscheen niet in druk.

B. BRIEVEN UIT DE TIJD VAN DE COBURG, 1530

11. AAN PHILIPPUS MELANCHTON,

juni 1530

Allerliefste leerling van Christus en Christofoor[198],

Genade en vrede in Christus; in Christus zeg ik en niet in de wereld. Amen.

Een andere keer over de verdediging van jullie stilzwijgen, mijn lieve Filippus. Deze bode kwam toevallig en plotseling, en omdat hij meteen weer verder moest kon hij nauwelijks wachten op deze brieven, die wij uit Wittenberg gekregen hadden, om ze naar Neurenberg te brengen. Van daaruit moeten ze bij jullie komen, tot we via een andere bode uitgebreider kunnen schrijven.

Ik haat jouw ellendige zorgen, waardoor je zoals je schrijft verteerd wordt, uit de grond van mijn hart. Dat zij zo in je hart heersen, komt niet door de grootheid van de zaak, maar de grootheid van ons ongeloof. Want deze zelfde zaak was veel groter ten tijde van Johannes Hus en vele anderen dan nu bij ons. En als ze al groot is, groot is ook Hij, die ze begonnen is en in handen houdt; het is immers helemaal niet onze zaak. Waarom martel je jezelf dan zo eindeloos en onafgebroken af? Deugt de zaak niet, laten we dan herroepen; is ze echter waar, waarom maken we God dan tot een leugenaar met al Zijn beloften, waarin Hij ons gebiedt kalm te zijn en rustig te slapen! 'Werp uw zorg op de Heere' zegt Hij (Ps. 55: 23). 'De Heere is nabij allen, die Hem aanroepen'(Ps. 145: 18). Roept Hij dat allemaal maar in de wind, of gooit Hij het voor de wilde beesten?

Ook mij overvalt de angst vaak, maar niet permanent. Het is je filosofie[199], die je zo plaagt, niet de theologie; net als je vriend Joachim[200], die lijkt me door dezelfde zorg verteerd wordt. Alsof jullie met die nutteloze zorg iets konden bereiken! Wat kan de duivel dan meer doen dan ons doden? En wat dan nog? Ik bezweer jou, die in alle andere kwesties het gevecht aangaat, vecht ook tegen jezelf, je ergste vijand, die Satan zoveel wapens tegen jezelf in handen speelt. Christus is voor de zonden eenmaal gestorven, maar voor de gerechtigheid en de waarheid zal Hij niet sterven, maar leeft en regeert Hij. Als dat waar is, wat voor angst om de waarheid moeten wij dan nog hebben? Maar - zeg je - als ze neergeslagen wordt door de toorn van God? Laat dat dan gebeuren, maar niet door ons! Hij, die onze vader geworden is zal ook de vader van onze kinderen zijn. Ik bid werkelijk met alle ijver voor je en het doet me pijn, dat jij, onverbeterlijke zorg-bloedzuiger mijn gebeden zo vergeefs maakt. Ik voor mijzelf ben wat de zaak betreft - of het domheid is of de Geest mag Christus uitmaken - niet erg onrustig, eerder nog hoopvoller dan ik dacht te zijn. God is machtig doden op te wekken, Hij is ook bij machte Zijn wankele zaak in stand te houden, haar op te richten als ze valt, en als ze overeind staat verder te brengen. Als wij daartoe niet waardig zijn, laat het dan door anderen gebeuren. Want als wij door Zijn beloften niet opgericht worden, wie anders, bid ik je, is er dan wel in de wereld, op wie ze slaan? Maar een andere keer maar meer, want ik ben bezig water naar de zee te dragen.

Je moet weten, dat jullie brieven, die voor en na de aankomst van de keizer geschreven waren, gister naar Wittenberg gegaan zijn. Want ook daar zaten ze in zak en as door dat ellendige zwijgen van jullie, zoals je ook zien kunt aan de brieven van Pommeranus[201]. En dat is niet de schuld van de bode, zoals Jonas[202] klaagt, maar van jullie allemaal en van jullie alleen. Christus moge met Zijn geest jullie allen troosten, kracht geven en leren, amen. Mocht ik horen, dat de zaak er bij jullie slecht voor staat en in gevaar raakt, dan zal ik mij

---

[198] Brief vanuit de Coburg, 27 juni 1930. Clemen, *Luthers Werke* 6, 296vv. Christofoor, hier door Luther ironisch gebruikt, was de heilige, die Christus als een kind over de rivier torste.
[199] Luther bedoelt de politieke berekeningen van Melanchthon.
[200] Joachim Camerarius, classicus, lievelingsvriend van Melanchthon.
[201] Johannes Bugenhagen, levenslange vriend en medewerker van Luther was afkomstig uit Pommeren.
[202] Justus Jonas, eveneens vriend en medewerker van Luther; deze bevond zich wel in Augsburg.

nauwelijks in kunnen houden om naar jullie toe te vliegen om zelf die satansbek met schrikwekkende tanden, zoals de Schrift zegt (Job 41: 5), te komen zien.

Vanuit onze woestijn, maandag na Sint Jan 1530. Groet ondertussen iedereen; binnenkort stuur ik andere brieven.

Je Martin Luther[203].

12. AAN LAZARUS SPENGLER, 8 JULI 1530

Spengler was stadssecretaris van de machtige vrije rijksstad Neurenberg. Reeds in 1519 sloot hij zich openlijk bij de Reformatie aan, een daad waarvoor hij tegelijk met Luther in de ban werd gedaan. Dit weerhield hem er niet van om te Neurenberg zijn machtige positie aan te wenden om het werk van de hervorming met kracht ter hand te nemen. Na zijn dood (1534) trof men in zijn nalatenschap een persoonlijke geloofsbelijdenis aan, die uitgegeven werd. Luther schreef in de voorrede dat Spenglers belijdenis was 'tot troost en versterking van alle zwakke christenen, die thans veel beproevingen en vervolgingen moeten ervaren, omwille van hetzelfde geloof als dat van Spengler. Men schreeuwt nu wel luidkeels, maar laat ze schreeuwen. Deze stille belijdenis van deze ene man zal meer tot God roepen dan al die schreeuwers. Laat ze schreeuwers blijven, en laat ze maar schreeuwen, onze verzuchtingen zullen hen toch overstemmen.'

In deze brief worden we ingelicht over de symboliek van de Lutherroos[204]. Op 25 juni had Justus Jonas aan Luther geschreven: 'Mijn Genadige jonge Heer (de keurprins Johann Friedrich) laat uw roos in een kostbare steen graveren en in goud vatten; het wordt een prachtig zegel, maar Zijne Genade zal dat zelf wel aan u berichten.' De keurprins overhandigde op 14 september op zijn terugreis uit Augsburg aan Luther de ring. Luther besluit zijn brieven voortaan met een speels anagram van Coburg: *Grubok.*

Genade en vrede in Christus!

Geachte, toegenegen, geliefde heer en vriend!

Omdat u wilt weten of mijn zegel juist is weergegeven, wil ik u als goede vriend de gedachten meedelen, welke ik op mijn zegel heb willen samenvatten, als een merkteken van mijn theologie. Het eerste is een kruis, een zwart kruis; het staat in een hart, dat zijn natuurlijke kleur heeft, om mijzelf er steeds aan te herinneren dat het geloof in de Gekruisigde ons zalig maakt. Want als men van harte gelooft, wordt men gerechtvaardigd. Als is het nu een zwart kruis, dat doet afsterven en ook pijn moet doen, toch laat het dat hart zijn kleur behouden, het verderft zijn natuur niet, dat wil zeggen: het doodt niet, maar behoudt ten leven. De rechtvaardige zal immers door het geloof leven, maar alleen door het geloof in de Gekruisigde.

Zulk een hart nu moet midden in een *witte roos* staan, om aan te duiden dat het geloof ons vreugde, troost en vrede geeft, kortom, dat het ons in een witte, vreugdevolle roos zet. Niet zoals de wereld vrede en vreugde geeft, daarom moet die roos wit zijn, en niet rood, want wit is de kleur van alle engelen en geesten. Zulk een roos staat in een hemelsblauw veld, omdat die vreugde in de geest en in het geloof het begin is van de komende hemelse vreugde. We zijn er reeds; we bezitten het in hope, maar het is nog niet openbaar. En om dat blauwe veld een gouden ring, die ons wil zeggen dat die zaligheid in de hemel eeuwig duurt en geen einde heeft, en zoveel kostelijker is dan alle aardse vreugde en goed, zoals het goud het fijnste, edelste en kostbaarste metaal is.

---

[203] Luther, W.A. *Briefe* 5, 399.

[204] Luthers voorgeslacht voerde reeds de roos, symbool van de Maria devotie, in zijn wapen. Door Luther werd het wapen christologisch omgeduid door toevoeging van het kruis. De gedachte dat het kruis doet leven, is reeds hij de Vroege Kerk te vinden, waar het kruis de boom des levens wordt genoemd, onder verwijzing, naar Openbaring 22.

Christus, onze lieve Heere, zij met uw geest tot in dat leven. Amen.

Uit de woestijn Grubok, 8 juli 1530.

13. AAN DR. GREGORIUS BRÜCK

5 augustus 1530

Gregorius Brück, kanselier van Saksen, was een van de bekwaamste leiders van de Hervormingsgezinde groep in Augsburg. Luther zei van hem: 'Hij is de enige verstandige jurist, die ik ken'. Brück had een niet gering aandeel in de samenstelling van de Augsburgse confessie. Hij was de dagelijkse hofraad van de keurvorst van Saksen. Diens politiek werd in belangrijke mate bepaald door zijn adviezen. Luther noemde hem 'de Atlas van ons keurvorstendom.'

Als kanselier van de keurvorst had Brück een belangrijk aandeel in de onderhandelingen te Augsburg. De voorrede op de Augustana was een stuk van zijn hand, terwijl hij tevens betrokken was bij de opstelling van de Confessie zelf. Onverschrokken en standvastig van karakter, was hij niet bereid iets toe te geven. Dit bleek reeds aan het begin van de Rijksdag, toen hij in tegenstelling tot Luther en Melanchthon de kerkdiensten niet wilde opgeven. Daaraan reeds toe te geven, vond hij het begin van de ondergang van het Evangelie. Te midden van zijn bij tijden volslagen desperate vrienden, was Brück als een rots in de branding. Hij was de enige die Melanchthon durfde terecht te wijzen. Een vriend schreef vanuit Augsburg: 'De keurvorst heeft in deze zaak niemand die verstandig is, dan alleen doctor Brück. Hij is evenwel gedwongen voorzichtig te werk te gaan, want hij heeft aan niemand enige steun.'

Luther schreef hem een brief, die met recht een parel mag genoemd worden. Het is opmerkelijk, dat op dezelfde dag dat Luther deze brief schreef, Brück voor de keizer op een indrukwekkende wijze de protestantse belangen verdedigde. We lezen: 'Zijn bijzonder schone rede roerde iedere christen tot in het diepst van zijn ziel.'

De vertaling van deze brief is van dr. W.J. Kooiman, een van de beste vertalers van Luther in ons taalgebied.

Aan de achtbare, hooggeleerde **Heer Gregorius Brück,** doctor in de rechten, kanselier en raadgever van de Saksische keurvorst, mijn toegenegen heer en zeer geliefde vriend.

Genade en vrede in Christus.

Achtbare, hooggeleerde, lieve heer en vriend. Ik heb nu al enige malen aan mijn genadige heer (de keurvorst) geschreven en aan al de onzen. Soms denk ik, dat ik te veel schrijf, vooral aan mijn genadige heer, want het zou haast lijken, of ik er aan twijfel, dat God met Zijn troost en hulp meer en dichter bij zijn genadige keurvorstelijke genade is, dan bij mij. Maar ik heb het gedaan op aanraden van onze vrienden, velen van hen zijn zo kleinmoedig, alsof God ons vergeten had. Maar God kan ons niet vergeten, dan zou Hij eerst Zichzelf moeten vergeten. Anders zou Zijn zaak niet Zijn zaak en Zijn woord niet Zijn woord zijn. Wanneer we daar maar van verzekerd zijn en er niet aan twijfelen, dat het Zijn zaak en woord is, dan is stellig ook ons gebed verhoord, dan is Gods hulp al gereed en voorhanden. 't Staat vast, dat we geholpen worden, dat kan niet missen. Want Hij zegt: kan ook een moeder haar kindje vergeten, dat ze geen medelijden zou hebben met de vrucht van haar lichaam? En al zou een moeder haar kind vergeten, zo zal Ik u toch niet vergeten: zie, Ik heb u in mijn hand gegraveerd[205].

Ik heb onlangs twee wonderen gezien. Het eerste, toen ik uit het raam keek: ik zag de sterren aan de hemel en het grote, prachtige gewelf van God - en toch zag ik nergens een pijler, waarop de meester dat gewelf liet rusten. Nochtans viel de hemel niet in en staat ook

[205] Jes. 49: 15v.

dat gewelf nog vast. Nu zijn er velen, die maar steeds zulke pijlers zoeken, ze zouden ze graag willen grijpen en tasten. En omdat ze dat niet kunnen, beven en sidderen ze, bang, dat de hemel werkelijk zal invallen - alleen maar, omdat ze de pijlers niet kunnen grijpen of zien. Als zij ze maar konden grijpen, dan zou de hemel wel vaststaan!

Het tweede was dit: ik zag grote, zware wolken boven ons drijven, zo vol water, dat je ze wel met een grote zee zou kunnen vergelijken. En toch zag ik geen grond, waarop ze stonden of rusten, ook geen kuip, waarin ze gevat waren. Toch vielen ze niet op ons, maar groetten ons met een zuur gezicht en vloden verder. Toen ze voorbij waren, kwam de bodem en ons dak, die ze vastgehouden hadden, stralend te voorschijn: de regenboog! Dat was maar 'n heel zwakke, dunne, breekbare bodem en beschutting, die dan ook in de wolken volkomen verdween, eigenlijk leek het meer een schim, zoals je die door een beschilderd glas ziet, dan een werkelijke, sterke bodem. Geen wonder, dat een mens, als hij op die bodem let, daardoor haast nog banger zou worden, dan door het zien naar die grote vracht water. En toch was het inderdaad zo: dit voor het oog door en door zwakke schijnsel droeg die hele watervracht en beschermde ons.

Nu zijn er ook velen, die meer met angst en beven kijken naar die zware watervracht en dikke wolken, dan dat ze letten op dat dunne, smalle, lichte schijnsel. Want ze zouden de kracht van dat schijnsel graag willen voelen; omdat ze dat niet kunnen, zijn ze bang, dat de wolken een eeuwige zondvloed zullen aanrichten. Het is maar een vriendelijk grapje, dat ik mij jegens uwe Achtbaarheid veroorloof, maar ik meen het niet, want ik heb juist met bijzondere vreugde gehoord, dat uwe Achtbaarheid meer dan anderen goede moed en een dapper hart toont in de aanvechtingen, die we te verduren hebben.

Ik had wel gehoopt, dat in ieder geval de politieke vrede bewaard had kunnen blijven; maar Gods gedachten gaan de onze verre te boven. Dat is ook goed; want Hij (zegt St. Paulus) verhoort en doet 'boven ons bidden en begrijpen'[206]. Want wij weten niet, hoe we bidden moeten. Wanneer Hij ons verhoorde naar ons bidden, zodat de keizer ons vrede schonk, dan zou dit misschien 'beneden en niet boven ons begrijpen' moeten heten - en dan zou wellicht de keizer en niet God de eer krijgen.

Maar nu wil God zelf ons vrede bereiden, zodat Hij ook alleen de eer krijgt, die Hem trouwens ook toekomt. Niet dat we daarmee de keizerlijke majesteit verachten zouden; maar we bidden en begeren, dat zijne keizerlijke majesteit niets tegen God en het keizerlijk recht onderneme. Als hij dat zou doen (wat God genadig verhoede), zullen wij, als trouwe onderdanen, niet kunnen geloven, dat zijne keizerlijke majesteit dat zelf doet, maar denken, dat andere tirannen dat doen in naam van de Keizer. Dan onderscheiden we de naam van de keizerlijke majesteit van het werk der tirannen, zoals wij de naam van God, die de ketters en leugenaars in de mond hebben, ook onderscheiden van Gods ware naam, die aan Christus toekomt en zo de leugen mijden. Wij willen en kunnen de plannen van de tirannen dus in geen enkel opzicht billijken en we kunnen ook niet aannemen, dat ze onder de keizerlijke naam ten uitvoer zullen worden gebracht. Wij zijn integendeel verplicht, de keizerlijke majesteit te helpen zijn naam hoog te houden en zijn eer te redden. Daarom kunnen wij ook niet toestaan, noch er in bewilligen, dat er zulk een misbruik van de keizerlijke naam gemaakt wordt, een belediging van God, de keizerlijke majesteit en het recht; anders zouden we mee deel hebben aan dat misbruik en op ons geweten laden de zonde van anderen en de schande, die over de naam van de keizerlijke majesteit zou komen. Want wij moeten de majesteiten eren en niet toelaten, dat ze te schande gemaakt worden.

Zulk werk, dat God ons in Zijn genade opgedragen heeft, zal Hij door Zijn Geest zegenen en bevorderen; de wijze, de tijd en de plaats, waarop Hij ons helpen wil, zal Hijzelf wel kiezen en niet vergeten of verzuimen. Ze zijn nog niet halverwege, die bloedhonden, met hun plannen; ze zijn ook nog lang niet allen weer thuis, of waar ze graag zouden willen zijn.

---

[206] Luther speelt hier met de gedachte van het 'boven bidden of denken' van Ef. 3: 20; juist dit 'boven' laat ruimte voor Gods verrassingen tegenover onze berekeningen.

Onze regenboog is maar zwak, hun wolken zijn machtig, maar tenslotte zal men wel merken in welke toonsoort het stuk geschreven is!

Uwe Achtbaarheid houde mij m'n gepraat ten goede en trooste Magister Philippus en al de anderen. Christus moge mijn genadige heer ook troosten en vasthouden. Hem zij lof en dank in eeuwigheid. Amen.

Aan zijn genade beveel ik uwe Achtbaarheid hartelijk.

Uit de woestijn, 5 aug. anno 1530.

Marinus Luther D.[207]

14. LUTHERS TROOSTBRIEF AAN ZIJN VADER

Inleiding

Maarten Luther achtte vader Hans en moeder Margaretha hoog. Helaas kon hij bij het ziek- en sterfbed van zijn vader niet persoonlijk aanwezig zijn. Dit kwam ook, omdat hij in de ban was gedaan. Luther was 46 jaar, toen zijn vader op de leeftijd van 71 jaar stierf op 29 mei 1530. Op 30 juni 1531 overleed zijn moeder. Zij was 70 jaar.

Voor mijn lieve vader, Hans Luther, burger te Mansfeld.

Genade en vrede in Christus Jezus, onze Heere en Heiland. Amen.

Lieve vader!

Broer Jacob heeft mij geschreven, dat u heel erg ziek bent. En omdat het deze maand erg koud is en er allerlei (reis)gevaren zijn die mij verhinderen om naar u te komen, voel ik me gedrongen, om op deze wijze voor u te zorgen. Want hoewel de Heere u een sterk lichaam heeft gegeven, maak ik me toch, ook gelet op uw leeftijd, grote zorgen. En daar wij mensen zonder Gods hulp ons leven geen ogenblik zeker zijn, was dit voor mij een extra aansporing om persoonlijk naar u toe te komen. Echter, een goede vriend heeft mij beslist afgeraden om nu te gaan reizen. Waarom? Wel, omdat ik mij zonder Gods goedkeuring niet in gevaar mag begeven. Het zou mij een grote vreugde zijn, als het mogelijk was, dat u en moeder naar ons toe zouden kunnen komen om hier verzorgd te worden. Ook mijn vrouw Käthe, ja wij allen zijn bedroefd over uw ziek zijn en wensen hartelijk om u bij ons te zien. Ik heb vriend Enriakus naar u toegestuurd om te zien, of het ondanks uw zwakte niet mogelijk is om bij ons te komen in Wittenberg. Immers, de Heere gaat met u Zijn goddelijke weg, hetzij in dit of in het toekomende leven. En daarom wil ik met heel mijn hart, wat ook billijk is, persoonlijk bij u zijn. Het vierde gebod (roomse telling) leert ons, dat we met kinderlijke zorg en trouw u dankbaarheid dienen te bewijzen, u te eren.

Intussen vraag ik, uit de grond van mijn hart, aan de hemelse Vader, Die u mij tot een vader hebt gegeven, dat Hij u naar Zijn grote goedheid wil sterken. En ook, dat hij u door Zijn Heilige Geest wil verlichten en beschermen, opdat u met vreugde en dankzegging de zalige leer van Zijn Zoon, onze Heere Jezus Christus mag belijden.

Ja vader, ook u bent door Zijn genade geroepen en getrokken uit de gruwelijke duisternis en dwalingen van de Rooms-katholieke kerk. Ik hoop, dat God, Die u Zijn zaligmakende kennis heeft gegeven en Zijn goede werk in u is begonnen, u tot het einde zal bewaren. Ja, zelfs tot de dag van de vrolijke toekomst van onze Heere Jezus Christus. Amen.

Ik weet, dat dit zo is, want God heeft de zuivere leer en het ware geloof in u verzegeld en door merktekenen bevestigd, namelijk dat u om mij uw zoon, veel lastering, smaad, hoon, spot, verachting, haat, vijandschap en gevaar moet lijden. Dit zijn de rechte kentekenen,

[207] W.A. *Briefe* 5, 530.

waarin wij aan onze Heere Christus gelijkvormig moeten zijn, zoals Paulus zegt: 'Zo wij anders met Hem lijden, opdat wij ook met Hem verheerlijkt worden.'

Laat met die belofte nu uw hart in uw zwakheid versterkt en vertroost mogen zijn, want wij hebben in het toekomstige leven bij God een getrouwe, onwankelbare Helper, Jezus Christus, Die voor ons de dood heeft overwonnen en de zonden gedood. En Hij is in de hemel tot ons nut en samen met de engelen ziet Hij ons en verwacht Hij ons. En daarom, als wij sterven, behoeven wij niet bevreesd te zijn, dat wij zullen verzinken of verloren gaan. Jezus Christus heeft zo radicaal over dood en zonde getriomfeerd, dat ze ons geen kwaad meer kunnen doen. Hij is onwankelbaar getrouw. Hij houdt Zijn woord, zodat Hij ons niet kan noch wil verlaten. Echter, wij dienen zonder te twijfelen naar Zijn steun te verlangen en op Zijn genade te hopen. De Heere heeft ons vergeving beloofd en Hij kan niet liegen of bedriegen. Dit is vast en zeker waar! Alleen Jezus Christus is betrouwbaar. 'Bidt', zegt Hij, 'en u zal gegeven worden; zoekt en gij zult vinden; klopt en u zal opengedaan worden.' Ook staat er geschreven: 'Allen die de Naam des Heeren aanroepen, zullen zalig worden.' Het gehele Psalmboek staat vol met soortgelijke, heerlijke beloften van vertroosting; in het bijzonder wel Psalm 91. Deze psalm is wel in het bijzonder geschikt om door zieken gelezen te worden.

Lieve vader, deze zaken wil ik graag door deze brief met u delen. Juist nu u zo ziek bent en nabij de dood, waarvan we de dag niet weten. Graag wil ik ook delen in uw geloof, strijd, aanvechting, troost en dank aan God voor Zijn heilig woord. Dat Woord heeft Hij ons zo rijk, zo krachtig en zo vol genade gegeven en het is uitnemend geschikt voor uw moeilijke situatie. Echter, is het Zijn goddelijke wil, want alleen de Heere beslist, om het beste leven nog wat uit te stellen en met ons verder te gaan in dit verdrietige en bittere jammerdal vol lijden en ongeluk, dan zal Hij ook genade geven om deze moeilijke weg gewillig en gehoorzaam te gaan. Ja, Hij zal eveneens moed en kracht geven aan andere christenen, ook aan ons, om mee te helpen dragen en om de zorgen te overwinnen. Immers, dit vervloekte leven is toch waarlijk niet anders dan een bitter jammerdal, waarin men hoe langer hoe meer zonde, boosheid, kwelling en ongeluk ziet en beleeft. En dit lijden gaat maar steeds door en wordt niet minder, totdat men sterft en wordt begraven; dan houdt het lijden op. Wij ontslapen dan in vrede in Christus. En op de Jongste Dag wekt Hij ons met vrolijkheid op om eeuwig en ongestoord met ziel en lichaam bij Hem te zijn. Amen.

Met deze woorden, lieve vader, beveel ik u Hem, Die u liefheeft, meer dan u Hem. Deze liefde heeft Hij u bewezen, omdat Hij uw zonden op zich heeft genomen en met Zijn bloed uw schuld heeft betaald. Dit genadewonder heeft Hij u door Zijn evangelie bekendgemaakt en om die genade persoonlijk te geloven, heeft Hij u Zijn Heilige Geest geschonken. Ja, Jezus Christus verzekert u door Zijn Heilige Geest, dat Hij in alle strijd en vrees altijd voor u zal zorgen. Hij staat er als Borg voor in, dat uw hart vast en zeker gelooft en hartelijk getroost zal blijven door Zijn woord en belofte. Waar dat geschiedt, laat hem dan maar zorgen. Hij zal het waarlijk wel goed maken. Ja, Hij heeft het meest voor u gezorgd. Die zorg gaat ons begrip ver te boven!
Deze getrouwe, onze lieve Heere en Heiland zij en blijve met u, opdat (God geve dat het op aarde zij of in de hemel) wij elkaar in vreugde mogen weerzien. Ons geloof is zeker en wij twijfelen er niet aan, dat wij elkaar over een kleine tijd bij Christus zullen ontmoeten. En het kost God veel minder moeite om u van dit aardse leven afscheid te laten nemen, dan wanneer ik van Mansfeld naar Wittenberg, of u van Wittenberg naar Mansfeld reist. Het is ongetwijfeld waar; het gaat hierbij slechts om een poosje slapen en dan zal het anders zijn.

Lieve vader, ik hoop dat uw predikant u pastoraal trouw mag begeleiden, zodat u mijn ‘gebabbel', niet nodig hebt. Maar toch heb ik het niet kunnen laten om mij voor mijn lichamelijke afwezigheid bij u, wat mij van harte leed doet, te verontschuldigen.

Wij groeten u hartelijk en bidden voortdurend voor u; ook mijn Käthe, Hansje, Leentje en tante Lena. Ja, allen die in ons huis wonen, bidden voor u!

Vader, groet mijn lieve moeder van ons, ja, groet alle vrienden. De genade van God en Zijn kracht zij en blijve bij u, tot in eeuwigheid. Amen.

Wittenberg, 15 februari 1530.

Uw liefhebbende zoon Maarten Luther.

> Luther was 46 jaar, toen zijn vader op de leeftijd van 71 jaar stierf op 29 mei 1530. Op 30 juni 1531 overleed zijn moeder. Zij was 70 jaar. Door deze brief en dit gebed laat Luther zich in zijn pastorale hart kijken. Daardoor bewijst hij oog te hebben voor de nood van zijn naaste familie en voor die van andere christenen. Is hij hierin niet een voorbeeld ter navolging?

Luther heeft ook een troostgebed gemaakt voor christenen in hun laatste uren. Het is te vergelijken met enkele gedeelten uit de Ziekentroost.[208]

Gebed

Almachtige, eeuwige, barmhartige Heere en God, Die de Vader bent van onze lieve Heere Jezus Christus. Ik weet zeker, dat U alles wat U hebt gesproken ook vervullen kan en wil. U hebt mij vanaf het begin Uw lieve, enige Zoon, Jezus Christus beloofd. Hij is gekomen en heeft mij van duivel, dood, hel en zonden verlost. Daarna zijn mij tot meerdere versterking van het geloof, uit genade, de heilige sacramenten van Heilige Doop en Heilig Avondmaal geschonken. In deze Verbondstekenen zijn mij vergeving van zonden, eeuwig leven en alle hemelse goederen aangeboden. Naar Uw belofte heb ik ook deze tekenen gebruikt en door het geloof op Uw woord mijn vertrouwen gesteld. Ja, Heere Jezus, alleen in de weg van het geloof heb ik Uw weldaden ontvangen. Welnu, daarom twijfel ik er helemaal niet aan, dat ik volkomen beveiligd ben voor de aanvechtingen van duivel, dood, hel en zonde. Is dit stervensuur Uw goddelijke wil, zo wil ik met vrede en vreugde alleen steunen op Uw woord en gewillig dit aardse leven verlaten. Amen.

15. BRIEF VAN LUTHER AAN ZIJN MOEDER

Toelichting

Tijdens Luthers verblijf op de Coburg was zijn vader gestorven. Ongeveer een jaar later, de laatste juni 1531 overleed zijn moeder. Tien dagen vóór haar dood schreef hij haar de volgende brief, die spreekt voor zichzelf. Hoewel Luther zich dikwijls beklaagd heeft over de hardhandige opvoeding, die hij in het ouderlijk huis te Mansfeld had ontvangen, prijst hij toch steeds zijn vader en moeder, wier gestrengheid voortsproot uit liefde en plichtsbesef. In zijn moeder, die vroeger "al haar hout op de rug naar huis had gedragen", zag hij steeds het voorbeeld van toewijding en arbeidzaamheid.

Hartelijk geliefde moeder,

Ik heb de brief van broer Jacob over uw ziekte ontvangen en het doet mij van harte leed, vooral dat ik niet persoonlijk naar u kan toekomen, wat ik gaarne zou doen. Maar toch kom ik persoonlijk met deze brief en wil in de geest niet ver van u zijn, evenmin als al de onzen.

Ofschoon ik geloof dat uw hart zonder mijn woord toch wel lang en rijkelijk genoeg onderwezen zal zijn en, Godlof, aan troost geen gebrek zal hebben, zo wil ik toch het mijne doen en volgens mijn plicht mij uw kind betonen en u als mijn moeder erkennen, gelijk ons

[208] Leerbroek, A.B. Goedhart. Overgenomen uit Kerkblad van de Hersteld Hervormde Gemeente, 2010

beider God en Schepper ons geschapen heeft en ons verplichtingen jegens elkander heeft opgelegd, opdat ik tegelijk de mate van uw troost vermeerdere.

Ten eerste weet u door Gods genade, lieve moeder, wel dat uw ziekte Zijn vaderlijke roede is - en een zachte roede in vergelijking met die, welke Hij de goddelozen, ja dikwijls ook Zijn geliefde kinderen toezendt. Laat daarom zulk een lijden u niet verdrieten of bekommerd maken maar aanvaard het met dank, als door Zijn genade u toebedeeld, in aanmerking genomen welk een geringe smart het is, zelfs wanneer het tot de dood zou leiden, tegenover het lijden van Zijn eigen lieve Zoon, onze Heere Jezus Christus, hetwelk Deze niet voor Zichzelf, gelijk wij, maar voor ons en onze zonden gedragen heeft.

Ten andere weet u lieve moeder, dat de rechte steun en grondslag van uw zaligheid, waarop u uw troost hebt te bouwen in deze en in alle nood, n.l. de hoeksteen Jezus Christus, die wankelen noch bezwijken zal, ook ons niet kan laten ineenstorten of vallen. Hij toch is de Heiland en wordt de Heiland genoemd van arme zondaren en van allen, die in nood en dood verkeren, die zich op Hem verlaten en Hem aanroepen. Hij spreekt: "Wees getroost. Ik heb de wereld overwonnen" (Joh. 16: 33) . Wij mogen niet twijfelen of dit is zeker waar. En dit niet alleen, maar ons wordt bevolen dat wij met vreugde en met dankzegging zulk een troost zullen aannemen. Wie zich door zulke woorden niet wil laten vertroosten, die doet onrecht aan de dierbare Vertrooster en doet Hem de grootste oneer aan, alsof het niet waar was dat Hij ons vermaant getroost te zijn. Derhalve mogen we met alle verzekerdheid en vreugde ons verheugen en als ons een gedachte aan de dood of aan onze zonde beangst dreigt te maken, daartegen ons hart verheffen en zeggen: zie, mijn ziel wat doet u? Lieve dood, lieve zonde, hoe leeft u en verschrikt u mij? Weet u niet dat u overwonnen en dat u, dood, dood bent? Kent u niet degene, die van u zegt: "Ik heb de wereld overwonnen?" Het past mij niet uw dreigredenen aan te horen en ter harte te nemen, maar de troostwoorden van mijn Heiland: "Wees getroost, Ik heb de wereld overwonnen." Dit is de Overwinnaar, de ware Held, Die mij met deze woorden Zijn zegen geeft en toevoegt: "Wees getroost:" Bij Hem blijf ik, aan dat woord en aan die vertroosting houd ik vast, daarop bouw ik, blijf ik hier of ga ik naar gindse gewesten; Hij bedriegt mij niet. Op dezelfde wijze roemt ook Paulus, in weerwil van de verschrikking van de dood. (1 Cor. 15: 54): "De dood is verslonden tot overwinning; Dood waar is uw prikkel? Graf waar is uw zegepraal? Want God heeft ons de overwinning op u gegeven door Jezus Christus onze Heere, Wie zij lof en dank, amen".

Houd u lieve moeder met zulke woorden en gedachten in uw hart bezig en met niets anders en wees dankbaar dat God u tot zulk een erkenning gebracht heeft en u niet gelaten heeft in de pauselijke dwaling, terwijl men ons voorheen geleerd heeft te bouwen op onze goede werken en de heiligheid van monniken, waarbij wij de Heiland niet voor een Trooster maar voor een wrede Rechter, een Tyran moesten houden, zodat we van Hem onze toevlucht moesten nemen tot Maria en de heiligen en op geen troost of genade van Zijn kantons verlaten mochten. Maar nu weten wij beter welke grondeloze goedheid en barmhartigheid van onze hemelse Vader is, n.l. dat Jezus Christus onze Middelaar en Genadezuil is en onze Bisschop in de hemel, voor God, die ons dagelijks vertegenwoordigt en verzoent. Tot deze erkenning heeft God u genadiglijk geroepen; daarvan hebt u een gezegelde brief, te weten het evangelie, doop en sacrament, welke u hoort prediken, zodat u geen gevaar of nood zult hebben. Wees slechts getroost en dank met vreugde voor zo'n grote genade.

De Vader en God aller vertroosting verlene u door Zijn heilig Woord en Geest een vast, blijmoedig, dankbaar geloof, opdat u deze en alle nood genadiglijk mag te boven komen en eindelijk mag ondervinden en ervaren dat het de waarheid is, die spreekt: "Wees getroost, Ik heb de wereld overwonnen". Beveel hiermede uw lichaam en ziel in Zijn barmhartigheid. Amen.

Al uw kinderen bidden voor u, ook mijn Käthe. Sommigen wenen, anderen eten hun boterham en zeggen: grootmoeder is erg ziek. Gods genade zij met ons allen, Amen. Zaterdag na Hemelvaart 1531. Uw geliefde zoon MAARTEN LUTHER

16. AAN MELANCHTHON,

5 JUNI 1530, ivm overlijden Hans Luther

Hans Reinecke, zijn vriend vanaf de schoolbanken, verwittigde Luther van het overlijden van zijn vader, de oude Hans Luther. Veit Dietrich schreef aan Käthe: 'Toen hij de brief van Hans Reinecke had gelezen, zei hij tegen mij: 'Welaan, mijn vader is ook dood.' Hij nam kort daarna zijn Psalmboek, ging naar zijn kamer en weende zo, dat zijn gelaat de volgende dag nog ontoonbaar was, ofschoon niemand verder iets aan hem merkte.'

Genade en vrede in Christus.

Ik heb in de laatste brief geschreven, m'n lieve Philippus, dat wij ontstemd zijn dat jullie de bode met lege handen naar ons hebt laten terugkeren, jullie zijn toch met zovelen, en bijna allemaal wel ter penne. Nu hebben jullie al de tweede bode zonder brieven laten terugkeren. Eerst de bode van Apel, en nu de voerman die het wildbraad van de Coburg bracht. Ik weet niet wat ik er nu van moet denken: of jullie zijn nalatig, of jullie achten het beneden je waardigheid. Jullie weten toch dat wij hier in de woestijn, als in een dorstig land, snakken naar jullie brieven, waaruit wij al jullie wederwaardigheden zouden te weten komen. Wij hebben inderdaad gehoord dat de keizer de Augsburgers heeft bevolen dat ze geworven soldaten zouden wegzenden, en de over de straat gespannen kettingen zouden verwijderen.

Eergisteren was Argula van Stauffen hier, die vertelde over de buitensporige staatsie waarmee de hertog van Beieren de keizer in München wil ontvangen, niet toneelspelen en andere ongehoorde eerbewijzen. Vanuit Neurenberg beginnen ze ons wijs te maken dat de keizer niet naar de Rijksdag komt, en dat de Rijksdag volkomen zinloos is vanwege het gestook en gekonkel van de bisschoppen. Als dat gebeurt is het een teken van de onverzoenlijke toorn van God tegen de bisschoppen, omdat Hij dan zelfs onze smeekbeden, voor hen gedaan, niet wil horen. Laat je er niet door van je stuk brengen als de meningen over mijn boekje uiteenlopen[209], mijn God is een God van dwazen, Hij pleegt de wijzen te belachen. Ik maak me daarom niet druk om hen.

Vandaag heeft Hans Reinecke mij geschreven *dat mijn zeer geliefde vader, de oude Hans Luther, uit dit leven is heengegaan,* op zondag Exaudi[210], om 1 uur. Dit sterven heeft me in diepe droefheid gestort, m'n vader niet alleen gedenkend vanwege de natuurlijke betrekking, maar ook vanwege de hartelijke liefde; omdat mijn Schepper mij door hem alles heeft gegeven wat ik ben en wat ik heb. En hoewel het me troost dat Reinecke me schrijft dat mijn vader zacht is ontslapen, in het vaste geloof in Christus, zo heeft toch de droefheid en de herinnering aan de innige omgang met hem mijn binnenste beroerd, zodat ik de dood bijna nog nooit zo heb veracht. Maar de rechtvaardige wordt weggeraapt voor het kwaad, en gaat in de rust in. Zo sterven we dan vaak vele malen voordat wij eindelijk werkelijk sterven. Zijn naam is nu op mij overgegaan, want ik ben ongeveer de oudste Luther van het gezin. Zo komt het mij toe, niet alleen door het lot, maar ook door het recht, hem door de dood heen te volgen in het rijk van Christus. Dat verlene Hij ons genadiglijk, om Wiens wil wij ellendiger zijn dan alle mensen, en een smaad van de gehele wereld. Daarom schrijf ik nu vanwege de droefheid niet uitgebreider, omdat het behoorlijk en christelijk is als zoon van zulk een vader te treuren, uit wie de Vader der barmhartigheid mij heeft voortgebracht, en mij door zijn zweet heeft gevoed en gevormd tot wat ik nu ben. Ik verblijd me erin dat hij in deze tijd heeft geleefd, opdat hij het licht der waarheid zou zien. Geloofd zij God in al Zijn doen en raad in eeuwigheid, amen. Een andere keer meer. Groet al de onzen. Op Pinksterdag 1530.

Martinus Luther D.

---

[209] Vermaning aan de geestelijken die te Augsburg vergaderd zijn.

[210] 29 Mei.

17. AAN JUSTUS JONAS, 19 MEI 1530, overlijden van Jonas' zoontje

De vriendschapsbanden van Justus Jonas (doopnaam: Jodokus Koch) met Luther dateerden reeds uit 1505, toen ze elkaar aan de universiteit te Erfurt ontmoetten. Aangesloten bij de kring van humanisten en gedoctoreerd in de beide rechten, begon hij op aandrang van Luther de studie theologie. In 1521 vergezelde hij Luther naar Worms. In datzelfde jaar werd hij als proost naar Wittenberg beroepen, waar hij vanwege zijn welsprekendheid zeer geliefd was. Jonas was tegenwoordig bij Luthers sterven. Huiselijk leed bleef hem niet bespaard, verscheidene kinderen en zijn vrouw moest hij ten grave dragen. In 1555 ontsliep hij, met dezelfde woorden waarmee Luther stierf op de lippen: *'Heere Jezus, Gij hebt mij verlost. '*

Genade en vrede in de Heilige Geest, die alle verstand te boven gaat; dat verlene u Christus, mijn lieve Jonas.

Ik ben een moeilijke en ongeschikte vertrooster, dat heeft zijn oorzaak hierin dat ik niet rijk ben aan opbeurende gedachten en bloemrijke hartetaal; iets wat ik wel graag zou willen, en wat jij zou nodig hebben. Ook ik word vaak verzengd door wind en hitte, zodat ik lijk op deze dorre, dorstige streek hier. Maar zie toe dat je sterk bent in Christus; van Hem is het werk en de kunst, ja van Hem is het gehele beleid, uit onze zwakheid kracht en overwinning te doen voortkomen. De goddelozen zijn vrolijk, zij zijn gerust, zij blazen dreiging en moord, terwijl wij moeten dulden en bedroefd zijn. Dat alles moet zo geschieden opdat ook aan ons de Schrift aan den lijve zou vervuld worden. Als ze niet zou vervuld worden, kunnen wij niet behouden worden, maar als ze vervuld wordt, dan zullen wij leven. Jij lijdt niet alleen, maar je hebt vrienden die, ook door lijden bijna uitgeput, zuchten; we worden geacht als slachtschapen. Het is toch enkel lijden, het één over het ander, omdat hij die ons vervolgt en haat, moe wordt noch slaapt.

Verder heb jij vele en uitnemende gaven die je tegenover dit ene onheil kunt stellen, als je er maar erg in hebt. Onder die gaven is deze, waarvan de Schrift zegt dat ze zeer groot is, als ze zegt: *Een ingetogen vrouw is een grote genade en er is geen ding dat opweegt tegen een kuise vrouw*[211]. En: *Wie zal een deugdzame huisvrouw vinden? Want haar waardij is ver boven de robijnen*[212]. Laten wij toch niet lijken op die brasser uit de gelijkenis en geheel opgaan in genot, en in geen enkel opzicht lijken op de broeders van Christus, die door veel verdrukkingen heen het rijk Gods met geweld nemen. Daarom bid ik je deze tijdelijke kastijding met wijsheid te verdragen; er is immers een tijd van vrolijk zijn en van treuren, het ene willen we graag, maar het andere mogen we ook niet afwijzen.

De Heere Jezus, Die jouw zoontje tot Zich heeft genomen, en nog beter voor hem zal zorgen dan jij, trooste en sterke je. Amen.

Uit het rijk der kraaien, 19 mei, 1530.

Martinus Luther

18. AAN JUSTUS JONAS, 29 JUNI 1530

Aan de zeer wijze en dappere theoloog, doctor Justus Jonas, dienaar en belijder van Christus, zijn zeer geliefde broeder.

Genade en vrede in Christus.

Jullie brieven zijn eindelijk aangekomen, lieve Jonas, nadat jullie ons drie volle weken door jullie aanhoudend stilzwijgen meer dan genoeg hebben gemarteld, hoewel ik Philippus[213]

[211] Jezus Sirach 26: 16.
[212] Spreuken 31: 10.

twee maal heb geschreven dat hij niet zo zou zwijgen. Als de tijdsomstandigheden mij er niet van hadden weerhouden, had ik zeker op wraak gezonnen. Maar omdat het zo nodig was dat wij baden, was er geen gelegenheid om te toornen, want toorn laat geen gelegenheid om te bidden. Ik heb echter m'n best gedaan om jullie vanwege jullie stilzwijgen een slechte naam te bezorgen, vooral te Wittenberg. Het is ook niet eerlijk dat je de boden er de schuld van geeft, zij hebben alles getrouw overgebracht, vooral jullie eigen bode. Vanaf de tijd dat hij jullie brief bracht, heb ik niets ontvangen, behalve deze laatste, over de aankomst en de intocht van de keizer, en gisteren ontving ik de brief waarin jullie zo klagen. Maar ik zal het jullie nog wel een keer betaald zetten.

Ik ben verblijd en verwonderd over dit heerlijk geschenk van God, dat onze keurvorst zo standvastig en gerust is. Want ik ben van mening dat onze gebeden, die voor hem zijn opgezonden, aangenaam zijn voor God in het rijk der heerlijkheid, en ik profeteer voor mijzelf dat wij ook in de andere dingen verhoord zullen worden. Mijn vreugde is nog groter geworden omdat ik merk dat jij ook vast vertrouwt op de Heere, tegen het woeden van de satan in.

Philippus wordt geplaagd door zijn filosofie, en niets anders. De zaak is immers in de hand van Hem, Die aller-stoutmoedigst durft te zeggen: *Niemand zal haar uit Mijn hand rukken.* Ik zou niet willen, het zou ook niet geraden zijn, dat de zaak in onze hand zou zijn. Vaak heb ik haar in mijn hand gehad, maar steeds verloren, en niet eenmaal behouden. Maar de zaak die ik tot nu toe uit mijn handen op Hem heb kunnen werpen, bezit ik nog steeds, geheel en ongeschonden. Omdat het waar is: *God is ons een toevlucht en sterkte*. Wie heeft op Hem gehoopt en is te schande geworden, zegt de wijze. En opnieuw: *Omdat Gij, Heere, niet hebt verlaten degenen, die U zoeken.*

Ik ben opnieuw leerling van de Decaloog geworden. Ik ben weer schooljongen, en leer hem van buiten, woord voor woord, en ik zie dat het waar is: *Zijns verstands is geen getal.* Meer en meer kom ik tot deze overtuiging: de Wet geeft de letter van het Evangelie en het Evangelie geeft de geest van de Wet. Christus heeft alles wat in Mozes is, maar Mozes heeft niet alles wat in Christus is. Ik heb de Wet een nieuwe naam gegeven: ten opzichte van de verkeerdheid van de mens is het een gebod, ten opzichte van Gods genade is het een lofprijzing. Het schijnt mij toe dat de Wet geen grenzen kent, en tegelijk de nauwste begrenzing is van alle dingen.

Van de brieven die aan je vrouw geschreven zijn, is er niet één zoekgeraakt, want we hebben al je brieven direct naar Wittenberg gestuurd, waar ze door een dorstig land verwacht worden. Ze schrijven ons zo vaak, dat ik me voor jullie begin te schamen, dat jullie in deze liefdedienst worden overtroffen door hen, die door jullie behoorden overtroffen te worden. De Elbe is weer buiten haar oevers getreden, hoewel er geen regen is gevallen, en het is erg warm, zo schrijft mijn meesteres.[214]

Het heeft me verheugd dat de paus een teken is gegeven in het baren van een muilezelin, opdat hij iets zou hebben om God nog meer te verachten, en des te spoediger te vergaan[215] . Over Ferdinand kan ik me niet genoeg verbazen, dat hij niet let op de Turken, ja zelfs de nood van de zijnen vergeet. Ik zou, wanneer zoveel van mijn mensen gesneuveld waren, binnen een uur sterven, temeer als mijn geweten me zou verwijten dat ik nalatig ben geweest. Maar ik heb nog nooit een goddeloze zien vergaan, of hij was verhard en gerust, opdat de waarheid zou bevestigd worden: Als zij zeggen: *vrede en geen gevaar.* Zo zal het ook onze bisschoppen vergaan. Want, daar er geen hoop is dat zij kunnen veranderd worden, zie ik liever dat ze verstokt en onverdraaglijk worden, zoals ze verdienen. Laten wij

---

[213] Melanchton

[214] Käthe

[215] Het gerucht ging dat te Rome, nadat de paus en de keizer te Bologna een verdrag hadden gesloten, een muilezelin, van nature onvruchtbaar, een jong met verschillende poten ter wereld had gebracht. Men beschouwde de verschillende poten als een teken van de verdeeldheid van de kerk, dat de ondergang van Rome inluidde.

het maar wagen met Christus. Hij leeft, en wij zullen leven, ook als we gestorven zijn, en Hij zal dan voor onze vrouwen en kinderen zorgen. Hij regeert, en wij zullen regeren, ja nu regeren wij reeds. Als ik wordt geroepen zal ik zonder aarzelen komen als Christus het wil, hoewel ik er ook over denk om onbevolen en ongeroepen te komen.

Gods genade zij met je, amen.

je Martinus Luther

19. AAN JUSTUS JONAS, 9 JULI 1530

Psalm 110 betekende veel voor Luther, getuige het feit dat hij hem in 1539 voor de tweede maal uitlegde. Bij de behandeling van het eerste vers belijdt hij: 'Het is een geloofsstuk, om aan het woord vast te houden, waarin men hoort dat deze Christus (hoewel onzichtbaar) daarboven aan de rechterhand van God gezeten is, en daar blijven moet en zal, en over ons met macht regeert, voor de wereld evenwel heimelijk en verborgen. Want dit *'shev limini'* (zit aan Mijn rechterhand), omdat God Zelf het zegt, moet waar zijn en blijven. Geen schepsel zal het omstoten, noch tot een leugen maken, daarom zal Hij het ook zelf niet verloochenen, het moge schijnen, voelen en gaan zo het wil.' 'Luther, de Duitse Elia, gaf de beschermengel van zijn reformatie de naam 'shev limini'' (J.G. Hamann).

Genade en vrede in Christus.

Ik heb deze dagen nogal wat brieven van jullie ontvangen, lieve Jonas, en vanaf de dagen van ons zwijgen hebben wij van onze kant al vief, ja vijf maal geschreven, en dit is reeds de zesde maal. De brieven hebben mij goed gedaan. Het is voor mij duidelijk dat na de proloog nu het eerste bedrijf van de Rijksdag wordt opgevoerd. Daarop zullen de intrige en de ontknoping volgen; zij kunnen een droevige, maar wij een blijde ontknoping verwachten. Het is wel zeker dat de eenheid in de leer nooit zal hersteld worden, wie zou immers hopen dat Christus met Belial zal verzoend worden? Misschien zullen het huwelijk van de geestelijken en het Avondmaal onder de beide gestalten toegestaan worden. Maar ook hier geldt dit bijwoord: misschien, nee: heel misschien! Maar laat ik wensen, bijna hopen, dat deze onenigheid in de leer wordt opgelost, en er een politieke eenheid tot stand kan worden gebracht. Als we dit met de zegen van Christus bereiken, is er op deze Rijksdag al meer dan genoeg gedaan en tot stand gebracht.

Want ten eerste, wat het belangrijkste is: Christus is door deze openbare en heerlijke belijdenis geproclameerd, Hij is in het licht en voor hun gezicht beleden, zodat ze zich er niet op kunnen beroemen, dat wij voor hen zijn gevlucht, voor hen hebben gevreesd, of ons geloof voor hen hebben geheimgehouden. Alleen benijd ik jullie dat voorrecht wel, omdat ik bij deze schone belijdenis niet kon tegenwoordig zijn. Mij trof hetzelfde lot dat een jaar geleden de hoogste legeraanvoerders voor Wenen trof, dat men van het verzet en de verdediging van de stad tegen de Turken niet kon zeggen dat het hun werk of overwinning was. Het is echter mijn vreugde en troost dat dit mijn Wenen ondertussen door anderen is verdedigd.

Ten tweede is het zeker, dat wij steeds de vrede hebben gezocht, en zoals de Psalm zegt: haar hebben nagejaagd, haar hebben aangeboden, om haar hebben gebeden[216]; maar zij hebben niet anders gezocht dan oorlog, moord en verderf, dat alles tot een allerzekerst getuigenis dat wij Gods kinderen zijn, want wij zijn vreedzaam.

Indien wij als derde punt zullen bereiken dat wij in het politieke in vrede zouden uiteengaan, hebben we de satan dit jaar duidelijk overwonnen. Maar ik bepaal dat allemaal niet, het zijn zomaar mijn gedachten over deze Rijksdag. Wat voor goeds kan ik immers van de tegenstanders verwachten? Wat kan ik van de keizer verwachten, hoe goed hij ook mag

[216] Psalm 34: 15.

zijn, want ze stoken hem op. Christus leeft, en zit niet aan de rechterhand van de keizer (want dan waren we al lang vergaan), maar aan de rechterhand van God. Dat is waar, maar soms lijkt het een grote leugen te zijn. Ik verblijd me echter in die 'leugen', en ben vastbebesloten daarbij te sterven. Waarom zou ik er dan ook niet bij leven.

Geve God dat Philippus, als hij geen ander geloof heeft, dit tenminste met mijn geloof zou geloven. 'Aan een rechterhand' is wel een gering iets, maar dat 'aan Mijn rechterhand', wat duivel, waar houdt dat op? Dat voornaamwoord zal het doen; want het naamwoord Adonai, dat volgt op het 'heeft gesproken', zal het lieve 'shev' (zit) wel bewaren, totdat het 'de voetbank van Uw voeten' zal komen. Of is het soms niet waar? Liegt David? Dan is in deze maand alleen Augsburg begonnen te heersen en in de plaats van Gods rechterhand gekomen, zodat wij wel gedwongen zijn te geloven dat Christus daar door de sacramentariërs is neergeworpen, en David door de papisten is verbeterd.

Als dat is gebeurd: wij hier op Gruboc hebben er nog niet van gehoord. Schrijf het me daarom, lieve Jonas, dan zal ik een andere Christus zoeken, dan zal ik mij een andere David maken, die mij niet zo bedriegt en met waardeloze woorden voor de gek houdt. Maar weg met deze lasterlijke scherts, die in alle ernst niet lasterlijk is. Vaarwel in Christus, en geloof met ons, zoals je ook doet, dat Christus de Koning der koningen is, en de Heere der heren. Verliest Hij die titel te Augsburg, dan zal Hij hem ook in de hemel en op de aarde verloren hebben. Amen.

Uit Gruboc, 9 juli 1530.

je Martinus Luther

20. AAN JUSTUS JONAS, 27 JULI 1530

Genade en vrede in Christus.

Ik heb verblijd je brief gelezen, mijn lieve Jonas, waarin je laat zien dat je vol goede moed bent, en aan de zaak niet twijfelt. Dat is duidelijk een geschenk van God, Die er door betuigt dat Hij nog steeds met jullie is. We leren het nu bij ervaring dat de rechtvaardige uit het geloof leeft, uit het geloof alleen. Want wat is ons anders overgebleven waardoor wij kunnen bestaan en leven, dan enkel en alleen dit geloof. Want al onze werken en woorden worden zo jammerlijk gedood en neergeslagen, dat wij niet alleen met die weldaden, waarmee wij de wereld hebben geholpen, geen enkele genade verdienen, maar ook alle kwaad voor alle goed ontvangen. Waar, als wij uit de werken zouden leven, waar zou dan ons leven zijn? Maar het geloof zullen ze niet zo neerslaan en onderdrukken; waar het Leven heerst zullen wij leven, en niet sterven, omdat het Woord dat wij geloven, leeft in eeuwigheid, en zegt: Ik leef, en gij zult leven[217], omdat 'het Leven in hetzelve is, en het Leven is het Licht der mensen.'[218]

Ik geloof vast dat de zaak, terwijl ik dit schrijf, tot een einde is gekomen, dat wil zeggen: de keizer heeft jullie met alle gruwelen gedreigd, maar jullie hebben, ook in het heetst van de strijd, stand gehouden. Ach, was ik er toch bij geweest, hoewel ik in waarheid niet afwezig ben. Ja, de satan bezorgt me soms zo'n 'goede' morgen, dat ik nog liever de hele nacht zou willen waken. Welaan, God heeft ons met een grote zaak belast, hoewel Hij weet dat wij niets anders zijn dan aarden vaten. Hij helpe ons ook, opdat Zijn kracht in onze zwakheid worde volbracht. Hij, Die het heeft begonnen, zal het ook voleinden. Zo gaat men naar de sterren! Heil u, o knaap, vanwege uw dapperheid.[219] Wie zou anders weten wat de duivel of de wereld is?

Ze hebben God verloochend, tegen het eerste gebod; ze hebben de naam van God gelasterd, tegen het tweede gebod; Zijn Woord bedorven, tegen het derde; het gezag van

[217] Johannes 14: 19.
[218] Johannes 1: 4.
[219] Citaat uit Vergilius Aeneïs.

ouders en magistraten met de voeten getreden, tegen het vierde; ze doden en voeren oorlog, tegen het vijfde; wat zal ik over het zesde gebod zeggen? In het zevende zijn het dieven, in het achtste aanklagers. En wat doen en spreken ze niet op de allerschandelijkste wijze? Boven alles verdoemen ze ons als ketters ter helle, en eisen van ons het eigendomsrecht op van al deze bezittingen, namelijk, dat wij dat allemaal zouden aanbidden, rechtvaardigen en prijzen; en het onze, dat daar tegen is, zullen verdoemen. Zij zullen voor ons geen haarbreed wijken, maar wij moeten hen in alles toegeven. Zijn 't geen fijne jongens? Zij willen ons aan zulke dingen laten deelnemen, en ons overgieten met de gruwelijke moorden die zij hebben begaan, en zullen begaan, tegen ontelbaar veel zielen, lichamen en goederen, die verlost zijn door het bloed van Christus. Volgens mij heeft de duivel goed door dat zijn einde nadert, en uit een ongelofelijke woede voert hij voor ons zijn uiterste en volslagen dwaasheid in dit laatste drama ten tonele. Wie zou niet graag zijn leven geven, wie zou in deze zaak niet trots zijn, zich niet verheugen en vrolijk zijn over zo'n heerlijke, en in vele opzichten allerzuiverste vroomheid en onschuld. Laten we nog meer verwachten! *Zo gij gelooft, zegt Hij, zult gij de heerlijkheid Gods zien*[220]. En wij zien haar reeds voor een groot deel in zulk een gericht en oordeel van God.

Het is niet op z'n plaats dat wij, door een dwaze vroomheid gedreven, net als Saul, medelijden zouden hebben met de Amelekieten. Ze willen zelf, zonder dat God of mensen dat willen, zo onder gaan. Ze lachen om ons medelijden, ze verdoemen onze beden, vermaningen en vleierij; ze vervolgen ons met dood en hel. Ze willen de zegen niet: hij zij verre van hen; ze willen de vloek: hij kome over hen. *'Dat zij gedurig voor de Heere zijn.'*[221] Als zij medelijden waard zijn: Christus veel meer, Die zij zo hevig vervolgen dat, als zij niet zelf zouden onder gaan, Christus onvermijdelijk zou onder gaan.

Maar ik wil liever dat Christus regeert dan zij, als er al één van beide moet gekozen worden, en ze niet allebei kunnen gered worden. Laat Farao onder gaan indien Israël niet anders kan worden verlost. Maar hier onderwijst het zwijn Minerva[222].

De Heere, voor Wie jullie zo zweten en zwoegen, moge jullie offer aanzien, zoals Hij Abels offer heeft aangezien. Laat jullie offerande vet zijn, opdat jullie Kaïn zwervend en dolend zouden zien. Amen.

Groet eerbiedig de heren Andreas Osiander, Johannes Brenz, en allen die te Augsburg voor hun getrouwe arbeid met verbanning en alle kwaad, zoveel het hen treft, worden vereerd, Urban Rhegius, Johann Frosch en Stephan Agricola[223]. Zo zal de wereld doen, anders zou ze geen wereld zijn, en zou dat volk hun god niet trouw genoeg zijn.

Uit de woestijn, de vierde dag na Jacobus 1530.

je Martinus Luther

21. AAN JUSTUS JONAS, 3 AUGUSTUS 1530

Genade en vrede in Christus.

Beste Jonas, hier komt op mijn bevel mijn neef Cyriacus, die in dat theater[224] Hans van Jena wil opzoeken[225]. Je zult de moeite wel willen nemen, zodat hij hem misschien kan vinden. Ik wilde de schuld niet op me laden dat de jongen, die zo dicht in de buurt was, naar huis zou gaan zonder die pracht en praal gezien te hebben. Misschien is er iets, wat waard

---

[220] Johannes 11: 40.
[221] Psalm 109: 15.
[222] Romeinse godin van wetenschap, kunst en handel.
[223] Frosch en Agricola vluchtten naar Neurenberg toen de Augsburgse predikant Joh. Schneid op last van de keizer was gearresteerd, Rhegius was door de hertog van Lüneburg te Celle beroepen.
[224] Augsburg.
[225] Op het stadhuis van Jena bevond zich een ingenieus klokkenspel met bewegende figuren. 'Hans van Jena bekijken' was een uitdrukking voor nieuwsgierigheid en tijdverdrijf.

zou zijn om het nageslacht te vertellen, want de Duitsers zijn immers nalatig in het optekenen van de geschiedenis.

Peter Weller heeft ons verteld hoe weinig jij hebt te doen. 'Hm,' zei ik, 'legt hij niet de Psalm uit 'Welzalig allen?'[226] 'Ik weet het niet,' zei hij.

Jonas, weet wat je doet. Ik vermaan je om je verstand te gebruiken als je kunt en tijd hebt, opdat je niet, wanneer de niersteen als wreker optreedt, noodgedwongen zou moeten ophouden. Ik heb heden ook tijd en rust in overvloed, maar de zwakheid van mijn hoofd laat niet toe dat ik ze gebruik; misschien heb ik het ook wel verdiend door een vroegere schuld. Tot nu toe heb ik jouw nalatigheid en achteloosheid verdragen, je ijver opmerkend in je vele schrijven, waarvoor ik je dankbaar ben. Maar ik eis ook de beloofde uitleg van de Psalm, opdat jij ook niet leeg van Augsburg naar huis zou terugkeren. Anders zal ik hem zelf wel uitleggen, maar dat zal niet zijn zonder schade voor jouw naam.

Ik ben bezig met Psalm 117, *'Looft de Heere, alle heidenen'*, en zal mijn breedsprakigheid er op beproeven. Ik ben namelijk gedwongen mijn werk, het vertalen van de profeten, neer te leggen. Alleen Hosea heb ik klaar gekregen, in gestolen uren en korte heldere ogenblikken. Om dezelfde reden werd ik ook gedwongen met Ezechiël te stoppen.

Groet al de onzen in de Heere.

De listige streken van Bucer en de zijnen staan mij wel aan, zoals ik al eerder schreef[227]. Dat zij te schande worden, die Gods Zoon zo smaden en lasteren.

Ik heb met blijdschap gehoord wat Philippus over Campanus heeft geschreven[228]. Laat me ook weten wat jullie nog met Karlstadt beleven[229].

De Heere zij met jullie. Amen.

Uit de woestijn, waar de Rijksdag van de spreeuwen al lang is besloten, evenals grotendeels ook de oorlog die ze voerden, en dat zoveel sneller als jullie Rijksdag, die nog niet eens echt is begonnen, 3 augustus 1530.

je Martinus Luther

22. AAN JUSTUS JONAS, 20 SEPTEMBER 1530

Na al de verontrustende berichten vraagt Luther aan Jonas hoe de stand van zaken is. Hij zei eens: 'Als ik toornig hen, ben ik het sterkst, dan wordt mijn bloed fris en mijn inzicht gescherpt.'

Genade en vrede.

Uit je laatste brief heb ik begrepen, lieve Jonas, dat jullie niet hebben toegegeven aan de eisen van de tegenstanders. Ik vernam het met blijdschap, en verwacht jullie iedere dag terug, vervloekt of gezegend. Maar zie, ondertussen bereiken mij donder en bliksem van verscheidene van de onzen, hoge en vooraanstaande mensen. Jullie zouden de zaak verraden hebben, en omwille van de vrede zouden jullie nog meer willen toegeven. Daarop heb ik geantwoord: ik weet, op grond van wat de onzen mij hebben geschreven, dat de voorstellen van de tegenstanders zijn verworpen, en de zaak weer bij de keizer is teruggebracht. Hier sta ik, dit geloof ik. Maar zij houden onophoudelijk en hardnekkig vol, ze roepen dat Luther ook door jullie is omgepraat, en jullie alles toegeeft; de zaak zou meer door jullie,

---

[226] Psalm 128; op 6 september schreef Jonas: 'De psalm 'Welzalig allen', zal ik met Gods hulp voltooien.'
[227] Op 21 juli had Luther in een brief aan Jonas de afwijzende houding van Melanchton ten opzichte van Zwingli en Bucer goedgekeurd. Hun visie op het Heilig Avondmaal maakte voor Luther een vereniging onmogelijk.
[228] Melanchton had aan Veit Dietrich geschreven dat Campanus, een vriend van Karlstadt, was gevangen genomen.
[229] Eind mei was Karlstadt naar Zürich vertrokken, waar Zwingli hem een plaats als predikant bezorgde. Voor Luther het klaarste bewijs dat Zwingli en Karlstadt hetzelfde kwaad vertegenwoordigden.

dan door de tegenstanders worden bedreigd; het zou moeilijker zijn jullie onderling in toom te houden, dan met de vijand te onderhandelen. Hierdoor hebben ze mij tot deze uitspraak gedwongen: als het werkelijk zo is, dan heeft de duivel een prachtige tweedracht in ons kamp teweeg gebracht. Ik kan immers met de voorstellen, die jullie alleraardigst betitelen als 'gepast' en 'middelmatig'[230], niet instemmen, al zou een engel uit de hemel mij er toe dwingen of bevelen. Want wat doen de tegenstanders anders, dan dat zij zelf ons geen haarbreed toegeven, maar wij zouden hun niet alleen de canon[231], de mis, één gestalte, het celibaat en de gebruikelijke rechtsmacht moeten toestaan, maar ook nog belijden dat zij in alles juist hebben geoordeeld, rechtmatig hebben gedood, en door ons ten onrechte zijn beschuldigd. Dat betekent: door ons eigen getuigenis zullen wij hen rechtvaardigen, en onszelf verdoemen, dat wil zeggen: niet eenvoudigweg maar herroepen, maar twee, driemaal onszelf vervloeken, en hen zegenen. Maar waarom zou ik er langer met je over praten? Alsof jij deze aller-schandelijkste schande en onbeschaamdheid van hen niet zou opmerken, die zo gruwelijk is, dat ze nimmermeer zal vergeten worden.

En waarom is het dan nog nodig zoveel voorwaarden te stellen, als wij dat willen? Laten we hen alleen de canon toegeven, laten we hen alleen de privaatmis toegeven, elk van deze beide zal genoeg zijn om onze gehele leer te verloochenen, en hun leer op te richten. Verder: als aan de bisschoppen de vroegere rechtsmacht zou gegeven worden, zo hebben wij hen in alles nog vollediger toegegeven. Nog even, en dan zijn degenen die vijanden van het Evangelie blijven, de predikers van het Evangelie! Maar ik schrijf dit, zoals ik al zei, alleen omdat de heftige en opgewonden brieven van de onzen daar op aandringen; het is slechts tot een getuigenis voor mijzelf, dat ik jullie geschreven heb. Want jullie weten dat ik reeds eerder heb aangegeven in hoeverre wij de bisschoppen rechtsmacht mogen toestaan, en ik heb jullie er al genoeg aan herinnerd dat je niet meer mag toegeven dan geoorloofd is. Ik heb de keurvorst zelf destijds al uitvoerig en in bijzonderheden geantwoord. Maar ik praat tegen een dove.

Daarom: lieve Jonas, laat mij weten of er ondertussen nog meer is voorgevallen waar ik niet mee instem. Na jouw laatste brief zie ik niet in wat voor kwaad hetgeen tot op heden behandeld is, zou kunnen; de zaak is toch weer opnieuw bij de keizer teruggebracht. Maar zie toe, dat jullie niet iets doen waardoor onder ons tweedracht zou ontstaan. De vrede mag in onze ogen zoveel waard zijn als het wil, maar de Bewerker van de vrede, en de Rechter van de oorlogen is meer dan de vrede, en meer te eren dan de vrede. Het is niet aan ons, toekomstige oorlogen te voorzeggen; wij behoren eenvoudig te geloven en te belijden. Ik schrijf dit niet omdat ik denk dat jullie iets toegegeven zouden hebben, maar de bijkans panische brieven waarmee onze vrienden mij geselen, nopen mij er toe zelfs voor het aller-zekerste te vrezen. Vanaf nu zal ik ook geen haarbreed meer voor de tegenstanders wijken, daar ik zie hoe deze aller-hoogmoedigste en verdorven lieden een spel met ons spelen en ons bespotten, opgeblazen en gerust door onze zwakheid. Ik weet precies hoe Eck is; het is hem niet aangeleerd, maar aangeboren, om diegene met wie hij debatteert af te leiden van de hoofdzaak en het onderwerp, totdat hij hem in een of andere valstrik die tegen zijn eigen zaak is, heeft gelokt.

Maar genoeg daarover. Ik barst bijna van nijd en verontwaardiging. Ik bid je, breek die onderhandelingen af, bemoei je er niet meer mee, kom terug! Ze hebben de Confessie, ze hebben het Evangelie. Als ze het willen, laten ze het toe; willen ze het niet, laat ze naar hun eigen plaats gaan[232]. Komt er oorlog van, dan komt het er maar van; wij hebben genoeg gebeden en gedaan. De Heere heeft hen ten slachtoffer bereid, opdat Hij hen zou vergelden naar hun werken. Maar ons, Zijn volk, zal Hij bevrijden, ook uit de vurige oven van Babel.

---

[230] Deze termen schreef Luther ten onrechte de evangelische onderhandelaars toe.
[231] Het hoofdmoment van de mis, waarbij de transsubstantiatie zich voltrekt.
[232] Handelingen 1: 25.

Vergeef me Jonas, dat ik hetgeen mijn hart bezwaart, in jouw schoot heb uitgestort. Maar wat ik jou schrijf, schrijf ik allen. De Heere Jezus brenge jullie behouden en wel thuis; dat Hij na dit alles jullie ook weer verblijde. Amen.

Uit de woestijn, 20 september 1530.

je Martinus Luther

23. BRIEF VAN LUTHER AAN JUSTUS JONAS,
na de dood van Luthers dochtertje MAGDALENA

Toelichting

Was Luther in de vorige brief verheugd over de voorspoedige geboorte van een zoon, in het schrijven, de 23e september 1542 verzonden aan de stadsproost Justus Jonas, stort een bedroefd vader zijn hart uit voor zijn vriend. Magdalena, zijn derde kind, welks portret, door Cranach getekend, hij op de Coburg tot troost in de eenzaamheid aan de wand had gehangen, het aanvallig meisje, zijn en Käthe's lieveling, was drie dagen tevoren aan een zware ziekte overleden. Urenlang had hij met haar hand in de zijne aan haar bed gezeten; hij had op verlangen van Magdalena haar broer Hans, die in Torgau op kostschool was, naar huis ontboden; maar alle zorg en liefde waren tevergeefs geweest.

Zie voor de bijkomende omstandigheden: ***Katharina von Bora; het leven van Luthers vrouw en zijn gezin.*** Digitaal document op www.theologienet.nl

De woorden, waarin Luther aan zijn vriend kennis geeft van de zware slag, die hun gezin heeft getroffen, behoren tot de schoonste, die de hervormer heeft nagelaten.

… Ik geloof, u zult al vernomen hebben dat mijn lief dochtertje Magdalena wedergeboren is tot het eeuwige rijk van Christus. En alhoewel mijn vrouw en ik slechts mogen danken en blijde te zijn voor zulk een zalig einde en sterven, waardoor zij ontrukt is geworden aan de macht van het vlees, van de wereld, van de Turken en van de duivel, is toch de macht van het ouderhart zó sterk dat we hiertoe niet in staat zijn zonder snikken en zuchten, zonder de allergrootste smart. Want diep in ons gemoed gegrift is iedere trek, ieder woord, iedere beweging van ons kind, zowel bij haar leven als sterven; van dit volgzame en onderdanige meisje. Zó dat zelfs de dood van Christus, waarmede toch geen andere dood vergeleken kan worden, de rouw niet geheel verdrijven kan, gelijk het wel moest.

Daarom, dankt u God in onze plaats. Heeft Hij geen grote genade aan ons bewezen, die ons vlees zo verheerlijkt heeft?

U weet, ze had zulk een mild, zacht en goedaardig karakter. Geloofd zij de Heere Jezus Christus, die haar opgeroepen, uitverkoren en verheerlijkt heeft. O, mocht mij en ons allen zulk een dood, zulk een leven ten deel vallen. Dit bid ik van God, de Vader aller troost en barmhartigheid. In Hem, leef wel, u en de uwen.

Zaterdag na Mattheüs. 1542.

MAARTEN LUTHER.

24. AAN JOHANN BRENZ, 30 JUNI 1530

Johannes Brenz, predikant van Schwäbisch-Halle en reformator van Württemberg, was een scherpzinnig theoloog. Hij nam in het gevolg van de markgraaf van Georg van Brandenburg deel aan de Rijksdag te Augsburg. Melanchthon zei, dat hij op de Rijksdag liever alleen Brenz bij zich had, dan welke andere theoloog ook, want bij hem gingen verstand en

standvastigheid, raad en daad samen. Zie voor meer details: *De dominee en zijn kip; uit het leven van Johann Brentz.* Digitaal beschikbaar op deze site onder rubriek *Jeugd- en bekeringsgeschiedenissen.*

Terwijl men vol spanning wachtte op het antwoord op de Augsburgse Confessie, schreef Brenz op 10 juli aan ***Friedrich Myconius,*** de superintendent van Gotha: 'De afloop van deze zaak weet tot nu toe niemand, dan alleen de Heere, onze God. Ik weet dat u Hem vurig aanroept voor de ganse kerk van Christus, opdat Hij met Zijn genade nabij zij, en Zijn kerk vrede zal schenken. Het lijdt geen twijfel dat Hij het zal doen, door de gebeden van u en anderen aangespoord, en Hij zal vrede schenken, als het niet is in het geluk van deze wereld, dan toch zeker onder het kruis en in de verdrukking.'

Genade en vrede in Christus.

Beste Brenz, uit jouw brief en uit die van Philippus[233], en de anderen, maak ik op dat jij in die vergadering der goden[234] eveneens door zorgen wordt geplaagd. Maar dat komt vooral door het voorbeeld van Philippus. Hij is bezorgd om de openbare vrede en het nageslacht. Dat is wel een vrome ijver, maar niet met verstand[235]. Alsof onze voorvaderen werkelijk door hun zorg en bekommernis tot stand hebben gebracht dat wij nu zijn wat we zijn, en niet veeleer door de voorzienigheid van God, Die ook na ons God en Schepper zal zijn, zoals Hij het in het verleden was, en heden bij ons is. Want Hij zal niet met ons sterven, of ophouden God te zijn, Die ook de gedachten bestuurt. Toen de Filistijnen de ark in handen hadden gekregen, scheen voor de priester Eli dat Israël totaal ten onder zou gaan. Daarom ging hij juist zelf onder, maar het land begon steeds welvarender te worden. Toen Saul was gedood, wat kon men niet anders denken dan dat het uit was met Israël. Toen de papisten Johannes Hus te Konstanz verbrand hadden, was er niets zekerder dan dat de paus God zou worden, terwijl hij juist voordien nog nooit zo veracht is geworden als vanaf die dag.

Dit schrijf ik jou en de anderen, opdat Philippus door het woord van jou of iemand anders zou ophouden de bestuurder van de wereld te willen zijn, wat betekent: zichzelf te kruisigen. Ik zal, wanneer ik ben gestorven, of door de papisten zal omgebracht zijn, onze nakomelingen zeker dapper verdedigen, en zal me aan deze gruwelijke beesten vreselijk, meer dan ik zou willen, wreken. Want ik weet dat er Één zal zijn, Die tot hen zal zeggen: *Waar is Abel, uw broeder?*[236] Hij zal hen zwervend en dolend maken.

En wat verder nog? De keizer mag zich inbeelden dat hij de heerschappij over deze wereld met God heeft gedeeld. Laten we dan, als er geen toekomende Godsregering is, het eerste gebod en het hele Evangelie maar schrappen. Want waarom zou het nodig zijn een God te hebben voor het tijdelijk leven, dat toch het beste is voor hen, die geen God hebben? Maar àls er een God is, zo zullen wij niet alleen hier leven, maar ook daar, waar Hij ook leeft. Als dat waar is, wat stelt dan het tomeloos woeden van die goden dan nog voor, ze zijn niet stervende, maar reeds morsdood. Hij, Die mij heeft geschapen, zal de vader zijn van mijn zoon, de man van Mijn vrouw, de burgemeester van de stad, de prediker van de gemeente; en dat veel beter dan dat ik het ben. Ja, Hij zal het allemaal veel beter doen wanneer ik ben gestorven, dan wanneer ik leef, want met mijn leven sta ik Hem alleen maar in de weg. Want er staat geschreven: *Zijn zaad zal geweldig zijn op aarde*[237]. En voorwaar, het eerste gebod heeft ook ons nageslacht in Gods hoede gesteld, zeggende: *En doe barmhartigheid aan duizenden dergenen, die Mij liefhebben, en Mijn geboden onderhouden*[238]. Deze woorden geloof ik; hoe zwak mijn geloof ook is: ik geloof tòch.

Maar wat praat ik tegen jou, die door de gave van God in alles mijn meerdere bent. Ik heb alleen maar op allerlei manieren willen proberen of Philippus, die denkt dat ik maar een

---

[233] Melanchton
[234] Psalm 82: 1.
[235] Romeinen 10: 2.
[236] Genesis 4: 9.
[237] Psalm 112: 2.
[238] Exodus 20: 6.

mens ben en mijn woorden dus mensenwoorden zijn, en zich er daarom weinig van aantrekt, door jullie, die hij voor Godsmannen houdt, zou kunnen bewogen worden. Want ik geloof niet dat hij zo zeer verdorven is dat, als God door een engel van de hemel hem zou bevelen goedsmoeds te zijn, hij dat bevel zou verachten. Hoeveel te minder behoort hij dan ons allen te verachten. En ook al zijn wij slechts waard veracht te worden, zo mogen de Psalmen, de apostelen, ja Christus Zelf niet veracht worden, die met een overvloed van teksten troosten, onderwijzen, overreden: Zijt getroost, vreest niet, hoopt, houdt u mannelijk, wees sterk. Als wij dit niet geloven, zo zullen wij ook niet geloven al zouden alle engelen komen. Dit heb ik jou met veel woorden willen schrijven, mijn waarde Brenz, vaarwel in Christus, en bid voor mij.

Ik ben nogal woordenrijk geweest, zo noem ik het zelf, in Psalm 118, en heb hem *'Het heerlijke Confitemini'*[239] genoemd. Hij gaat te Wittenberg reeds ter perse. Ik had voor die paar woorden vijftien vellen papier nodig. Verder heb ik tegen de papisten een paar leugens over het vagevuur aangepakt, alsof ik daarmee een nieuwe strijd zou beginnen. Gods genade zij met jullie, de laatste juni.

je Martin Luther

25. VAN JOHANN BRENZ AAN LUTHER

8 JULI 1530

Heil in Christus!

Ik heb uw brief ontvangen, mijn altijd hooggeachte en beminde man in Christus. Het is niet te zeggen, met welk een vreugde ik hem ontvangen heb, en er in mijn hart door ben gesterkt geworden. Ik kan u nooit genoeg naar waarde danken of vergelden voor zulke grote weldaden, welke u ons door Christus bewijst. Als ik iemand op aarde iets schuldig ben, dan ben ik het wel aan u. Ga daarom voort, mijn geliefde vader, om de bedroefden zo te vertroosten, en de treurige harten op te richten.

Er is geen reden dat uw hart om Philippus bezorgd is. Hij wordt bestreden, is beangst en bezorgd, dat weet ik. Maar deze bekommernissen en zorgen lopen daar op uit, dat ze hem tot het gebed drijven. Want hoe kun je bidden, als de zaak je geweten niet raakt? Hoe kun je toch je geloof door de beloften versterken, als het geloof niet door beproevingen wordt aangevochten? Heb daarom wat Philippus aangaat goede moed in de Heere. Hij heeft de raadgever, de Heilige Geest bij zich, Die de raadgeving van mij, ellendig mens, niet nodig heeft.

Hoe het met de zaak van het geloof er voor staat is u, naar ik vermoed, door de anderen geschreven. Onze belijdenis is door de keizer gehoord. Iedere dag verwachten we de belijdenis, of liever gezegd, het aanvalsgeschrift van de tegenstanders. Wat daarna geschieden zal, weet God.

Ga gij voort, zoals u doet, deze zo grote zaak met uw gebeden te steunen. Vaarwel in de Heere.

Uit Augsburg, op St. Kilian, 1530.

uw Joh. Brenz

[239] Latijns Hallelujah-lied nav Psalm 118, gezongen in de Paaswake

26. AAN ABT FRIEDRICH, 1 JULI 1530

Aan de eerwaarde heer Friedrich, abt van St. Egidius te Neurenberg, mijn welgezinde heer en beschermer[240].

Genade en vrede in Christus, onze Heere en Heiland. Eerwaarde, geliefde heer en beschermer.

Ik wil graag dankbaarheid betonen voor uw liefde en gunst aan mij bewezen. Nu ben ik naar de maatstaf van de wereld een arme bedelaar, en al zou ik ook veel hebben, dan nog zou ik u er niet naar waarde mee kunnen vereren. Daarom heb ik mij tot mijn rijkdom, die ik als mijn schat beschouw, gewend, en mijn geliefde Psalm voor me genomen, ***het heerlijke Confitemini.*** Mijn overdenkingen daarover heb ik op papier gezet, omdat ik hier in de woestijn zo stil moet zitten, en af en toe toch, om mijn hoofd wat te ontzien bij het grotere werk (de volledige vertaling van de profeten in het Duits, die ik binnenkort hoop klaar te krijgen), het werk moet staken en laten rusten. Deze gedachten heb ik u willen meedelen en schenken. Iets beters heb ik niet. Hoewel sommigen het langdradig, en misschien wel waardeloos geleuter vinden, zo weet ik toch dat er niets verkeerds of onchristelijks in is. Het is mijn Psalm, die ik liefheb.

Hoewel alle Psalmen, en de gehele Heilige Schrift, mij lief zijn, omdat ze mijn enige troost en leven zijn, ben ik toch vooral aan deze Psalm gehecht. Hij moet mijn Psalm heten en zijn, want hij is voor mij vaak erg nuttig geweest, en menigmaal heeft hij mij geholpen uit grote noden, waarin geen keizer, koningen, wijzen, verstandigen of heiligen mij hadden kunnen helpen. Hij is mij liever dan eer, goed en macht van paus, Turk, keizer en wereld; ik zou deze Psalm daar zeker niet voor willen ruilen.

Als nu iemand mij verwonderd zou aanzien, dat ik deze Psalm de mijne noem, terwijl hij toch voor iedereen is, die moet weten dat de Psalm niemand wordt ontnomen als hij de mijne is. Christus is ook van mij, evenwel blijft Hij voor alle heiligen Dezelfde Christus. Ik zal de Psalm niet voor mijzelf houden, maar hem blij met anderen delen. God geve dat de gehele wereld, net als ik, deze Psalm de hare zou noemen. Dat zou de liefelijkste ruzie ter wereld worden, waarmee bijna geen enkele eensgezindheid of liefde vergeleken zal kunnen worden. Helaas zijn er maar weinig van zulke mensen, ook onder hen van wie men het eerder mag verwachten dan van anderen, die tot de Heilige Schrift, of tot een Psalm in hun hele leven ook maar één keer van harte zeggen: *U bent mijn geliefde boek, u moet mijn Psalmke zijn.* En het is zeker één van de grootste plagen op aarde, dat de Heilige Schrift zo veracht is, ook bij degenen die er vanwege hun ambt mee omgaan. Op alle andere zaken, kunsten en boeken zwoegt en zweet men dag en nacht, en weet van geen ophouden. Alleen de Heilige Schrift laat men liggen, alsof men haar niet nodig zou hebben. En wie haar zoveel eer aandoet dat ze haar eens lezen, die denken al gauw dat ze alles weten. Er is geen kunst of boek op aarde gekomen waarin men zo gauw ongeleerd is, als de Heilige Schrift. Het zijn geen *lezens*woorden, zoals zij denken, maar enkel *levens*woorden; niet geschreven om er over te filosoferen en verheven te fantaseren, maar om er uit te leven en naar te doen. Maar ons klagen helpt niet, ze luisteren er toch niet naar.

Christus onze Heere helpe ons door Zijn Geest, dat wij Zijn heilig Woord oprecht liefhebben en eren. Amen. Ik beveel mij hierbij in uw gebeden aan.

Uit de woestijn, de eerste juli 1530.

Martinus Luther

[240] Friedrich Pistorius was vanaf 1520 abt geweest van het Benedictijnerklooster te Neurenberg. In 1525 droeg hij met zijn medebroeders het klooster aan de stadsraad over. Pistorius bleef tot zijn dood in het klooster wonen en behield zijn abtstitel. Begin mei had hij met enige vrienden Luther op de Coburg bezocht.

HET HEERLIJKE CONFITEMINI

Luther putte in deze dagen moed uit troostrijke verzen uit de Psalmen die hij met krijt aan de wand van zijn kamer had geschreven: De arme en de zwakke zullen Uw naam loven, want anderen hebben U niet nodig[241]. De weg der goddelozen vergaat. Maar het duurt lang. Heb geduld[242]. Bij Psalm 118: 17, het Schriftwoord dat hem zo bijzonder na aan het hart lag, schreef hij zelfs de noten erbij. Non moriar, sed vivam et narrabo operam Domini: *Ik zal niet sterven, maar leven; en ik zal de werken des Heeren vertellen.* Lange tijd is het op de Coburg nog te zien geweest.

Op Psalm 118, de Psalm die hem lief was, schreef Luther een aller-heerlijkste parafrase, 'Das Schöne Confitemini'. In de Vulgaat begint de Psalm met het woord 'confitemini', dat vertaald kan worden met 'looft', maar ook met 'belijdt'. Het is Luthers eigen Augsburgse Confessie geworden, een belijdenis en tegelijk een lofzang. Ver van Augsburg, vrij van politiek gemanoeuvreer, zong Luther onbekommerd zijn hart uit, overrompelend vrijmoedig en blijmoedig. Het hart was vol, daarom vloeide de mond over. Hij bekende dat hij 'die Feder hat laufen lassen', het werd een woordenrijke verklaring. Zijn confessie bestaat slechts uit één artikel: *de rechtvaardige zal alleen uit het geloof leven.* Vanuit dat perspectief wordt de gehele Psalm behandeld.

'Onze tegenwoordige vrede en toestand hangt aan een zijden draad, ja zweeft angstig in de lucht; maar het ligt alleen in Gods handen, Die het alles vasthoudt boven en tegen ons willen en denken, en tegen het razen en tieren van alle duivels in.'

Het woeden van de satan, het razen van de vijand, het ijdel vertrouwen op mensen: het leert het aangevochten geloof om enkel en alleen te steunen op God.

'Daarom lere hier wie leren kan, en worden ieder een valk gelijk, die in zulk een nood zich in de hoogte verheft. Voor alles mag hij zeker weten, zonder er ook maar aan te twijfelen, dat God hem niet in zulk een nood brengt om hem te verderven, zoals we hierna zullen horen in het 18e vers, maar om hem daarmee uit te drijven tot het gebed, tot het aanroepen van God en tot de strijd, om zijn geloof te oefenen en God te leren zien met andere ogen dan hij tot nu toe gedaan heeft en ook om zich er aan te gewennen, met duivel en zonde te strijden en met Gods hulp te overwinnen. Anders zouden we nooit leren wat geloof, Woord, Geest, genade, zonde, dood en duivel zijn, als het altijd vrede was en zonder aanvechting toeging, want dan zouden we ook God zelf nooit leren kennen. Kortom, we zouden dan nooit ware christenen worden en het ook niet kunnen blijven. Nood en angst dwingen ons daartoe, en bewaren ons op een uitnemende wijze in het christelijk geloof. (...)

'Ik dank U, dat U mij verootmoedigt en dat U mijn heil bent.' Dit vers bevat twee offeranden. De eerste is onze verootmoediging, 'als God Zijn Woord krachtig doet zijn en het geweten verschrikt en met allerlei droefenis plaagt, opdat we murw en gaar zouden worden naar de oude, zondige Adam, totdat onze trots, onze troost en vertrouwen op eigen doen en weten volkomen dood is, hetgeen eerst aan het einde van het leven voltooid zal zijn.' De tweede offerande bestaat hierin, 'dat wij vrolijk voor Hem en in Hem zijn, als God ons tegenover die verootmoediging ook weer troost en helpt, opdat de geest en de nieuwe mens in dezelfde mate toeneemt als het vlees en de oude mens afneemt. God geeft ons dan hoe langer hoe groter en rijker gaven en helpt ons steeds weer overwinnen en de overhand behouden. (...) Dit is dus een vrolijk vers en het zingt er lustig op los: Bent U niet een wonderbaar, liefderijk God, Die ons zo wonderbaar en zo vriendelijk regeert? U verhoogt ons, als U ons vernedert; U maakt ons rechtvaardig, als U ons tot zondaren maakt; U voert ons ten Hemel, als U ons ter helle nederstoot; U geeft ons de overwinning, als U ons het onderspit laat delven; U maakt ons levend, als U ons laat doden; U troost ons, als U ons doet treuren; U maakt ons vrolijk, als U ons laat schreien; U doet ons zingen, als U ons laat wenen; Uj maakt ons

[241] Psalm 74: 21.
[242] Psalm 1: 6.

sterk, als we lijden; U maakt ons wijs, als U ons tot dwazen maakt; U maakt ons rijk, als U ons armoe zendt; U maakt ons tot heren, als U ons dienstbaar maakt. En zo zijn er nog talloze andere wonderen, die alle in dit vers zijn samengevat en die door de christenheid bij menigte geroemd worden met deze korte woorden: 'Ik dank U, dat U mij verootmoedigt, maar mij ook weer helpt.'

Maar als het tot een treffen komt, als ik met duivel, zonde, dood, nood en wereld moet worstelen, en er geen andere hulp, raad en troost te vinden is behalve de enige Hoeksteen, dan ontdek ik wel, wat ik kan en welk een kunst het is, in Christus te geloven. Dan zie ik heel goed, wat David bedoelt met dit woord: 'Het is een wonder in onze ogen.' Ja, dan lijkt het ons waarlijk wonderlijk en bijna ergerlijk en onmogelijk. Maar mijn papisten zingen zo: 'Het is een kleinigheid en iets heel gemakkelijks in onze ogen.' Wat geloof? geloof? zeggen ze, denk je soms dat we heidenen of Joden zijn? Nauwelijks heeft iemand dit vers maar even aangehaald of ze hebben het in hetzelfde ogenblik al helemaal uit-geloofd. Ja helaas: zo volkomen uit-geloofd, dat ze er voor ons, noch voor iemand anders ook maar iets van hebben overgelaten. Welaan, de gehele Schrift zegt, dat God wonderbaar is in al Zijn werken en ze noemt Hem een wonderdoener. Maar de wereld gelooft het niet, totdat ze het ervaart. Ieder fantaseert maar wat in zijn hart over God, naar het hem goeddunkt en stelt zich voor, dat God zus en zo zal handelen; men schrijft Hem voor hoe Hij moet spreken en handelen, waaraan Hij Zich heeft te houden.'

Christus, de Hoeksteen, is voor deze bouwlieden een aanstoot en een ergernis. 'Zo vergaat het Hem nog steeds. Want de Steen is verworpen, heet verworpen en blijft verworpen. Niet anders is het lot van hen die hun zaligheid op die Steenrots hebben veilig gesteld.' Tijdens het schrijven zal Luther wel steeds de situatie te Augsburg in gedachten hebben gehad. In zijn verklaring stijgt hij echter uit boven de gebeurtenissen van zijn dagen. In deze Psalm gaat het om de hoogste weldaad die God aan de wereld heeft bewezen, namelijk Christus en Zijn rijk van genade. In het licht van Zijn heerschappij is al het samenspannen van de Boze slechts 'een tijdelijk, donker wolkje'. Uit die geloofsrealiteit putte Luther moed en kracht, waarin hij zijn wankelende vrienden te Augsburg liet delen.

'Laat ze hun gang maar gaan, U blijft toch mijn God, ik zal toch in U geloven en ik weet zeker, dat U mijn God bent. Daarom: vaarwel wet, tempel, altaar en heel de Jeruzalemse eredienst; vaarwel, vriend en vijand; vaarwel alle wijsheid, heiligheid, grootheid, goed, eer en alles wat geen bestand kan hebben en zal hebben! U alleen wil ik hebben, U bent mij meer dan al die dingen, ja, meer dan genoeg.'

27. AAN HIERONYMUS WELLER, EIND JULI 1530[243]

Genade en vrede in Christus.

Mijn lieve Hieronymus, wees er van overtuigd, dat jouw aanvechting van de duivel is, en dat je daarom zo wordt geplaagd, omdat je in Christus gelooft. Je ziet immers hoe hij de bitterste vijanden, bijvoorbeeld Eck, Zwingli en anderen, gerust en vrolijk laat zijn. Wij moeten de duivel tot onze vijand en tegenstander hebben, wij allen, die christenen zijn, zoals Petrus zegt: Uw tegenstander, de duivel, gaat rond, enz.[244] lieve Hieronymus, je moet je verblijden over deze aanvechting van de duivel, omdat het een zeker teken is dat je een genadig en barmhartig God hebt. Je zult zeggen dat deze aanvechting zwaarder is dan dat je kunt dragen, je vreest dat ze jou zo breekt en neerdrukt, dat je in vertwijfeling en lastering zou vallen. Ik ken deze list van de duivel; als hij iemand niet bij de eerste aanval van aanvechting kan verpletteren, probeert hij hem door hardnekkige vasthoudendheid af te

[243] Petrus en Hieronymus Weller waren onderwijzers van de kleine Hans Luther

[244] 1 Petrus 5: 8.

matten en te verzwakken, opdat hij zou bezwijken en zou moeten bekennen dat hij overwonnen is.

Daarom, zo vaak deze aanvechting je treft, wacht je ervoor om met de duivel te gaan disputeren, of toe te geven aan deze gedachten, die jou doden. Want dat is niets anders dan voor de duivel te wijken en te zwichten. Stel alles in het werk om deze gedachten, die de duivel je inwerpt, hartgrondig te verachten. Verachting is in dit soort aanvechtingen en bestrijdingen de beste en de gemakkelijkste manier om de duivel te overwinnen. Lach om die tegenstander, en zoek iemand waar je vertrouwelijk mee kunt praten. De eenzaamheid moet je in elk geval ontvluchten; want vooral dan zoekt de duivel je te vangen en te belagen, als je alleen bent. De duivel wordt hier overwonnen door spot en verachting, niet door verzet en disputeren. Wees vrolijk en vermaak je met mijn vrouw en de anderen, lieve Hieronymus, opdat je deze duivelse gedachten zou kwijtraken, en goedsmoeds zou zijn. Deze aanvechting heb je meer nodig dan eten en drinken.

Ik wil je vertellen wat ik vroeger, ik was toen ongeveer net zo oud als jij, eens heb beleefd. Toen ik nog maar kort in het klooster was, gebeurde het dat ik steeds werd aangevallen door zwaarmoedigheid en droefgeestigheid, en ik kon die zwaarmoedigheid maar niet van me afschudden. Ik zocht daarom raad, en biechtte het doctor Staupitz, met genoegen denk ik aan die man terug. Ik vertelde hem openhartig welke gruwelijke en verschrikkelijk gedachten ik had. Toen zei hij: 'Je weet niet Martinus, hoe nuttig en nodig deze aanvechtingen voor jou zijn, want God oefent jou niet zonder reden; je zult zien dat Hij je zal gebruiken als een dienaar, om grote dingen te doen.' En zo is het gebeurd. Want ik ben (dat mag ik van mezelf toch met recht zeggen) een groot doctor geworden, wat ik toen echter, toen ik die aanvechtingen moest verduren, nooit zou hebben geloofd.

Zo zal het ongetwijfeld ook met jou gaan, je zult een groot man worden. Let er alleen op dat je ondertussen goedsmoeds en dapper bent, en wees er voor jezelf van overtuigd dat zulke uitspraken, welke vooral geleerde en grote mannen zich laten ontvallen, wat voorspellen en betekenen. Want ik herinner me dat een man, die ik troostte over zijn zoon die gestorven was, eens tegen mij zei: 'Je zult zien, Martinus, dat je een groot man zult worden.' Deze opmerking heb ik me dikwijls herinnerd, want, zoals ik zei, zulke woorden hebben een betekenis en voorspellen wat. Wees daarom goedsmoeds en sterk, en werp deze allergruwelijkste gedachten ver van je, En zo vaak de duivel je met deze gedachten heeft geplaagd, moet je onmiddellijk het gezelschap van mensen zoeken, drink wat meer, scherts, ga eens bij iemand wat praten of zoek een andere ontspanning. Je moet af en toe flink drinken, spelen, praten, en zelfs een kleine zonde doen, uit haat tegen en verachting van de duivel, opdat we hem geen kans geven om van de kleinste dingen een gewetenszaak te maken, anders worden we overwonnen, wanneer we al te bang zijn dat we ergens in zouden zondigen. Daarom, als de duivel eens zegt: drink niet, zo geef hem ten antwoord: daarom vooral zal ik flink drinken, omdat jij het verbiedt, ja juist omdat jij het verbiedt, zal ik flink drinken. Zo moet je altijd het tegenovergestelde doen van hetgeen de satan verbiedt.

Wat zou anders de reden zijn, denk je, dat ik de wijn onvermengd drink, onbekommerd praat en vaak lekker eet, alleen dan om de duivel te plagen en te bespotten, hem, die er op uit was om mij te plagen en te bespotten? O, kon ik maar een bepaalde zonde aanwijzen, om de duivel te misleiden, opdat hij zou gaan begrijpen dat ik geen zonde ken, en me geen zonde bewust ben. De hele Decaloog moeten wij buiten ons gezicht en denken brengen, wij, zeg ik, die zo door de duivel worden aangevallen en bestreden. Als de duivel ons dan onze zonden voorhoudt, en ons de dood en de hel schuldig verklaart, moeten wij dit zeggen: 'Ik beken dat ik weliswaar de dood en de hel schuldig ben, maar wat dan nog? Zul jij dan tot in eeuwigheid verdoemen? Geenszins, want ik ken iemand die voor mij heeft geleden en voldaan, hij heet Jezus Christus, Gods Zoon. Waar Hij woont, zal ik ook wonen.'

je Martinus Luther

28. AAN HIERONYMUS WELLER, 15 AUGUSTUS 1530

Genade en vrede in Christus.

Beste Hieronymus, hoewel ik ben vergeten wat ik je in de vorige brieven schreef over die geest van treurigheid, en ik je misschien nu wel weer hetzelfde zal schrijven, zodat ik steeds maar weer dezelfde snaar bespeel, zo wil ik toch hetzelfde opnieuw herhalen. Wij moeten immers allemaal dezelfde aanvechtingen verduren, en ik lijd ongetwijfeld net zo omwille van jou, als jij op jouw beurt omwille van mij lijdt. Zoals het toch één en dezelfde tegenstander is, die de ene broeder van Christus omwille van de ander haat en vervolgt; zo zijn wij ook één en hetzelfde lichaam, waar de één lijdt omwille van de ander, en dat alleen maar omdat wij Christus eren. Het zij zo, opdat op deze wijze de één zou gedwongen worden de last van de ander te dragen. Let er daarom op dat je deze influisteringen van de duivel veracht. Je hebt deze geest nog niet voldoende leren kennen, die vijand van de geestelijke blijdschap.

Wees er bovendien van verzekerd, dat je dit niet alleen draagt, en ook niet alleen lijdt. Wij allen dragen met je mee, en in jou lijden wij allen. God, Die heeft geboden: Gij zult niet doodslaan, betuigt in dit gebod nadrukkelijk dat Hij deze treurige en dodelijke gedachten zeker niet wil, maar Hij wil opgewekte, en vrolijke gedachten, zoals ook de Psalm verklaart, die zegt: *Een leven in Zijn goedgunstigheid*[245]. En Ezechiël: *Ik wil niet de dood van de goddeloze, maar veeleer dat hij zich bekere en leve*[246]. Omdat het daarom zeker is dat zulk soort droefheid God niet behaagt, zo hebben wij een gewisse troost dat, wanneer we dan niet zonder die duivel kunnen, we geduldig verdragen, gesterkt door deze kracht van God. Ik weet dat het niet in ons vermogen staat deze boze gedachten te verdrijven wanneer wij maar willen. Maar ik weet ook dat ze ons niet zullen overwinnen, omdat Hij zegt: *Hij zal in eeuwigheid niet toelaten dat de rechtvaardige wankele*[247]. Leerden we toch slechts onze zorgen op Hem te werpen. Maar de Heere Jezus zal met je zijn, de sterke Strijder en onoverwinnelijke Triomfator. Amen.

Uit de woestijn, 15 augustus 1530.

Ik beveel je jouw leerling, mijn zoon, aan. Hoe zal ik je ooit kunnen danken!

Martinus Luther

29. AAN LUDWIG SENFL, 4 OKTOBER 1530

Toelichting

Luther heeft gedurende zijn verblijf op de Coburg erg met zijn gezondheid getobd. Daarbij kwamen ook nog de zorgen rondom de Rijksdag. Hij dacht niet lang meer te leven, en begeerde het ook niet. Hij was de wereld en zichzelf moe. Een brief aan Jonas besluit hij met de verzuchting: 'Ik heb genoeg geleefd en gedaan. Mocht mijn uurtje komen, wanneer het Hem goeddunkt; ik verlang er naar Hem te zien, Die Zijn leven en bloed voor de zondaar Luther gegeven heeft.' Dit stervensverlangen vond hij verwoord in Psalm 4: Ik zal in vrede nederliggen en slapen.

Aan Ludwig Senfl[248], een musicus die hij hoogschatte (in 1510 ontmoette hij hem te Innsbruck, toen hij op reis was naar Rome), richtte hij een verzoek om hem een meerstemmige zetting van deze Psalm toe te sturen.

De brief is een huldeblijk aan vrouwe Musica; hier is de muziekliefhebber Luther aan het woord. In een voorrede op de 'Symphonia iucundae' van Georg Rhau schreef hij:

---

[245] Psalm 30: 6.
[246] Ezechiël 33: 11.
[247] Psalm 55: 23.
[248] Ludwig Sentl was hofcomponist van de hertogen van Beieren. Zijn oecumenische gezindheid deed hem ter gelegenheid van de Rijksdag een motet schrijven op psalm 133.

'Hier kunt u nu wel met verbijstering de grote en volmaakte wijsheid van God in Zijn wonderwerk, de muziek, ondergaan, zonder het te kunnen begrijpen. Eén stem, die de tenor of melodie draagt en drie, vier of vijf andere stemmen, die daar wonderbaarlijk omheen spelen, dansen en juichen en haar met de allerliefelijkste bewegingen versieren en om haar heen een goddelijke reidans voeren; wie daar ook maar iets van ondergaat moet wel ontdekken, dat er in heel de wereld niets wonderlijkers bestaat[249].' Hij betrok de muziek zelfs zo nauw op de theologie, dat hij muziek van slechte kwaliteit ('zoals van Fincken') bestempelde als de Wet. De Wet gaat zwaar, traag en moeizaam. Goede muziek ('zoals van Josquin des Prez') is als het Evangelie. Het Evangelie is een goede boodschap, een goede mare, een goede tijding, een goed bericht, waarvan men zingt, spreekt en vrolijk is.'

Het antwoord, dat Senfl gaf, had niemand hem kunnen verbeteren: hij schreef geen stervensmotet, maar een levensmotet, en nog wel op Psalm 118*: Ik zal niet sterven, maar leven!* Overigens stuurde hij een paar maanden later alsnog het gevraagde motet op Psalm 4.

Genade en vrede in Christus.

Hoewel mijn naam gehaat is, zo zeer zelfs, dat ik moet vrezen dat het niet helemaal zeker is, dat u de brief, die ik u stuur, zult aannemen en lezen, lieve Ludwig, zo is die vrees toch overwonnen door de liefde tot de musica, waarmee mijn God u heeft versierd en begiftigd. Deze liefde geeft mij hoop, dat mijn brief voor u geen gevaar oplevert, want wie zou, zelfs in Turkije, hem berispen, die een liefhebber is van de kunst, en een kunstenaar prijst. Ik tenminste prijs en eer zelfs uw hertogen van Beieren boven anderen, omdat zij de musica zo begunstigen en in ere houden, hoewel ze mij volstrekt niet welgezind zijn. En het lijdt geen twijfel, dat er vele zaden van goede deugden zijn in het hart van hen, die door de musica geraakt worden.

Maar hen, die de musica niets doet, houd ik voor lomperds en keistenen. Want wij weten immers dat de musica door de duivel wordt gehaat, ze is voor hem onverdragelijk. En ik oordeel vrijmoedig, en schaam me niet te verklaren, dat er na de theologie geen kunst is, die met de musica kan evenaren Want na de theologie is he alleen de musica, die kan bewerken wat anders alleen de theologie bewerkt, namelijk: een gerust en vrolijk gemoed. Een klaar bewijs hiervoor is, dat de duivel, de veroorzaker van droevige zorgen en benauwende onrust, voor de stem van de musica bijna even haastig vlucht als voor het woord van de theologie. Daarom was het, dat de profeten van geen andere kunst zo'n gebruik hebben gemaakt dan van de musica, daar ze toch hun theologie niet hebben gevat in de geometria, arithmetica, of in de astronomia, maar in de musica. Daarom hebben ze de theologie en de musica zo nauw met elkaar verbonden, ze verkondigden de waarheid in Psalmen en liederen[250]. Maar wat prijs ik toch de musica, als ik zoiets groots op zo'n klein stuk papier tracht te schilderen, beter gezegd: te verminken. Maar mijn hart, dat uitgaat naar u, die mij vaak hebt verkwikt en uit grote benauwdheden hebt bevrijd, is vol, ja, loopt over.

Ik kom nu bij u terug, en vraag u, als u een meerstemmige zetting hebt van de Psalm: *Ik lag en sliep in vrede,* of u die voor mij wilt laten overschrijven en toesturen. De tenor ('stemhouder': de melodie) was mij van jongsaf lief, en nu nog veel meer, omdat ik nu ook de woorden begrijp[251]. Ik heb nog nooit een meerstemmige zetting van deze Psalm gezien. Ik wil u niet met het werk belasten haar te componeren, maar ik vermoed dat u haar ergens anders al eens hebt gecomponeerd.

---

[249] Rhau was zo ingenomen met deze voorrede, dat hij haar aan de kerkdeuren te Wittenberg aansloeg!
[250] 1 Samuël 10: 5. Jesaja 5: 1.
[251] Als koorknaap heeft Luther talloze malen het Requiem, de dodenmis, gezongen. Het slot van het Requiem is ontleend aan Psalm 4: 9, 'requiescat in pace' hij ruste in vrede. Luther verlangde om heen te gaan, en hief daarom nu reeds zijn eigen Requiem aan.

Ik hoop van ganser harte dat mijn levenseinde nabij is. De wereld haat mij, en kan me niet verdragen, en ik op mijn beurt walg en gruw van haar. Moge daarom de goede en getrouwe Herder mijn ziel opnemen Daarom ben ik reeds begonnen dit lied te zingen, en verlang ernaar het meerstemmig te horen. Voor het geval dat u de melodie niet hebt, of niet kent, stuur ik u bijgaand de juiste notatie. Dan kunt u, zeker na mijn dood, de andere stemmen erbij schrijven. De Heere zij met u in eeuwigheid. Amen.

Vergeef mijn vrijpostigheid en breedsprakigheid. Groet uw gehele muziekgezelschap eerbiedig.

Uit Coburg, 4 oktober 1530. Martinus Luther

30. BRIEF VAN LUTHER AAN FRIEDRICH MYCONIUS, 9 JANUARI 1541

De onderstaande brieven van Luther aan Myconius zijn overgenomen uit:

Vitus Lodewijk von Seckendorf, 1673-1751, *Uitvoerige en onpartijdige historie der Reformatie door Dr. Martin LUTHER en andere voortreffelijke mannen, sedert den jare 1515 en vervolgens in Duitschland en de aangrenzende rijken door Godts zegen gewrocht;* enz. *Deel II, Blz. 380*

Onder de brieven van Luther die in de boekdelen staan, is degene die hij de 9e januari 1541 aan **Frederik Myconius** heeft geschreven zeer vermaard. Hij is vol heerlijke vertroosting tegen de dood en van buitengewoon vertrouwen in verhoring van zijn gebed. Friedrich Myconius (26-12-1490 tot 7-4-1546) had Luther geschreven, dat hij doodziek was en van hem de laatste zegen verzocht.

Luther echter schreef in zijn antwoord:
"Ik bid en smeek de Heere Jezus, die ons leven, heil en gezondheid is, dat Hij mij tot dat ongeluk niet laat komen, dat ik beleven en zien zou, dat gij of enigen van de onze mij zou voorgaan; dat gij zou dringen door de voorhang der rust en mij in deze valse, snode wereld midden onder de duivels achterlaten zal. Ik begeer en bid, dat de lieve God mij in uw plaats laat ziek worden en mij laat afleggen mijn huid die nu uitgewerkt, verteerd en krachteloos is geworden en derhalve onbekwaam is. Zo zie ik ook wel dat ik niemand meer van dienst ben. ...

Luther besluit: Vaarwel, mijn geliefde Frederik, de Heere late mij toch niet horen zolang als ik leef dat gij overleden zijt, maar maakt dat gij mij overleeft. Dat bid ik met ernst, wil het zo hebben en mijn wil zal hierin geschieden. Amen.

Want deze mijn wil zoekt de eer van de Goddelijke Naam en niet mijn eer of vermaak; dat is zekerlijk waar."

Dit gebed heeft ook zoveel teweeggebracht dat Myconius nog omtrent 6 jaar geleefd heeft en eerst zeven weken na Luthers overlijden is gestorven op de 7e april 1546, in de ouderdom van 55 jaar.

Myconius heeft dit wonder zelf in twee brieven aan Mr. George Rörer bekend, die hij kort voor zijn einde heeft geschreven.

31. EERSTE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RÖRER, 1546

De eerste brief luidt:

"Genade en vrede van God onze Vader en de Heere Jezus Christus alleen. Want de genade en hulp van alle mensen en hun voorzaten die ooit in de wereld, welke hun vaderland was, geleefd hebben en die van alle vorsten en Heere van deze wereld van geen dienst is, ja zij woeden tegen de Heere en Zijn Gezalfde.

Ik ben andermaal zeer ziek en ligt stijf te bed, mijn lieve George. En nu vergaat mij niet alleen de stem, maar al mijn krachten nemen tegelijk af. Nadat ik in 1541 door het hartelijk, sterk en krachtig gebed, en de hartelijke en levendige troostbrief van de eerwaarde vader Luther, van de dood ben opgewekt, heb ik sinds zes jaar in grote zwakheid, ja om zo te spreken, in de dood zelf geleefd; en gedaan zoveel een mens die in zodanige zwakheid leeft mogelijk is. En door anderen en daarna door mijzelf alle ambten in het huis des Heeren tot op de zesde zondag van het advent verricht.

Wanneer ik nu mijn vorige ziekte waaraan ik voor zes jaar heel lang tot aan de dood toe lag, weer voelde komen, vermaande ik uit een hartelijke begeerte en rechte grote ernst met de roepende stem in de woestijn, dat is met Johannes de Doper, mijn volk om de weg des Heeren te bereiden en Zijn paden recht te maken en weg te ruimen alle hinderpalen uit de straten van hun hart en zich in alles zo te gedragen dat zij bereid waren de Heere te ontvangen en Zijn heil te zien; Die schielijk komen zal als een Rechter tot troost en volkomen verlossing van Zijn gelovigen en om het laatste en verschrikkelijk vonnis te spreken en te voltrekken over de duivel, de wereldgod en vorst en alle goddelozen. Kort na zulke ernstige vermaningen werd ik, zoals gezegd is ziek en ligt nog te bed, stom, zat van dit leven. Ja zo zat, dat ik liever dood wilde zijn dan in zulke jammer en ellende leven waarin ik niemand meer van vrucht zijn kan.

Toen schreef ik aan de eerwaarde liefde vader D. Martinus Luther als aan degene die mij door zijn bevel, zijn ernstig gebed en troostbrief omtrent zes jaar in dit leven heeft opgehouden; ten behage van wie ik gaarne zo lang geleefd en de Kerk alhier ten goede gediend heb, zoals een zwakke moeder haar kinderen oppast en verzorgt. En zo het mij mogelijk was en de Heere mijn Sterkte, wilde ik het van harte nog gaarne langer doen.

Ondertussen bad ik Hem, dat Hij mij door zijn krachtig gebed toch niet langer in dit leven wilde ophouden maar een zegen over mij spreken en in vrede laten gaan. Doch het ging mij, zoals het Christus mijn Heere is gegaan, niet mijzelf behagende; in Welkers genadige wil het alles stond, mij zwak en ziek te laten of weder gezond te maken, levend of stervend te laten; ja mijn gewin is het, als Zijn wil geschiede. Ondertussen als het Gode behaagde, ach hoe veel liever wilde ik afscheid nemen en bij Hem zijn, dan hier te liggen als een sprakeloos man, die nergens meer goed toe is. Derhalve bid ik u lieve meester George bij de Doktor aan te houden, dat hij deze mijn bede toestaat. Mijn keel doet mij zeer dat ik schier niets van eten of drinken gebruiken kan. Doch ik heb mijn verkwikking van de hemelse spijs en manna omdat ik tegenwoordig op mijn ziekbed lees de 2e Psalm: *Waarom woeden de heidenen?* enzovoort, door de lieve vader dominee Martinus verklaart. En ik bid dat kleine lieve Kindje Jezus aan, dat ons geboren is en het Zoontje dat ons gegeven is, Jesaja 9 vers 5.

Geloofd zij God in eeuwigheid, die mij in mijn grote zwakheid en heftige pijn zo rijkelijk troost en verkwikt, dat ik schier vergeten ben dat ik te bed lag en het lichaam zo zeer verteerd en versmacht is. O geliefde Heere Jezus, wat kunnen wij U, - wat Uw dierbare verstandige knecht doctor Luther die Gij gezet hebt over Uw volk, en dat Gij onze rijkelijk spijst, - voor deze onuitsprekelijke gave vergelden? Wij danken U Heere van harte, anders kunnen wij niet doen. Gij begeert ook van ons niets anders.

Vaarwel mijn geliefde meester George in den Heere. En zo gij hoort, dat ik begraven ben, zo weet, dat niets dan vuil en been en zonde mijn oude, ongehoorzame, wederspannige

mens begraven is. Teneinde hij ook recht en volkomen van het vergif des duivels, van zonde en dood verlost worde. Maar de inwendige mens, die van dag tot dag vernieuwd wordt en in Christus leeft, *Die mij liefgehad en Zichzelf voor mij gegeven heeft, met Wie mijn leven verborgen is in God;* teneinde wij leven zoals Hij leeft. Die inwendige mens, zeg ik, zal niet sterven noch begraven worden maar zal leven in rust, en vrede hebben. En noch de heidenen die woeden, noch de volkeren die ijdelheid bedenken, noch de koningen der aarde die zich opstellen, noch de vorsten die samen beraadslagen tegen den Heere en tegen Zijn Gezalfde, zullen mij onrustig maken. Christus zal bij u en al Zijn getrouwe dienaars, hoewel ik en andere begraven zijn. tot aan het einde der wereld zijn en blijven. Hij zal alle ambten in Zijn huis te stellen en verzorgen. En als het aan getrouwe dienaars van Zijn kerk mocht ontbreken zal Hij apostels, leraars, herders tot stichting en verbetering van Zijn lichaam geven. *Ach lieve Heere Jezus behoudt, regeer, sterk, bescherm en verlos al Uw getrouwe dienaars. Ja amen, ja amen.*

Groet de heer Doctor Creuziger en meester Paul Eber. Doctor Brücke[252] groet u, die mij dagelijks bezoekt. Antwoord mij ook en beroep u niet op de bezigheden, want de ziekte wilde mij ook afhouden; ik ben echter uit het bed gegaan en heb deze brief geschreven. Als nu bevind ik mij weer in mijn ziekbed, mijn ziekte en pijn mogen doen, wat de Heere hen bevolen heeft, maar Hij zal het genadig maken. Want ik weet, als er droefheid is zo denkt Hij der barmhartigheid en maakt dat de verzoeking zo een einde heeft, dat wij ze kunnen uitstaan.

Ach, nog eens, vaartwel. Gegeven te Gotha op de dag wanneer de doppen vielen van de ogen van Paulus en hij van de ergste vijand en vervolger van Christus de liefste vriend en een uitverkoren wapentuig werd, dat is de 25e januari 1546.

Uw Friedrich Myconius

32. TWEEDE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RÖRER, 1546

Gods genade en vrede in Christus.

Ik ben lieve Mr. George zo zwak dat ik nauwelijks adem kan halen. Intussen kan ik niet nalaten u te herinneren teneinde mijn geweten, als ik het wegens mijn zwakheid en pijn niet deed, die de lieve God ten beste schikken zal, mij niet bestraffe, zo ik de eer Gods en de treffelijke daden des Geestes in de profeet des Heeren, de zalige vader Luther, voor mijn einde niet had geopenbaard en bevorderd tot verbetering en troost van onze nakomelingen en de lieve kerk.

De heer Justus Mönius echter heeft mij eens in mijn zwakheid bezocht en mij aangetoond dat men naarstig verzamelde de laatste predikingen van de lieve, dierbare man doctor Martinus Luther. Idem, zijn troostelijke, heilzame redevoeringen die hij over tafel en op andere plaatsen gehouden heeft; die wel waardig zijn naarstig te worden bewaard, teneinde om mettertijd gedrukt te worden en onder de mensen te komen.

En als dat waar is, mijn lieve meester George, dan acht ik dat men onder andere de bijna wonderbaarlijk en profetische werk dat doctor Luther door des Heeren geest aan mij heeft bewezen ook niet uitlaten, veel minder vergeten zal. Want het is een waarachtig gewis getuigenis, dat in hem niet alleen de profetische, maar ook een grote, ik zal niet zeggen een Goddelijke kracht in zijn gebed voor mij, voor anderen en voor de ganse Christenheid geweest is, zolang hij geleefd heeft.

Wanneer ik in 1541 een zware beroerte kreeg, zoals ik u ook in mijn laatste brief heb aangetoond, wanneer ik bijna de spraak verloor en de ziekte de longen en alle leden zo heftig aantastte, dat ik niet anders wist, dan ik zou niet lang kunnen leven, schreef ik aan die lieve heer, aan u ook, teneinde hij en gij volstandig voor mij zou bidden. En dat hij mij

[252] Oktober 1484 in Brück; † 15. Februar 1557 in Jena; jurist en kanselier bij keurvorst Johann van Saksen

een troostbriefje schrijven, den zegen over mij spreken en mij in vrede naar de Heere Christus en tot onze vaderen zou laten gaan.

Wat hij op mijn verzoek heeft geantwoord zult ge uit zijn brief waarvan de kopie hierbij gaat zien en u daarover verwonderen. Waarlijk ik, die vast geloofde dat ik niet opkomen maar in het kort op mijn ziekbed den geest zou geven, ontstelde zodanig toen ik het schrift van die lieve man las, dat mij niet anders dacht, dan dat ik Christus hoorde zeggen: *Lazarus, kom uit!*

Wat zal ik zeggen? Het aandachtig, krachtig, ernstig en Goddelijke gebed en bevel van die lieve man, bewees als ik het verstond en aannam zulke kracht in mij, dat ik van die tijd af met de uiterste verwondering van allen die mij gezien en gehoord hebben, nog zes jaren midden in de dood hebt moeten leven; en verrichten, zo goed als ik kon mij mogelijk was, het ambt en de dienst die onze Aardsherder en Heere Jezus Christus mij bevolen had.

De twee eerste jaren behielp ik mij zoals ik kon, zodat ik half kruipende in de kerk kwam en ik bedreef door mijn medehelpers de ambten des Heeren als prediken, dopen, biecht horen, absolveren, sacrament uitdelen; en ik deed zelfs zoveel als een stom mens mogelijk was.

De twee volgende jaren begon ik 's zondags en andere feestdagen weer in den Naam des Heeren in de scholen te lezen en te verklaren voor de jongelingen en Farheren rondom Gotha; teneinde zij door mijn veelvoudige vermaning bewogen werden naarstiger te studeren en door dikwijls en veel te lezen zich de Schrift gemeen zouden maken.

De twee laatste jaren gaf de lieve God mij mijn stem terug, hetwelk een groot wonder was en het was voor ieder een wonder dat ik wederom twee jaar, hoewel een grote zwakheid het volk elke zondag, dat menigvuldig bij elkaar kwamen, predikte. En hen in alle predikingen vermaande, toch niet te verachten het openbaar wonderwerk dat God, zoals zij hadden gezien, aan mij gedaan had. Maar dat zij zich met rechten ernst zouden beteren, zich tot den Heere Christus bekeren en zich te vernieuwen ten eeuwigen leven.

Wat zal ik u schrijven mijn lieve George, aldus voleindde ik mijn loop tot op de vierde advent, te weten kort voor het einde van de loop van Luther, des Heeren profeet. Toen gaf ik de zegen en beval mijn volkje aan Christus de Aardsherder, betuigde hen hartelijk en getrouw met tranen zich te houden aan de staf van hun Herder Christus, naar Zijn stem te luisteren en niet te twijfelen, dat Hij voor hen zorge, en regere, weide, bescherme en verdedige tegen alle list en geweld van de duivel en van de snode wereld; als Die Zijn leven voor hen gelaten had. En daarentegen de stem, wandel en voorbeeld van vreemden te vermijden.

Wanneer nu het feest van de geboorte van onze Heere voorbij was, benam de Heere door een beroerte weder mijn spraak en begroef ze, dat ze als nu niet meer te horen is. Daarenboven namen mijn krachten van dag tot dag af en ik word hoe langer hoe zwakker.

Ik schreef andermaal aan u, vaders van de kerk te Wittenberg, verzocht om uw gebed en zegen, teneinde daardoor voor mij *een zalig en zacht uurtje* van mijn afscheid van hier tot Christus verworven werd.

Ik schreef ook aan die lieve heer dr. Luther, zoals gij weet, menende niet anders of hij was thuis en sloot in mijn brief zijn vorig antwoord op mijn brief, 1541 aan hem geschreven; en bad om Christus' wil mij een troostbriefje te schrijven, een zegen over mij uit te spreken en mij door zijn gebed toch niet langer op te houden. Omdat zijn gebed zijn verzoek en wil nu aan mij volbracht was en dat ik nog zes ganse jaren had moeten leven.

Wat gebeurt er? Dr. Filippus zond mijn brief zo voort naar Eisleben aan de heer Doctor, wanneer hij nog redelijk sterk was, handelen en wandelen kon. Wat er echter verder is geschied, of hij mijn brief ontvangen, gelezen of wat hij daarop geantwoord heeft, alsook of hij van voornemen was geweest om mij te beantwoorden, kon men vernemen bij dokter Jonas en bij dokter Coelius die in die tijd bij hem geweest zijn. Intussen weet ik zeer wel, dat de Heilige Geest die door deze man alles op krachtigste geprofeteerd heeft in dit stuk, ook op een bewonderenswaardige wijze krachtig en waarachtig is geweest. Want ik heb zes

jaar midden in de dood moeten leven, zolang tot ik hoorde dat dr. Luther in Christus zalig ontslapen was.

Hij echter wilde in deze ellende en doolhof mijn dood niet verwachten. Zo heeft hij het willen hebben, zo luidt zijn brief; zo heeft hij het bevolen; zo is het ook naar zijn wil gegaan. Want de Geest heeft hem gezegd, dat zijn gebed verhoord en alzo Gods wil in de hemel is geweest. Daarom is het ook zo geschied, dat hij voor mij in vrede heen gegaan is zoals hij voor zes jaar geprofeteerd heeft.

Wanneer ik zijn dood vernam heeft mij zulks zeer getroffen, maar ik heb daarbij de lieve God hartelijk gedankt dat Hij hem ons onwaardigen gegeven, ons ondankbaren zoveel jaren bewaard, alle schatten van Goddelijke wijsheid en kennis ons door hem in deze laatste gruwelijke tijd geopenbaard, aangetoond, voorgehouden en ingeprent heeft. En daardoor voor Christus ontallijk veel zielen heeft gewonnen.

Of nu deze wonderbaarlijke geschiedenis en profetie van de man Gods, die het vaste getuigenis heeft van zoveel geloofwaardige mensen die het gezien hebben en daarom een ieder billijk bekend zou zijn, begraven blijven en niet voor de dag zal komen, zulks laat ik ter uwer verantwoording. Vaarwel.

Ik kruip weer naar mijn ziekbed om daar te verwachten, dat de Heere mij gebied deze mijn hut af te leggen, daar niets meer aan is dan vel en been; en doctor Luther tot Christus den Heere na te volgen; want vlees, longen en alle krachten zijn versmacht. Daarboven wordt de adem, die het bestorven lichaam nog ophoudt, zeer kort. Christus beware u allen. Amen.

Toon deze mijn brief aan dr. Creuziger en aan de andere heren en groet ze allen vriendelijk van mijnentwege.

Ik zou de lieve vader Luther overlang hebben gevolgd ten ware het gebed der broeders in de kerken hier en daar voor mij geschied, mij tot nu had opgehouden zonder dat ik weet waartoe.

Vier godvruchtige geleerden en daar en bovendien jonge mannen, die in kerk en school hieromtrent gediend hebben, hebben terwijl ik ziek leeg, insgelijks een beroerte gekregen; maar geen van hen heeft die zware ziekte over een half jaar kunnen uitstaan, maar ze zijn mij allen voorgegaan en dat omdat dr. Luther, die zalige man niet wilde hebben dat ik bij zijn leven van hier scheiden zou. Maar ik heb uit kracht van zijn gebed en bevel alvorens van zijn uitgang uit deze wereld tot Christus zijn Heere moeten horen.

Gegeven te Gotha, de 23e maart 1546

Uw Friedrich Myconius, de kranke Lazarus in Bethanië, ter eer van de Zoon van God.

4. INVLOED VAN LUTHER IN DE NEDERLANDEN

Luthers geschriften in Vlaanderen, Brabant en Zeeland

Citaten uit:

DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN
Johan Decavele

DE HERVORMING IN ZEELAND
Dr. C. Rooze – Stouthamer

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012

INHOUD

HISTORISCH OVERZICHT

DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN
Door Johan Decavele

INVLOED VAN LUTHER IN DE NEDERLANDEN. Blz. 286

1. **Brabant en Vlaanderen in de ban van Luther**
2. **Een selecte club Lutheraanhangers in Brussel**
3. **DE HERVORMING IN ZEELAND**
4. **De Dopers (1532 - ca. 1540)**
5. **Reformatorische ontwikkelingen tot ca. 1566**
6. **MARTELAREN GEDOOD VANWEGE DE LEER VAN LUTHER**

Meester Georgius, 1520

Hendrik Voes en Johannes van Essen, twee Augustijner monniken, te Brussel verbrand, 1523

Brief van luther AAN DE CHRISTENEN IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN

Nicolaus, een Augustijner monnik, van Antwerpen, 1524

Hendrik van Zutphen, 1524

Johannes, van Dithmarsen, 1524

Geschiedenis van de getrouwe martelaar van Jezus Christus, Johannes Pistorius, van Woerden. 1525

Wolfgang Schuh, 1525

Mr. Petrus Spengler, pastoor te Brisgau, 1525

Matthias Weybel, 1525

Johann Heuchlin, 1527

Leonhard Keizer, 1527

George Carpentarius, 1527

Een glasblazer en een riemsnijder, 1528

Petrus Flysteden (Peter Fliesteden) en

Adolf Clarenbach (Klarenbach, geb, 1497). 1529

George Scharer, van Salveld, 1529

Een landbouwer te Zierikzee, 1536

Wendelmoet Klaasdochter

[253] Archieven van de kerkenraad der Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam

Historisch overzicht[253]

In vergelijking met de gereformeerden zijn de Lutheranen in de Nederlanden zich relatief laat gaan organiseren. In Amsterdam in de jaren 1587 en 1588. De impuls hiertoe is uitgegaan van vluchtelingen uit Antwerpen. Voor zover hier reeds eerder Lutheranen waren, waren dezen reeds grotendeels opgegaan in de Gereformeerde kerken. De Lutheranen in de 16e eeuw stonden voor het probleem: hoe kan een Lutherse kerk bestaan in een land, waarin de overheid katholiek, later calvinistisch is? Ze hebben dit probleem in de jaren 70 der 16e eeuw opgelost - daarbij aanknopend bij een idee van de jonge Luther -, door de oprichting van zgn. *huiskerken* (dat zijn niet-openbare door de overheid erkende kerken, met niet-openbare godsdienstoefeningen). Deze werden bestuurd door ouderlingen als voorlopige plaatsvervangers van de overheid zolang die nog niet Luthers was. Een dergelijke organisatie vinden we voor het eerst in de Nederlandse vluchtelingengemeenten te Aken en Keulen, en in 1577 te Antwerpen.

Na de val van Antwerpen, in 1585, hebben vluchtelingen haar naar Amsterdam gebracht. Eind 1587 schijnen ze hier voor het eerst ter gemeenschappelijke godsdienstoefening te zijn samengekomen. In mei 1588 hebben ze een "ziekentrooster" aangesteld. Godsdienstoefeningen werden in alle stilte gehouden ten huize van geloofsgenoten, nu eens bij de een, dan weer bij de ander. In samenwerking met Ligarius, predikant van de gemeente te Woerden, werd de organisatie uitgebouwd en in 1592 de eerste 'kerkelijke ordonnantie' opgesteld.

De organisatie van de gemeente te Amsterdam staat beschreven in de zgn. kerkelijke ordonnanties. De eerste ordonnantie, nogal summier, is opgesteld in 1592. De tweede, uit 1597, meer uitgewerkt, is met hier en daar wat wijzigingen tot 1818 van kracht gebleven. Bovendien werd ze de grondslag van de organisatie van de overige Nederlandse Lutherse gemeenten, alsmede van de Lutherse kerk in Noord Amerika.

De gewone of dagelijkse leiding, het opzicht over de gemeente, berustte tot 1597 bij ouderlingen, "gedeputeerden" of "voorstanders" genoemd. Ze waren tevens belast met de zorg voor de financiën. In sommige gevallen en in belangrijke zaken handelden ze tesamen met "oudsten" (oud-gedeputeerden of -ouderlingen) en diakenen. Blijkens het oudste "protocol" van resoluties, uit 1596, waren soms ook de predikanten aanwezig op hun vergaderingen. Sedert 1597 is sprake van het "consistorie" of de kerkenraad, die in de plaats treedt van het oude college van gedeputeerden waar het de "regeringe der kercken" betreft. Het bestaat uit gedeputeerden en predikanten, in belangrijke zaken versterkt met oud-gedeputeerden en diakenen. De predikanten zijn de geestelijke leiders der gemeente. Inzake de leer hebben zij de macht (ordonnantie van 1644: na gehouden communicatie met gedeputeerden), maar betreffende de "regeringe daer men niet uutdruckelyck Godts woort aff heeft", daar zal men besluiten naar het oordeel van de meeste stemmen.

Naast de tegenstelling tussen Amsterdam en de anderen ontwikkelde zich in de loop der jaren een verschil tussen confessionelen en vrijzinnigen. Het leidde in 1791 tot een kerkafscheiding. Het Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerkgenootschap ontstond en bleef tot de hereniging in 1952 bestaan. Maar de Evangelisch-Lutherse Kerk kende ook na de scheuring nog verschillen tussen "zwaren en lichten". Allengs waren in de 19e eeuw steeds meer predikanten vrijzinnig. Tot zover de 'Archieven'.

(Helaas, wordt nu de Leer door Luther gebracht, genegeerd of veracht. En de God van Luther Die Zich openbaart in het zalig Evangelie is een Onbekende geworden. *De Heere geve de Lutheranen bekering en het oprechte geloof in Christus!* W.W.)

---

[254] Hoofdstuk 2 en 3. Davidsfonds, Leuven; Waanders Uitgevers, Zwolle, 2004

DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN[254]

JOHAN DECAVELE

1. Brabant en Vlaanderen in de ban van Luther

'Een nieuw lied heffen wij aan,
Zo wil het God onze Heer'
Wij zingen wat hij heeft gedaan
Zijn grote Naam ter ere.
Te Brussel in Zuid-Nederland
Heeft aan twee jongelingen
De Heer' getoond zijn wond're hand,
Die met Zijn zegeningen
Hij rijkelijk versierde.'

Tijdens zijn rondreis in de Nederlanden in 1520-1521 stak de Duitse schilder Albrecht Dürer zijn grote genegenheid voor Luther en diens ideeën niet onder stoelen of banken. In Antwerpen had hij contacten met Jacob Praepositus, de prior van het Augustijnenklooster, een van de notoire volgelingen van Luther. Van de Antwerpse stadssecretaris Cornelis de Schryver, beter bekend onder zijn humanistennaam Grapheus, ontving Dürer Luthers geschrift *De captivitate babylonica.* Über die Babylonische Gefängnis. In zijn Nederlands dagboek wijdde de Duitse schilder uitvoerige passages aan de hervormer. Zo schreef hij op de vrijdag voor Pinksteren 1521: 'In Antwerpen bereikte mij het gerucht dat men Maarten Luther verraderlijk gevangen had genomen. Toen hem een heraut van keizer Karel als geleide was meegegeven, was hij vol vertrouwen. Maar zodra de heraut bij Eisenach in een onherbergzaam oord was gekomen, zei deze dat hij niet langer mocht blijven en hij reed van hem weg. Spoedig waren daar tien ruiters die de verkochte, vrome, met de heilige Geest verlichte man wegvoerden, omdat hij een navolger van Christus was en van het ware christelijke geloof. En of hij nog leeft dan wel of zij hem vermoord hebben, wat ik niet weet, hij heeft dat alles geleden ter wille van de christelijke waarheid en omdat hij het onchristelijke pausdom heeft berispt, dat zich verzet tegen de vrijmaking van Christus, zoals het aanhoudend de rechten der mensen onderdrukt... En in het bijzonder is mij nog het moeilijkste dat God ons misschien nog onder hun valse, blinde leer wil laten blijven, die toch maar door mensen, die Hem hun vader noemen, verzonnen en bedacht is. Daardoor wordt ons Gods Woord op vele plaatsen valselijk verklaard of in het geheel niet voorgehouden. God, is Luther dood, wie zal ons dan voortaan het heilige Evangelie zo helder verklaren?'

Later heeft Dürer, ongetwijfeld tot zijn grote vreugde, vernomen dat de 'ontvoering' in scène was gezet door Luthers beschermheer Frederik de Wijze van Saksen. Die keurvorst liet hem na de rijksdag van Worms (1521), waar de Wittenbergse monnik voor keizer Karel was moeten verschijnen, veiligheidshalve enige tijd onderduiken op de Wartburg in Eisenach.

De aantekening in Dürers reisjournaal illustreert alleszins dat men in Antwerpen van meet af aan goed was geïnformeerd over het optreden van Luther. Dat was mee te danken aan het grote contingent Duitsers dat in de handelsmetropool woonde, onder wie tal van kooplieden uit Augsburg en Neurenberg.

Een aantal monniken van een klein klooster van de Augustijnen-eremieten, dat er sinds 1513 bestond, kenden Luther door hun studie in Erfurt en Wittenberg. De reeds genoemde Jacob Proost of Praepositus, afkomstig uit Ieper, was er prior. In de lente van 1519 waren

er in Antwerpen al geschriften van Luther te koop. Erasmus maakte er op 30 mei 1519 melding van in een persoonlijke brief aan Luther, waarin hij verder schreef: 'Te Antwerpen is de prior van het klooster een zuiver christenman die u bijzonder is toegedaan, een oud-leerling van u, zoals hij zelf zegt. Van allen is hij ongeveer de enige die Christus predikt. De overigen preken slechts menselijke fabels of eigen gewin.'

Door de drukpers kreeg Luther sneller bekendheid dan ooit in voorgaande eeuwen mogelijk zou zijn geweest. Op 30 Augustus 1519 veroordeelden de theologen van de universiteit van Keulen een aantal thesen van Luther. Ruim een maand later volgden hun collega's van Leuven dat voorbeeld. In hun veroordeling stond dat Luther de filosofie en de traditionele kerkelijke leer in hoge mate misprees. In het bijzonder verweten de Leuvense theologen hem zijn opvattingen over de goede werken, de aflaten en de sacramenten, vooral de biecht. Ook Luthers ideeën over de begeerlijkheid en haar gevolgen, het vagevuur en de toestand waarin de zielen der overledenen zich bevinden, beschouwden zij als niet rechtgelovig.

Paus Leo x wachtte nog tot 15 juli 1520 alvorens het Leuvense verdict om te zetten in een leerstellige uitspraak. De bul *Exsurge Domfine* veroordeelde bij name *de stellingen* die de grondslag vormden van Luthers leer, schreef voor zijn boeken te vernielen en bedreigde *hem en zijn aanhangers met excommunicatie* indien hij ze niet binnen de zestig dagen herriep.

De pauselijke nuntius Hiëronymus Aleander, tevens inquisiteur-generaal, kreeg de opdracht Karel V in kennis te stellen van de bul. Hij reisde daartoe naar Antwerpen, waar de keizer in de laatste dagen van september 1520 verbleef. Daar ondertekende de vorst een edict dat voorschreef de ketterse boeken in beslag te nemen en te verbranden.

Aleander nam de uitvoering van de pauselijke bul en het keizerlijke edict persoonlijk ter hand. In Leuven gingen op 8 oktober 1520 zo'n tachtig werken van Luther in vlammen op. Een anoniem vlugschrift beweerde dat de Leuvense studenten van die gelegenheid gretig gebruik maakten om nog vlug een andere partij druksels in het vuur te gooien, namelijk een aantal handboeken die volgens hen 'voorbijgestreefd' waren. Het heet dat het grootste deel van de verbrande boeken afkomstig was van de drukkerij van Dirk Martens. Van Leuven trok Aleander dan naar Antwerpen, waar hij op 13 april 1521 een tweede brandstapel liet oplaaien. In wat hij zelf 'questa bella esecuzione delli libri di Luter' noemde, liet hij ongeveer vierhonderd boeken door het vuur vernietigen.

Na de rijksdag van Worms begaf keizer Karel v zich naar zijn geboortestad Gent. In zijn gevolg bevond zich alweer Aleander. Bij zijn aankomst in de stad op 17 juli 1521 stelde de Italiaan vast hoe ook hier de propaganda voor de nieuwe leer hand in hand ging met de verspreiding van ketterse boeken. Hoe juist zijn inzicht was, zou later blijken uit het feit dat de bestrijding van de ketterij in Gent tussen 1521 en 1535 grotendeels een hardnekkige poging was om het verkopen en lezen van hervormde druksels tegen te gaan. In nauwelijks één week tijd bracht de pauselijke nuntius, daarbij geholpen door de Gentse bedelorden, meer dan driehonderd Lutherse geschriften bijeen. Volgens het enthousiaste rapport van Aleander waren er verscheidene luxueus ingebonden exemplaren bij, één zelfs in fluwelen band. De plechtigheid van het autodafé (verbranding) op de Vrijdagmarkt op 25 juli 1521 ging met een buitengewone luister gepaard. De keizer zelf, zijn gevolg, koning Christiaan II van Denemarken, de hertogen van Brandenburg en Braunschweig en talrijke edelen, geestelijken en hoogwaardigheidsbeklederS die voor de vergadering van de Staten-Generaal in Gent verbleven, en duizenden Gentenaren woonden het schouwspel bij.
Een dergelijke boekenbrand moet in die tijd een geweldige indruk hebben gemaakt op de toeschouwers. In de vroege 16de eeuw hing er nog een atmosfeer van eerbied om het boek. Oorspronkelijk alleen in handen van een kleine groep geletterden of bewaard in bibliotheken van kloosters en kerken, maakte het boek pas geleidelijk een democratiseringsproces door, maar het was nog lang geen alledaags voorwerp. Of evenwel de eerbiedige stilzwijgende instemming van het publiek zo algemeen was als Aleander in

zijn verslag wil doen voorkomen, kan worden betwijfeld. Uit een later proces blijkt althans dat de Gentse bakker Lieven de Zomere tijdens de bewuste boekenbrand op de Vrijdagmarkt vlak bij de minderbroeders stond en er niet voor terugschrok tegenover een van hen zijn misprijzen te laten blijken voor wat daar gebeurde. Hij 'wilde wel een article zien oft weten waer omme men de selve behoort te verberne'. Het was volgens hem lammere... datmen dese helighe leeringhe aldus te nieuten doet'. Maar nog waren Luthers boeken niet allemaal verbrand en overigens: 'al machmen de boucken verbernen, men mach daer omme niet te nieuten doen dat men in 't herte heeft.' Op zijn zak kloppend voegde hij hieraan toe: 'Daer es noch eenen bouc van Luuter inne, niement en satten my doen verberrenen, ende ic hebber noch thuus.' De bevlogen bakker ging de sermoenen verstoren van de minderbroeder Jan nan Herenthals in de Sint-Veerlekerk. Op straat riep hij grove beledigingen naar de predikant: thy page, ghy hoeresone, ghy cappenot, waer hebdy ter freten gheleghen, dat ghy zult een goddelicken leeraer (Luther), doctryne, goddelycke leeringhe wilt te nieuwten brenghen met uwer valscher leeringhe, die ghy den volcke te kennen geeft?' Hij beroemde er zich openlijk op nog negentien boeken van Luther te bezitten, 'moer zoude liever int vier gaen dan Luther af te gaen, oft van den boucken te scheen.(scheiden)'

Al die informatie halen we uit het in het Gentse stadsarchief bewaard gebleven proces-verbaal van het verhoor van Lieven de Zomere, nadat het gerecht inderdaad bij hem thuis een kijkje was gaan nemen naar zijn boekenbezit en hem meteen had gearresteerd. De man kwam er uiteindelijk nog goed af: zijn boeken werden verbrand, zelf werd hij op een schavot tentoongesteld met op de buik een papier gespeld waarop zijn misdrijf was vermeld.

Na gedane zaken in Gent reisde Aleander verder naar Brugge, nog steeds in het gezelschap van keizer Karel, die hier in Augustus 1521 kwam onderhandelen met kardinaal Thomas Wolsey over een Engels-Spaans bondgenootschap tegen Frankrijk. Met zulk voortreffelijk gezelschap uit het gevolg van beide onderhandelaars in de stad nam Marc Laurin, de geleerde deken van het kapittel van Sint-Donaas en trouwe vriend van Erasmus, de gelegenheid te baat om als gastheer op te treden voor een select clubje van intellectuelen. De godsdienstige beroering vormde hét onderwerp van zijn gesprekken met Erasmus en Thomas More. Aleander van zijn kant deed intussen zijn eigen ding. Met voldoening schreef hij in zijn rapport dat een plechtige boekverbranding in Brugge overbodig was gebleken, aangezien de stad op dat vlak helemaal zuiver was. Schamper merkte de nuntius echter op dat er ook hier enkele van die lui woonden die zich inbeeldden beter te zijn dan andere mensen, namelijk enkele schavuiten van de sekte van de Satrapa (bedoeld is Erasmus) die hier verblijft: om als voortreffelijke lieden te worden aangezien laten ze zich doorgaan als Lutheranen. Aleander richtte nog een strenge waarschuwing aan het adres van twee of drie leden van het stadsbestuur, onder wie de geleerde pensionaris Frans van Craneveld, afkomstig uit Nijmegen. De kanunniken van Sint-Donaas bedreigde hij ermee desnoods hun prebenden te zullen laten intrekken. Hij wilde hen nu niet direct allemaal Lutheranen noemen, maar op aanstoken van hun goede vriend Erasmus stonden ze toch niet afkerig van de Wittenbergse hervormer en zeker zouden ze liever hebben gezien dat het keizerlijke plakkaat tegen de Lutherse boeken niet verder gepubliceerd werd. Toch stelde hij zelfingenomen vast dat zij dankzij zijn snel en kordaat ingrijpen op het rechte pad waren teruggekeerd.
Uit het optreden van Aleander in verscheidene Zuid-Nederlandse steden in 1520 en 1521 blijkt hoe gemakkelijk de naam van Erasmus verbonden werd met die van Luther. Maar Erasmus is niet tot het Lutheranisme overgegaan, toen niet en ook later niet.

Jan Albert Goris (pseudoniem Marnix Gysen) typeerde de Rotterdammer als volgt: 'Erasmus wist dat de Heer hem de kracht niet zou geven om als martelaar voor het nieuwe geloof te fungeren, maar in elk geval weigerde hij een martelaar voor Luther te zijn. Geestelijk was de brutale, scatologische hervormer al te zeer een tegenstelling van de aristocratische geleerde die Erasmus was.' Erasmus was de wetenschapper die in Parijs

had gestudeerd en tenslotte in Italië doctor in de theologie was geworden. Vooral was hij de verlichte criticus die de misstanden in de Kerk scherp zag en met grote durf en bekwaamheid die niet slechts signaleerde, maar ook beschreef en ermee spotte.

Veel Nederlandse volgelingen en vrienden zijn evenwel aanhangers van het nieuwe geworden op basis van motieven die hij bij hen duidelijk had gemaakt. Tot hen kan men een aantal Latijnse schoolmeesters en -rectoren rekenen, zoals Sebastiaan Neusen (Noutzenus) in Gent, Nicolaas van 's-Hertogenbosch (Buscodensis) in Antwerpen, Frederik Hondebeke (Canirivus) in Delft, Willem de Volder (Gnapheus) in 's-Gravenhage, Johannes Sartorius in Amsterdam en Noordwijk, Hinne Rode in Utrecht, Gerardus Listius in Zwolle; of hoge ambtenaren, zoals de Brugse stadspensionaris Frans van Craneveld, de advocaat van de officialiteit van het aartsdiaconaat Brussel Jan der Kinderen. de advocaat van het Hof van Holland Cornelius Hoen en de stadssecretaris van Antwerpen Cornelis de Schryver (Grapheus).

Grapheus (geboren in Aalst in 1482) biedt ons de gelegenheid op die individuele ontwikkeling in te gaan. Hij had op een bepaald ogenblik het geschrift *Over de christelijke vrijheid* in handen gekregen, dat vele jaren tevoren was opgesteld door Johan Pupper van Goch, die in 1475 als rector van het Augustinessenklooster van Mechelen was gestorven. Pupper van Goch stelde duidelijk de Bijbel boven de kerkelijke traditie en zag in het monnikenwezen beslist geen hogere levensvorm die boven de lekenstaat stond. Grapheus gaf het teruggevonden traktaat in de lente van 1521 uit. In zijn inleiding sprak hij met geestdrift over de wijsheid die Christus ook aan leken schenkt. Hij verkondigde dat het evangelie herboren was en dat Paulus opnieuw tot leven was gekomen dankzij de geschriften van Luther en zijn volgelingen. Elk van de boeken van Luther bezat Grapheus reeds kort na hun publicatie. We zagen al dat hij, nog steeds in de lente van 1521, een ervan aan Albrecht Dürer gaf.

Op dat ogenblik verbleef prior ***Jacob Praepositus*** van het Antwerpse Augustijnenklooster in Wittenberg om er te promoveren. Zijn vroegere leermeester zag hij er niet, aangezien Luther sinds tegen hem de rijksban was uitgesproken, ondergedoken leefde op de Wartburg. In de late zomer van 1521 kwam Praepositus naar Antwerpen terug. Vol vuur ging hij daar preken tegen de aflaathandel die door Italiaanse kooplieden in Antwerpen was gepacht. Maar op 7 december moest hij een verhoor ondergaan, waarna hij voor verdere berechting naar Brussel werd overgebracht. Ook stadssecretaris Grapheus kwam in januari 1522 in de gevangenis terecht. Praepositus bezweek onder de bedreiging met de doodstraf. Op 9 februari herriep hij in de Brusselse Sint-Goedelekerk zijn prediking. Hij verklaarde er dat hij zeven sacramenten erkende, dat het universeel priesterschap (dus ook voor leken) een dwaling was, dat aflaten wel degelijk zielentroost boden en dat de menselijke wil in staat was verdienstelijke werken te verrichten. Hierna diende hij zich terug te trekken in zijn moederklooster in Ieper voor een bezinningsperiode.

Grapheus herriep op zijn beurt zijn gunstig oordeel over Luther in april 1522, eerst op een schavot op de Grote Markt in Brussel, vervolgens vanaf de kansel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen. Pas in 1540 werd hij in zijn functie van stadssecretaris hersteld. Tot zijn dood in 1558 bleef hij verder binnen de kerkelijke perken.

Luther was diep teleurgesteld over Praepositus' herroeping. Maar de prior herwon diens achting toen hij, zodra hij weer mocht preken, opnieuw de nadruk legde op de unieke betekenis van Christus. Al in mei 1522 werd hij in Antwerpen eens temeer gearresteerd. Met de hulp van een minderbroeder ontsnapte hij in juni. Hij week uit naar Wittenberg en zwierf vervolgens enige jaren door Duitsland. In 1562 overleed hij als Luthers predikant in Bremen.

In 1521 was Praepositus als prior van het Antwerpse klooster vervangen door Hendrik van Zutphen, ook een in Wittenberg gevormde kwekeling van Luther. Als prior van het Augustijnenklooster van Dordrecht kwam hij door zijn verdediging van Luther in botsing met de dominicanen aldaar. Dat gaf aanleiding tot zijn verbanning. Hij vertoefde vervolgens

enige tijd in Wittenberg, om daarna Praepositus in Antwerpen op te volgen. In september 1522 werd ook hij wegens Lutherse prediking gearresteerd. Door een oploop van sympathiserende dames (een 'groot rumoer van quade Wijffs') bevrijd, vluchtte hij eveneens naar Bremen, waar hij de Hervorming doorvoerde. Hij preekte op verschillende plaatsen, tot hij in 1524 werd vermoord in Heide in Ditmarschen.

Een gemeenschap zoals de Antwerpse Augustijnen-eremieten, die zich zo hardnekkig aan Luthers kant opstelde, was voor de overheid onaanvaardbaar. Al op 6 oktober 1522 nam ze de opvolger van Hendrik van Zutphen, prior ***Lambert van Thorn*** (over wie nieuwe bijzonderheden te lezen zijn in het verhaal van de Brusselse nieuw- gezinden, volgend hoofdstuk), met vijftien ordegenoten gevangen. De volgende dag liet ze het gebouw ontwijden en definitief sluiten. Het zou later tot op de grond worden afgebroken. Dertien Augustijnenbroeders herriepen hun uitlatingen, maar de prior en twee confraters weigerden en werden voor verder onderzoek door Leuvense theologen naar Brussel overgebracht. Het dispuut ging vooral over de aflaat, de betekenis van het vagevuur en van de eucharistie.

Toen twee broeders volhardden stond het vonnis dat door de burgerlijke overheid moest worden geveld vast. Op 1 juli 1523 werden ze op de Grote Markt ontwijd. Daarna zijn Hendrik Voes en Jan van Esschen op de brandstapel gedood. Een kroniekschrijver doet het verhaal: 'In 't selve jaer op den jersten doch der maent van julio. Soe wordden te Bruessele op de marct voer der stadthuys op eene groote stellinghe, die aldaer doen tertijd gemaect was, gedegradeert ende ontwijdt drye priesters van der oirdenen van Sinte Augustyne, die welcke van Antwerpen te Bruessele gebrocht waeren, die welcke gecondemneert waeren te stervene metten viere ende brande: daer alf de twee aen eenen staeck al levende tot polvere verbrant waeren op de selve merct voer het broothuys aldaer, want sie huere opinie van Lutherie aft ketterye daer mede zy beticht waeren nyet afgaen noch oyck revoceren en wilden. Ende de twee voirseyde persoonen aenden staeck gebonden synde om te verbrandene, hebben sy God gelooft ende gebenedyt, lesende overluut: Te Deum laudamus, ende singende in den Latyne noch eene litanye: *Hec est crux sanctis diu a me desiderata, etc*. Ende alsoe henlieden verbliedende, haeckende nae de doot, daer doere dat de gemeynte ende vele lieden van Bruessele siende dese voorseyde justicie seere hen waeren verwonderende ende grootelycken onder malcanderen murmurerende, want de gemeyne fame was gaende dat se (als) goeden kersten (Christen) menschen waeren gestorven.'

Bij de mare van hun trieste lot richtte Luther zich in een brief tot 'die Christen ym Nidderland'. 'Gij moogt de eersten zijn die om Christus' wil thans schande en schade, angst en nood, gevangenschap en gevaar lijdt, en die nu zo rijk in vruchten en sterk geworden zijt dat gij het ook met uw eigen bloed begoten en bekrachtigd hebt. Bij u immers hebben de twee edele kleinodiën van Christus, Hendrik en Jan, hun leven gering geacht, opdat Christus en zijn Woord geprezen zouden worden. God zij geloofd en in eeuwigheid geprezen dat wij het beleefd hebben echte heiligen en werkelijke martelaren te zien en te horen.' Aan de marteldood van de twee monniken wijdde Luther zijn eerste lied: *Eyn newes lyed wyr heben an, das wald got unser herre...*

Buiten het Augustijnenklooster van Antwerpen stonden ook die van Dordrecht, Doornik en Gent in meer of mindere mate onder Lutherse invloed. Ze behoorden tot de tak van Luthers eigen voormalige klooster, namelijk de Saksische observantiecongregatie (het zogenoemde Vicariaat). Prior ***Melchior Miritsch*** van Gent, een Duitser, had net als zijn Antwerpse confraters bij Luther gestudeerd. Diens leer werd in Gent, volgens een bericht van nuntius Aleander uit januari 1521, openlijk verkondigd als de leer van Paulus, ja zelfs als de leer van Christus. Miritsch probeerde de binding met Wittenberg te bevorderen door jonge broeders naar de universiteit aldaar te sturen. In de Wittenbergse matrikels komen in 1520 en 1521 de namen voor van drie Gentse Augustijnen: Maarten Berlin, Joris Lechard en Jan Blanckherdt. Lang niet iedereen van de communauteit was het echter met die strekking eens. De tegenstellingen tussen de aanhangers van de Saksische observantie en de meer traditioneel gerichte conventuelen werden er maar scherper door. De Gentse prior zag zich

genoodzaakt Luther met de lippen te verloochenen. Uiteindelijk vond hij het veiliger zich uit de voeten te maken. Reeds in 1522 was hij als prior werkzaam in Maagdenburg, waar hij met succes de invoering van de Reformatie bewerkstelligde. Op 23 november 1522 werden de kloosters van Gent, Edingen, Dordrecht en Haarlem door toedoen van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk losgemaakt van de verderfelijk geachte Duitse observantie en verenigd in een afzonderlijk vicariaat, onder leiding van Jan van Mechelen, prior van Dordrecht. Antwerpen afgeschaft, vier andere kloosters in de pas gedwongen, onwilligen hard aangepakt: aan de sympathiserende ordebroeders van Luther in de Nederlanden leek in 1523 wel voorgoed het zwijgen te zijn opgelegd.

We zagen al dat op plaatsen als Antwerpen en Gent de brandstapels vroeger voor boeken rookten dan voor mensen. Vanaf het begin is de verspreiding van reformatorische ideeën via de drukpers gegaan. Al in september 1520 begon Nicolaas de Grave in Antwerpen met het publiceren van enkele boekjes, waarschijnlijk vertaald door Praepositus. Zowel Michiel Hillen van Hoochstraten in Antwerpen als Jan Seversz. in Leiden drukten snel boeken van Luther na. In Antwerpen zijn in de jaren 1520-1522 minstens twaalf Latijnse en tien Nederlandse uitgaven verschenen. Bij Luthers dood in 1546 waren er in de Nederlanden zo'n 85 eigen edities van door hem geschreven werken te tellen. Driekwart daarvan was in vertaling, zodat Luther hier stilaan ook in brede kring kon worden gelezen. Alleszins werd het drukken van ketterse werken in de loop der jaren steeds gevaarlijker. En toch kon de regering de snelheid waarmee de drukkers werkten niet bijhouden. Om hun verboden waar met een minimum aan risico op de markt te brengen en de censuur te verschalken, namen de drukkers al eens hun toevlucht tot schijnadressen, schuilnamen en antedateringen. Zo zijn niet enkel de tijdgenoten, maar ook latere historici vaak om de tuin geleid en is slechts in recente tijd - dankzij geduldig typografisch onderzoek van ervaren bibliografen - hun ware identiteit aan het licht gekomen.
Opvallend talrijk waren in die jaren de Bijbeluitgaven. Vanzelfsprekend waren ook de middeleeuwers al vertrouwd met de Schrift en geen boek was van bij de aanvang van de boekdrukkunst zo verspreid als de Bijbel. Toch kwam de stroom van voor het volk bedoelde vertalingen pas vanaf de jaren twintig van de 16de eeuw op gang. Oorspronkelijk waren het kleine boekjes met een of meer evangelies. Met zijn vertaling van de Bijbel en zijn oproep aan eenieder om er persoonlijk de heldere boodschap van Gods bedoelingen in te lezen maakte Luther een einde aan het monopolie van geleerde theologen om de Schrift te interpreteren. De Bijbel in de volkstaal gaf hij als boek een zodanige plaats in het geloofsleven dat ze met de positie van het kerkinstituut kon wedijveren.

Van Luthers uitgave van het Nieuwe Testament verscheen de eerste Nederlandse bewerking in 1523 bij Adriaen van Berghen in Antwerpen. Hans van Ruremond gaf in 1525 een vertaling uit van het Oude Testament, waarin reeds rekening werd gehouden met Luthers nog aan de gang zijnde uitgave. In 1526 kwam voor het eerst een volledige Bijbel uit. Het was de beroemde Liesveldt-Bijbel, zo genoemd naar de Antwerpse drukker ***Jacob ban Liesveldt*** die hem bezorgde: een mooi uitgevoerde schitterend geïllustreerd foliant, waarin de vertaling van Luther gevolgd werd voor zover die op dat moment voorhanden was. De drukker werd in 1545 onthoofd, omdat een toen door hem verzorgde Bijbeluitgave ketterse aantekeningen bevatte.

Al in 1528 was zijn stadsgenoot Willem Vorsterman met een minstens even mooie Bijbeluitgave voor de dag gekomen. Alhoewel de titelbladzijde en het voorwoord aangaven dat dit een goede katholieke editie was, vertaald uit de officiële Vulgaat, kwam de onderlegde lezer al vlug tot de slotsom dat dat slechts schijn was. Al in de voorrede waren hele stukken van Luthers proloog tot diens Bijbelvertaling overgenomen en verder hadden de bewerkers gebruik gemaakt van zeer ketterse vertalingen.

IJverige boekhandelaars zorgden ook buiten Antwerpen, Leiden of Amsterdam voor verkoop en verspreiding van de Lutherse geschriften. Zo werden in Gent begin 1522 ketterse boeken in beslag genomen bij de boekbinders-verkopers Jan Ryckaert en Gillis van de Walle. De geconfisqueerde waar werd daarop in het openbaar verbrand.

In Augustus 1523 kwamen nog eens twee Gentse boekbinders in aanraking met de justitie: Michiel Neetezoone en Jan van den Steene, die werk van Luther hadden gekocht en met anderen over de nieuwe leer hadden gesproken. Zij werden voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen, een straf die echter na voldoende blijken van berouw weer werd ingetrokken. Nog bleven er verdachte boeken te koop in de winkel van Sander Huubert. Een huiszoeking in 1536 bracht zoveel bezwarend materiaal aan het licht dat de boekverkoper een strenge straf niet meer kon ontlopen: het werd terechtstelling op de brandstapel, waarvan de voltrekking op 16 juni 1536 gebeurde vlakbij het Gravensteen op het Sint-Veerleplein, tegelijk met de verbranding van de in beslag genomen boeken. Soortgelijke processen werden gevoerd tegen boekhandelaars in Brugge, Ieper, Duinkerken en Sint-Winoksbergen (Bergues).

De gretigheid waarmee drukkers en boekhandelaars zich op die nieuwe 'producten' wierpen, mag al symptomatisch zijn voor hun persoonlijke overtuiging, ze zegt vooral iets over de sterk groeiende afzetmogelijkheden van druksels in de volkstaal. In een nog steeds overheersende orale cultuur werden die teksten verspreid via het gesproken woord, in huisbijeenkomsten waar de beste aanwezige lezer ze voorlas aan de anderen, en in openluchtsermoenen waar vaak anonieme predikers de boodschap van het evangelie uiteenzetten voor een geïnteresseerd publiek.

Het kan geen verbazing wekken dat keizer Karels vroegste plakkaten tegen de ketterij in de eerste plaats tegen de verdachte boeken waren gericht. Ze werden als staatswetten in de verschillende gewesten en steden van kracht. Het eerste plakkaat was slechts de officiële afkondiging van het edict van Worms in de Nederlanden. Luther was in de rijksban gedaan en zijn boeken moesten verbrand worden; ze mochten niet verkocht of gelezen worden (8 mei 1521).

Op 24 september 1525 werd de wet verscherpt door alle openbare en geheime vergaderingen te verbieden en door de verplichting om verdachte boeken in te leveren. Het epistel en het evangelie in de zon- dagmis mocht men niet langer commentariëren. Een gedeelte van die bepalingen werd op 17 juli 1526 herhaald. Op het bezit van verboden boeken werd verbanning gesteld. Speciaal de geestelijkheid en de schoolmeesters werden nu geviseerd: zij moesten zich ervoor hoeden - de enen op de preekstoel, de anderen in de klas - gebruik te maken van verdachte boeken of de dwalingen te behandelen. Een nieuwe koers bracht het plakkaat tegen de Lutheranen van 14 maart 1527, dat op het bezit van ketterse boeken en het aanhangen van de nieuwe religie in principe de doodstraf stelde. In steden als Brussel, Leuven, Brugge, Ieper, Kortrijk, Gent, Hulst, Turnhout, Zierikzee, Middelburg, Leiden, Delft, Utrecht en Amsterdam kan men goed vaststellen dat in de maanden na de uitvaardiging van dit plakkaat de vervolging voor het eerst systematisch werd aangepakt. Die repressiegolf hield aan tot 1531 en leidde op verschillende van die plaatsen tot de eerste ketterterechtstellingen.

Door die vervolgingen is het de regering grotendeels gelukt het Lutheranisme bij de *intellectuelen* te onderdrukken. Zij, als enkelingen, waren het inderdaad geweest die naar reformatie streefden. Nergens blijkt dat de burgerij, nog wel de meest zelfstandige bevolkingsgroep, als geheel in grote mate met Luther instemde. Tot afscheiding van de bestaande Kerk en het vormen van een onafhankelijke 'tegenkerk' waren de evangelische dissidenten nog niet gekomen. Op zon- en feestdagen bleven bijvoorbeeld de nieuwgezinde Brusselaren gewoon de mis bijwonen. Zij wilden niet verder gaan dan met elkaar in een huis bijeen te komen om er een predikant te beluisteren of elkaar voor te lezen uit religieuze geschriften. Hierdoor hebben ze zich aangepast aan de eigen situatie in de Nederlanden, waar de evangelische beweging - in tegenstelling tot het Duitse Rijk - in voortdurende strijd was met de vervolgende overheid en de Kerk van Rome. Voor Luther kon de hervorming van de kerk alleen plaatsvinden wanneer de overheid daarvoor gewonnen was en ze evangelische predikanten in het openbaar toeliet. Was dat niet het geval, dan had men slechts de keuze tussen uitwijking of bijeenkomsten in de beslotenheid van het huis. In zijn gehoorzaamheid aan de overheid ging Luther tot het uiterste. Volgens hem moest de

koninklijke vrijheid van de gelovigen hen in staat stellen om zich te schikken naar de talloze onchristelijke geboden en wetten van paus, bisschoppen, kloosters en vorsten.

Al hebben de intellectuelen uiteindelijk ingebonden, toch slaagde de overheid er niet in de ketterij uit te roeien bij het gewone volk, dat minder kwetsbaar was dan priesters die preekten, geleerde schoolmeesters die les gaven, kunstenaars die in hun werken allusie maakten op de nieuwe ideeën, drukkers die ketterse geschriften op hun persen legden. In die groep van eenvoudigen waren er geen hoge intellectuele discussies.

Onder hen kregen wel de dweperige sekten, die vanuit Zuid-Duitsland in de Nederlanden waren binnengebracht, gemakkelijk aanhang. Zij kenden zich het recht toe als waarheid te verkondigen wat Gods Woord hun leerde. Zij vergaten vooral de Apocalyps niet en spraken van de komst van een nieuw Godsrijk op aarde, waarin de mensen gelukkig zouden zijn. Zij meenden ook dat de doop op het geloof moest volgen en verwierpen daarom het kinderdoopsel.
Hier komen we dan terecht bij het Doperdom, dat omstreeks 1530 in de Noordelijke Nederlanden aanhang vond, maar na 1535 ook in Vlaanderen en Brabant een tijdlang de *overheersende protestantse richting* zou worden. Tegenover de slechts vaag te omschrijven, brede evangelische beweging met haar kritiek op de sacramenten en de Kerk, was het Doperdom vanaf het begin veel duidelijker geprofileerd en veel radicaler: de aanhangers verkondigden niet alleen hun leer, zij voerden ook uit wat zij preekten. Pas die Dopers zouden met de bestaande Kerk breken. Een strikte discipline hield hen afgescheiden van de verdorvenheid van de buitenwereld en verschafte hun een schild van geheimhouding. In hun aparte groepen hadden ze een eigen bediening van sacramenten, maar zonder veel formele kerkelijke organisatie.

Pas veel later zou het Calvinisme tot de instelling van een goed georganiseerd eizen kerkverband overgaan. De Calvinisten waren de eerste hervormden die een volwaardige tegenkerk oprichtten. Zij aanvaardden het recht van verzet tegen een tirannieke vorst en gingen dan ook een belangrijke rol spelen in de Nederlandse Opstand regen koning Filips II van Spanje.

Alleen in Antwerpen bleef er een ***Lutherse kern*** voortleven, met voornamelijk Duitse kooplui en 'Oosterlingen' (handelaars uit Noord-Duitse kuststeden ten oosten van Hamburg). Tot echte kerkorganisatie kwamen ze echter niet, omdat Luther zelf daar tegen was. In maart 1531 vroeg men hem uit Antwerpen hierover om raad. De 'Kerkhervormer verwierp de gedachte aan huiskerken resoluut. 'Men moet,' zo zei 'Luther, 'in stilte thuis godsdienstoefeningen houden of anders het land verlaten naar plaatsen waar Gods Woord zuiver wordt gepredikt.'
De Lutheranen hielden zich lange tijd aan dat advies. Pas in de periode van ontreddering in het landsbestuur na het woeden van de Beeldenstorm in 1566 gingen ze over tot organisatie, maar dan op basis van de confessie van Augsburg (1555). Matthias Flacius, afkomstig uit Illyrië aan de Dalmatische kust, was toen de centrale figuur. Door toedoen van twee voorname Brusselaren, Frans Alaert (Alardus) en de gewezen dominicaan Balthazar Houwaert, broer van de bekende dichter Jan Baptist Houwaert, vonden nu ook Antwerpse autochtonen tijdelijk weer aansluiting. Alhoewel de Lutheranen tijdens de confrontatie met de Calvinisten in de lente van 1567 onvoorwaardelijk de kant van de wettige overheid kozen en bijgevolg op enig begrip durfden rekenen, werd op 10o april 1567 alweer een einde gemaakt aan de openlijke uitoefening van hun religie.

De Pacificatie van Gent (1576) bracht een herleving, maar na de val van Antwerpen in 1585 liep de geschiedenis van het Lutheranisme in de Scheldestad definitief ten einde. De Antwerpse kerk werd bijna in haar geheel overgeplant naar Amsterdam. Een aantal Lutherse families van Amsterdam kunnen tot vandaag hun stamboom laten opklimmen tot aan hun Antwerpse afkomst.

D. MARTINUS LUTHERUS
Redux ex Pathmo
Wittebergam A. 1522.

2. Een selecte club Lutheraanhangers in Brussel[255]

De kunstenaarselite rond Bernard van Orley en Pieter de Pannemaeker

Bernard van Orley, de bekende hofschilder van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, kreeg op Witte Donderdag 18 april 1527 merkwaardig bezoek in zijn woning in de Brusselse Sint-Gorikswijk. In het grootste geheim bracht een dienaar van koning Christiaan II van Denemarken er een persoon binnen die hij in Antwerpen was gaan halen. De vreemdeling had zich voor onderweg een baard aangemeten en droeg een Spaanse kapmantel om niet herkend te worden. Zodra beide mannen stiekem waren binnengelaten, kregen ze een hartelijke ontvangst. Bernard van Orley kende de hoveling uit de tijd dat hij een schilderij had gemaakt van koning Christiaan en diens vrouw Isabella van Oostenrijk, een zus van keizer Karel v. Nu was de Deense koning uit zijn land verdreven en had met vrouw en hofhouding een onderkomen gevonden in Lier en in Brussel. Het gezelschap was evenwel een bron van veel ergernis. Tijdens een bedeltocht bij Duitse rijksvorsten hadden de vorstelijke echtelieden in Wittenberg het trouwfeest van Maarten Luther en Katharina von Bora bijgewoond en ze waren vervolgens toegetreden tot de Lutherse leer. Zelfs als asielzoeker in het Brabant van zijn zeer katholieke zwager Karel V hield Christiaan II niet op zich in woord en daad als overtuigd Lutheraan te gedragen.
Tegen die achtergrond is de koninklijke steun aan de tweede heimelijke bezoeker op Witte Donderdag 1527 te verklaren: het was Nicolaas van der Elst, Brusselaar van geboorte en voormalige pastoor van de Antwerpse Sint-Jacobskerk, die sinds een drietal jaar actie voerde als prediker van de evangelische leer. Al onmiddellijk na zijn aankomst hield hij in het huis van Van Orley een vermaning voor een groep bijeengeroepen belangstellenden. Ze duurde ruim drie uur en was pas omstreeks middernacht afgelopen.

Van Goede Vrijdag tot paasmaandag 1527 preekte de ex-priester twee keer per dag in een aantal andere kunstenaarshuizen in de buurt van de Sint-Gorikskerk. Bij tapissier Pieter de Pannemaeker was er zoveel volk dat de bijeenkomst in de tuin werd gehouden. Een collega van De Pannemaeker, meester-tapijtwever Christiaan der Moyen, hield er een collecte ten voordele van de Antwerpse Augustijn Lambert van Thorn, die in Brussel gevangenzat op verdenking van ketterij. In totaal werden de negen vermaningen beluisterd door zo'n vijftig belangstellenden, wier namen en identiteit ons vrij nauwkeurig zijn overgeleverd. Een groot deel van de artistieke elite van Brussel was erbij, namelijk 24 tapijtwevers, onder wie alle grote tapissiers van de

stad, 10 schilders, met naast Bernard van Orley onder meer ook Jan van Coninxloo, Jan Tseraerts en een zekere 'meester Quinten inde Zak', en verder de bekende glasschilder Nicolaas Rombauts. Het zijn allemaal namen van topartiesten die door de kunsthistorici als de grote vernieuwers van de (Zuid-)Nederlandse kunst in de geest van de renaissance worden beschouwd.

De huisbijeenkomsten zouden allicht geheim - en dus ook voor ons onbekend -gebleven zijn, als niet het jeugdige dienstmeisje van tapissier Hendrik Tsas was gaan klikken bij de parochiepriesters van Sint-Goriks. Via de deken van Sint-Goedele kwam vanaf 25 april 1527 een gerechtelijke enquête op gang, geleid door geloofsonderzoeker Nicolaas Coppin en enkele raadsheren van het hoge provinciale justitiehof, de Raad van Brabant. Er volgde vanaf begin mei een hele reeks arrestaties.

Schilder Bernard van Orley was op 4 mei de eerste die aan een verhoor werd onderworpen. De amman van Brussel kreeg lucht van een plan om tijdens een volksoproer de gevangenen met geweld te bevrijden. Misschien was het beraamd door de vele tientallen tapijtwerkers, die zich na de arrestatie van hun meesters in hun broodwinning bedreigd zagen. De schuttersgilden werden dringend onder de wapens geroepen. Een sterke politiemacht patrouilleerde de hele nacht rond het stadhuis en in de straten waar de huizen

[255] Hoofdstuk 3

van de gedetineerden stonden. Maar de gevreesde incidenten bleven uit. De onderzoeksrechters werkten verbazend snel. Al na minder dan anderhalve maand was het proces afgewikkeld. Bij vonnis van de Raad van Brabant van 15 juni 1527 moesten de voornaamste beschuldigden een fikse boete betalen, terwijl van sommigen daarbovenop een deel van hun bezittingen in beslag werd genomen. De huizen waar de preken waren gehouden werden verbeurd verklaard. Alle schuldigen kregen het verbod gedurende een aantal jaren Brussel te verlaten. Pieter de Panne maeker en Bernard van Orley waren al op 1 mei 1527 voorlopig geschorst als hofkunstenaars van Margaretha van Oostenrijk. Ze verloren hun prestigevolte benoeming spreken nu formeel (maar blijken al vanaf omstreeks 153o opnieuw voor het hof te hebben gewerkt).

Dankzij het ophefmakende proces is er over de evangelische bijeenkomsten in het Brusselse milieu van kunstenaars en intellectuelen tijdens de Goede Week van 1527 veel informatie bewaard. Door ze te confronteren met talrijke andere verspreide bronnen zijn wij in staat ons een vrij goed beeld te vormen van de wijze waarop de nieuwe predikante godsdienstige ideeën hier in die tijd ingang hadden gevonden.

De levensloop van een van de spilfiguren, ***Nicolaas van der Elst,*** is daartoe een goede leidraad. Nicolaas van der Elst, geboren in Brussel omstreeks 1493, liet zich op 3o Augustus 1508 inschrijven aan de universiteit van Leuven. In het register staat zijn naam bij *divites,* d.i. de rijke studenten. Met zijn diploma van baccalaureus in de theologie had hij goede uitzichten op een interessante kerkelijke carrière. Daarover is er aanvankelijk niets bekend, tot hij als jonge dertiger het ambt van parochiepriester van een Antwerpse stadskerk verwierf, die van Sint-Jacobs. De kerk was toen in volle opbouw, naar de plannen van de beroemde Brabantse bouwmeesters Domien en Herman de Waghemakere en Rombout Keldermans. Vlak bij de parochiekerk, in de Eikenstraat, vond in maart 1524 een geheime protestantse bijeenkomst plaats van wel veertig personen, onder leiding van ene Adriaan 'de schilder'. In die dagen kwam ook pastoor Van der Elst zelf voor het eerst in opspraak. Het kwam de theologen van de Leuvense universiteit ter ore dat hij in zijn druk bijgewoonde vastensermoenen van 1524 verdachte leerstellingen verkondigde. Professor Ruard Tapper, als theologisch adviseur gespecialiseerd in processen tegen ketters, was belast met het onderzoek. Met vaderlijke vermaningen wist hij de priester ertoe te bewegen in Leuven voor de voltallige theologische faculteit zijn dwalingen te gaan afzweren.
Maar wat ze spoedig daarop alweer vernamen over de pastoor en zijn activiteiten verontrustte de Leuvense theologen ten zeerste. Bij bijzondere missive naar Antwerpen vroegen ze de tussenkomst van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw. De Antwerpse kanunniken moesten onverwijld een einde maken aan de ketterse preken in Sint-Jacobs, en zich daarbij terdege hoeden voor het gevaar door de woorden van de predikant zelf in dwalingen te worden gestort. De vrees van de Leuvense theologen was niet ongegrond. De faam van Van der Elsts vastensermoenen van 1524 was zelfs tot in Brussel doorgedrongen. Om ze te gaan beluisteren deed een groep van enkele Brusselse gezinnen tot zes keer toe de tocht naar Antwerpen. Onder hen bevonden zich toen al de schilder Bernard van Orley en zijn gezin, en verder een aantal familieleden van de pastoor. Nicolaas van der Elst was inderdaad de neef van zowel meester- tapijtwever Hendrik Tsas als van de vrouw van Pieter de Pannemaeker. De bronnen spreken verder van 'nae maescap', nauwe verwantschap met meester-tapijtwever Pieter de Kempeneer.

Tengevolge van zijn onorthodoxe preken werd Van der Elst uit zijn pastoorsambt van de Antwerpse Sint-Jacobskerk ontheven. Hij was zeker geen alleenstaand geval. Er waren in die tijd wel meer 'Lutherende' priesters, over wie landvoogdes Margaretha van Oostenrijk zich vanaf 1524 aanhoudend zorgen maakte. Tegen hen was het ketterplakkaat van 24 september 1525 gericht. Het heette daarin: 'Veel predikanten, religieuzen en andere geestelijken veroorloven zich op de preekstoel de dwaling van Luther en zijn aanhangers, alsmede de ideeën van genoemde veroordeelde ketters en ketterijen te verhalen. Daardoor brengen ze de herinnering van de mensen in verwarring en praten ze hun ideeën in het

hoofd waaraan dezen tevoren nooit gedacht hebben of waarvan ze nooit eerder gehoord hebben.'

Na zijn afzetting trok Nicolaas van der Elst naar de Lutherstad Wittenberg. Hij was er samen met de bekende Gerard Geldenhouwer uit Nijmegen, eveneens een 'Lutherende' geestelijke. Die laatste had voor zijn reis en zijn persoonlijke introductie bij Luther ondersteuning gekregen van koning Christiaan II van Denemarken. Misschien moet ook in het geval van Van der Elst aan die koninklijke sponsor worden gedacht. In Wittenberg heeft Nicolaas naar eigen zeggen 'die lessen van Luyter selver gehoort'.

Samen met Geldenhouwer was hij op 27 oktober 1525 op bezoek in Torgau, ten zuiden van Wittenberg, in de residentie van de keurvorst Johann van Saksen. Johann was de zoon van de pas overleden Frederik de Wijze, de grote begunstiger van Luther. In Saksen heeft Nicolaas allicht ook Luthers vriend Philipp Melanchton ontmoet.

Een fan van Melanchton was schout Jan Hubrechtsz. van Amsterdam. Bij hem ging de Antwerpse ex-priester na zijn terugkomst in de Nederlanden logeren. De geleerde wetsdienaar, licentiaat in het kerkelijk en burgerlijk recht, nodigde bij die gelegenheid een aantal geïnteresseerden uit om getuige te zijn van tafeldiscussies over de Schrift. Sommige goede katholieken die Van der Elst aan de Amsterdamse schoutsdis bezig hadden gehoord, bestempelden hem later als 'eenen man vol erreuren ende dwalinghen'.
Uiterlijk in de herfst van 1526 was Nicolaas weer in Antwerpen-misschien wel opnieuw in het gezelschap van zijn reiskompaan Gerard Geldenhouwer, die immers net in 1526-1527 enige tijd ondergedoken leefde bij de reeds genoemde Antwerpse stadssecretaris Cornelius Grapheus. De handelaar in fijne waren Hubrecht Sternaer, een van de Luthersgezinden van Brussel, zei dat hij op Bamismarkt (1 oktober) 1526 in Antwerpen, ten huize van Pieter Froymont In de Witte Lelye, met Van der Elst had gegeten. Het etentje werd herhaald rond Kerstmis 1526. Het blijkt dat daar toen de eerste afspraken zijn gemaakt om tijdens de daaropvolgende vastentijd in Brussel te komen preken. Voor de organisatie van een veilige overkomst stelde een hofdienaar van koning Christiaan zijn diensten ter beschikking.

Tijdens hun ontmoeting in Antwerpen had Nicolaas van der Elst aan Hubrecht Sternaer twee boeken meegegeven naar Brussel. Een ervan was de *Summa der godliker scriftueren. Oft een duytsche theologie.* De Brusselse schilder Valentijn van Orley, vader van Bernard, werd later in het bezit bevonden van zo'n exemplaar. Het was een bewerking in de volkstaal van het Latijnse *Oeconomia christiana*, van een nog niet met zekerheid gekende auteur, die evenwel in veel opzichten schatplichtig was aan Luther. Het geschrift stelde zich tot doel voor een breed publiek een samenvatting te bieden van het evangelische geloof en de mensen te leren hoe zij volgens de voorschriften van het Nieuwe Testament moesten leven. Daartoe werd het lezen van de Bijbel aanbevolen. In de Nederlandse vroeg-reformatorische literatuur was het boek enig in zijn soort. In de geest van Luther staat de overtuiging centraal dat *alleen het geloof rechtvaardigt en dat de mens zich niet op zijn eigen gerechtigheid kan beroepen.* De Summa wijst de verdienstelijkheid van goede werken af en relativeert de betekenis van de kerkelijke instellingen, maar blijft zich toch bewegen binnen de Kerk. Over de eucharistie zegt het boek weinig en het beschouwt het bijwonen van de mis overigens nog als een normale praktijk.

Het heeft er alle schijn van dat juist dat ideeëngoed sterk leefde in de Brusselse kunstenaarskring. Dat kan bijvoorbeeld mee verklaren waarom de groep gewoontegetrouw wel eerst naar de mis ging alvorens de sermoenen van Van der Elst te beluisteren. In zijn vermaningen in de privéhuizen in Brussel tijdens de goede week van 1527 is Nicolaas zelf evenwel een stap verder gegaan, in het bijzonder inzake de mis en het altaarsacrament. Over de inhoud van zijn preken zijn we slechts indirect geïnformeerd, namelijk door wat de toehoorders ervan onthouden hadden en wat ze, na hun arrestatie, tijdens de verhoren er nog van wisten (of wensten) te vertellen.

Nicolaas van der Elst begon de bijeenkomsten in de Sint-Gorikswijk steeds met het voorlezen van een passage uit het Evangelie of uit een psalmboek. Al in de eerste vermaning ten huize van Bernard van Orley sneed hij de kwestie van het Avondmaal

aan. Hij zei dat de apostelen het ware lichaam van Christus hebben ontvangen, Judas daarentegen niets dan een stuk brood. Bernard van Orley 's vrouw interpreteerde dat in haar eigen woorden als volgt: 'Zij die tot Onze Heer gaan zonder berouw over hun zonden of met het inzicht nog te zullen zondigen, ontvangen net als Judas enkel een stuk brood en niets anders.'

Hetzelfde thema sneed Van der Elst aan in zijn vermaning op Pasen bij Pieter de Pannemaeker. 's Morgens had hij samen met enkele leden van zijn gehoor de mis bijgewoond in de naburige Sint-Nicolaaskerk. Hij verwachtte daar in het sermoen van vice-pastoor Jan van Bergheyt de Hamalia een aantal welgevallige dingen te horen, aangezien men van die predikant dacht dat hij sympathiseer de met de nieuwe denkbeelden. De preek beviel Van der Elst evenwel niet: Bergheyt bleek een aantal opvattingen uit vroegere sermoenen weer te hebben verlaten. In zijn eigen namiddagvermaning zei Nicolaas tot degenen die 's morgens te communie waren gegaan: 'Gij gaat naar Onze Heer, ja tot Onze Heer, gelooft gij dat Onze Heer daar in een stukje brood komt? Hij zit aan de rechterkant van Zijn Vader en zal daar blijven zitten tot de Laatste Dag. Maar wie bij het ontvangen van een stuk brood op de passie van Onze Heer denkt en het ontvangt in de juiste gesteltenis om het lichaam van Onze Heere in de geest te ontvangen, heeft Zijn waarachtig lichaam ontvangen.' Laatdunkend voegde hij daaraan toe: 'De mis mag men terecht mis heten, want het is inderdaad gemist en het is allemaal een geldzaak.'

Een non zei dat ze zijn uitspraken over het altaarsacrament nog niet goed begreep. Van der Elst toonde daar begrip voor omdat het inderdaad niet simpel was, maar vond dat de meeste andere broeders en zusters wél al het goede inzicht hadden. Vormelijk achtte hij het verkeerd dat de priesters zich tijdens de mis van de gelovigen afwendden, zodat men niet hoorde wat zij zeiden. De priesters zouden er goed aan doen hun missen in de volkstaal te doen, zoals in Duitsland, opdat men hen zou verstaan.

Over zichzelf zei Nicolaas, *dat hij liever tien keer in 't vuur zou gaan dan nog een mis te doen zoals vroeger.* Hij bedankte de Heere dat Hij hem weggeroepen had uit de dwaling.

Nog over een hele reeks andere onderwerpen sprak hij in zijn vermaningen in Brussel. Hij verwierp de bemiddelaarsrol van Onze-Lieve-Vrouw en van de heiligen, die men dus niet behoorde te vereren. Hij liet zijn misprijzen blijken voor de geestelijke staat. Vooral de monniken moesten het ontgelden, omdat ze de mensen 'met subtijllheijt' hun geld ontfutselen. De gelofte van zuiverheid die ze afleggen is waardeloos als er geen sprake is van echte zuiverheid. En verder stelde hij: 'Het biechtsacrament dient tot niets, men moet in eigen hart biechten tot de Heere. De vasten is niet ingesteld door de Heere. Er is geen enkel onderscheid in de spijzen, mits men ze maar met matigheid eet. Men mag dus op vastendagen evengoed vlees eten als op andere dagen, want menselijke geboden kunnen niemand verplichten op straf van doodzonde. Overigens besmet hetgeen in de mond gaat de ziel niet.' Enkele toehoorders pasten die opvattingen in de praktijk toe. Zo hadden ze tijdens de voorbije vasten in gezinsverband ostentatief verboden spijzen, zoals eieren of vlees, gegeten.

Nicolaas van der Elst noemde de pauselijke Kerk *de hoer van Babylon op de zevenkoppige draak.* Dat was een symbolisch thema uit het boek Openbaring, dat zowel in geschrift als in afbeelding gedurende de hele Reformatietijd zeer populair zou blijven. Zulke kleurrijke uitspraken moesten wel bijzonder tot de verbeelding van de aanwezige kunstenaars spreken.

Bij glasschilder Nicolaas Rombauts vond men later spotprenten op de katholieke Kerk, waarop onder meer de paus geketend werd voorgesteld en de kardinalen met gekloven voeten en met horens die door de kardinaalshoed heen staken, of waar aan de ene zijde Christus met de doornenkroon was afgebeeld, aan de andere zijde de triomf van de paus

van Rome. Rombauts had die prenten naar eigen zeggen gekregen van een Zwitserse vriend uit Basel. Van Bernard van Orley zijn uit diezelfde tijd soortgelijke satirische prenten op de roomse Kerk bekend.

Over de goede-week- en paasvermaningen zal onder de toehoorders allicht nog uitvoerig zijn nagepraat. Toen einde april 1527 het gerechtelijk onderzoek begon, was Nicolaas van der Elst zelf al lang weer vertrokken. We vernemen pas een vol jaar later opnieuw iets over hem, namelijk bij zijn arrestatie in Leiden in april 1528, op verdenking lid te zijn van de Lutherse sekte. In het huis waar hij logeerde, pakte de schout van Leiden nog twee verdachten op, de dames Dignum Gerijtsdochter uit Aarlanderveen bij Alphen aan de Rijn en Neeltje Symon Nicolaasdochter uit Utrecht. Tevens nam hij er een aantal ketterse boeken in beslag. Na een eerste verhoor kregen degenen die aan de voormalige pastoor van Antwerpen onderdak hadden verschaft een dagvaarding. Onder hen bevonden zich niet alleen Leidenaars, maar ook burgers van Amsterdam. Het onderzoek breidde zich bijgevolg onmiddellijk uit naar die laatste stad. Daar werden de reeds genoemde schout Jan Hubrechtsz. en verder nog Cornelis Benninck en meester Pieter Colijn gearresteerd. Zowel Benninck als Colijn waren verschillende keren schepen van Amsterdam geweest. Ondanks de nieuwe aantijgingen wist Jan Hubrechtsz. zich eens temeer als schout te handhaven. Pas in 1534 zou hij worden afgezet, en toen hij uiteindelijk in 1540 door het Hof van Holland als ketter werd verbannen, stond bij de redenen van het vonnis nog eens uitdrukkelijk zijn gastvrijheid voor de Antwerpse ex-priester vermeld.
Nicolaas van der Elst zelf zat sinds april 1528 in Leiden in voorhechtenis. Nog voor het proces zijn beslag kreeg overleed hij er, op of omstreeks 25 juli 1528. Hij moet toen ongeveer 35 jaar oud zijn geweest. Vanwege zijn verwantschap met de voorname tapissiers Pieter de Pannemaeker, Pieter de Kempeneer en Hendrik Tsas en als gevormd theoloog heeft Nicolaas van der Elst ongetwijfeld een grote invloed gehad op het Brusselse kunstenaarsmilieu, hoewel hij daar slechts gelegenheidscontacten onderhield.

De echte intellectuele leider van de groep was klaarblijkelijk de jurist ***Jan der Kinderen.*** Hij was een generatie ouder dan Van der Elst en genoot in Brussel groot aanzien als een geleerd en achtenswaardig man. Jan der Kinderen was geboren in Antwerpen omstreeks 1470. Na studies in Leuven in 1485-1490, waar hij in de klasse van de rijke studenten stond geregistreerd, ging hij van 1490 tot 1496 rechten studeren aan de universiteit van Orléans. Zijn beroep van jurist oefende hij uit in de kerkelijke rechtbank van het bisdom Kamerijk, als advocaat van de officialiteit van het aartsdiaconaat Brussel. Net zoals de Antwerpse stadssecretaris Cornelius Grapheus was hij goed geïnformeerd over wat er zich op het religieuze vlak afspeelde in Duitsland. Uiterlijk vanaf 1521 las hij boeken van Melanchton en de Zwitser Johannes Oecolampadius, een medestander van Zwingli Luther en hij schafte zich verder geschriften aan van de reformatoren Philipp Melanchton en Oecolampadius. Medestander van Zwingli in Basel. Als sympathisant van de nieuwe religie trad Jan der Kinderen voor het eerst in de openbaarheid op i juli 1523, ter gelegenheid van de reeds vermelde terechtstelling op de brandstapel van twee Antwerpse Augustijnen-eremieten op de Grote Markt van Brussel. Meester Jan was een van de toeschouwers die vanuit de ramen van de omliggende huizen getuige waren van de executies. Aan omstanders liet hij zich ont- vallen: 'Zoudt gij wel durven oordelen of zij rechtvaardig verwezen zijn om te sterven? Moest ik doodgaan, dan zou ik nog liefst in hun staat sterven.' Iemand had hem daarop gezegd: 'Hoe, meester Jan, soudij dan willen Luthers syn?'

De terechtstelling van Hendrik Voes en Jan van Esschen werd door nog meer leden van de Brusselse elitekring bijgewoond. De reeds genoemde meester-tapijtwever Hendrik Tsas gedroeg zich erg roerig onder de toeschouwers van de ketterverbranding. De twee Augustijnen noemde hij hardop martelaren voor het ware geloof. Ook de jonge twijnverver Hendrik Houwaert vond 'dat die muncken die alhier te Bruessel verbeernt (verbrand) waren, al gestorven waren (als) martelaren.'

Dat waren geen spontane uitspraken in een plotse opwelling. Uit nieuw ontdekte archiefbronnen blijkt immers dat op z'n minst tien leden van de Brusselse groep rond Jan der Kinderen zich het lot aantrokken van ***Lambert van Thorn,*** de overblijvende gevangen Augustijn van het Antwerpse klooster. De prior was in 1523 op het nippertje aan het lot van zijn beide medebroeders ontsnapt, omdat hij bedenktijd had gevraagd. De Brusselaren vormden voor hem een soort comité van ondersteuning. De informatie daarover geeft meteen opheldering over de identiteit en het lot van die nummer drie. Niemand minder dan Erasmus, met zijn bericht dat de aan de vuurdood ontsnapte kloosterling werd teruggevoerd naar een Brusselse gevangenis en er allicht spoedig was gedood, ligt aan de oorsprong van de taaie legende van de kerkermoord.

In werkelijkheid is Lambert nog verscheidene jaren in leven gebleven. Er is immers een proces-verbaal bewaard gebleven van een verhoor dat op 24 mei 1527 door twee raadsheren van de Raad van Brabant van hem werd afgenomen in de Brusselse Steenpoortgevangenis. Lambert van Thorn wordt er beschreven als 'geboren van Thoren vuytten Lande van Ludieke (Land van Luik)', dat is het huidige Thorn bij Roermond. Hij was toen 37 jaar oud, wat zijn geboortejaar op omstreeks 1490 brengt. Volgens het proces-verbaal was hij geprofest in het Augustijnenklooster van Antwerpen. Hij werd daar prior, als opvolger van Hendrik van Zutphen nadat die, bevrijd door een volksoploop, was kunnen vluchten naar Bremen. Als ketter was Lambert in 1523 samen met zijn beide medebroeders uit de geestelijke staat ontzet en gevankelijk naar Brussel overgebracht om er opgesloten te worden in de gevangenis van de Steenpoort. Toen hij na de terechtstelling van Voes en Van Esschen alleen overbleef, hield de overheid zijn lot geheim. Vandaar Erasmus' vermoeden dat hij heimelijk ter dood was gebracht.

Wie wel de ware toedracht kende, was een niet nader bekende broeder Ingel, afkomstig uit Mechelen, maar behorend tot het minderbroedersklooster van Brussel. Hij was het die de Brusselse nieuwgezinden inlichtte over de echte identiteit van de gevangene in de Steenpoort. Volgens broeder Ingel was Lambert van Thorn een goed christen en verdiende hij het in de kerker te worden bezocht door geestesgenoten. Een van zijn trouwste bezoekers was meester Jan der Kinderen. De advocaat van de bisschoppelijke rechtbank voorzag Lambert in de gevangenis van lectuur. Hij bezorgde hem twee 'grote boeken', namelijk een commentaar op de profeet Jesaja van Johannes Oecolampadius en een commentaar op de psalmen van Johannes Bugenhagen. Een andere bezoeker was een zekere broeder Pieter uit Mechelen, die eveneens tot de vervolgde Augustijnen van het klooster van Antwerpen had behoord. Ook hij was een tijdlang gevangen geweest op verdenking van ketterij. Nu hij terug vrij was, speelde hij de rol van verbindingsman tussen het Duits-Zwiterse protestantisme en de Nederlanden. Van die Pieter kreeg de gevangen Lambert van Thorn in 1524 een boek van Melanchton met commentaren op Paulus' brieven aan de Romeinen en op twee brieven aan de christenen van Corinthe. Het was een luxueuze uitgave, ingebonden in fijn handborduurwerk en gevat in zwart leder met twee sloten. Er werd ook een persoonlijk aan Lambert van Thorn gerichte brief van Luther zelf in de gevangenis binnengesmokkeld, gedateerd 10 januari 1525, waarin de Duitse reformator hem sterkte en troost toesprak. De tekst van de brief is bewaard gebleven.

Brief van Luther aan Lambertus (van) Thorn[256]

19 Januari 1524.

Genade en vrede in den Heere!

Christus, Die bij u is, mijn lieve broeder Lambertus, betuigt krachtig aan mij, dat gij mijn vertroosting, hetzij door woord, hetzij door geschrift, niet nodig hebt. Want Hij lijdt en wordt verheerlijkt; Hij is gevangen en heerst. Hem wordt geweld aangedaan, en toch zegeviert Hij in en bij u, Hij, Die u de kennis aangaande Hem, welke heilig en rechtvaardig maakt, (voor de gehele wereld verborgen, door niemand gekend), rijkelijk gegeven heeft. Die u ook niet alleen inwendig sterkt door Zijnen Geest in uw lichamelijke verdrukkingen, maar ook door het waarachtige,heilzame voorbeeld der beide broederen Hendrik en Johannes. Alzo dat beide zij en gij mij een oorzaak van grote vertroosting, ja der gehele Christenheid een aangename reuk, ook het Evangelie van Christus een heerlijk sieraad zijt. Hoe zou ik u dan met mijne koude, krachteloze vertroosting lastig vallen? En wie weet, waarom de Heere niet heeft gewild, dat u met de anderen zou omkomen? Wellicht heeft Hij u bewaard, omdat Hij door u nog wat bijzonders wil werken.

Ik ben er daarom hartelijk door verkwikt en verblijd mij met u en dank ook de trouwe Heiland, onze Heere Jezus Christus, dat Hij mij niet alleen gegeven heeft Zijn Woord te kennen, en mij genadig verleend heeft de eerstelingen Zijns Geestes te smaken, maar mij aan u drieën ook een rijk en heerlijk gedijen van Zijn genade heeft laten beleven en zien.

Ik mag mij, bij u vergeleken, wel ongelukkig achten, ja ik, van wie gezegd wordt, dat ik de eerste ben, die deze leer (om welker belijdenis twee uwer verbrand zijn en gij nu gevangen zit) aan het licht gebracht heeft. Maar ik houd mij billijk voor de laatste, dewijl ik zodanige vervolgingen en verdrukkingen, als gij drieën en (Gode zij dank) meer anderen hebt geleden, nog niet geleden en doorstaan heb; terwijl ik misschien ook nimmer zal waardig geacht worden, om Christus' Naam en Woord vervolging en smaad te lijden.

Intussen wil ik dit mijn ongeluk daardoor vergoed achten, dat ik er mij mee troosten kan, dat uw banden mijn banden zijn, uw kerker mijn kerker, uw blijdschap mijn blijdschap is. Bovendien predik en belijd ik immers ook openlijk voor de goddeloze, boze wereld, haar overste en Zijn engelen juist dat Woord, om welks wil twee uwer verbrand zijn, en gij nu gevangen en gebonden zijt; waarom ik ook te gelijk met u lijd en mij verheug.

De Heere Jezus nu, Die begonnen heeft Zijn heerlijkheid aan u te openbaren, Die zal het ook voleindigen tot op de dag Zijner heerlijke en blijde verschijning. (Filipp. 1 : 6).

Bid daarom, mijn lieve broeder in de Heere, voor mij, gelijk ook ik voor u, en bedenk, dat gij niet alleen lijdt, maar dat ook Die met u lijdt, Die zegt (Ps. 91 : 14 en 15*): In de benauwdheid zal Ik bij hem zijn ; dewijl hij Mij zeer bemint, zoo zal Ik hem uithelpen; Ik zal hem op een hoogte stellen, want hij kent Mijn Naam.* Ja, wij allen en de Heere zijn bij u, daarom zijt gij niet verlaten. *Alleenlijk, wacht op den Heere, zijt sterk, en Hij zal uw hart versterken, ja wacht op den Heere* (Ps. 27 : 14), Die gezegd heeft: *In de wereld zult gij verdrukking hebben; maar hebt goeden moed, Ik heb de wereld overwonnen* (Joh. 16 : 33).

Disputeer niet met den Satan, maar houd uwe ogen onafgebroken op den Heere gericht. Wees welgegrond op het waarachtige, zuivere geloof; houd het voor zeker en twijfel er niet aan, dat wij alleen door het dierbaar bloed van Christus, van het onschuldige en onbevlekte Lam, rechtvaardig en zalig worden. Zoomin onze werken en menselijke geboden dezelfde waarde kunnen hebben als Christus' bloed, zoomin vermogen zij zonde weg te nemen en rechtvaardig te maken, en dus ook evenmin te verdoemen of schuldig te maken aan enige zonde.

Bij ons, in ons keurvorstelijk land, is alles nog vrede (Gode zij dank). De hertog van Beieren en de bisschop van Trier laten velen ombrengen en anderen vervolgen en verjagen.

[256] AMSTERDAMSCH ZONDAGSBLAD 15-8-1897

Andere bisschoppen en vorsten zijn wel is waar geen bloedhonden, maar toch kwellen zij hun ondergeschikten met dreiging en doen hen veel leed. *Zo is Christus dan wederom een smaad van mensen en veracht van het volk* (Ps. 22 : 7). Welks lidmaat gij geworden zijt door de heilige roeping onzes Vaders in de hemelen, welke Hij in u ook vervult tot eer van Zijn Woord en Zijn Naam. Amen.

U groeten al de onzen en onze ganse Gemeente; bovenal Jakob Proost en de broeders van Antwerpen, en bevelen zich aan in uw gebed.

Martin Luther

Te Wittenberg, op Dinsdag

Niet zonder verbazing lezen we over al dat heen- en weergeloop in de gevangenis. Blijkbaar werd het vrije verkeer met een gevangen ketter door de overheid stilzwijgend gedoogd. Enkele dames van de Brusselse evangelische groep kwamen geregeld in de Steenpoort om Lamberts kleren te wassen of hem voedsel, bier en wijn te brengen. Zelfs Pieter de Pannemaeker in hoogsteigen persoon kwam er een paar keer langs. Tijdens de vermaning in zijn huis op Pasen 1527 liet hij een collecte doen voor de gevangen monnik. Bernard van Orley 's broer Everaert en hun beider vader Valentijn van Orley waren de contactpersonen met Antwerpen. Verschillende burgers uit die stad gaven geld en goederen mee naar Brussel voor de gevangen Augustijn. Of ze kwamen zelf op bezoek.

Een anonieme kroniekschrijver berichtte daarover: 'Deze derde Augustijn deed vanuit de gevangenis veel kwaad, want vele cooplieden van Antwerpen die van dier seckten waeren, quamen hem seere secretelycken besoecken om van hem onderwesen te syne.'

Na vijf jaar gevangenschap stierf Lambert van Thorn in de Brusselse Steenpoort. Aangezien hij geen inkeer had getoond en niet had willen biechten, liet de beul hem op 15 september 1528 op een slee naar de Flotsenberg in Vorst, buiten Brussel, voeren, waar hij onder de galg werd begraven.

Het optreden van Jan der Kinderen biedt ons enig inzicht in de denkwereld van de intelligentsia in Brussel en elders. De gestudeerden van die tijd waren voor het merendeel geestelijken en juristen, en we zagen reeds in het vorige hoofdstuk dat er onder hen nogal wat waren die een meer dan gewone belangstelling hadden voor de nieuwe godsdienstige ideeën. Alleszins blijken vrijmoedige gesprekken over zulke onderwerpen toen vaak te zijn voorgekomen in sommige kringen van geestelijken in Brussel en in hun omgeving, bijvoorbeeld bij de baas zelf van Jan der Kinderen, de wijbisschop van Kamerijk, en verder bij enkele leden van het personeel van diens officialiteit. Of bij kanunniken van het kapittel van Sint-Goedele, bij de parochiegeestelijkheid van Sint-Nicolaas en Sint-Goriks, bij de premonstratenzers van de abdij van Dielegem in Jette, bij de monniken van het Windesheimse klooster Ten Troon in Grobbendonk in de buurt van Herentals en bij de nonnen van het klooster der reguliere kanunnikessen van Jericho. Enkelen worden in de processtukken met name genoemd. Geen van hen voelde blijkbaar de behoefte om zich klaar en duidelijk tegen de 'ketterij uit te spreken. Zo greep er op een dag in 1526 in het abtshuis van de Antwerpse Sint-Michielsabdij - waar vroeger ook Erasmus had verbleven - een theologische discussie plaats tussen Jan der Kinderen en een twaalftal hoge geestelijken over de predestinatie. Meester Jan verweet zijn tegenstanders dat ze nooit goed de Bijbel hadden gelezen: 'Wat met ieder mens gebeurt, is door God voorbestemd. Alles wat de mens overkomt, overkomt hem noodzakelijk omdat het zo door de Heer gepredestineerd is.' Toen hem werd gevraagd of hij niet van plan was tegen zulke onorthodoxe uitspraken op te treden, zei de aanwezige suffragaanbisschop van Brussel koeltjes: 'Ik heb daartoe geen opdracht gehad.'
Verschillende arrestanten van de Brusselse groep verwezen tijdens de verhoren in 1527 niet enkel naar uitspraken van Nicolaas van der Elst, maar citeerden ook meester Jan der

Kinderen. Hij had hun gesproken over het universele priesterschap: in nood, als men geen priester in de buurt heeft, mag iedereen consacreren. Over de goede werken heette het: 'Onze Heer heeft alles reeds betaald, een mens moet zich niet troosten met, of zich verlaten op zijn eigen goede werken; onze goede werken kunnen ons niet zalig maken, maar als we ze doen, moeten we ze verrichten in caritaten ende lyefden.' Betreffende de aflaten was hij kort en goed van mening 'dat daerup nyet te letten en es'.

Jan der Kinderen volgde niet in alles Nicolaas van der Elst. Diens sermoenen waren hem naar zijn zeggen weliswaar goed bevallen, maar Nicolaas' opvatting over het altaarsacrament, namelijk dat de geconsacreerde hostie niet het waarachtige lichaam van Christus is, verwierp hij kordaat met de woorden 'dat 't selve qualycken geseght was'. Waaruit blijkt dat dezelfde tegenstelling betreffende de realis presentia, de werkelijke aanwezigheid van Christus in het altaarsacrament, die op dat ogenblik Luther en Zwingli tegenover elkaar plaatste, ook hier in Brussel speelde. Het ging om de interpretatie van de zogenoemde instellingswoorden. 'Hoc est corpus meum zo had Luther in Marburg met krijt in grote letters op het bord geschreven. Zwingli wilde 'est' weglaten (en werd daarin enigszins in het gelijk gesteld door de oorspronkelijke Hebreeuwse of Aramese zinsconstructie), waardoor het werkwoord kon worden opgevat als 'significat', en de mis enkel als een gedachtenisviering: als de gemeente de maaltijd tot gedachtenis van Christus' offerdood houdt, wordt ze volgens Zwingli zelf het lichaam van Christus.

Aan zijn volgelingen deelde meester Jan boeken uit. Verschillende verdachten vertelden van hem de *Seven Psalmen* te hebben gekregen of gekocht. Hier is duidelijk Luthers *Die sevuen peniticie* Psalmen in de uitgave van Nicolaas de Grave van Antwerpen uit 1520 bedoeld. In de uitleg die Luther daarin bij de psalmen geeft, benadrukt hij dat de mens geen troost vindt in zichzelf, maar dat die enkel in Gods barmhartigheid te vinden is.

Jan der Kinderen had al in 1521 bij Henric in 't Kelderken, boekverkoper bij de Brusselse Sint-Nicolaaskerk, de *Resolutiones* van Luther gekocht. Hij bezat verder een Nederlandse vertaling van Luthers *Een sermoen van den hoochwaerdighen sacrament des heylighen warachtigen lichzaems ons heeren Ihesu Christi,* waarvan een druk uit omstreeks 1521 door Jan Seversz. van Leiden bekend is. Zulk bezit was wel niet toevallig. Zoals daareven vermeld had Der Kinderen immers moeite met de opvatting van het sacrament als louter gedachtenismaal en sloot hij veel nauwer aan bij Luthers Avondmaalsleer'. In zijn huis werden nog verschillende andere boeken van Luther aangetroffen. Jan der Kinderen mag bijgevolg naar alle waarschijnlijkheid tot een van de zeldzame echte Lutheranen in de Nederlanden worden gerekend. In de historiografie is voldoende aangetoond dat men hier voor de rest veeleer aansloot bij de opvattingen van Zwingli.

Ook bij andere leden van de Brusselse groep circuleerden er boeken van Luther. Het populairst was de Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament, gedrukt in mei 1525 door Adriaan van Berghen in Antwerpen, die teruggaat op Luthers eigen vertaling in het Duits. Veel geciteerd werd ook het Pater Noster van Luther, maar dan in het Nederlands. De vrouw van Jan der Kinderen zei haar exemplaar al sinds 1522 te bezitten. Uit die tijd is er nochtans nog geen Nederlandse editie teruggevonden onder die naam. Er zijn wel vertalingen van Luthers *Vater Unser* bekend uit 1522 (Leiden) en 1524 (Antwerpen), maar ze hebben in het Nederlands een heel andere titel. Tot op heden is er pas uit 1540 een uitgave met de titel Van dat heylighe Pater noster teruggevonden. Verder onderzoek naar drukken en drukkers zal hierover meer duidelijkheid moeten brengen.

Valentijn van Orley, de vader van Bernard, bezat een hele collectie boeken van Luther. Ook glasschilder Nicolaas Rombauts beweerde er thuis veel te hebben. Een ervan was de uitgave van de brieven van Paulus. Op een dag in 1525 had hij het erover met karmeliet Jan Quassaert. Tijdens de discussie over de verspreiding van het christendom die zich daarop ontspon, diepte hij een wereldkaart op. Hij wees er de landen aan waar Paulus gepreekt had, en ook andere landen die vroeger christelijk waren geweest. Al die gebieden,

zo zei hij, hadden nu het christendom weer verlaten. Dat was te wijten aan de nalatigheid van de kerkprelaten en aan de vele fantasieën van het pausdom, waarvan mensen die wel beter wisten zich hadden afgekeerd. Rombauts gaf aan de karmeliet een (niet nader bekend) boekje mee in de vorm van een brief van een wereldlijke vrouwe aan haar zus die in het klooster was gegaan. De schrijfster wilde met argumenten uit de Heilige Schrift de non overhalen haar geestelijke staat weer te verlaten. Er stonden verscheidene passages in tegen de paus en de kerkelijke hiërarchie. Dit is een wel zeldzaam getuigenis van de intellectuele bemoeienis van een dame in de religieuze problematiek van die dagen, naast dat van de Antwerpse dichteres Anna Bijns, die evenwel in het andere kamp stond. Jan Quassaert mocht het boekje maar drie dagen houden; dat was de reden waarom hij in zijn klooster *neerstich was om dat te leesen ende te incorporeren.*

Een pittig detail is wel dat de glaskunstenaar met zijn kleurrijke verzameling prenten en druksels meer dan dertig jaar later nog eens opschudding zou veroorzaken door zijn boekenbezit. De omstandigheden waren de volgende. In 1559 voerde het toneelgezelschap 'De Coorenbloem' op de Brusselse Grote Markt een lachwekkende klucht op met de titel *De Beruoete Broers.* Het stuk zette veel kwaad bloed bij de bedelorden, die het als ketters bestempelden. Nu beweerde de factor of schrijver-secretaris van de kamer, Anthonis Cueppens, de klucht te hebben gevonden in een oud boek van zijn oom Nicolaas Rombauts, toen zeventig jaar oud en al vijftig jaar lid van het rederijkersgenootschap: ongetwijfeld dus niemand anders dan onze glasschilder. In hun preken noemden de beledigde minderbroeders de acteurs van het stuk 'eenen hoop lechweerckers' (=tapijtwevers), die naar hun mening 'al rabbauwen' waren. Blijkbaar was er voor de freremineuren een voor de hand liggend verband: aangezien het tegen de Kerk en de geestelijke stand ging, kon het niet anders of de tapijtwerkers hadden er de hand in.
Het geval Nicolaas Rombauts en het incident met de 'tapijtwevers van 1559 geven reeds aan dat ook na de gebeurtenissen van 1527 de nieuwe leer blijvend een gunstige kweekbodem heeft gevonden in de artistieke ambachten. Dat geldt zeker voor het milieu van de Brusselse tapijtnijverheid, mede ten gevolge van de grote mobiliteit van die groep, die voortdurend contacten onderhield met belangrijke centra van de Nederlandse Hervorming als Doornik en Antwerpen.

Enkele gegevens uit die tussenperiode ondersteunen deze stelling. Zo werden in 1534 een vijftiental voortvluchtige personen uit Brussel voor het gerecht gedaagd op beschuldiging 'openbaerlyck befaemt te zyn te wesene vander secten van Luteriaenen'. Onder hen treffen we de namen aan van de tapijtwevers Jeronimus van Clapbeeck en Pieter van den Bossche en diens vrouw. Alle drie hadden ze al in 1527 tot de Evangelische groep behoord. Ze waren dus blijkbaar standvastig gebleven in hun geloofsovertuiging. Ook enkele verdachten uit het tapissiersmilieu die in 1544 na de arrestatie van de protestant Gillis Tielmans in Brussel moesten onderduiken, hadden zeventien jaar eerder al tot het evangelischgezinde kunstenaarsgezelschap behoord: Willem de Kempeneer, Joos van Grimbergen en verder Jan der Moyen, wiens moeder en broer in 1527 voor de inquisiteur hadden moeten verschijnen. Een Jan der Moyen (ofwel de genoemde zelf, ofwel een naamgenoot uit dezelfde Brusselse familie) ging daarop in Genève bij Calvijn studeren en speelde na 1566 een rol in de kerk van de Nederlandse vluchtelingen in Londen.

De hoofdverdachte om wie het in de gerechtelijke actie van 1544 te doen was, ***Gillis Tielmans,*** moet te oordelen naar zijn beroepsbezigheid eveneens in het milieu van de tapijtnijverheid gesitueerd worden. Hij was immers kammen- en messenmaker voor legwerk op de zogenaamde basse-lisseweefgetouwen. In de jaren veertig was hij het kopstuk van de Brusselse en Leuvense protestanten.

Volgens de Spaanse reformator en Bijbelvertaler Francisco de Enzinas (beter bekend onder zijn bijnaam Dryander), die in Brussel op last van de Spaanse inquisitie in 1544 enige tijd de ge-vangenschap met de Brusselaar deelde in de Vreunte-gevangenis, was Tielmans enorm populair in de wijk van de Kapellekerk. Bij zijn arrestatie zou volgens Dryander een lijst zijn

opgesteld van wel driehonderd personen in de stad die van ketterij verdacht waren. Dat leidde tot grote spanningen.

Nadat Gillis Tielmans' terechtstelling was vastgesteld op 27 januari 1544 op de Grote Markt, werden voor die dag de vijf Brusselse schuttersgilden op de been gebracht om het hoofd te kunnen bieden aan een eventueel volksoproer. Al enkele dagen later was er een lied over de marteldood gedrukt. Het werd zelfs door de straatkinderen in koor gezongen. Zo legendarisch bleef Tielmans, dat nog in 1547 een pamflet aan de deur van Sint-Goedele werd aangeplakt waarin hij als martelaar voor een rechtvaardige zaak werd verheerlijkt. Lodewijk van Schore, president van een hoog regeringscollege, de Geheime Raad, moest in een rapport aan landvoogdes Maria van Hongarije toegeven dat Gillis Tielmans door de Brusselse bevolking als een heilige werd vereerd.

Uit de houding van de artistieke en intellectuele elite rond Bernard van Orley en Pieter de Pannemaeker blijkt dat de door Maarten Luther ontketende Hervorming al vanaf de jaren twintig ook in Brussel ingang vond. En dat in Antwerpen, Amsterdam, Leiden situatie daar waarschijnlijk niet anders was. Voor Brussel is het alleszins duidelijk en Utrecht komen eveneens in het verhaal voor, waaruit kan worden afgeleid dat in deze beginperiode de evangelische gerichtheid voor alles én een stedelijk én een cultureel gegeven was. Het was een beweging van ontwikkelden, geletterden en beoefenaars van artistieke ambachten. Niet ten onrechte omschreef een katholieke tijdgenoot de aanhangers van de vroege Reformatie als 'lui die haer sinnen seer gemoeyt hebben met gheestelijcken oefeninghen oft met veel studerens, oft die constighe ambachten doen, ende ambachten die die sinnen moeyen, als schilders, beeldesniders.'
Er had zich bij hen een mondig individualisme ontwikkeld met een sterke drang om zelf te beslissen. Alleen de Bijbel had de kracht om Gods werkelijkheid tot de mens te brengen. Luthers Babylonische Gevangenschap, die blijkbaar wijd verspreid was in Brussel, was een pleidooi voor een religie van de geest en voor de vrijheid van de individuele christen, en daarmee gericht tegen de aanmatigingen van de middeleeuwse priesterheerschappij. De Kerk is volgens Luther geen religieuze dwanginstelling noch een groep waarin godsdienstige prestatiedrang en -dwang bestaan. Ze is niets meer en niets minder dan de gemeenschap van gelovigen. Haar eigenlijke taak bestaat erin het evangelie te verspreiden en zo de mensen de heilsweg te leren kennen. Als instituut dat zelf de heilsmiddelen bezit en toedient, zoals de sacramenten, heiligenverering, beeldenverering, vasten en aflaten, werd die traditionele Kerk verworpen.

Dit zijn samengevat de ideeën die in de teruggevonden verhoren naar boven kwamen. Vandaar de groeiende kritiek van de Brusselaren op veel tot louter formalisme vervallen kerkzaken, maar ook op priesters die zich de macht aanmatigden tussen God en de mensen te staan, op de drukkende last van de kerkelijke geboden en de tirannieke macht van de paus. De Bijbelvertalingen in de volkstaal maakten trouwens een einde aan de monopoliepositie van de Latijnkundige geestelijkheid. Leken werden nu direct bij het geloof betrokken door de leer over het priesterschap van alle gelovigen.

Alhoewel dus de invloed van Luthers woord en geschriften onmiskenbaar was, moet toch gesteld worden dat de evangelische beweging in Brussel ook een aantal trekken vertoont die men eerder als Zwingliaans zou kunnen bestempelen. In Zürich ging Huldrich Zwingli, pastoor van de Grote Kerk, omstreeks 1523 een soort theologie van de stad ontwikkelen, waarin hij eigen accenten legde. Niet toevallig maakte hij met zijn versie van de nieuwe leer vooral in stedelijke milieus al snel opgang bij hervormingsgezinde geestelijken, geleerden, kunstenaars, politici en gewone burgers. Met Luther liep onder meer de mening uiteen over de betekenis van het Avondmaal en bijgevolg over de gehele leer en geloofspraktijk. De vraag was: moet men de aanwezigheid van Christus in de gemeenschap van gelovigen als 'reëel', lijfelijk en werkzaam opvatten, of eerder als 'spiritueel', door de Geest tot stand gebracht en afhankelijk van het geloof? Over die kwestie konden de theologen het niet eens worden, met het politieke gevolg dat er binnen de protestantse standen in Duitsland een

breuk ontstond tussen de vorstendommen in het midden en het noorden die Luther aanhingen, en de Zuid-Duitse steden die eerder Zwingli volgden. Een strekking die dus ook in Brussel en in andere steden van de Lage Landen ingang vond, zeer tot ongenoegen trouwens van jurist Jan der Kinderen.
In Gent schaarde de hiëronymiet Jan Cousaert zich rond dezelfde tijd uitdrukkelijk achter Zwingli en diens Avondmaals opvatting. Jan Utenhove uit dezelfde stad zou later het Zwingliaanse standpunt met verve verdedigen. Of evenwel de gewone gelovige hoogte kreeg van dat subtiele onderscheid, is maar de vraag. Nog in 1562 wilde de voormalige kapelaan van Alveringem Jan Hendrickx, die protestant was geworden, er zich niet over uitspreken. Tijdens zijn gevangenschap in Nieuwpoort werd hem gevraagd: 'Wat segt gij mij van het naechtmael, en gelovet gij niet als gij dat broot ende wijn nuttet, dat gij dat lichaem Christi hetet ende Sijn bloet drincket?' Waarop Hendrickx laconiek antwoordde: 'Daer van en wil ic niet disputeren, mitsgaders dat de geleerde daer van noch twistigen.'

Terugblikkend op de gebeurtenissen in Brussel sinds het midden van de jaren twintig van de 16de eeuw valt het op dat in een aantal kunstenaarsfamilies - met name die van de artistieke tenoren Pieter de Pannemaeker, Bernard van Orley, Nicolaas Rombauts en Willem de Kempeneer - de evangelische traditie nog lang is blijven voortleven. Na Pieter werd later een andere telg uit het geslacht De Pannemaeker, de beroemde Willem, op zijn beurt keizerlijk en koninklijk tapissier van Karel V en vervolgens van diens zoon Filips II. Ook tegen deze Willem de Pannemaeker werden na de godsdienstberoerten van 1566-1567 zware beschuldigingen ingebracht wegens nauwe banden met het protestantisme. Volgens Alva 's Raad van Beroerten was hij al sinds vele jaren verdacht. De tapijtwerkers die hij in zijn huis tewerkstelde, waren allemaal ketters die uit Vlaanderen waren gevlucht en zelfs hun Calvinistische predikant hadden meegebracht.
Een spilfiguur van het Brusselse Calvinisme in het bewogen jaar 1566 was dan weer de schilder Jan van Orley, zoon van Bernard. En dan was er nog Jans broer Michiel van Orley, die zich in 1540 als tapijtwever in Oudenaarde had gevestigd. Hij was daar in 1566 een prominent lid van de Calvinistische kerkenraad, en dat was de reden waarom hij samen met zijn gelijkgezinde zoon Pieter later verbannen werd door de Raad van Beroerten.

3. DE HERVORMING IN ZEELAND

(Ca. 1520-1572)

Door

Dr. C. Rooze – Stouthamer[257]

IV. Introductie van de Hervorming in Zeeland (ca. 1520- 1532)

Inleiding

Martinus Luther ende veel diergelike menschen ende ketters hebben ontrent dese tijt haer leeringe begonnen te zaeven ende te scriven, die in dese landen ghesonden werden. Zo schreef Jan Jansz. Reygersberch, Dye cronycke van Zeelandt, Antwerpen 1551) dertig jaar later over het jaar 1518.

We mogen aannemen dat werken en ideeën van Luther, ook die van andere Hervormers, in de stedelijke handelscentra van Zeeland inderdaad vrij snel bekend waren. Intensieve contacten met de Duitse Hanzesteden, met Antwerpen, waar meer dan de helft van de totale boekenproductie vandaan kwam, maakten de verspreiding van Hervormingsgezinde lectuur gemakkelijk. Ongehinderd konden de nieuwe ideeën aanvankelijk doordringen. Wel werd tussen 1 Augustus 1523 en 31 juli 1524 in Middelburg van stadswege het plakkaat gekopieerd waarbij het lezen van boeken, zoals het *Mattheus-evangelie* en de *Somma van de Godlijcke Gescrifte,* werd verboden. Maar daarbij is het waarschijnlijk gebleven; van publicatie van dit plakkaat in Middelburg of elders in Zeeland vinden we geen enkel spoor. En dit zou er op kunnen duiden dat de noodzaak van zo'n verbod toen nog niet werd gevoeld.

We zullen zien dat het reformatorisch geluid in de jaren twintig de sterkste weerklank vond in drie bevolkingsgroepen. In de eerste plaats moeten de humanistenkringen worden genoemd, zoals die bestonden in Middelburg, rond het kasteel Zandenburg (bij Veere) en in Zierikzee. Ook onder de geestelijkheid treffen we een levendige interesse aan voor de denkbeelden van Luther. Tenslotte vinden we in de tweede helft van dit decennium in verschillende plaatsen Hervormingsgezinde groepen, hoofdzakelijk samengesteld uit schoenmakers, kleermakers en andere ambachtslieden.

Eerste sporen

Op 1 mei 1523 tussen vier en vijf uur in de middag, arriveerde in Veere een kleine vloot van veertien schepen waarmee Christiaan II, de verdreven koning van Denemarken en zijn gevolg naar de Nederlanden vluchtten. Hier hoopte hij de steun van zijn zwager, Karel V, te verkrijgen om zijn troon te heroveren. Een markant feit in de geschiedenis van de Zeeuwse Hervorming, want koning Christiaan II en een deel van zijn gevolg waren Luthersgezind. En zodra de loopplanken waren uitgelegd, was de weg vrij voor een verdere verspreiding van het Luthers gedachtengoed op Walcheren. De Deense koning was gast van Adolf van Bourgondië, heer van Veere, *daer si seer eerliken ende vriendeliken ontfangen werden op dat huis van Sandenburg.* Gerard Geldenhouwer Noviomagus, secretaris van Maximiliaan van Bourgondië, abt van de Onze Lieve-Vrouwenabdij te Middelburg, was persoonlijk aanwezig bij de aankomst van de Deense vorst. Ook hij getuigt van de luisterrijke ontvangst die de heer van Veere zijn hoge gast bereid had. Zeker heeft de Deense koning daar contacten gehad met de kring van geleerden en aanzienlijken die Adolf van Bourgondië rond zich verzameld had. Hoewel hij na acht dagen, vergezeld door Adolf, al vertrok naar Mechelen, naar het hof van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, bleven de banden met Zeeland bestaan.

---

[257] Uitgave De Koperen Tuin, Goes, 1996. Een groot aantal verhelderende noten zijn weggelaten uit dit kostbaar en waardevolle boek.

In de volgende jaren vertoefde koning Christiaan II herhaaldelijk in Middelburg en Veere. Zo verbleef hij in het najaar van 1524 weer bij Adolf van Bourgondië. Ook in de herfst van 1525 bracht hij samen met zijn vrouw Isabella enige tijd in Zeeland door. Het ging hem daarbij zeker in de eerste plaats om het nastreven van zijn grote doel, herovering van zijn koninkrijk, waarvoor hij in Zeeland een zekere steun ontving. Maar het lag voor de hand dat de man die in het voorjaar van 1524 Luther enkele malen in Wittenberg opzocht en met hem *bonne chiere* maakte, en die in Antwerpen, Gent en Lier predicaties "van de Lutherse secte" bijwoonde, ook in Middelburg en Veere niet gezwegen zal hebben over zijn Lutherse overtuiging. Getuige zijn brief aan George Spalatinus van 17 oktober 1525 lag de zaak van het evangelie in Zeeland hem na aan het hart."

Bij voorkeur omringde de koning zich met personen met wie hij over geloofszaken kon spreken, zoals zijn secretaris Christiernus, Hans Michielsen of Benedictus van der Wijsch. Wellicht vergezelden deze hem ook op zijn reizen naar Zeeland. Sommige van zijn dienaren waren wel zeer actief en hielden godsdienstige bijeenkomsten, onder meer in Lier en in Mechelen, met het doel bekeerlingen te maken. Eén van hen, ***Willem van Zwolle,*** moest dit op 20 november 1529 te Mechelen met de dood bekopen. In Zeeland zijn hun eventuele activiteiten niet aan te wijzen; alleen de gevolgen van hun verblijf zijn hier en daar zichtbaar.

Zo zal het zeker mede aan de invloed van de Deense koning en zijn gevolg toe te schrijven zijn dat *principes viri* (vooraanstaanden) in Zeeland meer wilden weten van Luther en diens leer. Zij gaven ***Gerard Geldenhouwer,*** secretaris van de Middelburgse abt Maximiliaan van Bourgondië, opdracht zich in Wittenberg persoonlijk op de hoogte te stellen. Met deze *principes viri* zal dus in de eerste plaats Maximiliaan bedoeld geweest zijn. Adolf van Bourgondië, heer van Veere, is hier wellicht niet rechtstreeks bij betrokken geweest. Hij werd een jaar later, op 13 september 1526, per brief door Geldenhouwer uitvoerig op de hoogte gesteld van de beweegredenen en de omstandigheden van zijn reis. Geldenhouwer was voor deze opdracht zeker de meest aangewezen persoon. Zijn interesse ging al verscheidene jaren uit naar de reformatorische denkbeelden en reeds in 1519 kocht en las hij Lutherse boeken. Een belangstelling die stellig aangewakkerd is door de contacten die hij gehad zal hebben met de hofstoet van koning Christiaan II tijdens de jaren 1523 tot 1525. Samen met zijn vriend, de Luthersgezinde Antwerpenaar Sebastiaan Neussen, vertrok hij op 17 september 1525 uit Antwerpen naar Wittenberg.

We kunnen het verloop van zijn reis goed volgen. Zijn reisverslag licht ons in over de verschillende etappen. Via Dordrecht, Amsterdam, Kampen en Deventer trokken ze de Duitse landen binnen. In Wittenberg verbleef Geldenhouwer enkele weken. Hij woonde Lutherse erediensten bij en bracht bezoeken aan diverse personen, aan Andreas Bodenstein von Karlstadt bijvoorbeeld, de Hervormer die enkele jaren eerder ook met koning Christiaan II in nauw contact had gestaan. Luther zelf heeft hij waarschijnlijk niet persoonlijk ontmoet, althans hij spreekt er in zijn reisverslag niet over. Op 8 november verliet hij Wittenberg en keerde na een veelbewogen reis in de Nederlanden terug.

Na zijn terugkeer te Middelburg bracht Geldenhouwer verslag uit over al wat hij in Wittenberg had gehoord en gezien. Daarbij hield hij zijn persoonlijk standpunt niet verborgen: deze leer was volgens Geldenhouwer in overeenstemming met de bijbel. Uit de summiere opmerkingen in zijn reisverslag kunnen we min of meer afleiden wat hij het thuisfront meegedeeld zal hebben. Vooral de afwezigheid van dwang in de Wittenbergse kerk had hem sterk getroffen: voorschriften inzake voedsel, kleding of vastentijden bestonden hier niet. Alleen geloof en liefde werden gepredikt. En diep onder de indruk was hij van de levenswijze in Wittenberg, waar volgens hem *de christelijke vrijheid heerste en waar geen plaats was voor bedrog of huichelarij.*

Toen na Geldenhouwers terugkeer, de geruchten over zijn gewijzigde godsdienstige opvattingen steeds sterker werden, was zijn positie als secretaris van de abt niet langer houdbaar. In de loop van de eerste maanden van 1526 vertrok hij definitief uit Zeeland.

"Heimelijk", schreef Jan de Fevijn, kanunnik van het Brugse Sint-Donaaskapittel, op 7 maart aan zijn vriend Frans Cranevelt, raadsheer bij de Grote Raad van Mechelen.

Maar Geldenhouwer zelf ontkende dat. De abt was volgens hem van zijn vertrek op de hoogte en stemde daar ook mee in. De boodschapper verdween, maar het verhaal van Wittenberg bleef leven. Weer was iemand uit Saksen teruggekeerd - eerst koning Christiaan II, nu Gerard Geldenhouwer - met enthousiaste berichten. De belangstelling en de sympathie die reeds leefden in humanistische kringen werden er zeker door gevoed.

Hervormingsgezinde opvattingen bereikten het overige deel van de bevolking in de eerste helft van de jaren twintig ook langs heel andere kanalen. Ongecontroleerd kon het reformatorisch gedichtengoed meereizen op de schepen die de Zeeuwse handelscentra aandeden. In Middelburg vooral, maar ook in Veere en Arnemuiden, was het een komen en gaan van kooplieden uit de Hanzesteden. van Engelsen en Schotten, en de contacten met Antwerpen waren legio. Via de Zeeuwse route werden de verboden boeken vanuit Antwerpen naar Edinburgh en Sint-Andrews in Schotland verscheept.
Nog andere invloeden kunnen van belang geweest zijn. Zo was er in 1523 een vendel Duitse knechten gelegerd op Walcheren. Onder hen kunnen zich Lutheranen bevonden hebben. Dit geldt ook voor de 500 Deense schepelingen die op hun schepen meer dan een jaar voor anker lagen in de haven van Veere. Beide groepen onderhielden contacten met de plaatselijke bevolking te Veere, zij het niet altijd van vredelievende aard.

Bij dit alles moeten we ook de rol die de geestelijkheid zelf speelde in het Hervormingsproces in het oog houden. Op verschillende plaatsen in Zeeland blijken juist de geestelijken ontvankelijk geweest te zijn voor Hervormingsgezinde ideeën, hetgeen trouwens voor de gehele Nederlanden gold. De invloed van de geestelijkheid op de gelovigen is niet te meten; dat ze niet onderschat moet worden, is zeker. Ook de centrale overheid heeft hierin een gevaar gezien. In september 1525 gingen van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk twee brieven uit: één aan de steden, met de vermaning goed toezicht te houden op predikers, pastoors en schoolmeesters of dezelve ook zijn van de *secte Luteriane,* één aan de kloosters met de opdracht alleen goede predikers uit te zenden die zeker niet vermannen van (preken over) '***Luther of zijn leerynghe*** of van de opinie van de ketters die hier voortijts geweest zijn, want wij zijn volkomelicken onderrecht dat die dwalinge die onder den gemeenen volke gerezen is meest toecomt ende gecommen is wol die indiscrete sermonen van de predicanten, religieusen ende anderen.'

De parochiepriesters en de rondreizende predikers beschikten ondanks alles over een groot gezag in geloofszaken. Werd de preekstoel niet genoemd *de stoele der wairheyt?* Hun woorden wogen zwaar, hun voorbeeld strekte ver. Temeer omdat hun toehoorders, en meestal ook zijzelf, Hervormingsgezinde opvattingen eerder zagen als vernieuwend dan als ketterij die noodzakelijk tot een breuk met de bestaande kerk moest leiden.

De indruk zou gewekt kunnen zijn dat rond 1525 in Zeeland een echte Hervormingsgezinde beweging op gang gekomen was. Schreef koning Christiaan II op 17 oktober 1525 niet vanuit Middelburg aan Spalatinus *dat het evangelie daar met buitengewone belangstelling ontvangen werd. meer nog na het bekend worden van de marteldood van sommigen?*

Erasmus wijst ons eveneens in die richting: Maxima populi pars mud Hollaandos, Zelandos et Flandros scit doctrinam Lutheri'. (*Het grootste deel van het volk is op de hoogte van Luthers leer*), schreef hij in Augustus 1525. Deze berichten zullen op zichzelf genomen niet onjuist geweest zijn. Koning Christiaan II nam in het milieu waarin hij verkeerde inderdaad een levendige belangstelling waar voor de opvattingen van Luther. Ook Erasmus bekeek Zeeland vanuit dezelfde hoek: de humanistische kringen waarmee hij nauwe relaties onderhield. Het is waar dat een deel van de Zeeuwse bevolking rond die tijd reeds op velerlei wijze met Hervormingsgezinde opvattingen in aanraking was gekomen. Dit gold evenwel hoofdzakelijk de stedelijke bevolking. Het agrarische deel van Zeeland leefde, zonder de stimulerende contacten met de buitenwereld, veel meer in zichzelf besloten.

In vergelijking met de omliggende gebieden bleef het in Zeeland in religieus opzicht blijkbaar vrij rustig. Jeronimus Aleander, de pauselijke gezant die in 1520 naar de Nederlanden kwam in verband met de uitvoering van de bul *Exsurge Domirae,* (Luther in de ban) spreekt in zijn brieven niet over onrechtzinnigheid in Zeeland." Verder leverde een grote actie om de loterij uit te roeien, die midden 1525 op last van de landvoogdes werd ondernomen door de inquisitie en het Hof van Holland, in samenwerking met gerechtelijke functionarissen in de steden zelf, wel vele gevangenen op uit Holland, maar uit Zeeland geen enkele. Ook in de rekening van de exploten van het Hof van Holland over het jaar 1526 komt onder het hoofd roerende de Lutherianen geen enkele verwijzing naar Zeeland voor. Pas in 1527 zou in Zeeland voor de eerste maal een plakkaat tegen de ketterij gepubliceerd worden.

Verspreiding tot 1531

Middelburg

In Middelburg begon kort na 1525 het reformatorisch geluid duidelijker te klinken. De spilfiguren moeten we zoeken bij de geestelijkheid, in de eerste plaats bij de Augustijnen. Verwondering kan dit nauwelijks wekken. Deze orde, ooit "de meest onrechtzinnige der kloosterorden" genoemd, leverde de eerste martelaren voor de Hervorming. In haar midden waren de ideeën van Luther, een ordebroeder tenslotte, zeer verspreid. Vooral het Augustijnenklooster van Antwerpen stond tot 1523 sterk onder Lutherse invloed. Twee, waarschijnlijk drie priores waren Lutheranen. En hoe gering was de afstand en hoe intens waren de contacten tussen Middelburg en Antwerpen! Het was dan ook een

Augustijn, *gecleet in waerlijcken habijte* (wereldlijke kleding), die als eerste in 1524 in Zeeland Bewesten Schelde gevangen genomen werd om geloofsredenen *overmits dat hij volchde de secte Lutheriane.* Hij werd op bevel van de landvoogdes aan Nicolaas Coppin, de inquisiteur, te Leuven overgeleverd.

Het Middelburgs Augustijnenklooster bleek eveneens personen te herbergen die de nieuwe godsdienstige opvattingen waren toegedaan. Eén van hen was ***Frans van Ieper,*** waarschijnlijk afkomstig uit het Augustijnenklooster van Ieper,het klooster waarin velen met de leer van Luther goed bekend waren. Vanuit dit milieu kwam Frans, misschien al in 1525, naar Middelburg. Hij preekte daar op een wijze die al spoedig de aandacht van de overheid op zich vestigde. Liep hij misschien des te eerder in de gaten omdat de toeloop tot zijn preken, waarin hij nieuwe denkbeelden verwoordde, zo groot was?

Zo trok ook Nicolaas Christi, de Hervormingsgezinde pastoor van het begijnhof te Bergen op Zoom volle kerken, terwijl de andere geestelijken in die stad zich tevreden moesten stellen met weinig toehoorders.

Adrianus Cordatus, kanunnik van Sint-Pieter te Middelburg, is de tweede geestelijke die onze aandacht verdient. Hij was sinds 1511 ook pastoor van het begijnhof aldaar. Vanwege zijn persoonlijke eigenschappen en zijn geleerdheid stond hij in Middelburg en ver daarbuiten in hoog aanzien. Zijn Latijnse verzen werden geprezen, zijn milddadigheid geroemd in de kring van humanisten waarin hij verkeerde. Zijn interesse voor vernieuwing in het godsdienstige werd in deze kring stellig gevoed. Is het niet juist Geldenhouwer die hem *amicus syncerissimus* noemt?

Niet alleen enkele geestelijken verspreidden de nieuwe opvattingen onder het volk. In deze tijd verscheen ook ***Lambrecht Cornelisz***. glasmaker van Delft, die reeds een veroordeling wegens ***"Lutherij"*** achter de rug had, op het Middelburgs toneel. Maar Lambrecht was niet te stuiten. Ook in Middelburg begon hij *te stroyen onder 't gemeen volcke veele quade opiniera, smakendeheresie ende de secte Lutheriaene.* Zeer weinig weten wij van deze eerste verspreiders van een Hervormingsgezinde leer en hun invloed. Misschien was er in Middelburg reeds rond 1525 een zekere groepering ontstaan. De reden dat Lambrecht Cornelisz. juist naar Middelburg kwam, zou kunnen liggen in het feit dat hij verwachtte hier

opgenomen te worden in een kring waarin hij zich veilig achtte. Maar juist zijn provocerend optreden lijkt de aanleiding geworden te zijn tot ingrijpen vanwege de stedelijke overheid. Hij werd gevangen genomen en op 24 januari 1527 veroordeeld tot tien jaar verbanning uit Holland, Zeeland en West-Friesland. Na eerst buiten de Noorddampoort gegeseld te zijn. Het is niet ondenkbaar dat de beledigde geestelijkheid van Middelburg een klacht tegen hem heeft ingediend. De aanklacht luidde namelijk, *dat de opvattingen die hij verkondigde, leidden tot cleynicheyt ende verachtinge van der heyliger kercke ende der geestelicke personen.* Lambrechts manier van optreden en de punten waarvan hij werd beschuldigd, hoe summier we daarover ook zijn ingelicht, doen onwillekeurig denken aan een andere glasmaker uit Delft, David Jorisz. - wij zullen hem hierna nog ontmoeten – die enkele jaren later in Delft en Den Haag werd veroordeeld.

De veroordeling van Lambrecht Cornelisz. vormde een keerpunt. Vanaf dit moment was de aandacht van de stedelijke overheid gevestigd op dit nieuw verschijnsel: een Hervormingsgezinde overtuiging die een bedreiging vormde voor de rust binnen de stad. Streng werd gelet op hen die meningen toegedaan waren die afweken van de officiële leer van de kerk.

Zo werd Janne Pier Kerstiaansdr. in april 1527 veroordeeld tot twee jaar verbanning, nadat ze eerst op de kaak gesteld was en er een stuk van haar tong was afgesneden, omdat ze veele groote *insolencien* (brutaliteiten) bedreven heeft *tot quade exemple van anderen ende haer nyet ontsien te blasphemeren God ende Maria, zijne gebenedide moedere*.

Een soortgelijke straf trof de kleermaker Jan Cornelisz. op 11 juli 1527. Omdat hij zeer *leelieke woerden tot oneere ende blasphemie van God Almaehtich* had gesproken, werd hij, na geseling, tien jaar verbannen. Ging het bij deze twee personen alleen maar om grove vloeken, of zat er meer achter?

Pieter Garcia de la Loo, baljuw van Middelburg, die hen beiden had gearresteerd en voor het gerecht gebracht, was daarvan overtuigd. In zijn rekening over het jaar 1527 schreef hij voor hun namen hetzelfde als bij de glasmaker Lambrecht Cornelisz. Als Lutheriaen bestempelde hij hen alle drie. Hij had hun verklaringen voor het gerecht gehoord, voor hem verdienden ze hetzelfde etiket. Ook de strafmaat, voor de beide mannen althans, is gelijk. We zijn dan ook geneigd om ook bij Janne, dochter van Pier Kerstiaan, en bij Jan Cornelisz. een Hervormingsgezinde overtuiging aan te nemen. Daarbij mogen we niet uit het oog verliezen dat Lutheriaen in de mond van de baljuw niets anders voorstelde dan een synoniem voor "ketter". Ook een van de spilfiguren van de prille Hervormingsbeweging in Middelburg ontkwam in deze maanden de gevangenschap niet.

De Augustijn Frans van Ieper werd gearresteerd en in de gevangenis opgesloten!

Achter deze eerste golf van arrestaties en veroordelingen moeten we zonder twijfel de toenemende druk van de *Centrale overheid* zien. Reeds in april was Cornelis Jacobsz., deurwaarder van het Hof van Holland, naar Zeeland gereisd om het plakkaat tegen de Lutheranen van 14 maart 1527 af te kondigen in alle plaatsen *daer men gewoenlicken is publicatie te doene.* Voor de eerste maal werd men in Middelburg, Vlissingen, Zoutelande, Westkapelle, Veere, Kortgene, Zierikzee, Brouwershaven, Sint-Maartensdijk, Tholen, Reimerswaal en Goes daardoor officieel op de hoogte gebracht van wat *in religiosis* verboden was. Voor argeloosheid in deze zaken was niet langer plaats. Strenge straffen bedreigden diegene die nieuwsgierig was naar nieuwe ideeën, die interesse toonde in een nieuw verstaan van het evangelie.

Ingrijpender maatregelen dan louter verbale waren blijkbaar nodig om de ketterij in Zeeland een halt toe te roepen. De landvoogdes, Margaretha van Oostenrijk, gaf daartoe aan de rentmeester van Bewesten Schelde bevel om te vangenne zekere *parsoonen delincquanten geinficieert van* (besmet met) *der qader secte van der Lutherije.* Daarbij had ze in de eerste plaats - maar niet uitsluitend - Adriaan Cordatus op het oog, die tot dan toe ongemoeid gelaten was. Het is duidelijk dat Cordatus machtige beschermers had. Tegen een bevel van

de landvoogdes vermochten zij evenwel niet veel. De baljuw van Middelburg nam hem gevangen en leverde hem over aan de rentmeester. Ook Frans van Ieper werd uit de gevangenis gehaald. Samen werden ze per schip van Rammekens naar Antwerpen en vandaar verder per wagen naar Vilvoorde gevoerd. Daar werden beide geestelijken in handen gesteld van Adolf van Wesel, kastelein van het slot van Vilvoorde. Dit is tevens de laatste maal dat de Augustijn Frans van Ieper genoemd wordt. Sindsdien is hij in de Nederlanden spoorloos. Er is geen correspondentie over hem aangetroffen, er zijn geen getuigen opgeroepen, er is geen proces gevoerd. Waarschijnlijk is hij reeds kort na zijn aankomst in Vilvoorde ontvlucht.

Het onderzoek tegen Cordatus werd geopend in juli 1527. Tegen het einde van die maand arriveerde Jacques Stalpaert, raadsheer en procureur-generaal van de Grote Raad van Mechelen, in Middelburg. Tien dagen lang was hij bezig met het verzamelen van informatie over *ceulx que l'on disoir estre de la secte Lutheriane et meisenement contre ung nommé Cordatus.*
Twintig bladzijden telde zijn verslag; het is nu helaas onvindbaar. Ook Cordatus zelf werd in Vilvoorde in aanwezigheid van de inquisiteur Nicolaas Coppin ondervraagd. Deze zond een half jaar later, op 28 december, zijn afgevaardigde, de rechtsgeleerde Thomas Gijsbrechtsz. samen met de secretaris mr. Pieter de Bricquem naar Middelburg om de verkregen inlichtingen te verifiëren en getuigen te ondervragen. Een eenvoudige zaak was dit blijkbaar niet; tot 8 februari van het volgend jaar waren ze daarmee bezig. De gegevens over Cordatus kwamen maar moeizaam los. Ook na zijn vertrek werd hij beschermd. Dat werd duidelijk toen bij het opmaken van een inventaris van zijn goederen een en ander bleek te ontbreken. Diverse personen hadden Cordatus' bezittingen in veiligheid gebracht. Het gaat misschien te ver om hierin een uiting van sympathie voor de Hervormingsgezinde overtuiging van Cordatus te zien; sympathie voor zijn persoon blijkt er zeker uit. Nadat de inquisitie hem schuldig verklaard had te behoren tot "de Lutherse secte" veroordeelde de Geheime Raad hem op 19 september 1528, na zijn herroeping, tot een boete van 100 lb. van 40 gr. Vl."

Over zijn verder leven is niet zo veel bekend. Kort na zijn veroordeling vinden wij hem terug aan de universiteit van Leuven. Het inschrijvingsregister vermeldt op 30 september 1528: Domintis Adrianus Cordatus de Wissekerke, presbyter, canonicus Sancti Petri in Middelburgo."' Was misschien een periode van "herscholing" ook een onderdeel van de straf die hem was opgelegd? Dat was niet ongebruikelijk en het zou tevens verklaren waarom we tussen 1529 en 1532 niets over hem vernemen. In dat laatste jaar werd hij aangesteld tot kapelaan aan de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Hier herviel hij in zijn vroegere denk- en handelswijzer' en ditmaal werd hij door de inquisiteur geschorst *mits zijn dwalinghe, nadat hij met zijn sermoenen veel quaets gedaen had.* Op het eind van zijn leven is hij blijkbaar naar Middelburg teruggekeerd. Nog eenmaal vinden we zijn naam in de stadsrekeningen vermeld. Tussen september 1537 en mei 1538 is hij gestorven.

Op 12 mei van dat jaar werd Johannes Valladolid voorgedragen als pastoor van het begijnhof, als opvolger van mr. Adriaan Jansz. Cordatus. Het is ons niet bekend of Cordatus in zijn laatste levensjaren nog connecties onderhield met Hervormingsgezinden binnen Middelburg.

Daar was overigens alle gelegenheid toe, want de reformatorische beweging zette door. Wel had ze in 1527 zware klappen gekregen. Niet alleen waren Lambrecht Cornelisz., Frans van Ieper en Adriaan Cordatus van het toneel verdwenen, de arrestatie van Jan Bogaertman en andere Luthervaen volgde. Streng keek de centrale regering in Brussel nu toe en door middel van brieven aan de baljuw van Middelburg trachtte ze invloed uit te oefenen. Daar was bepaald ook reden toe. De straf waartoe Jan Bogaertman op 28 februari 1528 werd veroordeeld was stellig niet zwaar. Hij moest bidden om vergiffenis, 'belijdende ende zeggende dat hem zeer uvtnemende leet es, dat hij anders gevoelt ende gesproken heeft van 't kercken geloeve dan een goet kersten behoirt.'

Ook Hendrik Blyck, kleermaker, die, weliswaar dronken, had gezegd *dat hij zowel priester was ende macht haidde 't wairdich hevlich sacrament te consacreren als andere priesters daertoe gewijdt, oft diergelijcke woorden in substantie tenderende tot lachter* (strekkende tot laster) *van de priesterlicken stoet ende tegens de constitutie van der heyliger kerck,* kwam op 22 oktober vrij na het doen van een penitentie: het offeren van een waskaars, gaan in de processie of iets dergelijks.

De argwaan die in Brussel leefde ten opzichte van ***Middelburgs milde houding jegens andersdenkenden*** werd het volgende jaar volkomen bevestigd, toen burgemeesters en schepenen via de rentmeester een officieel protest indienden tegen een artikel van het plakkaat van 14 oktober 1529, dat ook in Middelburg was gepubliceerd. De tekst van deze protestatie is niet bewaard gebleven. Wel weten we waardoor Middelburg tot protest bewogen werd: de berechting van beschuldigden werd door een bepaling in dit plakkaat onttrokken aan het plaatselijk gerecht en in handen gesteld van een vaste commissie, voor Holland en Zeeland bestaande uit mr. Jan van Duivenvoorde en mr Jaspar Lievensz. van Hoogelande, raadsheren in het Hof van Holland, die zelfstandig, *sonder lange figuere van proces*, vonnis mochten vellen, zelfs *doodvonnissen.*
In haar verzet stond Middelburg niet alleen. Ook de Staten van Vlaanderen protesteerden tegen enkele artikelen van dit plakkaat. Zij ontvingen voldoening; Vlaanderen verkreeg een aangepast plakkaat op 31 december, waarin tegemoet gekomen werd aan een aantal bezwaren, onder meer op dit punt.

Ook Middelburg ondernam stappen om deze aantasting van haar autonomie ongedaan te maken. Naast het officieel protest dat door de rentmeester naar het Hof gezonden was, vertrok er ook een gezantschap naar Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, die te Utrecht verbleef, om Middelburgs zaak te bepleiten.

We kunnen ons afvragen door welke motieven de stad daarbij verder gedreven werd. Misschien door overwegingen van menslievende aard: voor de eerste maal immers werd door middel van een plakkaat de doodstraf opgelegd. Stellig speelde ook de verdediging van haar handelsbelangen een voorname rol. Een rigoureuze toepassing van de bepalingen van dit plakkaat zou immers vreemde kooplieden die de Hervorming waren toegedaan afschrikken, temeer daar ook confiscatie van alle goederen tot het strafarsenaal behoorde. Voor Middelburg was het dus uiterst belangrijk om zelf de berechting in handen te houden. De tijd drong. Reeds waren er brieven uit Den Haag aangekomen met de opdracht twee Lutheriaenen gevangen te nemen en naar Den Haag over te brengen. Het gezantschap bereikte slechts in schijn resultaat. De gevangenen hoefden weliswaar niet naar Den Haag gevoerd te worden. De berechting zou in Middelburg plaats vinden, maar het was niet de stedelijke rechtbank die hen zou oordelen. Het vonnis zou geveld worden door de commissarissen *alhier comende.* In werkelijkheid werd de rechtspraak inzake ketterij dus volledig aan de stad onttrokken.

Enkele maanden later, in het begin van 1530, arriveerden de aangekondigde rechters. Reeds vier gevangenen wachtten inmiddels op berechting: Dirk Arendsz. en Gerrit Kerstantsz., linnenwever en weversgezel, beiden afkomstig uit de meierij van 's-Hertogenbosch, de schoolmeester Pieter Mol (Moeke) uit Ieper en Adriaan Laureisz., schoenmaker, geboren in Grijpskerke.

Een aantal personen had hun komst niet afgewacht. "Velen vluchtten uit Middelburg", schreef Geldenhouwer in januari en met reden. De commissarissen, mr. Jan van Duivenvoorde en mr. Jaspar Lievensz. van Hoogelande, aarzelden niet om de strenge straffen die het plakkaat van 1529 voorzag, ook inderdaad toe te passen. Wij hebben, zo schreven ze enkele jaren later zelf, *nyemant gespaert noch ontzien, daardoor wij bij veel menschen veracht worden.*

Twee doodvonnissen waren het resultaat van hun veertiendaags verblijf in Middelburg. ***Dirk Arendsz. en Adriaan Laureisz.*** bleven tijdens de ondervragingen standvastig en werden

beiden op 3 februari 1530 veroordeeld tot de dood met het zwaard. Te confisqueren viel er niet veel. Dirk wordt een arme wever genoemd en ook Adriaan Laureisz. liet niets na. (Adam Aartsz. uit Arnemuiden genoot niet van ditzelfde voorrecht. Hij werd door toedoen van de commissarissen naar Den Haag overgebracht.)

Pas zeven jaar nadat in 1523 te Brussel de eerste doodstraffen voltrokken waren, maakte ook het Zeeuws gewest dus kennis met deze genadeloze kant van de geloofsvervolgingen. Daarmee vormde Zeeland geen uitzondering tussen de andere gewesten. *Slechts sporadisch was gedurende de jaren twintig een doodvonnis om geloofsredenen in de Nederlanden geveld.*

Deze eerste executies te Middelburg, ongetwijfeld in het bijzijn van een grote menigte voltrokken, maakten volkomen duidelijk dat een afwijkende overtuiging in godsdienstige aangelegenheden letterlijk levensgevaarlijk was. Toen de commissarissen in mei naar Middelburg terugkeerden - ditmaal verving mr. Gelein Zegers mr. Jaspar Lievensz. - om de twee andere gevangenen te berechten, vonden ze dan ook niet meer dezelfde standvastigheid tegenover zich. Pieter Mol en Gerrit Kerstantsz. herriepen beiden hun overtuiging.
Niet alleen angst had de strenge toepassing van het plakkaat van 1529 gebracht, ook de hebzucht werd opgewekt. Wie een "ketter" aanbracht zou, indien het vonnis confiscatie van diens goederen voorschreef. een beloning ontvangen, gelijk aan de helft van de waarde daarvan. De chirurgijn en wever Jan Simonsz. van Hogevaert, vaker Jan de wever genoemd. of soms Jan in den Hoorn en zijn vrouw Andriese Cornelisdr. hebben het nog tijdens het jaar 1530 tot hun schade moeten ondervinden. Slechts drie stuivers bedroeg het judasloon voor Pieter de Olieslager, want tot een confiscatie van de goederen van Jan de Wever kwam het niet. Maar Adolf Herdinck. de rentmeester van Bewesten Schelde, wist genoeg. In het geheim liet hij een onderzoek instellen in Sint-Janskerke, waar Jan de wever woonde, naar diens *infamie ende delicten.* De arrestatie van het hele gezin, drie personen, was het gevolg. Verscheidene andere personen deelden al spoedig hun lot. Was hier ook verraad in het spel? Jan Pauwelsz., tasmaker uit Middelburg zou de man geweest kunnen zijn die één van hen, Adriaan Gardinksz., had aangebracht. Twee Rijnsguldens ontving hij voor de verklaring die hij in rechte aflegde.

Onder deze gevangenen bevond zich een koopman: Joachim Ditmars van Mesoude, afkomstig uit de Oostzeelanden, één van die personen die mede Middelburgs welvaart garandeerden. Vanzelfsprekend rees verzet tegen zijn arrestatie. Met geweld trachtte waard Claas Simonsz. Vacht, onder wiens dak Joachim vertoefde, de baljuw en zijn mannen tegen te houden toen deze Joachim gevangen kwamen nemen. Het baatte niet. Zijn gast werd naar het Gravensteen overgebracht en Claas Simonsz. Vacht bleef niets anders over dan zich borg te stellen voor de kosten van diens gevangenschap. Maar nu waren burgemeesters en schepenen in grote verlegenheid gebracht. Want bij het verhoor van Joachim Ditmars bleek spoedig dat hij besmet (was) *metter heresie Luthericme oft andere arger, bvsonder nopende der materie van der heyligen sacramente van den aultaire.*

Aan de centrale regering moesten ze dus wel bekennen dat er geen sprake kon zijn van een spoedprocedure waarop vanuit Brussel in een brief van 27 februari 1531, ongetwijfeld als antwoord op een verzoek van Joachims kant, was aangedrongen. Weer kwam een commissie uit Den Haag naar Middelburg om het gerechtelijk onderzoek te doen. Middelburg kon tevreden zijn. Binnen haar muren werden haar poorters en gasten geoordeeld. Maar Middelburg had inmiddels begrepen dat haar autonomie op dit punt volstrekt uitgehold was. De plakkaten waren strikt, de commissarissen uiterst formeel en vanuit Brussel keek de centrale regering toe. Bij de geringste *zwarichevt* moest advies in Brussel gevraagd worden om *voirts geordonneert* te worden. Er bleef geen enkele speelruimte over. En bovendien, de vechtpartij tussen Vacht en de baljuw voorspelde niet veel goeds. Was dit de aanleiding tot grotere ongeregeldheden in de koopmansstad? Misschien was de herinnering aan de arrestatie van Engelse kooplieden in 1436 nog niet helemaal vervaagd. Toen kon het daarop volgend oproer van de Middelburgse bevolking,

die zich in haar handelsbelangen geschaad achtte en naar de wapens greep, slechts met grote moeite worden gestild. Ditmaal ging het weer om een koopman, die bovendien halsstarrig bleef weigeren het hem ten laste gelegde te bekennen, ondanks de bezwarende getuigenverklaring van vier geloofwaardige personen. In deze omstandigheden wenste de commissie geen gebruik te maken van haar bevoegdheid om zelfstandig recht te spreken en drong aan op overbrenging naar Den Haag.

Van de zijde van Middelburg kwam er nu geen protest meer, misschien heerste er zelfs opluchting. En toen de veroordeelden in juli weer naar Middelburg teruggevoerd zouden worden om daar hun straf te ondergaan ten exemple van anderen met *gelijcke dwalinge besmet sijnde* was dat niet op verzoek van de stad, maar op uitdrukkelijk bevel van de centrale regering.

Op 14 mei werden de zes gevangenen onder zware bewaking op de Voorpoort in Den Haag gebracht. Het waren de reeds genoemde Jan Simonsz. van Hogevaert, zijn vrouw Andriese Cornelisdr., Joachim Ditmars en Adriaan Gardinksz. Verder nog Nicasius Cornelisz. van Brugge en Hendrik van Mavyss, ook genoemd Hendrik van Boucken, *overmits dat hij een verboden bouck bij hem hadde, wesende een lantman uuvten meierye van Den Bosch.* Zeer verschillend waren de straffen waartoe zij op 10 juli 1531 veroordeeld werden. Hendrik van Mavyss beweerde nooit zijn boek gelezen te hebben.
Van enig plakkaat had hij ook nooit gehoord. Zoveel onschuld werd met vrijlating beloond. Ook Andriese Cornelisdr. werd bij gebrek aan bewijzen vrijgelaten. Maar Nicasius Cornelisz. en Adriaan Gardinksz. werden gestraft met een priem door de tong. Bovendien mochten zij gedurende drie jaar het eiland Walcheren niet verlaten. Blijkbaar was hun overtreding niet zo zwaar en hadden ze berouw getoond. Jan Simonsz. van Hogevaert was van een ander kaliber. Hij werd levenslang, ten eeuwigen dage, verbannen uit Holland. Zeeland en West-Friesland, na doorboring van zijn tong.

De zwaarste straf viel Joachim Ditmars ten deel. Deze had zich zeer zelfbewust opgesteld voor zijn rechters, hij weigerde schuld te bekennen en dreigde te appelleren als hij veroordeeld zou worden. Na lange aarzeling en pas nadat enkele missiven uit Brussel het Hof van Holland tot werkzaamheid aangespoord hadden, werd hij uiteindelijk op 10 juli 1531 veroordeeld tot de dood door het zwaard, met confiscatie van al zijn goederen?

Zoals Brussel had bevolen, geschiedde het. Daags na hun veroordeling werden de vier mannen naar Middelburg overgebracht en kort daarop werden de straffen in het openbaar voltrokken, in de hoop dat dit schouwspel afschrikwekkend zou werken voor ieder die Hervormingsgezinde sympathieën had. Claas Simonsz. Vacht kreeg een boete van 50 Car. guldens opgelegd en bovendien werd hij verplicht ten overstaan van de Wet van Middelburg te verklaren dat hij baljuw Pieter Garcia de la Loo tijdens de arrestatie van Joachim onbedacht *geresisteert ende iveerstaen heeft*. Een duidelijke waarschuwing voor ieder, de magistraat incluis, die meende de overheid in het bestrijden van de ketterij de voet dwars te kunnen zetten.

Veere

De verscherping van de vervolgingen, arrestaties, boeten en straffen, meer nog de angst waar dit alles toe kon leiden - de vreselijke berichten over terechtstellingen elders hadden zich snel verspreid - brachten sommigen ertoe buiten Middelburg godsdienstige vergaderingen bij te wonen. In de bijeenkomsten die in de zomer van 1529 in Veere gehouden werden, treffen we ook Middelburgers aan. Twee dingen worden daarmee duidelijk.

In de eerste plaats moet er contact bestaan hebben tussen de Hervormingsgezinden groepen in beide steden. De vergaderingen in Veere waren immers in zoverre geheim dat de inwoners van Veere zelf niet altijd op de hoogte waren van hun bestaan.

In de tweede plaats werd Veere blijkbaar beschouwd als een relatief veilige stad. Nooit was hier in de afgelopen jaren iemand gevangen genomen om geloofsredenen. Vele factoren

werkten hier samen om voor de Hervorming een gunstig klimaat te scheppen. De horizon in Veere was wijd. Van overzee kwamen de Hanzeaten en de Schotten, de Engelsen en de Denen. Hun ideeën en opvattingen bereikten de Veerse bevolking ongehinderd, want de heer van Veere. Adolf van Bourgondië, leerden we reeds kennen als een van de hoofd-personen op het Zeeuwse humanistentoneel en vervolging van andersdenkenden lag niet direct in zijn lijn.

Nog op een ander aspect moet worden gewezen. Het is opvallend hoe talrijk juist in deze stad de voorbeelden van geringe eerbied voor de katholieke kerk en geestelijkheid zijn in het begin van de zestiende eeuw. Een verschijnsel dat niet op zichzelf stond. Lezend in de gerechtsrollen treft ons de ruwheid van zeden in de havenstad Veere. Vechten en schelden, om alleen maar dit te noemen, waren letterlijk aan de orde van de dag.

Unger vermeldt het voorkomen van niet minder dan 46 wijntapperijen in 1562 en van zes bordelen in 1532. Tegen deze achtergrond moeten we ook de grofheid zien, waarmee de kerk en haar dienaren werden bejegend. Dirk Pietersz. van Amsterdam die in 1516 meester Jan, de kapelaan, *een vuvl bouf, een valsch man ende een biechtmelder* noemde, en Griete van Delft, die kanunnik Jan Correct, in weerwil van zijn naam, *rabbaut, groffiaen ende meer anddere woorden te scandelijc om scrijven ende spreken voor de voeten gooide,* zijn geen uitzonderingen. Grove onverschilligheid tegenover de geestelijkheid blijkt eruit. Maar ontvankelijkheid voor een vorm van christendom waar aan de gewone man evenveel waarde wordt toegekend als aan de clerus, lijkt hiermee soms gepaard te gaan. Voor Frans de mandenmaker was het tenminste een belangrijk punt *dat hij alzoe wel priester was ende alzoe groote macht hadde als de priesters.*

Anderzijds droeg de geestelijkheid van Veere zelf bij tot een klimaat waarin Hervormingsgezinde gedachten gemakkelijk ingang konden vinden. Van Mathijs Lenaartsz., vermeld als dienstdoend pastoor in 1483, is een *sterfboexicen* bewaard waarin volgende zinsnede voorkomt: *Is't saecke dat ghij bekent dat ghij der sondaren één sijt, ende betrout dat Christus ghestorven is voor uwen sonden, soo heeft Christus alle uwe sonden op Hem ghenomen ende heeft (hiervoor soo volcomelick voldaen, dat gij daervoor niet (niets) doen en derft.*

Misschien vertolkte Lieven de goudsmid de heersende mentaliteit wel toen hij in 1524 tegen de geestelijke Claas Michielsz. zei: *Wij zijn nu al Lutherianen, wij en dencken de papen nyet meer te gevene.*

In Veere raakte men vertrouwd met Hervormingsgezinde gedachten en een deel van de bevolking had zich, al dan niet uit onverschilligheid, van de bestaande kerkleer en kerkstructuren afgekeerd.

In dit klimaat begonnen de heimelijke bijeenkomsten, waar geïnteresseerden elkaar ontmoetten. Wanneer die voor het eerst plaats hadden, weten wij niet. Pas toen Adolf van Bourgondië in 1529 een eerste onderzoek deed instellen, kwam het bestaan van deze vergaderingen aan het licht. Er bleek toen reeds een stevige organisatie te bestaan. Bij diverse personen werden de bijeenkomsten gehouden. Bij Frans de mandenmaker. Berend de schoenmaker en Cornelis Vriesken de kuiper. Soms, zoals op 8 juli, tussen negen en tien uur 's avonds, soms 's morgens, zoals op die zondag kort voor Pinksteren toen de oude pastoor zijn leste sermoen dele. De bijeenkomst begon reeds voor het uur waarop de hoogmis aanving en duurde de hele morgen. Een aantal namen van aanwezigen in de vergaderingen is ons bekend." Het gaat om mandenmakers, kuipers, een vleeshouwer, een leertouwer, maar ook om twee apothekers en enkele geestelijken. Vooral de sterke aanwezigheid van de schoenmakers is opvallend. In de vergadering ten huize van Berend de schoenmaker waren zelfs alle schoenmakers, op Gillis Claasz. en Herman na, aanwezig.

Dit is ook de tijdgenoten niet ontgaan. Anne Feys had dikwijls gehoord dat de schoenmakers *'tharent drinkende veel seyden van de geestelicheit ende anders*. Zelfs in de herberg bleek het geloof een favoriet gespreksonderwerp te zijn. Zo ook op een schip, terugvarend van de Reimerswaalse markt naar Veere. Daar ontstond een twistgesprek

tussen een priester - dronken volgens de een, half zot volgens de ander - en een groep Veerenaars. Het ging over het evangelie van die dag. Cornelis Jansz. was erbij geweest en hij vertelde later dat de argumenten naar voor gebracht werden zowel bij den eenen schoenmaker als bij den anderen. En een andere ooggetuige, Jacob Aalbrechtz. de vleeshouwer, beschreef de aanwezigen als Jacob van Dort, 'schoenmaker en andere schoenmakers en meer andere.'

Van Iperen, in de achttiende eeuw, bracht deze bijzondere aantrekkingskracht op de Veerse schoenmakers in verband met het feit dat de Hervormer Carlstadt juist onder de schoenmakers grote aanhang had. Al lijkt het verband tussen deze reformator en schoenmakers weinig sprekend, het is inderdaad mogelijk dat zijn geschriften in Veere verspreid en gelezen werden. Was het immers niet Karlstadt, die in 1521 naar Denemarken reisde om koning Christiaan II te adviseren inzake de Hervorming van de Deense kerk? Zijn werken kunnen enkele jaren later via het gevolg van de Deense koning gemakkelijk in Veere verspreid zijn. En misschien is het dan ook wel de inspiratie van Carlstadt die Adriaan Thonisz., op 8 juni 1529 kijkend naar de langs trekkende processie, tegen zijn buren deed zeggen: *Ginder bringt men de ijdel casse van den prophete Baal an. Dat en is God niet, nog gheen vleesch noch bloet. Dat en is Gods lichaam niet dat in de ceborie gesloten leeght. Zij houden hem gesloten ende hij en wilt niet gesloten wesen.* Maar hij had zich ook een nieuwe overtuiging gevormd. *Mer God seide in 't avondmael, slaende oft wijzende met zijn hand op zijn borst oft lichaam, ende sevde: hoc est corp... Dat willende bewijsen bij een boecxken dat hij voorthaelde.*
Hoe onvolledig deze tekst ook tot ons gekomen is, ze duidt wel op een spiritualistische opvatting van het Avondmaal zoals ook Carlstadt die leerde. Wellicht kan het 'schoenmakersgeloof' in Veere veel eenvoudiger verklaard worden. In een samenleving waar zoveel reizen over slechte wegen te voet gemaakt werden, fungeerde de schoenmakerswerkplaats, evenals de herberg, als natuurlijk trefcentrum voor de reiziger. En zo raakte een schoenmaker gemakkelijk op de hoogte van wat er in de wereld omging. Misschien was er te Veere ook wel één charismatische figuur die zoveel overtuigingskracht en gezag uitstraalde dat een hele groep zich door hem liet meenemen.

Berend de schoenmaker zou die persoon geweest kunnen zijn. In zijn huis werd verscheidene malen vergaderd. Ook de bijeenkomst die omstreeks Sint-Jan (24 juni) 1529 gehouden werd, vond daar plaats. Vijftig mensen waren daar bijeen; blijkbaar waren zij in zijn huis bijeen geroepen. Als trekpleister fungeerde *de groten brief* die door een Hollander zou worden voorgelezen. Ook Anthonis de apotheker verklaarde dat hij *gehaelt was tot Berend de schoenmaker* voor diezelfde bijeenkomst.

Dat was inderdaad de stijl van de Veerse Hervormingsgezinden. Er ging een sterke wervingskracht van hen uit. Toen Janna van Pontranen op een zondag voor Pinksteren uit de kerk kwam, werd zij aangesproken door Jacob Davidsz., die haar vroeg: *Jan, gaet met mij, ghij sult wat goeds hooren.* Ook Frans de mandenmaker nodigde de vrouw van Adriaan de orgelist en Jan de koster, een geestelijke, die toch zeer vijandig tegenover de bijeenkomsten stond, nadrukkelijk uit zelf eens te komen horen naar *de leeringlie.* Tot geluk van de Veerse kring ging laatstgenoemde daar niet op in, want, zei deze*: quam ick er, ick brocht een mes mede en smeter twee of drie doot.*

Niet alle geestelijken waren zo afkerig van het nieuwe. Enkelen waren zeker geïnteresseerd; twee pastoors, Cornelis Loentkers, de oude pastoor, en broeder Jan, bezochten de bijeenkomsten. Op gezag van Adriaan Thonisz. zouden we moeten aannemen dat beiden, en ook de geestelijke Jacob Borselare, slechts omwille van het geldelijk voordeel de mis bleven opdragen. Mochten zij de proftijten *derven ende 't gelt daeraf ombeeren, zij en soudens niet doen.* En Adriaan zou het kunnen weten, want dagelijks ging hij met hen om. Deze geestelijken zochten bewust het gezelschap van Hervormingsgezinden. Soms aten zij samen en waarover de gesprekken gingen is duidelijk. Toen broeder Jan ging vertrekken naar elders, nam hij ten huize van Cornelis de kuiper

afscheid van de groep waarbij een kruik Franse wijn, een stoop Francoisen, werd geschonken.
Dikwijls kwamen tot nu toe de vergaderingen ter sprake. Daar klopte het hart van de Hervormingsgezinde beweging. Het is dus van belang na te gaan wat zich in deze bijeenkomsten afspeelde. De kern van de Veerse nieuwgezinde groep blijkt uit 14 á 15 personen te bestaan, maar het aantal aanwezigen kon, zoals gezegd, wel tot 50 oplopen. Centraal in de bijeenkomst stond het lezen en uitleggen van een hoofdstuk uit de Bijbel, *de leeringe.* Zo werd ten huize van Frans de mandenmaker Johannes 15 gelezen: *Ende was dat ons Heer seide: Ic ben een hovenier. Ic ben een Wijngaert ende ghij zijt de wijngaertrancken.* Een andere keer was het onderwerp hoe dat Nicodemus quam *in den nacht an onzen Heere om geleert te worden.* Een situatie die de aanwezigen zeker vertrouwd voorkwam. De uitlegging was stellig polemisch gericht, bedoeld als correctie van wat men in de Rooms-katholieke kerk als misstand zag. Daar ligt de bron van uitspraken *als 't hoochtijt van Paeschen es mer een jaermerct om de papen 't gelt (te verschaffen), de biecht is een sotternij, het vagevuur 't hol van des priesters tasche en het heilig oliesel anders niet dan d' olie daer men de schoenen mede smout.*

Ook hier, in Veere, kreeg de ontkenning van de lichamelijke aanwezigheid van Christus in de eucharistie de volle aandacht. De echo's van de preken klinken door in de aangehaalde woorden van Adriaan Thonisz. en in de spottende logica van de schoenmaker Jacob van Dort: *Zouden de priesters alzoe in 't sacrament God in vleesch en bloede hebben, zoe zouden se veel goden maken.* Maar het meest opvallend is de uitspraak dat *'t kersdom niet en was* (dat de christendoop niets voorstelde). Reeds voor juli 1529 stond in deze Veerse kring de kinderdoop dus blijkbaar al ter discussie.

Wel moeten wij ons, wanneer wij kennis nemen van de opvattingen die in deze Veerse kring leefden, hoeden voor een eenzijdige beoordeling. Degenen die de ondervragingen in Veere uitvoerden, stelden in eerste instantie belang in afwijkingen van de gevestigde leer. Dat er zich ook een eigen reformatorische geloofsleer aan het ontwikkelen was, interesseerde hen niet zozeer. Dit aspect komt dus in de ondervragingen ternauwernood aan bod.

Naast Schriftuitleg en lectuur, *de boecxkens,* was catechese het voornaamste middel tot vorming van de Hervormingsgezinde groep in Veere. Slechts zeer summier zijn onze inlichtingen dienaangaande. Toch menen we dat in Veere het geloofsonderricht een belangrijke plaats innam. Misschien is het zelfs zo dat daaraan aparte bijeenkomsten werden gewijd. Als de nieuwgezinden van Veere zelf spreken over hun vergaderingen, zoals ze hierboven werden geschetst, duiden ze dat aan met *ter preke of te sermonen of in de vergaderinge gaan*. *Schole* is een benaming die slechts eenmaal, ook door een ingewijde, wordt gebruikt. Voor de *vergaderinge* werden mensen uitgenodigd. De *schole* droeg een besloten karakter. Daar werden nieuwsgierigen juist weggejaagd. Is de schole dan alleen maar "de geijkte term voor conventikel zoals De Hoop Scheffer meent, of werden hier de vragen *gedaen die tijdens de preke* niet aan de orde kwamen? Misschien kunnen we de schole, zoals die in Veere tussen negen en tien uur 's avonds werd gehouden, vergelijken met een manier van vergaderen te Bergen op Zoom, enkele jaren later, waar mensen heimelijk bijeenkwamen *om tsavens heur lessen up (te) seggen.* In Bergen op Zoom is de bekende Jan Mathijsz. (van Middelburg) de leider van de bijeenkomst; Veere werd ook bezocht door een rondreizend voorganger, een *geselle uut* Holland. Claas is zijn naam en dat is ook bijna alles wat we van hem weten.

Er heerste een sterke saamhorigheid in de groep. Men zat samen aan tafel. Er werd gegeten en gedronken, *vier oft vijf cannen biers en een stick gerooct vleesch.* De bijeenkomst werd, na de preek, afgesloten met een gebed biddende *voort den Here, dat Hij de crancke in den geloove stercken wilde.*

De basis van deze saamhorigheid, de sfeer die in deze bijeenkomsten heerste, werd door de nieuwgezinden zelf gezien als het werk van de Heilige Geest. *De Meester die wech es, heeft den Heiligen Geest in,* volgens Thoon Adriaansz. Feit is dat de toon in deze vergaderingen anders was dan gebruikelijk. Frans de mandenmaker getuigde daarvan:

quaem dy daer ick gae, ghij en zoudt U niet connen onthouden zonder screyen. Deze nieuwe benadering was het, persoonlijker en emotioneler, die mensen bond. *Ick en salse niet laeten om heer noch vrouwe, noch om al mijn goet; ick verloore liever mijn huvs dat mij veel gecost heeft. Jae, ick en laets niet om mijn hals,* voegde Frans eraan toe, *strijckende metter hand over sijnen hals.*

Lag hier mede een reden dat lilden van Middelburg werden aangetrokken tot de bijeenkomsten in Veere? Behoorde de groep in Veere tot een andere dwarslaag in het Christendom dan de Middelburgse Hervormingsgezinden of herkenden ze elkaar juist als gelijkgestemden? De vragen kunnen met vele andere aangevuld worden.

Hoe graag zouden we nader geïnformeerd worden over de contacten die blijkbaar bestonden tussen de Hervormingsgezinden van Veere en Holland. Want dat ze bestonden, is zeker. De persoon van Claas, *de geselle uyt Holland,* die af en aan reisde en de bijeenkomsten leidde, bewijst het. Ook de groote brief die eind juni in de grote bijeenkomst ten huize van Berend de schoenmaker door hem werd voorgelezen, zal uit het noorden afkomstig geweest zijn.

We wezen reeds op het relatief veilige klimaat voor de nieuwgezinden te Veere. De houding van Adolf van Bourgondië, heer van Veere, is inderdaad opmerkelijk. Oogluikend liet hij hen hun gang gaan. Mogelijk was het een aansporing van de landvoogdes om maatregelen tegen de ketterij te nemen, die hem in juli 1529 een eerste onderzoek in zijn stad deed instellen. De stroomversnelling waarin de bestrijding van "Lutheranen" in dat jaar geraakte, maakt deze veronderstelling aannemelijk. Misschien heeft de inzage van de reeds genoemde groote brief Adolf mede overtuigd dat deze beweging, die hij tot nu toe ongemoeid had gelaten, toch uit de hand dreigde te lopen. Erg enthousiast stond hij zeker niet achter een eventuele vervolging. Pas negen maanden na de eerste getuigenverhoren werd het onderzoek voortgezet met het verhoren van de beschuldigden. Alleen Hans Graalheer, Berend de schoenmaker en Cornelis Oortsz., eveneens schoenmaker, werden ondervraagd. Over de andere betichten horen we niets meer. Voor de heer van Veere hadden de nieuwgezinden dan ook geen angst. Adriaan Anthonisz., over wie in 1529 zeer belastende verklaringen werden afgelegd, maakte zich geen zorgen over de reactie van Adolf van Bourgondië. Pas toen hij hoorde dat de commissarissen uit Middelburg ook naar Veere zouden komen, wist hij wat hem te wachten kon staan. Waarschijnlijk heeft deze Adriaan, die verklaard had dat hij *omme leven noch om sterven nyet sal afgaen*, samen met andere beschuldigden de vlucht genomen, toen het gerucht ging dat de Hollandse rechters die reeds in Middelburg enkele doodvonnissen hadden geveld, ook naar Veere zouden komen.

Overig Zeeland

Buiten de handelscentra Middelburg en Veere vinden we in de jaren twintig van de zestiende eeuw op Walcheren nauwelijks sporen van Hervormingsgezindheid. Jan de wever woonde weliswaar in Sint-Janskerke, maar zijn ideeën heeft hij stellig opgedaan in Middelburg. De voornaamste getuige tegen hem woonde dan ook juist buiten de poort van die stad. We kunnen een verdere verspreiding van zijn Hervormingsgezinde overtuiging haast traceren. Jan de wever had relaties in ***Zoutelande en Westkapelle***; na zijn gevangenneming werden deze mensen opgeroepen om getuigenverklaringen af te leggen.

Hoe ver en hoe diep de Lutherij in deze jaren verder op het platteland van Walcheren is doorgedrongen, weten we niet. Dat Adriaan Laureisz. geboren was in ***Grijpskerke*** zegt in dit verband niet zoveel.

Handel opende een venster op de wereld. Dat was ook het geval in ***Arnemuiden,*** de voorhaven van Middelburg. Na een spoedbericht uit Den Haag deden mr. Jan van Duivenvoorde en mr. Jaspar Lievensz. van Hoogelande die toen juist als commissarissen van het Hof van Holland in Middelburg werkzaam waren, in februari 1530 Jacob Nannezoon van Monnickendam arresteren. Een betekenisvol feit, want Monnickendam stond bekend

als een *ketternest* bij uitstek. Schippers uit die plaats treffen we regelmatig aan in Arnemuiden. Toch zijn er van eventuele contacten tussen hen en de plaatselijke bevolking in deze jaren weinig zichtbare sporen gebleven. Alleen Adam Aartsz., chirurgijn, verbleef in de gevangenis, omdat hij *speck ende saucijskens gegheeten hadde op onbehoirlijcke daghen* (dagen waarop het niet geoorloofd was om vlees te eten). Hij werd op bevel van de commissarissen in het begin van 1530 naar Den Haag overgebracht. Ernstiger feiten werden niet tegen hem ingebracht, want zijn vrijlating volgde reeds op 26 februari van dat jaar.

Als wij de snelle verbreiding van het anabaptisme in Arnemuiden in de volgende jaren zien, lijkt een voorbereidende fase evenwel aannemelijk.

Op de eilanden ***Noord- en Zuid-Beveland en Wolphaartsdijk***, die het overige deel van Zeeland Bewesten Schelde vormden, was de situatie niet te vergelijken met die op Walcheren. Hier domineerde niet de internationale handel geconcentreerd in belangrijke steden, maar de landbouw, al hebben zestiende eeuw een niet onaanzienlijke economische ontwikkeling gekend. Van Hervormingsgezinde invloeden vinden we nauwelijks enig spoor in de bronnen. Alleen de beschuldiging tegen Cornelis Piersz. (of Cornelisz.) te ***Emelisse*** die men seyde dat besmet was met Lutherije, bewijst dat althans het etiket "Luthers" niet geheel en al onbekend gebleven was in dit gebied. Juist vóór de inundatie van Noord-Beveland in 1530 werd hem een boete van 2 lb. 10 s. gr. opgelegd. Maar de komst van het water deed hem bijtijds vluchten.

Hetzelfde geldt voor de eilanden die samen Zeeland Beoosten Schelde vormden: ***Tholen, Sint-Philipsland, Schouwen en Duiveland.***

Zierikzee was hier de voornaamste stad, weliswaar in de zestiende eeuw over zijn economisch hoogtepunt heen, maar toch nog een handelsstad van formaat, na Middelburg de tweede stad van Zeeland. Ook als humanistisch centrum telde de stad mee. Denken we alleen maar aan Willem Sagarus, die van 1521 tot 1533 rector was van de Latijnse school. Waarschijnlijk hebben ook hier Hervormingsgezinde ideeën al vroeg ingang gevonden. Toen in 1525 het provinciaal kapittel van de dominicanen hier plaatsvond, werd bij die gelegenheid een mis opgedragen *pro rectoribus oppidi Ziriczeensis netnon pro pace Christifidelium ac pro extirpatione haeresum de cordibus eorundem* (voor het stadsbestuur van Zierikzee, voor de vrede van de gelovigen en voor de uitroeiing van de ketterij uit hun hart) en wel mocht deze laatste intentie zich ook uitstrekken tot de bevolking van Zierikzee.

Een inwoner van de stad treffen we in datzelfde jaar aan onder de studenten te Wittenberg: Cornelius Menardi de Sirixe, Selando. Misschien vonden dan ook reeds de vergaderingen ende communicatien plaats *die dagelicx bij enige poirteren der stede in 't heymelick geschien.* We menen dat het hier gaat om religieuze bijeenkomsten, al wordt dat niet uitdrukkelijk vermeld.

Margaretha van Oostenrijk, de landvoogdes, van het bestaan op de hoogte gebracht, nam deze zaak heel serieus en gaf het Hof van Holland opdracht een onderzoekscommissie naar Zierikzee te zenden. In januari 1527 ondernamen Reinier Brunt, procureur-generaal en secretaris Filips van Uuytwijck de reis. Het verslag dat zij na het horen van diverse getuigen aan Margaretha zonden, is helaas niet bewaard. De oproep die broeder Wouter, prior van het dominicanenklooster, in datzelfde jaar ontving om naar Den Haag te komen houdt misschien mede verband met deze zaak. Hoe weinig weten we over de eerste Hervormingsgezinden binnen Zierikzee. Liepen de ontwikkelingen binnen Zierikzee in zekere mate parallel met de gang van zaken, zoals we die bijvoorbeeld in Veere aantroffen? Er zijn enkele aanwijzingen die daarop duiden. Ook hier, in Beoosten Schelde, merken we op dat Hervormingsgezinde opvattingen vanuit Holland binnenkwamen.

Het was een Hollander die in 1527 in ***Westkerke*** gevangen genomen werd omdat hij zekere *blasphemie van den heylighen sacramente geseyt ende gesprocken haede.* Een bekende beschuldiging die we moeilijk op haar waarde kunnen taxeren, want voor het tot een rechtszaak kwam ontvluchtte de onbekende Hollander het Gravensteen in Zierikzee

waar hij gevangen zat. Ook hier zien we een glimp van het netwerk van contacten dat bestaan zal hebben tussen Zeeuwse en Hollandse Hervormingsgezinden.

Toen schaarslijper Willem Willemsz. door het schepengerecht uit Zierikzee verbannen werd, *ter cause (oorzaak) dat hij qualicken gesproken hadde van den heylighen waerdigen sacramente,* verhuisde hij naar Delft, waar hij spoedig in Doperse kringen terecht kwam.

Claas Willemsz., *Lutheriaen uyt* ***Duvelant,*** die wegens dat feit op 13 september 1531 in Den Haag werd veroordeeld tot eeuwige verbanning en confiscatie van zijn goederen, bevond zich eveneens in Delft, toen hij van Bernardus van Zierikzee op 24 juni daaraan voorafgaand een exemplaar van de Duitsche Theologie ter lezing kreeg.

Ook in Beoosten Schelde circuleerde, blijkens dit gegeven, reformatorische lectuur. Verschuilt zich achter deze schaarse gegevens een even complexe werkelijkheid als te Veere en Middelburg? Wij kunnen enkel het vermoeden uitspreken. Hoe zou anders de explosieve kracht waarmee de Hervorming in de vorm van het doperdom, in de jaren dertig in Zierikzee doorbrak, begrepen kunnen worden, als ze in de voorafgaande jaren geen voorbereidingsfase had gekend?

Situatie in Middelburg na 1531

Ongetwijfeld hadden de terechtstellingen van 1531 in Middelburg indruk gemaakt. Vier mannen in het openbaar tentoongesteld: drie met een priem door de tong; één, de zelfbewuste koopman uit de Oostzeelanden, gedood door het zwaard. Een afgrijselijk schouwspel, *ten exemple van anderen met gelijcke dwalinge besmet sijnde.*

Drie maanden later moest evenwel worden vastgesteld dat daarmee de ketterij allerminst de kop was ingedrukt. Waarschijnlijk had zich ook in Middelburg, op dezelfde wijze als in Veere, in de afgelopen jaren een hechte groep gevormd. Anders dan te Veere, waar wij op directe wijze over het bestaan worden geïnformeerd, weten we van de Middelburgse nieuwgezinden zeer weinig. Wel gingen hier in 1531 de bijeenkomsten onverminderd voort en werden verboden boeken als voorheen te koop aangeboden. Onverminderd ook ging de bestrijding van deze ongewenste verschijnselen verder. Nogmaals werden in de keizerlijke ordonnantie van 5 oktober de vergaderinghen ende congregatien die noch dagelicx geschien bunnen onser stede van Middelburch ten strengste verboden. Verdachten, onder wie de marskramer Jan Meinaartsz. van Gent, die de bewuste boeken had verkocht, werden gevangen gezet.

Toch hadden de terechtstellingen van de afgelopen jaren effect gehad, zij het dan niet uitsluitend het bedoelde. De algemene stemming binnen Middelburg was geëvolueerd van een zekere onverschilligheid naar soms uitgesproken vijandigheid tegenover de vervolgende instanties, door de harde manier waarop zij tegen nieuwgezinden optraden. Het is stellig uit vrees voor de volkswoede dat men het vonnis, geveld over Hendrik van Lekkerkerk en de marskramer Jan Meinaartsz. van Gent, de beide Lutheranen die in het begin van 1532 te Middelburg gevangen zaten, niet in deze stad ten uitvoer bracht.

Nog een executie met het zwaard - zo luidde het vonnis voor ***Hendrik van Lekkerkerk*** - liet Middelburg zich niet meer opdringen. Na overleg met de stadhouder, Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten, werd hun beider straf op 31 mei 1532 in Den Haag voltrokken.

Deze vijandige houding, opgewekt door de harde manier waarop de overheid stadgenoten had gestraft en een gewaardeerde handelsrelatie geliquideerd, richtte zich in eerste instantie tegen de kerk, die blijkbaar gezien werd als bron van deze ellende. In de laconieke mededeling in de stadsrekening van 1532, dat Gilles *de schildere diversche beelden wederomme gestoffeert heeft, die bij eenige quaede willighen in die haven ende anders geworpen waeren*", menen we een uiting van die vijandige gezindheid te bespeuren.

Toch was de kerk in Middelburg zeker niet een onbeweeglijk bolwerk van orthodoxie, onberoerd door de reformatorische oostenwind. Zowel de pastoor van Sint-Maarten als die van Sint-Pieter waren in de ogen van het Hof van Holland verdacht en de inquisiteur-

generaal werd daarvan in kennis gesteld. Maar de grootste aandacht ging uit naar ***Jan van Vaernewijck,*** een Augustijner monnik uit Gent die in het Middelburgs convent verbleef. De Augustijnen stonden in hun zielzorg zeer dicht bij het volk; en weer was het een lid van deze orde die verdachte preken hield en ook bij het biecht horen niet zuiver op de Rooms-katholieke graat bleek. Terwijl de juristen van het Hof van Holland en naderhand de theologen van de inquisitie te Leuven zich in de maanden juni en juli 1532 bogen over zijn dossier, moet Jan van Vaernewijck zich in Middelburg als een vis in het water gevoeld hebben. Zowel het bevel van de rentmeester van Bewesten Schelde, daartoe aangespoord door de Landvoogdes, als de aanbeveling van de inquisiteur om een tijdlang het preken te staken en biechthoren na te laten totdat een uitspraak over hem zou zijn gedaan, legde hij achteloos naast zich neer. Hij ging voort met zijn *sermoenen die suspecte doctrines bevatten tot scandalificatie ende ontstichtichert van den volcke.*

Althans zo beoordeelde Maria van Hongarije, die in 1531 Margaretha van Oostenrijk als landvoogdes had opgevolgd, zijn preken. "Het volk" dacht er blijkbaar anders over. Al was het zo dat de *pias auras,* de vrome oren, van sommige toehoorders door zijn woorden gekwetst werden, anderen klonken ze blijkbaar als muziek in de oren. Want Jans vermetelheid - temeraire noemt de landvoogdes hem - karakteriseert in de eerste plaats hemzelf, maar het is zeker zo veelzeggend over het geestelijk klimaat in Middelburg dat hij zo durfde en kon optreden. Pas toen zijn prior door het Hof van Holland werd aangemaand om broeder Jan naar de inquisiteur in Leuven te zenden *omme te verantwoorden ende geinstrueert te* worden van zijn predicatie kwam er voorlopig een einde aan zijn activiteiten in Middelburg. Niet voorgoed. Hoewel Nicolaas Coppin, de inquisiteur, hem in juli 1532 verbood terug te keren naar Middelburg en hij zich na een verblijf in Leuven inderdaad weer in Gent, in zijn moederklooster, vestigde, bleef hij toch de relaties met Middelburg onder-houden, door daar in de volgende maanden - tot mei 1533 - opnieuw te preken, biecht te horen *et aultrement mal ediffier et suborner le peuple par ses mauvaises doctrines.*

Opmerkelijk is daarbij de verandering in mentaliteit die zich in Middelburg in de afgelopen jaren had voltrokken. Kijken we terug naar het jaar 1527, dan valt ons op dat Adriaan Cordatus, de man met relaties in betere kringen, juist daar bescherming genoot. De Augustijnse volksprediker Frans van Ieper en de glasmaker Lambrecht Cornelisz. misten dergelijke relaties en van reacties uit de bevolking op hun arrestatie is ons niets gebleken.

Vijf jaar later nu was er blijkbaar onder de "gewone" bevolking een nieuwe bewustwording gegroeid. Een bewustwording die we eerder reeds karakteriseerden als vijandigheid tegenover de officiële kerk en haar leer. Maar het is duidelijk dat we hier niet uitsluitend negatief mogen duiden. Niet alleen de afkeer van vervolgingen en executies werkte stimulerend. De Hervormingsgezinde denkbeelden, die zelfs vanaf de kansels doorklonken, wekten en voedden de interesse voor een geloofsbeleving dichter bij het evangelie. Juist omdat hij zich gesteund wist door de belangstelling van zijn toehoorders kon Jan van Vaernewijck de bevelen van hogerhand een tijdlang negeren. Een toenemende betrokkenheid bij de Reformatorische beweging valt dus te bespeuren op het moment dat zich een nieuw fenomeen, het *anabaptisme,* aandiende.

Besluit

Als we tot nu toe spraken over nieuwgezinden of Hervormingsgezinden, doelden we op een zeer heterogene groep die eigenlijk ternauwernood onder te brengen is in één categorie. Aanvankelijk heeft deze nieuwgezinde stroming in Zeeland, en wel in hoofdzaak op Walcheren, een ***uitgesproken Luthers karakter,*** in sterkere mate wellicht dan dat voor het geheel van de Nederlanden het geval was. Hoe groot en hoe diepgaand de invloed uitgeoefend door Lutherse kooplieden, schepelingen, soldaten en veel belangrijker nog, door Lutherse lectuur geweest is, zal door het ontbreken van gegevens echter nooit precies te meten zijn.

In enkele milieus valt de Lutherse invloed zeer concreet aan te wijzen. Bij de humanistische geleerden bestond een grote belangstelling voor Luther en zijn leer, die door het lezen van

zijn werken en door de rechtstreekse verbinding met Wittenberg, in de personen van koning Christiaan II en Gerard Geldenhouwer, steeds nieuwe impulsen ontving.

Daarnaast bleek ook in het Augustijnenklooster van Middelburg de ontvankelijkheid voor de leer van hun ordegenoot in ruime mate aanwezig. We ontmoetten twee Augustijnen die door hun preken zijn opvattingen in bredere kring bekendheid gaven. De Hervorming van het eerste uur verscheen dus in Zeeland in een Lutherse gedaante.

Toch mogen we aan dit Luthers karakter ook weer niet meer gewicht toekennen dan het verdient. Doordat de humanistische kringen een vrij gesloten milieu vormden, kenden de ideeën die daar leefden ook weinig doorstroming. De Zeeuwse humanisten op Walcheren maakten meestal deel uit van de hofhouding van de Bourgondiërs, Adolf, heer van Veere, en Maximiliaan, abt te Middelburg. Adriaan Cordatus was hier als pastoor van het begijnhof een van de uitzonderingen.

Maar juist zoals de Augustijner monniken Frans van Ieper en Jan van Vaernewijck, die ook nieuwe denkbeelden van de kansel verkondigden, heeft hij slechts korte tijd daartoe de gelegenheid gehad. Van systematische prediking van een Luthers geïnspireerde leer kan dan ook ternauwernood gesproken worden. Bovendien vloeide het gehoorde en gesprokene niet in een kerkelijke bedding van kerkorde, catechismus en liturgie van Lutherse signatuur, zodat het zou kunnen stollen tot een vaste structuur.

Om het karakter van de vroege zestiende-eeuwse Hervormingsgezinde stroming nader te kunnen bepalen, bieden de Zeeuwse bronnen ons verder weinig houvast. Aangezien de inhoud van vonnissen en ondervragingen, op enkele uitzonderingen na, verloren ging, staan ons slechts summiere gegevens, hoofdzakelijk afkomstig uit rekeningposten, ter beschikking. Meestal zijn de beschuldigingen tegen de Lutherianen daarin uiterst vaag geformuleerd: *andersvoelend van het Kerstengeloeve, het verspreiden van quaede opinien, smakende heresie of het spreken van zeer leelicke woerden tot oneer van God en verachting van Zijn heilige kerk.* Uit deze vaagheid komt één specifieke beschuldiging een enkele maal naar voren: lastering van het altaarsacrament.

Ook de Veerse informaties, de enige bron die ons de gedachtewereld van de Hervormingsgezinden naderbij brengt, leggen hier wat sterkere accenten. Wij zouden de Zeeuwse Hervormingsgezinden van de jaren twintig dus, in overeenstemming met een vrij algemeen gebruik kunnen bestempelen als sacramentariërs. *Deze stroming, die de werkelijke aanwezigheid van Christus in het eucharistiebrood en de wijn ontkende, was reeds in de middeleeuwen in de Nederlanden op te merken.*
Nieuwe en sterkere impulsen ontving ze in de zestiende eeuw en we hebben gezien dat lectuur met een sacramentarische inslag ook in Veere bestudeerd werd.

Toch aarzelen we om - althans de Zeeuwse - Hervormingsgezinden van de vroege zestiende eeuw in één categorie te dwingen, waaraan we dan de naam "sacramentariër" geven." We zijn ons immers sterk bewust van de onvolledigheid van onze kennis; zelfs de hiaten erin kunnen we niet peilen. Hoeveel nieuwgezinden kwamen, juist omdat hun vaagomlijnde geloofsopvatting geen aanleiding gaf tot vervolging, nooit met het gerecht in aanraking en verzonken daardoor voor altijd in de anonimiteit? Hoe (weinig) uitgesproken "sacramentarisch" was hun overtuiging? Daarnaast moeten we opletten dat de grote aandacht die de toenmalige onderzoeksrechters juist voor dit geloofspunt - als kern van het katholiek liturgisch beleven - hadden, ons niet in de verleiding brengt hun blikrichting te volgen. Een eenzijdige beoordeling van de nieuwgezinden als de sacramentariërs zou het resultaat kunnen zijn. Onrechtzinnigheid laat zich nu eenmaal duidelijker onderkennen in gedragingen - al of niet deelnemen aan de eucharistie - dan in theologische denkbeelden.

Bovendien is de Hervorming - het werd reeds eerder opgemerkt - toch heel wat meer dan een strijd om de transsubstantiatie. In Zeeland, met aanvankelijk vrij sterke Lutherse infiltratie, is dat zeker het geval. Hier hebben ook andere elementen uit het reformatorisch

gedachtegoed de vroege Hervorming in belangrijke mate mede bepaald. Denken we aan Luthers rechtvaardigingsleer, die, zoals we in verband met Veere konden opmerken, op haar beurt ook aanknoopte bij opvattingen die reeds jaren leefden.

Tenslotte, als we de Hervormingsgezinde geestesstroming van de jaren twintig willen karakteriseren, lijkt het ons minder juist dat te doen vanuit haar negatieve waardering voor één, zij het ook belangrijk, onderdeel van de Rooms-katholieke leer. Daarvoor moeten we toch kijken naar wat werkelijk fundamenteel was. Aan de basis van alle vernieuwingsgedachten lag de opnieuw opgebloeide belangstelling voor de Bijbel. Zo stond ook in de Veerse kring het lezen en het uitleggen van het evangelie, *de leeringe,* centraal. Uit het directe, persoonlijke contact met de evangelieteksten ontsproten denkbeelden die soms regelrecht ingingen tegen wat de kerk traditioneel leerde. *Scriftsghezint* heette dat in Brugge. "Evangelisch", als synoniem voor Hervormingsgezind, zouden wij deze stroming kunnen noemen, een benaming die omstreeks 1530 eveneens gebruikelijk was. "A broad umbrella" is de term Evangelisch wel genoemd en inderdaad, daaronder gaan de meest uiteenlopende typen schuil: van Lambrecht Cornelisz., de rumoerige straatfiguur die de kerk op alle mogelijke manieren afbreuk wenste te doen, tot Adriaan Cordatus, de kunstzinnige en erudiete priester, die zijn plaats binnen de kerk wist en die door zijn preken nieuwgezinde toehoorders ook binnen de kerk hield.

Uiterst veelvormig en weinig omlijnd manifesteerde de Evangelische stroming zich dus. Nog helemaal "beweging", nog nergens gestold tot een vaste structuur. Alles verkeerde in een beginstadium en veel was duidelijk nog in volle ontwikkeling. En bovenal geldt hier de bedenking dat de veelkleurigheid van menselijke overtuigingen en ideeën iedere poging tot indeling te buiten gaat.

4. De Wederdopers (1532 - ca. 1540)

Inleiding

In de jaren twintig was de Evangelische beweging in Zeeland aanvankelijk grotendeels binnenkerkelijk gebleven. Hervormingsgezinde priesters en preken waren daarbij het cement dat geestverwanten binnen de kerk vasthield. Daarnaast en daarmee verbonden - want ook priesters waren hierin soms actief - vormden zich groepjes Bijbellezers. Pas geleidelijk aan zou zich in deze kringen de neiging tot losmaking van de kerk en haar voorschriften ontwikkelen.

Toen de eerste Doperse leerverkondigers na 1531 de Zeeuwse eilanden bezochten, vonden ze dan ook een voorbereide bodem; en dat in een dubbele zin. In de eerste plaats waren er, zoals uit het voorgaande is gebleken, enkele kringen in Veere en Middelburg, waarschijnlijk ook in Arnemuiden en in Zierikzee, die onderling soms contacten onderhielden en bovendien in verbinding stonden met Hollandse nieuwgezinden.

Via dit netwerk kon het Doperse gedachtegoed het Zeeuwse land vrij gemakkelijk binnenkomen. Ten tweede sloot de prediking van de Doperse leraars op veel punten aan bij wat tot dan toe in de heimelijke vergaderingen aan de orde was geweest. Met preken waarin de biecht, de heiligen, het vagevuur, het bidden voor de doden en de geestelijkheid het moesten ontgelden, waren de toehoorders immers reeds vertrouwd. *Ook dat Godt Almachtich in 't sacrament des outaers niet en es, in vleesche noch in bloede, anders gezegd dat 't sacrament des outaers anders (niet) is dan ghemeen broot*, waren voor de aanwezigen bekende klanken. Hoe voor de hand liggend was dan in hun ogen niet de stap naar een eveneens spiritualistische opvatting over dat ander sacrament: de doop. Temeer daar we weten dat "pre-Doperse" ideeën inzake de doop reeds verscheidene jaren in de Nederlanden en aangrenzende gebieden in omloop waren.

In Zeeland zien we daar iets van terug in het verhoor dat Marcus Cornelisz. van Westkapelle op 15 januari 1535 te Middelburg werd afgenomen. Hij verklaarde dat hij reeds gedurende een jaar *een afwijkende mening had over de biecht en het vagevuur ende als van 't sacrament des oultaers ende doopsel omtrent een half jaar.* Beide sacramenten werden zo in één adem genoemd. Datzelfde merken we ook op in het verhoor dat de baljuw van Middelburg Cop Heinen afnam. Als bron van zijn *erreuren* (fouten) noemde deze de prediking van Jan Mathijsz. in het najaar van 1533 te Bergen op Zoom. De Evangelische kringen met hun nadruk op sacramentsbeleving raakten zo geleidelijk in Dopers vaarwater. De duidelijkste illustratie daarvan vinden wij in Veere, waar de Evangelische kring van 1529 enkele jaren later tot het doperdom is overgegaan. Ook Laurentie Jansdr. en haar zoon Jan Woutersz. die uit Gapinge naar Munster trokken, hadden voordien reeds voor de deken/provisor van Walcheren moeten verschijnen wegens Intertje.

Al zal men dit aanvankelijk misschien eerder als verdieping en uitbreiding van geloofsopvattingen dan als iets radicaal nieuws ervaren hebben, toch leidden de inzichten van de Dopers uiteindelijk tot een totale breuk. En wel in drie opzichten: met de kerk, met de overheid en met een deel van de nieuwgezinden. In de eerste plaats was de breuk met de katholieke kerk bij hen volkomen.

Obbe Filips komt in zijn *Bekentenisse,* geschreven vóór 1560, woorden tekort om haar te noemen een *Sodema, Babvlon, Egipten ende een gruwel der verwoestinge, een antechristwerck.* De Dopers verwachtten van deze kerk geen enkel heil meer. Met voldoening zagen zij uit naar de terechte bestraffing die haar ten deel zou vallen. Aan de basis van deze radicale houding lag de verwachting van het (spoedig) komende Godsrijk, waarin de Dopers leefden. Met de wederkomst van Christus zou de scheiding tussen de geredden en de verdoemden voltrokken worden en alle kwaad vernietigd zijn. Met het oog hierop liet men zich dopen.

Vanzelfsprekend bracht dit toekomstperspectief de Dopers in frontale botsing met de overheid. De Evangelischen van het eerste uur hadden onrust gebracht, maar ze werden in Zeeland, als ze tenminste discreet te werk gingen en de aandacht van Brussel niet op zich

vestigden, door de lokale overheid min of meer met rust gelaten. De Dopers daarentegen werden ronduit als gevaarlijk beschouwd. De vernietiging van de pauselijke kerk, *de hoer van Babylon,* die zo vurig werd verwacht, betekende immers niet alleen dat de oude kerk te gronde moest gaan, het bracht ook een ommekeer in het maatschappelijk leven met zich mee, om de komst van het vredesrijk mogelijk te maken. *I newyr sawe this Low Countres with lese obedience of justyce thera they be at this houre,* merkte een Engelse waarnemer op. In Munster werd ontstellend duidelijk waartoe dit alles zou leiden.

Niet alle Evangelischen werden door de Doperse leer aangetrokken. Reeds eerder werd opgemerkt dat daarnaast ook een *Evangelische* richting bleef bestaan. Ook in Zeeland lijkt dat het geval te zijn. De aanwijzingen daarvoor zijn schaars, maar onmiskenbaar. Waarschijnlijk is het zo dat de bestaande huiskringen, waar leken, ambachtslieden als schoenmakers en lijndraaiers het woord voerden en het Woord uitlegden, door het doperdom zijn geabsorbeerd en dat we Evangelischen die niet in Dopers vaarwater terechtkwamen, hoofdzakelijk aantreffen binnen de kerk.
In diverse plaatsen vinden we tot omstreeks 1545 priesters die door hun preken nieuwgezinden wisten te boeien en vast te houden. Meest in het oog springend waren hier weer de Augustijnen. Jan van Vaernewyck bleef, zoals we zagen, tot mei 1533 met een zekere regelmaat zijn pastorale activiteiten binnen Middelburg uitoefenen. Met zijn vertrek is de Evangelische vonk binnen het klooster niet gedoofd. In 1545 was het de prior, Eustaas, die Evangelische denkbeelden van de kansel verkondigde. Wat heeft zich in die tussenliggende jaren afgespeeld? Hein de lijndraaier doet ons vermoeden dat een Evangelische prediking bij de Augustijnen van Middelburg traditie bleef. Toen hij in de kersttijd van 1534 ten huize van Jan Pietersz. een predikatie hield voor een Doperse huisgemeente, wist hij zijn toehoorders te vertellen dat hij het evangelie beter uitlegde *nae d'inhoudt van de heylige scrifture, dan de predicaer ten Augustijne dede.* Het lijkt erop dat hij zich zo met een concurrent in Reformatorische schriftuitleg wilde vergelijken.

Het is niet ondenkbaar dat Hervormingsgezinde predikers hun parochianen trachtten af te houden van contacten met de Dopers. We kennen het geval van Jan Haes, een nieuwgezind prediker in het leprozenhuis te Amsterdam, van wie getuigd wordt dat hij velen van de herdoop afhield zolang hij in functie gelaten werd, dus tot in de loop van 1534. Vergeten we daarbij ook niet dat Cordatus in zijn Amsterdamse jaren de activiteiten van de Dopers daar van dichtbij heeft kunnen gadeslaan. Welke impulsen gingen van hem uit, toen hij op het eind van zijn leven naar Middelburg teruggekeerd was?

De eerste barst in de Hervormingsbeweging was een feit. Ook in Zeeland vertoonde zij zich in de jaren dertig in twee gedaanten. Wij vinden er, naast de Dopers, ook - minder zichtbaar en misschien grotendeels als binnenkerkelijke beweging - de Evangelischen, *die van den Evangelie.*

Eerste verspreiding

Over het juiste tijdstip waarop de Doperse gedachte in Zeeland binnendrong is weinig met zekerheid te zeggen. Het oudste bericht daarover voert ons terug naar de eerste maanden van 1533. Omstreeks die tijd gaf Jacob de Grave, een kleermaker te Middelburg, Marcus Cornelisz. van Westkapelle onderricht in een leer die duidelijk Dopers georiënteerd was. *Dat geloovende, men behoirde hem te laten verdopen,* daarmee begon Marcus zijn antwoord, toen hij op de pijnbank ondervraagd werd naar de inhoud van dat geloofsonderricht, en dan pas volgden de reeds bekende punten, biecht, vagevuur en avondmaal.

Met zekerheid weten we verder dat ook in Veere de bestaande Evangelische groep reeds voor 1534 tot het Doperdom gerekend mag worden. Tot maart van datzelfde jaar woonde de schoenmaker Jan Evertsz. daar ten huize van Quirijn de schoenmaker. Hij leidde daar eerst, naar zijn eigen zeggen, een quaet leven, als van droncken drincken, vrouweren,

liegelijc ende bedriegelijck levende. Een vreemde eend in de bijt van het vrome Veerse schoenmakersmilieu dus. Dit miste evenwel zijn uitwerking niet.

Jan Evertsz. kwam er tot andere inzichten, bekeerde zich en wenste gedoopt te worden. *Dinckende hem zelven te beteren, is gererst na Den Haghe aldaar hij herdoopt werdt.*

Meinaart, een wever, diende hem kort voor 19 maart tijdens een bijeenkomst van Haagse Dopers in een herberg op het Spui de herdoop toe. Vervolgens huwde hij tijdens zijn omzwervingen, die hem voerden van Amsterdam via het Sticht van Munster naar Deventer, in die laatste stad zijn vrouw Anneke, die op haar beurt van Obbe Filips in Delft de herdoop ontving."

Langs vele wegen vond de Doperse leer haar verspreiding. In de eerste plaats, zoals alle nieuwe ideeën die de Zeeuwse eilanden bereikten, over het water. Het schip als voertuig van het nieuwe, soms heel letterlijk. We weten bijvoorbeeld hoe schipper Willem Gielisz. uit Zuidland enkele jaren vroeger op zijn reizen naar Zeeland conventikels aan boord hield, zodra hij voor anker lag, waarbij hij de mensen *van Luyters dwalinge onderwees ende leerde.*

Op eenzelfde manier konden de Doperse denkbeelden zich verspreiden. Ook de autoriteiten waren zich hiervan bewust. Koggeschepen uit Waterland, waarover het gerucht ging dat se vol anabaptisten waren. werden op bevel van de rentmeester doorzocht. Op zijn initiatief ook ondervroeg de pastoor van Arnemuiden alle schepelingen van een schip dat daar ankerde, omdat er iemand aan boord was die van *'t sacrament leelicken ghesproken hadde.* De verdenking was blijkbaar terecht, want de man nam bijtijds de vlucht. Landinwaarts werden de Doperse gedachten verder meegedragen door zendingsbewuste leraars die van stad tot stad trokken. Soms als kramer, soms als schoenmaker, de Bijbels en andere verboden boeken verborgen onder het *gereetscap omme oude schoenen te lappen*.

Vanwaar kwam nu het doperdom Zeeland binnen? De duidelijkste sporen zijn afkomstig uit Holland en dit kan gezien het voorgaande ook nauwelijks verwondering wekken. Brielle was, door zijn geografische ligging daartoe min of meer voorbestemd, een van de schakels tussen Holland en Zeeland. Hier trad Cornelis Pietersz., schoenmaker, sinds het begin van 1534 als dopend oudste op. Een van zijn Brielse dopelingen, Janneke, weduwe van Melchior Simonsz., vinden we terug in Zierikzee, waar ze op 8 september 1536 onthoofd werd. Ook Bergen op Zoom verrichtte zo'n schakelfunctie tussen Zeeland en aangrenzende gewesten; we komen daar later op terug. De contacten met Holland kunnen nauwelijks worden overschat.

> (In 20 bladzijden vervolgt de schrijfster dit bijzonder boeiend relaas over het ontstaan van de Doperse beweging in Zeeland. Omdat het niet tot het onderwerp van deze brochure dient, laten we het verder rusten.)

5. Reformatorische ontwikkelingen tot ca. 1566

Inleiding

De grote aandacht die de overheid rond het midden van de jaren dertig wijdde aan de Dopers mag ons niet uit het oog doen verliezen dat het slechts kleine groepen nieuwgezinden waren die in Zeeland met het doperdom in aanraking kwamen en erdoor in beweging gezet werden. Het betrof daarbij dan ook nog mensen die hoofdzakelijk behoorden tot één welbepaalde sociale groepering, die van de handwerkersstand. Bovendien keerden de vervolgingen zich juist tegen hen, zodat deze toch al kleine kringen zware klappen kregen. Het doper- dom kwam daardoor voor een aantal jaren volledig in de marginaliteit terecht, bezijden de hoofdstroom van de reformatorische beweging. Want deze vloeide elders, gevoed door bronnen die zich zowel binnen als buiten de kerk bevonden. De meest fundamentele beïnvloeding kwam van binnenuit, van de kant van de geestelijkheid. Hadden Adrianus Cordatus en Frans van Ieper, pioniers van een meer Evangelisch geïnspireerde geloofsverkondiging, in Middelburg rond 1532 geen navolging gekregen van de pastoors van Sint-Maarten en Sint- Pieter en van de geruchtmakende Augustijn Jan van Vaernewijck? Een nieuwe leer, nieuwe gedachten sijpelden zo binnen in de geest van hun toehoorders en drongen heel geleidelijk in de samenleving door. Zo gebeurde dat in Middelburg; zo gebeurde dat ook - zoals we zullen zien - vanuit andere Zeeuwse parochiekerken. Krachtig ondersteund door externe factoren van verschillende aard, werd zo een breed fundament van Evangelische gerichtheid binnen de christelijke geloofsgemeenschap gelegd.

Zo was de situatie toen de leer van Johannes Calvijn omstreeks 1555 in Zeeland zijn intree deed. De parallel met de komst van het doperdom, ruim twintig jaar vroeger, is duidelijk. Zoals deze beweging toen als belangrijkste kristallisatiekern voor Evangelische kringen had gefungeerd, zo vervulde nu het calvinisme een soortgelijke functie. Wat er buiten het Dopers milieu aan reformatorisch leven gegroeid was, werd door deze nieuwe beweging gebundeld. Maar verder houdt de gelijkenis op. De maatschappelijke afzondering werd het domein waarbinnen de Dopers zich definitief nestelden, ook toen na 1550 hun aantal weer aangroeide. Het Calvinisme daarentegen ontwikkelde zich zeer snel tot een betekenisvolle machtsfactor in het openbaar leven. Dit tijdvak, waarin het calvinisme binnendrong en zich vestigde, droeg zo reeds de kiemen in zich van de revolutionaire uitbarsting van 1566.

Een breed draagvlak

Wijdverbreid waren Hervormingsgezinde ideeën inmiddels onder de geestelijkheid, goed gefundeerd bovendien. Niet iedereen had dan wel in Wittenberg gestudeerd, zoals Pieter Daensius die omstreeks 1536 gedurende een jaar in Waarde, en daarna voor korte perioden in West-Souburg en Bommenede, vice-pastoor was. Hij had tien jaar eerder, uitgezonden door de prior van de Gentse Augustijnengemeenschap waartoe hij toen nog behoorde, een vol jaar gezeten onder het gehoor van Luther, die daar college gaf over het boek der Psalmen, en van Melanchton, die Paulus' Romeinenbrief uitlegde. Daarmee vormde deze uitgetreden Augustijn zeker een uitzondering onder de geestelijkheid in Zeeland. maar goed geïnformeerd waren toch velen. Zelfs bij dorpspastoors op het agrarische Zuid-Beveland werden omstreeks 1545 verboden boeken aangetroffen.

Toen Mathijs Buysmans, pastoor van 's-Heer Arendskerke, in 1544 in Middelburg op beschuldiging van ketterij gevangen zat, ging dan ook grote aandacht uit naar zijn boekenbezit.

In 's-Heer Hendrikskinderen was het de koster Cornelis Pietersz. Keel, die verboden lectuur las. Het werd de aanleiding tot zijn arrestatie.

Ook de beide pastoors van Kruiningen, Cornelis Cornelisz de Grave en Marinus Jacobsz. en de pastoor van Schore, Marinus Bernardsz., werden op dit punt verdacht en een huiszoeking vond plaats.

Floris van Dam, stadhouder van rentmeester Jeronimus Sandelin, had daarbij het arrestatiebevel op zak, voor het geval hij in de pastoorsbibliotheken inderdaad verboden boeken zou aantreffen. Wat leefde bij de parochiepriesters bereikte via de kansel de toehoorders. De verdenking van ketterij die rustte op de zojuist genoemde Zuid-Bevelandse pastoors zal immers eerder door de woorden uit hun mond dan door de inhoud van hun boekenkast gewekt zijn.

Bij Frans Anthonisz. van der Loo van Reimerswaal - heer Frans voor zijn Veerse parochianen - blijkt dat duidelijk. Heer Frans was *te ruym* gegaen. Hij had gepreekt over de goede werken, het vagevuur, de aanroeping van de heiligen en de kerkelijke ceremonieën. Maar hoe! *Impie et inique,* op verdorven en gevaarlijke wijze, naar het oordeel van de bisschoppelijk inquisiteur. En zijn afkeurenswaardige opvattingen had hij stellig gehaald uit de verdachte en verdoemde ketterse boeken die hij las:

Vaak was rechtgelovigheid in katholieke zin evenwel niet scherp af te bakenen. Wat viel nog juist binnen de grenzen van de orthodoxie en wat gold reeds als afwijkend van die norm? Zelfs bij één en dezelfde persoon kon het breukvlak tussen oude en nieuwe opvattingen een grillig patroon vertonen. Waar moeten we de dienstdoend pastoor van Sint-Maarten uit Middelburg plaatsen, als het op rechtzinnigheid in rooms-katholieke zin aankomt? Of een priester uit Sommelsdijk, die evenals hij verdacht werd? Hoe Hervormingsgezind was de geloofsovertuiging van Cornelis Jansz.. pastoor in Brouwershaven die in 1537 door zijn collega-priesters beschuldigd werd van het verkondigen van ketterse leerstellingen?

We mogen ook niet uit het oog verliezen dat geestelijken uit hoofde van hun functie binnen de kerkelijke gemeenschap gemakkelijk doelwit van verdenking werden. Zo maakte heer Laureis Lievensz. in maart 1540 pas enkele weken als kanunnik deel uit van het Sint-Lievenskapittel te Zierikzee, toen hij al aangeklaagd werd wegens vermeende Lutherij. Een onderzoek door de Geheime Raad te Brussel, een lange gevangenschap, eerst in Zierikzee, later op de Voorpoort in Den Haag, resulteerden, na tussenkomst van mr. Jan van Goch, vicaris-generaal van het bisdom, in maart van het daaropvolgend jaar uiteindelijk in zijn vrijlating. Laureis Lievensz. keerde terug naar Zierikzee. En weer stelt zich de vraag: in welke mate was deze priester Hervormingsgezind? Waren het enkel de beschuldigingen van *eenige quaetwillende,* die hem fataal geworden waren, zoals hij het zelf in een rekest aan het Hof van Holland voorstelde? Of was het terecht dat zijn vroegere houding in Ouddorp en andere plaatsen Philippe le Fèvre, de deken van Zierikzee, inspireerde tot een beschuldigende brief aan de stadhouder, waardoor de zaak aan het rollen werd gebracht?

Het geval van Eustaas, prior van de Augustijnen in Middelburg, maakt ons de positie tussen oud en nieuw, waarin geestelijken soms verkeerden duidelijker. Door de preken die hij sinds het midden van 1543 in verscheidene Middelburgse kerken had gehouden was argwaan gewekt. Was deze man een ketterse nieuwlichter? De personen die op 4 juni 1545 door Roeland Herdinck, deken/provisor van Walcheren, werden ondervraagd waren daar niet zo zeker van. Jacob de Valladolid, licentiaat in de rechten, *en sonde nyet konnen seggen oft hij, predicant, eenige heretice articule gepreect had.* En zo getuigden meerderen. Voor Eustaas zelf leken de zaken simpel. *Heer pastoir, wat soude ick preecken,* verklaarde hij tegenover Willem Fransz., pastoor van de Sint-Maartenskerk, *ick preecke 't evangelie ende de epistele*. Ook zijn krasse uitspraken over de heiligenbeelden in de kerk vond hij zelf volkomen verantwoord, omdat hij anders met *gepreect en hadde dan Baruch gescreven hadde.*

Maar daarmee was de argwaan van de deken/provisor natuurlijk niet weggenomen. Vroeger reeds had Eustaas verbod gekregen om te preken om de suspitie (verdenking) van heresie. Nu, in 1545, verdacht men hem van dubbel spel. *Hij en is nyet (zo) zover oft hij trect* waarschuwde Jan Pietersz. de deken. En Lambrecht de bakker wist dan wel niet te verklaren of de Augustijn in zijn sermoenen de grens van rechtzinnigheid overschreden had, maar bevoelt wel, *indien hij enige suspecte saken preken oft seggen wilt, dat hij dat doet in*

't eeten ende drincken midt sommege persoenen die de kercke en de geestelicke persoenen nyet lief en hebben.

Hier raken we een belangrijk punt. Een ontwikkeling die op het eind van de jaren twintig op gang kwam, tekende zich vijftien jaar later duidelijker af. De bedding van de Evangelische stroom had zich in dit tijdsbestek wat verder verlegd buiten de kerk. Geestelijken waren niet slechts inspirators van een Hervormingsgezinde beweging door hun woorden op de preekstoel gesproken, maar evenzeer door hun omgang met personen die de kerk reeds de rug toegekeerd hadden; met mensen dus die de kerk en haar dienaren *nyet lief en hebben*. Het is ook juist in deze jaren dat Hendrik Jacobsz., een schoenmaker in Zoutelande, schandelijke boeken ging lezen en zijn kerkbezoek staakte.

Volledig was de breuk nog niet. Nog steeds waren het priesters, dienaren van diezelfde kerk, in wier persoon het religieuze leven een zekere eenheid bleef vertonen. Eustaas is niet de enige Zeeuwse geestelijke die zo'n brugfunctie vervulde. In Zierikzee was het Lieven Iman Jansz. Boenaert, pastoor van de begijnhofkerk, die op 1 april 1539 paal en perk gesteld zag aan zijn al te vertrouwelijke omgang met Hervormingsgezinden. Waarschijnlijk betrof het hier leden van de Doperse gemeente. Ook pastoor Frans Anthonisz. in Veere had zich, geheel in de lijn van de plaatselijke traditie, doen opmerken in vergaderingen en gespreksgroepen.

Een voormalig Zeeuws pastoor - misschien mogen we in hem Cornelis van Koudekerke herkennen - ging in het Antwerpse op dezelfde wijze te werk. Hij beperkte zich niet tot *het bedectelick preken van ketterie* op de preekstoel in de begijnhofkerk. Nee, voegde zijn anonieme aanklager omstreeks 1533 eraan toe, hij leert *se oock in huvsen heymelick.*

Anderzijds moet ook in aanmerking genomen worden dat de houding van de geestelijkheid zelf soms aan de basis lag van de geruisloze kerkverlating. Pastoors die niet resideerden, maar aan de meestbiedende hun plaats in de parochie ter beschikking stelden, gaven aanleiding tot de bittere klacht *datter veel ydeoten ende ongeleerde vicecureyten (pastoors) bevonden worden die nyet dan fabulen en preken, daervan 't gemeen volck een aversie ende aftrecken crijcht ende geeft oersaecke, dat sij selver leesen ende 't samen conventiculen maicken*.

Ook de levenswandel van veel van deze parochiepriesters was vaak niet in overeenstemming met de kerkelijke voorschriften: frequente dronkenschap en leven in concubinaat was onder de priesterstand verre van uitzonderlijk. Het was volgens het Hof van Holland juist het gemeen *simpel volck,* - waaronder de bezoekers van de conventikels grotendeels gezocht moeten worden - dat daardoor *seer geschandaliseert* wordt, als bevonden is in 't examineren van veel van *den gevangens*. Of deze ondervraagde gevangenen daarmee de mening van de bevolking vertolkten, is evenwel nog maar de vraag. Wellicht tilde men niet zo zwaar aan deze wijd verbreide praktijken.

Ook langs andere kanalen bleven Evangelische gedachten Zeeland binnendringen. Zo vonden *bijbels, fontevnkens des levens ende diergelijcke,* verborgen onder schoenmakersgereedschap, hun weg tot in de meest afgelegen uithoeken van Zuid-Beveland. Adriaan Cabbout en Adriaan Pietersz. liepen daarbij in 1547 tegen de lamp, evenals Jacob Hendriksz. uit Gorcum die enkele jaren later als marskramer *vele ende diversche hereticque ende verboden* boeken verkocht. Hoeveel schoenmakers of kramers, die eenzelfde dubbelactiviteit uitoefenden, werden nooit gearresteerd?

Heel geleidelijk geraakte de religieuze bodem van de samenleving doordrenkt met Hervormingsgezinde ideeën. Een sluipend proces en moeilijk aanwijsbaar. Een slopend proces bovendien, want ook het massieve gebouw van de kerk, in haar dogmatische onbeweeglijkheid de maatschappij beheersend, werd zo van binnenuit ondermijnd. Frans Anthonisz., over wiens opvattingen wij reeds spraken, werd door zijn Veerse parochianen beoordeeld *als een goet postoir die 't Woordt Gods preect. Ick wil bij des pastoirs predicatie leven ende sterven,* aldus de vrouw van Cornelis de kramer.

Zij was de tolk voor meerdere parochianen in Veere, zoals hierna nog zal blijken. Schaarse, maar onthullende aanwijzingen van een zich voltrekkende evolutie in geloofsopvattingen binnen de kerk. Even klinkt daarvan ook iets door in de woorden die Jacob Gertsz., wever te Sommelsdijk, in 1548 de pastoor toevoegde, toen deze de hostie uit het sacramentshuis nam: *Es onsen Heere aldair? Ick hadde gemeent dat onse Heere in den hemel gheweest hadde.* Later. voor schepenen van Zierikzee, beriep hij zich ter verontschuldiging van zijn gedrag op zijn verregaande dronkenschap en het is ook niet de vraag naar zijn rechtzinnigheid die hier centraal staat. Wel onderlijnen zijn woorden nog eens dat Evangelische gedachten mondgemeen geworden waren. Hoe breed dit draagvlak van Hervormingsgezindheid geworden was, kwam op niet mis te verstane wijze te Middelburg aan het licht in 1539.

Den Boom der Schriftueren

Het kan ons niet verbazen dat juist in het milieu van de rederijkers zichtbaar werd hoezeer Evangelische inzichten, ook binnen de kerk - het wordt met nadruk herhaald - gemeengoed geworden waren. De rederijkers immers, voortgekomen uit de burgerij, gaven in het openbaar stem aan wat er leefde in hoofden en harten van dit deel van de bevolking.

Misschien mogen we uit de vermaning die burgemeesters en schepenen van Zierikzee op 21 februari 1535 tot de rederijkers van die stad richtten, *dat zij niet en (zouden) speelen* dat schandeloos is, afleiden dat nieuwgezinde tendensen tot uitdrukking gekomen waren in een door hen opgevoerd spel. Het blijft bij een vermoeden, want meer dan dat in het vervolg hun spelen door de burgemeester vooraf gekeurd moesten worden, is ons hierover niet bekend. Hoeveel te beter kennen we het spel dat enkele jaren later, op 1 Augustus 1539. door de rederijkers van Middelburg, mogelijk ook door die van Veere, werd gespeeld. Het geruchtmakende Gentse rederijkersfeest, dat plaats had van 12 tot 23 juni, was toen nog maar enkele weken achter de rug. Geen van de Zeeuwse kamers had aan dit landjuweel deelgenomen. Maar de nieuwe geest die in Gent zo openlijk tot uitdrukking was gekomen, sprak in diezelfde zomer ook in Middelburg uit Den boom der schriftgeren. Scherper nog was hier de toon en feller de aanval op kerk en geestelijkheid. De auteur van dit spel, misschien van nog meer gelijkaardige spelen, moet blijkbaar gezocht worden binnen het Middelburgse gilde."

Bezien we nu het stuk nader, dan blijkt naast afkeer en vijandigheid tegenover kerkelijke instellingen en gebruiken uitdrukkelijk ook een opbouwende visie, een nieuwe weg, getoond te worden. Terug naar de Evangelische zuiverheid. *Solo fide, solo grafici, solo scriptura*, ondubbelzinnig klinkt het door in de stroeve rederijkersverzen en het beroep daarbij op de Duvtsche doctoren is veelzeggend." Is Den boom der schriftgeren dan een zuiver reformatorisch spel of moet het toch in de eerste plaats beschouwd worden als een hekeldicht, kritisch weliswaar maar katholiek, voortzetting van een eeuwenoude traditie die reeds bij Jacob van Maerlant aanving? Beide opvattingen vonden hun verdedigers." Ons inziens leidt dit tot een onvruchtbare polemiek, omdat ze uitgaat van een valse tegenstelling. Voor de auteur van het stuk waren hekeling van het bestaande en verkondiging van het nieuwe twee aspecten van één werkelijkheid, facetten van een Evangelische gezindheid die kerk en samenleving doordrong. Door deze geest, die zich dus zowel manifesteerde in interesse voor nieuwgezinde denkbeelden als in afwijzing van wat de Bijbelse gegevens weerspreekt, werd de Hervormingsgezinde beweging rond 1540 ten diepste gekarakteriseerd.

De heftige taal die de Middelburgse rederijkers in het openbaar hadden doen horen, lokte van overheidswege weinig reactie uit. Wel werden verdere opvoeringen verboden. Dat althans weet de schout van Antwerpen ons te melden. In Middelburg zelf werd hieraan zo weinig mogelijk ruchtbaarheid gegeven. Men had ook redenen om deze zaak zo diep mogelijk in de doofpot te steken. Herrie over rederijkers kon de Arnestad best missen nu de besprekingen met de keizer over de vergroting van de haven tot een positieve afsluiting leken te komen. En rust in de stad was goud waard, nu de kooplieden van La Rochelle juist op het punt stonden hun residentie natiegewijs binnen Middelburg te vestigen en er ook

onderhandelingen in die zin met de Schotten in het verschiet lagen. Ook baljuw Nicolaas Simonsz. Vacht, van wie als vertegenwoordiger van de landsvorst actie verwacht kon worden, ondernam geen stappen tegen de stoutmoedige rederijkers. Toch was hij wel naar Den Haag ontboden geweest om 'mijnen heeren van den Rade (Hof van Holland) te verclaeren den gelegentheyt rail den spele dat tot Middelhurch gespeelt was.' Waarschijnlijk heeft Vacht de zaak daar gebagatelliseerd; er werd tenminste verder geen rechtstreeks gevolg aan gegeven.

De houding van de baljuw is zeer begrijpelijk: ketterij was voor hem een echt wespennest gebleken en contacten daarmee hadden gevoelig pijn gedaan. Reeds in 1531 had zijn bemoeienis met Joachim Ditmars hem ellende en geld gekost. En in december 1537 had de Wet van Middelburg twee verdachte linnenwevers, Lodewijk Pietersz. en Jacob Jansz., ontslagen van rechtsvervolging. Het beroep dat Nicolaas Vacht bij de Grote Raad van Mechelen tegen dit vonnis aantekende, eindigde ook ongunstig voor hem. Hij werd zelfs op 29 maart 1539 veroordeeld tot betaling van de gerechtskosten.

Op het moment nu waarop *Den Boom der Schriftueren* in Middelburg werd opgevoerd, was zijn rechtszaak tegen procureur Govaart Gellius, een veel gevaarlijker tegenspeler dan de linnenwevers, nog hangende voor de Grote Raad. De vooruitzichten voor Vacht waren daarbij bepaald somber. Toen dan het optreden van de rederijkers dreigde uit te groeien tot een affaire van veel grotere omvang, was voor hem de maat blijkbaar vol. Waarschijnlijk ligt hier de aanleiding tot zijn voortijdige afstand van het baljuwsambt, hoewel zijn herbenoeming voor de volgende jaren reeds geregeld was. Zijn opvolger, Anthonis van Wissekerke, op 28 Augustus officieel aangesteld tot baljuw, trad eerst op 14 september, zes weken na de bewuste feiten, in functie.

Blijkbaar bleef men in Brussel onkundig van het gebeurde. Bij plakkaat van 22 september 1540 werden wel de Gentse spelen verboden, maar het Middelburgse stuk bleek nog onbekend. Pas toen een tweede opvoering in 1542, in Antwerpen ditmaal de faam van het spel verder verbreid had, werd het in 1546 eveneens opgenomen op de officiële lijst van verboden lectuur van de theologische faculteit van Leuven. Gedurende een halve eeuw behield *Den Boom der Schriftueren* zijn vaste plaats tussen de verboden werken. steeds met de vermelding gespeeld te Middelburg in Zeeland.

De strijd tegen het nieuwe

Op dit punt waren wereldlijke en geestelijke overheid het roerend eens: de nefaste invloed van nieuwgezinde lectuur moest met alle middelen worden tegengegaan. Eensgezind gingen keizer en bisschop die strijd aan. Toen Joris van Egmond, bisschop van Utrecht, in de synodale statuten van 2 oktober 1535 alle contact met werken van Luther verbood. deed hij dat krachtens zijn apostolisch gezag, zich tevens beroepend op de bepalingen in het decreet van de keizer. Toenemende ijver ging hier gepaard met toenemende kennis van zaken. Aanvankelijk waren de keizerlijke plakkaten op het punt van verboden lectuur vrij vaag: meestal bleef het bij een opsomming van verboden auteurs. Maar geleidelijk aan werden meer titels genoemd en het keizerlijke plakkaat van 29 april 1550 tenslotte, was vergezeld van een complete lijst van nauwkeurig omschreven werken, die op straffe van executie niet gelezen mochten worden. Steeds doelgerichter ook werd getracht de verspreiding van nieuw- gezinde lectuur tegen te gaan. In een poging de stroom van dergelijke werken reeds bij de bron af te snijden, werd zowel van keizerlijke als van bisschoppelijke zijde toezicht op drukkers en boekhandelaars bevolen.

Samen trachtten keizer en bisschop zo de vloedgolf van nieuwgezinde invloeden in te dijken. Was het geschreven woord daarbij een belangrijk aandachtsveld, het gesproken woord werd zeker zo gevaarlijk geacht. Nauwgezet moesten dan ook de pastoors in het oog gehouden worden. Hier lag in de eerste plaats een taak voor de geestelijke overheid. Aanvankelijk was de verontrusting over de orthodoxie van de geestelijkheid in Utrecht niet zo sterk dat ze doorklonk tot in de synodale documenten. De statuten en andere stukken

uitgaande van de bisschoppelijke synode van 2 oktober 1535 nemen, zoals dat voorheen ook steeds gebruikelijk geweest was, wel het leven, maar niet de leer van de geestelijken onder de loep.

Hoe heel anders is de toon die Johannes Slacheck, proost en aartsdiaken van de dom van Utrecht, enkele jaren later, op 18 oktober 1539, aansloeg. Zware klachten hadden hem bereikt. Over priesters, die pestiferae doctrinae, *een verderfelijke leer,* inzake heiligenverering, vagevuur, devotiepraktijken en dergelijke aanhingen en die door hun preken het simpel volk misleidden en tot ongehoorzaamheid brachten. Alle geestelijken uit zijn ambtsgebied werden dan ook aangemaand om namen van collega's die zich hieraan schuldig maakten door te geven, opdat hun preekbevoegdheid afgenomen zou kunnen worden. Een algehele visitatie van de parochiegeestelijkheid drong zich op. Deze zuivering van de kerk van binnenuit was een veelomvattende en moeilijke taak. Het kerkelijk apparaat was daar duidelijk niet tegen opgewassen en van bisschoppelijke zijde werd omstreeks de jaarwisseling 1544/1545 een verzoek tot de keizer gericht om assistentie bij deze visitatie, 't welk zij, 'supplianten, niet en sien eenichsins te moegen volbrengen oft in die voers. wecken behoirlicken remediëren.' Misschien trachtte men in Utrecht door middel van dit formeel rekest slechts de eer van het initiatief aan zich te houden. Reeds van 18 december 1544 immers dateert een keizerlijke ordonnantie bestemd voor alle wereldlijke gezagsdragers om lijsten van parochiegeestelijken op te stellen met aantekening van hun bekwaamheid en levenswandel: daarin werd geen enkele zinspeling gemaakt op het verzoek van de bisschop, 'de eerwaerdigen vader in Gode, onsen lieve ende getrouwe neve,' zoals dat in voorkomende gevallen geformuleerd werd.

De verhevigde belangstelling voor de rooms-katholieke rechtgelovigheid van de parochiepriesters bracht de verdenking tegen de pastoors van 's-Heer Arendskerke, Kruiningen en Schore en de koster van 's-Heer Hendrikskinderen aan het licht. Cornelis Cornelisz. de Grave en Marinus Jacobsz., de beide pastoors van Kruiningen en Marinus Bernardsz., pastoor van Schore, werden na onderzoek evenwel ongemoeid gelaten. Maar tegen Mathijs Buysmans, sinds kort pastoor in 's-Heer Arendskerke, waren blijkbaar ernstiger verdenkingen gerezen. Hijzelf werd gearresteerd en zijn bezit in beslag genomen. Ook Cornelis Pietersz. Keel, koster in 's-Heer Hendrikskinderen, ontkwam de gevangenschap niet. Beiden werden binnen een tijdsbestek van een halfjaar op bevel van het Hof naar Den Haag overgebracht. Naar Den Haag en niet naar Utrecht. Ondanks het feit dat Karel V op 27 november 1544 ook aan de rentmeesters in Zeeland bevel had gegeven - als ze daartoe het verzoek ontvingen - verdachte geestelijken naar de bisschopsstad over te brengen om daar voor de geestelijke rechtbank te verschijnen. Een aanwijzing te meer hoezeer de balans keizer-bisschop inzake ketterijbestrijding bij de geestelijkheid doorsloeg naar de kant van eerstgenoemde.
Bijzonder argwanend was de houding tegenover hen die de geestelijke stand hadden verlaten. Alleen reeds het feit van hun uittreding of vlucht rangschikte hen in de categorie van de verdachten. Met kennis van zaken en niet langer gehinderd door de distantie die de geestelijke staat meebracht zouden zij immers *hun fenijn spreyden*. Zo verwachtte men dat toch in Brussel en een ware klopjacht werd soms georganiseerd. Meestal tevergeefs. Een naamloze *uytgeloopen cruvsbroeder* uit Goes ontkwam in 1545 via het veer van Heinkenszand aan de rentmeester; ook de priester Marcus van Mechelen, gevlucht uit het franciscanenklooster in Middelburg, bleef in datzelfde jaar spoorloos, ondanks de inspanningen die het Hof van Holland deed om hem in handen te krijgen.

Jan Fusipodius, in 1541 reeds enkele jaren schoolmeester in Goes, had de rentmeester meer hoofdbrekens bezorgd. Deze, een ontvluchte franciscaan, werd in het begin van oktober door vier van zijn voormalige medebroeders gekidnapt, met het doel hem naar zijn klooster terug te voeren. Maar een oponthoud in 's-Heer Arendskerke gaf de Goesenaren de kans Jan uit hun handen te bevrijden. Fusipodius dook onder en werd op last van de Brusselse overheid door de rentmeester gezocht. Tevergeefs evenwel. Ook het keizerlijk

plakkaat van 10 december, waarin iedereen aangespoord werd hem in de gevangenis te doen brengen, bleef zonder resultaat. Jan Fusipodius werd niet gevonden.

Govaart Gellius was twee jaar eerder wel gevangen gezet in Middelburg. Deze priester, wegens zijn perverse opiniën, *anclevende de* ***secte Lutheriane*** uit Friesland gevlucht, oefende reeds een tijd lang het procureurschap te Middelburg uit, *in't schijntsel als een wairlick (wereldlijk) ende leeckpersoen.* Hij was een man van aanzien in Middelburg en tweemaal moest landvoogdes Maria van Hongarije baljuw Nicolaas Vacht manen hem en zijn vrouw gevangen te nemen. Ongaarne voldeed de baljuw aan haar bevel. Immers, Gellius kende als procureur de juridische wegen en wellicht vreesde hij diens wraak. Terecht, zo bleek weldra. Een beroep op de Grote Raad van Mechelen hergaf Govaart Gellius reeds op 27 september de vrijheid. En het proces om schadevergoeding dat hij tegen de baljuw aanspande, leverde hem zijn geconfisqueerd bezit weer op. Over perverse opinies werd met geen woord meer gerept. Integendeel. Gellius diende een aanklacht wegens smaad in tegen Vacht en slechts een uitspraak van de Geheime Raad, tot wie de baljuw ten einde raad een rekest richtte, wist te voorkomen dat hij, die toch enkel maar zijn plicht had gedaan, hiervan de dupe zou worden.

Het is duidelijk dat het initiatief om de geestelijkheid te visiteren en zo nodig te arresteren niet uitging van de wereldlijke gezagsdragers in het gewest zelf.

Uit Brussel kwam voor de rentmeester van Bewesten Schelde het verzoek om lijsten van geestelijken op te stellen en het bevel Fusipodius te arresteren. Uit Brussel ook ontving de baljuw van Middelburg de opdracht Gellius gevangen te nemen onder het bedekte dreigement 'dat wij redene hebben uwer tevreden tzijne'. En het was het Hof van Holland in Den Haag dat de gangen van Marcus van Mechelen en ook van zuster Katharina Laurisdr., overste van het convent van de derde orde in Middelburg, deed nagaan. Gedirigeerd vanuit Brussel konden het Hof, de rentmeesters op het platteland en de baljuwen in de steden zo vrij efficiënt optreden als uitvoerders van de vorstelijke wil. Of ze dat ook altijd deden zal hierna aan de orde komen.

Dit alles betekent niet dat de kerkelijke rechtsorganen volledig terzijde geschoven werden. Als het ging om theologische kwesties kon het wereldlijk gerecht de kerkelijke instanties ook niet negeren. Op verzoek van de landvoogdes Maria van Hongarije, leidde de deken/provisor van Walcheren het getuigenverhoor in de zaak van prior Eustaas. Ook de baljuw van Middelburg arresteerde Gellius niet voordat hij van het consent van de deken verzekerd was. Anthonis van Lalaing, stadhouder van Holland en Zeeland tenslotte, zette Philippe le Fèvre, deken van Zierikzee, aan tot actie tegen de verdachte priester Laureis Lievensz. en hoewel de rechtszaak later in handen van het Hof van Holland werd gegeven, kwam het verlossende woord voor Laureis uiteindelijk toch uit Utrecht.

Concluderend kunnen we zeggen dat de keizer in de strijd tegen onrechtzinnigheid onder de geestelijken omstreeks 1545 de belangrijkste rol speelde en zich daarbij bediende van de kerkelijke rechtsorganen.

Tweemaal zien we een geestelijke verschijnen voor het bisschoppelijk inquisitiegerecht. Cornelis Jansz., pastoor in Brouwershaven en Frans Anthonisz. van Reimerswaal, pastoor te Veere. Beiden waren werkzaam in plaatsen die onder het heerlijk gezag vielen van Maximiliaan van Bourgondië, die in 1540 zijn vader Adolf was opgevolgd. Het is door diens persoonlijk ingrijpen dat heer Frans in staat van beschuldiging gesteld werd en voor de bisschoppelijke inquisitie moest verschijnen. Groot was de verontwaardiging daarover in Veere en een oproer kon ternauwernood worden voorkomen. De verhoren van hen die in de kerk aanwezig waren toen de pastoor, daartoe door de inquisiteur veroordeeld in september 1544, zijn herroeping voorlas, geven herhaalde malen uiting aan de mening *dat mijnen heere (Maximiliaan) gheen regimente en stelde in de kercke ende ... neyt wel en doet.*

Waar kerkelijke en wereldlijke jurisdictie zich zo intensief op hetzelfde terrein bewogen, waren conflicten en wrijvingen haast onvermijdelijk. Over het doel, het weren van

reformatorische invloeden onder de geestelijkheid, bestond bij keizer en bisschop evenwel grote eensgezindheid. De *Formula Reformationis* (1548) van Karel V en de synodale statuten van 1549, waarbij bisschop Joris van Egmond de keizerlijke maatregelen bekrachtigde, beoogden hetzelfde: *de kerk zuiveren van bestaande misstanden.* Een binnenkerkelijke Hervorming waardoor ketterse bewegingen minder kans zouden krijgen. De Contra-reformatie was begonnen.

Tweemaal jaarlijks werden nu de keizerlijke plakkaten afgekondigd. Niemand bleef in het ongewisse over de steeds strengere sancties die tegen nieuwgezinden getroffen zouden worden. De opgelegde straffen werden zoals gebruikelijk in het openbaar voltrokken, in de hoop dat de omstanders door dit schouwspel tot nadenken gebracht zouden worden.

Daarom moest Anna Barendsdr. in de zomer van 1534 op de markt van Middelburg op het schavot gesteld worden met een bord op haar borst, waarop met grote letters geschreven stond: *Hier stae ick, overmits dat ick irreverenteliken (oneerbiedig) gesproken hebbe van de wairde moeder Goids Marie.*

Daarom ook werd koster Cornelis Pietersz. Keel van 's-Heer Hendrikskinderen tijdens een marktdag in februari 1546, terwijl er veel volk op de been was, een uur lang in Goes aan de kaak gesteld. Om de aandacht nog sterker op zijn misdrijf - het lezen van een verboden catechismus - te vestigen, werd dit bewuste boek in het openbaar verbrand. Eigenlijk had Cornelis, *na rigeur van den placcaten,* zelf op de brandstapel moeten staan. Zijn goede naam en faam bewoog de Geheime Raad, die door het Hof van Holland over zijn geval geconsulteerd werd, evenwel tot strafverzachting.

Pauwels Herrentsz., leemplecker uit Sommelsdijk, trof een ander lot. Hij werd op 7 december 1540 wel verbrand wegens zijn kwaad gevoelen van het sacrament des altaars en de instellingen der heilige kerk.

Welke uitwerking hadden de repressiemaatregelen op de bevolking? In de eerste plaats stellen we vast dat de sympathie uitging naar de vervolgden. Smadelijk werd gesproken over de ordonnanties en plakkaten van de keizer. Voortvluchtige priesters kregen hulp. Gelein Pappegaye uit Goes vermaakte het geestelijk gewaad van een kruisbroeder in 1545 tot een *waerlijck habite* (wereldlijke kleding) en Germaan Adriaansz., kuiper in Heinkenszand, bood hem onderdak en andere hulp bij zijn vlucht.
Marcus van Mechelen kreeg in 1544 een gastvrij onthaal in *De drie zwaenen* in Middelburg, terwijl de waardin, Geertruid Gerritsdr., toch volledig op de hoogte was van zijn verleden. Drastischer uitingen van sympathie, overslaand in haat tegen de gevestigde kerk, komen we ook tegen. Toen Jan Fusipodius, wachtend op overtocht in 's-Heer Arendskerke, door Goese burgers uit handen van zijn ontvoerders werd bevrijd, gebeurde dat niet al te zachtzinnig. *Par force, violentement, avec plusieurs insolences,* schreef de rentmeester van Bewesten Schelde naar Brussel. Zo werd de kapmantel die hem onherkenbaar moest maken ter plaatse verbrand.

Het treffendste voorbeeld in dit opzicht vormt het groot tumult tijdens de misviering te Veere in Augustus 1544 toen pastoor Frans Anthonisz. verplicht werd zijn Evangelische overtuiging te herroepen. Met stenen en bijlen waren sommigen de kerk binnengekomen. De haat tegen de geestelijkheid barstte los in kreten als: *Ghij papen, ghij verbruyde papen,* en toen de prior van Vlissingen zich verhief, klonk het: *Godt schenne den munninck. Godt gheve hem de pestelencie. Skiet doot den munninck.*

Wat besluiten we nu hieruit? Sympathie voor de underdog, collectieve afkeer van "hogerhand", vijandige gezindheid tegenover de geestelijkheid: het zijn zeker niet uitsluitend uitingen van een positief-reformatorische instelling. Het verraadt wel dat de bodem voorbereid was waarin een Hervorming kans van slagen had.

De Doperse beweging

In alle stilte leefden ondertussen hier en daar Doperse gelovigen voort. De schokgolven veroorzaakt door het Munsters avontuur en de daaruit voortvloeiende vervolging waren wat tot rust gekomen en een nieuw Jeruzalem, lokaliseerbaar op de landkaart, wenkte niet meer in dezelfde mate als voorheen." Het objectief van de Dopers lag in deze jaren dichter bij huis. In de eigen omgeving streefden zij ernaar het discipelschap van Christus waar te maken en in broederlijke gemeenschap met gelijkgezinden een gemeente te vormen waarin het Nieuw-Testamentisch ideaal zou herleven. De verwachting van een spoedige wederkomst van Christus raakte in hun kringen op de achtergrond; de doop - in deze generatie meestal nog herdoop - als teken van toetreding tot de gemeente werd het centrale punt in hun geloofsbeleving.

Deze theologische verschuiving, waartoe in de eerste plaats Menno Simons' geschriften in belangrijke mate hadden bijgedragen, bracht gevolgen mee voor de plaats van de Dopers in de samenleving. Wie behoorde tot deze gemeente Gods werd geacht de zondige wereld te mijden. Dopers leefden daardoor in een eigen subcultuur: kleine maar hechte groepen die zo weinig mogelijk trachtten op te vallen. *Camervolck* werden ze in 1560 te Veere spottend genoemd.

Ondanks benauwende omstandigheden bleven na de terechtstellingen van het midden van de jaren 1530 Doperse kernen bestaan. Tot in 1539 werden er te Zierikzee mensen gearresteerd omdat ze verkering hielden met personen, verdacht van ketterij. Het betreft hier wel degelijk Dopers: een van hen was ***Elisabeth Andriesdr.,*** weduwe van Adriaan Jorisz. smid, onthoofd in 1536.

4. 6. MARTELAREN GEDOOD VANWEGE DE LEER VAN LUTHER

Introductie

Een groot aantal personen zijn gemarteld en gedood, alleen om het feit dat ze de *nije leere* van Luther aanhingen. De meeste daarvan woonden in Vlaanderen en Brabant. Een aantal van hen zijn onder andere beschreven in:

Het MARTELARENBOEK, beschreven door Adrianus Haamstedius

DE DAGERAAD VAN DE REFORMATIE IN VLAANDEREN (1520-1565) door Johan DECAVELE.

ANTWERPENS MARTYROLOGIUM. Overzicht van de meeste martelaren in Antwerpen die om hun geloof geëxecuteerd zijn

GELOOFSVERVOLGING EN DOODSTRAF IN ANTWERPEN. Bijzondere geloofsgetuigenissen van martelaren. Deze documenten zijn beschikbaar bij www.theologienet.nl rubriek: Kerkgeschiedenis

Het Evangelie van Jezus Christus, de Zoon van God, wat Luther preekte, bracht in Duitsland en omliggende landen grote strijd en verwarringen met zich mee. Sommigen zeggen: ‘Het was beter geweest, dat Luther een monnik was gebleven en zich had gehouden aan de leer van de Catholieke kerk. Indien hij Hervorming nodig achtte, had hij dat met meer vrede kunnen doen binnen de Catholieke kerk.’

Wel, dat was precies wat Luther graag wilde. Daar getuigen al zijn brieven en geschriften van die hij vanaf 1517 tot 1521 geschreven heeft. De loop van de Voorzienigheid beschikte het anders. Het ging alles tegenin de wil van Luther, van de Keurvorst van Saksen, van Luthers ambtsbroeders en van het gewone volk. “Mijn wegen zijn niet uw wegen; en Mijn gedachten zijn niet uw gedachten, spreekt de Heere.” Luthers prediking van het Evangelie voldeed aan het verlangen van een aantal mensen, waaronder oprechte en vrome gelovigen. De wens tot hervorming leefde al lang voordat Luther geboren was. Zijn bazuinstoot van het Evangelie maakte de mensen wakker. De onderdrukte begeerte sprong als een fontein omhoog. Het ondragelijk juk van de Rooms-katholieke kerk, vooral van de Pauselijke macht, kon men niet langer meer dragen. De eeuwige zaligheid van hun ziel was in het geding. De Geest van God begon in de vallei vol droge doodsbeenderen te werken. Nieuw geestelijk leven brak op veel plaatsten aan het licht.

Deze nieuwe geestelijke opwekking kreeg grote tegenstand van de kant van de Roomse geestelijkheid en Overheid, die samenwerkten. De kerk verklaarde Luther als een ketter, liet zijn boeken verbranden en stelde kettermeesters aan om de gelovigen die ‘de nieuwe leer’ toegedaan waren, op te sporen, te vervolgen en hun goederen verbeurd te verklaren. In sommige gevallen ging de Geestelijkheid zó ver, dat ze de oprechte kinderen van God aanklaagden bij de burgerlijke overheid, die hen berechtte en soms een doodsvonnis over hen uitsprak. De doodstraf kon onthoofding zijn, verbranding, hetzij levend of dood, nadat de gelovigen min of meer streng ondervraagd en gemarteld waren.

In zulke gevallen bleek pas goed de kracht van het Evangelie. Sommigen hebben zegevierend de dood ondergaan en zijn zingend de eeuwige heerlijkheid binnengekomen. Anderen bezweken, waaronder een aantal die later met des te meer geloofsmoed de dood ingingen.

Zoals altijd het geval is, werd het Evangelie ook misbruikt. Een voorbeeld hiervan is Thomas Müntzer met zijn aanhang. De slechte naam die deze groep wederdopers op de hele groep geworpen heeft, is tot de dag van vandaag nog niet helemaal uitgewist. De Martelaarsboeken van de Wederdopers laten zien dat onder hen ook oprechte eenvoudige gelovigen waren. Tijdens de boerenopstand van 1525 maakten velen misbruik van het Evangelie wat Luther preekte. Luther ging er scherp tegenin.

Het aantal martelingen in Duitsland was minder dan in Frankrijk, Italië en in de Nederlanden. Duitse *protestantse* overheden beletten de doodstraf in godsdienstzaken. Was er niet overal vrijheid van godsdienst, er was wel vrijheid van geweten.

Deze brochure toont o.a. aan dat de vervolging van gelovigen spoedig begon na de ontplooiing van Luthers leer. Enkele voorbeelden van martelaren worden door Van Haamstede genoteerd. Hij heeft die overgenomen uit het Duitse martelarenboek van Rabus. De godsdienstvrijheid die na de Rijksdag van Spiers in 1526 tot stand kwam, maakte in het algemeen een voorlopig einde aan de vervolgingen in Protestantse streken. Maar nu, … *waar is nu de God van Duitsland in de steden en dorpen?*

Willlem Westerbeke,
Middelburg 31 oktober 2012

Martelaren in de Noordelijke Nederlanden behoorden kerkelijk bij ***Lutheranen of de Wederdopers.***

Dr. C. Rooze-Stouthamer, Hervorming in Zeeland, heeft aangetoond dat de meeste martelaren die in Zeeland (het latere Zeeuws-Vlaanderen niet meegerekend) bekend staan, behoren bij de Wederdopers.

"Die de waarheid door Luther verspreid lief kregen verlangden naar een Bijbel. Een drukker en een lezer liep gevaar om op het schavot zijn leven te eindigen. Bloedig zijn de jaren, waarin de verschillende drukken het licht zagen. Maar ondanks de felste plakkaten van Overheid en Geestelijkheid, nam de vraag naar de Bijbel steeds toe; het bloed der martelaren was het zaad der Kerk. Geweldig was de haat tegen Dr. Luther.

In een plakkaat van 1521 wordt van hem o. a. gezegd: „zo schijnt dat den Persoon van den voorzeyden Martin niet en is een Mensche, maer een Duvel onder de specie van den Mensche, bedeckt met den habyte van eene Riligieus, om so vele te beter ende lichtelicker ter eeuwigher doot ende verdoemenissen te brynghe "t Menschelicke gheslacht."
In 1546 werd in een plakkaat gezegd: „d"eerste Duydsche (Nederl.) Bijbele t"Antwerpen gedruct bij Jacob Liesveldt was overgestelt niet uytten Latyn, maer uyt een Overlandsche Bybele, welk in Duytschlandt was overgesedt door Martin Luther, ende sommige andere syne Meede-pleegers vermaarde ende verdoemde ketters in onse tyden enz.
Het is niet uit woorden alleen gebleken, hoe groot de woede des duivels was tegen de Heilige Schrift, maar ook in daden. Enkele voorbeelden: Mr. Jan Huybertse, Schout van Amsterdam, werd in het jaar 1534 beschuldigd, dat hij niet het drukken van het Evangelie van Mattheüs had belet. (Bedoeld is zeker het bovengenoemde Evangelie door Joh. Pelt vertaald.) De man redde zijn leven ternauwernood met de vlucht. Een weduwe, Carlier, te Bergen in Henegouwen, die had toegelaten dat in haar huis de Bijbel gelezen werd, word in 1555 gevangen genomen en veroordeeld om levend begraven te worden, gelijk geschied is. Het doodvonnis horende sprak zij: „Is dit al dat gy doen kondt, ik zal het geduldig dragen."
Een andere vrouw las heimelijk in de Bijbel. Verraden door haar Roomse man, werd zij gevangen genomen. Haar werd vrijheid beloofd en terugkeer tot man en kinderen, indien zij zelf haar Bijbel op het schavot in het vuur wilde werpen. Zij weigerde. De beul wierp nu de Bijbel in het vuur en zij werd geworgd. De naam dezer vrouw was Margaretha Perione.
In 1555 kwam Adriaen van Lopphen met een pak Bijbels in een herberg te Aste in Henegouwen. Aan de vrouw des huizes gaf hij het pak ter bewaring. De vrouw ontdekte dat het Bijbels waren, Het gevolg was, dat Adriaen door een langzaam vuur verbrand werd."
(Amsterdamsch Zondagsblad 9 dec. 1888)

Hieronder volgen enkele martelaren die vanwege de leer van Luther geëxecuteerd werden. Overgenomen uit het Martelaarsboek van Adriaan van Haamstede

Toen de antichrist, de paus van Rome, zijn gezanten en leerlingen, zoals de bisschoppen, priesters en monniken, meenden, dat zij door hun moorden, verworgen, verbranden en doden het Evangelie en de dienaren der waarheid onderdrukt, verdrukt en uitgeroeid hadden, en dat zij nu vrij en onverhinderd konden handelen, Christus uit Zijn Rijk stoten, en heerschappij voeren over de harten en gewetens der mensen, verdroot dit eindelijk de almachtige en eeuwige God, die de geest verwekte van de heilige man Luther, door wie hij het licht van het evangelie glansrijk over het gehele christendom deed schijnen.

In het jaar 1517 na de geboorte van onze enige Zaligmaker Jezus Christus zond de antichrist aflaatbrieven, waarmee hij voor geld de zonden vergaf en kwijtschold. Die aflaatbrieven werden te Wittenberg, in Saksen, aangeprezen en verkocht door een Jakobijner monnik, Tetzel genaamd, die in zijn predicatiën zich daarover op de schandelijkste wijze uitliet. Onder andere leerde hij het volk, dat zo spoedig de penning op de bodem der kist klonk, terstond de zielen der afgestorvenen uit het vagevuur naar de hemel werden gevoerd.

Tegen hem en zijn goddeloze prediking schreef Luther 95 leerstellingen, die hij aan de kerkdeur aanplakte. Tetzel, die de paus wilde behagen, riep enige monniken en drogredenaars samen, en verzocht hun tegen Luther te schrijven. Hij zelf zat ook niet stil, maar noemde in zijn predicatiën Luther een ketter, en drong er op aan, dat men hem verbranden zou. De stellingen en de predicatiën, die Luther geschreven had, liet hij in het openbaar verbranden. Doch door hun grote beweging hebben Tetzel en de zijnen Luther genoodzaakt de waarheid uitvoeriger te beschrijven.

Toen nu de drogredenaars van Leuven, Keulen en andere dergelijke vijanden tegen Luther schreven, werd hij eindelijk als gedwongen ook andere punten aan te roeren, namelijk:

1. Van het onderscheid tussen de goddelijke geboden en de menselijke instellingen.
2. Van het schandelijk misbruik van het avondmaal, in het kopen en verkopen, en in de opoffering van levenden en doden.
3. Van de ware boete.
4. Van de vergeving der zonden.
5. Van het geloof.
6. Van de aflaat.
7. Van de beloften en andere dergelijke zaken meer, gelijk men in zijn geschriften zien kan.

Vervolgens werd Luther door de paus, die nu inzag, dat Babylon, zijn hoofdstad, begon te wankelen, in de ban gedaan, en zijn stellingen als ketters vervloekt en gedoemd, en in bijna alle landen verbrand. De hoer van Babylon, die dronken is van het bloed der heiligen, maakte alle vorsten dronken door de wijn van haar hoererijen; zodat de keizer, koningen en vorsten, zeer weinigen uitgezonderd, die de waarheid liefhadden, als woedend waren om het Evangelie te vernietigen en de godzalige predikers te vermoorden.

En, hoewel het hun door God niet toegelaten werd, de heilige man Gods, Maarten Luther te doden, betoonden zij nochtans hun wreedheid aan anderen, die door de leer en geschriften van Luther tot de kennis der waarheid gekomen waren.

Meester Georgius, 1520

Omstreeks het jaar 1520, werd Mr. Georgius, predikant te Halle, omdat hij het avondmaal des Heeren onder twee gestalten, te weten, brood en wijn, bediende, onder opruiing der priesters, door enige straatschenders gegrepen en niet ver van Assenburg (Assemburg?) op jammerlijke wijze verbrand.

Hendrik Voes en Johannes van Essen, twee Augustijner monniken, te Brussel verbrand, 1523

Te Antwerpen, in Brabant, was een Augustijner klooster, waai, de monniken uit de ***geschriften en boeken van Luther*** de kennis der waarheid hadden verkregen, en die aan het volk onderwezen. Om die reden werden zij gevangen genomen en naar Vilvoorde gebracht, waar de Leuvense hoogleraars zich benaarstigden en beijverden, om deze monniken van de belijdenis van het evangelie af te trekken, ja, dreigden zelfs hen te doden en te verbranden, wanneer zij de waarheid niet verloochenden en herriepen, die zij eens beleden en geopenbaard hadden.

Door hun tirannische bedreigingen brachten zij het zover, dat zij allen afvielen, uitgezonderd drie, die volstandig aan hun belijdenis bleven vasthouden. Deze werden door Hoogstrate en sommige andere kettermeesters, die terecht meesters en hoofden in de ketterij en dwalingen genoemd mogen worden, ondervraagd, en wel vooreerst, wat zij geloofden.

Zij antwoordden daarop, dat zij de *twaalf artikelen des christelijken geloofs* aannamen en vasthielden, en ook alles wat in de Evangelische en Bijbelse Schriften is vervat; dat zij ook aan een christelijke kerk geloofden, maar niet, zoals de kettermeesters dit deden.

Ten andere vroegen zij, of zij ook geloofden aan de instelling der kerkvergaderingen en aan de kerkvaders.

Zij antwoordden, dat zij de artikelen geloofden, in zoverre die met de goddelijke Schriften overeenkwamen, en er niet tegen waren.

Ten derde vroegen zij, of zij ook geloofden, dat zij zich aan dodelijke of verdoemelijke zonden schuldig maakten, die de instellingen van de pausen der kerkvaders overtraden.

Zij antwoordden, dat zij geloofden, dat de geboden van God zalig maakten en verdoemden, en niet de menselijke instellingen.

Nadat de kettermeesters niet nalieten, dan eens met zachtheid, dan weer met hardheid, de goede christenen tot herroeping van hun gevoelens te bewegen, maar tevens zagen, dat zij niet vorderden, besloten zij ten laatste zulke hardnekkige ketters, zoals zij hen noemden, aan de wereldlijken rechter over te leveren, zoals Christus aan Pilatus en de heidenen werd overgeleverd, om ben te doden. Vervolgens werden zij van Vilvoorde naar Brussel overgebracht, en daar met alle voorzorg in de gevangenis bewaard. Niet lang daarna kwamen ook te Brussel de drogredenaars van Leuven, namelijk, Hoogstrate, Egmont, Godtschalck, Lathomus, Ruardus en Paseba, een karmelieter van Mechelen.

Op de 1e juli liep het volk in grote scharen naar de markt; maar er waren weinig vreemdelingen, aangezien alles in het geheim had plaats gehad. Daar verschenen de drie bedelmonnikenorden, met kruisen en vaandels, zoals hun gewoonte is,wanneer zij in statelijke optocht en pracht zich vertonen willen.

Toen de leraars der goddelijke Schrift en de abten, die de bisschoppen vertegenwoordigden, met hun waardigheidstekenen en gewone staven, zich in orde op het schavot hadden geplaatst, werd de jongste van de drie, een jong, maar geleerd en welsprekend man, over de markt gebracht en binnen geleid. Enige ogenblikken later voerde men hem, met misklederen aan, op het schavot. Midden op het schavot stond een tafel, versierd en bedekt als een altaar. Voor deze tafel knielde hij neer, met het aangezicht naar het volk gekeerd, en niemand bespeurde enige tekenen van vrees of schrik aan hem. Achter hem stond de opziener van de grauwe monniken, die begon te prediken, terwijl daartegenover een bisschop geplaatst was, die met een geopend boek de plechtigheden begon uit te voeren. Terwijl dit alles plaats had, van elf tot twaalf uur, en de een predikte en de ander hem ontkleedde, bleef de jongeling in alles dezelfde, zodat zijn aangezichtskleur zelfs niet veranderde. Zijn wezenstrekken waren zedig en vol uitdrukking, waaruit men gemakkelijk afleiden kon, dat hij niet alleen de dood verachtte, maar ook, dat hij een zeer bescheiden en zachtmoedig man was. Zijn gelaat en houding deden vermoeden, dat hij zich

met bidden en de overdenking der hemelse dingen op heerlijke wijze bezig hield. Toen men hem had ontwijd, werd hij weer binnen gebracht.

Kort daarna kwamen de andere twee voor, die ouder waren dan de bovenbedoelde, want beiden hadden een baard, terwijl de andere jongeling geheel glad en baardeloos was. Uit het voorkomen van deze beide mannen kon men gemakkelijk hun volharding en vrijmoedigheid bespeuren. Zij werden ook ontwijd en van hun priesterschap of monnikendom beroofd, en gingen van het schavot naar binnen, waar zij veroordeeld en gevonnist werden.
Hoewel het recht en billijk en vooral te Brussel de gewoonte was, dat het vonnis van ieder veroordeelde, voor zij stierven, in het openbaar moest worden voorgelezen, werd dit echter in deze zaak, uit schaamte over de grote onrechtvaardigheid, nagelaten.

Om hen te troosten vervoegde zich Hoogstrate, de leraar van Leuven, hij hen, en zei, dat hij, wanneer zij nog wilden herroepen, de macht had om hen los te laten.

Een hunner antwoordde daarop: "Dit zijn de woorden aan Pilatus: Gij zoudt geen macht hebben tegen mij, indien het u niet van boven gegeven ware."

Enige tijd daarna bracht men alleen de twee, namelijk, die er eerst uitkwam en een van die laatste, voor, terwijl zij naar het vuur werden geleid, dat men tot dit einde op de markt gereed maakte.

Toen men hen daarheen voerde, en zij hun klederen uittrokken, vloeiden hun monden over van heerlijke taal, waaruit ieder duidelijk kon bemerken, dat zij vrome en godvruchtige mannen waren, die zich hartelijk verblijdden, ontbonden te zullen worden en hij de Heere Jezus Christus te zijn. Hij herhaling betuigden zij, dat zij als christenen stierven, dat zij geloofden aan een heilige algemene christelijke kerk, en zeiden ook, dat nu de dag aanbrak, waarnaar zij lang begeerd hadden.

Toen zij tot op het hemd ontkleed waren, moesten zij geruime tijd aldus blijven staan, totdat zij, terwijl men hen bond, van zelf naar de paal grepen, waaraan zij verbrand moesten worden. Langzaam ontbrandde het vuur; en al zagen zij de rook opstijgen, die de vlam spoedig volgen moest, zo werden zij nochtans niet kleinmoedig, maar waren, gelijk men uit hun gelaat en ogen kon bemerken, hoe langer zo meer getroost, standvastig en moedig. Een zonderlinge blijdschap bespeurde men aan hen, zodat velen meenden, dat zij lachten.

Onder andere beleden zij de artikelen van het Christelijk geloof en zongen het *Te Deum Laudamus,* de een het ene vers, de ander het volgende.

Toen een van hen zag, dat men het vuur onder zijn voeten aanstak, zei hij, dat hij dacht, dat men er rozen onder strooide. In de vlammen riepen zij herhaalde malen Jezus aan, maar werden eindelijk door de gloed van het vuur verstikt, en offerden aan de Heere hun ziel op. Dit geschiedde op de 11e juli in het jaar 1523, zij waren de eerste, die om de gevoelens van ***Luther*** werden gedood.

De derde van deze mannen werd niet voorgebracht, en waarom zulks niet geschiedde, is onbekend. Sommigen zeggen, dat hij zijn gevoelen herriep, doch dit is niet zeer gelooflijk, want dan zou dit ongetwijfeld in het openbaar voor het volk hebben plaats gehad. Anderen menen, dat hij in het geheim werd gedood.

Velen van deze monniken namen de vlucht, terwijl het klooster verwoesten vernietigd werd. Door de standvastigheid van deze monniken werd, tegen de bedoeling van velen, de genoemde leer in de stad Brussel derwijze voortgeplant, dat zij daar voortdurend beleden werd.

Het hoofd of de prior van het bedoelde klooster (waarschijnlijk Hendrik van Zutphen), predikte nog vele jaren daarna de Evangelische leer in het openbaar, en bekeerde tot haar een grote menigte van Nederlanders, zoals ook een monnik, die uit dat klooster was

gevlucht, door zijn predicatiën en standvastige raad vele mensen in de genoemde leer versterkte.

Luther schreef over deze executie een kostbare brief aan alle lieve broeders in Christus, die in Holland, Brabant en Vlaanderen zijn.

AAN DE CHRISTENEN IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN

AAN ALLE GELIEFDE BROEDERS IN CHRISTUS, DIE IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN ZIJN, BENEVENS ALLE GELOVIGEN IN CHRISTUS,

GENADE EN VREDE VAN GOD ONZE VADER EN ONZE HEERE JEZUS CHRISTUS.

Lof en dank zij de Vader van alle barmhartigheid, die ons in deze tijd wederom laat zien Zijn wonderbaar licht, hetwelk dusverre wegens onze zonden verborgen is geweest en ons onderworpen heeft gelaten aan de schrikkelijke macht van de duisternis, ons smadelijk heeft doen dwalen en de antichrist doen dienen. Nu is echter de tijd weer aangebroken, waarin wij de stem van de tortelduif horen en de bloemen ontluiken in ons land. (Hooglied 2: 11). Welk een vreugde, mijn geliefden, dat u niet alleen een werkzaam aandeel in de zaak neemt, maar dat u zelfs de voornaamsten zijt geworden, aan wie wij zulk geluk en vreugde beleven. U toch is het voor de gehele wereld gegeven niet alleen het evangelie te horen en Christus te kennen, maar ook de eersten te zijn, die om Christus' wil schande en schade, angst en nood, gevangenschap en gevaren doorstaat en die nu zo vruchtbaar en sterk zijt geworden dat u het met uw eigen bloed begoten en bezegeld hebt, daar bij u de beide edele kleinodiën van Christus, Hendrik en Johannes te Brussel hun leven veil gehad hebben, opdat Christus met Zijn Woord geprezen zou worden.

O, op welk een verachtelijke wijze zijn de twee zielen gedood geworden; maar hoe heerlijk en in eeuwige vreugde zullen zij wederkomen met Christus en recht doen aan degenen, door wie ze nu met onrecht bejegend zijn. Ach, hoe weinig betekent het door de wereld geschandvlekt en gedood te worden voor degenen, die weten dat hun bloed kostbaar (Psalm 9: 13, 82: 14) en hun dood dierbaar is in Gods ogen, zoals de psalmisten zingen. (116: 15).

Wat vermag de wereld tegen God? Welk een lust en vreugde hebben de engelen gehad aan deze twee zielen. Hoe gaarne zal het vuur geholpen hebben hen over te brengen van dit zondige leven tot het eeuwige leven, van deze smaad tot de eeuwige heerlijkheid. Geloofd zij God en in eeuwigheid geprezen dat wij het nu beleefd hebben echte heiligen en waarachtige martelaren te zien en te horen, terwijl wij dusverre zoveel valse heiligen verheerlijkt en aangebeden hebben. Wij hier in boven-Duitsland zijn tot nu nog niet waardig geweest Christus zulk een dierbaar en kostbaar offer te brengen, alhoewel vele uit onze gelederen niet buiten vervolging waren en nog zijn.

Daarom, mijn allergeliefdsten, wees getroost en vrolijk in Christus en laten wij dankbaar zijn voor de grote tekenen en wonderen welke Hij begonnen is onder ons te doen. Hij heeft ons een vers en nieuw voorbeeld van Zijn leven voor ogen gesteld. Thans is het tijd dat het Rijk van God opgericht wordt, niet in woorden, maar in kracht. Hier leert men wat gezegd is: zijt vrolijk in droefenis (Rom. 12: 12). Een kleine tijd (zegt Jesaja 54: 7) zal Ik u verlaten, maar met eeuwige barmhartigheid wil Ik u opnemen. En in de 91e psalm (vers 14) heet het: Ik ben met hem, spreekt God in droefenis; Ik zal hem redden en hem verhogen, want hij heeft Mijn Naam erkend. - Aangezien we dan de tegenwoordige treurigheid zien en troostrijke beloften bezitten, zo laten we vernieuwen ons hart, goedsmoeds zijn en met vreugde ons voor de Heere laten doden. Hij heeft gezegd en Hij zal niet liegen: ook de haren op uw hoofd zijn geteld (Matth. 10: 30).

En hoewel de tegenstanders deze heiligen zullen uitmaken voor Hussieten, aanhangers van Wicleff en voor Lutheranen, en roem zullen dragen op hun dood, ons zal dit niet

verwonderen, maar veeleer sterken, want Christus' kruis moet belasterd worden. Doch onze Rechter is niet ver; die zal een ander oordeel uitspreken. Dit weten we, daarvan zijn we zeker.

Bidt voor ons, geliefde broeders en bidt voor elkander, opdat de één de ander de hand van trouw reikt en allen eensgezind vasthouden aan Christus, hun Hoofd, Die u met genade moge versterken en u bereid doen zijn tot ere van Zijn heilige Naam.

Hem zij prijs, lof en dank, bij u en bij alle schepselen, in eeuwigheid. Amen.

Nicolaus, een Augustijner monnik, van Antwerpen, 1524

In deze tijd waren te Antwerpen en in de omliggende plaatsen vele lieden van verschillende naties, hij wie de begeerte naar het goddelijke Woord begon te ontwaken. Onder anderen was er te Mels, dat twee mijlen van Antwerpen lag, een pastoor, wiens predicatiën door veel volk bezocht werden, zodat hij dikwerf, wegens de grote menigte, op een open plaats moest prediken. Nadat hij geruime tijd met vrijmoedigheid het Woord Gods verkondigd, en de valsheid en boosheid der monniken bad ontdekt, beschuldigde hij zich in zijn laatste prediking in het openbaar voor het volk, en zei, toen hij van de mis sprak: "Wij zijn inderdaad erger en bozer dan Judas de verrader was, want hij heeft Christus verkocht en geleverd; maar wij verkopen Hem aan u, en leveren Hem niet."

Spoedig daarna ergerden het de priesters en monniken, dat het Evangelie zulk een goede ingang vond; en, daar zij er tegen wilden waken, dat hun de roof uit de mond zou genomen worden, wisten zij een bevelschrift van de keizer te verkrijgen tegen de pastoor en een Augustijner monnik, die te Antwerpen predikte. In dit geschrift werd bevolen en toegestaan, dat men hun het bovenste kledingstuk ontnemen zou, die in zodanige vergadering of predicatie tegenwoordig was, en hij die de prediker zelf gevangen nam, zou dertig Carolusguldens tot beloning ontvangen. Alzo werd Christus weer voor dertig penningen verkocht.

Het geschiedde nu, dat op een Zondag, in het jaar onzes Heeren Jezus Christus 1524, het volk, dat zich niet om het bevelschrift bekommerde, bijeenkwam op de scheepstimmerwerven. Na geruime tijd op de Augustijner monnik tevergeefs gewacht te hebben, stond er een priester op, Nicolaus genaamd, die zeer ervaren was in de Heilige Schrift, en zei: "Aangezien de prediker niet is gekomen, is het nochtans niet behoorlijk, dusdanige bijeenkomst hongerig, zonder enig voedsel van het goddelijke Woord te verlaten." Hij klom dus op een schip, dat daar afgewerkt lag, en leerde het volk veel meer uit de Heilige Schrift, dan ooit tevoren gehoord had.

Om deze reden werd hij later door twee vleeshouwersknechten gevat en in de handen der overheid geleverd. Des anderen daags, op Maandag, nadat hij de zuivere leer des Evangelies standvastig had beleden, werd hij in een zak genaaid, en met groten spoed, omdat men het volk vreesde, hij de stadskraan in het water geworpen, en wel in het jaar van onze enige Zaligmaker 1524.

Hendrik van Zutphen, 1524

In het jaar 1524 ging Hendrik van Zutphen, een Augustijner monnik, van Antwerpen naar Bremen, en begon daar, op verlangen van enige godvruchtige mannen het Evangelie te verkondigen; hetwelk daar door de genade des Heeren zo gretig ontvangen werd, dat in korte tijd de gehele stad zich naar de regel van het heilige Evangelie hervormde en herstelde, en zelfs de buikdienaars, dat is: de priester en monniken, verwierp en versmaadde.

De bisschop van Bremen legde hem wel vele lagen om hem gevangen te nemen en om te brengen, maar de eerbare en wijze Raad der stad handelde daarin voorzichtig, en beschermde en bewaarde de heiligen man voor de bloedgierige wolven. En, hoe de bisschop met zijn genoemde geestelijkheid ook woelde en raasde, zo door het bijeenroepen

van kerkvergaderingen, als door pauselijke en keizerlijke bevelschriften, Hendrik liet nochtans niet na, het Woord des Heeren te verkondigen, daar hij overtuigd was, dat hij in zodanige zaken God meer behoorde te gehoorzamen dan de mensen.

Eindelijk werd hij ook geroepen door Nikolaüs Boye, pastoor, en enige andere vrome christenen van Meldorf en Dithmarsen, om daar het Woord Gods te verkondigen, en de mensen te verlossen uit de tirannie van de antichrist. Hij gaf daaraan gewillig gehoor, ofschoon dit de bewoners van Bremen mishaagde, aangezien zij de woestheid der bewoners van Dithmarsen wel kenden, en reisde daarheen ‘s maandags voor het Kerstfeest in het jaar van onze Heere en enige Heiland Jezus Christus 1524.

Nauwelijks was hij daar aangekomen, en had er zelfs nog niet gepredikt, of de duivel met zijn aanhang werd toornig, en verwekte de Jakobijner monniken en andere priesters, die met elkaar beraadslaagden en besloten, dat men vooral zorgen moest, dat hij niet predikte; want de zwarte nachtuilen haten het heldere licht van het goddelijke Woord, en vreesden, dat hun werken en geveinsdheid aan het licht zouden gebracht worden, en dat alzo hun rijk een einde zou nemen.

Daarom maakte zich de prior van de Jakobijnen op, en reisde naar ter Heide, naar de achttien bestuurders van het gehele land, en klaagde met groten nadruk, dat de monnik van Bremen gekomen was, om het gehele land Dithmarsen te verleiden, zoals hij te Bremen gedaan had. Deze prior werd in zijn klacht ondersteund door de algemene kanselier, mr. Gunther, en Pieter Nannen, beiden grote vijanden van Gods Woord. Deze beiden hielpen de prior met allen ijver, en hielden de anderen zestien bestuurders, die onkundige en eenvoudige mannen waren, voor, welke groten lof zij in geheel Nederland zouden behalen, en vooral dat zij de bijzondere dank van de bisschop verdienen zouden, indien zij deze monnik zouden ter dood brengen.

Toen de onnozele en onkundige lieden dat hoorden, was zijn dood reeds over hem besloten, ofschoon zij hem nooit gezien, nog minder gehoord of naar recht overwonnen hadden. Zij schreven aan de pastoor van Meldorf, onder bedreiging van de zwaarste straf, dat hij Hendrik zou verjagen voor hij predikte. Doch de pastoor en Hendrik trokken zich dat niet aan, en Hendrik betrad de predikstoel, predikte met ijver, en verkondigde het zuivere Woord van de almachtige God, zo zelfs, dat de gehele gemeente van Meldorf daarin rust en troost had voor haar gemoed, terwijl zij God dankte, dat zij door Gods genade zulk een prediker in haar midden had. Hendrik ging daarmee geruime tijd tweemaal daags voort, zodat het volk meer en meer begon in te zien, dat het door de priesters en monniken vroeger werd verleid.

Ondertussen zat ook de prior niet stil, maar riep de hulp in van de grauwe monniken, die zich minderbroeders noemen. Onder geen volk zijn er geschikter te vinden om de eenvoudige mensen door geveinsdheid tot zich te trekken en te verleiden dan deze Minderbroeders.

Deze grauwe monniken wendden zich met de grootste haast tot enige van de bestuurders, namelijk, tot Peter Nannen, Peter Schwijn en Klaas Kode, en gaven onder het uiten van zware klachten te kennen, dat de ketter predikte en het volk verleidde, dat hem reeds genoeg aanhing; en, wanneer zij niet toezagen en de ketter ombrachten, zou de lof van Maria en van de beide heilige kloosters teniet gaan. Ziedaar hun schrijven, waarmee zij de ketter overwonnen.

Toen de onnozele en onwetende lieden dat hoorden, werden zij toornig, en Peter Schwijn antwoordde er op, dat men de pastoor en Hendrik geschreven had, wat zij moesten doen, en wanneer het nodig was, dat zij dan nog wel eens wilden schrijven. Waarop de prior antwoordde: "Nee, gij moet het anders aanleggen; want begint gij met aan de ketter te schrijven, zo zal hij u weer antwoorden, en, eer gij het gewaar wordt, bent gij zonder twijfel ook verleid; en, komt hij eens aan het woord, dan is het einde ervan niet te voorzien."

Toen werd beraadslaagd, dat men hem in de nacht, in het geheim, zou gevangen nemen, en, eer men het bemerkte, met de meeste spoed verbranden. Die raad vonden allen goed,

vooral de Minderbroeders. Vervolgens riepen zij uit alle omliggende dorpen de boeren samen, en bevalen dat zij ‘s nachts, in het geheim, aan het huis van de schrijver mr. Gunther, te Nieuwerkerk zouden komen. Van daar gingen zij met de gehele schaar boeren naar Hemmingstet, een halve mijl van Meldorf gelegen.

Toen zij daar waren samen gekomen, werd hun in het openbaar de reden meegedeeld waarom zij daar ontboden waren; want niemand dan de verkozen hoofdlieden waren er mee bekend. Toen allen de zaak vernamen, wilden zij weer vertrekken, en deze boze daad niet uitvoeren. Maar de hoofdlieden bevalen hun, met bedreiging van lijf en goed te zullen verliezen, dat er niemand mocht heengaan. Men bracht ook drie vaten Hamburgs bier, dat gedronken werd, opdat zij moediger zouden zijn. Aldus kwamen zij op de 9e december, omstreeks 12 uur ‘s nachts, gewapenderhand te Meldorf. De Jakobijnen of predikmonniken voorzagen hen van toortsen en fakkels, opdat zij zouden kunnen zien, en Hendrik hun niet zou ontlopen. Met geweld vielen zij op het huis van de pastoor aan, en sloegen alles open en aan stukken, zoals dolle beschonken boeren plegen te doen; en wat zij vonden van zilver, goud of andere kostbaarheden, namen zij mee.

Vervolgens grepen zij dan de pastoor, hakten naar hem, sloegen en staken hem, en riepen "Slaat dood! slaat dood!" Sommigen wierpen hem naakt op straat in de drek en vuiligheid, en namen hem gevangen, terwijl zij uitschreeuwden, dat hij met hen moest meegaan. Anderen daarentegen riepen, dat men hem moest laten aan, omdat zij geen bevel hadden gekregen om hem gevangen te nemen.

Daarna, toen zij hun wraak aan de pastoor gekoeld hadden, sleurden zij Hendrik naakt uit bed, sloegen, staken en sleepten hem. Zijn handen bonden zij hem op de rug, en mishandelden hem zo jammerlijk, dat het Peter Nannen, die echter een venijnig vijand was van Gods Woord, begon te hinderen, en hij beval, dat men hem moest laten gaan. Naakt en barrevoets sleepten zij hem door de koude en over het ijs naar Hemmingstet, zodat zijn voeten geducht gewond waren. Van daar brachten zij hem, in diezelfde nacht, naar het huis van een priester te Ter Heide, en sloten hem in een kelder, waar de beschonken boeren hem bewaarden en de gehele nacht bespotten.

Onder anderen kwamen tot hem de heer Simon, pastoor te Aldenwoorden, en de heer Christiaan, te Nieuwerkerke, beide domme vervolgers der waarheid, en vroegen om welke reden hij het heilig kleed had afgelegd.

Die vraag beantwoordde hij zeer vriendelijk uit de Schrift, doch zij verstonden het niet. Mr. Gunther kwam ook tot hem, en vroeg, of hij liever naar de bisschop van Bremen wilde gezonden worden, of te Dithmarsen zijn straf ondergaan. Daarop antwoordde Hendrik: "Wanneer ik iets onchristelijks gedaan of geleerd heb, kunt gij mij wel straffen." Toen riep Mr. Gunther: " Hoort gij wel, mijn vrienden, hij verkiest te Dithmarsen te sterven." Het volk gaf zich intussen die gehelen nacht aan de ergste dronkenschap over.

Omstreeks 8 uur in de ochtend gingen zij naar de markt, om te beraadslagen, wat men hem doen zou. Daar riepen de beschonken boeren: "Verbrandt hem in het vuur, waarmee wij door God zullen behoed worden, en eer behalen hij de mensen. Hoe langer hij leeft, hoe meer hij er verleiden, zal. Wat baat het lang dralen! Hij moet toch sterven."

Daarna werd er uitgeroepen, dat allen, die hem hadden helpen gevangen nemen, met hun wapenen hij het vuur moesten komen. Daar verschenen ook de grauwe monniken, die de boeren in hun boosheid ophitsten, en zeiden: "Nu doet gij goed," en stijfden, alzo het domme volk in hun opzet. Toen grepen zij hem, en bonden hem aan handen en voeten, en brachten hem, onder groot geschreeuw en getier, naar de brandstapel. Toen hij daar kwam, veroordeelden zij hem, en velden over hem het doodsvonnis, dat de voogd dus uitsprak: "Deze booswicht heeft gepredikt tegen de Moeder Gods en tegen het christelijk geloof; om welke reden ik hem, vanwege mijn genadige heer, de bisschop van Bremen, beschuldig en tot de vuurdood veroordeel."

Toen antwoordde Hendrik: "Dat heb ik niet gedaan; doch, o Heere! Uw wil geschiede." En, terwijl hij zijne ogen naar de hemel hief, zei hij: Heere vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen, Uw naam zij alleen geheiligd, hemelse Vader!"

Om hem de biecht af te nemen, kwam er een onwetende grauwe monnik tot hem. Hendrik vroeg hem: "Broeder, heb ik u ooit enig kwaad gedaan?"

Hij zei "Nee". "Wat zou ik u dan biechten of wat van u verlangen mij te vergeven?" Beschaamd ging de grauwe monnik heen.

Toen vielen zij met alle geweld op hem aan; de een sloeg hem met een degen op het hoofd, een ander met een zware hamer, een derde stak hem in de zijde, de vierde in de rug, ieder, zoals hij hem het beste kon treffen. Mr. Gunter moedigde het volk aan, ruide het op en riep: "Toe maar, lieve vrienden, hier woont God."

Hoe men het ook aanstak, het vuur wilde echter niet branden, en ging zelfs twee malen uit. Zij hielden en maakten dit uit voor toverij, en lieten intussen niet na hem te slaan en te steken, dat wel twee uren aanhield, terwijl hij gedurende die tijd alleen met een hemd bedekt en zijn ogen hemelwaarts geslagen voor de boeren stond.

Eindelijk haalden zij een lange ladder, waarop zij hem vastbonden, teneinde hem in het vuur te kunnen werpen. Toen begon het geloof van de goede martelaar van Christus zich in woorden te openbaren, doch een hunner sloeg hem met de vuist op de mond, en zei: "Eerst zult gij branden, en daarna kunt gij spreken, zoveel gij wilt." Vervolgens zette een ander de voet op zijn borst, en bond hem, teneinde hem te worgen, met de hals zo stevig aan een sport, dat mond en neus bloedden; want deze beul zag, dat hij van de wonden, waarvan men hem er twintig had toegebracht, niet sterven kon.

Daarna richtten zij hem met de ladder op, zoals de plaat te zien geeft en een hunner zette zijn hellebaard daaronder, om die te helpen oprichten, aangezien de stad geen scherprechter had, doch de hellebaard schampte van de ladder, en doorstak de heiligen martelaar, terwijl de ladder ter zijde van de brandstapel viel.

Toen hielp Johan Holm, en nam een zware hamer, en sloeg hem daarmee zo lang op de borst, dat hij stierf, en zich niet langer verroerde; en daar het vuur niet branden wilde, verschroeiden zij zijn lichaam op de kolen. Doch daar dit op deze wijze niet kon verbrand worden, hieuwen zij het des anderen daags, zijnde acht dagen voor het kerstfeest, handen en voeten af, staken het vuur op nieuw aan, verbrandden daarin de afgehouwen leden des lichaams, terwijl het overschot daarvan werd begraven, en zij als onzinnigen daarom dansten en sprongen.

(Luther heeft over broeder Hendrik van Zutphen een innemende brochure geschreven.)

Johannes, van Dithmarsen, 1524

In dezelfde stad Dithmarsen Sleeswijk-Holstein, Duitsland, werd ook, om de naam van Jezus Christus en Zijn heilig Evangelie, gevangen genomen een zeker man, Johannes genaamd. Deze heeft niet alleen grote smaadheid en verdriet geleden, maar werd ook, daar hij zich standvastig aan de Evangelische waarheid vasthield, ter dood gebracht. 1524.

Geschiedenis van de getrouwe martelaar van Jezus Christus, Johannes Pistorius, van Woerden. 1525

Johannes de Bakker, of Pistorius, van Woerden, in Holland, was uit aanzienlijke ouders geboren, en overtrof van zijn jeugd af in deugd en eerbaarheid des levens allen, die van zijn leeftijd waren. Reeds op 12-jarige leeftijd zong hij, daar hij een zeer heldere stern had, in de hoofdkerk te Utrecht, volgens de gewoonte van die dagen, met de hogere geestelijken, en stond hij het college der priesters in hoog aanzien. Nadat hij die jaren van zijn leven zo had doorgebracht, en zijn stem begon te verzwakken, wilden de priesters hem nauwelijks

ontslaan, om tot zijn studiën, die hij enige tijd vaarwel had gezegd, ja, bijna verlaten, met een bijzondere lust terug te keren. Tot onderwijzer had hij later meester Johannes Rhodius, een zeer beroemd opziener over het college van Hieronymus, een geleerd en tevens vroom man, die hem naarstig onderwees in de geboden der godsvrucht en de ware godsdienst, alsmede in de beginselen van zijn aanstaand ambt. Al spoedig werd deze leerling met zijn onderwijzer gehaat, daar men hem beschuldigde de gevoelens van Luther te zijn toegedaan. In deze tijd namelijk openbaarde zich de Evangelische waarheid reeds, en om die te bevorderen, reisde bovengenoemde Rhodius dikwerf naar Duitsland. De goede vader van Pistorius maakte zich voor de ondergang van zijn zoon zeer bevreesd, aangezien het vermoeden, dat hij de *leer van Luther* voorstond, dagelijks meer en meer toenam. Hij riep hem daarom uit de school naar huis, en beval hem nevens hem het koster ambt waar te nemen. In deze betrekking liet hij niet na de lof van het meer en meer helder schijnende Evangelie hij alle gelegenheden zijn medeburgers in te scherpen, en vele nieuwe planten tot Christus te leiden.

Van daar werd hij, om zijn verstand nog meerder te verrijken, naar Leuven gezonden, en aan Erasmus, de roem van Holland, aanbevolen, met wie zijn goede vader vroeger samen had gewoond, en in zijn jeugd veel had omgegaan, aangezien zij in één school waren onderwezen. Het was verwonderlijk te zien, hoezeer Pistorius in korte tijd in kennis toenam. Doch de vader, die meer zag op het voordeel, dat hij door zijn zoon behalen kon, dan op diens studiën, overlegde hij zichzelf, hoe hij het best van zijn zoon partij kon trekken. Hij zond hem daarom naar Utrecht, om hem als dienaar in de godsdienst te laten wijden.

De goede jongeling werd gedwongen, zich naar de wil van zijn vader te schikken, het leven der geestelijken aan te nemen, en de gevoelens van Luther af te zweren, wat hij in die tijd deed, voorzover de christelijke eenvoudigheid geen sekten kende. Evenals deze levenswijze Pistorius niet behaagde, betuigde hij ook hij herhaling, dat hij tot de slavernij van deze kerkelijke bediening was toe getreden alleen om zijns vaders wil, of om in dit leven er zich op te kunnen toeleggen de catechismus te beoefenen, zoals hij dit dan ook met groten ijver in zijn vaderland heeft gedaan. Daar het gerucht hiervan dagelijks toenam, werd hij spoedig daarna te Utrecht geroepen, om zich daarover te verantwoorden. Maar, aangezien hij de lagen bemerkte, welke men hem legde, weigerde hij in de vergadering der kwaadwilligen te verschijnen. De priesters van het college te Utrecht deelden de verachting, die Pistorius der vergadering toedroeg, aan het hof van Holland mee. Aangezien deze aanklagers daar geloof vonden, werd hij met een van zijn medebroeders door de gouverneur van het slot te Woerden gevangengenomen. Terwijl echter zijn tegenpartijders, uit vrees voor de burgers, zoals men meent, hen niet langer van ketterij beschuldigden, en wel in deze plaats, waar zij alles naar hun wil konden doen buigen, gebeurde het, dat, toen zijn metgezel door bloedgang werd aangetast, Pistorius, om de besmettelijke ziekte werd ontslagen uit de gevangenis, onder belofte, dat hij zich ten allen tijde aan het rechterlijk onderzoek zou onderwerpen. De geestelijken te Utrecht waren wrevelig dat deze prooi aan hun handen ontgaan was, en wisten door hun scherpe bedreigingen het zover te brengen, dat beiden een vrijwillige ballingschap aannamen. Uit liefde tot de ware godsvrucht gingen zij naar de gemeente te Wittenberg, in Saksen. Na drie maanden op deze reis doorgebracht te hebben, keerden zij weer naar hun vaderland terug. Toen die van Utrecht dit vernamen, riepen zij hen op nieuw voor hun gericht, teneinde hen van ketterij te zuiveren. Eindelijk werd hun bevolen naar Rome te reizen, en gedurende drie jaren buiten hun vaderland te blijven. Pistorius minachtte dit vonnis, en wilde geen voetbreed uit het stadje wijken, en nog minder volbrengen, wat hem gelast was.

Hierdoor werden zijn tegenstanders nog meer op hem verbitterd, zodat zij besloten hem te zullen doden, zo spoedig zij hem ergens onder hun gebied konden betrappen. Aan een overste der ruiterij werd de last opgedragen, zulk een ongehoorzaam mens en oproermaker gevangen te nemen en te Utrecht te brengen. Ondertussen hield Pistorius zich buiten het gebied van Utrecht op, doorreisde geheel Holland, en versterkte voortdurend de broeders en gemeenten, die tot eer valt de Heere vergaderden. Te Delft bezocht hij, met grote bereidwilligheid mij, en Cornelius Hondius, een zeer kundig rechtsgeleerde, die ook met mij,

omdat hij zich tegen het monnikenleven verklaard had, gevangen zat, en gaf ons door zijn toespraken een groot bewijs van godzaligheid. En, opdat deze goede man, wat hij leerde ook door daden zou bewijzen, wat zij echter voor ketterij verklaarden, trad hij, ofschoon hij priester was, in het huwelijk. Na zijn huwelijk bediende hij de mis niet meer, verliet de geestelijken stand, en het zich de kruin niet meer scheren. Ja, deze pas gehuwde achtte het niet beneden zich allerlei slaafse arbeid te verrichten. Nu eens was hij aan het bakken, dan weer aan het graven; op een anderen tijd werkte hij op het land, al naar ieder zijn hulp vroeg. Intussen hield hij zich ook bezig met de verkondiging van het Woord in de huizen, en bekleedde met naarstigheid het ambt van Evangelisch predikant, zodat het bleek, dat hij er een gewetenszaak van maakte, de minsten tijd in ledigheid door te brengen.

Terwijl hij zijn tijd met deze zaken, gelijk reeds gezegd is, ten goede besteedde, geschiedde het, dat de paus van Rome zijn rijk, dat dreigde teniet te gaan, ja reeds aan het zinken was, door nieuw uitgevonden aflaten, zoals men die noemt, zocht staande te houden. Deze aflaten werden nu niet meer, zoals vroeger, verkocht, maar tegen het gebruik om niet de boetvaardigen en die de mis bijwoonden in de hand gestopt. Toen deze aflaten ook in het stadje Woerden werden gebracht en aangeplakt, verzette zich deze martelaar daartegen als een muur voor het huis Israëls. Gelijk deze goede man de overleggingen van de satan bekend waren, zag hij ook spoedig de bedoelingen en bedriegerijen van de antichrist in. Hij begaf zich daarom naar de biechtkamer, en, o goede God! met welk een goede gesteldheid des harten ontdekte hij het bedrog van de aflaten. Teneinde velen tegen deze koophandel te stemmen, en hen voor het bedrog van deze aflaten te bewaren, nam hij geen geld aan, zoals gewone priesters doen, van hen die hij hem ter biecht kwamen. Hij maakte er zijn werk alleen van, om hij ieder de beginselen van de godsvrucht en van de christelijke godsdienst in te planten, de zwakke gemoederen in Christus te versterken en de geschokte gewetens door het Evangelie van Christus rust te schenken.

Ten gevolge daarvan liepen de burgers met grote scharen tot Pistorius, waardoor de inkomsten van de gewone priester zeer verminderden. Deze werd daarover met wrevel vervuld, en wendde zich hij herhaling tot de overheid met het verzoek, zulk een mens, die het heilig sacrament, de openbare gebeden en het gezag van de paus verachtte, uit de heilige kerk te weren. In weerwil daarvan, werd de vromen martelaar door de broeders verzocht, dit godvruchtig begonnen werk niet te staken, opdat de koophandel van de paus dagelijks zou verminderen. In deze tijd bediende hij eens de mis, en liet eenmaal zijn hoofd scheren, en deed dit, omdat hij meer zag op de liefde en de tegenwoordige omstandigheden des tijd, dan om aan verkeerde hartstochten en begeerten toe te geven.

Dit was de laatste en vierde mis, die hij als priester in drie jaren tijd bediende. Intussen, toen de huurling, de oude priester, gestorven was, veroorzaakte de roomse priester, die in zijn plaats gekomen was, een nieuw treurspel. Pistorius werd namelijk voor het stadsbestuur geroepen, en bevolen zijn zaak te verantwoorden. Daar werden hem vele vragen gedaan betreffende het pausdom, het vagevuur en de besluiten der kerkvaders. Met een spreuk bracht hij hen tot zwijgen, en betuigde dat God tevergeefs wordt geëerd door geboden en instellingen van mensen. Hij zelf riep enige priesters samen, en wel ten getale van drie, die over zijn huwelijk zouden oordelen. Onder deze was er een, die, eer men tot het onderzoek overging, het voornemen en de rechtschapen handelingen van de nieuwe pastoor (Pistorius) bespotte en hem vroeg op wiens order hij in een vrije stad zulk een oproer verwekte.

Doch, daar hij van de opperste rechter daartoe geen last had bekomen, ging hij beschaamd heen, en werd ook de vergadering opgeheven. De volgende dag nam hij van het Bestuur van Woerden een schriftelijk bewijs van het gebeurde, en zo bracht deze onbeschaamde lasteraar alles, zo hatelijk als hij slechts kon, aan het Hof van Vrouw Margaretha over.

Op haar bevel werd Pistorius daarna weer gevangen genomen, en naar 's Gravenhage, zijn vaderstad, overgebracht, onder geleide van vier gerechtsdienaren. Op deze reis had hij nu en dan goede gelegenheid om te ontvluchten, doch hij beproefde dit nochtans niet, en betrad zelfs niet vreugde de gevangenis te, 's Gravenhage. Het gerucht hiervan, nieuw als

het was, kwam, terwijl ik in de Latijnse school werkzaam was, Mij ter oor, en terstond nam ik de pen ter hand, en begon een verantwoording voor de gevangen broeder op te stellen, waarin ik zijn zaak, die rechtvaardig, en duidelijk te verantwoorden was, poogde voor te staan en te verdedigen, terwijl ik niet wist, dat ook mij, ten gevolge daarvan, het lot van in de gevangenis te geraken, boven het hoofd hing. Drie dagen daarna werd ook ik in dezelfde gevangenis gestoten, omdat ik door de kuiperij van de monniken verraden was, wier orde ik in mijn geschrift had afgekeurd. Met stilzwijgen ga ik het zeer aangename verkeer met deze man voorbij; en terwijl ik hier was, heb ik, bijna steelsgewijze, beschreven, wat hij mij meedeelde, vooral wat hem van de inquisiteurs bejegende, wat ik in de volgende samenkomsten getrouw zal verhalen.

Dit eerste onderzoek, waarin enige punten van minder belang zijn voorbij gegaan, had plaats op de 14de Juli in het jaar onzes Heeren 1525.

(Daarna volgden een groot aantal uitpersende verhoren, maar alle zonder resultaat.)

Eindelijk, toen nu de drogredenaars en de schaar der tegenstanders zagen, dat zij in het geheel niet vorderden, met welke soort van wapenen zij ook de zeer standvastige martelaar aanvielen, zochten zij, die overwonnen waren, hem te overwinnen door de vuurdood. Er werd een hoop hout aangebracht en de gevangene werd de dood aangezegd, welke boodschap hij met een bewonderenswaardige en zonderlinge blijdschap van het hart ontving. De gehelen nacht hield hij zich met heilige overdenkingen en het lezen der Schrift bezig, en bracht ook enige tijd door met slapen.

Des anderen daags zaten op stoelen, die met fluweel waren bekleed, op een hoge stellage, die voor het Prinsenhof was opgericht, opdat zij van ieder konden gezien worden, aan de een zijde de heer Montigny, Graaf van Hoogstraten en de gehele Raad van Holland. Aan de andere zijde zaten, insgelijks naar zekere volgorde, de heer Ridderus, dienaar van de bisschop, een Dominikaner. Hij hem zaten drie abten, zeer ongeleerde, maar fraai gekapte mannen. Op hen volgden de godgeleerden van de inquisiteurs of kettermeesters. In het midden van de stellage stond een predikstoel, waarop zeer luid, met een schreiende stem, riep of liever schreeuwde, een Franciscaner van Leiden, een man, die blind was, zowel naar lichaam als naar ziel. Deze poogde, op zeer hevige wijze, door zijn haat tegen de ketterij, voor het omstaande volk de tegenstrijdige redenen, zoals hij zei, van onze martelaar te verzwaren. Toen hij nu kwam aan het artikel, betreffende het huwelijk der priesters, ontkende hij, dat Pistorius om het bijslapen hij de vrouw werd veroordeeld; maat, dat hij met recht gestraft werd, omdat hij staande hield, dat daarin geen misdaad of schuld was gelegen.

Toen deze predicatie, niet minder goddeloos dan dom, geëindigd was, keerde Pistorius zijn aangezicht naar het volk, en begon zijn verantwoording onverwachts op de volgende wijze: "Ziet," zei hij, "mijn lieve broeders, met welk een geweld de antichrist zijn rijk staande zoekt te houden."

Daar hij voorgenomen had veel tot het volk te spreken, wilde hij zijn rede vervolgen doch Klaas van Damme de voornaamste gerechtsdienaar, trok hem, die gereed was zijn zaak te verantwoorden, op zeer onwaardige wijze terug, en dreigde hem in het openbaar, dat, wanneer hij niet zweeg, men hem met een stuk hout de mond zou snoeren. Het hart van de omstanders werd over dat woord zeer ontsteld, doch de vrome man betoonde zich der tirannie van de goddelozen gehoorzaam, als een lam, dat ter slachting bestemd is.

Hierna werd hij door de dienaar van de bisschop, Jakobus Ridderus, tot de wereld teruggedreven, wat zij ontwijden noemen; want, volgens de gewone plechtigheden, werd hij van alle priesterlijke sieraden beroofd, veracht en als een schouwspel voorgesteld. Toen het kerkelijk gewaad hem werd uitgetrokken, legde hij dat als een vervloekt voorwerp af en zei: "Nu gelijk ik veel beter christen in deze mijn, hoewel wereldlijke, kleding dan daar even." Daarna werd hem een geel doch kort kleed om het lichaam geworpen; en toen men dit om het lijf schikte, zei hij: "Welaan, dit kleed zal tot een bespotting zijn met Christus; het is zeer

goed." Op zijn hoofd plaatste men ook een hoed met oorlappen, van dezelfde kleur, opdat allen, die hem zagen, hem voor een zot zouden houden.

Met dit vreemde en nieuwe kleed bedekt en geacht als een uitvaagsel der wereld, luisterde hij met een vrolijk en opgeklaard gelaat naar het doodvonnis, door de secretaris voorgelezen. Daarna haastte hij zich ter dood te gaan, en geleek meer op iemand, die een ander ter dood leidt, dan op een die ter dood geleid wordt. In zijn wezen bespeurde men de vroegere vriendelijkheid, en in zijn gezicht dezelfde uitdrukking tot aan het einde zijns levens. Toen hij voorbij de gevangenis ging, wekte hij zijn medegevangen broeders met luider stem tot het martelaarschap op, zeggende: *"Zeer lieve broeders, ik heb nu mijn voet gezet op de dorpel van mijn martelaarschap; wees goedsmoeds, als kloekmoedige krijgsknechten van Christus, opgewekt door mijn voorbeeld. Beschermt de Evangelische waarheid voor alle miskenning."*

Deze woorden namen zij met volle toestemming en vreugde aan, terwijl er een openbaar geroep en gejuich opging. Zijn martelaarschap vereerden zij daarna met kerkelijke gezangen, en hieven, terwijl de vijanden van Christus intussen op de tanden knersten, deze lofzangen aan: *Te Deum Laudamus* &," dat is: "*O God, wij danken U,* enz.", "Certamen magnum, etc.", dat is: "*Een grote strijd*, enz." "Et o beata sanctorum Martyrum, solemma, &," dat is "*Heil zij de strijd der vrome martelaren,* enz."

Zij, te weten, deze goede mannen, de monnik Bernardus, Gerardus Vormer en Willem van Utrecht, hielden niet met zingen op, totdat deze onze martelaar zijn geest aan God had overgegeven. Op hetzelfde ogenblik dat men de martelaar zag sterven, hoorde men ook het einde van hun gezang. Dit triomflied bracht de gemoederen der vervolgers zozeer in beweging, dat des anderen daags hetzelfde vonnis op hen zou toegepast zijn, indien niet alle tegenstanders, door de buitengewone standvastigheid van de martelaar, te midden der pijnigingen, zozeer ontsteld waren geweest.

Toen de martelaar op de brandstapel geklommen was, bejegende hij de scherprechter, die voor hem op de knieën viel, en, als naar gewoonte, bad, dat hij de dood, die hij hem zou aandoen wilde vergeven, zeer vriendelijk, sprak hem met het woord van broeder aan, en liet hem met beleefdheid gaan, terwijl hij hem de voorzegging herinnerde, die hij het jaar tevoren te Haarlem aan hem gedaan had. Hij had die namelijk voorzegd, dat zijn hart hem zei, dat ook hij eenmaal, omwille van het evangelie, in de handen van de scherprechter zou vallen. Als hij nu dichter hij het vuur gebracht werd, ontblootte hij zelf zijn borst voor de scherprechter, opdat deze het buskruit daarop zou strooien. Toen hij op de bank klom, drukte hij zijn rug tegen de paal. Het is niet te zeggen, toen hij gevoelde dat de scherprechter de straf verhaastte, hoe triomferend hij de dood de overwinning ontzei, zeggende: "Dood, waar is nu uw prikkel? Hel, waar is nu uw overwinning? De dood is verslonden tot overwinning door Christus."

Als hij zag dat de scherprechter hem worgen wilde, deed hij zelf de strop, waarmee hij zou geworgd worden, met zijn handen om de hals vast. Daarna sloeg hij zijn ogen naar de hemel en zei: "Heere Jezus, vergeef het hun, want zij weten niet, wat zij doen." En terwijl de scherprechter hem worgde, zei hij: *"O Jezus Christus, Zoon van God, gedenk, mijner, ontferm U mijner!"*

Toen hij dit gezegd had, was hem de spraak benomen. Na het plegen van het wreedste geweld en de pijniging door de verwurging, werd er geen beweging der leden, geen schudden van het hoofd, geen draaien der ogen, zoals veelal plaats heeft, hij hem opgemerkt, wat inderdaad wel der vermelding waardig is.

Men zou gezegd hebben, dat deze onze martelaar in een geruste slaap gevallen was, zoals ook geschiedde; want hij leeft nu met Christus, ontheven van alle ellende, Die van de belijdenis van de naam van Christus af tot in de dood niet van hem geweken is. *Die kracht wil ons ook tot de dood verlenen die God, Die boven alles te prijzen is tot in eeuwigheid.*

Wolfgang Schuh, 1525

Wolfgang Schuch, een geboren Duitser, kwam in Lotharingen, en wel in de stad St. Hippolyte, en werd daar tot pastoor der gemeente verkoren. Al dadelijk verwijderde hij in de vasten alle beelden en schilderijen, schafte de missen af, en verkondigde het zuivere Evangelie van Christus. Dit viel hem zeer gemakkelijk, daar het volk geneigd was tot de zuiverheid en gehoorzaamheid van het Evangelie, terwijl de lieden hem gunstig waren en zeer lief hadden.

Door de vijanden der waarheid werd hij bij Antonius, hertog van Lotharingen, beschuldigd, dat hij het volk opzette tegen hun heer en overste, ja, dat zij alle overheden verachtten en verwierpen; zodat de vorst, door zulk een beschuldiging in woede ontstoken, de stad te vuur en te zwaard dreigde uit te roeien. Toen de goede en getrouwe pastoor dit vernam, schreef hij de hertog een brief, waarin hij zijn ambt, onderwijs, dienst en de zaak van het Evangelie derwijze beschermde en verontschuldigde, dat, wanneer de vorst een rechtvaardig man geweest ware, die de waarheid en godsvrucht liefhad, deze bedreigingen gemakkelijk op de boze beschuldigers zouden teruggekeerd zijn. Hij toonde hem aan, hoe jammerlijk de godsdienst bedorven en het Evangelie met de voet vertreden was, en beloofde de vorst, zo uit zijn eigen als van het volk naam, alle gehoorzaamheid, die God de onderdanen bevolen heeft hun overheden te bewijzen.

Voor deze aangeboden goedwilligheid bewees de vorst hem echter slechte dank; hij zond Casper Hassonville, edelman en stadhouder van Blamoye tot hem, die hem gevangen nam en te Nancy bracht, waar hij op wrede wijze werd verbrand, terwijl hij et grote standvastigheid, onder aanroeping van Gods Naam en het afleggen van een vrijmoedige belijdenis, zijn geest in de handen van de almachtige Vader overgaf.

Dit geschiedde in het jaar onzes Heeren Jezus Christus 1525.

In dit zelfde jaar werd er in de boerenoorlog ***een vroom predikant*** in zijn huis opgehangen.

Mr. Petrus Spengler, pastoor te Brisgau, 1525

Nadat de boerenoorlog gestild was, werd de een voor en de ander na gegrepen en gevangen gezet, zodat de onschuldigen dikwerf met de kwaaddoeners, en de eenvoudigen met de bozen zonder onderscheid moesten lijden, wat de oproermakers verdiend hadden. Dit oproerig gespuis gaf zich voor Evangelisch uit, zodat alle Godvruchtigen en Evangelischen, om hunnent wil, bij alle mensen veracht en als boosdoeners gehaat werden.

Onder deze was er een godvruchtig en geleerd pastoor te Brisgau gevangen, die de boeren ernstig had bestraft, omdat zij tegen hun overheden opstonden. Omdat hij het zuivere Evangelie van Jezus Christus predikte, was hij gevangen genomen. ‘s Nachts werd hij door de krijgsknechten gegrepen, en wreed behandeld, daar zij hem de handen op de rug bonden, en zijn voeten met een dik touw vast maakten, en wel in de tegenwoordigheid van zijn vrouw en kinderen; terwijl zij hem, onder bespotting en beschimping, te paard wegvoerden. Toen hij geruime tijd in een duistere gevangenis vertoefd had, en daar op de wreedste wijze werd behandeld, met pijnigingen van de geheime en andere leden van het des lichaam, veroordeelden zij hem eindelijk ter dood.

Hoe vlijtig zij ook onderzochten, konden zij geen oorzaak voor de dood vinden, en hem niet van oproer, tweedracht of andere daden overtuigen. Maar, omdat hij het gebod van God gevolgd en een echtelijke vrouw getrouwd had, teneinde niet door het plegen van ontucht uit het rijk van God uitgesloten te worden, veroordeelden zij hem, dat hij in het water zou geworpen worden en moest verdrinken.

Toen hij door de scherprechter naar de plaats, waar hij sterven zou, werd uitgeleid, sprak hij ieder, die hem kwam vertroosten, zeer minzaam toe. Doch de monniken en priesters, die

het hem, terwijl hij bad en tegen de verschrikkingen des doods kampte, zeer lastig maakten, met hun verzoek van aan hen te biechten en andere beuzelingen, waarmee zij hem van het juiste inzicht der woorden van Christus wilden afbrengen, verzocht hij bij herhaling, dat zij zouden zwijgen, terwijl hij met een liefelijke stem zei, dat hij iedere dag aan Jezus Christus, de Heere van de hemel en der aarde gebiecht had, en ook, zonder twijfel, vergeving der zonden van Hem had ontvangen. "Hem," zei hij, "zal ik heden een aangename offerande worden. Ik heb in deze zaak, waarom ik veroordeeld wordt, niets gedaan wat mijn Heere en God mishaagt. De Heere heeft mij een gerust geweten gegeven; zij, die dorsten om onschuldig bloed te vergieten, mogen wel toezien, wat zij beginnen, Wien zij verstoren en toornig maken, Die alle harten rechtvaardig oordeelt, want Hij zegt: “Mij is de wraak. Ik zal het vergelden." Dit zwakke lichaam zal ik toch binnen kort moeten afleggen; want ik weet, dat ik sterfelijk ben, en tot vergankelijkheid geboren. Ja, vroeger heb ik al wel mijn laatste dag begeerd, en gewenst om ontbonden te worden en met Christus te zijn. Wel ben ik waardig verdriet te lijden om mijner grote zonden wil; maar Christus is mijn Zaligmaker, Hij heeft voor mij het kruis gedragen, en is voor mij aan het kruis gestorven. Nu wil ik ook roemen in het kruis van onze Heere Jezus Christus."

Zulke woorden konden sommigen niet verdragen; en zij bevalen de scherprechter, dat hij hem in het water zou werpen en wel van de plaats, waar hij geboeid zat om gedood te worden.

Toen hij in het water lag, bewoog hij zich geruime tijd, zodat de rivier door zijn bloed werd gekleurd, tot een zeker teken, dat het rechtvaardige bloed op die dag was uitgestort.

Dit geschiedde in het jaar 1525.

Matthias Weybel, 1525

Daarna was er een godzalige pastoor in het dorp Kempten[258] buiten de stad onder de heerschappij van een abt, genaamd Op den Berg. Deze was in leer en leven zeer godvruchtig, verwierp het juk van de antichrist, en verkondigde het volk het zuivere Evangelie. Hij leerde het volk, dat de vergeving der zonden, de genade Gods en het eeuwige leven niet om onze verdiensten of werken, maar door een oprecht en waar geloof in de levende Zoon Gods, de Heere Jezus Christus, die om onzer zonden wil gestorven en om onze rechtvaardigmaking uit de dode opgestaan is, kan verkregen worden; dat ook na zulk een geloof, tot een getuigenis dat het waarachtig is, christelijke werken, die in Gods Woord gegrond zijn, moeten volgen. In zijn predikatie vermaande hij de toehoorders voor de toekomstige ergernis des kruises en des doods, die hem te eniger tijd zou worden opgelegd en overkomen; dat zij zich aan zijn persoon of leer niet stoten of ergeren moesten, wanneer hij, om van het evangelie wil, dat hij nu verkondigde, gevangen genomen, bespot, gelasterd, ja gedood en verguisd zou worden, maar dat zij dan gedachtig moesten zijn aan de goddelijke Schrift, die betuigt, dat dit de heiligen Profeten, Apostelen, ja de Zoon van God zelf is overkomen, en wel moesten weten, dat, naar de leer van Paulus, “allen, die godzalig willen leven in Christus Jezus, zullen vervolgd worden."

In dat land is het een gewoonte der pausgezinden, dat men ieder jaar, op St. Gordiaans en Epimachusdag het heiligdom uit de kloosters ronddraagt, waarbij dan aan het volk volle aflaat wordt verkondigd. Tegen deze heidense afgoderij en dit grove misbruik predikte Matthias, als een waar ijveraar voor de eer van God en de zaligheid van vele arme zielen, met zeer veel vuur en vrijmoedigheid, zodat hij de harten der zogenaamde geestelijkheid tegen zich beroerde, ontstak en verbitterde.

Kort daarna zong de abt, Sebastiaan Praatsteijner genaamd, zijn eerste mis, waarbij vele geestelijken, edelen en andere heren tegenwoordig waren. Na deze eerste mis predikte Matthias, en bestrafte en verwierp op hoogst ernstige wijze alle misbruiken van het pausdom, de pracht der geestelijken, benevens hun walgelijken hoogmoed en alle roomse

[258] Thans een stad in Beijeren

gruwelen, zodat de broeder van de abt hem zeker na de preek zou doorstoken hebben, zo men niet tussen beide gekomen ware.

Na die tijd bedacht de geestelijkheid allerlei middelen, op welk een wijze men hem zou kunnen ombrengen. Zij beproefden dat te doen door het Zwabisch verbond, dat gewapenderhand altijd bereid was, niet alleen de oproerlingen, maar ook alle Evangelische predikanten, waar zij die slechts vinden konden, te grijpen en gevangen te zetten.

Op Zondag na St. Bartholomëusdag in het jaar 1525, kwam de koster in het huis van de pastoor te Kempten, waar hij toen met andere medebroeders vergaderd was, en riep hem om een kind te dopen, en een preek te houden, voor het volk, dat met het kind komen zou. En, ofschoon hem dit door de andere broeders ontraden werd, die hem zeiden, dat hij in de stad moest blijven, daar men wel wist, hoe de geestelijken jegens hem gezind waren, zei hij, dat, naardien zijn ambt en betrekking dit eisten, en hij tot vervulling van zijn dienst geroepen werd, hij daar heen wilde gaan, en afwachten, wat de genadige God met hem doen zou. Toen hij nu de stad verliet en naar de parochie ging, werd hij door de ruiters van het Zwabisch Verbond en anderen overvallen, gevangen genomen en zwaar gewond, zo zelfs dat zijn moeder, die nog leefde, zei dat zij niet anders dacht dan dat hij ten gevolge van de wonden gestorven zou zijn. Zij bonden hem op een paard, en brachten hem in de drie mijlen vandaar gelegen stad Leeuwkerke, waar hij twaalf dagen gevangen zat, en niet zoveel kon verkrijgen, dat men zijn zaak rechterlijk zou behandelen, opdat hij niet onverhoord ter dood veroordeeld zou worden.

Toen de gemeente van Kempten vernam, dat de goede pastoor gevangen genomen was, wilden zij hem narijden; doch dit werd op grote straf verboden, en de poorten werden zelfs gesloten, opdat de gemeente hem niet zou volgen. De burgers van Leeuwkerke, die mede zo begerig waren om het Evangeliewoord te horen, gingen naar de hoofdman, en baden hem, dat hij de gevangene in hun handen wilde overleveren. Doch de hoofdman weigerde dit met te zeggen, dat dit niet in zijn macht was. Niettegenstaande gaf hij de burgers goede moed, en zei, dat hij hoogstwaarschijnlijk ontslagen zou worden; doch dit was niets dan bedrog, want spoedig daarna stegen de hoofdman en zijn volk te paard, en reden met de pastoor naar de naaste heide bij Leeuwkerke. Daar kwamen twee monniken, die hem zeer bespotten en uitlachten, zeggende: “Is dat de heilige man, die zo goed predikt? en andere onaangenaamheden meer, die zij jegens hem bedreven.

Maar de vrome Matthias riep God de Heere aan, zong psalmen, en bad voor zijn vijanden en spotters, dat God hun dit mocht vergeven. Toen zij in het bos kwamen, zei de overste tot hem: "Pfaff, du must dein Leben lassen."

De pastoor antwoordde: "De wil des Heeren geschiede!" Toen hij gebeden had, wierp de overste hem een strop om de hals, en hing hem aan een boom.

Aldus eindigde de godzalige Matthias zijn leven in het jaar onzes Heeren 1525.

Maar, aangezien het bloed der heiligen, dat hier op aarde vergoten wordt, wraak roept tot God in de hemel, liet God de Heere ook de dood van Zijn dienaren hier op aarde niet ongestraft, maar toonde Zijn gramschap geweldig. Want vele vrome mensen, die toen leefden, hebben getuigd, dat geen enkele, die tot de dood van de goede pastoor hebben medegewerkt, of door raad en daad daaraan hebben deelgenomen, een natuurlijke dood gestorven is. "Zonderling is het," zeggen zij, "dat de overste door de luizen verteerd is."

Heren, wacht u dan voor het vergieten van het rechtvaardig bloed.

Johann Heuchlin, 1527

Johann Heuchlin, van Lindau, werd door de raad van Üeberlingen, met drie andere priesters, die wegens de boerenoorlog berucht waren, naar de bisschop van Konstanz te Merseburg gezonden om door hem ondervraagd te worden. De drie priesters kwamen met een lichte straf vrij, maar Johann werd, omdat hij de zuivere leer van het Evangelie het volk voorhield, vastgebonden en in zware en pijnlijke gevangenschap gebracht, en daar, onder

zware martelingen, omtrent de volgende artikelen ondervraagd. Hij werd namelijk beschuldigd:

1. dat hij geloofde. dat de goede werken geen zaligheid verdienen;
2. dat hij geloofde, dat Christus eenmaal geofferd is aan het kruis. Hij nu voortaan niet meer wordt opgeofferd en dat daarom de mis geen offerande is voor levenden en doden;
3. dat hij het er voor hield en geloofde, dat menden leken het Avondmaal onder beide gestalten, van brood en wijn, behoorde uit te reiken;
4. dat hij geloofde, dat de priesters echtelijke vrouwen mochten trouwen;
5. dat hij het ervoor hield, dat er geen vagevuur was en dat er niet meer dan twee wegen zijn: de een tot de zaligheid, de andere tot de verdoemenis.

Toen hij omtrent dit laatste artikel ondervraagd werd, zei hij: "Wanneer de Heilige Schrift van geen vagevuur spreekt, wat zal ik er dan van zeggen? Ach God, ik heb vagevuren genoeg in deze grote pijn en smart, die ik in deze zware gevangenschap geleden heb. Wanneer dit al geen vagevuren genoeg zijn, is het Gode geklaagd." Terwijl hij dit zei, weende hij bitter.

Onder zijn klagen en wenen lachte de vicaris van de bisschop. Toen de arme man dit zag, zei hij: "Och, lieve heer, waarom lacht u mij uit? Ik ben toch een verlaten, ellendig mens, die niet waardig ben, dat er, om mij gelachen wordt. Belach uzelf, God wil het u vergeven, want gij weet niet, wat gij doet." Over die woorden werd de vicarius zeer rood van schaamte.

Men vroeg hem, of hij deze artikelen voor de zijn erkende, en, toen hij dit deed, werd hem verder gevraagd, of hij die wilde herroepen.

Daarop gaf hij ten antwoord, dat hij die niet kon herroepen, omdat zij met de Heilige Schrift overeenkwamen.

Toen zij op deze wijze niet met hem vorderden, werd er bevolen, dat Dr. Wendelijn, de vicaris van de bisschop, en Antonius, een Dominicaner monnik, met de Heilige Schrift hem van dwaling moesten overtuigen. Aangezien deze echter niets konden uitrichten, werd er de 10de Mei, te Merseburg aan het meer van Konstanz, een stellage opgericht, waar Heuchlin voor de bovengenoemde vicaris van de bisschop, de abt van Kreutzlingen en Petershuwsen en andere geestelijken werd gebracht, en hem de punten van beschuldiging werden voorgelezen. Toen hij op deze punten wilde antwoorden, werd hem geboden, dat hij geen andere woorden zou gebruiken dan alleen: “Dat geloof ik," en: "Dat geloof ik niet." Bovendien had alles in de Latijnse taal plaats, opdat het volk niet verstaan zou, wat er gesproken werd. Velen toonden groot medelijden met deze man te hebben.

Eindelijk zei de vicaris: "Op gezag van de eerwaardige heer, de heer Hugo, bisschop van Konstanz, veroordelen, verwerpen en treden wij deze mens, met voeten als een ketter en tegenpartijder van de heilige moeder de kerk, en een bestrijder van het algemene geloof, als die de heilige orde niet waardig is; waarom wij gebieden, dat hij afgezet en van de orde beroofd moet worden."

Daarna werd hij, als naar gewoonte, op plechtige wijze door de vicaris ontwijd. Vervolgens klaagde Julianus Reuchlijn, de burgemeester van Merseburg, hem hij de rechter als ketter aan, en leverde hem aan de wereldlijke rechter over, die hem veroordeelde om tot as verbrand te worden.

Toen Johannes Heuchlin dit vonnis had aangehoord, sloeg hij zijn ogen naar de hemel en zei: "Dat vergeve u God, want gij weet niet, wat gij doet." Met andere woorden dankte hij God en sprak: "U zij lof en dank, o eeuwige God, dat Gij mij verwaardigd hebt, om op deze dag, om Uws heiligen Naams wil martelingen te lijden en de dood te ondergaan."

Met het grootste geduld ging hij naar de gerichtsplaats, waar hij zou verbrand worden, en zong intussen enige psalmen en lofzangen, zoals: “Ere zij God in de hoogste hemelen," en: "Mijn ziel maakt groot de Heere," enz.

Daarna gaf hij onder aanroeping van de Naam van Jezus Christus, de geest in het vuur, en verkreeg alzo, om de christelijke waarheid, langs de weg van kruis en lijden, de onverwelkelijke kroon der overwinning in de vreugde der eeuwige zaligheid.

Dit geschiedde op de 8ste Februari in het jaar onzes Heeren 1527.

Leonhard Keizer, 1527

Leonhard Keizer geboren te Raäb, in Beijeren, werd van Wittenberg, waar hij twee jaren gestudeerd had, geroepen, omdat zijn vader ernstig ziek lag en in doodsgevaar verkeerde. Toen de bisschop van Passau vernam, dat Leonhard was thuis gekomen, beijverde hij zich om hem gevangen te doen nemen. Door de vorst van Passau werd er een brief gezonden aan de rechter te Raäb, waarin bevolen werd, dat hij deze Leonhard moest gevangen nemen. Hij deed dit ook, en bracht hem drie dagen daarna in het Landgericht te Sherding, waar hij omtrent zijn leer en zijn geloof onderzocht werd door enige leraren, geestelijken, priesters en monniken.

De artikelen, die hij beleed, en waarom hij ook verbrand werd, waren de volgende:

1. Dat het geloof alleen rechtvaardig voor God, zonder toedoen der werken, en dat de werken alleen vruchten van het geloof zijn.
2. Dat er slechts twee sacramenten zijn, namelijk, de doop en het avondmaal van de Heere Christus.
3. Dat de mis geen offerande is voor de levenden en de doden.
4. Dat hij in twee jaren geen mis had bijgewoond.
5. Dat hij te Wittenberg het sacrament in beide gestalten, namelijk in brood en wijn, zoals Christus het Zelf had ingesteld, had ontvangen.
6. Dat de andere vijf geen sacramenten zijn, die in de Schrift gegrond waren.
7. Dat er drieërlei biecht is: De eerste die van het geloof, welke alle dagen nodig is. De andere die der liefde welke plaats heeft, wanneer ik mijn naaste vertoornd heb, en mij weer met hem verzoen, Matth. 18. De derde is die, wanneer men onder benauwdheid van het geweten raad vraagt aan een geleerd man, of aan een dienaar der gemeente, om uit Gods Woord te mogen vertroost worden.
8. Dat er geen andere voldoening voor de zonden is dan alleen het lijden en sterven van onze Heere Jezus Christus voor ons arme zondaars geschied.
9. Dat de priesters vrouwen mogen trouwen, en dat hun gelofte Gods Woord niet krachteloos mag maken. Dat het niet in onze macht is zich van vrouwen af te houden, maar dat Gods genade dat geven moet.
10. Dat wij alleen door Christus vrij zijn.
11. Dat de mens in goddelijke zaken geen vrije wil heeft.
12. Dat er geen vagevuur in de Heilige Schrift beschreven noch gevonden wordt.
13. Dat alle dagen even heilig zijn; dat het nochtans goed is, dat men in de week, zoals dit des Zondags geschiedt, bijeenkomt, om het Woord van God te horen, en te bidden voor alle noden.
14. Dat men geen onderscheid in spijs moet maken, alsof de een meer verboden ware dan de andere.
15. Dat men de gestorven heiligen niet behoort aan te roepen of als voorsprekers te vereren, maar God aan te roepen en Hem alleen te dienen. Dat wij ook geen anderen Middelaar hebben dan Jezus Christus, Die ons van God tot een Middelaar geschonken is, zoals de Schrift zegt. Dat men in de heiligen alleen de genade en de weldaden Gods moet opmerken, en God in Zijn heiligen prijzen en niet de heiligen zelf.

Toen hem gevraagd werd, wat hij van de maagd Maria dacht, antwoordde hij, dat zij een persoon was, die door de almachtige God hoog was begenadigd, om de moeder te zijn van Zijn allerliefste Zoon, doch uit genade en niet om haar verdiensten.

Hierop zei de Leraar Rosin: "Nochtans zingt de christelijke kerk: "Quia tu meruisti portare," dat is: omdat gij hebt verdiend te dragen."

Daarop antwoordde Leonhard, dat Maria in haar lofzang (Magnificat) zelf anders betuigt; want zij zegt: "Hij heeft de nederigheid van Zijn dienstmaagd aangezien en de hongerigen heeft Hij met goederen verzadigd, en de rijken, dat is de werkheiligen, die op hun verdiensten roemen, heeft Hij leeg weggezonden."

Dat de paus geen macht had iemand te verdoemen, want dat zulks God alleen toekomt. Het is bekend, hoe men de ban gebruiken moet, en wel niet om te verdoemen, maar om de weerspannige en hardnekkige te dwingen en te beschamen, opdat hij zijn zonden belijdt en berouw krijgt, met bijvoeging, dat hij daarom van de gemeente Gods uitgesloten is, en alzo genoopt worde tot de gemeente terug te keren, en te begeren weer aangenomen en toegelaten te worden, zoals hij Matth. 18 staat, en gelijk Paulus deed, 1 Kor. 5.

Deze en dergelijke artikelen beleed hij in het openbaar, en legde sommige met groot verstand en verlichten geest zeer uitvoerig met de Heilige Schrift uit, zo zelfs, dat de geestelijke er doorgeroerd werd en zei: “Heer Leonard, wat doet gij? wilt gij prediken?" Aldus beleed hij de waarheid voor God en de mensen op zeer vrijmoedige en onvermoeide wijze.

Eindelijk ontzetten zij hem van zijn priesterschap, deden hem de priesterlijke kleding uit en andere kleding aan, plaatsten een zwaar doorsneden muts op zijn hoofd, en gaven hem alzo als een leek aan de rechter der stad over. De bisschop van Passau en die van Regensburg baden voor Leonhard, dat men hem niet ter dood zou brengen.

De rechter nam hem mee, en bracht hem andermaal in de gevangenis, waar zijn vrienden en betrekkingen hem kwamen vertroosten, die hem tevens baden, om niet van de waarheid, om leven noch dood, af te wijken. Een kwam er tot hem en zei: "Heer Leonhard, gij zult verbrand worden."

Hij antwoordde daarop: "Een andere boodschap te brengen ware beter, doch de wil des Heeren geschiede."

Daarna kwam de scherprechter tot hem, en vroeg hem, hoe hij heette.

Hij antwoordde: "Ik heet Leonhard."

De scherprechter hernam: “Ik kan u niet veel voorzeggen of leren. Gij weet, wat gij doen moet; ik moet nu handelen volgens het bevel van mijn genadigen heer."

Toen zei Leonhard: "Lieve vriend, ik heb uw onderwijs niet nodig; doe wat u bevolen is," en hij stak zijn handen uit, die zeer stevig gebonden werden, en daar de touwen in de war zaten, vloekte de scherprechter op vreselijke wijze. Leonhard sprak hem aan en zei: "Lieve broeder, vloek niet, neem er de tijd toe, ik zal niet ontlopen."

Terwijl hij uitgeleid werd, om gedood te worden, vermaande hij het volk op zeer vurige wijze. Toen hij bij de galg kwam, en een grote menigte volks daar vergaderd zag, riep hij: "Hier is de oogst, hier zou men kunnen arbeiden. Bidt toch de Heere des oogstes, dat Hij arbeiders tot de oogst uitzende."

Terwijl hij aldus het volk toesprak, poogde de landsrechter dit hem te beletten," en zei tot de scherprechter: "Maak er een einde aan, gij weet, wat u bevolen is."

Aldus werd de vrome getuige van Christus, tot op het hemd ontkleed, in het vuur geworpen, en aan een paal gebonden. Een priester kwam tot hem en zei, dat, indien hij bij enige artikelen gedwaald had, hij God om genade moest bidden, doch de heer Leonhard. wilde hem daarop niet antwoorden.

Toen het vuur aangestoken was, riep hij herhaalde malen met luider stem: "0 Heere Jezus, ik bid U, maak mij zalig."

Het vuur verteerde zijn handen, voeten en het hoofd, en, toen het vuur te zwak werd, haalde de scherprechter het lichaam daar uit, wierp weer enig hout op de brandstapel,

doorboorde zijn lichaam met een zwaard, stak een stok door dit gat, en wierp hem weer in het vuur, waar hij verbrandde.

Aldus scheidde deze heilige martelaar van deze wereld, en wel op de 16den Augustus in het jaar 1527.

In dit jaar werd ook als ketter veroordeeld en verbrand ***Johann Reuchlin,*** in Silezië.

George Carpentarius, 1527

George Carpentarius van Emering, werd te München, een stad in Beieren, om de belijdenis van het evangelie, in een gevangenis, Valkentoren genaamd, gevangen gehouden, en door twee scherprechters uitgeleid om zijn vonnis te vernemen. Om hem te vermanen volgden hem twee Minderbroeders, tot wie hij echter zei, dat zij thuis zouden blijven.

Toen hij voor het raadhuis stond, las men hem vier artikelen voor, namelijk:

1. Dat hij niet geloofde, dat de priesters macht hadden iemand de zouden te vergeven.

2. Dat geen mens God uit de hemel kan doen neerdalen.

3. Dat God in het brood wat de priester op het altaar uitdeelt, niet besloten is; en dat ook het brood van nature en wezen niet verandert.

4. Dat de waterdoop geen zaligheid aanbrengt.

Hem werd bevolen deze artikelen te herroepen; doch hij wilde de waarheid in geen dele verloochenen.

Ook de stadsonderwijzer kwam tot hem en vroeg hem: "George, ben jeook bevreesd voor de martelingen, die je zult moeten ondergaan? Indien men u losliet, zou je niet tot je vrouw en lieve kinderen willen gaan?"

Hij antwoordde: "Waar zou ik liever willen heengaan dan daar?"

De onderwijzer zei: “Herroep dan, wat gij beleden hebt, en gij zult losgelaten worden."

George hernam: Ik heb mijn vrouw en kindertjes zo lief, dat ik er al de inkomsten van het gehele land van de hertog van Beieren niet voor in de plaats wil nemen; nochtans wil ik die allen graag verlaten om mijn Heere."

Toen hij naar de gerichtsplaats geleid werd, sprak de onderwijzer hem andermaal aan en zei: "Lieve George, geloof aan het sacrament van het altaar en belijd, dat het geen bloot teken is."

Hij antwoordde. “Ik weet zeker, dat het sacrament een teken is van het lichaam van Jezus Christus, Die voor ons aan het kruis overgeleverd is. Deze Christus wil ik voor de gehele wereld belijden. Hij is mijn Zaligmaker, en in Hem geloof ik."

Eindelijk vroeg de onderwijzer nogmaals, of hij in Hem geloofde en op Hem zijn vertrouwen stelde, Die hij zo onbevreesd met de mond beleed.

George antwoordde daarop: "Het zou mij moeilijk en zwaar zijn de dood tegen te gaan, wanneer ik dit niet zo vast geloofde, als ik het met de mond belijd. Bovendien weet ik zeer goed, dat de toestand der christenen meebrengt, dat, waar ik Christus aanhang, ik vervolging zal moeten lijden."

Er kwam ook een priester tot hem, die hem vroeg, of hij het ook goed vond, dat men in zijn dood voor hem zou bidden en hij missen voor hem doen zou.

“Ik verlang alleen van u," zei hij, "dat gij voor mij bidt, zo langer leven in mijn lichaam is, opdat God mij geduld schenkt, teneinde ik met allen ootmoed in het christelijk geloof de pijnigingen mag ondergaan; maar, als mijn ziet van het lichaam gescheiden is, heb ik geen gebeden meer nodig."

Toen hij op een ladder gebonden was, richtte hij zeer treffende christelijke vermaningen tot het volk. Daarna bezochten hem christelijke broeders, die hem baden, dat, wanneer hij in het vuur lag, hij dan enig teken van zijn geloof tonen zou. Hij antwoordde: "dit zal u een teken zijn: zo lang ik mijn mond zal kunnen openen, zal ik niet nalaten de naam van Jezus te belijden."

Hij was zo standvastig, dat zijn aangezicht niet veranderde en altijd even blijde en vrolijk ging hij naar de brandstapel.

Terwijl de beide scherprechters hem met de ladder oprichtten, sprak hij al lachende een christenbroeder aan, nam afscheid van hem, en vroeg hem vergeving voor hetgeen hij aan hem misdaan had, totdat hij op de brandstapel geworpen werd, waar hij herhaalde malen Jezus Christus aanriep.

Toen de beul hem omkeerde, verhief hij zijn stem nog en riep: "Jezus, Jezus," en gaf aldus zijn geest aan God over, in het jaar van onze enige Zaligmaker Jezus Christus 1527.

Een glasblazer en een riemsnijder, 1528

Onder de regering van koning Ferdinand de eerste, werden twee Hoogduitse handwerkslieden, van wie de een glasblazer en de ander een riemsnijder was, door de monniken als Lutheranen aangeklaagd en door de geestelijken te Praag tot de vuurdood veroordeeld. Toen zij naar de gerichtsplaats gebracht werden, bespraken zij vele zaken uit de Heilige schrift, zodat zij zelfs enige tot schreien bewogen.

Aan de paal geplaatst zijnde, versterkte de een de ander op bemoedigende wijze; want toen de glasblazer zei: "Daar de Heere Jezus zeer wrede dingen voor ons heeft geleden, laat ons ook deze dood graag ondergaan, en ons verblijden, dat ons deze genade wedervaart van voor de wet Gods te lijden, antwoordde de riemsnijder: “Ik heb op mijn bruiloftsdag zulk een blijdschap niet gesmaakt als ik nu gevoel.

Toen het hout werd ontstoken, baden zij met luider stem: "Heere Jezus Christus, Gij hebt in Uw benauwdheden voor Uw vijanden gebeden. Wij bidden dan ook, vergeef de koning, die van Praag en de geestelijkheid, want zij weten niet wat zij doen, en hun handen zijn vol bloed. Allerliefste mensen, bidt voor uw koning, dat hem de Heere de kennis der waarheid geve, want de bisschoppen en de geestelijkheid verleiden hem."

Na deze zeer godvruchtige vermaning uitgesproken te hebben, ontsliepen zij zeer zacht in de Heere, op de 28ste Augustus, in het jaar onzes Heeren 1528.

Petrus Flysteden (Peter Fliesteden) en

Adolf Clarenbach (Klarenbach, geb, 1497). 1529

Petrus Flysteden, geboren in Gulik, kwam in de maand December van het jaar 1528 te Keulen, om daar de lieden de weg der zaligheid te leren, en de dwalingen aan het licht te brengen, waarin zij gevangen lagen, vooral de schandelijke afgoderij, die zij met het misbrood bedreven. Teneinde daartoe een geschikte gelegenheid te vinden, en dit te beter te kunnen doen, ging hij naar de domkerk, plaatste zich hij het altaar, en bleef daar met het hoofd gedekt staan. Toen nu in de mis de misouwel opgeheven werd, keerde hij zich met de rug naar het volk, zuchtte enige malen en spuwde op de grond.

Na afloop van de mis wandelde hij nog enige tijd in de domkerk rond. Door de priesters en de leken, die daar tegenwoordig waren, werd dit opgemerkt, en deze verwonderden er zich zeer over, dat hij de misgod, hun sacrament, zoals zij dit noemden, geen eer bewees, noch aanbad. Niemand evenwel vroeg hem, zoals hij gehoopt had, om welke reden hij dit deed.

De priesters haastten zich dit de opperrechter bekend te maken, die op de straat stond te wachten, totdat hij de dom verlaten zou, en hem daar aangreep en zei: Gij moet met ons mee gaan."

Onverschrokken met een lachende mond antwoordde Petrus: "Graag, daarom ben ik hier gekomen." Vervolgens brachten de dienaars hem als gevangene naar de Frankentoren.

Toen Petrus daar gedurende geruime tijd gezeten had, vaardigde de raad van Keulen enige af, die met de kettermeester en andere leraren tot hem kwamen, en hem onder vele andere artikelen ook vroegen om welke reden hij het hoogwaardig sacrament veracht, versmaad en zich daartegen zo verzet had.

Petrus antwoordde, dat hij het nachtmaal des Heeren Christus niet had veracht, maar alleen het misbruik; en dat hij dit met geen andere bedoeling had gedaan, dan dat de gemeente hem daarover aanspreken zou, en hij dusdoende gelegenheid zou hebben, het dwalende volk, dat het sacrament als zijn God eerde, te onderrichten en te vermanen.

Toen zij hem vroegen, of hij over deze daad berouw had, en hij dit nog wel eens zou doen, antwoordde hij, dat het hem niet berouwde; en hij wel te Keulen zou willen komen om dit te doen, omdat het sacrament geen God is, en men zulke afgoderij, als uien daar bedreef, niet behoefde te dulden. Hij verklaarde verder, dat het slechts uiterlijke tekenen waren, die men in het geloof moest gebruiken, en daarom ook niet moesten eren, aanbidden of in een kastje sluiten.

Deze en dergelijke antwoorden brachten de heren aan de raad over, waarop werd besloten, dat, wanneer hij zijn voornemen niet liet varen, men hem aan de opperbestuurder van het hoogwereldlijk gericht zou overleveren, om hem terecht te stellen. Toen hij overgeleverd werd, ging hij met een opgeruimd gelaat naar het huis van de opperbestuurder, zodat zelfs ieder er zich over verwonderde. Evenmin was hij mismoedig, toen hij in de kelder gebracht werd.

Daar enige tijd vertoefd hebbende, lieten de opperbestuurder en de schepenen hem er uit halen, teneinde hem aan het gestrengste onderzoek te onderwerpen, terwijl zij meenden hem tot herroepen te zullen dwingen. Zij pijnigden hem zo lang, dat het de beul zelf, zoals hij betuigd heeft, begon te hinderen; die hem dan ook niet langer wilde martelen. Zij wonnen er echter niets anders hij, dan dat hij alleen tot God zuchtte, en Hem om troost en hulp aanriep, en ook dankte, dat Hij hem waardig keurde, om Zijns Woords wil te lijden. Toen zij niets op hem vermochten, lieten zij hem weer in het blok geboeid liggen, spijzigden hem met brood en water, pijnigden hem van tijd tot tijd, en dreigden hem nu en dan met een zwaard en de brandstapel, opdat hij herroepen zou.

Daarna bracht men hij hem **Adolf Clarenbach,** die vroeger onderwijzer te Wezel was, en te Keulen, om de Evangelische waarheid, die hij standvastig beleed, werd gevangen genomen. Vervolgens werd hij, na veel met de leraren en schriftgeleerden over het aanbidden van de heiligen, over de pauselijke macht, over de mis, over het vagevuur en over andere menselijke instellingen en geboden gesproken te hebben, aan de wereldlijke rechter overgeleverd, en alzo hij deze vrome getuige van Jezus Christus, Petrus Flysteden, in de gevangenis gebracht.

Terwijl zij aldus hun dagen in verdrukking doorbrachten, rustten de bloeddorstige schriftgeleerden en leraren niet, en zetten de rechters tegen hen op, teneinde zo hun onschuldig bloed te doen vloeien. Een zekere ziekte, die toen te Keulen heerste, legden zij de gelovigen ten laste, terwijl zij riepen dat God vertoornd was, omdat men de ketters in het leven liet. Zij brachten het eindelijk door hun schreeuwen zo ver, dat men deze beide vrome belijders der waarheid zou doen sterven, wanneer zij niet wilden herroepen.

Toen dit besloten was, kwam op de 7den September 1529, de opperbestuurder in de avond tot hen, en vroeg hun, of zij niet wilden herroepen. Als zij dit weigerden, vertrok hij. Daarna verschenen er hij hen enige priesters, teneinde hen te onderwijzen, die ook tot hen zeiden, vooral het woord tot Clarenbach richtende: "Lieve Adolf, wij zijn hier niet gekomen om lang met u te redetwisten, maar wij verlangen wel, dat gij het einde wilt bedenken, en niet zo

hardnekkig aan uw mening blijft vasthouden; ten allen tijde zijn er toch vele vrome en heilige mensen geweest, God de Heere laat ons immers niet allen dwalen."

Adolf antwoordde: "Zo spreken zij gewoonlijk allen; maar wij houden ons aan de Heere Jezus Christus en aan Zijn heilig Woord, niet aan de mensen, en zo kunnen wij niet dwalen. Dat Woord zullen wij belijden zo lang onze mond open is en wij kunnen spreken."

De andere dag, omtrent 9 uur kwam de opperbestuurder, en leidde Petrus en Adolf uit de gevangenis, terwijl de beul beiden aan elkaar bond. Toen loofden zij God de Heere, en spraken: "Lof, eer en dank zij U, almachtige Vader, dat Gij deze dag hebt laten aanbreken, waarnaar wij zo lang verlangd hebben. O Heere, zie toch neer, want het is tijd."

Daarna werden zij naar het gerecht geleid, om het vonnis te horen, en zo verder naar de galg, waar zij heerlijke vermaningen richtten tot het volk, elkaar vertroostten, en de Heere dankten en prezen. Toen zij buiten op het veld kwamen, beleed Adolf, dat zijn hart en gemoed zo vrolijk was, en hij niet geloofde, dat er grotere vreugde op aarde gesmaakt kon worden.

Daar vroeg een monnik hem, of men ook zielsmissen voor hen lezen zou, in dat geval wilden zij het geld daartoe hij het volk inzamelen, zoals gewoonlijk plaats had. Adolf antwoordde: "Geenszins; ik vraag naar uw gewoonte niet, of meent gij, dat onze zielen in de zak der priesters moeten varen?”

Vervolgens begon Petrus in het kort zijn geloof aan het volk mee te delen, hoewel de opperbestuurder hem herhaalde malen in de rede viel, en maakte het volk de artikelen duidelijk, waarom zij moesten sterven. Toen de opperbestuurder dat hoorde, zei hij tot de scherprechter: “Hang de boef op!"

Petrus zei tot de opperbestuurder: “Heer opperbestuurder, gij begint het bloed der christenen te vergieten; zie voor uzelf toe, wat gij doet, opdat gij het voor God kunt verantwoorden. Pilatus wist niet, wat hij deed; maar gij weet wel, wat u doet, en waarom gij het doet. Ga nu heen en zeg, dat gij aan het bloedvergieten onschuldig bent. Er staat geschreven: "Gij Rechters, oordeelt, wat recht is."

Vervolgens trad de scherprechter op Petrus toe, en trok hem de klederen, tot op het hemd, uit, en bond hem de handen op wrede wijze over elkaar.

Toen kwam Adolf tot hem, en zei: "Broeder, wees sterk in de Heere en vertrouw op Hem; want heden zullen wij met Christus onze broeder in eeuwigheid leven. Wees standvastig in het geloof, en vrees het vuur niet. Ik zal ook op de Heere vertrouwen en Zijn Woord zal mijn zegel zijn."

Petrus antwoordde: "Ik wil sterven als een christenmens."

Toen nam de beul hem, en leidde hem in de hut, die van hout en stro was samengesteld, zette hem aan de paal, wierp een keten om de hals, zodat hij niet meer spreken kan, en met zijn voeten begon te spartelen, en hij blies daarop de laatste adem uit.

Toen Adolf zich ontkleed had, ging hij zelf vrijwillig naar de hut, sloeg zijn ogen naar de hemel en dankte de Heere. Als hij in de hut kwam, en zag, dat Petrus de geest gegeven had, sprak hij bij zijn lijk: "Broeder, hebt gij de geest gegeven, dan is de Heere genadig geweest; ik wil u spoedig volgen." Toen hij zich aan de paal geplaatst had, bond de scherprechter hem, hing hem een zak buskruit aan de hals, en stak het vuur aan. Adolf verlangde, dat men hem intussen de belijdenis des christelijken geloofs zou voorlezen, wat een monnik dan ook deed. Toen dit geëindigd was, zei Adolf: Dit geloof ik, en hij dit geloof wil ik leven en sterven."

Terwijl intussen het vuur begon te branden en al feller werd, riep Adolf met luide stem: "O Heere, in Uw handen beveel ik mijn geest." Daarna ontplofte het buskruit en verstikte hem, zodat hij niet meer spreken kon, en gaf de geest. Aldus werden hun lichamen samen verbrand op 28 september in het jaar 1529.

George Scharer, van Salveld, 1529
Nadat George Scharer gedurende negen jaren wereldlijk priester geweest was, ging hij, teneinde God te beter te kunnen dienen, in het klooster der Barrevoetermonniken. Maar, aangezien hij het daar anders vond dan hij wel gehoopt had, zei hij de monnikskap vaarwel; want hij vond daar niet anders dan haat, nijd, geschil, twist en tweedracht, een geveinsd leven, schijnheiligheid, maar geen goede daden.

Toen de lust in de waarheid van het Evangelie in hem ontwaakt was, wilde hij niet langer in de broederschap van St. Franciscus blijven, maar ging over tot de gemeenschap van Jezus Christus. "Want St. Franciscus," zei hij, "heeft voor mij niet geleden; hij is ook voor mij niet gestorven; hij is ook niet mijn Middelaar en Verlosser. Christus is voor mij gestorven; die alleen is mijn Middelaar en Verlosser. Door Hem alleen kan ik zalig worden."

Gedurende enige tijd verkondigde hij te Rastad, in Beieren het Evangelie, en werd om die reden gevangen genomen. Toen men hem aangaande zijn geloof ondervroeg, legde hij een vrijmoedige belijdenis af, zowel mondeling als schriftelijk, waarom hij later werd onthoofd. Men was eerst voornemens hem levend te verbranden, doch uit genade werd hij met het zwaard gestraft, met de bepaling nochtans dat men zijn lijk zou verbranden.

Toen hij naar buiten geleid werd, riep hij met een blijmoedig hart de Heere aan, en deed een innig gebed. Daarna sprak hij de omstanders aan en zei: "Zo zeker ik als een christen sterven wil, om het Woord des Heeren, zo zeker zal ik u een teken geven."

Bij zijn onthoofding viel hij op de buik, en bleef een geruime tijd liggen. Daarna keerde het lijk zich langzaam om op de rug, de rechter voet over de linker geslagen en de rechter hand over de linker.

Toen de omstanders dit zagen, greep hen een grote ontzetting en schrik aan. De overheid beval nu, dat men het lijk niet zou verbranden, maar begraven.

Dit geschiedde omtrent het jaar onzes Heeren Jezus Christus 1529.

Een landbouwer te Zierikzee, 1536
Jezus Christus, onze enige Zaligmaker, dankte Zijn hemelse Vader, *dat Hij Zijn goddelijke wil voor de wijzen en de verstandigen verborgen hield, en de kinderen openbaarde.* Aldus heeft de Heere ongetwijfeld wat naar de wereld veracht is verkoren, zoals Paulus zegt, opdat Hij daardoor de machtigen en wijzen zou beschaamd maken, zoals wij dagelijks in vele voorbeelden zien.

In Zeeland woonde een eenvoudig landbouwer, die gevankelijk naar Zierikzee gebracht werd, omdat hij niet wilde geloven, *dat in het misbrood waarachtig God en mens was.* Hij hield deze ware mening zo vast, dat hij in geen dele daarvan was af te brengen. En, ofschoon hij een ongeleerd man was, versterkte God de hemelse Vader hem aldus, dat hij op generlei wijze aan de valse en bedrieglijke woorden der mispriesters en monniken gehoor gaf.

Om die reden werd hij eindelijk tot de vuurdood veroordeeld, en naar het galgenveld gevoerd. Hier was een Jacobijner monnik, die hij om zijn pluimstrijkerij en dwaze praatjes een *ekster* noemde, zeer bezig met zijn afgodisch kruis en andere beuzelingen hem te kwellen; maar, onder dat alles riep hij voortdurend de Heere aan, en bad onophoudelijk: "Vader, Vader, hemelse Vader!"

Hij werd aan de paal geplaatst, terwijl men een zakje met buskruit gevuld, aan zijn hals hing. Vervolgens zette de beul een paar bossen stro, omdat daar niet veel hout te vinden is, om zijn lichaam, en stak dat aan. Alzo gaf deze goede man zijn leven over en bezegelde met zijn dood de waarheid, welke hij in zijn leven had beleden.

Wie is er toch onder alle wijze, hooggeleerde, kloekzinnige leraren, die de waarheid door hun groot vernuft beter gevonden heeft, dan deze man in zijn eenvoud? Hun verstand was in ijdelheid veranderd; maar deze man bezat door de genade des Heeren de kennis van

God, en daarom verwierp hij de blinde, dode en stomme afgod. Hij wist, dat Christus zit aan de rechterhand van Zijn Vader in de hemel, en daarom geloofde hij hen niet, die roepen: *Hier is Christus en daar is Christus*.

O, God, dat de mensen nog zo blind zijn en het brood of de ouwel voor hun God houden! Dat leren ons toch de katten, muizen en honden wel anders. Het zou toch wel een arme dwaas veel minder een God moeten zijn, die zich door deze dieren zou laten verslinden. *Verlicht hun ogen o Heere!*

Wendelmoet Klaasdochter

Wendelmoet Claesdr., ook bekend als Weynke Arisdr. van Monnickendam (geb. Monnickendam ? – geëxecuteerd Den Haag 20-11-1527), op beschuldiging van ketterij veroordeeld tot de brandstapel.

Vanaf het jaar 1524 waren er tekenen dat er in Monnickendam ***'Lutherse'*** conventikels gehouden werden. Op deze bijeenkomsten lazen en bespraken leken de bijbel. De stad kreeg in die jaren zelfs de bijnaam 'Lutherdam'; Wendelmoet moet hierin een toonaangevende rol hebben gespeeld.

In april 1527 meldde de Raad van het Hof van Holland aan de stadhouder dat er in Monnickendam een monnik met ketterse ideeën had gepreekt en dat hij na zijn preek een vrouw had bezocht die daar gevangen zat vanwege haar 'kwade opiniën'. Dit moet Wendelmoet Claesdr. zijn geweest. Nog diezelfde maand kwam een deurwaarder uit Den Haag haar uit Monnickendam halen. Zij werd per schip en wagen naar Den Haag gebracht, waar zij op 2 mei werd opgesloten in de Gevangenpoort. Tijdens het verhoor gaf zij te kennen, *liever te willen sterven dan zich te bekeren (tot het Roomse geloof).*

Op 25 mei gaf landvoogdes Margaretha van Oostenrijk persoonlijk de opdracht dat 'la femme de Monnickendam' voor twee maanden op water en brood gezet moest worden. Aldus geschiedde. Na ruim een maand – op 9 juni – werd 'Willemptgen Arisdochter van Monneckendam, Lutheriane, die kwalijk gevoelde van het heilig sacrament' (aldus de rekening van het vervoer), overgebracht naar het slot te Woerden, waar zij op andere gedachten moest komen.

Na 157 dagen in Woerden te zijn vastgehouden werd Wendelmoet Claesdr. op 14 november weer naar Den Haag teruggebracht, om daar opnieuw te worden verhoord. Het juridische verslag van dit verhoor is niet bewaard gebleven, maar direct na haar dood is een boekje gedrukt in Antwerpen waarin het verhoor uitvoerig werd beschreven. Het boekje circuleerde al in 1528 in diverse steden.

Op de 15de November, in het jaar onzes Heeren 1527, werd Wendelmoet Klaasdochter, een weduwe, van Monnikendam, in Holland, van het slot te Woerden gevankelijk te 's Gravenhage gebracht, terwijl zeventien dagen daarna de graaf van Hoogstraten, stadhouder van Holland, om harentwil mee te 's Gravenhage aankwam.
De volgende dag werd zij voor de stadhouder en de gehelen raad van Holland gebracht, waar zij de waarheid vrijmoedig in het openbaar beleed.

Toen men haar tot herroeping vermaande, en bedreigde haar te zullen verbranden, wanneer zij zich niet bekeerde, antwoordde zij: "Wanneer u de macht van boven gegeven is, ben ik bereid om te lijden." Toen zei een hunner tot haar, dat zij daarom de dood niet vreesde, omdat zij die nog niet ondergaan had, waarop zij antwoordde: "Dat is zeker waar; ik zal ook de dood nimmermeer smaken, want Christus zegt: "Zo iemand Mijn woord bewaart, die zal de dood niet zien in eeuwigheid."

Toen men haar aangaande het sacrament, waarom zij inzonderheid gevangen genomen was, vroeg, wat zij daarvan dacht, zei zij: "Ik houd uw sacrament voor brood en meel en wilt gij het voor uw God houden, dan zeg ik u, dat het uw duivel is."

Aangaande de heiligen zei zij, *dat zij geen anderen Middelaar of Voorspraak kende dan alleen Jezus Christus, Die aan de rechterhand des Vaders zit en voor ons bidt.*

Als men haar, daar zij hardnekkig haar mening staande hield, andermaal aanzegde, dat zij sterven moest, en dat het goed zou zijn, wanneer zij zich daartoe met een oprechte biecht voorbereidde, antwoordde zij, dat zij nu reeds gestorven was, maar dat de Geest in haar leefde, want zij was in Christus, en Christus was in haar; dat zij hij de Heere Christus gebiecht had, Die al haar zonden had weggenomen. Niettemin vroeg zij, wanneer zij iemand vertoornd had, dat men dit haar dan vergeven wilde.

Toen zij daarna weer naar de gevangenis geleid was, werd zij intussen door velerlei mensen bezocht en aangevochten. Onder anderen kwam er een eenvoudige vrouw tot haar, beklaagde haar en zei eindelijk: "Kunt gij toch niet denken, wat gij wilt en stilzwijgen, dan zoudt gij niet behoeven te sterven."

Daarop antwoordde Wendelmoet: "Lieve zuster, het is mij bevolen te spreken, en ik word er toe geroepen, zodat ik niet zwijgen mag."

's Zondags morgens bracht men haar op het Hof, waar haar weer werd aangeraden, dat zij zou herroepen; maar zij antwoordde zeer vrijmoedig en zei: "Ik blijf hij mijn Heere mijn God, en ik zal van Hem niet afwijken in leven noch in sterven."

De deken van Naaldwijk, ondercommissaris of inquisiteur of kettermeester, las vervolgens het vonnis, aangezien zij bevonden was niet op de rechte wijze in het heilige sacrament te geloven, en daarin volhardde, werd zij als een ketterse veroordeeld en overgeleverd in de handen van de wereldlijken rechter, die echter verklaarde en betuigde, dat hij niet toestemde in haren dood.

Daarna verliet hij als geestelijke de raad, daar hij in bloedige zaken niet oordelen mocht. Vervolgens las de kanselier haar vonnis, hetwelk inhield, dat zij tot as zou worden verbrand, en haar bezittingen zouden in beslag genomen en verbeurd verklaard worden.

Nadat zij onophoudelijk door een monnik gekweld werd, om het kruis te kussen, of te vereren, wat zij echter van haar stiet, betrad zij met een opgeruimd gemoed en onveranderd aangezicht het schavot, waar zij door de scherprechter werd geworgd, terwijl zij haar ogen zo zedig neersloeg, alsof zij in slaap gevallen was.

Toen zij zich niet verroerde en de geest gegeven had, ontstak men het vuur en verbrandde haar, hetwelk geschiedde op de 20ste November in het jaar onzes Heeren 1527.

5. DR. MAARTEN LUTHER ALS ZIELSZORGER

Luther als kruisdrager, trooster, voorbidder,
voorbeeld in ambt en beroep,
bemoedigend door gedichten

Door

PAUL SCHEURLEN

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012

INHOUD

HOOFDSTUK 1
LUTHER ALS KRUISDRAGER

HOOFDSTUK 2
LUTHER ALS TROOSTER

HOOFDSTUK 3
LUTHER ALS BIDDER EN VOORBIDDER

HOOFDSTUK 4
LUTHER ALS VOORBEELD IN AMBT EN BEROEP

HOOFDSTUK 5
LUTHER ALS BEMOEDIGER DOOR GEDICHTEN

HOOFDSTUK 6
LUTHERS BLIJMOEDIHEID

- **(1) Luthers vreugde in de natuur**
- **(2) Luther als vriend**
- **(3). De humor van Luther**
- **(4) Luther als opvoeder**

Zie voor gedetailleerd verslag van Luthers gezinsleven, het prachtig boek van **Paul Scheurlen: Luther onze huisvriend.** Uitgave 1923, n.a.v. 400 jaar Reformatie, 1917. Herdrukt door: BV. Uitg. de Banier, Utrecht.

HOOFDSTUK 1
1. LUTHER ALS KRUISDRAGER

Luther zei eens tot zijn vriend, predikant en biechtvader Bugenhagen: "Omdat ik mij in mijn uitwendig gedrag soms zo vrolijk aanstel, denken velen, dat ik op enkel rozen ga, maar God weet, hoe het met mijn leven gesteld is."

Dezelfde Luther, die zo van harte blij kon zijn, heeft echt wel een volle maat van het lijden van deze tijd moeten verdragen.

Zijn ziekten

Wij zijn er door de afbeeldingen van Luther aan gewoon geworden om in onze reformator een krachtige natuur te zien, blakend van leven en gezondheid. Maar evenals zijn meest geliefde apostel, Paulus, is Luther een ziekelijk man geweest. De geschiedenis van zijn ziekten gaat terug tot in zijn jeugd.

Dat de blijkbaar zwakke knaap van kinderziekten niet verschoond gebleven is, mogen wij als zeker aannemen, ook al ontbreekt ons daarover een bepaald bericht. Voor de eerste maal horen wij van een ziekte, als hij veertien jaar is. Dat was in Maagdenburg, waar zijn vader hem in 1497 op school gedaan had. De reeds meermalen genoemde dokter Ratzeberger weet daarover dit mee te delen: "Daar (te Maagdenburg) greep hem een hoge koorts aan, die hem hevig kwelde. Omdat hij een brandende dorst moest lijden, en men hem om de aanhoudende koorts verboden had te drinken, gebeurde het op een vrijdag, dat allen na etenstijd naar de preek gegaan waren en hem alleen thuis gelaten hadden. Wanneer hij dan de dorst niet langer kon verdragen, kruipt hij op handen en voeten naar beneden in de keuken, grijpt daar een beker fris water, drinkt die smachtend leeg, en gaat dan weer, zwak als hij is, op handen en voeten naar zijn kamer, die hij nauwelijks kan bereiken, voordat de mensen weer uit de kerk zijn gekomen. Nadat hij zo gedronken had, is hij in een diepe slaap gevallen, en de koorts is daarna geheel weggebleven."

Deze gebeurtenis, die aan het maal erwten herinnert, is nog goed afgelopen. Ongetwijfeld heeft Luther daarin één van de vele wonderlijke besturingen van zijn leven gezien.

Eén daarvan ondervond hij ook als student. Op een voetreis naar zijn ouders verwondde hij zich door onvoorzichtigheid aan de dijbeen-slagader met de degen, die hij naar de toenmalige gewoonte van de studenten droeg, zodat hij bijna doodbloedde en het weken duurde, voordat hij weer hersteld was. Een niet onbedenkelijke inwendige ziekte was aan dit ongeluk voorafgegaan.

Een beslist nadelige invloed op de gezondheid van Luther had zijn verblijf in het klooster te Erfurt (1505-1508). Onder de acht mannenkloosters van die stad had Luther opzettelijk het strengste uitgezocht. De heilige Anna, voor wie hij zijn kloostergelofte had afgelegd, was de schutspatrones van de Augustijner monniken. Hoe ernstig de monnik zijn gelofte heeft opgenomen, betuigt hij later herhaaldelijk zelf: "Ik heb mij op het allerhoogste beijverd om mij aan de voorschriften te houden, en mijn lichaam met waken, vasten, bidden en andere oefeningen meer gemarteld en geplaagd dan zij allen, die nu mijn ergste vijanden en vervolgers zijn, en ik legde mijn lichaam meer op dan het zonder de krenking van mijn gezondheid verdragen kon. Het is werkelijk waar: 'Ik ben een vrome monnik geweest, en ik heb mij zó streng aan mijn Orde gehouden, dat ik zeggen mag: Als er ooit een monnik door een nauwgezet kloosterleven in de hemel gekomen is, dan zou ik er ook gekomen zijn. Al mijn kloosterbroeders, die mij gekend hebben, zullen dat getuigen, want ik zou mij, als het langer geduurd had, met kou lijden, waken, bidden en ander werk, dood gemarteld hebben." Voor deze heilige strijder om de vrede met God, kwamen daar nog bij de hevige aanvechtingen van zijn ziel, waarover wij later nog horen zullen. Dikwijls verkeerde hij in het

klooster in een toestand van lichamelijke en geestelijke uitputting. Wij zullen ons wel niet vergissen, als wij aannemen, dat door dit kloosterleven de gezondheid van Luther een flinke duw gekregen heeft, waarvan zij zich nooit meer geheel heeft kunnen herstellen.

Als wij denken aan de enorme arbeid, die deze man, wiens heldhaftige ziel het ziekelijk lichaam aan zich dienstbaar maakte, klaar gekregen heeft, dan staan wij voor een goddelijk wonder. Wij bezitten van de toenmalige rector van de Universiteit te Leipzig, Mosellanus, een beschrijving van het uiterlijk voorkomen van Luther uit de tijd van het godsdienstgesprek te Leipzig.

Mossellanus schrijft: "Maarten heeft een gemiddelde lichaamslengte, hij is mager door zijn zorgen en studeren, zodat men bijna de ribben onder zijn huid tellen kan, maar hij is fris en vol van jeugdige kracht."

Zó wist Luther zich te beheersen. Op weg naar de rijksdag te Worms was hij er dikwijls zó ellendig aan toe, dat hij nauwelijks verder kon. Hij schrijft op 14 april 1521, vanuit Frankfort aan de Main, aan Spalatinus, die zich te Worms bevond: "Wij komen, mijn goede Spalatinus, hoewel de satan zich ingespannen heeft om mij daarin door meer dan één ziekte te verhinderen. Want ik ben gedurende de gehele reis van Eisenach tot hier ziek geweest, en ik ben het nog, zoals ik het nog nooit geweest ben."

Ook gedurende zijn onvrijwillig verblijf op de Wartburg, dat volgde op de rijksdag te Worms, leed Luther aan menigerlei kwalen, met name aan een slechte spijsvertering. Deze ziekte had ook invloed op zijn gemoedsstemming. Hij probeerde haar door lichaamsbeweging en het nuttigen van fruit tegen te gaan. Daarbij deed hem de berglucht in de Tühringer wouden goed.

En Johannes Keszler, die met Luther een ontmoeting had in "De zwarte beer" te Jena, geeft deze indruk van hem: "Zoals ik Maarten anno 1522 gezien heb, had hij een natuurlijke, tamelijke omvang, hij liep rechtop, waarbij hij meer achterover dan voorover neigde, met een ten hemel opgeheven gelaat, met diepliggende donkere ogen en donkere wenkbrauwen, flikkerend en fonkelend als een ster, zodat men ze bijna niet aankijken kon."[259]

Zijn oogopslag, waaruit de geest van Luther sprak, wekte niet de gedachte, dat hij een zwak lichaam had. En toch kon de zware aanval van bewusteloosheid (1523 of 1524), waarvan wij reeds hoorden, zijn oorzaak alleen in een dieper liggende kwaal gehad hebben. Later bleek hij te lijden aan niersteen, een ziekte, die reeds een jaar na het huwelijk van Luther openbaar geworden was. Bijzonder hevig was zij in 1527.

Het jaar 1527 was voor Luther een jaar van zwaar lijden. Een aanval in januari, gepaard met ernstige hartklachten, ging gelukkig weer over.

Toen kwam de zomer en daarmee een bezoeking, die Luther aan de rand van het graf bracht. Wij bezitten daarover van zijn vrienden ***Bugenhagen en Justus Jonas*** een betrouwbaar bericht. Het was op 6 juli. Luther was al met angstige gedachten opgestaan. Hij was erg zwaarmoedig en zond zijn knecht Wolfgang naar Bugenhagen om die te halen. De woorden van zijn vrienden deden hem goed. Zijn toestand werd wat beter, zodat hij, zij het dan slechts op aandringen van Käthe en zijn vrienden, die hem wilden afleiden, aan een uitnodiging van "enkelen van adel" gevolg gaf. Aan tafel "at en dronk hij heel weinig, nochtans was hij, zoals hij dat gewoon is, met de gasten in een opgewekte stemming, zoveel hij dat verdragen kon."

[259] De ogen van Luther moeten op zijn tijdgenoten een geweldige indruk gemaakt hebben: "Valkenogen" noemt ze de theoloog Alber. De pauselijke legaat Cajetanus, voor wie Luther in oktober 1518 naar Augsburg ter verantwoording geroepen was, spreekt van de "diepe ogen van het beest". Een andere pauselijke gezant, Aleander, vond ze te Worms "demonisch". De ons bekende Vergerius ziet er het razend vuur van de bezetene in. Melanchthon, die (hoe dikwijls) in de ogen van zijn vriend gekeken heeft, noemt ze bruin, met een gele rand om het bruin; hij noemt ze "vurig en levendig", zoals de leeuwen die hebben.

Na het eten ging hij met Jonas de tuin in, en had daar met zijn vriend een gesprek van twee uur. Hij nam afscheid met het verzoek, of Jonas en zijn vrouw des avonds bij hem wilden komen. "Toen het", zo vertelt Jonas verder, "zo ongeveer 5 uur was, gingen wij op weg naar het klooster, waar de vrouw van de doctor ons zei, dat hij naar bed was gegaan om wat te rusten en weer wat op te knappen, omdat hij ziek was thuisgekomen, en hij verzocht mij om mij tussentijds niet te vervelen, en als het wat lang duurde, dat ik dat dan maar aan zijn ziekte moest wijten. Toen ik een poos gewacht had, stond de doctor op van zijn bed, met de bedoeling om met ons het avondmaal te gebruiken, maar hij klaagde over een hevig, onaangenaam en ongewoon suizen en gonzen in zijn linkeroor (dat, zoals de dokters zeggen, gewoonlijk aan een bewusteloosheid voorafgaat). Omdat het gonzen en suizen steeds sterker werd, zei hij, dat hij vanwege zijn ziekte niet bij ons aan tafel kon blijven en daarom maar weer naar boven, naar zijn slaapkamer ging om naar bed te gaan. Alleen ik volgde hem terstond op de voet (ik weet niet wat de vrouw van de doctor haar dienstbode onder aan de trap opdroeg, voordat zij, hoewel niet lang daarna, bij ons kwam).

Toen hij over de drempel van de slaapkamer stapte, raakte hij bewusteloos, terwijl hij nog haastig tot mij sprak: 'O heer doctor Jonas, ik word niet goed, geef mij een beker koud water, of wat u maar hebt, of ik sterf.'

Daarom greep ik, zeer geschrokken en bevend, een beker koud water, dat ik zo goed ik kon ten dele onder zijn gezicht en ten dele boven op zijn rug uitgoot. Ondertussen begint hij te bidden. Dan komt ook de vrouw van de doctor boven en toen zij zag, dat hij zo ingestort en bijna dood was, ontstelde zij hevig en riep luid om de dienstboden. Intussen verlangt de doctor, dat men hem direct zijn broek zal uittrekken, wat ik snel deed, waarna ik die wegwierp. Terwijl hij zo op zijn rug lag, wilde hij graag rusten, en hij klaagt, dat hij erg moe was, en in het geheel geen kracht meer voelde. Wij wreven hem, boden hem wat verkoeling, gaven hem wat te drinken, en deden wat wij konden, totdat de dokter kwam. Kort daarna begon hij weer te bidden, en legde hij het zijn God voor, hoe graag hij de marteldood gestorven zou zijn, of nog sterven zou, voor de zaak, waartoe Hij hem had gesteld."

Tenslotte kwam de arts, Dr. Schurf, daarna ook Bugenhagen. Deze vertelt dan verder, dat hij Luther biddend op bed aantrof. "Toen ik echter", zo gaat hij voort, "voor hem stond, erg geschrokken en met een angstig hart, sprak ik hem eindelijk aldus aan: 'Beste heer doctor, bid ook voor ons, en dat u nog langer bij ons moogt blijven, om ons ongelukkigen en anderen nog dikwijls te troosten.'

Hij antwoordde: 'Wel zou het sterven voor mij gewin zijn, maar in het vlees te blijven is nodiger om uwentwil. Goede God, Uw wil geschiede.'

Terwijl hij zich tot Bugenhagen en Jonas wendde, beleed hij nog eens breedvoerig zijn leer. Maar toen de bewusteloosheid weer toenam - zo vernemen wij van Jonas - bad hij nogmaals en vond hij kracht in woorden uit de Heilige Schrift. Käthe, de beide vrienden en de dokter stonden rondom het bed van de zieke.

Daarop sprak hij tot zijn vrouw, als ten afscheid, ernstig, innig en vertroostend deze woorden: "Mijn allerliefste Käthe, ik bid je, als onze goede God mij ditmaal tot Zich wil nemen, dat je op Zijn genadige wil zult vertrouwen. Je bent mijn wettige vrouw, wees daarvan verzekerd, en daaraan moet je volstrekt niet twijfelen. Laat de blinde, goddeloze wereld daartegen inbrengen wat zij wil. Richt je naar het Woord van God en houd daaraan vast, dan heb je een zekere en blijvende vertroosting tegen de duivel en al zijn kwaadsprekers."

Nadat hij opnieuw gebeden had, vroeg hij: "Waar is toch mijn allerliefste Hansje? Toen men het kind bij hem bracht, lachte het tegen zijn vader. En hij zei: "O jij lief, arm kindje! Nu beveel ik mijn allerliefste Käthe en jou, arm weesje, bij mijn lieve, goede en trouwe God aan. Jullie bezit niets, maar God, die een Vader is der wezen en een Rechter der weduwen, zal jullie wel onderhouden en verzorgen."

Om het hart van haar geliefde man niet te bezwaren, bedwong de heldhaftige vrouw haar vreselijke smart en zei: "Mijn liefste heer doctor, als het de wil van God is, dan zou ik je liever bij onze lieve Heere God weten dan bij mij; het gaat echter niet alleen om mij en mijn kind, maar ook om vele vrome christenmensen, die je nog nodig hebben. Maak je over mij, mijn allerliefste heer, geen zorgen. Ik draag je op aan Zijn goddelijke wil. Ik hoop en vertrouw op God, dat Hij je genadig in het leven zal sparen."

Wat Käthe in haar liefde als een vermoeden uitsprak, dat is geschied. God spaarde het leven van haar dierbare man. Door hem te wrijven met warme doeken wist de dokter hem aan het zweten te krijgen, wat zijn redding was. De bewusteloosheid verdween en zijn krachten keerden langzaam terug.

De volgende dag voelde hij zich veel beter, en hij zei tot Jonas, die hem bezocht: "Jonas, ik moet de dag van gisteren goed onthouden, ik ben toen in een leerschool geweest en ik heb ik een zweetbad gezeten. De Heere brengt in de hel, maar ook weer eruit. De Heere doodt en maakt levend, want Hij is de Heere van dood en leven. Hem zij lof, eer en prijs tot in eeuwigheid. Amen."

En op 2 augustus schreef hij aan Melanchton, die door een visitatiereis afwezig was: "Meer dan een volle week werd ik in dood en hel heen en weer geworpen, zodat ik, aan mijn gehele lichaam gewond, nu nog sidder over al mijn leden."

Maar met deze zware aanval was de nood van het jaar 1527 nog niet ten einde. De toestand van lichamelijk en het daarmee samenhangend geestelijk lijden, die voor het ziektebeeld van Luther zo veel betekenend is, keerde terug. De hevige kwalen van zijn ziek lichaam en de aanvechtingen, die hij, evenals de grote apostel, voor vuistslagen van de satan hield, herhaalden zich nog dikwijls.

Op 8 oktober schrijft Luther aan Michaël Stiefel: "Sinds bijna drie maanden ben ik zó uitgeput, niet zozeer naar het lichaam als wel naar de geest, dat ik weinig of in het geheel niet geschreven heb. Zo heeft satan mij gezift. Bid de Heere voor mij, dat Hij mij staande houdt, zoals Hij dat ook doet."

Bij het lichaams- en zielelijden, waarmee Luther werd bezocht, kwam in augustus van hetzelfde jaar de verschrikking van ***de pest in Wittenberg.*** Op bevel van de keurvorst werd de universiteit naar Jena verplaatst. Ook Luther ontving van de keurvorst het verzoek om met vrouw en kinderen daarheen te verhuizen. Hij moest zijn leven ontzien, want hij was onmisbaar. Niemand had het hem kwalijk kunnen nemen als hij aan het dringend advies van de keurvorst gevolg gegeven had. Hij bekleedde immers geen kerkelijk ambt, maar dat van professor aan de universiteit. Ook Jonas was het gevaar uit de weg gegaan. Maar Luther bleef met Bugenhagen en de diakenen in Wittenberg achter, en dat zonder enige vrees. Ten aanzien van de besmettelijke ziekten was hij van oordeel, dat vrees het ergste was. De meesten stierven van angst. Achter de pest zat ook een "spook van de duivel", voor wie het een satanische vreugde was, als hij de mensen bang kon maken.

Luther bleef in Wittenberg om anderen door zijn moedig voorbeeld op te beuren, en "sterk in het geloot" bleef Käthe hem volhardend terzijde staan.

"Met een ongelofelijke vrees", schrijft de reformator op 20 augustus aan zijn vriend Hausmann te Zwickau, "brengt satan de moed van allen aan het wankelen, zodat ik en Pommer nog alleen hier zijn. Maar wij zijn niet alléén, Christus is met ons, en Hij zal ons in triomf met Zichzelf tegen de satan beschermen, zoals wij geloven en hopen." Als een getrouw zielzorger bezocht hij hen, die aan de pest leden. In die tijd schreef hij ook aan de geestelijken te Breslau een brief, waarop wij nog zullen terugkomen, en waarin hij een antwoord geeft op de vraag: Of men de dood mag ontvluchten."

Toen kwam de besmettelijke ziekte ook in het Zwarte Klooster. Twee "pleegdochters", een jonge vrouw van Mochau, die bij hen in huis woonde, en mevrouw Schurf, de echtgenote van de dokter, die Luther en Käthe in hun huis hadden opgenomen lagen ziek aan de pest.

Hansje was ook niet in orde. Allen werden zij door Käthe met opofferende trouw verpleegd. Ook in de stallen drong de pest door. Vijf varkens vielen aan haar ten offer. Bovendien stond een hongersnood voor de deur. "Geen enkele boer wilde hout, eieren, boter, kaas, koren, enz. invoeren, en zo moesten wij twee plagen in plaats van één verdragen namelijk pestilentie en honger. Terwijl zij buiten dat alles bezaten, moesten wij het bij hen gaan inzamelen."

In de ellende, die toch werkelijk de kracht te boven ging, terwijl Luther bovendien helemaal niet goed was, laat een brief aan Amsdorf van 1 november ons een blik slaan. "Mijn huis staat op het punt om een hospitaal te worden. Hanna, de vrouw van Augustinus, was door de pest aangetast, maar wordt toch weer wat beter. Margaretha Mochinna heeft ons door een verdachte buil en andere tekenen aan het schrikken gemaakt, hoewel zij nu weer gezond is. Over mijn Käthe ben ik zeer bezorgd, omdat haar bevalling nabij is. Mijn zoontje is ook al drie dagen ziek en ziet er slecht uit. Men zegt, dat het door de tanden komt. Zo is er van buiten strijd en van binnen vrees, en nogal hevig. Christus bezoekt ons. De enige troost, die wij tegenover de woede van satan stellen, is deze, dat wij het Woord van God hebben. Dat zegt ons, dat de ziel wordt gered, al moet ook het lichaam vergaan. Wij bevelen ons daarom aan in het gebed van de broeders en dat van u zelf, opdat wij de kastijding van de Heere standvastig verdragen, en het geweld en de list van satan overwinnen, hetzij door de dood of door het leven. Amen."

Op 10 december kan Luther echter aan Jonas melden, dat Käthe hem een dochtertje geschonken heeft, en dat de drie zieken weer genezen zijn. Dan gaat hij verder: "Wij hebben er vijf varkens voor gegeven, die wij verloren hebben. Christus, onze Trooster, geve ons, dat de pest met deze bijdrage tevreden is. Zelf ben ik, die ik tot nu toe geweest ben, namelijk gelijk de apostel, als een stervende, en zie, ik leef."
Eindelijk schrijf hij op 29 december aan Jonas, dat hij maar moest terugkomen, want de pest is "dood en begraven." De burgers keren in menigten terug, morgen komen de magistraten, en Filippus schrijft, dat de universiteit binnenkort weer voltallig zal zijn. "God heeft zich over ons heerlijk en wonderlijk ontfermd en daarmee bewezen, dat onze prediking van het Evangelie Hem zeer welgevallig is, ook al zijn wij zondaren."

De twee volgende jaren schijnen voor Luther in het algemeen gezonde jaren geweest te zijn. Maar op de Coburg kwamen door de ongewone leefwijze de oude kwalen weer boven. Hij klaagt over suizen en gonzen in zijn hoofd. Ook horen wij van een ziekte aan het scheenbeen. Zware aanvechtingen werpen weer een schaduw over zijn gemoedsleven. "Het wil niet meer", zo klaagt hij, "de jaren nemen toe." Zijn keurvorst, die zich zorgen maakt over zijn gezondheid, zendt hem geneesmiddelen. Melanchton verzoekt Veit Dietrich, (Luthers secretaris) die zich bij Luther bevond, om goed voor de zieke te zorgen en sombere gedachten ver van zijn gemoed te houden. Reeds zocht hij voor zich een plekje uit om te rusten; onder het kruis van de kapel, meende hij, kon hij zich voor de slaap des doods neerleggen. Maar in zijn brieven aan Käthe liet hij, om zijn dierbare vrouw de zorgen te besparen, van zijn zwaarmoedigheid niets merken.

Ook het jaar 1532 begon slecht. Voor Luther begon het met droefgeestige vermoedens. Reeds in de vierde week van januari klaagde hij over het bekende, pijnlijke suizen in zijn oren. Hartzwakten deden zich voor. Hij kreeg een open wond aan een been. Na enige weken ging die weer dicht.
Het volgend jaar was niet veel beter. Op 13 maart 1533 moest Luther klagen: "Ik kan nu geen hele brief achtereen uitlezen; ik kan ook geen twee of drie regels uit het Psalmboek lezen."

In 1535 kwam de pest opnieuw in Wittenberg. Luther nam zoals wij gehoord hebben, de zaak nogal licht op, en zijn 'betrouwbare weerhaan' stelde hem gerust. Ook ditmaal ging de besmettelijke ziekte genadig voorbij.

Maar het jaar 1537 was des te zwaarder. In ***Schmalkalden,*** waar hij sinds 7 februari vertoefde, werd Luther doodziek.[260] Niet zonder zorg had Käthe hem laten gaan. Thuis had hij zich al niet helemaal goed gevoeld. Daarbij kwam ook nog de slechte weersgesteldheid. Hoe zouden haar geliefde man de vreemde bedden en ongewone leefwijze bekomen? Hoe zou het hem gaan zonder haar zorgzame verpleging? En werkelijk, de vochtige "Hessische bedden" en het zware, stevige brood waren voor Luther zó nadelig, dat zijn oude niersteenkwaal weer met ongewone hevigheid de kop opstak.
Na 19 februari, de dag waarop Luther nog gepreekt had, nam het lijden zó toe, dat men de zieke opgaf. Het lichaam zette op, doordat de urinelozing belemmerd werd. De pijnen waren heviger dan zij ooit geweest waren. Deze toestand duurde meer dan een week. Een dokter martelde de zieke, "alsof hij een os was."

Op aangrijpende wijze schilderen ons de tafelgesprekken de bange dagen van Schmalkalden. Bij de aanblik van zijn zieke vriend smolt Melanchton weg in tranen. Maar Luther, die niet kleinzerig was, en anderen nooit met zijn eigen kwalen lastig viel, toonde zich blijmoedig, ja, hij probeerde zelfs zijn vriend op te beuren, door hem te herinneren aan een woord van Hans Lüser, die placht te zeggen, *dat het geen kunst was om goed, maar wel om slecht bier te drinken.* Dan wijst hij Melanchton op het bekende woord van Job, dat men ook het kwade uit de hand van God moet aanvaarden, en op het sterven van de Heiland; "en dan zijn er toch ook nog zoveel heilige mannen vóór ons begraven, wier gemeenschap wij niet waardig zijn. Maar als wij bij hen willen komen, dan moeten ook wij sterven."

Steeds weer opnieuw bemoedigde hij de omstanders, ook als de pijn zó hevig werd, dat hij zuchtte: "Ach, lieve Vader, neem mijn zieltje in Uw hand."

De vorst bezocht de zieke en troostte hem. De Heere, onze goede God, kon terwille van Zijn Woord en Zijn Naam genadig zijn en hem in het leven behouden. "Ik ben er bezorgd over, beste doctor", zei hij, "dat God, als Hij u wegneemt, ook zijn dierbaar Woord zal wegnemen."

Luther antwoordde: "Welnee, zeer genadige heer, er zijn zoveel geleerden, die het van harte menen en het (Woord) goed verstaan; hoop er maar op, dat God zal geven, dat zij er zich aan houden. Dat geve de almachtige God!" Hij zei dit met gevouwen handen.

De vorst, die het ergste vreesde, troostte de zieke: "Uw vrouw zal mijn vrouw zijn en uw kinderen zullen mijn kinderen zijn." En zich tot de omstanders wendend: "Waarde heren, ziet toe, dat u ons bij het zuiver Woord van God houdt, opdat wij bij de Heere, onze God, mogen blijven." Is het geen onvergetelijk tafereel: de vrome vorst als trooster en zielzorger aan het ziekbed van zijn Luther? Naar de mens gesproken was de zieke niet meer te helpen. Daarom bewilligde de dokter er zelfs in, dat men aan de wens van Luther om in zijn geboorteland te sterven, zou voldoen. Op 26 februari vertrok men met een wagen van de

[260] De paus had tegen mei 1537 een concilie te Mantua uitgeschreven. De protestantse vorsten beraadslaagden toen op een vergadering te Schmalkalden vooraf met elkaar (januari of februari). Luther had reeds van tevoren van de keurvorst een opdracht gekregen om de artikelen vast te stellen, waarvan men niet mocht afwijken, en de stukken te noemen waarin met een goed geweten enige toegevendheid mogelijk zou zijn. Reeds begin januari waren de "Schmalkaldische artikelen" gereed. In het eerste deel bespreekt Luther in het kort de belangrijke artikelen van de goddelijke majesteit, waarover "niet te twisten" valt. Het tweede deel handelt "over de artikelen, die het ambt en het werk van Jezus Christus of van onze verlossing betreffen". Het voornaamste artikel is dat van de rechtvaarding alleen door het geloof. "Van dit artikel mag men niet afwijken, en er niets in toegeven, al valt ook hemel en aarde, en al wat vergankelijk is, ineen". Verder handelt het tweede deel over de mis, het kloosterwezen, en het pausdom. Het derde deel handelt over "stukken, waarover wij met geleerden en verstandigen onderhandelen kunnen", zoals zonde, wet, boete, Evangelie, doop, enz. De Schmalkaldische artikelen zijn, als het testament van Luther tegen het pausdom, onder de belijdenisgeschriften van onze (Lutherse) kerk opgenomen. Luther geeft als zijn mening: "Daarop moet en wil ik staan tot aan mijn dood, zo God het wil, en ik weet daaraan niets te veranderen of toe te geven". In deze artikelen treedt ons de held tegemoet, die ootmoedig voor God zeker is van de overwinning over de paus. Zij werden door de keurvorsten met grote blijdschap ontvangen en door de protestantse vorsten eenstemmig goedgekeurd en daarmee maakten zij zich beslissend los van het pausdom.

keurvorst uit Schmalkalden. Dokter George Sturz uit Erfurt, Bugenhagen, Spalatinus en Myconius vergezelden hem. De keurvorst liet nog een wagen met een kolenvuur en instrumenten hen achterna rijden, opdat men elk ogenblik hulp kon bieden. Men kan zich de pijnen niet indenken, die de zieke op de hobbelige wegen moest doorstaan. Eens persten zij hem onderweg de kreet uit: "Was er maar een Turk bij de hand om mij te slachten, ik moet immers toch met een sterk en gezond lichaam in mijn eigen water omkomen."

Maar hoe wonderlijk: het schokken van de wagen werd zijn redding. Te Tambach week de stoornis en de pijnen bleven weg. Zeer gelukkig schreef hij dit nog in de nacht van 27 februari tegen half drie naar Schmalkalden aan Melanchton: "Uit Tambach, de plaats waar de Heere mij gezegend heeft, want hier is mijn Phanuel, waar de Heere mij verschenen is." Gen. 32:32.

Uit Gotha schreef Luther terstond aan Käthe. Zij had nog geen enkele van de vier brieven van haar man ontvangen, omdat de vrienden, blijkbaar om de arme vrouw te sparen, ze nooit verzonden hadden. Hoe zullen in het hart van Käthe blijdschap en angst elkaar de voorrang betwist hebben, toen zij de volgende brief in de hand hield: "Genade en vrede in Christus.

Je kunt, voor zover nodig, andere paarden huren,[261] lieve Käthe, want mijn genadige heer zal jouw paarden zolang houden en ze met Mr. Filippus naar huis sturen. Want ik zelf ben gisteren uit Schmalkalden vertrokken in de eigen wagen van mijn genadige heer. Ik ben dood geweest en ik heb jou met het kindje bij God aanbevolen en bij mijn goede heer, als zou ik je nooit weerzien; ik heb veel medelijden met je gehad, maar ik had mij reeds op het graf voorbereid. Men heeft echter zó vurig voor mij gebeden, dat het mij voorkomt, dat ik als opnieuw geboren ben. Dank God daarvoor en laten de kinderen met meui Lena de ware Vader danken, want anders zou je deze vader zeker verloren hebben. De vrome vorst heeft laten lopen, rijden en van alles ophalen, en met alle macht al het mogelijke beproefd om mij te kunnen helpen, maar het mocht niet baten. God heeft deze nacht een wonder aan mij gedaan, en Hij doet dat nóg door de voorbede van vrome mensen.

Ik schrijf dit, omdat ik vermoed, dat mijn genadige heer de landvoogd heeft bevolen om je mij tegemoet te zenden, opdat je, als ik soms onderweg zou sterven, nog met mij zou kunnen spreken en mij zien, wat nu niet meer nodig is, zodat je gerust thuis kunt blijven. Want God heeft mij zo rijkelijk geholpen, dat ik voorzie, dat ik blij bij je zal terugkomen. Thans zijn wij in Gotha. Ik heb je al meermalen geschreven, en het verwondert mij, dat niets daarvan je bereikt heeft."

Maar reeds de volgende dag kwam er een nieuwe aanval. Die werd in de nacht van 28 februari op 1 maart zó hevig, dat Luther dacht, dat hij de dag niet meer zou beleven. Hij verzocht Bugenhagen om alleen bij hem te blijven. Tijdens de geestelijke gesprekken, die beiden met elkaar voerden, zei Luther tot zijn vriend: "Ik weet, God zij geloofd, dat ik er goed aan gedaan heb om het pausdom aan te vallen met het Woord van God, want het is een smaad voor God, Christus, en het Evangelie."

Hierna gaf hij aan Bugenhagen de opdracht om zijn afscheidsgroeten over te brengen aan zijn vrienden en in het bijzonder aan Käthe: "Groet ook mijn Käthe, laat zij mijn sterven geduldig dragen, en eraan denken, dat zij met mij twaalf jaar in vrede en blijdschap geleefd heeft. Zij heeft mij niet alleen als een vrome vrouw trouw verzorgd en opgepast, maar mij ook gediend als dienstmaagd, God vergelde het haar op die dag. En help ook jij om haar met mijn kinderen te verzorgen, zoals het u schikt en gepast lijkt. Groet van mij ook de dienaren van het goddelijk Woord, evenals de vrome burgers van Wittenberg, die mij zo dikwijls van dienst zijn geweest."

Bugenhagen bediende voor de zieke het Heilig Avondmaal. Toen het dag werd, zei Luther: "Gisteren legde ik mij neer in de mening, dat ik vandaag een lijk zou zijn, maar dat is nog niet de wil van God. Welnu, Vader, Uw wil geschiede."

---

[261] Luther was met zijn eigen rijtuig naar Schmalkalden gereden.

De volgende dag sprak hij met de predikant van Gotha, Friedrich Myconius, over zijn begrafenis te Gotha, en hij dankte God ervoor, dat hij daar zou sterven en begraven worden.

Bugenhagen was daarentegen van mening, dat hij van harte hopen moest, dat hij weer genezen zou, en dat Luther werd begraven in de Slotkerk te Wittenberg, vanwaar de stroom van het leven over de wereld gevloeid was. En zo waar, langzaam aan herstelde de zieke, zodat men na enige dagen de verdere terugreis kon wagen, en op 14 maart te Wittenberg kon aankomen.

Maar Luther was en bleef lichamelijk een gebroken man. Reeds het volgend jaar kreeg hij dysenterie. Reumatiek en ischias bezorgden hem veel pijn. In het bijzonder was het de sterke aandrang van het bloed naar de hersens, die hevige aanvallen van duizeligheid ten gevolge had, zodat de zieke de gedachte niet van zich kon afzetten, dat hem nog eens een beroerte zou treffen. Maar in vertrouwen op God sprak hij: *"Sla mij maar, lieve Heere Jezus, sla maar toe, ik ben bereid, want naar Uw Woord zijn mijn zonden vergeven, en ik ben met Uw vlees en bloed gespijzigd en gelaafd."*

In het jaar 1541 horen wij van een oorontsteking, die Luther razende pijnen bezorgde, "ja, zij maken mij het leven zó moeilijk, dat ik onder door ondragelijke pijnen uitgeperste tranen (wat ik gewoonlijk niet zo gemakkelijk doe, hoewel er altijd nog minder vloeien dan ik zou willen) tot de Heere sprak: "Laat toch of aan die pijnen, of aan mijn leven een einde komen." De volgende dag brak de zweer door. Langzamerhand kwam ook het tijdelijk verloren gehoor weer terug. Met langere of kortere tussenpozen kwamen ook steeds weer de pijnlijke aanvallen van niersteen terug. Met stille overgave heeft Luther geleden. "Het gaat ons, Gode zij dank, goed, en ook beter dan wij het bij God verdienen", schrijft hij op 30 mei 1544 aan keurvorstin Sybille van Saksen, die met hartelijke deelneming naar zijn toestand geïnformeerd had. Dan gaat hij verder: "Dat het met mijn hoofd dikwijls niet zo goed is gesteld, is geen wonder; de ouderdom is gekomen, die op zichzelf oud en koud en wanstaltig, ziek en zwak is. De kruik gaat zolang te water, totdat zij breekt. Ik heb lang genoeg geleefd, God moge mij een zalig uurtje schenken, waarna de bedorven, nutteloze madenzak onder de aarde naar zijn eigen volk gaat, en aan de wormen wordt prijs gegeven."

En in januari 1545 noemt de edele lijder zich: "oud, afgeleefd, koud en nu ook nog éénogig." Vermoedelijk het begin van staar.

Huiselijk leed

Het was een bijzonder geluk, dat Käthe welbeschouwd een kerngezonde vrouw geweest is. Zij is slechts éénmaal in haar huwelijk ziek geweest. Dat was in het begin van het jaar 1540. Op 22 januari was haar toestand hopeloos. Met de dood voor ogen bad de zieke telkens weer de woorden van Psalm 31: "Op U, o Heere, betrouw ik, laat mij niet beschaamd worden in eeuwigheid."

Hoe graag had Luther, ondanks alle smart van zijn bedroefde hart, haar gelovige ziel de vurig begeerde rust gegund. Maar zijn bezorgdheid over zijn kinderen perste de smeekbede tot God uit zijn ziel om het behoud van haar leven. Slechts langzamerhand keerden haar krachten terug.

Op 26 februari schrijft haar man aan zijn vrienden Jonas, Bugenhagen en Melanchton, die toen niet in Wittenberg waren: "Mijn Käthe is weer begonnen om smakelijk te eten en te drinken, en zij kruipt op haar handen tussen stoelen en tafels rond."

In april was zij weer hersteld. Maar de waarheid van het woord "Vreugde wisselt hier met leed" hebben Luther en zijn Käthe in hun huwelijk ook nog op andere wijze ruimschoots ondervonden. Wel mag men zeggen, dat hun eigen kinderen hun ouders niet veel verdriet berokkend hebben. Zij waren goedaardig, en zo al Hansje en Maarten niet altijd aan alle

verwachtingen van hun ouders hebben voldaan, toch overtrof de vreugde over hun kinderen zeer beslist het verdriet, dat in geen enkel gezin kan uitblijven. Maar omdat er bij hun eigen kinderen ook nog een aantal pleegkinderen waren, gaf dat veel zorgen.

Onder de pleegkinderen waren het vooral een nicht en een neef, die Luther en Käthe veel last veroorzaakten. Intussen wist de reformator wel, dat het menigmaal de wil van God is, om liefhebbende ouders door ontaarde kinderen zwaar op de proef stellen.

"Goede God", zo zegt hij eens, terwijl hij één van zijn jongens op de arm heeft en hem kust, "hoeveel zal Adam gehouden hebben van Kaïn, de eerst geboren mens, die later een broedermoordenaar geworden is."

Luther vergat ook nooit, dat juist zijn gezin een voorbeeld voor anderen moest zijn, en hij vermaande zijn kinderen en personeel, dat zij "geen aanstoot moesten geven. De duivel let scherp op mij, om mijn leer verdacht te maken, of een smet op mij te werpen." Nochtans moet hij klagen: "Hoewel zij dikwijls kwaad doen en allerlei streken uithalen, kom ik dat niet te weten, men vertelt het mij niet, maar men houdt het voor mij verborgen. Het gaat ons naar het bekende spreekwoord: Het kwaad, dat in onze eigen gezinnen geschiedt, vernemen wij zelf het aller-laatste. Wanneer alle mensen het overal op de straten gebracht hebben, dan pas vernemen wij het zelf. Er is geen zwaarder kruis of hartzeer voor de ouders, dan de slechtheid van hun kinderen. Zo maken de kinderen de ouders oud, doen hen sterven van verdriet, zodat zij jammeren: Ach mijn zoon, ach mijn dochter."

Ook de velerlei ziekten van de kinderen, van wie wij reeds gehoord hebben, brachten veel verdriet met zich mee. Luther zag daarin "de last en het bezwaar van de huwelijke staat", die aardsgezinde mensen van het huwelijk afschrikken. Voor hemzelf, die alles uit de hand van God aannam, is "na het kruis van Christus het heilige kruis in het gezin de grootste schat op aarde."

Dat hem echter het kruis, hem door de hemelse Vader opgelegd, zwaar drukte, is dat niet een teken van het diepe gemoedsleven, dat Luther eigen was? Wij hebben zijn klacht over de dood van zijn kleine Elizabeth gehoord.[262] Wij zagen hem met Käthe bij het sterfbed van ***Leentje***. Valt het te verwonderen, dat het bedroefde vader- en moederhart steeds weer die grote smart ervaart?
Zo schrijft Luther na de dood van Leentje aan Jonas: "Hoewel ik en mijn gemalin om zulk een gelukkig heengaan en een zo zalig einde alleen maar blij en dankbaar moeten zijn, is toch de macht van de liefde zó groot, dat wij dat niet kunnen zonder hartelijk zuchten en snikken, ja, niet zonder dat wij zelf wegkwijnen. De gelaatstrekken, de woorden, de gebaren van onze in haar leven en bij haar sterven zo gehoorzame en aanhankelijke dochter zitten zo vast in ons hart, dat zelfs de dood van Christus (in vergelijking waarmee toch elke andere dood niets is) dit zelfs niet geheel overwinnen kan."

Dan denkt de treurende vader weer aan de vriendelijke, vrome en zachte aard van het kind, en hij verheft zijn ziel tot de smachtende wens: "Dat toch mij en al de mijnen zulk een dood, ja, zulk een leven beschoren was; het is het enige wat ik van God, de Vader van alle vertroosting en barmhartigheid, afsmeek." Maar hij geeft zich niet over aan een weke stemming.

Op 9 oktober kan hij schrijven aan Probst: "Ik heb haar zeer innig liefgehad", maar zijn "grimmige toorn tegen de dood", die op die dag met zijn verwekker zijn loon ontvangen zal", verzacht mijn vadersmart.

Ook de dood van ***zijn vader*** trok hij zich erg aan. Zijn leven lang was de zoon de trouwe, eerbiedige man dankbaar. Ook al kwam er eens een keerpunt in het leven van Luther, toen de stem van zijn geweten hem gebiedend toeriep, dat de gehoorzaamheid aan de hemelse Vader boven die aan de aardse vader ging, en al gevoelde Luther onweerstaanbaar de

---

[262] Zie eerste hoofdstuk: *Luther, Catharina von Bora en hun gezin.*

krachtige hand van God, toen hij tegen de wil van zijn vader zijn intrek in het klooster nam, toch drukte hem dikwijls het besef, dat hij zijn ouders bedroefd had. Bekend is de indrukwekkende ontmoeting van de oude vader met zijn zoon in het klooster te Erfurt bij diens primitiën (de eerste mis), toen Hans Luther op de vraag van zijn zoon, waarom hij zich zo krachtig tegen zijn intrede in het klooster had verzet, het gevatte antwoord gaf: "Hebben jullie, geleerden, niet in de Heilige Schrift gelezen, dat men vader en moeder moet eren?"
Toen Luther in 1518, met een onzekere toekomst voor zich, naar Augsburg ging, werd hij niet door vrees voor de dood terneergedrukt. In die tijd schreef hij met een blijmoedig geloof deze woorden: "Ook in Augsburg heerst Jezus Christus te midden van zijn vijanden. Christus leve, Maarten en alle zondaren zullen sterven. Maar verhoogd zij de God van mijn heil", en hij vreesde de voor zijn ogen opgerichte brandstapel niet. Maar wel moest hij zeggen: "Ach, hoe zou ik voor mijn lieve ouders een schande zijn", namelijk wanneer hij de ketterdood moest sterven.

Met zulk een gezindheid was het voor Luther een bijzondere vreugde, toen hij zijn op de Wartburg vervaardigd geschrift "Over de kloostergeloften" aan zijn vader mocht opdragen. Wel ziet hij een beschikking van God in zijn gaan in het klooster, maar hij geeft toe, dat hij ongehoorzaam geweest is. "Ik hoop", zegt hij, "dat de Heere u die éne zoon ontnomen heeft om nu vele anderen van zijn zonen door mij raad te geven, wat u niet slechts graag verdragen zult, maar waarover ge u ook zeer verheugen zult." Hoe graag kwamen dan ook de bedaagde ouders telkens weer van Mansfeld naar het Zwarte Klooster bij hun zoon en schoondochter, die met hartelijke liefde hen aanhing. Hoe blij waren zij met hun kleinkinderen, waarvan zij er nog drie in hun leven gekend hebben.

Toen hoorde Luther in het begin van het jaar 1530 van zijn broer Jakob te Mansfeld, dat zijn vader "gevaarlijk ziek" was. Terstond zond hij de zieke een zeer troostrijke brief." Hij zou het liefst zelf gegaan zijn, maar zijn vrienden hebben hem dit dringend afgeraden, omdat toen voor Luther aan een reis naar de omgeving van Mansfeld, vanwege de valstrikken van de vijanden, nog levensgevaar verbonden was. Toen schreef de zoon, welk een grote vreugde het voor hem zou zijn, als vader en moeder bij hen hun intrek zouden nemen, "wat ook mijn tot tranen bewogen Käthe begeert, evenals wij allen."

Op de Coburg kwam daarna van Hans Reinecker, de vriend van Luther, het bericht, dat vader Luther gestorven was. (1530) Zoals wij uit de reeds vermelde brief van Veit Dietrich aan Käthe vernamen, weende Luther bitter. Op dezelfde dag deelde hij aan Melanchton de droevige boodschap mee: "Met diepe droefheid" denkt hij "niet slechts aan de band met zijn vader, maar ook aan zijn zeer innige liefde, omdat mijn Schepper mij uit hem geschonken heeft wat ik ben en heb." Het is voor hem een grote troost, dat zijn vader zalig in het geloof ontslapen is, maar toch is hij zó geschokt, dat de dood hem nog nooit zo akelig en verachtelijk toescheen. "Ik erf nu", zo luidt de brief verder, "zijn naam, omdat ik nu bijna de oudste Luther in mijn familie ben. Daarom betaamt het mij nu, niet toevallig maar van rechtswege, om hem door de dood te volgen in het rijk van Christus, dat Hij ons allen uit genade moge schenken, om de wille van Wie wij ellendiger eraan toe zijn dan alle mensen, en een smaad van de gehele wereld. Vanwege mijn droefheid schrijf ik nu niet méér, want het is billijk en terecht, dat ik als zoon zulk een vader beween, door wie de Vader der barmhartigheid mij geschapen heeft, door wiens zweet Hij mij gevoed heeft, en bovendien gemaakt heeft wat ik nu ben. Hierin slechts verblijd ik mij, dat hij deze tijd nog heeft beleefd, en dat hij het licht van de waarheid nog heeft mogen aanschouwen. Amen."

---

263 Nicolaus Hausmann (geb. 1479 in Freiberg , † 06 november 1538) was een hervormer in Saksen, in het vorstendom van Anhalt-Dessau. Hij was een intieme vriend van Martin Luther, studeerde in Leipzig en werd in Altenburg een priester, daarna in Zwickau , waar hij in zware strijd gewikkeld werd met de Zwickause Profeten. In zijn intredepreek als de eerste Lutherse predikant in de Freibergse Kathedraal, werd hij onwel op de preekstoel en stierf kort daarna.

Haussmann had bleef ongehuwd. Hij werd in het algemeen zeer gerespecteerd, niet alleen als prediker, maar ook door zijn godvruchtig leven. Hij werd geprezen als een *vader van de armen.*

In het volgende jaar stierf zijn moedertje. Haar dood bracht een nieuwe wond toe aan het hart van haar zoon. Met welk een liefde de zoon haar aanhing, bewijst de vertroostende brief, die hij aan de zieke gericht heeft.

Ook was hij zeer onder de indruk van het overlijdensbericht van zijn vriend ***Mr. Hausmann te Freiberg,*** die tijdens zijn intreepreek door een beroerte getroffen werd. Men stelde Luther met dit bericht voorzichtig in kennis. Toen hij de waarheid vernam, "begon hij erg te schreien en hij zei: "Zo neemt God de vromen weg, en daarna zal hij het kaf verbranden."[263]

Teleurstellingen, slechte mensen

Ook velerlei smartelijke ervaringen van andere aard bleven Luther niet bespaard. Bijzonder zwaar woog hem de teleurstelling, die zijn vriend Agricola hem bezorgd heeft. De hoogbegaafde man, met wie hij door een nauwe vriendschapsband verbonden was, en die menig liefdeblijk van Luther en Käthe had mogen ontvangen, begon opeens te leren, dat de prediking van de Wet onnodig, ja, ongeschikt was, om tot kennis van zonde en tot boetvaardigheid te brengen; men had genoeg aan de prediking van de genade.

De reformator was buiten zichzelf over deze antinomiaanse dwaalleer, hoezeer ook de beide vrouwen in de strijd van hun mannen probeerden te bemiddelen. Luther kon op zulk een gewichtig punt van de leer en het geloof niet toegeven. Nochtans zocht hij Agricola op om een laatste poging te doen, maar hij trof hem niet aan. Omdat hij hem echter te goed kende, zei hij later aan tafel: "Tot mijn geluk vond ik hem niet thuis, anders had het mannetje zijn leven lang zich erop kunnen beroemen."

Maar hoeveel leed deze breuk Luther berokkende, dat erkent hij later zelf: "Ach, welk een verdriet en strijd heb ik om deze zaak moeten verduren vanwege de ergernis, dat hij, die nu met ons breekt, de man is, op wie ik mijn hoop gevestigd had, die ik aangemoedigd, geprezen en verdedigd heb, die zich aan mijn tafel uiterlijk vriendelijk en aardig voordeed, maar zoveel anders dan hij in zijn hart gezind was. Nu kan hij het verdriet van de Heiland navoelen, dat Judas Hem heeft aangedaan.

Luther heeft het grootmoedig opgenomen, wanneer men hem naar het leven stond. En dat gebeurde maar niet een enkele keer. Zelfs hertog George van Saksen blijkt niet teruggeschrokken te zijn voor dit schandelijk middel om de door hem gehate Luther van kant te maken.

Ratzeberger vertelt ons: "Omdat hertog George van Saksen een hevige vijand van Luther was en toch wel inzag, dat deze zich van zijn toorn niets aantrok, probeerde hij hem heimelijk uit de weg te ruimen. Hij zond één van een groep samenzweerders op hem af, die hem om het leven moest brengen. Deze wist op grond van heel goede informaties, dat hij Luther wel in zijn eigen huis zou kunnen treffen, omdat deze bijna iedereen, die hem wilde spreken, bij zich toeliet. Derhalve vroeg hij hem te spreken onder het voorwendsel, dat hij aan Luther brieven ter hand moest stellen, en dat hij hem ook mondeling nog wat had mee te delen. Men verwijst hem naar zijn kamer. Wanneer hij dan aanklopt, gaat doctor Luther terstond naar de deur, doet die zonder enige vrees open, en vraagt wat zijn boodschap is. Dan schrikt de samenzweerder terstond zó hard, dat hij zijn verborgen en gespannen buks laat vallen, zelf voor de voeten van Luther neervalt, en hem smeekt, of hij hem om Gods wil vergeven wil wat hij hem had willen en moeten aandoen, daar hij gezonden was om hem dood te schieten, waarvan het bewijs voor zijn ogen lag. Zodra hij echter gezien had, dat hij hem zo onbevreesd en vrijmoedig tegemoet gekomen was, was hij geschrokken en zó gaan sidderen, dat hij niets had kunnen uitrichten. Daarom smeekte hij hem nogmaals, of hij om Godswil zijn leven wilde sparen, maar hij wilde hem hiermee in vertrouwen waarschuwen, om niet iedereen zo gemakkelijk bij zich toe te laten, want behalve hij waren er nog meer afgezonden, met het bevel hem om te brengen.

'Beste man, antwoordt Luther, ik heb tot nu toe geen vrees gekend voor de toorn van de duivel, ik weet ook wel, dat hij en geen mens, zonder dat God het wil, mij ook maar het geringste kwaad kan doen; ga daarom weer daarheen, vanwaar je gekomen bent. Van mijnentwege zal je niets overkomen. Alleen waarschuw ik je, dat je zo spoedig mogelijk de poort tracht te bereiken, want als men je ziet en er achter komt wat je mij had willen doen, dan zou ik je niet kunnen redden. Zo liet hij de sluipmoordenaar heengaan."

Het smartelijk lijden van vele jaren, de bovenmenselijke hoeveelheid werk, en allerhande bedroevende ervaringen konden ook aan zulk een sterke geest niet voorbijgaan, zonder dat zij hun sporen achterlieten. Zij wekten nu en dan bij Luther een sterk verlangen om te sterven. Toen in het jaar 1539 keurvorstin Elizabeth van Brandenburg, die hij op het slot Lichtenberg een bezoek bracht, hem een lang leven toewenste, en van mening was, dat hij nog wel 40 jaar zou kunnen leven, als dat de wil van God was, zei hij: "Dat moge God verhoeden! Al zou Hij mij ook het paradijs aanbieden, om daarin hier nog 40 jaar te leven, dan zou ik dat niet aannemen. Ik zou nog eerder een beul huren om mij het hoofd af te slaan. Zó slecht is tegenwoordig de wereld! En de mensen worden louter duivels, zodat men niets beters wensen kan dan een zalig sterven en dan ... weg van hier."

Als hij acht geeft op het natuurlijke verloop van de dingen, als hij de diepe kloof tussen ideaal en werkelijkheid waarneemt, dan klaagt Luther: "O lieve kinderen, wie sterven kan, die sterve spoedig! Het zal niet goed worden met de wereld; het zal echt niet goed worden! Wanneer ik wist, dat mijn kinderen de ellende moesten aanschouwen, die komen zal, dan zou ik veel liever willen, dat ik nu met mijn kinderen en alle Christgelovigen stierf. Het zal nog zo slecht worden op aarde, dat men in alle hoeken zal uitschreeuwen: O goede God, kom met de jongste dag."

In het bijzonder was Luther in zijn laatste jaren bezorgd over de toestanden in Wittenberg. In 1542 moet hij een ernstige "vermaning" richten tot de universiteit, de raad en de burgerij te Wittenberg, om de christelijke tucht en orde te handhaven. Zo ook het volgend jaar "aan de studenten te Wittenberg", die hij tegen de zedelijke gevaren waarschuwt. Die vermaning en waarschuwing waren maar al te zeer gegrond. Maar het schijnt, dat zij niet het gewenste gevolg gehad hebben.
In de zomer van 1545 verliet hij om die reden Wittenberg, "dit Sodom", vast besloten om er niet meer terug te keren. Vanuit Zeitz, waar hij bij Amsdorf vertoefde, schreef hij op 28 juli aan Käthe: "Ik zou het graag zo willen regelen, dat ik niet meer naar Wittenberg behoef terug te komen. Mijn hart is kil geworden, zodat ik er niet graag meer ben. Ik zou ook wel willen, dat je tuin en bouwland, huis en hof verkocht, en dan wil ik ook aan mijn genadige heer het grote huis teruggeven. En het zou voor jou het beste zijn, om je, terwijl ik nog leef, op Zulsdorf te vestigen. Dat mag je (zo je wilt) aan doctor Pommer en magister Filippus laten weten."

Door de bemoeiingen van zijn vrienden en van de keurvorst gelukte het om Luther tot andere gedachten te brengen. Op 16 augustus was hij weer in Wittenberg, nadat stad en regering een grondige verbetering van de treurige toestanden beloofd hadden.

Wij zouden ons van Luther een verkeerde voorstelling vormen, wanneer wij van mening waren, dat bij hem in zijn klimmende ouderdom een klaagzieke stemming de overhand gekregen had, of die ook brommerige aard bij hem had postgevat, waardoor vele mensen zich zelf het leven moeilijk maken.

Reeds in het jaar 1522 schrijft hij een keer, dat alle hartzeer en droefheid, die hem konden overkomen, ja zelfs zijn veroordeling en vervolging door de "paus en de gehele wereld" niets betekenden in vergelijking met de versterking en blijdschap, als hij hoorde, "dat een mens de tedere waarheid aanvaardde en prees." Aan deze overtuiging hield hij tot het laatste toe vast.

Het kwaad, dat men hem persoonlijk aandeed, droeg hij geduldig, ja, zoals wij reeds vernomen hebben, met humor. Maar wanneer het om zijn Heere Christus ging, dan kende hij geen toegevendheid. Reeds in 1520 heeft hij eens de stelregel uitgesproken: "Laat, wie er lust in heeft, mijn persoon en mijn leven maar flink uitschelden, lasteren en veroordelen! Het worde hem bij voorbaat vergeven. Maar van mij moet niemand welwillendheid of geduld verwachten, die mijn Heere Christus, door mij gepredikt, en de Heilige Geest, tot leugenaars wil maken! Aan mij is niets gelegen, maar het woord van Christus zal ik met een blij hart en met frisse moed verdedigen, zonder iemand te ontzien, waartoe God mij een opgewekte en onverschrokken geest gegeven heeft, die zij, hoop ik, in der eeuwigheid niet neerslachtig zullen maken."

Welk een smart moest een blik op de vijanden van Christus deze trouwe volgeling bezorgen! "Dit is het ergste van het hartzeer en de droefheid, die christenen ondervinden, dat zij moeten zien, hoe de naam van God overal zo schandelijk ontheiligd en gelasterd wordt. Dat is voor hen een ware, helse marteling en een bedroevend lijden. Daar staat tegenover, dat zij alle vervolging, lijden en marteling goed kunnen verdragen en overwinnen, ja zelfs met blijdschap aanvaarden."

Zulk een hartzeer is Luther in rijke mate ten deel gevallen. Een tijd geleden had hij gedacht, "dat de wereld zó vroom was, dat zij, zodra zij het Evangelie zou horen, zou toelopen en het met blijdschap aannemen. Maar hoe schandelijk ik daarmee bedrogen ben uitgekomen, ondervind ik nu met grote smart." Omdat echter de zaak van God en niet iets menselijks op het spel stond, en omdat Godzelf de enige waarborg voor de overwinning van Zijn zaak is, daarom schemert door alle zwaarmoedigheid, die de reformator nu en dan overmande, steeds weer het vaste vertrouwen op God. Hij had, evenals zijn apostel, de begeerte om ontbonden te worden, maar ook hem staat het stralend doel voor de geest: *Christus!* En de "heerlijke jongste dag" is ook de "roemrijke dag" van de Heere.

Aanvechtingen

In dit geloof is Luther altijd weer onder zware aanvechtingen staande gebleven. Op dit uitverkoren werktuig van God heeft de "vreselijk gewapende", als op geen ander mens, zijn stormaanvallen gericht. Reeds in zijn jeugdjaren, en dan vooral in het klooster te Erfurt, heeft Luther met de hoogste aanvechtingen geworsteld. In de angst van zijn ziel vroeg hij zich af, of er voor hem genade was bij God. Op de brandende vraag: "Hoe krijg ik genade bij God?" had immers in die tijd zijn kerk slechts de aanprijzing van goede werken als antwoord. Mochten anderen er al rust bij vinden, wanneer zij deden wat de kerk voorschreef, voor zijn teer geweten was deze troost niet voldoende. In de wedloop om een zo groot mogelijk aantal "goede werken" vond een diep gevoelig mens als Luther geen rust: "Ik heb met mijzelf geworsteld, en ik verwachtte en dacht, dat na de biecht alles was uitgedelgd en uit de weg geruimd, ook inwendig." Tot zekerheid van zijn zaligheid kwam hij langs deze weg niet. Echter moet hij later, als hij aan die tijd in het klooster terugdenkt, in navolging van Paulus van zichzelf zeggen: "Ik ken een mens, die deze kwellingen van het vagevuur meermalen in zeer korte ogenblikken ondergaan heb, maar dan zó hevig en hels, dat geen tong het kan uitspreken, geen pen het kan beschrijven, en niemand het geloven kan, die het zelf niet heeft ondervonden."

"d' Angst bracht mij tot vertwijfeling,
Vast dacht ik, dat ik sterven ging,
'k moest in de hel verzinken."

"Ge zijt verloren", zo klinkt het in zijn binnenste, "ja, je bent verloren", zo galmt de weerklank van de Bijbel door zijn ziel. Een blik op de gekruisigde doet hem schrikken. En als zijn oog, terwijl hij ten dode bedroefd is, door het venster van zijn cel staart naar de groene zoden, waaronder de gestorven monniken slapen - daar zult ook gij rusten! Maar hoe staat het met de ziel?

Waren al die anderen "goede, verzekerde lieden, die aan het rustige monniken- en kloosterleven goed konden wennen, maar die nooit een echte, geestelijke aanvechting gekend hadden?"

Wij horen van twee mannen, die de uitgeteerde monnik een engelendienst bewezen hebben, zodat hij die nooit vergeten kon. Een oude kloosterbroeder wees hem op het artikel "Ik geloof de vergeving der zonden", en zei, dat het christenplicht was om dat te geloven.

Maar het was met name de diepgelovige vicaris-generaal van het Augustijner klooster, ***Johann von Staupitz,*** een bijna evangelische kloosterfiguur, die zich het lot van de aangevochtene met hartelijke, begrijpelijke liefde aantrok. Ook hij kon van aanvechtingen spreken. "Meer dan duizendmaal", zo zegt hij tot Luther, "heb ik een gelofte gedaan, dat ik vroom wilde worden, en ik heb haar nooit volbracht; ik zie wel, dat ik haar niet kan houden, en daarom zal ik nooit meer een gelofte afleggen. De wil van de mens", zo troost de ervaren zielzorger de jonge monnik, "leidt tot vermetelheid of tot vertwijfeling, want de mens kan immers niet aan de Wet voldoen."

De Wet van God zegt tot ons mensen: "Het is een hoge berg, daar moet je overheen." Daarop zegt het geweten: "Je kunt het niet." "Daarom zal ik het maar laten", antwoordt dan de vertwijfeling. Maar de rots, waarop het geweten gered wordt, is Jezus Christus. Op deze Jezus Christus, die geen verzonnen, maar een werkelijke Heiland voor werkelijke zondaren is, wees Staupitz Luther, hem afmanend van zijn "knoeiwerk en poppenzonde" en ingebeelde kletspraat. "Zie op Hem, op Zijn wonden, niet op uw eigen poppenzonde" en ingebeelde kletspraat. "Zie op Hem, op Zijn wonden, niet op Uw eigen waardigheid of onwaardigheid, dan komt u tot rust. In de wonden van Christus", zo zei hij tot de monnik, die geloofde, dat hij tot de verdoemenis voorbestemd was, "is de verzoening te verstaan en te vinden, en nergens anders."

Van zulk een zielzorger kon Luther later zeggen: "Wanneer doctor Staupitz, of liever God dóór doctor Staupitz, mij niet uit die aanvechtingen geholpen had, dan zou ik erin verdronken en al lang in de hel zijn."

Het is de wil van God geweest om ook de van zijn zaligheid verzekerde reformator telkens weer door het donkere dal van aanvechtingen te leiden. Wij hebben reeds vernomen, hoe de lichamelijke zwakheden van Luther telkens met geestelijke moeilijkheden hand in hand gingen. Men zal echter het raadsel van de zielestrijd van de reformator niet kunnen ontsluieren, doordat men de aanvechtingen eenvoudig als gevolgen van zijn lichamelijk lijden beschouwt. De geweldige lichtverschaffer moest de machten van de duisternis, moest de "oude, boze vijand" in zijn "gruwelijke wapenrusting" leren kennen, zo had God het beschikt. Daarin ligt het geheim van de aanvechtingen van onze Luther. Wij staan voor dit geheim eerbiedig stil, zonder dat wij zijn sluier willen optillen.

Bovendien kon de benauwde twijfel niet uitblijven, of hij wel een rechtvaardige zaak voorstond: "Wanneer de duivel mij niet aan het werk vindt, en ik niet aan het Woord van God denk, dan maakt hij er voor mij een gewetenszaak van, alsof ik geen zuivere leer gepredikt had, het gezag ondermijnd en verworpen had, en door mijn leer zoveel ergernis en oproer veroorzaakt had." Een revolutionair zou anders spreken en een lichtzinnige zou zulke woorden niet gebruiken. Het viel Luther waarlijk niet gemakkelijk om de weg van een reformator te betreden en daarin te volharden.

In zijn volkomen oprechtheid maakt hij daarvan geen geheim, zelfs op gevaar af, dat hij verkeerd begrepen zou worden: "O, met welk een grote moeite en inspanning, hoewel gegrond op de Heilige Schrift, heb ik het voor mijn eigen geweten nauwelijks kunnen rechtvaardigen, dat ik geheel alléén tegen de paus heb durven optreden! Hoe dikwijls is mijn hart onrustig geweest, en heeft het mij bestraft en mij zijn enig en sterkste argument voor de voeten geworpen: heb jij alleen de wijsheid in pacht? Zouden al die anderen dwalen

en zulk een lange tijd gedwaald hebben? Hoe zou het zijn, als je zelf zou dwalen en zoveel andere mensen tot dwaling verleiden, die dan allen nodeloos zouden verdoemd worden?"

Hiermee wezen wij tegelijk op de diepste diepte van de aanvechtingen van de man, die met de duivel zó over het Evangelie en zijn leer redetwisten moest, dat hem "daarbij het angstzweet uitbreekt."

Deze "pijlen van de moordenaar van den beginne" merkte Luther ook op in zijn lichaamspijnen. Hij zou ze ook, zo zegt hij, bespeuren, al zou het de medische wetenschap gelukken om hem van zijn lichaamslijden te bevrijden.

Menigmaal was hij verrassend snel met de duivel klaar: "Wanneer de duivel in de nacht bij mij komt om mij te plagen, dan geef ik hem dit antwoord: Duivel, ik moet nu slapen! Want dat is het bevel en de verordening van God: overdag arbeiden en des nachts slapen!"

Dan weet Luther zich geborgen en gerust als in een vaste burcht. Of hij neemt de luit en zingt daarbij een lied. "De satan is een vijand van muziek." Of hij slaat satan met het wapen van de humor uit het veld. "Het is met mij aldus gesteld: wanneer ik des nachts wakker word, dan komt spoedig de duivel en redetwist met mij, en hij brengt mij op allerlei vreemde gedachten, totdat ik goed wakker ben en zeg: Rammel op! God is niet toornig, zoals jij zegt!"

Eens geeft hij de volgende anekdote uit de geschriften van de kerkvaders ten beste: "Een kerkvader zat te bidden. Al spoedig stond de duivel achter hem en maakte zulk een lawaai, dat de kerkvader dacht, dat hij een hele hoop varkens geweldig hoorde grommen en knorren. Daarmee wilde de duivel hem de schrik op het lijf jagen en zijn gebed verhinderen. Toen nam de oude pater het woord en sprak: 'Duivel toch, wat is jou recht wedervaren. Je had een schone engel moeten zijn, maar nu ben je een varken geworden!' Daarna hield het lawaai en gegrom op, want de duivel kan niet verdragen, dat men hem veracht."

Intussen blijft het altijd waar, en zo dikwijls het waar blijkt, "de duivel verstoort de werken van God", zo dikwijls mag men het ook ervaren, "maar Christus verstoort de werken van de duivel."

Het doel van het lijden

Maar omdat wij Christus toebehoren, mogen wij ons over aanvechtingen niet verwonderen. "Als u een roos van Christus wilt zijn, weet dan, dat u moet wandelen onder de doornen. Wie van Christus wil zijn, die moet eerst nederig en ootmoedig worden. Omdat wij gedoopt zijn en Christus belijden, daarom moeten wij het bij de duivel en de wereld ontgelden. Ja, een Christen kan evenmin het kruis ontberen als voedsel en drank."

Het kruis dient ook tot een heerlijk doel. "Ik zou door mijn hoogmoed in de poel van de hel gevallen zijn, als de aanvechtingen er niet geweest waren", belijdt Luther van zichzelf. Hij zou "een boek kunnen schrijven over aanvechtingen, zonder welke geen mens de Heilige Schrift kan verstaan, noch kennis van godsvrucht en liefde hebben kan, ja, niet kan weten wat geestelijk is. Zonder het kruis en zonder aanvechtingen weet niemand wat geloof is, en hoe krachtig het is; alleen in aanvechtingen en tegenspoeden verstaat men het. Ik bedoel niet, en spreek niet over vleselijke zonden, die de godzaligen naar hun aard ook plagen, maar over geestelijke aanvechtingen, die slechts door hen worden verstaan, die ze gevoeld en ondervonden hebben."

De eenvoudige christen mag het in zijn dagelijkse noden ervaren, hoe "het dierbare, heilige kruis, aanvechting en vervolging iemand de 'gouden kunst' leren." Het kruis "verklaart ons de Schrift, versterkt het geloof, leert oprecht en ernstig bidden, bedwingt het vlees, en maakt het Woord van God zoet voor ons, en God plant ons daardoor grote deugden in." En de geleerde doctor moet erkennen: "Mijn theologie heb ik niet in één keer geleerd, maar ik heb haar steeds dieper en dieper moeten navorsen. Mijn aanvechtingen hebben mij daartoe

gebracht, want men kan de Heilige Schrift nooit zonder levenspraktijk en aanvechtingen verstaan."

Zij zijn een wonderlijk middel in de hand van de goddelijke Opvoeder. Zo heeft Staupitz eens tot Luther gezegd: "Ge weet niet, dat zulk een aanvechting goed en nodig voor je is, anders zou er niets goeds van je worden." En op een andere keer zegt hij tot de monnik, die hem een blik had geschonken in zijn hart, dat door de vreselijkste gedachten werd gekweld: "Jij weet niet, Maarten, hoe nuttig en nodig die aanvechting voor je is. Want God stelt je niet doelloos zo zwaar op de proef. Je zult zien, hoe Hij je bij de uitvoering van grote dingen als Zijn dienaar gebruiken zal." Hoe dikwijls, en hoe dankbaar voor de leiding van God, zal Luther zich dit woord van zijn Staupitz herinnerd hebben, al heeft hij er pas na jaren bekendheid aan gegeven.[264]

Ook bij Luther was het geloofsoog niet altijd helder genoeg, om het heilig oogmerk van de aanvechtingen te erkennen. Hij geeft toe: "Wanneer wij nu die dag beleven zullen, dan zullen wij spuwen op onszelf en zeggen: Foei, dat je niet opgewekter, moediger, sterker en blijmoediger geweest bent, om in Christus te geloven en voor Hem allerlei ongeluk, kruis en vervolging te verdragen, daar toch de heerlijkheid zo groot is. Wat God met ons voor heeft, als Hij ons zo zwaar bezoekt, dat zullen wij echter eerst op die dag geheel inzien. Onze Heere God is als een drukker, die de letters zet; zijn zetsel zien en voelen wij wel, maar de afdruk zullen wij dáár zien; en tot die tijd moeten wij geduld hebben."

De Heere Christus onze troost

Tot zolang laat God ons niet zonder troost. Hij schenkt Zijn kind het vertrouwen, dat het onder de hoede van zijn hemelse Vader staat: "Ik ben, sta en lig hier onderworpen aan de wil van God, waaraan ik mij geheel heb overgegeven, Hij zal het goed maken." In dit geloof lijdt Luther welgemoed. Hij durft niet op zichzelf te zien, want dan moet hij de moed verliezen: "In mijzelf heb ik waarlijk genoeg, en meer dan genoeg, wat mij verootmoedigt en leert, dat ik niets ben. Maar in God moet men waarlijk trots zijn, zich verheugen in het genot van Zijn gaven, daarmee overwinnen en daarin roemen." Wij moeten deze gaven, en het goede dat wij aan God te danken hebben, altijd weer in onze gedachten houden. Ze te vergeten is een zonde, die zich aan onszelf wreekt. Zo vertelt Luther eens, hoe Bugenhagen hem terecht gewezen heeft.

Toen "ik zeer bezorgd en treurig was over iets, zei ***doctor Pommeranus*** tot mij: 'Onze Heere God denkt in de hemel zonder twijfel: Wat moet ik toch met deze mens beginnen? Ik heb hem zo veel heerlijke, grote gaven geschonken, en dan wil hij nog twijfelen aan mijn genade!' Deze woorden waren voor mij een heerlijke, rijke vertroosting, en zij bleven in mijn hart vastzitten, alsof een engel uit de hemel zelf zo tot mij gesproken had, hoewel doctor Pommer toen niet van plan was om mij met zijn woorden die troost te bieden."

Hoe meer Luther deze God in het gebed en het dagelijkse bezig zijn met de Heilige Schrift zoekt en vindt, des te zekerder wordt het voor hem, dat wij onder de aanvechtingen niet mogen afgaan op onze gedachten of gevoelens, die onzeker zijn, maar alleen op het Woord van God. Daarom is het mogelijk, dat de door de hevigste aanvechtingen bezochte man altijd op het beslissende ogenblik, en dan dikwijls als de enige, sterk en welgemoed gebleven is. De zon staat aan de hemel, ook wanneer wolken haar verbergen.

"Als ik grijp naar het Woord van God, dan heb ik het spel gewonnen, dan ben ik weer veilig voor de duivel en zeg: Ik weet en ben er door het woord van God, dat niet liegen kan, zeker van, dat deze leer niet de mijne is, maar die van de Zoon van God."

Zo krijgt Luther het klaar, als hij door de kerkelijke en de keizerlijke ban getroffen wordt, om te zingen, en de prior, die zich over zijn blijmoedigheid verwondert, te antwoorden: "Ik word daardoor niet getroffen, maar onze Heere Christus; als Hij zich de rechten van Zijn Vader

[264] In een troostbrief aan Hieronymus Weller (juli 1530).

wil laten ontrukken, laat Hij het dan doen. Ik ben veel te zwak om Hem en Zijn zaak tegen de vorsten van de wereld te verdedigen."

Zo kan hij, terwijl zijn vrienden in Augsburg (1530) de moed verliezen, en Melanchton te veel toegeven wil, standvastig blijven. Het grote heil, dat hij in Christus ontvangen heeft, doet hem met de adelaarsvleugelen van het geloof opvaren. Het is immers de zaak van de Heere Christus die op het spel staat. En heeft deze Heere Christus ook in Augsburg geen wonder verricht? "De rijksdag van Augsburg is met geen geld te betalen, omdat de onzen daar zó voor de belijdenis van het geloof en voor het Woord opgekomen zijn."

Met die Heere Christus moet het geloof het nu juist wagen. Met Hem triomfeert Luther: "Welaan, wij hebben het met die Man, de Heere Christus, de Zoon van God, gewaagd, Hij zal ons beslist niet verlaten. Ons leven is in Zijn hand; waar Hij is, daar zullen ook wij zijn; ik weet niets anders, waarop ik zou kunnen steunen."

Het komt alles op het geloof aan. "Wij zien het niet, wij hebben het niet in de kast en niet in onze handen, maar alleen in het Woord." Maar al de troost van dit Woord mag de christen op zichzelf toepassen. Het verstand mag duizendmaal "neen" zeggen, en "geen godsdienst dwazer schijnen dan die van de christenen, ik, doctor Luther wil van geen andere God weten, dan alleen van Hem, die aan het kruis gehangen heeft, namelijk Jezus Christus, de Zoon van God en van de maagd Maria."

Naar het voorbeeld van Christus en in Zijn kracht draagt de christen zijn lijden. Dat lijden met geduld en door God getroost, "is de school voor de christenen; zij zijn dagelijks bezig die kunst te leren, maar zij kunnen haar niet volkomen leren, en veel minder erin uitgeleerd raken, maar zij blijven altijd kinderen, die het a, b, c, van die kunst spellen. Het andere, dat nog ontbreekt, moeten zij in het gebed om de vergeving van de zonden invoegen, en met een paternoster door Christus offeren, totdat de dag der zaligheid komt, die ons allen in alles volkomen maakt. Dan zullen wij Zijn metgezellen zijn, aan Christus, ons Voorbeeld, in alles gelijk."

Het lijden van de Heiland is de maatstaf, waarmee ons lijden gemeten moet worden. Hoezeer troost ons dan Zijn lijden en sterven! "Al zou het lijden van allen op aarde op een hoop liggen, dan zou het toch nog niets zijn, vergeleken met wat de Zoon van God voor ons en terwille van onze zaligheid onschuldig geleden heeft. Want er is geen dood, die met de dood van onze Heere en Heiland Christus vergeleken kan worden, want door Zijn dood zijn wij allen gered van de eeuwige dood."

Te geloven in deze Jezus Christus is "het voortreffelijkste en beste geneesmiddel, want Hij is gekomen, omdat hij troosten en levend maken wil, en het werk van de duivel zal verstoren."

Ook in die smartelijke aanvechtingen, waarvan Luther zegt: "Het was mij alsof ik nu moest sterven, omdat ik Zijn Woord aan de verdorven wereld gepredikt en Hem beleden heb", heeft hij het ervaren: "Hij heeft mij altijd weer genadig getroost en weer levend gemaakt. Laten wij ons daarom beijveren, om ons alleen aan Hem vast te houden, dan zal geen nood ons deren, al zou de duivel nog zo slecht en sluw, en de wereld nog zo boosaardig en vals zijn! Ik wil bij mijn dierbare Heere Christus blijven, wat mij verder ook kan overkomen. Ik ben in Zijn Naam gedoopt, ik kan en weet niets dan wat Hij mij geleerd heeft." Maar daarbij zal het waar blijven: "Wie Hem als zijn Heere wil hebben, die zal de duivel als vijand en tegenstander hebben."

Het wapen van Luther met het "geliefde heilige kruis"

Wat Luther van het "dierbare, heilige kruis", wat hij aan ziekte, zorgen en aanvechtingen ondervonden heeft, en hoe hij het gedragen heeft, dat vinden wij in zijn wapen samengevat. In een brief van 8 juli 1530 aan de stadsschrijver van Neurenberg, ***Lazarus Spengler,*** verklaart Luther het als een "kenmerk van zijn theologie."

De aanleiding daartoe was, dat keurvorst Johann Frederik voor Luther, terwijl deze op de Coburg verbleef, een zegelring met zijn wapen heeft laten vervaardigen.

Spengler vroeg, of het "zegel goed getroffen" was, waarop Luther zijn wapen in genoemde brief aldus verklaart:

"Het eerste moest een zwart kruis zijn, in een hart, dat zijn natuurlijke kleur heeft, om mij eraan te herinneren, dat het geloof in de Gekruisigde ons zalig maakt. Want als men van harte gelooft, wordt men gerechtvaardigd. Al is het een zwart kruis, mortificiret, en dat ook pijn zal doen, toch laat het aan het hart zijn eigen kleur, het verderft de natuur niet, die er is; het doodt niet, maar het houdt in het leven. Justus enim fide vivet, sed fide crucifixi. [265]

Zulk een hart moet echter midden in een *witte roos* staan, om erop te wijzen, dat het geloof vreugde, troost en vrede schenkt, kortom, dat ons in een witte, vrolijke roos plaatst, en niet zoals de wereld vrede en vreugd geeft, en daarom moet de roos wit en niet rood zijn, want wit is de kleur van de Geest en van alle engelen. Deze roos staat op een hemelsblauw veld, omdat die blijdschap in de Geest en in het geloof een begin is van de toekomstige, hemelse blijdschap, die daarin nu al wel op schone wijze begrepen is, en door de hoop wordt aangegrepen, maar nog niet geopenbaard is. En om dat veld een gouden ring, omdat deze zaligheid in de hemel eeuwig duurt en geen einde heeft en ook zo kostbaar is boven alle blijdschap en alle goeds, als het goud het schoonste, kostbaarste metaal is."

[265] Het hart — "zijn natuurlijke" rode kleur. Mortificiret = doet afsterven. Justus enim etc = De rechtvaardige zal door het geloof leven, maar door het geloof in de Gekruisigde.

HOOFDSTUK 2

2. LUTHER ALS TROOSTER

Luther, die zelf in lichaams- en zielsnoden verkeerd heeft, die met een begerig hart de ware Helper in de nood gezocht, en het geluk van de vrede ervaren heeft, was ook een door God begenadigde zielzorger.

Dat kon niet anders. Met een dankbaar hart denkt hij terug aan de dienst, die de oude kloosterbroeder en Staupitz hem als monnik verleend hebben. Onvergetelijk blijft voor hem, wat zijn Bugenhagen en andere vrienden met hun voorbede in moeilijke tijden voor hem geweest zijn. Een geschenk van God is in uren van droefheid zijn 1the voor hem geweest. Luther heeft dat dikwijls ondervonden. Ook toen zij hem, nadat hij in vertwijfeling en zwaarmoedigheid van huis gegaan was, bij zijn terugkeer in rouwgewaad en zwaar gesluierd tegemoet trad en door deze liefdevolle inval de ban van zijn zwaarmoedigheid verbrak. "Om Gods wil, Käthe, wat is er gebeurd?"

"O, heer doctor, een groot ongeluk. Denk toch eens, onze lieve Heere God is gestorven, dáárom ben ik zo bedroefd."

Luther vertelt ons wat zelfs een kind en een gesprek met de "varkenshoeder" Johannes voor hem kon betekenen, wanneer hij behoefte had aan de omgang met een mens. Hij heeft de dienst van de ziel aan zielen altijd hoog gewaardeerd. Maar het is de diepste beweegreden van de zielzorg, die hem zelf ertoe heeft gedreven om anderen te helpen. De liefde van God, die hij zelf ervaren heeft, maakt Luther tot zielzorger.

"Wanneer ik door het geloof weet, hoe lief God mij heeft, dan is het niet anders mogelijk dan dat ik verplicht ben om Hem wederkerig lief te hebben, mij aan Hem vast te houden, en alles met lust en liefde te doen wat Hij wil. Dan gaat zo iemand verder en geeft zich geheel en al aan de naaste, hij dient, helpt en raadt hem vrijwillig en om niet. Wanneer hij zijn naaste ziet dwalen, of in de zonden verward zitten, dan kan hij het niet laten om hem de juiste weg te wijzen, en hem dáárheen te leiden, waar hij zelf troost en hulp gevonden heeft, hem het Evangelie te prediken en te maken, dat hij ook van de zonden los komt. Hij kleedt hem ook, als hij hem naakt ziet, en voedt hem, als hij hem hongerig ziet, en zo voort."

Nadat wij in het voorafgaande reeds op enige trekken van het beeld van de zielzorger Luther hebben gewezen, hebben wij tot taak, om dat beeld nog iets nauwkeuriger te tekenen. Daarbij zullen ons in het bijzonder ook zijn heerlijke brieven een goede dienst bewijzen. In de zielzorger Luther bewonderen wij, naast zijn grote opofferende liefde, ook de fijnzinnige takt, die hem steeds geleid heeft. Hoe heeft zijn sparende, vaderlijke liefde het door de dwepers in Wittenberg verwekte oproer, na zijn terugkeer van de Wartburg in maart 1521, binnen enkele dagen weten te bedwingen. Reeds dan zien wij het beeld van de man van wie Melanchton in zijn rouwbede zegt: "Wie hem goed gekend heeft en dikwijls omgang met hem gehad heeft, moet getuigen, dat hij een zeer welwillend man geweest is, en wanneer hij onder de mensen verkeerde, in al zijn woorden beminnelijk, vriendelijk en liefelijk, en helemaal niet brutaal, heftig, eigenzinnig of strijdlustig was, en daarbij lag er toch in zijn woorden en gebaren een ernst en moed, zoals zulk een mens die bezitten moet."
Een uitputtende behandeling van het werk van Luther als zielzorger kan op deze plaats niet geboden worden. Wij moeten tevreden zijn met enkele proeven, die ons Luther tonen, zoals hij de zwakken sterkte, de rouwdragenden troostte, de zieken opfleurde, de aangevochtenen oprichtte, en de stervende op een zalig sterven voorbereidde.

De zwakken sterkt hij

Het is wellicht niet overbodig om met het oog op dwaalleringen, die altijd weer evangelische christenen in verwarring brengen, te beginnen met een goede raad, die Luther de burgemeester van Wittenberg gegeven heeft. In de tafelgesprekken van het jaar 1532

vertelt hij: "Op een keer vroeg onze burgemeester mij, of het tegen de wil van God was, om medicijnen te gebruiken, want doctor Karlstadt had openlijk gepredikt, dat wie ziek was niet op medicijnen, maar op God moest vertrouwen en bidden, dat Zijn wil mocht geschieden. Ik antwoordde hem met de vraag, of hij ook at, wanneer hij honger had. 'Ja', zei hij. Toen zei ik tot hem: "Dan mag u ook wel medicijnen gebruiken, die even goed door God geschapen zijn als eten en drinken en al het andere, dat wij voor het onderhoud van dit leven nodig hebben."

Wij bespeuren bij Luther een op de Bijbel gegronde nuchterheid, waarmee hij, met een onwankelbaar vertrouwen op de almachtige Geneesmeester, dankbaar de middelen gebruikt, die God hem verschaft.

Gedurende de vele pestziekten, die toenmaals over Wittenberg en andere steden van ons Duitse vaderland kwamen, rees telkens weer de vraag, hoe een christen zich in zulke tijden gedragen moest. Luther beantwoordde haar in een brief aan Joh. Hesz en de overige predikanten te Breslau. Hij is van september of oktober 1527 en verscheen onder de titel "Of men voor de dood mag vluchten."

Het is de plicht van de predikers en zielzorgers, zegt Luther, om in stervensnoden in hun werk te volharden, want "een goede herder stelt zijn leven voor de schapen, maar een huurling ziet de wolf komen en vlucht."

Onontbeerlijk zijn het voorbeeld, de *troost* en het geloof van de zielzorger. Ook wie een gewichtig wereldlijk ambt bekleedt, moet blijven, en eveneens wie met anderen door hun dienstbetrekking en beroep verbonden zijn (knechten en dienstboden met hun heren). Verder mocht ieder vluchten, die bang was. Overigens moest ieder, die met vrees bevangen was, zich troosten met de beloften van God. Ook leert de ervaring, dat mensen, die anderen liefderijk, godvruchtig en ernstig dienen, gespaard blijven. Maar Luther keurt lichtzinnigheid af.[266]

"Gebruik medicijnen, neem in wat u helpen kan, ontsmet huis, hof en straten, vermijd ook personen en plaatsen, waar uw naaste u niet nodig heeft, en gedraag u als iemand, die een grote brand graag wil helpen blussen."

Luther bepleit ook de oprichting van openbare ziekenhuizen en de aanleg van begraafplaatsen buiten de steden en dorpen.

Onder de brieven van de reformator, die met hun hooggestemd geloofsvertrouwen onmiddellijk op de lezer beslag leggen, zal steeds mee in de eerste plaats genoemd moeten worden de machtige brief, die hij op 5 maart 1522 vanuit Borna, op zijn reis van de Wartburg naar Wittenberg, aan ***keurvorst Frederik*** geschreven heeft. De gebeurtenissen te Wittenberg dwongen hem om de Wartburg te verlaten. De trouwe vorst, door de gang van zaken te Wittenberg met twijfel en zorg vervuld, had terwille van Luther liever gehad, wanneer deze in zijn toevluchtsoord gebleven was. Het leek hem gevaarlijk, "wanneer Luther zich in deze omgeving in het openbaar zou vertonen." Hij vreesde, dat zijn neef, de hertog van Saksen, de onmiddellijke uitvoering van de rijksban tegen Luther verlangen zou. Maar hij liet tenslotte de beslissing aan Luther over.

Deze schreef toen een brief aan de vorst. De brief is tegelijk kenmerkend voor de vrijmoedigheid, waarmee de reformator zelfs tegenover zijn vorst optrad, wanneer het om geloof en geweten ging.[267]

---

[266] Luther vertelt eens over zichzelf, uit het pestjaar 1539, dat hij na een bezoek aan pestlijders zijn "Margaretha", die toen nog klein was, met ongewassen handen langs de kin streek; maar ik had het echt vergeten, anders had ik het ook niet gedaan, want het zou God verzoeken zijn".

[267] Dezelfde Luther, die, als hij ook maar dacht, dat hij iemand onrecht aangedaan had, zich terwille van de zaak van God zelfs voor mensen vernederde, zoals b.v. de brief van 1 september 1525 aan de zo on-koninklijke koning Hendrik VIII van Engeland aantoont. Luther had een geschrift tegen Hendrik uitgegeven. Zijn vrienden dachten, dat hij daarmee de koning misschien beledigd had. Wanneer hij hem vergeving vroeg, dan zou de

Maar niet minder eert het de edele vorst, dat hij zijn Luther zo goed begrepen heeft. Het is opnieuw één van de duidelijke beschikkingen van God, waaraan de tijd van de reformatie zo rijk is, dat zulke voorname vorsten hun hand beschermd over Luther en zijn werk uitgestrekt hebben.

Wij geven een uittreksel van de brief. "Doorluchtigste, hooggeboren keurvorst, zeer genadige heer! De brief en de bedenkingen van uw genade de keurvorst hebben mij op vrijdagavond bereikt, toen ik mij gereed maakte om de volgende dag, zaterdag, te vertrekken. Dat u, genadige keurvorst, het allerbeste met mij voorheeft, behoeft bij mij waarlijk noch verdediging, noch bewijs, want daarvan houd ik mij, voor zover menselijke kennis reikt, volkomen verzekerd. Maar van mijn kant denk ik, dat ook ik het goede voorheb, en dat weet ik door een hogere dan menselijke kennis. Daarmee is echter niets opgelost.

Wat mijn zaak betreft, zeer genadige heer, is dit mijn antwoord: uw genadige hoogheid weet, of als zij het niet weet, laat ik haar dan hierbij meedelen, dat ik het Evangelie alleen van de hemel en van onze Heere Jezus Christus heb, zodat ik mijzelf wel (zoals ik dat dan ook voortaan zal doen) als dienaar en evangelist beroemen en dat door mijn handtekening bevestigen kan. Dat ik echter bereid ben geweest om verhoord te worden en voor het gerecht te verschijnen, is niet geschied, omdat ik twijfel, maar uit overbodige nederigheid om anderen te lokken. Maar nu ik zie, dat mijn te grote nederigheid leiden zal tot verachting van het Evangelie, en de duivel de plaats daarvan geheel wil innemen, als ik hem maar een handbreed ruimte geef, dan moet ik uit gewetensnood wat anders doen. Ik heb nu genoeg voldaan aan de wens van uw genadige hoogheid, doordat ik dit jaar uitgeweken ben om uw genadige hoogheid terwille te zijn. Want de duivel weet zeer wel, dat ik het niet uit vrees gedaan heb. Hij zag wel, dat ik, toen ik te Worms aankwam, de moed had, ook al had ik geweten, dat even zoveel duivels het op mij voorzien hadden als er pannen op de daken zijn, om toch met blijdschap midden tussen hen in te springen.

Nu lijkt hertog George nog lang niet op een duivel. En omdat de Vader van de ondoorgrondelijke barmhartigheid ons door het Evangelie tot blijde overheersers over alle duivels en de dood gemaakt heeft, en ons een rijkdom heeft geschonken van het vertrouwen, dat wij Hem onze "innig geliefde Vader" mogen noemen, daar kan uw genadige hoogheid zelf wel nagaan, dat het voor zulk een Vader de grootste smaad is, als wij Hem niet zó zouden vertrouwen, dat wij ook overwinnaars zijn van de toorn van hertog George. Ik voor mij weet heel goed, als het er met deze zaak te Leipzig net zo voorstond als te Wittenberg, dat ik er dan toch heen zou gaan, ook al zou het (uw genadige hoogheid vergeve mij mijn dwaze woorden) zeven dagen alleen maar hertogen George's regenen en elk daarvan negenmaal woedender zijn dan deze is. Hij houdt mijn Heere Christus voor een uit stro gevlochten man; dat kunnen mijn Heere en ik wel een tijdlang verdragen. Maar ik wil voor uw genadige hoogheid niet verbergen, dat ik meer dan éénmaal voor hertog George met tranen heb gebeden, of God hem licht wilde schenken. Ook wil ik nogmaals met tranen bidden, maar daarna nooit meer. En ik verzoek uw genadige hoogheid, dat zij ook helpt bidden en laat bidden, om zo mogelijk het oordeel van hem af te wenden, dat (ach, Heere God!) hem voortdurend bedreigt. Ik zou hertog George wel met één woord willen worgen, als het daarmee klaar zou zijn.

Ik schrijf u dit om uw genadige hoogheid te laten weten, dat ik naar Wittenberg kom onder een veel hogere bescherming dan die van de keurvorst. Ik ben ook niet van plan om van uw genadige hoogheid bescherming te vragen. Ja, ik houd het ervoor, dat ik uw genadige hoogheid meer zal beschermen dan zij mij zou kunnen beschermen.

Daarenboven: wanneer ik wist, dat uw genadige hoogheid mij zou kunnen en willen beschermen, dan zou ik niet willen komen. In dit soort zaken moet en kan een zwaard geen raad of hulp bieden. Die moet God hier alleen verschaffen, zonder enige menselijke zorg en

---

koning wellicht het Evangelie vriendelijk gezind worden. Daarom schreef Luther een brief aan Hendrik, waarin hij hem zeer nederig om vergeving vroeg. Het bleek al spoedig, dat deze het zieleheil zoekende liefde aan een onwaardige verspild was.

bijstand. Daarom zal Hij hem, die het meeste gelooft, hier ook het meest beschermen. Nu ik echter bespeur, dat uw genadige hoogheid nog zwak is in het geloof, kan ik uw genadige hoogheid op geen enkele manier beschouwen als de man, die mij zou kunnen beschermen of redden.

Hiermee beveel ik uw genadige hoogheid aan bij de genade van God. Wij zullen met elkaar spreken, zodra dit nodig is. Want deze brief heb ik haastig verzonden, opdat uw genadige hoogheid zich niet bezorgd zou maken, als zij hoort van mijn komst, want als ik een waar christen wil zijn, dan zal en moet ik iedereen tot troost en niet tot droefheid zijn. De Man, met Wie ik van doen heb, is een andere dan hertog George. Die kent mij heel goed, en ik ken Hem niet slecht. Wanneer uw genadige hoogheid geloofde, dan zou zij de heerlijkheid van God zien. Omdat zij echter nog niet gelooft, heeft zij daarvan nog niets gezien. Gode zij liefde en lof in eeuwigheid. Amen.

Geschreven te Borna, bij de "Gleitsmann", op aswoensdag anno 1522.

Van uw genadige hoogheid de onderdanige dienaar.

Maarten Luther."

Na zijn terugkeer naar Wittenberg kreeg Luther een enorme hoeveelheid werk te verzetten. Uit alle streken van Duitsland, uit Frankrijk en de Nederlanden, van heinde en ver wendde men zich tot hem om raad. Zijn woord had het geweten van vele mensen wakker geschud, en in hun leven een nieuw licht doen opgaan. Luther moest hen nu ook verder de weg wijzen, en voor menigeen niet slechts een raadgever maar ook een verzorger worden. Priesters, monniken en nonnen stroomden naar Wittenberg. De stad "wemelt ervan en dagelijks komen er nieuwe bij", schrijft Luther op 6 augustus 1522 aan een vriend. Het kwam erop aan bijna allen de weg te wijzen en hun de middelen voor een nieuw beroep aan de hand te doen. Het ontbrak Luther nooit aan liefde, nooit aan offerbereidheid, nooit aan de takt, waarmee hij vooral talrijke nonnen aan een eerbaar, christelijk huwelijk geholpen heeft.

In gedachten gaan wij nu snel naar de ***Coburg van het jaar 1530.*** Met diepe bezorgdheid volgen de Saksische theologen en juristen en hun vrienden, die in Augsburg vertoeven, de handelingen van de rijksdag. Menigmaal zijn zij aan moedeloosheid ten prooi. De moedigste is kanselier Brück. Daarom zal de evangelische kerk hem nooit vergeten. Met een onwankelbaar geloof aan de overwinning van het Evangelie vertoeft Luther ver van zijn vrienden in de vesting. Zijn brieven zijn hartversterkende getuigenissen van zijn geloof. Hoe wonderlijk moet juist in die tijd de kostelijke brief aan de tafelgenoten te Wittenberg hun harten treffen, en niet minder die aan Hansje. Hoe zullen de vrienden in Augsburg door de zowel naar vorm als inhoud zo uitnemende brief aan de kanselier Brück verkwikt zijn, daar deze zo bijzonder geschikt is om het geloof in de wonderlijke, maar onzichtbare kracht van God te versterken.

De brief is van 5 augustus en luidt:

"Aan de achtbare, hooggeleerde heer ***Gregorius Brück,*** doctor in de rechten, kanselier en raadsheer van de keurvorst van Saksen, mijn toegenegen heer en welwillende, geliefde vriend.

Genade en vrede in Christus, achtbare, hooggeleerde, geliefde heer en geliefde vriend!

Ik heb nu al enige malen aan mijn zeer genadige heer en aan de onzen geschreven, mij dunkt bijna te veel, inzonderheid aan mijn zeer genadige heer, alsof ik eraan twijfelde, dat de troost en de hulp van God bij zijn genadige hoogheid meer en krachtiger was dan bij mijzelf. Maar ik heb het gedaan vanwege de ongerustheid van de onzen, van wie sommigen zo verdrietig en bezorgd zijn, alsof God ons vergeten had. Hij kan ons echter alleen dan vergeten, als Hij eerst Zichzelf zou vergeten. Tenzij dan, dat onze zaak niet Zijn zaak, en

deze leer niet Zijn Woord was. Maar wanneer wij er zeker van zijn en er niet aan twijfelen, dat het Zijn zaak en Zijn Woord is, dan is ook ons gebed zeker verhoord, het besluit tot hulpverlening reeds genomen, en alles gereed gemaakt om ons te helpen; dat kan niet uitblijven. Want Hij zegt: 'Kan ook een vrouw haar zuigeling vergeten, dat zij zich niet ontfermt over de vrucht van haar schoot? Ofschoon deze vergaten, zo zal Ik toch u niet vergeten! Zie, Ik heb u in de beide handpalmen gegraveerd.'

Ik heb kort geleden twee wonderen gezien. Het eerste, toen ik door het venster naar buiten keek, en de sterren aan de hemel en het gehele, prachtige hemelgewelf van God aanschouwde, maar nergens pilaren zag, waarop de Bouwmeester dit gewelf geplaatst had. En toch stortte de hemel niet in, en staat dit gewelf nog steeds vast. Nu zijn er veel mensen, die naar zulke pilaren op zoek gaan en ze graag willen vastgrijpen en betasten. Maar omdat zij dat niet kunnen, beven en sidderen zij, alsof de hemel vast en zeker zal instorten, en dat om geen andere reden dan dat zij de pilaren niet vastgrijpen of zien kunnen. Als zij ze konden vastgrijpen, dan zou de hemel vaststaan. Het tweede is dit. Ik zag ook zware, dichte wolken boven ons zweven, zó zwaar beladen, dat zij met een grote zee vergeleken konden worden, maar ik zag geen bodem, waarop zij rustten of steunden, noch kuipen, waarin zij vastgehouden werden. Nochtans vielen zij niet op ons neer, maar zij groetten ons met een zuur gezicht en vluchtten weg. Toen zij voorbij waren, kwam de bodem aan het licht, die ze gedragen had en die tevens het dak was, dat ons beschut had: de regenboog. Het was echter zulk een zwakke, dunne en onbeduidende bodem en bedekking, dat hij in de wolken verdween, en meer voor een schaduw (zoals die soms door beschilderd glas schijnt), dan voor een sterke bodem gehouden moest worden, zodat men aan die bodem zeker evenzeer twijfelen moest als aan de grote watermassa. Toch leek het inderdaad, alsof zulk een ogenschijnlijk zwakke schaduw deze watermassa droeg en ons beschermde. Nochtans zijn er velen, die meer op het water en de dikke wolken en hun zware last zien, acht geven en ervoor vrezen, dan dat zij letten op deze dunne, geringe en lichte schaduw, want zij zouden graag de kracht van zulk een schaduw willen voelen. Omdat zij dat niet kunnen, vrezen zij, dat de wolken een eeuwige zondvloed zullen veroorzaken.

Dit moet ik uw achtbare op een vriendelijke manier schertsend en toch niet schertsend schrijven, want ik heb er mij bijzonder over verheugd, dat ik vernomen heb, hoe uw achtbaarheid meer dan alle anderen zeer moedig en getroost zijn in deze onze aanvechting."

Op 25 juni 1530, des namiddags om 3 uur — *de dag mag gevoegelijk de geboortedag van de Evangelische Kerk genoemd worden* — kwam de rijksdag van Augsburg samen in de kapel van het bisschoppelijk slot.

De beide Saksische kanseliers Dr. George Brück en Dr. Christiaan Beyer traden voor de keizer, de één met de Latijnse, de ander met de Duitse tekst van de 28 artikelen van de Augsburgse geloofsbelijdenis. De keizer verlangde natuurlijk voorlezing in de Latijnse taal. Maar de keurvorst van Saksen bracht daartegen in, dat men op de Duitse bodem toch waarlijk wel Duits mocht spreken. Zo las kanselier Beyer de artikelen voor in de Duitse taal. De voorlezing duurde twee uur. Ooggetuigen beweerden, dat daarbij de keizer in slaap gevallen was. Maar de belijdenis maakte een geweldige indruk. De bisschop van Augsburg gaf als zijn mening: "Wat voorgelezen is, dat is de zuivere waarheid, wij kunnen het niet loochenen."

Opgewonden merkte Wilhelm, de hertog van Beieren, op: "Ik hoor het nu wel, de Luthersen zitten op de Schrift en wij, pausgezinden, ernaast." De biechtvader van de keizer had het ook bij het rechte eind, toen hij zei: "Gij hebt een theologie, die men alleen begrijpt als men veel bidt." Maar Spalatinus zei: "Op deze dag is één van de allergrootste werken geschied, die ooit op aarde geschied zijn."

Melanchton kon echter niet van zijn bezorgdheid los komen. Hij zond, "terwijl hij bijna onophoudelijk tranen stortte", de andere dag terstond aan Luther een afschrift van de Augsburgse belijdenis, met een brief, waarin hij uitdrukking gaf aan zijn overtuiging, dat men, voordat de roomsen het woord namen, nog verdere concessies moest doen om tot overeenstemming te komen.[268]

Hij verzocht Luther om raad. Deze gaf die in twee brieven, van 29 en 30 juni, die we in het kort weergeven.

Op 29 juli schrijft Luther: "Ik heb uw apologie ontvangen.[269] Ik vraag mij verwonderd af wat u bedoelt met uw vraag: wat en hoeveel men de pausgezinden toegeven moet. Wat de keurvorst betreft, dit is een andere vraag, nl. in hoever men terwille van hem moet toegeven, als er voor hem gevaar dreigde. Wat mij zelf aangaat, meen ik, dat er in deze apologie al meer dan genoeg toegegeven is, en ik zie niet in, waarin ik nog verder zou kunnen toegeven. Als dit voor hen niet genoeg is, dan zou ik hen duidelijker gronden en Schriftuitspraken moeten zien aanvoeren dan tot nu toe. Ik ben met deze zaak dag en nacht bezig, denk er diep over na, disputeer en doorloop de gehele Schrift, en steeds groter wordt mijn blijdschap in deze onze leer, en steeds vaster wordt in mij het besluit, dat ik mij nu niets meer zal laten ontnemen, het ga zo het wil.

Ik heb u, naar ik hoop, in mijn laatste brief niet ten dode, maar ten leven getroost. Wat kan ik nog meer doen? U bent verdrietig gestemd, omdat u de afloop en het einde van de zaak niet met uw handen betasten kunt. Maar wanneer u het begrijpen kon, dan zou ik met de hele zaak niets meer te maken willen hebben, en nog minder er de aanstichter van willen zijn. God heeft het neergelegd in iets, dat in uw redeneerkunst en wijsheid niet voorkomt, dat betekent: in het geloof. Daarop zijn alle dingen gegrond, die men niet ziet of betast. Wanneer iemand probeert om deze onzichtbare dingen zichtbaar en grijpbaar te maken, zoals gij dat doet, dan ontvangt hij zorgen en tranen als loon voor zijn moeite. Zo gaat het nu met u. Al onze bemoedigende woorden halen immers bij u niets uit. De Heere heeft gezegd, dat Hij in donkerheid wil wonen, en de duisternis zal Zijn woning zijn. Wie het wil, die mag het veranderen. Als Mozes getracht had om de afloop te begrijpen, hoe hij aan het leger van Farao ontkomen zou, dan zou Israël nog wel tot op de huidige dag in Egypte zijn. De Heere vermeerdere uw en ons aller geloof. Als wij dat bezitten, wat kan dan satan met de gehele wereld doen? En als wij zelf geen geloof hebben, waarom willen wij ons dan niet op zijn minst met het geloof van anderen troosten? Want er moeten zeer zeker mensen zijn, die geloven, ook als wij niet geloven. Anders zou er in het geheel geen kerk meer op aarde zijn, en Christus zou voor het einde van de wereld opgehouden hebben bij ons te zijn, want als Hij niet bij óns is, ik bid u, waar is Hij dan ergens anders in de wereld?

Als wij niet de Kerk, of tenminste een deel van de Kerk zijn, waar is de Kerk dan wel? Of zijn soms de hertogen van Beieren, Ferdinand, de paus, de Turk en dergelijken de Kerk? Als wij het Woord van God niet hebben, wie heeft het dan wel? Maar zo God voor ons is, wie kan dan tegen ons zijn? Wel zijn wij zondaars en ondankbare mensen, maar dat maakt Hem niet tot een leugenaar. Mogen wij het in andere opzichten menigmaal mis hebben, in deze heilige en goddelijke zaak kunnen wij ons niet vergissen. Maar gij stoort u in het geheel niet aan dit alles, en daarom plaagt satan u en maakt hij u ziek. Moge Christus u genezen. Dat is onophoudelijk mijn vurig gebed. Amen."

---

[268] Dit is op 5 augustus gebeurd door voorlezing van de in opdracht van de keizer door Eck en Cochaeus opgestelde weerlegging van de evangelische belijdenis, de zogenaamde confutatie. Daarop volgde een verweerschrift van Melanchthon, de zgn. apologie, waarvan de keizer de voorlezing niet toestond. Daarom vertrokken de meeste evangelische vorsten voordat de rijksdag geëindigd was. Zo kon het tot het scherpe eindoordeel van de rijksdag komen.

[269] Aanvankelijk werd de Augsburgse belijdenis "apologie" genoemd. Later kreeg het verweerschrift van Melanchthon tegen de confutatie van de roomsen deze naam.

Uit Luthers brief van 30 juni: "Ik weet werkelijk niet, geliefde Filippus, wat ik je nog schrijven moet, zo zeer maakt de gedachte aan uw heilloze en nutteloze zorgen mij het schrijven moeilijk. Ik weet immers, dat ik voor dove oren preek. Dat komt hieruit voort, dat u alleen uzelf gelooft, maar mij en anderen niet, en dat tot uw eigen grote schade. Ik kan naar waarheid zeggen: Ik heb in grotere benauwdheden verkeerd dan gij, naar ik hoop, ooit doormaken zult, en ik wens geen mens toe, zelfs onze woedendste vijanden niet, zij mogen ook nog zulke grote misdadigers en booswichten zijn, dat zij zo iets moeten ondergaan. En toch heb ik in zulk een ellende dikwijls verkwikking gevonden door een vertroostend woord van een broeder, nu eens uit de mond van Pommeranus, dan weer van u, soms ook van Jonas, of van een ander. Waarom luistert gij dan ook omgekeerd niet eens naar ons, die toch waarlijk niet naar het vlees of naar de wereld, maar zonder twijfel in de naam van God door de Heilige Geest spreken? Ofschoon wij gering zijn, laat voor u, zo bid ik u, toch Hij niet gering zijn, die door ons spreekt. Als het een leugen is, dat God Zijn Zoon voor ons gegeven heeft, dan mag de duivel in mijn plaats een mens zijn, of één van zijn schepselen. Maar als het waar is, wat doen wij dan met onze ellendige vrees, moedeloosheid, zorg en droefheid? Alsof Hij, die Zijn Zoon gegeven heeft, ons in de kleinere dingen niet zou willen bijstaan, en alsof satan machtiger zou zijn dan Hij. In persoonlijke aanvechtingen ben ik kleinmoediger en gij stoutmoediger, maar in het openbare leven zijt gij zoals ik ben in het persoonlijke, en ik ben in het openbare leven zoals gij in het persoonlijke (als men persoonlijk mag noemen wat tussen mij en de duivel in het geding is). U geeft niet om uw leven, maar voor de gemeenschappelijke zaak bent u bevreesd.

Maar wat de gemeenschappelijke zaak betreft, ben ik welgemoed en opgewekt, omdat ik weet, dat zij rechtvaardig en waar is, ja, meer dan dat: de zaak van Christus en van Godzelf, die niet zo bang is voor hun zonden, als ik, kleine heilige, daarvoor vrezen en sidderen moet. Ik ben niet meer dan een zorgeloze toeschouwer, en ik lach wat om deze dreigende en woedende pausgezinden. Wanneer wij vallen, dan valt met ons ook Christus, de Heerser over de wereld. En als Hij zou vallen, dan zou ik toch nog liever met Christus vallen dan met de keizer staande blijven. U bent het toch niet alléén, die deze zaak in stand moet houden. Waarlijk, ik ben met mijn zuchten en bidden u trouw nabij. Als God het wilde, dan zou ik ook lichamelijk bij u zijn, want de zaak gaat ook mij aan, en dat nog meer dan u allen met elkaar. Daarom bid ik u om Christus' wil: veracht toch die goddelijke beloften en vertroostingen niet, als Hij spreekt: Werp uw zorgen op de Heere, verwacht de Heere. Vrees niet en word niet verschrikt, en dergelijke uitspraken meer, waarvan het Psalmboek en het Evangelie vol zijn, als: Vrees niet, Ik heb de wereld overwonnen.' Het is geen leugen, dat weet ik zeker, dat Christus de Overwinnaar van de wereld is. Waarom sidderen wij dan zo voor die overwonnen wereld, alsof zij de overwinnares was? Men zou toch zulk een uitspraak op zijn knieën van Rome of van Jeruzalem gaan halen! Maar omdat wij er zoveel hebben en zij gedurig gebruikt worden en bekend zijn, daarom waarderen wij ze niet. Dat is echter niet goed. Ik weet wel, dat dit de zwakheid van het geloof is, maar laten wij met de apostel bidden: Heere, sterk ons in het geloof. Ik bid voor u, ik heb voor u gebeden, ik zal voor u bidden, en ik twijfel er niet aan, of ik wel verhoord ben, want ik voel het "amen" in mijn hart. Gebeurt niet wat wij willen, dan zal toch gebeuren wat beter is. Want wij verwachten een toekomstig Rijk, wanneer hier beneden alles mislukt is."[270]

Van dezelfde dag bezitten wij brieven aan de ***Zwabische reformator Johann Brenz,*** aan Jonas, Spalatinus, Agricola, die met elkaar in Augsburg vertoefden. Het zijn louter getuigenissen van de geloofsmoed van een man, die onwankelbaar staan blijft op de beloften van God.

Wij mogen ook niet voorbijgaan aan de brief, die Luther aan zijn diep bezorgde vrienden Jonas, Bugenhagen, Creuziger en Melanchton, die in Schmalkalden bijeen waren, op 19

---

[270] Luther had in de dagen van de Coburg een verzameling van lievelingsteksten aangelegd en aan de wand van zijn kamer gehangen, b.v. Psalm 118: 5, 1: 6, 74: 21. Vooral Psalm 118: 5 nam een eerste plaats in. Psalm 118 kan de lievelingspsalm van Luther genoemd worden. Steeds weer sterkt hij zich met deze teksten, en zij klinken ook in de brieven van de Coburg duidelijk door.

maart 1540 gericht heeft. Hoe machtig klonken de troostwoorden van Luther, toen hij de geweldige tegenstelling liet zien tussen de onzichtbare wereld van het geloof en de treurige toestand van zijn tijd: "God is het, die midden in de dood levend maakt, en midden in de toorn aan ontferming denkt, en midden in Zijn verontwaardiging glimlacht. Zo zal Hij juist dan, wanneer Hij de gebeden afwijst, die toch verhoren, zoals immers al Zijn werken goddelijk, wonderlijk en onbegrijpelijk zijn.... Als Gij ons daarom vrede brengt, dan nemen wij die aan als uit het midden van de strijd gezonden; brengt Gij ons strijd, dan zullen wij nochtans hopen op vrede na de strijd; hetzij door de dood, hetzij door het leven: de wil van God geschiede."

Een geloof, dat de wereld overwint! Hoezeer is het ons ook in de laatste brieven van Luther aan Käthe tegemoet getreden!

De treurenden richt hij op

Een zielzorger met een scherpe blik voor de toenmalige verhoudingen is Luther vooral, wanneer hij rouwdragenden troost.

De brief van 15 mei 1525 aan ***keurvorst Johann,*** de broer van de op 5 mei overleden keurvorst Frederik, brengt de algemene rouw over de vorst tot uitdrukking en schenkt op tedere wijze aandacht aan het persoonlijk leed van de broer. Maar ook voor een vorst is het leed "de school, waarin God ons opvoedt en op Hem leert vertrouwen, opdat het geloof niet altijd alleen op de tong en in de oren zweeft, maar ook oprecht in de grond van het hart aanwezig is. In deze school is uw genadige hoogheid thans ook, en God heeft ongetwijfeld het hoofd weggenomen, om in de plaats daarvan zelf uw genadige hoogheid nader bij te komen." uw genadige hoogheid moge mijn schrijven gunstig aannemen, en zich verder verlustigen in het Boek der Psalmen en de Heilige Schrift, die vol is van allerlei troost. Hiermee Gode bevolen!"

Hij, die zelf meer dan eens het verdriet van de scheiding van een liefhebbende echtgenote van nabij gevoeld heeft, leefde van harte mee in de smart van de weduwnaar.

Zo troost hij zijn oude vriend en schoolkameraad ***Hans Reinecke*** over het heengaan van zijn echtgenote. "Ik heb vernomen, dat onze lieve God en Vader u bezocht heeft en uw lieve huisvrouw van u en tot Zich genomen heeft, wat u toch wel, om uw liefde voor haar, terecht zeer veel verdriet moet doen, en dat ook mij om uwentwil van harte leed doet." Maar zijn vriend moge dit leed als een christen dragen: "Omdat gij immers het woord van God in rijke mate hebt leren kennen, daarom hoop ik, dat ge u wel zó zult weten te oefenen, dat u in de genade van God en in Zijn vaderlijke wil een blijdschap vindt, die groter is dan de smart over uw verlies zijn kan." En hij ziet toch getroost een naar huis gegane christen na: "Zo is het vooral een grote troost, dat uw huisvrouw zo begenadigd, rustig en als een christin uit dit jammerdal heengegaan is. Daarmee geeft God u een tastbaar bewijs, dat Hij niet uit toorn, maar uit louter goedheid met u handelt. De grootste schat op aarde is een lieve huisvrouw, maar een zalig einde is een schat, die elke andere schat te boven gaat en een eeuwige troost."

De weduwe van magister ***George Schultze*** bindt hij kort en krachtig twee redenen voor troost op het hart: "Wees in de eerste plaats zeer getroost, omdat hij als een christen zo zalig van hier is gegaan. Ten tweede is de wil van God, onze lieve Vader, die zelfs Zijn Zoon voor ons gegeven heeft, de allerbeste. Hoezeer betaamt het ons dus, dat ook wij ten dienste van Zijn wil en welgevallen onze wil Hem opofferen. Wij zijn dit niet alleen verplicht, maar het zal ook een rijke en eeuwige vrucht voortbrengen. Moge echter Hij, onze lieve Heere Jezus Christus, u rijkelijk troosten met Zijn Geest. Amen. Hiermee de lieve God bevolen."

Aan magister ***Ambrosius Bernd,*** wiens vrouw, kinderen en moeder in één week gestorven zijn, geeft Luther de raad om te bedenken, dat het grootste verdriet, met God gedragen, zoet is in vergelijking met het veel kleinere leed van hen, die lijden zonder God: "Weet, geliefde magister, dat de barmhartigheid van God groter is dan onze droefheid en narigheid. u hebt naar uw mening wel oorzaak tot droefheid, maar het is niets anders dan goede suiker, vermengd met azijn. Er is met uw vrouwtje wat goeds geschied, want zij leeft nu met Christus, zij heeft de sprong gedaan. 0, had God maar gewild, dat ik die sprong ook gedaan had! Ik zou niet erg naar hier terug verlangen! Zie niet alleen op de azijn, maar laat de suiker ook in aanmerking komen. Zie naar het onheil van anderen, dat alleen maar vol is met azijn, die geen suiker bevat."

De weduwnaar ***Autor Broitzer*** spoort hij aan om zijn leed af te meten aan het lijden van Christus. Hoe klein zal het dan zijn, vooral wanneer het om een zalig afgestorvene gedragen wordt: "Ga met zulk een smart tot de dierbare Christus, en bedenk met een oprecht geloof, hoe ons lijden, dat wij om Zijnentwil verduren, niets is in vergelijking met het lijden, dat Hij om onzentwil gedragen heeft; dit alles moet immers door Zijn lijden overwonnen zijn. Bovenal moet u God ervoor danken, dat de goede vrouw als een oprechte christin, zalig en bij kennis gestorven is; zoals u weet is dit een onuitsprekelijke genade, die maar weinigen beschoren is, terwijl er zoveel anderen zeer erbarmelijk aan toe zijn. Christus, onze dierbare Heere en onze Troost, moge u troosten en ook sterken om Zijn wil te volbrengen, te loven en te danken. Amen!"

In de rouwbrief aan ***Justus Jonas,*** van 26 december 1542, kan men de persoonlijke smart aanvoelen van de vriend, in wiens hart de nauwelijks geheelde wond wéér openbreekt. Jonas verloor 2 jonge kinderen. Zelf rouwdragend neemt hij zijn vriend bij de hand om met hem te gaan tot Hem, die de Vader der barmhartigheid en de God van alle vertroosting is. Wij geven de brief volledig weer.
"Genade en vrede in Christus, die ons Heil en onze Troost is, mijn geliefde Jonas. Ik weet niet wat ik schrijven moet, zó heeft de plotselinge slag, die u getroffen heeft, mij terneer geslagen. Wij allen hebben in haar de liefste levensgezellin verloren. Zij was voor mij niet slechts een in de waarheid geliefde ziel, maar haar aanblik, met die onveranderlijke beminnelijkheid, was mij reeds tot een ware troost, omdat wij wisten, dat zij al onze lotgevallen, goede en kwade, geheel als haar eigene beschouwde en droeg. Waarlijk een smartelijke wond. Ik had gehoopt, dat zij mij zou overleven en voor de mijnen een troosteres zou zijn, als de meest vooraanstaande en de beste onder alle vrouwen. Ik word door een geweldige smart geschokt, als ik aan haar liefelijk voorkomen, haar zuivere zachtmoedigheid, en haar trouw hart terugdenk. Dan moet ik zuchten en snikken, zo sterk is het verlangen naar deze voorbeeldig vrome, oprechte, kuise en menslievende vrouw. Wat dat vooral voor u zijn moet, kan ik gemakkelijk uit mijn eigen ondervinding nagaan. Het vlees geeft hier geen enkele troost; men moet naar de Geest gaan om te leren inzien, dat zij na een gelukkig volbrachte loop ons voorgegaan is naar Hem, die ons allen geroepen heeft, en ook ons op het door Hem bepaalde zalige uur uit deze ellende en de slechtheid van de wereld bij Zich thuisbrengen zal. Amen.

Intussen bid ik u om zó te treuren (zij verdient het werkelijk), dat u ook aan ons lot en dat van de christenen in het algemeen blijft denken. Al worden wij ook naar het vlees door nog zulk een grote kloof van elkaar gescheiden, toch mogen wij een blik slaan in het gindse leven, en ons eenmaal door de liefelijkste band met elkaar verbonden zien, verenigd in die Ene, die ons zó liefgehad heeft, dat Hij ons door Zijn eigen bloed en sterven dat leven verworven heeft. 'Hetzij wij leven, hetzij wij sterven, wij zijn des Heeren', zoals Paulus zegt. Het is voor ons een heerlijke afsluiting, wanneer wij in een oprecht geloof in de Zoon van God ontslapen. Dan gaat het woord in vervulling: "Uw goedertierenheid is beter dan het leven.'

Hoever zijn toch van zulk een troost verwijderd de Turken en de Joden, en nog erger de pausgezinden, die beter éénmaal konden treuren om niet eeuwig te moeten treuren. Wij

worden slechts matig bedroefd, voordat ons de onuitsprekelijke vreugde ten deel valt, waarin uw Käthe en mijn Magdalena met vele anderen ons voorgegaan zijn, en waar zij ons dagelijks heen roepen, aanmoedigen en lokken, om hen toch te volgen. En wie zou deze wereld niet moe worden, na al het monsterachtige, dat zij te voorschijn brengt, zodat haar Sodomitisch gedrag dag en nacht onze ogen en zielen kwelt. Zij bedroeven immers, evenals in de tijd van Noach, in zulk een mate de Heilige Geest, dat de hele schepping ervoor boeten moet, gelijk zij immers met ons in onuitsprekelijke zuchtingen zucht naar haar eigen en onze verlossing. Hij echter, die deze zuchtingen kent en verstaat, zal zulk een angstig en smachtend verlangen spoedig vervullen. Amen.

Ik heb dit alles willen schrijven, omdat ik uit droefheid om u niet anders kan, daar ik vermoed, dat u door de diepste smart terneer gedrukt wordt. Mijn Käthe bestierf het bijna. Die beide zielen waren immers geheel één geworden. Wij bidden, dat de Heere u ook lichamelijk zal troosten, want uw geest heeft toch wel voldoende reden tot blijdschap, wanneer hij bedenkt, hoe de nu heilige en zalige vrouw wel van uw zijde weggerukt, maar in de hemel en het eeuwige leven opgenomen is. Dit lijdt immers geen twijfel, nadat zij met zulke godvruchtige en heilige woorden haar geloof beleden heeft, en aan het hart van Christus ontslapen is. Zo is ook mijn Leentje ontslapen, mij tot een grote en enige troost. De Heere, die u zó temeer geslagen heeft, moge u weer opnieuw troosten, nu en in eeuwigheid. Amen!"

Hartroerend is ook een brief van Luther aan de ouders van een zekere ***Johann Zinck,*** uit Künigsberg in Frankenland, die als student te Wittenberg gestorven is. Zinck, die tot de leerlingen van Veit Dietrich behoorde, had in het gezin van Luther kost en inwoning genoten. Hij was in zijn ziekte door Käthe moederlijk verpleegd. Aan de treurende ouders schrijft de reformator, terwijl hij ons het beeld van de knaap levendig voor ogen stelt, o.a.: "Hij is voor ons allen een zeer lieve jongen geweest, en vooral voor mij (zodat ik hem vele avonden gebruikt heb om in mijn gezin de discant te zingen) omdat hij aardig, rustig, welopgevoed en in de studie zeer ijverig was, zodat zijn heengaan ons diep bedroefd heeft, en wij hem, als het maar even mogelijk geweest was, zeer graag gered en bij ons gehouden zouden hebben. Maar God heeft hem nog meer lief gehad: Hij heeft hem willen hebben.

Maar het meest moet u toch troosten, zoals het dat ook doet, dat hij meer dan anderen kalm en zacht ontslapen is, met een schone belijdenis, een vast geloof, en goed bij kennis, zodat het ons allen verwonderd heeft en er geen twijfel over kan bestaan, evenmin als het christelijk geloof leugenachtig zijn kan, dat hij bij God is, zijn ware Vader, en eeuwig zalig is. Want bij zulk een heerlijk, christelijk einde kan de ingang in het hemelrijk niet uitblijven. Wees daarom op zulk een wijze bedroefd dat u nog veel meer getroost wordt, want u hebt hem niet verloren, maar voor u uit gezonden om hem eeuwig en zalig te mogen behouden."

En tenslotte: hoe zwaar zal Luther de gang naar het klaaghuis van zijn vriend ***Lucas Cranach*** gevallen zijn. Maar welk een gezegende, troostrijke gang is het geweest! Uit Bologne was het bericht gekomen, dat Johann, de zoon van Cranach, een veelbelovende jonge schilder, op 9 oktober 1536 met een "schone, heerlijke, christelijke belijdenis gestorven was."
De ouders waren diep bedroefd en maakten zichzelf verwijten, omdat zij hem naar Italië hadden laten gaan. Luther bezocht hen op 1 december. Hij wees hen op de vaders van het Oude Verbond, die ook om hun zoons smart geleden hadden, en hij spoort hen aan om zich erover te verheugen, dat hun zoon in het geloof in zijn Verlosser heengegaan was, en nu bij zijn ware Vader was.

De zieken verkwikt hij

Van het klaaghuis gaan wij naar de ziekenkamer. Luther, die zelf in de lijdensschool van het ziek-zijn overvloedig geoefend was, begreep de zieken zeer goed en had ze hartelijk lief. Doordrongen van de plicht van een christen om in de zieke broeders en zusters de Heiland

te dienen, was hij een toegewijd zielzorger aan de ziekbedden. Aan een gelegenheid daartoe ontbrak het hem niet. Wij zien hem vooral in tijden waarin de pest heerste, volhouden als een goede herder, die zijn kudde niet verlaat. Wanneer wij bedenken, hoe slecht het toentertijd met de maatregelen voor de volksgezondheid gesteld was, en hoe onverschrokken Luther de lijders aan de pest zelfs aanraakte, dan moeten wij ons alleen maar erover verwonderen, dat hij zelf niet besmet werd. Als eerste offer tijdens de ***pestepidemie van 1527*** werd de vrouw van de toenmalige burgemeester Tilo Dene weggerukt. Luther hield de stervende in zijn armen. Welk een wervingskracht moest er van zulk een prediking met de daad uitgaan! Wij vinden Luther niet slechts in bijzonder moeilijke tijden aan de ziekbedden. Ook in andere omstandigheden laat een van zijn vrienden ons in de tafelgesprekken met hem in de geest aan het ziekbed vertoeven. Daaruit vernemen wij:

"Wanneer Dr. M. Luther ergens bij een zieke kwam, die hij tijdens zijn ziekte bezocht, sprak hij zeer vriendelijk met hem, boog zich over hem heen, en vroeg eerst naar zijn ziekte: wat hem scheelde, hoe lang hij mankerende geweest was, welke geneesmiddelen men hem gegeven had. Daarna begon hij te informeren, of hij zich in deze ziekte ook geduldig gedragen had tegenover God.

Wanneer hij vernomen had, hoe de zieke zich gedragen had, en hoe hij jegens God gezind was, dat hij zijn ziekte geduldig ondergaan en verdragen wilde, omdat God hem die naar Zijn genadige en vaderlijke wil gezonden had, en dat hij deze bezoeking om zijn zonde wel verdiend had, en dat hij bereid was om gewillig te sterven, als het God behaagde, dan begon hij zulk een christelijk voornemen en verlangen hoog te loven als een werk van de Heilige Geest, die in hem werkte. En hij prees het als een grote weldaad van God, als iemand in dit leven ware kennis van God krijgt, en in Jezus Christus, onze enige Heiland, gelooft, en zijn wil aan de wil van God onderwerpt. Dan spoorde hij hem aan om in dit geloof met de hulp van de Heilige Geest bestendig te volharden, en hij verklaarde zich bereid om ijverig tot God voor de zieke te bidden.

Als dan de zieken Dr. Luther dankten en zeiden, dat zij het niet verdiend hadden, dat hij hen had bezocht, dan antwoordde de doctor gewoonlijk dat het zijn ambt en plicht was, en dat zij hem daarvoor geen dank verschuldigd waren. En hij troostte hen met te zeggen, dat zij moed moesten houden en niet vrezen, omdat God voor hen een genadig God en Vader was, waarvan Hij hun ter verzekering betrouwbare zegels en brieven gegeven had, namelijk Zijn Woord en Sacramenten. En opdat wij arme zondaren van de duivel en de hel verlost zouden worden, had de Zoon van God Zich vrijwillig in de dood begeven en ons met God verzoend."

Als een wijs zielzorger kende Luther ook het nauwe verband tussen de geestelijke en lichamelijke gesteldheid van de mensen, en hij was ervan overtuigd, dat menig lichamelijke ziekte haar oorzaak in een ziekelijke zielsgesteldheid heeft. Hij zegt tot een secretaris van de kanselarij, die hij te Torgau bezocht — de vrome, ijverige man lag ziek aan waterzucht — "dat hij zich aan de voorschriften van de dokters houden moet, opdat de zegen van God niet door zijn zorg en verdriet tegen gehouden werd. Want het is zoals men zegt: Moed verloren is al verloren; als het hart vrolijk is, dan is er voor het lichaam geen nood! En dat hij moest handelen naar de raad van de heilige Petrus, en zijn ziel aan de getrouwe Schepper aanbevelen." De zieken, met wie Luther in aanraking kwam, vereerden hem als hun "lieve vader in Christus." De macht van zijn met de Geest gezalfde persoonlijkheid, en zijn krachtig, gelovig gebed oefenden op hen een weldadige en heilzame invloed uit. Hoezeer het hem daarbij steeds om de hoofdzaak, om het zieleheil van de zieken te doen was, en met welk een liefde en ernst hij hen aan het enige nodige herinnerd heeft, vernemen wij telkens opnieuw. Zo zei hij aan het ziekbed van de weduwe Felicitas von Selmenitz: "Wij hebben veel te lang gewacht, wanneer wij pas in de hoogste nood Christus willen leren kennen. Hij is tot ons gekomen in de Doop, Hij is bij ons geweest, en Hij heeft voor ons zo mooi een brug gemaakt om daarover door de dood uit dit leven naar het toekomende leven te gaan. Dat moet u zeker geloven."

Wanneer wij de troostbrieven van Luther lezen, dan verbazen wij ons zowel over hun aantal en de uit de volheid van het geloof geputte aandachten, als over het liefdevol ingaan op de toestand van hen, aan wie zij gericht zijn.

Hoezeer komt ook het beeld van Luther als vriend tot zijn volle recht, wanneer wij ons in de troostbrieven aan zijn vrienden verdiepen. Deze willen in hem immers graag de trooster van Godswege hebben, en zij zagen zich in deze verwachting niet teleurgesteld.

"Het doet mij leed", zo schrijft hij aan zijn zieke vriend, kanselier ***Caspar Müller*** te Mansfeld, die hem om troost verzocht had, "dat u door God met nog meer ziekte overladen wordt. Maar als God het toch wil, dat u zo ziek bent, dan zal Zijn wil ongetwijfeld beter zijn dan die van ons allen, daar zelfs de allerbeste en zondeloze wil van Zijn lieve Zoon zich op gelijke wijze een hogere en de in goedheid alles overtreffende wil van Zijn lieve Vader onderwerpen moest. Moge Zijn wil ook door ons met vreugde en tenminste met geduld worden volbracht. Amen.

In het kort, er staat geschreven: 'Vreest niet. Ik heb de wereld overwonnen.' Wat moeten wij anders doen, dan de Overwinnaar van de wereld, van de duivel, van de zonde, van de dood, van het vlees, van de ziekten, en van elk kwaad, in ons lichaam verheerlijken en verdragen? Zijn juk is immers zacht, en Zijn last is licht. Maar ons juk en onze last, die Hij droeg voor ons, waren de duivel, ja, de toorn van God; daarvoor moge God ons bewaren ja, Hij heeft ons daarvan reeds verlost, en wij dragen in de plaats daarvan Zijn dierbaar juk en Zijn lichte last. Dat is nog te doen, die ruil aanvaarden wij met blijdschap. Het is een goede koopman en een genadige handelaar, die ons het leven verkoopt voor de dood, en de gerechtigheid in ruil voor de zonde, en ons in plaats daarvan voor korte tijd een paar ziekten als cijns oplegt, als een bewijs, dat Hij het goedkoper geeft en vriendelijker borgt dan de kwanselaars en handelaars op aarde dat doen. Welnu dan, de Heere Jezus Christus is de Man, en de eigenlijke Man, die in ons strijdt, in ons zegeviert, in ons triomfeert. Hij zal en moet dat wel zijn, en wij zijn het met Hem en in Hem. Het is niet anders, laat dan de poorten van de hel vrij woeden."

Het slot van dit gedeelte vormen de brieven, die Luther aan zijn zieke ouders geschreven heeft. Zij verschaffen ons een blik, zowel in het liefdevolle kinderhart van de zoon, als in het godvruchtig en op God vertrouwende gemoed van de degelijke luidjes. Hoe graag zou Luther persoonlijk aan hun ziekbed verschenen zijn, maar de tijdsomstandigheden lieten dat beslist niet toe. Reeds door de voor de aanspraak geplaatste apostolische groet wordt de inhoud van de brieven bepaald. Opmerkelijk is ook, hoe Luther de nadruk legt op de troost, die er ligt in het bezit van de vriendelijke Heiland, terwijl de rooms-katholieke werkheiligheid, Maria- en heiligenverering toch altijd weer de schrik voor een meedogenloze rechter voor ogen hebben. Zo moest wel, voordat zij door de donkere poort van de dood gingen, nog zeer helder het licht van het geloof in het heil, dat uit de blijde boodschap verkregen was, in het hart van de ouders vallen, waartoe de zoon, door de wonderlijke wegen van God, hun een leidsman mocht zijn.

De brief aan zijn vader put in het bijzonder troost uit de volheid van het Boek der Psalmen, terwijl in de brief aan zijn moeder de blijde boodschap van het Evangelie, en dan met name die van het woord van de Heere in Joh. 6: 33 gebracht wordt. En als om de ouders nog een bijzondere vreugde te bereiden, en in hun hart de herinnering aan het huiselijk geluk in het Zwarte Klooster op te wekken, waarvoor zij God zo menigmaal mochten danken, verzoekt de zoon zijn vader en zijn moeder met aandrang om bij hen te komen. Hij laat ten slotte en in het bijzonder zijn zieke moedertje een blik slaan in de kamer en in de kring van de kinderen, waar men de lieve grootmoeder in de voorbede en met groot verlangen gedenkt.

Aan zijn vader schrijft hij op 15 februari 1530. De brief luidt als volgt:

"Aan mijn lieve vader, Hans Luther, burger van Mansfeld in het dal, genade en vrede in Christus Jezus, onze Heere en Heiland. Amen. Lieve vader! Mijn broer Jakob heeft mij geschreven, dat u gevaarlijk ziek moet zijn. Omdat tegenwoordig de boosheid heerst, en bovendien overal in verband met de tijdsomstandigheden gevaar dreigt, begin ik over u in ongerustheid te verkeren. Want ofschoon God u tot nu toe een stevig en sterk lichaam gegeven en gelaten heeft, maakt toch in deze tijden uw hoge leeftijd mij ongerust, ook al zijn wij allen, daarvan afgedacht, geen uur zeker van ons leven, ook in de toekomst niet. Daarom, al zou ik zeer graag zelf lichamelijk tot u gekomen zijn, hebben toch mijn goede vrienden mij dat ontraden en uit het hoofd gepraat, en ook zelf ben ik tot het besluit gekomen, dat ik God niet mocht verzoeken en mij in gevaar begeven, want u weet hoe goed de heren en de boeren mij gezind zijn.

Maar het zou voor mij een grote vreugde zijn, als u wanneer dat mogelijk zou zijn, met moeder bij ons liet brengen, wat ook mijn Käthe met tranen begeert, evenals wij allen. Ik verwacht, dat wij u op het allerbeste zullen verzorgen. Daarom heb ik Cyriacus tot u gezonden, om na te gaan, of dit met het oog op uw ziekte mogelijk zou zijn. Want of u naar de wil van God in dit leven blijft gespaard of in het toekomende leven wordt opgenomen, dan zou ik toch (zoals mij dat past) van harte gaarne bij u zijn, en u naar het vierde gebod met mijn getrouwe dienst als uw kind tegenover God en u mijn dankbaarheid betonen.

Intussen bid ik de Vader, die u voor mij tot een vader geschapen en aan mij geschonken heeft, uit de grond van mijn hart, of Hij u naar Zijn grondeloze goedheid sterken en door Zijn Geest verlichten wil, opdat u met blijdschap en dankzegging de zalige leer van Zijn Zoon, onze Heere Jezus Christus, belijden mag, waartoe u ook al door Zijn genade uit de gruwelijke duisternis en dwalingen van voorheen geroepen en gekomen bent, en ik hoop, dat Zijn genade, die u tot die belijdenis gegeven is, en die Zijn werk in u begonnen is, dat ten einde toe, tot in het toekomende leven, en in de blijde toekomst van onze Heere Jezus Christus bewaren en volbrengen zal. Amen.

Want Hij heeft die leer en dat geloof reeds in u verzegeld en met merktekenen bevestigd, doordat u namelijk terwille van Zijn Naam veel laster, smaad, hoon, spot, verachting, haat, vijandschap en gevaar met ons allen verdragen hebt (Gal. 6: 17). Dat zijn echter de echte kentekenen, waarin wij onze Heere Christus gelijk en gelijkvormig moeten zijn, zoals de heilige Paulus zegt (Rom. 8: 19), opdat wij ook aan Zijn toekomstige heerlijkheid gelijk worden.

Laat dan uw hart in uw zwakheid moedig en opgewekt zijn, want wij hebben in dat leven bij God een beslist getrouwe Helper, Jezus Christus, die voor ons de dood met de zonden te niet gedaan heeft, en nu daarboven voor ons zit, en met alle engelen op ons neerziet en over ons waakt, zodat wij, wanneer wij moeten heengaan, niet bezorgd behoeven te zijn of bang, dat wij verzinken zullen, of te gronde gaan. Hij bezit zulk een grote macht over de dood en de zonde, dat zij ons niets doen kunnen. Ook is Hij zó van harte trouw en goed, dat hij ons nóch kan, nóch wil verlaten. Maar dit alleen, als wij dit zonder twijfel begeren.

Want Hij heeft het gesproken, beloofd en toegezegd. Hij zal en kan ons niet beliegen of bedriegen, daar is geen twijfel aan. 'Bidt', zegt Hij, 'en u zal gegeven worden, (Matt. 7: 7). En elders (Hand. 2: 21): 'Een iegelijk, die de Naam des Heeren zal aanroepen, die zal zalig worden.' En het gehele Boek der Psalmen is vol van zulke vertroostende beloften, in het bijzonder Psalm 91, en het is goed voor elke zieke om die vooral te lezen.

Dat wilde ik met u schriftelijk bespreken, omdat ik bezorgd ben over u vanwege uw ziekte (hoewel wij het uur niet weten), en omdat ik deel mag hebben aan uw geloof, strijd, troost en dankbaarheid jegens God voor Zijn heilig Woord, dat Hij ons zo rijkelijk, versterkend en genadig geschonken heeft.

Mocht het echter, als dat beter leven nog wat op zich laat wachten, Zijn goddelijke wil zijn, dat u samen met ons nog langer in dit droevig en onzalig jammerdal lijden en ellende zien en horen moet, of die met alle christenen moet helpen dragen en overwinnen, dan zal Hij

ook genade geven om dat alles gewillig en gehoorzaam te aanvaarden. Dit vervloekte leven is immers niets anders dan een waar jammerdal, waarin men hoe langer hoe meer zonde, slechtheid, plagen en ellende ziet en ervaart, die niet ophouden noch afnemen, voordat men ons in het graf legt. Maar daar moet dat alles ophouden en ons rustig in Christus laten slapen, totdat Hij wederkomt en ons weer opwekt in blijdschap. Amen.

Hiermee beveel ik u aan bij Hem, die u meer liefheeft dan ge uzelf, en u zulk een grote liefde bewezen heeft, dat Hij uw zonde op Zich genomen en met Zijn bloed betaald heeft, en u dat door het Evangelie heeft laten weten, en u door Zijn Geest het geloof daarin geschonken heeft, en alles zó zeker toebereid en verzegeld heeft, dat u in niets bezorgd behoeft te zijn en voor niets behoeft te vrezen, als u maar standvastig en getroost met uw hart bij Zijn Woord en bij het geloof blijft. Als dat gebeurt, laat Hem dan maar zorgen, Hij zal alles wel maken, ja, Hij heeft dat al op het allerbeste gedaan, meer dan wij het kunnen begrijpen. Hij, onze lieve Heere en Heiland, zij met en bij u, opdat wij (hetzij dat God het hier of daarboven geeft) elkaar met blijdschap mogen weerzien. Want wij geloven vast, zonder er aan te twijfelen, dat wij elkaar bij Christus zullen weerzien, want het afscheid van dit leven is voor het oog van God veel geringer dan wanneer ik uit Mansfeld van u naar hier, of gij van mij uit Wittenberg naar Mansfeld zou gaan. Dit is zeker waar, het gaat om een uurtje slapen, en daarna zal het anders worden.

Hoewel ik verwacht, dat uw herder en leraar u in deze dingen zijn trouwe dienst rijkelijk zal bewijzen, zodat u mijn gebabbel nauwelijks nodig hebt, kon ik toch niet nalaten om mijn lichamelijke afwezigheid, die mij (God weet het) van harte leed doet, te verontschuldigen.

Mijn Käthe, Hansje, Leentje, meui Lena, en het gehele gezin, groeten u en bidden aanhoudend voor u. Groet mijn lieve moeder en alle vrienden. De genade en de kracht van God zij en blijve eeuwig bij u. Amen.

Uw liefhebbende zoon Maarten Luther."

De predikant van Mansfelt, ***Michael Cülius,*** die ook getuige is geweest van het sterven van de reformator, las de zieke de brief voor.

Op de vraag van zijn zielzorger, of hij ook geloofde wat hij gehoord had, gaf de oude Luther ten antwoord: "Als ik het niet geloofde, dan zou ik een schurk zijn."

Vader Luther is op 29 mei 1530 gestorven.

De brief aan ***zijn moeder*** is van 20 mei 1531. Wij geven ook die onverkort weer:

"Aan de deugdzame vrouw Margaretha Luther, weduwe te Mansfelt, mijn hartelijk geliefde moeder: Genade en vrede in Christus Jezus, onze Heere en Heiland. Amen.

Mijn hartelijk geliefde moeder!

Ik heb de brief van mijn broer Jakob over uw ziekte ontvangen, en ik ben daarover van harte bedroefd, vooral omdat ik naar het lichaam niet bij u kan zijn, zoals ik dat wel graag zou willen. Maar toch verschijn ik met deze brief lichamelijk, ja, ik wil ook, evenals al de onzen, bij u in de geest aanwezig zijn. Hoewel ik verwacht, dat uw hart ook zonder dat allang en rijkelijk genoeg onderricht is, en u (Gode zij dank) Zijn vertroostend Woord wel in uw hart draagt, en daarbij ook goed van predikers en troosters voorzien zijt, zo wil ik toch ook het mijne doen, en naar mijn plicht mijzelf als uw kind en u als mijn moeder erkennen, omdat ons beider God en Schepper ons gemaakt en tegenover elkaar verplichtingen opgelegd heeft, waarmee ik dan tevens de menigte van uw vertroosters vermeerder.

In de eerste plaats, lieve moeder, weet u door uw genade nu wel, dat uw ziekte Zijn vaderlijke, genadige roede is, en dan wel een zachte roede, in vergelijking met die Hij voor de goddelozen, ja ook dikwijls voor Zijn eigen, lieve kinderen gebruikt, wanneer de één onthoofd, de ander verbrand, en een derde verdronken wordt, enzovoort, zodat wij allen

tezamen moeten uitroepen: 'Om Uwentwil worden wij de ganse dag gedood, wij zijn geacht als schapen ter slachting' (Ps. 44: 23, Rom. 8: 36).

Daarom moet zulk een ziekte u niet bedroeven of verontrusten, maar u moet die dankbaar aannemen, als door Zijn genade u toebeschikt, en in aanmerking nemen, ook al zou het op de dood en het sterven uitlopen, hoe licht dit lijden is in vergelijking met het lijden van Zijn eigen, lieve Zoon, onze Heere Jezus Christus, dat Hij niet voor Zichzelf, zoals wij, moest ondergaan, maar dat Hij voor ons en onze zonden geleden heeft.

In de tweede plaats weet u ook, lieve moeder, welke de eigenlijke hoofdzaak en grondslag van uw zaligheid is, waarop u uw troost moet bouwen in deze en in alle nood, namelijk de hoeksteen Jezus Christus (Jes. 28: 16, Rom. 9: 33, 1 Petr. 2: 6), die niet wankelen noch bezwijken zal, en die ons ook niet kan laten verzinken of ten onder gaan. Want Hij is de Heiland, en heet de Heiland van alle arme zondaars (1 Tim. 4: 4) en van allen, die in nood en dood verkeren en zich op Hem verlaten en Zijn Naam aanroepen. Hij zegt: 'Vreest niet, Ik heb de wereld overwonnen.' Als Hij de wereld overwonnen heeft, dan heeft Hij toch zeker ook de overste van de wereld met al zijn macht overwonnen. Maar waarin bestaat zijn macht anders dan in de dood, waardoor hij ons aan zich onderworpen heeft, en om der zonden wil gevangen hield? Maar nu de dood en de zonde overwonnen is, kunnen wij blij en getroost het liefelijk woord vernemen: 'Vreest niet, Ik heb de wereld overwonnen.'

Wij moeten er immers niet aan twijfelen, of dit wel zeker waar is, en dat niet alleen, maar ons wordt ook bevolen, dat wij die troost met blijdschap en met alle dankzegging moeten aannemen. En wie zich met dit woord niet wil laten troosten, die doet de dierbare Trooster onrecht en de grootste schande aan, alsof het niet waar zou zijn, dat Hij de wereld overwonnen heeft, waardoor wij de overwonnen duivel, zonde en dood, weer tot tirannen over onszelf en tegen de dierbare Heiland maken, waarvoor God ons moge behoeden.

Daarom mogen wij ons nu met alle zekerheid en blijdschap verheugen, en wanneer ons enige gedachte aan zonde of dood wil verschrikken, dan mogen wij ons hart daartegen verheffen en zeggen: Mijn lieve ziel, wat doet ge? Lieve dood, lieve zonde, wat maakt ge u druk en waarom verschrikt u mij? Weet u niet, dat u overwonnen bent en dat gij, o dood, geheel dood zijt? Kent u niet Iemand, die van u zegt: Ik heb de wereld overwonnen? Het betaamt mij niet om naar uw schrik aanjagend woord te horen, en dat aan te nemen, maar wel naar het vertroostend woord van mijn Heiland: 'Vreest niet, Ik heb de wereld overwonnen.'

Hij is de Overwinnaar, de ware Held, die mij daarin deelgenoot maakt van Zijn overwinning en mij die toe-eigent: 'Vreest niet!' Daar blijf ik bij, aan dat woord en aan die troost houd ik mij, daarbij blijf ik zowel hier, als wanneer ik heenga, want Hij beliegt mij niet. Uw vals schrikbeeld zou mij graag bedriegen en met leugenachtige gedachten van deze Overwinnaar en Heiland losscheuren. Het is immers alles gelogen, even zo waar als het is, dat Hij u heeft overwonnen, en ons bevolen heeft om welgemoed te zijn.

Zo roemt ook de heilige Paulus, de verschrikkingen van de dood trotserend (1 Cor. 15: 55): 'De dood is verslonden in de overwinning. Dood, waar is uw overwinning. Hel, waar is uw prikkel?' Verschrikken en bang maken kunt ge, evenals een houten beeld van de dood, maar u hebt geen macht om te doden, want uw overwinning, uw prikkel en uw kracht zijn in de overwinning van Christus verslonden. U kunt uw tanden laten zien, maar u kunt ons daarmee niet verslinden. Want God heeft ons de overwinning over u gegeven door Jezus Christus, onze Heere, aan Wie lof en dank zij gebracht. Amen. Laat uw hart, lieve moeder, zich met deze woorden en gedachten bezig houden, en met niets anders, en wees er vooral dankbaar voor, dat God u tot de kennis hiervan gebracht heeft, en u niet heeft laten zitten in de dwaling van het pausdom, die men ons geleerd heeft, namelijk om op ons eigen werk en de heiligheid van de monniken te bouwen, en deze enige Troost, onze Heiland, niet voor een Trooster, maar voor een meedogenloze rechter en tiran te houden, zodat wij van Hem tot Maria en de heiligen de toevlucht moesten nemen, en van Hem geen genade of troost konden verwachten.

Maar nu weten wij door de grondeloze genade en barmhartigheid van onze hemelse Vader wel anders, namelijk dat Jezus Christus onze Middelaar (1 Tim. 2: 5) en de Troon der Genade is (Rom. 3: 25), en onze Bisschop in de hemel voor het aangezicht van God, die dagelijks onze Plaatsvervanger is, en de Verzoener voor allen als zij slechts in Hem geloven en Hem aanroepen (Hebr. 4: 15; 7: 25), en dat Hij geen meedogenloze Rechter is, behalve voor hen, die niet in Hem geloven en Zijn troost en genade niet willen aannemen. Hij is niet de Man, die ons aanklaagt en bedreigt, maar die ons verzoent en onze plaats inneemt met Zijn eigen dood en bloed, dat voor ons vergoten is, opdat wij voor Hem niet vrezen, maar in volle verzekerdheid tot Hem gaan en Hem noemen; 'dierbare Heiland, Gij liefelijke Vertrooster, Gij trouwe Bisschop van onze zielen' (1 Tim. 4: 10; 1 Petr. 2: 25). Tot deze kennis (zeg ik) heeft God u genadig geroepen, u bezit daarvan het zegel en de brieven, namelijk het Evangelie, de Doop en het Sacrament, zodat u hoort prediken, dat geen gevaar of nood u deren zal. Wees slechts welgemoed en dank God met blijdschap voor die grote genade. Want Hij, die in u een goed werk begonnen is, zal het ook genadig volenden. Wij kunnen immers in deze dingen onszelf niet helpen, wij kunnen het met onze werken van de zonden, de dood en de duivel niet winnen. Daarom is er in onze plaats en ten behoeve van ons een Ander, die het beter kan, en ons deelgenoten van Zijn overwinning maakt, en ons beveelt, dat wij dit als waar aannemen, en er niet aan twijfelen moeten, wanneer Hij zegt: 'Vreest niet, Ik heb de wereld overwonnen', en nog eens weer: 'Ik leef, en gij zult leven, en niemand zal uw blijdschap van u wegnemen' (Joh. 16: 22; Joh. 14: 19).

De Vader en God van alle vertroosting schenke u door Zijn heilig Woord en door Zijn Heilige Geest een vast, blijmoedig en dankbaar geloof, opdat u deze en elke nood zalig overwinnen moogt, en eindelijk moogt smaken en ervaren, dat het de Waarheid is, die het Zelf zegt: 'Vreest niet, Ik heb de wereld overwonnen.' Hiermee beveel ik uw lichaam en ziel aan in Zijn barmhartigheid. Amen.

Al onze kinderen bidden voor u, en ook mijn Käthe. Sommigen schreien, anderen zeggen onder het eten: 'Grootmoeder is hard ziek.' De genade van God zij met ons allen. Amen.

Uw liefhebbende zoon, Maarten Luther."

Op 30 juni 1531 werd de zieke uit haar lijden verlost.

De zieldrager van de aangevochtenen

Deze Luther, die alle voorwaarden voor de zielzorg aan zieken in zich verenigde, was ook als geen ander een geroepene om aangevochtenen op te richten. Zelf in het vuur van vreselijke aanvechtingen gelouterd, en als iemand, die de troost van het Woord van God en de kracht van het gebed in zijn eigen hart ervaren heeft, kon hij op 2 augustus 1527 aan Melanchton schrijven: "Ik hoop, dat mijn zielestrijd ook anderen ten goede komt." Zijn wens is voor ontelbare aangevochtenen in vervulling gegaan.

Iemand, die aan deze zielzorger veel te danken had, Hieronymus Weller, heeft van hem kunnen zeggen, dat men de indruk kreeg, alsof Luther in het hart van de aangevochtenen en bedroefden kon kijken, en zo de gebroken en gewonde harten heelde.

Daarom kon de reformator aan de aangevochten Spalatinus op 21 augustus 1544 schrijven: "Denk maar, dat ik de heilige Petrus ben die u de hand reikt en zegt: 'In de Naam van Jezus Christus, sta op en wandel.' Christus spreekt door mij en beveelt u, dat u uw broeder geloven moet." Een edele zelfbewustheid, de man waardig, die het pad van de ootmoed nooit verlaten heeft, en die eens van zichzelf beleden heeft, dat er geen kwaad was, dat zijn zonden niet verdiend hadden.

Luther heeft de aangevochtenen niet slechts telkens weer getroost door hun te vertellen, hoe hij zelf eveneens in dit "hospitaal ziek gelegen" had, maar hij heeft ook van de bijzondere zwakke uren van zijn leven geen geheim gemaakt. Deze oprechtheid kon niet anders dan een diepe indruk maken. Wanneer men zijn hart na zijn dood uit zijn lichaam

zou snijden, zo zegt hij eens, dan zou men tot de ontdekking komen, dat het heel klein was, "als door een zeer angstige gedachten weggekwijnd." "Maar", zo troost hij zichzelf, "een zwak geloof is ook een geloof, want God spreekt: 'Mijn genade is u genoeg', want als ik zwak ben, dan ben ik machtig."

Deze vertroosting komt steeds weer terug: "Ook kleingelovigen zijn lidmaten van Christus en erfgenamen van zijn eeuwig Rijk. Anders zou de Heere Christus niet tot Petrus gezegd hebben: 'Versterk uw broeders.' Als de zwakken in het geloof verwerpelijk waren, waar zouden dan de apostelen zelf gebleven zijn? Toch moeten wij niet altijd kleingelovig blijven, maar evenals de apostelen ernstig bidden: 'Heere, versterk ons in het geloof." Juist wanneer de mens op de laagste trede van de ellende terecht gekomen is, en zich voor de meest verworpen zondaar houden moet, dan is hij de hulp van God waardig, omdat hij daarvoor ontvankelijk is.

Zo schrijft Luther in 1516 aan de Augustijner monnik ***George Spenlein*** te Memmingen: "Leer de lof van Christus zingen, en twijfelend aan uzelf zeggen: 'Gij, Heere Jezus, zijt mijn gerechtigheid, maar ik ben uw zonde; Gij hebt op U genomen wat het mijne was, en mij geschonken wat ik niet was.' Neem u slechts hiervoor in acht, dat u niet zulk een reinheid nastreeft, waardoor u voor uzelf geen zondaar meer schijnen of in het geheel geen zondaar meer zijn wilt. Want Christus woont alleen bij zondaars."
"Zulke aanvechtingen zijn voor ons niet alleen nodig, maar ook goed en nuttig, anders zouden wij rustig voortgaan, zonder enige godsvrucht, en Hem niet aanroepen om hulp. Want wie gezond en vrolijk is, die heeft geen dokter of trooster nodig; dan zou de duivel ons ook gemakkelijk kunnen bedriegen. Verder dient de aanvechting er ook toe, dat wij godvruchtig leven, voorzichtig wandelen, zonder ophouden bidden, in de genade en de kennis van Christus toenemen, en de kracht van het Woord leren verstaan. En al zijn wij dan tevens nog zwak, zo is toch de kracht van onze Heere Jezus Christus in onze zwakheid machtig (2 Cor. 12: 9)."

Met de onverschrokken moed van het geloof noemt Luther het lichaams- en zielelijden van vorst ***Joachim von Anhalt*** zonder meer *een goed.* Hij schrijft hem op 23 juni 1534: "Het moet toch zeker geen klein of gering *goed* betekenen, dat de koorts en de aanvechting uw vorstelijke genade nog niet verlaten hebben."

Luther schreef hem vijf troostbrieven. Hij raad hem bijvoorbeeld aan om uit Gods woord krachtige troost te putten. Ook spoort hij de vorst aan tot het nemen van een of ander vermaak, opdat de zwaarmoedigheid daardoor verdreven wordt. Bijvoorbeeld, "dikwijls te gaan rijden en te jagen en goed gezelschap bij te wonen. Want eenzaamheid is voor zwaarmoedige mensen louter vergif. Ik denk, waarlijk dat uw Vorstelijke Genade te verlegen is om zich vrolijk te tonen alsof dat zonde zou zijn. Zo is het bij mij ook dikwijls geweest en het gebeurt soms nog. Zeker, vreugde in zonde te smaken is van de duivel. Maar vreugde met goede, vrome mensen te hebben, in godsvrucht, tucht en eer, hoewel er al eens een woordje, een ditje of datje teveel is, dat behaagt God."

Aan een ander zwaarmoedig man adviseert Luther zich met muziek die hem aansprak, de droefgeestige gedachten te verjagen.

Hij schrijft aan ***Hieronymus Weller*** in 1530 vanuit de Coburg: "Beste Hieronymus, u moet blij zijn met de aanvechting van de duivel, omdat zij er een stellig bewijs van is, dat u een genadige en barmhartige God hebt. Deze aanvechting hebt u meer nodig dan spijs en drank."

Tot zijn vriend ***Schlaginhauffen,*** die eveneens aangevochten werd, zegt hij: "Geloof mij, wanneer u niet zo goed in de gunst stond bij God de Vader, dan zou u van die verzoeking en aanvechting geen last hebben."

De aanvechtingen zijn dus helemaal niet tekenen van de toorn van God, maar veeleer andersom bewijzen van Zijn liefde.

God kastijdt Zijn kinderen om hun liefde en vertrouwen op de proef te stellen: "Een vader tuchtigt zo nu en dan zijn kind, en behandelt het streng, berispt en straft het, maar de toorn van de vader is spoedig voorbij, en hij geeft het daarna weer een appel of een peer, ontneemt hem die ook wel eens weer, omdat hij wil zien, of het kind hem als zijn vader liefheeft, en of het van hem het goede verwacht. Hij speelt ermee en neemt het kind wat af en geeft het weer terug, en zo wil hij het kind aan zich wennen, opdat het een kinderlijk vertrouwen in zijn vader mag krijgen. Zo handelt God ook met ons. Hij ontneemt ons dikwijls have en goed, gezondheid, en hen, die wij het meest liefhebben, opdat wij, wanneer wij in honger, armoede, ziekte, droefheid en smart verkeren, tot Hem gaan en Hem bidden en smeken. Want Hij schikt ons de verzoeking niet toe als een vijand, als onze beul of gevangenenbewaarder, maar als een liefhebbend Vader! Hij wil dat u roept en klopt, en tot Hem zegt: Geef, lieve Vader! en dat u dit begeert met een hartelijk en smachtend verlangen. Zo is het mogelijk, dat God goed met ons omgaat, zodat wij ons in gebrek en overvloed op de juiste wijze tegenover Hem weten te gedragen, en zo moet Hij ons als een ware Vader naar Zijn hand richten en gewennen."

Ja, het allerbeste, Christus, vindt men alleen op de weg van de aanvechting: "Laat een ieder, die een rechtschapen christen wil zijn, bedenken, dat Hij Christus zonder aanvechtingen niet kan leren kennen."

Luther kan eveneens uit ervaring spreken, wanneer hij de aangevochtenen raad geeft en hun de wapenen noemt, waarmee men overwinnaar blijft in de strijd: "Wie door droefheid, vertwijfeling en ander harteleed geplaagd wordt en een worm in zijn geweten heeft, die moet zich in de eerste plaats houden aan de troost van het Woord van God, en dan eten en drinken en het gezelschap en het gesprek van godzalige en christelijke mensen zoeken, dan zal het beter met hem worden. Luther was niet een van die overgeestelijken, die het natuurlijke verachten. Nuchter en praktisch zegt hij, dat de juiste verzorging van het lichaam soms al verbetering brengt, en eens vertelt hij van de zuster van een bisschop, die met de raad van haar broer, dat zij eerst voor haar zwakke maag moest zorgen, de beste ervaringen heeft opgedaan.
Dikwijls heeft Luther ook de droevige stemmingen uit zijn ziel weg gezongen. Zo op zijn reis naar Worms. Hoe opgewekt hij ook in het diepst van zijn hart geweest mag zijn, toch zal hem de gedachte aan wat komen zou, zwaar op het hart gewogen hebben. Maar zie, in de herberg te Frankfurt, toen het reisdoel niet ver meer was, speelde hij tot verbazing van zijn vijanden, die immers overal op hem loerden, op de luit en zong moedig een loflied voor zijn God. Welk een verkwikking de muziek schenkt in bange dagen, dat heeft hij later meermalen dankbaar erkend.

Voor alles geeft Luther aan de aangevochtenen de raad om het alléén-zijn te mijden: "Wie door droefgeestigheid geplaagd wordt, moet ten zeerste op zijn hoede zijn en ervoor zorgen, dat hij niet alleen is. Want God heeft in de kerk een gemeenschap geschapen en de broederschap bevolen, dat haar leden bij elkaar moeten blijven, zoals de Schrift zegt: 'Wee hem, die alléén is, want als hij valt, dan is er geen, die hem overeind helpt.' Wanneer ik droevig en zwaarmoedig gestemd ben, dan ontvlucht ik de eenzaamheid, ik begeef mij onder de mensen en praat wat met hen."

Zoals voor hem daarbij de geringste niet te gering is, zo ziet hij ook in de armste zijn broeder en medeverloste, voor wiens ziel hij zich verantwoordelijk voelt. Voor de Slotkerk ontmoet hij eens een armoedig geklede *boerenknecht,* die over zijn aanvechtingen klaagt. Luther troost de arme man en zegt tot hem, dat hij in de hand van Jezus is, en hij geeft hem de raad: "Luister slechts naar het Woord van God, bid vurig, geloof, doe getrouw uw werk, en wees niet te veel alleen, dan zal God u zeker van de duivel verlossen en staande houden."

Een andere keer is het een ***smidsknecht,*** die door de satan opgejaagd en bang gemaakt wordt met de bedreiging: "Als je in het huis van je meester wilt gaan, dan zal ik je de nek breken."
Luther houdt zich "in het bijzijn van andere geleerden en betrouwbare mensen" een paar uur met de ongelukkige man bezig, om dan liefdevol en ernstig tot hem te zeggen: "Vrees God, luister ijverig naar het Woord van God, en ga heen naar het huis van uw heer en verricht de arbeid, waartoe u geroepen zijt, en wanneer satan terugkomt, zeg dan tot hem: 'Ik wil niet u gehoorzamen, maar mijn God, die mij tot dit beroep en handwerk geroepen heeft. Ik wil mijn beroep uitoefenen, ook al kwam er een engel uit de hemel, die het anders zou zeggen'."

Maar voor de zwaarste aanvechting, en daarop legt Luther sterk de nadruk, is zulk een raad niet genoeg. En wat is dan wel de zwaarste aanvechting? Luther onderscheidt tweeërlei aanvechtingen: de lichamelijke en de geestelijke. Onder de laatste is de aanvechting van het geloof de allergrootste en zwaarste, want het geloof moet al die andere aanvechtingen overwinnen. Als dat nu bezwijkt, dan moeten alle andere aanvechtingen de mens wel overvallen. Maar de hoogste, grootste en zwaarste aanvechting van de duivel is deze, dat hij zegt: 'God is een vijand van zondaren, gij nu zijt een zondaar, en daarom is God uw vijand'."

Telkens weer spreekt Luther over deze zwaarste aanvechting, waarin hij heel die list van de duivel herkent, die de mens te gronde wil richten. Daartegen helpen slechts het Woord van God, het gebed en de wonderbare Held. "Wij hebben het profetische Woord, dat zeer vast is. Als men deze zekerheid bezit, dan is dat de overwinning over de duivel. Maar wanneer men niet zeker is van de leer, dan is het niet gemakkelijk om met de duivel te redetwisten." "Het is een leugen, dat God de vijand van zondaren is, want Christus zegt onomwonden en duidelijk op bevel van de Vader: 'Ik ben gekomen om de zondaren zalig te maken' " (Matt. 9: 13).

Hoe versterkend is deze duidelijkheid en beslistheid, waarmee Luther heenwijst naar de genadige God, die Zich in Jezus Christus geopenbaard heeft. Dit is brood voor de zielen, waarvan de vervangingsmiddelen van de dwepers en van de oude en moderne "Godzoekers" zo erbarmelijk verschillen. Dit Evangelie sterkt ons in de hitte van de aanvechting: "Bij de grote hitte worden de mensen ook des nachts verhit en krachteloos. Maar wanneer het morgenrood begint te dagen, dan worden de frisse en zachte koeltjes opgewekt, en de dauwwolken koelen, al druppelend, met hun druppels de hitte af en verfrissen opnieuw het aardrijk. Zoals dus de verhitte en dorstige lichamen, wanneer zij iets kouds drinken, weer verkwikt worden en daardoor hun verloren frisheid weer terugkrijgen, zo wordt ook het aardrijk weer verkwikt, en de verwelkte bloempjes worden, wanneer zij de morgendauw indrinken ook weer verfrist, zij ontvangen tevens nieuwe kracht en richten zich weer op. Wat is nu de hitte in de mens? Niets anders dan dat hij zich zijn zonden, de toorn van God en de eeuwige straf bewust wordt. Want wanneer deze dingen een mens in beslag nemen, dan bedroeven en verstikken zij de geest volkomen. In zulke smarten, angsten en gevaren kan niets anders de krachteloze en verstorven harten tot nieuw leven wekken en oprichten dan alleen de onderwijzing van het Evangelie, dat ons leert, dat Christus onze zonden op zich genomen, daarvoor genoegdoening gegeven, en door Zijn dood voor ons de toegang tot het eeuwige leven ontsloten heeft. Maar wanneer zulke bedroefde en aangevochten harten dit troostwoord horen, dan putten zij daaruit voor zichzelf de troost en ook de hoop op de vergeving van hun zonden, en zo krijgen zij, evenals de verwelkte en bijna verdorde bloempjes, hun vroegere kracht en sterkte weer terug. Dit is een eigenschap van de genade van het Evangelie."

Dat in deze zware aanvechting van de oude, boze vijand de zwakke mens niet geheel en al ten onder gaat, is een wonder van de zegevierende Held, die het geloof in ons werkt: "Zulk een geweldige geest als de duivel is, moeten wij arme, zwakke mensen weerstaan, zodat wij tegen hem moeten strijden en over hem zegevieren. Dat is waarlijk een wonderlijke

overwinning. Het is hetzelfde, alsof iemand een grote vuurgloed en brand met een lepel vol water, of met een druppeltje water, zou moeten blussen, en alsof een arm schaapje vele verscheurende wolven en grimmige leeuwen zou moeten verjagen. Want één enkele duivel is sterker en slimmer dan alle mensen, want hij kent ons van buiten en van binnen, en met hem vergeleken zijn wij schoolkinderen, die het a.b.c. nog moeten leren, zwakke en arme zondaren, zoals wij dat door de ervaring te weten komen. Daarom zijn het de werken van God, dat wij arme mensen in onze zwakheid met Christus meer uitrichten dan alle keizers, koningen, pausen, vorsten, juristen en doctoren. Want in de grootste en hoogste dwaasheid zijn wij wijzer dan allen, in de grootste zwakheid de sterksten, in de grootste ongerechtigheid de allerheiligste, en in de toorn de meest beminden en geliefden. Daarom gaat deze overwinning elk begrip van het menselijk verstand ver te boven, en toch wordt zij door het geloof met gesloten ogen begrepen en verstaan. En als God ons niet de lieve, heilige engelen tot beschermers en een achterhoede gegeven had, die zich als een wagenburg rondom ons legeren, dan zou het spoedig met ons gedaan zijn. Als God ons niet bewaakt en ons als een muur rondom ons beschut, dan heeft de satan ons spoedig ten val gebracht en verslonden. Daarom hangt deze overwinning alleen af van het geloof, waardoor wij steeds godvruchtig leven, op onze hoede zijn, en God ernstig aanroepen. Want het betreft hier geen scherts, maar het geldt uw eer en goed, lichaam en ziel. Daarom: als u een zondaar bent (zoals wij dat allen zonder ophouden zijn), geloof, dan wordt u rechtvaardig. Bent u zwak? Geloof, dan wordt u sterk. Bent u dwaas? Geloof, dan wordt u wijs."

Welk een taal! *Een vaste burcht is onze God!*

Wie evenals Luther zich uit het donkere dal van de zielenood op de vleugels van het geloof naar de top van de triomf omhoog geworsteld heeft, wie evenals hij zulk een innig medegevoel in het hart draagt, die is voor zielzorger uitnemend geschikt. Zoals alle herderlijke brieven van Luther blijk geven van een liefdevol ingaan op het afzonderlijke geval, zo doen dat ook die aan de aangevochtenen. Zij hebben niet slechts aan hen, die ze ontvingen, hun liefdedienst bewezen, maar zij zijn ook in de eeuwen van de Evangelische geschiedenis voor velen een rijke zegen geweest. Wij geven enkele proeven van zulke brieven. Een vraag, die in die tijd de gemoederen veel bezig hield en beangstigde, was de vraag van de goddelijke voorverordinering of predestinatie. Ben ik volgens het raadsbesluit van God voorbeschikt tot de zaligheid of tot de verdoemenis?
De zuster van Hieronymus Weller, de vrome ***Barbara Liszkirchen***, tobde zich af met deze vraag. Haar broer besprak haar geval met Luther, en deze gaf de aangevochten vrouw een getrouwe raad. "Ik ken", zo schrijft hij, "deze ziekte heel goed, en ik heb ermee tot nabij de eeuwige dood in het hospitaal gelegen." Hoewel het mondeling gemakkelijker zou gaan, wil hij haar nu toch wel schriftelijk meedelen, hoe God hem tot nu toe in deze aanvechting geholpen heeft. Hij geeft haar deze raad: ten eerste te bedenken, dat zulke gedachten om de hoogte van de majesteit van God te doorvorsen, van de duivel komen en niet van God. Ten andere: wanneer zulke gedachten opkomen en het hart beangstigen, dan moet men alle zorg op de Heere werpen. Ten derde: men moet de volharding van satan weerstaan met de volharding, waarmee men de vijand, met verwijzing naar het gebod van God, afwijst. Ten vierde: men moet zich steeds Jezus voor ogen stellen. In Hem wordt ons de liefde geopenbaard van God, die als "een genadig God zó voor ons gezorgd heeft, dat Hij Zijn geliefde Zoon voor ons overgegeven heeft. Hieruit, hieruit, zeg ik, leert men de voorbeschikking recht kennen, en uit niets anders. Dan zal blijken, dat u in Christus gelooft. Gelooft ge, dan zijt u geroepen; zijt u geroepen, dan zijt u ook zeker uitverkoren. Laat u deze spiegel, deze troon der genade, niet uit de ogen van uw hart wegrukken, maar wanneer zulke gedachten opkomen en bijten als vurige slangen, let dan vooral niet op die gedachten en op die slangen, maar wend steeds uw ogen daarvan af, en zie op de koperen slang, dat is Christus, die voor ons overgegeven is. Dan zal het, zo God het wil, beter worden."

De broers en zusters Weller waren allen, naar het schijnt, zwaarmoedig van aard. Aan ***Matthias Weller*** schrijft Luther op 7 oktober 1534 een brief, waarin hij hem aanspoort, om met behulp van de gave der muziek, die God hem verleend heeft, de vijand de baas te worden. "Daarom, wanneer u verkeert in een droevige stemming, die de overhand wil nemen, zeg dan: Kom op, ik moet voor onze Heere Christus maar eens een lied spelen op het orgel, want de Schrift leert mij, dat Hij graag vrolijk gezang en snarenspel hoort. Grijp opgewekt naar de claves147 en zing daarbij, totdat die gedachten verdwijnen, zoals ook David en Eliza dat deden. Als de duivel weer terugkomt en u zorgelijke en droevige gedachten ingeeft, verweer u dan krachtig en zeg: Ga weg, duivel, ik moet nu zingen en spelen voor mijn Heere Christus. Op die manier moet ge u waarlijk tegen hem leren verzetten, en niet toestaan, dat hij u zijn gedachten ingeeft. Want als u er één binnenlaat en daarnaar luistert, dan jaagt hij er nog wel tien gedachten achterna, totdat hij u overmant. Daarom is er niets beter, dan hem terstond bij de eerste gedachte op zijn snuit te slaan. Zoals die man deed, toen zijn vrouw begon te zaniken en te bijten, haalde hij zijn fluit uit zijn gordel te voorschijn en floot een opgewekt wijsje, wat zij tenslotte zó moe werd, dat zij hem met rust liet. Grijp gij ook zo naar het orgel, of breng wat goede vrienden bijeen om voor hen te zingen, en hem zo te leren bespotten."

Aan een zekere heer ***Jonas van Stockhausen,*** die door de aanvechting van levensmoeheid werd geplaagd, houdt Luther de plicht van gehoorzaamheid aan het gebod van God voor, en hij stelt hem het voorbeeld voor ogen van de mannen Gods, die, met dezelfde aanvechting bezocht, niet van het pad van hun plicht afgeweken zijn. Hij schrijft aan hem: "In de eerste plaats weet ge, dan men aan het gebod van God zal en moet gehoorzamen, en dat men zich zorgvuldig moet hoeden voor ongehoorzaamheid aan Zijn wil. Omdat u er dan zeker van bent en begrijpen moet, dat God u het leven geeft, en uw dood nog niet wil, daarom moeten uw gedachten wijken voor de wil van God, en moet u Hem vrijwillig gehoorzaam zijn en er niet aan twijfelen, dat zulke gedachten, ongehoorzaam als ze zijn aan de wil van God, door de duivel met geweld in uw hart geschoten en binnen gedrongen zijn. Daarom moet u die krachtig tegenstaan, en ze van uw kant verdragen of uitrukken. Voor onze Heere Christus was het leven ook zuur en bitter, en toch wilde Hij niet sterven, zonder dat Zijn Vader het wilde. Hij ontvluchtte de dood en hield vast aan het leven, zoveel Hij kon en zei: 'Mijn ure is nog niet gekomen.' En Elia, Jona en meer profeten riepen en schreeuwden om de dood vanwege hun grote smart en levensmoeheid, en vervloekten bovendien hun geboortedag en hun leven. Toch moesten zij leven en die levensmoeheid, of ze konden of niet, dragen, totdat hun ure kwam. En als het u dan moeilijk en zwaar valt, denk dan maar, dat u een gevangene bent, gebonden met ketenen, waaruit ge u loswerken en ontwringen moet, totdat het zweet u uitbreekt. Want de pijlen van de duivel laten zich, als ze zo diep binnen gedrongen zijn, niet met een lach en niet zonder moeite uittrekken, maar men moet ze met kracht uitrukken."
Maar dit was voor hem niet genoeg.

Op dezelfde dag zendt de onvermoeide zielzorger aan de vrouw van de aangevochtene schriftelijke raadgevingen, waarvan de voortreffelijkheid in dergelijke gevallen reeds dikwijls gebleken is. "Let er vooral op", zo schrijft hij, "dat u uw man geen ogenblik alleen laat, en dat hij niets bij zich heeft, waarmee hij zich kwaad kan doen. Eenzaamheid is alleen maar vergif voor hem, daarom drijft de duivel hem daarheen." Verder raadt hij haar aan, om haar man door het vertellen van nieuwtjes en terstond daarna met vertroostende uitspraken van de Schrift op andere gedachten te brengen. "Wat u ook doet, laat het niet eenzaam of stil om hem heen zijn, opdat hij niet in gedachten verzinkt. Het hindert niet, als hij daarom boos wordt." Overigens is dit de hoofdzaak: "Christus, die dit harteleed u aandoet, zal u helpen. Houd steeds vol, u bent Zijn oogappel, wie die aanraakt, die raakt Hemzelf aan. Amen."

Uit het jaar 1534 bezitten wij een geschrift van Luther, dat de voornaamste vertroostende gedachten weergeeft, die in de brieven verspreid liggen. Het heet *"Vertroostend onderricht, hoe men, bij lichamelijke zwakheid, moedeloosheid en andere aanvechtingen van de duivel*

tegengaan en weerstaan kan", en het bevat de troostwoorden, die Luther gesproken heeft aan het ziek- en sterfbed van de magister ***Johannes Bernhardt,*** die op 6 februari 1534 te Wittenberg gestorven is. Het opschrijven daarvan hebben wij te danken aan Veit Dietrich, die blijkbaar Luther bij zijn bezoeken aan de zieke vergezeld heeft. Wij geven enige dingen uit dit omvangrijke geschrift weer. Het bezorgde de zieke een zware aanvechting, dat het in weerwil van zijn gebed en dat van andere mensen, dagelijks erger met hem werd, zodat hij "moest vrezen, dat er voor hem bij God geen genade was."
Dan troost Luther hem: "Mijn lieve broeder, als wij christenen willen zijn, dan moeten wij eraan wennen, dat de duivel ons altijd op een plaats lastig valt, die reeds pijn doet, en dat hij ons gewoonlijk aangrijpt waar wij het zwakst zijn. Dan moet ge u goed bezinnen op het Woord van God, dat Christus beloofd heeft, dat Hij ons zeker wil verhoren. Maar wij moeten er ons zorgvuldig voor wachten, dat wij tijd, plaats en persoon willen aanwijzen, wanneer, door wie en hoe Hij ons verhoren en helpen zal Mijn lieve broeder, leer verstaan, dat u nu in een school bent, waarin u de les van het geloof moet leren, niet bespiegelend uit de boeken, zoals tot nu toe, maar in de praktijk en zijn uitwerking

Het is een aanvechting, waaraan niet alleen gij blootstaat, maar ook ik en andere christenen moeten haar bijna dagelijks ondergaan Als wij zulk een aanvechting en zulke zwaarmoedige gedachten niet zouden gevoelen, dan zouden wij nooit weten of ervaren wat Christus voor ons betekent. Ik ben een christen en ik geloof in Christus. Deze schat bezit ik, al zal dat de duivel wat tegenstaan. Daarom zal ik mij met deze schat meer vertroosten, dan mijn ziekte en ellende mij zullen verschrikken Nu is het echter niet mogelijk om deze kunst spoedig machtig te worden, maar het is ermee zoals men zegt: men moet er een beetje op studeren, ja, veel en lang op studeren, men moet er lang voor leren. Het geloof moet niet gegrond zijn op wat men ondervindt of gevoelt, maar op wat men niet voelt, en zoals Paulus het noemt 'de dingen die wij niet zien.' Wanneer alles wat u troosten moet u ontnomen is, de ziekte toeneemt, de hulp uitblijft, en het erger wordt naarmate u meer bidt, zeg dan: 'Toch geloof ik in Christus, ik ben immers gedoopt, ik heb een welgevallen in het Evangelie, ik ben niet afkerig van de heilige Sacramenten, ik ben ook niet afkerig van Christus, maar ik houd Hem voor de enige Zaligmaker.'

Wanneer u zo in dat geloof volhardt, dan zal de duivel niets tegen u kunnen inbrengen. Maar u moet er wel steeds aan denken, dat al zijn gedachten erop gericht zijn, hoe hij u uit de sterke vesting, die het "geloof in Christus" heet, zal kunnen verdrijven. Daarom moet men zich vastklemmen aan deze troost, dat God ons niet zal verlaten, want het onderpand, dat Hij ons gegeven heeft, is daartoe te kostbaar en te groot. Hij zal het zeker niet buiten beschouwing laten. Naast deze troost moet men ook in aanmerking nemen, dat wij, als de duivel ons zo zijn gedachten ingeeft, er zeker van kunnen zijn, dat niet alleen wij van zulk een aanvechting te lijden hebben, maar dat ook de gehele christelijke kerk, waarvan wij leden zijn, met ons mede lijdt, en ook met ons mee bidt, want wij zijn allen lid van één lichaam. Het is zeker waar, dat één alleen tegenover hem te zwak is, zoals ik dat zelf ondervind, want het komt dikwijls voor, dat ik er behoefte aan heb, dat een klein kind wat met mij praat. Onze Heere God laat dit toe, opdat wij niet roemen in onszelf, alsof wij zelf sterk en machtig genoeg zouden zijn, maar opdat alleen de kracht van Christus en van Zijn Woord in ons geprezen zou worden. Het voornaamste, de belofte van God, moet voor ons vaststaan, al zou ook alles in puin vallen "

In het bijzonder van deze troostwoorden van Luther weten wij, dat zij tot een rijke zegen geweest zijn. Dat zal ook verder het geval zijn.

Aan sterfbedden

Omdat Luther zelf de laatste vijand, de dood, meer dan eens welgemoed in de ogen gezien heeft, daarom weet hij als ervaren zielzorger ook, hoe hij de stervenden op zalig sterven moet voorbereiden.

Maar de dood is wel het bittere en onvermijdelijke lot, dat ieder mens van zichzelf doorworstelen moet: "Wij worden allen door de dood opgeëist, en niemand zal ooit voor een ander sterven, maar elk moet in eigen persoon geharnast en toegerust zijn om met de duivel en de dood te strijden. Wel kunnen wij een ander wat in het oor roepen, hem troosten en tot geduld, strijd en worsteling aansporen, maar voor hem worstelen en strijden kunnen wij niet, want ieder moet voor zichzelf op de schans staan, en zich met zijn vijanden, de duivel en de dood, meten, en met hen de strijd alleen voeren. Ik zal dan niet bij u zijn, en gij niet bij mij."

Maar Luther heeft ook zelf in veelvuldig doodsgevaar de vertroosting van zijn broeders gezocht en dankbaar gewaardeerd. Wat hij ons over een goede voorbereiding op het sterven te zeggen heeft, is waard om het diep in ons hart te bewaren. Luther wijst op de geweldige tegenstelling, die zich in het aangezicht van de dood zo duidelijk in haar vreselijke diepte voordoet, de tegenstelling tussen de zondaar en zijn Verlosser. Maar het is voor hem een wonder van genade, dat deze tegenstelling juist vóór de dood wegvalt en de saamhorigheid van beiden, van de zondaar en van zijn Verlosser, duidelijk wordt.

"Ik hoop, dat wij allen zo zullen sterven en in ons een arme zondaar naar de hemel brengen, en dat wij allen dit sieraad behouden, dat wij ons in de dood van de Zoon van God wikkelen en met Zijn opstanding ons bedekken en omhullen." *Christus en nog eens Christus!*

"De ware voorbereiding op de dood is de oefening in het geloof, waardoor men weet, dat de dood, de zonde, de hel en de satan door Christus, de Gekruisigde, overwonnen en ter aarde geworpen zijn, zodat wij de dood niet zien, zoals hij in zichzelf is en zich aan ons voordoet, maar zoals hij in Christus is. Dit zien op de koperen slang zal ons behouden. En er kan ook nergens een andere hoop of manier bestaan om zalig te worden dan dat men op Christus, de Overwinnaar, ziet, in Wie de dood op de aarde vertreden, de zonde overwonnen, de satan neergeworpen is. Aan Zijn kruis hangen de zegetekenen van onze overwonnen vijanden en tirannen. Zo kan het hart rustig de dood onder ogen zien, en het schrikt niet voor dit spook. Anderzijds is het onder de ogen zien van de dood en de strijd met hem te vergelijken met het zwemmen midden in de zee. Klim dan liever in het schip en blijf bij de mast staan, waaraan de zegetekenen hangen. En zie noch op uzelf, noch op uw verdiensten, want dan zult u verdrinken. Maar ga uit uzelf weg en ga naar Christus, die het Lam van God is, en het offer voor onze zonden, dat al onze zonden op Zich genomen en in Zijn lichaam overwonnen heeft, in Wie de duivel en de dood gekruisigd is. Dat is de enige manier om de dood te verachten. Want de troost van hen, die de stervenden troosten op déze manier, dat de dood aan alle droefenissen en gevaren van dit leven een einde maakt, is niet sterk en kan het hart in de strijd niet opbeuren. Want zij denken, dat hun na de dood nog grotere ellenden te wachten staan."

Wij bezitten van Luther een ***"Sermoen over de voorbereiding tot het sterven"*** uit het jaar 1519. Dit kostelijk gelegenheidsgeschrift hebben wij te danken aan het verzoek van een zekere Marx Schart, een vereerder van Luther, die aan de reformator in mei 1519 een verzoek deed toekomen om een verhandeling over de voorbereiding van een christen op het sterven. Omdat Luther toen juist geen tijd had, verwees hij de steller van het verzoek vooreerst naar het geschrift van Johann Staupitz "Boekje over de navolging van het gewillig sterven van Christus." In de herfst van 1519 schreef Luther het verlangde sermoen, dat zo goed ontvangen werd, dat het spoedig in meer dan 20 Duitse èn in 2 Latijnse uitgaven gedrukt werd. Al bevat dit geschrift nog wel iets van de roomse zuurdesem, omdat het van het laatste oliesel als van een sacrament en van het ons ten goede komende lijden van de heiligen spreekt, zo is het toch anderzijds merkwaardig om zijn duidelijkheid, en door zijn rijkdom aan vertroostende gedachten. Wij geven de grondgedachten ervan weer.

Luther zegt allereerst, dat een stervende zijn aardse zaken zo goed mogelijk moet regelen, zodat er na zijn dood geen misverstand of strijd mogelijk is. Het lichamelijke of uiterlijke

afscheid van deze wereld is, dat men van het aardse goed afscheid neemt en dat vaarwel zegt. "Men moet ook geestelijk afscheid nemen, dat wil zeggen: men moet vriendelijk en louter om Gods wil vergeving schenken aan alle mensen, die ons leed hebben berokkend! Anderzijds moet men ook louter om Gods wil vergeving vragen aan alle mensen, van wie wij er ook ongetwijfeld velen leed veroorzaakt hebben, op zijn minst door een slecht voorbeeld of te weinig weldaden, die wij hun naar het gebod van de broederlijke, christelijke liefde verschuldigd waren. Wij moeten dit doen, opdat de ziel niet met de een of andere aardse, kwade zaak blijft zitten. Wanneer men zo van iedereen op aarde afscheid heeft genomen, dan moet men zich verder alleen tot God richten, naar Wie ook de weg van het sterven loopt en ons heenleidt." Ter voorbereiding op het sterven is een oprechte, boetvaardige viering van het Heilig Avondmaal nuttig. Wanneer men er geen gebruik van kan maken, "dan zal niettemin het verlangen en de begeerte ernaar vertroostend zijn."

Om de deugd van de Sacramenten te leren kennen, moet men vooraf de ondeugden kennen, waartegen zij ons helpen strijden en waartegen zij ons gegeven zijn. Het zijn er drie. De eerste is het schrikbeeld van de dood; de tweede: het gruwelijke, veelvoudige beeld van de zonden; de derde: het onverdragelijke en onvermijdelijke beeld van de hel met de eeuwige verdoemenis.

In dit leven moet men zich met de gedachte aan de dood bezig houden en die niet uit de weg gaan, wanneer hij nog ver is en ons nog niet opjaagt. Maar tijdens het sterven, wanneer hij zelf reeds in al zijn kracht aanwezig is, dan is het gevaarlijk en van generlei nut. De zonde neemt dan toe en wordt groot, ook door er te veel aandacht aan te schenken en er te diep over na te denken. Kort voor het sterven is het niet de geschikte tijd om de zonde diep te overpeinzen, dat moet men tijdens zijn leven doen. In ons leven moeten wij het beeld van de dood, van de zonde en van de hel steeds voor ogen houden, bij het sterven alleen maar het leven, de genade en de zaligheid.

Ge moet de dood niet op zichzelf beschouwen en betrachten, noch in uzelf en in uw natuur, noch ook in hen, die door de toorn van God gedood zijn en die door de dood overwonnen zijn, want dan zijt u verloren en met hen wordt ook gij overwonnen. Maar u moet uw ogen, de gedachten van uw hart en al uw zinnen met geweld van dat beeld afwenden, en de dood alléén nauwkeurig en ernstig beschouwen in hen, die in vertrouwen op de genade van God gestorven zijn en de dood overwonnen hebben, en dan vooral in Christus en daarna in al Zijn heiligen

Zo moet u ook de zonde niet bezien in de zondaren, noch in uw geweten, noch in hen, die ten einde toe in de zonden blijven en verdoemd zijn, maar u moet uw gedachten van hen afkeren en de zonde alleen zien in het beeld van de genade, en van dat beeld u met alle kracht een voorstelling vormen en dat voor ogen houden. Dat beeld van de genade is niets anders dan Christus aan het kruis. Dát is genade en barmhartigheid, dat Christus aan het kruis uw zonde van u afneemt, voor u draagt en vernietigt. Dit vast te geloven en voor ogen te houden, en er niet aan te twijfelen, dát is: het beeld van de genade beschouwen en in zich opnemen.

Zie tenslotte op het hemelse beeld Christus, die om uwentwil ter helle gevaren en van God verlaten geweest is, als een, die voor eeuwig verdoemd was, toen Hij uitriep aan het kruis: 'Eli, Eli, lama sabachtani?', dat is: *'Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?'* Zie, in dat beeld is uw hel overwonnen, en uw onzekere verkiezing verzekerd.

In het Sacrament "zegt God zelf u alles toe wat nu van Christus gezegd is en Hij wil, dat de Sacramenten daarvan een waarteken en bezegeling zijn. Het leven van Christus heeft uw dood, Zijn gehoorzaamheid heeft uw zonden, Zijn liefde heeft uw hel op zich genomen en overwonnen. Daaruit volgt, dat de Sacramenten, dat wil zeggen: de uiterlijke woorden van God, een grote troost bieden, en tevens een zichtbaar teken zijn van de bedoeling van God, waarop men met een vast geloof steunen moet als op een stevige staf, gelijk aan die waarmee Jakob, de aartsvader, door de Jordaan ging (Gen. 32:10). Of als een lamp, waarbij men goed de donkere weg van de dood, de zonde en de hel vinden en zien kan,

zoals de profeet in Psalm 119:105 zegt: 'Uw Woord, o Heere, is een lamp voor mijn voet.' Zo zegt ook de heilige Petrus in 2 Petrus 1:19; 'Wij hebben het profetische Woord, dat zeer vast is, en gij doet wel, dat u daarop acht geeft.' Er is niets anders, dat ons in doodsnood kan helpen.

Zie toch, wat zou uw God voor u nog meer kunnen doen, waardoor u de dood gewillig aanvaardt, hem niet vreest en hem overwint? Hij wijst u op Christus en geeft u in Hem het beeld van het leven, van de genade en van de zaligheid, opdat u voor het beeld van de zonde, van de dood en van de hel niet terugschrikt. Daarenboven legt Hij uw zonde, uw dood, uw hel op Zijn zeer geliefde Zoon, en overwint die voor u, en maakt ze voor u onschadelijk. Daarom behoeft het geloof deze drie duistere machten, zonde, dood en hel, niet te vrezen. "Hoe groter en sterker het geloof is, des te zwakker is de dood."

Aan twee sterfbedden in zijn eigen gezin heeft Luther die troostrijke waarheid mogen ervaren. Op het ene is de trouwe ***meui Lena*** "zeer kalm in Christus ontslapen." Op het andere "ontsliep in de armen van haar vader" ***Magdaleentje,*** het dochtertje van Luther. Luther aan het sterfbed van zijn Leentje! Kan men zich iets aangrijpenders en tegelijk liefelijkers voorstellen? Hoe beeft de ziel van de grote man in zijn brandende vadersmart. Hoe snelt zij als het ware de ziel van het kind op de vleugelen van het gebed vooruit naar God met de bede, of het niet mogelijk zou zijn, dat de hemelse Vader het kind voor hem in het leven liet. Hoe breidt de ziel van Luther, door God versterkt, geruststellend de vleugels van de liefde uit over de ziel van het kind, opdat het niet huiveren zou voor de donkere nacht van de dood. Hoe hij dan het blije, zalige heengaan van zijn lieveling beleven mag. Wie kan de zegen naar waarde schatten, die vanuit dat sterfkamertje in het huis van Luther reeds de sterfbedden bereikt heeft, waaraan vrome ouders gevreesd hebben voor het leven van een kind? Voor wie door het zich toevertrouwen aan de allerhoogste en allerbeste wil het zware kruis *tot "het geliefde, heilige kruis" geworden is!*

HOOFDSTUK 3
LUTHER ALS BIDDER EN VOORBIDDER

Onze bescherming en beschutting ligt alleen in het gebed

Het is niet alleen voor zijn persoonlijk leven, maar ook voor het werk van de reformatie van de allergrootste betekenis geweest, dat Luther onder kruis en strijd, wanneer anderen de moed zouden verliezen, sterk gebleven is. Het geheim van deze sterkte lag in zijn geloof. Zijn geloof heeft kracht geput uit het Woord van God, zich daarmee gevoed en zich geopenbaard in de zeer vertrouwelijke omgang met God in het gebed. Luther was een onvermoeid bidder.

De eerbiedig biddende en zingende knaap wekte het welgevallen op van de edele vrouw Cotta te Eisenbach. Uit zijn studententijd bericht ons Mathesius: "Hoewel Luther van nature een vlugge, vrolijke jongeman was, begon hij toch elke morgen zijn studie met hartelijk gebed en kerkgang, zoals het ook zijn zinspreuk was: "Een ernstig gebed is meer dan de halve studie."

Op gevorderde leeftijd zegt Luther van zichzelf, dat hij "nog tot op de huidige dag het Onze Vader inzuigt als een kind, en ervan eet en drinkt als een volwassene", en "er niet genoeg van krijgen kon." En van zijn zo juist genoemde huisgenoot vernemen wij: "Elke morgen en avond en dikwijls tijdens het avondeten doet hij zijn gebed, zoals hij dat in het klooster van jongs af gewoon was. Bovendien zei hij zijn kleine catechismus op als een schoolkind en hield hij aan in het lezen. Zijn boekje met de Psalmen was zijn gebedenboekje, zijn catechismus was zijn huisboek, waarmee hij zichzelf leert, troost en vermaant."

Dikwijls wekt Luther zich op tot gebed door woorden uit de Psalmen en de catechismus. Aan het *Onze Vader* en aan het voorbeeld van de uitnemende bidders uit de Schrift wordt zijn gebed ontstoken. Hij bidt graag hardop, ook aan het open venster. Hij zoekt de stilte van het bidkamertje en van de kerk. Wanneer hij zich in het huis van God "tussen de menigte" bevindt, dan verheugt hij zich in de gebedsgemeenschap. Of hij nu een gebed leest, dan wel hardop of in de stilte van zijn hart bidt, altijd komt bij hem het gebed uit de diepte van zijn hart, want "het wezen van het gebed is niets anders dan de verheffing van het gemoed of van het hart tot God, anders is het geen gebed."

De priester in het gezin

Tussen het gebed van het kind en de man Luther liggen levens- en zielservaringen van onpeilbare diepten. Luther heeft een gebedsschool doorlopen als zeer weinig mensen. Al vroeg heeft hij niet alleen de kindergebeden nagezegd, maar ook als jongen reeds in lichaams- en zielenood tot de heiligen, tot Maria en Anna geroepen. In het klooster probeerde de in middeleeuwse opvattingen gevangen monnik door het opeenhopen van gebeden vrede te vinden. Tevergeefs. Ook het brandend verlangen, waarmee hij zich op een zelfgekozen weg in het Wezen van God verdiepte, werd niet bevredigd. Pas door het Evangelie is ook over het gebedsleven van Luther het licht opgegaan. Bij dit licht verdwenen de heiligen en alle andere helpers in de nood. De bidder verheft zich tot aan het hart van God, dat hij in Jezus gevonden heeft. Voortaan is het gebed voor hem niet meer een goed werk of een vroom gevoel, maar de omgang van een begenadigd kind met de hem geopenbaarde hemelse Vader, in een zalig, ontvankelijk vertrouwen, dat op Christus en op Hem alleen steunt.

Die kinderlijke manier van bidden heeft Luther bijzonder geschikt gemaakt voor het ambt van priester in het gezin. Huisgodsdienst, morgen- en avondgebed, en het gebed aan tafel waren voor Luther meer vanzelfsprekend dan eten en drinken. Immers zijn "vader en moeder apostelen, bisschoppen en herders van de kinderen." Vanuit deze ons reeds bekende opvatting van zijn plichten als huisvader volgde voor Luther als vanzelf: "wanneer

ik opsta, dan bid ik met de kinderen de tien geboden, de geloofsbelijdenis, het Onze Vader, en een of andere Psalm." Wij bezitten in zijn kleine Catechismus een model voor een morgen- en een avondgebed.

Morgengebed.

Als u des morgens uit bed stapt, dan moet ge u zegenen met het heilige kruis en zeggen: "God zegene ons, Vader, Zoon en Heilige Geest! Amen."

Daarna knielend of staande de geloofsbelijdenis en het *Onze Vader.* Als u wilt, dan kunt u daarbij dit kort gebed uitspreken: "Ik dank U, mijn hemelse Vader, door Jezus Christus, Uw lieve Zoon, dat Gij mij deze nacht voor alle kwaad en gevaar bewaard hebt. En ik bid U, wil mij ook deze dag voor zonden en alle kwaad bewaren, opdat mijn handel en wandel U welgevallig mag zijn. Want ik beveel mij, mijn lichaam en ziel, en alles in Uw handen. Uw heilige engel zij met mij, zodat de boze vijand geen macht over mij heeft, Amen."

En dan met vreugde aan Uw werk gegaan en een lied gezongen, zoals de *Tien geboden* of wat u goeddunkt.

Avondgebed.

Des avonds, wanneer u naar bed gaat, moet gij u zegenen met het heilige kruis, en zeggen: "God zegene ons, Vader, Zoon en Heilige Geest! Amen."

Daarna knielend of staande de geloofsbelijdenis en het *Onze Vader.* Als u wilt, dan kunt u daarna dit gebedje uitspreken: "Ik dank U, mijn hemelse Vader, door Jezus Christus, Uw lieve Zoon, dat Gij mij deze dag genadig bewaard hebt. En ik bid U, wil mij al mijn zonden, en wat ik verkeerd gedaan heb, vergeven, en mij deze nacht genadig bewaren. Want ik beveel mij, mijn lichaam en ziel en alles, in Uw handen. Uw heilige engel zij met mij, opdat de boze vijand geen macht over mij heeft, Amen." En dan maar vlug en opgewekt gaan slapen.

Van het ***gebed aan tafel*** zegt Luther, in aansluiting aan het woord uit Deut. 8 vers 10: "Als gij dan zult gegeten hebben en verzadigd zijn, zo zult gij de Heere, uw God, loven." "Laat het ons ook gezegd zijn, ons namelijk die christenen heten en zijn, en daarvoor ook gehouden willen worden, dat wij de gaven met eerbied en dankzegging van God, de Almachtige, aannemen, en niet aan tafel gaan als een varken naar de trog, en als wij verzadigd zijn niet van tafel lopen, en onze goede God niet met het kortste gebedje danken, ja, zelfs niet denken aan de Heere, onze God, die ons ondankbaren uit louter barmhartigheid en met milde goedheid gevoed heeft, terwijl wij onze God zo vergeten, die ons alles rijkelijk geeft om te genieten."

Luther beschouwt het als een noodzakelijke voorwaarde voor een gelukkig huwelijk, dat de echtgenoten, één in het geloof, samen met elkaar bidden. Omdat hij de mening is toegedaan, dat "een godvrezende man of vrouw even nodig is als een gezonde hand of een gezond been."

Daarom zegt hij in de preek over het huwelijk in 1525: "Schaam u niet om God met deze woorden aan te roepen: Ach, lieve God en Vader van onze Heere Jezus Christus, bezorg en geef mij, arm kind, een vrome man, of een vrome vrouw, met wie ik, door de genade van de Heilige Geest, in het huwelijk godzalig leven mag."

Dezelfde bede moeten de ouders voor hun kinderen aan God voorleggen, "voordat zij hun kinderen uithuwelijken", en in hun hart aldus bidden: 'O, almachtige God en Vader van onze Heere Jezus Christus, die mij deze zoon of deze dochter gegeven hebt, ik bid U, bezorg en geef hem of haar een vrome, goede en christelijke vrouw of man, en help hen door Uw

Heilige Geest om in het huwelijk godzalig te leven, want dat hangt van U af, en van niemand anders."

Voor zijn even mooie als moeilijke taak als huisvader smeekt Luther de zegen van God af: "Lieve, hemelse Vader, omdat Gij mij de eer van Uw Naam en ambt gegeven hebt, en wilt, dat ook ik vader genoemd en als vader geëerd word, verleen mij genade en zegen mij, opdat ik mijn lieve vrouw, kinderen en personeel godvruchtig en christelijk moge regeren en onderhouden. Geef mij wijsheid en kracht om hen goed te regeren en op te voeden, en geef hun een gewillig hart om te leven volgens Uw leer en daaraan gehoorzaam te zijn."

Hoe in het huis van Luther de geest van het gebed de echtelieden met elkaar en met de kinderen verbonden heeft, bewijst het in de brieven van Luther steeds terugkerend verzoek aan Käthe om met de kinderen voor hem te bidden. En hoe liefelijk is het, wanneer de grote man zich aldus troost: "Mijn Leentje en Hansje bidden voor mij."

De krachtige bidder bij de keerpunten van de geschiedenis

Luther kon zo kinderlijk spreken met zijn God, en zo kinderlijk bidden met de zijnen. Maar soms verheft zich zijn gebed als een storm, die doordringt tot God.

Welk een moeilijke uren waren het te ***Worms!*** Het ging er daar om, staande te blijven en niets te herroepen, en tevens om elk woord voor keizer en rijksdag goed te overwegen, en niet onbedachtzaam de zaak te schaden. In één van die heilige uren, toen hij met zijn God, en alléén met zijn God, te rade kon gaan, hoorde men Luther -het was vermoedelijk op woensdag 17 april 1521 - in een stil avonduur in zijn herberg te Worms hardop en vurig bidden.

"Almachtige, eeuwige God. Hoe gaat het in de wereld slechts om één ding. Hoe laat zij de mensen verbluft staan kijken. Hoe klein en gering is het vertrouwen van de mensen op God. Hoe teer en zwak is het vlees, en hoe geweldig en ijverig is de duivel in de weer met zijn apostelen en wereldwijzen. Hoe spoedig trekt zij de hand terug en snelt weg, en loopt naar de hel toe, over de bekende, brede weg, waarop de goddelozen behoren, en zij ziet alleen maar aan wat aanzienlijk en geweldig, groot en machtig is, en geacht is. Wanneer ook ik daarheen mijn ogen wenden zou, dan is het met mij gedaan, de klok is dan reeds gegoten en het oordeel geveld. O God, o God, o Gij, mijn God. Sta Gij, mijn God, mij bij tegenover het verstand en de wijsheid van de gehele wereld. Doe het, Gij moet het doen, Gij alleen. Het is immers niet mijn, maar Uw zaak. Ik heb hiermee voor mijn persoon toch niets te maken, en ik heb met deze grote heren van de wereld niets van doen. Ik zou ook wel goede, rustige dagen willen hebben en niet zo onrustig zijn. Maar het is Uw zaak, o Heere, die rechtvaardig en eeuwig is. Sta mij bij, Gij trouwe, eeuwige God. Ik vertrouw niet op een mens. Dat is nutteloos en tevergeefs, want alles wankelt wat vleselijk is en naar het vlees smaakt. O God, o God! Hoort Gij niet, mijn God? Zijt u dood? Neen, Gij kunt niet sterven, Gij verbergt U alleen maar. Hebt Gij mij daartoe verkoren? Ik vraag het U, ook al weet ik het zeker. God heeft het zo bestuurd. Want ik heb mijn leven lang er nooit aan gedacht, dat ik een tegenstander van zulke grote heren zou zijn, ik heb me dat ook nooit voorgenomen. O God, sta mij bij in de Naam van Uw lieve Zoon Jezus Christus, die mijn bescherming en beschutting moet zijn, ja, mijn vaste burcht door de kracht en versterking van Uw Heilige Geest. Heere, waar blijft Gij? Gij, mijn God, waar zijt Gij? Kom, kom, ik ben bereid om ook mijn leven ervoor te laten, geduldig als een lammetje. Want de zaak is rechtvaardig en de Uwe, daarom wil ik mij in eeuwigheid niet van U losmaken. Dat is mijn besluit in Uw Naam. De wereld zal mijn geweten niet dwingen, al zou zij ook vol duivels zijn. En al moest mijn lichaam, dat toch allereerst het werk van Uw handen en Uw schepping is, daarvoor geheel te gronde gaan, ja, verbrijzeld worden, dan is het mij goed, dat ik Uw Woord en Geest bezit. Het betreft slechts het lichaam, de ziel is van U en behoort U toe, en zij blijft ook eeuwig bij U. Amen. God helpe mij. Amen." In dit gebed begint het *stormlied "Een vaste burcht is onze God"* al door te klinken.

Negen jaar later. De rijksdag van ***Augsburg vergadert, 1530.*** Het zijn moeilijke dagen voor de daar samengekomen Evangelische vorsten en theologen. Melanchton bezwijkt bijna onder de vele zorgen en zelfs de flinke kanselier vreest in bange ogenblikken, dat alles verkeerd zal aflopen. De edele keurvorst slaat de angst om het hart. En Luther? Hij leeft die weken op de Coburg tot in het diepst van zijn ziel met hen mee. Biddend. Zijn metgezel op de burg, Veit Dietrich, vertelt ons in een brief aan Melanchton van 30 juni: "Ik kan in deze treurige tijd niet genoeg de buitengewone standvastigheid, de opgewektheid, het geloof en de hoop van deze man bewonderen. Hij voedt die door een ijverig bezig zijn met het Woord van God. Er gaat geen dag voorbij, waarop hij niet op zijn minst drie uren, die het meest geschikt zijn om te studeren, aan het gebed besteedt. Eens had ik het geluk hem te horen bidden. Goede God, welk een geloof lag er in die woorden! Hij bad tot God met zulk een eerbied, en met zulk een geloof en hoop, dat men zou menen, dat hij met een vader of met een vriend sprak. 'Ik weet', zei hij, 'dat Gij onze God en Vader zijt, en daarom ben ik er zeker van, dat Gij de vervolgers van Uw kinderen te schande zult maken. Als Gij dat niet doet, dan bestaat er gevaar voor U, en bovenal voor ons. Dit is geheel Uw zaak, en wij zijn eraan begonnen, omdat wij dat moesten doen, wil haar dan ook verdedigen.'[271]

Zo hoorde ik hem met een duidelijke stem bidden. Ook mijn hart brandde in mij, toen hij zo vertrouwelijk, zo ernstig en zo eerbiedig met God sprak, en zich in zijn bidden op de beloften in de Psalmen beriep, als iemand, die er zeker van is, dat alles wat hij afsmeekt geschieden zal."

De voorbede

Dit vertrouwen van de biddende Luther, dat het hart van Veit Dietrich in vlam zette, moest altijd wel weer op zijn omgeving invloed uitoefenen. Een bijzonder merkwaardig voorbeeld daarvan wordt ons meegedeeld uit de tijd, dat Melanchton doodziek was. Het verhaal, dat wij aan Ratzeberger te danken hebben, laat ons Luther tevens zien als een bidder, die de heilige plicht van de voorbede vervult en in haar kracht gelooft.

Wij vernemen dan: Op reis naar Hagenau, waar een vergadering van afgevaardigden was bijeengeroepen om tot overeenstemming over de zaak van de godsdienst te komen, werd ***Melanchton*** in Weimar doodziek. Dat was in juni 1540. Luther, die aan zijn vriend reeds een vertroostende brief geschreven had, ontving van de bezorgde keurvorst het dringende verzoek om naar Weimar te reizen en eens bij Melanchton te gaan kijken. Toen hij daar was aangekomen, bleken de zaken er helaas bij te staan, zoals hem bericht was: zijn ogen waren gebroken, het bewustzijn was geheel geweken, de spraak bij hem weggevallen, het gehoor verdwenen, en het gelaat en de slapen ingevallen, het was, zoals Luther zei, een hippocratisch gezicht. Bovendien kende hij niemand, en hij at en dronk niets. Toen Luther hem zo zag, schrok hij bovenmate en zei tot zijn metgezellen: "God beware, wat heeft de duivel dat organon beschadigd." Hij keerde zich terstond naar het venster en bad vurig tot God.

"Daar", zei Luther, "moest onze Heere God het ontgelden, want ik wierp Hem de handschoen toe en wreef Hem de oren met alle beloften, die ik maar uit de Heilige Schrift wist te noemen, waarin Hij zegt, dat Hij het gebed verhoort. Hij moest mij verhoren, als ik tenminste op Zijn beloften vertrouwen kon."

Daarna greep hij Philippus bij de hand en zei: "Wees goedsmoeds, Philippus, u zult niet sterven. Hoewel God wel reden heeft om te doden, zo wil Hij toch de dood van de zondaar niet, maar wel dat hij zich bekeert en leeft. Hij heeft lust in uw leven en niet in uw dood. Als God de allergrootste zondaren, die ooit op aarde zijn geweest, Adam en Eva, weer genade geschonken en aangenomen heeft, dan zal Hij veel minder u, mijn Philippus, verstoten, noch u in zonden en zwaarmoedigheid verloren laten gaan. Geef daarom aan de

[271] Luther kenmerkt eens treffend het goddelijk moeten in zijn leven, wanneer hij zegt: "God heeft mij er naar toe geleid als een blind paard."

droefgeestigheid geen plaats en word geen moordenaar van uzelf, maar vertrouw op de Heere, die doden en weer levend kan maken."

Want Luther wist heel goed, hoe het met zijn hart en geweten gesteld was. Toen Philippus zo aangegrepen en toegesproken werd, begon hij weer adem te halen. Hij kon echter nog lang niets zeggen, dat duurde nog een hele poos. Daarop keerde hij zijn gelaat terstond naar Luther en begon hem om Gods wil te smeken, dat hij hem niet langer zou ophouden, hij is nu op een goede reis. Hij moest hem laten heengaan, hem kon immers niets beter ten deel vallen.

"Volstrekt niet", zei Luther, "ge moet onze Heere God nog langer dienen." Zo knapte Philippus hoe langer hoe meer op, waarna Luther vlug wat eten voor hem liet klaarmaken en dat zelf bij hem bracht. Maar Philippus weigerde het, waarop Luther er met dreigende taal bij hem op aandrong en zei: "Hoor eens, Philippus, kort en goed, u moet eten, of ik doe u in de ban!"

Met deze bedreigingen werd hij ertoe overgehaald om wat te eten, al was het zeer weinig, zodat hij langzamerhand weer op krachten kwam. Na zijn genezing beleed Melanchton, dat hij inderdaad zeggen kon, dat hij door de kracht van God uit de dood in het leven was teruggeroepen. Als Luther niet gekomen was, dan zou hij gestorven zijn.

Luther schreef echter aan zijn Käthe, dat hij al was er ook met de rijksdag te Hagenau moeite en arbeid verloren gegaan, in elk geval toch "magister Philippus teruggehaald had uit de hel, en dat hij hem, als God het wilde, weer vrolijk uit het graf naar huis brengen zou."

Luther was ervan verzekerd, dat hij in zijn biddend strijden voor het leven van Melanchton God aan zijn zijde had tegenover de satan. Vandaar, dat hij in zijn voorbede zeker was van de overwinning.

Deze zekerheid vervulde hem ook, toen zijn vriend ***Myconius,*** "de bisschop van Thüringen" in Gotha zwaar ziek lag. Luther schreef hem in januari 1541: "Ik bid en smeek de Heere Jezus, die ons leven, ons heil en onze gezondheid is, of hij niet wil toestaan, dat mij ook dit kwaad nog overkomt, dat ik moet beleven en zien, hoe gij en sommigen van de onzen zouden doorbreken en ingaan door het voorhangsel tot de rust en mij daarbuiten zouden achterlaten onder de duivelen, om na u nog langer geplaagd te worden. Want ik ben immers zo vele jaren lang genoeg geplaagd, en ik zou het wel waard zijn en verdiend hebben u voor te gaan. Daarom bid ik, dat de Heere mij in uw plaats ziek laat worden en mij beveelt om dit mijn omhulsel af te leggen, daar het van geen enkel nut meer is, uitgediend en uitgeput is Het ga u goed, mijn Frederik, en de Heere beware mij ervoor, zo lang ik nog leef, dat ik zou vernemen, dat gij heengegaan zijt, maar Hij moge het zo maken, dat gij mij overleeft. Dit bid ik, dit wil ik, en mijn wil geschiede, amen. Want deze mijn wil zoekt de eer van de Naam van God, en niet mijn genoegens en eer. Nogmaals: het ga u goed. Wij bidden van harte voor u."

Het gebed van Luther voor zijn vriend is verhoord. Myconius heeft de reformator overleefd. (Zie: Brieven van Luther aan familie en vrienden; theologienet.nl)

Zo eenvoudig en ootmoedig het gebed van Luther was, als het zijn eigen persoon betrof, zo geweldig verheft het zich, wanneer hij gelooft, dat de zaak van het Rijk van God, het heil van zijn Kerk, en dus niets menselijks, maar de eer van God op het spel staat. Zo zegt Melanchton in zijn rouwrede van hem: "Ik heb het zelf dikwijls meegemaakt, dat hij met hete tranen voor de gehele Kerk zijn gebed uitsprak, want hij nam er dagelijks een bepaalde tijd voor om enkele Psalmen op te zeggen en daardoor heen met zuchten en tranen zijn gebed tot God te zuchten."

Hij deed als Mozes, zoals Mathesius hem eens noemt, die biddend zijn handen omhoog heft, en biddend om de overwinning strijdt. En dan is de geweldige bidder zeker van de verhoring.

"Ik bid voor u", schrijft hij in de bekende brief van de Coburg aan Melanchton; "ik heb voor u gebeden, ik zal voor u bidden en ik twijfel er niet aan, of ik wel verhoord ben, want ik voel het 'amen' in mijn hart."

De grote belangen van de christenheid vormen ook de inhoud van zijn laatste avondgebed, dat Luther op de dag voor zijn dood uitgesproken heeft. Johann Sickel, de bediende van Jonas, heeft het voor ons bewaard.

"Heere God, hemelse Vader! Ik roep U aan in de Naam van Uw lieve Zoon, onze Heere Jezus Christus, die ik door Uw genade beleden en gepredikt heb. Wil mij, naar Uw toezegging en tot eer van Uw Naam, ook in deze verhoren, aangezien Gij mij, naar Uw grote barmhartigheid en naar Uw genadige wil, de grote afval, blindheid en duisternis van de paus geopenbaard hebt, welke voorafgaan aan Uw heilige dag, die niet ver meer is en voor de deur staat, en die op het licht van het Evangelie volgen moet en tegenwoordig in de gehele wereld nabij begint te komen. Wil toch de kerk van mijn lieve vaderland, zonder dat zij afvallig wordt, tot het einde toe bij de zuivere waarheid en haar standvastigheid en bij de goede belijdenis van Uw Woord genadig bewaren, opdat de gehele wereld ervan overtuigd mag worden, dat Gij mij daartoe gezonden hebt. Ach, lieve Heere God, amen, amen."

En evenals voor de Kerk en haar dienaren, zo bidt Luther ook ijverig en ernstig voor zijn ***vorsten***. Dit te weten was voor die edele mannen, die in moeilijke tijden hun hand beschermend over Luther en de zaak van het Evangelie hebben uitgestrekt, een niet geringe geestelijke versterking.
Luther bidt voor *zijn volk en land,* en het is voor hem een zware beproeving, dat de welverdiende "ellende, die over Duitsland gaan moet", de verhoring van zijn gebed in de weg staat: "Ik voel ook wel, dat mijn gebed, wanneer ik voor mijn dierbaar Duitsland bidden wil, tot mij terugkeert en niet wil doordringen naar boven."

Het behoort tot de bijzonder beminnelijke trekken van het beeld van Luther, dat de krachtige bidder zichzelf onophoudelijk in de voorbede van zijn vrienden aanbeveelt. Met name kunnen wij dat in het moeilijke jaar 1527 steeds opnieuw lezen.

Zo heet het in een brief aan Agricola van 20 augustus: "Ik bid u, houd niet op mij te troosten en voor mij te bidden, want ik ben arm en ellendig. De satan zelf woedt met al zijn macht tegen mij, en de Heere heeft mij voor hem als een tweede Job tot een teken gesteld. Hij beproeft mij met een merkwaardige geestelijke zwakheid, maar door de gebeden van de heiligen zal ik niet in zijn handen gelaten worden, hoewel de wonden, die mijn hart toegebracht zijn, moeilijk genezen zullen."

Aan Hausmann schrijft hij op 26 augustus: "Ik bid u om Christus' wil, of u mij met uw gebeden wilt bijstaan tegen de duivel en zijn engelen, die in de hoogste mate zijn vijanden zijn, opdat Christus mij niet zal verlaten, maar Zijn Naam in mijn zwakheid zal verheerlijken, hetzij door de dood, hetzij door het leven. Niet zonder reden doe ik u dit verzoek, want ik heb de gebeden en de hulp nodig van de broeders, in wie ik mijn Christus vereer en aanbid. Het ga u wel in deze Jezus Christus, de allerliefste Heiland."

Aan Melanchton, die toen in Jena vertoefde, schrijft hij op 27 oktober 1527: "Bid voor mij, arme en verworpen worm, die lelijk door droefgeestigheid geplaagd wordt, dat de Vader der barmhartigheid mij genadig mag zijn, aan Wie ere toekomt, ook in mijn ellende."

Het is voor Luther en Käthe een geruststelling, dat ook zij zich door de gebeden van hun vrienden omringd weten.

En ook *zijn laatste uurtje,* waarvan hij zo menigmaal geloofd had, dat het nabij was, bindt Luther zijn vrienden op het hart. Zij moeten bidden, "dat God hem genade mag geven om de smarten te dragen, en om, zoal niet zacht, toch moedig te sterven."

Deze hoogste wijding van het vriendschapsverbond van Luther eert zowel de reformator als zijn vrienden.

Het gebed in ziekte en zielsangst

Zo heeft Luther van ganser harte mogen roemen, "dat onze bescherming en beschutting alleen in het gebed ligt." Hij heeft het mogen ervaren, zowel in de uren van aanvechting als in de vele ziekten, waardoor hij overvallen werd. Het gebed is voor hem het voornaamste geneesmiddel tegen de ziekten van lichaam en ziel.

"De dokters", zegt hij eens in zijn tafelgesprekken, "schenken slechts aandacht aan de natuurlijke oorzaken van de ziekten, en waar een ziekte vandaan komt, en zij willen ze met hun geneesmiddel verhelpen, en zij doen daar goed aan, maar zij zien niet, dat dikwijls de duivel bij iemand een ziekte veroorzaakt, waarvoor men geen natuurlijke oorzaken kan aanwijzen. Daarom moet er een hoger geneesmiddel beschikbaar zijn om de pest van de duivel af te weren, namelijk het geloof en het gebed, zodat men een geestelijk middel uit het Woord van God zoekt. Daar is dan Psalm 31 goed voor, waar David zegt: 'Mijn tijden zijn in Uw hand.' Deze plaats heb ik nu pas in mijn ziekte leren verstaan, en ik zal haar in het Boek der Psalmen verbeteren, want in de eerste vertaling heb ik haar alleen van toepassing geacht op het uur van de dood, maar zij moet luiden: mijn tijden zijn in Uw hand -geheel mijn leven, al mijn dagen, alle uren en ogenblikken van mijn leven, mijn gezondheid, mijn geluk, leven, ongeval, ziekte, sterven, droefheid, het is alles in Uw hand."

En Luther is het volkomen eens met wat *Jezus Sirach* zegt: "Het gebed van de godzalige, vrome christenen is meer waard voor de gezondheid dan de medicijnen van de dokters."

Jonas vertelt ons in het al eerder genoemde bericht uit het jaar 1527, hoe Luther in zijn zware ziekte gebeden heeft: "Mijn allerliefste God, wanneer het Uw wil is, dat dit het voor mij bepaalde uur is: Uw genadige wil geschiede!"

Verder bad hij vurig en ernstig het *Onze Vader* en de 6e Psalm. Toen hij eindelijk naar bed gebracht werd, begon hij terstond te bidden en sprak: "Heere, mijn allerliefste God, ach, Gij weet, hoe graag ik mijn bloed vergoten zou hebben terwille van Uw Woord, maar ik ben het wellicht niet waard. Uw wil geschiede! Als het Uw wil is, dan zal ik graag sterven, als Uw heilige Naam maar geloofd en geprezen wordt, hetzij door mijn leven, hetzij door mijn sterven. Maar wanneer het mogelijk zou zijn, lieve God, dan zou ik graag nog in leven blijven terwille van Uw godzaligen en uitverkorenen. Maar als mijn uur gekomen is, doe dan naar Uw welgevallen. Gij zijt Heer van leven en dood. Mijn allerliefste God, Gij hebt mij immers tot deze zaak geleid, Gij weet het, dat het om Uw Woord en waarheid gaat. Laat Uw vijanden zich niet verheffen en verblijden, opdat zij niet roemen: 'Waar is nu hun God?' Maar verheerlijk Uw zalige Naam tegenover en ondanks de vijanden van Uw zalig, heilzaam Woord! Mijn allerliefste Heere Jezus Christus, Gij hebt mij genadig de kennis van Uw heilige Naam geschonken. Gij weet, dat ik geloof in U, die met de Vader en de Heilige Geest de enige, ware God zijt, en het is mij tot troost, dat Gij onze Middelaar en Heiland zijt, die Zijn kostbaar bloed voor ons zondaren vergoten heeft. Sta mij bij in dit uur en troost mij door Uw Heilige Geest!" - Welk een overgave van de biddende Luther! Hoe gaat voor hem het heil van de ziel boven het welzijn van het lichaam. Hoe moet al het persoonlijke opzij gezet worden voor de eer van God, waartoe het leven en sterven van de zijnen dienen moet!

Zo vinden wij Luther biddend aan het ziekbed van zijn Käthe, van meui Lena, en van zijn dochtertje Leentje, en aan menig ziekbed, waarheen wij hem in de geest vergezeld hebben. Zo verzekert hij ook zijn zieke vader en zijn zieke moeder, dat hij voortdurend in zijn gebeden bij hen vertoeft.

Maar welk een uitnemende medicijn het gebed ook is tegen de ziekte van het lichaam, van veel meer belang is het voor hem, dat de ziel zich met haar genadige God vertroosten mag. Daarom zegt Luther ons ook, hoe een gelovige ziel met Christus spreekt: "Heere, ik ben Uw zonde, en Gij zijt mijn Gerechtigheid, daarom ben ik verheugd en zal ik onbevreesd triomferen. Want mijn zonde is niet zwaarder dan Uw gerechtigheid, en ook zal Uw

gerechtigheid mij geen zondaar doen zijn of blijven. Geloofd zijt Gij, Heere en getrouwe God, tot in de eeuwigheid. Amen!"

Ook bevatten zijn geschriften een ***"Troostgebed van doctor Maarten Luther voor het stervensuur."*** "Almachtige, eeuwige, barmhartige Heere en God, die de Vader zijt van onze Heere Jezus Christus, ik weet zeker, dat Gij alles wat Gij gezegd hebt ook houden kunt en wilt, want Gij kunt niet liegen. Uw Woord is waarachtig! Gij hebt mij aanvankelijk Uw lieve, enige Zoon toegezegd. Hij is gekomen en heeft mij van duivel, dood, hel en zonde verlost. Daarna zijn mij tot meer zekerheid naar Uw genadige wil de Sacramenten van de heilige Doop en van het Altaar, het ware en natuurlijke lichaam en bloed in brood en wijn geschonken, waarin mij vergeving van de zonden, eeuwig leven, en alle hemelse goederen aangeboden zijn. Op Uw aanbod heb ik ze gebruikt en ze in het geloof en met vast vertrouwen op Uw Woord ontvangen. Daarom twijfel ik in het geheel niet, zodat ik nu voor duivel, dood, hel en zonde veilig en rustig ben. Als dit mijn uurtje is, naar Uw goddelijke wil, dan zal ik in vrede en vreugde, vertrouwend op Uw Woord, graag vanhier scheiden en opgenomen worden in Uw schoot."

Het gebed en de gewone dingen

Omdat het gebed voor de christen de vanzelfsprekende, natuurlijke werkzaamheid van het geloof is, en "het ambacht van een christen bidden is", daarom mag hij niet alleen de hoge, geestelijke, maar ook de lagere, natuurlijke dingen in het gebed aan God voorleggen. Ook in dit opzicht omvat het gebed van Luther het kleine en het grote. Bij een muizenplaag bidt hij God om hulp.

Wanneer in april 1539 *een oorlog* dreigt, dan zegt hij: "Laten wij onverwijld om afwending van de oorlog bidden, opdat niet alles verwoest en vernietigd wordt, want er komt een zwaar onweer opzetten, God zij ons genadig!" En hij is ervan overtuigd, dat het de "beste afweer" is, als men zich tegen de vijand met gebeden toerust.

Hij bidt in een tijd van *grote droogte,* wanneer het koren op het veld begint te verdorren en zegt: "Heere God, Gij hebt toch door de mond van David, Uw dienaar, gezegd: 'De Heere is nabij allen, die Hem aanroepen, allen die Hem aanroepen in waarheid. Hij doet het welbehagen van hen, die Hem vrezen, en Hij hoort hun gebed en verlost hen.' Hoe, wilt Gij dan geen regen geven, ook al roepen en bidden wij nog zo lang? Welaan, als Gij geen regen geeft, dan zult Gij ons wel wat beters geven, namelijk een stil en gerust leven, vrede en eenheid. Nu dan, wij bidden toch zo krachtig, en wij hebben nu al zo dikwijls gebeden, als Gij het niet doet, lieve Vader, dan zullen de goddelozen zeggen, dat Christus, Uw lieve Zoon, liegt als Hij zegt: 'Voorwaar, voorwaar zeg Ik u, al wat gij de Vader bidden zult in Mijn Naam, dat zal Hij u geven.' Dan zullen zij zowel U als Uw Zoon een leugenaar noemen. Ik weet, dat wij van harte tot U roepen en verlangend zuchten, waarom verhoort Gij ons dan niet?"

De tafelgenoot van Luther, die ons dit gebed meedeelt, voegt er echter aan toe: "Juist in diezelfde, daaropvolgende nacht viel er een zeer milde, vruchtbare regen.

Dit gebeurde in 1532, op 9 juni."

Luther dankt voor het *goede weer.* "Eens kwam er", zo vernemen wij, "een onweersbui met een zeer vruchtbare regen, die het aardrijk en de bomen deed opleven en verfriste. Toen sprak Luther dit dankgebed uit: "Het is prachtig weer, dat Gij ons geeft, lieve God, ons, die zo ondankbaar, slecht en hebzuchtig zijn. Nu dan, Gij zijt immers een genadig God! De duivel zou dit niet doen, daar ben ik zeker van. Dit is een vruchtbare onweersbui, die de aarde losmaakt, zodat zij opengaat en een liefelijke geur verspreidt, zoals het gebed van de vrome christen voor God een welriekende reuk is."

Op een reis naar Leipzig opent de vreugde over het *uitspruitend zaad* zijn hart en mond op dit gebed: "Ach, lieve Heere God, Gij wilt ons een goed jaar geven, en dat waarlijk niet, omdat wij zo vroom zijn, maar om uws Naams wil. Geef, lieve Vader, dat wij beter gaan leven en in Uw Woord wassen en toenemen, want het zijn niet anders dan wonderwerken, dat Gij uit de aarde, zelfs uit het zand, dat uit niets anders dan verbrijzelde kiezelstenen bestaat, halmen en aren voortbrengt. Lieve Vader, geef ons, Uw kinderen, ons dagelijks brood!"
Dat wij ons kostelijk dagelijks brood hebben, danken wij uitsluitend aan de genade van God. Maar de zegen van God moet afgebeden worden. "Wij erkennen (in de vierde bede) met het woord 'geef, dat het een gave van God is en niet een schepping van onszelf. Als Hij het niet gaf, dan zou er geen graankorreltje groeien en ons werk op de akker tevergeefs, zijn. Ja, het is in zulk een volkomen zin een gave, dat zij door de kracht van God wonderlijk in stand gehouden moeten worden, totdat wij haar ontvangen en genieten. Een vroom, gelovig hart ziet wel in, hoe hier onze arbeid bij het ploegen en zaaien, en dergelijke, verloren moeite zou zijn, als de gave van God hier geen hulp zou bieden. Wel moeten wij die arbeid ijverig verrichten en ons voedsel uit de aarde zoeken, maar wij moeten daarop niet vertrouwen, alsof wij het met onze hand zouden vinden. Daarvoor is meer nodig dan onze hand. God moet zegen en wasdom geven."

Gebedsverhoring

En "onze Heere God geeft telkens meer dan wij bidden; wanneer wij oprecht bidden om een stuk brood, dan geeft Hij ons een hele akker", zegt Luther. Hij voegt eraan toe: - het was in mei 1540 - "toen mijn vrouw ziek lag, bad ik God, of Hij haar voor mij in leven wilde laten, en toen gaf Hij haar daarenboven ook nog het landgoed Zulsdorf en schonk ons daarbij een rijk, vruchtbaar jaar."

Geloof en ervaring acht Luther steeds opnieuw de zekerste waarborgen voor gebedsverhoring. "Wanneer een vrome christen bidt: 'Lieve Vader, laat toch Uw wil geschieden', dan zegt Hij daarboven: 'Ja, lief kind, die zal zeker geschieden, de duivel en de gehele wereld ten spijt!'

Het is een gebedsverhoring, dat in 1527 de pest hem bespaard bleef. Omdat "men zo ernstig voor mij tot God gebeden heeft", zo schrijft Luther op 27 februari aan Käthe, "daarom ben ik in Schmalkalden weer genezen."

Het gebed heeft een wonderlijke kracht: "Het gebed van de Kerk heeft in onze tijd drie van haar als uit de doden opgewekt: mij, omdat ik dikwijls doodziek gelegen heb; mijn vrouw Käthe, die eveneens doodziek geweest is; en magister Philippus Melanchton, die in het jaar 1540 doodziek lag."

Nadat hij vernomen had, dat de geloofsbelijdenis van de Evangelischen in Augsburg, 1530 aan keizer en rijksdag voorgelezen was, sprak Luther met een dankbaar en bewogen hart: "Ik moet nu wel zien en met mijn handen tasten, dat God terecht een Hoorder van het gebed genoemd wordt."

En hij beschouwt zijn overtuiging, dat Duitsland gedurende zijn leven voor een godsdienstoorlog gespaard zou blijven, eveneens als een gebedsverhoring.

Ook ziet Luther het als een wonderlijke uitwerking van het gebed, dat het zijn innerlijk leven versterkt. "Mate, doel, wijze, plaats of persoon" heeft God, die de gebeden verhoort, Zichzelf voorbehouden. Met inachtneming van deze voorwaarde geldt, "dat ons gebed altijd verhoord wordt. Hoewel het niet geschiedt zoals wij dat willen, zo geschiedt toch de wil van God, die beter is dan de onze."

"Ik weet het", zo kan Luther van zichzelf belijden, "zo dikwijls ik ernstig gebeden heb, en het mij waarlijk ernst was, ben ik altijd rijkelijk verhoord en heb ik meer verkregen dan ik gebeden heb! Wel heeft God het soms uitgesteld, maar het is toch gekomen."

Dit vertrouwen bezitten niet slechts de grote bidders in het Rijk van God. Ook alle ongetelden en onbekenden troosten zich ermee, dat "allen, die God met een oprecht geloof en een ernstig hart aanroepen, zeker verhoord worden en ontvangen zullen, wat zij gebeden en begeerd hebben, hoewel niet zo spoedig op de zelfde ure, tijd en mate, of ook datgene waarom zij bidden, maar zij krijgen wel iets, dat beter, groter en heerlijker is dan zij hebben durven hopen." En zo blijft: "In de menselijke dingen verrichten wij alles door het gebed; wat geregeld is, regeren wij; wat verkeerd ging, veranderen en verbeteren wij; wij overwinnen elk onheil en wij ontvangen al wat goed is."

Bidden op de juiste wijze

Deze belofte is er voor het gebed, als het op de juiste wijze gebeden wordt. Het moet in gehoorzaamheid en geloof geschieden. "Omdat het dus zulk een hoog gebod is, dat wij bidden moeten, moet volstrekt niemand het gebed verachten, maar het zeer hoog achten. Wat en waarom wij bidden, dat moeten wij zien als iets, dat door God gevorderd en in gehoorzaamheid aan Hem gedaan wordt, en dan denken: wat mij betreft, behoeft het niet, maar daarom moet wel gelden, dat God het geboden heeft. Zo moet dus iedereen, wat hij ook te bidden heeft, steeds tot God gaan in gehoorzaamheid aan Zijn gebod."

Alleen een hart, dat zich in het geloof tot God richt, zal iets van Hem ontvangen. Het ongeloof is eigenlijk het enige, dat het gebed belemmert. Wie niet ontvangt, is daarom zelf schuldig: "Aan een wankelmoedig mens, die niet gelooft, noch ervan verzekerd is, dat hij iets ontvangen zal, wordt niets geschonken. Want God kan hem niets geven, ook al zou Hij dat nog zo graag willen. Het is daarmee precies als met een vaatwerk, dat men in zijn handen houdt en dat men niet stil wil houden, maar dat men steeds heen en weer beweegt: men kan er niets ingieten, en ook al zou men er graag wat ingieten, het loopt er langs en gaat verloren. Zo gaat het ook met een ongelovig, wankelmoedig hart. God zou ons graag willen geven wat wij nodig hebben, maar dan staan wij erbij als een onnozele bedelaar: wij houden de hoed op, opdat Hij er voor ons wat in zou werpen, maar wij willen hem toch niet stilhouden: Onze Heere God wil ook zijn gaven zo maar niet nutteloos uitstrooien, zodat zij er naast vallen en verloren moeten gaan. Nog eens: wanneer men niet wankelt, maar zich goed stil houdt, dan wil Hij graag geven."

Zelfs het besef van onwaardigheid mag de bidder er niet van weerhouden om in vertrouwen op Christus de Voorspreker tot God te gaan: "Ach, wat is een oprecht gebed van een vrome christen iets groots, welk een macht is het bij God, dat een arm mens zo met de hoge Majesteit in de hemel spreken mag, en voor Hem niet behoeft te schrikken, maar weten mag, dat God hem vriendelijk toelacht omwille van Jezus Christus, Zijn lieve Zoon, onze Heere en Heiland. Dan moeten hart en geweten niet weglopen, niet vanwege zijn onwaardigheid in twijfel staan, noch zich laten afschrikken!"
In Jezus gaat het Vaderhart van onze God voor ons open. Om Jezus' wil mogen wij ons vertrouwen op God stellen. Jezus ruimt door de vergeving de vreselijke hinderpaal voor de gebedsverhoring, de schuld, uit de weg. Hij, die het voorbeeld is van de ware bidder, die ons ook het Onze Vader als het voorbeeld van het gebed gegeven heeft, is voor ons de enige weg tot het Vaderhart van God.

Zo is dan ook "enkel en alleen het geloof de werkelijke en feitelijke oorzaak en de voornaamste aanleiding tot het gebed."

De daarbij komende aanleiding is de nood. Zulk een nood is er bij de mens altijd. De hoofdzaak is, dat hij zich dat bewust wordt: "Wanneer er een waar gebed zijn zal, dan moet er ernst zijn, zodat men zijn nood voelt en die nood, die ons neerdrukt en opjaagt, uitroept en uitschreeuwt. Van die nood, of ze nu onszelf of iedereen aangaat, kunt u meer dan genoeg vinden in het Onze Vader. Daarom moet het ook hiertoe dienen, dat men het zich herinnert, het overdenkt en ter harte neemt om niet te verslappen in het gebed. Er is immers genoeg, waaraan wij allen gebrek hebben, maar de fout zit hierin, dat wij niet beseffen en

inzien. Daarom wil God dan ook, dat u Hem deze nood klaagt en voorlegt. Niet, omdat Hij die niet kent, maar opdat Uw hart zou ontbranden om des te vuriger en des te meer te bidden, en u de mantel alleen maar wijd zou uitbreiden en opendoen, om veel te ontvangen."

Die altijd voortdurende nood leert ons onophoudelijk en met volharding bidden, "want dikwijls verbergt God Zich ergens, en wil dan niet horen, ja, Hij wil Zich niet laten vinden, en dan moet men Hem zoeken, dat is: aanhouden in het gebed. Wanneer men Hem zoekt, dan sluit Hij zich op in een kamertje. Als men bij Hem wil binnengaan, dan moet men aankloppen. Wanneer men één- of tweemaal klopt heeft, dan luistert Hij; en blijft men kloppen, dan doet Hij tenslotte open en zegt: 'Wat wilt u toch?'

'Heere, ik wil dit of dat hebben.'

Dan spreekt Hij: 'Hier hebt u het.'

Op die manier moeten wij Hem wekken. Ieder moet een valk worden, die in de nood naar boven stijgt. U moet leren roepen en niet erbij gaan zitten of op de bank gaan liggen, het hoofd laten hangen of schudden, u in uw gedachten verbijten en opeten, bezorgd zijn en proberen los te komen, en er alleen maar op te letten, hoe slecht het u gaat, hoeveel verdriet u hebt, en welk een ellendig mens u zijt. Integendeel! Komaan, luie schelm, val op uw knieën, hef Uw handen en ogen op naar de hemel, neem een Psalm of een Onze Vader te baat, en leg wenend uw nood neer voor God, klaag die aan Hem en roep Hem aan. God verhoort ons wel, maar Hij doet dat op geen andere manier dan de onrechtvaardige rechter in het Evangelie. Hij hoort niet, tenzij men bij Hem zo lang aanhoudt, totdat Hij er doof van wordt."

Maar het moet de bidder bovenal om de eer van God te doen zijn. "Wij moeten er zeker van zijn, dat het gebed tot de heiliging van Zijn Naam en tot de uitbreiding en de eer van Zijn Rijk dient en dat het geschiedt naar Zijn wil. Wanneer wij echter in ons gebed daartegen ingaan, dan worden wij niet verhoord, want God doet niets tegen Zijn Naam, Zijn Rijk en Zijn wil."

Ook de verbetering van zichzelf moet de bidder na aan het hart liggen: "Wanneer wij zouden doen wat wij doen moesten, en niet zouden doen wat wij zelf willen, dan zouden wij ook hebben wat wij moeten hebben. Nu doen wij wat wij willen en niet wat wij doen moeten, daarom moeten wij dan ook wel hebben wat wij niet willen hebben."

Van deze dubbele eis, namelijk dat de bidder op de eer van God èn op de verbetering van zijn leven bedacht moet zijn, spreekt Luther ook, wanneer hij van het gebed om een overwinning met de wapenen zegt: "Het ligt er geheel aan, aan wie Gód de overwinning gunt en geven wil, en niet aan hem, die machtig en sterk is. De zege komt van de hemel en God is het, die aan de koningen de zege geeft en andersom ook aan de vorsten de moed ontneemt." En wij moeten "met boetedoening beginnen, wij moeten ons levensgedrag verbeteren."

Laat het daarom onze voornaamste zorg zijn, dat wij in oorlogsellende bidden "om de genade voor een beter leven."

Luther geeft aan de soldaten in zijn geschrift ***"Of krijgslieden ook zalig kunnen worden",*** een voorbeeld van een gebed. "Hemelse Vader, ik ben hier in dit werk en in deze dienst van mijn bevelhebber naar Uw goddelijke wil, zoals ik dat eerst aan U en om uwentwil ook aan die bevelhebber verplicht ben. Ik dank U voor Uw grote genade en barmhartigheid, dat Gij mij in dit werk gesteld hebt, want ik ben er zeker van, dat het geen zonde, maar een goede zaak is, en een gehoorzaamheid aan Uw wil, die U welgevallig is. Maar omdat ik weet en uit Uw Woord geleerd heb, dat geen van onze goede werken ons helpen kan en niemand als krijgsman, maar alleen als christen zalig moet worden, daarom wil ik in genen dele op mijn gehoorzaamheid en mijn werk bouwen, maar het vrijwillig in Uw dienst verrichten. En ik geloof van harte, dat alléén het onschuldig bloed van Uw lieve Zoon, mijn Heere Jezus Christus, mij verlost en zalig maakt, en dat Hij voor mij naar Uw genadige wil vergoten

heeft. Daar blijf ik bij, daar leef en sterf ik bij, daar strijd ik bij en doe ik alles. Houd mij staande, lieve Heere God en Vader, en sterk mij in dit geloof, door Uw Heilige Geest. Amen."

Wilt u daarna nog de geloofsbelijdenis en het Onze Vader opzeggen, dan kunt u dat doen en het daarbij laten. En beveel daarmee uw lichaam en ziel in Zijn handen en trek dan van leer en sla erop in de Naam van God."

De God tot wie wij bidden is een God van wonderen. Moge het ook de biddende gemeente in ons geliefde Duitse vaderland, dat vecht om zijn bestaan, tot troost zijn wat Luther van de Almachtige zegt: "God alleen is het, die midden in de dood levend maakt, genadig is en redt, en lacht te midden van het razen en tieren van de mensen. Wanneer wij dan menen, dat ons gebed vruchteloos is en niet verhoord wordt, dan geeft Hij wat wij naar Zijn wil gebeden hebben. Al Zijn werken zijn wonderbaar en onbegrijpelijk, want voor Hem is, wat niet is; wat teloor gegaan is, dat wórdt voor Hem; wat valt, dat staat; en niets is voor Hèm alles. Alleen Hem zij de eer, die alléén God is en de Schepper, die alléén alles regeert."

Het Onze Vader

Wij weten, dat ook Luther niet altijd dezelfde gebedsvreugde gehad heeft. Dit vond zijn reden in de aanvechtingen van de man Gods. Wel heeft hij bij zijn bidden de zegen van de gemeenschap ervaren, zoals hij eens zegt: "Thuis ben ik niet opgewekt en vrolijk, want ik moet altijd van tevoren protesteren, maar in de kerk, onder de menigte, gaat het van harte en dringt het ook door. Ik ben dikwijls zo koud en lusteloos, dat ik niet bidden kan. Dan stop ik mijn oren toe en zeg: Ik weet, dat God niet verre van mij is, daarom moet ik schreeuwen en Hem aanroepen."

In zulk een toestand is het vooral het Boek der Psalmen, het Onze Vader, dat hem aanspoort en verwarmt.

Met dat gebed, dat "de mensen met elkaar samenbindt, zodat de een voor de ander en met de ander bidt", heeft Luther deze ervaring: Wanneer "ik zeg: 'O Heere, Uw Naam worde geheiligd, Uw Koninkrijk kome, Uw Wil geschiede.' ... dan geeft dat warmte aan mijn gebed en maakt het vurig."

Luther heeft het *Onze Vader* ten hoogste gewaardeerd. Het is immers van de allerheiligste afkomst: "Het Onze Vader is zeer zeker het allerbeste gebed, dat ooit op aarde gekomen is of door iemand kan worden uitgedacht, omdat God de Vader het door Zijn Zoon opgesteld en het Hem in de mond gelegd heeft, zodat wij er niet aan mogen twijfelen, of het is Hem uitermate welgevallig."

Dat het Gebed des Heeren zo dikwijls gedachteloos ontwijd, "afgeraffeld en afgerammeld" wordt, doet Luther klagen: "Het Onze Vader is de grootste martelaar op aarde, want iedereen mishandelt en misbruikt het, weinigen troosten en verblijden het door een juist gebruik. Velen bidden per jaar misschien enige duizenden *Onze Vader's,* en wanneer zij duizend jaren zo zouden bidden, dan zouden zij er nog geen letter of punt van geproefd of gebeden hebben."

Maar van zichzelf kan hij zeggen: "Het Onze Vader is mijn gebed, dat bid ik en ik meng er onderwijl wat uit de Psalmen doorheen, dat zij (de goddeloze verachters en valse leraars) allemaal beschaamd en te schande zullen worden. Kortom: onder alle gebeden is er geen, dat gelijk is aan het *Onze Vader*. Ik bid het liever dan welke Psalm ook."

Bijzonder graag heeft Luther steeds weer in woord en geschrift het *Onze Vader* uitgelegd. Wij bezitten al vanaf het jaar 1518 zulk een uitlegging "voor de eenvoudige leken", die de rozenkransbiddende tijdgenoten veel te denken gaf. Hierin, en in nog talrijke andere geschriften, geeft Luther voortreffelijke beschouwingen over het gebed. Het past bij zijn praktische aard, wanneer hij in de eerste plaats er de nadruk op legt, waarom en met welk

recht wij bidden, hoe wij ons op het gebed voorbereiden, en ons door het gebed sterken tot de strijd.

Een handleiding hoe men bidden moet

Zulk een handleiding "hoe men bidden moet" heeft hij in het jaar 1535 geschreven, en wel voor "Meester Pieter, barbier." Deze man, met wie Luther waarschijnlijk veel in aanraking kwam, wilde van de reformator weten, hoe men zich ondanks velerlei afleidingen en stoornissen bij het gebed bepalen kon. Het geschrift draagt als titel "Een eenvoudige manier van bidden", en bevat, behalve de handleiding voor het gebed, een korte uitlegging van het Onze Vader, de Tien geboden en de Christelijke Geloofsbelijdenis. Wij delen iets mee uit deze geschriften. Dit zal tegelijk een afsluitende samenvatting zijn van vele tot nu toe uitgesproken gedachten van Luther.

"In de eerste plaats: wanneer ik gevoel, dat ik door vreemde bezigheden of gedachten koud geworden ben en geen lust heb om te bidden (want het vlees en de duivel belemmeren en hinderen altijd het gebed), dan neem ik mijn Psalmboekje, loop wat door de kamer, of ik ga, als het daarvoor dag en tijd is, naar de menigte in de kerk, en ik begin de Tien geboden, de Geloofsbelijdenis, en daarna, al naar ik tijd heb, enige uitspraken van Christus, van Paulus, of wat Psalmen voor mezelf op te zeggen, evenals de kinderen dat doen. Daarom is het goed, dat men het gebed in de vroege morgen het eerste en des avonds het laatste laat zijn, en dat men zich ijverig hoede voor de valse, bedriegelijke gedachten, die zeggen: 'Wacht nog maar even, over een uur zal ik wel bidden, nu moet ik eerst dit of dat nog afmaken!' Want met zulke gedachten komt men van het gebed in zijn zaken terecht, die dan iemand zó vasthouden en in beslag nemen, dat er op de dag zelf van het gebed niets meer komt.

In de tweede plaats maak ik er een dankzegging van.

Ten derde een biecht.

Ten vierde een gebed."

Dat is Luther de bidder. In zijn gebed lag voor hem de kracht voor zijn arbeid en lijden, voor zijn leven en sterven. In kinderlijke samenwerking met de hemelse Vader, zowel in de geweldige worsteling met God, als in de innige, gelovige omgang van hart tot hart. Zalig, wie het met Luther mag ervaren: "Laat het goede geschieden, zoals het wil, het geschiedt, komt en wordt uitgericht en te weeg gebracht door het gebed, dat alleen de *almachtige keizerin* is."

HOOFDSTUK 4
LUTHER ALS VOORBEELD IN AMBT EN BEROEP

Het is een wonder, zoals Luther, die in het geloof en in gemeenzaam gebed in de eeuwigheid thuis was, ons toch tegelijk door zijn voorbeeld een opgewekte arbeidsvreugde voorgehouden en geleerd heeft. Een wonder, wanneer men bedenkt, welk een strijd het hem gekost heeft, om deze aan het Evangelie ontleende kennis ingang te verschaffen, daar zij in tegenspraak was met de in het monnikendom en de werkheiligheid verzonken middeleeuwse kerk.

Arbeid is godsdienst

Uit het geloof, dat door de liefde werkt, zegt Luther, komen de goede werken voort. Zonder het geloof is er geen goed werk. Slechts het geloof en wat God wil ("er zijn geen goede werken dan alleen, die God geboden heeft) maken een werk goed. Ja, het geloof zelf is "het eerste, hoogste, aller-edelste goede werk." Niet in de zin van de rooms- katholieke kerkleraars, die het geloof als een goed werk naast de andere goede werken plaatsen, maar in de meer voortreffelijke zin: "Het geloof is het goede werk, en in dit werk moeten wel alle werken besloten liggen, en door de beïnvloeding daarvan tot goede werken worden."

Als een werk door de aandrijving van het geloof tot stand komt en naar de wil van God verricht wordt, dan komt daaraan de waardigheid van een "goed" werk. Anders niet. "Hier nu kan een ieder zelf nagaan en gevoelen, wanneer hij goed of niet goed handelt. Want als er in zijn hart het vertrouwen is, dat een werk God welgevallig is, dan is het goed, al is het zo gering als het oprapen van een strohalm. Is dat vertrouwen er niet, of twijfelt (de mens) daaraan, dan is het werk niet goed, al zou het alle doden opwekken, en al liet de mens zich verbranden. Dat leert de heilige Paulus in Rom. 14 vers 23: 'Al wat uit het geloof niet is, dat is zonde.' Naar het geloof, en naar geen ander werk, worden wij met de naam Christgelovigen genoemd, als zijnde het voornaamste werk. Want alle andere werken kan een heiden, Jood, Turk, een zondaar ook doen, maar er vast op vertrouwen, dat hij God behaagt, dat is alleen een christen mogelijk, die door genade verlicht en bevestigd wordt."

Dit zijn de gedachten, die ten grondslag liggen aan *de "Preek over de goede werken"* van Luther uit het jaar 1520. Met opmerkelijke beslistheid stelt dit belangrijk reformatorisch geschrift reeds het Evangelisch begrip van het geloof, dat een hartelijk vertrouwen op God is, en daarmee een macht, die het leven verandert, tegenover de Rooms-katholieke opvatting van het geloof als de gehoorzame onderwerping aan het gebod en de inzettingen van de kerk. Met een bewonderenswaardige helderheid gaat het in tegen de roomse leer van de goede werken en de dubbele rooms-katholieke moraal, die de geestelijke stand van priesters en monniken als de stand van de volkomenheid boven de lekenstand plaatst. Met deze Rooms-katholieke opvatting heeft Luther gebroken. Hij heeft de door het monnikendom zo verachte wereld voor het geloof heroverd en haar een hogere wijding gegeven. Deze wereld is voor hem het arbeidsveld van de liefde, die voortvloeit uit het geloof. Hij heeft de valse aureool van heiligheid, waarmee de kloosterlingen zich zo graag tooiden, vernietigd, en hij heeft de diadeem van het goddelijk welbehagen op het hoofd gezet van hèn, die door het geloof in God en uit liefde tot de mensen, hun plicht doen in de stand, waarin God hen geplaatst heeft. Luther heeft de arbeid weer in eer hersteld.

In hetzelfde jaar 1520 heeft Luther in het derde en voortreffelijkste van zijn drie reformatorische geschriften, en wel in dat *"Over de vrijheid van een christenmens",* de vraag, hoe men in de wereld met haar arbeid staan kan en toch tegelijk een gelovig mens zijn, die zeker is van zijn verlossing, op een even eenvoudige als geheel enige wijze opgelost. Hij heeft daarin "de gehele omvang van een christelijk leven" gegeven en die in twee zinnen samengevat: "Een christen is een vrije heer over alle dingen en niemands

onderaan. Een christen leeft niet in zichzelf, maar in Christus en in de naaste. In Christus door het geloof, in de naaste door de liefde."

Door deze oplossing heeft Luther de diepe behoefte van zijn tijd aan werkelijkheid bevredigd, zonder van de volheid van het Evangelie ook maar het geringste prijs te geven. De *wereldmijding* van het monnikendom moest plaats maken voor de *wereldoverwinning* van de evangelische christen. Niet in de pronkerige kerken, waar priesters in blinkende gewaden onverstaanbare woorden mompelen; niet achter kloostermuren waar monniken en nonnen op een eeuwig dezelfde manier hun gebeden opzeggen, voelt de vroomheid zich thuis. Vroom is, wie door de liefde aan zijn aardse taak gebonden is, en toch tegelijk in het geloof zijn vaderland in de hemel heeft. Arbeid is godsdienst. Met welk een duidelijkheid brengt Luther telkens weer in prediking en geschrift deze stelling naar voren. Hoe heeft hij daardoor de verwarde gewetens weer in het goede spoor geleid. Uw arbeid is Uw roeping. U zijt geroepen. "Misschien zegt ge: 'Maar hoe, wanneer ik niet geroepen ben, wat moet ik dan doen?' Antwoord: 'Hoe is het mogelijk, dat u niet geroepen zijt? U hebt immers een positie, u zijt immers een getrouwde man, of vrouw, of een kind, of dochter, of knecht, of dienstbode'."

Wanneer Luther de gezamenlijke plichten van onze positie de erenaam "beroep" geeft, wanneer hij de wortel van dit woord in het Nieuwtestamentische woord "roeping" vindt, dan laat hij ons het nauwe verband zien tussen de hemelse en de aardse roeping van de christen. Er is geen hemelse roeping zonder een aardse, maar ook geen aardse zonder een hemelse. Want als u God liefhebt, dan moet Uw liefde uitlopen op dienstbetoon aan de naaste. En de diepste drijfveer tot deze dienst, als hij de erenaam "beroep" verdient, is de zekerheid van de goddelijke roeping, het kinderlijk vertrouwen op Hem, die ons geroepen heeft. Het komt alles aan op de gezindheid, het gelovig vertrouwen op God, de oprechte liefde tot de mensen, het plichtbesef tegenover God en mensen. En juist deze gezindheid, die onze arbeid adelt, heft het onderscheid van de standen innerlijk op. Elke arbeid, die zó wordt verricht, is godsdienst, en kan zeker zijn van het welgevallen van God.

Het licht van de eeuwigheid valt op het dagelijks werk in deze wereld. "Of is dit God dienen: in een hoek kruipen, niemand raad geven of helpen? Wie God wil dienen moet onder de mensen blijven en hen dienen met wat hij kan. In het klooster eenzaam in een hoek zitten, dat is niemand van dienst of van nut zijn. Goed dienen betekent de naaste dienen, zoals Christus en Zijn apostelen dat deden, die zich ook niet eeuwig in het klooster verborgen." Omdat het tegen de wil van God is, omdat het kenmerk van de uit het geloof voortkomende liefde eraan ontbreekt, daarom is het met het monnikendom, hoe vroom het schijnen mag, niets gedaan. Wat zou er van ons geworden zijn, wanneer Christus in een klooster gegaan en monnik geworden was? Dat de Heilige Geest Hem in de woestijn geleid heeft, is een bericht, dat rust op goede gronden. Hij ging dus niet "uit eigen beweging, zoals vele doen, die zich veel voornemen zonder het Woord van God, uit eigen beweging. Wie zich zonder zulk een roeping iets voorneemt, zoals monniken en nonnen zich in het klooster begeven hebben, die doet niet alleen God geen dienst, maar handelt ook ongehoorzaam jegens God."

Wij moeten bedenken, "dat ons uitwendig leven, onze positie en ons levensgedrag, in het Woord van God uitgedrukt en door het Woord geheiligd, een ware godsdienst is, waarin God een welgevallen heeft. En dat het voor wie God wil dienen, niet nodig is, dat hij in dit uitwendig leven iets heel bijzonders aanpakt. Laat hij bij zijn beroep blijven, en doen wat zijn overheid, zijn ambt en positie van hem vorderen en hem gebieden. Dat is God recht dienen." Waarom: God dienen?"

Antwoord: "Wie zijn naaste dient, die dient niet zijn naaste, maar God in de hemel zelf. In dienst van mijn naaste ben ik reeds in de hemel, omdat ik in hem God dien."

Handenarbeid

De beroepsarbeid is liefdedienst aan de mensen en een werk van het geloof en de gehoorzaamheid aan God. Dat geldt ook van wat in de ogen van de wereld de geringste arbeid is. "De moeder, die haar kind verzorgt, en de dienstbode, die de kamers aanveegt, doen een godvruchtiger werk dan alle monniken en nonnen samen. Wanneer een eenvoudige dienstbode het huis schoonmaakt en dat doet in het geloof in Christus, dan doet zij een beter en groter godsdienstig werk dan Antonius (de kluizenaar) in de woestijn gedaan heeft. Want Christus zegt, dat er geen groter gebod is dan dat ons beveelt om God en de naaste lief te hebben."

Ja, de dienstbode kan "van harte blij zijn en zeggen: Ik kook nu, maak het bed op, maak het huis schoon, wie heeft mij dat bevolen? Mijn heer en mijn vrouw hebben het mij bevolen. Wie heeft hun die macht over mij gegeven? Dat heeft God gedaan. Welnu, dan moet het waar zijn, dat ik niet alleen hén, maar ook God in de hemel dien en dat God daarin een welgevallen heeft. Kan ik nog gelukkiger zijn? Het is immers precies hetzelfde alsof ik voor God in de hemel Zelf kookte. Ik zie wel in, dat men geen stand verachten moet, hoe gering hij ook is. Men kan overal God dienen en vroom zijn, en God wil het Zich van ieder laten welgevallen, als hij Hem maar vreest en recht handelt, ongeacht van welke stand hij is. Vraag er niet naar, of hij een kleermaker of schoenmaker is, boer of burger, edelman of niet. Als hij in Christus gelooft, godvrezend is, en zijn naaste dient, dan is hij een levende heilige, en hij gedraagt zich naar het grootste gebod, en doet het hoogste en beste werk. Het gebeurt, dat een akkerman voor God een beter werk doet met ploegen dan een non met haar kuisheid. De dienstbode van een molenaar doet, als zij gelooft, meer goeds en bereikt ook meer, als zij alleen maar de zaak van de ezel afneemt, dan alle papen en monniken, wanneer zij zich dag en nacht bijna dood zingen en tot bloedens toe martelen." Waarom is dat zo? Die kleinste dienst geschiedt naar de wil van God, in vertrouwen op God, en komt de medemens ten goede; het monnikendom echter is een zelfgekozen werk en zonder liefde. "Leert dan wat een heilig, geestelijk leven is, namelijk: niet in een klooster gaan, maar dat u gelooft in Jezus Christus en Uw beroepsarbeid verricht in het geloof en naar het Woord van God. Let er eerst op, dat u in Christus gelooft en in Hem gedoopt zijt, en let daarna op Uw ambt en beroep."

In zijn waarlijk naar het Evangelie afgemeten waardering voor de eenvoudigste handenarbeid is Luther toch helemaal niet een verachter van ***hersenarbeid.*** In het prachtige, kleine geschrift *"Dat men de kinderen naar school moet zenden"* (1530) zegt hij: "Licht is de schrijfpen, het is waar, en er is ook zonder alle handenarbeid geen werk met de handen, dat gemakkelijker uit te oefenen is, dan het schrijven, want men heeft er alleen maar een ganzenveer voor nodig, zoals men die overal voldoende en kosteloos vinden kan. Maar wel moeten het beste deel (het hoofd), en edelste lid (de tong), en het hoogste werktuig (het verstand), die tot het lichaam behoren, het hierbij ontgelden en de meeste arbeid verrichten. Drie vingers doen het, zo zegt men van het schrijven, maar het gehele lichaam en de gehele ziel werken er aan mee."

Hoe Luther alle ***beroepsarbeid*** vanuit het gezichtspunt van dienst aan de naaste, en dat van de liefde, beschouwt, bewijst een uitspraak in zijn verklaring van de eerste brief van Johannes: "Ieder beroep, dat de mens uitoefent, is van meer nut voor anderen dan voor hemzelf. De timmerman bouwt meer dan honderd huizen voor anderen tegen één, dat hij voor zichzelf gebouwd heeft. De boer bewerkt zijn akker meer ten nutte van anderen dan van zichzelf. Zo ook maken kleermakers en schoenmakers meer kleren en schoenen voor anderen dan voor zichzelf. God openbaart Zich dan in deze aardse verhoudingen als de Liefde, en Hij heeft met heel veel liefde de wijsheid in het hart geplant, en daarin moet men haar dan ook zoeken. De overheid dient anderen meer dan zichzelf, een prediker is een dienaar van iedereen."
Het verwaarlozen van zijn beroepsplicht is even goed zonde als het kiezen van zijn eigen werken, waarmee men meent God welgevallig te zijn. God heeft de arbeid gewild en

uitdrukkelijk bevolen." In het zweet uws aanschijns", zegt Hij, "zult gij uw brood eten." Werken is gezond, luiheid onnatuurlijk. "Van werken sterft geen mens, maar van leeglopen en niets doen gaan lichaam en leven van de mens te gronde. Want de mens is voor de arbeid geboren, zoals de vogel om te vliegen."

De zegen van de arbeid

Trouwe arbeid wordt verzacht door de zegen van God, aan Wie alles wordt aanbevolen. "Doe zóveel met Uw verstand en krachten, als u mogelijk is. Beveel daarna, wanneer u het uwe gedaan hebt, alles met elkaar bij God de Heere aan, bid Hem, dat Hij nu het Zijne eraan doet, dat Hij het nu verder bestuurt en de groei wil geven, en stel Uw vertrouwen niet op Uw eigen arbeid en wijsheid."

Het vertrouwen op de zegen van God bewaart ons voor hebzucht en angstige bezorgdheid. "Men moet werken, maar levensonderhoud en overvloed heeft men niet aan de arbeid, maar aan de goedheid van God te danken. Want als men die aan de arbeid toekent, dan wordt men terstond hebzuchtig en bezorgd en men meent met veel arbeid ook veel te verwerven. Dan gebeurt juist het tegenovergestelde, dat velen geweldig hard werken en nauwelijks brood te eten hebben, maar anderen, die het rustig aan doen, vloeit het zo maar toe. Dat alles komt hier vandaan, dat God de eer wil hebben, dat Hij alleen alles doet groeien. Want al zou u ook honderd jaar ploegen en de arbeid van de gehele wereld verrichten, dan zou u toch geen enkele halm uit de aarde te voorschijn kunnen brengen. Maar terwijl u slaapt, maakt God zonder Uw toedoen uit één graankorrel een halm, en daarin zoveel graankorrels als Hij wil."

Het wonderlijk samengaan van onbezorgdheid en de zegen van God, van arbeid en vertrouwen op God, leert ons het vogeltje. "Ge hebt nog nooit een vogel met een sikkel gezien, die de oogst had binnengebracht en verzameld in de schuren. Ja, de vogels arbeiden ook niet, zoals wij, en toch worden zij gevoed. Een vogel is daarom nog niet zonder arbeid, maar hij doet datgene, waartoe hij geschapen is, namelijk om zijn jongen te voeden en onze God daarvoor een liedje te zingen. Als God hem meer arbeid had opgelegd, dan zou hij ook meer doen. Hij staat vroeg op, hij gaat op een tak zitten, zingt het gezang, dat hij geleerd heeft, denkt aan geen voedsel en is er ook niet bezorgd over. Daarna, als hij honger krijgt, vliegt hij weg en zoekt een graankorreltje. God heeft er voor hem ergens een neergelegd, waaraan hij, toen hij zong, niet eens gedacht heeft. Als u in de lente, wanneer de vogeltjes het vrolijkst zingen, tot een van hen zou zeggen: 'Wat zing je toch vrolijk, je hebt toch geen koren in je schuur?', dan zou het u bespotten!"

De rustige overtuiging, dat het getrouw uitoefenen van een beroep godsdienst is, bewaart ons voor afgunst en het maakt ons hart tevreden. "Het is een algemene plaag, dat niemand met het zijne tevreden is, dat iedereen meent, dat een ander het beter heeft dan hijzelf. Wie koopman is, prijst de handwerksman gelukkig, omdat deze stil en rustig neerzit, en hijzelf door het land moet zwerven. Van zijn kant prijst de handwerksman de koopman gelukkig, omdat hij rijk is en onder de mensen verkeert. Een ieder is zijn positie moe, en verlangt zuchtend naar een andere. Als zij God dienden op de plaats, waar Hij hen gesteld heeft, dan zou het hun niet zuur of zwaar vallen."

Bij de arbeid op God zien, dat maakt blij. Dan verandert de goddelijke vloek van het "gij moet arbeiden" in een zegen: Ik mag arbeiden in dienst van God en van mijn naaste. "De vromen en godvrezenden arbeiden met een licht en vrolijk hart, omdat zij erkennen, dat dit het bevel en de wil van God is. Dan ziet een vrome boer op zijn wagen en op zijn ploeg, een schoenmaker op zijn leest en els, een smid op zijn ijzer, en een timmerman op zijn hout het vers geschreven staan: "Zalig gij, u hebt het goed."

Het beroep is het door God verordende middel om de mensen te dienen. Deze kennis, die door Luther uit de diepte van zijn zedelijk- godsdienstige grondstelling aan het Evangelie ontleend was, moest voor zijn tijd wel bevrijdend werken. Luther, die door de verheerlijking van een getrouwe uitoefening van het beroep, de arbeid, ook de geringste, geadeld heeft en

de mensen daarin weer vreugde geschonken heeft, is ook hierdoor de grote weldoener van de mensheid geworden, die wij uit haar beeld niet meer kunnen wegdenken.

Gehoorzaamheid aan de overheid

Vanuit het oogpunt van de liefdedienst, en daarmee van de godsdienst, ziet Luther ook het ambt van de overheid. Zij verricht deze dienst doordat zij voor recht en vrede zorgt, tucht en eerbaarheid handhaaft. Het is een grote zegen van God, dat wij een overheid hebben. "Naast de dienst aan het Evangelie of het geestelijk ambt is er op aarde geen kostbaarder kleinood, geen groter schat, geen rijker aalmoes, geen schoner instelling, geen heerlijker goed dan de overheid, die het recht bestelt en handhaaft." Zij is de machtigste verordening van God op natuurlijk gebied.

Naar aard en taak verschilt zij van de *Evangeliebediening.* Deze behoort bij het rijk van de genade, gene bij *het rijk van de schepping*. Laat daarom dan ook de overheid haar macht alleen uitoefenen op het gebied van het uitwendige, aardse leven, en niet op dat van het geloof en van de eeuwige dingen.

"God heeft tweeërlei bestuur verordend: *het geestelijke,* dat christenen en vrome mensen kweekt door de Heilige Geest, onder Christus; en *het wereldlijke,* dat ongelovigen en slechten beteugelt, zodat zij de uitwendige vrede moeten bewaren en stil zijn. Een heel land of de wereld te willen regeren met het Evangelie is hetzelfde als wanneer een herder wolven, leeuwen, adelaars en schapen in één stal samenbracht en toeliet dat elk vrij tussen de anderen doorliep. De schapen zouden de vrede wel bewaren en zich vreedzaam laten weiden en regeren, maar zij zouden niet lang leven en het ene dier zou het andere verslinden. Waar alleen een wereldlijke regering of wet regeert, daar moet enkel huichelarij zijn, ook al zouden het de eigen geboden van God zijn. Want zonder de Heilige Geest wordt niemand echt vroom, al doet hij nog zulke goede werken. Wanneer echter alleen het geestelijk bestuur over land en volk zou regeren, dan zou het kwaad niet beteugeld worden en ruimte gegeven worden aan allerlei boevenstreken, want de wereld kan dit niet aannemen noch verstaan."

Op het gebied, waarop haar machtsbevoegdheid dit toelaat, heeft de overheid recht op gehoorzaamheid. Deze gehoorzaamheid heeft haar grenzen slechts dan, wanneer de overheid iets verlangt, dat tegen het Woord van God, tegen recht en geweten ingaat. De Christen moet dan de gevolgen van zijn weigeren van gehoorzaamheid gewillig en geduldig dragen. Maar "oproer is erger dan moord."

Met de gehoorzaamheid, die wij aan de overheid betonen, dienen wij God, omdat wij daarmee de naaste dienen. Een getrouw onderdaan is godsdienst, omdat het liefdedienst is. "Wanneer een burger doet wat zijn burgemeester wil, en de onderdanen doen wat hun vorst hebben wil (in zover het niet tegen God ingaat), dan stellen zij zich in dienst van God."

Maar is de *krijgsdienst* niet in strijd met het geweten? Luther heeft deze vraag breedvoerig beantwoord in zijn geschrift *"Of ook krijgslieden zalig kunnen worden"* (1526). Het zijn heel mooie woorden, die hij daar spreekt. Zij kunnen menig onrustig geworden geweten tot geruststelling en versterking dienen.

Een oorlog die moedwillig of uit veroveringszucht begonnen wordt, is een vreselijke en afschuwelijke zonde. Maar een door de vijand opgedrongen oorlog is liefdedienst. De vorst en de soldaat, die daarin hun plicht doen, verrichten een liefdedienst, en dienen God daarmee. "Laat het u zeggen, geliefde heren: wacht u voor de oorlog, tenzij dan, dat ge u verweren en beschermen moet, en het u opgelegde ambt u dwingt om oorlog te voeren. Gaat dan Uw gang en slaat erop los, wees dan mannen en laat zien, dat u geharnast zijt. Dan gaat het niet om een denkbeeldige oorlog. Dan zal de zaak ernstig genoeg zijn om de tanden van de woedende, hooghartige en overmoedige ijzervreters zó af te stompen, dat zij geen verse boter meer bijten kunnen.

Ik moet hier denken aan het voorbeeld van hertog Frederik, keurvorst van Saksen, want het zou jammer zijn als de uitspraken van zulk een wijs vorst met zijn lichaam zouden wegsterven. Toen hij menige streek, zowel van zijn naburen als ook van alle kanten verdragen moest, en zóveel redenen had om een oorlog te beginnen, dat een ander strijdlustig vorst al wel tienmaal zou begonnen zijn, liet hij niettemin het zwaard in de schede, sprak altijd vriendelijke woorden, en hield zich alsof hij erg bang was en snel op de vlucht zou gaan, maar intussen liet hij de andere wroeten en bluffen, terwijl hij zichzelf rustig hield. Toen hem gevraagd werd, waarom hij zich zo liet beschimpen, antwoordde hij: "Ik wil niet beginnen, maar als ik moet strijden, dan zult u zien, dat het aan mij staat om te bepalen, wanneer wij ophouden. Zo werd hij niet gebeten, ofschoon veel honden hun tanden lieten zien."

Wat is het voeren van een oorlog anders dan het straffen van onrecht en slechtheid? Om welke andere reden voert men oorlog dan omdat men vrede en gehoorzaamheid wil hebben? Hoewel nu doden en roven geen werk van de liefde schijnt, zodat de eenvoudige denkt, dat het geen werk is voor een christen, en een christen ook niet betaamt, zo is het in werkelijkheid toch wel een werk van de liefde. Evenals een goede dokter, wanneer een besmettelijke ziekte kwaadaardig en ernstig is, een hand, een voet, oor of oog moet verwijderen en aan het bederf prijsgeven, om het gehele lichaam te behouden. Als men ziet op het lid, dat hij wegneemt, dan schijnt het, dat hij een gruwelijk en onbarmhartig mens is. Maar wanneer men op het lichaam let, dat hij wil redden, dan blijkt, dat hij in werkelijkheid een voortreffelijk en trouw mens is en een goed christelijk werk verricht.

Zo is het ook, als ik op het oorlogsbedrijf let, wanneer het de bozen straft, de onrechtvaardige doodt, en zulk een ellende aanricht. Het schijnt dan een zeer onchristelijk werk te zijn, en in elk opzicht in strijd met de christelijke liefde. Maar als ik er acht op geef, hoe het de vromen beschermt, vrouw en kind, huis en hof, goed en eer, alsook de vrede in stand houdt en bewaart, dan blijkt welk een uitnemend en goddelijk werk het is. En ik bemerk wel, dat het ook een been of een hand afhouwt, maar dat is dan om het gehele lichaam niet verloren te laten gaan. Want wanneer het zwaard ons niet zou beschermen en de vrede zou handhaven, dan zou alles wat er in de wereld is door onvrede te gronde gaan."

Het is erg genoeg, dat zulke middelen nodig zijn. Maar wij leven in deze wereld en omdat de mensen nu eenmaal zo zijn, daarom is er, helaas, voor God geen andere mogelijkheid. "Ja, wanneer de mensen vroom waren en graag de vrede bewaarden, dan zou de oorlog de grootste plaag op aarde zijn. Maar wat kunt u verwachten, nu de wereld slecht is en de mensen de vrede niet willen bewaren, en daarom roven, stelen, doden, vrouw en kind schenden, eer en goed wegnemen? Zulk een algemene onvrede in de wereld, waardoor geen mens in leven zou kunnen blijven, moet door de kleine onvrede, die oorlog of zwaard genoemd wordt, tegengegaan worden.

Ook in een *rechtvaardige oorlog* trekt de christen niet lichtvaardig en zonder godsvrucht ten strijde. Niet het hooghartig vertrouwen op ons recht en op onze kracht is de beste gezindheid om oorlog te voeren, maar het vertrouwen op God, dat van Hem de overwinning komt, en de ootmoed, die Hem van alles de eer geeft. Ook al zijt u er vast van overtuigd, dat gij niet begint, maar gedwongen wordt om te strijden, dan moet u toch nog God vrezen en Hem voor ogen houden en niet aldus spreken: 'Ik word immers gedwongen, ik heb een wettige reden om oorlog te voeren.' Als ge u daarop wilt verlaten en roekeloos erop los wilt trekken, dan is ook dat van geen enkele waarde. Het is waar, u hebt een wettige en goede reden om oorlog te voeren en u te verweren, maar daarmee hebt u geen waarborg van God, dat u zult overwinnen. Ja, zulk een overmoed kon wel eens tot gevolg hebben, dat u moest verliezen, ook al had u een rechtmatige reden om oorlog te voeren, want God kan geen trots en overmoed verdragen, en dat men zich voor Hem niet verootmoedigt en Hem vreest. Wel behaagt het Hem, dat men voor mensen en duivels niet bang is, dat men tegen hen dapper en vermetel, moedig en krachtig, optreedt. Dat wij het daarmee echter

gewonnen zouden hebben, alsof wij het waren, die het deden, en alsof het in onze macht lag, dat is volstrekt onjuist!

Maar Hij wil, dat men Hem vreest en ook wil Hij dit liedje van harte horen zingen: 'Lieve Heere, mijn God! Gij ziet, dat ik oorlog moet voeren. Ik zou het liever niet doen. Ik bouw echter niet op de wettige reden, maar op Uw genade en barmhartigheid. Want ik weet, als ik mij op die wettige reden zou verlaten en daar trots op zou zijn, dat Gij mij wel eens met reden ten val zou kunnen brengen, als iemand, die terecht ten val kwam, omdat ik op mijn recht en niet op Uw genade en goedheid vertrouwd'."

Wij leren Luther ook als een echte, degelijke en christelijke veldprediker kennen: "Het is een heidense en geen christelijke manier om het krijgsvolk vóór de slag aan te sporen op deze wijze: 'Beste kameraden, beste soldaten! Weest flink en vol goede moed; wij zullen vandaag eer behalen en rijk worden.' Maar men moet hen aansporen op deze manier: 'Beste kameraden, wij zijn hier bij elkaar om onze dienstplicht voor onze vorst te vervullen en om Hem te gehoorzamen, daar wij naar de wil van God en Zijn ordinantie schuldig zijn om onze heer met lichaam en goed bij te staan. Ofschoon wij voor God even goed arme zondaren zijn als onze vijanden, maar niettemin weten, in elk geval niet anders weten dan dat onze vorst in deze zaak in zijn recht staat, en er daarom vast van 'overtuigd zijn, dat wij God zelf door dit werk en deze gehoorzaamheid dienen, laat daarom een ieder flink en onversaagd zijn en het niet anders beschouwen dan dat zijn vuist de vuist van God is, dat zijn spies de spies van God is, en roept dan met hart en mond: Voor God en de keizer! Geeft God ons de overwinning, dan komt Hem eer en lof toe en niet aan ons, daar Hij het door ons, arme zondaren, doet. Maar buit en soldij willen wij aannemen als aan ons, onwaardigen, door Zijn goddelijke goedheid en genade, geschonken, en daarvoor willen wij Hem danken. God geve het, en nu moedig voorwaarts!"
"Zou het echter gebeuren, dat de vijand u doorsteekt of neerslaat, hoe kunt u een betere dood sterven, wanneer u tenminste een christen zijt?"

Door onze Luther, die de christensoldaat zulk een voortreffelijk boekje met gepaste woorden in de ransel stopt, zullen ook de rouwdragenden, die om een gevallene treuren, zich graag laten troosten. Het ligt geheel in de lijn van de opvatting van Luther, die een rechtvaardige oorlog als godsdienst beschouwt, wanneer hij in zijn *"Veldpreek tegen de Turken"* de dood van een christensoldaat gelijk stelt met de marteldood.

Ook legt hij er de nadruk op, dat de dood van een trouw soldaat, in gezelschap van zijn kameraden, als offerdood voor anderen, zoveel schoner is dan het wegsterven op het ziekbed. En eenmaal komt toch ook voor iedereen het sterfuur. Niet alsof de dood van een soldaat iets verdienstelijks in godsdienstige zin zou zijn. Alleen het geloof maakt zalig, en anders niets. Maar wanneer dit zaligmakend christelijk geloof voorop wordt gesteld, dan is de dood van een soldaat een schone en zegenrijke dood. Hij behoudt anderen in het leven. Het is een daad van gehoorzaamheid aan God, en een van liefde tot de mensen. De dood van een christensoldaat is godsdienst en liefdedienst.

Vaderlandsliefde

Met zijn leer van de overheid en het wereldlijk bestuur is Luther de scheppende baanbreker van het moderne staatsleven geworden. Het nieuwe Duitsland is ondenkbaar zonder deze Duitse profeet als voorloper en wegbereider. Of is het bekende woord van Frederik de Grote: "De koning moet de eerste dienaar van de staat zijn", niet helemaal een woord van Luther? Kunnen wij ons Bismarck indenken zonder Luther? Er kan beslist niet genoeg aan herinnerd worden, dat het bij Luther steeds en overal om de godsdienst gaat. Hij wilde geen nationale held, geen cultuurdrager zijn, maar hij wilde de mensen de weg naar God wijzen, naar de genadige God, tot Wie hij zich in vreselijke stormen de weg gebaand had, en die de genade van Zijn Heiland hem had doen vinden. Maar dat hij daardoor noodzakelijkerwijze ook de Duitse heros, de lichtdrager van een nieuwe cultuur geworden is, dit feit maakt de

machtige gestalte van Luther volkomen. Het blijft voor alle tijden de herdenking en dankbaarheid waard, zoals deze man het staatsbegrip en de cultuur van de kerkelijke bevoogding bevrijd en zuiver gesteld heeft naar het woord van Jezus: "Geeft den keizer wat des keizers is, en Gode wat Gods is", en zoals hij het licht van God laat vallen op alle aardse verhoudingen, die voor God bestaan kunnen.

Het vervult ons met bijzondere blijdschap, dat in alles wat hij sprak en deed, het vrome Duitse hart van Luther klopt. Luther bezat een innige vaderlandsliefde. Hij had zijn Duitsland en zijn volk lief als geen ander. Het was een sterk, verenigd Duitsland in het door het Evangelie gevoede éne geloof, waarnaar hij vurig verlangde.

Dit verlangen werd niet vervuld, zoals hij zich dat gedacht had, en pas in het jaar 1806 moest het middeleeuwse keizerrijk ondergaan. Luther beklaagde zich erover, dat de Duitsers van zijn tijd zich nog niet tot één natie hadden verbonden. "Duitsland lijkt een prachtige, fiere hengst, die voeder en al wat hij nodig heeft in voldoende mate bezit, maar die een ruiter nodig heeft. Zoals nu een sterk paard, zonder een ruiter die het bestuurt, heen en weer dwaalt, zo is ook Duitsland sterk genoeg aan kracht en mensen, maar het mist een bekwaam hoofd en bestuurder."

Hoe betreurt Luther het, dat de Duitsers een roomse keizer hebben, die bij de gratie van de paus de kroon ontvangt. "Laat de paus zijn aandeel in het keizerschap opgeven, ons land vrijlaten, en het een keizerrijk laten zijn, zoals een keizer behoort te zijn. Laat de Duitse keizer een ware vrije keizer zijn."

En toch, met welk een eerbied spreekt hij over de keizer, Karel V, hoewel deze elke bekwaamheid om Duits en volkomen Evangelisch te denken en te voelen, miste. Ernstig bestraft hij de eigenbaat van de vorsten, en spoort hen aan om zich eensgezind om de keizer te scharen in zijn benarde toestand. Voorbeeldig is zijn gewetensvolle vervuiling van zijn plichten als onderdaan.

Zo wees hij het aanbod van de keurvorst van de hand, die hem in het jaar 1542 wilde vrijstellen van de betaling van belasting aan de Turken. *"Voor mijn geliefde Duitsers ben ik geboren, hen wil ik dienen."*

Luther heeft dit schone woord gesproken én gehouden. Wel is een man als Luther voor de gehele wereld geboren, *maar hij is een geschenk van God aan de wereld met een Duits opschrift. Hij heeft aan de wereld, om maar het belangrijkste te noemen, de Duitse Bijbel geschonken, en aan zijn volk de Duitse taal.* De taal, die hij als niemand voor en na hem beheerst. De taal, die zo schoon is in haar rijkdom aan dichterlijke beelden, waarmee Luther haar omkleedt, en zo liefelijk en hartveroverend, wanneer hij spreekt in een vertrouwde kring. Zij krijgt in zijn mond een meeslepend, toornend geweld, maar ze klinkt ook zo vreedzaam als een orgeltoon. Zij weet uitdrukking te geven aan de verhevenste gedachte, en ook het diepste geheim van het hart onder woorden te brengen. Zo eenvoudig als een kind spreekt Luther met zijn God, en als een geharnaste held strijdt zijn taal met de geweldigen van de aarde.

Luther is een patriot naar het voorbeeld van Jezus. Hij heeft zijn volk lief, maar de zonden van zijn volk moet hij haten. Met een heilige ijver, als van de Oudtestamentische profeten, bestraft Luther de nationale zonden van de Duitsers, in het bijzonder de drankzucht en de verdeeldheid. Het doet hem tot in het diepst van zijn hart pijn, wanneer hij klaagt: "Duitsland is geweest wat het geweest is. Het grote en ergste kwaad wordt dagelijks steeds rijper voor de slachting, de Turk, óf een jammerlijke oorlog moet het doen en er een eind aan maken. Ik heb mij gewillig overgegeven om dan mee te lijden. Als wij niet willen verdragen, dat men onze zonden met woorden bestraft, dan zullen wij de straf daadwerkelijk en met pijn moeten ondergaan. Het zal met Duitsland ook eenmaal zó gaan, dat men zeggen zal: 'Daar ligt het geliefde Duitse land verwoest en vernietigd om onze ondankbaarheid'."
Wanneer zal dit vermoeden niet in vervulling gaan? Als ons volk de vermaning van zijn profeet opvolgt. Daarom: "geliefde Duitsers, koopt, terwijl de markt gehouden wordt; zamelt

in, terwijl de zon schijnt en het goed weer is; maakt gebruik van de genade en het Woord van God, terwijl die aanwezig zijn. Want u moet dit goed weten: het Woord en de genade van God zijn als een voorbijgaande plasregen, die niet meer terugkomt, waar hij eenmaal geweest is."

Nochtans, wanneer Luther toornt, dan is dat met een heilige toorn, die verbeteren wil; wanneer hij liefheeft, dan heeft hij lief van ganser harte. Hij heeft medelijden met zijn volk, waarvan hij zegt: "Er is geen natie die meer veracht wordt, dan de Duitse. De Italianen noemen ons beesten, Frankrijk en Engeland en alle andere landen bespotten ons."

In al zijn bezorgdheid, dat God wel eens "aan de Duitse natie zulk een blindheid zenden en haar verharden" kon, zegt Luther toch van ganser harte: "Ons Duitsland heeft geen deugd zo hoog geëerd en, zoals ik geloof, tot nu toe zo hoog verheven en behouden als deze, dat men ons voor trouwe, waarheidlievende en betrouwbare mensen gehouden heeft, wier ja, ja, en wier neen, neen was."

Toch kan God een zware bezoeking voor ons gereed hebben: "Duitsland", zo uit Luther zich in 1538 tijdens het grote gevaar, dat van de kant van de Turken dreigde, "is altijd het beste land en de beste natie geweest, maar het zal ermee gaan als met Troje, zodat men zal zeggen: 'het is gedaan'."

Ook in de ware vaderlandsliefde is Luther een voorbeeld voor ons. Hij heeft, even ver verwijderd van een vaag wereldburgerschap als van een dwaas en duister nationalisme, zijn volk van harte liefgehad, de zonden van zijn volk met heilige ernst bestraft, voor zijn volk gearbeid, en zijn ware welzijn in zijn voorbede aan het goddelijke Vaderhart voorgelegd. De vaderlandsliefde van Luther kwam voort uit zijn geloof. Zijn geloof is ten diepste de bron geweest van zijn openstaan voor alles wat zijn volk in beroering bracht.

Wij zien in het geloof van Luther het geheim van zijn geheel enige toewijding aan alle christelijke en Duitse belangen, die toen zijn volk bezighielden. Zulk een vaderlandsliefde, die gewetensvol de plicht van een onderdaan vervult, behoort voor Luther mede tot de roeping van een christen, zij is godsdienst en liefdedienst.

De roeping in het gezin

Ook het leven in de engste en grondleggende menselijke gemeenschap, in het huwelijk en gezin, leert Luther ons als een dienst beschouwen.

Hoe zijn opvatting van het huwelijk zich langzamerhand ontwikkeld heeft, hoe hij van een hogere waardering van de ongehuwde staat tot de overtuiging gekomen is, dat het huwelijk de door God gewilde staat is, die het geloof en de liefde tot werkzaamheid aansporen, behoeft hier niet onderzocht te worden. Oók niet, hoe hij de beide zijden, die er aan het huwelijk zijn, de lagere, natuurlijke en de hogere, goddelijke, tegenover elkaar afweegt. Hier moge het voldoende zijn, als wij vaststellen, dat Luther aan elk lid van het gezin zijn roeping aanwijst, en het leven in huwelijk en gezin als godsdienst, immers het dienen van de naaste, beschouwt.

"Het allerzoetste bekoorlijkste leven" is voor hem het huwelijksleven. De opofferende liefde, waarmee de christelijke echtgenoten elkander dienen, is voor hem het meest lofwaardig. Er is in dit leven niets zoeter en voortreffelijker dan de vrouw, die haar echtgenoot liefheeft. "De vrouw heeft een vaderlijke, moederlijke, kinderlijke en hoogste liefde voor haar man. Daarom moeten ook de mannen hun vrouw en kind meer liefhebben dan hun eigen leven."

Niet, alsof het huwelijksleven zulk "een lui, veilig en goed leven" zou zijn, zoals men dat in het klooster heeft. Het brengt moeite en arbeid met zich mee. Daarom "zegt de wereld, als zij van het huwelijk hoort: 'Ja, het zou wel goed zijn om te trouwen, maar waarmee moet men een vrouw onderhouden, want zij is een etend pand?' Zulken kunnen nu horen, hoe zij hun vrouw onderhouden moeten. En wel zó, dat een man niet mag denken, dat hij een vrouw genomen heeft om zelf een leegloper te zijn en als een jonker te leven, of dat zijn

vrouw hem als een jonker onderhouden moet. Neen, maar dat de man zijn vrouw niet anders dan als een vader zijn kind onderhouden moet.

'Ja', zegt u, 'maar waarmee?' Dat zult u nu horen. Want zó spreekt God tot Adam, wanneer hij naar de stem van de vrouw geluisterd heeft: 'In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten, totdat gij tot de aarde wederkeert, omdat u daaruit genomen zijt; want gij zijt stof en zult tot stof wederkeren.' Daar hoort ge, hoe ge uw vrouw onderhouden moet, en wel zó, dat u in uw hand moet spuwen, moeite moet doen en arbeiden, dat komt erbij, mijn beste kameraad. Nu betekent 'in het zweet uws aanschijns brood eten' niet alleen arbeiden met de handen, zoals een akkerman of een boer dat doet, maar het betekent ook, dat een ieder zijn beroep ijverig verricht. Als iemand akkerman, handwerker, kleermaker of schoenmaker is, dat hij het dan trouw waarneemt, geen bierdrinker is, die alles laat liggen, en 's avonds ruzie maakt met zijn vrouw, wanneer hij geen geld meer heeft om te verbrassen, en alle kleren van zijn vrouw en wat zij verder nog heeft, verkoopt."

Op de trouwe arbeid van de huisvader voor vrouw en kind, op de zorgzame liefde van de moeder rust klaarblijkelijk de zegen van God. God wil "uw genadige God en Vader zijn door Christus, Zijn geliefde Zoon. Daarom wil Hij uw arbeid zó zegenen, dat u daarvoor uw vrouw en uw gehele gezin kunt onderhouden. Is dit niet een heerlijke lofspraak op de arbeid in het huwelijk?

'Bent u een getrouwd man', zo spreekt God, 'en arbeidt u zó, dat u uzelf en uw huisgezin fatsoenlijk onderhouden kunt, hoor dan wat uw arbeid is: hij is iets heiligs, waarin God behagen heeft, en waardoor Hij u Zijn zegen geven en schenken wil.' Deze lofspraak op de arbeid moest men op alle gereedschappen, op het voorhoofd en op de neus schrijven, als zij nat zijn van het zweet."

In het licht van de zegen van God wordt ook de geringste huiselijke arbeid iets moois en een echt ere-ambt.

Het is opmerkelijk, zoals Luther in zijn prachtig geschrift over *de lofzang van Maria* (Lukas I: 46 v.v.) duidelijk maakt, dat zij ook na de geheel enige eer, die haar ten deel viel, zich met haar aards beroep blijft bezig houden: "Zij verricht haar huishoudelijke bezigheden als tevoren, zij melkt de koeien, kookt, wast de schotels af, maakt het huis schoon, en werkt zoals een dienstbode of een huismoeder dat doen moet in haar geringe, verachte werkzaamheden."

Welk een bekoorlijk, echt Duits beeld van Maria! Zo geeft hij ook wijding aan de arbeid in de huiselijke kring.

In de waardering van deze arbeid verschilt het oordeel van de christen grondig van dat van de niet-christen: "Let er eens op, wanneer het natuurlijk verstand, waarop de heidenen afgaan, als zij het verstandigst willen zijn, het huwelijksleven beschouwt, dan trekt het de neus op en zegt: 'Och, zou ik een kind wiegen, zijn luiers wassen, zijn bed opmaken, zijn stank ruiken, des nachts waken, op zijn geschreeuw acht geven, zijn hoofdzeer en builen genezen; daarna de vrouw verzorgen, haar onderhouden en arbeiden, hier zorgen, daar zorgen, hier wat doen, en daar wat doen, dit en dat verdragen, en wat het huwelijk nog meer aan verdriet en moeite ons leert kennen. Kom nu, zou ik me zo gevangen laten nemen?'

Maar wat zegt het christelijk geloof daarvan? Het doet zijn ogen open en beschouwt in de geest al deze geringe, onaangename werkzaamheden, en bemerkt dan, dat zij alle met goddelijk welgevallen als met goud en met edelstenen versierd zijn, en zegt: 'O God, omdat ik er zeker van ben, dat Gij mij als man geschapen hebt, en uit mijn lichaam het kind voortgebracht hebt, daarom weet ik ook zeker, dat dit u het hoogste behaagt, en ik belijd voor U, dat ik niet waardig ben om het kindje te wiegen, noch om zijn luiers te wassen, noch ook om hem of zijn moeder te verzorgen. Hoe ben ik zonder verdienste aan deze waardigheid gekomen, zodat ik ervan verzekerd ben, dat ik Uw schepsel en Uw lieve wil

mag dienen? Ach, hoe graag wil ik dat doen, ook al zou het nog geringer en verachtelijker zijn. Nu zullen mij noch koude noch hitten' noch moeite noch arbeid verdrieten, omdat ik ervan overtuigd ben, dat het U alzo behaagt.'

Zo moet ook de vrouw er onder haar werk over denken, wanneer zij haar kind zoogt, wiegt, baadt, en andere werkzaamheden ervoor verricht, of wanneer zij met iets anders bezig is en haar man helpt en gehoorzaam is; het zijn alle zuiver gouden, edele werkzaamheden."

De zekerheid, dat men zelfs de eenvoudigste arbeid verricht in de Naam van God, die ons ertoe "geroepen" heeft, èn het besef, dat men een ander dient, doen ons blij en onbezorgd arbeiden: "Al onze arbeid moet zijn als die van hen, die midden in de wijn- of korenoogst zo hard werken, dat het zweet over hun gezicht loopt, en die daarbij toch nog een vrolijk liedje zingen. Dat is: wij moeten zó gezind zijn, dat wij, wanneer het de wil van God zou zijn, het aardse goed kunnen laten varen; dat is: wij moeten denken: 'Ik wil, zoals God dat bevolen heeft, arbeiden voor mijzelf en voor mijn kinderen; geeft God zegen, dan zullen wij daarvan gebruik maken, blijft er wat over, dan is dat voor mijn zoon, en zo niet, dan zal God hem onderhouden, zoals Hij mij onderhouden heeft'."

De aanmoedigende, eervolle waarheid, dat zij met een getrouwe plichtsbetrachting het hun God opgedragen beroep vervullen, namelijk om God en de mensen te dienen, geldt ook voor ***de kinderen en het personeel,*** dat Luther geheel bij het huisgezin rekent. De roeping van de kinderen is gehoorzaamheid, dat van het personeel trouwe dienst. Zo mooi zegt Luther daarover in de grote Catechismus bij het vierde gebod: "Zie en merk op, welk een groot goed, en welk een heilig werk hier aan de kinderen wordt opgedragen, dat men helaas geheel veracht en in de wind slaat; en niemand geeft er acht op, dat God het geboden heeft, en dat het een heilige, goddelijke uitspraak en onderwijzing is. Want als men het zo opgevat had, dan had ieder daaruit kunnen afleiden, dat zij, die naar deze woorden leven, óók heilige mensen moeten zijn. Men had geen kloosterleven en geen geestelijke stand behoeven in te stellen, als elk kind zich aan dit gebod had gehouden en zijn geweten tot God had kunnen opheffen en zeggen: 'Moet ik goede en heilige werken doen, dan ken ik geen betere, dan dat ik mijn ouders alle eer en gehoorzaamheid betoon, omdat Godzelf dat bevolen heeft.' Want wat God gebiedt moet heel wat edeler zijn dan alles wat wij zelf kunnen uitdenken, en omdat er geen hoger noch beter Leermeester te vinden is dan God, daarom zal er ook wel geen betere onderwijzing zijn dan die Hij van Zichzelf geeft.

Wat nu een kind aan vader en moeder schuldig is, dat zijn ook allen schuldig, die onder het bestuur van het gezin vallen. Daarom moeten knechten en dienstboden erop letten, dat zij hun heren en vrouwen niet slechts gehoorzaam zijn, maar hen ook in ere houden als hun eigen vader en moeder, en alles doen, waarvan zij weten, dat men het van hen verlangt. Niet uit dwang of met tegenzin, maar met lust en vreugde, om precies dezelfde reden, namelijk dat het een gebod van God is, en dat Hem dit boven alle andere werken behaagt, zodat zij nog wel loon moesten toegeven en blij zijn, omdat zij heren en vrouwen hebben gekregen, zulk een gerust geweten hebben, en weten, hoe zij echte gouden werken moeten doen. Als nu de kinderen vader en moeder eren, dan dienen zij God daarmee. Want hier hebben wij het bevel van God, dat zij dit moeten doen. Zo is het ook met de knechten en de dienstboden in het gezin. Wanneer zij wat hun bevolen is ijverig verrichten, dan dienen zij daarmee niet alleen hun heren en vrouwen, maar ook God in de hemel."

En het gehele gezin samenvattend zegt Luther: "Een huisvader, die godvrezend zijn huis regeert, zijn kinderen en personeel tot godsvrucht en kennis, tot zedigheid en eerbaarheid opvoedt, die behoort tot een zalige, heilige stand. Zo is het ook met een vrouw, die haar kinderen verzorgt door hun eten en drinken te geven, te wassen en te baden, zij behoeft niet naar een heiliger, godzaliger stand te vragen. Met de knechten en dienstboden in het gezin is het even zo. Wanneer zij doen wat hun heer of vrouw hun opdraagt, dan dienen zij God, en voor zover zij in Christus geloven, bevalt dat God veel beter, ook al vegen zij de

kamer, of al poetsen zij de schoenen, dan het bidden, vasten en mis houden van alle monniken, en wat zij nog meer als verheven godsdienst roemen. Zie, welk een hoge taken dat zijn, hoeveel goede werken gij te doen hebt in uw gezin, voor uw kind. O, welk een zalig huwelijk en gezin zou het zijn, waarin zulke ouders waren! Voorwaar, het zou een ware kerk, een uitverkoren klooster, ja, een paradijs zijn." [272]

Dat is onze Luther. De grote Reformator van de kerk is ook de weldoener van het Duitse gezin: de man, die de ban van het klooster verbroken, en vanuit de vrijheid, die het Evangelie hem schonk, een vroom, Duits huwelijks- en gezinsleven geleid heeft. De liefdevolle vader, die de kinderen als de kostbaarste gaven van God gewaardeerd heeft, en met de kleinen een kind worden kon. De vrolijke Luther, die zich over de gaven van zijn God in natuur en leven zo hartelijk verheugd heeft. De zwaarbeproefde kruisdrager, de trooster van alle beproefden. In het gebed een kind en tegelijk een held. De mensenvriend, die weer blij heeft leren arbeiden en het beroep geadeld heeft.
Stromen van zegen zijn gevloeid uit het huis van Luther. Moge God die leiden in zeer veel Duitse gezinnen!

[272] Ieder weet hoe Luther belasterd werd, over hetgeen hij schreef over het gezinsleven. Er zijn velen die zich op papier anders voordoen dan in een gesprek. En dat citaten uit geschriften dikwijls foutief geciteerd worden. Zodat uitlatingen, waaraan slechts de gelegenheid hun echte klank, kleur en de juiste betekenis geeft, uit hun verband gerukt zijn. Zo moest Luther, door naijverige en weinig betrouwbare afschriften daartoe genoodzaakt, de "Preek over de huwelijke staat" in gewijzigde vorm uitgeven, en daarbij de opmerking maken: "Ook als iemand mij op grond van mijn preek grijpen wil, dan moet hij toch minder haastig zijn, en mij toestaan om een bredere uitleg van mijn woorden te geven. Het maakt een groot verschil, of men iets met de levende stem dan wel in dood schrift naar voren brengt."

HOOFDSTUK 5
LUTHER ALS BEMOEDIGER DOOR GEDICHTEN

Luther als dichter

Op de 1ste juli van het jaar 1523 werden te Brussel, op de markt voor het stadhuis twee jonge monniken uit het Augustijner-klooster te Antwerpen, Johannes Voes en Hendrik van Essen, om hun aanhang en belijden van Luther's leer verbrand. Het edict van de Rijksdag te Worms (1521) werd aan hen voltrokken, zoals dat al voltrokken was aan hun klooster en congregatie in Antwerpen. Daar had men in levendig verkeer met Wittenberg en Luther gestaan en zijn overtuigingen met warmte omhelsd en in predicatiën voor het volk openlijk had beleden. De congregatie was verstoord, haar klooster en kerk met de grond gelijk gemaakt. En tegen deze twee kloosterbroeders, die niet wilden herroepen of wijken, werd te Brussel het ketterproces geopend, met theologen der universiteit van Leuven als ter zake kundige aanklagers. Over de onfeilbaarheid van conciliën en pausen ging het te Brussel, evenals het te Worms en Leipzig gegaan was. De bloedjonge belijders hielden vol, evenals Luther.

Het bericht van dit eerste martyrium om de zaak van 'het Evangelie' bereikte op het eind van juli of in het begin van augustus Wittenberg en het Zwarte Klooster der Augustijnen daar. Het ging Luther zeer ter harte wat die twee jeugdige broeders en de andere "Christenen in Holland, Brabant en Vlaanderen" moesten ondervinden om des gewetens en der waarheid wil. Luther schreef een zendbrief aan hen vol "lof en dank aan de Vader aller barmhartigheid, die in deze tijd weer zien liet Zijn wonderbaar licht, wat tot nu toe om der zonden wil verborgen geweest was, zodat zij smadelijk dwaalden en de antichrist dienden." En het greep Luther nog méér aan in zijn kloostervertrek in Wittenberg, doordat hij zelf te Worms had gestaan, en niets voor ogen had dan "de woedende vijanden tegen te treden en zijn hals hen aan te bieden, van de tirannen de dood te lijden."

Luther's hart ontvonkte en zette zijn geest in vuur en vlam:

Ein neues Lied wir heben an,
das walt Gott unser Herre,
zu singen was Gott hat getan
zu seinem Lob und Ehre:
zu Brüssel in dem Niederland
wohl durch zween junge Knaben.
…. Der erst recht wohl Johannes heiszt,
so reich an Gottes Hulden;
sein Bruder Heinrich nach dem Geist
ein rechter Christ ohn Schulden.

'Een nieuw lied heffen wij aan,
Zo wil het God onze Heer'
Wij zingen wat hij heeft gedaanZijn grote Naam ter ere.
Te Brussel in Zuid-Nederland
Heeft aan twee jongelingen
De Heer' getoond zijn wond're hand,
Die met Zijn zegeningen
Hij rijkelijk versierde.'

Spreekwoorden en rijmen

Aan de humoristische trek in het karakter van Luther is zijn voorliefde voor zinrijke spreuken en verzen verwant. Treffende kernspreuken stralen de lezer tegen uit de geschriften van

Luther. Dikwijls waren ook zijn redevoeringen en gesprekken ermee gekruid. Vele ervan zijn in onze schat van Duitse spreekwoorden overgegaan. Het zal ons ook niet altijd gelukken om bij een man, die zo diep in het Duitse volksbestaan was doorgedrongen en zulk een helder inzicht in de wereld had, aan te tonen, welke kernspreuk bij hem een erfenis uit de schatkamer van de spreukenwijsheid is, en welke het eerst van hem haar uitnemend stempel gekregen heeft.

Dat dit laatste zeer dikwijls het geval was, komt voort uit de voorliefde van Luther om Bijbelse waarheden in spreekwoorden om te zetten, of Bijbelse verhalen in de vorm van een spreekwoord praktisch toe te passen. Zo b.v., wanneer hij in een beschouwing van de ark van Noach, waarbij het olijfblad van de duif voor hem het Evangelie aanduidt, de spreekwoordelijke zegswijze gebruikt: "De duif heeft niets in haar mond dan het olijfblad, dat is: men moet aan de christenheid niets anders prediken dan alleen het Evangelie."

Van de liefde, die Luther het spreekwoord toedraagt getuigt ook de zorgvuldigheid, die hij vooral aan de vertaling van de Spreuken van Salomo en van het boek Sirach heeft besteed. Zijn geschriften heeft hij met menig kernachtig motto laten verschijnen. Menig verzoek om een gepaste spreuk in een gezinsbijbel heeft hij ingewilligd en die er zelf ingeschreven. Maar vooral is een verzameling van spreekwoorden van belang, die door hem zelf is geschreven en aangelegd. Agricola heeft hem daarbij goede diensten bewezen.

Vanwege hun hoge waarde voor de praktijk mogen hier wel enige proeven uit de schat van spreekwoorden in de geschriften van Luther worden vermeld. Hun zinvolle betekenis is zonder meer duidelijk.

Christus laat wel zinken,
maar Hij laat niet verdrinken.

Christus is gemeenschaps Goed.
Zwijg, lijd, nijd en verdraag,
dat g' uw nood aan niemand klaag'.
Wil ook niet met uw God versagen:
uw hulp komt zeker alle dagen.

Het Testament, dat kostbaar boek,
leert kunst en wijsheid door onderzoek.
Wel hem, die altijd er naar leeft,
God zal 't al zeeg'nen wat hij heeft.
Het Woord van God blijft steeds bestaan,
en biedt het hemelrijk ons aan.
Wij moeten heengaan van deez' aard',
maar 't Woord van God blijft ons bewaard,
het sterkt ons eens in stervensnood,
en redt ons van de eeuw'ge dood.

Als elk zijn eigen les wil leren,
dan zal hij niets in huis ontberen.
Het is beslist een flinke man,
die goed zijn vrouw verzorgen kan.
Het is beslist een goede vrouw,
die aan haar eigen man blijft trouw.
Een echtvriend moet geduldig zijn,
zijn vrouw niet houden voor een zwijn.
Een huisvrouw moet verstandig zijn,
weten, hoe 's mans manieren zijn.
Daar zal God Zijn genade geven,

dat z' als gehuwden rustig leven;
de duivel zal Hij van hen weren,
zodat zijn list hen niet zal deren.

De heer moet zelf ook zijn een knecht,
zal 't in zijn huis toegaan naar recht.
De vrouw moet zelf een dienstmaagd zijn,
zal 't met haar huis in orde zijn.
Daar 't personeel er nooit aan denkt,
wat nut of schaad' aan 't huis toebrengt,
zij trekken zich er niets van aan,
want 't gaat hun eigen goed niet aan.
Zij zijn slechts gast en vreemd in huis.
De eigenaar blijft altijd thuis.
Aan 't veld doet nog het meeste goed
de mest, die valt van 's meesters voet.
Het beste wordt gevoed het paard,
waarop het oog des meesters staart.
Het oog der vrouw kan beter koken,
dan maagd en knecht, die 't vuur opstoken.
Geen slimmer man op aard'
dan wie zijn tong bewaart.
Als ge iets weet, zwijg dan,
gaat het u goed, blijf dan,
bezit ge wat, bewaar het goed,
het ongeluk komt spoedig
met zijn brede voet.
Geloof niet alles wat ge hoort,
zeg niet alles wat ge weet,
doe niet alles wat ge wilt.

Veel valse meesters zijn thans bezig liederen te dichten,
neem u in acht voor hen, en leer hen recht te richten.

Waar God bouwt aan Zijn Kerk en met Zijn Woord,
daar wil de duivel zijn met leugen en met moord.

Het goed te menen
doet velen wenen.
Vrienden in de nood
gaan twintig kilo in een lood.
Klimt echter hoger nog de nood,
dan vijftig in een vierde lood.

Eet wat gaar is,
drink wat klaar is,
spreek wat waar is.

Wanneer God uw Vriend niet is,
dan helpt geen enkele vriend;
maar wanneer Hij uw Vriend is,
dan doet het er niet toe,
als niemand uw vriend is.

- Wereldse vrienden zijn eensgezind, voor zover het in hun eigen belang is.
- God straft de ene boosdoener met de andere.
- Als de ezel het te goed heeft, dan gaat hij op het ijs dansen en breekt een poot.
- Geen ezel mag een andere een *zakkendrager* noemen.
- Een goed werk is wat anderen goed doet.
- Door de werken betalen wij belasting, door het geloof ontvangen wij een erfenis.
- De leugen is als een sneeuwbal; hoe langer men hem voortrolt, des te groter wordt hij.
- De ontrouw verslaat haar eigen heer.
- Met grote heren moet men geen kersen eten, want zij gooien op iemand de stelen.
- Als ge oud wilt worden, word dan spoedig oud.
- Als men de hond wil slaan, dan heeft hij leer gevreten.
- Aan de lompen leren de honden leer te vreten.
- Wie de penning veracht, krijgt geen gulden te beheren.
- Wie de krop versmaadt, zal ook het hoen niet krijgen.
- Voor wie graag danst, is het gemakkelijk fluiten.
- De grote weg is veilig, de weg door het bos gevaarlijk.
- Eén geweten is meer dan duizend getuigen.
- Dit is wel duidelijk: zal een arts de wonden helen, dan moet hij ze aanraken.
- Een ding is gauw veranderd, maar niet zo gauw verbeterd.
- Geen mens is zo slecht, of hij heeft nog wel iets goeds in zich.
- Waar de heining het laagst is, daar klimt de duivel erover.
- De wereld geeft slechte fooien voor trouwe diensten.

Deze soortgelijke spreuken liggen overal door de geschriften en preken van Luther verspreid. Men merkt, dat zij uit een rijke schat voortkomen, en uit een geest, die te allen tijd de beschikking heeft over een onuitputtelijke voorraad treffende spreuken. Zulk een aanschouwelijke voorstelling, met name in de preken van Luther, van de diepste gedachten, die zo gemakkelijk in het geheugen worden opgenomen, verleent aan deze geweldige getuigenissen van het evangelisch geloof een populariteit van onvergankelijke waarde. Zij gaf ook in de dagelijkse omgang aan de taal van Luther een zeldzame frisheid zonder indringerigheid bij de zielszorg.

De meester van het spreekwoord had ook een grote voorliefde voor het dichten van fabels, waarvan hij de opvoedende waarde heel goed kende. Maar zoals de spreekwoordenschat van Luther, wanneer wij die aan de toen gebruikelijke toon afmeten, door zijn zedig karakter en pittige kracht uitmunt, zo zuiverde Luther ook de fabels van zijn tijd van de vieze verhalen, die uit Italiaanse bronnen gevloeid waren.

Aan de onvrijwillige vrije tijd van Luther op de Wartburg (1521) danken wij de vertaling van het Nieuwe Testament, maar ook de pijnlijke wachttijden op de Coburg (1530) heeft hij ijverig benut. "Eindelijk zijn wij", zo schrijft de reformator op 23 april 1530 aan Melanchton , "op onze Sinaï aangekomen, maar wij willen van deze Sinaï een Sion maken en daar drie tenten opslaan, één voor het Psalmboek, één voor de profeten, en één voor Aesopus." Luther begon toen verschillende Psalmen uit te leggen, de overzetting van de profeten te voltooien, en Aesopus te vertalen.
Over het doel, dat hij met de overzetting van Aesopus op het oog had, spreekt hij zichzelf uit. Hij doet het "allermeest terwille van de jeugd, opdat zij zulk een aardige onderwijzing en waarschuwing in de liefelijke gestalte van fabels des te liever zou leren en te beter zou onthouden." Ook wil hij, door een verbeterde keuze, veredelend op de gesprekstoon van de jeugd en het dienstpersoneel in hun vrije tijd inwerken, "opdat zij niet zulke schandelijke en onverstandige woorden mogen spreken, als in de zedeloze taveernen en kroegen." Hij wenst, dat in het huis, b.v. aan tafel, de huisvader telkens tot nuttige verpozing een fabel ter sprake brengt. Wij zullen twee fabels laten volgen.

Van de kikker en de muis.

Een muis wilde graag een water oversteken, maar kon dat niet. Hij verzocht een kikker om raad en hulp. De kikker was een schurk en zei tot de muis: "Bind jou poot aan mijn poot, dan zal ik zwemmen en je overzetten." Toen zij echter bij het water kwamen, dook de kikker onder en wilde de muis verdrinken. Maar terwijl de muis zich met de grootste moeite verweerde, kwam er een wouw aanvliegen, pakte de muis, en trok met hem ook de kikker uit het water en vrat hen beide op.

Moraal: *Let er goed op met wie ge omgaat, de wereld is vals en vol ontrouw, want een vriend, die een ander ergens toe overhaalt is hem de baas, maar toch verslaat de ontrouw altijd haar eigen heer, zoals dat hier met de kikker gebeurt.*

Van de hond in het water.

Een hond liep door een waterstroom met een stuk vlees in de bek, maar toen hij de schim van het vlees in het water zag, dacht hij, dat dit ook vlees was, en hapte er begerig naar. Maar toen hij zijn bek opendeed, ontviel hem het stuk vlees, en het water voerde het weg. Zo verloor hij beide, het vlees en de schim.

Moraal: *Men moet genoegen nemen met wat God geeft. Wie het weinige versmaadt, zal het grotere niet ontvangen. Wie te veel wil hebben, houdt tenslotte niets over: menigeen geeft het zekere prijs om het onzekere.*

Wat kan het aan de tafel in het Zwarte Klooster vrolijk toegegaan zijn, wanneer de huisvader aan de kinderen en het personeel een van deze fabels ten beste gaf.

Of als hij een van de raadsels opgaf, waarvan hem vele ten dienste stonden. "Wat is dit?" zo vraagt hij eens: "Voor één is het te beperkt, voor twee is het van pas, voor drie is het te wijd." Antwoord: "Een geheim, als drie een geheim kennen, dan weten het er wel honderd."

Een ander:

'Ik weet een woord, 't bevat een u;
al wie het ziet, begeert het nu.
Maar zonder u is niets gewis
in aard' en hemel dat beter is.
Als ge nu hebt een goed verstand,
doe mij dit woordje aan de hand.
Antwoord: Goud-god.

"Vrouwe Musica"

Aan de kunst heeft Luther, evenals aan alle terreinen van het natuurlijk leven, een godsdienstige maatstaf aangelegd. Haar waarde en recht worden afgemeten naar haar nauwer of ruimer samenhang met het christelijk geloof.

Luther verwerpt de pronkerige misgewaden en kerkelijke gereedschappen, omdat zij volgens hem te opdringerig de aandacht op het uitwendige vestigen, maar over de versiering van de kerkgebouwen oordeelt hij gunstig en hij pleit ervoor.

Ook heeft de meesterhand van Cranach zijn Bijbeluitgaven en zijn Catechismus verfraaid. Luther zou graag "elke kunst zien in dienst van Hem, die ze gegeven en geschapen heeft", en hij verheugt zich over de opvoedende waarde van zulke sierlijke afbeeldingen.

Telkens opnieuw kijkt hij naar de wand van de kamer en ziet hij hoe "het Kind Jezus slaapt in de arm van moeder Maria; als Hij eens wakker wordt, dan zal Hij ons zeker vragen wát wij gedaan hebben, en hóe wij het gedaan hebben."

In de tafelgesprekken van Luther komen enkele opmerkingen voor over de kunst van Dürer, en de schilderkunst van de Nederlanders en Italianen, die van het bekend zijn met de kunst getuigen. Zo zegt hij eens: "Hoe bekwaam en knap waren de Italiaanse schilders, want zij konden de natuur zó meesterlijk en naar de werkelijkheid navolgen en nabootsen, dat zij niet alleen de zuivere, natuurlijke kleur aan alle ledematen gaven, maar ook het voorkomen, alsof zij leefden en zich bewogen."

Hoe nauwkeurig hij daarop gelet heeft, bewijst het beroemde *Avondmaal* van Leornardo da Vinci, met zijn buitengewone levendigheid van de handbewegingen.

De innige vriendschap van Luther met Cranach kunnen wij ons ook niet indenken zonder een zekere mate van kennis van de schilderkunst bij de reformator. Wanneer hij intussen in zijn oordeel daarover wat terughoudend is geweest, dan ligt de verklaring daarvan in Luthers kunstzinnige aanleg, die behalve in de dichtkunst ook op het gebied van de muzieklos groot was.

Reeds vroeg openbaarde zich bij hem een muzikale begaafdheid. En men mag zeker aannemen, dat zij in de kerkdiensten, die de knaap ijverig bezocht, een rijke voeding gevonden heeft. Hoe veel en hoe schoon wordt er in de rooms-katholieke kerk gezongen, en wat zingen kinderen graag.

"Om zijn zingen en hartelijk bidden in de kerk" heeft de "devote matrone", de aanzienlijke en rijke mevrouw Ursula Cotta, de 15-jarige Maarten, die in Eisenbach, zijn "lieve stad", de school bezocht, bij zich in de kost genomen.

Al in zijn jeugd was Luther een goed fluitspeler, en als student leerde hij, gedurende een ziekte, zonder leermeester de luit bespelen. Een tijdgenoot noemt hem "een goede musicus, die ook een mooie, heldere en zuivere stem had, zowel om te zingen als om te spreken, en die geen schreeuwer was.

Zoals zijn vriend Ratzeberger meedeelt, zong hij altlob. Dezelfde berichtgever deelt ons een ernstige gebeurtenis mee, misschien uit het jaar 1524 (of einde 1523?). Eens gingen enkele kennissen bij Luther op bezoek. Toen zij de deur gesloten vonden, dacht één van hen: "Het is vast niet goed met hem. Hij klopt aan, maar krijgt geen antwoord. Daarom kijkt hij door een gaatje in de deur naar binnen en ziet, dat Luther bewusteloos voorover op de grond ligt, met de armen uitgestrekt. Dan opent hij met geweld de deur, schudt hem wakker, brengt hem naar de benedenkamer, laat wat eten voor hem klaar maken, en begint dan met zijn kameraden wat muziek te maken. Terwijl dit gebeurt, komt Luther langzamerhand weer tot zichzelf, en zijn zwaarmoedigheid en droefheid zijn verdwenen, zodat hij ook zelf met hen gaat meezingen. Intussen wordt hij daardoor weer blijmoedig en hij verzoekt Mr. Lukas en zijn kameraden dringend, dat zij hem maar dikwijls moeten bezoeken, vooral als zij er lust in hebben om muziek te maken."

Dikwijls heeft Luther de zorgen uit zijn hart gezongen en gespeeld, want "bij moeilijke en treurige gedachten behoren een goed en vrolijk liedje, en opgewekte gesprekken." "Muziek is de beste lafenis voor een bedroefd mens, omdat daardoor het hart weer gerustgesteld, verkwikt en verfrist wordt."

Toen hij zich eens in dagen van ziekte op een wagen door weiden en velden liet rijden, hief hij met zijn metgezellen geestelijke liederen aan, en toen zij daardoor blij werden, zei hij: "Ons zingen verdriet de duivel en doet hem pijn, maar wanneer hij ziet, dat wij geduldig zijn, en hoort, dat wij ach en wee roepen, dan lacht hij daarom in zijn vuistje, want hij heeft er plezier in om ons te plagen, vooral wanneer wij Christus prediken en belijden."

De muziek wil Luther "in het bijzonder" in de dienst van God gesteld zien. Zij is voor hem de kunst bij uitstek. Terecht staat voor hem deze "schone, heerlijke gave van God", die een edele verwantschap tussen godsdienst en wereld bewerkt, "met de theologie in nauw verband."

Naast haar geruststellende en vertroostende werking, waarom "de satan haar zeer vijandig gezind is", schrijft Luther haar een hoge opvoedende eigenschap toe. "De jeugd moet men steeds met deze kunst vertrouwd maken, want zij vormt fijne, bekwame mensen. Ik heb altijd van de muziek gehouden, wie deze kunst machtig is, die is goed van aard en tot alles bekwaam."

In het onderwijs op school kent Luther haar een belangrijke plaats toe. En "een schoolmeester moet kunnen zingen, anders is hij mij het aankijken niet waard."

"De kosten, die voor deze gave van God, de muziek, gemaakt worden, zijn niet weggegooid. Met verontwaardiging zegt Luther: "Enige adellijke gierigaards menen, dat zij voor mijn genadige Heer jaarlijks 3.000 gulden hebben uitgespaard, maar intussen verspilt men nutteloos in plaats daarvan 30.000 gulden."

Dat Luther verstand van muziek had en erdoor bezield werd, blijkt ook uit zijn lied op "Vrouwe Musica." Het is gedicht als voorwoord op het geschrift "Eer en prijs voor de loffelijke muziekkunst" van Johan Walther. Het luidt als volgt:

Van alle vreugd op aarde
is geen van groter waarde,
dan die ik met mijn zingen bied
door menig zoet gezongen lied.
Een slecht gemoed kan niet bestaan,
als vrienden samen zingen gaan;
Hier blijft geen toom, twist, haat of nijd,
wijken moet alle treurigheid;
geldzucht en zorg, wat moeilijk is,
gaan heen met alle droefenis.
En elk erkent ook wel gewis,
dat zulk een vreugd geen zonde is,
maar zij is God zelfs meerder waard,
dan alle vreugd op deze aard';
zij is 't, die 's duivels werk verstoort,
en tegenhoudt veel kwaad en moord.
't Is David, die 't bewijs hier geeft,
die dikwijls Saul weerhouden heeft
door 't schone, zoete harpenlied,
en hem geen moord bedrijven liet.
Voor 't goddelijk Woord en voor Zijn waarheid
verstilt zij 't hart, en schenkt het klaarheid;
Elisa heeft dit ondervonden:
bij harpspel werd de Geest gezonden.
De beste tijd van 't jaar is mij, als alle vogels zingen blij.
Hemel en aard is vol ervan,
als elk zijn lied mooi zingen kan.
De lieve nagtegaal vooral
maakt alles vrolijk overal,
die met zijn schoon gezongen lied verdient,
dat men steeds dank hem biedt.
Méér dank nog aan de Heere God,
die hem eens heeft geschapen tot
een zanger van de echte soort,
een meesterzanger, graag gehoord.
Hem zingt en springt hij dag en nacht,
Hem wordt voortdurend lof gebracht,
Hem eert en prijst ook mijn gezang,
en brengt Hem dank mijn leven lang.

Luther denkt daarbij niet slechts aan geestelijke muziek. Hij heeft ook veel waardering voor het Duitse volkslied en hij maakt de opmerking, dat in de wereldlijke muziek "menig schoon gedicht en zo menig prachtig lied" voorkomen. Toen hem eens, zo verhaalt Mathesius, zeven burgers uit Joachimstad een bezoek brachten en hij met hen "zeer vrolijk en in opgewekte stemming bijeen was, wenste hij te vernemen wat voor muziek men in het dal beoefende." Wij kunnen gerust aannemen, dat zij voor hem volksliederen gezongen hebben.

Luther hoort met zijn muzikaal gehoor overal muziek. Zelfs in de lucht hoort hij zachte, welluidende klanken. Hij houdt beschouwingen over de muziek van de dieren, vooral van de vogels. Ook is hij vol bewondering voor de kunstige samenstelling van de menselijke keel.

In de familiekring van het Zwarte Klooster werd veel gezongen. Zangavonden met zijn huisgenoten behoorden tot de meest geliefde ontspanning van Luther, en waren hoogtepunten voor allen, die er aan deelnamen. Menigmaal werd er volgens de regels en ook degelijk geoefend, waarbij de resultaten werden bereikt, die aan hoge eisen voldeden. Dan weer mogen wij ons Luther voorstellen in de kleinere kring van zijn kinderen, die opgewekt en aandachtig zingen, terwijl de gelukkige vader op de luit speelt en huisvrouw Käthe het een of ander werkje onder handen heeft. Dat is dan precies het verkwikkende beeld van echt Duits huiselijk geluk.

En omdat voor onze Luther alle tijdelijke schoonheid en blijdschap een evenbeeld van het eeuwige zijn, kan het hem menigmaal door de ziel gegaan zijn: "Wanneer de Heere, onze God, reeds in dit leven zulke heerlijke gaven over ons uitgestort en geschonken heeft, hoe zal het dan wel zijn in het eeuwige leven, waar alles de hoogste volmaaktheid en blijdschap bereiken zal."

Bij alle vreugde op aarde vergeet hij nooit het onvergankelijke: "O God, wat heb ik toch in een heerlijke tijd geleefd, waarin zo veel schone kunsten openbaar werden, en voornamelijk de zuivere leer van het dierbaar Evangelie in het licht werd gesteld! Wáár is wat Christus zegt over de tijd van de jongste dag: "Alles zal in bloei staan en dan zal de jongste dag aanbreken; alle kunsten bloeien nu en bereikten hun hoogtepunt. Wanneer dat geschiedt, zegt Christus, dan zal de zomer niet ver meer zijn."

Luther kan zich zo kinderlijk, onschuldig verblijden, omdat de wereldgezindheid zijn geest niet benevelt. Steeds heeft hij een open oog voor het leven, dat voor hem toch altijd het ware is: "Een christen moest dit tijdelijk leven slechts blindelings en met gesloten ogen bezien, maar het toekomende, eeuwige leven moest hij met geheel geopende ogen, in een zuiver, helder licht aanschouwen. Hij moest alleen maar met de linkerhand in dit aardse leven vertoeven, doch met de rechterhand en met zijn ziel en zijn ganse hart moest hij in het gindse leven in de hemel verkeren, en dat met een vaste hoop altijd met blijdschap verwachten."

Blijdschap en vrolijkheid, zoals deze het zuiverst voortvloeien uit de vrede van de ziel met God, stralen ons uit het beeld van Luther tegen. Een humeurige en brommerige aard is hem vreemd. Deze man, die zo volkomen zuiver en vrijmoedig de gaven van God dankbaar geniet, kent geen geveinsdheid.

Een enghartige, liefdevolle beoordeling zou dit kunnen misverstaan. Hij zegt zelf eens tot Bugenhagen: "Ik heb mij dikwijls voorgenomen om mij ter wille van de wereld wat ernstiger en heiliger (ik weet niet, hoe ik het noemen moet) te gedragen, maar God heeft mij dat niet gegeven." Zijn biechtvader stelt hem gerust, want geen enkel godvrezend mens zou het hem euvel duiden, dat hij, Luther, zo vriendelijk en een vijand van huichelarij was.

Wiens hart zou de blijde Luther niet winnen? Hij mag dan de verrukking van de lente in het diepst van zijn ziel genieten, of met stille aandacht naar de avondprediking van de vogels luisteren; hij mag dan in de kring van zijn vrienden ontspannen, of met een eenvoudig man een opgewekt woordje spreken; hetzij hij de maaltijd kruidt met een geestig en vrolijk

gesprek, of met zijn fijne, frisse humor om de dwaasheid en boosheid van zijn vijanden lacht; hetzij hij met zijn kinderen "Vrouwe Musica" huldigt, en innig gelukkig voor de lieve God een liedje zingt — wij hebben de vrolijke Luther lief. Omdat hij door het Evangelie de diepste grond van de vreugde weer heeft ontdekt, kan hij ons tonen, hoe een mens in zijn God en in zijn leven waarlijk blij wordt.

Luthers gezangen[273]

Van Luther zijn 2 gezangen opgenomen in de oude Hervormde bundel. Luther bezingt de werking van God de Heilige Geest. In gezang 76 zingt hij van de Geest als de Levensbron die de ziel van alle gelovigen vervult met liefdegloed om Jezus te prijzen met lofzangen. Hij vervolgt met de Geest Die de Leidsman is van Gods kinderen is en een Geest van aanneming door Wie zij roepen: *Abba, Vader.* Gods kinderen hebben de grootste blijdschap in de grootste smart. De nieuwe mens verheugd zich in Zijn God, maar de oude mens staat alles tegen van wat God afkomt. Daarom treurt een gelovige dikwijls zolang hij hier op aarde moet leven, inwonend in een lichaam van zonde en dood. Maar … goede moed! *Christus Koning leeft!*

Hervormde bundel, gezang 76: 1-2

1
Geest des Heeren, kom van boven!
Laaf met Uw genadegoed
alle zielen, die geloven,doe ze blaken van Uw gloed!
Op het blinken Uwer stralen
buigt zich d' aard voor Jezus neer,
zaam'len zich van heind' en veer,
alle tongen, alle talen.
Hallelujah, U zij d' eer,
U zij d' eer, hallelujah!

2
Heilig licht en Gids ten leven
breng ons door het Woord te zaam!
Leer ons God ons harte geven
met de lieve Vadernaam!
Maak ons vrij van alle dwaling,
vrij van alle fabelleer,
trouw aan Christus, onze Heer,
tot onz' uiterst' ademhaling!
Hallelujah, U zij d' eer,
U zij d' eer, hallelujah!

In gezang 79 bidt Luther tot de Heilige Geest om Zijn verlossing uit het lijden in deze wereld; om op Jezus te vertrouwen; om in de liefde van Hem te leven en zo moedig de loopbaan te lopen tot het zalig einde.

[273] Toegevoegd Redactie Gihonbron

Hervormde bundel, Gezang 79

1

Wij bidden U, o Heil'ge Geest,
leer Gij ons geloven allermeest.
Wil ons toch bevrijden uit 's werelds lijden,
en aan 't eind bij God een plaats bereiden.
Ontferm U, Heer.

2
Gij, zalig Licht, geef ons Uw schijn,
dat wij Jezus Christus eigen zijn,
kennen de Getrouwe, op Wien wij bouwen,
door Wien w' eens het vaderland aanschouwen.
Ontferm U, Heer.
3
Gij, heil'ge Liefde, zend Uw gloed,
die ons koude hart ontvlammen doet,
dat wij, een van zinnen, elkander minnen,
alle strijd en onvreed' overwinnen.
Ontferm U, Heer.

4
Gij, hoogste Troost in alle nood,
geef, dat wij niet vrezen zond' en dood,
dat wij niet versagen en 't moedig dragen,
als die vijand 't leven komt belagen.
Ontferm U, Heer.

In 1530 vertoefde Luther noodgedwongen op de Coburg, terwijl de Rijksdag te Augsburg gehouden werd. De Augsburgse Confessie en Apologie werd opgesteld en ten laatste voor de keizer voorgelezen. Een historische gebeurtenis! Maar Luther en de Protestantse theologen ondervonden een krachtige tegenstand van de kant van Rooms-katholieke vosten en theologen. Het Rijksbesluit hield in om het Katholicisme in te voeren waar de Lutherse leer al was aanvaard. En vooral de uitbreiding ervan tegen te staan. Een van de beste tijd in het leven van Luther was op de Coburg. Gedurende ca. 7 maanden stond hij als het ware als een voorbidder voor de Naam en de zaak van Christus. Luther heeft daar zijn prachtigste overwinningslied beleefd, wat hij tevoren al gedicht had. *Een vaste Burg, is onze God*, enz. Het is een berijming van Psalm 46. *Een Gelovige is in Christus meer dan overwinnaar*.

OVERWINNAAR IN CHRISTUS

1.

Ein feste Burg ist unser Gott,
ein gute Wehr und Waffen,
Er hilft uns frei aus aller Not,
die uns jetzt hat betroffen.
Der alt böse Feind,
mit Ernst er es jetzt meint,
Gross Macht und viel list
sein grausam Rüstung ist,
auf Erd ist nicht seins-gleichen.

2.
Mit unsrer Macht ist nichts getan,
wir sind gar bald verloren;
es streit't für uns der rechte Mann,
den Gott selbst hat erkoren.
Fragst du nun, wer der ist?
Er heisst Jesus Christ,
der Herr Zebaoth,
und ist kein andrer Gott;
das Feld muss er behalten.

3.
Und wenn die Welt voll Teufel war
und wollt uns gar verschlingen,
so fürchten wir uns nicht so sehr,
es soll uns doch gelingen.
Der Fürst dieser Welt,
wie sauer er sich stellt,
tut er uns doch nichts;
das macht, er ist gericht't;
ein Wörtlein kann ihn fälllen.

4.
Das Wort sie sollen lassen stahn
und kein Dank dazu haben;
er ist bei uns wohl auf dem Plan,
mit seinem Geist und Gaben.
Nehmen sie uns den Leib,
Gut, Ehre, Kind und Weib,
lass fahren dahin;
sie habens kein Gewinn;
das Reich muss uns doch bleiben.

Er is wellicht geen lied in de christelijke wereld, wat zoveel gezongen, en waarvan de betekenis bezongen maar weinig wordt ingeleefd zoals Luther. En toch is het een lied waarvan een onnoemelijk aantal gelovigen steun en kracht gevonden hebben. Luther spreekt niet alleen nadat hij gestorven is, maar hij zingt ook nog.

Er is veel onderzoek gedaan naar aanleiding waarvan Luther dit lied heeft geschreven. Dit is echter nog onduidelijk gebleven. Alleen het volgende is met zekerheid te zeggen:

1. Luther moet het geschreven hebben uiterlijk in het jaar 1528, of eerder. Want het staat in een liederenbundel die dat jaar verscheen. Anderen zeggen dat het pas in 1535 bij de tweede uitgave van Klugs gezangboek gevoegd. H.A. Köstlin schrijft over het Lutherlied, dat Chytraeus in 1575 – die de Rijksdag te Augsburg in 1530 heeft meegemaakt – 'dat het in de Evangelische gemeenten het eerst met grote geestdrift moet zijn gezongen, evenals toen door Luther zelf op de Coburg. Het lied is gecomponeerd in noten die een bedroefd en neerslachtig gemoed opwekken tot enthousiasme en verheugen.'

2. Boven het lied staat in de oudste uitgaven 'De 46ste Psalm*. 'God is ons een Toevlucht en Sterkte'.* Psalm 46 is voor Luther kennelijk het uitgangspunt geweest voor zijn lied. Dat is vooral duidelijk in de eerste vier regels van de Psalm: 'God is ons een Toevlucht en Sterkte; Hij is krachtiglijk bevonden een Hulp in benauwdheden'. En ook verder zijn parallellen aan te wijzen.

3. Wie Luther met 'der alt Böse Feind' (de oude boze vijand) bedoelde, is duidelijk voor ieder die Luthers geschriften kent. Dat is niet de paus, of de oprukkende Turk, maar de duivel zelf. De vorst der duisternis werkt door beide antichristelijke machten. Luther heeft de bestrijding van de vorst der hel meermalen op zeer bijzondere wijze in zijn leven ondervonden.

4. Luther is er wel achter gekomen, dat hij geen geweer had in deze strijd. 'Mit unsrer Macht ist nichts getan, wir sind gar bald verloren'. Maar hij mocht geloven, dat Christus de strijd voor hem en Zijn kerk streed en de overwinning al behaald had. Jezus Christus is de Heere Zebaoth. En dat laatste woord staat letterlijk in de Psalm, want Heere *Zebaoth* is hetzelfde als Heere der heerscharen, vs. 8 en 12.

5. *Daarom zullen wij niet vrezen,* zegt de psalmdichter in vers 3. Luther kon het hem nazeggen in zijn derde vers. De laatste regel van dat vers ('Een woordje kan hem doen vallen') herinnert weer aan Psalm 46: 7b: *Hij verhief Zijn stem, de aarde versmolt*.

6. Waarschijnlijk is er wel een bijzondere aanleiding geweest, een bijzondere benauwdheid die Luther overkwam. Daarop zou het herhaalde woordje 'jetzt' (nu) kunnen duiden in het eerste vers: *die ons nu heeft getroffen.* Luthers leven was een aaneenschakeling van nood en benauwdheid. De grote nood en rampen die de Kerk overkwamen, troffen hemzelf net zo hard.

Vertaling

Een aantal mensen hebben Luthers *Vaste Burcht* in het Nederlands vertaald. In dit artikel is de meest bekende van deze berijmingen afgedrukt. Zij is ook in alle vroegere gezangboeken van de Nederlands Hervormde kerk te vinden. In deze vorm is het Lutherlied onder de meeste mensen bekend geworden. Deze vertaling is van de 19-de eeuwse predikant J.J.L. ten Kate.

Toch wordt in deze vertaling de Duitse tekst niet helemaal recht gedaan. Hoewel we in alle liederen die uit een andere taal vertaald werden, dezelfde gebreken vinden.

De berijming van Ten Kate maakt soms een triomfantelijke indruk. Zie het derde vers. De regels 'Toch doen wij 't krijgslied schallen' en 'Wij tarten zijn geweld' zoeken we tevergeefs bij Luther. Het oorspronkelijke van Luther is ootmoediger. Door alle vreze heen ('nicht so sehr') krijgt toch de blijdschap van het geloof de overhand. Zie ook het begin van het vierde vers.

De bekende regels 'Gods Woord houdt stand in eeuwigheid en zal geen duimbreed wijken' vertolken op zichzelf een eeuwige waarheid. Toch zegt Luther daar toch iets anders. Taalkundig laat het Duits hier twee mogelijkheden toe: dat Luther met 'sie' in het vierde vers de duivel toespreekt ('gij'), of dat hij over vijanden van Gods kerk in het algemeen spreekt ('zij'). Het laatste lijkt meer waarschijnlijk. Luther zingt hier dan:

Het Woord moeten zij laten staan

en geen 'Dank' daarbij hebben.

Dank is een oud-Duits woord dat samenhangt met het werkwoord *denken.* Het wil dus zoveel zeggen als 'bedenksel'. Luther bedoelt: Men mag er niet iets bij denken, er iets aan toevoegen, eigen gedachten in het Woord van God leggen om dat Woord om te buigen naar eigen zin en mening. Ook hier zien we een parallel in Psalm 46, het elfde vers: *Laat af, en weet dat Ik* God *ben*. Dat wil zeggen: houd op. De kanttekenaars zeggen hierbij: 'Dit spreekt God Zelf tot de vijanden en vervolgers Zijner kerk, die meenden dat zij alleen met mensen te doen hadden.' Laat af van Mijn Woord. Het Woord des Heeren is onaantastbaar. Hoe de satan ook tegen dat Woord woedt. 'Danken' probeert dat Woord af te zwakken, te vervalsen of zijn kracht te ontnemen. Luther zingt: *dat zal hem nooit gelukken.*

Das Wort sie sollen lassen stahn

und kein Dank dazu haben.

We beluisteren hier het grondbeginsel van de Reformatie: *sola Scriptura,* alleen de Schrift. 'Men mag ook gener mensen schriften, hoe heilig zij geweest zijn, gelijkstellen met de goddelijke Schrifturen, noch de gewoonte bij de waarheid Gods, want de waarheid is boven al'. (Ned. Gel. Bel., Art. VII).

Deze waarschuwing heeft niet alleen betrekking op de tegenstanders van de Schrift in Luthers tijd. Ze geldt ook voor ons. We liggen er werkelijk allen voor open. Alle schrijvers die teksten en citaten aanvoeren, vervallen in selectie naar eigen keus.

Men kan de leer van Gods Woord, en het Evangelie wat Luther bracht, oppervlakkig opvatten en met min of meer vrijpostigheid demonstreren.

Aan de andere kant kan men ook de leer van Gods Woord verkleinen, juist daar waar de roem van het geloof uitblinkt. Men kan de geloofszekerheid zo beperken, dat degenen die de zekerheid van het geloof mogen beoefenen door de kracht van de Heilige Geest, worden tegengestaan. Men kan met een beroep op orthodoxie de kostbare beloften voor de toekomst van de kerk van Christus op aarde minimaliseren. Alles moet zo klein mogelijk. Het getal van gelovigen op aarde wordt zo klein mogelijk gereduceerd. Het leven met Christus wat verborgen is bij de Vader, wordt verdacht en bestreden. Deze dingen blussen de Geest uit.

Toen Luther gestorven was, kwam een groep Lutheranen naar voren, die met krasse woorden extreme godsdienstzaken doordrukten, onder het voorwendsel van trouw aan Luther. Melanchton werd een kerkelijk slachtoffer van hen, zodat hij uitzag naar de eeuwige heerlijkheid, om onder andere, *verlost te mogen worden van deze theologen.* In de strijd tegen de geestelijke boosheden links en rechts, is de 'Psalm' van Luther een blijvende troost. Waarom? Omdat deze op de SCHRIFT is gegrond.

En: … ***Das Wort sie sollen lassen stahn!***

1. Een vaste Burcht is onze God,
een toevlucht voor de Zijnen!
Al drukt het leed, al dreigt het lot,
Hij doet Zijn hulp verschijnen!
De vijand rukt vast aan,
met opgestoken vaan;
hij draagt zijn rusting nog
van gruwel en bedrog,
maar zal als kaf verdwijnen!

2.
Geen aardse macht begeren wij;
die gaat welras verloren!
Ons staat de sterke Held terzij,
Dien God ons heeft verkoren.
Vraagt gij Zijn naam? zo weet,
dat Hij de Christus heet,
Gods eengeboren Zoon,
Verwinnaar op de troon!
De zeeg' is ons beschoren!

3.
En grijnsd' ook d'open hel ons aan
met al haar duizendtallen,
toch zal geen vrees ons nederslaan,
toch doen wij 't krijgslied schallen!
Hoe ook de satan woedt,
wij staan hem voet voor voet,
wij tarten zijn geweld;
zijn vonnis is geveld:
één woord reeds doet hem vallen!

4.
Gods Woord houdt stand in eeuwigheid
En zal geen duimbreed wijken.
Beef, satan! Hij, die ons geleidt,
zal u de vaan doen strijken!
Delf vrouw en kind'ren het graf,
neem goed en bloed ons af,
het brengt u geen gewin:
wij gaan ten hemel in
en erven koninkrijken!

Hoofdstuk 6.
VREUGDE EN BLIJMOEDIGHEID

(1) Luthers vreugde in de natuur[274]

Als wij willen verstaan welk een groot geschenk aan de wereld in Luther is gegeven, dan mogen wij de vraag, die eigenlijk het leven van Luther heeft beheerst, niet voorbij zien. Welke was dat? Luther verlangde niets anders dan een genadig God. Die genadige God heeft Luther gevonden in Jezus Christus. Deze stralende gebeurtenis heeft een vrede en vreugde zonder weerga over zijn ziel gebracht. Daarom was er beslist niets anders mogelijk, dan dat de godsdienst voor Luther de bron van zijn vreugde werd. De vrolijke Luther is juist de vrome Luther, en daarmee tot in het geringste toe de gehele Luther. Welk een rijk gemoedsleven de man met zijn scherp verstand en zijn krachtige wil bezeten heeft, dat hebben wij tot nu toe steeds weer kunnen bemerken.

Dat komt ook hierin uit, dat Luther een grote natuurvriend geweest is. Wel zijn de stormen, die sedert die laatste dag van oktober 1517 in het leven van Luther gewoed hebben, in de kloostertuin te Wittenberg niet onopgemerkt voorbij gegaan. Niemand, die er een hand naar uitstak. Hij lag daar net zo vereenzaamd als de kloostercel van een monnik. Het "bestormen" van de paus was toen immers het belangrijkste, het verrichten van en niet het bespiegelend, vreedzame werk in de kloostertuin.

Maar met de zomer van 1525 braken er ook door het huwelijk van Maarten en Käthe betere dagen aan. De werkzame Käthe, die zelf ook een geestdriftig en energiek liefhebster van tuinieren was, veranderde de woestijn in een klein paradijs. Hoe zal Spalatinus ervan hebben opgehoord, toen zijn vriend hem zulke ongewone dingen schreef als: "Ik heb een tuin aangelegd en een put gemaakt. Kom, en ge zult met lelies en rozen omkranst worden." Het is bij deze éne tuin niet gebleven. Zoals wij reeds vernomen hebben, kwamen er in de loop van de jaren nog meer stukken grond bij. Ook al had Luther tegen de eerste aanwinst bezwaren gehad, toch waren de tuinen voor hem tot op hoge leeftijd geliefde plaatsen voor ontspanning. Wanneer het hem binnen de vier muren van zijn studeerkamer, waarin diepe gedachten in hem omgaan te benauwd wordt, dan gaat hij naar buiten en naar de tuin, onder Gods open hemel: "Wanneer satan met zijn klauwen woedt, dan zal ik hem desondanks uitlachen en de tuinen, die zegeningen van God, beschouwen, en er tot zijn eer van genieten", zo schrijft hij eens. En later beklaagt hij zich bij zijn vriend Jonas: "Wij worden, vooral Mr. Filippus en ik, tot vervelens toe met verzoeken en allerlei zaken overladen, terwijl ik toch als een oud en uitgediend man in deze (lente)dagen liever genieten zou van de wonderen van God, die men in de tuin aanschouwen kan, in wat de bomen, de bloemen, de planten en de vogels ons leren."

Aan deze wonderen schenkt Luther met een open oog aandacht, terwijl hij overal de geheimen van de natuur naspeurt en er tot zijn eigen nut over nadenkt. Soms graaft, griffelt (manier van enten, vert.), en ent hij zelf. Het is voor hem een "wonderwerk van God, dat de hele stam zich naar de kleine twijgjes en knopjes richt, hoewel het toch billijker zou zijn, als de twijgjes zich regelden naar de stam." Hij verheugt zich, wanneer hij voor zijn Käthe allerlei goede zaadsoorten te pakken kan krijgen. In veel brieven aan buitenlandse vrienden komt een desbetreffende wens voor. Met name moet daarbij Link te Neurenberg het bij hem ontgelden. Reeds in de eerste winter van zijn huishouding verzocht hij deze gedienstige vriend om hc m voor de komende lente zoveel mogelijk van de beloofde, verschillende zaden te zenden, hij verwacht ze met groot verlangen. Zijn voormalige kloosterbroeder Joh. Lange verzoekt hij om een zending van de grote Erfurter radijzen en om zaad daarvan. Ja, zijn proeven op het gebied van de tuinbouw zijn zo bemoedigend, dat hij omstreeks het Kerstfeest van 1527, bij een tweede bestelling aan Link, schertsend meedeelt: "Als ik in

[274] Paul Scheurlen, ***Luther onze huisvriend.*** Uitgave 1ste druk 1923, geïll. Nieuwe druk De Banier.

leven blijf, dan zal ik tuinman worden." "Ik zou die radijzen graag", zo schrijft hij aan Lange, "als een soort wonder aan onze mensen laten zien, tot eer van uw tuingrond."

Maar ook zijn tuingrond mag gezien worden: "fruit en perziken" verschijnen dikwijls op tafel, en eveneens kersen en Borsdorper appels. Vele daarvan kwamen niet langs omwegen in handen van de kinderen. Maar als deze zich eens vergrepen aan het fruit, beschouwde de vader dat niet als een doodzonde. Of hij ook met de teelt van moerbeien en vijgen zulk een goed resultaat bereikte als met die van radijzen, worden wij niet gewaar.

Op een keer kan hij hertogin Elizabeth van Brunswijk er een indruk van geven. Hij zendt haar, als dank voor een geschenk, planten van moerbei- en vijgenbomen, zoveel als hij er toen van bezat. Overigens heeft hij niets zeldzaams. Zullen wij niet eens met onze Luther door de tuin heen lopen? Welk een opgewekte, onderhoudende, leerzame gids is hij! Hij maakt ons zo vriendelijk opmerkzaam ook op de kleine, verborgen schoonheid. Zich verheugend in de Schepper, geniet hij van het stille, verborgen viooltje, want "wanneer een mens van harte vrolijk is, dan maakt een klein boompje hem blij, zelfs een mooi bloempje of struikje", terwijl iemand, die treurig is, "geen boom goed beschouwen kan." Wij komen bij de koningin van de bloementuin. Luther neemt een roos in de hand, spreekt over haar pracht, en snuift haar geur in. "Wanneer een mens ook maar één enkele roos kan maken, dan moest men hem een keizerrijk schenken." En zij is slechts één onder vele. "Waarlijk, wie kan begrijpen, hoe God uit de dorre aarde zo velerlei bloemen voortbrengt, zó schoon van kleur en liefelijk van geur, dat geen schilder of apotheker die zo zou kunnen maken? Daarenboven kan God groene, gele, rode, bruine en allerlei andere kleuren uit de aarde voortbrengen."

De bijtjes zoemen over de kleurige bloemkelken. Wij zijn in de nabijheid van de bijenkorven van Käthe. Van hen krijgt niet slechts de huisvrouw de kostelijke zoetigheid voor haar lieve, kleine lekkerbekjes, maar ook weet haar heer daaruit de honing van kostbare wijsheid te trekken. Wat zijn de bijen toch "kieskeurige diertjes", die "geen stank kunnen verdragen, zulk een zuiver werk leveren, en zulk een aanzienlijke politiemacht erop na houden. Een bijtje is een klein diertje, het maakt zoete honing, maar toch heeft het ook een angel. Zo heeft een priester de liefelijkste troostwoorden, maar wanneer hij om billijke redenen tot toorn geprikkeld en aangedreven wordt, dan bijt en steekt ook hij de schuldigen." Wij zien zelfs een hele zwerm, die "vanuit de bijenkorf zijn koningin naar een tak van de boom begeleid heeft. Hoe wonderlijk", merkt Luther op, "zijn de werken van God. Wij hebben hier een beeld van de Kerk. De koningin zonder angel stelt Christus voor, Die de Zijnen om zich heen vergadert, opdat zij Hem aanhangen. Wanneer echter de koningin weg is, dan gaat de hele zwerm te gronde. Zo ook de Kerk zonder Christus."

Wij gaan verder en komen bij een amarant. Luther ziet in die bloem een beeld van de Kerk, die zich ook wil laten afbreken en plukken, dat is: "Zij is gewillig en aan God gehoorzaam onder het kruis, zij is er geduldig onder, om daarna weer lustig te groeien en toe te nemen, dat is: Zij heeft daarvan het grootste nut en plukt daarvan de meeste vrucht, namelijk dat zij God recht leert kennen en aanroepen, vrijmoedig haar leer belijdt, en veel schone en heerlijke deugden voortbrengt. Het lichaam, de stam, blijft tenslotte heel en kan niet uitgeroeid worden, ook al raast men tegen enkele leden en al rukt men die eraf. Want zoals een amarant, een duizendschoon, niet verwelkt en niet verdort, zo kan men ook nooit de Kerk verdelgen en uitroeien. Wat is wonderlijker dan de amarant? Wanneer zij wordt besprengd met water, of daarin wordt gelegd, dan wordt zij weer groen en fris, alsof zij uit de doden is opgewekt. Daarom moeten wij er niet aan twijfelen, of de Kerk zal nadat zij door God uit de doden is opgewekt, weer levend tevoorschijn komen, en de Vader van onze Heere Jezus Christus, eeuwig loven, roemen en prijzen."

Wij zijn nu bij de moestuin van Käthe aangekomen. Luther weet, dat hij zijn meesteres een genoegen doet, wanneer hij in het voorbijgaan wat schadelijke insecten opruimt. Het mooie uiterlijk van de rupsen staat in tegenstelling tot hun ware wezen. Daar moet de duivel achter zitten: "Ik geloof, dat de duivel ze mij bezorgd heeft. De rupsen hebben mooie zilveren en gouden strepen, zij glanzen en lijken wel aardig, maar inwendig zitten zij vol gif." Hun

aanblik roept bekende herinneringen op uit zijn leven: "Zo is ook de paus prachtiger dan de keizer, maar ook slecht als de duivel."

Luther bewondert de bomen, die "zoveel aanvechtingen moeten doorstaan, evenals een goed christen. Stormen, hagelbuien, rupsen. Toch moet de boom er doorheen en vruchten voortbrengen."

Verder leidt ons de weg naar de visvijver in de tuin. "Hoe bijzonder kunnen de vissen kuitschieten, zodat één van hen er wel duizend voortbrengt." Overal predikt de natuur aan de reformator de almacht, wijsheid en goedheid van de Schepper, op Wie wij ons vertrouwen mogen stellen.

Luther ziet dat de natuur in een zinrijke betrekking staat tot de mens en het Rijk van God: "In alle, ook in de allerkleinste schepselen, en zelfs in hun kleinste leden, ziet men duidelijk de almacht van God en Zijn grote wonderdaden uitstralen. Want welk mens, hoe machtig, wijs en heilig hij ook is, kan uit een vijg een vijgenboom of een andere vijg maken? Of uit een kersenpit een andere, of zelfs een kersenboom maken? Of ook weten, hoe God alles maakt, laat groeien en in stand houdt?" Op zijn reis naar Rome, in de winter van 1510 op 1511, had het de monnik reeds zo wonderlijk geschenen, "dat op de harde steenrotsen de aller-schoonste olijfbomen" groeien. Des te wonderlijker is het voor hem, dat God "uit deze stenen goede wijn en kostelijk koren" geeft.

Wanneer hij zich met liefde verdiept in het kleinste schepsel van God, dan is zijn kijk op de natuur toch ook zo heerlijk helder en nuchter. Bij het zien van de kudden, die weiden op het veld, zegt hij: "Daar gaan onze predikers, de melkdragers, de boterdragers, de woldragers, en de kaasdragers, die ons dagelijks prediken, dat wij op God als onze Vader moeten vertrouwen. Ons huis, onze hof, onze akker en onze tuin, en alles, is vol van Bijbels, omdat God door Zijn wonderwerken niet slechts predikt, maar ook onze ogen opent, onze zintuigen beroert, en tegelijk ons hart verlicht, als wij dat willen, opdat wij zouden zien en opmerken."

De geleerde doctor maakt zich tot een toegewijd leerling van de grote meesteres, de natuur. Eens rijdt hij over een weide. Uit een diepzinnige overpeinzing ontwakend, zegt hij: "Nu pas schiet mij de juiste en eigenlijke betekenis te binnen van het woord, dat God in een van de boeken van Mozes spreekt tot de kinderen Israëls (Ex. 3 : 8): "Ik zal u een land geven, dat vloeit van melk en honing", dat is: Alles wat bij dit leven behoort, zal dit land overvloedig verschaffen. Bedenk eens, welk een nut en voordeel alleen al de weiden opleveren, want die weiden geven ons melk, boter, kaas, braadvlees en wol. Moeten wij ook niet erkennen, dat de majesteit van God zich zelfs in de kleinste en geringste schepselen heeft afgetekend, zodat ons verstand Hem moet zien, tasten en voelen als de Schepper van de wereld, en tevens als de Onderhouder van alle schepselen, Die alles rijkelijk te genieten geeft? O, die ellendige blindheid en dat grote ongeloof van ons, waardoor wij zo iets niet zien en niet geloven, en het zelfs niet als een gave van God erkennen, en Hem er nooit voor danken! Een tijd geleden kon ik het vers in het lied van Mozes niet verstaan, waarin in Deut. 32 : 13 gezegd wordt: 'God deed hem honing zuigen uit de steenrots', maar op de rotsen groeien gras en bomen, daar zetten de bijen zich op de bloemen en de bloesems, zuigen het sap eruit en maken er honing van."

En wat de scherpe waarnemer ziet, dat neemt hij ook in zich op, en wat hij daarvan heeft geleerd, dat verandert in zijn hart in een onderwijzing. Zo zegt Luther in een preek: "Wanneer wij in een tuin zijn en de bloempjes beschouwen, dan zullen wij daarin ook een voortreffelijke doctor vinden, die ons graag de uitnemende kunst wil leren, dat wij op God vertrouwen en van Hem alles goed verwachten. Want er staan bloempjes van allerlei kleur en op het aller-schoonst versierd, zodat geen keizer of koning hen in pracht gelijk is. Want het sieraad van deze alle is een dood ding. Maar een bloempje heeft zijn kleur en schoonheid van nature en omdat het leeft, en het is niet van mening, dat het lukraak opgroeit. Want als het niet door God bijzonder geregeld en geschapen was, dan zou het

nooit mogelijk zijn, dat het éne zo op het andere leek, en dezelfde kleur, bladeren, aantal bladeren, adertjes, inkepingen en afmetingen had. Als God nu zoveel werk heeft gemaakt van het gras, dat alleen maar bestaat, opdat het gezien zou worden, en het vee er heerlijk van genieten zou, is het dan geen zonde en schande, als wij er nog aan twijfelen, of God ook ons wel kleding verschaffen wil?"

De arbeid van de landman heeft de bijzondere belangstelling van de boerenzoon. Hij acht die niet alleen zo hoog om zijn aartsvaderlijke, eerbiedwaardige ouderdom, maar ook, omdat de betrekking tot de godsdienst daarin het schoonste blijkt. Een boer is immers direct afhankelijk van God, en zo geheel op het vertrouwen en hopen op God aangewezen: "De akker bebouwen is een uitnemend werk, dat God bevolen heeft. De akkerbouw is een goddelijk beroep, de goede patriarchen hebben dit beroep ook uitgeoefend, want hierdoor komt het voedsel rechtstreeks uit de hemel. Het is afhankelijk van de hemel. God moet op de juiste tijd zonneschijn en regen geven. En wanneer dan het dorstend aardrijk het vocht ontvangt, dan geeft God ons daarmee wat vele honderdduizenden guldens waard is. Dan regent het tarwe, haver, gerst, wijn, groente, knollen, gras en melk. Let er dus op: Het werk van de boeren is het meest blije en hoopvolle, want oogsten, ploegen, zaaien, planten, enten, maaien, snijden, dorsen, hout kappen, dat alles doet veel verwachten."

Het wonder van de lente is voor Luther steeds weer wat groots, een eerbiedwaardig zinnebeeld van het heilige wonder van de opstanding. Diep denkt hij na, als hij de bomen beschouwt. "Hoe schoon en liefelijk bloeien zij, botten zij uit en worden zij groen." Vol bewondering spreekt hij: "Geloofd zij God, de Schepper, die in de lente uit doodse en verstorven schepselen alles weer levend maakt! Daarin hebben wij een prachtig beeld van de opstanding. De winter is de dood, maar de zomer is de opstanding uit de doden, omdat dan alles weer levend en groen wordt! De zaadkorrel leert ons, dat God ons zo in de winter laat begraven en vergaan, opdat wij in de zomer weer te voorschijn zullen komen, veel schoner dan de zon, alsof het graf geen graf is, maar een mooie kruidentuin, waarin schone anjers en rozen zijn geplant, die in de liefelijke zomer daaruit zullen opbloeien. Een landman zou van zijn akker een prachtige Bijbel kunnen maken, en door bestudering van het zaad, als hij dat zaait, het artikel kunnen leren: Ik geloof de opstanding uit de doden, en zeggen: Dit koren, dat ik nu zaai, zal zijn wezen verliezen, maar hierna zal er een mooie, groene halm uit groeien, die net zo lang is als ik ben, en dertig, zestig, ja, honderd korrels voortbrengen; en uit de boom, die ik nu in de aarde leg, zal een stengel opgroeien, die jonge, verse bonen zal voortbrengen. Dit is mijn dierbaar boek, waarin ik studeer, en waaruit ik leer, dat mijn lichaam, dat in de aarde gelegd en begraven wordt, een mooi, levend lichaam zal worden."

In de kloostertuin stond nog steeds de oude perenboom, waaronder Staupitz er bij Luther eens op aangedrongen had, om doctor in de theologie te worden, waartegen de bescheiden man wel 15 redenen aanvoerde, want hij was slechts "geneigd om in een hoek te kruipen." Welk een bont, opgewekt leven was er nu in die tuin, waar kippen, duiven, en ganzen tussen de kinderen trippelden, en uit de nabij gelegen stallen het knorren van de varkens, het loeien van de koeien en het stampen van de paarden gehoord werd. Luther was een groot dierenvriend. Met een mengeling van humor en melancholie kijkt hij naar het behaaglijk neerliggende varken. Wie zou niet liever daarmee willen ruilen, dan voortdurend een angstig gevoel te hebben voor de dood? "Want een zeug ligt op haar veren bed, op de weg, of op de mesthoop, rust veilig, snorkt zacht, slaapt zoet, vreest geen koning of heer, geen dood of hel, geen duivel, noch voor de toom van God, en leeft zo volkomen zonder zorg, dat zij er zelfs niet aan denkt, dat zij zemelen kan vinden. En wanneer de keizer van Turkije met alle macht en woede zou komen opzetten, dan zal zij wel zo trots zijn, dat zij voor hem geen haar overeind zou zetten. Als men haar zou opjagen, dan zou zij wel knorren en, als zij spreken kon, misschien zeggen: Dwaas, wat ga je te keer? Je hebt het voor geen tiende deel zo goed als ik, en je leeft nooit eens één uur zo veilig, kalm en rustig, als ik voortdurend leef, al was je nog tienmaal zo groot en rijk."

Tot minder zwaarmoedige beschouwingen komt Luther door de aanblik van de aardige kuikentjes, die zo juist uit het ei gekropen, vrolijk achter de klokhen voortrippelen. "Wanneer men een kuikentje, dat op dit ogenblik uit de dop gekropen is, weer erin zou willen doen, dan zou dat niet mogelijk zijn. Beschouw dat kuiken eens, hoe precies het past in het ei. Wanneer wij zulk een ei nooit gezien hadden, en er ons een gebracht werd uit Calcutta, dan zouden wij allen er ons over verwonderen en verbazen. Geen filosoof, noch een geleerd natuurkundige, kan met zekerheid de oorsprong van zulke schepselen aanwijzen en ons duidelijk maken, hoe het daarmee toegaat, en hoe zij geschapen worden. Alleen Mozes toont het aan, als hij zegt: "En Hij (God) sprak en het was er; Hij gebood, en het stond er."

Vooral de vogelwereld brengt hem tot diepzinnige beschouwingen. Een mus, die zijn jongens eens bij hem brengen, spreekt hij aan als een Franciskaan; en met een blik op de in al zijn onbeduidendheid toch vrijpostige kameraad, zegt hij van deze monniken, die hij niet genegen is: "Onder de schijn van bijzondere heiligheid en nederigheid waren zij hoogmoediger dan alle keizers, en hebben zij de meeste leugens bedacht. De mussen zijn de geringste en meest vrije vogels, en toch bezitten zij de grootste heerlijkheid. Zij hebben het 't hele jaar door elke dag zeer goed en tevens richten zij de grootste schade aan.
In de winter zitten zij in de schuren en op de korenzolders; in de lente eten zij het zaad op van het veld, en zo ook de planten en gewassen; in de oogsttijd hebben zij eveneens genoeg te eten op het veld; in de herfst doen zij zich te goed aan de wijngaarden en het fruit. Daarom zijn zij het waard, dat zij op allerlei manieren vervolgd worden."

Het is merkwaardig, dat Luther ook de zwaluwen niet mag lijden. Zij doen hem denken aan de praatzieke predikheren, die over hun witte rok een zwarte pij dragen. Maar de koekoek, die "zijn moeder, de grasmus, opeet is er een voorbeeld van, hoe de dwepers de ware, zuivere leer onderdrukken."

Een andere keer is hij voor hem een gelijkenis van de paus: "Waar de leeuwerik is, daar is ook de koekoek graag. Want hij meent, dat hij duizendmaal beter kan zingen dan de leeuwerik. Zo zetelt ook de paus in de Kerk, en daar moet men luisteren naar zijn gezang, waarmee hij de Kerk overstemt. Maar evenals de koekoek toch nog ergens goed voor is - hij kondigt immers aan, dat de zomer nabij is - zo is de paus er nuttig voor, dat hij ons verkondigt, dat de jongste dag niet ver meer is."

Met altijd weer nieuwe verrukking luistert Luther naar het lied van de zangvogels. Het is voor hem zo iets als een beetje hemelvreugde. Met welgevallen rust zijn oog op de gevederde zangers die voor zijn aandachtig luisterend hart een zeer prachtige preek houden.

Op een avond ziet hij, dat een vogeltje ter nachtrust op een twijg gaat zitten. "Dit vogeltje", zegt hij, "heeft zijn avondmaal gehouden en wil hier heerlijk veilig slapen. Het maakt zich volstrekt niet ongerust, is niet bezorgd voor de dag en het onderdak van morgen, zoals David het zegt: 'Wie in de schuilplaats van de Allerhoogste is gezeten, zal vernachten in de schaduw van de Almachtige'. Het zit tevreden op zijn twijgje en laat God zorgen." Ja, voor zulke vogeltjes, die ons op zulk een liefelijke wijze onderrichten in het vertrouwen op God, mochten wij onze hoed afzetten en zeggen: "Mijn lieve heer doctor, ik moet echt erkennen, dat ik de kunst niet machtig ben, die gij machtig zijt. Ge slaapt de gehele nacht zonder zorgen in uw nestje. Des morgens staat ge weer op, ge zijt vrolijk en goedsmoeds, ge gaat op een boompje zitten, en zingt, looft en dankt God; daarna zoekt ge uw voedsel en ge vindt het!"

Het vogeltje kan zijn zorgen loslaten, en het gedraagt zich in dat geval als een levende heilige, en toch bezit het geen akker of schuren, geen kasten of kelders; het zingt, looft God, is vrolijk en goedsmoeds, want het weet, dat er Eén is, Die zorgt. Wij kunnen arbeiden, het veld bebouwen, de vruchten inzamelen, opstapelen en bewaren, totdat wij ze nodig hebben. Toch kunnen wij dat schandelijk bezorgd-zijn niet nalaten! De lieve vogeltjes vliegen door de lucht, zomer en winter, zij zingen en zijn vrolijk, kennen geen kommer en

zorg, terwijl zij toch niet weten, waar zij morgen hun eten vandaan moeten halen, maar wij, ellendige gierigaards, kunnen het bezorgd-zijn niet laten, ook al hebben wij zolders en schuren vol, en al zien wij het koren zo rijkelijk op het veld groeien. Zie, zo maakt Hij de vogeltjes tot meesters en leraars, om ons te leren, dat een machteloze mus tot onze grote, eeuwige schande in het Evangelie een plaats kreeg als de doctor en prediker voor de meest wijze mensen."

Daarmee bedoelt de Heere echter niet, zegt Luther op een andere plaats, dat wij niet moeten arbeiden, maar Hij wil door dit voorbeeld de zorg van ons wegnemen." Toch moet een vogeltje ook arbeiden en uitvliegen om voedsel. Onze Heere God wil het voeden, maar niet het eten in zijn nest werpen. Zo moet gij ook te werk gaan, wees godvruchtig en ijverig in uw arbeid, en laat God er verder voor zorgen, hoe Hij in uw levensonderhoud wil voorzien."

Deze rijkdom van God, die zich in de schepping openbaart, stemt het hart van Luther tot diepe bewondering en eerbiedige dank. Hij is van mening, "dat er geen mens op aarde is, die de kosten zou kunnen betalen, die God dagelijks alleen al aan het onderhoud en de voeding van de onnutte vogels besteedt. En ik geloof zeer beslist, dat de koning van Frankrijk met al zijn rijkdom, cijns en rente niet zou kunnen betalen wat alleen nog maar aan de mussen besteed wordt. Wat moet ik dan wel van het voedsel van de andere vogels zeggen, zoals raven, kauwen, kraaien, sijsjes, putters en vinken? Als God nu de vogels zo rijkelijk en overvloedig voedt, wie zou er dan nog aan twijfelen, of God wel aan de mens zijn onderhoud, voedsel, deksel en alle nooddruft zal verschaffen? Niemand kan dit begrijpen. Niettemin blijft het waar: De wonderen van God gebeuren niet, opdat wij ze zullen beoordelen en begrijpen, maar opdat wij daardoor zullen geloven en vertroost worden.

Begrijp maar eens, als ge daarvoor knap genoeg zijt, hoe aan zulk een kleine steel zo'n grote appel, peer of kers groeien kan, en soortgelijke veel kleinere wonderen. Laat God werken en geloof; matig u niet aan om Hem te vatten of te begrijpen." Als de rijkdom van Gods goedheid - Die "de straf op de zonde zó verlicht en verzacht heeft, dat er meer dieren zijn, die voor ons nuttig en dienstig zijn, dan zulke, die schade aanrichten" - jegens ons, gevallen mensen, zo groot is, hoe moet het dan eertijds wel in het verloren paradijs geweest zijn? Wanneer Luther in de aanschouwing van de majestueuze zonsopgang verzonken is, waarbij hem het Psalmwoord van de held, die zijn pad loopt, duidelijk wordt, dan zegt hij: "Ach, lieve Heere God, als wij in het paradijs gebleven waren, dan hadden wij de zon met strakke ogen kunnen aanschouwen, maar door de val van Adam is alles bedorven. En toch is het een grote, hoge eer, die ik terecht en met een grote vreugde moet aannemen, dat ik een schepsel en een werk heet en ben van de enige en hoogste God. Ik ben een mens, en dat is een hogere titel dan dat ik een vorst zou zijn. Is alle schoonheid van de aarde, is de zegen, waarin ik mij verheug, niet als een beeld, een profetie van de veel grotere, toekomstige heerlijkheid? Heeft onze Heere God dit vergankelijke, tijdelijke rijk, namelijk de hemel en de aarde, en alles wat daarin is, al zo schoon geschapen, hoe veel schoner zal Hij dan wel dat onverderfelijke, eeuwige rijk maken!"

Aan die nieuwe schepping zullen, zoals Luther dat met een eenvoudig hart zegt, ook de dieren deel hebben: "De nieuwe hemel en de nieuwe aarde zullen niet woest en ledig zijn, maar vol prachtige schepselen. Elk hondje zal zijn gouden, met edelstenen versierde halsband hebben, en aan elk haartje een pareltje." En in die wereld "zullen wij dan zelf vogeltjes met mooie, heldere ogen maken."

Zo is Luther ons een leidsman naar waar natuurgenot. Wie als hij zó de godsdienst tot het middelpunt van zijn leven maakt, dat hij kan zeggen: "In mijn hart heerst alleen en zal alleen heersen dit enige artikel, namelijk dat ik geloof in mijn dierbare Heere Christus, Die van al mijn geestelijke en godsdienstige gedachten, waarmee ik altijd bij dag en bij nacht mag bezig zijn, het enige begin, midden en einde is", die blijft bewaard voor de dwaalweg van mensen voor wie de toegewijde bewondering van de natuur de verloren gegane aanbidding van God vervangen moet.

Voor Luther is de natuur het prachtige gewaad van de Schepper, maar niet zijn hart. Wanneer hij dat gewaad met dankbare, innige vreugde aanschouwt, dat staat het voor hem vast: "Het is nog niet God recht kennen, als ge weet, dat Hij de Schepper van alle dingen is. Evenmin als ge een mens recht kent, wanneer ge weet welk kleed hij aan heeft, of hoe zijn gestalte is en hoe hij eruit ziet, want dat weten ook de redeloze dieren en het vee. Maar als ge weet wat er in zijn hart leeft, hoe hij gezind is, dan pas kent ge hem goed. Zo kennen zij, die van God niet meer weten dan dat Hij de Schepper van hemel en aarde is, God toch niet goed; zij kunnen Hem ook niet recht aanroepen, want omdat zij niet weten, hoe God gezind is, moeten zij twijfelen, wanneer zij bidden, en zij kunnen niet tot de conclusie komen, dat Hij hen verhoren zal."

Bij al het innig natuurgenot, waaraan Luther zich kon overgeven, had hij toch altijd de heldere, nuchtere kijk op de centrale plaats van de christelijke godsdienst, waarmee voor hem de alles beheersende levensvraag samenhing. Wij vinden bij hem dan ook niets van dat half-dichterlijke, half-zalige, geheimzinnige dwepen met de natuur, waarmee de grote 'heilige van de middeleeuwen' de zon als zijn zuster, de maan als zijn broeder, en de vogels als zijn broeders en zusters met een liefde bijna gelijk aan die van een bruid, begroet. Luther zwelgt niet in het eerbiedig gevoel voor de schoonheid van de natuur, maar vanuit de blijde verwondering voor haar kunstige werkplaats komt bij hem dankbaarheid jegens God naar voren en het vertrouwen op God, de Schepper, die door Jezus Christus onze Vader is.

(2) Luther als vriend

Het samengaan van een ontvankelijk, diep gemoedsleven met een gezonde nuchterheid komt bij Luther ook uit in de ongekunstelde vriendschap waarmee Luther zijn collega's en vrienden toonde. Hij had het geluk, dat hij een groot aantal trouwe vrienden bezat, die innig aan hem verbonden waren. Hoe zelden is dit geluk de groten van de aarde gegeven. Is het dikwijls niet zó, dat hun aanwezigheid voor hun omgeving iets neerdrukkends heeft, dat de hun aangeboren en door geweldige daden bewezen heerszuchtige natuur hen ongenaakbaar maakt? Ja, dat zij niet zelden door hun norse houding afstoten wie hun met een oprecht hart hun vriendschap aanbieden?

Bij Luther niets van dat alles. Zijn ruim en vriendelijk hart bezat in de beminnelijkste vorm de eigenschap om zich in de gedachten en gevoelens van anderen in te leven. Trouw is voor hem de Duitse deugd bij uitnemendheid. In de hoogste mate was zij hèm eigen, die eens sprak: "Mij dunkt, dat er geen schandelijker zonden zijn dan leugen en trouweloosheid." Daarom had Luther een bepaalde aanleg voor vriendschap. Zijn onaantastbare zielenadel wist de mensen zó aan zich te binden, dat zij van hem niet meer konden loskomen. Melanchton heeft in zijn lijkrede dit geheim op schone en eenvoudige wijze tot uitdrukking gebracht: "Zijn hart was trouw en zonder bedrog, zijn mond vriendelijk en beminnelijk."

Van de weinige voorbeelden van vriendschap, die wij in de wereldhistorie kennen, mag de vriendschap van Luther en ***Melanchton*** als een van de voornaamste genoemd worden. Beiden, en met name Luther, zagen in hun verbond het werk van een hogere Macht, de hand van de voorzienigheid. En dit geloof gaf aan hun vriendschap de ware wijding. Die vriendschap kostte beiden een diepgevoeld afzien van elkaar. Hoe dikwijls moet Luther, toen de dwepers, gedurende zijn verblijf op de Wartburg, te Wittenberg de macht in handen wilden krijgen, bijna geen weg geweten hebben met de toegevendheid en de moedeloosheid van zijn vriend. Hoe dikwijls moet onder de onweersbuien, die over het werk van de Reformatie losbraken, en met name tijdens de Boerenoorlog zich zo lang ontlast hebben, de tere ziel van de geleerde gesidderd hebben. Hoe moet Melanchton toen door een bijna onweerstaanbaar verlangen aangegrepen zijn, om zich met zijn wetenschap van de schouwplaats van de historie, waar de stormen woedden, in de stilte terug te trekken.

God heeft echter niet gewild, dat de vrienden uit elkaar gingen. Dat hebben zij beiden erkend. En deze erkenning heeft hun verbond de vastheid gegeven, die alle verzoekingen

trotseerde. Ondanks de pauselijke ban, die op zijn vriend rustte, en ondanks de rijksban, die hem getroffen had, is Melanchton aan Luther trouw gebleven, ofschoon hij naast hem toch altijd maar de tweede plaats innam. Deze trouw is slechts voor de Reformatie een niet te schatten zegen geweest, zij geeft ook van meester Filippus een prachtig getuigenis.

Anderzijds is de wijze, waarop Luther aan zijn vriend gehecht was, een teken van de unieke ziele-grootheid van de reformator. Hoe ontroerend klaagt Melanchton in de herfst van 1521: "Nog steeds is onze Elia van ons weg, wij wachten en hopen op hem." Van welk een liefde voor een diep vertrouwen op het "arme, magere mannetje" getuigt het woord van Luther, dat hij eigenlijk maar de voorloper en wegbereider, Filippus daarentegen de geroepen voltooier van het grote werk zou zijn: "Ik ben geboren om tegen benden en duivelen te velde te trekken. Ik moet de kluiten en boomstammen opruimen, dorens en heggen weghakken; ik ben de grote boswachter, die de weg banen en bereiden moet. Maar Filippus rijdt er voorzichtig en rustig overheen, hij bebouwt en plant, zaait en begiet met blijdschap, en hiertoe heeft God hem rijkelijk zijn gaven gegeven. Als ik heenga", zo troost Luther zijn bezorgde vriend, "dan verliest het Evangelie niets, want gij overtreft mij daarin nu al en gij volgt mij op als een Eliza met twee delen van de geest van Elia." "Deze zal", zo lezen wij eens in een brief over Melanchton aan Spalatinus, "even veel tot stand brengen als vele Maartens met elkaar." En van de verering van zijn vriend getuigt dat andere woord: "Ik schaam mij niet om van mijn mening af te wijken, wanneer de geest van deze taalgeleerde een ander oordeel heeft, vanwege de goddelijke gaven, die God in dat vat heeft uitgestoten. Ik vereer in hem het werk van mijn God."

Niet, alsof Luther blind geweest zou zijn voor de zwakheden van Melanchton. Dweperij lag ook in zijn vriendschap verre van hem. Met onbevangen vrijmoedigheid, met eerlijke openhartigheid verkeerde Luther onder al zijn vrienden. Maar de goedhartige blik van de liefde, die hem eigen was, liet hem het goud zien, dat op de bodem van het hart van zijn Filippus lag, ook als die droevige pogingen om de vrienden te scheiden, niet wilden ophouden. De kinderlijke bescheidenheid en nederigheid van de geweldige van geest deden hem zonder afgunst steeds weer met vererende liefde prijzen wat niet slechts de universiteit, maar ook de wereld aan de geleerde Melanchton te danken had. Tot vleierij onbekwaam heeft hij aan de wetenschappelijke bekwaamheid van zijn vriend de erekroon uitgereikt.

Eens, zo bericht tafelgenoot Lauterbach, schreef Luther, in gedachten verzonken, met krijt op de tafel: "Zaken én woorden - Filippus; zaken zonder woorden - Maarten Luther." En van Mathesius vernemen wij, hoe Luther zich tot zijn omgeving richtte: "Leest *de Loci Communes* van Filippus, naast de Bijbel, het is het mooiste boek, waarin de zuivere theologie juist en ordelijk is samengevat."

Ook Käthe gedroeg deze vriend een goed hart toe. De aanvankelijke om bekende redenen gespannen verhouding tussen beiden moest steeds meer voor een hartelijke vriendschap wijken. En het getuigt van de echtheid van deze gevoelens, dat de vrouw van Melanchton daaraan geen schade kon toebrengen. In moeilijke tijden volhardde Luther in zijn trouw aan Melanchton en zijn gezin. In Melanchton bezaten Luther en de zijnen een steeds hulpvaardige vriend. Omdat hij wist wat Käthe voor Luther en daarmee voor de Kerk betekende, schreef Melanchton, denkend aan de doodzieke vrouw van de reformator, in januari 1540 aan een vriend: "Ge zult wel voor onze Kerk bidden, bid God dan ook, dat hij de heer doctor wil troosten en zijn echtgenote in het leven behouden!"

Wanneer Melanchton van enkele afwijkingen in de leer verdacht wordt, dan neemt Luther hem in bescherming: "Het mannetje is vroom, en als hij soms eens wat verkeerd deed, hij bedoelde het toch niet zo slecht."

Het was nu eenmaal een vriendschapsverbond, dat zijn wijding had ontvangen in het heiligdom, waarin wij een blik mogen werpen, wanneer wij Luther op zijn knieën zien worstelen om het leven van Melanchton.

Tot de intiemere vriendenkring van het gezin van Luther behoorde verder de eerwaarde stadspredikant ***Johannes Bugenhagen.*** Hij was twee jaar jonger dan de reformator. Naast de tere, bewegelijke Melanchton was hij een krachtige, potige verschijning, van wie een weldadige kalmte en een vredige rust uitstraalde. Geboren in Pommeren, en daarom dikwijls eenvoudig doctor "Pommer" of "Pommeranus" genoemd, bezat hij evenals Luther een buitengewone werkkracht en beschikte hij tevens over rijke organisatorische bekwaamheden. Heel treffend heeft hij zelf eens het onderscheid tussen Luther en zichzelf gekenschetst: "Honger kan ook met water en brood gestild worden; als Luther preekt, dan ontvangt ge een heerlijke maaltijd, maar wanneer ik preek, dan krijgt ge water en brood." Dit oordeel mag gevoegelijk als algemeen geldend opgevat worden, en in het algemeen op de gehele persoonlijkheid van beide mannen worden toegepast.

Om zijn ietwat grove hartelijkheid en zijn onkreukbare trouw was Bugenhagen in het Zwarte Klooster zeer geliefd. Käthe had in hem van het begin af een trouwe raadsman. Luther stond met deze vriend, die zijn en in elk geval ook Käthe's biechtvader was, in een zeer vertrouwelijke relatie. In het pestjaar 1527 bleven Bugenhagen en zijn vrouw Walpurga met Luther en Käthe trouw in Wittenberg. In de droefheid van die weken, die nog toenam doordat hij zelf ook ziek werd, verzocht Luther zijn vriend zelfs om met zijn gezin naar het Zwarte Klooster te verhuizen, zodat hij zich in zijn geruststellende nabijheid en troost zou kunnen verheugen. Gedurende de vele ambtelijke reizen, die Dr. Pommer moest maken, en die hem tot in Denemarken voerden, was Luther zijn plaatsvervanger in het herderlijk werk. Het is een nieuw bewijs voor de bescheidenheid van Luther, wanneer hij Bugenhagen, die hem voor een korte tijd in zijn arbeid aan de hogeschool vervangen had, "de eerste op de wereld noemt", die het "verdient om een uitlegger van de Psalmen genoemd te worden."

Naast Bugenhagen mag ***Justus Jonas*** niet vergeten worden. Hij is in 1493 te Nordhausen in Thüringen geboren. Als student in de rechten, te Erfurt, nam hij de voornamen van zijn vader, een aanzienlijke raadsheer, Justus Jonas, aan. Hij kwam al vroeg onder de beslissende invloed van Luther, die hij in 1521 naar Worms vergezelde. Hij was zó diep onder de indruk van Luther, dat hij om hem naar Wittenberg trok, en zich op de studie van de theologie toelegde. Hij werd proost bij de slotkerk te Wittenberg.

In 1541 ging hij naar Halle, vandaar naar Eisfeld in Thüringen. Evenals Bugenhagen praktisch aangelegd, was Jonas tevens een schitterend redenaar. Hij was opgewekt van aard, en wanneer Luther met sombere gedachten rondliep, dan verstond Käthe dikwijls de kunst, zoals wij reeds vernomen hebben, om door haar liefde en list te rechter tijd Jonas op zijn weg te brengen.

Van zijn nauwe verbondenheid met het gezin van Luther legt ook een brief aan vorst George van Anhalt, van januari 1540, getuigenis af. Daarin schrijft Jonas, "tamelijk bedroefd, ja, zeer bezorgd" vanwege "de angstige onrust" waarin hij door de boven reeds vermelde ernstige ziekte van Käthe verkeerde. Dat daarna " de vrouw van de heer Dr. M. Luther door de wondermacht van God is genezen", is voor hem een reden voor dankbare vreugde. Met de vrouw van Jonas, geboren Katharina von Falk, die haar man talrijke kinderen geschonken heeft, onderhield Käthe een zeer hartelijke vriendschap. Beiden hadden een opgeruimd gemoed, en de energieke aard van Käthe vond in de zachtmoedigheid van haar vriendin een gelukkige aanvulling. Op de trouwe vriendschap van Käthe wordt vooral een helder licht geworpen door het feit, dat de plotselinge dood van haar vriendin aan haar hart een diepe wond toebracht, en dat zij in haar tedere gevoelens voor de gestorvene nooit de teleurstelling te boven kon komen, die Jonas haar door opnieuw te trouwen heeft bezorgd.

Meer dan twintig jaar jonger dan Luther was de geleerde professor ***Kaspar Kreuziger,*** een van de helpers van Luther bij de Bijbelvertaling, die hij graag als opvolger op zijn leerstoel te Wittenberg zou zien. Zijn vrouw Elisabeth van Meseritz, door Luther wel "lieve Else" genoemd, was ook een voormalige non. Een lied van haar, dat begint met de woorden "Heere

Christus, de Eniggeborene van God, de vader in eeuwigheid, voortgekomen uit Zijn hart, zoals geschreven staat", heeft Luther in zijn eerste gezangboek (1524) opgenomen.

Onder de burgerij van Wittenberg waren de beroemde schilder ***Lukas Cranach*** en zijn vrouw Barbara de beste vrienden van Luther en Käthe. De voorname en hooggewaardeerde raadsheer had reeds vroeg de partij van Luther gekozen, en hij toonde zijn bijzondere verering voor hem, doordat hij en zijn vrouw op de bruiloft van Luther aanwezig waren. Sindsdien is de vriendschap tussen beide gezinnen in vreugde en leed op de schoonste wijze bewaard gebleven.

Bij deze en andere vrienden in Wittenberg kwamen ook nog van daarbuiten ***Agricola en Amsdorf, Probst en Link, Spalatinus en Lauterbach,*** en hoe die allen verder heten. Wij kunnen over hen niet verder spreken. De menigvuldige briefwisseling, die Luther onderhield, voltooit het beeld van de vriend, aan wie zij allen met bewonderende liefde gehecht waren. Dat hij hen in geestelijke grootheid overtrof was voor Luther geen verhindering om met gulle hand de gaven van zijn zo rijke, wonderlijk ontsloten hart aan hen te besteden.

Luthers minzaamheid in omgang met studenten

Eens, als student, was Luther een "vlotte, vrolijke jongeman" geweest. In geen geval lichtzinnig, met altijd als ondergrond de ernst, die de blik uit de diepliggende ogen van de "filosoof', zoals men hem noemde, deed vermoeden. Zelfs in de eenzame, kale kloostercel, waarheen zijn vurig worstelen om een genadige God hem geleid had, is het gemoed van Luther niet verdord. Maar eerst in het warme geluk van het gezinsleven heeft het de beste voeding gekregen, is het opgeleefd, en heeft het zich prachtig ontplooid.

De minzame vriendelijkheid van Luther ondervonden ook mensen, die ver beneden hem stonden, en voor wie hij alleen maar iemand kon zijn tegen wie zij met eerbied moeten opzien. Hoe hij zo nu en dan de toevlucht nam tot zijn "varkenshoeder Johannes", en in welke verstandhouding hij stond tot zijn "barbier", hoe hij een verlopen landsknecht verzorgde, en een voerman hartelijk de hand drukte - wij zullen het later nog vernemen.

Dezelfde man, die niet slechts de strijd aanbond met de paus, en die, als zijn heilige overtuiging hem dat gebood, zelfs voor vorstentronen niet zweeg, omdat God zich om vorsten, koningen en bisschoppen niet zo veel bekommerde; "één engel kan meer dan tien keizers of pausen. Deze zijn, met de engelen vergeleken, als muggen, vlooien en luizen", diezelfde man gaf in de omgang blijk van een verkwikkende minzaamheid en oprechtheid.

Dat de studenten opstonden, wanneer hij binnenkwam om college te geven, zoals Melanchton dat verordend had, wilde Luther niet. Hij was van mening, dat hij dan telkens een paar "Onze Vaders" meer zou moeten bidden, om voor hoogmoed bewaard te blijven. Door al zijn preken loopt een draad van gezonde gemeenzaamheid, waarvan een verkondiger van het Goddelijk Woord nooit genoeg kan leren. "Wanneer ik hier preek", zo zegt hij eens, "dan daal ik zo diep mogelijk af, ik let niet op de doctoren en magisters, waarvan er zo'n 40 aanwezig zijn, maar wel op de grote menigte jongemensen, kinderen en dienstboden, waarvan er wel honderd' of duizend aanwezig zijn; voor hèn preek ik, met hèn houd ik rekening, zij hebben het nodig; en als de anderen dat niet willen horen, welnu, de deur staat open."

De gewone man moet men niet in hoge en moeilijke zaken en met duistere woorden onderwijzen, want die kan hij niet begrijpen. In de kerk komen gewone kleine kinderen, meisjes, oude vrouwen en mannen, voor wie hoge geleerdheid van geen enkel nut is, zij begrijpen er ook niets van. En zo zij al zeggen: 'Hij heeft kostelijke dingen gezegd en een goede preek gehouden', wanneer men hen echter vraagt: 'Wat was dat dan?' dan zeggen zij: 'Ik weet het niet'. Men moet voor die gewone mensen op het allereenvoudigst zeggen: 'Wit is wit, en zwart is zwart', zoals het is, met eenvoudige, duidelijke woorden, en ook dan begrijpen zij het nog maar nauwelijks. Och, hoe heeft onze Heere Christus zich beijverd om

op een eenvoudige manier te onderwijzen. Aan wijnstokken, schapen, bomen, enz., ontleent Hij een gelijkenis, alles met de bedoeling, dat de mensen het verstaan, begrijpen en onthouden kunnen."

Wij mogen niet onvermeld laten de ontmoeting, die Luther bij zijn terugkeer van de Wartburg naar Wittenberg in de "Zwarte Beer" te Jena had met twee Zwitserse studenten, ***Johannes Keszler en Johannes Reutiner.*** De voor Luther zo kenmerkende ontmoeting behoort tot de bekoorlijkste geschiedenissen uit het leven van de reformator. J. Keszler vertelt haar in zijn prachtig boek "Sabbata."

"In de kamer vonden wij een man, die alleen aan de tafel zat, met een boekje voor zich. Hij groette ons vriendelijk en verzocht ons wat dichterbij te komen en bij hem aan de tafel plaats te nemen. Maar onze schoenen zaten - vergun ons het woord - zo vol met vuil en modder, dat wij van schaamte niet zo maar naar voren en in de kamer durfden komen. Wij gingen stiekem op een bankje bij de deur zitten. Daarna bood hij ons iets te drinken aan, wat wij niet konden afslaan. Toen wij bemerkten, hoe vriendelijk en voorkomend hij was, gingen wij (zoals hij verzocht had) bij hem aan de tafel zitten, bestelden ook wat wijn om hem van onze kant uit beleefdheid eveneens iets te drinken aan te bieden. Wij dachten echter niet anders, dan dat hij een ruiter was, naar de gewoonte van het land gekleed, met een rood, slap hoedje, en dan alleen nog een broek en een wambuis, een zwaard aan zijn zijde, met de rechterhand de knop van het zwaard en met de andere hand het gevest omvattend. Spoedig begon hij te vragen, waar wij geboren waren. Maar hij gaf zelf al het antwoord: 'Ge zijt Zwitsers. Vanwaar uit Zwitserland zijt ge afkomstig?'

Wij antwoordden: 'Uit St. Gallen'. Hij zei: 'Als ge, zoals ik begrepen heb, naar Wittenberg wilt gaan, dan zult ge daar goede landgenoten vinden, nl. Hieronymus Schurf en zijn broer, doctor Augustinus'.

Wij zeiden: 'Wij hebben brieven voor hen bij ons'. Verder vroegen wij hem: 'Mijnheer, zou u ons kunnen zeggen, of Maarten Luther thans te Wittenberg is, of op welke plaats hij anders is?'

Hij antwoordde: 'Ik heb een betrouwbaar bericht, dat hij juist nu niet in Wittenberg is, maar hij moet er wel spoedig heengaan. Filippus Melanchton is er echter wel; hij geeft onderwijs in de Griekse taal, evenals nog anderen onderwijs geven in het Hebreeuws, en ik zou u eerlijk willen aanraden om die beide te bestuderen, want ge hebt die voor alles nodig om de Heilige Schrift te verstaan!

Wij zeiden: 'God zij geloofd! Want wij zullen niet rusten (zo God ons in het leven spaart), voordat wij die man gezien en gehoord hebben. Want om hem hebben wij deze tocht gemaakt, daar wij vernomen hebben, dat hij het priesterschap en de mis, als in de godsdienst ongegrond, wil omverwerpen. Omdat wij nu van onze jeugd af door onze ouders opgevoed en voorbestemd zijn om priester te worden, zouden wij graag horen, hoe hij ons daarover nader kan onderrichten, en met welk recht hij zulk een voornemen wil uitvoeren'.

Na die woorden vroeg hij: 'Waar hebt ge vroeger gestudeerd?' Ons antwoord was: 'Te Bazel'.

Hij vroeg: 'Hoe gaat het in Bazel? Is Erasmus van Rotterdam daar nog? Wat doet hij?'

'Mijnheer', zeiden wij, 'wij weten niet anders dan dat het hem goed gaat. Maar wat hij doet, dat is aan niemand bekend, want hij houdt zich volkomen stil en verborgen'.

Deze woorden kwamen ons voor een ruiter erg vreemd voor, dat hij namelijk kon spreken over de gebroeders Schurf, Filippus en Erasmus, en ook over de noodzakelijkheid van de Griekse en Hebreeuwse taal. Bovendien gebruikte hij daar tussen door enkele Latijnse woorden, waarom het ons voorkwam, dat hij iemand anders was dan een gewone ruiter.

'Beste heren', vroeg hij ons, 'hoe denkt men in Zwitserland over Luther?'

'Mijnheer', antwoordde ik, 'zoals dat met alles het geval is, zijn er over hem vele meningen. Sommigen kunnen hem niet genoeg prijzen en God danken, dat Hij zijn waarheid door hem geopenbaard en de dwalingen aan de dag gebracht heeft, maar anderen veroordelen hem als een onverdraaglijke ketter, en dat doen vooral de geestelijken'.

'Dat begrijp ik heel goed', zei hij, 'dat zijn de papen'. Onder zulk een gesprek werden wij heel vertrouwelijk, zodat mijn vriend het boekje, dat voor hem lag, opnam en openlegde. Het was een Hebreeuws Psalmboek. Hij legde het weer vlug neer, en de ruiter nam het weer voor zich. Daarom begonnen wij ons nog meer af te vragen, wie hij toch was, en mijn vriend zei: 'Ik zou wel een vinger van mijn hand willen geven, als ik deze taal kende'.

Hij antwoordde: 'Ge zult haar wel leren verstaan, als ge u er maar ijverig op toelegt; ook ik begeer haar beter te leren en dagelijks oefen ik mij erin'.

Toen de dag ten einde liep en het zeer donker werd, kwam de waard bij de tafel staan. Omdat hij ons groot verlangen en onze begeerte naar een ontmoeting met Maarten Luther had opgemerkt, sprak hij: 'Beste vrienden, dat zou u gelukt zijn, als ge twee dagen eerder hier geweest was, want hij heeft hier aan de tafel gezeten'. Met zijn vinger wees hij ons de plaats aan.

Wij vonden het erg jammer, en wij waren boos, omdat wij die kans gemist hadden, en wij goten onze toorn uit over de woeste en slechte weg, die ons het reizen bemoeilijkt had, en wij zeiden: 'Toch zijn wij blij, dat wij in het huis zijn en aan de tafel zitten, waaraan hij gezeten heeft'. De waard moest er wel om lachen en daarmee ging hij de deur uit. Een poosje later roept de waard mij bij de kamerdeur toe, dat ik bij hem moet komen. Ik schrok en vroeg mij af, wat ik voor verkeerds gedaan had en waarvan ik onschuldig verdacht werd. Toen zei de waard tot mij: 'Omdat ik merk, dat ge oprecht begeert om Luther te horen en te zien, hij, die bij u zit, hij is het'.

Ik vatte deze woorden op als spotternij, en zei: 'Ja, meneer de waard, u wilt mij graag voor de mal houden, en mij in de waan brengen, dat hij Luther is'.

Hij antwoordde: 'Hij is het echt, maar laat niet merken, dat ge hem voor Luther houdt en hem kent'.

Ik sprak de waard niet tegen, maar ik kon het niet geloven. Ik trad de kamer weer binnen, ging aan de tafel zitten, en wilde ook graag mijn vriend vertellen wat de waard mij had geopenbaard. Daarom keerde ik mij naar de deur en naar hem toe, en fluisterde zacht: "De waard heeft mij gezegd, dat het Luther is'. Evenals ik wilde hij het eerst niet geloven....

Er kwamen ook nog twee kooplieden binnen, die daar eveneens wilden overnachten. Nadat zij hun kleren en laarzen uitgedaan hadden, legde één van hen een ongebonden boekje naast zich neer. Maarten vroeg wat het voor een boek was. Het antwoord luidde: 'Het is de uitlegging door Luther van enige Evangeliën en brieven, voor het eerst gedrukt en zo juist verschenen; hebt u ze nog niet gezien?'

Maarten zei: 'Spoedig zal ik ze ook in mijn bezit hebben'. Tegen etenstijd sprak Luther tot beiden: 'Kom mee aanzitten! De kosten zal ik wel met de waard verrekenen'. "Gedurende de maaltijd", zo vernemen wij verder van Keszler, "voerde Luther met ons een godvruchtig en vriendelijk gesprek, zodat de kooplieden en wij sprakeloos neerzaten, en meer aandacht schonken aan zijn woorden dan aan de maaltijd...."

Na de maaltijd kwam de waard bij ons en zei fluisterend tegen ons: 'Maakt u geen zorg over de kosten, Maarten heeft de avondmaaltijd voor u betaald'. Wij waren daar erg blij om, niet zozeer om het geld en het genot, maar vooral, omdat déze man ons zo gastvrij had onthaald....' Eindelijk stond Luther op, "wierp de wapenrok over zijn schouder, nam afscheid, gaf ons de hand en zei: 'Wanneer ge te Wittenberg komt, doe dan Dr. Hieronymus Schurf de groeten van mij'."

Vijf dagen later ontmoetten de beide Zwitsers en Luther elkaar bij Schurf. "Hij groet ons en glimlacht, wijst naar hem met de vinger, en zegt: 'Dit is Filippus Melanchton, over wie ik met u gesproken heb'."

Wij hebben de trouwe verteller uitvoerig aan het woord gelaten, omdat deze kostelijke geschiedenis ons een trek in het karakter van Luther zo schoon laat zien, namelijk de gemoedelijke natuurlijkheid, die steeds haar waardigheid behoudt en toch zo spoedig de harten voor hem ontsluit. "Zijn ernst", zo schrijft Keszler, "is in zulk een mate met vrolijkheid en vriendelijkheid gemengd, dat het een lust is om omgang met hem te hebben. Het is alsof God de heerlijkheid en de vreugde van Zijn Evangelie niet slechts door de leer van Luther maar ook door zijn levenshouding wilde bewijzen."

Wij begrijpen heel goed, dat deze man ten tijde van de Rijksdag te Worms door het volk als een heilige werd vereerd, en dat een portret, waarop hij wordt voorgesteld met een stralenkrans en de duif van de Heilige Geest boven zijn hoofd, toen bij massa's is gekocht. Wij begrijpen ook het oordeel van de rooms-katholieke Düllinger uit het jaar 1872: "Luther heeft de volksziel verstaan als geen ander. De geestelijke geaardheid van de Duitsers was in zijn hand als de lier in de hand van een kunstenaar."

(3). De humor van Luther

Luther was een humorist. Dat komt telkens aan het licht en niet in het minst tijdens de tafelgesprekken. Een leven, dat zo rijk is aan strijd en zorgen, als dat van Luther, had voor de gezondheid van de ziel behoefte aan de nodige aangename verpozing. "Vermaak en blijdschap in eer en deugd", zegt Luther, "is het beste geneesmiddel voor een jongmens, ja, voor alle mensen." Het kwam voor, dat hij de kamer binnentrad met de woorden: "Ik zal en moet vandaag vrolijk zijn, ik heb slechte tijden vernomen. Daartegen helpt niets zo goed als een krachtig 'Onze Vader' en een opgewekt gemoed. Het verdriet de zwartgallige duivel, dat men nog vrolijk wil zijn." Luther kon zichzelf tot vrolijkheid dwingen en deed dat ook dikwijls....uit naastenliefde. Vrolijkheid was voor hem niet wat vreemds, zij was een karaktertrek van hem. Menigmaal was hij er zich niet van bewust, maar sedert hij zeker was van een genadig God, lag zij op de bodem van zijn hart, de vrolijkheid, die haar wortel heeft in de vrede met God. "De lieve God vindt het echt wel goed, wanneer ge eens van ganser harte vrolijk zijt en lacht."

Luther was een vrolijk mens. In deze geheel en al in de godsdienst gewortelde vreugde, waaraan niets oppervlakkigs of humeurigs was, lag ook het geheim van zijn moed, het geheim van de - men kan het niet anders noemen - geniale onbezorgdheid en zekerheid, waardoor deze man op de grote keerpunten van zijn leven staande bleef. Menig bevreesde vriend zag dan, dat zich voor Luther een afgrond opende, die hem dreigde te verzwelgen, maar Luther bleef goedsmoeds, ja, vrolijk als een kind.

Men moet goed in het oog houden, dat de blijmoedigheid van Luther geworteld was in zijn godsvrucht, om een eigenschap te verstaan, die onze reformator in de hoogste mate bezat. Hij beschikte over een schitterende humor. Deze schonk aan zijn woorden een behaaglijke warmte. De humor gaf aan Luther in zijn omgang met zijn Käthe, met zijn vrienden en kinderen, iets zonnigs en daardoor ontstond die behaaglijke stemming, waarin men zich thuis voelde.

Dat het een kernachtige humor was, die met flauwe grapjes niets van doen had, behoeven wij niet met nadruk te zeggen. In dezen gelden ook uitzonderingen. Mathesius schildert Luther als "een zedig echtgenoot, die eerbaar over vrouwen en meisjes spreekt. Hij was een vijand van ontuchtigheid en schandelijke woorden. Ik heb, zo lang ik omgang met hem had, geen schandelijk woord uit zijn mond vernomen."

Luther maakte graag, zoals wij Zwaben dat gewoonlijk noemen, een "gekheidje." Eens zag hij professor Ambrosius Bernd, die als weduwnaar de hand van Lena Kaufmann, een nicht van Luther, gevraagd had, met zijn bruid een geheimzinnig gesprek voeren. "Ik ben er

benieuwd naar", zo sprak hij hem aan, "als een bruidegom met zijn bruid zoveel te bespreken heeft, of zij er niet moe van kunnen worden."

Toen de dochter van zijn boekdrukker Hans Lufft haar bruiloft vierde, zij hij schertsend tot de bruidegom: "Hij moest het maar bij de gewone en gebruikelijke gang van zaken laten, om heer in zijn huis te zijn, wanneer zijn vrouw niet thuis was."

En van de minzame humor van de grote man, die zich zelfs verre van de opdringerige vorstin van Anhalt wist te houden, getuigt zijn ontmoeting met die vreemde voerman, die hem graag wilde zien. "Laat hem binnen", sprak Luther, en toen de binnengetredene eerbiedig bij de deur bleef staan, verzocht hij hem naderbij te komen, schudde hem hartelijk de hand met de woorden: "Wanneer je bij je kameraden komt, zeg dan maar: "Ik heb Dr. Luther, de grootste aartsketter, bij zijn hand gehad."

De gevatte humor van Luther heeft in de kring van zijn vrienden niet zelden de stemming gered. Zo horen wij van een gebeurtenis, waaraan de herinnering in het Zwarte Klooster ongetwijfeld nog lang bewaard gebleven is. Een doctor in Wittenberg nodigt Luther met anderen te gast. Met ernstige gedachte vervuld kwam hij aan tafel, zodat ieder zich stil hield. Na afloop van de maaltijd wilde doctor Filippus, die zich in het gedrag van de doctor goed schikken kon, afscheid nemen, maar de gastheer verzocht hen nog een uurtje bij hem te blijven. Intussen neemt een ander de bank weg, maar wanneer onze doctor erin toestemt om nog wat te blijven, wil de gastheer weer gaan zitten en valt daarbij languit op zijn rug. Zover het fatsoen dat toelaat, lacht men erom. Dan zegt doctor Luther: "Wij hebben wel een onvriendelijke gastheer, want hij geeft ons het beste gerecht het laatst." Ieder werd toen weer vrolijk en zij bleven nog een hele poos gezellig bij elkaar.

Dikwijls kleedt Luther een bittere waarheid, die hem zelf diep ontroert in het gewaad van een scherpe ironie, waardoor zij nog meer indruk maakt. Hij vertelt eens aan tafel van een Jood, die zich wilde laten dopen, maar uit voorzichtigheid eerst naar Rome ging. "Een Jood, die zich wilde laten dopen en het christelijk geloof aannemen, biechtte bij een priester en zei, dat hij eerst naar Rome wilde gaan om het Hoofd van de Christenheid te zien, voordat hij gedoopt werd. De priester deed de grootste moeite om dit plan te verhinderen, omdat hij bang was, dat de man, wanneer hij de ergerlijke schandalen in Rome zou zien, een afschrik van het Christendom zou krijgen. Maar de Jood ging toch naar Rome, en toen hij genoeg gruwelen gezien had, kwam hij weer bij de priester terug, vroeg de doop aan, en zei: 'Nu wil ik de God van de christenen aanbidden, omdat Hij zoveel geduld heeft; als Hij zulke boevenstreken geduldig kan verdragen, dan kan Hij ook geduld oefenen met alle schurkenstreken en ondeugden van de hele wereld' ."

Luther had een afkeer van lange preken. Toen hem eens van een kennis verteld werd, dat deze op de kansel aan een spijker was blijven hangen, maakte hij de opmerking: "Ik dacht het al wel, dat hij vastgenageld was, want hij kon maar niet ophouden."
Zelfs de voortreffelijke Bugenhagen verviel soms in de fout, dat hij op de juiste tijd geen eind kon vinden. In de vriendenkring deed toen een aardig verhaal de ronde, dat niet het minst de goedmoedige Dr. Pommer steeds weer smakelijk deed lachen.

Een vrouw diste op een zondag een halfgare maaltijd op. Toen zij over dat onvoldoend bereide eten ter verantwoording werd geroepen, verontschuldigde zij zich met te zeggen: "O, ik dacht, dat Pommer vandaag zou preken."

Dat zijn door christelijke ernst gedragen humor onze reformator ook in benauwde levensomstandigheden ter zijde stond, mogen wij als een bijzondere beschikking beschouwen. In de juni- en julidagen van 1519 vonden op het Leipziger godsdienstgesprek tussen Luther en Eck besprekingen plaats. De gebruikelijke pracht en praal vormden de omlijsting. Hertog George, talrijke abten, edelen en beroemde wetenschappelijke mannen luisterden de disputatie op. In gespannen verwachting zagen allen uit naar de komst van het monnikje, in de mening, dat de zaak wel spoedig beslist zou zijn.

Daar treedt Luther naar voren - steekt zijn verschijning niet heerlijk af tegen de smakeloze pracht van de vergadering? - hij gaat naar de katheder met een bos bloemen in de hand, en terwijl de pauselijke gezant ijverig in de folianten bladert en al disputerend in vuur geraakt, kijkt Luther met kinderlijk genoegen naar de bloemen en snuift hun geuren in. Wat zal hij er een schik om gehad hebben, toen hij later hoorde, dat zijn tegenstanders het vermoeden hadden, dat de ketter uit de bloemen en uit de ring aan zijn vinger satanische kracht had opgesnoven.

In dit verband behoort ook een geschiedenis uit het jaar 1535, die zich naar aanleiding van het bezoek van de pauselijke gezant Vergerius in Wittenberg voorgedaan heeft. 's Zondags heeft doctor Luther heel vroeg, zo wordt ons verteld, zijn barbier ontboden, die hem moest scheren en wat opknappen. Toen de barbier gekomen was, vroeg hij: "Heer doctor, hoe komt het, dat u zich zo vroeg wilt laten scheren?"
Luther antwoordde: "Ik moet bij de boodschapper van de heilige vader, de paus, komen en daarom moet ik mij wat laten opknappen om er jong uit te zien, dan zal de legaat denken: duivels nogaan toe, is die Luther nog zo jong en heeft hij toch al zoveel onheil aangericht, wat zal hij dan nog wel meer doen?"

Toen meester Heinrich hem had geschoren, trok hij zijn beste kleren aan en hing zijn gouden sieraad om de hals. Daarna zei de barbier: "Heer doctor, zij zullen zich daaraan ergeren." Luther zei: "Daarom doe ik dit ook. Zij hebben ons meer dan genoeg geërgerd, zo moet men met slangen en vossen handelen en omgaan."

Daarop antwoordde de barbier: "Welnu, heer doctor, ga in vrede met God, de Heere zij met u, zodat ge hen bekeert."

Doctor Luther sprak: "Dat zal ik niet doen, maar het is wel mogelijk, dat ik hen goed de les lees, en hen dan laat gaan."

Nadat Luther dit gezegd had, klom hij op de wagen en reed naar de legaat op het slot. Toen hij in de wagen zat, lachte hij en zei: "Zie, daar rijden de Duitse paus en kardinaal Pommeranus, zij zijn het gereedschap van God en zijn werk."

Luther vertelde aan de pauselijke legaat o.a. ook, dat hij bij zijn vrouw, de "eerwaardige" non, drie jongens en twee meisjes had, en dat hij graag zou zien, dat de oudste een groot theoloog werd.

Uit de zomer van datzelfde jaar 1535, toen de pest weer eens in Wittenberg haar intree gedaan had, bezitten wij een brief van Luther aan de keurvorst, die de reformator de raad gegeven had om het gevaar te ontvluchten. Luther, voor wie vrees iets volkomen vreemds was, lacht wat om dat gevaar. Hij kan het echter niet laten om de overhaaste vlucht van de studenten, voor wie deze onderbreking van de studie niet ongelegen kwam, in het juiste licht te plaatsen.

In die brief heet het:

"Ik dank uw Hoogheid, de keurvorst, zeer onderdanig voor de goede zorgen en het aanbod, waarvan ik onderdanig gebruik zal maken, als het geval zich daartoe voordoet. Maar mijn betrouwbare weerhaan is de landvoogd Hans Metzsch, die tot nu toe een zeer scherpe neus voor de pest heeft gehad, en als zij vijf el onder de grond zat, dan zou hij haar zeker ruiken. Omdat hij hier blijft, kan ik niet geloven, dat hier de pest heerst. Weliswaar heeft zich in één of twee huizen de ziekte voorgedaan, maar de lucht is nog niet vergiftigd. Want na dinsdag is geen dode of zieke gevonden, maar omdat de hondsdagen op komst, en de jonge knapen geschrokken zijn, heb ik goed gevonden, dat zij hier en daar heenreizen, om hun gedachten tot rust te brengen, totdat men zien kan wat het worden zal. Maar ik merk wel, dat de jeugd veel van zulk geroep over de pest graag hoort, want sommigen krijgen zweren op hun schooltas, anderen buikpijn in hun boeken, nog anderen de schurft in hun pennen, en enkelen ook jicht in hun papieren. Bij velen is de inkt beschimmeld, en

sommigen hebben een brief van hun moeder verslonden en daardoor heimwee en verlangen naar hun vaderland gekregen. Het is mogelijk, dat er nog veel meer van zulke zwakheden zijn dan ik noemen kan. Wel dreigt het gevaar, wanneer de ouders en de overheid zulke ziekten niet ernstig met allerlei middelen verhelpen en tegengaan, dat er dodelijke ziekte over het gehele land komt, zodat er geen prediker, herder of schoolmeester meer te krijgen zal zijn. Maar Christus, onze Heere, geve uw Hoogheid, de Keurvorst, evenals tot nu toe, ook verder genade en barmhartigheid, alsmede elke godvrezende, christelijke overheid, om tegen zulk een ziekte krachtige geneesmiddelen aan te wenden en in voorraad te hebben, tot lof en eer van God, en de satan, de vijand van alle kunst en tucht, ten spijt. Amen.

Hiermee Gode bevolen. Amen."

Met welk een verheven kalmte nam Luther, die zich in zijn God verblijdde, steeds weer de geruchten van zijn dood op, die daarover door zijn vijanden in hun wat voorbarige verwachting in de wereld werden rondgestrooid.

Eens bestonden deze vijanden een bijzonder sterk stukje. In het jaar 1544 verscheen in Italië een vlugschrift, dat de volkomen zekere en blijde boodschap van het overlijden van de gehate man Gods zou bevatten. Landgraaf Filip van Hessen, die het blaadje in handen kreeg, zond het naar Luther. Wat deed hij? Hij vertaalde het, voorzag het van een korte aantekening, en liet het drukken. Het droevige prulwerkje laat ons weten, dat toen het lichaam van de ketter (1544!) in het graf gelegd was, "er terstond een verschrikkelijk lawaai en tumult gehoord werden, alsof de duivel en hel in elkaar stortten. Toen men het graf opende, zag men duidelijk, dat er geen lichaam geen vlees of beenderen en geen kleren meer in lagen. Maar het was zó vol met zwavelstank, dat hij allen, die er omheen stonden, ziek maakte.

Maar in het slotwoord van Luther lezen wij: "Ik, Maarten Luther, verklaar en betuig met dit mijn schrift, dat ik zulk een boosaardig verzinsel van mijn dood ontvangen en met veel genoegen en blijdschap gelezen heb."

Dat Luther de gave van zijn humor niet zelden als een scherp wapen tegen zijn vijanden hanteerde, is even vanzelfsprekend als de weloverwogen voornaamheid, waarméé hij dat gedaan heeft. Het kwam ook voor, dat hij de daden van zijn tegenstanders door opzettelijke overdrijving belachelijk maakte, om hen zo mogelijk van dwaling te overtuigen. Dat gebeurde eens in het jaar 1542. Aartsbisschop Albrecht van Mainz had bekend gemaakt, dat zijn vele reliquieën, die zich vroeger in Halle bevonden - waaronder b.v. ook aarde uit de bodem van Damaskus, waaruit Adam geschapen was, en stukken van de ark van Noach, enz. - naar Mainz zouden overgebracht worden. Als een kundig aflaatkramer kondigde hij voor die gelegenheid grote aflaten aan. Luther spot met deze "nieuwe tijding van de Rijn", en maakt o.a. de opmerking: "Men beweert nadrukkelijk, dat zijn Genade, de keurvorst, onlangs veel merkwaardige nieuwe onderdelen daaraan toegevoegd heeft, waarvan men tevoren niet gehoord heeft, en waarvoor in het bijzonder de tegenwoordige allerheiligste paus Paulus III een grote aflaat gegeven moet hebben." En dan geeft hij een opsomming: een stuk van de linkerhoren van Mozes. Ook een grote lok uit de baard van Beëlzebub. Twee el van het bazuingeklank op de berg Sinaï. Een groot en zwaar stuk van het gejuich van de kinderen Israëls, waarmee zij de muren van Jericho deden instorten. Drie prachtige haarlokken van Absalom, waarmee hij aan de eik bleef hangen, en nog meer. Een bijzonder goede vriend heeft mij in het geheim meegedeeld, dat zijn Genade, de Keurvorst, in zijn testament aan dit heiligdom wil vermaken: een vierde lood van zijn trouw, godvrezend hart, èn een heel lood van zijn waarheidlievende tong."

Luther had altijd, zoals wij zien, wat 'zout' bij zich. Maar als hij er gebruik van maakte, dan gebeurde dat nooit uit strijdlustigheid. Voor ieder oor, dat horen wil, klinkt immers in zijn

woorden dóór, de opvoedende ernst, die de eer van zijn God en van zijn Heere Christus zoekt.
In het bijzonder komt ons de scherpe humor van Luther tegemoet in de brief, die hij van de Coburg aan zijn tafelgenoten te Wittenberg schrijft. Slechts tegen zijn wil had hij immers afgezien van de reis naar Augsburg, waar de Rijksdag gehouden werd. Maar met de hartelijkste belangstelling volgde hij in de vesting de beraadslagingen, die hij dagelijks in vurige gebeden aan God opdroeg. Deze vertrouwelijke omgang met zijn hemelse Vader hield in zijn hart het blijde vertrouwen in stand, dat zich in zijn heerlijke Coburgbrieven weerspiegelt.

Ook in de brief, die hier volgt.

"Genade en vrede in Christus, lieve heren en broeders! Ik heb de brief van u allen ontvangen, en vernomen, hoe het er overal ook bijstaat. Opdat gij mijnerzijds moogt vernemen, hoe het hier gesteld is, laat ik u weten, dat wij, namelijk ik, magister Veit en Cyriacus, niet naar de Rijksdag te Augsburg gaan. Wij zijn wel in een andere Rijksdag terecht gekomen. Vlak onder ons raam staat wat struikgewas, een klein woud, daar hebben kauwen en kraaien een Rijksdag belegd. Het is daar zulk een heen en weer vliegen, zulk een geschreeuw dag en nacht, zonder ophouden, alsof zij allen dronken, vol en dol zijn. Daar schreeuwt jong en oud door elkaar, zodat ik mij erover verwonder, dat stemmen en adem het zo lang kunnen uithouden. Ik zou graag willen weten, of er van dat adellijk en strijdvaardig tuig, ook bij u nog enkele aanwezig zijn. Mij dunkt, dat zij uit de hele wereld zich hier hebben verzameld. Hun keizer heb ik nog niet gezien, maar verder zweven de adel en de voorname heren, zonder dat zij wat uitvoeren, aldoor voor onze ogen. Niet sierlijk gekleed, maar eenvoudig in één kleur, allen even zwart en allen met even grijze ogen. Zij zingen allen hetzelfde lied, maar met een liefelijk onderscheid tussen jongen en ouden, groten en kleinen. Zij verlangen ook geen paleis of een zaal, want hun zaal heeft als een gewelf de schone, wijde hemel, en de vloer is slechts het veld, belegd met aardige groene takken, en de wanden strekken zich uit tot het einde van de wereld. Ook behoeven zij geen paarden of harnas, zij hebben gevleugelde raderen, waarmee zij de buks ontvluchten en aan de woede ontkomen kunnen. Het zijn voorname, machtige heren, maar wat zij besluiten weet ik nog niet. Voor zover ik echter van een tolk vernomen heb, zijn zij voornemens om een geweldige veldtocht en strijd te ondernemen tegen tarwe, gerst, haver, mout, en allerlei koren en graangewas. Dan zal menigeen hier ridder worden en grote daden verrichten. Zo zitten wij hier in de Rijksdag, en horen en zien met groot genoegen, hoe vorsten en heren, met andere rijksstanden vrolijk zingen en lustig leven.

Maar in het bijzonder verheugt het ons, als wij zien, hoe dapper zij rondlopen, de snavel afwissen, en zich in de strijd storten om de overwinning en eer te behalen op koren en mout. Wij wensen hen veel geluk en heil, en wilden wel, dat zij allemaal aan een paal gespietst waren. Maar het lijkt mij niet anders toe, dan dat ik hier de sofisten en papisten met hun prekerij en geschrijf op een hoop voor mij heb, zodat ik hun liefelijke stemmen en preken hoor, en zie, welk een zeer nuttig volkje het is, dat alles wat op aarde is verteert en uit verveling zomaar wat zit te praten. Vandaag hebben wij de eerste nachtegaal gehoord, april vertrouwde hij nog niet. Het is tot nu toe heerlijk weer geweest, het heeft nog niet geregend, behalve gisteren een weinig. Bij u zal het misschien anders zijn. Hiermee Gode bevolen, het ga u goed!

Uit de Rijksdag van de "mout-turken", 28 april anno 1530."

Maarten Luther Dr.

Vrome blijmoedigheid

Een gezonde, vrome vrolijkheid moest in het gezin van Luther en Käthe heersen. Het Zwarte Klooster moest geen plaats van monnikachtige wereldontvluchting zijn. Want niet in de monnikachtige wereldverloochening, niet in de verachting van de blijdschap en de genoegens, die de Schepper zijn schepselen aanbiedt, zag Luther het ideaal van een

christelijke volkomenheid. In het licht van het door hem ontsloten Evangelie zag hij als het ideaal van de christen: het doordringen van deze wereld en haar goederen met de geest van het Evangelie. Al het natuurlijke keurt hij goed. Dit door God geschonken leven met zijn goede gaven en vreugden is op zichzelf goed. Het moet in dienst zijn van de liefde, tot eer van God de Schepper en de Schenker ervan. "De christenen zijn een gelukkig volk, zij kunnen van harte blij zijn, roemen en prijzen, dansen en springen. Ons leven moest niet anders dan één *Hallelujah* zijn. Verblijd u te allen tijd, zowel innerlijk in Christus zelf, alsook voor het uitwendige in Zijn gaven en goederen. Dat wil Hij, Hij is er en Hij geeft ons Zijn goederen met de bedoeling, dat wij ze gebruiken en dat wij vrolijk zijn, Hem loven, liefhebben en danken voor altijd en eeuwig! Men kan God niet alleen dienen met de arbeid", zegt Luther eens tot Melanchton, "maar ook met feestvieren en rusten."

Door het Evangelie vrijgemaakt, maar in zijn geweten aan God gebonden, kon Luther zich zo van harte verblijden, hetzij hij een uitstapje maakte en "met veel op kersen beluste knapen" de boomgaard van zijn vriend, pastor Stiefel te Lochau, binnenviel; hetzij hij, ruim van opvatting, nu en dan in zijn eigen tuin met het kegelspel meedeed. En wanneer hij dan, zoals een ooggetuige ons meedeelt, "de bal eens in een verkeerde richting wierp, en een andere keer naar de zijkant of van de baan af liet rollen; wanneer hij een niet goed gerichte worp deed en maar weinig of geen kegels getroffen werden", dan lachte hij ongetwijfeld allerhartelijkst mee. Maar dan maakte hij ook opmerkingen over lieden, die er twaalf willen omgooien als er maar negen staan, en er dan niet één raken.

Zo had Luther ook plezier in andere kinderspelen en in lichaamsoefeningen, zoals hij om gezondheidsredenen een tijdlang de draaikunst beoefend heeft. In de lichaamsoefeningen ziet Luther met zijn ruime en ver ziende blik een goed middel om gezond te blijven, alsook tegen speelwoede, uitgelatenheid en ontucht.

Wij mogen niet vergeten, dat Luther en zijn vrienden in hun tijd met zulke opvattingen zo goed als alleen stonden. Het schijnt, dat er met name ook in de kring van de studenten te Wittenberg, een ruwe, onreine toon heeft geheerst, waartegen Luther met heilige toom tekeer ging. Vooral in de vastenavondtijd gingen deze elementen op bedenkelijke wijze te werk.

Achter een dwaze vermomming kwam het tot grote uitspattingen. Ook op dit gebied heeft de Reformatie zuiverend gewerkt. Luther stond volstrekt afwijzend tegenover deze dingen. Hij lette er streng op, dat zijn huis ervoor gesloten bleef.

Maar toen eens enkele als mijnwerkers verklede jongelui keurig netjes aanklopten, zei Luther: "Laat die maar binnenkomen, het zijn mijn landgenoten en de medearbeiders van mijn lieve vader; omdat zij de hele week onder de grond zitten, in bedorven lucht en gasdampen, moet men hen af en toe hun fatsoenlijke vermaak en ontspanning gunnen en toelaten."

Daarna schaakte hij wat met hen, en "als een geoefend schaakspeler zette hij zijn medespelers schaakmat."

Wat zei Luther van het dansen? Er bestaat een geschrift in het Latijn "Bezwaren tegen de dans", dat aan Luther toegeschreven wordt. Daarin heet het: "De dans is er om jongemannen te leren, dat zij zich hoffelijk gedragen, opdat zij met te meer vertrouwen naar de hand van een eerbare jonge vrouw kunnen dingen. Daarom nodigt men ook enige oudere vrouwen en mannen uit, die erop moeten toezien, dat alles net en betamelijk toegaat. Slechts één ding bevalt mij niet, en ik wenste wel, dat de overheid het verbood, namelijk dat de jongemannen de meisjes in een kring ronddraaien, in het bijzonder als het in het openbaar gebeurt en velen ernaar kijken."

Huiselijke feesten en levenssier

Deze onschuldige, zuivere blijmoedigheid, die Luther eigen was, deed zich ook gelden bij de huiselijke feesten, die toen een gewoonte waren. Behalve de Sint Nicolaasdag, waarop waarschijnlijk de eigenlijke uitdeling van kerstgeschenken plaats vond, naast het geliefde

Kerstfeest, dat Luther met zijn diep gevoelig gemoed tot een echt christelijk, Duits familiefeest wist te maken, was er ook nog het zogenaamde "Koninkrijk."

Men vierde het gewoonlijk in de huizen met gezang, spel en dans. Maar in de kring van Luther zette men in de lijst van dit feest een kostbaarder inhoud. Geliefde vrienden namen er deel aan. Een onderzoek, dat aan het gezellig samenzijn voorafging en waarbij de "koning" en de "koningin" een onderwerp opgaven over de kennis van de Bijbel, de Liederenschat en de Catechismus, bood een geschikt aanknopingspunt voor menig uitnemend en leerrijk gesprek. Luther deed daaraan van harte mee. Welk een mooie en gezegende herinnering zullen de kinderen en huisgenoten aan zulke feestelijke uren bijgebleven zijn.

Ook aan bijzondere gedenkdagen wist de heer des huizes hun wijding te geven, en Käthe verstond het voortreffelijk om ze met kleine attenties nog mooier te maken. Zo lezen wij eens in een brief van Luther aan Jonas, van 18 oktober 1535: "U en de uwen groet mijn meesteres Käthe, die mij morgen een klein feestmaal wil bereiden, omdat er dan 23 jaar van mijn doctoraat voorbij zijn." En op 31 oktober 1527 doet de dankbare herinnering hem, ondanks de moeilijke tijd, de viering van het 10-jarig jubileum van het aanslaan der stellingen niet vergeten.
Hij schrijft op 1 november aan Amsdorf, dat zijn huis "een hospitaal" is geworden, hoe de pest ook bij hem rondwaart, hoe hij vreest voor Käthe, die spoedig haar bevalling verwacht, en hoe Hansje reeds drie dagen er zeer ellendig aan toe is. Maar aan het slot heet het: (geschreven) "te Wittenberg op allerheiligendag, in het tiende jaar van de vertrapping van de aflaat, tot herdenking waarvan wij in dit uur een dronk hebben ingesteld."

Een armzalige beschouwing kan deze trek in het beeld van Luther bevreemden. Maar wie zich in begrijpende liefde daarin verdiept, die heeft een vermoeden van wat het geheim is van deze dankbare blijdschap bij alle leed. Innerlijk diep door haar bewogen kon Luther eens zeggen: "Mijn God geeft mij, onwaardig en verdoemd mens, zonder verdienste, louter uit genade, en uit enkel barmhartigheid door en in Christus de volle rijkdom van alle godsvrucht en zaligheid, zodat ik verder niet nodig heb dan te geloven, dat het zo is. Welnu, dan zal ik voor zulk een Vader, die mij met Zijn overvloedige goedertierenheden zo overladen heeft, van mijn kant vrijwillig, vrolijk en om niet te doen wat Hem welgevallig is, en voor mijn naaste ook een christen worden in de zin van wat Christus voor mij geworden is, en ik wil niets anders doen dan wat ik zie, dat voor hem nodig, nuttig en gelukkig is, omdat ik immers door mijn geloof in Christus van alles volop heb."

Van een vitterige, farizeïstische aard bespeuren wij niets bij Luther. Evenals hij zelf met zuivere, dankbare blijdschap door het geloof de gaven van God aanneemt, zo dringt de liefde hem er ook toe om blij te zijn met de blijden. "Als iemand blij is", zo horen wij hem zeggen in een preek, "dan moeten wij niet zuur kijken, zoals de huichelaars, die wat bijzonders willen zijn, en met hun misplaatste ernst zich als alléén wijs en heilig voordoen en allen, die blij zijn en niet zuur kijken, zoals zij, voor dwazen en zondaren aanzien; maar hun blijdschap moet ons welgevallig zijn, indien zij althans niet tegen Gods wil is Hoewel velen van zulke gaven en genoegens misbruik maken, daarom zijn zij nochtans niet minder gaven van God, die men niet met een zuur gezicht moet veroordelen, alsof men ze niet zou mogen en moeten gebruiken."

Een ander een plezier te doen betekende voor Luther een dubbele vreugde. Toen zijn nicht Lena Kaufmann, die professor Ambrosius Bernd op de verjaardag van Luther in 1538 ten huwelijk vroeg, zich met haar bruidegom later zorgen maakte over de bruiloft en het uitnodigen van de gasten, zei Luther: Wees niet bezorgd! Dat gaat u niets aan! Voor zo iets bijkomstigs, dat niet tot het wezen van het huwelijk behoort, zullen wij wel zorgen, zorg gij er maar voor, dat ge met de gasten vrolijk zijt! Ik zal met de hulp van God deze bruiloft helpen bekostigen, het is misschien wel de laatste!"

Drie jaar later heeft hij met de onvermoeide Käthe de bruiloft van zijn achternicht Anna Strausz bekostigd. Beide malen heeft hij ook voor het bij zulke feesten gebruikelijke wildbraad gezorgd, ofschoon Luther dit vlees om zijn kleur voor "melancholisch" hield.

Luther was van mening, gezien het voorbeeld van Jezus bij de bruiloft te Kana, dat een feestmaal binnen tamelijke grenzen geoorloofd was. Hij stoort zich niet aan "de zuurkijkende huichelaars en eigengemaakte heiligen", wanneer hij in een preek over Joh. 2 : 1-11 zegt: "Christus laat merken, dat Hij van bruiloft vieren geen afkeer heeft, noch van alles wat bij een bruiloft behoort, zoals versiering en vrolijk zijn, eten en drinken, in overeenstemming met het gebruik en de gewoonte van een land. Wel lijkt het overdadig, verkwistend en werelds, maar dat is het niet, voor zover men maat houdt en op een passende wijze bruiloft viert. Want bruid en bruidegom moeten toch wel sierlijk gekleed zijn; zo ook moeten de gasten eten en drinken, zullen zij vrolijk zijn."

Maar overdaad is zonde. Luther hekelt die met krasse woorden: "Overdaad, zoals die in onze tijd met een bruiloft gepaard gaat, is niet gepast, omdat men dan niet eet en drinkt, maar vreet en zuipt, zwelgt en brast, en zich aanstelt, alsof het een kunststuk of een krachttoer zou zijn om veel te vreten en te zuipen, want men probeert niet blij te wezen, maar dol en vol te zijn."

Deze man, die zelf zo sober leefde, en op de gedachte kwam om, evenals weleer in de kloostercel, zelf zijn broek op te lappen, was wars van elke overdrijving en weelde. Tegen modedwaasheden trad hij met beslistheid op. Hij bond het de vrouwen en meisjes ernstig op het hart om toch niet de kerkdienst bij te wonen, of aan het Avondmaal te gaan, alsof zij naar de schouwburg gingen. Maar Luther was geen zwartkijker, die van een zekere levenstooi afkerig was. Wij hebben al gehoord, dat hij bij het godsdienstgesprek te Leipzig een ring aan zijn vinger droeg. En van Mathesius vernemen wij, dat hij een ring met een waardevolle turkoois bezat. Telkens ontving hij van hooggeplaatste personen ringen ten geschenke, waarbij die van zijn Käthe niet vergeten mag worden. Zijn bezit aan zilver (bekers, gedenkpenningen) en zijn overige kleinodiën schatte hij in zijn testament van het jaar 1542 op de (toen) aanzienlijke som van duizend gulden. Dat Luther van deze dingen innerlijk volkomen los was, behoeven wij niet met bijzondere nadruk te zeggen.
Maar dat hij ze in zijn bezit had, bewijst toch wel, dat hij ook geen enghartig fanatiekeling geweest is. Eén van dat soort mensen verweet hem, dat hij "een gouden ring droeg en hemden met lintjes", en dat hij "steeds geschilderde afgodsbeelden wilde hebben." Daarmee doelde men op de wandversiering in de kamer van Luther. Wij vernemen daarover, dat er een afbeelding van de Gekruisigde, van Maria met het Kind Jezus, en een door Cranach geschilderd portret van Käthe aanwezig waren. Bovendien gaf de stenen kachel, met de wand- en plafondbeschilderingen, aan de kamer een voornaam en behaaglijk aanzien.

Van een goede smaak getuigt ook het tot op heden toe zo goed in stand gehouden portaal van zandsteen, gelijkvloers in het huis van Luther. Het is gebouwd in laat-gothische stijl en loopt uit op een sierlijke spitsgevel. Aan beide zijden zien wij een stenen bank, met daarboven een baldakijn. Käthe gaf dit haar man ten geschenke, Lauterbach te Pirna heeft het ontworpen. Luther schreef in november 1539 aan zijn vriend: "Wil het zo goed mogelijk uitvoeren."

Kunst en muziek
Reeds in zijn jeugd was Luther een goed fluitspeler, en als student leerde hij, gedurende een ziekte, zonder leermeester de luit bespelen. Een tijdgenoot noemt hem "een goede musicus, die ook een mooie, heldere en zuivere stem had, zowel om te zingen als om te spreken, en die geen schreeuwer was. Zoals zijn vriend Ratzeberger meedeelt, zong hij alt.

Dezelfde berichtgever deelt ons een ernstige gebeurtenis mee, misschien uit het jaar 1524 (of einde 1523?). Eens gingen enkele kennissen bij Luther op bezoek. Toen zij de deur gesloten vonden, dacht één van hen: "Het is vast niet goed met hem. Hij klopt aan, maar krijgt geen antwoord. Daarom kijkt hij door een gaatje in de deur naar binnen en ziet, dat Luther bewusteloos voorover op de grond ligt, met de armen uitgestrekt. Dan opent hij met geweld de deur, schudt hem wakker, brengt hem naar de benedenkamer, laat wat eten voor hem klaar maken, en begint dan met zijn kameraden wat muziek te maken. Terwijl dit gebeurt, komt Luther langzamerhand weer tot zichzelf, en zijn zwaarmoedigheid en droefheid zijn verdwenen, zodat hij ook zelf met hen gaat meezingen. Intussen wordt hij daardoor weer blijmoedig en hij verzoekt Mr. Lukas en zijn kameraden dringend, dat zij hem maar dikwijls moeten bezoeken, inzonderheid als zij er lust in hebben om muziek te maken."

Dikwijls heeft Luther de zorgen uit zijn hart gezongen en gespeeld, want "bij moeilijke en treurige gedachten behoren een goed en vrolijk liedje, en opgewekte gesprekken." "Muziek is de beste lafenis voor een bedroefd mens, omdat daardoor het hart weer gerustgesteld, verkwikt en verfrist wordt."

Toen hij zich eens in dagen van ziekte op een wagen door weiden en velden liet rijden, hief hij met zijn metgezellen geestelijke liederen aan, en toen zij daardoor blij werden, zei hij: "Ons zingen verdriet de duivel en doet hem pijn, maar wanneer hij ziet, dat wij geduldig zijn, en hoort, dat wij ach en wee roepen, dan lacht hij daarom in zijn vuistje, want hij heeft er plezier in om ons te plagen, vooral wanneer wij Christus prediken en belijden." De muziek wil Luther "in het bijzonder" in de dienst van God gesteld zien.

Zij is voor hem de kunst bij uitstek. Terecht staat voor hem deze "schone, heerlijke gave van God", die een edele verwantschap tussen godsdienst en wereld bewerkt, "met de theologie in nauw verband." Naast haar geruststellende en vertroostende werking, waarom "de satan haar zeer vijandig gezind is", schrijft Luther haar een hoge opvoedende eigenschap toe.

"De jeugd moet men steeds met deze kunst vertrouwd maken, want zij vormt fijne, bekwame mensen. Ik heb altijd van de muziek gehouden, wie deze kunst machtig is, die is goed van aard en tot alles bekwaam."

In het onderwijs op school kent Luther haar een belangrijke plaats toe. En "een schoolmeester moet kunnen zingen, anders is hij mij het aankijken niet waard."

"De kosten, die voor deze gave van God, de muziek, gemaakt worden, zijn niet weggegooid. Met verontwaardiging zegt Luther: "Enige adellijke gierigaards menen, dat zij voor mijn genadige Heer jaarlijks 3.000 gulden hebben uitgespaard, maar intussen verspilt men nutteloos in plaats daarvan 30.000 gulden."

Luther denkt daarbij niet slechts aan geestelijke muziek. Hij heeft ook veel waardering voor het Duitse volkslied en hij maakt de opmerking, dat in de wereldlijke muziek "menig schoon gedicht en zo menig prachtig lied" voorkomen. Toen hem eens, zo verhaalt Mathesius, zeven burgers uit Joachimstal een bezoek brachten en hij met hen "zeer vrolijk en in opgewekte stemming bijeen was, wenste hij te vernemen wat voor muziek men in het dal beoefende." Wij kunnen gerust aannemen, dat zij voor hem volksliederen gezongen hebben.

Luther hoort met zijn muzikaal gehoor overal muziek. Zelfs in de lucht hoort hij zachte, welluidende klanken. Hij houdt beschouwingen over de muziek van de dieren, vooral van de vogels. Ook is hij vol bewondering voor de kunstige samenstelling van de menselijke keel. In de familiekring van het Zwarte Klooster werd veel gezongen.

Zangavonden met zijn huisgenoten behoorden tot de meest geliefde ontspanning van Luther, en waren hoogtepunten voor allen, die er aan deelnamen. Menigmaal werd er volgens de regels en ook degelijk geoefend, waarbij de resultaten werden bereikt, die aan hoge eisen voldeden. Dan weer mogen wij ons Luther voorstellen in de kleinere kring van zijn kinderen, die opgewekt en aandachtig zingen, terwijl de gelukkige vader op de luit speelt en huisvrouw Käthe het een of ander werkje onder handen heeft. Dat is dan precies het verkwikkende beeld van echt Duits huiselijk geluk. En omdat voor onze Luther alle tijdelijke schoonheid en blijdschap een evenbeeld van het eeuwige zijn, kan het hem menigmaal door de ziel gegaan zijn: "Wanneer de Heere, onze God, reeds in dit leven zulke heerlijke gaven over ons uitgestort en geschonken heeft, hoe zal het dan wel zijn in het eeuwige leven, waar alles de hoogste volmaaktheid en blijdschap bereiken zal."

Bij alle vreugde op aarde vergeet hij nooit het onvergankelijke: "O God, wat heb ik toch in een heerlijke tijd geleefd, waarin zo veel schone kunsten openbaar werden, en voornamelijk de zuivere leer van het dierbaar Evangelie in het licht werd gesteld! Wáár is wat Christus zegt over de tijd van de jongste dag: "Alles zal in bloei staan en dan zal de jongste dag aanbreken; alle kunsten bloeien nu en bereikten hun hoogtepunt. Wanneer dat geschiedt, zegt Christus, dan zal de zomer niet ver meer zijn."

Luther kan zich zo kinderlijk, onschuldig verblijden, omdat de wereldgezindheid zijn geest niet benevelt. Steeds heeft hij een open oog voor het leven, dat voor hem toch altijd het ware is: "Een christen moest dit tijdelijk leven slechts blindelings en met gesloten ogen bezien, maar het toekomende, eeuwige leven moest hij met geheel geopende ogen, in een zuiver, helder licht aanschouwen. Hij moest alleen maar met de linkerhand in dit aardse leven vertoeven, doch met de rechterhand en met zijn ziel en zijn ganse hart moest hij in het gindse leven in de hemel verkeren, en dat met een vaste hoop altijd met blijdschap verwachten."

Blijdschap en vrolijkheid, zoals deze het zuiverst voortvloeien uit de vrede van de ziel met God, stralen ons uit het beeld van Luther tegen. Een humeurige en brommerige aard is hem vreemd. Deze man, die zo volkomen zuiver en vrijmoedig de gaven van God dankbaar geniet, kent geen geveinsdheid. Een enghartige, liefdevolle beoordeling zou dit kunnen misverstaan.

Hij zegt zelf eens tot Bugenhagen: "Ik heb mij dikwijls voorgenomen om mij ter wille van de wereld wat ernstiger en heiliger (ik weet niet, hoe ik het noemen moet) te gedragen, maar God heeft mij dat niet gegeven." Zijn biechtvader stelt hem gerust, want geen enkel godvrezend mens zou het hem euvel duiden, dat hij, Luther, zo vriendelijk en een vijand van huichelarij was.

Wiens hart zou de blijde Luther niet winnen? Hij mag dan de verrukking van de lente in het diepst van zijn ziel genieten, of met stille aandacht naar de avondprediking van de vogels luisteren; hij mag dan in de kring van zijn vrienden ontspannen, of met een eenvoudig man een opgewekt woordje spreken; hetzij hij de maaltijd kruidt met een geestig en vrolijk gesprek, of met zijn fijne, frisse humor om de dwaasheid en boosheid van zijn vijanden lacht; hetzij hij met zijn kinderen "Vrouwe Musica" huldigt, en innig gelukkig voor de lieve God een liedje zingt - wij hebben de vrolijke Luther lief. Omdat hij door het Evangelie de diepste grond van de vreugde weer heeft ontdekt, kan hij ons tonen, hoe een mens in zijn God en in zijn leven waarlijk blij wordt.

(4) Luther als opvoeder

Het eerste wat Luther zijn kinderen leerde was het gebed. Niet in hoge stijl, maar eenvoudig. ‘En dat de kleinen het met zulk een ontroerende, kinderlijke eenvoud doen, dat zij zich de lieve God en de hemel zo heerlijk naïef voorstellen en uitbeelden’, dat is voor de grote man een steeds weer nieuw, kostelijk wonder. Het is Luther hoge en heilige ernst om de kinderen voor God op te voeden: "Vader en moeder zijn voor de kinderen gewis apostel, bisschop en predikant, wanneer zij hun het Evangelie bekend maken". Men moet de kinderen zo onderwijzen, dat zij God leren kennen. "God gebiedt u echter, dat ge de kinderen de Heere Christus leert belijden, dat ge hun leert om er steeds aan te denken, hoe Hij voor ons geleden heeft, wat Hij gedaan en wat Hij beloofd heeft".

Op goede gronden hecht Luther er hoge waarde aan, dat het kind een voorraad godsdienstige kennis wordt bijgebracht, en elk verstandig opvoeder zal hem daarin gelijk geven. "Wanneer God aan ouders kinderen geeft, dan moeten zij hun leren God lief te hebben met geheel hun hart, met geheel hun ziel en met al hun kracht, en zij moeten hun het Woord van God inscherpen, dat wil zeggen, het altijd weer met hen behandelen en hen daarin oefenen, zodat het niet wegroest of verdonkert, maar steeds in woord en daad nieuw en helder blijft. Want hoe meer men over het Woord van God handelt, des te duidelijker en nieuwer het wordt, en men zegt terecht: Hoe langer hoe liever. Wanneer men het echter niet behandelt, dan wordt het spoedig vergeten en krachteloos".

Zo heeft Luther voor zijn kinderen ook enkele bijzondere gebedjes opgesteld, die zij aan tafel, of bij het naar bed gaan, moesten opzeggen, en Käthe zowel als meui Lena hebben vlijtig met hen gebeden. Toen de kinderen konden lezen, was het regel in het gezin, dat zij na het tafelgebed een gedeelte uit de Bijbel voorlazen.

Luther schatte met name de opvoedkundige waarde van de **Catechismus** zeer hoog. Ieder huisvader is daarom in zijn ogen verplicht om tenminste éénmaal per week zijn kinderen en personeel na te vragen en te overhoren wat zij van de godsdienst weten of leren, en wanneer zij het niet kennen, hen daarover ernstig te onderhouden. Wij vernamen hierboven al iets over de Catechismus-tabellen, die in de kamer hingen. Dagelijks heeft Luther met Hans en Leentje de Catechismus behandeld.
En wanneer de huisvader ver van huis vertoefde, dan vervulde de "vriendelijke, lieve heer Katharina Luther, doctor en prediker te Wittenberg", trouw en nauwgezet de heilige taak van huispriester, en was zij ook in dit mooie werk van de man voor hem een verstandige en gezegende helpster. Wijd opende zich de poort van haar zoekende en navorsende ziel, wanneer zij zich met eerbied in de "Kategissema" verdiepte.

Daarin raakte zelfs haar "lieve heer doctor" niet uitgeleerd, zoals hij ook eens zegt: "Hoewel ik een oude doctor in de Heilige Schrift ben, toch ben ik nog niet aan de Catechismus

ontgroeid, en ik begrijp de tien geboden van God, de geloofsbelijdenis en het Onze Vader nog niet goed. Ik raak er niet in uitgestudeerd noch uitgeleerd, maar ik leer er nog dagelijks uit en ik bid de Catechismus met mijn zoon Hans en met mijn dochtertje Magdalena. Wanneer toch verstaat men door en door en grondig alleen nog maar de eerste woorden van het Onze Vader, als wij daar zeggen: Die in de hemelen zijt? Want als ik deze woorden verstond, en geloofde, dat God, die hemel en aarde en alle schepselen geschapen heeft, en hen met Zijn hand regeert, mijn Vader is, dan kwam ik zeker tot de conclusie, dat ook ik een heer van hemel en aarde, en ook Christus mijn broeder was, en dat alles van mij was. Gabriël zou mijn knecht en Raphaël mijn leidsman, en alle engelen mijn dienaars in mijn noden moeten zijn, omdat zij mij door mijn hemelse Vader toegevoegd zijn om mij op mijn wegen te bewaren, opdat ik mijn voet aan geen steen stoot".

"Kinderen opvoeden in de dienst van God is op aarde het aller-edelste, kostbaarste werk, omdat God niets liever ziet dan het verlossen van zielen", zo vernemen wij uit een preek van Luther uit het jaar 1522. En Mathesius merkt terecht op: "Wanneer Luther in de loop van zijn leven niet meer goeds verricht en tot stand gebracht had dan dat hij zijn beide Catechismussen in de huizen, in de scholen, en op de preekstoel gebracht heeft, en een gebed voor en na het eten, alsook voor het slapen gaan en na het opstaan, ons heeft geschonken, dan zou de gehele wereld hem daarvoor nooit genoeg kunnen danken, of het hem kunnen vergelden".

Luther denkt echter geenszins aan een uitsluitend godsdienstige opvoeding van het kind. De gezichtskring van Luther was niet beperkt tot theologie en kerk. De reformator had ook een open oog voor de zuiver praktische vormen. De opvoeding moet de kinderen ook voor de verschillende burgerlijke beroepen geschikt maken: "In alle steden en dorpen moeten goede kinderscholen gesticht worden, waaruit men kan kiezen wie voor de Hogeschool geschikt zijn, opdat men dan daaruit weer de mannen ten dienste van land en volk kan aanstellen". "Wanneer er niet tegelijk een ziel was, en men helemaal geen scholen en taalonderwijs nodig had om de Schrift en God te leren kennen, dan was er toch voldoende reden om zowel voor jongens als voor meisjes op alle plaatsen de allerbeste scholen op te richten. Want om haar uitwendige, wereldlijke staat in stand te houden, heeft de wereld toch ook degelijke, bekwame mannen en vrouwen nodig, zodat de mannen land en volk goed kunnen regeren, en de vrouwen haar huishouding, kinderen en personeel goed kunnen besturen. Zulke mannen nu moeten uit de jongens, en zulke vrouwen moeten uit de meisjes voortkomen, en daarom is het van belang, dat men de jongens en de meisjes daarin goed onderwijst en opvoedt". Luther weet ook wel, dat vele ouders niet vroom zijn en niet voldoende geschikt voor de taak van de opvoeding, en dat aan velen ook de tijd ontbreekt, en dat daarom alleen al de opvoeding in het gezin door school en kerk moet worden voortgezet en voltooid. Gezin, staat en kerk moeten eensgezind het doel van de opvoeding in het oog houden. Het zijn gouden woorden, die Luther over het door hem hoog gewaardeerde beroep van de onderwijzer spreekt.

De opvoeding in het gezin en de plichten van vader en moeder drukt Luther ons met nadruk op het hart. Niet vroeg genoeg kunnen de ouders zich daarvan bewust zijn. "Zal de christenheid krachtig zijn, dan moet men inderdaad beginnen met de kinderen, dan wordt het iets moois. Ik zou het wel goed vinden, dat men bij de wieg begon".

Reeds 7 jaar, voordat hij zelf vader was, noemt Luther in zijn "Preek over de huwelijke staat", de opvoeding van de kinderen tot eer van God, één van de meest dringende aangelegenheden van de christenheid. "De gehuwden moeten weten, dat zij voor God, de christenheid, de gehele wereld, zichzelf en hun kinderen, geen beter en nuttiger werk kunnen verrichten dan dat zij hun kinderen goed opvoeden, Bedevaarten naar Rome, naar Jeruzalem, naar St. Jakobus betekenen niets; kerken bouwen, missen instellen, of wat voor werken ook genoemd kunnen worden, betekenen niets in vergelijking met het unieke werk, dat de ouders hun kinderen goed opvoeden. Want dat is voor hen de juiste weg naar de hemel. Zij kunnen ook de hemel niet eerder en beter verwerven dan met dit werk. Zij zijn de

kerken en altaren, die ge achterlaat, die u ook licht zullen schenken in het sterven, en waar ge ook heengaat. Wilt ge al uw zonden op de juiste wijze boeten en de hoogste aflaat voor deze tijd en hiernamaals verkrijgen, en zalig sterven en uw nageslacht ook in deze tijd wijd en zijd verspreid zien, schenk dan met alle ernst aandacht aan dit stuk, de kinderen goed op te voeden. Dat is de juiste weg naar de hemel".

Er is in het huwelijk geen noodzakelijker maar ook geen mooier werk dan een goede opvoeding van de kinderen. Niets ook siert de moeder meer dan dat zij zich deze haar taak bewust is.

"Vrouwen brengen kinderen voort en voeden hen op, regeren het gezin, en delen op een behoorlijke wijze uit wat de man inbrengt en verdient. Zij worden ook door de Heilige Geest de eer van het huisgezin genoemd, omdat zij de eer, de tooi en het sieraad van het gezin moeten zijn. Waarlijk, er is niets, dat opweegt tegen dit geestelijk sieraad, wanneer een vrouw aan God gehoorzaam is, veel van haar man houdt, de kinderen keurig opvoedt en zich in haar werk richt naar het Woord en het bevel van God. Met zulk een sieraad vergeleken zijn parelen, fluweel en goudstukken als een oude, gescheurde en opgelapte bedelaarsmantel, want het is een sieraad, dat overeenkomt met het Woord en het bevel van God, en met de gehoorzaamheid aan Hem".

Bij de opvoeding is de macht van het *voorbeeld* buitengewoon groot. De gezinspostille (prekenboek) bevat drie preken over Matth. 18: 1 - 10, waarin Luther zeer ernstig daarover spreekt. Men moet "niet alleen de jeugd graag dienen, maar men moet haar ook niet tergen, noch met woorden, noch met daden, maar haar op de goede weg leiden. De ervaring leert ons, dat de jeugd lijkt op een tondel, die zeer gemakkelijk het slechte en ergerlijke in vlam zet. Daarom is het bijzonder nodig, dat men zowel aan de kinderen als aan hun engelen aandacht schenkt. Aan de engelen, opdat men hen niet bedroeft, maar ook aan de kinderen, opdat men hen geen aanstoot geeft. Daarom moest men bij het jonge volk voorzichtiger en bedachtzamer zijn, niet alles zeggen noch doen wat men anders zegt en doet. Zoals ook de heidenen gezegd hebben: 'Voor jongelui moet men zich het diepst schamen'.

Wennen aan gehoorzaamheid

Gewen uw kind vroeg aan gehoorzaamheid. "Ach, wat brengt toegefelijkheid al niet teweeg! Hoe worden de kinderen bedorven, wanneer men toelaat, dat zij hun eigen zin doen, en hen niet straft". Luther stond erop, dat zijn kinderen onvoorwaardelijk gehoorzaamden. Wij vernemen, dat hij zijn zoon gedurende drie dagen niet wilde ontvangen, noch hem weer in genade wilde aannemen, voordat hij schriftelijk berouw toonde en vergeving vroeg. En toen de moeder, Dr. Jonas en Dr. Teuteleben het voor hem opnamen, zei hij: ‘Ik wil liever een dode zoon dan een onopgevoede zoon hebben.’ Deze bekende uitspraak van Luther is door menigeen verkeerd en abstract opgevat. Letterlijk is dit niet bedoeld, want dan had de ‘verloren zoon’ uit de gelijkenis van Jezus niet meer terug kunnen komen. Luther spreekt in vergelijking over het nut van strafmaatregelen.

In het gezin moet onvoorwaardelijk ouderlijk gezag gelden. Dit gezag is op de scheppingsordinantie gegrond. Vader en moeder zijn natuurlijke en vrijwillige regeerders, zij bezitten een vanzelf gegroeide heerschappij. En het heeft de zegenrijkste gevolgen voor de gemeenschap, wanneer deze heerschappij wordt uitgeoefend. Men kan wel begrijpen, dat er God veel aan gelegen is, als deze gehoorzaamheid aan vader en moeder wordt betoond. Waar dit niet geschiedt, daar zijn geen goede zeden, en er is ook geen goede heerschappij. Want wanneer er in de gezinnen geen gehoorzaamheid betoond wordt, dan zal men het nooit meer zo ver brengen, dat een gehele stad, een geheel land, vorstendom of koninkrijk goed geregeerd worden. Want in het gezin ligt de eerste heerschappij, waaruit elk ander gezag en elke andere heerschappij voortspruiten. Wanneer dan de wortel niet deugt, dan kan er noch een stam, noch een goede vrucht uit voortkomen. Want wat is een stad anders dan een groot gezin, dat door kleinere gezinnen gevormd wordt? Hoe zou dan een gehele

stad goed geregeerd worden, wanneer er in de gezinnen niet goed geregeerd wordt, ja, als daar kind, knecht noch dienstmaagd gehoorzaam zijn? Zo is het ook met een geheel land, want wat is dat anders dan een gezin van steden, gehuchten en dorpen? Wanneer de gezinnen slecht geregeerd worden, hoe kan dan een geheel land goed geregeerd worden? Waar vader en moeder slecht regeren, hun kinderen hun gang laten gaan, daar kan geen stad, gehucht, dorp, land, vorstendom, koninkrijk of keizerrijk goed en vreedzaam worden geregeerd. Want uit de zoon groeit een huisvader, een rechter, burgemeester, vorst, koning, keizer, prediker, schoolmeester, enz., en wanneer hij slecht opgévoed is, dan worden de onderdanen als de heer, de ledematen als het hoofd. Daarom heeft God als het noodzakelijkste voorop gesteld, dat men in het gezin goed regeert. Want wanneer het gezin goed en degelijk wordt geregeerd, dan komt dit aan al de anderen ten goede. Wanneer deze heerschappij van de ouders zou weggenomen worden, dan zou het met de gehele wereld gebeurd zijn, want zonder deze heerschappij kan zij niet bestaan. Wie dus deze heerschappij heeft uit te oefenen, aan hem is een gewichtig ambt toevertrouwd".

Dit zijn gezonde woorden. Wie zou willen ontkennen, dat zij ons geslacht met dubbele ernst moeten worden ingeprent? Mocht deze eeuwige, onomstotelijke waarheid weer meer tot het bewustzijn van de gemeenschap doordringen. Het gezin is, met de door het gebod van God geëiste, geheiligde verhouding van vertrouwen en gehoorzaamheid tussen kinderen en ouders, de gewijde voedingsbodem, waaruit het welzijn van volk en staat voortspruit.

Toen Luther deze gedachten uitsprak, stonden hem wellicht ook de eerbiedwaardige gestalten van zijn vader en moeder voor de geest. Van de man, van wie hij zegt, dat deze hem "met alle liefde en trouw", en "door zijn zweten en zwoegen gebracht heeft" tot wat hij nu is, en die hij deze eer nageeft: "Het beste, dat mij van het goed van mijn vader is toegevallen, is dit, dat hij mij heeft opgevoed". En ook de gestalte van zijn moedertje dat Melanchton heeft leren kennen "als een voorbeeld van vrouwelijke deugdzaamheid, als een vrome, godvrezende vrouw". En dat is nu juist wat Luther telkens weer naar voren brengt: “De ouders moeten zelf goed opgevoed, zij moeten christelijke persoonlijkheden zijn. "

Wij zien weliswaar ook, dat wanneer de ouders ongehoorzaam en onopgevoed zijn, dit bij hen een groter gebrek en een groter onvolkomenheid is, dan bij de kinderen. Want de ouders zijn nalatig, beijveren zich niet voor hun kinderen, en zulke ouders zijn niet waard, dat er wat goeds van hun kinderen terecht komt.

Behalve deze zijn er vele anderen, die menen, dat het voldoende is, als ze gaan trouwen of getrouwd zijn, en die niet verder denken dan "had ik maar een vrouw, had ik maar een man"; of wanneer zij hoog opklimmen, dan denken zij aan bezit en eer, en hoe zij rijk worden, een hoge staat voeren, en hun kinderen een groot bezit nalaten, maar om de opvoeding van hun kinderen bekommeren zij zich niet. Zoals tegenwoordig velen zeggen: "Als mijn zoon zo veel leert, dat hij geld verdient, dan heeft hij genoeg geleerd".

“En tegenwoordig wil niemand zijn kinderen in iets anders opvoeden, dan in de wetenschap en de kunst van het levensonderhoud, en zij denken gewoonweg niet anders dan dat zij er vrij in zijn, en dat het van hun eigen believén afhangt, om de kinderen op te voeden, zoals het hun goeddunkt. Net alsof er geen God is, die hun wat anders bevolen heeft, want zij zijn zelf God en heren over hun kinderen. Ook vindt men er, die gaan trouwen, en vader en moeder worden, eer zij zelf kunnen bidden, of weten wat het gebod van God inhoudt".

Tucht

Niet minder behartigenswaardig is wat Luther over de tucht als opvoedingsmiddel zegt. Dat in de kinderkamer van het ‘Zwarte Klooster’ niet de stok regeerde, wij zouden het wel mogen aannemen, ook al wordt het ons niet nadrukkelijk meegedeeld. De ervaring leert, dat men door liefde heel wat meer gedaan kan krijgen dan door slaafse vrees en dwang. En wanneer men, zoals dat bij Luther het geval was, als stelregel heeft: ‘Zullen wij kinderen opvoeden, dan moeten wij zelf met hen kinderen worden’, men moet de jeugd op een

kinderlijke manier en spelend opvoeden. Dat zou ook de juiste manier zijn om kinderen goed op te voeden. Omdat men hen meer met vriendelijkheid en vreugde aan iets kan wennen. Daarom zijn slagen toch wel het laatste middel, als alle andere tekort geschoten zijn. "Want wat men alleen met de roede en met slagen moet afdwingen, kan nooit een goed karakter vormen. En als men het soms ver brengt, dan blijven zij (de kinderen) toch slechts zó lang vroom als de roede voor hen gereed ligt".

Niettemin mogen "de ouders hun kinderen ook met roeden en slagen kastijden, opdat er uit hen wat goeds mag groeien. Het is tevens een werk van barmhartigheid, dat God belonen zal", zegt Luther in één van zijn huispreken. "Als men, wanneer er ongehoorzame kinderen of dienstboden in het gezin zijn, een eikenhouten boterkoek in de hand neemt en hen daarmee goed op hun huid geeft. Zo iets is een geestelijke zalf tegen de ziekte van de ziel, die ongehoorzaamheid jegens vader en moeder heet. Het is een vijand van het kind, die over zijn kwaad zwijgt en het niet berispt noch straft. Van die slappe, wekelijke manier van opvoeden, die dwaze ouders toepassen, wil Luther niets weten. Daarvoor heeft hij ook als opvoeder te veel staal in zijn bloed. "Ouders, die hun kinderen al te zeer liefhebben, en hen hun gang laten gaan, zij doen in de grond van de zaak niets anders dan hen haten. Zij voeden een booswicht op, die zij eenmaal naar het galgenveld zullen moeten vergezellen. De ouders hebben gewoonlijk schuld aan het verderf van hun kinderen".

Dat Luther niet één van het soort opvoeders is geweest, die de prachtige stelregels, zoals zij die plegen op te stellen, zelf nergens minder opvolgen dan in hun eigen gezin, bewijst ons zijn houding tegenover zijn zoon Hans. Het afscheid van het ouderlijk huis zal de jongen vermoedelijk zeer zwaar gevallen zijn, en na de dood van Leentje verging hij bijna van heimwee. Bij het afscheid, na de dood van het kind, had Käthe in een vlaag van moederlijk verdriet gezegd: "Wanneer het slecht gaat met je, kom dan maar naar huis". Dat had de jongen goed in zijn oor geknoopt, en vanuit Torgau bad en bedelde hij, dat men hem zou toestaan om naar huis terug te keren.

Luther, die wel wist, wat voor zijn wispelturige zoon Hans het beste was, schreef hem met volkomen instemming van Käthe:

"Genade en vrede, mijn zoon Johannes. Ik en je moeder en het gehele gezin zijn gezond. Zie erop toe, dat je als een man je tranen bedwingt, en je moeder niet nog meer verdriet en zorg aandoet, want zij is toch al zo licht geneigd tot bezorgdheid en bekommernis. Wees God gehoorzaam, die je door ons heeft bevolen om daarginds te arbeiden, en dan zul je gemakkelijk zulke zwakheden vergeten. Je moeder kan niet schrijven, en zij achtte het ook niet nodig. Maar zij laat je weten, dat zij met alles wat zij gezegd heeft (je moet naar huis komen, als het niet goed met je ging), daarbij doelde op ziekte. Daarvan moet je, als dat het geval zou zijn, aanstonds mededeling doen. Overigens wil zij graag, dat je deze droefheid opzij zet, en met blijdschap en rustig leert. Wees hiermee Gode bevolen.

Je vader, Maarten Luther".

Doch bij streng optreden door de ouders moeten deze drieërlei bedenken: Men moet onderscheid maken tussen lichtere en zwaardere vergrijpen. "Wanneer de kinderen ondeugend zijn, schade aanrichten en schelmenstreken uithalen, dan moet men hen daarvoor straffen, en dat in het bijzonder, wanneer zij leren bedriegen en stelen".

Zo gaf Luther bijvoorbeeld eens zijn neef Andreas Kaufmann er geducht van langs met de roede, omdat hij zich aan tafel had schuldig gemaakt aan het gebruik van een lelijk woord. Een ander had hem door zijn ongehoorzaamheid zó boos gemaakt, dat Luther van hem zei: "Hij heeft mij eens zowat gedood, omdat ik alle lichaamskrachten verloor en geheel machteloos werd". De jongen zal toen ook wel de nodige slagen gekregen hebben.

Zijn neef Florian van Bora, die in het jaar 1542 met Hans in Torgau op school was, had voor zijn vertrek daarheen van zijn neef Paul een mes weggenomen. Toen Luther de zaak

onderzocht, bleek ook nog, dat de jongen in Torgau gelogen had. De slungel kreeg gedurende drie dagen een gevoelige, lichamelijke kastijding toegediend.

Overtredingen tegen de geboden van God wil Luther streng gestraft zien. De kinderen moeten zich daardoor de onverbiddelijke ernst van de wil van God inprenten en leren inzien, dat ongehoorzaamheid jegens Hem grote smart ten gevolge heeft.

Daarentegen was het de stelregel van Luther: "Wat puerilia zijn, zoals kersen, appels, peren en noten, moet men niet zo streng straffen als wanneer zij zich aan geld, kleren en kasten willen vergrijpen; dan is het tijd om hen streng te straffen".

Overigens moet men niet vergeten: "Een jongmens is als nieuwe wijn". Die moet uitgisten.

Voorts moet de opvoeder "de geesten onderscheiden", een kunst, die Luther bij zijn ouders schijnt gemist te hebben. Hij verontschuldigt daarmee immers, in de alles mooier voorstellende herinnering van de hogere leeftijd hun soms bittere strengheid. Kinderen mogen dus niet allen op dezelfde manier behandeld worden. Het ene kind wordt door strengheid bang gemaakt, een ander kan alleen daardoor tot bezinning gebracht worden. "Daarom", zo zegt Luther eens, "wil ik, dat men van mijn Hans niet alles goed vindt, ik scherts met hem ook niet zoveel als met mijn dochter".

Tenslotte: "Men moet zó straffen, dat de appel bij de roede ligt. Het is een slechte zaak, wanneer de kinderen om de strenge straf een hekel aan hun ouders krijgen. In de pijn van de straf moet het kind de liefde van de ouders voelen. Wanneer de ouders hun ongehoorzame kinderen naar verdienste bestraft hebben, dan spreken zij hen daarna weer vriendelijk toe en tegelijk verzoenen zij zich zo weer met hen. En zulk een veranderlijkheid verdient niet alleen geen afkeuring, maar zij is zelfs lofwaardig, want zij voorkomt, dat de kinderen, omdat zij bang zijn voor de roede, ook nog vijandig tegenover hun ouders komen te staan".

Gebed

Uit elk woord van Luther over opvoedingsproblemen spreekt de liefde. Deze schenkt ook met onvermoeid, hoopvol geduld aandacht aan het afgedwaalde kind. "De ouders moeten niet ophouden met het beste te zoeken voor hun kinderen, ook al zijn zij bedorven en ondankbaar. Wanneer de kinderen het Evangelie niet willen aannemen, dan moet men hen daarom niet aan hun lot overlaten noch hen verstoten, maar hen, als waren zij de beste christenen, toch bijstaan en verzorgen, en hun geloof Gode aanbevelen".

En waarop Luther altijd weer de nadruk legt, is dit: “Aanhouden in het gebed, want daarin ligt het geheim van de ware opvoedkunde.” In het besef van hun, door God gewilde en door Hem gewijde roeping, waarin zij het beeld van de goddelijke liefde dragen, moeten de ouders hun kinderen opvoeden: "Vader en moeder lijken in hun taak tegenover de kinderen volkomen op God, en in hen wordt ons op schone wijze de liefde van het goddelijk Vaderhart jegens ons afgeschilderd. Want in vader en moeder kunnen wij aanschouwen en ervaren, hoe God jegens de mens gezind is". Vader en moeder zijn in het besturen van het gezin werktuigen, waardoor het gezin en de huishouding geregeerd worden. Zij moeten echter ook erkennen, dat zij met hun eigen krachten en door hun ijver en arbeid de kinderen nooit goed en behoorlijk kunnen opvoeden, en daarom moeten zij tot God roepen en bidden: *"Heere God, hemelse Vader, help ons, opdat de kinderen goed terecht mogen komen".*

Aan Gods zegen is alles gelegen, ook in de opvoeding. Hoeveel ijver, kosten en moeite vader en moeder dikwijls aan een zoon besteed hebben, om hem in eer en deugd, met veel hoop en vertrouwen, op te voeden, als moest hij, zoals men zegt, een engel worden, toch

wordt hij soms zienderogen een ontaard en verloren kind. En andersom, hoe menig arme, ellendige wees, aan wie weinig arbeid en vlijt is besteed, komt vooruit en wordt een welopgevoed kind, zodat men er zich over verwonderen moet en zeggen: "Het ligt niet aan onze ijver en zorgen, maar aan Gods zegen".
Luther heeft dan ook de zorgen van de opvoeder aan de Vader van alle mensen overgegeven.

Voor Luther gold de *zegen* van vader en moeder als een van de belangrijkste voorwaarden voor het huwelijksgeluk. Het was hem immers gedurende zijn gehele leven een vreugde, dat hij, aan de Babylonische ballingschap van het kloosterleven ontkomen, en de stem van zijn geweten volgend, de hartenwens van zijn ouders had mogen vervullen.
Dat "de kinderen zich niet zonder medeweten van hun ouders verloven" is voor hem al in de "Preek over de huwelijke staat" een zaak, die hem na aan het hart ligt. Hij wenst, dat tussen ouders en kinderen die mooie verhouding bestaat, die vertrouwelijke gesprekken over zulke vragen mogelijk maakt.

Het "betaamt de ouders, dat zij ervoor zorgen om hun kinderen behulpzaam te zijn bij het aangaan van een eervol, godzalig huwelijk".

Wel horen wij hem in de preek over het huwelijk (1525) zeggen: "De ouders moeten het zo inrichten, dat de kinderen hen wel zullen moeten volgen, maar ook zo, dat zij hen nochtans niet met geweld en tegen hun wil noodzaken of dwingen. Maar het is te vrezen, wanneer men vader en moeder veracht, en zonder hun medeweten en tegen hun wil trouwt, en zo het huwelijk met zonde begint, dat God daaraan geen geluk en heil zal schenken. De ervaring leert ons, dat het zulke kinderen, die zich heimelijk en zonder medeweten van hun ouders verloven, in het huwelijk zelden goed gaat, dat er onder hen gewoonlijk twist en tweedracht heerst en enkel ongeluk. Want zij zijn tegen God en zijn gebod in begonnen, daarom kan het huwelijk niet gelukkig verlopen".

Ouders èn kinderen moeten in het gebed de zegen van God afsmeken. Die is wonderbaar. "Menigmaal gaan twee mensen trouwen, die nauwelijks een hemd hebben om aan te trekken, en toch kunnen zij zo rustig en net rondkomen, dat het een lust is. En andersom brengen sommigen veel bezit mee, maar het slinkt onder hun handen weg, zodat zij er nauwelijks van rond kunnen komen".

Die de historie van Luther leest, leert hem kennen als een vader met zijn hartelijke lach, wanneer hij met de kleinen speelt. Zijn blijmoedige opgewektheid in de intieme huiselijke kring, wanneer zijn schoon gezang bij het spelen op de luit zich aan de heldere stemmen van de kinderen paart. De diepe, ernstige wijsheid, waarmee hij over opvoedingsproblemen spreekt. Het besef van een heilige verantwoordelijkheid, waarmee hij aan de zijde van zijn Käthe zich van zijn ambt als liefdevol, priesterlijk hoofd van de zijnen kwijt - hoe wonderlijk ontroert het onze ziel.
Door eerbied aangegrepen zien wij op tot deze persoonlijkheid van wereldhistorische betekenis, die God juist aan ons Duitse volk geschonken heeft, wij buigen ons voor de grote geest van Luther, en wij weten, dat deze rijke geest en dit ruime hart niet het zoete geluk van het gezin nodig had om de mensheid nieuwe wegen te wijzen. Maar ons hart klopt van dankbare liefde voor de man, die door het verbreken van de ban van eeuwenlange vooroordelen, uit de blijde boodschap van de Bijbel de "gouden kroon" van het huwelijk weer te voorschijn heeft gehaald, en vader en moeder op het hoofd heeft gezet.

Doordat Luther, die zelf als een lichtend voorbeeld voorop ging, ook in dit opzicht een Reformator werd, heeft hij een daad verricht, waaruit in de eeuwen der geschiedenis van het Evangelie stromen van zegen over ons land en over de wereld zijn gevloeid.
Het Duitse evangelische predikantsgezin van Maarten en Käthe is met zijn eenvoudige vroomheid, zijn blij kindergeluk, zijn diepe, innerlijke rijkdom, steeds weer een voorbeeld van het christelijk gezin gebleven. In navolging daarvan werd het christelijk gezin met zijn

gezelligheid en liefde een bron van de verjonging van het volk, een tent van God bij de mensen.

(5) Luther over: *Over het huwelijkse leven*

Het huwelijk met Katharina von Bora betekende voor Luther een grote wijziging in zijn manier van leven. Hij moest vooral aan alle praktische veranderingen wennen, zoals het simpele feit dat hij nu 's ochtends niet meer alleen, maar naast iemand wakker werd (WATr 3, nr. 3178). Enkele uitzonderingen daargelaten heeft Luther zich in brieven en Tischreden positief over zijn huwelijk uitgesproken. Hij waardeerde zijn vrouw en ontwikkelde geleidelijk aan diepe gevoelens van liefde voor haar.

Toch was het niet alleen zijn eigen positieve ervaring die hem met waardering over het huwelijk liet spreken. Luther had al sinds een aantal jaren de status en de inhoud van het huwelijk in zijn geschriften en preken gethematiseerd.

Zijn visie op het huwelijk betekende een theologische opwaardering van het huwelijk ten opzichte van de middeleeuwse katholieke leer. In de katholieke opvatting was het huwelijk op basis van Efezie 5: 23-32 een van de zeven sacramenten en daarmee een genademiddel, waardoor de mens de genade van God ten deel valt. Maar door de negatieve beoordeling van de seksualiteit die deel uitmaakte van het huwelijk stond het huwelijk niet in hoog aanzien. In ieder geval in veel lager aanzien dan het celibataire leven. De interpretatie van de gelijkenis van de zaaier in Matteüs 13 maakt dat duidelijk. Vers 8: 'Een ander deel viel in goede aarde en het gaf vrucht, deels honderd-, deels zestig-, deels dertigvoud' werd in de katholieke traditie als volgt geïnterpreteerd: De dertigvoudige vrucht staat voor het huwelijk, de zestigvoudige vrucht voor het leven als weduwe of weduwnaar en de honderdvoudige vrucht voor het celibataire (ongehuwd) leven.

Luthers interpretatie is een geheel andere. Voor hem is Efeziërs 5 noch het bewijs voor het sacramentskarakter van het huwelijk, noch voor de definitie van het huwelijk op zich. Luther betoogt dat het huwelijk niet door Christus is ingesteld, maar al vanaf het begin van de schepping bestaat. Dit brengt hem tot de conclusie dat het huwelijk een 'wereldlijke zaak' is. Dat wil niet zeggen dat het huwelijk geen theologische implicaties heeft. Maar het is geen sacrament meer en evenmin een middel tot verlossing van de mens. Het huwelijk moet in eerste instantie simpelweg het voortbestaan van de mensheid veiligstellen. Daarom is het voor Luther ook onderdeel van de scheppingsorde.

Hoewel Luther begrijpt dat er uitzonderingen zijn, gaat hij er van uit dat naar de wil van God iedereen zou moeten trouwen. Het doel van het huwelijk is voor hem drievoudig: voortplanting, beheersing van de seksualiteit, wederzijdse zorg en steun (mutuum adiutorium). Iedereen heeft het recht om te trouwen. Daarom stelt Luther ook herhaaldelijk het systeem van de beletselen aan de kaak zoals dat in het canonieke recht was vastgelegd (bijvoorbeeld in WA 9,541,29-29; preek over Genesis 29 van 1 januari 1521).

Er waren verschillende beletselen voor het sluiten van een huwelijk. Als men deze negeerde, riskeerde men een nietigverklaring. Bijvoorbeeld moesten man en vrouw een bepaalde leeftijd hebben, mochten ze op allerlei wijzen geen bloedverwanten van elkaar zijn en geen andere geloften hebben afgelegd. Los van het feit dat er naar Luthers mening veel te veel beletselen waren, stoorde hij zich vooral aan de praktijk dat men voor de meeste beletselen dispensatie kon krijgen door ervoor te betalen. In plaats van pastorale bezorgdheid voor de mensen die wilden trouwen, werd hun wens een bron van inkomsten voor de katholieke kerk.

Luthers opvatting over het huwelijk betekende ook een andere beoordeling van de seksualiteit.

Het huwelijk was wel nodig om de seksualiteit in goede banen te leiden, maar seksualiteit op zich was niet slecht. Dat kon ook niet want God heeft de mens met seksuele gevoelens en behoeften geschapen. In het huwelijk komen man en vrouw bij elkaar en beleven hun

seksualiteit. De erkenning van de seksuele behoeften en de opwaardering ervan, geldt voor man en vrouw. Het krijgen van kinderen is wel de bestemming van de seksualiteit in het huwelijk, maar niet iedere geslachtsgemeenschap hoefde voor Luther met deze intentie te gebeuren. Daarom propageerde hij bijvoorbeeld in *Over het huwelijkse leven* (WA 10 II,275-304) ook geen onthouding tijdens een zwangerschap. Hij beriep zich daarbij op Paulus die in 1 Korintiërs 7,9b ook had gezegd: 'Es ist besser freyen denn brennen'. Terwijl 'freyen' nu meestal met 'trouwen' wordt vertaald, had het woord voor Luther de toen gebruikelijke dubbele betekenis van 'trouwen' en 'geslachtsgemeenschap'. Luther vond het belangrijk dat man en vrouw verantwoord met seksualiteit omgingen. Maar hij zag hier geen taak voor de kerk. Iedereen moest bij zichzelf te rade gaan. Alleen zag Luther in een kunstmatig opgelegde onthouding meer aanleiding tot zonde dan in het hebben van geslachts-gemeenschap.

Het belangrijkste en ook vernieuwende element in Luthers opvatting over het huwelijk is zijn nadruk op de wederzijdse zorg en steun (mutuum adiutorium). Man en vrouw staan daadwerkelijk samen in hun zorg en steun voor elkaar, maar ook voor hun huisgezin. In de gebruikelijke rolverdeling in de zestiende eeuw vertegenwoordigde de man de familie naar buiten toe in de sfeer van de politeia. De vrouw had de leiding over het huishouden, de oikonomia. Voor Luther waren dit gelijkwaardige posities. Beide functies waren een van God gegeven beroep. Man en vrouw zijn ook samen huisvader en huismoeder en als zodanig vertegenwoordigen zij de ouderlijke overheid. Luther leidt deze functie af van het vierde gebod.

Luthers waardering voor alles wat een vrouw in het huis aan werk verrichtte, komt in een passage uit *Over het huwelijksleven* heel duidelijk naar voren. Luther zet in dit deel van zijn geschrift het natuurlijke verstand van de heidenen tegenover het vertrouwen van het christelijke geloof.

Als het natuurlijke verstand het huwelijksleven beschouwt dan haalt het 'de neus op en zegt: "Ach kom, zou ik een kind willen wiegen, de luiers wassen, bedden opmaken, stank ruiken, nachten doorwaken door zijn gehuil, en zijn uitslag en blaren verzorgen, dan ook nog voor de vrouw zorgen, haar voeden, werken, hier zorgen, daar zorgen, hier doen, daar doen, dit en dat doorlijden en wat er allemaal nog meer aan akelige moeite bij de huwelijkse staat hoort?" (WA 10 II, 295, 18-22)

De conclusie van het natuurlijke verstand is uiteraard, dat het huwelijk wel een gevangenschap lijkt en dat een mens beter als priester of non kan leven.

Het christelijke geloof heeft daarentegen geleerd dat de dingen die door de wereld geringschat worden en misschien zelfs veracht, bij God in hoog aanzien staan. Als God de man, dat is in dit gedeelte Luthers invalshoek, zo heeft geschapen, dat hij kinderen kan verwekken, dan kan het zorgen voor deze kinderen en hun moeder geen gering werk zijn. Vervolgens maakt Luther duidelijk dat dit ook voor de vrouw geldt:

'En zo moet ook de vrouw het zien bij alles wat zij doet, zoals het kind de borst geven, wiegen, baden, en alles wat ze er verder mee doet en bij al het andere werk, als ze haar man helpt en hem gehoorzaam is. Het is edel werk en goud waard. Zo zal men ook een vrouw troosten en sterken in barensnood en dan niet met St. Margaretha-legenden en bakerpraatjes, maar zeggen: "Lieve Greta, vergeet niet, dat je een vrouw bent en dat dit werk God behaagt, wees getroost om Zijnentwil en laat het aan Hem over. Laat het kind maar komen en doe daartoe wat je kunt. Zelfs als het je dood wordt, ga heen, wees gezegend, want je sterft eigenlijk in een edel werk en in gehoorzaamheid aan God. Zelfs als je geen vrouw zou zijn, zou je alleen al vanwege dit werk een vrouw willen zijn en zo kostelijk Gods werk en wil willen volgen, zelfs als daar leed en dood mee gemoeid zijn. Want we hebben hier toch het woord van God, dat Hij je zo geschapen heeft, met nood en al. Zeg mij, is dit niet ook (zoals Salomo zegt, Spreuken 18,22) naar Gods welbehagen, zelfs midden in de nood?"' (WA 10 II, 296, 12-26)

Deze passage is vaak als bewijs voor Luthers minachting van vrouwen en hun werk aangevoerd. Alsof het leven van een vrouw in zijn ogen niets waard zou zijn. Maar de context laat duidelijk zien dat hier geen sprake is van minachting, integendeel. Luther gaat hier uit van een situatie zoals hij die in zijn pastoraat vaak had meegemaakt en later ook in zijn eigen huwelijk. Bij de geboorte van een kind wordt de vrouw letterlijk aan de grenzen van het leven herinnerd. Zeker in de zestiende eeuw was dat ook iedere keer een confrontatie met de dood. Door slechte begeleiding en medische verzorging, gebrek aan hygiëne en medicijnen stierven veel vrouwen in het kraambed en veel kinderen tijdens of vlak na de bevalling. Luthers intentie is het om vrouwen in deze noodsituatie te troosten. Dat wil hij niet doen met de legende van de heilige Margaretha. Zij leefde rond 40o in Antiochië en was één van de veertien noodhelpers. Als patrones van maagden, meisjes en gehuwde vrouwen hielp zij ook bij problemen met de vruchtbaarheid en bij moeilijke bevallingen. Luther vindt de legende van Margaretha maar een schrale troost. De echte troost ziet hij in het feit dat de vrouw bij de bevalling werk doet dat God behaagt. Hij heeft haar als vrouw geschapen en dat betekent dat zij bij een eventuele bevalling gevaar loopt. Luther kan aan dit feit niets veranderen. Wel kan hij de vrouw ervan verzekeren dat haar werk voor God belangrijk is. Mocht zij bij de bevalling overlijden, dan in de wetenschap dat zij Gods werk heeft gedaan en daarin gezegend is.

Luther besluit de passage in *Over het huwelijksleven* met de constatering dat een man die al het huishoudelijke werk zou doen dat normaliter door een vrouw gedaan wordt, door de heidenen als pantoffelheld bespot zou worden. Maar 'die andere spotters zien alleen maar wat hij doet en niet zijn geloof' (WA 10 II, 297 1-2). God daarentegen let alleen op het geloof en dat maakt de spotters met hun heidens verstand tot de echte pantoffelhelden.

De verdeling van de taken van mannen en vrouwen die Luther voor ogen had, was conform de gebruiken van zijn tijd. De vrouw heeft het regiment in het huis, regeert over het huishouden en de kinderen; de man heeft het regiment buitenshuis. Binnen dat kader was Luther wel vernieuwend door aan al deze werkzaamheden dezelfde theologische waardering te geven. Ook al het werk dat vrouwen deden, was voor God net zo veel waard. Men kan Luther misschien verwijten dat hij, net als bij de Boerenoorlog, ook dit thema puur theologisch behandelde. Hij had weinig oog voor de concrete leefomstandigheden van vrouwen noch mannen. Of vrouwen zelf zo gelukkig waren met de levensvormen die voor hen ter beschikking stonden, heeft Luther zich niet afgevraagd. Dat deed hij echter bij de mannen ook niet.

Overgenomen: Martin Luther. Zijn leven, zijn werk. Dr. Sabine Hiebsch en drs. Martin van Wijngaarden. Uitgeverij Kok, 2007.

6. CITATEN UIT LUTHERS TAFELGESPREKKEN

Gehouden in 1529-1535, 1536-1539 en 1540-1546

COLLOQVIA
Oder
Tischreden Da
tor Mart. Luthers / So er in vielen
Jaren / gegen Gelärten Leuten / auch frembden Gesten / vnd
seinen Tischgesellen gefüret / Nach den Hauptstücken vnserer
Christlichen Lehre / zusammen getragen. Vnd jetzt
Aufs neuwe in ein richtige Ordnung gebracht / Vnd nach
den geschrieben in Tischreden Doct. Mart. Luth.
Corrigiret.
Samlet die vbrigen Brocken / Auff das nichts vmkomme.
Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / durch Tho
mas Rebarts Seligen Erben / Anno
M. D. LXXI.

Door

DR. MARTINUS LUTHER

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012

INHOUD

Luthers 'Tafelgesprekken' en humor

1 Het woord van God
2 Gods werken en voorzienigheid
3 De Heere Jezus Christus
4 Over de Heilige Geest
5 Over de zonde
6 De vrije wil
7 De Catechismus
8 Wet en Evangelie
9 Het rechtvaardig geloof
10 Het gebed
11 Van de christelijke kerk
12 Het Predikambt
13 Over de duivel en zijn werken
14 Over de bestrijdingen en vertroostingen
15 Luthers strijd met de sekten
16 Van de ware godsdienst
17 De overheid
18 Verschillende onderwerpen
19 Luthers reis naar de Rijksdag te Worms
20 Van dood en eeuwigheid
21 Luther over het huwelijk
22 Nog enkele uitspraken van Luther

Luthers 'Tafelgesprekken' en humor[275]

De behoefte van Luther aan gezelligheid, alsook zijn uitnemende aanleg daarvoor, kwamen op een bijzonder gunstige wijze aan het licht in de kring van zijn tafelgenoten. Voortreffelijk weerspiegelden de beroemde tafelgesprekken deze karaktertrek. Het huis van Luther en Käthe was, zoals reeds is vermeld, in de beste zin van het woord een gastvrij huis; een schuilplaats voor verdrevenen en zwervers, een toevluchtsoord voor wie raad en troost behoefden, een plaats ter verkwikking voor vrienden van nabij en ver. Aan de tafel van Luther verzamelden zich met de huisgenoten in engere zin, die wij reeds leerden kennen, met nichten en neven, aan wie de grootmoedige huisvader en zijn gelijkzinnige Käthe een tehuis verschaften, nog een groot aantal andere personen, jonge lieden en jonge magisters, dikwijls ook de vrienden uit Wittenberg, en niet zelden buitenlandse gasten van allerlei soort. Wij kunnen ons van dit leven en van deze bedrijvigheid niet een geheel juiste voorstelling vormen. Slechts een naar ziel en geest zo door en door gezonde natuur, als die van Luther, kon deze drukte verdragen. Ja, Luther voelde zich in deze levendige, vrolijke sfeer echt thuis.

Maar wanneer wij over de "tafelgenoten" van Luther spreken, dan verstaan wij daaronder niet de groep van hen, die in zijn huis onderdak genoten en aan zijn tafel aten. Wij verstaan daaronder een kleinere kring van huisgenoten, die naar mate dat de avondbezoeken van Wittenbergse vrienden toenamen steeds groter werd. In deze kring van huisgenoten moeten wij de mannen zoeken, die de zogenaamde "Tafelgesprekken" hebben opgeschreven.

Het nieuwste onderzoek deelt de tafelgenoten, van wie de opgeschreven tafelgesprekken ons bewaard gebleven zijn, in drie groepen, die de jaren 1529-1535, 1536-1539 en 1540-1546 omvatten. Ze beslaan 6 grote volumes. Wij moeten ervan afzien om de rij van ongeveer twaalf mannen nader te leren kennen, die als opschrijvers van de tafelgesprekken van de grote man zeer beroemd geworden zijn. Wij noemen slechts enkele namen, die wij ook al eerder tegen gekomen zijn, of nog zullen tegenkomen: Cordatus, Dietrich, Schlagenhausen en Weller, Lauterbach, Mathesius en Aurifaber. De eerste, die opschreef wat hij uit de mond van Luther te horen kreeg, was Cordatus. Hij was op verzoek van Luther van Zwickau naar Wittenberg gekomen, waar hij herhaaldelijk geweest was. De zeven jaar oudere man, die van Hus afstamde, was een trouw aanhanger van de reformator. Luther moet eens gezegd hebben: "Wanneer ik in het vuur moest gaan, dan zou Dr. Pommer tot aan de vlam meegaan, maar Cordatus zou er midden in gaan."

Cordatus is enige weken na Luther gestorven als superintendent te Stendal. Toen hij begon met de woorden van Luther op te schrijven, zonder daaruit een keuze te doen, ontmoette dit bij Melanchton die het notitieboek eens in handen kreeg, terecht verdenking. Melanchton schreef op de rand naast de aantekeningen het Latijnse vers:

"Omnia non prodest, Cordate, inscribere chartis, sed quaedam tacitum dissimulare decet."

In het Nederlands:

"Het heeft geen nut, Cordatus, om alles op papier te schrijven,

maar 't past, dat enk'le zaken maar stil verborgen blijven."

[275] *"Martin Luthers Tischreden",* diverse uitgaven. *Dr. Martin Luther Werke.* 1529-1530. Herman Böhlaus Nachfolger; Weimar Ausgabe, 1934. *Keur uit de Tafelgesprekken,* uit het Duits samengesteld en vertaald door Ds. H. STOLK, Ned. Herv. predikant te Scheveningen, 1ste druk verschenen bij J.P. van den Tol te Dordrecht. Paul Scheurlen, *Luther onze huisvriend.* Uitgave 1ste druk 1923, geïll. Nieuwe druk: De Banier. *Luther en het gereformeerd protestantisme;* door Diverse auteurs. UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM B.V., 's-GRAVENHAGE, 1982. Luther, belofte en ervaring, Dr. W. van 't Spijker. Oosterbaan & le Cointre BV, Goes, 1983. *Leven en bedrijf van Dr. M. Luther,* B.T. Weddik, Amsterdam, 1838

Toch ging Cordatus rustig verder, omdat geen uitdrukkelijk verbod van Luther hem dat verhinderde. En wel met zulk een ijver, dat zijn licht ontvlambaar gemoed in opwinding geraakt, wanneer Käthe zich terecht de opmerking veroorloofde: "Waarom zit ge maar onophoudelijk te schrijven, en eet je niet?"

De laatste tafelgenoot in het Zwarte Klooster was Johan Aurifaber, die in 1575 als predikant te Erfurt is gestorven. Hij was tevens de eerste, die onder het motto "Verzamelt de overgeschoten brokken, opdat er niets verloren ga" een boek met meer dan 3000 nummers van tafelgesprekken uitgaf. Ondanks zijn ijverige zorg voor deze publicatie, kan men haar toch het verwijt van een zekere ordinairheid niet geheel besparen.

Hoewel hij het opschrijven niet belette, waren zulke publicaties niet in de geest van Luther. Hij had verzocht, dat men noch gedurende zijn leven, noch na zijn dood iets zou uitgeven van zijn gedachten, die men "met list ontvreemd of gestolen had", of "die, wanneer hij gestorven was, al eerder aan iemand meegedeeld" waren. Dat men daaraan geen gevolg heeft gegeven, mogen wij als een geluk beschouwen. Weliswaar hebben de opschrijvers, zoals bewezen is, veel verkeerd begrepen. Ook kan men zich, als men kwaadwillig is, uit zulke uitspraken, bij bepaalde gelegenheden gedaan, zelfs van een groot man een totaal verkeerd beeld vormen, en de vijanden van Luther hebben in dat opzicht tot in onze dagen het onmogelijkste tot stand gebracht.83 Maar onze verering en liefde voor Luther wordt door de tafelgesprekken niet getemperd, maar eerder hartelijker. Daarin zien wij de grote man in zijn eenvoudig huiselijk leven en zijn geheel onbevangen omgang met zijns gelijken. De natuurlijkheid en de openhartigheid van Luther, waaraan elke geveinsdheid vreemd en volkomen tegengesteld was, kwamen in de kring van zijn tafelgenoten volledig tot ontplooiing. Daar kon hij zich onbekommerd laten gaan en zijn dikwijls zo bezwaarde geest wat ontspanning gunnen. Zo zette hij ook een stempel op de gehele kring en genoot hij een zeer hoog aanzien, dat elk hem gewillig en als vanzelf waardig keurde.

Hoe het aan de tafel van Luther toeging, wanneer de gastheer zijn vrienden om zich heen verzameld had, daarvan geeft ons Mathesius, die jarenlang tot de tafelgenoten behoorde, een zeer aanschouwelijk beeld. "Dikwijls", zo zegt hij, "kwam Luther met diep-ernstige gedachten aan tafel, soms nam hij gedurende de gehele maaltijd zijn oude kloosterstilzwijgen in acht, zodat er aan tafel geen woord werd gehoord. Dan waagde niemand het om hem te storen. Maar dit zwijgen kan nooit lang geduurd hebben. Wanneer Luther uit zijn overpeinzingen ontwaakte, wanneer hij het gesprek met ons op gang wilde brengen, dan gaf hij er gewoonlijk de stoot toe door te vragen: 'Wat voor nieuws is er?'

Die eerste aansporing lieten wij voorbijgaan.

Wanneer hij dan weer opnieuw begon: 'Gij prelaten, wat voor nieuws is er in het land?' dan begonnen de ouden aan de tafel te spreken, en brachten het een en ander te berde. Wanneer het "gebabbel" begon, dan droegen ook de anderen hun deel daaraan bij. Zonder dwang hield Luther de teugels van het gesprek in handen. Voor de beurt spreken duldde hij niet, en bij gelegenheid maakte hij de opmerking, dat de gasten waren als de letters van het alfabet. Sommigen zijn de klinkers, die het woord voeren; anderen de medeklinkers, die voor een deel meespreken; maar de jongeren zijn de stomme letters, die behoren te zwijgen. Wanneer de gastheer het woord nam, dan gaf hij door zijn levendigheid en geestelijk overwicht aan het gesprek een hogere wending. Volstrekt niet met een geleerde opdringerigheid, die de anderen slechts tot toehoorders zou gemaakt hebben, maar met de vaderlijke wijsheid en waardigheid, die zich altijd als vanzelf doet gelden.

Eigenaardig is de taal, waarin het gesprek gewoonlijk werd gevoerd. Zoals dat op de grensscheiding tussen de middeleeuwen en de nieuwe tijd begrijpelijk is, was deze een mengelmoes van Latijn en Duits, en ook voor de vrouwen waren de voornaamste Latijnse uitdrukkingen niet geheel onbegrijpelijk."

Het paste geheel bij de opgeruimde ongedwongenheid, die met alle behoorlijke orde in dit gezelschap heerste, wanneer de tijdsomstandigheden de aanknopingspunten vormden. Gebeurtenissen in het kerkelijk of staatkundig leven uit die tijd waren de aanleiding, of ook dingen uit het dagelijks leven, reisherinneringen, ingekomen brieven. Daarmee in overeenstemming is ook de inhoud van de tafelgesprekken buitengewoon verschillend. Het gaat over kerk en school, huwelijk en gezin; er wordt gesproken over de keizer en over de paus, over de duivel en over de jongste dag, over aanvechting en over het gebed, en over vele andere onderwerpen.

Nu eens spreekt Luther over de moedermelk en zegt: "Zij is de beste en het gezondst. Daarom is het hardvochtig en onnatuurlijk, als een moeder haar kind deze onthoudt. Tenzij dan, dat zij niet anders kan, in dat geval is het: nood breekt wet." Dan weer geeft hij een diepzinnige verklaring van een Schriftplaats, die zijn gedachten bezig houdt.

Op andere inzichten gaat hij bereidwillig in en hij duldt ook tegenspraak. Want deze "bestormer" van de paus wil immers zelf geen onfeilbare paus zijn. Hij is alleen onverbiddelijk, wanneer zijn geweten hem gebiedt om het allerheiligste te beschermen. En voor de toon, die in overeenstemming was met het "plompe tijdperk", ja menigmaal bruut en ruw, is kenmerkend wat Mathesius ons uit een ervaring van vele jaren meedeelt. "Hij (Luther) spreekt ook geen kwaad van de mensen, zoals hij tevens een vijand was van hen, die afwezigen belasterden. Het zijn echte varkens, zei hij dikwijls, die in de tuin op de rozen en viooltjes geen acht geven, en slechts hun snuit in het vuil steken. Dat doen de kwaadsprekers ook. Aan de deugden van grote mannen schenken zij geen aandacht. Maar wanneer zij een fout of een vlek bij iemand opmerken, dan zijn zij gewoon om die breed uit te meten, of er goed van te smullen."

Hij, die dit meedeelt, achtte zich gelukkig, dat hij eens tot de tafelgenoten van Luther behoord heeft. En zoals het hem verging, zo verging het ook anderen. Hun dankbaarheid jegens de bijzondere man kon niet uitgeblust worden. Luisteren wij naar één van hen, Hieronymus Bezold: "Mijn smart", klaagt hij na de dood van Luther, "wordt groter bij de herinnering aan de buitengewoon aangename omgang met hem, die zo vol vriendelijkheid, liefde, en natuurlijke welwillendheid was. Ik zal deze tijd van mijn leven nooit uit mijn herinnering kunnen wegwissen, en in die eeuwigdurende omgang, wanneer wij hem zullen weerzien, zal ik hem eeuwig danken voor zijn vaderlijke liefde."

De tafelgesprekken van Luther zijn niet alleen van grote betekenis voor de beschrijving van de kerkelijke en culturele geschiedenis van de tijd der Reformatie, maar zij geven ons ook een aanschouwelijk en levendig beeld van de man, die wij eerst dan recht kennen, als wij hem niet slechts gadeslaan op het openbare schouwtoneel van de wereldgeschiedenis, maar hem ook naderbij komen in zijn intiem huiselijk leven.

Wat Luther in dit bonte en afwisselende gezelschap van zijn tafelgenoten gesproken heeft, dat was ook meestal de specerij bij de ongetwijfeld vaak zeer eenvoudige maaltijd. Luther was namelijk bepaald matig in zijn eten en drinken. Wel beklaagt hij de "martelaar, wiens vrouw en dienstbode niets van koken af weten", wel noemt hij Käthe zijn "aartskokkin", maar hij had persoonlijk weinig nodig, hij maakte weinig gebruik van wat aan tafel genoten werd. Op grond van de zeer nauwkeurige kennis, die hij had van zijn vriend, zegt Melanchton van hem: "Ofschoon niet klein en geenszins zwak van lichaam, was hij toch, waarover ik mij dikwijls verwonderd heb, zeer matig in spijs en drank. Ik heb gezien, hoe hij, volkomen gezond, vier dagen achtereen niets at en dronk. Ook heb ik dikwijls gezien, hoe hij vele dagen lang met wat brood en haring genoegen nam." Zo deelt ook Mathesius mee: "Hoewel hij een behoorlijk lichaam had, at en dronk hij weinig en zelden wat bijzonders, en nam hij met gewoon voedsel genoegen." "Met lekkere hapjes", zo zegt Luther zelf, "doet men mij geen plezier. Men behoeft er mij niet mee te vereren. Ik ben tevreden met een zuiver, goed, gewoon en huiselijk maal."

Met dankbare vreugde geniet hij de gaven van de Schepper. De prachtige, edele vruchten, die hij graag eet, herinneren hem aan de Gever daarboven. Toen eens na de maaltijd druiven, noten, en perziken op de tafel werden gezet, en allen met smaak daarvan aten, sprak hij: "Wat zegt de Heere, onze God daarboven in de hemel er wel van, dat wij hier Zijn goed zo zitten op te maken? Welnu, Hij heeft ze geschapen, opdat wij ze zullen gebruiken, en Hij eist verder niets van ons dan te erkennen, dat het Zijn goederen zijn, en dat wij ze met dankzegging genieten."

Een geschenk van honderd prachtige oranjeappelen brengt hem ertoe om met een vrolijk hart aan de heerlijke toekomst te denken: "Heere God, wat zult Gij eenmaal uw lieve kinderen geven, die U en uw lieve Zoon liefhebben. Laten wij, lieve kinderen, onze God blijven dienen. Hij bewaart ons deel voor ons, en zal ons nog wat beters geven." Tevredenheid en een dankbaar hart maken ook hèm rijk, die weinig bezit.

Hoe blij is Luther met wat zijn huisvrouw uit haar kleine visvijver op tafel kan brengen: "Käthe, je beleeft meer genoegen van die weinige vissen dan menig edelman, die vele grote en kleinere vijvers afvist, en enkele honderden hoeveelheden vis vangt. Ach, gierigheid en eerzucht maken, dat wij wat God heeft geschapen niet op een goede manier en met lust kunnen genieten. Menig gierigaard zit daar en leeft in grote weelde, hij heeft van alles in overvloed, en kan er toch niet met lust van genieten, en hij heeft er geen nut van. Er staat geschreven: 'De goddeloze zal de heerlijkheid van God niet aanschouwen': ja, hij kan die ook niet uit de schepselen leren kennen. Want God giet ze te veel over ons uit, en omdat het zo gewoon is, geeft men er geen acht op; wanneer het iets zeldzaams was, dan zou men het van meer waarde achten."

Met beslistheid treedt Luther op tegen onmatig drinken. Zijn innerlijke vrijheid veroorlooft hem wel de uitspraak: "Als onze Heere God het mij kan kwijtschelden, dat ik Hem wel 20 jaar met het houden van de mis gekruisigd en gekweld heb, dan zal Hij het mij ook wel ten goede houden, dat ik zo nu en dan een goede dronk doe op Zijn eer; laat de wereld het uitleggen, zoals zij wil." En, zo vernemen wij van Mathesius, "wanneer hij des avonds niet goed kon slapen, dan moest hij een slaapdrankje nemen." Maar van hem is ook het woord: "Die voor het eerst bier gebrouwen heeft, hij was een pest voor Duitsland."

Ook betreurt hij het, dat het brouwen van bier de gerst vernietigt, en vast staat: "Wanneer wij wat matiger waren en de kosten konden besparen, die jaarlijks aan het onmatig drinken van bier en wijn worden besteed, dan zouden wij veel meer geld en goed bezitten." Hij bezigt een sterke uitdrukking tegen het drinken, de volkszonde van Duitsland: "Elk land zal wel zijn eigen duivel hebben: Italië de zijne, Frankrijk de zijne, maar onze duivel zal wel een stevige wijndrinker zijn, en hij moet wel "zuiper" heten, daar hij zulk een brandende dorst heeft, dat die met het drinken van zoveel wijn en bier niet geblust kan worden. En als die eeuwige dorst, de plaag van Duitsland, blijvend zal zijn, dan zie ik de jongste dag met bezorgdheid tegemoet."

TAFELGESPREKKEN

1. HET WOORD VAN GOD

De Heilige Schrift is als een zeer groot en uitgestrekt bos, waarin veel bomen staan van allerlei soort, waarvan men allerlei fruit en vruchten kan plukken.

Wat vindt men zo al niet in de Bijbel? Rijke troost, onderwijs, vermaning, waarschuwing, belofte en bedreiging ook. Toch is er geen boom in deze boomgaard, of ik heb er aan geschud of er een paar appels of peren van gekregen.

2. Dat de Bijbel Gods Woord is.

Luther toonde eens aan, dat de Bijbel het Woord van God is, en sprak: “Al wat er is en hoe het in de wereld is, ook hoe het gaat en staat, is ons in het scheppingsverhaal van Mozes beschreven; en zoals God het geschapen en gemaakt heeft, bestaat het nog. Wel hebben velen dit boek willen verdelgen en uitroeien; koningen en keizers in de oudheid hebben er vreselijk tegen gewoed. En met welk resultaat? Zij zijn zelf te gronde gegaan, terwijl de Bijbel nog onveranderd bestaat.

Wie beschermt dit boek toch? Niemand dan God Zelf, die er de Auteur van is. Daarom zijn de duivel en de wereld zo vijandig. De duivel heeft zeker wel veel goede boeken in de kerk vernietigd, evenals hij heiligen, die ons onbekend zijn gebleven, heeft gedood. Maar de Bijbel moest hij laten bestaan.

De werken van Homerus, Vergilius en andere voorname boeken, zijn oude geschriften, maar niets kan vergeleken worden met de Bijbel.

3. Waarin de Bijbel van andere boeken verschilt.

De Heilige Schrift is vol van goddelijke gaven en deugden.

De boeken van de geleerde heidenen weten niets van geloof, hoop en liefde. Zij gaan alleen uit van het tegenwoordige, zoals men dat kan gevoelen of bevatten met het verstand, maar Godsvertrouwen en hopen op de Heere is er niet bij. Daarvan spreken wél de Psalmen en het boek Job, die over geloof, hoop, geduld en gebed handelen. In één woord: De Heilige Schrift is Gods troostboek in alle aanvechtingen. Want zij leert van geloof, hoop en liefde heel wat anders dan het verstand daarvan kan begrijpen. En als het ons slecht gaat, leert zij, dat dèze deugden uit moeten stralen en dat op dit arm, ellendig leven een ander en eeuwig leven volgen zal.

4. Dat de Bijbel het hoofd van alle kunsten is.

“Laat ons”, sprak Luther eens, “de Bijbel niet verliezen, maar hem met vlijt en in de vreze Gods lezen en prediken; want zolang de Bijbel er is en recht verklaard wordt, loopt alles goed van stapel. Want hij is het hoofd en de keizer onder alle wetenschappen en kunsten”.

5. Dat Gods Woord niet te doorgronden is.

“Wij zullen,” — sprak Luther — “in de Bijbel wel altijd leerlingen blijven; hoe veel wij er ook uit kennen en verstaan, het komt nog nauwelijks tot het A.B.C. en zelfs dan kennen wij nog niet goed. Wie kent zichzelf zo geheel, dat hij weet, hoe diep de erfzonde in ons hart geworteld is en hoe door en door verdorven het er van binnen uitziet? Zo is Gods wil ook veel te hoog dan dat wij die met onze vijf zintuigen zouden kunnen bevatten. Of liever: wie begrijpt alleen maar deze éne tekst: 1 Petr. 4: 13: *Wees vrolijk in droefheid, dat gij met Christus lijdt* (gemeenschap hebt aan Zijn lijden)? In deze woorden[276] leert de Heilige Geest

ons door Petrus, dat wij zelfs in de grootste angst en nood moeten vrolijk zijn en gelijk de kinderen de roede kussen. Hoe dwaas is de mens, die Gods Woord aan zijn verstand wil onderwerpen en zo koud is voor de waarachtige godsdienst. Terwijl bij de heidenen oude en jonge vrouwen met hun haren de tempels van hun goden schoonvegen!

Op een andere keer sprak Luther: Gods Woord is niet te doorgronden en ook de geleerde godgeleerden begrijpen niet één woord uit de Bijbel geheel, omdat het woorden zijn van de Heilige Geest. Alleen de wedergeborene begrijpt er iets van, maar nog niet het tiende gedeelte. En ofschoon ik zelf een oud doctor in de Heilige Schriften ben, zo ben ik nooit verder gekomen dan het begin en begrijp ik zelfs *de Tien Geboden, de Geloofsartikelen en het Gebed des Heeren* niet eens goed. Ook leer en studeer ik nog elke dag uit de Catechismus, met mijn zoon Hans en mijn dochtertje Magdalena.

Om een voorbeeld te geven: Wie begrijpt ook maar een weinig van het eerste woord uit het Gebed des Heeren, als wij zeggen: "*Die in de hemelen zijt*"? Want als ik deze woorden begrijp en geloof: God, die 't al geschapen heeft, is mijn Vader, dan staat het bij mij vast, dat ik dan ook een heer des hemels en der aarde ben; alles is het mijne: Christus is mijn broeder, Gabriël mijn knecht en Rafaël[277] mijn geleider; ja alle engelen zijn mijn dienaren, uitgezonden door mijn hemelse Vader, om mij te behoeden, dat ik mijn voet niet aan één steen stoot. Maar als dit geloof eens op de proef gesteld wordt, als onze Vader in de hemel ons in de gevangenis laat werpen of toelaat, dat wij verdrukt worden, dan ondervinden wij, hoe goed wij dit woord hebben begrepen en hoe groot onze zwakheid wel is. Dan faalt ons geloof en wij vragen: Zou het wel waar zijn, wat in de Heilige Schrift staat? Die eenvoudige woordjes: "uw" en "ons" zijn het moeilijkst voor ons te begrijpen, zoals ook duidelijk blijkt uit dit woord: Ik ben de Heere uw God. Het is een waar wonderwerk, de Heilige Schrift te verstaan.

6. Wie het wèl verstaan.
Hij sprak eens: "De wijzen in eigen oog en de groten van deze wereld verstaan Gods Woord niet, maar de geringen en eenvoudigen," zoals Jezus zegt: "*Ik dank U, Vader! dat Gij deze dingen voor de wijzen en verstandigen verborgen hebt, en hebt ze aan de kinderkens geopenbaard.*" En, vervolgde Luther: Gregorius heeft het goed begrepen, toen hij zei: "De Heilige Schrift is een water, waardoor een olifant zwemmen moet, maar een schaap kan er op zijn pootjes door."

7. Toekomstig gebrek aan trouwe predikers.
Binnenkort zal er een zó groot gebrek aan predikanten komen, dat men de tegenwoordige als uit de grond zou willen opgraven. Dan zullen de Roomsen en de boeren[278] die nu onze predikers zo plagen, zien wat zij gedaan hebben. Want geneesheren en rechters zijn er allicht genoeg; maar men moet wel tweehonderd predikanten hebben tegen één rechtsgeleerde. Ieder dorp en gehucht moet zijn eigen predikant hebben. Onze genadige leer, de keurvorst van Saksen, heeft in zijn hele land niet meer dan twintig rechtsgeleerden nodig, maar er moeten meer dan achttienhonderd predikanten zijn. En hoe die te vinden?

8. De vervolging van het Woord Gods heeft weinig resultaat.
"De vervolging van Diocletianus[279]," — sprak Luther eens —, "was zo hevig, dat het scheen, dat hij alle christenen zou uitroeien.

Eens liet hij twaalfduizend christenen tegelijk ombrengen en dacht op deze wijze alle anderen af te schrikken. Maar allengs werd zijn grote rijk zo ontvolkt, dat men boeren noch ambachtslieden meer overhield. Toen spraken wijzer mannen tot hem: "Met wreedheid wint

---

[276] Volgens Luthers vertaling; (noot v. d. vertaler).
[277] Rafaël is de naam van een engel, die o.m. voorkomt in het boek Tobias. (noot v.d. vertaler).
[278] Denk aan de boeren-opstand. (noot v. d. vertaler).
[279] Romeins keizer van 285-305, bekend door de laatste van de tien grote Christenvervolgingen, (n.l. van 303-305), die door het gehele rijk woedde. (noot v. d. vertaler).

u niets. Van tweeën één: Of U moet het Evangelie vrij laten verkondigen, òf U moet het U getroosten, dat uw land woest en ledig wordt."

Toen Diocletianus zag, dat hij met al zijn moorden en worgen niets vorderde, werd hij bang, dat een straf uit de hemel over hem komen zou, en daar hij vreesde voor zijn eigen leven, legde hij de kroon neer en werd tuinier. Zo verloor hij zijn rijk en tevens werden de verdrukte christenen in vrijheid gesteld.

Zo geloof ik ook, — sprak Luther, — dat onze keizer Karel V al zijn landen zal verliezen, als hij iets tegen het Evangelie onderneemt. Dr. Johan Pommer heeft mij eens verteld, dat op het raadhuis te Lübeck een oude kroniek ligt, waarin deze profetie wordt gedaan: "Omstreeks het jaar 1550 zal in Duitsland een grote godsdienstoorlog uitbarsten, en omdat de keizer zich daarmede zal willen bemoeien, zal hij alles wat hij heeft, verliezen[280]."

9. Verachting van het Woord.

Waar Gods Woord wordt veracht, gaat de ware godsdienst verloren. Zo zal het met Duitsland gaan, dat nu Gods Woord durft verwerpen. Nog schijnt het heldere licht van het Evangelie, maar er zal een grote duisternis volgen. Het Evangelie zal niet meer van de preekstoel verkondigd worden. Spoedig daarna zal het oordeel zijn.

10. Over de zekerheid van het Woord.

Vóór alles, zei Luther, moeten wij weten, of onze leer naar Gods Woord is; want als wij dat weten, kunnen wij staat maken op haar en behoeven wij niet bang te zijn, dat de duivel ons haar kan ontroven. En ook de wereld vermag niets tegen de zuivere leer. Ik voor mij dank er God voor, dat ik in mijn hart vast overtuigd ben, dat mijn leer overeenstemt met Gods Woord en daarom heb ik ook alle ander geloof, hoe het zich ook noeme, uit mijn hart verbannen. Wel vecht de satan mij soms aan met de bijtende vraag: Denkt u dan alleen het Woord Gods recht te verstaan? Begrijpen al die anderen er niets van? Al wat sinds jaren in de kerk werd geloofd en verkondigd, dat werpt u óm als totaal verkeerd en u komt met een nieuwe leer.

In zulk een strijd moet men vast in zijn schoenen staan en ten volle overtuigd zijn, dat wat men leert, Gods eigen Woord en de eeuwige waarheid is en al wat die waarheid weerspreekt, is van de duivel. Dat alleen geeft kracht, om te betuigen: Bij deze waarheid blijf ik, ook al zou de hele wereld tegen mij opstaan.

Want God kan niet liegen; daar is Zijn Woord, dat niet dwalen kan en dat zelfs niet door de poorten van de hel overwonnen kan worden en daarbij heeft God mij deze troost gegeven, zeggende: "Ik zal U toehoorders geven, die uw getuigenis zullen aannemen. Ik zal voor u zorgen en over u waken; blijf u slechts trouw aan Mijn Woord."

Men moet zeker zijn, dat zijn leer de eeuwige waarheid is, maar dan ook niet vragen naar het oordeel van mensen. En ons geloof moet vast zijn in Christus, om vrede te geven. Petrus zegt: "*Wij hebben het profetische woord, dat zeer vast is.*"

Wilt u zalig worden, dan moet Gods Woord voor u zó vast zijn, dat al spraken alle mensen anders en al wilden zelfs de engelen u aan het twijfelen brengen, u nochtans staande blijft en zegt: Toch weet ik, dat Gods Woord waar is.

En eens sprak hij: Ik begeer alleen Gods Woord en verlang

noch wondertekenen noch gezichten, ja ik zou ook geen engel vertrouwen, die mij iets anders leerde, want zéker is het Woord en het heeft nooit gefaald.

11. De verhevenheid van Gods Woord.

[280] Hetgeen letterlijk gebeurd is (noot v. d. vertaler).

De majesteit en heerlijkheid van Gods Woord is onuitsprekelijk, en wij kunnen God nooit genoeg daarvoor danken. Het menselijk verstand denkt als volgt: Om God de Heere, de Schepper van hemel en aarde te horen, zou ik naar het eind van de wereld moeten lopen. Maar God spreekt tot u door Zijn dienstknechten, predikers en leraren, die u dopen, onderricht geven, onderwijzen en u de vergeving van zonden prediken door het geheimenis van het Woord en van de Sacramenten.

En dat zijn de beste predikers, die de gewone man en de jeugd op de allereenvoudigste wijze leren, zonder spitsvondigheid of wijdlopigheid, zoals ook Christus het volk door gelijkenissen leerde. En dat zijn ook de beste toehoorders, die Gods Woord gaarne horen en het eenvoudig geloven; ook al zijn ze zwak in geloof, als zij maar niet twijfelen aan de leer, is er nog raad en hulp voor hen. God kan zwakheden, ja ook grove domheden en fouten voorbijzien, als men het slechts belijden wil en weer naar het kruis kruipt, om genade bidt en zich betert, en het goddelijk Woord ijverig hoort en gelooft en het zondige leven in overeenstemming daarmede verandert.

12. Het Evangelie een verborgenheid.

Christus zegt: "*U is het gegeven, de verborgenheden van Gods Koninkrijk te weten.*" Jezus zegt: "*U is het gegeven*" of met andere woorden: "Gods Geest schenkt u de genade, het niet alleen te horen en te zien, maar ook in uw hart te verstaan en aan te nemen." Voor hen is is het dus geen verborgenheid meer. Voor de anderen, die het niet geloven en het dus ook niet verstaan, blijft het een verborgenheid. De waarheid blijft hun onbekend en van al wat zij horen, begrijpen zij niets meer dan van één of andere diepzinnige spreuk. Waar blijft nu de vrije wil?

De dwaalleraars weten niet eens, hoe zij tot God zullen komen, om in Christus vergeving van zonden te ontvangen. Een men mag niet ieder vertrouwen, die zich naar Christus noemt en de leer van het Evangelie predikt, want Démas was ook een leerling van Paulus en toch verliet hij hem. Daarom roept ook de Heere Jezus uit: "*Die oren heeft, die hore*" (Matth. 18: 43), waarmee Hij wil zeggen: Het zijn niet allen ware christenen, die zich zo noemen of naar het Evangelie horen; daar is, om dat te zijn, meer nodig.

13. De kracht van het Woord.

Groot is de kracht van het goddelijk Woord; daarom heet het in de Brief aan de Hebreeën (Hebr. 4: 12) *een tweesnijdend zwaard*, want het heeft tweeërlei werking, het verschrikt en vertroost. Daar wij echter op Gods Woord geen acht gegeven hebben, zijn wij van de klare bronnen naar de putten gegaan met hun troebel, stinkend water en dat hebben wij gedronken.

In de dagen van de apostelen was het Woord een leerwoord, want het werd gepredikt. Onder het pausdom werd het een lees-woord, want het werd hier en daar gelezen, hoewel niet verstaan. Maar thans is het een vecht-woord geworden, want het is strijdbaar en roert zich en slaat om zich heen en ruimt zijn vijanden uit de weg.

14. De eenvoud van het Woord.

Laat toch niemand zich ergeren aan de eenvoudige woorden en geschiedenissen, die in de Bijbel staan en laat niemand daaraan twijfelen. Al lijkt het alles nog zo simpel en mal, zo zijn het toch gewis woorden, werken, daden van de hoge goddelijke Majesteit, Macht en Wijsheid. Want dit is het boek, dat alle wijzen en verstandigen tot dwazen maakt en slechts door zulke eenvoudigen en simpelen verstaan wordt, zoals Christus zegt, Matth. 11: 25. Laat dan al uw hoogmoed varen en blijf bij dit boek, dat de beste apotheek en de allerrijkste goudmijn is van kennis, onuitputtelijk. In dit boek vindt men de doeken en de kribbe, waarin Christus ligt, waar ook de engel de herders heenwijst. Het zijn wel **simpele en geringe doeken, maar kostbaar is de schat Christus, Die er in ligt.**

15. Hoe Gods Woord aangevochten wordt.

Dr. Luther zei eens: Mijn theologie heb ik niet ineens geleerd, maar ik heb er steeds dieper naar moeten graven. Daartoe hebben mijn aanvechtingen mij gebracht; want de Heilige Schrift kan men nooit verstaan, als de aanvechtingen er niet bij komen. Daar hebben de dwepers en sekten geen last van, want die hebben de ware tegenspreker, de duivel, niet, en die maken geen kennis met hem. Zo heeft de heilige Paulus ook een duivel gehad, die hem met vuisten geslagen heeft en hem met al zijn aanvechtingen er toe gebracht heeft, nog ijveriger in de Heilige Schrift te studeren. Door de paus, de universiteiten en al die geleerden heb ik de duivel aan mijn hals gekregen; welnu, die allen hebben mij de Bijbel ingejaagd, zodat ik door ijverige studie de rechte zin van het Woord leerde kennen. En als wij zulk een duivel niet kennen, zijn wij slechts bespiegelende godgeleerden, zoals de monniken in de kloosters vaak geweest zijn.

16. Het Evangelie het beste nieuws.

Toen iemand eens een treurig nieuws aan Luthers tafel verhaalde, sprak de hervormer: Het Evangelie brengt ons altijd het beste en zekerste nieuws, want het verhaalt ons van Jezus Christus, onze Heere en Heiland; ander goed nieuws is er weinig in de wereld. Er is geen groter genade dan te kunnen geloven, dat God tot ons spreekt. Als wij dat echt geloofden, zouden wij hier op aarde reeds zalig zijn.

17. Klacht over de vele boeken.

Dr. Luther klaagde over de grote menigte boeken in de wereld en sprak: Ieder wil boeken maken; er komt geen eind aan al het schrijven; de één doet het uit eerzucht, de ander om winst. En met al die boeken wordt de Bijbel vergeten. Toen ik jong was, las ik veel in de Bijbel en wende ik mij er aan, de teksten van buiten te leren. Eerst las ik de tekst-verklaarders, maar daar ik het met de meesten niet eens kon worden, nam ik de Bijbel zelf weer, omdat men beter met zijn eigen ogen kan zien dan met vreemde. Ik zou wel willen, dat al mijn boeken negen ellen diep begraven waren, alleen om het slechte voorbeeld, dat ik gegeven heb en omdat ieder mij wil navolgen, om daardoor beroemd te worden. Want Christus is niet gestorven, opdat wij eer zouden ontvangen, maar opdat Zijn Naam zou geheiligd worden.

2. GODS WERKEN; GODS VOORZIENIGHEID

18. **Al Gods werken zijn ondoorgrondelijk** en onnaspeurlijk; geen menselijk verstand kan ze indenken; ze worden alleen door 't geloof verstaan.
Op een andere tijd sprak Luther: Te geloven, dat God de Schepper is, blijft voor ons menselijk verstand onmogelijk, want als wij dat geloofden, wisten wij ook, dat Hij zo geducht is, dat Hij de hele wereld zou kunnen vernietigen, zoals een maker van aardewerk een pot met één slag vernielen kan. Maar wij geloven het niet; wij stellen onze wijsheid en kracht tegen God over en wij zouden dat niet doen, als wij geloofden, wie Hij was. Niemand kan God in Zijn Majesteit erkennen en begrijpen; daarom is Hij zo klein onder ons neergedaald en is mens geworden, ja tot zonde, dood en zwakheid zelf geworden. *Hij heeft Zich diep vernederd, de gestaltenis van een dienstknecht aangenomen hebbende*. (Fil. 2: 7).

19. Ontevredenheid.

Wij zijn niet tevreden met wat God doet. Geeft Hij ons rijkdom, wij worden trots en hoogmoedig en wij zouden overal geacht en geëerd willen worden. Geeft Hij ons armoede, wij worden kleinmoedig en klagen en morren over Zijn bestuur. Wat moet God dus doen? Wat moet Hij nog meer doen, daar Hij Zijn Eniggeboren Zoon gaf? Denkt u, dat de wereld zoveel voor u doen zal, als God gedaan heeft?

20. Verschil tussen Gods wil en die van de duivel.

God verschrikt de zondaar eerst, maar daarna richt Hij hem op en vertroost hem weer, opdat de oude mens gedood worde en de nieuwe mens leve.

Maar de duivel keert het om. Eerst maakt hij de mensen gerust en laat hij hen zonder vreze of angst alle mogelijke zonden bedrijven. Maar straks verandert hij van taktiek en dan maakt hij hen bedroefd en verschrikt, zodat zij zelfs wanhopen aan de genade van God en zichzelf ombrengen.

21. Luther op het veld.
Toen Luther eens het vee in de weide zag, zei hij: Dáár zijn onze predikers, nl. de melkdragers, kaasdragers en woldragers, die ons dagelijks wijzen op God, die als onze Vader voor ons zorgt en ons voedsel geeft.

Toen Luther eens naar Leipzig ging, zag hij een in volle pracht prijkend korenveld en dankte hij God, zeggende: Heere, U geeft ons een goed jaar, waarlijk niet, omdat wij het verdienen, maar om Uws Naams wil. Och, mochten wij ook wassen en toenemen in Uw genade, want het zijn grote wonderwerken, dat uit aarde en zand halmen en aren opschieten.

22. De aap van God.

De duivel is de aap van God, die God in alles wil naäpen.

23. Wat verdient God er mee?

God geeft zon en maan, sterren en elementen, vuur en water, lucht en aarde, en lijf en ziel aan alle schepsel, en allerlei voedsel aan vruchten, graan, koren, wijn en alles wat ons van nut en van node is, om dit tijdelijke leven te onderhouden. En daarenboven geeft Hij ons nog Zijn lieve Woord, ja Zichzelf. Maar wat verdient de Heere met dit alles? Niets anders, dan dat Hij daardoor en daarvoor gelasterd en onteerd wordt, ja Zijn lieve Zoon jammerlijk gesmaad, bespot en aan de galg gehangen, en Zijn dienstknechten geplaagd, verjaagd, verbannen en gedood. Ziedaar de dank, dat Hij ons uit genade geschapen, verlost, gevoed en onderhouden heeft. Dat is nu de wereld.

24. De vogels.

Daar is geen mens op aarde, die de kosten zou kunnen betalen van de vogels, die dagelijks door God gevoed worden. Zij zaaien niet en zij maaien niet en onze Hemelse Vader zorgt nochtans voor hen. Zelfs de koning van Frankrijk zou met al zijn rijkdom de musjes op aarde niet kunnen onderhouden, om niet eens te spreken van de andere vogels als raven, eksters, kraaien, sijsjes, putters enz.

En als God nu zo goed voor de vogeltjes zorgt, zou de mens dan mogen twijfelen, of de Heere wel voor hem zorgen zal?

25. Hoe God met de rechte heiligen handelt.
God is wonderlijk in Zijn heiligen en Hij handelt wonderbaar met hen tegen alle menselijke wijsheid in, opdat die God vrezen, mogen leren aan onzichtbare dingen te hangen en door de doding weer levend te worden. Want Gods Woord is een licht, dat schijnt in een donkere plaats, gelijk alle voorbeelden van het geloof aantonen. Ezau was vervloekt en toch ging 't hem prima, want hij was een heel grote mijnheer in het land en priester in de kerk; maar Jacob moest steeds maar vluchten en in een ander land als een soort balling wonen.

Ja, sprak Luther eens, God gaat met de godvrezenden en christenen soms om, alsof ze de grootste goddelozen waren en nog erger. Hij handelt met hen zoals een huisvader met zijn zoon en met zijn knecht omgaat. Geheel verschillend. Want zijn zoon slaat en straft hij veel vaker dan zijn knecht en toch legt hij voor de eerste een schat weg, om straks te laten erven; maar een lelijke, ongehoorzame knecht tuchtigt hij met de roede niet, nee, hij stoot hem de deur uit en geeft hem niets van het erfdeel. Daarin zit de oplossing van het raadsel.

26. De natuur.
Tegen de avond kwamen een paar vogeltjes gevlogen, die in Luthers tuin een nest wilden bouwen. Maar telkens werden zij weer schuw gemaakt door allerlei voorbijgangers. Waarop Luther sprak: “Kleine, lieve vogels, blijft toch, waar je bent. Ik gun het jullie van harte, als je het geloven kunt.” Ziet, voegde hij er aan toe, zo vertrouwen wij en geloven wij onze God ook niet, Die ons toch alles goeds gunt en geeft; Hij wil ons immers niet doodslaan, daar Hij Zijn Zoon voor ons gegeven heeft.

27. God en niet het geld.

Alleen God onderhoudt en voedt ons, niet geld en goed; want rijkdom en veel geld maakt hovaardige en luie mensen. Wij zagen dat te Venetië, waar de rijkste mensen wonen en alles opeens zo duur werd, dat zij de Turken om hulp moesten vragen en dezen stuurden hun 24 schepen met koren, die evenwel, met de Venetiaanse kust in het zicht, alle vergingen.

Veel geld en goed kan de honger niet stillen, maar juist waar veel rijken wonen, is het duur. Bovendien maakt het geld niemand echt vrolijk, maar eerder vervult het met grote zorgen, want het zijn doornen, die de mensen steken, zoals Christus de rijkdom noemt. En toch is de wereld zo dwaas, om al haar vreugde daarin te zoeken.

28. Eerbied voor Gods raad.

Wie de raadsbesluiten en werken van de goddelijke Majesteit wil doorvorsen, buiten Zijn Woord om, die vermeet zich grote dwaasheden. God handelt en werkt soms zeer wonderlijk boven ons verstandelijk vermogen uit, als Hij de één verdoemt en de ander rechtvaardigt en zaligmaakt. Naar het waarom te vragen past ons niet, maar wij hebben te geloven, dat God rechtvaardig richt. En welk een arme God zou dat zijn, die ieder ogenblik aan welke dwaas dan ook, rekenschap zou moeten afleggen van Zijn daden. Laat ons toch aan Zijn Woord genoeg hebben, want daarin heeft Hij ons Zijn wil geopenbaard.

29. Geen kerklatijn.

God wil, dat men Hem in alle talen prediken en loven zal, want het Woord zegt: “Alles wat adem heeft, love de Heere.” Waarom heeft de keizer dan verboden, in het Duits te zingen en te bidden?

30. Dankbaarheid.

Eens, aan tafel, toen druiven, noten en perziken met smaak genuttigd werden, sprak Luther: God heeft dit alles gegeven, opdat wij het gebruiken zullen en Hij vraagt anders niets van ons dan dat wij erkennen, dat het alles van Hem is en dat wij het met dankzegging genieten.

31. De ware troost.

Menselijke troost en Gods troost zijn niet hetzelfde: Menselijke troost bestaat in uiterlijke, machtige hulp, die te zien, te voelen en te grijpen is. Gods troost echter bestaat alleen in het Woord en de beloften, waarbij zien, horen noch voelen te pas komt.

32. Hoe moeilijk het is, te geloven.

Ik heb van de paus en de monniken alles geloofd, wat zij vertelden; maar wat nu Christus zegt, Die toch niet liegen kan, dat kan ik niet geloven. Dat is toch een verdrietige zaak, maar zo staat het van nature met de mens tot de jongste dag.

33. Het spreken.

Onder alle gaven van God is spreken de allerschoonste, waardoor de mens ook van alle dieren onderscheiden is. Bepaalde dieren overtreffen de mens in gezichtsscherpte, andere in gehoorvermogen, weer andere in reuk, maar geen enkel dier kan spreken. Daarin vinden wij een teken, dat het woord van hoge hoedanigheid en van grote betekenis moet zijn.

34. Straf is nodig.

Luther wilde zijn zoon in drie dagen niet zien noch in genade aannemen, eer hij er om schreef en excuus maakte. Toen nu anderen een goed woord voor hem deden, sprak Luther: Ik heb nog liever een dode dan een verkeerde zoon. Want Paulus zegt niet zonder reden, dat een opziener een man moet zijn, die goed voor zijn huis zorgt en welopgevoede kinderen heeft, opdat andere mensen daaraan een voorbeeld kunnen nemen en zich niet ergeren. Meest gaat het zo, dat wij het laatst van alles te horen krijgen, wat in onze eigen huizen gebeurt, terwijl de buitenwacht het reeds over alle straten en stegen van de stad heeft heengebracht. Vandaar dat ik hem straffen moet en niets door de vingers kan zien.

35. De heidenen over de dood.

Vaak verwondert het mij, wat de heidenen bewogen heeft, dat ze zo schoon geschreven hebben van de dood, terwijl hij toch zo wreed, afgrijselijk en lelijk is. Hoe veel meer moesten christenen de dood dan gering achten! Want die arme mensen van toen hebben van het eeuwige leven niets geweten, maar wij weten het en toch schrikken wij erg, als het over de dood gaat. Dat komt door onze zonden en wij moeten bekennen, dat wij erger dan de heidenen leven; want hoe groter de zonde, des te wreder is de dood.

36. Het mensenhart.

Het mensenhart is zo onbestendig als kwikzilver; nu eens is het zo, dan weer is het anders.

37. Ontdekking.

Hoe meer het Evangelie gepredikt wordt, des te groter wordt de boosheid van de mensen. Want de Heilige Geest bestraft de wereld om haar zonde en de wereld kan noch wil haar dit gezegd laten zijn.

38. Lenen.

Leent men, zo krijgt men het niet weder. Geeft men het u terug, dan geschiedt het toch niet stipt en zoals het moest. En als het geschiedt, verliest men vaak een goede vriend.

39. Afgoderij.

Allerlei religie, al ziet zij er in naam en uiterlijk nog zo groots en heilig uit, maar waarin men God zonder Zijn Woord en bevel dienen wil, is niets anders dan afgoderij. En naarmate het er heiliger uit ziet, des te gevaarlijker is het, want zo worden de mensen van het geloof in Christus afgebracht, waarbij zij vertrouwen op eigen krachten, werken en gerechtigheid, zoals wij dit in onze dagen bij de Wederdopers gadeslaan, die veel en veel beter willen zijn dan de anderen. En het monnikenwezen, wat is het anders dan vleselijk werk, want zij

menen, dat zij heilig zijn en zalig worden niet door Christus, die zij aanzien als een streng en vertoornd Rechter en derhalve vrezen, maar door hun orderegels.

Maar dit alles houdt men voor de ware godsdienst, terwijl het de ergste afgoderij is; daarentegen acht men het kennen van Christus en het geloven in Hem voor afgoderij. Zo staat de wereld op haar kop.

3. DE HEERE JEZUS CHRISTUS

40. Van Jezus' geboorte.

Op Kerstavond van het jaar 1538 was Luther zeer vrolijk en opgewekt en al zijn gesprekken, liederen en gedachten waren vol van de menswording van Gods Zoon. En toch sprak hij met een diepe zucht: Wat zijn wij toch beklagenswaardige schepselen, om zo koel en onverschillig te staan tegenover de allergrootste weldaad, die God ons bewees. Want deze weldaad overtreft zeer verre alle andere gunstbewijzen van God en toch is ons geloof zo flauw, hoewel het heil ons toch door de engelen gepredikt en voorgezongen is.

Hoe schoon is dat lied van de engelen, waarin de gehele inhoud van de christelijke religie kort en bondig is samengevat. Want het “Gloria in excelsis Deo!”, — God in de hoge zij de eer, — is de top van alle Godsverering en zo verheerlijkten zij God in Christus. Want de wereld kent sinds Adams val geen God en geen schepsel meer en heeft maling aan de eer van God. O, als de mens eens niet gevallen ware, in elk bloempje had hij Gods heerlijkheid ontdekt. Want de Heere God is een groot Kunstenaar en wie kan Zijn werk namaken? En nu wordt diezelfde God door Zijn schepselen gelasterd en onteerd. Daarom roepen de engelen ons, gevallen zondaren, weer tot het geloof in Christus en tot liefde, om God alleen de eer te geven en in dit leven vrede te hebben voor God en onder elkander.

41. Van de jeugd van de Heere Jezus.

Alle wijsheid van deze wereld wordt kinderspel, ja dwaasheid, vergeleken met het wonder van Christus' persoon. Want wat is wonderlijker dan deze grote verborgenheid van God, dat Zijn Zoon onze menselijke natuur heeft aangenomen en ons in alles gelijk is geworden? In Nazareth hielp Hij Zijn vader Jozef in het bouwen van huizen, want Hij oefende mede het timmermansbedrijf van Zijn vader uit. Wat zullen de mensen van Nazareth op de jongste dag wel denken, als zij Christus zien komen in goddelijke macht en majesteit en zij misschien wel tot Hem zeggen zullen: “Heere, hebt U niet nog mijn huis helpen bouwen? Hoe komt U dan aan zo hoge eer?”

Maar wij moeten toch vooral goed weten, dat de Zoon van de eeuwige God Zich zo diep heeft vernederd en zo arm geworden is om onze zonden en dat Hij Zijn majesteit, ons ten goede, zo lang heeft verborgen. Toen Hij geboren werd, schreide en weende Hij, evenals een ander kind en Maria heeft voor Hem moeten zorgen, precies als een andere moeder dat doet voor haar kind.

Als wij ons aan de geringe gestalte van de Heiland niet ergeren, dan is dit Gods werk en gave door de Heilige Geest. O, hoe diep heeft deze Heere Jezus Zich moeten vernederen tot in de vervloekte dood van het kruis, om ons, verlorenen, heil te schenken. Als een groot keizer de voeten wies van een verachte bedelaar, zou de hele wereld zulk een edel vorst prijzen. Maar nu Gods Zoon, die een Koning der koningen is, Zich tot in de smadelijke kruisdood op 't diepst vernederde, verwondert zich niemand daarover, enkele gelovigen uitgezonderd.

Hij was de verachtste en onwaardigste onder de mensen, van God geplaagd en geslagen, zoals Jesaja zegt (Jes. 53: 4). En nu Hij dit voor ons geworden is, is de gulden regel van de hoogste wijsheid, zoals ook Paulus zegt: “*Ik weet niets dan Jezus Christus, de Gekruisigde*”. (1 Cor. 2: 2). Wees er zeker van, dat de duivel het nooit méér te kwaad heeft dan wanneer hij de menswording van Christus hoort prediken en grootmaken!

42. Van de opstanding van Christus.

Toen Christus weer opstond uit de doden, trok Hij alles met Zich mee, zodat alle mensen moeten opstaan, de goddelozen incluis. En dat wij nu nog leven en gebruik maken van de wereld, is hetzelfde als wanneer een huisvader een reis wil gaan maken en tot zijn kinderen

of personeel zegt: Hier hebben jullie zo lang een beetje geld, om te gebruiken voor de noodzakelijke uitgaven, tot ik weer terug ben.

En ook zijn alle schepselen een beeld van de komende opstanding, want tegen de zomer worden zij uit de dood weer levend en groeien en bloeien. En niemand zou dat geloven in de winter, als hij het niet reeds meermalen ervaren had. Zo heeft Christus, ten hemel varende, alles met Zich mee genomen en waar Hij nu zit aan de rechterhand van God, heeft Hij ons, Zijn eigen lidmaten, met Hem in de hemelse gewesten overgebracht, opdat wij ook heren zouden zijn over alle dingen als Hij, terwijl Hij de Eerstgeborene onder vele broederen blijft.

43. Van de gerechtigheid voor God.

Christelijke gerechtigheid is niet zulk een gerechtigheid, die in ons is en ons aankleeft, zoals één of andere hoedanigheid of deugd, t.w. wat men bij ons aantreft of wat wij gevoelen; maar het is een vreemde gerechtigheid helemaal buiten ons, want Christus Zelf is onze formalis Justitia, volkomen **gerechtigheid, ja de hele zaak. (1 Cor. 1: 30).**

44. Wie heeft onze prediking geloofd?

Eens sprak Luther: Mijn prediken is niets anders dan wanneer ik ging door een groot bos, al maar roepende, zodat het weergalmde en ik de echo van mijn eigen stem telkens terug hoorde; want ik zie en merk, dat niemand Christus wil hebben voor zijn Zaligmaker.

45. Ook onder het pausdom nog een rijk van Christus.

Het grootste wonder op aarde is geweest, dat er ook onder het pausdom nog een rijk van Christus is blijven bestaan, toen toch aan het arme volk niets dan menselijke geboden werden verkondigd. De naam en het woord van Christus waren helemaal vergeten. En toch heeft God het Evangelie in die kerk bewaard doen blijven, zodat het woord voor woord van de kansel aan het volk werd geleerd. Zo zijn ook de Geloofsartikelen, het Onze Vader, de Doop en het Avondmaal bewaard gebleven bij de harten, die het mochten verstaan en voor wie het een grote kracht Gods was. En God verwekte soms godvrezende, oprechte en geleerde mannen, aan wie Hij Zijn Woord openbaarde en aan wie Hij de moed gaf, tegen de ingeslopen misbruiken en valse leer in prediking en bij geschrifte te protesteren, zoals Johannes Hus en anderen. Zo bewaart God Zijn Woord, niet door menselijke wijsheid en kracht, nog minder door het zwaard, maar Hij zendt mannen, die Hij daartoe verkiest, midden onder de wolven, om de duivel te verjagen.

46. Christus de enige Heelmeester tegen de dood.

Een dronk water is een goed medicijn tegen de dorst. Een stuk brood stilt de honger. Maar Christus is het beste en enige Medicijn tegen de ergste vijand van het menselijk geslacht, nl. tegen de eeuwige dood. En toch begrijpen de mensen er niets van. Als er ergens een dokter woonde, die de tijdelijke of lichamelijke dood wist te verdrijven of althans tegen te houden, zij zouden hem laten halen en geld noch onkosten sparen, al woonde hij honderd mijlen ver. En daaraan kan men zien, hoe gruwelijk de menselijke natuur verdorven en verblind is.

Maar het kleine hoopje houdt zich bij de rechte geneesheer en krijgt kennis aan deze geneeskunde, waarvan de oude Simeon (Luk. 2: 29) wel geweten heeft, toen hij daar vrolijk zong: "*Nu ga ik in vrede en blijmoedig heen, want mijn ogen hebben Uw Christus gezien*." Vanwaar die blijdschap? Omdat hij de Heiland, de rechte Geneesheer tegen zonde en dood met geestelijke en ook lichamelijke ogen gezien had.

Dagelijks zien wij voor ogen, hoe verlangend een dorstige naar drinken is en een hongerige naar eten, terwijl toch een dronk water en een stuk brood slechts een enkel uur de dorst of honger verdrijven. Maar wie is begerig naar deze allerdierbaarste Arts, al lokt Hij ook nóg zo vriendelijk allen tot Zich met de woorden: “Wie dorst, die kome tot Mij en drinke”, terwijl Hij daarbij spijs en drank geeft, onvergankelijk en blijvende tot in eeuwigheid, zoals Hij dan ook zegt: “Wie in Mij gelooft, stromen van levend water zullen uit zijn binnenste vloeien.”

47. De Christus der Schriften.

Ik heb de Heere Jezus nooit gezien. Ik ken eigenlijk alleen Zijn Naam. Maar daarvan heb ik dan ook zóveel gehoord, uit de Schrift, dat ik er mede tevreden ben. Daaruit heb ik in mijn grootste zwakheid en bij de schrik van mijn zondenlast, in angst en vrees voor de dood, in vervolging en nood, goddelijke kracht ontvangen.

Die Naam heeft mij, toen ik van alle schepselen verlaten was, uit de dood gerukt en weer levend gemaakt, mij in de grootste vertwijfeling getroost, en in het bijzonder op de Rijksdag te Augsburg, in het jaar 1530. Daarom hoop ik, als God wil, bij die Naam te blijven, te leven en te sterven.

48. Buiten Christus God niet te begrijpen.

Buiten Christus kan men God niet begrijpen. Ik klaagde eens mijn nood aan Dr. Staupitz, dat ik soms hard werd bestreden op het punt van de verkiezing. Waarop deze tot mij zeide: In de woorden van Christus wordt de verkiezing gevonden en nergens anders, want er staat geschreven: “*Naar Hèm zult gij horen*.” (Matth. 17: 5). De Vader is te hoog; daarom zegt Hij: “Ik zal een weg geven, waarop u tot Mij kunt komen, nl. Christus: Geloof in Hem, vertrouw op Hem, dan zult u wel te weten komen, wie Ik ben.” Maar wat is de zaak? Wij doen dat niet en daarom is God voor ons in nevelen gehuld; wij kunnen niet bedenken, wie Hij is en nog minder, wat Hij denkt of wil. Hij wordt niet begrepen en wil dat ook buiten Christus niet zijn. Weet wel, dat de oorzaak, waardoor veel mensen verdoemd worden, deze is, dat zij niet horen, wat Christus zegt en leert van de Vader. Bij Hem alleen kunt u vinden, wat en wie God is en wat God eist; verder is het nergens in hemel en op aarde te vinden.

49. Hoe Christus Zijn verdiensten uitdeelt.

Christus verdienste is een werk en op grond daarvan wordt Hij ons als beloning of geschenk aangeboden. Maar Christus' verdiensten en gaven worden alleen door het geloof ons eigendom. Wanneer een vorst tot mij zegt: Ga met mij naar mijn paleis, dan zal ik u honderd gulden geven, — dan doe ik in zekere zin wel “iets” door te gaan, maar toch ontvang ik die honderd gulden niet als beloning voor mijn “werk”, maar daarom, dat genoemd vorst ze mij heeft toegezegd en beloofd.

4. OVER DE HEILIGE GEEST

50. De Heilige Geest begon Zijn werk openlijk op de Pinksterdag van het Nieuwe Testament.

Christus noemde Hem *de Trooster, de Geest der waarheid* (Joh. 15: 26), want Deze gaf aan de jongeren en apostelen een vaste troost en een blijde moed in het hart, waardoor zij niet meer vroegen naar het oordeel van duivel en wereld. Met grote vrijmoedigheid gaan zij door de straten van de stad, volkomen onafhankelijk van Kajafas, Pilatus of Herodes en zij vragen niet aan de priesters, of zij wel prediken mogen en of die het er mee eens zijn. Nee, zij doen hun mond flink open en bestraffen het volk, hoog en laag, dat zij moordenaars en booswichten zijn, daar zij *de Vorst des levens hebben gedood*, (Hand. 3: 15). En deze

Heilige Geest hadden deze apostelen toen even hard nodig als wij Hem thans nodig hebben. Want ook wij worden, met de apostelen, als oproermakers gescholden, die de éénheid van de kerk verbreken en dat alle overige ellende in de wereld onze schuld is. Vroeger, onder het pausdom, beweren de vijanden, was het zo kwaad niet, maar sinds de predikers van Gods Woord gekomen zijn, vingen de dure tijden en de oorlogen aan. Dat alles wijten zij aan onze prediking en als zij ons de schuld konden geven, dat de duivel uit de hemel gevallen is of dat wij Christus gedood zouden hebben, zij zouden het doen.

Daarom hebben wij de Pinksterprediking van de Heilige Geest van node, om getroost te zijn en blijmoedig al deze lasteringen te verachten; om moed te hebben, verder te gaan; wie zich ergeren wil, die ergere zich dan maar; en al ontstaan er allerlei ketterijen en secten, daaraan storen wij ons niet. Wij hebben een moed nodig, die niemand naar de ogen ziet en alleen Christus, de Gekruisigde, verkondigt, een moed, die ons onverschrokken het Woord doet prediken. Want zo is het Evangelie altijd geweest, dwaasheid en ergernis, die overal in de wereld verworpen wordt.

Als het Evangelie burger noch boer, bisschop noch vorst vertoornde, dan zou het een zoetsappig verhaaltje zijn, dat de mensen gaarne zouden willen horen, maar nu het al wat voornaam en geleerd en wijs en machtig is, ergert, nu behoort er moed toe en die moed is er alleen door de kracht van de Heilige Geest. Dat arme vissers als de apostelen, de moed hadden, de gehele Joodse Raad uit te dagen met hun aanklacht: Gijlieden hebt de Rechtvaardige gedood!, bewijst ons, dat zij de Heilige Geest ontvangen hadden. En waar de Geest werkt, geeft men niets om de boosheid van de wereld, ja daar wordt men zo in Christus verheugd, dat men om Zijnentwil alles durft trotseren. Want wie zou het wagen, iemand, die door de wereldlijke en geestelijke overheid terechtgesteld is, openlijk te rehabiliteren en de rechters in staat van beschuldiging te stellen?

5. OVER DE ZONDE

51. De grootste zonden, die tegen God begaan worden, zijn die, welke strijden tegen de eerste tafel van de Wet, maar niemand gevoelt dat, tenzij door de verlichting van zijn geweten door de Heilige Geest. Daarom zijn de mensen vaak zo gerust en hoewel zij de duivel dienen, denken zij toch God een dienst te bewijzen, als zij Zijn Woord vervalsen en bestrijden. Denk maar aan Paulus. Hij dacht, aangenaam bij God te zijn, door te vechten voor de Wet en hij was een schrandere geest. Maar onverwacht kreeg hij te verwerken, dat al zijn ijver tegen God Zelf gericht was. En toch had het alle schijn in de ogen van de vrome wereld, dat hij ijverde voor de eer van God.

Toen sloeg God hem ter aarde en riep: “Saul, Saul, wat vervolgt gij Mij?” Al zijn dienen van God was dus vijandschap. En straks moet deze meester in de Wet, ontdekt aan zijn dwalingen, uitroepen: “Wat moet ik doen?”

52. De grootste zonde: Verachting van Gods Woord.

Alle zonden zijn klein, vergeleken bij de gruwelijke verachting van Gods Woord, een zonde, die zo groot en goddeloos is, dat gierigheid, ja zelfs echtbreuk en hoererij, niet zo groot zijn, daar deze toch vanzelf wegblijven, als wij Gods Woord maar liefhebben. En toch zien wij tot onze smart, hoe de gehele wereld in deze zonde als verdronken ligt. Boeren, burgers noch edellieden hebben achting voor het Evangelie, ja zij houden de geringschatting van Gods Woord helemaal niet voor zonde. Men is onder de prediking en geeft er toch weinig acht op. Wie bekommert zich daarover, dat hij Gods Woord zo gering schat? Bij andere zonden als moord, overspel, diefstal komt vroeg of laat het berouw, waarbij men wenst, dat het nooit geschied ware en het geweten wordt verontrust. Maar als men het Woord verwaarloost en zelfs vervolgt of vervalst, heeft niemand er ook maar een traan van berouw over.

En door deze zonde vergaan landen en mensen; immers, waar ze niet erkend wordt, volgt ook geen boete, vergeving of bekering, zoals het te zien is aan Jeruzalem, Rome,

Griekenland en andere landen. Deze zonde schreit ten hemel. God moet zeggen: Ik heb Mijn lieve Zoon, het dierbaarste, wat Ik had, geschonken en Ik wil gaarne met u spreken, u leren en onderwijzen ten eeuwigen leven, maar Ik vind niemand, die Mij horen wil; daarom moet Ik u straffen.

Zo zegt de Heere Jezus dan ook: "*Dit is het oordeel, dat het Licht in de wereld gekomen is, maar de mensen hebben de duisternis liever gehad dan het Licht, want hun werken waren boos.*" (Joh. 3: 19). Alsof Hij wilde zeggen: "U bent allen vol zonden en Ik zou u gaarne vrij willen maken door Mijn Woord, maar dat wilt u niet. Wilt u dan Mijn Woord niet horen, hoort dan het woord van de duivel, maar de verantwoording is voor u."

Wij Duitsers willen evenmin als andere volken het Evangelie horen, maar wij horen wel de leringen van de Wederdopers en van de Sacramentenschenners. Waar men Gods Woord niet hoort, komen de Turken met hun Koran en alle duivelen met hun dwalingen; want daar het verachten van Gods Woord de grootste zonde is, volgt daarop ook de zwaarste en strengste straf.

53. Van de grootheid van de zonde.

Wij denken altijd, dat wij met één of andere goede daad onze zonden wel weer kunnen uitdelgen. Maar God gaf Zijn eniggeboren Zoon voor de zonde. En daaruit blijkt, dat de macht van de zonde zó groot is, dat wij haar met onze werken nooit kunnen uitdelgen, want Gods Zoon moest er aan te pas komen. Het woord zonde bevat in zich de eeuwige toorn van God en het gehele rijk van de satan. Zó erg is het.

54. Dat God de zonden vergeeft.

Wij behoeven ons niet vromer aan te stellen dan de misdadiger en moordenaar aan het kruis voor zijn bekering was. En als de apostelen niet eveneens gevallen waren, men zou aan de vergeving van zonden niet geloven. Daarom, wanneer ik rekenen ga, zeg ik: "Waarde apostel Petrus, ik heb toch Christus, mijn Heere, niet verloochend gelijk u het deed, hoewel ik een groot zondaar ben." Zo blijven wij geloven aan de vergeving van zonden, want zij is gegrond op Gods beloften. God vergeeft u uw zonden, niet omdat u ze gevoelt of omdat u er berouw van hebt, want ook dat is geen verdienste, al leert de paus het. Maar Hij vergeeft de zonden, omdat Hij barmhartig is en het ons uit genade beloofd heeft om Christus' wil. En als iemand Zijn woord aanneemt en gelooft: "Wees getroost, uw zonden zijn u vergeven," zo hebt u ook zeker vergeving ontvangen. Daarom houd u alleen aan Zijn Woord, want niet door werken, berouwgestalten, biechten en boetedoeningen, ja al martelden wij ons dood, wordt de schuld ons kwijtgescholden. Wie nu niet tot het Woord komt, waarin de vergeving gevonden wordt, die kome tot een ander woord, waarbij hij zijn zonden blijft behouden.

Daar is geen andere weg tot vergeving dan het Woord. Alleen het geloof en het vertrouwen op Gods Woord, dat wij U prediken, doet het.

55. Leugen.

Een leugen is als een sneeuwbal: hoe langer men hem wentelt, des te groter wordt hij.

56. Echte zonde.
Toen ik een monnik was, schreef ik vaak aan Dr. Staupitz en op zekere dag schreef ik hem: O mijn zonde, zonde, zonde!

Waarop hij mij dit antwoord gaf: U wilt zonder zonde zijn en hebt toch geen echte zonde; Christus is de vergeving van echte zonde, als b.v. zijn ouders de dood aandoen, lastertaal uitslaan, God verachten, overspel doen enz., dàt zijn de èchte zonden. U moet een register

hebben, waarin echte zonden staan, zal Christus u helpen; maar niet van alle kinderachtig gedoe een zonde maken.

57. Van de erfzonde.

Dr. Luther zei eens tot Dr. Jonas, toen een barbier te Eisleben hem haar en baard afsneed: De erfzonde in de mens gelijkt veel op de baard van een man, die, al wordt hij heden afgeschoren, toch morgen weer aangroeit en dit houdt aan, zolang de mens leeft; pas bij zijn dood komt er een einde aan. Zo blijft ook de erfzonde in ons leven, zolang wij op aarde zijn, maar wij moeten haar tegenstaan en zulk haar telkens weer afscheren.

58. De boze begeerten.

Luther zei eens het volgende:

Een jong kluizenaar had veel te strijden tegen boze lusten en begeerten, en daar hij niet wist, hoe hij er van bevrijd zou worden, vroeg hij een grijsaard om raad.

Deze antwoordde: Niemand kan beletten, dat de vogels door de lucht heen en weer vliegen, maar men kan er wel voor zorgen, dat zij een mens niet in zijn haren gaan nestelen. Zo zal er zeker niemand zijn, die van boze lusten geen kennis draagt, maar wij hebben er tegen te strijden, opdat ze zich niet diep in ons hart wortelen.

59. Het kwade geweten.

Een slecht geweten is een kruidje-roer-mij-niet.

Reeds de heidenen kenden het spreekwoord: Conscia mens pravi de se putat omnia dici. Hetwelk betekent: Een kwaad geweten trekt zich al wat gesproken wordt, persoonlijk aan. Waarop hij dit vertelde: Er was een prediker, die van de kansel over het echtbreken gesproken had, zeggende: “Ik heb er nu lang genoeg tegen gepredikt; nu zal ik eens met-terdaad gaan straffen, want ik ken een echtbreker onder mijn toehoorders en ik ken hem zo goed, dat ik deze steen op hem werpen zal.” Toen hief hij de steen op en deed, of hij hem wilde wegwerpen. Daarop bukten zich er wel twintig onder de predikstoel, daar zij vreesden, dat zij bedoeld werden en zij wilden de kerk uit vluchten. Toen sprak de prediker: “Ik dacht, dat er slechts één echtbreker onder u was; maar nu zijn zij het blijkbaar allemaal.”

Dàt doet het gewèten!

6. DE VRIJE WIL

60. Moeten en niet kunnen.

Luther verhaalde, dat Dr. Staupitz dikwijls zei: De Wet van God zegt tot de mens: Daar is een grote berg en daar moet u overheen. Dan zegt het vermetele vlees: Ik wil er over. Maar het geweten zegt: U kunt niet. Dan zal ik het ook maar laten, zegt de vertwijfeling. Zo veroorzaakt de Wet overmoed of wanhoop in het hart, en toch moet zij gepredikt worden. Prediken wij de Wet, zo worden de mensen beangst en verschrikt, en doen wij het niet, dan worden zij onverschillig.

61. De kracht van het geloof.

Ik geef toe, dat u een vrije wil hebt, om de koe te melken of een huis te bouwen, maar verder niet. Want zolang u gerust en in vrijheid leeft, kent u geen gevaar en hebt u geen nood. Dan kunt u wel menen, dat u een vrije wil hebt, die iets vermag. Maar als er eten noch drinken noch geld is, waar blijft dan uw vrije wil? Hij gaat te gronde, want hij kan in de strijd niet staande blijven. Het geloof alleen staat vast en hoopt op Christus.

Daarom is de vrije wil niets en het geloof alles. Probeert het eens, als u durf genoeg hebt, met uw vrije wil in pestilentie, oorlog en dure tijden. In pestilentie kunt u uit vrees niets doen; dan denkt u: “O, goede God! ware ik toch maar daar of daar!” Als u met mensen honderd mijl ver weg zou kunnen komen, het zou u niet aan de wil ontbreken. In dure tijden denkt men: Hoe zal ik te eten krijgen? Dat zijn nu de grote daden, die door onze wil verricht worden; hij vertroost het hart niet, maar maakt het zo kleinmoedig, dat het zelfs voor een ruisend blaadje beangst wordt.

Maar daartegenover staat vast het geloof, want al is het klein en zwak, het laat zich toch niet helemaal van de wijs brengen. Wat heeft het niet vaak grote dingen gedaan! Denk eens aan de geschiedenis van Jezus' jongeren, toen golven, wind en zee en dreigende gevaren hen tegelijk benauwden. Wie zou in zulk een grote nood niet sidderen? Maar hoe zwak hun geloof ook was, het hield hen staande. Het geloof staat pal; het strijdt, evenals de kleine David tegen Goliath, tegen zonde, dood en klimmende gevaren; als het een sterk en volkomen geloof is, met ridderlijke wapenen. Is het echter een zwak geloof, dan kampt het ook wel, maar niet zo stoutmoedig.

7. DE CATECHISMUS

62. De Catechismus moet blijven bestaan.

De Catechismus, dat is de leer, waarin de Tien Geboden, de Geloofsartikelen en het Onze Vader aan de orde komen, moet blijven bestaan, al verzetten velen zich daartegen. Want van Christus is gezegd: “Gij zijt Priester in eeuwigheid.” Aan de openbare prediking in de kerk heeft de jeugd over het algemeen niet veel, want de kinderen onthouden en leren er niet veel van. Maar dat doen zij wel, als men hun in de school of aan de huizen degelijk onderwijs geeft en hen overhoort en ondervraagt over hetgeen zij geleerd hebben. Dat geeft veel nut. Het is wel een moeizaam stuk werk, maar het is noodzakelijk. Omdat de kerk onder het pausdom deze arbeid niet betracht heeft, is de gemeente van God ook zo verwaarloosd.

63. Hoe nodig de Catechismus is.

Laat men eenvoudig bij Gods Woord en voornamelijk bij de Catechismus blijven. De voornaamste zaken zijn in de Catechismus vervat.

Ik zou wel willen, dat hij dagelijks werd gepredikt en eenvoudig voorgelezen. Maar de meesten willen liever, dat men over hoge dingen predikt.

De adel en de boeren zeggen: Wat! onze predikant zou altijd hetzelfde liedje moeten spelen? Wij kennen het al lang! Doch als de predikanten daarnaar luisteren, vergeten zij de fundamenten en grondvesten, waarop men bouwen moet. Het gaat om de oude, rechte, zuivere leer van de Christelijke Kerk; wat daartegen strijdt, moeten wij voor valse leer en dwaling houden, al heeft het ook nog zo lang reeds bestaan en al ziet het er nog zo groot of mooi, oud of nieuw uit.

64. Korte spreuken uit de Catechismus.

Zoals het geloof is, is God.

God zorgt voor ons; maar wij moeten arbeiden. God begeert alleen ons hart.

Gods Woord is ons heiligdom, dat alle dingen heiligt. Allen, die regeren, kunnen vaders geacht worden. Zielevaders zijn dubbele eer waardig.

Het huwelijk is een gelukkige staat en God welgevallig. Ontrouw is ook dieverij.

Op gierigheid rust geen zegen.

Achterklappen is zich met Gods zaken bemoeien. Het eerste gebod sluit al de andere in.

Het geloof leert ons God kennen en zegt ons, wie Hij voor ons is.

Wij moeten het geloof in alle omstandigheden beoefenen. De Heilige Geest voert ons tot Christus.

Het werk van de Heilige Geest gaat altijd voort.

Bidden is God in de nood aanroepen; de nood geeft ernst aan het gebed en ziehier onze wapenen tegen de duivel. Niemand kan in de wereld zonder zonde leven.

Wij moeten altijd vergeven, want God vergeeft ons ook. Bestrijding is goed tegen valse gerustheid.

Bestrijding wordt niet door eigen kracht overwonnen. De duivel werkt altijd onze gebeden tegen.

Dopen is geen werk van ons, maar van God.

Door de Doop wordt het eeuwige leven aan ons beloofd. Niemand moet op zijn geloof vertrouwen.

Gods Woord wordt niet door ongeloof verzwakt.

Het Heilig Avondmaal is een instelling van God. Door het Woord wordt het een Sacrament.

Zonder het Woord blijft het brood en wijn.

Alleen door het Woord verkrijgt men vergeving van zonden. Die zich van de Sacramenten onthouden, zijn geen Christenen.

Geloof en verstand staan tegenover elkander.

Het geloof hangt aan het Woord.

De kerk behoort niemand toe dan aan Christus alleen.

Wij moeten ons hele leven moedig zijn, God vrezen en op Hem vertrouwen.

Hemelse eer mogen wij zoeken; menselijke verachting is niets. De Doop verzekert de gelovige van zijn zaligheid.

Geloof is de vernieuwing des Geestes.

Wedergeboorte is alleen een werk van de Heilige Geest. Ons natuurlijk verstand kan de werken van God niet doorgronden.

Goede werken zijn een zegel van het geloof, zoals ook brieven door een zegel bekrachtigd worden.

Het geloof ziet op het Woord en niet op de prediker. Het Evangelie komt van God, het wijst op Christus en het eist geloof.

Door verzoeking wordt men een goed prediker.

God behoedt de Zijnen, ook te midden van de dwalingen. Niemand is ooit geheel zonder dwaling geweest.

Eigen zin en eigen wil hebben wij te verbreken.

De liefde vervloekt niet. Onder Christenen mag geen wraakzucht zijn. Zij moeten in vruchten van de Geest wassen en toenemen.

Christus komt tot ons door de prediking; daarom is Hij midden onder ons.

Nooit komen wij zonder kruis tot heerlijkheid.

Het Evangelie kan nooit gepredikt worden, of het wekt weerstand.

Geloven is vast vertrouwen op Gods barmhartigheid.

De boom moet eerst goed zijn, en dan brengt hij goede vruchten voort.

8. WET EN EVANGELIE

65. Goed onderscheiden.

Daar is geen mens op aarde, die de Wet en het Evangelie goed verstaat. Wij denken wel, als wij ze horen prediken, dat wij er achter zijn, maar hoeveel ontbreekt er nog aan; alleen de Heilige Geest kan dat schenken. Zelfs de Heere Jezus moest in Gethsemané door een engel worden versterkt en Deze was nog wel uit de hemel nedergedaald en had de Heilige Geest ontvangen.

Ik heb ook weleens gedacht, dat ik er alles van begreep, omdat ik er zo lang en zo vaak over geschreven heb, maar toch, als het er op aankomt, zie ik wel hoeveel mij nog ontbreekt.

Daarom moet God alleen onze hoogste Leermeester zijn. Onder het pausdom ben ik het spoor lang bijster geweest. Ik rook wel wat, maar wist toch niet precies, wat het was, tot ik het woord ontmoette uit Rom. 1: "*De rechtvaardige leeft door geloof*." Dat woord hielp mij in mijn nood; want opeens zag ik, van welke gerechtigheid Paulus spreekt, omdat er eerst justitia, gerechtigheid in de tekst stond. Toen voegde ik gerechtigheid en rechtvaardig zijn bij elkander en werd zeker van mijn zaak; want nu leerde ik de gerechtigheid van de Wet van de gerechtigheid van het Evangelie onderscheiden. Tevoren ontbrak mij alleen maar, dat ik geen verschil maakte tussen Wet en Evangelie en alles voor hetzelfde hield en beweerde, dat er tussen Christus en Mozes alleen maar een tijd- en een graadverschil bestond. Maar toen ik het schriftuurlijk onderscheid ontdekte van de Wet als één ding en het Evangelie als een ander ding, kwam het bij mij tot een doorbraak.

66. Wetsprediking.

Wetten zijn door God gegeven, om de zonden te beteugelen in de wereld. Maar als iemand nu de conclusie trekt; "Als de Wet de zonden weert, dan maakt zij ook rechtvaardig", dan heeft hij het lelijk mis. Want als ik niet moord of steel of iets anders niet doe, doe ik dat niet, omdat ik de deugd zo liefheb, maar omdat ik de weerwraak van de justitie vrees en dàt verhindert mij te zondigen. Net zoals een ketting aan een beer, een leeuw of een ander wild dier verhindert, andere schepselen in stukken te scheuren.

Daaruit volgt, dat de Wet veeleer onze ongerechtigheid en zonde aantoont. Zij bindt de mens, die van nature tot allerlei boosheid in staat is, om zo te zeggen als met een keten en dat zulk een keten nodig is, bewijst, dat zij die men binden moet, niet rechtvaardig, maar goddeloos zijn. Dus rechtvaardigt de Wet niemand.

De eerste betekenis van de Wet is dus, dat zij de goddelozen verhindert, hun boosheid bot te vieren. Want de duivel, deze vorst van de wereld, drijft de mens tot alle kwaad aan. Daarom heeft God het gezag van ouders, overheden, schoolmeesters, wetten en verordeningen gegeven, om de duivel althans te verhinderen, in volle kracht voort te woeden. Maar dan is dit de tweede betekenis van de Wet, dat zij, zoals Paulus zegt, de overtreding en de zonde met al haar ellende, waarin hij ontvangen en geboren is, aan de mens openbaart. Want dit is zijn ellende, door de Wet hem aangewezen, dat hij God niet vreest, doch Hem haat en veracht, op grond waarvan hij dan ook dood en hel en de eeuwige straf van God terecht heeft verdiend. Lees daarover Rom. 7.

Maar aan alle huichelaars en aan hen, die menen, dat zij door hun eigen werken kunnen gerechtvaardigd worden, zijn deze dingen onbekend. Vol eigenwaan gaan zij de wereld door.

Daarom gaf God op Sinaï Zijn Wet met zo grote en indrukwekkende majesteit, dat het hele volk zich ontzette. (Ex. 19 en 20).

Wat nu het geestelijk gebruik van de Wet betreft, dit is absoluut nodig. Want ieder, die uitwendig rechtschapen blijft, denkt, dat hij vroom is. De Farizieër (Luk. 18) deed er zelfs

een eed op, dat hij vroom was en in overeenstemming met de Wet en hij verhief zich op zijn goede werken en verdiensten. Zulk een mens vol zelfbedrog kan alleen uit de droom geholpen worden door de kennis van zijn ellende en verdoemelijkheid uit de Wet van God. Want de Wet is de bijl en de hamer van Gods toorn, die alle verstokte zondaren neerwerpt en verbrijzelt. Daarom is het hoogst belangrijk, te weten, waartoe God de Wet gaf.

Want juist daardoor tonen wij, dat wij de Wet en de werken niet verwerpen, zoals onze tegenstanders ten onrechte zeggen; integendeel, wij bevestigen de Wet en leren haar. Daarom is de Wet ook een licht, dat verlicht, niet de genade, maar de gerechtigheid van God en Zijn grimmige toorn. Verder gaat de Wet niet.

Het Evangelie evenwel is een gans ander licht; het verlicht de verbroken harten en vertroost ze. Want het verkondigt ons, hoe God de onwaardige, verdoemelijke zondaar om Christus' wil genadig is, wanneer hij gelooft, dat hij door Zijn dood is verlost en dat hem door Zijn overwinning genade, vergeving van zonden, gerechtigheid en het eeuwige leven geschonken worden. Zo hebben wij Wet en Evangelie te onderscheiden.

Daarom raad ik alle beminnaars van de waarheid dringend aan, hierover de geschriften van Paulus vlijtig te onderzoeken, anders vrees ik, dat deze kennis al spoedig verloren zal gaan. Want nu er, terwijl wij nog leven, zo weinigen gevonden worden, die in het Evangelie roemen of de bediening van de Wet verstaan, wat dunkt u, dat er wel gebeuren zal, als wij het hoofd eens neergelegd zullen hebben?

67. Waarom men de Wet looft.

Ieder die genoeg verstand en fatsoen heeft, heeft achting voor de wetten van Mozes, omdat zij leren, hoe men zich gedragen moet. Dit duurt echter niet langer dan totdat zij ook ons beschádigen.

Want als wij ze moeten naleven, is het met onze liefde gedaan.

68. De gerechtigheid van de Wet maakt niet zalig.

De wet en haar gerechtigheid zijn als wolken zonder regen, want zij beloven de zaligheid, maar geven haar niet, omdat God ze daarvoor niet gegeven heeft.

Waarom ook Paulus zegt: “*Want indien er een Wet gegeven ware, die machtig was levend te maken, zo zou waarlijk de gerechtigheid uit de Wet zijn.*” (Gal. 3: 21).

69. Het misbruik der genade.

De goddelozen zuigen uit het Evangelie een vleselijke vrijheid en zij worden er nog goddelozer door; daarom is het Evangelie niet voor hen, maar de Wet. Daarom is het Evangelie eigenlijk alleen voor de verschrikte, bedroefde en benauwde gewetens, maar de Wet moet men alleen prediken aan de goddeloze en geruste lieden en geveinsden. Het Evangelie alléén maakt vermetel. De Wet alléén doet vertwijfelen, speciaal wanneer de duivel van het Evangelie een wet maakt.

Daarom heeft Augustinus de kracht en de functie van de Wet zo beschreven, dat zij ons de toorn van God jegens de zonde openbaart en voor ogen stelt en vermeerdert; niet, dat dit de schuld van de Wet is, maar het is te wijten aan onze verdorven natuur en boze aard.

70. Het voldoen aan de Wet.

Dat aan de Wet werd voldaan, was even nodig, als dat zij werd ingesteld; vooral, opdat men weten zou, dat Christus gekomen is, want de profeten hadden gezegd, dat de Wet zou vervuld worden.

Luther sprak veel over de vervulling van de Wet door Christus en over deze tekst (Rom. 8: 3): "*Hetgeen der Wet onmogelijk was, dewijl zij door het vlees krachteloos was, heeft God, Zijn Zoon zendende in gelijkheid des zondigen vleses, de zonde veroordeeld in het vlees, opdat het recht der Wet zou vervuld worden in ons.*" Nu is Christus (naar Rom. 10: 4) *het einde der Wet*, de hoofdsom, de zin, de inhoud er van; wie Hem bezit, heeft de Wet vervuld.

Maar daarom is de Wet door Christus niet ontbonden.

En als ik vaak streng tegen de wetsdrijverij heb gepredikt, dan alleen hierom, daar de Christelijke Kerk Christus had verduisterd en begraven. Van deze gewetensdwang wilde ik de vrome gemoederen vrijmaken, maar nooit heb ik de Wet verworpen.

71. De kern.

Het Evangelie is als een koeltje in grote zomerhitte. Het is een troost in de benauwdheid des harten, wanneer Gods toorn en eigen zwakheid de ziel verschrikken. Als men verstaat, dat men niet maar een mènsenwet, maar Gods Wet heeft overtreden, welk een heerlijke troost brengt dan de prediking van de blijde boodschap. En al worden wij ook door muggen, vliegen en allerlei ongedierte gekweld, nl. duivel, wereld en eigen vlees, wij behoeven niet te vrezen.

9. HET RECHTVAARDIGEND GELOOF

72. Een voorbeeld.

Het is bovenmate moeilijk, dat een mens geloven moet, dat God hem genadig is om Christus' wil, al is hij nog zulk een groot zondaar. Och, het menselijk hart is te klein, om dat in zich op te nemen of het te verstaan.

Toen ik een jonge man was, gebeurde het te Eisleben op een grote feestdag in de processie, waarin ik meeliep en een priestergewaad aanhad, dat ik zo vreselijk schrok, dat het zweet mij uitbrak en ik niet anders dacht, dan dat ik van angst het besterven zou. Na de processie biechtte en klaagde ik alles aan Dr. Staupitz, maar deze sprak: Ach, uw gedachten zijn Christus niet. Dit woord nam ik met blijdschap aan en het was mij zeer tot troost.

Maar is het niet, om er deernis mee te hebben, dat wij zo bedeesd en kleingelovig zijn? Christus schenkt Zich aan ons weg met al wat Hij is en heeft, geeft ons deel aan Zijn hemelse, eeuwige goederen, genade, vergeving van zonden, eeuwige gerechtigheid, leven en zaligheid en Hij noemt ons Zijn broeders en mede-erfgenamen: En toch zijn wij in benauwdheid bang voor Hem en vluchten voor Hem, als wij Zijn hulp en troost het meest zouden nodig hebben.

Zo ging het mij eens als jongen, toen ik met nog een kameraad van mij, op vastenavond voor de deuren zong, om worsten te verkrijgen, want zo was het de gewoonte. Opeens kwam een burger naar buiten en die riep met luider stem: Wat doen jullie daar, stoute jongens? En hij kwam op ons toe met twee worsten, om ze ons te geven. Maar wij, verschrikt door zijn grote stem, aan het lopen voor die goede man, die ons geen kwaads, maar goeds toegedacht had. En

om te laten zien, dat het aan hem niet lag, riep hij ons terug met een goed woord en wij werden flink getracteerd op twee worsten.

Kijk, zo doen wij nu ook jegens onze goede God, die Zijn eniggeboren Zoon niet gespaard heeft, maar Hem voor ons overgegeven en alles met Hem geschonken heeft. En toch vluchten wij voor Hem en denken, dat Hij onze genadige God niet is, maar een onverbiddelijk Rechter.

73. Verstand en Geloof.

De menselijke rede is voor het geloof en de kennis van God niets dan duisternis, eer een mens wederomgeboren wordt, want zij heeft geen inzicht in goddelijke zaken. Maar in een gelovige, die nu door de Heilige Geest met het Woord wedergeboren en verlicht is, is het een schoon en heerlijk instrument van God. Immers, dan pas dienen en bevorderen al deze dingen het geloof, als daar zijn verstand, welsprekendheid, taalkennis enz. Het verstand door het geloof verlicht, ontvangt leven uit het geloof, want het is eerst gedood en daarna weer levend gemaakt.

En de tong, die tevoren een godslasterlijk ding was, roemt, looft en prijst God en Zijn genade, zoals mijn tong nu een andere tong is dan voorheen in het pausdom. En dat is de wedergeboorte, die door de Heilige Geest met het Woord geschiedt; de persoon blijft dezelfde, maar er is een andere gezindheid gekomen.

De rede is aan de ijdelheid onderworpen, zoals alle andere schepselen van God. Wij mogen al deze gaven gebruiken, maar er niet op bouwen. David gebruikte schild en boog en zwaard, maar hij vertrouwde op God. Doch daarom wierp hij zijn wapenrusting niet weg. Geld, goed, grote begaafdheid en kunst helpen ons niet, om zalig te worden, maar als God ze geeft, mag men ze niet verachten.

74. De strijd van het geloof.

Echte gelovigen menen altijd weer, dat ze niet geloven; daarom zijn zij onafgebroken bezig, strijdend en worstelend, het geloof te behouden en te vermeerderen. Een knap werkmeester ziet altijd, dat er aan zijn werk nog iets ontbreekt of verkeerd is. Beunhazen zijn over hun werk altijd tevreden.

75. Het geloof een groot ding.

Het geloof is een machtig ding, ook al is het zwak. Dat zien wij heel fijn in de psalmbundel. Moest mijn geloof rusten op mijn werken, dan zou het zo wankel staan als een pels op zijn mouwen; maar op Gods Woord staat het vast, al is het ook zwak. Wees daar zeker van. En dan, het gebed van de gemeente is een machtig wapen tegen de duivel. Mijn Leentje en Hansje bidden ook voor mij en veel Christenen eveneens.

76. Geloof en Hoop.

Het geloof ziet op het Woord, nl. op de belofte, op de wáárheid. Hoop ziet op hetgeen het Woord beloofd heeft, nl. op de goedheid van God.

77. Van de zekerheid.

De Heilige Geest is de zekerheid in het Woord en niet zonder het Woord, maar door het Woord. Vele aanhangers van een valse godsdienst en geestdrijvers menen de Heilige Geest te hebben en toch hebben zij geen zekerheid, omdat zij aan het Woord niet hangen, maar aan hun eigen gerechtigheid voor God. Bij de vele werken, die zij doen, moeten zij altijd weer twijfelen en zich afvragen: Zou 't God wel behagen? Zou ik wel genoeg goeds gedaan hebben? Of ook: Ik ben onwaardig en een arm zondaar, ja mijn zonden zijn te groot. Maar een Christen heeft zekerheid en zegt: Ik vraag niet naar mijn heiligheid noch naar mijn onwaardigheid, maar ik geloof in Jezus Christus, die alleen mijn Heiland is, *ons van God gemaakt*, zoals Paulus zegt, *tot wijsheid, gerechtigheid, heiligmaking en verlossing*. (1 Cor. 1: 30). Daarom kan alleen de Heilige Geest Jezus de Heere noemen, want Hij verklaart en predikt Christus. De anderen doen praktisch niet anders dan Jezus vervloeken en noemen Hem anathema. Daarom weerstond keurvorst Johan van Saksen, die in 1532 stierf, op de Rijksdag van Augsburg het keizerlijk bevel en liet hij het Evangelie altijd maar prediken, daar hij het Woord even weinig missen kon als eten en drinken. Die man had de Heilige Geest.

Daarom is de Heilige Geest de zekerheid in het Woord van God en de gerechtigheid van Christus is geen twijfelachtige zaak, zoals allerlei secten zeggen: Wie weet? Ik hoop het maar.... En zo blijft het maar zweven in het ongewisse. Maar de ware Christen zegt: Ik doe zoveel ik kan en verder weet ik, dat Jezus Christus voor mij gestorven is en de Vader betaald en bevredigd heeft. Deze troost zal niemand mij ontnemen, dat Christus Jezus mijn Heiland is. Vroeger, onder het pausdom, was ik een vermetel werkheilige, want als ik naar de mis geweest was en gebeden had, had ik een grond van gerechtigheid. Ik dankte God niet eens voor het Sacrament, maar achtte, dat God mij danken moest, dat ik Hem Zijn Zoon offerde. Hoe vreselijk was dat allemaal!

78. In leven en in sterven.

Toen hertog George zag, dat zijn zoon sterven ging, troostte hij zijn zoon met het artikel van de gerechtigheid van het geloof in Christus en vermaande hem, alleen op Christus, de Zaligmaker van de wereld, te zien en eigen werken en verdiensten te vergeten. Toen één van zijn naaste verwanten hem de vraag stelde, waarom hij dit niet overal in zijn land liet prediken, antwoordde de hertog: Men moet dit alleen zeggen tot de stervenden en niet tot de gezonden.

Luther zei: Dr. Johannes Eck[281] erkende ook, dat mijn leer de waarheid was en dienstig was, de gewetens te troosten en op te richten, maar zulk een leer, beweerde hij, zou verder wilde en woeste mensen maken, die zonder tucht leefden. Luther zegt: Zulk een bewering is een zonde tegen het eerste gebod en een zonde boven alle zonden. Want toen ik nog monnik was, zou ik niet geloofd hebben, dat er zulke snode mensen in de wereld zouden bestaan, die de waarheid zouden verwerpen, die zij zelf hadden leren inzien Maar zij wèten, dat onze leer Gods Woord is. Doch, omdat het van hèn niet afkomstig is, is 't niets. Hun eigen geweten slaat hen neer, daarom vrees ik hen ook niet.

79. Liefde tot de naaste.
De liefde tot de naaste moet zijn als een reine liefde tussen bruid en bruidegom; een liefde, die alle gebreken verbergt, bedekt en ten goede houdt en slechts de deugden opmerkt.

80. Hoe men geven moet.

Eens wandelde Luther met enkele van zijn vrienden in het stadje Jessen. Daar deelde Luther aalmoezen uit aan de armen. Ook Dr. Jonas gaf hun wat en zei: “Wie weet, hoe God het mij weer teruggeeft!” Waarop Luther lachend antwoordde: “Alsof God het u vroeger reeds niet gegeven heeft; in alle eenvoud en uit louter liefde moeten wij Gods voorbeeld volgen.” Geld maakt niet rijk, maar: “Geeft en u zal gegeven worden.”

81. Vijandschap.

Doet iemand mij leed, het zal hem berouwen, eer hij sterft. Ik doe geen zonde door lijdzaamheid te betrachten, maar die mij leed berokkent, zondigt en heeft dat te verantwoorden. Wie een ander slaat en verwondt, doorsteekt zichzelven. Laat de vergelding aan God over.

Geduld is de beste deugd, die in de Heilige Schrift door de Heilige Geest hoog geloofd en geprezen wordt. Epictetus, de wijze Griek, heeft zeer wel gezegd: Lijd en vermijd. Zoals ook gezegd wordt:

Geloof niet alles wat u hoort. Zeg niet alles wat u weet. Doe niet alles wat u mag.

---

[281] Beroemd Rooms-katholiek theoloog, die in 1518 met Luther disputeerde en in 1520 te Rome bewerkte, dat de ban over Luther uitgesproken werd (noot v. d. vertaler).

10 HET GEBED

82. De kracht van het gebed.

Alleen de ervaring leert ons, hoe krachtig en sterk het gebed is. Welk een troost voor een mens-in-nood, als hij bidden kan. Ik weet het bij bevinding, want zo dikwijls ik met ernst heb gebeden, ben ik ook verhoord. Ja, ik verkreeg soms meer dan ik gevraagd had, al liet God mij wel eens even wachten. Welk een troost, dat de vrome mens op aarde met de Hoogste Majesteit mag spreken en niet behoeft te schrikken, als hij Hem nadert, want God verhoort ons gebed om Christus' wil. Daarom behoeft niemand te vrezen vanwege zijn onwaardigheid.

Het gebed houdt de wereld in stand; zonder het gebed zou het er heel anders uit zien op aarde. En vooral in de gemeente is het gebed kostelijk en krachtig.

Zoals een schoenmaker een schoen maakt en een kleermaker een jas, zo moet een Christen bidden. Het handwerk van een Christen is bidden.

83. De “onbeschaamdheid” van het gebed.

Toen op 18 augustus 1532 geen hoop meer bestond voor de gezondheidstoestand van de vrome keurvorst Johan van Saksen, sprak Luther: “Lieve Heere God, verhoor toch ons gebed naar Uw belofte: laat ons toch de sleutels U niet voor de voeten werpen; want als wij straks boos op U worden en U de eer en wat U toekomt, niet geven, wat dan? Ach, Heere, wij zijn Uw eigendom; maak het, zoals U wilt, alleen geef ons geduld.”

Op de 20e augustus spreekt hij wederom met groot en hartelijk medeleven over de zieke keurvorst en zegt: “Lieve Heere, U hebt een naam, dat U de zuchten en het gebed van de vromen verhoort, gelijk David zegt: “*Hij geeft de wens van allen, die Hem vrezen*.” Wij bidden toch niets verkeerds van U, laat ons de sleutels U toch niet voor de deur werpen.”

84. Nalatigheid in het gebed.

Als ik zoveel concentratie had, om te bidden, als de hond van mijn buurman 's morgens voor het eten heeft, zou ik willen smeken, dat de jongste dag spoedig komen mocht. Want de honden denken aan niets anders dan aan de schotel en het eten.

85. Het “Onze Vader”.

Hoe voortreffelijk zijn de woorden, door de Heere Jezus gesproken en welk een schone kracht van genade straalt er in door, daar alles hier aan noden en behoeften samengevat is. De eerste drie beden betreffen zulke grote en hemelse dingen, dat het hart ze niet doorgronden kan. De vierde bede vat alle aardse en huiselijke noden, lichamelijk of tijdelijk, als in één bundel samen. De vijfde bede strijdt tegen de duivel en het boze hart, tegen alle aangeboren en daadwerkelijke zonden, die het hart beheersen. Waarlijk! niemand zou ooit zulk een gebed kunnen maken.

Tenslotte: Hier worden de mensen zo nauw verenigd, dat de één voor de ander en met alle anderen bidt en het gebed wordt zo sterk en machtig, dat het zelfs de dood overwint.

86. Gebed om regen.

Het had in lange tijd niet geregend en het koren stond te verdorren op het veld. Luther bad meermalen om regen en pleitte: “Heere, hoor toch ons gebed naar Uw belofte. Ik geloof, dat wij door de gierigheid van de boeren niet worden verhoord. Deze boeren zijn door het Evangelie losbandig geworden; zij menen, dat zij alles mogen doen, wat zij willen. Zij

vrezen geen hel en vagevuur meer, maar zeggen: “Ik geloof, dus word ik zalig.” Trotse mammon-dienaars zijn het, die het land en de mensen uitzuigen. En onder de adel doen vele woekeraars hetzelfde. Wilt U, Heere hen straffen?” Maar toen hief Luther zijn ogen omhoog en sprak: “Heere God, U hebt door de mond van Uw knecht David gezegd: “De Heere is nabij allen, die Hem aanroepen in waarheid.” (Ps. 148: 18). Waarom wilt U ons dan geen regen geven? Maar ook al doet U dat niet, U zult ons toch iets beters geven, een gerust en stil leven en vrede. Maar wij bidden al zó lang, dat de goddelozen zullen zeggen: Ziet u wel, dat Christus liegt, als Hij spreekt: “*Al wat u de Vader bidden zult in Mijn Naam, dat zal Hij u geven*”? Zij zullen U en Uw lieve Zoon van leugen beschuldigen. Verhoor ons toch, o Heere.”

De daarop volgende nacht kwam er een overvloedige en zeer vruchtbare regen. Dit geschiedde de 9e juni van het jaar 1532.

87. De kracht van het gebed.

In het jaar 1540 zei Luther: Welke goede zaak er ook geschiedt, zij ontstaat en wordt tot stand gebracht in de weg van het gebed. Daar is tegen niets ter wereld enig ander middel dan het gebed. Het gebed is “Christianorum bombarda” = het zware geschut van de Christenen.

88. Hoe het gebed verhoord wordt.

Als God altijd deed wat wij begeerden, zou Hij onze gevangene zijn. Hij verhoort ons gebed echter op een wijze; waarvoor wij hem in een volgend leven dankbaar zullen zijn.

89. Van het kindergebed.

Eens was Luther met andere bekwame godgeleerden en aanzienlijke personen in conferentie, daar aan de hervormingsgezinden het zwaard op de keel gezet was en de keizer de godsdienstvrede, waarom zo vaak verzocht was, slechts met duizend beperkingen geven wilde. Er werd vurig gebeden om behoud en redding van de zaak van het Woord. Maar heer

Philip, die moedeloos en treurig als hij was, door een bode voor zekere zaak weggeroepen was, kwam later opgeruimd en vrolijk terug. Hij had namelijk gehoord, hoe ijle en fijne kinderstemmetjes reeds een gebed en een deel van de Catechismus aan het opzeggen waren bij de vrouwen van enkele predikanten. En hij had gedacht aan het psalmwoord: “*Uit de mond der jonge kinderen hebt Gij U lof toebereid.*” Toen Luther hem vroeg, waarom Philip zo verheugd teruggekomen was, antwoordde deze: “Vrienden! laat ons niet zo kleinmoedig zijn, want ik heb gezien, dat er zijn, die voor ons strijden en ons beschermen zullen en tegen elke macht onoverwinnelijk zijn.”

En toen Luther verder vroeg, wie die sterke helden dan waren, was het antwoord, dat hij ontving: “Zwakke vrouwen en kinderen, want ik heb hun gebed gehoord, en ik weet, dat God hen verhoren zal en ons als de getrouwe Vader van onze Heere Jezus Christus niet beschamen zal.” Hierop verhaalde hij, wat hij gehoord had.

Dit werd als een wonderbare leiding van God aangemerkt en de vrienden gingen met moed aan het werk, om te besluiten, hoe zij als oprechte leraars en Christenen zich in de nood van de tijden zouden gedragen.

11. VAN DE CHRISTELIJKE KERK

90. Een beeld en gelijkenis.

De amarant groeit in augustus. Zij is meer een stengel dan een bloem, al groeit ze ook vlot en snel. Wanneer nu alle bloemen verdord zijn, behoeft men dèze slechts met water te besproeien, en ziet, ze herstelt zich zo sierlijk en ze wordt zo groen, dat men er ’s winters kransen van maken kan. Daarom heet ze dan ook amarant, omdat ze niet verwelkt en verdort.

Ik weet niets, waarbij ik de kerk beter zou kunnen vergelijken dan bij deze bloem, die ook wel “duizendschoon” genoemd wordt. Want ofschoon de kerk haar klederen wast in het bloed van het Lam, zoals wij in de Openbaring van Johannes lezen, en zij dus rood gekleurd is, bestaat er geen schoner vergadering op aarde. Want Gods Zoon bemint haar alleen als Zijn lieve bruid; Zijn hart, Zijn vreugde hangt aan haar, maar Hij haat allen, die het Evangelie verachten of vervalsen.

En al wordt de kerk nu ook vervolgd en verdrukt, zo blijft zij gehoorzaam aan God in het kruis van Christus. Onder het lijden beoefent zij geduld en zelfs is bij haar te zien, dat zij groeit in alle verdrukking, ja er zelfs nut van heeft, want in zulk een weg leert ze God te meer aanroepen, vrij haar Evangelie prediken en nog veel meer vrucht mag ze dragen.

Al worden ook sommige takken afgerukt, de boom blijft staan. Want zomin de amarant verwelkt of verdort, kan ook de kerk van Christus uitgeroeid worden. Niemand twijfele er dus aan, of God zal Zijn kerk telkens weer als van de doden opwekken en levend maken, om de Vader van onze Heere Jezus Christus en Zijn Zoon, onze Zaligmaker, benevens de Heilige Geest eeuwig te loven, te roemen en te prijzen. Andere keizerrijken, koninkrijken, vorstendommen en heerschappijen mogen als de bloemen verwelken, het rijk van Christus, in Hem geworteld, kan door geen macht ter wereld worden verwoest, maar het staat in eeuwigheid.

12. HET PREDIKAMBT

91. Wat men te prediken heeft.

Christus prediken is een zware en gevaarlijke opdracht. Had ik dit eerder geweten, zo zou ik met Mozes gezegd hebben: *Zend, wie Gij zenden wilt!* De bisschop van Brandenburg waarschuwde mij eens, dat ik mij beter stil kon houden, daar ik heel wat op mijn hals halen zou. Welnu, ik geloof, dat ik dat wel gedaan heb, want ik heb de haat van de hele wereld op mij geladen.

92. Zonder roeping geen prediker.

Niemand moet zich voor prediker uitgeven, tenzij hij daartoe geroepen is. Daarbij komt geloof en liefde te pas.

93. Wat men daarbij ondervindt.

Eens, in zijn tuin zittend, informeerde Luther bij Anton Lauterbach, hoe het hem ging in zijn predikdienst.

Toen deze nu over zijn bestrijding en zwakheid klaagde, sprak Luther: Beste vriend, zo is het mij ook gegaan; als er één bang geweest is voor de predikstoel, dan ben ik het wel, maar ik moest wel.

Tegenwoordig wil men spoedig een ster zijn en uitmunten boven anderen, die ook in het prediken geoefend zijn; men zoekt eer en vandaar de bestrijding. Maar u hebt alleen de Heere God te prediken en niet te vragen naar het oordeel van de mensen.

Die het beter kan, doe het dan maar, maar u hebt slechts Christus te prediken en de leer van de Catechismus. Die wijsheid zal u verheffen boven het oordeel van mensen, want het

is Gods Woord en dat is wijzer dan de mensen. Daarom zal Hij u wel geven, wat u zeggen moet. Daarom niet gevraagd naar het oordeel, hetzij lof, hetzij smaad van de mensen. Van mij moet u geen lof verwachten, want ik zou niet gaarne maken, dat u trots werd.

U bent geroepen, om Christus te verheerlijken. Of men u daarvoor prijst of laakt, gaat u niets aan. Verontschuldigingen betekenen ook niets.

Persoonlijk had ik wel vijftien redenen, om aan Dr. Staupitz mijn beroeping tot het predikambt te weigeren, maar het hielp niet. Tenslotte wierp ik tegen: “Dr. Staupitz, het zal mijn dood nog worden, want als ik aanneem, zal ik geen drie maanden meer te leven hebben.” En weet u, wat hij antwoordde? Dit antwoordde hij: “Nu goed! God de Heere houdt er een uitgebreide firma op na; hij zal u eventueel ook boven wel iets te doen geven.”

94. Wat een prediker nodig heeft om de wereld te behagen.

1. Geleerdheid. 2. Een mooie uitspraak. 3. Welsprekendheid. 4. Een mooi uiterlijk, zodat de meisjes en de vrouwtjes hem liefhebben. 5. Dat hij geld toegeeft en niets vraagt. 6. Spreken, wat men graag hoort.

95. Wat hij nodig heeft, om een goed predikant te zijn.

1. Dat hij een bekwaam leraar is, om anderen te onderrichten. 2. Een helder verstand. 3. Een goed spreker. 4. Een goede stem. 5. Een goed geheugen. 6. Dat hij van ophouden weet. 7. Dat hij weet, wat hij wil en ijverig is. 8. Dat hij er lijf en goed en eer voor over heeft. 9. Dat hij de huid van een olifant heeft.

96. God beveelt de prediking.

God handelt toch wel wonderlijk, dat Hij ons, nietige mensen, de prediking van Zijn Woord beveelt en wij invloed mogen uitoefenen op zondaarsharten, die voor ons onzichtbaar zijn. Maar het is Gods werk en Hij zegt tot ons: Predik, en Ik zal de wasdom geven, want Ik ken het hart van de mensen. Dat mag onze troost zijn; al lacht en spot de wereld ook over onze arbeid; wat geeft het, lach ook mee!

Dit moet ons troosten, de overtuiging, door God gezonden te zijn. En ook mijn benauwdheid is vaak groot geweest. Maar nu ik er eenmaal aan begonnen ben, wil ik het ook met Hem volbrengen.

97. Hoe te prediken.

Eens vroeg iemand Luther, of hij hem niet zeggen kon, hoe hij voor de vorsten moest prediken. Waarop Luther antwoordde: Zo eenvoudig mogelijk en zie niet naar de vorsten, maar naar de eenvoudige, domme en ongeletterde mensen. Als ik in mijn preken op Melanchton en andere geleerden zou zien, bracht ik er niets van terecht; maar ik preek voor de eenvoudigsten en dat valt bij allen in de smaak. Mijn Grieks, Hebreeuws enz., dat bewaar ik, als wij theologen bij elkaar zijn.

98. Men predike zoals men wil, maar volge nooit anderen na.

Toen een predikant eens bij Luther zijn hart uitstortte, dat de prediking hem zo zwaar viel, sprak Luther: Als Paulus en Petrus hier waren, zou u ze zeker een standje willen geven, want u wilt zo bekwaam zijn als zij waren. Maar u moet zich niet naar anderen richten. U kunt niemands prediking navolgen; vat daarom zo eenvoudig mogelijk het voornaamste samen en geef het daarna in Gods hand.

Zoek in alle eenvoud Zijn eer, maar niet roem of welgevallen van mensen. Bid, dat Hij u verstand en de toehoorders een open oor geve en laat Hem zorgen. Want geloof mij: prediken is geen mensenwerk.

99. Voeden en verdedigen.

Voeden en verdedigen moeten bij een trouw herder en leraar samengaan; want als hij niet verdedigt, vreet de wolf de schapen op, omdat zij dan goed gemest en vet zijn. Daarom dringt Paulus er bij Titus (3e hoofdstuk) ernstig op aan, dat een opziener de leer van de zaligheid zuiver, goed en ordelijk moet weten te verkondigen en de tegenstanders de mond stoppen. Een predikant moet een krijgsman en een herder tegelijk zijn; voeden is onderwijzen en dat is het moeilijkste; maar hij moet ook tanden in de mond hebben, om te vechten en van zich af te slaan.

Een bij is een klein dier en zij maakt zoete honing; maar zij bezit ook een angel. Zo heeft ook de prediker de liefelijkste troostwoorden te verkondigen, maar als hij aangevallen wordt, moet hij de belagers ook weten te steken en te bijten.

100. Wie door God met het predikambt worden bekleed.

God de Heere handelt wonderlijk met Zijn hoog ambt. Hij geeft het aan predikers, die arme zondaren zijn in eigen ogen. Zij prediken en leren wèl, maar zelf kunnen zij zo moeilijk handelen naar hetgeen zij bevelen moeten.

Ook daaruit zien wij weer, dat God Zijn grote macht en kracht in de grootste zwakheid volbrengt.

101. Wanneer de prediker moet eindigen.

Luther zei vaak, dat Lucas 15 een schoon schilderij is van Gods gezindheid jegens arme zondaren, en hoe onvermoeid Hij hen opzoekt. Dit hoofdstuk spreekt van de bekering en leert ons. dat wij allen, die berouw en leed over hun zonden gevoelen, het Evangelie, de troostvolle boodschap van het heil, moeten prediken.

Ik heb, sprak Luther, dikwijls, als ik van de preekstoel kwam, tot mijzelf gezegd: Je hebt er niet veel van gemaakt! Je bent helemaal van je schets afgeweken! En toch: die preken waren het nu juist, waarover de mensen zo roemden. Daarom houd ik het er voor, dat prediken toch iets anders is dan wij menen, want God geeft ons soms iets te spreken, dat wij niet hadden overdacht. Het doet er niets toe, als de prediking maar goed en naar de Schrift is.

102. Men moest de predikers uit de scholen nemen.

Luther zei eens: Ik zou wel willen, dat niemand dominee werd, die niet eerst schoolmeester geweest was, want een schoolmeester heeft de routine, om eenvoudig te spreken tot de weinig ontwikkelden. Burgemeesters, vorsten en edellieden zou men desnoods kunnen missen, maar scholen kan men niet missen, omdat die eigenlijk de wereld regeren. Men moet niet met grote woorden exerceren, prachtig en kunstvol, om te laten zien, hoe geleerd men is, want dan zoekt men eigen eer. Men moet zich aanpassen aan zijn gehoor en dat ontbreekt de meeste predikanten. Eenvoudig prediken is een grote kunst. Christus geeft ons het voorbeeld: Hij predikt over het mosterdzaad en de akkerbouw en gebruikt allemaal gelijkenissen, aan het boerenleven ontleend.

103. Een ernstige vermaning.

Predikers moeten vrijmoedig de zonden bestraffen. Maar dat is gevaarlijk, want men neemt het hun kwalijk. Dan noemt men hen twistziek en scherp van tong en men beschuldigt hen, de overheid niet te eren en tegen de machten op te staan.

Maar God heeft hun de opdracht gegeven, om de zonde zonde te noemen en te bestraffen, waar deze zich ook bevindt. Hoe kan een dienstknecht des Heeren b.v. godslastering, tweedracht, oplichterij, echtbreuk en wat dies meer zij, door de vingers zien?

Iedere huisvader klaagt over de boosheid van de mensen en de slechte toestanden; zou dan de man, die daar spreekt als Gods afgezant, niets mogen bestraffen? Ja, zeggen de mensen: Hij werd zo persoonlijk. Ik voelde, dat hij mij bedoelde! Nu ja, wie de schoen past, trekke hem aan, zegt het spreekwoord. Dus verraadt men zichzelf en blijkt de schoen goed te passen.

Maar éénmaal zal men Gods oordeel horen, als Hij zeggen zal: *Heb Ik het u door Mijn dienstknechten niet laten aanzeggen? Waarom hebt u niet gehoord?*

Dan zal niemand zich kunnen excuseren.

104. Hoe lang het duren moet.

Een goed predikant moet ophouden, wanneer men hem het liefste hoort en denkt: Nu zal het komen! Het is een slecht teken, als de mensen hopen, dat het nu maar spoedig uit zal zijn. Als men van een predikant zegt: Ik had hem nog wel langer willen horen, kijk, dan is het goed. Op het goede moment Amen zeggen, dat is het.

105. Een enkel woord is genoeg.

Wie van één Woord van God geen preek kan maken, zal nooit een goed prediker worden.

106. Geen eerzucht.

In Virgilius en Cicero[282] staat gloria! Maar de Heilige Schrift wil verootmoediging en een gebroken en verslagen geest, want in zulk een hart woont de Heilige Geest.

Ik heb nooit vrees gehad, omdat ik niet goed prediken kan, maar het heeft mij dikwijls beangstigd, dat ik zo gebrekkig moest spreken over de grote majesteit van God. Wees daarom sterk en bid!

13. OVER DE DUIVEL EN ZIJN WERKEN

107. Wat het eervolst is.

Ik wil, sprak Dr. Martinus, liever door de duivel dan door de keizer omkomen, want dan sterf ik toch door een groot heer. Maar hij zal ook een hap aan mij gekregen hebben, die hem niet goed bekomen zal. Hij zal hem weer uitspuwen en ik zal alles weer terugkrijgen, als de jongste dag komt!

108. Van de muziek.

Muziek, sprak Luther, verdrijft alle melancholie (zwaarmoedigheid). De duivel is een sombere geest en hij maakt sombere mensen; daarom kan hij geen vrolijkheid dulden. Vooral van de muziek vlucht hij weg, zo ver hij maar kan; hij blijft niet, waar gezongen wordt en speciaal geestelijke liederen gezongen worden. Zo lezen wij van David, hoe hij met zijn harp Saul verademing schonk in diens aanval door de duivel.

De muziek is één van de schoonste en heerlijkste gaven van God en één van de beste kunsten. Koningen, vorsten en regenten behoren alle vrije kunsten te beschermen. Want anders kunnen ze niet in stand gehouden worden.

Wij lezen dan ook in de Bijbel, dat vrome koningen zangers en zangeressen hebben bezoldigd en onderhouden.

De muziek is de beste lafenis voor bedroefden, want zij schenkt vertroosting. Muziek maakt de mensen zachter. Toen Luther eens zangers bij zich te eten had, zei hij, nadat zij enkele motetten en stukken gezongen hadden, met verwondering: Als God ons in dit korte en

[282] Grote Romeinse schrijvers, beroemde heidenen (noot van de vertaler).

moeilijke leven reeds zulke heerlijke gaven heeft geschonken, wat zal Hij ons dan niet in het eeuwige leven schenken, waar alles volmaakt zal zijn!

Ik heb altijd veel van muziek gehouden. Wie goed musiceren kan, is tot alles geschikt. Een schoolmeester moet goed kunnen zingen, anders kijk ik hem niet aan. En ook wie voor predikant studeren, moeten goed geoefend zijn in de muziek.

De muziek is een schone, heerlijke gave van God, bijna even groot als de theologie.

14. OVER DE BESTRIJDINGEN EN VERTROOSTINGEN

109. De vrolijkheid van een Christen.

Luther sprak: Onze vrolijkheid en gezangen doen de duivel leed, maar als wij morren en klagen, lacht hij in zijn vuistje. Hij heeft er genoegen in, ons te plagen en vooral, als wij Christus liefhebben, roemen en verheerlijken. Daarop heeft hij het niet begrepen.

Want daar hij een werelds vorst is, moeten wij door zijn land trekken. Daarom moeten wij hem tol betalen en plaagt hij ons, zoveel hij kan.

110. Ware Christenen moeten veel lijden.

De gerst moet veel lijden van de mensen: Want eerst wordt ze in de aarde geworpen, om te sterven. En als zij omhoog komt en rijp wordt, hakt en snijdt men haar af. Dan komt het dorsen, tenslotte het drogen en daarna kookt men er bier van in de brouwerij en de boeren drinken het op.

Van het vlas zou ook een lijdensgeschiedenis te vertellen zijn. En zo is er heel wat geschapen, dat lijden moet, opdat het ons van dienst kan zijn.

Zo moeten ook godzalige mensen lijden van de goddelozen. Wat is David niet een uitverkoren kind van God geweest en wat heeft hij veel geleden. Maar zulke mensen worden door God bemind.

Op zekere tijd maakte Luther dit versje:

“Christus laat wel zinken,
Echter nooit verdrinken.”

111. Hoe men zich verdedigen moet tegen geestelijke aanvechting.

Wanneer wij in ons geweten vanwege onze zonden door de duivel aangevochten worden, sprak Luther, dan moet men zeggen: Heilige satan, bid voor ons! (Sancte satan, ora pro nobis!) Immers hebben wij niet tegen u gezondigd, genadige heer duivel. En u hebt ons niet geschapen. Waarom klaagt u ons dan zo hard aan voor God, als was u zelf zo heilig en de hoogste rechter over de ware heiligen van God? Neem uw staf in uw hand en ga naar Rome tot uw ondergeschikte, wiens afgod u bent.

112. Na het Evangelie komt de vervolging.

Het Evangelie kan niet zonder vervolging zijn. Want de man, die Christus heet, moet bloed kosten; zoals de vrouw van Mozes tevoren tot haar man Mozes sprak: “Gij zijt mij een bloedbruidegom.” (Exod. 4: 24).

Want de antichrist kan niet de vriend van Christus zijn, zoals wij in onze dagen ervaren, hoe de paus tegen het Evangelie alle batterijen samentrekt. Als ik niet goed had kunnen bijten, had de paus mij al lang opgegeten. Trouwens: hij zou ons allen opgevreten en verslonden hebben. Deze ervaring heb ik, sprak Luther: Wie door treurigheid, vertwijfeling of ander harteleed geplaagd wordt en een worm in zijn geweten heeft, zulk één houde zich allereerst aan de troost van Gods Woord, en vervolgens ete en drinke hij, trachtende naar het

gezelschap en gesprek van godzalige en gelovige mensen, dan zal 't wel beter met hem worden.

En daar alle zwaarmoedigheid van de duivel komt, moet men God om Zijn Heilige Geest bidden, die een volslagen verachter is van dood en alle gevaar. En als de duivel mij veel gedachten ingeeft, b.v. sterven moet u toch, dan geef ik hem antwoord en zeg: Nee, ik zal niet sterven, maar leven. Want waar Christus is, daar is blijdschap en vrede en leven.

113. Troostbrief van Luther aan een vriend.

Hoewel het nergens in de Heilige Schrift verboden is om te treuren en er leed over te dragen als één van onze kinderen of vrienden sterft en zelfs de aartsvaders en de koningen in de Bijbel bitter bedroefd toonden te zijn bij het verlies van een zoon of dochter, mogen wij ons toch niet geheel aan onze smart overgeven. Daarom is het wèl, beste vriend, als u treurt, als u zich slechts wilt laten vertroosten.

Vind uw troost eerst in de gedachte, dat het God was, Die u deze zoon schonk en hem u weer ontnam; houd het voorbeeld van Job voor ogen, die alles, kinderen en goederen en have verloren hebbende, nog sprak: “Zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet? De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, het is geschied, zoals God het beschikte: De Naam des Heren zij geloofd.” (Job 1: 21). Hij had het goed begrepen, dat zowel het kwade als het goede van God komt. Doe zoals hij en u zult gevoelen, dat God u nog veel meer heeft gelaten dan ontnomen. Thans ziet u alleen op uw gemis en daardoor vergeet u al de heerlijke zegeningen, b.v. Gods Woord en de genade van Christus, aan u geschonken.

En bent u dan de enige, wie zulke smarten treffen? Heeft b.v. Abraham niet meer leed gehad over zijn zoon, toen deze nog leefde, dan als hij dood geweest was? Want God beval hem, Izaäc, zijn enige lieve zoon te offeren, terwijl God juist in dit kind alle geslachten van de aarde een zegen had toegezegd. Hoe zal zijn hart ineengekrompen zijn, toen hij de bijl ophief, om zijn kind te doden! (Gen. 22)

En hoe ging het met Jacob, die zijn dierbare Jozef door een wild dier verscheurd achtte? En met David, wiens zoon tegen hem opstond?

Zeker, uw zoon is gestorven. Maar al nam God uw vrouw en al uw bezit, hebt u dan Christus niet nog over, die u liefheeft en God, die een genadig Vader is? En deze God spreekt: Zo waar Ik leef, zult u ook leven!

Bent u bezorgd, dat God uw zoon uit toorn van u wegnam? Zulke gedachten komen niet van God. Wij kunnen immers weten, dat al wat God doet met de Zijnen eeuwige liefde is? Natuurlijk, u begrijpt het niet. Het laat zich niet rijmen met uw verstand. Maar het zou niet goed zijn, als ònze wil geschiedde. Zie, wij hebben een genadige God en wij mogen niet bekommerd zijn, waarom ons dit of dat wedervaart.

114. Welke nadelen de eenzaamheid brengt.

De mensen doen veel meer zonden, als zij alleen zijn, dan wanneer zij zich in gezelschap van anderen bevinden. Toen Eva alleen in het paradijs ging wandelen, werd zij door de duivel verleid en bedrogen. In hoeken en eenzame plaatsen worden allerlei zonden, als: doodslag, moord, roof, diefstal, echtbreuk enz. gepleegd. Want de duivel neemt zijn kans waar in de eenzaamheid; zijn wij in gezelschap, dan schamen wij ons eerder. En daarenboven beloofde de Heere Jezus: “Waar twee of drie in Mijn Naam vergaderd zijn, daar ben Ik in hun midden.”

Wij zien het aan koning David; toen hij niet mee in de strijd ging, maar in de eenzaamheid achterbleef, kwam hij tot echtbreuk en moord; en — zegt Luther — het is ook mijn ervaring, dat ik het meest tot zonde geneigd ben in de eenzaamheid. God heeft de mens geschapen als een “gezellig” wezen. Reeds bij de schepping moest de vrouw de man tot gezellin zijn.

En zo is er ook de christelijke kerk, de gemeenschap der heiligen, van God gegeven, om samen te komen, Gods Woord te horen en de sacramenten te gebruiken.

Ook maakt de eenzaamheid treurig en al spoedig denken wij, dat er niemand zo ongelukkig is als wij en dat het nog eens mis zal lopen met ons.

In het kort: Als wij alleen zijn, maken wij alles erger dan het is, achten alle anderen gelukkiger dan onszelf; wij worden afgunstig en blijven bedroefd[283].

115. Hoe Luther een vrouw troostte.

Luther bezocht eens een adellijke vrouw, die te Wittenberg ziek lag. Hij vertroostte haar en sprak: Als wij pas op ons sterfbed tot God komen, hebben wij veel te lang gewacht. Christus is reeds in de doop tot ons gekomen en Hij heeft een brug gemaakt, waarvoor wij, door de dood heen, van dit leven in het eeuwige leven kunnen overgaan. Dit moet u vast en zeker geloven.

116. Troost bij bestrijding.

Doctor Luther sprak: De duivel is bang voor het Woord van God; hij kan het niet bijten, zijn tanden gaan er los van staan.

117. Over de predestinatie.

Wij hebben niet met de voorbeschikking te beginnen, maar bij Jezus Christus. Daar hoort en vindt men de Vader. Allen, die “boven” begonnen zijn, hebben hun nek gebroken. De Heere God zegt van Christus: *Naar Hèm zult gij horen!* (Matth. 17: 5). Wij hebben ons te houden aan Gods geopenbaarde wil en Zijn Woord, in plaats van de geheimenissen te willen doorvorsen van Gods verborgen wil.

118. De ergernis van de wereld.

Aan de zonden tegen de tweede Tafel van de Wet, ergeren zich alle mensen, b.v. aan diefstal en bedrog en laster. Maar als God en Zijn Woord veracht worden, ergert niemand zich daaraan.

15. LUTHERS STRIJD MET DE SEKTEN

118. Marcus van Zwickau.

Eens kwam deze Marcus van Zwickau bij mij, sprak Luther. Hij was vriendelijk, wat zijn woorden aangaat, maar verder licht van gedrag en hij wilde eens met mij spreken over zijn leer. Maar daar hij de Heilige Schrift er niet bij wilde hebben, wilde ik buiten de Schrift om niets met hem te maken hebben, al deed hij nog zoveel tekenen. Want God wil, dat wij bij Zijn Woord blijven. Maar dat is juist de reden, zei ik, dat u tekenen moet doen. Hij sprak: Binnen zeven jaren zult u tekenen zien! Dit sprak hij door ingeving van de duivel. Want enkele jaren later ontbrandde de boeren-opstand. En verder sprak deze geestdrijver: Ik kan 't iemand aanzien, of hij uitverkoren is.

119. Dwepers zien niet op het Woord.

---

[283] Het “heilig” eenzaam — met God gemeenzaam, is blijkbaar niet zo duidelijk door Luther onder woorden gebracht, al heeft hij het terdege gekend. Overigens, het zal er om gaan, met wie wij in gezelschap zijn. De zonde zit in ons hart, waar wij ook gaan of staan. Maar Luther denkt aan het klooster (noot v. d. vertaler).

Satan heeft mij vaak geplaagd met allerlei dwepers, die roemden in de Geest en zij wilden mij in hun driestheid, van Gods Woord naar hun dromen overhevelen.

Die in de Geest roemen en vreemdsoortige openbaring en dromen zoeken, zijn per saldo ongelovig en verachters van God, want zij willen niet tevreden zijn met Gods Woord. In geestelijke zaken zoek noch begeer ik dromen en gezichten. Ik heb het klare Woord en daarbij blijf ik. Zoals ook Paulus dringend vermaant. *Houdt u aan het Woord, al zou zelfs een engel uit de hemel anders leren.* (Galat. 1: 8). In wereldlijke zaken is het wat anders, maar waar het de zaligheid betreft, blijf ik slechts bij de kribbe, geloof in Jezus Christus, uit de maagd geboren, geleden, gekruisigd en gestorven voor mij. Als wij daar vast op blijven staan, zo zullen wij over al die "geesten" overwinnaar zijn.

16. VAN DE WARE GODSDIENST

120. Het waarom van de echte godsdienst.

God wil, dat wij Hem vrijwillig zullen dienen, niet uit vrees voor straf en de hel, niet door hoop op beloning, want die het daarom doet, heeft God niet lief om God Zelf en dit is God niet welgevallig.

Luther antwoordde: Als sommige pilaarheiligen dit zo onderstrepen, hebben zij, op zichzelf beschouwd, wel gelijk. Maar God kan het best hebben, dat wij Hem liefhebben om Zijn beloften of tot Hem bidden om lichamelijke of geestelijke zegeningen. Daarom heeft Hij ons bevolen te bidden, maar ook, Hem te vrezen om de straf, zoals de profeten ons herinneren.

Er zit wat in, dat de mensen op beloning en straf zien, waardoor zij God vrezen. Dat zal hun geen kwaad doen, als het de voornaamste reden maar niet wordt. Want het gaat tenslotte om God Zelf, die alles om niet schenkt, uit louter genade zonder enige verdienste aan onze zijde.

121. Waarheen men ter bedevaart moet gaan.

Luther vertelde eens van een Duits vorst, die naar Spanje gereisd was, om daar in de stad Compostel, waar naar men meende, de apostel Jacobus, broeder van de apostel en evangelist Johannes, begraven lag, te biechten.

Toen de vorst biechtte bij een arme, vrome monnik, vroeg deze hem, of hij een Duitser was. De vorst beantwoordde deze vraag toestemmend. Waarop de monnik sprak: Mijn zoon, waarom zoekt u het dan zo vèr? Ik heb een geschrift gelezen van een Augustijner monnik, die daarin bewijst, dat vergeving van zonden alleen te verkrijgen is door de verdiensten en het lijden van onze Heere Jezus Christus! En hij voegde er nog aan toe: "Blijf daarbij, mijn zoon, en laat uw oren niet hangen naar iets anders."

17. DE OVERHEID

122. Goddeloze overheden kunnen, naar de mens gesproken, soms wél goed regeren.

Eens vertelde men Luther, dat zeker vorst, die niets van het Evangelie weten wilde, toch een uitstekend regent geweest was. Luther antwoordde daarop: Saul, Achab en andere goddeloze koningen in Israël waren voorspoedig genoeg en het ging uitwendig vaak naar wens. Maar zie nu eens naar David, die toch een godvrezend koning was en met groot succes streed tegen Israëls buitenlandse vijanden, Philistijnen, Moabieten, Edomieten en Syriërs; maar in zijn huiselijk leven deugde het niet — een gevolg van zijn echtbreuk. Want daar kwamen moord, opstand van de kinderen, kwaad gerucht en tenslotte werd hem het koninkrijk door zijn eigen zoon Absalom ontnomen. Maar al is David alles bij elkander vaak niet zo gelukkig geweest als andere koningen, die God niet vreesden, toch heeft hij goede woorden gesproken tot de Heere onze God en gezegd: Miserere mei Deus, d.i.: *O God,*

ontferm U over mij! Dat hebben de anderen niet gedaan, en daarmede brak hij onze Heere God het hart.

123. Wat voor mensen behoren belast te zijn met het regeren.

In het regeren kan men geen gewone, eenvoudige mensen gebruiken, maar helden: verstandige, wijze en dappere figuren, op wie men zich verlaten kan en die het algemeen belang behartigen en niet hun eigen genot najagen. Maar hoeveel regenten, rechtsgeleerden en wat dies meer zij, denken daaraan? Zij maken van het overheid zijn een soort ambacht of handwerk. Salomo zegt: *Een man, die zijn hart kan bewaren, is beter dan die een stad inneemt.* (Spr. 16: 32).

Die Spreuken van Salomo zijn toch een mooi boek, met veel schone gedachten. Zichzèlf overwinnen en zich verloochenen, is de hoogste en loffelijkste victorie. Hertog Frederik, keurvorst van Saksen, was zulk een vorst, want deze kon zijn hart beteugelen, hoewel hij van nature oplopend van aard was, maar hij wist zich voorbeeldig te beheersen.

124. Liefde en gehoorzaamheid der onderdanen de grootste rijkdom.

Philippus Melanchton vertelde eens bij Luther aan tafel, dat hij in zijn jeugd het volgend verhaaltje gehoord had: Op een Rijksdag beroemden sommige vorsten zich op de heerlijkheid van hun landen. De hertog van Saksen had gezegd: .,In mijn land heb ik zilvermijnen, die mij grote winst opleveren." De graaf van de Paltz prees zijn beroemde Rijnwijnen. Toen men daarna aan graaf Everhard van Wurtemberg vroeg, waarop hij zich beroemen kon in zijn land, antwoordde deze: "Ik ben wel een arm vorst en kan mij met u beiden niet vergelijken, maar ik heb één schat in mijn vorstendom, die mij alles waard is. Stel, dat ik verdwaald was en alleen in het veld moest blijven, dan kan ik in de woning van ieder van mijn onderdanen veilig slapen." Hij wilde daarmee zeggen, dat hij de liefde van zijn volk zózeer bezat, dat zij hem overal met blijdschap ontvangen wilden en alles voor hem over hadden. En dit arme volk heeft hem dan ook een "vader des vaderlands" geprezen. Toen de anderen dit hoorden, erkenden zij zèlf, dat dit het kostbaarst kleinood van een vorst is.

125. Goedertierenheid van keizer Maximiliaan.

Keizer Maximiliaan bezat eens een secretaris, die hem voor drieduizend gulden oplichtte. Nu was deze keizer een fijne vorst. Toen genoemde secretaris eens bij de keizer kwam, sprak deze: Mijn beste vriend, wat dunkt u, als iemand een bediende had, die hem voor zulk een bedrag bestal, wat verdiende hij dan? Toen had de secretaris vreemd opgekeken en had gezegd: Genadigste heer keizer, zo één moest men ophangen en straffen! Wel nee, antwoordde de keizer, hem op de schouder kloppende: "Wij hebben uw diensten nog langer nodig."

126. Hoe zwaar het werk van de vorsten is.

Als een boer wist, hoe moeilijk en gevaarlijk het werk van de vorsten is, zou hij God danken, dat hij een boer was. Maar meestal ziet men op de uiterlijke pracht van de vorsten, die fraai gekleed gaan en met sieraden getooid en zij hebben grote kastelen of paleizen en zijn rijk en machtig; maar de grote zorgen van een vorst zien zij niet, terwijl een boer gerust achter de kachel ligt, om peren te braden.

127. Een wijs oordeel.

Toen iemand eens aan hertog Frederik van Saksen vroeg, hoe zijn oordeel luidde over keizer Karel V, moet het antwoord geweest zijn: “God heeft ons deze keizer geschonken op genade en ongenade.” Een goed, verstandig en hoffelijk antwoord.

128. Keizer Karel's ootmoed.

De inwoners van Ansdorf boden eens aan Karel V een prachtig tapijt aan, waarop een voorstelling was geborduurd van de slag bij Pavia, waar de keizer de overwinning behaalde en de koning van Frankrijk werd gevangen genomen. Maar Karel wilde het niet accepteren. Men moest niet denken, zei hij, dat hij zich verheugen kon in het ongeluk en de ellende van anderen.

18. VERSCHILLENDE ONDERWERPEN

129. Een scherp antwoord.

Hertog Johan van Saksen nam eens zijn zoon Johan Frederik, met zich mee naar de Rijksdag. Daar ontstond twist over de woorden bij het Avondmaal: “Drinkt allen daaruit.” De Roomse priesters wilden het woordje “allen” alleen op de priesters laten slaan, zeggende, dat het niet op de leken betrekking had. Toen zei hertog Johan Frederik: “Als “allen” in deze tekst de priesters betekent, dan moet het dat ook betekenen in de woorden, die wij op een andere plaats lezen: “Gij zijt rein, maar niet allen.” Dan zou dus te vertalen zijn: Gij zijt rein, maar niet de priesters. Als dat waar is, zult u wel grote schurken zijn.” En op deze wijze ving hij hen in hun eigen net.

130. Johannes Hus.

Het bloed van Huss veroordeelt ook nu nog de Roomse kerk. Hus is een vroom en geleerd man geweest: dat kan men uit zijn boeken over de kerk zien en ik heb hem lief. Want hij stierf, niet als een wederdoper, maar als een christen. Men ziet in hem christelijke zwakheid, maar ook goddelijke kracht, die hem opricht. De strijd tussen vlees en geest is in hem duidelijk te zien: Hieronymus van Praag, zijn vriend, die Hus had willen verdedigen, was een welsprekend man, maar Hus was een geleerde! Hij is onschuldig verbrand, maar van die tijd af dateert het verval van het pausdom.

In hem zien wij duidelijk de kracht van de Heilige Geest, want hij heeft standvastig en blijmoedig Gods Woord beleden tegen: 34 kardinalen, 20 aartsbisschoppen, 160 bisschoppen, 250 priesters en keizer Sigismund, daar op de kerkvergadering (concilie) te Constanz (1414). 6 juli 1415, op zijn verjaardag, beklom deze martelaar voor de reine leer de brandstapel. Hij heeft doornen en wilde takken in de wijngaard van de Heere uitgerukt, d.i. hij heeft de vele misbruiken in de kerk en het ergerlijk leven van de pausen aangegrepen, maar ik — aldus Luther —, ben op een vlak omgeploegd veld gekomen en heb de lèèr van de paus aangepakt en hem ten val gebracht.

19 LUTHERS REIS NAAR DE RIJKSDAG TE WORMS

131. Luthers getuigenis op de Rijksdag te Worms, 1521.

Over deze merkwaardigste gebeurtenis in zijn leven verhaalde Luther aan zijn vrienden het volgende:

Dinsdags in de lijdensweek voor Pasen bracht de heraut mij het vrijgeleide van de keizer en van vele andere vorsten en toch heeft men reeds die volgende dag oneerlijk spel gespeeld, daar men mij verdoemde en mijn boeken verbrandde. Reeds toen ik te Erfurt kwam, hoorde

ik dit, ja men had het in alle steden aangeplakt en de heraut vroeg mij, of ik nu nog van plan was, naar Worms te gaan.

En hoewel ik niet weinig verschrikt was, antwoordde ik hem: “Ik zal er heen gaan, al waren er ook zoveel duivels als pannen op de daken.”

Te Oppenheim, niet ver van Worms, kwam Bucerus tot mij, om mij aan te raden, niet naar Worms te gaan, want Solapion, biechtvader van de keizer, was bij hem geweest en had gezegd, dat hij mij moest waarschuwen, want als ik te Worms kwam, zou ik zeker verbrand worden; ik moest mij maar in de buurt, bij Frans van Sickingen ophouden; die zou mij gaarne ontvangen.

Doch dit was een list om te maken, dat ik niet zou komen. Als ik drie dagen gewacht had, zou de tijd van mijn vrijgeleide om geweest zijn; zij zouden mij dan niet verhoord, maar dadelijk veroordeeld hebben.

Maar ik trok voort. Toen ik de stad in het gezicht kreeg, schreef ik aan Spalatine, dat ik kwam en ik vroeg hem, waar ik logeren moest. Zij verwonderden zich allen over mijn onverwachte verschijning, want zij hadden allen wel gedacht, dat ik uit vrees niet zou hebben durven komen.

Maar twee edellieden, heer van Hirsfeld en heer Johan Schott, brachten mij op bevel van de keurvorst van Saksen in hun kamer. Daar kwam geen vorst tot mij, maar wel kwamen sommige edellieden, die in spanning waren over wat geschieden zou.

De paus had de keizer geschreven, dat hij het vrijgeleide moest intrekken en de bisschoppen waren het allen daarmee eens. Maar de vorsten wilden daaraan niet meedoen, om grote opschudding te voorkomen. Zij vreesden meer voor mij, dan ik voor hen. Want de landgraaf, nog een jong vorst, kwam bij mij en sprak met mij en tenslotte was dit zijn bescheid: “Beste Dr. Luther, als u gelijk hebt, zo helpe u God!”

Voor ik te Worms kwam, had ik aan 's keizers biechtvader geschreven, dat hij mij bezoeken kon, als hij dit wenste. Maar hij kwam niet, het hielp toch niet volgens hem. Spoedig daarop werd ik voor de hele Rijksraad op het raadhuis geroepen. De bisschop van Trier, Dr. Eck, vroeg mij: “Martin! erkent u deze boeken (er lag een stapel voor mij op tafel) als geschriften van uw hand?” Maar Dr. Hieronymus Schurf zei dadelijk: “Men leze hem de titels voor.”

Toen dit geschied was, antwoordde ik: “Ja, ze zijn alle van mij.”

Vervolgens vroeg hij mij: “Wilt u ze herroepen?”

Ik wendde mij tot de keizer en sprak: “Genadige heer keizer, sommige van mijn boeken zijn boeken, gericht tegen mijn vijanden; andere zijn leerboeken en deze kan ik niet herroepen, want zij zijn gegrond op Gods Woord. Maar indien ik in mijn verdedigings-geschriften soms te heftig ben geweest, laat men mij dan aantonen, waarin ik gefaald mocht hebben en vergun mij daarvoor enige bedenktijd.” Men gaf mij een dag en een nacht.

De volgende dag werd ik voor de bisschoppen geroepen, die mij tot herroeping zouden trachten te brengen. Maar ik sprak: “Gods Woord is niet mijn woord; daarom kan ik het niet verzaken; doch wat daar buiten valt, daarin wil ik gaarne gehoorzaam zijn.”

Toen sprak markgraaf Joachim: “Dr. Luther, als ik u goed begrijp, is het uw bedoeling, dat u zich wilt laten overtuigen, behalve in datgene, wat de Schrift betreft”.

“Zo is het”, antwoordde ik, “dat wil ik inderdaad.”

Toen zeiden zij: “U moet het aan het oordeel van de keizer onderwerpen.”

Maar daartegen protesteerde ik.

Vervolgens vroegen zij, of zij dan geen christenen waren, die deze zaak met ernst zouden behandelen.

Ik antwoordde: “Goed, maar dan zonder afbreuk aan en aantasting van de Schrift, want ik kon immers immers niet laten varen wat het mijne niet was. Maar zij hielden aan, dat ik het

aan hen moest toevertrouwen, daar zij een rechtvaardig besluit zouden nemen. Waarop ik ten antwoord gaf, dat ik zoveel vertrouwen niet in hen stelde, dat zij mij gelijk zouden geven en zichzelf veroordelen; hoe heeft men met mijn vrijgeleide niet gedaan? Maar ziedaar, ik zal u mijn vrijgeleide overgeven."

Toen spraken zij: "Geef ons dan in enkele van uw artikelen excuus."

En ik zei: Op het punt van die artikelen, die buiten de Schrift omgaan, wil ik mij niet verdedigen. Spoedig waren er twee bisschoppen naar de keizer gegaan, om hem te zeggen, dat ik herroepen zou. Dadelijk ontving ik toen bericht met de vraag, of ik mijn zaak aan de keizer en het rijk toevertrouwde?

Maar ik antwoordde, dat ik dit niet wilde en het ook nimmer zo gezegd had. En zo bood ik weerstand in mijn eentje aan die allen, zodat zelfs Dr. Staupitz niet te spreken was over mijn standvastigheid; ja sommigen van hen spraken het uit, dat indien ik mijn zaak in hun handen wilde stellen, zij de artikelen, mij schenken wilden, die op het Concilie van Constanz waren veroordeeld.

Maar ik betuigde, dat het hier om lijf en leven ging. Toen trad Cochleus op mij toe: zeggend: "Dr. Martin, als gij uw vrijgeleide wilt overgeven, zal ik met u disputeren." Maar Dr. Hieronymus Schurf wees dit alles minachtend af. Ook werd ik benaderd door een doctor van de markgraaf van Baden, om mij met grote en hoogdravende woorden te bewegen, dat ik herroepen zou. Hij bracht mij onder het oog, dat ik verplicht was in al mijn doen en laten de broederlijke liefde en de vrede te bewaren en alle ergernis te vermijden en dat wij toch allen aan de keizer gehoorzaamheid verschuldigd waren, maar ik antwoordde hem, dat ik ter wille van de liefde gaarne wilde gehoorzamen, behalve als dit zou strijden met het geloof en de eer van Christus. Tenslotte sprak nu de Trierse kanselier: "Martin! U bent de keizer ongehoorzaam; daarom wordt het u vergund, onder uw vrijgeleide te vertrekken."

Ik sprak: "Zoals 't de Heere behaagd heeft, zo is 't geschied; u hebt allen toe te zien, waar u blijft."

En zo vertrok ik argeloos, daar ik hun list niet begreep[284]. Later maakten zij het schandelijk edict, waardoor ieder gelegenheid kreeg, zich op zijn vijanden te wreken onder de schijn van Lutherse ketterij, hoewel zij het tenslotte weer moesten intrekken. En zo ging 't mij te Worms, waar ik slechts gesterkt ben door de Heilige Geest, die mij staande hield.

132. De Rijksdag te Augsburg (1530).

Deze Rijksdag is een zegen geweest. Gods Woord is krachtig. Hoe meer men het vervolgt, des te meer breidt het zich uit. Die Rijksdag is waarlijk als een bazuin en een trompet voor de jongste dag geweest. Hoe woedde de wereld daar tegen het Woord! Hoe mochten wij bidden, dat Christus ons mocht bijstaan! Want zie! daar trad, tegen alle laster en verdachtmaking van de vijand, onze leer in de Confessie van Augsburg heerlijk aan het licht, zodat zij weldra via de keizer aan alle koningen, vorsten en universiteiten werd toegezonden. Heel wat aanzienlijke mannen zijn toen aan de hoven geweest, die deze leer als een vonk bij zich zagen inslaan en vervolgens ook anderen in vlam hebben gezet.

133. Ondank is 's werelds loon.

Melanchton verhaalde eens bij Luther aan tafel deze fabel: Een boer zette zich om te rusten bij een gat in de grond, dat door een steen afgesloten was en waaronder een slang gevangen zat. De slang verzocht de boer vriendelijk, om de steen van het gaf af te

[284] De bedoeling van de heren was, Luther buiten Worms gevangen te laten nemen. Doch Luthers beschermer, de keurvorst van Saksen, Frederik de Wijze, bemerkte dit, waarom hij Luther spoedig deed oplichten, om hem aan de wraak van zijn vervolgers te onttrekken en hem naar het slot de Wartburg te voeren. Hier bleef Luther geruime tijd verborgen en werkte hij het belangrijkste deel van zijn Bijbelvertaling voor het Duitse volk af (noot v. d. vertaler).

wentelen; hij zou hem dan het beste loon geven, dat de wereld ooit gaf. De goede man liet zich bepraten en wentelde de steen af. Maar nauwelijks was de slang bevrijd, of zij wilde de boer doden en zei: “Beste vriend, op deze wijze beloont de wereld allen, die weldoen!” Daar de boer echter een ander loon wenste te ontvangen en de slang dit niet geven wilde, zei hij: “Laat een ander er over oordelen. Het eerste dier, dat ons tegenkomt, zal uitspraak doen.” En zie, weldra ontmoetten zij een paard, dat naar de vilder ging en het arme dier sprak: “Zo gaat het nu in de wereld; ik heb mijn leven lang hard gewerkt en nu word ik gedood!” Daarna zagen zij een hond, die door zijn eigenaar was weggejaagd en deze sprak hetzelfde. Maar de boer begeerde nog een derde getuige te horen en zo ontmoette men eindelijk een vos. De boer beloofde het dier; hem al zijn kippen te zullen geven, als hij hem maar van de slang verloste. De vos sprak echter: “Eer ik uitspraak doe, moet de slang weer in het gat kruipen onder de steen en de boer moet er bij gaan liggen, opdat alles zij, zoals het geweest is.” Zodra de slang in het gat was, wentelde de boer de steen er voor, zodat zij gevangen zat. Maar toen de vos des nachts om de kippen kwam, werd hij door de boerin doodgeslagen.

Ja, zei Luther peinzend, dat is een waar beeld van de wereld. Die van de galg wordt bevrijd, brengt er gaarne een ander aan. Al ware er geen ander voorbeeld, dan zou dit al meer dan genoeg zijn, dat de Heere Jezus Christus, Die gekomen was om de mensen van zonde, dood, duivel en hel te verlossen, door Zijn eigen volk aan een kruis geslagen werd.

134. Waar het Duitsland aan ontbrak volgens Luther.

Duitsland is als een schone weelderige hengst, die goed gevoederd is en alles heeft, wat hij behoeft. En zoals een sterk paard in het wilde voortgaloppeert, als het geen berijder heeft, zo is ook Duitsland krachtig genoeg door zijn energie; het ontbreekt het land evenwel aan een goed hoofd of bestuurder.

135. De verachting van Duitsland.

Er is geen verachter volk dan de Duitsers. De Italianen noemen ons beesten, Frankrijk, Engeland en alle andere landen spotten met ons. Wie weet wat God van de Duitsers wil en zal maken, hoewel wij een goed pak slaag van Hem verdiend hebben.

20. VAN DOOD EN EEUWIGHEID

136. De mens is als glas.

Dr. Luther gaf eens aan Dr. Justus Jonas een fraai glas ten geschenke en schreef er de volgende woorden bij: Een glas schenkt aan een glas een ander glas; ra, raad, wat is dat?

137. Het sterven van kinderen.

Een kind beneden de zeven jaar sterft het vrolijkst en gemakkelijkst, zonder vrees voor de dood, maar zo spoedig wij groter en ouder worden, gevoelen wij vrees voor dood en hel.

138. Luthers grafschrift op het graf van zijn dochtertje Magdalena.

Hier slaap ik, Leentje, Luthers dochterlijn,
Rust met alle heiligen in mijn beddekijn.
Daar ik in zonde was geboren,
Had 'k eeuwig moeten zijn verloren.
Maar ik leef nu en heb het goed,
Heere Jezus, verlost door Uw bloed!

139. Bij de ziekte van zijn dochtertje.

Toen zijn dochtertje erg ziek lag, zei Luther: “Ik heb haar zo lief, maar o God, als 't Uw wil is, dat U ze wegnemen wilt, wil ik gaarne weten, dat ze bij U is.” En toen zij daar zo te bed lag, zei hij: “Magdaleentje, mijn dochtertje, je zou graag hier bij je vader blijven, maar je gaat ook graag naar die andere Vader.” Waarop ze antwoordde: “Ja, lieve vader, zoals God het wil.” En Luther sprak: “Lief kind, de geest is gewillig, het vlees is zwak.” En zich omkerende sprak hij: “Ik heb haar toch zo innig lief; is het vlees zo sterk, wat zal dan de geest wel zijn?”

Toen het sterven naderde, viel vader Luther voor het bed op zijn knieën, schreide bitter en bad, dat God haar nog redden wilde. Maar toen stierf zij en zij ontsliep in haar vaders armen. De moeder van het kind was ook wel in de kamer, maar verder van het bed af, daar zij overstelpt van droefheid was.

Dit geschiedde even over 9 uur op een woensdag in het jaar 1542.

Luther zei verder: Hoe lief ik haar ook had, haar kon geen beter lot beschoren zijn dan dat ze bij haar Vader in de hemel is. Zij zal weer opstaan en lichten als een ster, ja als de zon. Ik ben vrolijk in de geest, maar naar het vlees ben ik diep bedroefd. En toch: Ik heb een heilige naar de hemel gezonden, een levende heilige! O, hadden wij zulk een dood! Zo zou ik dadelijk willen sterven!

140. Droom van Luthers vrouw.

Men vertelt, dat in de nacht, vóór Magdalena stierf, haar moeder een eigenaardige droom gehad heeft. Zij droomde, dat er twee sierlijke jongelingen gekomen waren, die haar dochter ten huwelijk vroegen.

Toen Melanchton, Luthers vriend, 's morgens kwam en naar haar kind informeerde, vertelde zij hem haar droom. Deze schrok er hevig van en hij sprak tot iemand anders: De jongelingen zijn de engelen, die het jonge meisje ter bruiloft zullen voeren in het hemelrijk, waar de echte bruiloft is. En op diezelfde dag is zij ook gestorven.

141. Van de opstanding der doden.

Ik zal weer opstaan en weer met allen kunnen spreken. God zal nieuwe hemelen en een nieuwe aarde maken, waarop gerechtigheid woont. Daar zal louter vreugde en weelde zijn, want hemel en aarde zullen geen onvruchtbare zandwoestijn zijn.

Indien er in de uitverkorenen vreugde zal zijn, dan moet in de verdoemde zielen niets dan treurigheid en vertwijfeling zijn. Een Christen heeft vrede; daarentegen hebben de goddelozen geen vrede.

Luther verklaarde Joh. 8: 51, waar geschreven staat: “*Die Mijn Woord bewaart, zal de dood niet zien in der eeuwigheid*”, als volgt: “Wij moeten allen sterven, maar het is vreemd, dat wie zich aan Gods Woord houdt, de dood niet voelt, maar als in een slaap overgaat, terwijl de goddeloze met angst en vrees sterft. Daarom moeten wij niet lang praten, maar met ons ganse hart zeggen: Ik geloof in Jezus Christus, Gods Zoon, meer weet ik niet en ik wil ook niet meer weten.”

142. Over de hemelvreugde.

Toen men daarover eens sprak, zei Luther: “Ik denk er vaak over, maar kan het niet begrijpen, waarmee wij daar toch de tijd zullen doorbrengen. Wij zullen niet behoeven te arbeiden, te eten of te drinken of iets van die aard behoeven te doen. Maar er zal genoeg te aanschouwen zijn. Daarom zegt Philippus, Joh. 14: 8, ook: “*Heere, toon ons de Vader en het is ons genoeg.*” Dat zal ons liefste aanschouwen zijn en dat zal ons werk genoeg geven.”

21. LUTHER OVER HET HUWELIJK

143. Het huwelijk een zegen van God.

De hoogste eer van een vrouw is, dat wij allen van vrouwen geboren worden en op de wereld komen; want kinderen voortbrengen is een gave Gods. Daarom zegt Jacob: "*Ziedaar de kinderen, die God mij gegeven heeft.*" Het huwelijk is een zegen, want er staat (Gen. 1: 22) geschreven: "*En God zegende hen.*" Maar de wereld klaagt dikwijls over de moeiten en bezwaren, die aan het huwelijk verbonden zijn, en de zegen ziet zij niet.

Toch heeft God er Zijn zegen over geboden. Ergens wordt de vrouw genoemd "*de lust en vreugde uwer ogen.*" De Israëlieten zeiden terecht, dat niemand het vierde hoofdstuk uit het eerste boek van Mozes goed kan uitleggen. Het licht daartoe ontvangen wij uit het Nieuwe Testament.

144. Moeiten en bezwaren.

Op Nieuwjaarsdag schreide een kindje van Luther zo, dat niemand het kon stillen. Luther en zijn vrouw waren wel een uur lang treurig en bekommerd, maar hij sprak: "Dit is nu een reden, waarom het huwelijk door velen zo geschuwd wordt en menigeen ongehuwd blijft. Wij willen vrij en ongebonden zijn, om te doen, wat wij willen. Daar is dan ook geen enkele kerkvader, die iets ter aanbeveling van het huwelijk geschreven heeft.

Maar God heeft het huwelijk, de overheid en het predikambt ons uit genade, door Zijn Woord geschonken, opdat wij zouden weten, dat het Zijn instellingen zijn."

145. Man en vrouw zijn één.

Toen Antonius Lauterbach als hulpgeestelijke naar Leisznick geroepen was, was de bisschop van Meiszen niet erg in zijn schik, dat hij daar kapelaan zou zijn, omdat hij de wijding niet had ontvangen. Maar wat antwoordde Antonius tot des bisschops zaakwaarnemer? Dit, dat hij al genoeg gewijd geworden was wegens zijn vrouw, die wèl gewijd geworden was. Want die was eerst een non geweest. En, zei hij verder, man en vrouw zijn toch één? Dit vertelde Lauterbach later aan Luther en deze antwoordde: U heeft de bisschop een prachtantwoord gegeven.

Waarop Luther de volgende historie vertelde, dat er vroeger eens een smulpaap geweest was, die overal maar ging brassen en pimpelen, terwijl hij zijn vrouw thuis honger en gebrek liet lijden. Toen hij eens thuis kwam, klaagde zijn vrouw, dat zij geen kruimel te eten had gehad. Maar de wrede echtgenoot bespotte haar en antwoordde: Heb je niet genoeg gekregen? Ik heb immers de hele dag gegeten en gedronken; heb je dat dan niet geproefd? Wij zijn toch één als man en vrouw?

Nu ging zij op zekere dag het huis uit en kookte geen eten voor haar man, terwijl ze ook geen geld achterliet, waarvoor hij drank kon kopen. Maar zij at en dronk ergens anders. Toen ze nu weer thuis kwam en haar man om eten en drinken vroeg, sprak zij: Is het niet genoeg, dat ik gegeten heb? Man en vrouw zijn toch één lichaam? En zo gaf ze hem spottend revanche.

146. Een rijke vrouw trouwen.

Zeker iemand heeft een rijke vrouw genomen en heeft zijn vrijheid daardoor verkocht. Want meestal gaat het zo: Als een arme jonkman een rijke vrouw krijgt, wil zij de baas zijn en als hij haar één woord toevoegt, dat haar niet smaakt, geeft ze hem een grote mond en verwijt ze hem: "Stumper, die je bent, weet je wel, dat je een bedelaar had moeten zijn als ik je niet genomen had." En dat is bepaald niet leuk.

147. Een goed en een kwaad huwelijk.

Luther vertelde eens: Als ik dertien jaar geleden een vrouw had moeten nemen, had ik Eva Schönfeld, de tegenwoordige vrouw van dokter Basilius in Pruisen, genomen. Ik had mijn Kaatje in die tijd niet lief, omdat ik meende, dat ze trots en hoogmoedig was. Toch heeft God gewild, dat zij mijn vrouw zou worden en ik heb er mij goed bij bevonden, want ik heb een vroom vrouwtje, waarop zoals Salomo zegt, het hart des mans zich verlaten kan.

Het huwelijk is geen natuurlijke zaak, maar een gave van God en een aangenamer, beter en kuiser leven dan het strengste celibaat; als het goed gaat tenminste, want anders is het een hel. Want de vrouwen verstaan over het algemeen de kunst om met huilen, liegen en tegenspreken, de man te overwinnen, alles fijn te verdraaien en een mooi aanzien te geven; maar wanneer trouw en geloof in het huwelijk van blijvende aard zijn, is het een gelukkige stand. Hoe verlangde ik naar de mijnen, toen ik te Schmalkalden ernstig ziek lag. Ik dacht, dat ik vrouw en kinderen hier niet meer zou zien. Hoe moeilijk viel mij de scheiding! Ik denk wel, dat zulk een verlangen naar hun vrouwen en kinderen bij stervende mensen het ergst is. Nu ik door Gods goedheid weer gezond geworden ben, heb ik ze te meer lief. Het is voor iedereen, hoe geestelijk ook, een nauwe band, die man en vrouw tezamen verbindt.

148. Een goede regel.

De ouden hebben het volgende aan hun kinderen geleerd: Lieve dochter! gedraag u zó jegens uw man, dat hij zich verblijdt, als hij zijn huis nadert. En als een man zó met zijn vrouw omgaat, dat zij hem niet gaarne ziet vertrekken, maar zich verheugt bij zijn thuiskomst, is het zoals het wezen moet.

149. Verdriet in het huwelijk.

Als er soms in het huwelijk twist en moeite voorvallen, ontstaan die uit de zwakheid en boosheid van onze verdorven natuur. De duivel strooit haat en nijd, argwaan en boze lusten tussen de echtgenoten, zodat zij elkander haten of ontrouw worden: vandaar dat wij zo dikwijls van scheiding horen. Het is gemakkelijk om een vrouw te nemen, maar haar altijd lief te hebben, is een gave van God, waarvoor wij Hem wel mogen danken. Wie daarom een vrouw wil hebben, moet ernstig weten, wat hij doet, en van God bidden: “Liefderijk God! is het uw wil, dat ik ongehuwd zal blijven, wees U mij dan nabij; maar zo niet, schenk mij dan een goede, vrome vrouw, die ik liefheb en die ook mij bemint.” Want de vleselijke verbinding alleen kan geen gelukkig huwelijk maken; men moet in verstand en hart, in zeden en levenswijze overeenstemmen; de één moet met de ander geduld hebben, want het gaat niet altijd even vrolijk toe.

150. Over eenheid en onenigheid tussen getrouwden.

Maarten Luther vertrok in het jaar 1542 naar een vorstin, om te proberen, of hij haar weer met haar heer verzoenen kon. Van deze taak thuisgekomen, zuchtte hij: Mijn hemel, wat kost het een moeite en arbeid, als er huwelijksmoeilijkheden rijzen! Wat een werk, om die gehuwd waren, weer bijeen te brengen! Ja, en dan nog meer, om ze bij elkaar te doen blijven! Adams val heeft de menselijke natuur zo verdorven, dat deze de wispelturigheid zelf is en zo op en neer springend als kwikzilver. Het staat er goed voor, als getrouwden met elkander dag en nacht lief en leed delen! Al twisten ze ook af en toe eens, is dat zo erg? Het gaat in het huwelijk niet altijd rechtlijnig toe en de omstandigheden spelen ook een rol; dat heeft men te aanvaarden. Adam en Eva zullen die negenhonderd jaar lang elkaar de volle laag menigmaal gegeven hebben en Eva zal tot Adam gezegd hebben: Jij hebt in de verboden vrucht gebeten!

Waarop Adam haar bescheid gegeven zal hebben: Waarom heb jij ze mij dan gegeven? Want zij zullen in die lange, lange tijd vast veel kwaad en ongeluk onder hartzeer en

zuchten in hun huwelijk ondervonden hebben! En dit alles als de vrucht van hun val en ongehoorzaamheid! Iemand zei eens tot Luther: “Als tegenwoordig een vrouw dit een man aandeed, hij zou het haar moeilijk vergeven.” Waarop Luther: “Maar als ze het nu eens deed als een dwaas, die de gevolgen niet overzag, wat moest hij er dan tegen doen? Daarom is ebt een gelukkig man, die een goed huwelijk heeft, hoewel het een zeldzame gave is.” En hij voegde er aan toe: “Ik beschouw een man als een martelaar, als zijn vrouw en zijn dienstmeisje niets afweten van de keuken. Dat is het eerste kwaad, waaruit vele andere narigheden voortkomen.”

151. Lof van het goede huwelijk.

Luther sprak over zijn huisvrouw en zei: Zij is mij meer waard dan het koninkrijk Frankrijk en de republiek Venetië, want zij is een vrome vrouw, door God mij gegeven. Ik hoor ook, dat er vaak krakelen en geschillen tussen echtgenoten zijn, die wij niet kennen op die manier. Maar de grootste reden, om haar lief te hebben en te waarderen is deze, dat zij geloofd heeft en oprecht is, zoals het een vrome, eerbare vrouw past. En als een man dit alles overweegt, zal hij gemakkelijk zich heenzetten over kleine moeilijkheden en zich weten te beheersen bij alle aanleiding tot twist, die de satan zo graag tussen man en vrouw zaait.

152. Luthers gebed voor zijn huisgezin.

Lieve, hemelse Vader, daar U mij Uw naam en Uw ambt gegeven hebt, door ook mij vader te maken, verleen mij deze genade: dat ik mijn lieve vrouw, mijn kind en mijn gezin christelijk moge opvoeden, regeren en besturen. Geef mij wijsheid en kracht, om hen goed te leiden en op te voeden, en hun een goed hart en een goede wil, om Uw leer te volgen en te gehoorzamen. Amen!

153. De werkkring van de vrouw.

Vrouwen kunnen, zei Luther, als zij over het huishouden spreken, zo goed en liefelijk redeneren, dat zij de beroemdste redenaar in welsprekendheid verre overtreffen. En wat zij niet met woorden kunnen tot stand brengen, verkrijgen zij door tranen. Zij zijn met deze welsprekendheid geboren en kunnen daarom ook veel beter bijvoorbeeld handel drijven dan wij, al hebben we er ons ook jaren in geoefend.

Willen zij echter over iets anders dan de huishouding spreken, dan gaat dit niet. Zij hebben woorden genoeg, maar het ontbreekt hun aan zaken en omdat zij er niet genoeg van begrijpen, halen zij alles door elkaar. Zo zien wij, dat de man geschapen is om de maatschappelijke dingen te regelen, en de vrouw om zich met de huishouding bezig te houden.

154. Verstandige opvoeding.

Als kinderen kwaad doen en ondeugend zijn, moet men ze straffen, en in het bijzonder als zij kwanselen of stelen, maar toch mag men daarin de juiste maat niet vergeten.

Mijn ouders hebben mij zo streng opgevoed, dat ik daardoor angstvallig en schuchter geworden was. Mijn moeder sloeg mij eens om een kleinigheid zo hard, dat het bloed naar buiten sprong en de strenge behandeling, die ik van mijn ouders gewoon was, maakte dat ik het kloosterleven lief kreeg. Zij meenden het wel goed met mij, maar vergaten, dat men altijd maat moet houden en naast de straf ook de beloning niet mag vergeten.

Het ziet er treurig uit, als kinderen hun ouders of onderwijzers haten om de harde behandeling, die zij te verduren hebben.

Er zijn vooral veel schoolmeesters, die het gezond verstand van hun leerlingen door bulderen, tieren en slaan bederven; men behoort niet met kinderen om te gaan gelijk een beul met een dief.

155. Noodzakelijkheid van straf.

Luther wilde zijn zoontje in geen drie dagen bij zich laten komen of hem vergeving schenken, als hij zich niet verootmoedigde en hem om vergeving vroeg. En toen de moeder en enkele vrienden een goed woord ten behoeve van het kind lieten horen, zei Luther: Ik wil geen onopgevoede zoon hebben. Paulus heeft niet zonder reden gezegd: *Een opziener moet een man zijn, die zijn huis goed voorgaat en zijn kinderen goed regeert.* (1 Tim. 3: 4), opdat andere mensen daaraan een voorbeeld kunnen nemen.

Wij predikers zijn zo hoog door God gesteld, opdat wij anderen een goed voorbeeld zouden geven, maar andere mensen zouden zich kunnen ergeren aan onze ondeugende kinderen. En vaak kom ik niets van dit alles te weten, daar men het voor mij verbergt. Wij ondervinden de waarheid van het spreekwoord: Het kwaad, dat in ons eigen huis geschiedt, bemerken wij het laatst en wij weten het pas als het door anderen langs de straat gebracht wordt. Daarom moeten wij streng zijn.

156. Kinderen ons voorbeeld.

De 6e september 1536 stonden de kinderen van Luther aan de tafel en zij keken met schitterende ogen naar de vruchten, die er op stonden.

Die een voorbeeld wil hebben, hoe men zich in de hoop kan verblijden, moet dit eens aanzien, sprak Luther.

Ach! dat wij de jongste dag even vrolijk en hoopvol konden tegemoet zien!

22. NOG ENKELE UITSPRAKEN VAN LUTHER

157. Uit welke Bijbelboeken men voornamelijk prediken moet.

Luther werd gevraagd, uit welke boeken van de Heilige Schrift men voornamelijk prediken moest. Hij antwoordde: Uit de psalmen, uit het Evangelie van Johannes en de brieven van Paulus, om de dwalende geesten te weerleggen; maar voor de gewone man en de jeugd de andere evangelisten. David heeft psalmen, die onderwijzen, profeteren, bidden en danken. Onder de profetische psalmen is de 110e één van de voornaamste: "*De Heere heeft gesproken tot mijnen Heere.*" Onder de psalmen van onderwijzing zijn de voornaamste het gebed om genade, dat wij vinden in psalm 51, 32, 130 en 143. Want deze leren ons, dat de vergeving van zonde geschiedt zonder Wet en zonder wetswerken, daarom zijn het Paulinische Psalmen. Want wat onderscheidt David, als hij zegt (Ps. 130: 4): "*Want bij U is vergeving, opdat Gij gevreesd wordt,*" van een Paulus, die (Rom. 11: 32) verklaart: *God heeft het alles onder de zonde besloten, opdat Hij Zich over allen erbarmen mocht; opdat Gij gevreesd wordt,* dat wil zoveel zeggen als: Dat allen voor U hun hoed moeten afnemen en niemand zich beroemen kan op zijn gerechtigheid, omdat het louter vergeving is, en geen verdienste.

158. Geschut.

Geweren en kanonnen zijn een wreed en boos instrument. Zij vernielen muren en rotsen en laten de mensen in de lucht vliegen. Ik geloof, dat dit allemaal het eigen werk van de duivel in de hel is, hij heeft het uitgevonden, omdat hij niet strijden kan dan met vleselijke wapens en vuisten. Tegen geweervuur baat geen kracht noch manhaftigheid; men is dood, voor

men het ziet. Als Adam het instrument gezien had, dat zijn kinderen gemaakt hebben, zou hij van hartzeer gestorven zijn.

159. Oorlog een gouden vishaak.

“Ach, oorlog is als een gouden vishaak; als men daarmee vist, is de opbrengst niet veel zaaks.” En de landgraaf, die toch een krijgsman is, zei mij eens heel eerlijk en christelijk: “Ik heb tweemaal oorlog gevoerd en heb er genoeg van. Wij willen, als God wil, van onze zijde geen aanleiding geven. Maar als men ons aanvalt, zo helpe ons God.” “Dit woord heeft mij getroost,” sprak Luther.

160. Scholen dienen de Kerk.

Als er meer scholen komen, dan staat het er goed bij, en de kerk blijft in stand, als de leer tenminste zuiver is. Laat ons maar doctor en meester heten; jonge scholieren en studenten zijn het zaad en de bron van de kerk. En als wij dood zijn, hoe zouden er anderen in onze plaats komen, als er geen scholen waren? Ter wille van de kerk moet men christelijke scholen hebben; want God onderhoudt de kerk door scholen en scholen houden de kerk in stand. Zij zien er wel niet zo prettig uit, maar ze zijn nuttig en nodig.

161. Van de kracht van de muziek.

De muziek is één van de schoonste en heerlijkste gaven van God. Daarom kan de satan haar niet uitstaan, omdat men daarmede veel aanvechtingen en boze gedachten verdrijft. De noten maken de tekst levend. De muziek verjaagt de geest van treurigheid, zoals men aan koning Saul ziet. Koningen en vorsten moeten de beoefening van de muziek begunstigen. In de Bijbel horen wij ook, dat vrome vorsten zangers en zangeressen aanstelden en voor hun levensonderhoud zorgden.

Muziek is de beste lafenis voor een bedroefd mens, zodat zijn hart weer verkwikt en versterkt wordt. Zij is ook een middel, om de mensen zachter en ingetogener te maken. Het misbruik laat het goede gebruik te beter uitkomen.

Eens, toen Luther vele zangers te gast had en er heerlijk gezongen was, sprak hij met verwondering: Als de Heere God in dit leven zulk een overvloed van edele gaven geschonken heeft, wat zal dan in het eeuwige leven geschieden, waar alle vreugde volkomen zal zijn? Hier hebben wij nog slechts het begin.

Ik heb altijd van muziek gehouden. Wie deze kunst beoefent, is voor alles geschikt. Ook een schoolmeester moet goed kunnen zingen.

Hoe verschillend zijn de gaven van de Heilige Geest. Helaas, als de één goed predikt en de ander goed zingt, zijn velen nog ontevreden met wat God gegeven heeft.

De muziek is een schone, heerlijke gave van God, de schoonste naast de theologie. Ik zou mijn muziek niet om wat ter wereld ook, willen prijsgeven.

Maar ook het spreken in het openbaar is een zeldzame gave van God.

Zingen is de beste kunst; zij sluit de zorgen weg.

162. Eenvoudige predikers de beste.

Luther vertelde eens, dat Albrecht Dürer, de beroemde schilder te Neurenberg, placht te zeggen, dat hij niet veel op had met schilderijen, die te veel kleuren vertoonden, maar dat hij ook in de schilderkunst de eenvoud zocht. En zo zei hij ook, dat hij gaarne preken hoorde, die fijn en eenvoudig waren, zodat ieder begrijpen kon, wat men predikte.

163. Van de halsstarrigheid van de Joden.

Als ik een echte Jood was, zou de paus mij nooit tot zijn afgoderijen kunnen overhalen; eerder zou ik mij tienmaal op het rad laten leggen. Ja, het pausdom heeft met al zijn gruwelen de Joden veel ergernissen gegeven.

Ik geloof, als de Joden onze prediking over de woorden van het Oude Testament zouden horen, er velen van hen gewonnen zouden worden. Met debatteren maakt men hen maar toorniger en verstokter in hun hoogmoed; als er één of twee rabbi's van hen afvielen, dan zou er wat gebeuren, want zij zijn het wachten bijna moe geworden.

164. De Joden hebben grote mannen gehad.

“Wij hebben de Joden lief,” sprak Luther, “maar wat zijn zij hoogmoedig en trots. Doch dit volk heeft voortreffelijke mannen gehad, als Abraham, Izak, Jakob, Mozes, David, Samuël, Daniël enz. Wie zou het niet weemoedig stemmen, dat zulk een groot en heerlijk volk zo jammerlijk zou moeten verloren gaan?

De Latijnse (= Rooms Katholieke) kerk heeft geen voortreffelijker kerkvader gehad dan Augustinus, en de Oosterse (= Grieks-orthodoxe) kerk had de beroemde Athanasius. Daarom zijn zij als twijgen, die op de rechte boom ingeënt zijn. De profeten noemen de Joden, speciaal dan de heilige linie van Abraham, een schoon rijsje of takje; en Christus Zelf moest uit zulk een schoon gewas voortkomen.”

165. De stam van de Joden verdorven.

Zoals uit het hout van de wijnstok en de ranken niets kan vervaardigd worden, om het te gebruiken en zij slechts dienen voor het vuur en de as, zoals de profeet Ezechiël zegt, maar toch, zolang het aan de wijnstok is, zijn vruchten draagt, — zó zijn uit de Joden voortgekomen de profeten en apostelen, en boven alles Christus Zelf; maar tegenwoordig is de stam niets waard.

166. Van de roeping.

Als zij, die het leraarsambt bedienen, daarvan geen vreugde en troost hebben, wanneer zij denken aan Hem, die hen geroepen en gezonden heeft, staat het niet best met hen. Mozes moest door God wel zesmaal geroepen worden. En wat mij betreft — God heeft er mij zomaar ingebracht; had ik het tevoren geweten, dan had het voeten genoeg in de aarde gehad. Maar nu ik het eenmaal aanvaard heb, wil ik het ook met Hem ten uitvoer brengen. Ik zou het voor de hele wereld niet zo maar aanvaarden, nu ik het weet, welk een zorg en nood het met zich meebrengt. Maar, omgekeerd, ziende op Hem, zou ik het ook niet hebben willen missen; ook nu wil ik geen andere God hebben. Anderen voor mij hebben de paus aangevallen om zijn losbandig leven; maar ik heb zijn leer aangevallen en het monnikendom en de mis bestormd, op welke twee zuilen het gehele pausdom rust. Dan had ik nooit kunnen zien, dat deze beide zuilen zouden instorten, want dat zou zoveel betekend hebben, alsof iemand God en de schepping zou aangevallen hebben.

167. Wat God in ieder beroep eist.

God wil, sprak Luther in 1540, dat wij nooit het geringe mogen verachten. De Romeinen leerden al, dat men ook geringe vijanden niet verachten moest. Want toen zij Hannibal geslagen hadden en meenden veilig te zijn, begon de Carthaagse oorlog pas goed. Ook in het geringste behoort een Christen vlijtig te zijn. Want wie in 't kleinste getrouw is, die is ook in het grootste getrouw. (Luk. 16: 10). Wie het kleine niet eert, is het grote niet weerd.

168. Niet te goed van vertrouwen!

Niemand moet een ander voor zijn vertrouwde vriend houden.

Eens zat een haan op een boom, terwijl de vos voorbij kwam. Deze sprak: Kom toch naar beneden, want daar is een landvrede afgekondigd, waarbij alle onenigheid tussen mensen en dieren opgeheven is en alle schepselen elkander helpen willen. Maar de haan sprak: Het kan allemaal wel zijn, maar ik heb er nog geen bericht van ontvangen. Daarom houd ik mij voorlopig aan de gedragslijn, die mijn ouders en voorouders jegens vossen en hun kornuiten in acht genomen hebben.

En, zei Luther: De Heilige Schrift zegt, dat men alle geesten geen geloof moet schenken, want, had de haan de vos geloofd, het had hem zijn leven gekost.

Raadsel van Luther: “Het is voor één te eng, voor twee goed, voor drie te wijd.” Antwoord: Zwijgen; want als drie iets weten, weten honderd het ook.

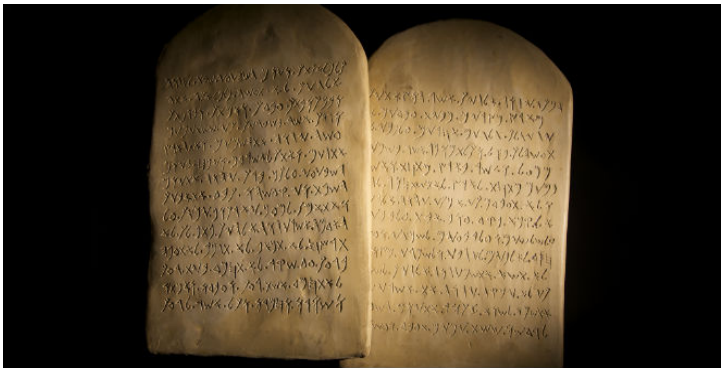
169. Rijm van Luther.

Daar is op aarde geen beter list,
Dan wie zijn tonge meester is.
Veel weten, van weinig gewagen,
Niet antwoorden op alle vragen.
Praat weinig en maak het waar,
Wat gij leent, betaal het baar.
Laat ieder in zijn kwaliteit,
Zo blijft gij wèl, wie gij zijt.

170. Christus is het alléén.

Wat ik in de theologie vermag, dat weet ik daarvandaan, dat ik geloof, dat Christus alleen de Heere is, van Wie de Heilige Schrift spreekt. Ik heb het niet uit de grammatica en ook niet van mijn kennis van het Hebreeuws. Dat kan men ook zien aan de oud-vaders, zoals Bernard en Augustinus; als zij van Christus spreken, hoe liefelijk is dan hun leer; maar als Christus er buiten valt, is hun leer mij zo koud als ijs of sneeuw.

In mijn jeugd heb ik veel gelezen; daar ik een monnik was, vooral de Bijbel; een ieder moet hem vlijtig lezen, want dat “doet” het alleen, het Woord van God. Want als ik de Bijbel niet had, maakte ik zomaar van Christus een andere Mozes. Maar dan hebben wij die lieve Heere Jezus weer en laat ons daarvoor dankbaar zijn en Hem vasthouden en daarvoor alles over hebben.

7. EEN ONDERRICHT HOE DE CHRISTENEN MET MOZES DIENEN OM TE GAAN[285]

Inleiding

Dit geschrift dient - zoals de titel al aangeeft - als een onderricht in het juiste verstaan van de Heilige Schrift, m.n. van de boeken van Mozes. Met Mozes omgaan betekent vooral met de Wet omgaan en zich tevens afvragen, in hoeverre men zich als christen nog iets aan deze Wet gelegen dient te laten liggen. Aan dit geschrift ligt een preek ten grondslag die Luther op 27 augustus 1525 in de Wittenbergse stadskerk hield. Tussen oktober 1524 en februari 1527 legde hij in zijn middagpreken een aantal gedeelten van het boek Exodus uit. Dit oudtestamentische geschrift werd door Luther volgens de toenmalige opvatting over de Pentateuch als ‘het tweede boek van Mozes’ bestempeld.

Wij kennen niet de preek, zoals die door Luther oorspronkelijk gehouden is. Wel hebben wij er zgn. 'Nachschriften' van, d.w.z. de preek werd ter plekke door iemand in een soort steno-Latijn opgetekend en later in het Duits uitgewerkt. De notulist was in dit geval Georg Rörer, sinds 1525 als diaken verbonden aan de stadskerk van Wittenberg. Zijn notities staan erom bekend, nauwgezet en betrouwbaar te zijn en zo zijn dankzij Rörer's nauwgezetheid en voortdurende aanwezigheid vele preken van Luther bewaard gebleven. De preek over de Wet van Mozes werd door iemand anders voor de druk bewerkt en in 1527 toegevoegd aan een uitgave van Luthers Genesis-preken. Van deze laatste versie is hier voornamelijk gebruik gemaakt.

In zijn verstaan van de Wet van Mozes onderscheidde Luther zich duidelijk van andere richtingen in de nog jonge reformatorische beweging. Het in elkaar storten van de oude ordeningen deed velen naar nieuwe vaste normen voor de christelijke levensordening grijpen. Wat lag er meer voor de hand dan ook hier het 'sola scriptura' te hanteren en op de voorschriften van Mozes terug te grijpen? Zo werd woeker afgewezen met een beroep op Mozes (b.v. door de Eisenacher predikant Jakob Strauß), beriepen de boeren in hun *Twaalf Artikelen* zich op het juiste verstaan van de oudtestamentische 'tiende' en beriep Karlstadt zich op de Decaloog voor een algeheel beeldenverbod. De vraag, hoe men als christen met Mozes diende om te gaan, was dus een hoogst actueel probleem.

In dit geschrift klinkt vooral de recent neergeslagen boerenopstand nog duidelijk na. De herinneringen eraan lagen na drie maanden iedereen nog vers in het geheugen. De opstand had voor de boeren bij Frankenhausen een fatale afloop gekregen. Genadeloos waren zij door de troepen van Philip van Hessen en Georg van Saksen afgeslacht. Wie waren de schuldigen aan dit verschrikkelijke bloedbad? Volgens sommigen waren ook Luther's handen niet schoon. Had hij immers niet de vorsten opgeroepen de opstandelingen neer te slaan?
Luther ziet de oorzaak van alle kwaad niet bij de boeren liggen. Niet zij worden aangeklaagd; zij waren slechts het slachtoffer van ernstige misleiding geworden. Het waren volgens hem de gewetenloze predikers (zoals Thomas Müntzer en Heinrich Pfeiffer) die hen op een verkeerd spoor gebracht hadden door een valse prediking van de Wet; de Wet van Mozes zou volgens hen evenzeer verplichtend zijn voor de christenen nu als deze destijds voor de Joden was. Herhaaldelijk komt Luther hierop terug in dit geschrift. Volgens hem betekent de Wet van Mozes ter harte nemen op de eerste plaats weten, aan wie de voorschriften gegeven zijn en voor wie de Wet oorspronkelijk bedoeld is. Dit te verhelderen is zijn belangrijkste doelstelling van dit geschrift. Men moet leren onderscheiden, wat het Woord van God inhoudelijk als Wet of als Evangelie te zeggen heeft en vooral tot wie en in welke situatie dit Woord gesproken is. Laat men deze context weg, dan wordt Gods Woord geïsoleerd en weet men niet meer voor wie dit woord bedoeld geweest is. Luther is van

[285] DOOR HET DONKERE VENSTER VAN HET GELOOF. Teksten van Maarten Luther. Vertaald en toegelicht onder redactie van Dr. J.T. Bakker en Dr. K. Zwanepol. Meinema, Zoetermeer, 1993

mening dat dit ook door grote figuren uit de kerkgeschiedenis, zoals Hieronymus en Origenes, niet altijd even scherp gezien is.

Het antwoord op de vraag naar de actuele geldigheid van de Mozaïsche Wet is voor Luther even eenvoudig als radicaal*: **'De Wet van Mozes bindt de heidenen niet, maar slechts de Joden.'***

Maar wie mocht menen, dat hij volstaan kan met het citeren van Luthers bekende uitspraak 'Moses ist der Juden Sachsenspiegel', laat slechts één kant van de medaille zien. Luther wil Mozes in het geheel niet kwijt, ook al titelt hij uitdrukkelijk dat de Joodse Wet voor christenen in niets meer verplichtend is. Er valt evenwel ook voor christenen en voor heidenen nog genoeg uit de Wet te leren, b.v. op het gebied van staatskunde en sociale wetgeving. Zo kunnen de Tien Geboden tot een spiegel voor ons leven dienen, waarin wij kunnen zien, waaraan het bij ons nog schort.

Het is echter zaak, Luthers hele mening te horen en derhalve ook het tweede en derde deel van zijn beschouwing erbij te betrekken. Gaat het in het eerste gedeelte over de *geboden van de Wet,* in het tweede gedeelte gaat het over de ***beloften*** die ook in Mozes' boeken vervat liggen.

De christen dient bij Mozes niet op de eerste plaats op de *geboden* te letten (de belangrijkste kent hij immers al lang uit de natuurwet), maar op de beloften over Christus die God vanaf het begin gegeven heeft. Dat is het beste, wat wij heidenen in Mozes kunnen vinden. Het lezen en horen van deze beloften kan ons zwakke geloof doen toenemen en versterken. Waar de Wet als cultische en sociale wetgeving dus uitsluitend de Joden betreft, staan Joden en christenen onder dezelfde Messiaanse belofte van eeuwig heil.

Tenslotte verbreedt Luther het perspectief op Mozes nog verder. In de boeken van Mozes treffen wij prachtige 'voorbeelden van geloof, liefde en kruis' aan en kunnen wij daaruit leren op God te vertrouwen en Hem lief te hebben. Ook hier gaat het niet meer om de Mozaïsche Wet, maar om de geschiedenissen van geloof en ongeloof, die Mozes opgetekend heeft, vanaf het begin van de schepping.

Nergens in de Schrift - aldus Luther - kan men zulke schitterende voorbeelden als bij Mozes vinden. Wij kunnen daaruit ook nu nog veel leren over geloof en ongeloof. Kortom, de christen dient te letten op de beloften van heil, hem voorzegd door de profeten en op de voorbeelden van waarachtig geloof, die de Vaders eens gegeven hebben.

Bovendien kan hij de Wet der vrijheid als een richtsnoer en leidraad voor zijn gehele leven nemen. Wie zich zo naar Mozes voegt, ervaart geen dwang, maar een vreugdevolle 'Lust am Gesetz'. De Saksenspiegel van de Joden is dan een spiegel voor het christenleven geworden, waarin vrijheid en dienstbaarheid, liefde en gebod, op een wonderlijke wijze samengaan.

Vertaling

Beste vrienden, jullie hebben vaak gehoord, dat er met uitzondering van twee gevallen geen openlijke verkondiging van de hemel uitgegaan is, ofschoon God vaak op andere manieren door en met mensen op aarde gesproken heeft, zoals b.v. door en met de heilige aartsvaders Adam, Noach, Abraham, Izak, Jacob en nog anderen tot aan Mozes toe Maar door dezen en met dezen heeft Hij dit niet met zo'n heerlijke pracht, met groot machtsvertoon en met openlijk roepen gedaan als die twee keer. Hij heeft hun hart echter innerlijk verlicht en door hun mond gesproken, zoals Zacharias, de vader van Johannes de Doper, in zijn lied te kennen geeft: 'Zoals Hij van oudsher gesproken heeft door de mond van zijn heilige profeten' (Lukas 1: 70).

De eerste openlijke verkondiging nu staat in het tweede boek van Mozes, waar God Zichzelf vanuit de hemel in volle macht en glorie laat horen in de tijd, dat Hij het volk Israel de Wet gaf met donder en bliksem, met rook en schallende bazuinen, zodat het volk alles hoorde en daarover in angst en beven raakte en hevig schrok (Ex. 19: 16).

Later heeft God nog een tweede openlijke verkondiging laten uitgaan door de Heilige Geest op de dag van Pinksteren. Want toen kwam de Heilige Geest ook in grote pracht en met machtsvertoon, zo namelijk, dat 'een heftig tekeer gaan als van een geweldige windvlaag uit de hemel kwam en het gehele huis, waarin de leerlingen zaten, vervulde. En er vertoonden zich aan hen tongen als waren zij van vuur en Hij zette zich op een ieder van hen en allen werden vervuld van de Heilige Geest en begonnen te preken en in andere talen te spreken' (Hand. 2: 24). Dit gebeurde met grote pracht en heerlijke macht, zodat de apostelen daarna zo machtig preekten, dat de preken, die nu in de wereld uitgesproken worden, nauwelijks een schaduw zijn in vergelijking met hun preken wat uiterlijk voorkomen betreft. Want zij spraken in allerlei talen en deden grote wondertekens, zoals Lukas in de Handelingen der Apostelen beschrijft. Maar door de huidige predikers laat God zich noch horen noch zien; het komt ook niet openlijk en rechtstreeks uit de hemel.

Daarom heb ik gezegd: er zijn slechts twee bijzondere en openlijke verkondigingen die men gehoord en gezien heeft uit de hemel gekomen, hoewel God de Vader ook vanuit de hemel met Christus sprak, toen Deze in de Jordaan gedoopt werd, en evenzo op de berg Thabor. Maar dit gebeurde niet voor een verzamelde menigte.

De tweede verkondiging (middels zijn Geest), die van tevoren reeds door de mond en de boeken van de heilige profeten aangekondigd was, wilde Hij (Zelf) in de wereld zenden. Op een dergelijke manier zal Hij niet meer in het openbaar spreken.

Bij de derde maal zal Hij echter persoonlijk komen met goddelijke heerlijkheid, zodat alle creaturen voor Hem sidderen en beven zullen. En dan zal Hij hen niet meer door middel van woorden toespreken, maar zij zullen Hem Zelf zien en gewaarworden.

De eerste verkondiging en leer is de Wet van God, *de tweede is het Evangelie.* Deze twee verkondigingen komen niet op hetzelfde neer. Daarom moet men ze goed verstaan, zodat men ze weet te onderscheiden en weet, wat de Wet is en wat het Evangelie.
De Wet gebiedt en eist van ons datgene, wat wij moeten doen. Zij is alleen op ons handelen gericht en bestaat in het eisen. Want God spreekt door de Wet: *doe dit, laat dat, Ik wil dit van je hebben.*

Het Evangelie echter verkondigt niet, wat wij moeten doen of laten, het eist ook niets van ons, maar keert ons om, doet het tegenovergestelde en zegt niet: doe dit of doe dat, maar vraagt ons slechts ontvankelijk te zijn en zegt: 'Zie, beste mens, dit heeft God voor jou gedaan. Hij heeft Zijn Zoon voor jou in het vlees gestoken, Hem omwille van jou laten wurgen en jou van dood, duivel en hel gered; geloof dat en neem het aan, zo word je zalig.'

Zo zijn er tweeërlei leren en werken: die van God en die van de mens. En zoals wij (mensen) en God van elkaar gescheiden zijn, zo zijn ook de twee leren van elkaar gescheiden. Want het Evangelie leert alleen, wat door God geschonken is, en niet wat wij God geven moeten of hoe wij moeten handelen, zoals de Wet pleegt te doen.

Hier willen wij bekijken, hoe de eerste verkondiging (nl. die van de Wet) in de verborgenheid geraakt is en met welk een pracht en luister God op de berg Sinai de Wet gegeven heeft. Hij heeft daarvoor deze plaats uitgekozen, omdat Hij daar gezien en gehoord wilde worden. Niet dat God ook zo (als wij) gesproken heeft, want Hij heeft immers geen mond en geen tong of lippen zoals wij. Hij echter die de mond van alle mensen geschapen en gemaakt heeft, kan ook taal en stem creëren. Want niemand zou een woord kunnen spreken zonder dat God het hem tevoren gegeven heeft. Zoals de profeet zegt: 'Het zou immers onmogelijk zijn om te spreken, tenzij God het ons tevoren in de mond legt' (Ex. 4: 12,15). Zo is de taal, het spreken en de stem een gave van God, zoals ook andere gaven dat zijn zoals b.v. de vruchten aan de bomen. Hij nu Die de mond geschapen heeft en de taal daarin gelegd heeft, kan ook de taal (zelf) maken, ook al is er geen mond aanwezig. De woorden nu die hier bij Mozes opgetekend staan, zijn door een engel gesproken. Niet dat daar slechts één engel geweest zou zijn; er was een grote en talrijke legerschare die God gediend heeft en op de berg Sinaï het volk verkondigd heeft. De engel echter die hier gesproken heeft en het woord voerde, sprak, alsof God Zelf sprak: 'Ik ben de Heere uw God Die u uit het land van Egypte, uit het diensthuis geleid heeft' enz. Net zoals toen Petrus of Paulus in plaats van God spraken en zeiden: 'Ik ben uw God, die u zalig wil maken door Mijn welbeminde Zoon' enz. Paulus zegt tot de Galaten, dat de Wet door de engelen verordend is (Gal. 3: 19). Dat betekent: er zijn engelen geweest die de opdracht kregen om in plaats van God de Wet aan het volk Israel te geven. Deze Wet nu moest Mozes als middelaar (tussen God en Zijn volk) van de engelen ontvangen. Ik zeg u dit erbij, opdat jullie weten, wie de Wet gegeven heeft. Hij heeft dit alles gedaan met de bedoeling om de Joden te dwingen, vat op hen te krijgen en hen Zijn Wet in te prenten.

Wat dat voor een stem geweest is, kunnen jullie je vast wel indenken. Het is een stem als een mensenstem geweest, zodat men haar goed heeft kunnen horen; de klanken en de letters hebben dus zo geklonken, dat het menselijk oor ze kon opnemen. Het moet een krachtige, heerlijke en volle stem geweest zijn, zoals in het vijfde boek van Mozes staat, dat zij een stem gehoord hebben en toch geen mens gezien hebben. Ze hebben een krachtige stem gehoord (Deut. 4: 12), want Hij heeft zich van een krachtige stem bediend. Zoals wanneer wij in het donker vanaf een hoge toren of dak een stem horen en toch niemand zien, maar alleen een krachtige stem als van een man horen. En daarom wordt zij dan ook een stem van God genoemd, omdat zij een menselijke stem te boven ging.

Nu zullen jullie horen, waarom God Zich van een stem bediend heeft om Zijn volk te bewegen en wakker te schudden. Hij had namelijk de bedoeling het uiterlijke geestelijke regiment in te stellen[286]. Want tevoren heeft de tekst gesproken over hoe Mozes op aanraden van zijn zwager Jethro het wereldlijk regiment instelde en leiders en rechters aanstelde. Boven dit uit is er nog een geestelijk regiment, waarin God Zelf in de harten van mensen regeert. Dit rijk kan men niet zien, want het is er slechts in het geloof en zal voortduren tot aan de jongste dag. Dat nu zijn twee rijken[287]: het wereldlijke, dat met het zwaard regeert en uiterlijk zichtbaar is en het geestelijke, dat alleen met genade en vergeving van zonden regeert. Dit rijk nu kan men uiterlijk niet waarnemen, maar wordt alleen door het geloof verstaan. Tussen deze beide rijken in is er nog een ander rijk geplaatst, dat half geestelijk en half wereldlijk is. Dat bindt de Joden aan geboden en uiterlijke ceremonieën, hoe zij zich tegenover God en de mensen in de wereld in hun uiterlijk gedrag dienen te verhouden.

---

[286] Regiment = uitoefening van heerschappij.

[287] Hier vinden wij een korte weergave van de tweerijken- of twee regimentenleer; het gaat Luther daarbij om de tweevoudige wijze waarop God mens en wereld bestuurt. Hier treffen wij een variant op deze leer aan, doordat Luther er een derde regiment tussenin plaatst, dat half geestelijk en half wereldlijk is, dit om de bijzondere situatie van de Joodse Wet te verduidelijken. Met Christus acht hij aan deze situatie een einde gekomen.

De Wet van Mozes bindt niet de heidenen, doch slechts de Joden

De Wet gaat slechts de Joden aan; voor ons is zij van meet af aan niet bindend meer. Want deze Wet is alleen aan het volk van Israel gegeven. Israel heeft deze voor zichzelf en zijn nakomelingen aangenomen. De heidenen zijn hier uitgesloten. Ofschoon de heidenen ook sommige wetten met de Joden gemeen hebben, zoals b.v. dat er één God is, dat men niemand leed mag berokkenen, dat men geen overspel mag plegen of stelen en dergelijke dingen meer. Dit alles is hen van nature in het hart geschreven en zij hebben dit niet uit de hemel gehoord zoals de Joden. Daarom gaat deze gehele tekst de heidenen niets aan.

Dit zeg ik omwille van de dwepers[288], want jullie zien en horen, hoe zij Mozes leren. Zij beroepen zich krachtig op hem en brengen naar voren, hoe hij het volk met geboden geregeerd heeft. Zij willen slim zijn en willen meer weten dan in het Evangelie te vinden is. Zij houden het geloof voor te gering en komen met wat nieuws op de proppen. Zij roemen zichzelf en beweren, dat het in het Oude Testament staat. Zij willen het volk naar de letter van Mozes' Wet regeren en zij doen, alsof zij deze van tevoren nog nooit gelezen hebben. Dat willen wij echter niet toestaan. Ik zou liever mijn gehele leven lang niet meer willen preken dan dat ik Mozes weer zou toelaten en Christus uit het hart zou willen laten rukken. Wij willen Mozes niet meer als regent of wetgever, sterker nog: God Zelf wil dat ook niet meer hebben. Mozes is alleen een middelaar en wetgever van het Joodse volk geweest; aan de Joden heeft hij de Wet gegeven.

Men moet op de volgende wijze de sectariërs[289] de mond snoeren, die zeggen: zo spreekt Mozes, zo staat het bij Mozes geschreven of zoiets dergelijks. Dan moet u zeggen: wij hebben met Mozes niets te maken. Wanneer ik Mozes in één gebod aanneem, dan moet ik de gehele Mozes aannemen (Gal. 5: 3).

Daaruit zou immers volgen: als ik Mozes als meester en wetgever aanneem, dan zou ik mij ook moeten laten besnijden, naar Joods gebruik de kleren wassen en evenzo eten en drinken, en alles houden wat tot het Jood-zijn behoort, zoals het hen in de Wet geboden is. Op een dergelijke wijze willen wij Mozes niet houden noch aannemen. Mozes is dood, aan zijn regiment kwam een einde toen Christus kwam. Sindsdien kwam aan zijn dienst een einde.

Dat Mozes echter de heidenen niet bindt, kan men uit de tekst in het tweede boek van Mozes bewijzen, waar God zelf zegt: 'Ik ben de Heere uw God die u uit het land van Egypte, uit het diensthuis geleid heeft' (Ex. 20: 2). Aan deze tekst nu kunnen wij duidelijk zien, dat zelfs de Tien Geboden ons niet aangaan. Want Hij heeft niet ons, maar alleen de Joden uit Egypte geleid. De sectariërs evenwel willen ons Mozes met alle geboden op de nek leggen. Wij echter willen Mozes zo laten gelden: wij willen hem als een leraar beschouwen, maar niet als onze wetgever, behalve in zoverre hij met het Nieuwe Testament en de natuurwet overeenstemt. Daarom is het duidelijk genoeg dat Mozes de wetgever van de Joden en niet van de heidenen is. Want in deze tekst heeft Mozes de Joden een teken gegeven, waarin zij God zouden kunnen vatten, nl. als zij Hem aanroepen als de God Die hen uit het land van Egypte heeft weggevoerd. De christenen hebben een ander teken, waarin zij God verstaan als Degene, Die voor hen Zijn Zoon gemaakt heeft 'tot wijsheid, gerechtigheid, heiliging en verlossing' (I Kor. 1: 30).

Evenzo kan men aan de hand van het derde gebod[290] bewijzen, dat Mozes noch de heidenen noch de christenen aangaat. Want Paulus en het Nieuwe Testament heffen de sabbat op, zodat het overduidelijk is, dat de sabbat alleen de Joden gegeven is, voor wie dit een streng gebod was. Reeds de profeten hebben erop gewezen, dat de sabbat van de

---

[288] Schermgeister of Schwärmer. Scheldnaam die Luther gebruikt voor hen die van de Wittenberger lijn van de Reformatie afweken, m.n. oude medestanders als Karlstadt en Müntzer. Luther verschilt met hen van mening niet alleen m.b.t. de leer van de Geest en het Woord, maar ook m.b.t. de interpretatie van de Mozaïsche Wet. Dat laatste punt is hier aan de orde.

[289] Rottengeister. De Schwärmer (zie noot 3), zo genoemd vanwege hun samenscholingen in kleine groepen.

[290] Ex. 20: 8: 'Gedenk de sabbatdag, dat gij die heiligt ... '

Joden opgeheven zou worden. Zo zegt Jesaja: 'Als de Heiland komen zal, dan zal de tijd zo zijn: van sabbat tot sabbat, van de ene nieuwe maan naar de andere enz.'(Jes. 66: 23). Als wilde hij daarmee zeggen: het zal alle dagen sabbat zijn. Er zal een volk zijn dat geen onderscheid meer zal hebben tussen de dagen. Want in het Nieuwe Testament is de Sabbat naar de grove uiterlijke gestalte vervallen, omdat alle dagen heilige dagen zijn, enz.

Wanneer jou nu iemand Mozes met zijn geboden voorhoudt en van jou eist, dat je deze moet houden, zeg dan: Ga naar de Joden met je Mozes. Ik ben geen Jood, laat mij daarom met Mozes ongemoeid. Wanneer ik Mozes op één punt aanneem, dan ben ik schuldig de gehele Wet te houden (Gal. 5: 3). Want geen enkel punt bij Mozes - al is het nog zo klein - gaat ons aan.

Nu zou er iemand kunnen zeggen: *waarom preek je dan Mozes nog, als die ons toch niets aangaat?*

Antwoord: ik wil Mozes daarom behouden en niet onder de bank stoppen, omdat ik drie dingen bij hem aantref, die ook voor ons van nut kunnen zijn.

Ten eerste: de geboden aan het Volk van Israel gegeven, die het openbare leven betreffen, laat ik varen; zij zijn voor mij op generlei wijze verplichtend. Deze wetten zijn dood en hebben afgedaan, behalve in zoverre ik ze graag en bereidwillig van Mozes wil aannemen. Alsof ik daarmee wil zeggen: *zo heeft Mozes geregeerd.* Het lijkt mij een goede zaak om hem op dit of dat punt te volgen. Ik zou graag willen, dat de vorsten naar het voorbeeld van Mozes zouden regeren. En als ik keizer zou zijn, dan zou ik er een voorbeeld voor wetgeving aan ontlenen. Niet dat Mozes mij zou mogen dwingen, maar wel dat het mij vrij zou staan, hem na te volgen en zo'n bestuur te voeren als hij gedaan heeft, b.v. door het afdragen van de tiende. Dat is een werkelijk goed gebod. Want met de tiende zouden alle andere belastingen opgeheven zijn. En het zou ook voor de gewone man draaglijker zijn tiende te geven dan rente en pachtgelden. Als ik b.v. tien koeien zou hebben, zou ik er één moeten geven. Als ik er vijf zou hebben, dan zou ik niets hoeven te geven. Als ik weinig op het veld heb groeien, dan zou ik ook weinig hoeven te geven. Groeit er veel, dan moet ik ook veel geven[291]. Dat zou dan in Gods macht staan. Maar nu moet ik dus heidense belastingen afdragen: ook al zou de hagel alle vruchten plat slaan, ben ik honderd gulden aan belastingen schuldig. Die moet ik dan geven, ook al zou er niets op het veld groeien. Met dergelijk verordeningen regeert ook de paus. Het zou er echter rechtvaardiger aan toegaan, als het zo geordend zou zijn: als ik veel gewassen zou hebben, dan zou ik veel moeten geven; heb ik er weinig, dan hoef ik ook weinig af te staan.

Zo ligt ook in de Wet van Mozes besloten, dat niemand een akker als een eeuwig erfgoed verkopen mocht, maar alleen tot aan het jubeljaar[292]. En als dit jaar kwam, dan keerde iemand weer terug naar zijn akker of goederen die hij verkocht had en zo bleven de goederen in de familie (Lev. 25). Zo zijn er nog andere uitermate mooie geboden bij Mozes te vinden, die men aannemen, gebruiken of in zwang mag laten zijn. Niet dat men daarmee mag dwingen of men zich daardoor gedwongen moet voelen, maar (zoals ik voorheen gezegd heb) de keizer zou daaraan een voorbeeld kunnen nemen en aan de hand van Mozes een goed bestuur kunnen inrichten, zoals ook de Romeinen een goed bestuur gevoerd hebben en ook de Saksenspiegel[293] er één is, waaraan men zich in dit land houdt. De heidenen zijn Mozes geen gehoorzaamheid verschuldigd. Mozes is de Saksenspiegel van de Joden.

---

[291] Mogelijk refereert Luther hier aan de Twaalf Artikelen van de boeren, die hij in april 1525 toegezonden gekregen had. In art. 2 is sprake van 'der recht Zehnt aufgesetzt im Alten Testament und im Neuen als erfüllt'. Er is echter een opmerkelijk verschil met Luther hier: de boeren willen wel een tiende van het koren afdragen, maar niet van hun vee, 'want God de Heere heeft het vee vrij aan de mens ter beschikking gesteld'. Luther spreekt hier over gewassen en vee.

[292] Na 7 jaarsabbatten (7 x 7 jaar) volgde het vijftigste jaar, het jubeljaar. Zie Lev. 25.

293 De Sachsenspiegel is een rechtsboek uit de dertiende eeuw waarin ridder Eike van Repgow het gewoonterecht in Saksen beschreef.

Wie echter daaraan een goed voorbeeld om te regeren ontleend heeft, zou dit ongedwongen kunnen behouden, zolang als hij wil. Evenzo staat er bij Mozes het volgende te lezen: als iemand zonder kinderen sterft, dan moet de broer of de naaste vriend de vrouw in zijn huis opnemen en tot echtgenote nemen en voor de gestorven broer of vriend nakomelingen verwekken. Het eerste kind werd dan aan de gestorven broer of vriend toegekend (Deut. 25: 5v.). Ook dat is een goed gebod. Van dergelijke geboden zijn er nog veel meer bij Mozes te vinden. Men zou daaruit een goed regiment kunnen samenstellen en land en onderdanen daarmee ordelijk en eerlijk kunnen besturen.

Als nu de sectariërs komen en zeggen: *Mozes heeft het geboden*; laat dan Mozes voor wat hij is en zeg: ik vraag niet naar dat, wat Mozes geboden heeft.

Ja, zeggen zij, hij heeft geboden, dat men slechts één God moet hebben, Hem moet vertrouwen en in Hem moet geloven. Men mag niet bij Zijn naam zweren. Men moet vader en moeder eren. Men mag niet doden, niet stelen, geen overspel plegen, geen vals getuigenis inleggen en noch de vrouw noch het goed van een ander begeren. Moet men dat dan niet houden?

Zeg dan het volgende: *de natuur heeft deze wetten ook.* De natuur geeft aan, dat men God moet aanroepen; daarvan leggen ook de heidenen getuigenis af[294]. Want er is nooit een heiden geweest, die niet zijn afgoden aangeroepen heeft, ook al heeft het hen aan de echte God ontbroken. Zo ook de Joden; zij hebben zoals de heidenen afgoderij gehad, maar alleen zij hebben de Wet ontvangen. De heidenen hebben haar echter in het hart geschreven, en er is dus geen onderscheid, zoals de heilige Paulus in de brief aan de Romeinen laat zien: 'De heidenen, die geen wel hebben, hebben de wet in hun hart geschreven' (Rom. 2: 14v.). Zoals echter de Joden falen, zo falen ook de heidenen. En daarom is het volgens de natuur: God eren, niet stelen, niet echtbreken, geen vals getuigenis geven, niet doden. Het is niet nieuw wat Mozes gebiedt. Want wat God aan de Joden door Mozes vanuit de hemel gegeven heeft, dat heeft hij ook in het hart van alle mensen, zowel Joden als heidenen geschreven. Alleen is het zo, dat Hij het aan de Joden als Zijn eigen uitverkoren volk ten overvloede ook nog met eigen mond verkondigd heeft en het op schrift heeft laten stellen. Zo houd ik nu de geboden die Mozes gegeven heeft, niet, omdat Mozes ze geboden heeft, maar omdat zij mij van nature zijn ingeplant en Mozes in deze geheel met de natuur overeenstemt enz. Maar de andere geboden bij Mozes, die niet van nature alle mensen ingeplant zijn, hoeven de heidenen niet te houden, gaan hen ook niet aan, zoals b.v. die van de tienden en andere wetten, die toch ook goed zijn. Maar ik zou willen, dat wij ze ook zouden hebben, zoals ik gezegd heb.

Dit is nu het eerste, dat ik bij Mozes moet zien, nl. de geboden waartoe ik in niets verplicht ben, behalve in zoverre zij een ieder van nature ingeprent en in het hart geschreven zijn.

Het tweede punt, waarop men hij Mozes moet letten

Ten tweede vind ik bij Mozes, wat ik van nature niet in mij heb. Dat zijn de beloften en toezeggingen van God over Christus. En dat is in feite het beste aan de gehele Mozes; iets dat niet van nature in de harten van de mensen geschreven is, maar vanuit de hemel komt. Zoals dit: dat God beloofd heeft, dat Zijn Zoon in het vlees geboren zou worden. Dat verkondigt ons het Evangelie. En dat zijn geen geboden, zij eisen niets van ons, b.v. dat wij iets doen of laten zouden. Maar het zijn troostrijke, vreugde-volle beloften van God, die wij aannemen en waarop wij ons vrijelijk mogen verlaten tegen alle aanvechtingen van de zonde, dood, duivel en hel in.

En dat is het belangrijkste van Mozes, hetgeen ook ons heidenen toebehoort. Het eerste, de geboden namelijk, gaat ons niet aan. Maar het tweede moeten wij ter harte nemen en Mozes derhalve lezen, omdat daarin zulke voortreffelijke beloften opgetekend staan,

[294] Rom. 1: 18-32.

waarmee ik mijn zwakke geloof kan sterken. Want zo gaat het er in het rijk van Christus aan toe, zoals ik bij Mozes lees. Daar vind ik ook het echte fundament ervan[295].

En juist op deze wijze moet ik Mozes aannemen en niet onder de bank stoppen. Ten eerste, omdat hij prachtige voorbeelden van wetten geeft, die daaraan te ontlenen zijn, om in de wereld land en volk op goede en ordelijke manier te regeren.

Ten tweede staan daarin de beloften van God, waarmee het geloof gesterkt en behouden wordt. Zo b.v. wanneer God tot de slang zegt, zoals in het eerste boek van Mozes geschreven staat: 'Ik zal vijandschap verwekken tussen u en de vrouw tussen uw kroost en haar kroost; dit kroost zal U de kop verpletteren en gij zult hem in de hiel bijten (Gen. 3: 15)'. Dat is het eerste Evangelie en de eerste belofte, die op aarde over Christus uitgegaan is, nl. dat hij zonde, dood en hel overwinnen zou en ons uit de macht van de slang zou redden. Daarin geloofde Adam met al zijn nakomelingen. Daardoor is hij ook christen geworden en gered uit zijn zondeval.

Op een gelijke wijze werd aan Abraham deze belofte van God gegeven, zoals eveneens in het eerste boek van Mozes te lezen staat, waar Deze tegen hem zei: 'Door uw naam zullen alle volkeren op aarde gezegend worden' (Gen. 22: 18). Dat was het tweede evangelie van Christus, dat door Hem alle mensen gezegend en zalig zouden worden, zoals de heilige Paulus het in de brief aan de Galaten uitlegt (Gal. 3: 8vv,)

Verder spreekt Mozes in het vijfde boek tot het volk van Israel: 'Een profeet zoals ik zal de Heere, uw God, voor u en uit u en uw broeders verwekken. Hem zult gij gehoorzamen, zoals gij van de Heere uw God op de Horeb gevraagd hebt op de dag van de samenkomst'. En direct daarna geeft Mozes de woorden die God tot hem gesproken heeft, zo weer: 'Ik wil aan hen een profeet, zoals gij zijt, uit uw broeders verwekken en Mijn woorden in zijn mond leggen. Hij zal tot hen spreken en Hij moet hen alles zeggen, wat ik hem gebieden zal. En wie de woorden niet horen zal, die Hij in Mijn naam zal spreken, van hem zal ik rekenschap verlangen' (Dt. 18: 15v., 18v.).

Dat is alles over Christus gezegd, nl. dat Hij een nieuwe prediking aarde brengen zou. In het Oude Testament zijn er veel van dergelijke spreuken, waaraan de gelovige Joden zich gehouden hebben en die de Apostelen vaak aangehaald en gebruikt hebben.

Maar onze sektariërs vliegen erop af en bij alles wat zij in Mozes lezen, zeggen zij: daar spreekt God, dat kan niemand ontkennen, daarom dient men er zich ook aan te houden. Daar valt het gepeupel hen bij: zo is het. God heeft het gezegd. Wie wil er nog tegenspreken? Daar worden zij bijeen gedreven als zwijnen bij een trog.
Onze waarde profeten[296] hebben zo op het volk ingepraat: beste mensen, God heeft Zijn volk geboden de Amalekieten dood te slaan, en dergelijke spreuken meer. Daaruit is veel ellende ontstaan: de boeren zijn in opstand gekomen en zij hebben geen onderscheid meer kunnen maken en zijn door de krankzinnige sektariërs tot deze dwaling gebracht. Als er geleerde predikers geweest waren, hadden zij de valse profeten tegemoet kunnen treden en hen kunnen afweren door te zeggen: beste sektariërs, het is waar, God heeft het Mozes geboden en heeft zo tot het volk gesproken. Maar wij zijn niet het volk, waartegen de Heere spreekt.

Mijn waarde, God heeft ook met Adam gesproken, maar daarom ben ik Adam nog niet. Hij heeft Abraham geboden zijn zoon te wurgen, maar daarom ben ik Abraham nog niet, opdat ik (ook) mijn zoon wurgen zou. Zo heeft hij ook met David gesproken. Dit is alles Gods Woord, dat is waar. Maar het is nu eens Gods Woord in deze situatie, dan weer Gods Woord in die situatie; ik moet erop letten, tot wie het Woord van God gesproken is. Jullie zijn bij lange na niet het volk, waarmee God gesproken heeft. De valse proleten zeggen: u

---

[295] Mozes onderricht volgens Luther al over de werkelijke grond (rechte grond) van Christus' rijk, nl. dat het gefundeerd is op Gods betrouwbare beloften aan de mens en niet op menselijke inspanningen of verdiensten.

[296] Ironisch bedoeld.

bent het volk. God spreekt met u. Bewijs mij dat! Zo hadden zij overwonnen kunnen worden. Maar zij wilden geslagen zijn en zo is het gepeupel naar de duivel gevaren.

Men moet zorgvuldig met de Heilige Schrift omgaan.

Het Woord nu is vanaf het begin op verschillende wijzen geschied. Men moet niet alleen daarop letten, of het Gods Woord is, of God het gesproken heeft, maar veel meer tot wie het gesproken is, of het jou aangaat of iemand anders. Want daar is een onderscheid als tussen zomer en winter. God heeft veelvuldig tot David gesproken en heeft hem opgedragen dit en dat te doen. Maar dat gaat mij niets aan. Het is ook niet tegen mij gezegd. Hij kan het zeker tot mij zeggen, als hij het zo hebben wil. Je moet op het woord letten, dat jou aangaat, dat tot jou gesproken wordt, en niet op datgene, dat een ander betreft. Er zijn tweeërlei woorden in de Schrift: het ene gaat mij niet aan, slaat ook niet op mij, maar op een ander. En op datgene wat mij aangaat, kan ik het frank en vrij wagen en mij erop verlaten als op een sterke rots. Gaat het mij niet aan, dan moet ik stil staan.

De valse profeten echter stormen erop af en zeggen: *Volk! Dit is het Woord van God.* Het is waar, wij kunnen het niet loochenen. Wij zijn echter niet het volk, waartegen Hij spreekt. Ook heeft God ons noch dit noch dat opgedragen te doen.

De sektariërs stormden echter erop af, wilden iets nieuws brengen en zeiden: men dient ook het Oude Testament te houden. Ze hebben de boeren in een bloedbad gestort, dat zij niet zo gemakkelijk kunnen afwissen. Ja, zij hebben het arme volk naar lijf en goed, vrouw en kind ten gronde gericht, zoals wij helaas hebben ervaren en gezien. De dwaze lieden meenden, dat men voor hen het Woord van God verborgen zou hebben. Er zou hen niemand gezegd hebben, dat zij de goddelozen moesten doodslaan. Maar er geschiedt hen recht; zij wilden niemand volgen en naar niemand luisteren. Ik heb zelf gezien en ervaren, hoe dolgedraaid, woedend en buiten zinnen zij geweest zijn.

Spreek daarom zo tegen deze sektariërs: houd Mozes en zijn volk bij elkaar; het is uit met hen. Hij gaat mij niets aan. Ik hoor het woord, dat mij betreft. Wij hebben het Evangelie. Christus zegt: 'Gaat heen en verkondigt het evangelie', niet alleen aan de Joden zoals Mozes, maar 'aan alle heidenen', ja zelfs 'aan alle schepselen'. Mij is gezegd: 'Wie gelooft en gedoopt wordt, zal zalig worden' (Mc. 16: 15v.) en: 'Ga heen en doe aan je naaste, wat jou geschied is' (Lukas 10: 36v.). Deze woorden betreffen ook mij, want ik ben één van al die schepselen. Wanneer Christus niet eraan toegevoegd had: 'Verkondigt aan alle schepselen', dan zou ik er geen acht op geslagen hebben, had ook niet gedoopt willen worden en was ermee omgegaan, zoals ik nu met Mozes omga. Voor hem interesseer ik mij in het geheel niet. Hij gaat mij ook niet aan, want hij is niet aan mij, maar aan de Joden gegeven.

Wanneer evenwel Christus zegt, dat men het evangelie 'Wie gelooft en gedoopt wordt, die zal zalig worden' niet aan één volk alleen, niet op deze of die plek in de wereld, maar aan alle volkeren verkondigen moet, dan is niemand uitgezonderd, maar zijn alle schepselen inbegrepen. Niemand hoeft er aan te twijfelen, dat ook aan hem het Evangelie verkondigd moet worden. Zo geloof ik dan het Woord. Het gaat mij aan, ik behoor ook onder het Evangelie en tot het Nieuwe Testament. Daarom waag ik het op het Woord, ook al zou het mij honderdduizend maal de kop kosten.

Op dit onderscheid goed te letten en het ter harte te nemen, dat moeten de predikers, de andere mensen, ja alle christenen, willen leren. Want daaraan is eenvoudigweg alles gelegen.

Als de boeren het zo verstaan zouden hebben, waren er velen van hen in leven gebleven en zouden niet op zo'n jammerlijke wijze misleid en te gronde gericht zijn. En in zoverre als wij het anders verstaan, vormen wij secten en groepjes, wanneer wij het gepeupel, het dwaze onverstandige volk zo zonder enig onderscheid in het gezicht spuwen en zeggen: Gods Woord! Zo niet dus, beste kameraad. Het is maar de vraag, of het tegen jou gezegd is of niet. God spreekt ook tot de engelen, de bomen, de vissen, de vogels, de dieren en tot alle schepselen, maar daarom gaat het mij nog niet aan. Ik moet op dat letten, wat mij

betreft, wat tot mij gezegd is, waarmee God mij vermaant, waartoe Hij mij aanzet en wat Hij van mij verlangt.

Neem daarvoor een voorbeeld: stel je voor, dat een huisvader een vrouw, een dochter, een zoon, een dienstmeisje en een knecht heeft. Nu geeft hij de knecht de opdracht om de paarden in te spannen en naar het bos te rijden, de akker te ploegen of dergelijk werk te doen. Tegen het dienstmeisje zegt hij, dat zij de koeien moet melken, boter moet maken en dergelijke. Tot de vrouw echter, dat zij in de keuken moet werken, tot de dochter, dat zij moet spinnen en de bedden op moet maken. Dit alles zijn de woorden van één heer, één huisvader. Stel je nu voor, dat het dienstmeisje de paarden zou inspannen en ermee naar het bos zou willen rijden. Dat de knecht onder de koe ging zitten om te melken. Dat de dochter met de kar ging rijden en zou willen ploegen. Dat de vrouw des huizes de bedden zou opmaken, zou willen spinnen en de keuken zou veronachtzamen. En stel, dat zij allen dan zouden zeggen: de heer heeft er opdracht toe gegeven. Het is een bevel van de huisvader. Daar zou de huisvader erop afgaan, een knuppel nemen en ze alle tezamen drijven en zeggen: ofschoon het mijn bevel is, heb ik het toch niet aan jou bevolen. Ik heb aan ieder zijn opdracht gegeven en daaraan hadden jullie je moeten houden.
Zo is het nu ook met het Woord van God. Als ik datgene aannemen wil, dat Hij aan een ander bevolen heeft te doen, en ik zou zeggen: *maar dat hebt U toch gezegd?,* dan zou Hij zeggen: *wie is je daarvoor dank verschuldigd? Ik heb het je toch niet gezegd.* Men moet een juist onderscheid maken, of het woord voor één persoon of voor allen tezamen bestemd is. Wanneer nu de vader des huizes zou zeggen: op vrijdag willen wij vlees eten, dan zou dat voor allen in huis een gemeenschappelijk geldend woord zijn. Zo gaat alleen de Joden aan datgene, wat God omwille van de geboden tot Mozes gezegd heeft.

Maar het Evangelie gaat door de gehele wereld en komt overal. Niemand is er uitgezonderd, maar het wordt alle schepselen voorgebonden. Daarom moet de gehele wereld dit aannemen en wel zo, alsof het een ieder in het bijzonder in het oor gezegd is. Het woord: 'Wij moeten elkaar liefhebben' (1 Joh. 3: 23) gaat mij aan, want het gaat allen aan, die tot het Evangelie behoren. Zo lezen wij Mozes niet, omdat het ons betreft, zodat wij hem zouden moeten houden, maar omdat hij overeenstemt met de natuurwet en het beter verwoord is dan de heidenen het ooit hadden kunnen doen. Zo zijn de tien geboden een spiegel voor ons leven, waarin wij kunnen zien, waaraan het ons ontbreekt, enz.

De sectariërs hebben Mozes ook met betrekking tot de beelden niet juist verstaan, want het beeldenverbod is alleen voor de Joden bestemd.

Ten tweede, zoals zojuist gezegd is, lezen wij Mozes omwille van de beloften, die over Christus spreken, die niet alleen de Joden, maar ook de heidenen toebehoren. Want door hem zouden alle heidenen gezegend worden, zoals aan Abraham beloofd was.

Het derde punt, waarop men bij Mozes op letten moet

Ten derde lezen wij Mozes vanwege de prachtige voorbeelden van geloof, liefde en kruis bij de geliefde heilige aartsvaders Adam, Abel, Noach, Abraham, Izak, Jakob, Mozes en zo de hele rij langs. Aan de hand daarvan moeten wij leren, God te vertrouwen en Hem lief te hebben.

Omgekeerd zien wij ook de voorbeelden van het ongeloof van de goddelozen en van Gods toorn, hoe God de ongelovigen hun ongeloof niet door de vingers ziet, zoals Hij Kaïn, Ismaël, Ezau, de hele wereld met de zondvloed, Sodom en Gomorra gestraft heeft, en nog veel meer van dergelijke straffen, die Hij over de goddelozen heeft doen uitgaan. En deze voorbeelden zijn nodig; want ofschoon ik Kaïn niet ben, zo zal ik toch dezelfde straf ontvangen, als ik doe, wat Kaïn gedaan heeft. Men vindt op geen enkele andere plaats zulke mooie voorbeelden, zowel van geloof als van ongeloof, als bij Mozes. Daarom moet men Mozes niet onder de bank wegstoppen.

En zo wordt het Oude Testament op de juiste wijze verstaan, wanneer men de prachtige spreuken over Christus uit de profeten bewaart, als men de goede voorbeelden goed verstaat en ter harte neemt en als wij de wetten naar ons eigen goeddunken gebruiken en ten nutte maken.

Samenvatting[297]

Ik heb gezegd, dat alle christenen en in het bijzonder zij die de andere mensen willen beleren en met Gods Woord omgaan, er wel op bedacht zijn en Mozes op de juiste wijze leren: dat wij hem daar, waar hij geboden geeft, slechts in zoverre aannemen als hij met de natuurwet in overeenstemming is. Mozes is een meester en leraar van de Joden. Wij hebben onze meester Christus, Die ons voorgehouden heeft, wat wij weten, houden, doen en laten moeten.

Dit is echter waar: Mozes tekent naast wetten ook mooie voorbeelden op, van geloof en ongeloof, bestraffing van goddelozen, verheffing van de vromen en gelovigen, en ook lieflijke en troostrijke beloften over Christus die wij ons ter harte moeten nemen. Zo ook bij de Evangelisten, bijvoorbeeld in de geschiedenis van de tien melaatsen: het gaat mij niet aan, dat Christus hen opdraagt naar de priester te gaan en hun offer te brengen. Het voorbeeld van hun geloof gaat mij aan, namelijk, dat ik in Christus geloof zoals zij.

Besluit

Daarover is nu voldoende gesproken en men moet het goed ter harte nemen, want daarop komt het aan. Vele grote voortreffelijke lieden hebben zich daarin vergist en nog vandaag de dag, overkomt dit vele grote predikers. Zij verstaan de kunst niet om Mozes op de juiste wijze te prediken. Zij kunnen er niet op de juiste wijze mee omgaan, verkopen onzin, razen, tieren, gaan te keer en schreeuwen tegen het volk: *Gods Woord*, *Gods Woord*, *Gods Woord*! Ze misleiden de arme mensen en storten hen in het verderf.

Vele zeer geleerde lieden hebben niet geweten, in hoever Mozes onderwezen moet worden. Origenes, Hieronymus en huns gelijken hebben niet duidelijk laten zien, in hoeverre Mozes ons geldt.

Dit heb ik om toegang tot Mozes te krijgen willen zeggen: hoe men met Mozes dient om te gaan en hoe hij begrepen en aangenomen moet worden en niet geheel onder de bank gestopt mag worden. Bij hem is zo'n prachtige ordening en schitterende wereldlijke bestuursinrichting te vinden, dat het een lust is, afgezien van het feit dat hij nog veel meer voortreffelijks en goeds beschrijft, zoals u gehoord hebt.

Dergelijke zaken mag men niet alleen niet verwerpen, maar men dient ze ook met hoogachting te bejegenen en met een oprecht hart aan te nemen als geschikt tot groei en versterking van ons christelijk geloof, waardoor ook de lieve heilige Vaderen - net als wij - zalig geworden zijn.

---

[297] Deze korte samenvatting (Summa) komt in de gedrukte Duitse versie niet voor. Zie WA 16, 392, 11-24.

Toelichting redactie Stichting Gihonbron

Luther en de Wet

Het blijkt, dat Luther in bovengenoemd geschrift en in andere, met buitengewone waardering spreekt over het Woord van God. Zijn achting gaat soms zo ver dat hij schrijft: "Wie Gods Woord heeft is een jonge god, wie het Woord Gods niet heeft, is een jonge ijdele duivel." Zie DE LEER VAN LUTHER OVER GODS WOORD. Door Dr. J. C. S. LOCHER. Derde bundel in deze serie.

Luther bedoelt in zijn geschriften met *het Woord Gods* in de eerste plaats het Ongeschapen Woord, Immanuël, God met ons én in ons. Vervolgens, het gehele Woord van God, de Bijbel. Maar voornamelijk bedoelt hij het eeuwig Evangelie van Jezus Christus de Zoon van God.

En in een aantal uitspraken bedoelt hij ook *de wet van Mozes.* Hieronder verstaat hij de Thora. Talloze plaatsen in het Oude Testament wordt de wet in het Hebreeuws de THORA genoemd. Luther schrijft:

'Het begrip wet komt in het Hebreeuws van het woord onderwijzen en leren, waardoor de wet van Mozes ook door velen 'het oude leermiddel' genoemd wordt, omdat waarlijk Torah, wat wet betekent, etymologisch onderwijzing, leermiddel of leer betekent' (WA 4,322,33-36).

Wat betekende dat in de praktijk?

Slechts één voorbeeld. Psalm 119. Als David zegt, *dat in de wet van God al zijn vermaking is,* heeft dat deze betekenis, dat hij Gods wet, Gods wil en openbaring liefheeft en dat hij God rechtvaardigt in Zijn straffen en oordelen over het overtreden van de wet en het gebod. Daarbij dat hij in de ceremoniele wet een lering, een schilderij, een onderwijzing ziet van de komende Messias en de verzoening van al de zonden van de gelovigen in Zijn bloed.

Als we de wet van de 10 geboden los zien van het Genadeverbond, - dat wil zeggen, als we die zien vanuit de verplichting van het Werkverbond, - kan die alleen maar vloek en verdoemenis uitspreken bij de minste overtreding. Als de wet overtreden wordt werkt ze toorn. Romeinen 4 vers 15. Toorn tegen God van de overtreder en toorn van God tegen de zondaar. Al de geboden en voorschriften die onder het oude verbond gegeven werden, zijn schaduwachtig en tot op de tijd van de verbetering opgelegd, *want de wet heeft geen ding volmaakt,* Hebr. 7 vers 19. Met de komst van Christus en de Heilige Geest die krachtig werkte in de prediking van de apostelen, zijn de kern, de hoofdinhoud, de intentie, de waarde en de afschaduwing van de wet volkomen vervuld in de Persoon van Christus, de grote Wetgever en Wetvolbrenger.

In het Evangeliewoord zijn alle eeuwigdurende wetten inbegrepen, waarvan het gebod om in Christus te geloven en in Zijn leer te wandelen de hoofdzaak is. Paulus noemt deze wet van het Evangelie *een Voorbeeld der Leer,* Romeinen 6 vers 17. *Maar dat gij nu van harte gehoorzaam geworden zijt aan het voorbeeld der leer, tot welke gij overgegeven zijt.* Dat is de Evangelieleer of Evangeliewaarheid die met recht *een gebod* genoemd wordt in de Schrift, want het is een Goddelijk hoofdgebod. En van de leringen en geboden die Christus heeft gegeven heeft Hij tot Zijn discipelen gezegd, voordat Hij naar de hemel opvoer: *Predik het evangelie aan alle creaturen … lerende hen onderhouden alles wat Ik u geboden heb*. Dit is de vervulling van de belofte in Jesaja 2: *Uit Sion zal de wet uitgaan en des Heeren woord uit Jeruzalem*. Nu, *zovelen als er naar dezen regel zullen wandelen, over hen zal vrede en barmhartigheid zijn; en over het Israël Gods,* Galaten 6 vers 16.

Wil men de wet loskoppelen van het Evangelie dan blijft men persoonlijk onder haar vloek en verdoemenis liggen. Het geloof in Christus eert de wet op het allerhoogste. Alle regels en voorschriften die ooit door God voorgeschreven werden, liggen wat de hoofdinhoud betreft, verankerd in het Evangelie. *Wij doen de wet niet teniet door het geloof, maar wij bevestigen de wet,* zegt Paulus. Rom. 3 vers 31. De hoofdinhoud is liefde tot een verzoend God en Vader door Jezus Christus. Daaruit vloeit vanzelf liefde voort tot de naasten.

Door deze geloofsomgang met de Heere en met elkaar volgens de regels van de Thora in het Evangelie, is de Wet, - de Evangelieleer - een licht op ons pad, een leidraad van God om onze plicht te doen op weg naar de Hemelstad. Dat is reden tot vreugde, zelfs boven in de hemel; of zoals Luther het in 1533 kon zeggen: '...bij de engelen (heerst) enkel vreugde en verrukking..., zij springen en dansen, wanneer ze zien, dat ze iets voor hun God doen kunnen, het hart brandt van plezier om te doen' (WA 37,85,7-9).

In de leerstelling van Luther wordt de wet in *'drie gebruiken van de wet'* uitgelegd:

1. Het burgerlijk gebruik van de wet die de zonde tracht in te dammen en de orde in de samenleving te constitueren (usus civilis/politicus)

2. Het pedagogische of 'ontmaskerende' gebruik van de wet die de mens van zijn zonde bewust maakt (usus theologicus/elenchticus). Galaten 3 en 4. *Door de wet is de kennis der zonde,* zegt Paulus.

De wet drijft de zichzelf als zondaar herkennende wanhopige gelovige naar Christus toe, die hem de vrijheid van de dwingende eis van de wet belooft. Luther beklemtoont bij dit alles vooral de positieve richting en doelstelling van de functie van de wet, die door 'bewaring' en 'beweging' de mens naar Christus toe brengt.

3. Het opvoedende gebruik van de wet die de gelovige (wedergeboren) mens leert hoe hij zich jegens God en zijn naasten behoort te gedragen (usus didacticus/tertius usus legis).

Omdat de wet in Christus vervuld is, tot verzoening met de Vader, wordt door de Heilige Geest de wet als een vrijmakende kracht ervaren. Een oprecht Christen is *vrij van de wet, waaronder wij gehouden waren.* De Geest opent heilige, vreugdevolle wegen tot vervulling en invulling van de wet door de gelovige. Dit geestelijk leven in het licht van de wet vloeit voort uit het besef van vrijheid en krijgt vorm in praktische geloofsgehoorzaamheid, waarbij de wet niet meer als dwingend voorschrift en eis wordt ervaren, maar veeleer als een vermakend leven in Gods vrees. Dit maakt een 'vrolijk', praktisch geloof mogelijk, voor mensen en zelfs - Luther kan dat boeiend zeggen – 'voor de engelen die in de hemel dansen van vreugde omdat ze in de wet iets ontdekken wat het hen mogelijk maakt God te behagen.' Zo wordt ervaren waarmee de Decaloog begint: *Ik ben de Heere uw God.*

- Tegenover 'dwepers', geestdrijvers, en 'bendegeesten', (rottengeister und schwärmer, zoals Luther hen noemt) die met de wet van Mozes als met een 'ethisch voorschrift' werken, onderstreept hij het verschil van verplichting ten aanzien van de wet tussen Jood en christen; ook al is de wet voor beiden belangrijk, voor zover ze 'Evangelisch' is van karakter en zó uitgelegd wordt.
- De historie van Bijbelheiligen en van Israël in het Oude Verbond en de hele ceremoniële voorbeeldenwet, is bij Luther *het Evangelie in haar voorbereidende werking*. *'Want ook ons is het Evangelie verkondigd, gelijk als hun, maar het woord der prediking deed hun geen nut, omdat het niet met geloof gemengd was',* Hebr. 2 vers 4.
- Daarnaast kan Luther de wet ook beschrijven *als sacramenteel teken,* waarin God zicht- en tastbaar wil worden. Als voorbeeld van Gods handelen ten opzichte van de mens en in de voorbeelden van het gelovige antwoord op het gebed van de 'vaderen', roept de wet op tot navolging van hun geloofsleven.

Luther is in zijn visie, uitleg en preken over de leer van de wet niet altijd goed begrepen. Sommigen vervielen in antinomianisme en anderen door tegenreactie in wettischisme. Hij kon met recht zeggen wat Paulus zegt in Galaten 3: *O gij uitzinnige Galaten, wie heeft u betoverd de waarheid ongehoorzaam te zijn?* Zijn diep inzicht in de leer van de wet en de genade werd en wordt tot nog toe weinig begrepen. Afgezien van het feit dat deze zelfs op enkele punten in het kerkelijke leven veroordeeld wordt.

In Engeland werd de leer van Wet en Evangelie meer en dieper ontwikkeld dan in andere landen. Ze wordt bijzonder helder verwoord in theologisch en bevindelijk opzicht door William Huntington (1745-1813).
Dit leerstuk wordt het meest volledig beschreven door J. C. Philpot, in zijn gedegen studie:
HET EVANGELIEVOORSCHRIFT, DE REGEL DES LEVENS VOOR DE GELOVIGEN. Overdenking over het voorschrijvend deel van het Woord van God. Door J. C. Philpot dienaar van het Evangelie te Stamford, Engeland. 1802 – 1869. (Zie voor deze studie en voor al de theologische werken van Huntington www.theologienet.nl

Er is enig verschil te constateren in vergelijk met de Heidelbergse Catechismus en de plaats die Luther toekent in zijn geschriften van de wet. In Luthers grote en kleine Catechismus staat de wet in zijn volle uitgebreidheid in het stuk van ellende tot overtuiging van zonde en als een tuchtmeester tot Christus. In de Heidelbergse Catechismus staat de volledige uitwerking van de wet in het stuk der dankbaarheid.
Overigens is de inhoud, de bedoeling en de uitleg van de 10 geboden in de Heidelbergse Catechismus in geen enkel opzicht strijdig met Luthers Catechismus. De Heidelbergse Catechismus is een onovertroffen leerboek, die als geheel uitmunt boven al de andere Catechismussen die na de Reformatie verschenen zijn.

8. ASPECTEN UIT HET LEVEN EN DE LEER VAN

DR. MAARTEN LUTHER

Door

DIVERSE AUTEURS

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012

8. 1. LUTHERS VISIE OP WET EN EVANGELIE
met name in het grote commentaar op de Brief aan de Galaten

door Dr. J. van Genderen[298]

1. DE BEDOELING VAN HET COMMENTAAR

Maarten Luther had een bijzondere voorliefde voor bepaalde Bijbelboeken. We weten hoeveel de Brief van Paulus aan de Romeinen voor hem betekende. De Brief aan de Galaten noemde hij zijn *Käthe von Bora.* Dat wil wat zeggen!

Reeds vóór de publicatie van de 95 stellingen heeft hij in Wittenberg een verklaring van deze brief gegeven. Daaruit is de commentaar ontstaan die hij in 1519 het licht liet zien.

Toen hij dit boek van de Bijbel opnieuw ging uitleggen, had hij daar iets mee voor. Hoe was de situatie? Hij was teleurgesteld, toen de Augsburgse Confessie van 1530, die op bepaalde punten toch wel tamelijk tegemoetkomend was, door de rooms-katholieke theologen en door de keizer verworpen werd. Het is dan ook geen wonder, dat hij in hetzelfde jaar waarin zijn vriend Melanchthon de Apologie van de Augsburgse Confessie laat verschijnen (1531), in zijn colleges over de Brief aan de Galaten duidelijk en scherp tegen Rome ingaat.

De hervormer moet gezegd hebben: Ik had niet gedacht, dat mijn eerste commentaar op Galaten zo zwak was. Hij had daarin gestreden tegen het vertrouwen op de werken. Maar in zijn ogen was dit werk later niet toereikend meer.

Hij zag in deze jaren, hoe het Evangelie niet alleen door Rome, maar ook door anderen bedreigd werd: door anabaptisten en spiritualisten (Schwärmer). Het was een strijd op meer dan één front die Luther te voeren had en hij was zich dat hij het verklaren van de Brief aan de Galaten wel bewust. Het staat ook te lezen in de voorrede die hij schreef: papisten en anabaptisten stemmen in deze ene mening tegenover de gemeente van God overeen, dat het werk van God afhangt van de waardigheid van de persoon. De anabaptisten leren, dat de doop niets is, als de persoon niet gelovig is. De papisten houden niet op de werken en de waardigheid van de persoon aan te voeren tegenover de genade. Naar buiten toe doen ze, of ze grote vijanden van elkaar zijn, maar in hun hart denken ze hetzelfde tegen Christus, die enige Verlosser, Die alleen onze gerechtigheid is.

Achter zijn tegenstanders staat voor zijn besef een andere vijand, die veel gevaarlijker is dan de mensen. Dat is de satan zelf. In Luthers theologie wordt de satan beslist niet over het hoofd gezien!

Satan is niet tevreden wanneer hij een mens verleid heeft. Hij is er op uit het Evangelie weg te nemen. Hij verbreidt verkeerde gedachten, die tegen Christus ingaan.

Het Evangelie van Christus dat door de boze wordt aangevallen, is niets anders dan de boodschap van de rechtvaardiging door genade alleen en door geloof alleen. Die leer houdt in, dat wij niet door onszelf en natuurlijk ook niet door onze eigen werken - die minder zijn dan wijzelf - maar door de hulp van een Ander, door de eniggeboren Zoon van God, Jezus Christus, verlost zijn van zonde, dood en duivel en begiftigd met het eeuwige leven (voorrede).

---

[298] ***Luther en het gereformeerd protestantisme;*** door Dr. W. Balke, Drs. K. Exalto, Prof. Dr. J. van Genderen, Prof. Dr. C. Graafland, Dr. J. Hoek, Prof. J. Kamphuis, Prof. Dr. W. van 't Spijker, Dr. C. A. Tukker. UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM B.V., 's-GRAVENHAGE, 1982

Tot het 'klimaat van de commentaar' (Lienhard) behoort niet alleen het polemische element, maar ook het existentiële moment. De persoon en de levensgeschiedenis van Maarten Luther komen om zo te zeggen met de woorden mee. De eigen ervaring, de aanvechtingen en spanningen die hij kende, en de bevrijding die het Evangelie van Christus hem bracht, geven kleur aan het werk, dat overigens een academisch karakter draagt. Het gebeurt wel, dat Luther tijdens zijn colleges herinneringen van persoonlijke aard ophaalt.

Van die colleges geldt, dat ze vaak het midden houden tussen tekstverklaring, dogmatiek en prediking, maar dan zo, dat elke tekstverklaring en alle dogmatische uiteenzettingen steeds weer gericht zijn op de prediking. Men zou kunnen zeggen, dat ze een pastorale spits hebben. Dat hangt samen met Luthers inzicht in het Woord van God, dat in de in 1535 verschenen commentaar (bij Gal. 4: 6) zo wordt weergegeven: Heel de Schrift is vooral hierop gericht, dat wij niet betwijfelen, maar met zekerheid hopen, vertrouwen en geloven, dat God barmhartig, goedertieren en lankmoedig is, dat Hij niet liegt en bedriegt, maar getrouw en waarachtig is, de God Die Zijn beloften houdt.

Als de tekst van Paulus hem daar maar even aanleiding toe geeft, ontvouwt de reformator het geloofsartikel van *de rechtvaardiging door het geloof alleen.* Dat is het grote thema van de gehele commentaar. Op dit punt wil hij van geen wijken weten, 'al zou hij ook staan tegenover alle engelen, alle keizers en duizend pausen.'

Men kan niet over de rechtvaardiging spreken zonder te spreken over Christus, die onze Gerechtigheid voor God is. En als het over Christus gaat gaat het bij Luther tegelijk over onze rechtvaardiging door het geloof in Hem.

De rechtvaardiging door het geloof alleen staat in de theologie van Luther centraal. Met hetzelfde recht kan men zeggen, dat Christus alleen in middelpunt staat.

De Hervormer schrijft in de voorrede van de commentaar: Immers, in mijn hart heeft dat ene artikel, nl. het geloof in Christus, de heerschappij. Daar komen al mijn theologische gedachten dag en nacht uit en daar eindigen ze. Bij Galaten 1: 4 merkt hij op, dat Christus het Onderwerp van de brief aan de Galaten is.

In de samenvatting van de hoofdinhoud van dit Bijbelboek, die aan de verklaring van de tekst voorafgaat, zegt Luther dat Paulus de leer van de gerechtigheid, het geloof, de genade en de vergeving van zonden wil staande houden. Er is een onderscheid dat volgens de hervormer goed in het oog gehouden moet worden: dat tussen de gerechtigheid waarop wij ons moeten toeleggen, de zgn. actieve gerechtigheid en de gerechtigheid die wij van God ontvangen, de passieve gerechtigheid. De christelijke gerechtigheid is zuiver het tegendeel van de gerechtigheid die uit ons is. Het is een passieve gerechtigheid, die wij alleen maar ontvangen, waar wij niets bewerken, maar een ander in ons laten werken, namelijk God. 'In de aanvechting is dit voor ons een onafscheidelijk kwaad, dat wij niets anders voor ogen hebben dan dit: Och was ik maar vroom! Deze houding hebben wij ons eigen gemaakt: Och, hoe heb ik mijn tijd doorgebracht, hoe slecht heb ik geleefd! De natuur kan zich niet losmaken van dit zien op een eigen gerechtigheid en zich verheffen tot het uitzicht op de christelijke gerechtigheid'. Toch is er geen ander middel dat ons redt. Het is òf de eeuwige dood, òf men moet de passieve gerechtigheid aannemen.

In dit verband brengt Luther de wet ter sprake. 'De hoogste kunst van de christenen is, niet te weten van de hele actieve gerechtigheid en niet te weten van de wet, zoals het buiten het volk van God de hoogste wijsheid is de wet te kennen en op de wet te zien'. Het is een wonderlijke zaak: 'Ik moet voor mijzelf leren en ik moet de mensen leren de wet te ignoreren en te doen, alsof er geen wet is, maar in tegenstelling daarmee moet ik in de wereld zo op de wet staan en aandringen, alsof er geen genade is. Als ik de wet niet ignoreer en mijn gedachten op de genade richt, als was er geen wet en als was er enkel genade, dan kan ik niet zalig worden'.

Luther noemt de Evangelische gerechtigheid *hemels* en de gerechtigheid van de wet *aards*. Zij heeft betrekking op aardse dingen.

Luther is er zo vast van overtuigd, dat zijn reformatorische leer van de gerechtigheid die Gods gave is, van beslissende betekenis is, dat hij zeggen kan: 'Als deze leer en dit artikel teloor zijn gegaan, hebben wij alles verloren. Wie deze leer mist, is een Turk, een papist of een Jood. Hij kan niets anders dan werken leren, omdat de gerechtigheid òf van de wet òf van de genade afhangt'.

Dit is de leer (doctrina) die Luther in de Brief aan de Galaten vindt en die Hij in zijn commentaar uitwerkt. Al wat hij daarin zegt over de wet en over de verhouding van wet en Evangelie, staat hiermee in nauw verband.

Er is al heel veel geschreven over Luther en zijn theologie. Er is een zee van literatuur over. Maar de theologie van Luther is een oceaan. Wat de wijze van behandeling van ons onderwerp betreft, valt nog op te merken, dat wel voortdurend rekening gehouden wordt met de waardevolle studies die er zijn, maar dat we vooral naar Luther zelf willen luisteren. Hoe verstaat en hoe vertolkt hij de boodschap van Paulus in de Brief aan de Galaten?
Men kan uitgaan van de gedrukte commentaar uit het jaar 1535. Daarin vinden we een vloeiende tekst en de gedachten van de hervormer worden er goed in weergegeven. In de voorrede die hij eraan toevoegde, heeft hij uitdrukkelijk verklaard, dat het werkelijk zijn gedachten zijn. De bewoordingen zijn echter maar voor een deel van Luther zelf afkomstig. Voor een ander deel zijn ze van zijn leerling Rörer, die met behulp van aantekeningen van de colleges deze uitvoerige commentaar samenstelde.

Men kan ook beginnen bij het begin: het manuscript van Rörer, dat een levendig verslag is van de colleges die hij bijwoonde. Luther was bijna een half jaar lang met dit Bijbelboek bezig: van 3 juli tot 12 december 1531.

Bij het lezen van wat Luther toen tot zijn studenten gezegd heeft - al is het in verkorte vorm op papier gekomen - is het of men Luther zelf hoort. Zo persoonlijk is zijn manier van zeggen, zo direct zijn taal en zo kernachtig zijn tal van uitspraken. Het Latijn is doorspekt met Duitse woorden en uitdrukkingen. Het is soms niet zo eenvoudig deze interessante tekst te vertalen, maar de interpretatie stelt ons niet voor al te grote problemen.

In het vervolg is allereerst van deze tekst van 1531 gebruik gemaakt. Wanneer een weergave wordt geboden van de tekst, zoals deze in 1535 gedrukt is, wordt dat aangegeven.

2. CHRISTUS STAAT IN HET MIDDELPUNT, MAAR ALS VERLOSSER

De Christus van de Schriften kan schuilgaan achter het beeld dat mensen zich van Hem gevormd hebben.

Dat heeft Maarten Luther persoonlijk ontdekt. In de tijd dat hij als monnik naar de regels van de orde van de Augustijner Eremieten leefde, was Christus voor hem de Rechter, zoals Hij dat voor talloze christenen in de middeleeuwen was. Luther heeft Jezus ook gezien als het voorbeeld dat hij moest navolgen. Dat is geen wonder, want in die tijd was Hij voor hem allereerst het grote voorbeeld.

Maar hij heeft de Heere Jezus Christus door middel van de Heilige Schrift leren kennen als zijn Heiland en niet als een nieuwe Mozes. Het Evangelie is geen nieuwe wet.

Zo is het begrijpelijk, dat hij op meer dan op één plaats onderscheidt tussen Christus als gave, als geschenk van God (donum) en als voorbeeld (exemplum). 'Ik moet Christus aannemen als Zaligmaker, dan zal het mij aan niets ontbreken. Wanneer ik geloof, neemt het geloof Christus geheel aan. Maar als ik Hem zie als voorbeeld, bereik ik nauwelijks een honderdste of een duizendste deel. Op de dag van de vreugde, als we zonder aanvechtingen zijn, is het wel mogelijk Hem als voorbeeld te zien, maar in de tijd van de

aanvechtingen moet het geloof zich richten op wat Christus voor ons gedaan heeft. Onder de voorbeelden kan ik Daniël, Petrus en Paulus vinden', zegt Luther. 'Ik wil echter Christus, want er is niemand zoals Hij: Ik heb Hem als Verlosser nodig' (op Gal. 5: 8).

Hiermee correspondeert de uiteenzetting die al bij Galaten 3: 9 en Galaten 3: 13 gegeven werd. Volgens de gedrukte commentaar zegt Luther hier: 'Wij ontkennen niet, dat Christus voor de vromen een voorbeeld is om na te volgen, maar hierdoor worden zij niet rechtvaardig voor God. Als het gaat over de wijze waarop wij gerechtvaardigd worden, moet Christus alleen ons voor ogen worden gesteld, zoals Hij sterft voor de zonden en opstaat ten behoeve van onze gerechtigheid, en moet Hij in het geloof worden aangenomen als gave en niet als voorbeeld.

De paus zegt: Wie vroom wil leven, moet wandelen, zoals Christus gewandeld heeft. Dat is naar zijn eigen woorden: Ik heb u een voorbeeld gegeven, opdat ook gij doet, zoals Ik gedaan heb (Joh. 13: 15). Maar wie het zo stelt, vervalt in dezelfde fout als de Joden, die alleen maar roemen in Abraham, die werken doet. Om behouden te worden, moesten zij de gelovige Abraham navolgen.'

Als de 'sofisten' - bedoeld zijn de theologen die menselijke wijsheid trachten te verbinden met het Woord van God - Christus van de zonden en van de zondaren scheiden en Hem slechts voorstellen als een voorbeeld dat wij moeten navolgen, maken zij Christus tot een rechter en tiran, die vanwege de zonden vertoornd is en de zondaren veroordeelt.

Dezelfde tegenstelling heeft Luther op het oog, als hij er met grote nadruk op wijst, dat Christus geen Wetgever is, zoals Mozes dat was, maar dat Hij de wet vervult.

In de commentaar van 1535 staat bij Galaten 4: 5: 'Daarom is dit een zeer verderfelijke dwaling van de monniken en sofisten, die Christus afschilderen als een nieuwe Wetgever na Mozes. Dat lijkt wel op de dwaling van de Turken, die hun Mohammed verkondigen als een nieuwe wetgever na Christus. Maar Christus is niet gekomen om de oude wet af te schaffen en een nieuwe wet te geven, maar Hij is, zoals Paulus zegt, door de Vader in de wereld gezonden om hen die onder de wet waren, vrij te kopen. Als wij dat geloven, kunnen wij hier alle omstandigheden van het leven en in het uur van onze dood met een vast en standvastig vertrouwen zeggen: Wet, u hebt geen enkel recht op mij. Wat beschuldigt en veroordeelt u mij tevergeefs.'

Wat Paulus in Galaten 2: 17 zegt, wordt door Luther uitgelegd als een scherpe aanval op de valse apostelen en op allen die op eigengerechtigheid vertrouwen. 'Zij keren alles om door van de wet Christus te maken en van Christus de wet. Zij zeggen: Na Christus en nadat Hij alle gerechtigheid volbracht heeft, is het nodig, dat je de wet onderhoudt, als je gerechtvaardigd wilt worden, want je bent nog een schuldenaar van de wet.'

In de gedrukte commentaar lezen we bij dezelfde tekst ook nog: 'Wie dus leert, dat het geloof in Christus niet rechtvaardigt, als de wet niet tegelijk wordt onderhouden, maakt Christus tot een dienaar van de zonde, d.w.z. tot een leraar van de wet die hetzelfde zegt als Mozes. Dan is Christus dus geen verlosser of schenker van de genade, maar een wrede tiran, die evenals Mozes het onmogelijke eist. Erasmus en de papisten zijn van oordeel, dat Christus een nieuwe wetgever is. De geestdrijvers (fanatici) vinden in het Evangelie alleen maar nieuwe wetten over werken. Wetten genoeg bij Mozes! Het Evangelie is echter de verkondiging van Christus: Hij vergeeft de zonden, schenkt genade en rechtvaardigt en verlost zondaren.

Het is de satan die met zijn listen wil bereiken, dat men Christus ziet als aanklager en rechter en niet als Trooster en Verlosser.'

Bij Galaten 5: 2 zegt Luther volgens de commentaar van 1535: 'Als de duivel de gedaante van Christus aanneemt en op deze wijze met ons disputeert: dit had je volgens de vermaning van mijn woord moeten doen en je hebt het nagelaten; dat had je moeten nalaten en je hebt het gedaan en dus moet je weten, dat ik je straffen zal, moet dat in het geheel geen indruk op ons maken, maar moeten we dadelijk denken: Zo spreekt Christus

niet met hen die wanhopig zijn. Het geknakte riet verbreekt Hij niet en de walmende vlaspit dooft Hij niet uit. Hij zegt: Komt tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven.'

Juist met het oog op de aanvechtingen trekt Luther de registers van het Evangelie open!

Zo gaat hij in deze commentaar verder bij Galaten 5: 4: Als de duivel Christus niet in een wetgever veranderen kan, probeert hij nog wel de wil naast Hem te stellen: Christus èn de wet. Maar het is onmogelijk, dat Christus en de wet tegelijk in het hart wonen. Òf Christus moet wijken, óf de wet. Als u echter in de overtuiging leeft, dat Christus en het vertrouwen op de wet samen in het hart kunnen wonen, moet u weten, dat niet Christus, maar de duivel in uw hart woont onder de vermomming van Christus. De ware kennis van Christus of het geloof stelt heel eenvoudig vast: Of u goede werken gedaan hebt of slechte – om de goede werken wordt u niet gerechtvaardigd, en om de slechte niet veroordeeld. Want Christus alleen rechtvaardigt mij, tegen mijn slechte werken in, en zonder mijn goede werken.

Dit alles betekent niet dat Luther niet wil weten van Christus als ons Voorbeeld, als het over de heiliging gaat en van goede werken gaat als vruchten van het geloof. Het is duidelijk, dat hij voortdurend aan de rechtvaardiging van een zondaar voor God denkt. Terwille daarvan moet Christus als Gods Gave verkondigd worden.

Zoals wij zagen, hebben de tegenstellingen waarmee Luther werkt, in de eerste plaats een functie in het conflict met Rome. Maar dat is het toch niet alleen. Behalve de 'papisten' worden de anabaptisten, de fanatici, de sektariërs en soms ook de 'sacramentariërs' bestreden. In wezen is het voor hem dezelfde controverse.
In de afwijzing van het zuivere Evangelie van Christus ziet Luther het werk van de duivel. Bij de verklaring van Galaten 1: 4 zegt hij reeds: Paulus geeft hier een definitie van Christus. Christus is de Zoon van God en de Zoon van de maagd, die overgeleverd en gestorven is voor onze zonden. Als de duivel een andere Christus naar voren brengt, moet u zeggen: Dat is onwaar. Christus is een persoon Die niet eist, bang maakt en terneer velt. Hij wil niet met ons afrekenen, maar Hij neemt de zonden weg. Hij heeft ze aan het kruis genageld en uitgeblust in Zichzelf, toen Hij voor onze zonden werd overgeleverd. Verwerk het voornaamwoord (onze) goed!

Hier treft ons de opmerking: 'Wat ik zeg, zeg ik voor een deel uit ervaring'. Bij verschillende teksten heeft Luther gelegenheid erop te wijzen, dat Christus geen Mozes, geen wetgever is. Hij is de Zoon van God, Die uit liefde, niet om onze verdienste of gerechtigheid, maar uit enkel ontferming en liefde Zichzelf overgegeven heeft. De leermeesters van Luther hebben hem een verkeerde leer voorgehouden. Zijn studenten zijn zeer bevoorrecht, omdat zij niet doordrenkt zijn met de verkeerde opvattingen waar hij zo'n moeite mee gehad heeft. Hij zegt ervan: 'Ik verbleekte, wanneer ik de naam Christus hoorde' (bij Gal. 2: 20).

Als Luther Christus als Gave stelt tegenover Christus als Voorbeeld en Christus als Verlosser tegenover Mozes als wetgever, is het hem te doen om de Bijbelse kennis van Christus.

Christus staat in het middelpunt. Hij is onze gerechtigheid voor God en Hij alleen. Van hieruit zijn Luthers krachtige uitspraken over wet en Evangelie te verstaan. Daarom was dit ook zo'n dankbaar thema. Met behulp van allerlei variaties op dit thema kon de hervormer tot uitdrukking brengen wat hem na aan het hart lag.

3. DE TEGENSTELLING VAN WET EN EVANGELIE

Bij sommige uitlatingen van Luther over de wet zou men het niet zeggen, maar hij gaat wel uit van de wet als de geopenbaarde wil van God. In wezen is dat in 1531/1535 niet anders dan toen hij zijn eerste verklaring van de Brief aan de Galaten gaf. En bij Galaten 5: 14 zijn visie op de wet als volgt formuleerde: Er is door alle eeuwen heen maar één wet, die alle mensen bekend is en in de harten van allen geschreven is. Zij maakt dat niemand een

verontschuldiging heeft. Voor de Joden zijn er hun ceremoniën nog wel bijgekomen en voor andere volken eigen wetten die niet voor de gehele wereld verplichtend waren, maar dit is de enige wet, die de Geest in de harten van allen voortdurend dicteert.

Deze oorspronkelijke wet vraagt van de mens liefde tot God en liefde tot zijn naaste. Datzelfde vraagt de wet van de tien geboden van Israël en van ons.

Uit de scholastieke traditie nam Luther de onderscheiding over tussen zedelijke geboden, voorschriften voor de eredienst en rechtsbepalingen (morele, ceremoniële en burgerlijke wetten). De Mozaïsche wet is wel allereerst voor Israël bestemd, maar bij de eis van de liefde moet men achter Mozes teruggaan tot op de wil van God, die de mens in het boek van het hart

geschreven is.

Een belangrijk verschil met dat middeleeuwse denken dat door een groot theoloog als Thomas van Aquino in systeem gebracht werd, is dat Luther de wet niet zozeer als de universele ordening van God beschouwde, 'maar als de tot de mens komende eis van God'.

God beoordeelt, of wij aan Zijn eis voldoen. Maar Hij moet ons veroordelen, omdat onze zonde ons schuldig stelt tegenover Hem.

Kan de wet de zondaar nu nog helpen om het gescheiden zijn van God te overwinnen, dat het gevolg van de zonde is? Is de wet een weg waarlangs wij tot het heil kunnen komen? Absoluut niet!

Met grote ernst wijst Luther erop – en de Brief aan de Galaten geeft daar genoeg aanleiding toe – dat de mens onder het rechtvaardige oordeel van God valt en het ergste te vrezen heeft, omdat hij niet beantwoordt aan de eis van de wet, maar tegen Gods geboden ingaat.

Luther is een meester in het ontmaskeren van de pogingen die wij doen om met de wet van God in het reine te komen. Als het hart er niet bij is, heeft het onderhouden van de geboden geen enkele waarde.

Paulus schrijft: Zij die zich laten besnijden, houden zelf niet eens de wet (Gal. 6: 13). Luther merkt daarbij op: Zij doen alsof zij de wet houden uiterlijk en voor de schijn houden zij de wet, maar dat betekent niets voor God, (coram deo).

Als het gaat over het doen van wat, het boek van de wet geschreven is, (Gal. 3: 10), moet men onderscheid maken tussen een werkelijk en een huichelachtig doen. Een hypocriet doet het en doet het tegelijk ook weer niet, omdat hij het volgens morele regels doet. Dan ontbreken het geloof en de kennis van God.

Luther wil het handelen dus niet aan de menselijke maatstaven getoetst hebben. Dan is het een kwestie van moraal. Het gaat hem er voluit theologisch om dat wij geconfronteerd worden met het oordeel van God over ons leven.

De wet onthult niet alleen de zonde als zonde, maar doet haar zelfs toenemen. In de commentaar van 1535 staat bij Galaten 2: 16: De mens moet eerst door middel van de wet zichzelf leren kennen als een zondaar, die onmogelijk enig goed werk kan doen. De wet zegt immers: U bent een slechte boom en dus gaat alles wat u bedenkt, zegt en doet, tegen God in. U zult dus geen genade kunnen verdienen door uw werken. Als u dat toch probeert, maakt u het kwaad erger. Want omdat u een slechte boom bent, kunt u niet anders dan slechte vruchten voortbrengen, d.w.z. zonden. Immers al wat niet uit geloof is, is zonde (Rom. 14: 23). Genade willen verdienen door voorafgaande werken is daarom God willen verzoenen door middel van zonden en dat is niet anders dan zonden aan zonden toevoegen, spotten met God en Zijn toorn oproepen.

En bij Galaten 2: 17 staat in deze commentaar: De wet klaagt de gewetens alleen maar aan en wijst de zonde aan, die zonder wet dood is. De kennis van de zonde – niet die beschouwelijke kennis van de hypocrieten, maar de ware kennis, waarbij de toorn van God tegen de zonde ervaren wordt en de smaak van de dood werkelijk gevoeld wordt – maakt de harten bevreesd, leidt tot wanhoop en doodt (Rom. 7: 11).

Als Paulus zegt, dat de wet bij de belofte gevoegd is om onze overtredingen te doen blijken (Gal. 3: 19), heeft dat volgens Luther ten doel, dat de zonden toenemen, d.w.z. gekend en meer gezien zullen worden. Zo is het in werkelijkheid ook. Als de toorn van God, de dood en de hel geopenbaard worden, is het onmogelijk, dat onze natuur niet opstandig wordt, het oordeelt en ongeduldig wordt, omdat zij haar dood niet kan verdragen en er toch niet aan kan ontkomen. Daarom vervalt men heimelijk en in de grond van zijn hart tot lastering van God en tot het haten van God. Dan zou ik willen, zegt Luther, dat er geen God was.

In het licht van de wet van God ziet de situatie van de mens er eenvoudig hopeloos uit. De wet klaagt hem aan en veroordeelt hem. De wet bewerkt toorn (Rom. 4: 15).

In deze nood klinkt de boodschap van het Evangelie als het bevrijdende woord. De inhoud van het Evangelie is Christus.

Mozes openbaart de Zoon van God niet, maar de wet, de hel, de toorn en het oordeel van God en de zonde. De leer van het Evangelie is de openbaring van de Zoon van God. Het Evangelie eist geen werken, het maakt ons leven niet bevreesd zoals de wet, maar toont ons de Zoon van God. Christus wordt door het geloof omhelsd en aangenomen. Dat moet het Evangelie ons leren. Het wordt ons geopenbaard door de Heilige Geest Die van de hemel gezonden is (Gal. 1: 16).

Het licht van de wet laat ons zien, wat de zonde, de dood en de toorn van God is. Het licht van het Evangelie laat de zondaar zien, wat de gerechtigheid van het eeuwige leven en de vergeving van zonden is en hoe deze verkregen wordt (bij Gal. 3: 19).

Maar hoe kan God ons het Evangelie van de vergeving van onze zonden doen horen, terwijl Hij ons krachtens Zijn wet vanwege onze zonden moet straffen?

Dat kan alleen omdat de wet door Christus volkomen vervuld is. Naar het woord van Paulus *is Christus geworden onder de wet.* Hij is de Heer van de wet en de wet kan Hem niet beschuldigen, want Hij is de Zoon van God. Maar Hij onderwierp Zich vrijwillig aan de wet en de wet deed Hem alles aan wat zij ons aandeed: zij klaagde ons aan, zij onderwierp ons aan de dood enz. Nu klaagde de wet Hem aan voor God en stelde Hem schuldig aan alle zonden en achtte Hem des doods schuldig (bij Gal. 4: 5).

Christus is de Middelaar (Gal. 3: 20). Bij deze tekst merkt Luther op, dat dit woord wil zeggen, dat Hij in het midden staat tussen de beledigde en de beledigende partij. Het is een belediging van die aard, dat God die niet kan vergeven en ik die niet ongedaan kan maken. Tussen ons en God is er een eeuwige en oneindige scheiding. Daarom moet er een Middelaar zijn.

Christus offert Zich voor ons op als offerande aan God. Hij stelt Zich als priester tussen God en mij, de zondaar. Hij heeft mij zo liefgehad, dat Hij Zichzelf voor mij overgaf en mij verloste. 'Nu hoor ik, dat het kwaad hier zo groot is, dat de gehele schepping niet voldoende is om God te verzoenen en dat de Zoon Zelf Zich moest overgeven (bij Gal. 2: 20).

Christus stelt Zich bloot aan de toorn van de wet en neemt die weg en geeft door Zichzelf voldoening aan de wet in Zijn lichaam (bij Gal. 3: 20).

Luther kan het ook anders uitdrukken. Bij Galaten 4: 5 zegt hij, dat Christus strijd voerde met de wet en dus met de zonde en de dood en dat Hij haar in Zichzelf overwon. God alleen staat boven de wet en Christus is de Zoon van God.

Het werk van Christus wordt door Luther niet zelden beschreven als een geweldige strijd tegen de wet van de werken waaraan de mens als zondaar onderworpen is. Die machten, waaronder de wet dikwijls het eerst wordt genoemd, worden ook wel gepersonifieerd. Dan kan Luther de wet sprekend invoeren, hem laten woeden tegen Christus en zeggen, 'dat haar aanval mislukt is en dat hij haar de tanden uitgetrokken heeft.'

Het is opvallend dat de woorden over de opwekking van Christus uit de doden in Galaten 1: 1 Luther al aanleiding geven om over de overwinning van Christus op de wet en de andere machten te spreken. Die overwinning is de overwinning van de wet, de zonde, ons vlees, de

duivel, de dood, de hel en alle kwaad. En deze overwinning heeft Hij ons geschonken. Hoewel deze tirannen en vijanden ons beschuldigen en bevreesd maken, kunnen ze ons toch niet tot wanhoop brengen en veroordelen. Jezus Christus, Die uit de doden opgestaan is en Die de Overwinnaar over die machten is, is onze gerechtigheid (weergave volgens de commentaar van 1535).

Men noemt dit het dramatische motief. Dat staat echter niet tegenover het priesterlijke, zoals nogal eens geponeerd is, want het gaat ermee samen.

De gedachte aan de strijd en overwinning van Christus is met de voorstelling van de verzoening door het offer van Christus verbonden. Jezus Christus verzoent ons met God en Hij verlost ons van alle kwaad. Luther kent geen verlossing die geen verzoening is en op verzoening berust.

Dat komt heel duidelijk al in zijn uitvoerige verklaring van Galaten 3: 13, een belangrijk en karakteristiek gedeelte van zijn werk. God zag dat wij door de wet terneer geworpen werden en aan de vloek onderhevig waren. Toen zond Hij in Zijn onuitsprekelijke barmhartigheid Zijn Zoon. Hij zei tot Hem: U moet Petrus zijn, die tot de verloochening kwam, en Paulus, die vervolger en godslasteraar, en David, die echtbreker. U moet zijn wat alle mensen zijn en U moet de zonden van alle mensen hebben. De wet komt en zegt: Ik vind de zonden van alle mensen in mij. Weg met Hem! Hij moet gekruisigd worden. Doordat dit gebeurd is, is de hele wereld door die ene Mens van de zonde en de dood bevrijd.

Hij is het Lam van God. Dit Lam moet de ongerechtigheid van ons allen dragen en gestraft worden, omdat onze zonden Hem toegerekend worden. Door de liefde van God is de zonde op Hem gelegd. Toen kwam de wet en verklaarde: Als U de zonde wil dragen en schuldig wilt staan, moet U ook de straf dragen. Toen Hij de zonde op zich nam, droeg Hij daarom ook het kruis. Daarom haalt Paulus terecht het woord aan: Vervloekt is een ieder die aan het hout hangt.

Luther verdedigt zijn opvatting van deze tekst door Hiëronymus en Erasmus gedaan, om de kracht van het woord te verzwakken. Maar dit is onze hoogste troost te zien op Christus, Die de zonden draagt.

Ook hier stelt Luther het heilswerk van Christus voor als een strijd tussen de zonde en de gerechtigheid, de dood en het leven, de zegen en de vloek. Het is een wonderlijke strijd (duellum mirabile). De vloek valt aan en wij veroordelen, maar dat kan zij niet, want de zegen is eeuwig. Dus moet de vloek wijken, want als de zegen die in Christus is, overwonnen zou worden, zou God overwonnen worden. Maar Hij triomfeerde in Zichzelf.

Het is van betekenis dat Luther het woord 'vloek' in dit verband verduidelijkt door eraan toe te voegen: d.w.z. de Goddelijke toorn in de gehele wereld. De vloek van de wet en de toorn van de wet zijn geen op zichzelf staande grootheden. De machten waarmee Christus te maken had, zijn machten die theocentrisch te zien zijn. De macht die de wet, de dood en de boze over de zondaar hebben, gaat terug op de toorn van God.

Bij de woorden van Paulus over de vrijmaking door Christus (Gal. 5: 11) wordt het voor eeuwig verlost worden van de toorn van God dan ook de grootste vrijheid genoemd. Het gevolg daarvan is een andere vrijheid, namelijk dat wij ook bevrijd zijn van de zonde. Zo zijn ook de dood en de wet overwonnen. Dat houdt in, dat in de plaats van de wet het Evangelie wordt gesteld. Dat zegt: Houd moed, mijn kind, uw zonden worden vergeven (Matth. 9: 2).

Het Evangelie zegt: Ik leer u niet wat u moet doen - dat is de taak van de wet - maar wat een ander voor u gedaan heeft, de Zoon, Die voor u stierf om u van de dood te verlossen. Dat is de 'waarheid van het Evangelie' (bij Gal. 2: 4 en 5).

Het is niet toevallig, dat hier en op zoveel andere plaatsen 'voor u' en nog eens 'voor u' staat. Luther accentueert de voornaamwoorden! Het is voor u, voor ons, voor mij (pro me).

De juiste onderscheiding van wet en Evangelie, waaraan de hervormer alles gelegen is, vindt men niet aan de universiteiten, bij de leraars en de theologen en evenmin hij de

kerkvaders - hoewel bij Augustinus nog wel enigszins (bij Gal. 3: 19). Hier zal vooral gedacht zijn aan het werk *De spiritu et littera* (412), waarin Augustinus de tegenstelling tussen wet en genade, werken en geloof laat zien. De kerkvader heeft, zoals bekend is, grote invloed gehad op de jonge Luther. Maar reeds in 1521 kan Luther op zijn manier zeggen, dat de rechte kennis van wet en Evangelie voor de gehele theologie beslissend is. Als hij in 1531 de Brief aan de Galaten verklaart, merkt hij bij Galaten 2: 14 op, dat men voor het goed kennen van deze onderscheiding God moet danken en dat men dan mag weten dat men theoloog is.

Het is geen wonder, dat de tegenstelling tussen wet en Evangelie (of tussen wet en belofte) juist in deze commentaar zo sterk naar voren komt. Bij Galaten 3: 12 wordt vastgesteld, dat het verschil tussen wet en belofte correspondeert met dat tussen werken en geloof.

Luther vond hiervoor genoeg aanknopingspunten in deze brief van Paulus, waarin de werken van de wet en het geloof in de belofte van het Evangelie tegenover elkaar staan.

De wet brengt ons niet tot de rechtvaardiging, maar het Evangelie wijst ons de weg. Luther zegt kort en krachtig: Één van beide moet vallen: de gerechtigheid van het Evangelie of die van de wet (bij Gal. 1: 7).

4. DE VOORNAAMSTE FUNCTIE VAN DE WET

Luther zegt zoveel van de wet dat maar negatief klinkt, dat het nodig is er goed op te letten, dat hij haar toch wel een heelgewichtige taak geeft.

God gebruikt haar om ons tot kennis van onze zonden en ellende te brengen. Vooral in de verklaring van Galaten 3: 19-25 wordt deze gedachte uitgewerkt.

Dit is echter niet de enige taak van de wet. Ergens wordt onderscheid gemaakt tussen een gebruik dat goed is en een gebruik dat beter is (bij Gal. 3: 24). Het betere sluit het goede niet uit.

De term 'usus' die wij weergeven met 'gebruik' of benaderen met 'functie', is van Luther zelf afkomstig. Er is bij hem sprake van een tweevoudig gebruik van de wet. Een ander woord is 'officium' (taak of ambt).

Om te beginnen bestaat er een burgerlijk gebruik, waarbij de wet betrekking heeft op de menselijke samenleving, maatschappelijk en politiek beschouwd.

God heeft het zo beschikt, dat er overheden en dat er ouders zijn. De overheid moet met haar straffen de mensen bedwingen die kwaad willen doen. Zij doet dat ook terwille van het Evangelie.

Daarbij heeft de wet een belangrijke functie. Men moet zich eraan houden, maar men kan er tegen ingaan. Loon en straf staan daarmee in verband. Er is een burgerlijke gerechtigheid- een gerechtigheid tegenover de mensen en tegenover de wereld.

Van de woorden van Paulus in Galaten 3: 12: Doch bij de wet gaat het niet om geloof, maar *wie dat doet, zal daardoor leven*, zegt Luther: Deze plaats kan men burgerlijk of theologisch verstaan. De wet is immers in de eerste plaats gegeven om de ruwe mensen in toom te houden. Dit is de burgerlijke betekenis van de wet. Als iemand op het publieke en politieke terrein gehoorzaam is aan de overheid, ontkomt hij aan de dood en aan andere straffen. De overheid heeft dan niet het recht hem te doden, maar laat hem ongestraft leven. Paulus bedoelt het hier echter theologisch: Als hij het doet - maar hij doet het niet en hij wordt daarom vervloekt.

Bij Galaten 3: 10 merkt Luther op: God heeft tweeërlei zegen: lichamelijke zegeningen voor dit leven en geestelijke voor het eeuwige leven. De keizer is gezegend met lichamelijke zegeningen - 'lichamelijk' is wat betrekking heeft op de zichtbare wereld - want het is een zegen kinderen, een huis, land en wetten te hebben, maar die lichamelijke zegeningen zijn tijdelijk. Daarom vervloeken we de keizer en de wetten niet. Men moet hem vrezen en hem

hulde brengen, maar op burgerlijke wijze. Theologisch opgevat valt alles wat buiten de belofte en het geloof van Abraham omgaat, echter onder de eeuwige vloek.

Hoe noodzakelijk het burgerlijk gebruik van de wet ook is, het maakt ons niet rechtvaardig. Men moet de tweeërlei gerechtigheid zorgvuldig van elkaar scheiden, zoals God hemel en aarde gescheiden heeft (bij Gal. 2: 14).

In het gedrukte commentaar staat bij deze tekst, dat in de burgerlijke sfeer geducht moet worden aangedrongen op gehoorzaamheid aan de wet. Daar moet men niets weten van het Evangelie, het geweten, de genade, de vergeving van zonden, de hemelse gerechtigheid en van Christus, maar alleen van Mozes, de wet en het werk. Wet en Evangelie moeten beide binnen hun grenzen blijven.

Nu gaan we na, wat de hervormer van de tweede en voornaamste functie van de wet zegt. Het spreekt vanzelf, dat Galaten 3: 19 hem aanleiding geeft om op deze betekenis van de wet te wijzen. Maar het is een thema dat telkens terugkeert. De wet openbaart de mens zijn zonden, zwakheid, blindheid, de dood, de, hel, het oordeel, en de verdiende toorn van God. 'Dit is het ware ambt en het eigenlijke gebruik van de wet' (bij Gal. 3: 19). Voor Luther is de prediking van de wet tot berouw en bekering 'het eerste deel van het christen zijn' (bij Gal. 2: 16). In deze functie bereidt de wet voor op de kennis van Christus.

Het komt dus aan op het theologische gebruik van de wet. Dat is gericht op de kennis van God. Het kan ook het geestelijke, ware, eigenlijke, heilige of hemelse gebruik van de wet worden genoemd.

Luther denkt hierbij altijd aan de gehele wet van God, die ons in de eerste en de tweede tafel van de decaloog gegeven is. Toch staat de eerste tafel voorop en vooral het eerste gebod. Met het oog op deze eerste tafel en het eerste gebod moeten wij erkennen, dat wij in alles in gebreke blijven. Onze werken zijn niet alleen niet toereikend, maar ook verkeerd.

Vertrouwen op onszelf en op eigen gerechtigheid zijn zonden tegen de eerste tafel van de wet. Datzelfde geldt van de verachting van God, van de genade en de vergeving van zonden. Daar volgen weer andere zonden op (bij Gal. 6: 13).

Als de wet van God ons om dit alles aanklaagt en veroordeelt en de zonde zelfs doet toenemen, is het Woord van God een hamer die een steenrots vermorzelt (Jer. 23: 29). Daarmee slaat God de hoogmoed en eigengerechtigheid of ingebeelde gerechtigheid . Met de bliksemstralen en donderslagen die het volk Israël hebben doen beven (Ex. 19: 16) heeft Hij dat al willen aanduiden. De wet moet dezelfde taak hebben als op de berg Sinaï. Toen zij werd aangehoord door het volk van de Israëlieten, dat zich gereinigd had, bracht zij hen tot wanhoop, tot kennis van hun ellende, zodat ze zelfs dachten te moeten sterven (bij Gal. 3: 19). En bij Galaten 2: 17 zegt Luther: *De bediening van de wet is de bediening van de dood, omdat het geweten mij voorhoudt, dat ik voor altijd veroordeeld ben.*

De wet moet ons ertoe brengen te wanhopen aan onszelf. Dat is een heilzame wanhoop. Die vernedering en verbrijzeling, dat geslagen winden door de ijzeren hamer dient ertoe, dat de genade tot u komt. Zo bereidt de wet voor op de genade. God is de God van de nederigen, verslagenen, wanhopigen en van hen die niets zijn, want het is Hem eigen uit niets te scheppen, het lege te vullen, hongerigen te voeden, ellendigen te troosten, zondaren te rechtvaardigen, doden levend te maken. Hij is immers de Schepper, die alles uit niets maakt (bij Gal. 3: 19).

Zo handelt God en zo moet Hij wel met ons handelen. Hij moet de wet als een ijzeren hamer gebruiken.

In de commentaar van 1535 lezen we bij Galaten 3: 19 ook nog: De taak en de functie van de wet is niet alleen de zonde en de toorn van God te onthullen, maar ook tot Christus te drijven. Het Evangelie zegt, dat God de gebrokenen van hart nabij is (Ps. 34: 19). Hoor Christus zeggen: *Komt tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven* (Mat. 11: 28).

Één van de woorden van Paulus waardoor Luther zich gaarne het leiden, is Galaten 3: 24. *De wet is dus een tuchtmeester tot Christus, opdat wij uit geloof gerechtvaardigd zouden worden.*

In het Grieks en in het Latijn staat hier het woord 'pedagoog'. Luther wist ook wel, dat de pedagoog uit de oudheid niet zo zachtzinnig met zijn leerlingen omging. 'Geef mij één leerling die van zijn pedagoog houdt!' Had het Joodse volk Mozes erg lief en gaf het hem veel vreugde? Toch moet men een pedagoog hebben en is hij bijzonder nuttig. De wet is niet anders geweest dan een tuchtmeester, maar een tuchtmeester tot Christus. De wet is niet eenvoudig een tuchtmeester om alleen maar te slaan. Wat voor pedagoog zou dat zijn, die alleen zou slaan en kwellen en die geen onderwijs zou geven? Een goed pedagoog geeft slagen, opdat de leerlingen tot kennis komen en graag doen wat ze eerst onwillig deden.

De functie van de wet is nu als die van de *pedagoog* ten opzichte van zijn leerlingen. Men moet tot Christus gaan, maar niet als was Hij een nieuwe Wetgever. Wij worden uit het geloof gerechtvaardigd.

Als de wet haar doel in het leven van een mens bereikt, is dat het werk van de Heilige Geest. In zijn eerste disputatie tegen de antinomianen spreekt Luther duidelijk uit, dat de wet de zonde niet in het licht stelt zonder de Heilige Geest.

Er is maar een enkele plaats in onze commentaar waar de *Heilige Geest* in dit verband wordt genoemd.

Bij Galaten 4: 3 merkt Luther op: In haar theologisch gebruik leert en toont de wet mijn zonde en dood. Maar zij moet mijn geweten ertoe brengen op Christus te zien. Daar is de *Heilige Geest* voor nodig om tot mij te zeggen, wanneer de wet haar taak heeft vervuld: Het is de wil van God, dat u niet alleen door de wet gedood wordt, maar dat u ook erkent, dat u een kind des doods zijt. Nu zult u een kind des levens, een kind der gerechtigheid zijn.

Ook in de verklaring van Galaten 3: 23 en 24 wordt over de Heilige Geest gesproken.

Bij Galaten 4: 6 wordt ingegaan op het werk van de Heilige Geest in de harten van de gelovigen. Wie liefde gevoelt jegens het woord van God, moet weten, dat dit niet het werk van het menselijk verstand of de menselijke wil is. Het is niet mogelijk zonder de Heilige Geest. Wij worden zo niet geboren en wij worden zo niet onderricht door alle mogelijke wetten. Die verandering, dat wij gaarne de prediking van Christus horen, die geworden is onder de wet, is van de Heilige Geest. Met dit woord zendt God de Heilige Geest in onze harten. En men moet de Heilige Geest in zijn hart gevoelen.

Maar is het een volledige tweedeling, waarbij de wet de mens brengt tot verootmoediging over de zonde en het Evangelie dient om hem de troost van de genade te schenken? Wordt dat ook niet met zoveel woorden gezegd: 'God ontvangt de eer van Zijn genade niet, als de wet ons niet eerst neerslaat'? Die uitspraak komt voor in de colleges over Galaten 2: 16.

Wat een schema lijkt, is bij Luther toch minder strak bedoeld dan men wel eens gedacht heeft.

Als hij een jaar later Psalm 51 uitlegt (de uitgave is van 1538, maar de verklaring is al in 1532 gegeven), zegt hij dat het nodig is, dat de zonde door de wet en de belofte geopenbaard wordt, welke beide de zonden in het licht stellen waarvan wij niet inzien en niet geloven, dat ze zonden zijn. Alleen door het Woord van God wordt de zonde geopenbaard.

De gedachte, dat het niet uitsluitend de wet is, die ontdekkend werkt, heeft Luther ook in 1531 wel. De woorden van Paulus over de Heere Jezus Christus Die Zichzelf gegeven heeft voor onze zonden (Gal 1: 4) doen hem zeggen: Zie toch de grootheid en oneindigheid van de prijs, want de zonde is zo machtig en groot, dat het nodig was, dat de Zoon van God daarom werd overgegeven. Wie dit ernstig overweegt, ziet in dat de zonde geen scherts is.

Dit accent valt bijna niet op bij de geweldige nadruk die in verband met de kennis van de zonde op de functie van de wet gelegd wordt. Dan heeft de wet echter alles met het Evangelie te maken. In zekere zin staat zij in dienst van het Evangelie.

Volgens de woorden van Paulus (Gal 3: 18 en 19) hangt de erfenis van de belofte af en is de wet er bijgevoegd om de overtredingen te doen blijken. De wet is toegevoegd aan de belofte. Bijgevolg is zij met haar taak zelfs van nut voor de belofte. Hoewel zij niet rechtvaardigt, is zij toch een voortreffelijke dienares, die tot de rechtvaardiging uitdrijft, als men haar maar goed gebruikt (bij Gal. 3: 19).

De wet is volstrekt niet in strijd met de beloften (Gal. 3: 21). Daar leest Luther niet overheen. Hij zegt ervan, dat de wet in haar voornaamste functie niet tegen de beloften is, omdat zij vernedert en daardoor maakt, dat wij zuchten en zoeken naar de hand van de Middelaar.

Kortom, zoals in de commentaar van 1535 bij Gal. 2:17 staat: *Door de wet worden wij veroordeeld en gedood, maar door Christus gerechtvaardigd en levendgemaakt. De wet doet ons sidderen en verdrijft ons van God. Christus echter verzoent ons met God en maakt dat wij toegang tot Hem hebben.*

5. CHRISTUS IS HET EINDE VAN DE WET

Christus is het einde van de wet, tot gerechtigheid voor een ieder die gelooft (Rom. 10: 4). Op die apostolische woorden laat Luther zijn verklaring van verschillende teksten uitlopen.

Als Paulus in Galaten 3: 23 zegt: *Doch voordat dit geloof kwam, werden wij onder de wet in verzekerde bewaring gehouden met het oog op het geloof dat geopenbaard zou worden,* spreekt Luther van een theologische gevangenis. De wet openbaart de toorn van God en ik kan er niet aan ontkomen. Maar wij worden vastgehouden met het oog op het doel en dat is Christus. Wij worden vastgehouden tot ons heil.

In de gedrukte commentaar worden zijn gedachten nog eens goed samengevat. De wet in haar theologische gebruik blijft niet altijd voortduren, maar doelt op het komende geloof en eindigt met de komst van Christus. Wij moeten, door de wet verschrikt en vernederd, de toevlucht nemen tot Christus, Die het einde van de wet is, tot gerechtigheid voor een ieder die gelooft.

Luther noemt het in één van zijn colleges over Galaten 3: 24 een misbruik maken van de wet, als men niet tot Christus gaat. Men gevoelt in de aanvechting de kracht van de wet en men verstaat niet, dat dit behoort bij de toekomstige rechtvaardiging. Dat is het misbruik dat tot vertwijfeling leidt.

Een ander misbruik is het uitzien naar Christus als was Hij een nieuwe Wetgever. Hij is het einde van de wet, tot gerechtigheid voor een ieder die gelooft. Hoe? Niet alsof Hij een nieuwe Wetgever en Rechter is, zoals de sofisten leren, maar Hij is zo het einde van de wet, dat Hij Verlosser is en hen die geloven, rechtvaardigt en wij door het geloof gerechtvaardigd worden.

Als Christus het einde van de wet is, ziet dat op de gehele wet en niet alleen op de ceremoniële en burgerlijke wetten. Thomas van Aquino en andere scholastieke theologen weten niets af van de afschaffing van de gehele wet, zodat ze niet kan beschuldigen en verschrikken (bij Gal. 4: 27).

Zij die gerechtvaardigd zijn, zijn buiten elke wet (bij Gal. 3: 24). Zij zijn niet meer onder de tuchtmeester. Het geweten moet alleen van de gekruisigde Christus weten, die alle plichten van de wet van mijn geweten heeft weggenomen en zegt: Geloof in Mij (bij Gal. 3: 25).

Christus en de wet zijn twee. Wanneer Hij afwezig is, heerst de wet, maar als Hij tegenwoordig is, moet zij wijken (bij Gal. 4: 3).

Bij Galaten 5: 1 kan Luther roemen in de vrijheid waarmee Christus ons heeft vrijgemaakt. Het is vrij zijn van de wet, van de zonden, de dood, de macht van de duivel, de toorn van

God en het eindgericht. De overige vrijheden zijn maar een druppeltje vergeleken bij de majesteit van de theologische vrijheid.

Luther weet wel, dat men deze vrijheid van de wet verkeerd kan opvatten. Hij waarschuwt bij Galaten 3: 24 ook tegen het 'misbruik van de boeren', waarbij hij aan de boerenopstand van 1525 denkt. De wet mag niet verworpen worden op de manier van de oproerige boeren, die de evangelische vrijheid, naar zij zeiden, losmaakten van alle wetten. 'Zoals zij zondigen die door middel van de wet gerechtvaardigd willen worden, zo zondigen aan de andere kant zij die geheel van de wet bevrijd willen worden'.

In haar burgerlijke functie blijft de wet voor iedereen gelden, ook voor hen die in de vrijheid van Christus staan. Bij 'wet' wordt hier vooral gedacht aan de tweede tafel van de wet, dus aan de geboden die op de verhouding tot de naaste betrekking hebben.

Wij zijn niet onderworpen aan de ceremoniële en burgerlijke wetten van Israël, zegt Luther, maar aan de wetten van de keizer. Wij hebben onze kerkelijke ceremoniën van de predikant, van de bisschop of van de kerk, die bepalingen hebben gemaakt. Als we die onderhouden – en dat willen we - is dat alleen maar om de liefde te dienen (hij Gal. 4: 27).

Er zijn plaatsen waar Luthers denken over de wet bijna een dualistische indruk maakt. Zo zegt hij bij Galaten 4: 3: In de leer van de genade kan ik niet met genoeg verachting over de wet spreken. Maar buiten de leer van de rechtvaardiging moet de wet op alle mogelijke manieren geprezen worden. De wet is heilig, rechtvaardig en goddelijk.

In de gedrukte commentaar staat bij Galaten 2: 14: Wet en Evangelie zijn zo te onderscheiden, dat u het Evangelie in de hemel plaatst en de wet op aarde, dat u de gerechtigheid van het Evangelie hemels en goddelijk noemt en die van de wet aards en menselijk en dat u de gerechtigheid van het Evangelie, even zorgvuldig van de gerechtigheid van de wet onderscheidt als God de hemel van de aarde, het licht van de duisternis, de dag van de nacht gescheiden heeft. De wet moet buiten de hemel blijven, d.w.z. buiten het hart of het geweten. Daarentegen moet de evangelische vrijheid buiten de aarde blijven, d.w.z. buiten het lichaam en zijn leden.

Is de wet voor de gelovigen dan een gepasseerd stadium? Bepaalde woorden van Luther doen ons die vraag stellen.

Paulus schrijft in Galaten 5: 23: *Tegen zodanigen is de wet niet.* Bij het uitleggen van deze tekst citeert Luther 1 Timotheüs 1:9. De wet is niet gesteld voor de rechtvaardige. Hij vat dat zo op, dat de rechtvaardige de wet niet nodig heeft. De wet heeft voor hem afgedaan. Hij heeft dat zo uitgewerkt: Immers de rechtvaardige leeft zó dat hij geen enkele wet nodig heeft om hem aan te sporen, te pressen en te dwingen, maar dat hij zonder enige dwang van de wet vrijwillig doet wat de wet eist en meer dan dat.

Bij de verklaring van Galaten 2: 16 komt Luther tot de volgende sterke uitspraken: Daarom verkondig ik dikwijls, dat een christen met de wet en met de zonde niets te maken heeft. Voor zover hij christen is, staat hij boven elke wet, omdat hij Christus, die de Heer van de wet is in Zijn schat heeft als een edelsteen in een ring. Als de wet en de zonde hem aanklagen en de duivel en de dood hem schrik aanjagen, moet de christen op Christus zien. Dan zal hij Hem in zijn hart hebben, die de Overwinnaar van de dood en de zonde is, die de wet in Zijn hand heeft en zegt: Dood, wet en zonde, u moet veroordeeld zijn! Een christen is, voor zover hij christen is, vrij van alle wetten, aan geen enkele wet onderworpen, innerlijk niet en in het uiterlijke niet.

Hij kan oog ergens spreken over een gelukkig verliezen van de wet (bij Gal. 4: 27). Maar het verband waarin dat staat, is hetzelfde als dat waarin zijn zojuist geciteerde uitspraken voorkomen. Het gaat dan over de rechtvaardiging door het geloof alleen. Bij Galaten 4: 27 wordt ervan gezegd: Het volk dat van genade leeft, heeft geen wet en kan geen wet hebben. Als het de wet zou hebben, zou het de genade verliezen en omgekeerd. Één van beide moet wijken. Zo wordt u of zonder de werken door het geloof gerechtvaardigd of u verliest de gerechtigheid van het geloof en omgekeerd.

Luther is voor niets zo bang als hiervoor dat men van de wet toch weer een heilsweg zal maken. In dit kader past de stelling, dat de wet voor de rechtvaardige heeft afgedaan en dat de christen, voor zover hij in het geloof in Christus leeft, vrij is van alle wetten.

Wel hebben de gelovigen evenals anderen in de verhoudingen die er in de samenleving zijn, met de wet te maken. Ze hebben haar zelfs stipt te onderhouden. Maar zijn ze verder niet van de wet af? Bevinden ze zich niet buiten de sfeer van de wet en staan zij niet boven de eis van de wet?

Volgens de hervormer heeft de wet ook als middel om de zonde en ellende te leren kennen echter een blijvende functie in het leven van de gelovigen. Hij brengt dit aspect meer dan eens ter sprake.

Er is een verkeerde neiging in ons. Wij willen vrij zijn naar het vlees en gevangen naar het geweten.

Wat hier (bij Gal. 2: 14) in een enkele zin wordt aangeduid, is bij de verklaring van Galaten 3: 23 in een belangrijke passage breder uiteengezet.

Het gaat over de woorden: met het oog op het geloof dat geopenbaard zou worden. Luther meent, dat dit niet alleen ziet op de tijd van de volheid (de volheid van de tijd) waarin Christus gekomen is. Het moet niet alleen heilshistorisch, maar ook soteriologisch toegepast worden. Dit gebeurt immers elke dag in het persoonlijke leven van ieder christen. Bij hem wordt de tijd van de wet en de tijd van de genade gevonden. Je vindt bij jezelf namelijk je eigen lichaam, zoals Paulus zegt: *In mijn leden zie ik een wet die strijd voert* (hier wordt gedacht aan Rom. 7: 23). Het is een wet die mij tot krijgsgevangene maakt.

Beide tijden leeft een christen bij ervaring. Het is de tijd van de wet, wanneer zij ons kwelt en tot kennis van de zonde brengt en de zonde doet toenemen. Er zijn vele uren waarin ik met God twist, zegt Luther. Dan mishaagt de toorn van God mij en mijn pretenties mishagen Hem. Daarna moet er ook een tijd van genade zijn, zodat men zegt: Wat buigt gij u neder, o mijn ziel, en zijt gij onrustig in mij? Hoop op God, want ik zal Hem nog loven, mijn Verlosser en mijn God (Ps. 42: 6).

De christen is daarom verdeeld in twee 'tijden'. Voor zover hij vlees is, is hij onder de wet; voor zover hij geest is, is hij onder het Evangelie. Maar de tijd van de wet duurt niet altijd. Het einde van de wet is Christus. De tijd van de genade moet eeuwig zijn.

In de commentaar die in 1535 verscheen, staat bij Galaten 3: 12: Wij echter zijn uit het geloof gerechtvaardigd, zoals de aartsvaders, de profeten en alle heiligen. Maar voor zover wij in het vlees zijn en de overblijfselen van de zonde nog hebben, zijn wij onder de wet, maar om Christus' wil niet onder de vloek van de wet. Het vlees staat vijandig tegenover de wet van God en de begeerlijkheid vervult de wet niet alleen niet, maar zondigt ook tegen haar. Ook bij de heiligen gebeurt er veel dat tegen de wet ingaat.
Als ik op mijzelf zie, zegt Luther bij de verklaring van Galaten 3: 25, ben ik voor een deel (partim) gerechtvaardigd: ik heb de eerstelingen van de Geest. In de commentaar van 1535 wordt dit enigszins anders weergegeven: Wat ons aangaat, wij zijn voor een deel vrij van de wet en voor een deel onder de wet. Wij zijn, om met Paulus te spreken, met de geest dienstbaar aan de wet van God en met het vlees aan de wet van de zonde (Rom. 7: 26).

Hier en op andere plaatsen maakt Luther in navolging van Paulus een scherp onderscheid tussen vlees en geest. Wie door het geloof rechtvaardig is voor God en innerlijk vrede heeft, doet nog niet altijd wat recht is in de ogen van God en zijn leven lang blijft dat voor hem een strijd. De aanklacht van de wet is voor de gelovigen nog geen verleden tijd. Juist daarom blijft het wonder, dat God zondaren rechtvaardigt, altijd nieuw.

Wij komen hier in aanraking met de realiteit die Luther zo kernachtig onder woorden brengt met het bekende: 'tegelijk rechtvaardig en zondaar' (simul justus et peccator) of zoals hij het blijkens zijn colleges over Galaten 3: 6 ook wel uitdrukt: Een christen is tegelijk zondaar en heilig, tegelijk vijand en kind van God.

Het geldt tegelijk en het is er tegelijk: simul. Men onderscheidt daarin het totale en het partiële aspect. De motieven van de troost, de strijd en de ootmoed corresponderen ermee.

In de verklaring die van Galaten 3: 6 gegeven wordt, wordt vooral het eerste motief zichtbaar. Het is al veel eerder in Luthers werk aanwezig. Het is reeds te herkennen in een uitspraak die voorkomt in de colleges over de Brief aan de Romeinen (1515-16): Hij is tegelijk een zondaar en een rechtvaardige, een zondaar in werkelijkheid, maar een rechtvaardige krachtens de beoordeling door God en krachtens de vaste belofte van God.

Hier hangt de heilszekerheid direct mee samen. De grond daarvoor ligt niet in wat wij voor God zijn, maar in wat God ons in Christus belooft en schenkt. Luther verklaart bij Galaten 4: 6: Daarom is onze theologie zeker, omdat zij ons verplaatst buiten onszelf: ik moet niet steunen op mijn geweten, mijn eigen persoon, mijn werk, maar op de goddelijke belofte en waarheid, die niet kan misleiden.

6. IS DE WET EEN NORM VOOR HET LEVEN VAN DE GELOVIGEN?

Kent de hervormer nog een ander gebruik van de wet, het derde gebruik (tertius usus), zoals men het pleegt te noemen?

Dat is een veelbesproken kwestie, waarbij de meningen tegenover elkaar staan. Terwijl meestal wordt geponeerd, dat dit derde gebruik niet bij Luther te vinden is, zijn er ook theologen die op enkele passages in zijn werken wijzen die er naar hun inzicht wel van spreken.

Is de wet nog een regel of norm voor ons leven, als wij door het geloof onze gerechtigheid in Christus hebben? Dat is de vraag waar het verschil over gaat.[299]

Melanchthon heeft die vraag in zijn latere geschriften bevestigend beantwoord en van hem is ook de term 'het derde gebruik' afkomstig. Na de theologische twisten over wet en Evangelie die reeds tijdens het leven van Luther begonnen zijn en daarna nog jaren geduurd hebben, heeft men zich in de *Formula Concordiae*, die in 1577 gereedgekomen is, over dit controversiële punt uitgesproken: "Daarna gebruikt de Heilige Geest de wet ervoor om de wedergeborenen door middel daarvan te onderwijzen en in de tien geboden hun aan te wijzen, wat de goede, welgevallige wil van God is, opdat zij weten, op welke goede werken zij zich moeten toeleggen, die God voorbereid heeft, opdat wij daarin wandelen."

Maar dit belijdenisgeschrift, dat zich overigens zoveel mogelijk op woorden van de reformator beroept, zou blijk kunnen geven van *een opvatting die van de zijne afwijkt.*

In elk geval ontbreekt een dergelijke omschrijving van de functie van de wet in de grote commentaar op de Brief aan de Galaten. Het gaat daarin om een tweevoudig gebruik van de wet. De term 'het derde gebruik van de wet' treffen we trouwens ook niet aan in de andere werken van Luther.

Zou het misschien kunnen zijn, dat deze functie van de wet wel niet letterlijk, maar toch zakelijk bij Luther voorkomt? We raadplegen de commentaar waarvan we uitgaan.

We zagen al, dat de gelovigen de wet hun leven lang nodig hebben, omdat ze zondaren blijven. Tegelijk houdt Luther er echter aan vast, dat de gerechtvaardigden als zodanig buiten en boven de wet staan. Is daarmee ook gezegd, dat wij niet meer met de wet te doen hebben, als het over de heiliging van ons leven gaat?

Één van Luthers uitgangspunten is, dat de ware gelovigen spontaan en ongedwongen naar de wil van God gaan leven. Dat vloeit onmiddellijk voort uit hun innige verbondenheid met

---

[299] In het Evangeliewoord, in zijn ruime zin zoals Christus en Zijn apostelen preekten, wordt aangetoond dat de Wet van Mozes vervuld is door Christus, van alle normen en wetten in het Oude Verbond beschreven wordt de kern, het geloof en liefde tot God inbegrepen, waarvan Christus zei tot Zijn discipelen, 'dat ze moesten heengaan tot de volken hen leren alles wat Ik u geboden heb'. (W.W.)

Christus. 'Het geloof maakt van u en Christus ais het ware één persoon', zegt Luther bij Galaten 2: 20.

We luisteren naar wat hij opmerkt naar aanleiding van de laatste woorden van Galaten 3: 10. Daar gaat het over het doen van wat in het boek van de wet geschreven is. Dat betekent volgens Luther in de eerste plaats geloven en dan door het geloof doen wat de wet vraagt. Wij moeten de Heilige Geest ontvangen, die maakt wij God en onze naaste liefhebben. Hij wordt niet door middel van de wet ontvangen, maar uit de belofte. Daarmee bedoelt Luther, dat niet wat wij doen beslissend is, maar wat God belooft en wat wij mogen geloven. Zoals hij het zelf uitdrukt: Het is eenvoudig geloven in Jezus Christus en na het ontvangen van de Heilige Geest doen wat er in de wet geschreven staat. Het is duidelijk, dat niemand de wet volbrengen kan buiten de belofte van het Evangelie om. Wie door het geloof in Christus de Heilige Geest ontvangen heeft, begint God lief te hebben en goede werken te doen, want het geloof doet de oom ontstaan en daarna ontstaan de vruchten. Eerst moet de goede boom er zijn.

Dit zijn gedachten die Luther al naar voren bracht in één van zijn beroemde tractaten uit het jaar 1520: *Over de vrijheid van een christen*. En evenals in andere geschriften stelt hij dit theologische inzicht tegenover de wijsgerige idee waarvoor vooral naar Aristoteles te verwijzen is, wiens invloed zeer groot was - dat men goed wordt door goed te handelen, zoals men citerspeler wordt door dikwijls op de citer te spelen. In de theologie geldt het omgekeerde. Eerst moet de persoon (de boom) goed zijn.
Het aan het Evangelie ontleende beeld van de boom en de vruchten wordt ook toegepast, als het over het verschil tussen het echte geloof en het schijn geloof gaat.

Op de woorden van Paulus over het geloof dat door de liefde werkt, beroepen de rooms-katholieke theologen zich voor hun leer, dat wij niet door het geloof gerechtvaardigd worden, maar door de liefde of door de werken. Het gaat hier echter over het ware geloof dat werkzaam is. Velen hebben wel geloof, maar bij hen is de boom zonder vruchten. Het geloof dat in Christus gelooft, dient de naaste in liefde, d.w.z. van harte en gaarne; het is ook bereid wel te doen aan allen. Het geloof doet alles in een blijmoedige, gewillige en oprechte gezindheid.

Zo komt het tot de vervulling van de wet. Luther stelt voorop, dat de wet niet buiten Christus om vervuld kan worden, omdat buiten Hem om de Heilige Geest niet ontvangen kan worden (bij Gal. 6: 13).

De wet wordt allereerst innerlijk vervuld door het geloof in Christus en dan ook naar buiten toe in de werken van de liefde. Het tweede volgt uit het eerste en het kan niet zonder het eerste bestaan. Als ons handelen niet uit het geloof is, is het verwerpelijk. Al wat niet uit geloof is, is zonde (Rom. 14: 23).

Waar het echte geloof is, krijgt het gestalte in de werken of, zoals Luther liever zegt, in de vruchten. Het geloof blijft niet werkeloos, maar het wordt vlees en het wordt mens (bij Gal. 3: 20).

Het geloof dat door de liefde werkt, heet bij Luther het geïncarneerde geloof. Hij beschrijft het ook wel als het samengestelde geloof, dat van het geloof op zichzelf te onderscheiden is, of als het concrete geloof dat van het abstracte geloof verschilt (bij Gal. 3: 20).

De typische term 'geïncarneerd geloof' (vleesgeworden geloof) bestaat bij de gratie van de christologie. Luther beredeneert het op deze wijze, dat men in tweeërlei zin over het geloof kan spreken, zoals men in tweeërlei zin over Christus kan spreken, namelijk over zijn goddelijke of menselijke natuur afzonderlijk en over Hem als persoon die God en mens is. Het is aan de mensheid eigen om in de tijd een begin gehad te hebben en aan de godheid om eeuwig te zijn en zonder begin. Toch kennen deze twee naturen samen en krijgt de godheid een belichaming in de mensheid. Zoals ik dus onderscheid moet maken tussen mensheid en godheid en moet zeggen: de mensheid is de godheid niet en toch is de mens God, zo maak ik ten aanzien van het geloof dit onderscheid: De wet is het geloof niet en

toch werkt het geloof. Geloof en werken komen in het concrete samen en toch hebben en behouden ze beide hun eigen aard en hun eigen functie (bij Gal. 3: 12 volgens de commentaar van 1535).

Naar analogie van zijn christologie zegt Luther er ook van: Zoals de godheid in Christus de mensheid doordringt -hij kan het beeld gebruiken van het vuur dat het ijzer doorgloeit -zo doordringt het geloof de werken (bij Gal. 3: 10 volgens dezelfde commentaar).

De liefde is de vervulling van de wet. De naaste die ik moet liefhebben, is ieder mens, ook hij die mij kwaad gedaan heeft. Hij blijft een mens, een schepsel van God. Oefent u, zegt Luther tot zijn studenten, in de eerste plaats in het geloof en daarna in de liefde, omdat de wereld vol mensen is die liefde nodig hebben (bij Gal. 5: 14).

Vergeleken bij de innerlijke vervulling van de wet door het geloof in Christus is de vervulling door de werken van de liefde secondair. Bovendien is ze onvolkomen en de vergeving van zonden is en blijft onmisbaar (hij Gal. 5: 22).

Enkele karakteristieke uitspraken doet Luther hij het uitleggen van Galaten 5: 5. De apostel Paulus schrijft, dat wij de gerechtigheid verwachten. Volgens Luther betekent dat, dat we gerechtvaardigd zijn en toch nog niet gerechtvaardigd zijn. De gerechtigheid is nu niet, zoals zij moet zijn, maar wij verwachten haar, doordat wij de eerstelingen van de Geest ontvangen hebben. Wij hebben de eerstelingen ontvangen, maar wij hopen op de gerechtigheid in volkomen zin. Zo is onze gerechtigheid er nog niet in de volle realiteit, maar in de hoop (non in re, sed spe).

Zolang we leven, blijft deze spanning bestaan. Toch is er zoiets als een groeiproces. Er is immers een dagelijkse komst van Christus, die door de Geest plaatsvindt, om te bewerken, dat ons geloof groeit en ons geweten Christus elke dag op meer volkomen wijze aanneemt en de wet van het vlees en van de zonde, de vrees voor de dood en al wat de wet met zich meebrengt, dagelijks minder worden, zonder op deze aarde ooit op te houden. Daarom is er een dagelijkse vernieuwing (2 Kor. 4: 16). De eerstelingen zijn er, het zuurdeeg is wel met het deeg vermengd, maar dat is niet geheel doorzuurd. Toch wordt het wel doorzuurd (bij Gal. 3: 25).

De apostel Paulus spreekt over een nieuwe schepping (Gal. 6: 15). Daarbij wordt opgemerkt, dat er reële veranderingen bij ons zijn: de nieuwe kennis van God, de vernieuwing van de wil en nieuwe handelingen. In plaats van waardeloze werken worden de echte werken van de liefde gedaan en God wordt geprezen.

Op een andere plaats wordt ervan gezegd, dat de goede werken, die vrucht van de Geest zijn, tot eer van God zijn en tot een voorbeeld voor de naaste (bij Gal. 5: 22).

In deze geest spreekt de hervormer over het nieuwe leven van de gelovigen. Omdat het een leven uit Christus is, draagt het vrucht. En de vrucht van de Geest is allereerst liefde.

Maar Luther zal niet zeggen, dat God de zijnen in de tien geboden gebiedt, op welke goede werken zij zich moeten toeleggen. Dat zou hem te wettisch klinken.

Hoe staat het volgens hem met de nieuwtestamentische vermaningen? Er zijn wel geboden (praecepta) in het Evangelie, maar die zijn niet het Evangelie in de eigenlijke zin van het woord. Het zijn de aanhangsels van het Evangelie. Christus geeft wel geboden, maar dat is niet zijn voornaamste taak, maar iets van bijkomstige aard (bij Gal. 2: 17 en 4: 5).

In de commentaar noemt Luther *de wet van God geen norm voor ons leven als gelovigen.* Hij laat veel meer zien, hoe het geloof in Christus vanzelf leidt tot de liefde tot God en de liefde tot de naaste.

Maar terwijl hij het derde gebruik van de wet niet kent, wijst hij het ook niet uitdrukkelijk af. Soms is hij er niet ver meer vandaan. De vervulling van de wet als wet van de liefde is, hoe onvolmaakt ook in dit leven, van grote betekenis. En gaat het daar niet om bij het derde gebruik van de wet?

7. LUTHERS POSITIE IN HET CONFLICT MET DE ANTINOMIANEN

Toen Luther in 1537-38 Agricola en zijn geestverwanten bestreed in zijn disputaties tegen de antinomianen, nam hij geen ander standpunt in dan in de commentaar die in 1535 verschenen was. Er is continuïteit. Maar Luther zou Luther niet zijn, als hij in deze nieuwe situatie geen nieuwe accenten legde. Hij zag zich ook wel genoodzaakt enkele vroegere uitspraken over de afschaffing van de wet toe te lichten.

Het grote thema van Johann Agricola, de vriend die Luther tot zijn verdriet in een tegenstander zag veranderen, was: *wet en Evangelie!*

Er tekenden zich in de kring rondom Luther ernstige meningsverschillen af. Terwijl Melanchthon in de leer van de bekering en de leer van de rechtvaardiging sterk was gaan benadrukken, dat men bij de wet moest beginnen, stelde Agricola het kruis van Christus voorop: niet de schending van de wet, maar de 'schending van Christus'. Hij bedoelde te zeggen, dat een christen, voor zover hij in Christus gelooft en blijft geloven, al heeft, wat de wet van hem eist, doordat het hem toegerekend wordt, en dat hij dan vanzelf in de geest van de geboden van God handelt. Waarom zou de wet dan zo scherp aan de gemeente gepredikt moeten worden?

Het is de vraag, of alles wat aan hem toegeschreven is, zoals de opzienbarende stelling, dat de decaloog op het raadhuis en niet op de preekstoel thuishoort, van Agricola zelf afkomstig is. Misschien waren zijn volgelingen meer antinomiaans dan Agricola zelf.

Luther maakte zich zorgen. Hij vreesde een terzijdestelling van de wet van God met alle consequenties daarvan. Hij dacht dat het op een soort goedkope genade zou uitlopen: 'eitel süsze Gnade'.

Voor de hervormer staat het zo, *dat wie de wet opgeeft, ook het Evangelie opheft*. Als er geen wet zou zijn, die de zonde tot zonde maakt, waarvoor zou Christus dan nodig zijn? Hoe groot, ja hoe onuitsprekelijk groot het heil is, kunnen wij niet kennen en verstaan zonder de wet. Christus heeft ons vrijgekocht van de vloek van de wet (Gal. 3: 13).

Luther geeft toe, dat hij in het begin bepaalde uitdrukkingen had gebruikt, waarop de antinomianen zich nu meenden te kunnen beroepen. Maar toen waren de mensen angstig genoeg. Ze werden bijna wanhopig gemaakt. Ze hadden de prediking van de wet niet nodig, maar de verkondiging van de vergeving van zonden in de naam van Christus. Nu zijn de tijdsomstandigheden echter anders dan onder de paus. De mensen zijn en worden zorgeloos. Nu maken de antinomianen met hun liefelijke klanken hen alleen nog maar zorgelozer.

Men mag de wet van God niet geringschatten. Voordat de wet aan Israël gegeven werd, was zij er al, want ze was in het hart geschreven. Maar omdat de mens in zonde gevallen is, werd God gedwongen haar opnieuw aan ons voor te houden. Daarmee bestrijdt Luther de mening, dat de wet ons niet aangaat, omdat zij aan het Joodse volk gegeven is en wij daar niet toe behoren.

De Heilige Geest is de auteur van de wet. De wet is dan ook geestelijk (Rom. 7: 14). Ze moet geestelijk verstaan worden en wil door de Geest vervuld worden.

Het is de meest wezenlijke en meest verblijdende definitie van de wet, dat zij een tuchtmees-ter is, namelijk tot Christus. De Heilige Geest maakt van de wet een tuchtmeester.

Enerzijds is er de tegenstelling van wet en Evangelie, maar anderzijds is er de samenhang. Ze zijn te onderscheiden en niet te scheiden. Ze zijn op elkaar betrokken en onderling verbonden.

Luther blijft eraan vasthouden, dat wet en Evangelie niet vermengd mogen worden, maar het blijkt nu nodig te zijn met niet minder nadruk te zeggen, dat ze niet van elkaar losgemaakt mogen worden. Het Evangelie veronderstelt de wet en de verkondiging van de wet.

Het is gevaarlijk de wet zonder het Evangelie of het Evangelie zonder de wet te verkondigen. Is Christus dan ook een Prediker van de wet? Ja, maar niet de wet alleen. Is Christus een Verkondiger van het Evangelie'? Ja, maar niet van het Evangelie alleen.

Uit de verbondenheid van wet en Evangelie volgt, dat het niet zo is, dat de mens door de wet alleen tot boetvaardigheid kan worden gebracht. De goedertierenheid van God leidt tot boetvaardigheid (Rom. 2: 4). Het kan ook door het kruis en door de dood van Christus gebeuren. Maar wanneer wij zien, hoeveel Christus voor ons en onze zonden gedaan heeft, is er volgens Luther toch ook weer sprake van de wet,

Min of meer samenvattend kan hij zeggen: Zowel door de kennis van de wet als door de kennis van het kruis van Christus of van het heil, komen wij tot boetvaardigheid.

Hoe is het mogelijk, dat hij ook het Evangelie dat tot boetvaardigheid leidt, wet kan noemen? Dat is verklaarbaar vanuit het functionele gezichtspunt, dat we zien domineren. Het Evangelie werkt bevrijdend! En de belofte: 'Ik ben de Heere, uw God', die bij het eerste - en beslissende – gebod van de decaloog hoort, is ook al Evangelie. De samenvatting van het eerste gebod is niet wanhopen, maar op God vertrouwen, Hem vrezen en Hem boven alles liefhebben

Ongeloof is zonde, en niet geloven in Christus dubbele zonde. In het Oude Testament wordt vooral de vervulling van het eerste gebod geëist en in het Nieuwe Testament vooral het geloof in de Zoon. Wie dus niet in Hem gelooft, zondigt dubbel.

Het Woord van God is bij Luther niet te verdelen in een eerste deel en een tweede deel. Het functioneert in het Oude Testament niet alleen als wet, maar ook als evangelie, en in het Nieuwe Testament niet alleen als evangelie, maar ook als wet.

Gods woord treft de mens als wet en als evangelie. Dan gaat hij van de wet naar het evangelie en niet omgekeerd. Maar dat betekent niet, dat men de spanning van wet en evangelie mag ontwijken, zoals Luther dat bij de antinomianen zag gebeuren. Immers juist in de aanvechting ontsluit God voor ons de weg naar Jezus Christus en naar Zijn bevrijdend evangelie. Men mag niet op een andere manier met de wet trachten klaar te komen.

Luther denkt daarbij altijd eerst aan het werk dat Christus voor ons gedaan heeft en dat ons toegerekend wordt. Naast dit christologisch aspect is er echter ook het pneumatologische, naast het imputatieve het expurgatieve zoals hij het ergens noemt. Dat houdt in, dat de Heilige Geest mij gegeven wordt en dat ik dan alles wat de naam van Christus beledigt, van harte begin te haten en volijverig wordt in goede werken.

De christen is een tweeling, deels heilig en deels zondaar. Voor zover hij rechtvaardig is, is de wet voor hem opgeheven, maar voor zover wij zondaars zijn, blijft de wet voor ons gelden. Wie dat goed weet te onderscheiden, is een goed theoloog.

De vraag dringt zich op of Luthers positie nu met zich meebrengt, dat hij de wet van God ook ziet als een regel voor het nieuwe leven.

We laten een tekst buiten beschouwing die hier wel voor aangevoerd is, maar die waarschijnlijk niet van Luther zelf is. Dan blijven er nog twee of drie plaatsen over die in deze richting schijnen te wijzen.

Op de tegenwerping, dat de wet alleen aan de Joden opgelegd is en niet aan de heidenvolken, antwoordt Luther, dat het juk van Christus in de plaats moet komen van het juk van de wet, die tot taak heeft schrik aan te jagen en te veroordelen. 'Dus blijft de wet, maar haar last of juk drukt niet op de schouders van hen aan wie de last van Christus opgelegd is, die zacht en licht is'.

Op het bezwaar, dat niet de zorgelozen door de wet bevreesd gemaakt worden, maar de rechtvaardigen, is zijn reactie, dat de wet aan de vromen niet zo moet worden geleerd, dat zij beschuldigt en veroordeelt, maar dat zij aanspoort tot het goede. De wet moet voor hen

verzacht worden en als een vermaning geleerd. Daar worden voorbeelden bij gegeven uit het Nieuwe Testament.

Als opgemerkt wordt dat alle leden van de kerk ware christenen zijn en dat ware christenen niet bevreesd gemaakt moeten worden door de wet, wijst Luther op waarschuwende woorden uit de brieven van Paulus. Het Evangelie kan ook gebruik maken van het ambt van de wet: de zonden achtervolgen en in het licht stellen en onderricht geven over het leven, hoe heilige mensen, die al nieuwe mensen zijn, een nieuw leven moeten beginnen.

Althaus en anderen zijn van mening, dat dit zakelijk neerkomt op het derde gebruik van de wet. Maar men kan zich met Joest afvragen, of het niet veelmeer een praktisch gebruik van het Evangelie is. De zondaar krijgt het gebod van God in al zijn scherpte te horen. Maar wie in Christus gelooft, heeft te luisteren naar de Bijbelse vermaningen om Gods wil te doen. Zo worden de gelovigen door de wet van God aangespoord tot het goede.

Deze elementen zijn in de latere leer opgenomen. Maar ook in het conflict met Agricola en de zijnen heeft Luther de wet niet aangeduid als de norm voor het leven van een christen. Over dit 'derde gebruik van de wet' dacht Melanchthon anders.

8. LUTHER EN DE GEREFORMEERDE TRADITIE

De theologie van Luther is inspirerend. Getuige de gereformeerde confessies vond zijn leer van de rechtvaardiging door het geloof alleen ook onder de gereformeerden overal weerklank.

Men behoeft niet alle uitspraken van Luther over wet en Evangelie te onderschrijven om zeer dankbaar te zijn voor de reformatorische boodschap die hij met een rotsvaste overtuiging, diepe ernst en buitengewone trefzekerheid bracht.

Hij was al vroeg onder de indruk van het handelen van God onder de schijn van het tegendeel. Hij zag dat in het kruis van Christus geopenbaard. God doodt om levend te maken. Hij veroordeelt ons om ons vrij te spreken. Met de wet doet Hij zijn 'vreemde werk' (opus alienum) om tot zijn eigen werk (opus proprium) te komen.

Het gevaar bestaat, dat aan dit thema een schema wordt ontleend. De theologische orde die Luther bedoelt, kan wettisch worden opgevat en dat is later ook wel gebleken.

Maar het gaat Luther om een werkelijke ontmoeting van de mens met God. Daarvoor is deze confrontatie met de levende God nodig, die daarop gericht is, dat wij ons als zondaren gelovig overgeven aan Hem die ons in Christus in genade aanneemt.

Wat zou hier van gereformeerde zijde tegen ingebracht kunnen worden? Toch wordt Luthers leer van wet en Evangelie in de gereformeerde traditie niet zonder meer overgenomen.

Als wij willen weten, wat de gereformeerde opvatting is, moeten we zonder twijfel eerst luisteren naar de stem van Calvijn.

Het ligt voor de hand nu Calvijns commentaar op de Brief aan de Galaten te raadplegen. Maar we moeten natuurlijk vooral op zijn hoofdwerk teruggrijpen.

Een plaats die vergelijkbaar is met die van de commentaar van Luther, die men tot diens belangrijkste werken rekent, neemt Calvijns verklaring van de brief in zijn oeuvre niet in. Bij Luther is het uitleggen van de Schrift één met het verkondigen van de Bijbelse boodschap, terwijl Calvijn een strakkere exegese van de tekst geeft.

Men kan Luther en Calvijn als paulinische theologen beschouwen, maar Calvijn is nog veel meer geweest dan een leerling van Paulus. Hij vraagt voortdurend naar de boodschap van het gehele Woord van God. Zodoende ontdekt hij meer samenhang dan Luther.

Hij had in Genève ook nog met andere tegenstanders te maken dan Luther in zijn omgeving. Ook de situatie weerspiegelt zich in de theologie. Zo had Calvijn positie te kiezen tegenover de libertijnen.

Uit zijn verklaring van Galaten 3: 19 blijkt, dat de wet volgens hem niet alleen onder Israël, maar ook in de kerk de functie heeft om de overtredingen aan het licht te brengen en de mensen te dwingen tot erkenning van hun schuld. Typerend is echter, dat hij er meteen op wijst, dat dit geen volledige omschrijving van het nut van de wet is.

Bij Galaten 3: 23 en 24 valt de nadruk meer op het heilshistorische dan op het heilsordelijke of soteriologische aspect van de verzekerde bewaring onder de wet en het komen van het geloof. De tijd van het nieuwe verbond wordt de tijd van het geloof genoemd.

De tuchtmeester geeft de leerlingen bij Calvijn geen slagen, maar laat hen vorderingen maken. De gelovigen van de oude verbondsbedeling hadden minder licht dan wij, maar ook zij wisten, welke weg bewandeld moest worden. Het was nog geen middag, maar de dageraad brak reeds aan.

Terwijl bij Luthers voorstelling de vraag opkomt, of de wet dan niet afgedaan heeft voor de gelovigen, staat Calvijn voor een ander probleem. Is de minder duidelijke openbaring van God niet achterhaald door het volle licht? Hij lost dat op door te laten zien, hoe de bedeling van de schaduwen voorbijgegaan is, maar hoe datgene wat daarin op Christus wijst, van blijvende betekenis is.

Bij Galaten 3: 25 staat: Als regel om goed te leven, als teugel om in de vreze des Heeren bewaard te blijven en als prikkel om onze traagheid te corrigeren, blijft de wet gelden en is ze onaantastbaar. De gelovigen zijn niet onder de wet, omdat de Geest hen vrijmaakt van het juk van de wet (bij Gal. 5: 18).

Wat we in deze commentaar uit het jaar 1548 lezen, komt overeen met wat Calvijn eerder schreef in zijn verklaring van de Brief aan de Romeinen.

Hij is geneigd Romeinen 10: 4 zo te verstaan, dat Christus de vervulling van de wet is, al houdt hij zich nog aan de vertaling 'einde van de wet'. Het woord 'wet' kan staan voor het geheel van de leer die door Mozes gegeven is. Zijn ambt bestond in het algemeen hierin, dat hij het volk moest onderwijzen aaangaande de ware regel van de godsvrucht. Maar het woord 'wet' kan ook in beperkte zin worden opgevat en dan wordt Mozes tegenover Christus gesteld.

In het eerste geval kan Calvijn spreken van de gehele wet (tota lex) en in het tweede geval gaat het over de wet zonder meer (nuda lex).

Het accent valt meer op het eerste dan op het tweede, terwijl het bij Luther andersom is.

Het is voor wie Calvijn kent, niet bevreemdend, dat hij het onderscheid tussen het Oude en het Nieuwe Testament na de gelijkheid aan de orde stelt. De continuïteit domineert. Dat corres-pondeert met de stelling: Het verbond met alle vaderen verschilt in wezen en zaak in het geheel niet van het verbond met ons, maar is geheel één en dezelfde. Alleen de bediening verschilt (*Inst*., II, 10, 2).

De wet is bij Calvijn de wet van het genadeverbond. Het is de verbondsregel. In het genadeverbond is er meer eenheid van wet en evangelie en een voortgang in de opeenvolging van wet en evangelie, dan een spanning of tegenstelling. Wanneer over de gehele wet gehandeld wordt, verschilt het evangelie van haar slechts ten aanzien van de duidelijke openbaring (II, 9, 4).

Er is een heilige verbondenheid van wet en evangelie en het evangelie is niets anders dan de vervulling van de wet (bij Matt. 5: 17).

In de eerste uitgave van de *Institutie* (1536) gaat er wel een hoofdstuk over de wet vooraf aan het hoofdstuk over het geloof. Maar Calvijn spreekt dan al over drieërlei taak of gebruik van de wet.

Dit gedeelte van de leer vinden we terug in de laatste editie van de *Institutie*, waarin de wet beschreven wordt als een spiegel, een breidel en een regel: als een spiegel waarin we onze onmacht, ongerechtigheid en vervloeking zien; als een breidel om hen die zich niet

bekommeren om recht en gerechtigheid, te bedwingen door de vrees voor straf; als een regel voor het leven van de gelovigen, in wier harten de Geest van God reeds regeert.

Het zwaartepunt ligt bij Calvijn ergens anders dan bij Luther. Hij noemt het derde gebruik immers het voornaamste. Dat komt het dichtst bij het eigenlijke doel van de wet.

Voor hem is de wet wel eerst een spiegel, maar op het woordje 'eerst' valt niet zoveel nadruk als bij Luther en Melanchthon. in het hoofdstuk over de wedergeboorte door het geloof wordt een wettische opvatting van de boetvaardigheid – als zou deze aan het geloof moeten voorafgaan - afgewezen (*Inst*., III, 3). Van beslissende betekenis is ook wat in het begin van boek III gezegd wordt over het verborgen werk van de Heilige Geest. Christus verbindt ons aan Zich door de Heilige Geest.

Niet zelden heeft men in Calvijns leer van de heiliging wettische trekken menen te kunnen ontdekken. Hier heeft niet alleen het Evangelie een functie, maar ook de wet als regel voor ons leven. Maar de norm voor het nieuwe leven is de bron niet! Het is de wet van het verbond, waarin de Heere eist wat Hij belooft te geven.

Men kan zeggen, dat bij Luther de wet dienstbaar is aan het Evangelie. Daarom is het bij Calvijn nog niet omgekeerd, zodat het Evangelie de wet zou dienen. Het gaat hem bij wet en Evangelie om het ene Woord van God.

Een vergelijking doet ons tot de slotsom komen, dat Calvijn veelzijdiger is dan Luther. De mens wordt ook bij hem geconfronteerd met God, Bij Luther heeft de wet bijna alleen te maken met de rechtvaardiging van zondaren. Calvijn ziet haar meer in het licht van het geheel van de heilsopenbaring en van het heilswerk van God.

De gereformeerde traditie is zo veelkleurig en veelvormig, dat bij sommige vertegenwoordigers ervan ook wel andere opvattingen van de verhouding van wet en Evangelie te vinden zijn. Wel geldt de wet steeds als regel van de dankbaarheid, maar met het schematiseren van de verhouding van wet en Evangelie en het vooropstellen en op zichzelf beschouwen van de wet als kenbron van de ellende verwijdert men zich wel eens meer van Calvijn dan goed is. Soms beroept men zich daarbij op Luther! Maar juist Calvijn staat op dit punt dichter bij de Schrift.

Tenslotte hebben we de vraag onder zien, hoe de gereformeerde belijdenisgeschriften, althans de Nederlandse belijdenisgeschriften, over wet en Evangelie spreken, Daarin is een traditie vastgelegd die meer is dan alleen maar een traditie.

We concentreren ons op het meest wezenlijke en beperken ons tot de *Heidelbergse Catechismus*.

Via Ursinus zou diens leermeester Melanchthon invloed gehad kunnen hebben op inhoud en vorm van dit klassieke leerboek. Maar Ursinus was ook een leerling van Calvijn.

Plaats en wijze van behandeling van de decaloog (Zondag 34-44) zijn niet geïnspireerd door de theologie van Wittenberg, maar door die van Genève. Er is een vergaande overeenstemming met afdeling 21-33 van de *Catechismus* van Calvijn. Ook antwoord 91 is geheel in de geest van Calvijn.

Men zou het 'simul justus et peccator' kunnen horen in de belijdenis van de rechtvaardiging (antw. 60). Wat hier uitgesproken wordt, is echter niet specifiek Luthers. Het is zonder meer reformatorisch.

Het eerste deel van de *Catechismus* (Zondag 2-4) zou aan Luther of aan Melanchthon kunnen doen denken. Maar Calvijn kent dit gebruik van de wet van God eveneens en ook hij haalt er Romeinen 3: 20 bij aan.

Kennis van onze ellende uit de wet van God is geen kennis die door de wet alleen verkregen wordt. Zo exclusief heeft Luther het ook al niet gezien.

Bij Zondag 2-4 moet men Zondag 1 niet uit het oog verliezen. Hier is een christen aan het woord die de enige troost in leven en sterven kent: hij is het eigendom van Christus. De *Catechismus* is geen beschrijving van een weg die men gaan moet: van de wet als kenbron van ellende naar het Evangelie als boodschap van de redding en dan weer terug naar de wet als regel voor het leven. Met het 'ten eerste, ten tweede, ten derde' wordt geen chronologische orde bedoeld. Wel houdt de kerk ons op grond van het Woord van God voor, dat de kennis van ellende, verlossing en dankbaarheid bij de enige troost aan de orde komt, echter niet na, maar naast elkaar, niet los van elkaar, maar in onderlinge samenhang.

In vele opzichten is de *Catechismus* een weergave van de reformatorische en *niet alleen van de gereformeerde leer.* Als het over de wet gaat, is ons leerboek in de lijn van Calvijn. Bijbels gezien is dat ook volkomen verantwoord.

8. 2. LUTHER OVER DE BOETE[300]

Prof. J. Kamphuis.

"Voortreffelijke herder van de christelijke kerk, doctor Martin Luther, mijn hoogvereerde vader",

Joh. Calvijn aan Luther, jan. 1545.

1. INLEIDENDE VRAGEN

Als men zich heeft verdiept in wat Luther over de boete heeft geschreven en men zet zich dan er toe daarover een opstel te schrijven, dan voelt men zich even wat door twee tegengestelde gevoelens besprongen. Tenminste, zo vergaat het mij.

Aan de éne kant: het is duidelijk dat dit onderwerp in een boek dat de gestalte van Luther en de inhoud van de door hem gepredikte boodschap voor ons wil oproepen, wel aan de orde móet komen.

Is Luthers strijd tegen de aflaat en de aflaathandel (Tetzel!) niet een strijd geweest tegen de verdienstelijkheid van de zgn. vrome, goede werken en vóór de waarachtige boetvaardigheid? En: als hij met de publicatie van de 95 stellingen over de aflaat de eerste wekroep van de grote Reformatie laat horen (overigens zonder dat dit in zijn plan lag; hij wilde niet meer dan een academisch dispuut), dan is het begin ook een helder, evangelisch geluid over de boete en Luther voltrekt daarin dan al fundamenteel de breuk met de rooms-middeleeuwse idee van 'boete' die als het ware is opgesloten in een kerkelijk-sacramentele handeling, waarbij het geloof in Gods belofte-woord geen plaats meer heeft, maar wél vermeende menselijke verdienstelijkheid te pas komt.

Laten we de eerste 4 stellingen hier over mogen schrijven, dan is in één keer duidelijk dat we met het onderwerp 'Luther en de boete' in het hart van zijn reformatorische worsteling zijn gekomen:

I. Als onze Heer en meester Jezus Christus zegt: 'Doet boete' enz., bedoelt Hij, dat het hele leven van de gelovigen één boetedoening moet zijn.

2. Dit woord kan onmogelijk slaan op de sacramentele boetedoening, d. w.z. de confessie en satisfactie die door het priesterlijk ambt bediend worden.

3. Toch doelt Hij met dit woord ook niet alleen op de innerlijke boete, deze zou immers helemaal geen boetedoening zijn, als ze niet naar buiten ook op velerlei wijze het doden van het vlees met zich bracht.

4. Daarom duurt de straf even lang als de haat van de mens tegen zich zelf duurt, namelijk totdat hij binnengaat in het Koninkrijk der hemelen.1

Luther's medestanders hebben het ook wel degelijk begrepen dat het voor het christelijk geloof om de grote en eigenlijke zaak ging, toen Luther tegenover de kerkelijke handel in de aflaten de ware boetvaardigheid aan de orde stelde. Door zó positie te kiezen maakte Luther in één keer duidelijk waar het ten diepste om ging: geen protest slechts tegenover één of ander ingeslopen misbruik, maar vóór of tegen het Evangelie. Na ging het spannen! Als Melanchthon in 1521 een verdediging van Luther schrijft tegen de beschuldigingen die door de theologen van de universiteit van Parijs over het hoofd van Luther werden ~~uitgestort, dan besluit hij deze~~ fiere apologie met het treffende woord: 'Als gij vraagt, welk

[300] Luther en het gereformeerd protestantisme. Dr. W. Balke. Drs. K. Exalto. Prof. Dr. J. van Genderen. Prof. Dr. C. Graafland. Dr. J. Hoek. Prof. J. Kamphuis. Prof. Dr. W. van 't Spijker. Dr. C. A. Tukker

UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM B.V., 's-GRAVENHAGE. 1982.

nut het optreden van Luther voor de kerk heeft, laat ik dan alleen maar het belangrijkste noemen: hij heeft ons de ware betekenis van de boete weer geleerd en weer getoond hoe men de sacramenten op de juiste wijze moet gebruiken. Dat dit zo is, daarvoor zou ik veler geweten ten getuige kunnen roepen'2.

Aan de andere kant: er zijn hier ook vraagtekens gezet. Is Luther in de handhaving van de heimelijke biecht, zij het met duidelijke reserves tegenover de middeleeuwse biechtpraktijk, niet halverwege blijven staan?3

En de biecht met de absolutie is toch een belangrijk onderdeel van het middeleeuwse sacramentele boete-systeem! En wanneer Melanchthon er in 1521 over spreekt dat Luther niet alleen weer de boete in haar ware betekenis heeft geleerd, maar ook het juiste gebruik van de sacramenten, dan horen we van gereformeerde zijde juist op dát punt de klacht van het 'halverwege': 'Luther (heeft) de reformatorische lijn niet verder doorgetrokken' vanwege zijn strijd met de spiritualisten.4

Daar komt dan in dit geval nog iets bij. Is Luther op het punt waar hij dan protest tegen de middeleeuwse boete aantekent, niet onder invloed van de middeleeuwse mystiek, nader de zgn. duitse mystiek uit de kring van Tauler? In dezelfde tijd waarin hij zijn 95 stellingen contra de aflaat en vóór de levenslange boetvaardigheid publiceert, geeft hij ook een anoniem geschrift, de zgn. Theologia deutsch uit, een mystiek ascetisch geschrift uit de 14e eeuw,5 dat hij uitbundig prijst als het werk van een waarachtige Israëliet. Uit deze kring is ook het beroemde werk van Thomas a Kempis De navolging van Christus (De imitatione Christi) voortgekomen. Daartegen heeft prof. Is. van Dijk, die zich toch zeer tot de vroomheid van dit boekje aangetrokken voelde, als één van zijn grote bezwaren aangevoerd dat het 'een lange heilsweg' leerde6. Men heeft hier ook duidelijke verwantschap geconstateerd.7

En — om nóg een kritische vraag te stellen — heeft Luther juist op het heel belangrijke punt of de boete nu beschouwd moest worden als een sacrament, ja dan neen, niet zó duidelijk geaarzeld dat als hij in de nazomer van 1520 zijn Over de Babylonische gevangenschap van de kerk schrijft, hij in het begin van dit boek, dat zijn reformatorische sacramentsleer geeft, de boete nog tot de sacramenten rekent: hij telt er dan, zoals tot nu toe steeds, drie: doop, boete, avondmaal. Maar aan het einde van hetzelfde geschrift houdt hij er maar twee over: de boete laat hij nu vallen!8

Is déze Luther, die niet verder dan 'halverwege' komt en zo duidelijk aarzelingen kent, voor ons— voor ons confessioneel-gereformeerden! — wel de 'voortreffelijke herder van de christelijke kerk', zoals Calvijn hem noemde en aansprak? Ook de herder die óns is voorgegaan en voor wiens werk wij nog mogen danken? Laat ik op dit ogenblik daar kort twee dingen van mogen zeggen.

In de eerste plaats: als er kritiek op Luther is uit te brengen, zelfs de kritiek van het 'halverwege', dan zullen we toch dankbaar voor een werkelijk begin van Reformatie mogen zijn. Niet het eventueel slechts halverwege kómen van Luther moet dan worden afgewezen, maar het halverwege blijven staan van hem en vooral van wie zich naar hem gingen noemen en zich van de andere reformatorische stemmen helaas zijn gaan afsluiten.

En in de tweede plaats: laten we in ieder geval wat betreft die aarzelingen voorzichtig zijn om hard en snel te oordelen! Zou het niet kunnen zijn dat Luther in deze aarzelingen misschien geestelijk sterker zal blijken, dan wanneer hij soms al te boud spreekt? Is het niet de ware herder in de kerk die — als de kudde op een dwaalspoor is — de weg zóekt en ingespannen en volhardend luisterend naar het Woord des Heren, het woord van de Goede Herder, die weg steeds meer vindt en dán ook gaat, omdat hij zich voor heel de kudde verantwoordelijk weet? Zo zien we Luther inderdaad verder komen: in zijn beoordeling van de aflaat, in zijn spreken over de paus, ook in zijn worsteling om het recht verstaan van de boete. De reformator is 'semper idem' (steeds dezelfde) niét omdat hij nooit van een eenmaal geformuleerde mening verandert, maar omdat hij volhardt naar Gods Woord te horen.

Met deze invalshoek willen wij dan een enkele opmerking over Luther en de boete maken in de overtuiging dat hier ook voor ons de bron van het Woord der genade vol en rijk stroomt als wij maar het geduld hebben om te luisteren!

2. HET BOETE-SACRAMENT IN DE MIDDELEEUWEN

Het spreekt vanzelf dat wij Luthers spreken over de boete alleen goed kunnen verstaan tegen de achtergrond van de middeleeuwse sacramentsleer. Daarom een enkel woord hierover.

De Middeleeuwen hebben de leer van de 7 sacramenten uitgebouwd die wij voor het eerst bij Petrus Lombardus, die in het begin van de 12e eeuw het gezaghebbende dogmatische handboek schreef (Sententiarum libri IV), wel geformuleerd aantreffen. Zeven — niet meer en niet minder, zal later het concilie van Trente in zijn zitting van 3 maart 1547 kort na het overlijden van Luther zeggen; zeven — het getal van de volheid! In dat zevental van sacramentele handelingen vanaf de doop tot het sacrament van de stervenden, het laatste oliesel, deelt de kerk de genade uit, letterlijk: van de wieg tot het graf9.

Daarbij heeft het sacrament van de boete een centrale plaats. In de doop wordt de genade toegedeeld en ingestort waarbij hetgeen door de zondeval verloren was geraakt, weer geschonken wordt en de mens in de bovennatuurlijke orde geplaatst. Maar deze genade kan door doodzonde verloren gaan. Daarom is er een nieuw sacrament nodig, een tweede sacrament met een nieuwe instorting van genade. Dit is het sacrament van de boete. Vanuit de ongenoegzaamheid van het doopsel wordt het boetesacrament gefundeerd.10 Zo is het verklaarbaar dat in de roomse leer van sacrament en boete die boete met een woord van Hiëronymus (gest. 420) wordt aangeduid als de tweede reddingsplank na de schipbreuk. Men kan zich de vraag stellen, of Hiëronymus met deze uitdrukking, die herhaaldelijk bij hem voorkomt, de boete — en dan ook nog de boete als sacramentele handeling! — heeft willen typeren.11

Maar in de roomse sacramentsleer heeft de uitdrukking een vaste plaats gekregen, die door het concilie van Trente in het 14e hoofdstuk van het Decreet over de rechtvaardiging ook officieel kerkelijk is vastgelegd.12 Ze is ook tekenend genoeg! Het schip van de doop is in de schipbreuk ondergegaan. Daar is geen behoud meer te verwachten. Maar nu reikt de kerk de zondaar-schipbreukeling een tweede reddingsplank toe in het sacrament van de boete. We zouden het ook de sacramentele herstel-werkzaamheid kunnen noemen. De vraag naar het teken bij dit sacrament is voor Rome een moeilijk probleem geweest. Men heeft het tot een oplossing gebracht door de absolutie (de vrijspraak) van de priester als rechterlijke uitspraak die mondeling moet worden gedaan als zodanig op te vatten, terwijl daarbij dan nog van de kant van de poenitent het berouw, de belijdenis en de genoegdoening komen die tot het wezenlijke (de integriteit) van het sacrament behoren.13 Inderdaad een moeilijke constructie. Maar de roomse theologie heeft die moeite op de koop toe genomen omdat men vanuit de gedachte van een alles-omvattende sacramentele genade wel gedreven werd om het doopsel te completeren in de struikelende levensgang van een mens.

3. WAT ZIT ER ACHTER LUTHERS AARZELINGEN?

Hoewel Luther van meet aan — de eerste van de 95 stellingen! — de boete uit de sacramentele omklemming heeft losgemaakt, heeft hij nog jarenlang vastgehouden aan de boete als sacrament. Hij geeft in 1519 daarover nog een preek uit.14

Hierin noemt hij het woord van de vrijspraak dat men uiterlijk hoort het teken van de inwendige, geestelijke goederen.15 We zagen dat hij tot in de nazomer van 1520, in het begin van zijn geschrift Over de Babylonische ballingschap van de kerk daaraan is blijven vasthouden. Hij heeft dus lang geaarzeld het sacramentele karakter van de boete los te laten. De vraag is: waarom? Dat komt duidelijk uit in die preek over boete uit 1519. Luther

heeft in het sacrament als zodanig Gods grote genade gezien dat Hij in een heel persoonlijke toespitsing ons de vrijspraak van onze zonden verkondigt. Zo roemt hij in die preek de vergeving der zonden, de troost en de vrede van het geweten, die tot ons persoonlijk komen als ons in de volmacht van Christus naar Mattheüs 16 wordt gezegd dat wanneer op aarde ontbonden wordt, zo dat ook in de hemel die vrijlating plaats vindt. Dat is de vreugde en de zaligheid van het hart tegen alle zonden, tegen alle verschrikking van het geweten, tegen de wanhoop en de aanvechting van de poorten der hel!

Men mag er dankbaar voor zijn dat Luther er toe is gekomen het sacramentele karakter van de boete niet strak vast te houden uit overwegingen aan de traditie ontleend. Maar we verstaan het motief toch wel dat hem er vrij lang aan vast deed houden? In de sacramenten wil God zijn woord op heel bijzondere wijze tot ons persoonlijk doen komen, als onze naam wordt genoemd bij de doop en als ons bij het avondmaal het brood en de beker wordt gereikt. Luther was snel besloten om front te maken tegen het bijna magisch-sacramentele handelen van de Kerk. Daarom krijgt, zoals over heel de linie van zijn prediking, de roeping tot geloof alle nadruk: 'Zonder het geloof zal alle absolutie tevergeefs zijn, ja meer schade dan voordeel toebrengen'.

Maar zijn hart hunkerde naar de zekerheid van het heil. Dat is ook de reden, waarom hij aan de heimelijke biecht, de oorbiecht, grote waarde is blijven hechten en juist vanwege het drijven van de spiritualisten tijdens zijn gedwongen verblijf op de Wartburg, de oorbiecht voor het avondmaal hoe langer hoe meer ging accepteren en vrijwel een verplichtend karakter gaf. Hier is zeker kritiek te oefenen, vooral als we de verdere ontwikkeling van de biecht in het Lutheranisme volgen16. Maar dan mag men niet vergeten, hoe Luther de bevrijdende macht van het Evangelie zelf als biechteling heeft mogen ervaren. Hij zegt het nadrukkelijk in 1522 in de zgn. Invocativ-preken van 9 tot 16 maart 1522 waarmee hij zijn terugkeer in Wittenberg maakt: niemand kent de kracht van de heimelijke biecht dan wie met de duivel dikwijls vechten en strijden moet. Ik zou (zo vervolgt hij) al lang door de duivel zijn overwonnen en door hem gewurgd zijn als deze biecht mij niet had behouden17.

Er is hier inderdaad een 'halverwege'. Maar het is dan wèl een 'halverwege' dat ons, gereformeerde christenen, er aan herinneren mag, hoe het Woord ook in het persoonlijke en het persoonlijk-ambtelijke gesprek als woord-van-de-vergeving-der-zonden het hart van de aangevochtenen door het geloof mag troosten en sterken! En dan mogen we niet alleen constateren dat Luther, ondanks aarzelingen, radicaal heeft gebroken met het magisch-sacramentele denken om ruimte te geven aan het vrijsprekende wóórd van de vergeving der zonden — want dáárin komt de genade tot ons! —, maar we zien hem ook het clericalisme verwerpen: hij maakt van stonde aan ook front tegen een hiërarchische kerk, die zich van de genade en van haar uitdeling meester heeft gemaakt. Zo horen we hem in 1519 zeggen: paus of bisschop doen niet meer dan de geringste priester en waar geen priester is, zelfs vrouw of kind, die zegt: God vergeeft uw zonden in de naam van enz. en waar dit woord geloofd wordt18.

Men ziet in alle worsteling en in het zoeken van de weg toch de grote drijfveer achter en in het spreken en preken van deze man: het Woord der genade én het geloof. Zo vecht hij tegen alle mensenwerk en het roemen daarop, ook als hij later, in 1529 zijn Grote Catechismus schrijft en dan met de behandeling van de biecht eindigt: wij moeten 'ons werk gering maar Gods Woord hoog en groot schatten en niet gaan biechten, alsof wij een kostelijk werk zouden willen doen en aan God toewijden, maar enkel en alleen het van Hem aannemen en ontvangen . . . Ja, wie gaat biechten, vertrouwend op zijn eigen werk, omdat hij zo zuiver gebiecht heeft, moet maar wegblijven. Wij vermanen u echter, dat u moet biechten en over uw nood spreken niet omdat u het als een goed werk doet, maar omdat u hoort wat God aan u laat zeggen. Het Woord (zeg ik) of de vrijspraak moet uw aandacht hebben; dat moet u groot en kostelijk achten als een uitnemende, grote schat en dat aannemen met eerbied en dankbaarheid19.

4. WAT ZIT ER ACHTER LUTHERS NEEN TEGEN HET BOETE-SACRAMENT?

Achter het voorshands nog vasthouden aan het sacramentele karakter van de doop en zelfs ook achter Luther's hoge waardering voor de oorbiecht ontdekken we bij nader toezien een reformatorische drijfveer en niet slechts een 'conservatieve' trek die er bij Luther ongetwijfeld ook was en die in de loop van de twintiger jaren werd versterkt door zijn confrontatie met radicalisten en spiritualisten. Er is hier niet alleen voor kritiek, maar ook en vooral voor positieve waardering plaats. Maar als Luther in 1520 tegenover de rooms-middeleeuwse scholastiek de reformatorische sacramentsleer ontvouwt in Over de Babylonische ballingschap van de kerk, dan komt tenslotte het moment dat hij met de gedachte aan een sacrament breekt. Het is helemaal aan het einde van het omvangrijke werk. Het is alsof hij tijdens het schrijven nog een weerstand heeft moeten overwinnen— de èchte reformator is allerminst een radicalist! —, maar als hij conclusie neemt, dan moet het hoge woord eruit: eigenlijk zijn sacramenten, die toezegging zijn met daaraan verbonden tekenen. Ontbreken die tekenen, dan zijn het alleen beloften zonder meer. 'Daaruit volgt, dat indien wij heel consequent willen spreken, er slechts twee sacramenten in de kerk Gods zijn, de doop en het brood, aangezien in deze alleen gezien kunnen worden zowel het goddelijk ingestelde teken als de belofte van de vergeving der zonden. Want het sacrament van de boete, dat ik bij deze twee heb gevoegd, mist een zichtbaar teken en de goddelijke instelling .. . 20.

Hieronder onderbreken wij Luther even. Het is belangrijk er op te letten dat voor hem de goddelijke instelling de beslissende zaak is bij het sacrament. Zo zal hij later de behandeling van de doop in de Grote Catechismus ook beginnen door op de instelling van Christus te wijzen. Daar zien we hoe Luther het middeleeuwse hoogkerkelijke en sacramentalistische denken te boven is gekomen door de kerk te stellen onder het Woord van de Heilige Schrift. Dat is het wapen geweest tegen het eeuwenoude sacramentalisme. Deze lijn trekken de gereformeerde belijdenisgeschriften door. Om ons te bepalen tot de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus, wijzen we, terwijl we nog veel terzijde laten, op het slot van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, art. 33: 'Verder zijn wij tevreden met het getal van de sacramenten, die Christus onze Meester ons heeft verordend, welke niet meer dan twee zijn, te weten het sacrament van de doop en het heilig avondmaal van Jezus Christus'. En zakelijk geheel daarmee in overeenstemming vraag en antwoord 68 van de Catechismus: 'Hoeveel sacramenten heeft Christus in het nieuwe verbond of testament ingezet? Twee, nl. de heilige doop en het heilig avondmaal. 'Wie er op let, merkt dat de 'inzetting' of 'instelling' door God de draad is die door heel de behandeling van de sacramenten in de Catechismus doorloopt (Antw. 66: 'door God ingezet', antw. 69: 'Christus (heeft) dit uitwendig waterbad ingezet'; antw. 71: 'de inzetting van de doop'; antw. 74: '(de besnijdenis, waarvoor) in het nieuwe verbond de doop ingezet is'; antw. 75: '(Christus heeft) van dit gebroken brood te eten en van deze drinkbeker te drinken bevolen'; antw. 77: 'in de inzetting van het avondmaal'.

Voor héél de reformatie is deze zaak in de leer van de sacramenten beslissend. Daarom is het noodzakelijk dat we ons er bewust van zijn dat sinds de 16e eeuw in het brede 'protestantisme' zich de situatie ingrijpend juist op dit punt heeft gewijzigd. Wij bevinden ons in een tijd van een zeer kritische confrontatie met wat uitgangspunt voor het reformatorisch denken en spreken over de sacramenten is. Men heeft deze zaak van de goddelijke instelling dikwijls als onbelangrijk terzijde geschoven; het zou niet om het cijfer, maar om de zaak gaan21. Er zou wetticisme (nominalisme) in geding zijn22 en een achterhaald biblicisme23.

Maar een onderzoek naar Luthers ontwikkelingsgang kan ons leren, dat door deze kritiek metterdaad wordt gesneden in het Mrt van de Reformatie. De breuk tussen het middeleeuwse en scholastieke denken en de Reformatie wordt nauwkeurig voltrokken op een punt, waar men in de huidige theologie veelszins eif geen belang aan hecht M waar men uit Schriftkritische overwegingen zelfs duidelijk negatief tegenover staat.

De schriftkritische theologie heeft in de grond van de zaak méér verwantschap met het middeleeuws denken, hoe dikwijls men ook Luther, Bucer of Calvijn citeert! De Schrift ligt er tussen. De Reformatie is clitárom Reformatie en wederkeer — door de Geest gewerkt — omdat zij voor het gezag van de God die in de Schrift spreekt heeft leren buigen.

5. BOETE EN DOOP

Hoe weinig hier 'biblicisme' bij Luther en in heel de Reformatie en een mechanisch in geding brengen van teksten is, blijkt nog te meer als we de lectuur van het citaat van Luther aan het einde van De Babylonische ballingschap vervolgen. Luther stelt niet alleen dat de boete het zichtbare teken en de goddelijke instellingen mist. Maar hij voegt er aan toe dat deze boete, zoals hij al heeft gezegd in het voorafgaande24 niet anders is dan een weg en een terugkeer tot de doop (viam ac reditum ad babtismum).

Hier nu vindt de finale breuk met het roomse en middeleeuwse begrip van genade en van sacrament plaats! We zagen dat in het zevental sacramenten de middeleeuwse hiërarchische kerk haar handen naar heel het leven uitstrekte in de door haar bediende genademiddelen. Achter de sacramenten staat bij Rome de kerk, die de beschikking heeft over 'de genade' die ingestort kan worden en bij verlies wéér kan worden ingestort en hersteld. Maar bij Luther staat achter de sacramenten Christus25. Zo kan hij in het begin van De Babylonische ballingschap zelfs stellen dat er naar de Schrift maar één sacrament is en drie sacramentele tekenen. Onder dat éne 'sacrament' verstaat hij dan Christus of ook het Woord, waarin wij met de Christus te doen hebben en Hij eerst met ons. En onder die drie sacramentele tekenen: de doop, de boete en het avondmaal.

Maar omdat we in het concrete sacrament met de Christus hebben te doen en de vergeving van de zonde die in Hem is en omdat het déze genade van de vergeving der zonden is, waarom het Luther gaat, daarom moet hij wel breken met de gedachte als zou de doop door onze (dood-)zonde zijn waarde en kracht verliezen. Dat kun je je wél voorstellen als je de genade opvat als een creatuurlijk, een vrijwel fysiek gegeven. Maar Met als je weet dat de genade in de toezegging, in de belofte Gods naar je toe komt. Dat woord blijft levend en krachtig en geldig. Zo zegt Luther het ook nadrukkelijk als hij opzettelijk over de doop handelt: het gaat om de belofte en om het geloof in de belofte.

Daarom typeert Luther de doop graag als 'Gods Woord in het water', zo bijvoorbeeld in de door hem geschreven en ook in de Lutherse belijdenis- geschriften opgenomen *Schmalkaldische artikelen* van 1537; 26, en zo hanteert hij de beroemde uitspraak van Augustinus: Laat het woord bij het element komen, en het wordt een sacrament27. Ook in de kleine Catechismus leren de kinderen op de vraag: wat is de doop? te antwoorden: de doop is niet alleen gewoon water, maar hij is het water, in Gods gebod gevat en met Gods Woord verbonden28. Dit Woord is bij Luther altijd het woord voor ons (pro nobis), het woord dat ons zoekt en ons aanspreekt en om ons geloof vraagt en dat niet op een manier die de mens in het antwoord vrij zou laten. Nee, het 'vragen' is een bevelen; 'Als God spreekt, ja waar of door wie Hij ook spreekt, moèt het geloof zich daarheen richten en zich daaraan vasthouden29. En in de weg van dit geloof wordt dit woord aan ons vervuld. In één woord: het is belofte- woord, toé-zegging.

Nu terug naar het betoog in *De Babylonische ballingschap der kerk.*

Die belofte moet steeds weer met ijver worden gepredikt en zo bij de gemeente worden ingescherpt. Op deze manier wordt dan de doop herhaald30. Daarom blijft de waarheid van de belofte die eens aan ons is gedaan en de boete is niet anders dan met berouw tot deze, in de doop betekende en verzegelde, belofte der genade terugkeren.

Daarom heeft Luther een gruwelijke afkeer van die typering van de boete: 'de tweede reddingsplank na de schipbreuk', waarvoor men een beroep op de kerkvader Hiëronymus doet31. Hij noemt dit een gevaarlijke, ja een valse mening. Het is de schadelijke dwaling dat vanwege de zonden de kracht van de doop verloren zou zijn en dat het schip zou zijn

gebroken. Geen denken aan! Het schip breekt niet in stukken. Dat blijft vast en onoverwinnelijk. Maar er zijn er die uit het schip in de zee springen en verloren gaan. Dat zijn zij die het geloof aan de belofte verlaten en zich in de zonde storten. Maar (zo gaat Luther verder) het schip blijft wel! En het vaart echt wel verder. Wie dreigde verloren te gaan, maar door genade weer in het schip kan komen, wordt niet op een plank, maar met het hele schip naar het leven gevoerd. Wie is dat? Dat is hij die door het geloof terugkeert tot de standvastige en blijvende belofte van God. Precies hetzelfde merkt Luther aan het einde van de behandeling van de doop in de Grote Catechismus op. De doop is niet afgelopen met de eenmalige bediening van de doop, zodat men er niets meer mee beginnen kan als men weer in zonde is gevallen. Die gedachte heeft postgevat vanwege die zegswijze van Hiëronymus: 'Daarmee is het gebruik van de doop ('der Brauch der Taufe', lnaptismi usum') weggenomen, zodat hij ons niet meer van nut kan zijn'. Daarom is het niet juist gezegd, want het schip breekt niet, omdat het, zoals gezegd, Gods ordening en niet ons werk is. Maar het gebeurt wel, dat wij niet staande blijven en overboord vallen. Valt iemand echter overboord, dan moet hij zorgen dat hij weer terugzwemt en zich er aan vasthoudt tot hij er weer in komt en voortgaat, zoals hij tevoren was begonnen32.

Het concilie van Trente, het grote concilie van de contra-reformatie (1545-1563), heeft met het oog op het sacrament van de boete de zegswijze gecanoniseerd: 'de tweede plank na de schipbreuk'. Luther verwierp haar grondig. Hier staan metterdaad reformatie, èn contra-reformatie in scherpe antithese.

We zeggen dit niet om vooral toch maar polariserend te werken of om bij de 500e geboortedag van de hervormer uit Wittenberg gevoelens van antipapisme op te roepen. Dat antipapisme deed (en doet voor zover het nog een rol speelt) op goedkope manier een beroep op ongecontroleerde en vooral on-genormeerde sentimenten. Het is goed dat deze tijd voorbij is.

Maar waar in de geschiedenis van de kerk er vanwege het Evangelie wérkelijke tegenstellingen zijn moeten wij die ook niet willen camoufleren in een eveneens goedkope zucht naar niet in het Woord gefundeerde éénheid en naar een ondiepe vrede.

Hier is de antithese tussen Rome van de Middeleeuwen èn de Reformatie: Hier: bij de integriteit, de waarachtigheid, de blijvende geldigheid van het Woord der belofte, in de doop betekend en verzegeld33. Hier: bij de vraag of het sacrament van de doop in een leven van boete niet tot het sterven toe gebruikt moet worden.

6. DE LEVENSLANGE BOETVAARDIGHEID

Daarmee zijn we bij een laatste aspect van Luthers onderwijs over de boete.

We hoorden hem in de eerste van de 95 stellingen poneren dat het hele leven van de christenen een leven van boetvaardigheid moet zijn. En in de vierde stelling voegde hij daar aan toe: tot wij het Koninkrijk binnengaan. Hij is hierbij zijn leven lang gebleven34.

Wij wierpen even de vraag op of we hier niet met de 'lange heilsweg' van de middeleeuwse mystiek hadden te doen.

Laten we nu eerst weer duidelijk voor onze aandacht brengen dat Luther hier de boete losmaakt uit de kluisters van het hiërarchische sacramentele handelen. Hij doet het in de eerste stellingen zelfs met even zoveel woorden. Hij heeft ook de tegenspraak van zijn felle tegenstander, de hoogleraar uit Ingolstadt Joh. Eck opgeroepen. In een niets ontziende kritiek op Luthers stellingen keert hij zich tegen die gedachte van levenslange boetvaardigheid, tot wij eindelijk het Koninkrijk Gods binnengaan. Dat — het koninkrijk — is toch geen zaak van de toekomst, zo vraagt Eck, want is na, in de tijd van de volheid van het Evangelie, *in de tijd van de kerk* het koninkrijk niet present35?

Luther wijst dit zonder meer terug. We moeten die afwijzende reactie van Luther vooral niet lezen vanuit onze opvattingen en discussies over de verhouding van de kerk en het

koninkrijk. Ook niet als een exegetische notitie van Luther over een term uit het Nieuwe Testament. Luther wordt hier geconfronteerd met het massieve roomse denken dat in de kerk-met-haargenademiddelen het koninkrijk zonder meer present ziet. Hier is geen verwachting van het komende rijk. De sacramentele kerk heeft de horizon dichtgebouwd. Hier wordt niet een toekomst tegemoet gegaan. In de hiërarchische sacramentskerk is het volle heil er immers? En het wordt uitgedeeld naar ieders behoefte!

Daartegenover leze men nu die eerste stellingen van 31 oktober 1517, die vooraan in dit opstel zijn uitgeschreven.

Hoeveel verwantschap er in de kritiek op de zelf-genoegzaamheid van de kerk ook moge zijn tussen de laat-middeleeuwse mystiek èn Luther in het algemeen: tussen de laat-middeleeuwse mystiek, alsmede de 'moderne devotie' èn de Reformatie van de 16e eeuw, is er toch een diep, een fundamenteel verschil.

De mystiek doet de mens een lange weg gaan in de imitatie van de Christus, het Voorbeeld. Niet voor niets staat dat woord 'imitatie' in de oorspronkelijke, de Latijnse tekst van Thomas á Kempis' boekje over de Navolging; De imitatione Christi.

Maar de Reformatie, zoals Luther die predikt, doet de mens in de boetvaardigheid een leven lang de weg terug naar de doop gaan *en zó naar de belofte van de vergeving die daarin is verzegeld.* Die vergeving die in het boekje van Thomas zelfs niet wordt genóemd, als hij 'de koninklijke weg van het kruis' (zoals hij in het twaalfde hoofdstuk van zijn tweede boek De imitatio Christi typeert, vergelijk ook III, 56) voor ons uittekent — die vergeving van zonden en de belofte daarvan staan in Luthers prediking van de boete volkomen centraal. Onder de norm én het licht van deze prediking staat heel het leven, heel de levensgang 'van de wieg tot het graf'. Ja, die uitdrukking mogen wij ook nu gebruiken. Maar hoe anders klinkt dat vanuit de belofte van het Evangelie dan vanuit de totalitaire aanspraken van de middeleeuwse sacramentskerk!

Inderdaad bestaat de boetvaardigheid uit datgene wat héél het christenleven hier op aarde stempelt, n.l. het sterven en het begraven worden van de oude mens en het opstaan van de nieuwe mens, zoals de apostel Paulus daarover handelt in het zesde hoofdstuk van de brief aan de gemeente van Rome (6 : 1-14). Reeds in Luthers bespreking van de boetepsalmen uit 1517 horen we hem daarover voortdurend spreken. Al bij de eerste boetepsalm, Psalm 6 schrijft hij dat het ware leven toch niet anders zal zijn 'dan een haten van de oude mens en een zoeken en trachten naar het leven, zoals het in de nieuwe mens openbaar wordt'". En dat wordt in de bespreking van de vierde boetepsalm, Psalm 51 toegespitst op Adam en Christus: 'Adam moet uitgaan en Christus ingaan. Adam moet te gronde gaan en Christus alleen regeren'37, maar dat vult heel ons leven: 'Adam moet sterven en vergaan, eer Christus geheel kan opstaan. Dat begint met een boetvaardig leven en wordt voleindigd door het sterven38.

Dus tóch de 'lange heilsweg' van de mystiek?

Nee, want het is 'de natuur van de inwendige en nieuwe mens, dat hij een voortdurend verlangen, een hoop en vertrouwen en geloof koestert op God'. Het 'Werk' van de nieuwe mens bestaat 'uit niets anders dan op God wachten'. Maar deze God is de God van het genadige woord, dat om ons geloof vraagt: 'juist dit woord, deze belofte van God is het wat de nieuwe mens in stand houdt; want hij leeft niet van brood, maar van dit woord Gods' (Mat. 4 : 4)39. Zo is voor Luther — reeds in het beginjaar van de Reformatie — het volk dat in ware boetvaardigheid leeft 'het geestelijk volk, door de doop van Christus nieuw geschapen40.

Daarom gaat in *De Babylonische ballingschap der kerk* Luthers voorkeur ook uit naar de doop door onderdompeling. Want hij ziet in de doop ook wel het symbool van de afwassing van de zonden. Maar blijft het daarbij dan is de betekenis toch te zwak. Het is z. i. naar Romeinen 6 meer een symbool van de dood en van de opstanding: zo betekent de doop twee dingen, de dood en de opstanding en dat in een geheel volkomen rechtvaardiging.41 Daarom is dit ook weer volstrekt aan het geloof gebonden: de doop rechtvaardigt niemand

en is ook niemand tot nut, maar het geloof aan het woord van de belofte, waarbij de doop wordt gedaan. Want dit geloof rechtvaardigt en vervult wat de doop betekent. Want het geloof is een ondergaan van de oude mens en een omhoogkomen van de nieuwe mens42.

Hier zien we alle grote thema's van Luthers reformatorische prediking samenkomen! De rechtvaardiging door het geloof alleen; de ware boetvaardigheid tot aan de drempel van het Koninkrijk; het 'hangen aan' de toezegging Gods in de doop dóór het geloof; de doop die het teken van de ware boetvaardigheid is en dus alleen door het geloof gebruikt kan worden, maar dan ook een leven lang!

En het is jaren later, als Luther zijn Grote Catechismus geeft, niet anders. We zagen dat hij ook dan nog de boete het derde sacrament noemt. Maar direct zet hij het recht: eigenlijk is het niet anders dan de doop of zijn gebruik43. Het afnemen van de oude mens tót hij teniet gaat, dat is 'echt in de doop gekropen zijn en er dagelijks weer uitkomen'. Wanneer we dus 'in de boete' leven, dan leven we 'in de doop' die maar eenmaal wordt bediend, maar waarvan de werking en het teken blijft44.

Een 'lange heilsweg?' Nee — dan zou de boete toch weer ons werk zijn en hoe geselde Luther de verdienstelijkheid die de Middeleeuwen toekennen aan de drie onderdelen van de boete, het berouw van het hart (contritio cordis), de belijdenis van de mond (confessio oris) en de voldoening door het werk (satisfactio operis)! Hij heeft ook heel scherp gezien dat op deze weg van menselijk werk nooit de zekerheid van het heil is te verkrijgen. Die komt alleen voort uit het geloof in het lijden en het bloed van het onschuldige Lam Gods".

Geen lange heilsweg, maar een voortdurende gelóófsweg in de belofte van de vergeving der zonden in de doop zichtbaar gemaakt — een belofte die altijd recht overeind blijft staan, opdat allen die geloven behouden zullen worden.

7. CALVIJN OVER DE BOETVAARDIGHEID

Wie als gereformeerd christen enigszins vertrouwd is met de Institutie van Calvijn en dan met de kennis daarvan Luther over de boetvaardigheid gaat horen, die kan verstaan, hoe het Calvijn was die Luther 'voortreffelijke herder van de christelijke kerk' heeft genoemd. Niet dat er tussen hen beiden geen verschillen waren. Niet dat Calvijn geen kritiek op het optreden van Luther had. We behoeven het één en het ander niet te verdoezelen, als we dankbaar de eenheid, de consensus tussen Calvijn en Luther constateren. De boodschap van de Reformatie, door Luther het eerst gepredikt, heeft ook Calvijn verder gedragen, inzonderheid als het om de ware boetvaardigheid gaat46.

Dat zou op allerlei punten zijn te illustreren. Wij gaven al aandacht aan de lijn die van Luther naar de gereformeerde belijdenisgeschriften loopt met betrekking tot de zware nadruk op de inzetting van God bij de leer van de sacramenten. Deze lijn loopt vooral over Calvijn! In overeenstemming met Luther wraakt ook Calvijn heel scherp de karakteristiek die Petrus Lombardus en in zijn gevolg heel de scholastiek èn het concilie van Trente van de boete gegeven hebben met beroep op Hieronymus: *de tweede reddingsplank na de schipbreuk47*.

Het is alsof men hier in de Institutie van Calvijn Luther hoort spreken in De Babylonische ballingschap van de kerk! Hetzelfde radicale, fundamentele verzet tegen de ontkrachting van Gods toezegging en de verzegeling daarvan in de heilige doop. Tegenover het scholastiek gebruik van deze zegswijze belijdt ook Calvijn de volkomenheid (de integriteit) van het sacrament van de doop: 'Alsof de doop door de zonde teniet gedaan werd en niet veeleer door de zonde in de herinnering teruggeroepen moest worden, zo dikwijls hij aan de vergeving der zonden denkt, opdat hij daardoor tot zichzelf kome, moed vatte en het geloof versterke, dat hij de vergeving der zonden zal verkrijgen, die hem in de Doop beloofd is (. . .). Daarom zal men zeer geschikt de Doop een sacrament der penitentie kunnen noemen, daar hij tot een bevestiging der genade en een zegel in het vertrouwen gegeven is aan hen, die boetedoening bedenken48.

Hoewel er tussen Calvijn en Luther enig verschil is omdat Calvijn consequent 'de oorsprong der boetvaardigheid in het geloof lege49, terwijl bij Luther het opgeschrikt worden van het geweten over de zonde de weg voor het geloof moet banen50, is de overeenkomst opvallend inzake de plaats die aan de boetvaardigheid wordt gegeven én de wijze waarop er over wordt gesproken. Calvijn heeft in gemeenschap met Luther veel nagedacht en veel geschreven over de boetvaardigheid. Niet alleen als hij in het vierde boek van zijn Institutie over het roomse sacrament schrijft, maar vooral als hij in het derde boek over het christelijk leven schrijft in het derde en de volgende hoofdstukken. In de omschrijving die Calvijn van de boetvaardigheid in zijn heldere manier van onderwijzen geeft, horen we reeds het grote thema van de ondergang van de oude en de opstanding van de nieuwe mens: van de boetvaardigheid kan deze bepaling worden gegeven: 'Dat ze is een ware bekering van ons leven tot God, die voortkomt uit een oprechte en ernstige vreze Gods, en die bestaat in de doding van ons vlees en de oude mens en de levendmaking des geestes51. Van deze boetvaardigheid zegt Calvijn direct in het begin van zijn verhandeling: Niet ten onrechte wordt de hoofdinhoud van het Evangelie gesteld in boetvaardigheid en vergeving der zonden52. En volkomen is de overeenstemming met de reformator Luther als Calvijn de boetvaardigheid zich over héél het leven ziet uitstrekken: 'deze krijgsdienst vindt geen einde dan in de dood'".

8. DE GEREFORMEERDE CONFESSIE OVER DE BOETVAARDIGHEID

We zien deze reformatorische belijdenis van de ware boetvaardigheid in de belijdenisgeschriften van de Kerken der Reformatie, als ook in haar liturgische formulieren vastgehouden worden. Zo wanneer de Heidelbergse Catechismus de waarachtige bekering van de mens in twee stukken behandelt, in de afsterving van de oude mens en de opstanding van de nieuwe (Z . 33) en die bekering zich over heel het aardse leven ziet uitstrekken als na de behandeling van de wet beleden wordt dat er ook bij de allerheiligsten maar 'een klein beginsel van de nieuwe gehoorzaamheid is', maar dat er bij degenen die

tot God bekeerd zijn 'een ernstig voornemen' is, om naar alle geboden van God te gaan leven in een leven van gebed om de genade van de Heilige Geest 'opdat wij hoe langer hoe meer naar het evenbeeld van God vernieuwd worden, totdat wij tot deze voorgestelde volkomenheid na dit leven geraken' (S. 44).

Maar ook in het confessionele spreken over de doop horen we dezelfde thema's opklinken die Luther heeft aangeslagen: 'Deze doop heeft niet alleen nut zolang het water op ons is en wij het water ontvangen, maar ook al de tijd van ons leven' (NGB , art. 34). Inderdaad: het komt op het levenslange gebruik, het gelovig gebruik van de sacramenten aan (Heid. Cat., Z. 25, antw. 66). Zo geven de Dordtse Leerregels ook pastoraal leiding aan het geloofsleven, als zij er indringend op wijzen dat 'de bovennatuurlijke werking Gods, waardoor Hij ons wederbaart, geenszins uitsluit noch omstoot het gebruik van het Evangelie'. Daarom hebben de apostelen en 'de Leraars die hen gevolgd zijn' (en wie denkt nu niet óók aan Luther en Calvijn?) 'van deze genade het volk godzalig onderricht, Hem ter eer, en tot nederdrukking van alle hoogmoed van de mens, en ondertussen niet nagelaten, hen door heilige vermaningen van het Evangelie te houden onder de oefening des Woords, der Sacramenten en der kerkelijke tucht' (DLR III/IV, 17). Daarom laten de Leerregels de aangevochtenen ook niet bezwijken onder de last van de inderdaad ontzagwekkende werkelijkheid van Gods besluiten van uitverkiezing en verwerping, maar zij roepen hen tot 'de weg der middelen': 'Die het levend geloof in Christus of het zeker vertrouwen des harten, de vrede der consciëntie, de betrachting van de kinderlijke gehoorzaamheid, de roem in God door Christus in zich nog niet krachtig gevoelen, en nochtans de middelen gebruiken, door welke God beloofd heeft deze dingen in ons te werken, die moeten niet mismoedig worden, *wanneer zij van de Verwerping horen gewagen noch zichzelf onder de verworpenen rekenen maar in het waarnemen* (d. w.z.: het gebruiken) *der middelen vlijtig voortgaan'*, niet in automatisme, maar: 'Naar de tijd van overvloedige genade vurig verlangen en deze met eerbied en ootmoed verwachten' (DLR 1,16).

En dat dit ook van de doop geldt, dat hebben de formulieren om de heilige doop aan de kinderen van de gelovigen en aan de volwassenen te bedienen op onovertroffen wijze onder woorden gebracht, toen het in de lijn van Luthers prediking tot vertroosting van alle aangevochtenen de integriteit van de doop klaar en duidelijk heeft gesteld: 'en als wij soms uit zwakheid in zonden vallen, dan moeten wij aan Gods genade niet wanhopen en nog veel minder in de zonde blijven liggen, overmits de doop een zegel en ontwijfelbaar getuigenis is dat *wij een eeuwig Verbond met God hebben'.*

9. DE ACTUALITEIT VAN LUTHERS PREDIKING OVER DE BOETVAARDIGHEID

Het leven van en in de boetvaardigheid kent geen begrenzing, zolang wij in dit leven zijn. Met die belijdenis wees Luther de 'goedkope genade' terug, die de boete opsloot in de priestelijk-sacramentele handeling. Maar dit leven kent wel één krachtbron: Gods genadige toezegging, verzegeld in het doopsacrament, waarin wij de oude mens zien ondergaan en de nieuwe mogen zien opstaan. Een christen komt boven zijn doop nooit uit.

Luther zegt dit ons over de eeuwen heen. Hij zegt het óók ons, gereformeerde christenen in Nederland anno Domini 1982. Het is zeer wel mogelijk dat wij op allerlei punten bij Luther van een 'halverwege' zouden moeten spreken". Maar wie hier niet scherp luistert en de boodschap van de Schrift beluistert, kan zich wel tooien met de naam 'gereformeerd', maar hij loopt groot gevaar de schat die de Reformatie ontdekte te verliezen.

Dat gevaar dreigt vooral, als we het leven van de bekering niet van ogenblik tot ogenblik gedragen weten door Gods genadige belofte, zichtbaar gemaakt in de doop.

Als de heilige doop, ook de kinderdoop, in verachting komt, is het christelijk leven in dodelijk gevaar. Dan kunnen we wel denken dat we in de volheid van onze bekering uitkomen bóven het doopwater, waarin wij zijn ondergedompeld, maar we vergissen ons. We dènken tot een geestelijke élite te gaan behoren bóven het gewone volk uit, zoals farizeeërs en schriftgeleerden dat dachten.

Maar toen de jonge Abraham Kuyper en anderen met hem[55] een tijdlang in de greep van een opwekkingsbeweging deze schadelijke droom droomde, heeft Gunning hem teruggeroepen in zijn boekje Lijden en heerlijkheid. Hij spreekt over de idee van een toewijding, een 'consecration', die in die toenmalige opwekkingsbeweging (de zgn. Brighton-beweging) grote opgang maakte. Gunning wil God dan wel danken als met gloed wordt opgeroepen het leven den Here te wijden, maar, roept hij uit, 'treurig is het, dat men den heiligen Doop en wat er toe behoort, daarbij zoo onverantwoordelijk vergeet!'. En zegt men dan: ik heb wel belijdenis van het geloof gedaan, maar dat was gewoonte-werk, uitwendig en harteloos volgen van bestaande instellingen, dan reageert Gunning: 'Maar ik zeg u: het verbond Gods met u bestaat: het Verbond, dat bij uwen doop door God met u aangegaan, is van Zijne zijde niet verbroken, het blijft bestaan (. .) en als gij nu spreekt van toewijding aan den Heer, zoo doe het, o doe het oprecht en ernstig, maar geeft eer aan Gods trouw, hecht deze toewijding aan uwen doop en uwe toetreding tot het Avondmaal vast, zeg dat gij nu, erkennende dat God het verbond niet verbrak, ook van uwe zijde berouwvol tot Hem wederkeert, en niet een nieuw verbond thands maakt alsof er vroeger niets gebeurd ware, maar dat gij thans het oude bestaande verbond eindelijk ook van uwe zijde begint te eeren'. Gelukkig heeft Kuyper zich van deze dromerijen tenslotte laten terugroepen[56].

Dat is een verhaal uit de vorige eeuw. Maar zou de grote zuigkracht van de pinksterbeweging in haar vele verschijningsvormen en varianten en de charismatische beweging (het zgn. neo-pentecostalisme), *een zuigkracht die niet langs de gereformeerden heengaat, niet voor een zeer groot deel daaruit verklaard moeten worden dat zo bitter weinig de rijkdom van de heilige doop wordt gezien en toegeëigend*[57]?

Hetzelfde is te zeggen van iedere beweging die van de christelijke gemeente een elitaire actie-groep wil maken, b.v. met maatschappij-kritische doelstellingen, waarbij de kinderen geen aandeel in de realisering van die doelstellingen kunnen leveren en dus maar 'over het

hoofd worden gezien' en hun doop onbelangrijk of zelfs schadelijk wordt geacht: Het is herleving van het activistische anabaptisme midden 16e eeuw, dat ook geen plaats voor de kinderdoop had.

En voorts: onder de gereformeerden zullen er waarschijnlijk niet zo erg veel zijn die zich voelen aangetrokken tot het middeleeuwse (en roomse) sacrament van de boete. Maar is de verleiding niet vaak groot de bekering als het ware op te sluiten in één moment? Een moment van grote emotionele geladenheid en dat een extra-religieuze wijding krijgt. Hebben we dan dit moment maar eenmaal meegemaakt en doorgemaakt en kunnen wij daarvan spreken, dan zijn we om zo te zeggen het stadium van de boetvaardigheid voorbij. Wij zijn in onszelf verzekerd! Wat zou ons dan nog gebeuren kunnen? En wat 'doet' ons dan nog het Verbond van onze God, de genadige toezegging van de vergeving der zonden, het teken en zegel daarvan in de heilige doop? Is dat alles niet uitwendig? En is het daarom niet zonder kracht en betekenis?

Is het, zo moeten we dan wel vragen, niet zonder kracht en betekenis in feite voor iedereen? Wie meent bekeerd te zijn, heeft geen Verbond en doop meer nodig. Wie meent niet bekeerd te zijn, heeft aan Verbond en doop geen houvast. Zo verkommert nèg een christenvolk en zijn er anderen die in hoog gevoel zich onkwetsbaar achten. Zouden we dan nog weerstand hebben, als van de kant van het pentecostalisme, de pinkstergroepen 6f van de kant van de moderne theologie de doop als instelling van Christus terzijde wordt geschoven of op laag niveau wordt neergedrukt?

Het heeft nog steeds een grote actualiteit, wanneer Calvijn Maarten .ether 'voortreffelijke herder der christelijke kerk' heeft genoemd. Calvijn deed dit in het jaar 1545, toen Luther al oud was (hij zou een jaar later sterven) en zijn eenzijdigheden en 'halverweges' voor het scherpziende oog van Calvijn werkelijk wel duidelijk waren geworden58. Maar wie de kerk volhardend heeft toegeroepen dat er voor de christen geen ander leven is dan het leven van de boetvaardigheid, d.w.z. de oude mens dagelijks afleggen en de nieuwe mens aandoen in het geloof: 'echt in de Doop gekropen zijn en er dagelijks weer uitkomen' — ja, die is onder Christus in waarheid herder in de gemeente Gods.

Die gemeente zal, ook in het gedenken van Luther, daarop getoetst worden of zij de stem van de onder-herder nog gehoor geeft, omdat zij daarin hoort naar de stem van de Grote Herder der schapen die door het bloed van het nieuwe en eeuwige testament is weergekeerd uit de doden, Johannes 10, 3; Hebreeën 13, 20.

Noten

1. Men treft de 95 stellingen vanzelfsprekend in vrijwel alle uitgaven van Luthers werken aan. Een goede afzonderlijke uitgave verzorgde Carl S. Meyer in de serie Textus Minores: Luther's and Zwingli's propositions for debate The ninety-five theses of 31 october 1517 and the sixty-seven articles of 19 january 1523 (Latijn en engels), Leiden 1963. F. van der Heyden verzorgde een aardige nederlandse vertaling in proclamatievorm, Lochem 5, 1958. In deze zelfde tijd schrijft Luther zijn Uitlegging der zeven boetepsalmen (Die sieben Buszpsalmen, de eerste bewerking is van 1517, vgl. D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe, 1883 e.v., voortaan tot WA afgekort,: WA I, 154-220). Het is het eerste geschrift dat Luther in druk heeft gegeven. De tweede bewerking van de boetepsalmen is van 1525. Ook in dit eerste publieke werk komt de gedachte aan de levenslange boetvaardigheid herhaaldelijk voor. Zo bij Psalm 51: 'Adam moet sterven en vergaan, eer Christus geheel kan opstaan. Dat begint met een boetvaardig leven en wordt voleindigd door het sterven' en bij Psalm 143 haalt Luther Rom. 6,7 aan: 'die gestorven is, die is gerechtvaardigd van zijn zonden' en tekent daarbij aan: 'Deze dood begint tijdens het 'boetende leven' en duurt voort tot in het graf (vert. P. Stegenga Azn.).

2. Vgl. W. J. Kooiman, Philippus Melanchthon, Amsterdam 1963, 34 vgl. ook C. Riemens, Luther en het sacrament der boetvaardigheid, Kampen 1967, 37.

3. Zo Ph. J. Huijser in zijn postume studie *Biecht en private zondebelijdenis*. Een onderwerp uit de christelijke zielszorg, Kampen 1980, 164.

4. Zo o. m. G. Kramer in zijn door A. Kuyper postuum gepubliceerd ontwerp van de dissertatie Het verband tussen doop en wedergeboorte. Nagelaten dogmenhistorische studie, B reukelen 1897, 53.

5. Luther heeft twee uitgaven verzorgd, een onvolledige in 1516, WA I, 153 (Vorrede) en een volledige in 1518, WA I, 378 v. Dus juist in de tijd rondom 31 oktober 1517!

6. Is. van Dijk, Gezamenlijke Geschriften IV', Groningen z. j., 36 in het nog altijd boeiende opstel De imitatie van Thomas à Kempis, een toespraak gehouden te Windesheim, 18 juni 1906.

7. W. D. Jonker, Die Gees van Christus (reeks Wegwysers in die dogmatiek, deel 4), Pretoria 1981, 52.

8. Luther schreef zijn *De captivitate Babylonica ecclesiae* van augustus tot begin optober 1520. De tekst in WA VI, 497-573. Op pag. 501 wordt de boete onder de 3 sacramenten gerekend. Op pag. 572 concludeert Luther: als we heel precies spreken willen, zijn er in de kerk slechts twee sacramenten, de doop en het brood. C. N. Impeta gaf van De captivitate een vertaling die in Kampen in 1957 in de Boeketreeks (nr. 11) verscheen, ingeleid door W. J. Kooiman. In dit deeltje is ook een vertaling opgenomen van de Brief aan paus Leo X en het andere reformatorische geschrift uit 1520 De vrijheid van een christen.

9. Bavinck wijst er reeds op, Gereformeerde Dogmatiek IV4, 423 dat bij Rome in feite de kerk 'het eigenlijke, waarachtige, volkomen middel der genade, het sacrament hij uitnemendheid' is. Uit deze opmerking blijkt hoe diep Bavinck peilde en hoe scherp hij waarnam! Want deze gedachte van de kerk als oer- of als wortelsacrament wordt eerst expliciet geformuleerd in Bavinck's eigen eeuw, de 19e. Maar die gedachte vindt dan ook snel ingang, omdat ze al verscholen aanwezig was in de leer van de 7 sacramenten, vgl. Otto Semmelroth over Die Kirche als Sakrament des Heils in: Mysterium Salutis. Grundriss heilsgeschichtlicher Dogma- tik IV, 1, 309 v.v., vooral 319. Vaticanum II heeft de term sacrament voor de kerk geijkt o.m. in de Constitutie over de kerk Lumen gentium I, 1 en II, 10. Vgl. ook De nieuwe Katechismus. Geloofsverkondiging voor volwassenen, Hilversum-Antwerpen 1966, 298: 'In de kerk bleef Christus - en dus God - zichtbaar en tastbaar onder ons. En de kerk is juist zichtbaar en tastbaar in die zeven tekenen'.

10. Vgl. G. C. Berkouwer, De Sacramenten' (reeks: Dogmatische studiën), Kampen 1954, 46 vgl. 37. De vroeg-christelijke kerk kent dit sacrament met zijn oorbiecht voor de priester, die in rechterlijke volmacht de absolutie kan schenken, niet, vgl. Heinrich Karpp, Die Busse, Quellen zur Entstehung des altkirchlichen Busswesens' (reeks: Traditio Christiana), Zürich 1969, IX 'Im Mittelalter war das Busssakrament die Stelle der intensivsten Bernhrung jedes Glubigen mit der Kirche und ihrem priesterlichen Amt, und der regelmssige Gebrauch dieses Sakraments galt als ein Zeichen christlicher Frömmigkeit; aber diese Art Busse war der Witesten Kirche ganz und gar fremd'. Zie voor een overzicht van heel de geschiedenis van de boete G. A. Benrath in Theol. Realenzyklopedie, 7, 452-473. Vooral het feit dat de private boete (paenitentia privata) uit de kerk van Ierland langzaam maar zeker vaste voet in heel de westerse kerk kreeg, heeft een grote stoot aan de ontwikkeling van de middeleeuwse boete gegeven.

11. Wij geloven het niet. Vgl. F. Pijper, Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk I, Den Haag 1891, 60 die wordt gevolgd door Ph. J. Huijser, a.w., 139 v. Men kan de uitdrukking bij Hieronymus in zijn correspondentie aantreffen, b.v. in ep. 130 ad Demetriadem de servanda virginitate (waarnaar Huijser verwijst), maar ook in zijn commentaar op Jes. 3,8-9. Nergens is m.i. de zinspeling op het boetesacrament vgl. voor de vindplaatsen bij Hieronymus; o.m. H. Kasten, Taufe und Rechtfertigung bei Thomas von Aquin und Martin Luther, München 1970.

12. Denzinger-Schnnmetzer, Enchiridion Symbolorum (ed. 36), 807: 'Qui vero ab accepta iustificationis gratia per peccatum excitante Deo per paenitentiae sacramentum merito Christi amissam gratiam recuperare procuraverint. Hic enim iustificationis modus est lapsi reparatio, quam "secundam post nonfragium deperditae gratiae tabneam" sancti Patres apte nuncuparunt'. De cursiveringen zijn van mij.

13. W. Bnhme in Lexikon fiir Theologie und Kirche II, kol-827 v. Wij kunnen niet naar volledigheid in de weergave van de leer van de boete en het boetesacrament streven. Zo is voorbijgegaan aan het middeleeuws-scholastieke onderscheid tussen attritio en contritio, dat ook door het concilie van Trente is gemaakt. De attritio is aanvankelijk verstaan als dat berouw dat door een of andere onvolkomenheid (inzonderheid dat er geen betrokkenheid op God, maar op de mens zelf is) nog niet als het ware berouw (contritio) kan worden gezien. Het is de vrees voor straf b.v. Trente verdedigt tegenover de reformatoren de heilzaamheid van de attritio. Als eerste van de reformatoren heeft Luther de attritio scherp aangevallen: 'Huicheling en galgen-berouw'. Hij zag er een verdere stap op

de weg van de verdienstelijkheid van het zo geheten 'goede werk' in, waardoor het geloof in de belofte des te meer werd vernietigd, vooral omdat ook de mening ingang vond dat door de sleutelmacht van de kerk het kleine berouw (attritio) tot werkelijk berouw (contritio) kan worden, vgl. WA VI, 544 e.v. en over het onderwerp V. Heynck het artikel 'Attritionismus' in Lexikon Fr Theologie und Kirche I, kol. 1019-1021.

14. WA II, 709-713.

15. WA II, 715

16. Vgl. Erich Roth, Die Privatbeichte und Schlüsselgewalt in der Theologie der Reformatoren, Gütersloh 1952; Kurt Aland, Die Privatbeichte im Luthertum von Ihren Anfängen bis zur ihrer Auflösung, in Kirchengeschichtliche Entwurfe, Gütersloh 1960, 452-519, en Ph. J. Huijser, a.w., 164 e.v.

17. WA X3, 61 e.v.

18. In Ein Sermon von dem Sakrament der Busze, WA II, 716. Precies zo spreekt Luther bij de behandeling van de boete over de heimelijke biecht in De captivitate Babylonica. Grote waardering, ofschoon niet uit de Schrift te bewijzen. Maar geen clericalisme! WA VI, 546.

19. De Grote Catechismus (catechismus major) is in de Lutherse belijdenisgeschriften opgenomen en men kan hem dus in de verschillende uitgaven daarvan vinden. De meest recente en wetenschappelijk bewerkte uitgave: Die Bekenntnisschriften der evangelisch-Lutherischen Kirche. Herausgegeben im Gedenkjahre der Augsburgischen Konfession 1930, Güttingen 81979 (In het vervolg geciteerd als BSLK). De Catechismus is Duits en Latijn: hier pag. 542-733. Prof. P. Boendermaker gaf een vertaling 'Luther's Grote Catechismus' (Boeketreeks, 'Luther's werken II), Kampen 1965. In de tekst volg ik grotendeels Boendermaker. Cursiveringen van mij.

20. WA VI, 572. Het 'Heel consequent' is een poging tot weergave van het latijnse 'rigide'. Een wat vrijere weergave zou kunnen zijn: Daaruit volgt, dat indien we de zaak op scherp willen stellen, er slechts twee sacramenten in de kerk Gods zijn . . . Ik hoor in het 'rigide' hoe Luther zich hier moet overwin-len. Het is alleen de kracht van de Schriftnatuurlijke argumentatie, waar hij tenslotte voor wijkt. Daarmee is de juistheid van Lohse's opmerking: 'Luther war sich beznglich des sakramentalen Charakters der Busze nicht sicher', B. Lohse, 'Martin Luther. Eine Einfhrung in sein Leben und sein Werk' (serie Beck'se Elementarbcher)

München 1981, 137, nog niet toegestemd, hoewel Luther ook in de Grote Catechismus bij de behandeling van de doop de boete 'het derde sacrament' noemt, maar dat is uit kracht van het feit dat de boete wordt omvat door de doop, vgl. WA XXX', 442 e.v. Zie het vervolg van onze tekst.

21. G. v.d. Leeuw, in Sacramentstheologie geciteerd door G. C. Berkouwer, De sacramenten, 20 v.

22. Paul Tillich in Religieise Verwirklichung, geciteerd bij A. D. R. Polman, Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis, IV, Franeker z. j., 115.

23. Nl. door het Schriftkritische bijbelonderzoek, vgl. H. Berkhof, Christelijk Geloof, Nijkerk 41979, 365: 'Wij moeten dan ook breken met het klassieke... reformatorische drietal van 'woord en sacramenten'. Hun biblicistische fundering (door Christus zelf ingesteld) heeft door het moderne bijbelonderzoek haar overtuigingskracht verloren'.

24. WA VI, 528.

25. Wij hebben niet de gelegenheid alle implicaties van Luthers sacramentsleer na te gaan, vgl daarvoor Erich Roth, Sakrament nach Luther, Berlin 1952 - een klein, maar zeer inhoudrijk geschrift, ook als het soms vragen oproept die m.i. niet alle een bevredigend antwoord krijgen, b.v. in de belangrijke kwestie van de verhouding tussen de sacramentsleer en de christologie.

26. BSLK, 449.

27. BSLK, 449 e.v. De uitspraak van Augustinus: Accedat verbum ad elementum et fit sacramentum, in Ioh. trast. , 80,3.

28. BSLK, 515.

29. Grote Cathechismus, BSLK, 697. De Dordtse Leerregels zullen dit later zo formuleren: God doet de belofte verkondigen 'Met bevel van bekering en geloof, DLR II, 5 vgl. I, 3.

30. WA II, 528.

31. Luther heeft zich over de interpretatie van deze zegswijze bij Hieronymus zelf niet druk gemaakt: 'sive male positum sive male intellectum', WA II, 527 vgl. Tischreden VI, 171.

32. BSLK, 706 v.

33. Van hoe beslissend belang voor Luther de integriteit van de doop en van Gods belofte was blijkt ook uit de plaats die déze zaak in zijn huiscatechisatie had, WA, Tischreden V, 575: 'Tauffe ist recht obgleich iemandt nicht gleubet. Niemandt sol auff seynen glauben bauen. Unglaube schwecket Gottes wordt nicht. Tauffe ist ein teglich kleidt der christen'. Vgl. ook Tischreden VI, 170 over de vraag: Ob die Taufe recht sei, obgleich einer nicht glliubte? Antwoord o.m.: . ..Es stehet gar darauf, dasz die Taufe nichts anders ist denn Wasser und Gottes Wort bei und mit einander, das ist, wenn das Wort bei dem Wasser ist, so ist die Taufe recht, ob schon der Glaube nicht dazu lolimmet; denn mein Glaube machet die Taub nicht, sondern empflihet die Taufe (. . .) Wie klimen wir dazu, dasz Gottes Wort und Ordning darum sollt unrecht sein und nichts geiten, dasz wirs unrecht brauchen?'.

34. Vgl. de Schmalkaldische Artikelen, BSLK, 447: 'und diere Busze wahret bei den Christen bis in den Tod'.

35. Vgl. de Asterisci Lutheri adversus Obeliscos Eckii, WA I, 281 e.v.

35. WA I, 163.

37. WA I, 186.

38. WA I, 188, vgl. ook bij Psalm 143: 'Maar wie dood is, die is gerechtvaardigd. Zo staat in Rom. 6 'Wie gestorven is, die is gerechtvaardigd van zijn zonden'. Deze dood begint tijdens het leven van de boete en duurt voort tot in het graf', vgl. WA I, 213.

39. Bij de zesde boetepsalm, Psalm 130, WA I, 209.

40. Bij de vijfde boetepsalm, Psalm 102, WA I, 203.

41. WA II, 534.

42. WA II, 532 e.v.

43. De Latijnse tekst heeft: 'quae proprie nihil aliud est quam baptismus aut ejus exercitium', de duitse alleen: 'die eigentlich nicht anders ist denn die Taufe'.

44. BSLK, 705 e.v.

45. BSLK, 445 e.v.

46. Vgl. FranÇois Wendel, Calvin. Ursprung und Entwicklung seiner Theologie, Neukirchen-Vluyn 1968, 283. Het werk verscheen oorspronkelijk in het frans. Walter Kickel verzorgde de duitse uitgave, waarin vele aanvullingen. Wendel ziet het onderscheid tussen Luther en Calvijn niet over het hoofd, waarbij het m.i. de vraag is of Wendel altijd terecht de distantie tussen Calvijn en Luther accentueert, zo met betrekking tot de omschrijving die Luther in zijn Kleine Catechismus van de doop geeft: 'Baptismus non est simpliciter aqua, sed quae sit divino mandato inclusa et verbo Dei Comprehensa', vgl Wendel 282 v.

Waarom zou déze verbinding van Woord en element Calvijn te ver zijn gegaan? Hoe graag haalt hij het ook door Luther, zoals wij zagen, geciteerde woord van Augustinus aan: 'Accedat verbum ad elementum et fit sacramentum', Institutie IV, 13, met het vervolg: Unde enim ista tanta virtus aquae ut corpus tangat, et cor abluat, nisi faciente verbo?', vgl. ook Institutie IV, 13,6 het sacrament als 'verbum visibile'. Dat neemt niet weg dat Luther en zijn volgelingen nog meer contra het spiritualisme tot het aannemen van een 'cloorgoddelijking' van het doopwater als zodanig overhelden, vgl. H. Bavinck, Gereformeerde Dogmatiek, IV', 485.

47. Institutie III, 4,1 en IV, 19, 17. Vgl. met betrekking tot de vraag naar de rechte interpretatie bij Hieronymus zelf in de standaardeditie van de Institutie van 1559 (niet in eerdere edities) enige reserve zoals we ook bij Luther constateerden: 'Dit zijn woorden van Hieronymus. Maar van wie ze ook zijn, ze kunnen niet vrijgesproken worden van goddeloosheid, indien ze naar hun gevoelen, nl. van de Roomsen of Scholastieken, worden uitgelegd (si ex eorum sensu exponitur)' (vert. Sizoo). Jammer genoeg heeft het verwijzingsapparaat in de editie Bart-Niesel in de Opera-Selecta van Calvijn slechts één vindplaats bij Hieronymus uit de brieven en mist de verwijzing naar de commentaar op Jesaja 3,9, waarheen DenzingerSchëonmetzer verwijzen in Enchiridion Symbolorum.

48, Institutie IV, 19.17 (vert. Sizoo), zo ook in het vervolg.

49. Institutie, II, 3.1.

50. Zo J. Köstlin, Calvins Institutio nach Form und Inhalt in ihrer geschichtlichen Entwicklung (Theol.St.u.Kr. , Gotha 1868), 461 e.v. , geciteerd door Wendel a. w. , 217.

50. Institutie III, 3.5, vgl. III, 3,9: 'In één woord gezegd, ik versta onder de boetvaardigheid de wedergeboorte, die geen ander doel heeft dan dat Gods beeld, dat door Adams overtreding bedoezeld en bijna uitgewist was, in ons hersteld wordt'.

52. Institutie III, 3.1 vgl. III, 3.19: 'de gehele hoofdsom van het Evangelie (is) in die twee hoofdstukken vervat, nl. de boetvaardigheid en de vergeving der zonden'.

53. Institutie III, 3.9. Daarom ook fel protest tegen 'de meesten der Wederdopers (. .) en van hun metgezellen de Jezuïten en dergelijk uitvaagsel' die menen dat de nieuwelingen zich op bepaalde dagen in de boetvaardigheid moeten oefenen: 'Zulke vruchten brengt die geest der duizeling voort, dat hij de boetvaardigheid, die door een Christenmens over zijn ganse leven moet uitgestrekt worden, insluit binnen de grenzen van weinige daagjes', vgl. nog III, 3.18 en 20 ook III, 4.35.

54. Zie bij noot 4. Wel zullen we in rekening moeten brengen dat een visie als Kuyper ontwikkelde over het verband tussen doop en wedergeboorte en die door zijn leerling G. Kramer dogmenhistorisch geïllustreerd werd, weinig er voor geëigend is Luthers eigen plaats Schriftuurlijk te taxeren! Bavinck spreekt overigens bij Luther ook over een 'halverwege' met betrekking tot de verhouding van geloof en sacramenten, maar dan ten aanzien van latere ontwikkeling: 'Luther keerde toen halverwege op zijn schreden terug'. Geref. Dogm.

55. Onder meer A. Brummelkamp en Ph. J. Hoedemaker, hoewel Kuyper de man was die deze zaak theologisch het meest heeft geprobeerd te verdedigen.

56. Zie over heel dit indringende debat J. C. Ruliman, Kuyperbibliografie I, 180-193 en J. H. Gunning J.Hzn., Prof. Dr. J. H. Gunning. Leven en Werken 11,2 Rotterdam z. j., 686-691.

57. Zie voor soortgelijke overwegingen als de jonge Kuyper in de vorige eeuw boeide, in de huidige charismatische beweging het opstel van S. Mc. Gay, 'Charismatische Vernieuwing en de vraag naar een tweede doop', oorspronkelijk verschenen in Theological Renewal, opnieuw gepubliceerd in Bulletin voor Charismatische theologie, 2 (najaar 1978), 51-61.

58. Voor ons doet het niet ter zake dat Luther deze brief helaas nooit heeft ontvangen, omdat Melanchthon via wie Calvijn hem aan Luther wilde doen bezorgen, uit vreesachtigheid er niet toe durfde te besluiten. De tekst in Calvijn Opera Omnia XII, 6-8, in duitse vertaling in R. Schwarz, Johannes Calvins Lebenswerk

8. 3. Om de waarheid van het Evangelie

Drs. K. Exalto[301]

Galaten 2 vers 11-14 in de uitleg van Luther en Calvijn

8.3.1. INLEIDING

Men zou een geschiedenis van de kerk en de theologie kunnen schrijven aan de hand van de vraag: Hoe zijn in de loop der eeuwen de brieven van Paulus gelezen en uitgelegd? Wat was hun invloed op het christelijk denken?

Prof. Oberman noemt Paulus *een barometer in de geschiedenis van de kerk tot op de dag van vandaag*.1)

Elke omslag in de geschiedenis van de theologie is als op een barometer af te lezen aan de duiding en de waardering van de paulinische brieven. Niet alleen het woord 'barometer' dient zich hier aan, we kunnen ook denken aan het beeld van de lont in het kruitvat, die zorgt voor een explosie. Waar de apostel Paulus werkelijk de gelegenheid gegeven werd het zijne te zeggen, daar kwamen niet slechts de golven van de zogenaamde academische theologie in beweging, maar ook steeds die van de kerk. En deze golfslag was menigmaal van invloed op de wereldgeschiedenis.2)

De voorbeelden zijn vele. We kunnen denken aan het moment waarop in het leven van Maarten Luther het bevrijdend inzicht doorbrak, dat Paulus in Romeinen 1 met het woord 'justitia' niet de eisende gerechtigheid bedoelt, maar de rechtvaardigheid als gave van God, zodat de tekst van Paulus voor Luther tot een porta paradisi, een deur naar het paradijs, werd. Een tweede voorbeeld is het inzicht van Kohlbrugge in de betekenis van Romeinen 7:14: 'Wij weten immers dat de wet geestelijk is, maar ik ben vleselijk, verkocht onder de zonde.' De ontdekking, dat er tussen de woorden 'vleselijk' en 'verkocht' een komma staat, was van grote invloed op Kohlbrugge's prediking en zijn strijd tegen moralisme en werkheiligheid. In de derde plaats kan gewezen worden op Barths Römerbrief, die in de twintiger jaren een schokeffect teweegbracht in kerk en theologie.

Hoewel het zeker niet toevallig is, dat de drie genoemde voorbeelden alle betrekking hebben op de brief aan de Romeinen, zouden ook andere brieven uit het *corpus Paulinum* genoemd kunnen worden. Oberman noemt drie thema's die in het paulinische getuigenis door de eeuwen heen de kerk beroerd hebben: De verhouding van kerk en Israël, de prediking van de verkiezing en de rechtvaardiging, het verzet van Paulus tegen Petrus.

We zouden, voor wat betreft de na-oorlogse jaren hier nog aan toe kunnen voegen de paulinische prediking aangaande Christus en de machten.

Met name de Reformatie betekende een herontdekking van Paulus. Hierboven noemden we reeds de zgn. 'Turmerlebnis' van Luther. In augustus 1519 heeft de hervormer zijn weg, die hij tot dan toe heeft afgelegd, beschreven als een weg gemarkeerd door twee contrasterende punten: 'In de scholastiek heb ik Christus verloren, eerst bij Paulus Hem weer teruggevonden.3) Als exegeet, *doctor in bibliis,* was Luther voor alle dingen leerling van de Schrift en dan met name van Paulus. Niet de aflaat, niet de paus en de kerkelijke wetten, maar de op Paulus gefundeerde theologie bevrijde hem uit de kluisters van het scholastieke systeem.4) Het is de verkondiging van Paulus die hem het rechte zicht gaf op Jezus Christus en de betekenis van Zijn heilswerk, en hem de sleutel aanreikte, die toegang geeft tot de schatkamer van het Bijbels getuigenis,5)

Calvijn, leerling en voortzetter van Luther, heeft in zijn indrukwekkende exegetische arbeid de reformatorische lijnen doorgetrokken. We laten de overeenkomsten en de verschillen

[301] Reformatorische Stemmen verleden en heden. Bundel uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Willem de Zwijgerstichting. WILLEM DE ZWIJGERSTICHTING - 1989

tussen Luther en Calvijn inzake de hermeneutische principia hier rusten.6) Wat hem in ieder geval verbindt met Luther is dat ook voor Calvijn Paulus als getuige van Jezus Christus een bijzondere betekenis heeft.

Nu is de uitleg van de Schrift niet de Schrift zelf. Elke uitlegger van het Woord Gods loopt het risico gevangengenomen te worden in het spel van de eenzijdige accenten, bepaalde motieven te over-accentueren, waardoor andere partijen nauwelijks gehoord worden. Wij zijn immers beperkte mensen met een beperkt blikveld, die ten dele kennen en die alleen samen met alle heiligen in staat zijn te vatten, hoe groot en wijd de dimensies van Christus' liefde zijn (vgl. Efeziërs 3:18-19). De Schrift is rijker, voller dan welke uitleg ook, een onuitputtelijke bron die nimmer opdroogt, een schatkamer waaruit we steeds opnieuw oude en nieuwe schatten mogen ontvangen.

Dat geen exegeet ooit kan pretenderen het laatste woord gesproken te hebben, is een inzicht dat juist de reformatoren vanuit hun visie op de Schrift als de enige gezagsinstantie diep geweten hebben. Hun eerbied voor de Schrift bewaarde hen ervoor eigen verstaan te verabsoluteren.

Maar al hebben de reformatoren niet het Woord Gods in hun onbeperkte veelzijdigheid vertolkt - ze konden dat niet en behoefden dat ook niet - wij zijn er diep van overtuigd, dat zij in de confrontatie met de Rooms-katholieke Kerk, het humanisme en de dopers wel het centrale van het Woord van God vertolkt en uitgelegd hebben, ook in hun exegetische arbeid.

Nu is deze gedachte in de loop der eeuwen niet onweersproken gebleven. Niet alleen in de traditionele kritiek van de kant van de Rooms- katholieke Kerk is Luthers interpretatie van de paulinische prediking aangevochten, de laatste jaren is ook van protestantse zijde Luthers nadruk op de leer van de rechtvaardiging van de goddeloze als sleutel tot het verstaan van Paulus bekritiseerd. We noemen hier als voorbeeld de kritiek van Krister Stendhal, zelf afkomstig uit het Zweedse Lutheranisme. Zijns inziens is het onjuist om de rechtvaardiging van de goddeloze te beschouwen als het centrum van de paulinische theologie, zoals protestanten dat onder invloed van de reformatoren gewoon zijn te doen. Stendhal is van mening dat Luther met zijn vraag: Hoe krijg ik een genadig God? ten prooi gevallen is aan introversie, aan een eenzijdige gerichtheid op het eigen innerlijk, het zelf-analiserende geweten, kortom aan fixatie op het eigen ik. Daartegenover poneert Stendahl, dat Paulus' spreken over rechtvaardiging een zeer speciale bedoeling heeft, namelijk de eenheid van Joden en heidenen in het ene lichaam van de Messias van Israël.7) De discussie spitst zich met name toe op het verstaan van de brieven aan de Romeinen en aan de Galaten.8)

Is er een radicaal verschil tussen Paulus en Luther? Heeft Luther in tegenstelling tot Paulus de enkele mens ten koste van de structuren, waarbinnen hij leeft en ten koste van de gemeenschap van de kerk als lichaam van Christus, naar voren getrokken?

We willen op deze vragen ingaan vanuit een detail uit de exegetische arbeid van Luther en Calvijn. Onze keus is gevallen op de perikoop, Galaten 2:11-14, de controverse tussen Petrus en Paulus in Antiochië, een perikoop die in de geschiedenis van de kerk vanaf de patres een zeer uiteenlopende uitleg heeft ontvangen.9) Aan de hand van dit gedeelte stellen we de vraag: hoe hebben de reformatoren Paulus gelezen en geïnterpreteerd? Is de geuite kritiek terecht? En aangezien hun uitleg van de Schriften geschiedde met het oog op de gemeente, willen we tevens een antwoord zoeken op de vraag: Wat draagt de uitleg van Luther en Calvijn bij tot het verstaan van de plaats van de gemeente in het licht van het heil in Christus?

De opzet van dit artikel is als volgt: na een korte bespreking van de perikoop zelf in de context van de nieuwtestamentische gegevens over de eerste gemeente, geven we in een derde paragraaf een beknopte weergave van de vroeg-kerkelijke en middeleeuwse exegese. In de paragrafen 4 en 5 laten we Luther en Calvijn aan het woord, om in de

slotbeschouwing (par. 6) in te gaan op de probleemstelling en de resultaten van ons onderzoek te formuleren.

8.3.2. HET CONFLICT TE ANTIOCHIË

De eerste christelijke gemeente te Jeruzalem bestond uit Messiasbelijdende Joden, voor het merendeel afkomstig uit het Palestijnse Jodendom, voor een klein deel afkomstig uit de kringen van het diaspora-Jodendom, de zogenaamde Hellenisten, Grieks-sprekende Joden. Zij leefden in de schaduw van de tempel(dienst) en gehoorzaamden aan de wet van Mozes, zoals de eerste hoofdstukken van het boek Handelingen ons leren.

Wat hen als beweging binnen het Joodse volk onderscheidde van hun volksgenoten en al spoedig aanleiding werd tot heftige aanvallen van de kant van de Joodse leiders was hun geloofsovertuiging dat de gekruisigde en door God opgewekte Jezus de Messias van Israël, de aan de vaderen beloofde Redder is. Nu vertelt het boek Handelingen hoe deze Messiasbelijdende gemeente geleidelijk aan de grenzen van Jeruzalem en het Joodse land overschreed. Een vervolging, gericht tegen de hellenistische christenen, had als gevolg dat het Woord werd uitgezaaid in Samaria en in Syrië (Handelingen 8:4 vv.). In Antiochië wendden de predikers zich voor het eerst tot de niet-Joden, de heidenen. In deze stad ontstond de eerste gemeente - al spoedig een zendingscentrum - die uit Joden en heidenen was samengesteld. Vanuit Antiochië werden Paulus en Barnabas uitgezonden. Zij verkondigden allereerst aan de Joden in hun synagogen het evangelie, maar vervolgens ook aan de niet-Joden, de Grieken, de heidenen.

De eerste gemeente bleef zodoende niet beperkt tot een intern-Joodse aangelegenheid, maar nam wereldwijde dimensies aan. Dat alles riep vragen op bij de wetsgetrouwe Jodenchristenen in Jeruzalem. Toen het aantal heiden-christenen toenam, kwam de vraag op, of de doop van heidenen impliceerde, dat van deze mensen niet meer de besnijdenis gevraagd moest worden. Met name christenen, afkomstig uit de partij van de Farizeeën, namen de stelling in, dat heidenen alleen maar behouden konden worden via de inachtneming van de Mozaïsche voorschriften inzake de besnijdenis (Handelingen 15:3). Vooral Paulus achtte dit een aantasting van zijn prediking. In Galaten 2:1-10, waar Paulus op de gebeurtenissen van Handelingen 15 teruggrijpt, 10) zegt hij zelfs, dat valse broeders zijn binnengeslopen, 'om onze vrijheid, die wij in Christus Jezus hebben, te bespieden en zo ons tot slavernij te brengen'.

Op de vergadering in Jeruzalem, het zogenaamde 'apostelconvent' koos de gemeente - niet zonder scherpe discussies - de zijde van Paulus. Aan de heidenen, die tot geloof kwamen, mocht niet het juk van de besnijdenis worden opgelegd. Tevens werd teneinde het samenleven van Joden en heidenen in een gemeente te vergemakkelijken besloten, dat heiden-christenen zich zouden houden aan de zogenoemde Noachitische geboden (Handelingen 15:28-29).

In Galaten 2 maakt Paulus weliswaar geen melding van dit besluit, maar laat hij wel horen dat er tussen hem en de broeders in Jeruzalem overeenstemming bestond inzake de prediking van het evangelie onder de volken. Jacobus, Petrus en Johannes, de 'zuilen', de steunpilaren, reikten hem de broederhand. Omgekeerd stemde Paulus in met de collecte in de heiden-christelijke gemeenten ten behoeve van Jeruzalem, als een teken van eenheid tussen de kerk uit de heidenwereld en de moedergemeente in Jeruzalem.

Zo werd op dit apostelconvent de voortgang van de apostolische verkondiging en de eenheid van de gemeente uit Israël en de volken gediend.

Toch laat de geschiedenis van de jonge christelijke kerk in de eerste eeuw ons zien, dat deze eenheid meerdere malen onder een sterke druk kwam te staan, met name als het er om ging om als christenen van Joodse afkomst en als heiden-christenen samen te leven in één gemeente. In dit samen-leven namen de gemeenschappelijke maaltijden een grote plaats in.

Nu meed een gelovige Jood de tafelgemeenschap met heidenen. Heidens voedsel werd als onrein beschouwd, hetzij omdat het aan de afgoden geofferd was, hetzij omdat het van onreine dieren stamde. Voor christenen van Joodse huize in een uit Jodenchristenen bestaande gemeente als die van Jeruzalem was het vanzelfsprekend, dat zij de Joodse spijswetten handhaafden als onderdeel van hun levenspraxis.

Maar hoe moest dat in een gemengde gemeente als die van Antiochië? Aanvankelijk leverde het samen-eten geen problemen op. Ook Petrus nam, toen hij in Antiochië kwam aanvankelijk deel aan deze maaltijden met heiden-christenen. Hij bleef daarmee in de lijn van hetgeen hem door God Zelf was duidelijk gemaakt in de ontmoeting met Cornelius (Handelingen 10-11).

De situatie veranderde, toen 'sommigen uit de kring van Jacobus' in de gemeente van Antiochië verschenen. Of het hier gaat om officiële afgezanten, die door Jacobus en de jeruzalemse broeders gestuurd waren om als een soort 'kerkvisitatoren' orde op zaken te stellen, is niet zeker. De tekst van Galaten 2 laat ook ruimte voor de mogelijkheid dat het initiatief niet van Jacobus was uitgegaan maar dat deze mensen op eigen gezag optraden in de bekende houding van mensen die 'plus royaliste que le roi' zijn. In ieder geval bleken deze mensen grote waarde te hechten aan het behoud van de Joodse wetstraditie in de gemeente. Een voormalige Jood moest de vaderlijke inzettingen, inclusief de spijswetten trouw blijven.

Hun actie had succes. Petrus trok zich terug van de gemeenschappelijke maaltijden, uit vrees voor deze Joodse broeders. Was het de vrees voor het hogere gezag van Jacobus (zo O. Cullman)? Of was het een gevolg van een slecht geweten? Een uiting van karakterzwakheid (F. Mussner)?

De tekst geeft op deze psychologische vragen geen uitsluitsel. Wat wel gezegd wordt is, dat Paulus zich fel verzet. Openlijk roept hij Petrus ter verantwoording, niet alleen omdat het ongelijk aan zijn kant was, zoals de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap luidt, maar omdat de apostel in de ogen van Paulus schuldig is, zich bezondigd heeft aan de waarheid van het evangelie, ja door zijn halfslachtigheid en inconsequente houding zichzelf veroordeeld heeft.

Waarom deze frontale aanval van de kant van Paulus? We wijzen op het volgende:

a. In het geding is de waarheid van het Evangelie. Petrus en degenen, die zijn kant kiezen, bewandelen niet de rechte weg. In de verzen 15-20 die we in onlosmakelijk verband met de verzen 11-14 moeten lezen11) toont de apostel de gevolgen aan van de Judaïserende houding van Petrus: Het evangelie wordt op die manier van zijn kracht en inhoud beroofd, omdat de mens toch weer verwezen wordt naar de werken der wet. Terwijl de grondtoon van de evangelieprediking toch is, dat wij niet door wetswerken, maar door het geloof in Christus alleen gerechtvaardigd worden.

b. In het verlengde hiervan ziet Paulus in het gedrag van Petrus een aantasting van de evangelische vrijheid (vergelijk Galaten 5:1). Door zijn tegemoetkoming aan de eis van de lieden uit Jeruzalem om weer als Jood te gaan leven en de tafelgemeenschap met de heidenchristenen te verbreken, dwingt hij facties ook de heiden-christenen het juk der wet op zich te nemen.

c. De afwijzing van de waarheid van het evangelie van de vrije genade heeft gevolgen voor de eenheid. Petrus sleept anderen mee, waaronder Paulus' metgezel Barnabas. Ook zij doen mee met dit in Paulus' ogen onwaardig spel. Daardoor komt de eenheid van de gemeente op springen te staan. Een scheuring lijkt niet te vermijden. Op het moment dat Paulus de brief schrijft, en de eenheid door Judaïsten opnieuw in gevaar gebracht wordt, komt het conflict met Petrus Paulus weer scherp in de herinnering. In Christus is noch Jood noch Griek, maar allen zijn één in Hem (Galaten 3:28). De actie van de aanhangers van Jacobus waardoor Petrus zich liet ompraten, dreigde de eenheid te breken en zo de in Jeruzalem gemaakte afspraken teniet te doen.

8.3.3. DE VROEGE KERK EN DE MIDDELEEUWEN

3.1. De kerkvaders (tot ±300)

Reeds vroeg in de geschiedenis van de kerk12) heeft dit conflict tussen Petrus en Paulus de aandacht getrokken. De houding van Paulus werd zeer verschillend beoordeeld. Judaïstische randgroepen grepen het voorval aan om hun 'anti-Paulus' sentimenten te kunnen luchten. In de zgn. Pseudo-Clementijnse geschriften, een apostelroman, waarin zogenaamd Clemens, de tweede bisschop van Rome, de zendingsreizen van Petrus beschrijft, lezen we van felle discussies tussen Petrus en Simon Magus. Vele geleerden nemen aan, dat in dit gefingeerde twistgesprek Simon Magus een soort schuilnaam is voor Paulus. In feite wordt de heiden-zendeling Paulus bestreden als een vervalser van de ware leer van de echte apostelen. 'Als je werkelijk' zegt Petrus tot Paulus, 'door Christus als apostel bent aangesteld, leg dan uit wat Hij je geleerd heeft en vecht niet tegen mij, zijn vertrouwde apostel.' Dat Paulus Petrus terechtgewezen heeft, bezorgt hem de volgende reprimande: 'Tegen mij, de sterke rots en het fundament van de kerk, heb je je verzet. Als je geen tegenstander was, dan zou je mijn prediking niet hebben belasterd en gesmaad. Noem je mij schuldig, dan klaag je God aan, Die Christus in mij heeft geopenbaard.13)

Tegenover deze tendens tot verheerlijking van Petrus in het heterodoxe Jodenchristendom zien we bij de ketter Marcion14) het tegenovergestelde. Uit de discussies van Tertullianus met Marcion en diens aanhangers kunnen we afleiden, dat Marcion zich op Galaten 2:11-14 beriep om Paulus als kroongetuige van een gezuiverd, wetsvrij evangelie te verdedigen tegenover Petrus cum suis die zich als halve Judaïsten, als 'mensen van de wet' ontpopt zouden hebben.

Marcions bestrijder, Tertullianus, de Noordafrikaanse theoloog, nam dan ook Petrus in bescherming: de fout van Petrus betrof slechts zijn gedrag, niet zijn prediking.15) Bovendien verweet Tertullianus Paulus overgevoeligheid vanwege de aanvallen op zijn apostolische waardigheid. Tertullianus is van oordeel dat Paulus later zijn zeloten-houding, gezien 1 Corinthiërs 9:20, zou hebben opgegeven.

We laten rusten, dat bestrijders van het christendom, zoals Porphyrius en Celsus het voorval in Antiochië hebben aangegrepen om de leiders van de kerk, ja het gehele christendom, in een kwaad daglicht te stellen, en wenden ons tot Clemens van Alexandrië, sinds ongeveer 190 tot 202 leider van een catechetenschool in Alexandrië, een van de apologeten, die de Bijbelse boodschap zochten te vertolken voor hun intellectuele tijdgenoten. Bij hem vinden we een interpretatie van het conflict die ons een verlegenheidsoplossing lijkt: de Cefas, waar Paulus in Galaten 2 over spreekt zou niet dezelfde zijn als de apostel Petrus, maar een van de 70 discipelen.16) Hoewel de tekst geen enkele aanleiding biedt voor deze interpretatie - kennelijk een poging Petrus, de gezaghebbende apostel, vrij te pleiten - hebben verschillende theologen zich in later tijd op Clemens beroepen. Ook Origenes (185-254), de beroemde geleerde en voortzetter van het werk van Clemens, heeft zich over de perikoop uit Galaten 2 geuit. 17)

Naar zijn mening had Petrus, toen hij zich terugtrok van de tafelgemeenschap met de heiden-christenen, slechts de consequentie getrokken uit het feit dat hij evangelieverkondiger onder de Joden was en als zodanig geen aanleiding mocht geven tot verwarring onder de Jodenchristenen. Maar ook Paulus deed als verdediger van de vrijheid in Christus voor de christenen van heidense kom-af niet meer dan zijn plicht. Beide apostelen hebben, aldus Origenes, door hun handelwijze, de hen speciaal toevertrouwde groep voor misverstanden behoed. Origenes poogt dus door een verbinding van Galaten 2:7 met 2:11 vv. een harmonisch beeld van het gebeuren in Antiochië te tekenen, waarbij beiden eigenlijk vrij uitgaan, en de harmonie onder de apostelen ongeschonden blijft bestaan.

De opvatting van Origenes, van wiens uitleg Franz Overbeck gezegd heeft, dat zij in het gebouw van de Galatenbrief geen steen op de andere laat staan, heeft doorgewerkt bij Chrysostomus en, zoals we nog zullen zien, bij Hieronymus.

Van de Latijnse kerkvaders noemen we voorts de Noordafrikaanse bisschop Cyprianus van Carthago. Hij brengt een nieuw element in de interpretatie, namelijk het morele voorbeeld van eendracht en geduld, dat Petrus zou hebben laten zien. Met name Augustinus zal bij herhaling op de uitleg van Cyprianus teruggrijpen. In een brief aan bisschop Quintus uit 255 schrijft Cyprianus: 'Want ook Petrus, die door de Here als eerste werd uitgekozen en op wie Hij zijn kerk bouwde, heeft in zijn strijd met Paulus vanwege de besnijdenis ... zich niet iets aangematigd door te zeggen dat hij het primaat heeft en dat nieuwelingen en later-gekomenen hem zouden moeten gehoorzamen. Hij heeft ook Paulus niet veracht als een vroegere vervolger van de kerk. Veeleer heeft hij de ware raadgeving van Paulus toegelaten en met het rechtmatig redelijk inzicht dat Paulus vertegenwoordigde, ingestemd. Daarmee gaf hij ons een voorbeeld van eendracht en geduld (documentum concordiae et patentiae), opdat we niet halsstarrig vast zouden houden aan het onze, maar dat, wat door onze broeders en collega's in het ambt als nuttig en heilbrengend naar voren gebracht wordt, als onze mening zouden accepteren, wanneer het waar en rechtmatig is.'18)

In Cyprianus' uitleg wordt Petrus dus getekend als iemand, die zich door de redelijke argumentatie van Paulus laat overtuigen en daarom de oude Joodse gewoonten waarbij hij zich abusievelijk had aangesloten, weer heeft opgegeven. Cyprianus voert dit element, waar Galaten 2 met geen woord over rept, aan in een passage, waarin hij de geldigheid van een door ketters buiten de kerk bediende doop bestrijdt. Een dergelijke doop is tegen de ratio. Als zelfs Petrus zich door redelijke argumenten heeft laten overtuigen, hoeveel te meer dan Cyprianus' tegenstanders!

3.2 De polimiek tussen Hieronymus en Augustinus

Omstreeks de overgang van de vierde naar de vijfde eeuw vond er een scherpe per brief gevoerde discussie plaats over het conflict in Antiochië tussen de in Palestina levende geleerde Hieronymus (347-420), bekend door zijn Bijbelvertaling en de bisschop van Hippo Regius, Augustinus (354-430).19)

Wanneer we bedenken, hoe groot de afstand is, die Noord-Afrika scheidt van Palestina en hoe gering de communicatiemogelijkheden waren, dan kunnen we ons voorstellen, dat de briefwisseling traag verliep. Maar dat is niet de enige oorzaak. Posthumus Meyjes20) wijst erop, dat ook de onwil van Hieronymus hier debet aan was. De geleerde, maar enigszins ijdele monnik kon maar moeilijk kritiek aanvaarden van de grote Augustinus, die volgens Hieronymus zijn roem trachtte te vergroten door een ongelijke strijd aan te binden met een vermoeide grijsaard. Een onterechte beschuldiging, want de vrijmoedige kritiek, die Augustinus uitte, ging bij hem gepaard met loyaliteit en eerbied voor de eruditie van Hieronymus.

We beperken ons hier tot de hoofdzaken van de bijna tien jaar zich voortslepende polemiek. Omstreeks 393 - hij was toen nog presbyter - schreef Augustinus een brief aan Hieronymus waarin hij zijn verontrusting uitsprak over Hieronymus' uitleg van Galaten 2:11 in diens commentaar op Galaten.

Hieronymus poneerde daar, in de lijn van de Origenistische interpretatie, dat het in Antiochië niet om een reële twist tussen Paulus en Petrus gegaan was, doch om een schijngevecht. Mede om de bestrijders van het christendom de wind uit de zeilen te nemen, poogde Hieronymus op deze wijze de harmonie tussen de beide apostelen te verdedigen, die noch in de leer noch in de praktijk afwijkende meningen gehuldigd zouden hebben.

Petrus wist immers, aldus Hieronymus, gezien zijn ervaringen met de overgang van Cornelius en zijn houding in Jeruzalem volgens Handelingen 15 dat christenen niet gebonden waren aan de Joodse wet. Bovendien, wat voor reden kon Paulus gehad hebben

om Petrus van huichelarij te beschuldigen? Had hij niet, door Timotheüs te besnijden er blijk van gegeven op dezelfde wijze als Petrus te handelen? Naar de mening van de Palestijnse Bijbelgeleerde spoorde Petrus' gedrag in Antiochië met een van Paulus' missionaire principes: Ik ben de Joden geworden als een Jood ... (1 Corinthiërs 9:20).

Hieronymus beklemtoonde, dat door de komst van Christus als het einde van de wet de Joodse wet alle geldigheid verloren heeft en dat wetsbetrachting was afgeschaft, ja verboden. Gingen de apostelen in sommige gevallen toch over tot onderhouding van de bepalingen van de Joodse wet, dan kon dit alleen maar een uitwendige houding zijn, een diplomatieke tactische maatregel, die vanwege het goede doel niet illegitiem was. In dat licht legde Hieronymus het gebeuren in Antiochië uit. Beide apostelen voerden als het ware een spel op, terwille van de aan hen toevertrouwde groepen. Petrus had uit bezorgdheid voor de Jodenchristenen en om hen vast te houden de tafelgemeenschap met de heidenen gestaakt en zijn conformiteit aan de Joodse wet gesimuleerd. Paulus had deze houding van Petrus op zich niet afgekeurd, maar toch verontwaardiging voorgewend en een soort 'opvoering' gegeven van een openlijke berisping. Zijn geveinsde boosheid kwam voort uit een pastoraal motief: zorg voor de (heidenchristelijke) gemeente. Door deze wederzijdse simulatio bleef de pax credentium en de concordia bewaard. Augustinus protesteerde fel tegen de voorstelling van zaken, door Hieronymus gegeven. Een dergelijke veinzerij-ter-wille-van-de gemeente (een mendacium officiosum) kon nooit goed gepraat worden. Op deze manier kwam het gezag en de waarheid van de Heilige Schrift, ja haar betrouwbaarheid op losse schroeven te staan. Iedereen zou door een dergelijke simulatie de Schrift kunnen uitleggen naar eigen goeddunken. Het is voor Augustinus ondenkbaar, dat Paulus met zijn scherpe woorden aan het adres van Petrus slechts tactisch spel gespeeld zou hebben, gezien het feit dat de apostel in Galaten 1:20 gezegd had: 'Wat ik u schrijf, zie, voor het aangezicht van God, ik lieg niet!' Paulus' woorden aan het adres van Petrus zijn vertolking van de waarheid en de betrouwbaarheid van de Schrift.21)

Ook het beroep van Hieronymus op 1 Corinthiërs 9:20 wordt door Augustinus ontzenuwd. In de opvatting van de bisschop van Hippo verdedigt Paulus in dit woord zijn apostolische vrijheid en zijn solidariteit met de adressanten van het evangelie. Augustinus wijst ter vergelijking op iemand die een zieke verzorgt. Zo iemand wordt in zekere zin zelf een zieke, niet dat hij bedrieglijk koorts voorwendt, maar wel dat hij zich probeert in te leven hoe hij zelf, als hij ziek zou zijn, behandeld wenste te worden.22)

Zeker, Paulus heeft Timotheüs besneden vanuit zijn apostolische vrijheid. Paulus berispte Petrus ook niet, omdat hij voor zichzelf aan de tradities van zijn Joodse vaderen vasthield. Wat de verontwaardiging van Paulus opwekte, was het element van de dwang. Vandaar zijn verwijtende vraag aan het adres van Petrus: 'Hoe kunt gij heidenen dwingen zich als Joden te gedragen?' En 'dwingen' betekent dan: als noodzakelijk voor het heil voorstellen. Dat is het punt, waarop het volgens Augustinus op aankomt in Galaten 2. Niet het naleven van wetten door Jodenchristenen op zich was in het geding, maar de suggestie, door Petrus' handelwijze geuit, als zou het naleven van de bepalingen van de wet ook na Christus' komst heilsnoodzakelijk zijn. Daarom is Paulus zo scherp in zijn bewoordingen aan het adres van Petrus.

Opvallend is overigens, dat, zoals Locher in een artikel heeft laten zien, Augustinus ondanks zijn verdediging van Paulus' kritische aanval op Petrus, Petrus toch naar voren haalt, hem naast Paulus plaatst, je zelfs van mening is dat Petrus in een bepaald opzicht de voorrang heeft tegenover Paulus.23) In dit opzicht sluit Augustinus zich aan bij de gedachte, door Cyprianus naar voren gebracht, dat Petrus de kritiek van Paulus heeft aanvaard. Daarom kan Augustinus

Petrus prijzen als een groot voorbeeld van deemoed, die door zijn deemoed Paulus overtreft. Petrus, de oudere in vergelijking met Paulus, aanvaardde met heilige ootmoed, vriendelijk en eerbiedig de scherpe terechtwijzing van zijn mede-apostel. 'Dus komt aan Paulus de lof toe van de juiste vrijmoedigheid, maar aan Petrus die van de heilige deemoed.' Op deze wijze kon Augustinus enerzijds recht doen aan de tekst van Galaten 2

en anderzijds via het motief van de deemoed (de humilitas) het primaat van Petrus in de kerk handhaven.24)

3.3. De Middeleeuwen

De polemiek tussen Hieronymus en Augustinus over de interpretatie van Galaten 2 keert in middeleeuwse commentaren, als ook in de geschriften van de reformatoren keer op keer terug.

Posthumus Meyjes geeft in zijn eerder genoemde rede een overzicht van de interpretaties uit de Middeleeuwen. We verwijzen graag naar deze studie en volstaan hier met enkele summiere opmerkingen.25)

Uit allerlei preken, commentaren en verhandelingen blijkt, dat velen hun voorkeur uitspreken voor de interpretatie van Augustinus, waarbij men zowel de ernst van Paulus' terechtwijzing als de exemplarische ootmoed van Petrus naar voren brengt.

Bij Thomas van Aquino komt een nieuw element naar voren. Hoe viel het feit dat Petrus schuldig genoemd werd te rijmen met de traditionele zekerheid dat de apostelen, na het ontvangen van de Heilige Geest, niet meer gezondigd hadden? Thomas lost deze kwestie op door te onderscheiden tussen doodzonde en vergefelijke zonde. Vanwege de zwakheid, eigen aan de menselijke natuur, had Petrus wel gezondigd, maar zijn daad was vatbaar voor vergeving.

Opmerkelijk is ook dat bij Thomas aan de hand van de Antiocheense kwestie de ethische vraag opgeworpen wordt: Is iedereen gerechtigd zijn kerkelijke superieur terecht te wijzen? Hoe zit het met de hiërarchische orde? Voor Thomas is het zo dat Paulus weliswaar de ondergeschikte van Petrus was, maar hem toch mocht terechtwijzen vanwege het gevaar dat dreigde voor het geloof.

Het probleem dat in de late Middeleeuwen opkwam was, welke plaats de theologische doctores innamen in het geheel van het hiërarchische bestel van de door de paus en bisschoppen geleide kerk. De doctores ecclesiae bezaten geen hiërarchische status. Ze konden alleen aanspraak maken op gezag krachtens hun kennis van de heilige leer. Als zodanig stonden zij ook in een traditie: De leer was van geslacht tot geslacht overgedragen. Naarmate het kerkelijk absolutisme van paus en bisschoppen scherper werd, werd ook de kritiek van de doctores feller. In dit verband beriepen zij zich op Galaten 2. Zij herkenden zich in Paulus, de apostel en leraar. Zoals deze Petrus terechtgewezen had, zo achtten ook zij zich gerechtigd om de paus ter verantwoording te roepen. Want de laatste mocht dan de opvolger van Petrus zijn, de theologische doctores waren, wat de leer betreft, opvolgers van Paulus.

Het mag duidelijk zijn, dat aan de vooravond van de Reformatie de kritiek op de pauselijke onfeilbaarheid en op de Rooms-katholieke hiërarchie in het algemeen vanuit deze interpretatie van Galaten 2:11-14 door de middeleeuwse doctores als Jean Gerson nieuw voedsel ontving. Bij Wessel Gansfort, de Groningse humanist uit de vijftiende eeuw, komen we een scherpe kritiek tegen op de absolutistische onfeilbaarheidsuitspraken van de paus en de concilies. Ook een prelaat, ja zelfs de hoogste prelaat kan in geloofszaken dwalen. Galaten 2 geeft Gansfort aanleiding om te poneren, dat ook de paus ter verantwoording geroepen kan worden. Petrus was immers de eerste paus. 'God heeft Petrus tot vertroosting van de kerk van alle eeuwen aan zijn dwaling overgegeven. Ten eerste, opdat de kerk in latere tijd zou weten, dat zij niet gebonden is aan de uitspraken der Pausen, ja, dat waar tweedracht bestaat, iedere gelovige verplicht is op het voorbeeld van de heilige Paulus vóór de regel des geloofs tegen de Paus op te komen en ten tweede, opdat zij zouden weten, dat ons geloof niet aan een mens, maar aan de Heilige Geest gebonden is.'26)

8.3.4. MAARTEN LUTHER

In de geschriften van Luther komt het conflict tussen Paulus en Petrus veelvuldig ter sprake. We richten ons in dit opstel vooral op Luthers uitleg van de Galatenbrief.27)

Luther heeft zich intensief met deze brief beziggehouden. Hij had voor deze brief een bijzondere voorkeur en voelde zich er als het ware mee getrouwd. 'De Galatenbrief is mijn Käthe von Bora' moet hij eens gezegd hebben..) Deze voorkeur vindt zijn grond in het feit, dat Luther in de strijd van Paulus tegen Judaïstische werkgerechtigheid een voorbeeld zag van zijn eigen worsteling tegen de roomse werkheiligheid van zijn dagen. Het zal blijken dat dit hermeneutische gezichtspunt voor Luthers uitleg van de perikoop uit Galaten 2 van doorslaggevende betekenis is.

Driemaal heeft Luther deze brief uitgelegd. De eerste keer behandelde hij de brief op zijn colleges van 27 oktober 1516 - 31 maart 1517, in aansluiting aan zijn uitleg van de brief aan de Romeinen en die aan de Hebreeën. We bevinden ons dan dus nog vóór het moment waarop hij zijn 95 stellingen zal publiceren.

Tijdens de jaarwisseling 1518/1519 schreef hij een commentaar, die in een eerste uitgave in 1519 en in een tweede bewerking in 1523 in druk verscheen.

In 1535 verschijnt dan Luthers grote commentaar op de Galatenbrief, voortgekomen uit colleges die hij hield in het jaar 1531.

4.1 De colleges van 1516-1517

In 1877 kwam in een antiquariaat in Keulen een manuscript voor de dag, dat een dictaat van een student bleek te zijn van de colleges, die Luther in 1516-1517 over de brief aan de Galaten gehouden had. Aangezien de student Luthers uitspraak kennelijk slecht verstaan had, over een geringe kennis van het Latijn beschikte en vaak maar opschreef wat hij op de klank af hoorde, beschikken we in dit dictaat niet over een optimale weergave van Luthers denkbeelden, maar in elk geval wel over een tekst, die een indruk geeft van wat Luther in deze jaren over de brief aan de Galaten leerde.29)

Hoezeer de ernst van het Antiocheense conflict hem bezighield in deze periode van zijn leven, blijkt uit een tweetal plaatsen in Luthers commentaar op de brief aan de Romeinen uit 1515-1516.

Bij het commentaar op Romeinen 6:10 verwijst Luther naar de zonde van de huichelarij waaraan Petrus, nadat hij de Heilige Geest ontvangen had, zich schuldig gemaakt had. In tegenstelling tot de uitleg van Thomas van Aquino schrijft Luther, dat Petrus' fout zeer zeker een doodzonde was, omdat zij tegen het evangelie en het heil van de zielen inging. Naar aanleiding van Paulus' woorden over de sterken en de zwakken in Romeinen 14:1 zegt Luther dat een christen weliswaar uit innerlijke vrijheid, uit liefde jegens de zwakken kerkelijke ceremoniën en wettische bepalingen op zich kan nemen, maar het is bijgeloof, als iemand meent dat hij om zijn zielsheil die bepalingen moet onderhouden. Met een verwijzing naar Handelingen 15 en Galaten 2:14 wijst Luther deze heilsnoodzakelijkheid van de wet scherp af.30) Uit de hierboven genoemde colleges blijkt, dat Luther, in tegenstelling tot Erasmus, de interpretatie van Hieronymus inzake Galaten 2 afwees en de zijde koos van Augustinus. Petrus handelde, aldus Luther, werkelijk tegen beter weten in, waarbij zijn fout niet daarin bestaan had, dat hij de ene keer naar heidens en een volgende keer naar Joods gebruik geleefd had, maar dat hij door zijn handelwijze de indruk wekte, dat wetsonderhouding heilsnoodzakelijk was. Door deze dwang kwam de vrijheid van de christen in het gedrang. Holl wijst erop, dat Luther in deze jaren de betekenis van deze perikoop vooral zag met betrekking tot de vraag van de vrijheid van een christen. De polemiek met de kerkelijke hiërarchie komt in deze colleges nog niet in het vizier, al zijn er wel sporen waarneembaar die van invloed zouden zijn op Luthers denken over kerk en ambt. Bij de woorden uit Galaten 2:6: 'God neemt de persoon van de mens niet aan,' merkt

Luther op, dat het er niet om gaat, wie leert, maar wat geleerd wordt. Want de hoedanigheid of rang van een persoon is voor de verkondiging van het evangelie zonder betekenis.31)

De ecclesiologische consequenties van Luthers uitleg van Galaten 2 komen pas naar voren, als hij na 1517 met zijn kritiek op de empirische kerk en de kerkleiding publiekelijk naar buiten treedt. Al snel blijkt dan dat de strijd maar niet alleen gaat over de aflaathandel, maar vooral over het gezag van de romeinse curie. Geleidelijk aan breekt het inzicht door, dat het pausdom geen goddelijke instelling is, maar door mensen is gesticht en historisch is gegroeid.

Duidelijk bespeuren we dit in de onderhandelingen, die Luther in 1518 in Augsburg voerde met kardinaal Cajetanus.32) Deze Dominicaanse theoloog was door de paus afgevaardigd om de rebelse monnik te verhoren, hem tot herroepen te bewegen, en zo dat niet mocht gelukken, hem gevangen naar Rome te brengen.

Cajetanus was in de lijn van het leergezag van zijn kerk van oordeel, dat men uitspraken van de paus als door de mond van Petrus gesproken moest gehoorzamen. Luther wilde geen rebel zijn. Voorzover de pauselijke uitspraken conform de Schrift waren en de decreten van de vaderen, had hij daar geen bezwaar tegen. Maar tegelijk beriep de hervormer zich op Galaten 2. Petrus werd terechtgewezen, omdat hij zich niet hield aan de waarheid van het evangelie. Hoeveel te minder moet men er zich dan over verwonderen, dat ook zijn opvolgers op dwalingen betrapt worden. Niet alleen een algemeen concilie is dan gerechtigd de paus tot de orde te roepen, maar ieder christen die een dieper inzicht bezit in de Schrift dan een paus, staat boven hem, zoals Paulus in Antiochië boven Petrus. De stem van Petrus mag zeker gehoord worden in de kerk, maar mag de stem van Christus niet tot zwijgen brengen.

In zijn Appelatio ad Concilium van december 1518 vinden we dan een voorlopige samenvatting van Luthers inzichten, ontleend aan de brief aan de Galaten. Pausen kunnen dwalen, zoals blijkt uit het voorbeeld van de eerste en de heiligste onder hen, St. Petrus, die daarom door Paulus berispt werd. Plicht van elke gelovige is het om een dwalende paus niet alleen de gehoorzaamheid te weigeren, maar zich openlijk tegen hem te verzetten. We zien hieruit hoe richtinggevend voor de kerkelijke praxis dit gedeelte uit Galaten 2 voor Luther geworden was.

Zijn verstaan van de prediking van Gods vrije genade en van de vrijheid die Christus aan de gelovigen schenkt, bracht hem in de discussie met Cajetanus tot deze stoutmoedige stellingname.

4.2 De commentaar van 1518/ 1519

Zo staan de zaken als Luther eind 1518 / begin 1519 zijn vroegere colleges omwerkt tot en publiceert als een commentaar op de Galaten. L:inning.) wijst erop, dat in vergelijking met de colleges uit 1516 Luther door de gebeurtenissen van 1517 - 1519 tot een veel radicaler verstaan gekomen is van Galaten 2:11-14 binnen het geheel van de context van Galaten 1 en 2. In het commentaar34) op Galaten 1 ziet Luther de spits van Paulus' felle woorden gericht tegen een beroep op de autoriteit van oerapostelen (= het kerkelijk leergezag) door de pseudo-apostelen in Galatië. Nadrukkelijk legt Luther Galaten 1:8 uit als een waarschuwing tegen het prat-gaan op de apostelitel als kerkelijke hoogwaardigheid. In de uitleg van Galaten 1:11 ('... het evangelie ... niet naar de mens') tekent Luther aan: 'Op uiterst heilzame wijze herinnert hij (namelijk Paulus, A.N.) ons er aan, hoe groot het gevaar is, dat men in de kerk spreekt zonder de openbaring van Christus. Door een verkeerde uitleg wordt uit het evangelie van Christus een evangelie van de mens gemaakt. Zo geschiedt het nu overal: Men randt de Schrift aan het zij door menselijke leerstellingen, die men 'ontvangen' heeft, hetzij door uitleggingen die men dankzij eigen meesterschap zelf gevonden heeft. Onder 'mensen' verstaat Pulus echter op deze plaats niet slechts de bozen maar ook de apostelen zelf.'

Het is overduidelijk op welke situatie Luther in de kerk van zijn dagen zinspeelt. Het gaat om de openbaring van de leer van het geloof (doctrina fidei), want daardoor wordt het hart gereinigd en gerechtvaardigd. Geschiedt dat niet, dan blijven we gevangen in de 'eruditio literalis' of de 'paterna traditio', zo lezen we in de uitleg van Galaten 1:13-14. Voor Luther heeft de prediking van de rechtvaardiging van de goddeloze alles te maken met de kerkelijke strijd, waarin hij verwikkeld was.

Scherp en duidelijk wordt door Luther de mening van hen, die de hiërarchische verhoudingen, met de opvolger van Petrus als hoogste gezagdrager, willen 'teruglezen' in de apostolische tijd, weerlegd. Paulus is door Petrus niet tot evangelist gemaakt, maar hij was het al geruime tijd, voor hij Petrus leerde kennen (commentaar op Galaten 1:18). Wat de positie van Petrus in Jeruzalem betreft, ontgaat het Luther niet, dat Jacobus voor Petrus genoemd wordt als 'bisschop van Jeruzalem' (commentaar op Galaten 2:6). In de tijd van de apostelen was er nog geen strijd om de voorrang van kerken en kerkvorsten. 'Petrus, Johannes en Jacobus spraken niet denigrerend over Paulus en Barnabas die hun metgezellen waren en op gelijk niveau met hen stonden.'

God ziet de persoon niet aan, schrijft Paulus in Galaten 2:6. Wat betekent dan het beroep op pauselijke volmacht en op de heiligheid van kerkleraars? vraagt Luther. 'Maar aangezien de volmacht van de paus een soort menselijke 'persoon' is (persona quaedam hominis), wordt zij stellig door God niet gehonoreerd, net zomin als de roep van zijn heiligheid en de roem van zijn geleerdheid. Al deze dingen zijn gebaseerd op het aanzien van de persoon; zij zijn dus ook niet betrouwbaar genoeg, zodat men daarom als waarheid zou moeten aannemen, wat zij allemaal tot de status van leer verheffen.' Dat waren ongehoorde uitspraken die dynamiet legden onder het gebouw van de pauselijke hiërarchie.

Wenden we ons nu tot de uitleg van Galaten 2:11 vv. dan is het op het eerste gezicht merkwaardig, dat Luther zich er niet over uitlaat of Petrus met zijn huichelarij nu een doodzonde begaan heeft. Maar wij zouden ons vergissen als we daaruit zouden concluderen dat de hervormer een mildere beoordeling geeft van het conflict. Holl merkt op, dat Luther de vraag in hoeverre Petrus voor God zich schuldig gemaakt heeft, laat rusten, omdat hij vóór alles geïnteresseerd is in de vraag wat Petrus' misstap voor hem betekende als ambtsdrager, als apostel en verkondiger van het evangelie.35)
Petrus is terecht door Paulus berispt, schrijft Luther, want zijn huichelachtig gedrag brengt mensen onder het juk van de wet en verwaarloost dat alleen het geloof in Christus noodzakelijk is tot behoud. 'Zij die door zulk een huichelarij gedwongen werden tot een levenswijze als Jood zouden verloren geweest zijn als niet Paulus hen weer teruggebracht had op de rechte weg. Want zij zouden opnieuw begonnen zijn hun gerechtigheid niet in het geloof in Christus maar in de werken van de wet te zoeken. Petrus veroorzaakte in Antiochië ergernis, die niet beperkt bleef tot de vraag van de rechte levenswandel, maar het geloof betrof en daarom tot het eeuwige verderf had kunnen leiden.' Luther verzet zich dus tegen de gedachte als ging het om een puur morele kwestie, maar laat zien dat het fundament van het geloof in het geding is. Het betrof, zegt hij, geen onbeduidend gevaar maar een aantasting van de waarheid van het evangelie. En wie de waarheid van het evangelie niet volgt, maakt zich schuldig aan ongeloof.

Paulus openlijke aanval op Petrus kwam niet voort uit een kwaadwillig hart, maar uit liefde voor de waarheid. Zeker, men moet de zwakken in het geloof ontzien. Ook Luther stemt dat toe. Maar wat zou Paulus moeten doen, vraagt Luther, wanneer zich bij beide partijen zwakken bevinden? Luthers antwoord is: in zo'n geval houde men zich aan de waarheid van het evangelie, zoals Paulus hier gedaan heeft tegenover Petrus en de Jodenchristenen, en zoals hij gedaan heeft toen hij weigerde Titus te laten besnijden.

Als de zwakke Jodenchristenen dan niet toegeven willen, moet men ze aan zichzelf overlaten. 'Want het is beter dat één deel met de waarheid van het evangelie gered wordt dan dat beide partijen samen met het evangelie te gronde gaan.'

In het vervolg van zijn commentaar trekt Luther uit zijn stellingname, dat het voor alles moet gaan om de handhaving van de waarheid van het evangelie (de prediking van genade en geloof, de rechtvaardiging zonder de werken der wet) terwille van het heil van de gemeente een aantal conclusies met het oog op de kerkelijke problematiek van zijn tijd. In plaats van Petrus en het wetticisme van de Judaïsten treedt nu de paus met zijn wetten en decreten, waaraan monniken, priesters en bijgelovige leken gehoor geven en op die wijze het geloof en de liefde van het evangelie prijsgeven. Fel hekelt Luther de gewoonte om voor geld dispensatie te kunnen krijgen van het naleven van allerlei kerkelijke en menselijke wetten. Zulk een voor geld gekochte dispensatie is overbodig vanwege de vrijheid, die een christen door het werk van Christus deelachtig is. Waar de liefde regeert verliezen menselijke wetten hun verplichtende kracht. Hoeveel gewetensnood heeft de onwetendheid over wat Gods wet is en wat menselijke wetten zijn, al niet over de kerk gebracht!

Laten de pausen zich toch door deze gevaren die de kerk bedreigen tot barmhartigheid laten bewegen en hun wetten afschaffen. Want door die wetten worden gewetens gebonden en het geloof verstikt, dat wil zeggen de ware christenen worden uitgeroeid en de kerk gevuld met huichelaars en afgoden. Wat betreft de interpretaties die de vroege kerk van het conflict gaf, Luther verzet zich tegen iedere poging Petrus in bescherming te nemen, door bijvoorbeeld te beweren dat Cefas en Petrus niet dezelfden zouden zijn. Nee, Petrus is om zijn dwaling, zijn loslaten van de waarheid van het evangelie, met recht door Paulus terechtgewezen. In deze zaak toonde Paulus zich zonder twijfel de meerdere van Petrus. Maar deze zogenaamde 'superioriteit' kan nooit een reden zijn tot menselijke opgeblazenheid. De vraag, wie van de beide apostelen superieur is, is voor Luther even zinloos als de afschuwelijke strijd tussen Rome en Constantinopel. Alsof de eenheid van de kerk zou rusten op menselijk aanzien en superioriteit en niet veeleer op het geloof, de hoop en de liefde in de Geest!

Wij zien, hoe Luther met een toespitsing op de actuele discussie van zijn dagen naar aanleiding van deze perikoop de vraag stelt naar het gezag in de kerk. Het gaat niet om de persoon van Petrus, maar voor alles om de vraag: Op welk fundament is de kerk gebouwd?

Holl laat zien, dat er een nauwe samenhang bestaat tussen dit commentaar uit 1519 en Luthers houding tijdens de disputatie in Leipzig tussen Luther en de Ingolstadter hoogleraar, dr. Johann Eck.

In een voorbereidend document Resolutio Lutheriana super propositione XIII de potestate papae vormen Galaten 1 en 2 de hefboom om het pauselijke beroep op Mattheüs 16:18 en Johannes 21:16 ter verdediging van het primaat van de paus uit zijn voegen te lichten en te ontzenuwen. Galaten 2:11 vormde voor Luther een onomstotelijk bewijs, dat de leer van de pauselijke onfeilbaarheid een dwaalleer is, aangezien Petrus immers om zijn dwaling berispt was. Bovendien vormde deze passage voor Luther een argument voor zijn opvatting van het algemeen priesterschap der gelovigen. Zoals Petrus destijds door Paulus tot de orde geroepen was, zo is ook de paus verplicht rekenschap af te leggen van zijn handelen en onder bepaalde omstandigheden zich door een gemeentelid te laten terechtwijzen. De prediking van het sola gratia, de verhouding van Schrift en kerk, de plaats van het gemeentelid, de visie op het ambt ... het waren voor Luther geen op zichzelf staande leerstukken, maar een samenhangend geheel.

In het dispuut met Eck herhaalde hij zijn bezwaren tegen de pauselijke aanspraken. Als het primaat van Petrus (en zijn opvolgers) op Goddelijk recht gebaseerd zou zijn, dan zou de bewering van Paulus, dat er bij God geen voorrang van enig persoon is, een leugen zijn. Ja, wanneer het primaat van Petrus tot het wezen van de kerk behoorde, dan zou Paulus' mening ronduit goddeloos en godslasterlijk zijn.

Hoe zou Petrus in het licht van het Antiocheense conflict, waarbij aan Paulus' kant het rechte geloof en aan Petrus' zijde de dwaling was, ooit de rots van de kerk kunnen zijn? De kerk zou met hem ten val gekomen zijn. Dat betekent niet dat Luther in de oude dwaling verviel dat slechts de ambtsdrager die zich in status gratiae bevond zijn ambt rechtsgeldig

zou kunnen waarnemen. Toen Eck Luther op één hoop probeerde te gooien met de in de ogen van Rome Boheemse ketter Johannes Hus en zijn aanhang, pareerde Luther deze aanval: Het ging in Galaten 2 niet om een persoonlijk vergrijp, maar om een dwaling die de gehele gemeente ten ondergang zou hebben kunnen brengen. Ja, als Paulus Petrus niet terechtgewezen had dan zou Petrus als een hereticus pastor van zijn ambt ontheven hebben moeten worden, want heresie betekent voor de gehele kerk een dodelijk gevaar. Holl concludeert uit dit dispuut: 'Dem katholischen Glaubensatz dass Petrus nicht geirrt haben könne, setzt er (namelijk Luther, A.N.) regelmäszig die feste Tatsache entgegen, dass Petrus nachweislich und zwar grundstürzend geirrt habe.'37) Scherper kan de theologische controverse nauwelijks verwoord worden.

4.3. De commentaar van 1535

In 1531 behandelde Luther voor de tweede maal de brief aan de Galaten. Vier jaar later werden deze colleges via aantekeningen van Luthers assistent, Georg Reirer tot een commentaar bewerkt en gepubliceerd. Vergeleken met de commentaar uit 1519 is deze tweede rijker en rijper, ook drie maal zo omvangrijk als de eerste.38) Kooiman geeft van deze commentaar de volgende typering: 'Nergens heeft hij het sola fide scherper omlijnd dan hier, nergens ook de levende relatie tussen Christus en de gelovige zo innig getekend op grond van Paulus' woord: Niet meer ik leef, maar Christus leeft in mij.'39)

Bestuderen we de voorrede, dan merken we dat deze tweede commentaar niet minder polemisch is dan de eerste, zij het ook dat er een frontverbreding heeft plaatsgevonden. Luther polemiseert niet alleen tegen de papisten, maar ook tegen de anabaptisten. Beiden huldigen immers een standpunt dat vierkant ingaat tegen Paulus' verzekering in Galaten 2:6 dat Gods werk niet van het aanzien van de persoon afhangt. Terecht merkt Lönnning op: 'Dabei werden offensichtlich der donatistische Standpunkt der Wiedertäufer und der antidonatistische der Römischen Amtslehre theologisch als ein und derselbe aufgefasst; ob das Wirken der Kirche auf der moralisch-religitisen Qualität des Predigers oder auf der juridischen Qualität des Amtes gegründet ist, macht eigentlich keinen Unterschied.'40

Al direct in het begin van de uitleg van Galaten 1:1 betrekt Luther de woorden van de apostel op de actuele situatie. Hij wijst erop dat, Paulus' tegenstanders als mannen van aanzien en als leerlingen van de apostelen Paulus' apostolisch gezag in twijfel trokken en hem beschouwden als een derde-rangs apostel, die het niet moest wagen zich alleen tegen de meerderheid te verzetten. En dan trekt Luther de parallel: 'Zo gebruikt heden ten dage de paus, daar hij geen enkele plaats uit de Schrift tot zijn verdediging kan aanvoeren, voortdurend dit ene argument tegen ons: 'De kerk, de kerk! Geloofje, dat God zo onbarmhartig is dat hij vanwege een paar Lutherse dwaalleraars zijn ganse kerk verwerpt? Geloof je, dat Hij zoveel eeuwen zijn kerk laat dwalen?' Daaraan houdt hij hardnekkig vast, dat de kerk niet verwoest of vervalst kan worden. En de meerderheid laat zich door dit argument aan het wankelen brengen. Met soortgelijke woorden imponeren de pseudoapostelen de Galatiërs, zodat Paulus bij hen in aanzien daalde en zijn leer onder verdenking kwam.'

In het commentaar op Galaten 1:12 vinden we al een verwijzing naar het Antiocheense conflict. De argumenten van Luthers tegenstanders tegen zijn prediking culmineerden altijd weer in de vraag: Wat betekent een enkeling met een handjevol aanhangers tegen de gehele kerk met haar duizendjarige traditie? Wie zou niet onder de indruk komen van de namen van zoveel heilige vaders en leraren der kerk, vraagt Luther. En toch, hij geeft zijn tegenstanders geen duimbreed toe. Het is geen hoogmoed, die hem ertoe brengt zich tegen een eeuwenlange consensus te verzetten, net zo min als Paulus door hoogmoed gedreven werd toen hij zei: 'Al ware het ook dat wij, of een engel uit de hemel u een evangelie verkondigden, buiten hetgeen wij u verkondigd hebben, die zij vervloekt.' (Galaten 1:8) Predikers van het evangelie mogen immers geen mensen behagen, maar hebben in alles Gode te dienen. Zijn tegenstanders prediken het evangelie van de genade niet, ja zij vragen

niet naar de weldaden van Christus, noch naar het heil van de zielen, veeleer lasteren zij het zuivere evangelie. Daarom hebben zij geen baat bij al hun pralen met de traditie.

In dit verband herinnert Luther dan aan een uitspraak van zijn biechtvader Von Staupitz die eens gezegd had dat de spits van de prediking van de geloofsgerechtigheid is dat God alle eer en aan de mens gene gelaten wordt (Deo omnia, hominibus nihil), een gedachte die direct met Galaten 1:8 verbonden wordt. De prediking van de rechtvaardiging van de goddeloze geeft God alle eer en ontneemt de mens alle eer, wijsheid en gerechtigheid. Dat is de prediking die God behaagt. Al zouden alle apostelen en kerkleraren, ja zelfs een engel uit de hemel een ander evangelie brengen, dan blijft dat toch dwaalleer. Daarom gaat het niet aan om te zeggen, dat de kerk niet dwalen kan. Als de kerk iets leert wat tegen het woord van Christus ingaat, dwaalt zij. Wilt ge een bewijs? Zie dan naar Petrus in Antiochië. Petrus, de voornaamste van de apostelen heeft buiten het Woord Gods geleefd en geleerd en dus gedwaald *(vivebat et docebat extra verbum Dei, ergo errabat).*

De perikoop over het Antiocheense conflict (Galaten 2:11-14) speelt dus voor Luther in de polemiek met zijn tegenstanders in 1531 een niet minder centrale rol dan in 1519. Wat Luther omstreeks 1519-1520 verdedigde, brengt hij nu opnieuw onverkort, ja toegespitst op het hart van het evangelie naar voren.

Petrus' zonde was, dat hij zich vergreep aan het artikel van de rechtvaardiging. Paulus spreekt in deze verzen maar niet over een bijkomstigheid, maar over het voornaamste artikel van de christelijke leer. Vijanden van de kerk, zoals Julianus, Celsus en Porphyrius, maar ook exegeten als Hieronymus en Erasmus hebben dat niet door en betichten Paulus van trots, omdat zij zich blindstaren op de waardigheid van de persoon van Petrus. Maar zij hebben geen oog voor de majesteit van dit zeer troostrijke artikel van de justificatio impii.

Wij zien uit deze opmerkingen van Luther hoezeer de ecclesiologische vraagstelling inzake de vraag naar het hoogste gezag in de kerk en de eenheid der gemeente verbonden is met de soteriologie, de prediking van de rechtvaardiging en het heil in Christus.

Bovendien blijkt hoe goed Luther op de hoogte was van de uitleg van de patres en de discussies in de vroege kerk. Ook nu kiest hij inzake de briefwisseling tussen Hieronymus en Augustinus de kant van Augustinus. Hieronymus heeft van de ernst van Paulus' terechtwijzing niets begrepen door het te laten voorkomen alsof het een spiegelgevecht betrof. Hij doet de tekst geweld aan, die duidelijk spreekt van een openlijke terechtwijzing uit zorg voor de rechte verkondiging en het heil van de gemeente. Het feit dat iemand apostel is, vrijwaart hem niet voor een berisping.

In dit verband herinnert Luther aan het woord van Christus uit Mattheüs 10:37 vv.: 'Wie vader of moeder liefheeft boven Mij is Mijns niet waardig.' Aan deze tekst ontleent Luther het recht om net als Paulus de opvolgers van Petrus te weerstaan. Zeker, we doen er goed aan zegt hij, ouders, overheden, St. Petrus en andere dienaren van het Woord in ere te houden. Maar nooit mag dat ten koste gaan van de zaak van God, de waarheid van het evangelie. Petrus is immers een schepsel. Wat zijn schepselen vergeleken bij God? Wat is een druppel vergeleken bij een gehele zee.

'Waarom zou ik dan St. Petrus hoogachten, die doch nauwelijks een druppeltje is en God verlaten die een zee is? Zoals een druppel plaats moet maken voor de zee, zo moet St. Petrus terugwijken voor onze Heere God.'

Op geen enkele wijze bagatelliseert Luther de handelwijze van Petrus. Petrus is een duidelijk bewijs, dat ook de heiligen, ook de apostelen, ook nadat zij de Heilige Geest ontvangen hebben, kunnen dwalen en zondigen.

Laten alle ellendigen en vertwijfelden daaruit moed vatten. Laten de hoogmoedigen verschrikt worden. Nooit is iemand zo diep gevallen of hij heeft niet kunnen opstaan. Maar ook staat er niemand zo vast dat hij niet zou kunnen vallen. Is St. Petrus gevallen, zo kan ik ook ten val komen, zegt Luther, is hij weer opgestaan, zo kan ik ook opstaan. Luthers commentaar op deze perikoop bevat dus niet alleen polemiek. Hier is ook de pastor aan het

woord die de kleinmoedigen troost met het evangelie van de vergeving en ze opwekt tot schuldbelijdenis en gebed. Maar juist omdat heel ons heil hangt aan de genadige vergeving, verzet de hervormer zich tegen allen die de gelovigen opnieuw onder het juk van de wet willen brengen en de kerk binden aan menselijke inzettingen. De heiligheid van de kerk is Christus alleen!

Dat Petrus de tafelgemeenschap met de heidenen verbrak, was maar geen bagatel of tactische manoeuvre. Hieronymus heeft niet doorgehad, aldus Luther, dat Petrus' houding een verloochening van Christus, een verachten van Zijn bloed, ja een bespotting van de Geest is. Het zou beter voor Petrus geweest zijn de vriendschap met zijn broeders, de mensen (te weten de Jodenchristenen, A.N.) te verliezen dan de vriendschap met God, Zijn Vader. Want waar men deze vriendschap kwijtraakt, duurt het niet lang of men verspeelt ook de eerste.

Luther ziet dus in de handelwijze van Petrus in Antiochië ook de eenheid van de gemeente, gefundeerd in het evangelie van de genade, op het spel staan. Het staat voor hem vast, dat Paulus - alleen! tegen Petrus, tegen Barnabas, tegen de gehele gemeente - de waarheid van het evangelie, dat wil zeggen het rechte verstaan van het evangelie bewaard heeft. Was dat niet gebeurd, dan zou alles verloren geweest zijn. Zo kan het nog gebeuren, dat op een concilie een enkeling meer bereikt dan een geheel concilie.

In de kerk hebben noch apostelen, noch bisschoppen noch pausen het voor het zeggen, maar Christus alleen. De kerk is gebonden aan de waarheid van het evangelie. Wie, zoals Petrus, deze waarheid weerstaat, brengt de gewetens opnieuw onder het juk van de wet. Luther ziet hetzelfde gebeuren in de kerk van zijn dagen. En het was voor elke goede verstaander direct duidelijk wat hij bedoelde toen hij schreef, dat men Petrus en Paulus moet gehoorzamen niet vanwege hun apostolische waardigheid, maar omdat en in zover als Christus door hem spreekt. 'Nicht durch Amt. Person, Ordnung ist die Kirch Kirche, sondern einzig durch den sachlichen Inhalt ihrer Verkudigung, durch das Evangelium.41

4.4. Samenvatting

We vatten het in deze paragraaf behandelde in enkele punten samen.

1. In Luthers uitleg van de Galatenbrief is zowel continuïteit als ontwikkeling. Viel in de eerste colleges nog alle nadruk op de vrijheid van de christen, in de beide commentaren actualiseert Luther zijn uitleg met het oog op zijn strijd tegen de pauselijke hiërarchie.

2. De exegese van Galaten 2:11-14 moet gehoord worden binnen het geheel van de context van Galaten 1 en 2: Paulus' verdediging van het evangelie dat hem is toevertrouwd, tegen zijn Judaïstische tegenstanders.

3. De ecclesiologische polemiek is geen op zichzelf staand thema, maar verbonden met het grote thema van Luthers theologie: De tegenstelling tussen wet en evangelie, rechtvaardiging door het geloof, door genade alleen en de zelfrechtvaardiging van de mens.

4. Zoals Paulus Petrus weerstaan heeft, zo dient men in de kerk te allen tijde gezagsdragers, kerkleiders en concilies te weerstaan als de waarheid van het evangelie in het geding is, terwille van de eer van God, het heil van de zielen, de eenheid van de kerk, die gefundeerd is in het Woord alleen.

8.3.5. JOHANNES CALVIJN

Ook de reformator van Genève heeft aan de perikoop uit Galaten 2 een groot gewicht toegekend. Dat blijkt behalve uit zijn commentaar op deze brief42 en zijn preken, ook uit twee zogenoemde congrégations, Bijbelbesprekingen gehouden voor predikanten en enige gemeenteleden in december 1562.43) In deze congrégations werd het Bijbelboek dat aan de orde was gelezen en uitgelegd door een van de predikanten. De luisteraars hadden de

gelegenheid om op hun uitlegging te reageren. R. Peter wijst erop dat men in Genève met deze vorm van Bijbelstudie het gebruik navolgde dat Zwingli in Zürich praktizeerde in de vorm van de zogenaamde 'Profetie', zo genoemd naar 1 Corinthiërs 14.44)

De congrégations, die doorgaans de orde van de commentaren volgden, waren voor Calvijn een probaat middel om de exegetische gegevens op hun pastorale en gemeente-opbouwende betekenis te toetsen. Ze vormden een bijdrage tot het vormen van een goed onderlegd kader onder de burgerij en tot het bewaren van de zuiverheid en de eenheid in de leer onder de predikanten.

Werd gewoonlijk een perikoop bij toerbeurt door een van de deelnemers ingeleid, de twee Bijbelstudies over Galaten 2 werden door Calvijn zelf geleid, een indicatie van het grote belang dat hij hechtte aan de perikoop uit Galaten 2.45)

Inhoudelijk zijn er nauwelijks verschillen tussen de commentaar en deze twee Bijbelstudies, zij het alleen dat de commentaar een beknopte exegese geeft en de congrégations een uitvoeriger behandeling geven.

We geven hieronder beknopt Calvijns uiteenzettingen weer, waarbij we zowel van het commentaar als van de congrégations gebruik maken.

5.1 Apostolisch gezag en apostolische prediking

Calvijns behandeling van de perikoop uit Galaten 2 is evenals bij Luther betrokken op de kerkelijke strijd van zijn dagen en niet minder polemisch van toonzetting. Ook hij zet het Antiocheense conflict in de context van de beide eerste hoofdstukken van de Galatenbrief. Als zijn roomse tegenstanders het primaat willen verdedigen, dan moeten zij een nieuwe Scriptura fabriceren. Ja, als zij God niet tot openlijke tegenstander willen hebben, moeten zij deze beide hoofdstukken uit de Schrift schrappen, merkt hij in zijn commentaar bij 2:11 op.

Twee thema's staan voor Calvijn in Galaten 1 en 2 centraal, namelijk de verdediging van Paulus' apostolisch ambt en de inhoud van zijn prediking, die zijn centrum vindt in de prediking van de rechtvaardiging van de goddeloze.

Al direct in de inleiding tot zijn commentaar worden beide thema's door Calvijn op elkaar betrokken. Paulus verdedigt zijn apostolaat tegen zijn tegenstanders in Galatië niet maar terwille van zijn goede naam, maar vanwege de inhoud van zijn prediking. 'Zo zullen wij dan bedenken, dat de waarheid van het Evangelie in de persoon van Paulus bestreden is.'

Paulus stond dan ook op één lijn met Petrus en de andere apostelen. Van een primaat van Petrus, zoals de pauselijke kerkjuristen dat opeisten, is geen sprake. Gekeuvel van kinderen, zegt hij in de eerste congrégation.46)

De verdeling van werkterrein - Paulus naar de heidenen, Petrus tot de Joden - bedoelde niet de eenheid van der kerk te verbreken, want het lichaam van Christus is één, maar juist deze gestalte te geven. De apostelen in Jeruzalem, ook Petrus, gaven Paulus immers de rechterhand der gemeenschap als een teken van erkenning, een belijdenis van hetzelfde evangelie. Want apostolisch ambt en evangelie hangen nauw samen. In zijn Institutie omschrijft Calvijn de betekenis van dit apostelambt als volgt:

'De apostelen zijn dus gezonden om de wereld van de afval tot de ware gehoorzaamheid aan God terug te brengen, en zijn koninkrijk overal door de prediking van het evangelie op te richten, of indien ge dat liever wilt om als de eerste bouwmeesters der kerk haar fundamenten in de ganse wereld te leggen.47)

Calvijn weet van de heilshistorische uniciteit van het apostelambt, maar is tegelijk ervan overtuigd dat zij als predikers ook een exemplarische betekenis hebben ten opzichte van alle na hen komende predikers van het evangelie. Bij het commentaar op Galaten 1:15 gaat Calvijn telkens weer over van de roeping van Paulus naar die van de reformatoren en predikers van zijn eigen tijd. Uit het feit dat Paulus zijn roeping tot het ambt toeschrijft aan Gods genadig welbehagen leren wij, dat we niet alleen uitverkoren zijn tot het eeuwige

leven, maar ook dat God ons waardig acht onze arbeid te gebruiken ... Wanneer we geroepen zijn om Gods gemeente te regeren, is dat, evenals bij Paulus, louter Gods gave en niet door onszelf verkregen!

Daarom was het voor Calvijn, evenals voor Luther, in de strijd die zij te voeren hadden met de Rooms-katholieke Kerk van hun dagen bijna vanzelfsprekend, dat zij deze strijd terugvonden in de worsteling van Paulus met zijn Judaïstische tegenstanders.

Het beroep van de apostel op zijn apostolisch gezag en de zuiverheid van zijn evangelieprediking, die hem van Godswege was toevertrouwd, vormde een krachtig wapen. De kerk is immers gebouwd op en gebonden aan dit apostolisch getuigenis. Dit evangelie is de norm voor alle kerkelijk handelen en eist volstrekt gezag op.

Hoe hoog posities van mensen ook mogen zijn, het vrijwaart hen niet van kritiek en vormt nooit een alibi om zich te onttrekken aan de rekenschap die zij hebben te geven. Calvijn noemt het in zijn commentaar op Galaten 2:11 een onbeschaamdheid dat de Romanus Antichristus, namelijk de paus, zich meent te kunnen stellen boven het oordeel van de ganse gemeente. Galaten 2:11-14 slaat deze onbeschaamde houding terneer. Immers hier wordt Petrus openlijk en krachtig door Paulus terechtgewezen. Zowel in zijn commentaar als in de eerste congrégation wijst Calvijn erop dat Paulus Petrus niet maar berispt zoals de ene christen de ander, maar dat hij dit doet krachtens zijn ambt, als apostel (ex officio ... pro iure apostolicae personae, quam sustinebat).

Op grond van dit apostolisch gezag dat Christus aan de twaalven gegeven had en aan Paulus, stond de laatste op één lijn met Petrus, de primus inter pares in de apostelkring. Maar anciënniteit en positie betekenen niet, dat Petrus zich terug kan trekken in een burcht, die hem beschermt voor de kritiek van het evangelie.

Het is Christus Die door Zijn Woord en Geest Zijn gemeente regeert. Daarom is er geen plaats voor hiërarchieke verhoudingen of tirannieke wetten van mensen. Daarom zijn ook de hoogste gezagsdragers onderworpen aan Zijn oordeel.

Het feit dat de apostel Paulus openlijk Petrus bestraft heeft wordt door Calvijn in zijn commentaar op Galaten 2:14 verbonden met de uitspraak in 1 Timotheüs 5:20 over de presbyters: 'Wie in zonde leven moet gij in aller tegenwoordigheid bestraffen, opdat ook de overigen ontzag hebben,' een tekst die in Calvijns opvatting aangaande de tucht een grote rol speelde.48) Paulus heeft deze regel, aldus Calvijn, zelf in praktijk gebracht tegenover Petrus.49)

5. 2 Eenheid en waarheid

Waarom keerde Paulus zich zo fel tegen Petrus in Antiochië? Calvijn spreekt van een 'zeer schadelijke ergernis'. Door toe te geven aan de eisen van de Jeruzalemse afgezanten en de tafelgemeenschap met de heidenen te verbreken werd de eenheid van de gemeente (een eenheid tussen Jodenchristenen en heiden-christenen door Christus teweeggebracht) verbroken, de christelijke vrijheid aangetast en de genade van Christus verduisterd. Het argument van Hieronymus dat Paulus volgens 1 Corinthiërs 9:19 hetzelfde gedaan zou hebben als hij Petrus verwijt, wordt door Calvijn weerlegd met de opmerking, dat Paulus de christelijke vrijheid niet aantastte in tegenstelling tot Petrus die de heiden-christenen dwong tot onderhouding van de wet. Paulus' stelregel in 1 Corinthiërs 9 beoogt de opbouw van de gemeente en de versterking van de eenheid. Terecht wijst Peter er op, dat het element van de gemeenteopbouw waar Calvijn in zijn eerste congrégation uitvoerig over spreekt, een van de voornaamste oogmerken van de hervormer was; zowel in zijn correspondentie, als in zijn preken en commentaren komt dit herhaaldelijk terug.50)

Petrus daarentegen kwam door zijn huichelachtig gedrag de Jodenchristenen in het gevlei. Hij schikte zich naar hen omdat hij meer zocht te behagen dan op te bouwen. Hij zag meer

op wat de Joden aangenaam was, dan op hetgeen voor het gehele lichaam van de gemeente van nut was. Een dergelijke handelwijze is ruïneus voor de eenheid van de kerk. Daarom kon en mocht Paulus niet zwijgen. Niet alleen de eenheid der gemeente, maar ook de waarheid van het evangelie was in het geding. Calvijn verbindt eenheid en waarheid zeer nauw. De rechte stap naar de waarheid van het evangelie was de heidenen met de Joden te verenigen, met behoud van de ware leer. Petrus en allen die hij meesleepte door zijn huichelachtig gedrag wandelen niet naar de waarheid van het evangelie. Zij binden immers de gewetens van de gelovigen door hen te belasten met het juk van de onderhouding van de wet en door stilzwijgend de christelijke vrijheid te begraven.

Hier staat de zuiverheid van het evangelie op het spel. Want dit evangelie spreekt van de rechtvaardiging van de goddeloze zonder de werken der wet alleen door het geloof. Met name in de eerste congrégation verbindt Calvijn het Antiocheense conflict met dit artikel van de rechtvaardiging.

Rechtvaardiging betekent vergeving van de zonden, waaraan een mens deel krijgt alleen door het geloof in Christus, niet door de werken der wet. Dat was maar geen bijkomstigheid maar de hoofdzaak ('la substance principale'). Wat in Antiochië gebeurde - Paulus die Petrus berispte - herhaalde zich in de zestiende eeuw: tegenover Rome kwamen de hervormers op voor de prediking van het sola gratia, sola fide en daarmee voor de ware christelijke vrijheid.

In dit sola gratia is ook de eenheid van de kerk gefundeerd. Zij berust op de waarheid van het evangelie, anders gezegd op het heil in Christus, die Jood en heiden verzoent met God en samenbrengt in één gemeente zonder enige verdienste van 's mensen zijde.

Paulus als verkondiger van het evangelie van de genade en van de vrijheid staat tegenover Petrus die door zijn huichelarij de vrijheid opofferde aan wettische dwang en door af te wijken van de waarheid faalde op het stuk van de eenheid der kerk. Nijenhuis geeft de actuele toespitsing van Calvijns uitleg van de perikoop treffend weer: 'Petrus staat bij Calvijn model voor de feilbare, want van de weg der waarheid afwijkende paus, Paulus is het voorbeeld van de reformatorische verkondiging van het onfeilbare Evangelie. De eerste breekt de eenheid der kerk, de tweede openbaart haar eenheid en katholiciteit:51)

5.3 Samenvatting

1. Calvijn geeft in zijn commentaar een korte en zakelijke bespreking van het conflict waarbij hij blijk geeft van zijn grote kennis van de patristische exegese. Evenals Luther kiest hij in het geding tussen Hieronymus en Augustinus partij voor de laatste.

2. De houding van Paulus moet gezien worden tegen de achtergrond van het geheel van Galaten 1 en 2: Paulus' apostolische volmacht en de inhoud van zijn apostolische prediking.

3. De binding van de kerk aan het apostolisch getuigenis van de Schrift laat geen ruimte voor de pauselijke primaats- en onfeilbaarheidsaanspraken.

4. De eenheid van de gemeente, door Petrus verbroken, door Paulus verdedigd is verbonden met de waarheid van het evangelie, want zij is gefundeerd in het heil in Christus, de rechtvaardiging door het geloof alleen.

5. Het reformatorisch protest tegen Rome vindt ook bij Calvijn zijn bron en exempel in de terechtwijzing die Paulus als apostel Petrus toediende.

8.3.6. SLOTBESCHOUWING

1. Uit de voorgaande paragrafen is af te leiden, dat er inzake de uitleg van Galaten 2:11-14 een zeer grote mate van overeenstemming, tot in details toe, tussen Luther en Calvijn bestaat. Calvijn is in zijn commentaar zakelijker en beknopter dan Luther, wiens

commentaren zowel tekstverklaring, als dogmatiek en prediking bevatten. Maar bij beiden is de uitleg gericht op de praktijk van het pastoraat en de opbouw van de gemeente. Beiden legden de perikoop uit met het oog op de tijdsomstandigheden waarin zij leefden: de strijd tegen Rome en de dopers. In het verzet van

Paulus tegen de Judaïsten en het conflict met Petrus zagen beiden de strijd tegen werkgerechtigheid en legalisme, alsmede tegen de aantasting van het gezag van het evangelie door hiërarchisch en spiritualistisch denken weerspiegeld.

Beide reformatoren lazen de perikoop in de context van de prediking van de rechtvaardiging door het geloof alleen in tegenstelling tot de gerechtigheid uit de wet. Met de werkelijkheid van de rechtvaardiging door het geloof alleen en door genade alleen is de vrijheid in Christus gegeven. Bij beiden speelt het onderscheid, ja de tegenstelling tussen wet en evangelie een rol.

2. Er zijn stellig accentverschillen in hun uitleg van de Galatenbrief,52) samenhangend met het geheel van hun theologie. Wat betreft de verhouding tussen wet en evangelie meent Velema, dat er geen sprake is van een principieel verschil, wel van een accentverschil in die zin, dat bij Luther de wet omgeven is door het evangelie, terwijl bij Calvijn de wet doortrokken is van het evangelie. Anders gezegd: 'Luther legt de nadruk op de zelfstandigheid van de wet zonder dat de relatie met het evangelie verloren gaat. Calvijn benadrukt de relatie met het evangelie, zonder dat de zelfstandigheid van de wet verloren gaat.' Dit accentverschil hangt samen met het feit dat Calvijns theologie meer dan de theologie van Luther door het verbond is bepaald.53)

Parker wijst er verder op, dat bij Luther de gehele Schrift - en dus ook de gehele Paulus - gezien wordt in het licht van Christus en de rechtvaardiging door genade alleen; dat is het ene thema. Bij Calvijn zijn alle delen van de Schrift geïntegreerd niet zozeer rond een thema, als wel rond het ene doel: 'and that is that God's people should be given light to live in this world according to His will. 54) We moeten overigens, aldus Parker, wel bedenken dat het om twee zijden van dezelfde medaille gaat.55)

We kunnen het accentverschil ook verwoorden met behulp van de beide begrippen: rechtvaardiging en heiliging. Terwijl bij Luther, ook in zijn lezen en verstaan van Paulus, de heiliging min of meer in de schaduw van de rechtvaardiging is blijven staan, heeft Calvijn in zijn uitleg van Paulus de eenheid van rechtvaardiging en heiliging als twee aspecten van de ene genade van God in Christus beklemtoond.56)

3. Accentverschillen mogen niet doen vergeten, dat de overeenkomst inzake de rechtvaardigingsleer zo groot is, dat we zonder meer van dé reformatorische rechtvaardigingsleer kunnen spreken. De vier Bola's van de Reformatie (sola fide, solus Christus, sola gratia, sola scriptura) zijn de hermeneutische principes die beider uitleg van de brieven van Paulus bepalen. Hebben Luther en Calvijn daarmee Paulus recht geïnterpreteerd? In de inleiding maakten we melding van de kritiek van Stendahl en

Wij maken hier twee opmerkingen bij:

a. Door Oberman57) is erop gewezen, dat het bij Luther net zoals Paulus in de rechtvaardigingsleer niet gaat om de antropologie, de le van de mens, maar dat het fundament en het ferment van de prediking v de vreemde vrijspraak de christologie is, de prediking van de gekruisigd
en opgestane Christus. Mijns inziens geldt dit nog in sterkere mate van Calvijn. Bovendien is juist uit de uitleg van Galaten 2 door Luther en Calvijn gebleken hoezeer de prediking van de rechtvaardiging en de kijk op kerk met elkaar verbonden zijn.

b. Stellig is het gevaar van versmalling aanwezig en met na moderne exegeten van Lutherse huize (bijvoorbeeld R. Bultmann, Conzelmann, S. Schulz) zijn daaraan niet ontkomen. Paulus heeft me pijlen op zijn boog. Niet in elke brief is de prediking van de rechtvaardiging even dominant. Dat hangt samen met de aanleiding tot het schrijve van de brieven en de omstandigheden van zijn lezers. Maar wij moeten niet scheiden wat bij Paulus verbonden is. *Christologie, ecclesiologie en soteriologie vormen in het apostolisch getuigenis een eenheid.* Galaten 2:11-21 laat zien, hoezeer het thema van de eenheid de gemeente verbonden is met de prediking van rechtvaardiging en vrijhei in Christus. Wanneer dr. J. Smit.) in zijn dissertatie over de Galatenbrief de stelling verdedigt dat het in Galaten 2:11-21 niet gaat om de problematiek van zelfrechtvaardiging en legalisme in verband met de thora, maar veeleer om de vraag naar de onderhouding van de Thora voor christenen van Joodse huize die in Christus geroepen zijn tot geloofsgemeenschap met christenen uit de heidenen, stelt hij mijns inziens tegenover elkaar wa bij Paulus bijeenhoort. Dat de prediking van de rechtvaardiging niet in elke brief even dominant is, wil nog niet zeggen dat zij niet het hart van de Paulinische prediking zou vormen. Door Hübner is contra Stendahl en E.P. Sanders overtuigend aangetoond dat Paulus' rechtvaardigingsleer wel degelijk het midden van zijn denken is, waarbij we evenwel rechtvaardiging en heilsgeschiedenis niet van elkaar mogen losmaken. In navolging van Isemann spreekt Hübner over de heilsgeschiedenis als horizont van de rechtvaardiging, terwijl de laatste midden, begin en einde van de heilsgeschiedenis is.59)

4. We concluderen daarom, dat Luther en Calvijn in hun uitleg van Galaten 2 een vertolking van het Paulinisch getuigenis geven, die ook indaag nog voluit actueel is. In de controverse met Rome inzake de stoel van Petrus (leergezag, pauselijk primaat, onfeilbaarheid) blijft dit getuigenis van kracht. Weliswaar is van rooms-katholieke zijde steeds weer geprobeerd de scherpe spits van het conflict af te breken, door te poneren, at Petrus' dwaling niet de leer betrof, maar veeleer zijn praktisch handel en tegen eigen overtuiging in. Dat lijkt ons een al te spitsvondig onderscheid, dat geen recht doet aan de scherpe woorden van de apostel. Terecht schrijft Van Stempvoort: 'Als iemands handelwijze de ware ontplooiing van het evangelie en de Gemeente dreigt te vernietigen, dan is het onderscheid maken tussen zuivere leer en tactische, onzuivere praktijk en spel-moment. De orthopedie (het niet-hinken) en de orthodoxie hangen nauw samen.'60)

Overigens spreken ook rooms-katholieke exegeten met veel waardering over de uitleg van Luther c.s. Zo besluit Mussner zijn uiteenzettingen ver de perikoop met opmerking, dat Galaten 2 ons verbiedt van het Evangelie af te wijken noch naar rechts, noch naar links: 'Eine Abweihung nach 'links' ware z.B. ein Verzicht auf das Kerygma zugunsten bloszer 'Mitmenschlichkeit', eine Abweichung nach 'rechts' ware z.B. kirchlicher Personkult zu ungunsten des Evangeliums. Es musz in der Kirche immer möiglich sein, dem 'Felsenmann ins Angesicht zu widerstehen', wenn er nicht 'geraden Wegs auf die Wahrheit des Evangeliums zugeht'61)

Nog verder gaat Hans Kling, die in zijn grote studie over de kerk de zwakheid van de traditionele exegetische en historische aanspraken van de Rooms-katholieke Kerk ten aanzien van het pauselijk primaat aantoont, scherpe kritiek uitoefent op de ontwikkeling van de Petrus-dienst tot de Petrus-macht en een pleidooi voert voor een onbaatzuchtige Petrus-dienst in pastorale verantwoordelijkheid jegens allen. 'Als de Petrus- dienst in de loop der tijden al te zeer een Petrus-macht is geworden, dan niet op de laatste plaats omdat men Paulus niet meer even ernstig heeft genomen als Petrus; omdat Paulus nog slechts in uitgekozen perikopen aan het woord kwam; omdat men hem nog slechts, zij het dan zeer plechtig, 'commemoreerde'; omdat men nog altijd slechts Galaten 1 :11- 20 , maar niet Galaten 2:11-14 citeerde; kortom omdat 'San Paolo' al te zeer 'fuori le mura' kwam.62)

Kling zegt ongetwijfeld prachtige dingen over de verhouding tussen Paulus' apostolisch getuigenis in relatie tot de gemeenten, over ambt als dienst, toch menen we, dat zijn

pleidooi voor een Petrus-dienst als mondiaal ambt schriftuurlijk niet te verdedigen is. Lekkerkerker zegt onomwonden: 'Nu valt er in het Nieuwe Testament niets te vinden over een geïnstitueerd Petrus-ambt als taak voor de regering van een universele kerk.

Evenmin over een voortgezette Petrus-dienst.'63) Bovendien moet je met Runia64) zeggen, dat het beeld wat Küng ons voor ogen stelt van dit dienstprimaat van de bisschop van Rome wel erg utopisch is. De ontwikkelingen rondom K0ng zelf in zijn conflict met Rome laten zien, dat de curie niets voelt voor een dergelijk dienstprimaat, terwijl we voorts moeten bedenken dat Vaticanum I het juridische primaat en de aanspraak op onfeilbaarheid zozeer heeft vastgelegd, dat de weg naar een Petrus-dienst is afgesloten. Er is geen enkele garantie, gesteld dat zulk een Petrus-ambt in het gewaad van de dienst mogelijk is, dat deze dienst zich in de kortste keren niet zou ontwikkelen tot macht. Het is goed zich de oude reformatorische wijsheid te herinneren, dat als de regering der kerk bij één alleen of bij zeer weinigen staat tirannie en heerschappij er veel makkelijker kunnen binnendringen.65)

Een Petrus-dienst als mondiaal ambt verdraagt zich niet met de waarheid van het evangelie zoals Paulus dat vertolkt in Galaten 2.

5. De uitleg van Luther en Calvijn van Galaten 2:11-14 laat ook een duidelijk licht vallen op de verhoudingen binnen de gemeente en haar plaats in het licht van het in Christus verschenen heil. De verbinding van rechtvaardigingsleer en ecclesiologie leert ons, dat de gemeente een gemeenschap is van begenadigde mensen, levend van de vreemde vrijspraak door het geloof alleen, zonder enige verdienste. Daarbij is alle heilsegoïsme bij voorbaat veroordeeld. De rechtvaardiging heeft een sociale dimensie. De gemeente belijdt, aldus Van Genderen, dat alle gerechtigheid een gave van God is. Daarom kan in de kerk de één ook niet boven de ander staan, en is een hiërarchische orde onverenigbaar met de waarheid van het evangelie van de genade.66) Een kerk die leeft in het licht van de rechtvaardiging, zal voortdurend de strijd moeten aanbinden tegen superioriteitsgevoelens ten opzichte van elkaar. Juist de genade impliceert, dat de één zich niet boven de ander kan stellen. Er is een onlosmakelijke verband tussen Galaten 2:11-14 en 3:27-29. Dat betekent ook een pleidooi voor waarachtige 'herrschaftsfreie' communicatie,67) waarin we elkaar mogen dienen met de ons geschonken gaven in openheid en dienstvaardigheid, ootmoed en solidariteit.

Deze communicatie kan slechts bloeien als we Christus, Hoofd en Here van de kerk, naar de ogen zien en Hem gehoorzamen. Zo alleen is er eenheid en gemeenschap. Een kerk of gemeente, die in het klimaat van de rechtvaardiging leeft, staat dan ook permanent onder dit evangelie. Daarom sluit aanvaarding van elkaar vanwege de rechtvaardiging de confrontatie niet uit. Als de waarheid van het evangelie in het geding is, moeten we elkaar in het aangezicht durven weerstaan, juist om zo elkaar vast te houden.

Het bestek van dit opstel laat niet toe de vragen rondom pluraliteit en waarheid te behandelen. Maar zoveel is duidelijk, dat een pluralisme, waarbij ieder mag geloven wat hij of zij wil en de waarheidsvraag niet meer gesteld wordt, in strijd is met Galaten 2 en het reformatorisch verstaan van dit hoofdstuk.

Dit pluralisme verslaat ook binnen de kerk zijn duizenden. Het lijkt ook aanlokkelijk, want wie wordt het strijden niet moe? Waarom zou je je nog in zetten om elkaar te overtuigen? Maar men verkijke zich er niet op. Een dergelijk pluralisme bevordert alleen maar de desintegratie van het kerkelijk leven. Juist terwille van de eenheid zullen we de confrontatie niet mogen ontwijken. Norm daarbij is evenwel niet de mening van een groep of partij, maar het apostolisch getuigenis aangaande het heil in Christus, de prediking van de rechtvaardiging sola gratia, sola fide.

Noten

1) H.A. Oberman, Paulus in de spiegel van de kerkgeschiedenis, in: Rondom het Woord 13, (1971) nr. 1, blz. 1.

2) H. Hilbner, Pauli theologiae proprium, in New Testament Studies 26, (1980), p. 445.

3) Geciteerd bij Oberman, Paulus en Luther, in Rondom het Woord, 13, (1971), nr. 1, blz. 62.

4) Aldus H.J. Iwand, Luthers Theologie (hrsg. von J. Haar), Nachgelassene Werke, Band 5, Mnchen, 1983, S. 32.

5) W.J. Kooiman, Luther en de Bijbel, Baarn z.j., blz. 91.

6) Zie hierover W. Nijenhuis, Paulus en Calvijn, in: Rondom het Woord, 13, (1971) nr. 1, blz. 82-95; P. Stuhlmacher, Vom Verstehen des Neuen Testaments. Eine Hermeneutik (NTD, Ergänzungsreihe 6), Göttingen, 1979, S. 90-101; H. W. de Knijff, Sleutel en slot. Beknopte geschiedenis van de Bijbelse hermeneutiek, Kampen, 1980, blz. 39-55.

7) K. Stendahl, Der Jude Paulus und wir, München, 1986, passim.

8) Zie over Galaten de dissertatie van de r.k. nieuwtestamenticus J. Smit, Opbouw en gedachtengang van de brief aan de Galaten, Nijmegen, 1987. Ook Smit neemt in de lijn van Stendahl en E.P. Sanders afstand van de gangbare reformatorische Paulus- interpretatie. Op blz. 7 schrijft hij: 'Naar mijn overtuiging structureert het Luthers-reformatorisch gezichtspunt, van waaruit de Galaten-brief gewoonlijk als vanzelfsprekend wordt gelezen, de tekst anders dan oorspronkelijk in Paulus' bedoeling lag.'

9) Zie onder meer G.H.M. Posthumus Meyjes, De controverse tussen Petrus en Paulus. Galaten 2:11 in de historie (inaug. oratie), 's Gravenhage, 1967; F. Mussner, Der Galaterbrief, 5e erw. Auflage, Freiburg-Basel-Wien, 1988, S. 146-188 (de excurs 'Gal. 2:11-14 in der Auslegungsgeschichte').

10) De relatie van Galaten 2 tot de berichten in Handelingen stelt de uitlegger voor vele vragen. We sluiten ons aan bij hen, die er voor pleiten het in Galaten 2 genoemde bezoek aan Jeruzalem te betrekken op de gebeurtenissen van Handelingen 15. Zie de bespreking bij Mussner, o.c., S. 127-132.

11) Dat we de verzen 15-21 niet van de verzen 11-14 mogen losmaken, maar dat de passage een eenheid vormt, wordt terecht met klem van argumenten verdedigd door Smit, o.c., blz. 45-65. De theologische conclusies die Smit trekt met betrekking tot de plaats van de rechtvaardigingsleer in deze passage deel ik niet. Mijns inziens kan men juist vanwege de door Smit verdedigde eenheid ook en met meer recht stellen dat Gal. 2:11-14 zijn wortels heeft in de prediking van de rechtvaardiging, zonder de werken der wet.

12) Voor het vervolg is dankbaar gebruik gemaakt van de in aantekening 9) genoemde studies.

13) Zie over dit citaat uit de Pseudoclementina, Hom. XVII, 13-19 G.M.H. Posthumus Meyjes, Paulus op de tweesprong tussen Oosterse en Westerse kerk, in: Rondom het Woord, 13, (1971), nr. 1, blz. 31.

14) Zie over Marcion A. v. Harnack, Marcion. Das Evangelium vom fremden Gott, 2e Aufl., Leipzig, 1924, (reprint 1960);; P.G. Verweijs, Evangelium und neues Gesetz in der ältesten Christenheit bis auf Marcion, Utrecht, 1960.

15) Tertullianus, De praescriptione haereticorum, 23, 10 (CCSL I, p. 205).

16) Vgl. Eusebius, Historia Ecclesiastica 1, 12/2 (ed. E. Schwartz, S. 31).

17) Zie F. Overbeck, Uber die Auffassung des Streits des Paulus mit Petrus in Antiochien (Gal. 2, 11ff) bei den Kirchenviitern, Basel, 1877 (reprint Darmstadt, 1968), S. 19-25; I. Lfinning, Paulus und Petrus. Gal. 2, 11ff als kontroverstheologisches Fundamentalproblem, in: Studia Theologica, 24, (1970), S. 11-12.

18) Geciteerd bij G. Haendler, Cyprians Auslegung zu Galater 2, 11 ff, in: Theologische Literaturzeitung, 97, (1972), S. 561-568.

19) Zie behalve de publicaties van Mussner, Posthumus Meyjes (aant. 9) en Unning (aant. 17) H. Gerdes Luther und Augustin uber den Streit zwischen Petrus und Paulus zu Antiochien (Galater 2, 11ff), in: F. Lau (Hrsg.), Luther-Jahrbuch, 1962, Hamburg, 1962, S. 9-24.

20) Posthumus Meyjes, controverse, blz. 8.

21) Vgl. over de waarheid en het gezag van de Schrift bij Augustinus A.D.R. Polman, De theologie van Augustinus: Het Woord Gods bij Augustinus, Kampen, 1955, blz. 37-74; W.F. Dankbaar, Schriftgezag en kerkgezag bij Augustinus, in: Ned. Theol. Tijdschrift 11, (1956), blz. 37-59.

22) Vlg. Gerdes, e.e., S. 12-13.

23) G.F.D. Locher, Het probleem van het primaat van Petrus bij Augustinus naar aanleiding van zijn uitleg van Galaten 2:11-14, in: Kerk en Theologie, 35, (1984), blz. 288-304.

24) Locher, o.c., blz. 297, 301.

25) Vgl. Posthumus Meyjes, Controverse, blz. 11-16.

26) Vgl. M. v. Rhijn, Wessel Gansfort, 's Gravenhage, 1917, blz. 196-207.

27) Zie over Luther K. Holl, Der Streit zwischen Petrus und Paulus zu Antiochien in seiner Bedeutung für Luthers innere Entwicklung, in: id., Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte, III, Tübingen, 1928, S. 134-146; H. Feld, Lutherus Apostolus. Kirchliches Ambt und apostolische Verantwortung in der Galaterbrief - Auslegung Martin Luthers, in: H. Feld - J. Nolte (Hrsg.), Wort Gottes in der Zeit (Festschrift K.H. Schelkle), Di sseldorf, 1973, S. 288-304; Voorts de eerder genoemde publicaties van Gerdes, Mussner, Uinning en Posthumus Meyjes.

28) Feld, o.c., S. 288.

29) Zie W.J. Kooiman, Luther en de Bijbel, blz. 54-55.

Zie voor de tekst W.A. 57, 5-108.

30) Martin Luther, Vorlesung über den Römerbrief, 1515-1516, (vert. E. Ellwein), 4e Aufl., Mnchen, 1957, S. 217 en S. 428.

31) Zie Holl, o.c., S. 139 en Lönning, o.c., S. 16.

32) Zie hierover Unning, o.c., S. 17.

33) Lönning, o.c., S. 18.

34) Zie W.A. 2, 445-618. In de Calwer-Luther Ausgabe is in Band 10 een vertaling van de hand van Immanuel Mann van deze commentaar verschenen (Gütersloher Taschenbcher Siebenstern 410, Gütersloh 19843).

35) Holl, o.c., S. 410.

36) Holl, o.c., S. 141-145; zie ook Lönning, o.c., S. 21-24.

37) Holl, o.c., S. 145.

38) Kooiman, o.c., blz. 159. Zie voor de tekst W.A. 40 I en II. Voor een recente vertaling zie D. Martin Luthers Epistelauslegung, Band 4, Der Galaterbrief, herausgegeben von H. Kleinknecht, Göttingen, 1980.

39) Kooiman, o.c., S. 160. Voor de samenhang met de tijdsomstandigheden (o.m. Luthers teleurstelling over de afwijzing van de CA door r.k. theologen en door de keizer) zie J. v. Genderen, Luthers visie op Wet en Evangelie in W. Balke e.a. Luther en het gereformeerd protestantisme, 's Gravenhage, 1982, blz. 249.

40) Lönning, o.c., S. 25; v. Genderen, o.c., blz. 249.

41) Gerdes, o.c., S. 24.

42) J. Calvinus, In Epistolam Pauli ad Galates Commentarii(ed. A. Tholick, vol. vi), Berlijn, 1834.

43) Jean Calvin, Deux Congrégations et exposition du Catéchisme, première réimpression de l'éditon de 1563 avec une introduction et des notes par Rodolphe Peter in Cahiers de la Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses, nr. 38, Paris, 1964.

Zie over de Congrégations ook J. Plomp, De kerkelijke tucht bij Calvijn, Kampen, 1969, blz. 283-288.

44) Zie de Introduction van de in de vorige aantekening genoemde uitgave, p. ix. 45) Si le sujet était particulièrement central, il lui arrivait de présider la congrégation deux fois de suite (Peter, o.c., p. xvii).

46) Ainsi voit-on que toutes les belles couleurs que le Pape pretend d'estre le chef de l'Eglise ne sont que trop sottes et badinages de petits enfants (Congrégations, p. 5).

47) Institutie IV, 3, 4 (vert. A. Sizoo, dl. III, blz. 58-59.

48) Zie Plomp, o.c., blz. 102, 116, 176, 253-254, 269, 339-340.

49) Zie ook Institutie IV, 12, 3 (vert. A. Sizoo dl. III, blz. 258-259).

50) Vgl. R. Peter in aantekening op blz. 9 van de Congrégations.

51) W. Nijenhuis, Paulus en Calvijn, in: Rondom het Woord, 13, (1971), nr. 1, blz. 84.

52) Vgl. Th.D. Parker, A Comparison of Calvin and Luther on Galatians, in: Interpretation, a Journal of Bible and Theology, 17, (1973), p. 61-75.

53) W.H. Velema, Wet en Evangelie, Kampen, 1987, blz. 146-152. Het citaat op blz. 150. Zie ook de literatuurverwijzing op blz. 192, aant. 64.

54) Parker, o.c., p. 74).

55) Parker, ibidem: The two sides of the same coin need to be honoured. Of course, the purpose of God is centered in Christ and his saving work, and surely we are only interested in Christ as he is -in God's purpose - the Savior and Lord of the world.'

56) Vgl. Nijenhuis, o.c., blz. 86-87. Zie over de verhouding rechtvaardiging en heiliging J. v. Genderen, Gerechtigheid als geschenk. Gedachten over de rechtvaardiging door het geloof Kampen, 1988, blz. 42-43; 95-101.

57) Oberman, o.c., blz. 67-68.

58) Smit, o.c., (zie aant. 8), blz. 63-64.

59) Habner, o.c., (zie aant. 2), blz. 449ff. Zie ook E. Kasemann, Paulinische Perspektiven. Tabingen, 1969, S. 135. Vgl. voorts H.N. Ridderbos, Paulus, Kampen, 1966, blz. 174 vv. die eveneens de prediking van de rechtvaardiging in het kader van de eschatologisch- christologische grondstructuur van Paulus' prediking stelt.

60) P.A. van Stempvoort, Oud en Nieuw. De brief aan de Galatiërs (Pred. N.T.), Nijkerk, 1951, blz. 46-47.

61) F. Mussner, o.c., S. 167.

62) H. Küng, De Kerk (vert. van Die Kirche), Hilversum-Antwerpen, 1967, blz. 507-547. Het citaat is op blz. 539-540 te vinden.

63) A.F.N. Lekkerkerker, Oorsprong en funktie van het ambt, 'sGravenhage, 1971, blz. 59.

64) K. Runia, Discussies rondom de 'Petrus-dienst', in: Septuages imo Anno, theologische opstellen aangeboden aan Prof. dr. G.C. Berkouwer, Kampen, 1973, blz. 213-230, met name blz. 229-230.

65) Vgl. G.P. van Itterzon, Naar een Petrusdienst?, 's Gravenhage, 1973, blz. 51.

66) J. van Genderen, o.c., blz. 123 v.

67) Op de samenhang tussen rechtvaardiging/vrijheid in Christus en communicatie in de gemeente als bepalend element in de praxis van het kerkelijk handelen wijst terecht Chr. Baumler, Kommunikative Gemeindepraxis, München, 1984, S. 17, 44.

8. 4. LUTHER

door Drs. K. Exalto[302]

INLEIDING

Wie was Luther? Al eeuwenlang, vooral sinds Luthers dood, is deze vraag ontelbare malen gesteld. Er zijn ook reeds tientallen verschillende antwoorden op gegeven. Er zijn ettelijke Lutherbeelden ontworpen. Door theologen en historici; door filosofen en psychologen. Men heeft Luther vereerd en men heeft hem verguisd; men heeft hem geschetst met kleurrijk paneel, maar ook met zwarte kool. Luthers persoon en werk zijn menigmaal het kruispunt geweest, waarop de wegen van grote geesten uiteen gingen.

De vraag: wie was Luther? kan bevreemden. Wellicht is er in heel de geschiedenis van de kerk nimmer een man van formaat geweest die zo veelvuldig en ook zo openhartig over zichzelf, over eigen levensgang en eigen diepste bedoelingen gesproken en geschreven heeft als Luther. Maar blijkbaar is er aan hem, desondanks, iets raadselachtigs gebleven.

Zou men hem niet begrepen hebben? En waaraan ligt dat dan? Haat kan verblinden, dat weten wij, en dat men Luther gehaat heeft staat vast. Maar ook de liefde kan het gezichtsvermogen beperken, en dat men Luther hartstochtelijk heeft liefgehad staat eveneens vast.

Ook heeft men steeds het gevaar gelopen eigen geliefkoosde ideeën en opvattingen terug te lezen in Luthers geschriften. Men schiep dan van hem een mens naar eigen beeld en gelijkenis. Zo kreeg men de piëtistische, de moralistische, de idealistische, de existentialistische en de marxistische Luther.

Velen hebben zich graag met een beroep op zijn naam willen dekken. Waarmee zij in ieder geval bewezen hebben, dat hij een man van gezag was.

Het verhaal zou veel te lang worden als wij gingen ophalen wat men Luther allemaal aan goeds en kwaads heeft toegedicht. Maar laten wij, om een indruk te geven, toch iets mogen noemen.

Al tijdens zijn leven werd hij door vele volgelingen gewaardeerd als een profeet. Al in 1519 noemde men hem een Elia. Kort na zijn sterven noemde Mathesius hem een *nieuwe Mozes.* Anderen trokken een vergelijking tussen Luther en Daniël - lagen niet beiden in een leeuwenkuil? Al spoedig kwam daarbij, dat men hem een *Duits* profeet noemde - een symptoom van ontwakend nationalisme. Weldra kreeg Luther een zeker aureool. Hij was een man van God. Men gevoelde zich dankbaar voor hetgeen hij geleerd en gedaan had.

Pas zijn piëtistische volgelingen waren het die wat kritischer tegenover hem kwamen te staan. Hij was toch wel erg scherp en grof in zijn polemiek, vonden zij. En zij voelden zich ook minder gelukkig met zijn scherts en humor. Hij had de heiligheid van het leven wel wat sterker mogen benadrukken. Toch hield men, ook in deze tijd, zij het met een sterke nuance, zijn theologie wel aan.

Eerst in de tijd van de Verlichting begon ook die te wankelen. Maar toen kreeg tegelijk de mens Luther weer wat meer waardering. Was hij niet een eerzaam vader te midden van zijn kinderen? Hij leerde ons burgerlijkheid en gezelligheid. Hij had een heldere kop en was een voorbeeld van deugden. Bestreed hij niet het bijgeloof van Rome? En als er één ding was waarop de verlichten van de 18de eeuw het voorzien hadden, dan was het wel het 'bijgeloof'. Alleen, zij telden daar meer bij dan in het hoofd van Luther ooit had kunnen opkomen, onder andere het geloof aan engelen en duivelen.

---

[302] ***Luther en het gereformeerd protestantisme;*** door Dr. W. Balke, **Drs. K. Exalto,** Prof. Dr. J. van Genderen, Prof. Dr. C. Graafland, Dr. J. Hoek, Prof. J. Kamphuis, Prof. Dr. W. van 't Spijker, Dr. C. A. Tukker. UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM B.V., 's-GRAVENHAGE, 1982

Weer wat later viert men in Duitsland in Luther de nationale held. Zijn 'vrijheid van de christenmens' wordt vertaald in politieke termen. Deze waardering van Luther heeft in ons buurland een taai leven gehad. Het heeft de Duitsers lang niet altijd goed gedaan. Voor velen van hen had Luther beter tot een andere natie kunnen behoren.

In de 19de eeuw ziet men vooral in Duitsland, waar men Luther nimmer vergeten kon, de Lutherwaardering hevig schommelen. Men weet hem te prijzen en soms tegelijk ook te misprijzen. Curieus is de waardering die Ludwig Feuerbach voor hem heeft weten op te brengen, hij maakte van Luther de kroongetuige van atheïsme en materialisme.

Langzaam aan groeide er echter een zakelijker waardering zowel voor de persoon van Luther als voor zijn werk, de reformatie van de kerk. De spits werd afgebeten door de historicus Leopold van Ranke, later gevolgd door Gerhard Ritter, Paul Joachimsen en anderen.

Terwijl Albrecht Ritschl, de theoloog, Luther nog sterk in eigen straatje trok, ondernam Theodosius Harnack een serieuze poging door te dringen tot het hart van zijn theologie. Nu duurde het niet lang meer of het nieuwe Lutheronderzoek ging van start. Na 1917, een gedenkjaar, is het volop aanwezig, en nu niet alleen meer in Duitsland, maar ook overal elders.

Luther werd ook gehaat, wij merkten het al op. Door Dopersen en rooms-katholieken is hij niet ontzien. En het heeft, althans wat de laatste groep betreft, lang geduurd; zelfs tot in moderne tijd toe. Maar zien wij eerst naar de Dopersen. Wij vatten ook Thomas Müntzer daaronder en de Zwickauer profeten, al is dat niet geheel correct.

Luther was hun te vleselijk. Hij wilde niet luisteren naar het inwendige Woord, een synoniem voor de Geest. Hij zwoer naar hun besef bij de letter van de Schrift. Hij paaide ook teveel de overheid. Hij koos verkeerd in de strijd die de boeren ontketenden tegen de vorsten, omdat zij de onderdrukking moe waren. Hij durfde niet te oogsten wat hijzelf gezaaid had; hij was dus halfslachtig. In plaats van te kiezen voor Gods arme uitverkorenen, Gods bondgenoten, speelde hij met de machthebbers van deze wereld onder één hoedje. Bitter was de gal die men van deze kant bij tijden over Luther heeft uitgespuwd. Menig dopers voorganger had eens geleefd in de ban van Luther, maar, omdat hij hem niet radicaal genoeg was, de rug toegekeerd, wat dan omsloeg in bittere haat.

Maar ook de oud-gelovigen, de rooms-katholieken, keerden zich tegen hem. Ook in deze strijd ging het hard tegen hard: Luther spaarde hen niet en zij spaarden Luther niet.

Dat Luther een *ketter* werd genoemd, was wel vanzelfsprekend. Dat had hij te danken alleen al aan het feit dat hij het pausdom aanviel en afviel. De banbul *Exsurge Domini* (13-6-1520) loog er niet om. Paus en curie zagen in hem een rebel, een revolutionair, en noemden hem zelfs een wild zwijn. Dat bleef gehandhaafd, door de eeuwen heen. Nog in 1915 noemde paus Benedictus XV Luther een satanische pest.[303] En nog bonter maakte het in 1925 de curie-kardinaal Carlo Salotti, door Luther een uitbroedsel van de hel en een schandelijk levend mens te noemen, die bovendien alle cultuur in Duitsland vernietigde, die evenwel door Canisius, die in datzelfde jaar, 1925, werd heiliggesproken, gered zou zijn.

Gingen paus en curie voorop in de veroordeling van Luther, de roomse universiteiten volgden. Aan de veroordeling van Luther door de Sorbonne is reeds een hele studie gewijd. Maar de theologische faculteiten te Leuven en elders deden ook mee.

---

[303] In augustus 1520 ontving Luther de dagvaarding om zich te Rome te verantwoorden omdat als ketter werd beschuldigd. De beschuldiging ging vergezeld met een document waarin zijn aanklacht werd toegelicht. Luther wordt daarin beschuldigd door Sylvester als: Een melaaatste en een weerzinwekkende vent, een schrijver van loze schotschriften, een lasteraar, een hond, geboren van een teef om te bijten en met zijn hondenbek tegen de lucht te blaffen, iemand met hersens van koper en een ijzeren neus.' John M. Todd, Rooms-K. schrijver. *Maarten Luther,* 1965

Meer dan vier eeuwen lang is het rooms-katholieke oordeel over Luther blijven steken in wat eens zijn gezworen vijand Johannes Cochlaeus, een tijdgenoot, over hem te berde had gebracht. Pas in onze tijd is men in de kring der serieus te nemen rooms-katholieke historici deze 'vuilschrijverij' te boven gekomen. De gekste dingen heeft Cochlaeus met zijn slachtoffer uitgehaald. Luther zou een drinkebroer, een hoereerder en wat al niet zijn geweest. Zelfs heeft men in roomse kring nog lange tijd geloofd in Luthers zelfmoord.

Aan het begin van onze eeuw schreef de dominicaan Heinrich Denifle, waarlijk niet de eerste de beste, zijn *Luther und Luthertum*. Ondanks de geleerdheid van de schrijver en ondanks de lijvigheid van zijn boek, drong Denifle toch niet door tot het verstaan van het wezen en werk van Luther. Hij ging de hervormer te lijf met een pansexualistische verklaring. Alles bij Luther wordt door hem betrokken op de sex. Luther zou zijn rechtvaardigingsleer hebben uitgevonden alleen maar om zijn schandelijk leven erdoor te rechtvaardigen. Immers, als God om niet rechtvaardigt, zonder de werken, dan heeft de zondaar, aldus Denifle, een vrijbrief tot zondigen.

Niet veel minder erg maakte Josef Grisar het, een Jezuïet. Luther was geen drinkebroer en ook geen hoereerder, zo stelde hij vast - en dat was al een hele winst; maar Grisar stelde wat anders er tegenover: Luther was een psychopaat! Hij zou geleden hebben onder een abnormale psychische aanleg en een psychosomatische kwaal. En zo komt Grisar in zijn drie dikke delen over *Luther* (Freiburg 1911) uiteindelijk op dezelfde infame verwijten uit als zijn voorganger Denifle.

Toch is ten slotte in rooms-katholieke kring de 'ban van Cochlaeus' (Adolf Herte) gebroken. Ook hier groeide een andere en betere waardering voor Luther. Voorop ging Josef Lortz, weldra gevolgd door Johannes Hessen en Hubert Jedin. Zeker, zij wijzen Luther af, zijn geneigd hem te beschuldigen van subjectivisme, met name in sacraments- en kerkleer, maar zij twijfelen niet aan zijn integriteit, richten niet meer vurige pijlen op zijn levenswijze en weten zelfs waarderende woorden te vinden voor zijn vroomheid, vooral zijn gebedsleven.

Zie, zo heeft Luther de geesten beziggehouden. Tot op deze dag. Er is veel gewonnen. De romantiek is er áf, maar de verguizing ook. En niet alleen de persoon van Luther kreeg nieuwe aandacht, maar ook zijn theologie. Zij is doorvorst als die van geen ander!.

Wanneer wij in hetgeen nu volgt een ruwe schets van Luther willen bieden, méér is niet mogelijk, maken wij dankbaar gebruik van een hele rijkdom aan studies die ter beschikking staan. Wij beginnen onze schets met Luther als christen, gaan dan voort tot Luther als theoloog, om te eindigen met Luther als hervormer. Het zijn drie verschillende invalshoeken van waaruit wij de reformator wat dichter bij willen brengen. Hij was een fenomeen, en is dat nog, dat zal ieder toegeven die zich ooit in hem verdiept heeft, maar tegelijk toch ook een mens van vlees en bloed. Zó willen wij hem benaderen.

8.4.1. DE CHRISTEN

Christianus sum (Ik ben een christen). Die persoonlijke belijdenis kan men bij Luther in zijn geschriften nog al eens tegenkomen. Dat hij een christen was woog voor hem zwaarder dan dat hij een theoloog en een hervormer was.

Maar hij was ook méns. En hij wist dat. Zijn christen-zijn frustreerde niet zijn mens-zijn. Het heeft wel zijn mens-zijn geheiligd. Hans Preuss heeft het gezegd op zijn wijze: De mens Luther is geheel doordrenkt geweest van zijn vroomheid.

Wij kunnen niet nalaten althans iets mede te delen over Luthers uiterlijke verschijning en natuurlijke geaardheid. Mosellanus, die hem in 1519 van nabij meemaakte, omschreef hem als van middelmatige lengte, en broodmager. Zijn stem, zegt hij verder, klinkt helder en

klaar. In de omgang is hij vrolijk en vriendelijk, helemaal niet trots, steeds goed geluimd. Bepaald geen stoïcus. Alleen, als hij gaat debatteren wordt hij wat heftig en bits.

Luther had felle en doordringende ogen. Johannes Dantiscus, een man van aanzien, die Luther in 1523 te Wittenberg bezocht, schreef daarna: 'Zijn ogen zijn doordringend en fonkelen; en als hij over de paus en de keizer spreekt wordt hij heftig.' Ook Aleander, de pauselijke nuntius die te Worms Luther van nabij meemaakte, spreekt over zijn ogen en noemt ze, als vijand van Luther, zelfs demonisch.

Hoe fel die ogen echter ook waren, zij hielden zich goed. Aan Erasmus Alberus, een toegewijde lutheraan, danken wij de mededeling, dat Luther een bril nooit nodig heeft gehad. Dezelfde Alberus weet trouwens nog meer goeds van zijn meester te vertellen. Hij schrijft: Hij had een uitermate scherp geheugen. Hij kon mooi zingen, had een heldere en zuivere stem. Hij was welbespraakt. Hij was in alle dingen matig. Hij was vriendelijk, hartelijk, oprecht, gastvrij, vrolijk. Hij hielp anderen gaarne, stond steeds klaar met raad en daad. Hij had een afkeer van gierigheid en hoogmoed. Zo ook van dronkenschap en ontucht. Toornig werd hij alleen, als hij zich keerde tegen de papisten en de dwepers. Thomas Blaurer leerde als student te Wittenberg Luther in 1521 kennen, en schreef daarna een paar brieven. Daarin komen wij tegen: Luther is bescheiden en ongeveinsd; hij en Melanchthon branden van ijver.

Het is goed ook naar Mathesius te luisteren. In niet minder dan 64 preken verhaalde hij, ruim 16 jaren na Luthers dood, heel diens levensverhaal. Daarin vinden wij onder andere: 'Luther at en dronk weinig; hij nam genoegen met gewoon eten; hij was mild en bang voor teveel eer.'

Tenslotte Melanchthon, Luthers boezemvriend. Als de hervormer overleden is, is hij de man die hem herdenkt in universitaire kring. Allen die Luther gekend hebben, horen wij hem dan zeggen, weten dat hij hartelijk en vriendelijk was. Hij was goedig van aard. Helemaal niet trots, onstuimig, eigenzinnig of twistziek. Hij was eerlijk, eerbaar en kuis. Hij had een scherp verstand, was welsprekend en een man vol ernst en moed; weleens scherp, maar dan was het uit liefde voor de waarheid. Soms trof ik hem aan in gebed, dan zag en hoorde ik, hoe hij met hete tranen God smeekte om het welzijn van heel de kerk. Nooit vergat hij zijn dagelijkse gebeden.

Ziehier een aantal oor- en ooggetuigen. Woorden van tijdgenoten. Soms vrienden van Luther en soms ook niet.

Meermalen is gewezen op Luthers humor. En die was er ook. Zijn geschriften, vooral zijn *Tischreden*, getuigen er genoeg van. Maar naast de luim bij Luther ook ernst. Tijdgenoten noemden hem vrolijk én ernstig.

Met deze schets willen wij volstaan. De mens Luther was een *christen*mens. En daar zal het nu verder over gaan.

Door Hans Preuss, die wij al eerder noemden, is een monografie geschreven over dit onderwerp: *Martin Luther, Der Christenmensch*. Het blijkt uit dit boek, dat men bijkans heel Luthers denkwereld erbij onder kan brengen. Zozeer lagen bij hem persoonlijk geloofsleven en theologisch denken inéén geweven. Wij willen niettemin proberen, heel voorzichtig, beide wat uiteen te rafelen. Willen wij Preuss geloven, dan moeten wij beginnen bij Luthers Godsopvatting. Daar is veel voor te zeggen. Maar misschien is het nog beter eerst wat biografisch te werk te gaan.

Hoe stond het met de christelijke vroomheid in Luthers ouderlijk huis? Zij was wat men in die tijd voor normaal achtte. Maarten werd gedoopt, terstond na zijn geboorte. De diepe zin ervan heeft hij pas later ontdekt. Dan spreekt hij zich, meer dan eens, moed en troost in met de woorden: *Baptisatus sum* (Ik ben gedoopt). Maar bij dat geloof is hij niet opgegroeid. Vader en moeder hielden hun kerkelijke en christelijke plichten, en daarmee was het uit. Wat Luther wel meekreeg, al vanaf zijn prille levensjaren, was een diep besef van het

bestaan van engelen en demonen. Erich Kligner zegt: 'Reeds in zijn kinderjaren deed Luther bijgelovige indrukken op. Dit zal men echter ook weer niet mogen overdrijven. Het was wel het opvallende, maar zeker niet het enige wat Luther vormde in zijn jeugdjaren.'

Algemeen wordt aangenomen dat de jonge Luther eerst in Eisenach, waar hij een deel van zijn onderwijs genoot, ten huize van de familie Schalbe, diepere religieuze indrukken heeft opgedaan. Het gezin van Schalbe wordt door Boehmer zelfs het vroomste in heel Eisenach genoemd. Toch zal men niet mogen vergeten dat hij al eerder, te Maagdenburg, in contact was gekomen met *de broeders des gemenen levens,* dus met de vroomheid van de moderne devotie.

Wij stuiten hier op de zeer moeilijk te beantwoorden vraag *van het verloop van Luthers geestelijke ontwikkeling.*

Onoverzienbaar is de literatuur die daarover verschenen is. Slechts enkele uiterlijke gegevens staan onwrikbaar vast. Na nog maar net de studie in de rechten te Erfurt begonnen te hebben, reisde Luther in de zomer van het jaar 1505 naar Mansfeld, waar zijn ouders woonden. Wat dreef hem daartoe? Op de terugweg, in de buurt van een dorpje, overviel hem een onweersbui. In zijn angst en nood deed Luther de heilige Anna de gelofte monnik te zullen worden. Weldra trok hij het klooster in van de Augustijner eremieten te Erfurt, een streng klooster, maar toch ook weer niet het strengste, dat was het klooster van de kartuizers. Naar middeleeuws besef was dit een *bekering*. Met een intrede in het klooster koos men de kortste weg naar de hemel.

Er moet aan deze door Luther genomen beslissing het één en ander zijn voorafgegaan. Nu reeds waren er de *tentationes,* aanvechtingen, waar hij gedurende heel zijn leven niet van bevrijd is, al veranderden zij wel van aard. Hem benauwde de zorg om zijn zieleheil.

Het is niet onze bedoeling hier op te halen al wat bekend is uit Luthers kloosterjaren; het gaat ons slechts om een korte schets van zijn persoon en optreden. Dat Luther een serieuze monnik is geweest, heeft niet alleen hijzelf meermalen later betuigd, ook anderen hebben het betuigd. Er waren tijden van verademing, maar zij waren voorbijgaand. Hij biechtte, vastte en bad en deed alles wat men in de middeleeuwse kloosterpraxis de monniken, en zeker de scrupuleuze, voorschreef. Maar 'scrupuleus' is voor Luthers aanvechtingen niet het goede woord. Hij voelde zich niet zozeer voor zichzelf verantwoording schuldig als wel voor God. Daarom waren al de middelen die hem werden voorgeschreven, voor hem niet het ware medicijn. Hij voelde zich steeds op zichzelf teruggeworpen en dat redde hem niet. Hij hongerde en dorstte naar de zekerheid van de vergeving der zonden.

Er ging weleens even voor hem een luikje open naar Jezus Christus; bijvoorbeeld als Von Staupitz, zijn overste, hem wees op de wonden van Christus, waarin ons heil te zoeken is. Maar dat was niet genoeg. Het werd niet onderbouwd door een krachtig Schriftgetuigenis.

Was Luther psychisch gestoord?

Men heeft het meer dan eens beweerd, met name van rooms-katholieke zijde. Maar men bedenke, dat hij werkte als een paard. Hij volgde, op bevel van zijn oversten, de studie voor priester, moest enkele jaren later preken, studeren en promoveren. Hij kreeg allerlei posten te bekleden binnen zijn orde. En had weldra een dagagenda die overvol was.

Jarenlang heeft men het er op gehouden dat ongeveer in het jaar 1513 of 1514, bij de voorbereiding op de colleges die hij zou hebben te geven over de Romeinenbrief, de grote doorbraak in Luthers leven zou hebben plaatsgevonden. Men sprak van een *Turmerlebnis*, die dan in dramatische termen beschreven werd. Tegenwoordig is men in het Lutheronderzoek wat voorzichtiger geworden. Er zijn er onder degenen die de bronnen hebben geraadpleegd, die nu vooral sterke nadruk leggen op Luthers exegetische werkzaamheid, waartoe hij geroepen was als hoogleraar aan de in 1502 gestichte hogeschool te Wittenberg. Zij zien het bevrijdende in Luthers leven vooral als een exegetische ontdekking, een nieuw inzicht in enkele grondwoorden van de Schrift, onder andere het begrip 'gerechtigheid Gods'. Maar er zijn er ook, die het voluit reformatorische bij

Luther pas zien in zijn ontdekking van de zekerheid van het geloof, en die is bij Luther niet eerder te constateren dan een half jaar na zijn beroemde aanslag van de 95 stellingen tegen de aflaat.

De kwestie is zeer complex. Maar één ding lijkt ons in ieder geval steeds duidelijker geworden te zijn: Luthers ontwikkeling is *geleidelijker* verlopen dan men menigmaal aangenomen heeft. En ook is wel duidelijk, dat zijn innerlijk-geestelijke ontwikkeling hand in hand is gegaan met zijn groeiend theologisch inzicht. Men doet er niet goed aan Luthers strijd en bekering te schetsen in piëtistische termen, daarvoor lag zij te zeer ingebed in zijn worsteling met de laat-middeleeuwse theologie; maar men doet er ook niet goed aan Luthers bevrijding te zien als enkel een nieuwe exegetische ontdekking, daarvoor was Luther er te zeer existentieel (bevindelijk) bij betrokken.

Luthers preken en Bijbelcommentaren uit deze jaren bieden ons wellicht nog het beste inzicht in de ontwikkeling die door hem is doorgemaakt. Schokkende veranderingen komt men daarin niet tegen, maar wel een duidelijk proces, waarin de oude theologie eerst wordt geherinterpreteerd en omgebogen en tenslotte wordt verworpen, en waarin het verstaan van het Evangelie steeds helderder aan het licht treedt.

In zijn jonge jaren en nog lang daarna, gedurende zijn eerste kloosterjaren, had Luther geleefd in een diep besef van het gestrenge en juridische in de Christusfiguur. Hij is er in zijn later leven, in zijn preken, maar ook in zijn colleges, eindeloos vele malen op teruggekomen.

Steeds zegt hij dan: 'Ik had van Christus een misvatting, ik zag in Hem een Rechter. Dat werd ons voorgehouden, ook in de prediking. In 1535 zegt hij in een preek: In het pausdom heeft men ons geleerd voor Christus te vluchten. Ik zag Hem afgebeeld als zittend op de regenboog, als een Rechter. Ons werd voorgehouden, dat Hij op de Jongste Dag zal vragen: Hebt u ook Mijn wet gehouden? Wij werden er steeds weer op gewezen, dat wij zelf voor onze zonden genoegdoening moesten geven. De ware Christus kregen wij in het pausdom niet te zien. Ik was bang voor Hem als voor de duivel.'

Christus gold voor Luther in die jaren als een nieuwe Mozes, Die nog strenger is en nog hogere eisen stelt dan de Mozes van de Sinaï. Hij eist een hogere en betere gerechtigheid - waaraan door Luther niet kon worden voldaan.

Luther heeft niet ontkend dat Christus óók Rechter zal zijn, te weten aan het einde van de dagen, als Hij wederkomt. Maar, zegt hij, dat zal Hij zijn voor de hardnekkigen, die zich van het Evangelie hebben afgewend. Heden moet Hij, voor de verslagenen van hart, gepreekt worden als een Heiland.

Tegen deze achtergrond zal men moeten zien Luthers ontdekking, dat de gerechtigheid Gods in Christus een geschónken gerechtigheid is, die door het geloof, het geloof alleen, kan worden ontvangen.

Men kan zeggen dat dit het thema gebleven is in heel Luthers prediking en andere arbeid nadien. Steeds weer komt hij terug op het onderwerp: *geloof en werken.* Hij had de ware Christus ontdekt, die een Heiland is, Die niet eist maar geeft; Die barmhartig en genadig is, en de zonden wegneemt; Die het geweten ontlast en ons in de ruimte zet; tot wie wij vrijmoedig gaan mogen met onze zonden.

Misschien blijkt deze ontdekking nergens meer dan uit een brief die de jonge Luther, 8 april 1516, vanuit Wittenberg geschreven heeft aan een ordebroeder te Memmingen, ***Georg Spenlein*** geheten.

Kort samengevat luidt deze brief als volgt:

‘Ik zou graag willen weten hoe het innerlijk met u gesteld is. Of u nu nóg niet geleerd hebt van uw eigen gerechtigheid te walgen en in Christus' gerechtigheid rust te vinden en daarop te vertrouwen. In onze tijd leven velen in de verzoeking van geestelijke hoogmoed, vooral

degenen die met inspanning van alle krachten naar gerechtigheid en deugd streven. Zij kennen de gerechtigheid Gods niet, die ons in Christus ten volle en om niet geschonken is, en streven in eigen kracht naar goede werken, om zo voor God te kunnen bestaan, wat echter niet mogelijk is. Dit is dan ook een ernstige dwaling. Ook ik was daarin bevangen, maar heden strijd ik ertegen; alleen, mijn strijd is nog niet voltooid. Mijn lieve broeder, leer Christus kennen, en wel de Gekruisigde. Leer Hem te prijzen en - vanuit de vertwijfeling aan uzelf- tot Hem te zeggen: U, Heere Jezus, bent mijn gerechtigheid, maar ik ben Uw zonde; U hebt het mijne als het Uwe aangenomen, en mij het Uwe gegeven; U hebt aangenomen wat U niet was, en mij gegeven dat wat ik niet was. Hoed u ervoor, ooit naar zulk een vlekkeloosheid te streven, dat u in eigen oog geen zondaar meer bent of wezen wil. Want Christus woont alleen maar onder zondaren. Hij kwam uit de hemel, waar Hij onder rechtvaardigen woonde, om ook onder zondaren te wonen. Bedenk Zijn liefde. Moesten wij door eigen inspanningen en kwellingen tot gewetensrust komen - waartoe is Hij dan gestorven? Daarom zult u slechts in Hem, door een getrooste vertwijfeling aan uzelf en aan uw werken, de vrede vinden. ...'

Deze brief biedt stellig een spiegelbeeld van Luthers eigen geestelijk leven, in de jaren die men wel genoemd heeft zijn 'stille jaren', vlak voorafgaande aan zijn openbaar optreden.

Wat in deze brief ontbreekt is de verwijzing naar het Evangelie, het woord van God. Wel is het Evangelie er volop in aanwezig, maar de nadrukkelijke heenwijzing ernaar mist hem.

Daarom is het goed náást deze brief te leggen een andere, uit Luthers latere jaren. Toen Luther in 1530 op de Coburg zat (tijdens de rijksdag te Augsburg) schreef hij aan Hieronymus Weller, een nogal zwaarmoedig en aangevochten man, te Wittenberg het volgende:

'Lieve Hieronymus, ik heb gehoord, dat u soms door naargeestigheid wordt overvallen. Weet dat deze boze en treurige gedachten niet van God komen maar van de duivel; want onze God is niet een God van naargeestigheid, maar van troost en vrolijkheid. Christus Zelf zegt: *God is niet een God der doden, maar der levenden* (Mat. 22: 32). Verdrijf daarom zulke gedachten. Sla op hen geen acht. Ga ze niet op hun inhoud onderzoeken. U met ze inlaten betekent ze prikkelen en sterken. Neem een voorbeeld aan het volk Israël, dat de slangen in de woestijn niet heeft overwonnen door zich met hen in te laten en er veel aandacht aan te schenken, maar hierdoor dat het de blik van hen afwendde en op iets anders richtte, namelijk de koperen slang (Num. 21: 9). Daarom, lieve Hieronymus, zie toe dat deze boze gedachten zich niet in uw hart innestelen. U kunt niet verhinderen dat er vogels over uw hoofd vliegen, maar u kunt wel verhinderen dat zij in uw haren een nest gaan bouwen. U hebt er goed aan gedaan door met anderen eens wat te schertsen; maar ga dan niet achteraf daarover zitten piekeren. Want de droefheid over de zonden is kort en is tegelijk aangenaam met het oog op de belofte van de genade en van de vergeving der zonden -, maar déze droefheid komt van de duivel en is zonder belofte, zij is een bekommernis over onnutte en onmogelijke dingen. De Geest van Christus trooste u en geve in uw hart blijdschap. Amen'.

De toon in deze brief is iets anders dan in de eerste. Luther zelf had gaandeweg meer geleerd de kracht van de *belofte* van God. Al zijn geloofszekerheid rustte in 's Heeren Woord.

Hijzelf heeft eens betuigd: 'Ik heb mijn theologie niet op eenmaal geleerd, maar ik heb de zaken steeds dieper en dieper moeten navorsen'.

Hoezeer het werkelijk waar is, dat hij geleerd had op niets anders te steunen dan op het Woord Gods, willen wij aantonen uit een paar persoonlijke getuigenissen uit zijn *Tischreden*. Uit het jaar 1531, medio juni, stamt zijn hier volgend woord:

'Zozeer moet men aan het *Woord* hangen, dat ik, ook al zouden alle engelen mij verschijnen en mij iets verkondigen wat daarvan afwijkt, mij niet ertoe mag laten verleiden, om ook maar één tekst uit de Schrift niet te geloven, maar ik zou oren en ogen moeten sluiten en ik zou het niet mogen geloven, zelfs niet eens aanhoren'. Uit het eind van datzelfde jaar stamt een Tischrede, waarin wij onder andere het volgende tegenkomen: Gode zij dank, ik houd onze leer (dat wil zeggen: het Evangelie) zeker en gewis voor het woord van onze Heere God en ik heb uit mijn hart verdreven alle andere geloven, van welke aard zij ook mogen zijn.

Tot slot nog een Tischrede uit datzelfde jaar, december 1531: Als het waar is dat God met ons in de Heilige Schrift spreekt, dan moet Hij óf een boef zijn, Die wel iets zegt maar het niet volbrengt; óf Hij is de hoogste macht en majesteit, zodat, wanneer Hij Zijn mond opendoet, dat gelijk is aan het scheppen van drie werelden. Met één enkel woord stelt Hij een hele wereld in het aanzijn, zoals Mozes leert (Gen. 1: 1). Zo moet men dan zijn Woord leren hoogachten.

Steunend op Gods Woord had Luther een rotsvast geloof. Niet zonder aanvechtingen - daarover straks.
Om enige indruk te geven van dit geloof, citeren wij het één en ander uit een brief die Luther geschreven heeft in 1530, toen hij op de Coburg zat, aan zijn vriend, de vaak twijfelmoedige Melanchthon, die de zaak van de Hervorming bepleiten moest op de Rijksdag te Augsburg. Luther schreef het volgende: 'Genade en vrede in Christus ... Ik heb een grote afkeer van uw bezorgdheid, waartoe u, zoals u mij geschreven hebt, verteerd wordt, en die zozeer in uw hart de overhand heeft. Zij ligt niet hieraan dat de zaak zelf zo groot is, maar aan het feit, dat ons ongeloof zo groot is. En laat de kwestie inderdaad groot zijn, dan is toch nog Hij, Die er achter staat en haar begonnen is, óók groot. Het is immers niet ónze zaak. Waarom martelt u zich dan zozeer, zonder ophouden, af. Deugt deze zaak niet, dan zullen wij haar herroepen; maar als zij goed is, waarom maken wij dan Hem, Die ons zulke grote beloften heeft gedaan en Die ons beveelt een gerust en onbezorgd hart te hebben, tot een leugenaar? Hij zegt, dat wij onze bekommernissen op Hem mogen werpen en dat Hij hoort degenen die Hem aanroepen. Zegt Hij dat soms in de wind of tot de redeloze dieren? Ik ben ook weleens verslagen, maar toch niet steeds. Denkt u nu werkelijk met uw onnutte zorgen iets te kunnen uitrichten? Wat kan de duivel meer doen dan dat hij ons doodt? Ik bid u, strijd ook tegen uzelf! U bent het zelf die de satan wapenen in de hand geeft. Voor de zonden is Christus gestorven, voor de waarheid zal Hij niet sterven. Hij leeft en regeert. Hij die onze Vader geworden is zal ook wel, als wij sterven, voor onze kinderen als een Vader zorgen. God kan Zijn zaak, als zij wankelt, staande houden en, als zij gevallen is, weer oprichten, en als ze staat, bevorderen. Laten wij ons door Zijn beloften laten oprichten. Christus trooste u door Zijn Geest en Hij sterke u'.

Zo heeft Luther door zijn geloof Melanchthon en zijn andere vrienden te Augsburg gesterkt. En het was in 1530 niet de enige en eerste keer dat hij dat deed. Velen hebben steeds weer steun bij hem gevonden, in de moeilijkste dagen van hun leven.
Achter dit geloofsleven stond een vurig gebedsleven. Wij hoorden al hoe Melanchthon hem soms in gebed aantrof en er getuige van was hoe hij God met hete tranen smeekte om het welzijn van de Kerk. Van Luthers gebedsleven op de Coburg hebben wij het getuigenis van een jonge vriend en helper van Luther, Veit Dietrich. Zonder dat Luther het bemerkte hoorde Dietrich hem eens zijn gebed doen.

Hierbij bedenke men dat Luther de gewoonte had hardop te bidden. 'Uw zaak is het Heere', hoorde Dietrich hem zeggen, 'en daarom moet U haar ook beschermen'. Dietrich vermeldt vervolgens: 'Geen dag gaat voorbij, zonder dat hij (d.i. Luther) niet minstens drie uren, en dan nog wel de uren van de dag, die het best voor de arbeid geschikt zijn, in het gebed doorbrengt'.

Deze enkele getuigenissen die met meerdere zouden te vermenigvuldigen zijn, mogen ons ervan overtuigen, hoezeer Luthers geloofs- en gebedsleven een strijd was. Nimmer was Luthers geloof een vlak en gemakkelijk geloof. Het ging steeds weer door de aanvechtingen heen. Zijn preken, brieven en *Tischreden* zijn vol over aanvechtingen. Uit het vele dat tot beschikking staat, vermelden wij slechts een fragment uit één van Luthers *Tischreden*. Hij zegt daarin: 'Als satan mij ledig vindt, dat wil zeggen zonder te mediteren over Gods Woord, brengt hij mijn geweten in nood door te zeggen, dat ik door een valse leer de politiek in de war heb gebracht en oproer gekweekt heb. Vaak is het dit wat hij mij onder ogen brengt. Maar wanneer ik dan grijp naar het Woord overwin ik hem. Dan is namelijk mijn antwoord: Deze leer is niet de mijne, maar die van de Zoon van God'. Ziehier slechts één aanvechting, maar Luther had er meerdere en van verschillende aard. De ergste aanvechting was voor hem wanneer hij Gods toorn tegen de zonde gevoelde en het geleek of God Zelf in zijn vijand veranderd was. Dat noemde Luther de hóge aanvechtingen. Dan worstelde hij met God. Dan stelde hij tegenover de toorn van God Zijn beloften. Dan beriep hij zich van de verborgen God op de openbare God, de God Die Zich in Christus heeft geopenbaard.

Tot slot nog iets uit een testament dat door Luther eens is opgesteld, te weten in dagen dat hij ernstig ziek was en dacht te zullen sterven. Het was in 1537.
Luther schreef toen: 'Ik weet, Gode zij dank, dat ik gedaan heb wat goed is, dat ik het pausdom met het Woord van God bestormd heb. Troost Käthe, laat zij mogen bedenken dat zij mij twaalf jaar tot vreugde is geweest. Zij heeft mij niet alleen als een vrouw maar ook als een dienares bijgestaan. God moge het haar vergelden! Beveel de keurvorst en de graven, dat zij in vertrouwen op God voor de zaak van het Evangelie alles doen zullen wat de Heilige Geest hen zal ingeven – op welke manier zij het moeten doen, dat schrijf ik hun niet voor. De barmhartige God sterke hen, dat zij blijven in de ware leer en God er voor danken dat zij van de antichrist bevrijd zijn. Ik heb ze in het gebed aan God opgedragen. Ik ben heden, als de Heere dat wil, bereid te sterven. Ik beveel mijn ziel in de handen van de Vader en in de handen van mijn Heere Jezus Christus, Die ik verkondigd heb en Die ik hier op deze aarde ook in het openbaar beleden heb'.

8.4.2. DE THEOLOOG

De christen die Luther was stempelde zijn theologie. Theologie en vroomheid waren bij hem één geheel. Bij hem is de theologie nog niet een vakwetenschap die zich geïsoleerd heeft van het directe geloofsleven. Theoloog wordt men, zei Luther, door *meditatio* (nl. van de Heilige Schrift), *tentatio* (aanvechting) en *oratio* (gebed).

Het is niet zonder reden dat de *meditatio* hier het eerst genoemd wordt. De theoloog Luther kan men niet leren kennen als men geen acht geeft op zijn bezig zijn met de Schrift. Hij had de gewoonte tweemaal per jaar de hele Schrift door te lezen. Zijn psalter had hij altijd bij zich, het was zijn gebedenboek. Reeds in zijn eerste kloosterjaren verwierf hij zich een grondige kennis van de Schrift, ook al las hij haar toen nog door een bril van de middeleeuwse vroomheid en scholastiek. Hij had toen een in rood leer gebonden bijbel, dat wil zeggen in Latijnse vertaling (Vulgata). Luther is deze bijbel later kwijtgeraakt, wat hij erg betreurde, want hij was er zeer in thuis.

Terugziende op zijn jaren van studie, zegt Luther later, in 1531: 'Geen andere studie beviel mij toen meer dan die van de Heilige Schrift. Steeds brandde ik van verlangen om tot de Bijbel terug te keren. Ik las hem steeds vlijtig. Kwam ik een tekst tegen die moeilijk te verstaan was, dan beheerste zij de gehele dag mijn gedachten'.

In 1539 schreef hij, dat alleen de studie van de Heilige Schrift iemand maakt tot een goed theoloog. Ik zelf heb me daarin geoefend, voegde hij er aan toe.

Eens, toen hij bij zijn promotie de doctorseed aflegde, beloofde hij getrouw de Heilige Schrift te zullen leren. Aan die gelofte heeft Luther in zijn later leven veel steun gehad.

Omdat zijn onderwijs steunde op de Heilige Schrift, wist hij dat zijn leer uit God was. Het gaf hem moed en kracht in zijn veelvuldige aanvechtingen.

Over zijn eigen boeken kon Luther zich later sceptisch uitlaten. Hij vond dat er teveel boeken verschenen, en spotte daar soms mee. Hij beweerde dat het hem niet gedeerd zou hebben als men zijn boeken zou hebben verbrand, als dan de Heilige Schrift maar zou blijven. Thans lijkt het wel, zei hij, alsof de Heilige Schrift onder allerlei andere boeken begraven wordt.

In de Heilige Schrift hoorde hij *de stem van God Zelf.* Al in zijn eerste colleges over de Psalmen (1513-1515) hield hij zijn studenten voor: 'Dit houd ik voor de allergrootste genade en voor een zeer wonderbaarlijke gunst van God, wanneer het iemand gegeven is de woorden der Schrift zo te lezen en te horen als hoort hij ze direct van God Zelf. En hoe zou hij dan niet naar lichaam en ziel beven, als hij gewaar wordt dat een zo grote Majesteit tot hem spreekt?'

Treffend is wat de oude Luther heeft gezegd, in 1540: 'De Heilige Schrift is een boom van geweldige omvang, maar aan die boom is geen tak waaraan ik niet geschud heb en waarvan ik niet een paar appels heb geoogst'.

Vooral daarom was de Heilige Schrift hem zo lief, omdat hij er Christus in vond. In een Tischrede uit 1531 zegt hij: 'De ware theologie is een praktische theologie (theologica practica) en haar grond is Christus, Wiens dood wij in het geloof ons toeëigenen', en dan keert hij zich tegen allen die van de theologie een speculatie maken.

Dit sluit intussen niet uit, dat Luther voor zijn theologische vorming aan anderen veel te danken heeft gehad. En dan moet vooral de naam Augustinus worden genoemd. Van hem heeft Luther later gezegd: Augustinus was een denker, hij was de grootste theoloog onder degenen die na de apostelen gekomen zijn. Hij was de beste uitlegger van de Schrift, niemand overtrof hem daarin.

In zijn kloosterjaren las Luther Augustinus. Maar hij heeft het later betreurd dat in de theologische opleiding als zodanig Augustinus verdrongen was door anderen, onder andere door Johannes Duns Scotus en Gabriel Biel. In 1538 zei Luther: 'Bij Biel vergeleken had de Bijbel geen gezag. Nog bezit ik de boeken die mij toen zo gemarteld hebben; maar God heeft mij ervan verlost, nu meer dan twintig jaar geleden'.

Eens heeft Luther beleden: *'Door de scholastiek verloor ik Christus, maar door Paulus kreeg ik Hem weer terug'.*

In het Lutheronderzoek is het steeds een vraag geweest of Luther ook Thomas van Aquino, de grote scholasticus uit de middeleeuwen, heeft gekend. De universiteit te Erfurt, waaraan Luther studeerde, stond namelijk in een andere traditie, in die van Scotus en van Willem Occam, Thomas' tegenvoeters. Het lijkt ons toe, dat men moeilijk zal kunnen volhouden dat Luther Thomas' theologie in het geheel niet heeft gekend. En een feit is in ieder geval dat hij meer dan eens zeer kritisch zich er over heeft uitgelaten.
Ook de mystiek heeft hem in zijn jaren van innerlijke strijd om een genadig God niet wezenlijk geholpen. Hij las Bonaventura, de Franciscaanse mysticus, maar die had hem, zoals hij later getuigde, bijna dol gemaakt. En over de mystieke theologie van Dionysius de Areopagiet heeft hij zich later nog krasser uitgedrukt; hij noemde haar louter leugen.

Johannes Tauler en het boekje *Theologia deutsch*, beide representanten van de zogenaamde *Duitse* mystiek hebben Luther tijdelijk bekoord. In de Voorrede op *Theologia deutsch* schreef hij: Ik heb van geen boek náást de Heilige Schrift en ná Augustinus zoveel geleerd als van dit. Aan de universiteiten heeft Gods Woord een tijdlang onder de bank gelegen, ja is Gods Woord van stof en motten bijna verteerd. De Duitse theologen zijn de beste.

Later is Luther van dit enthousiasme bekoeld. Hij vond in deze geschriften toch niet de ware uitleg van de Heilige Schrift. Hij had hun inhoud aanvankelijk naar zichzelf toe gelezen, later bleek hem dat niet houdbaar. Wat hem in Tauler het meest bekoord had, was dat hij meende bij hem dezelfde aanvechtingen te vinden als die waaraan hij zelf in deze periode van zijn leven leed.

Het is bekend dat Luther een complete vertaling van de Heilige Schrift in het Duits heeft geleverd. Daarvoor had hij nodig een grondige kennis van de grondtalen van de Schrift, het Hebreeuws en het Grieks. Nog op latere leeftijd maakte hij zich de kennis van deze talen machtig. Melanchthon is hem daarbij behulpzaam geweest.

In 1522 verscheen zijn vertaling van het Nieuwe Testament, door hem verzorgd tijdens zijn noodgedwongen rust op de Wartburg. Tien jaar later was ook het Oude Testament gereed. Door ***prof. W. J. Kooiman*** is indertijd hierover een mooi boek geschreven, zodat wij er thans niet breder op willen ingaan. Alleen, één citaat uit één van Luthers eigen werken willen wij de lezers niet onthouden. Het moge illustreren met welk een nauwgezetheid Luther in zijn vertaling van de Schrift te werk is gegaan. In 1530 schreef hij: 'Het is ons vaak overkomen dat wij veertien dagen, of drie of vier weken lang zochten naar één enkel woord en alom ernaar informeerden en het soms toch niet vonden. Aan het boek Job hebben Melanchthon, Aurogallus en ik zo'n werk, dat wij in vier dagen soms nauwelijks drie regels op papier krijgen'. Luther deed zijn vertaalwerk, zoals uit dit citaat wel duidelijk is, niet alleen. Anderen hebben er hem bij geholpen. Steeds kwamen de vrienden bijeen. Zo is de beroemde Luther-vertaling ontstaan.
Behalve vertaler van de Schrift was Luther ook prediker van de Schrift. Het lag alles voor hem heel dicht bij elkaar: het vertalen van de Schrift, het college geven over de Schrift en het preken over de Schrift. Kansel en katheder waren voor hem wel niet geheel hetzelfde, maar stonden toch ook niet ver van elkaar af. Er zijn vele honderden preken van Luther bewaard gebleven. Door hemzelf zijn zij niet opgeschreven, maar door anderen. De kerkpostillen, door hem geschreven op de Wartburg, zijn wel eigen werk, maar de vraag is, of men ze voor echte preken kan houden. Zij dienden in eerste instantie andere predikers bij de voorbereiding op hun preekarbeid. Aan dit doel hebben zij maar ten dele beantwoord. De predikers die ze in handen kregen maakten het zich vaak gemakkelijk, door ze gewoon voor te lezen in de eredienst van de gemeente.

Luther hield er *bepaalde homiletische opvattingen* op na. Zo was zijn stelregel, dat er vooral eenvoudig gepreekt moest worden. Meermalen heeft hij daar, soms op schertsende wijze, over gesproken. Vervolgens, zijn preekmethode was die van de homilie. Hij nam een perikoop, greep daaruit enkele gedachten en bracht die tot het volk. *Het ambt van de predikers is,* zei Luther eens, *leren en vermanen.* Zelf trachtte hij dat in praktijk te brengen. Tegen het preken zag Luther steeds weer op. Met moeite was hij ertoe te bewegen geweest dit pad op te gaan. Von Staupitz had hem ertoe moeten dwingen.

Antonius Lauterbach, die een tijdlang Luthers huisgenoot was, heeft in zijn *Dagboek* verhaald, dat Luther, met hem gezeten onder een perenboom, hem eens vroeg naar zijn preken. 'Ik klaagde toen zeer, zegt Lauterbach, over mijn moeilijkheden, aanvechtingen en gebreken in dit werk'.
Luther antwoordde daarop: 'Dat is met mij ook zo geweest. Ik ben net zo bang geweest voor de preekstoel als u. Maar men heeft mij tot preken gedwongen. O wat was ik bang! Uw gebrek is dat u dadelijk wilt wedijveren met mannen die ervaren zijn, en dat het u teveel om roem en eer te doen is. U moet preken voor Gods aangezicht en niet letten op het oordeel van mensen. Meent iemand het beter te kunnen, laat hij het proberen. Door zijn Woord wil God u geven wat u zeggen moet. U moet ook weten dat u hiertoe geróepen bent. Christus wil u gebruiken. Hem moet u prijzen. Laat prijzen of schelden wie wil, het gaat u niets aan'.

De meeste preken die ons van Luther bewaard zijn gebleven gaan over teksten uit het Nieuwe Testament. De oorzaak daarvan is hierin gelegen, dat Luther zich gehouden heeft

aan het zogenaamde pericopenstelsel, dat hem vanuit de traditie bekend was. Daarin vindt men ook de reden dat vele van zijn preken gaan over dezelfde teksten. Over bepaalde pericopen zijn ons wel tien of zelfs nog meer preken van Luther overgeleverd.

Daarnaast vindt men echter toch ook preken over oudtestamentische teksten en ook wel over catechetische stof.

Het Oude Testament werd door Luther uitgelegd met het oog op Christus. Christus was hem de zin van heel de Schrift. Hij vond Hem dus overal. Men kan Luthers preken christologisch van aard noemen. Maar het was niet het enige aspect dat er aan was. De exhortationes, *vermaningen* ontbreken niet. Zij stonden ook bepaald niet buiten eigen tijd.

De Catechismus heeft Luther steeds hoog geacht. Hij noemde hem de *Kinderlehre* en beleed dat hijzelf daar nog altijd door gevoed werd. In zijn meditaties betrok hij menigmaal de Catechismus. Omgekeerd zijn zijne uitleggingen van de stukken van de Catechismus, met name van het *Onze Vader* en van de *Wet des Heeren* en van het *Apostolicum,* uit deze meditaties geboren.

De prediking van de Catechismus heeft Luther zelf beoefend en anderen aanbevolen. Er was hem veel gelegen aan het onderwijs van het volk. Er loopt door heel zijn prediking, en zeker die over de Catechismus, een didactisch element.

Willen wij nu ook nog iets zeggen over de aard en de inhoud van Luthers theologie, dan kan dat slechts zeer onvolledig zijn. Het gaat ons hier trouwens meer om Luther als theoloog dan om de eigenlijke inhoud van zijn theologie. Maar aangezien hijzelf bij tijden er iets over gezegd heeft, willen wij er niet geheel over zwijgen.

In Luthers eigen getuigenissen dan komen wij steeds tegen het rechte onderscheid tussen de wet en het Evangelie, en verder heeft hij het in dit verband nog al eens over het artikel van de rechtvaardiging door het geloof alleen.

Van beide een paar voorbeelden.

Als Luther bijna aan het einde van zijn leven, in 1545, in de Voorrede op het eerste deel van de uitgave van zijn Latijnse werken op de eigen levensweg terugziet, zegt hij het volgende: 'Ik begeerde Paulus te verstaan, in de Romeinenbrief, en stuitte toen op de woorden 'de rechtvaardigheid Gods wordt er in geopenbaard' (1: 17). Ik haatte dit woord 'gerechtigheid Gods' en ik haatte God, want ik voelde mij, hoezeer ik ook als monnik een onberispelijk leven leidde, voor God als een zondaar met een diep verontrust geweten en ik kon niet opbrengen het vertrouwen, dat Hij door mijn genoegdoeningen was verzoend. Zo twistte ik met God. Ik zei: Het is blijkbaar nog niet genoeg, dat de arme, ellendige, en eeuwig verloren zondaar als gevolg van de erfzonde door de wet wordt benauwd, nee, God wil ook nog door het *Evangelie* nieuwe smarten daaraan toevoegen en ook door het Evangelie ons Zijn gerechtigheid en toorn voor ogen stellen'. En Luther verhaalt dan verder, hoe hem daarna de ogen zijn opengegaan en hij de rechte zin van deze woorden van Paulus leerde verstaan.

Elders in een Tischrede, waarin hij eveneens terugziet op deze gebeurtenis zegt hij: 'Lange tijd dwaalde ik en wist ik niet waar ik aan toe was. Ik wist wel iets, maar toch was ik er nog niet uit. Totdat ik leerde verstaan over *welke gerechtigheid* Paulus hier spreekt in Romeinen 1: 17. Er ontbrak mij tevoren eigenlijk niets dan alleen dit ene, dat ik geen onderscheid maakte tussen wet en Evangelie. Ik hield beide voor één en hetzelfde en zag geen onderscheid tussen Christus en Mozes. Maar toen ik het rechte onderscheid vond, namelijk dat wet en Evangelie niet gelijk zijn, toen kwam ik er door heen'.

Met het rechte onderscheid tussen wet en Evangelie heeft Luther zelf moeite behouden, ook in later tijd. Het was hem namelijk geen theoretisch maar een praktisch vraagstuk, waar ook zijn eigen geloofsleven bij betrokken was. Hij zegt tenminste in een Tischrede uit december 1531: 'Ik heb mij nu al twintig jaar met de echte studie van de theologie bezig

gehouden en nog kan ik niet voldoende uitleggen het onderscheid tussen wet en Evangelie, *ja er is niet één mens die dit onderscheid recht kent.* Wij denken wel, als wij erover horen spreken, dat wij het verstaan, maar er ontbreekt veel aan. *Alleen de Heilige Geest weet het.* Ik heb weleens gemeend, dat ik het wist, omdat ik er al zoveel over geschreven heb, maar wanneer het dan tot een treffen komt (dat wil zeggen: wanneer ik in aanvechting kom) *dan bemerk ik wel, dat ik er nog ver vanaf ben'.*

Luthers theologie en prediking waren er dus één van wet en Evangelie. Van beide; ook van de wet. Dat was bij hem niet alleen maar homiletische theorie, zoals weleens beweerd is, maar ook praktijk. Zonde, schuld, toorn van God zijn bij hem steeds present. Hij keerde zich ook fel tegen de antinomianen, en zei dan nadrukkelijk, dat het beide moest zijn, de wet én het Evangelie.
Maar het bleef hem toch vooral gaan om het Evangelie. Waarin ons Christus geopenbaard is. Al in zijn commentaar op de Romeinenbrief klinkt ons dat tegen. 'Wanneer het eigen hart van de gelovige hem berispt en aanklaagt en tegen hem getuigt vanwege zijn zonden, zo wendt hij zich terstond van zichzelf af, naar Christus en zegt: Hij heeft genoeg gedaan, Hij is rechtvaardig, Hij is mijn verdediging, Hij is voor mij gestorven, Hij gaf Zijn gerechtigheid aan mij en nam mijn zonden op Zich. Heeft Hij nu mijn zonden op Zich genomen, dan heb ik ze niet meer en ben ik vrij. Heeft Hij Zijn gerechtigheid mij geschonken, dan ben ik door die gerechtigheid rechtvaardig, evenals Hij. Mijn zonde kan Hem niet verslinden, maar zij wórdt verslonden, namelijk in de onmetelijke afgrond van zijn gerechtigheid; want Hij is God - hooggeloofd in eeuwigheid'.

Dit artikel van de rechtvaardiging is Luther trouw gebleven tot het einde toe. 'Eens leefde ik', zegt hij ergens, 'als monnik in zelfvertrouwen'. Maar het werd hem ontnomen. Nu kon niets anders hem meer troosten dan het artikel van de rechtvaardiging door het geloof alleen. Het was het hart van zijn theologie. Nog een citaat: 'Dit is de grond waarom onze theologie zo zeker en gewis is; omdat zij ons bij onszelf vandaan haalt en ons stelt buiten onszelf, zodat wij niet meer hangen aan onze eigen krachten, ons geweten, onszelf en onze werken, maar aan hetgeen buiten ons is, dat wil zeggen aan de belofte en de waarheid van God - welke niet bedriegen kan'. Zo sprak Luther in zijn grote commentaar op de brief aan de Galaten, toen hij tot volle rijpheid was gekomen. Hier heeft men de theologie van Luther, althans wat haar beginsel betreft, ten voeten uit. Zo dacht en sprak Luther zelf, en dit was zijn geloof. Luther de theoloog.

8.4.3. DE HERVORMER

Luther was één van de Hervormers van de kerk. Toch was de hervorming van de kerk niet zijn eerste werk. Dat was veeleer een hervorming van de *theologie,* zoals die beoefend werd aan de hogeschool te Wittenberg.

Toen Luther hier kwam, eerst tijdelijk in 1508, later, in 1511, definitief bewoog het theologisch onderwijs zich nog geheel in de oude scholastieke banen. Dat betekent dat de *Sententiae* van Petrus Lombardus er het dogmatisch handboek was, en dat de *theologie* rustte op de filosofie van Aristoteles.

Over de vernieuwingen die Luther hier aangebracht heeft, kunnen ons twee brieven inlichten die Luther vanuit Wittenberg geschreven heeft in het voorjaar van 1517 aan zijn vriend Johannes Lang, die prior van het klooster te Erfurt was.

Uit de eerste brief, gedateerd 8 februari 1517, citeren wij het volgende: 'Ik heb nergens zo'n groot verlangen naar dan om deze toneelspeler, die met zijn Grieks masker de kerk zo grondig bedorven heeft te ontmaskeren en zijn schande aan de hele wereld te openbaren - als ik er maar de tijd voor had (-) Had Aristoteles niet vlees en bloed gehad, dan zou ik durven beweren dat hij een baarlijke duivel is geweest'.

De tweede brief, gedateerd 18 mei 1517 behelst het volgende: 'Onze theologie en Augustinus gaan gestaag vooruit en beheersen, Gode zij dank, onze universiteit. Met Aristoteles gaat het steeds meer bergafwaarts, hij staat dicht bij zijn definitieve ondergang. De colleges over de *Sententiae* worden opvallend vermeden en niemand kan op hoorders rekenen die zich niet stelt achter deze theologie, dat wil zeggen achter de Bijbel of Augustinus of een ander leraar van kerkelijk gezag.

Deze brieven leren ons dat aan de universiteit te Wittenberg, dank zij Luthers optreden, het gezag van de Heilige Schrift zeer was gestegen en dat van de scholastiek zeer was gedaald, en dat Augustinus de plaats van Aristoteles had ingenomen.

Toen Luther dit schreef was de keus tussen Aristoteles of Augustinus aan de universiteit al gevallen, namelijk in de winter van 1516/17. Het was Luther gelukt een paar mede-hoogleraren, als Andreas Karlstadt en Nicolaas Amsdorf op zijn hand te krijgen.

De hardgrondige afkeer van Aristoteles die Luther in deze brieven aan de dag legde had een speciale reden. Zij had alles te maken met Aristoteles' ethiek. Deze ethiek kende Luther door en door; hij had ze zelfs een tijdlang gedoceerd. Hij had zich trouwens van de hele filosofie van Aristoteles te Erfurt een gedegen kennis verworven. In Aristoteles' filosofische ethiek werd geleerd dat de mens, indien hij maar wil en er naar streeft, geheel uit eigen kracht de deugd bereiken kan. Deze ethiek nu schemerde door in ettelijke formules in de middeleeuwse scholastiek. En dat wekte Luthers ergernis en afkeer. Hij had uit de Schrift en ook uit eigen ervaring het geheel anders geleerd. Zijn strijd voor een vernieuwing van de theologische wetenschap aan de universiteit te Wittenberg is geboren uit zijn nieuw verstaan van de Schrift en zijn persoonlijk doorleven van het sola gratia.

Hij vond daarbij steun bij de kerkvader Augustinus. Vandaar dat hij ervoor ijverde dat naast de Schrift ook Augustinus zou worden gedoceerd. En daarin kreeg hij zijn ambtsbroeders te Wittenberg mee. Melanchthon heeft later van Luther gezegd, dat hij alle werken van Augustinus niet alleen vele malen gelezen had, maar ze ook in zijn geheugen had opgenomen.

Met zijn nieuwe theologie trad Luther voor het eerst naar buiten toen hij in september 1517, dus een maand voor de publicatie van zijn 95 aflaatstellingen, een aantal stellingen over deze kwestie publiceerde. Daarin poneerde hij: *De zondige en verdorven mens kan alleen het kwade willen;* en: *Men kan nooit mèt maar slechts zonder Aristoteles theoloog worden.*
Hoe fundamenteel deze stellingen ook waren, er kwam geen reactie op. In een later stadium heeft Luther wel reactie gekregen op zijn nieuwe theologie te Wittenberg; zijn oude leermeesters te Erfurt, Trutvetter en Von Usingen lieten het afweten en keerden zich zelfs tegen hun oud-leerling.

In het verlengde van Luthers hervorming van de theologische wetenschap lag zijn hervorming van de Kerk. Al vroeg komen wij bij hem klachten tegen over de kerkelijke toestanden. Zo schreef hij in zijn uitleg van de Romeinenbrief (1515): ‘Welk een dikke duisternis in onze tijd. De geestelijken zijn slechts uit op hun eigenbelang. Als men maar de rechten en de vrijheden van de Kerk beschermt heet men vroom, ook al is men hoogmoedig, en al is men een verkwister, gierigaard’, enz.

In zijn oudste preken fulmineert hij al gedurig tegen de *justitiarii,* de mensen die hun eigen gerechtigheid zoeken.

Al een jaar vóór het aanslaan van de stellingen over de aflaat, preekte hij tegen de aflaat. Zijn reformatorische ontdekking heeft hem vanzelf gedreven op het pad van de kerkelijke hervorming. Toch ging Luther op dit pad bepaald niet overijld te werk. Er doken al spoedig radicalen op, wie het allemaal veel te langzaam ging. Maar het ging Luther er om ook de zwakken mee te krijgen. Stap voor stap is hij verder gegaan op de weg van de Hervorming.

Met een openbare aanval op de aflaat is het begonnen. Luther trof daarmee een gevoelige zenuw in heel het roomse systeem van leer en leven. Allerlei lijnen van religieuze,

dogmatische en kerkelijke aard liepen samen in de aflaatpraktijk. Meer dan Luther zelf op dat moment besefte, tastte hij het hart aan van het *roomse corpus christianum.* Men heeft niet ten onrechte gesproken over de 'wereldhistorische betekenis' van zijn 95 stellingen. Er zat in deze stellingen in principe niet alleen een hele hervorming van de kerk, maar ook van het maatschappelijke en sociale leven.
Op den duur is dat ook gebleken. Toen Luther zijn stellingen ging uitwerken, kwam hij steeds verder. Het absoluut gezag van pausen en concilies viel voor hem weg. Hij kreeg een grondige twijfel aan vijf van de zeven sacramenten, hield als sacrament alleen de doop en avondmaal (en in zekere zin de absolutie) over, en die dan nog alleen in gereinigde vorm. In 1520 viel op dit punt de grote beslissing. Het ontlokte Erasmus de opmerking dat nu de breuk met Rome compleet was. Als gevolg van deze nieuwe sacramentsleer moest ook de hele eredienst worden veranderd. Luther schreef liturgische geschriften, als o. a. zijn *Taufbüchlein* en *Gebetbüchlein* en *Deutsche Messe*. Aangezien de bisschoppen over het algemeen genomen met de Reformatie niet meegingen, moest er ook ten aanzien van de organisatie van de Kerk een verandering plaatsvinden. Veel werd daarbij door Luther en de zijnen aan de overheden overgelaten. Nadat Luther verklaard had dat de kloostergelofte voor God niet geldig was, omdat zij met Gods Woord in strijd is, liepen de kloosters leeg. De gewezen monniken en nonnen en de gebouwen eveneens moesten een nieuwe bestemming krijgen. Dat schiep onder andere financiële problemen. Onvoorstelbaar groot waren de vragen waar Luther en de zijnen voor kwamen te staan. Het resultaat van hun optreden was een hervormde kerk en een nieuwe samenleving. Geen enkel menselijk gebied bleef door de Reformatie onberoerd.

Luther zelf is zich zijn historische zending wel bewust geweest. Eens vergeleek hij zich met Wyclif en Hus. Hij zei toen het volgende: ‘Wyclif en Hus hebben alleen maar tegen het leven van de papisten de strijd aangebonden. Daarom is hun zaak mislukt. Zij waren immers zelf evengoed zondige mensen als de papisten. Ik beweer allerminst dat ik heilig ben. Maar mijn strijd loopt hierover, of zij ook *rechte leer* hebben. Nog nooit eerder is hun leer aangetast; anderen hebben slechts hun leven aangetast. Maar over de leer spreken, dat is pas de gans in de kraag pakken. Wanneer wij daarin volharden, dan is het daarna gemakkelijk aan te tonen dat ook hun leven slecht is. Alles komt aan op het Woord van God. De paus heeft het Woord teniet gedaan en er een ander woord voor in de plaats gesteld. Met dit ene, dat ik de rechte leer heb, heb ik de strijd gewonnen; en anders zou ook ik niets gewonnen hebben.’
Luther wist wat God door hem gedaan had. In zijn *Unterricht der Visitatoren* schreef hij: ‘Wij hebben gezien, hoe ellendig de christenheid verward, verstrooid en verscheurd is; maar door de onuitsprekelijke genade van God is het Evangelie thans onder ons weergekeerd, ja, eigenlijk voor het eerst onder ons verschenen.’

In zijn Voorrede op zijn *Catechismus*: ‘De jongelui moet men de stukken, die tot de Catechismus of tot de *Kinderlehre* behoren goed laten leren en deze daarin ijverig oefenen. Daarom is elk hoofd van het gezin verschuldigd minstens eenmaal per week zijn kinderen in de Catechismus te overhoren. Want ik denk nog terug aan de tijd, en heden komt het nóg wel voor, dat men ongeletterde, oude lieden aantrof, die daarvan niets wisten en toch tot de doop en het avondmaal kwamen en aan alles deelnamen wat behoort tot het eigendom van de christenen.’

De onkunde onder het pausdom was groot, dat is een verwijt dat men in de werken van Luther herhaaldelijk tegenkomt. Zijn visitatiereizen hadden hem in deze overtuiging versterkt. Vandaar dat hij ertoe kwam zijn *Grote* en *Kleine Catechismus* op te stellen. Eeuwenlang hebben deze in de Lutherse kerken hun functie gehad.

Luthers aanvechtingen - wij hoorden daar al iets van - hadden niet zelden betrekking op zijn hervormingswerk. Had hij alleen gelijk? dat was de vraag die hem soms kwelde, zelfs martelde.

In een Tischrede zei Luther eens: 'De duivel heeft vaak tegen mij gezegd: En als nu uw leer, waarmee u paus, mis en monniken ten val hebt gebracht, eens niet goed is? Vaak is hij mij overvallen met zulke gedachten, zo zelfs dat het zweet mij uitbrak. Maar tot slot antwoordde ik hem dan: Ga heen, satan, en disputeer met God; want die heeft mij bevolen om te luisteren naar Jezus Christus. Christus moet alles doen. Om die reden willen wij christenen zijn en laten wij Christus het alles verantwoorden'.

De strijd naar binnen, tegen de aanvallen van de boze is voor Luther nog wel zo zwaar geweest als de strijd naar buiten. Achter het hervormingswerk van Luther moeten wij de mens Luther zelf zien. Alles heeft bij hem een sterk persoonlijk karakter gedragen. Maar hij wist zich een geroepene. Bij tijden noemde hij zich een profeet, op andere tijden zei hij: Ik ben geen profeet. Hij dacht er niet aan zichzelf op één lijn te stellen met de profeten van het Oude Testament of de apostelen van het Nieuwe Testament. Als hij zich een profeet noemde was dat vanwege zijn diep bewustzijn niet anders te leren dan het Woord van God hem voorhield. Vanuit Christus en het Woord van God wilde hij verstaan worden.

EPILOOG

Wij hoorden Luther zelf al zeggen: 'Ik ben geen heilige'. Hij heeft dat meer dan eens herhaald. Hij wist zich een zondaar. Beter gezegd: *tegelijk zondaar en gerechtvaardigde.*

Ook aan Luthers levenskleed hebben smetten gekleefd. Hij kon heftig, té heftig zijn, zodat zelfs vrienden voor hem vreesden. Hij kon overdrijven. Hoe heeft hij niet de Zwitsers veroordeeld, tot ver buiten de proporties gaande. De wijze waarop hij zich over Zwingli heeft uitgelaten is beschamend. Hij beschuldigde hem van de zonde tegen de Heilige Geest en zag in zijn dood een oordeel van God. In zijn houding tegenover de Joden heeft Luther gefaald. In zijn *Tischreden* komen wij soms een klimaat tegen, dat wij niet kunnen terugwensen. Luthers geloof was niet vrij van bijgelovige elementen. Al verwierp hij de astrologie (wat Melanchthon niet deed) hij geloofde wel in allerlei wonderbaarlijke duivelenverhalen. De stelling dat de zon om de aarde draait hield hij hardnekkig vast - daarin schoot zijn kennis te kort. In zijn pastoraat gaf hij soms adviezen die wij niet gaarne zouden overnemen. En zo is nog wel meer te noemen. Hij was - hoe kan het ook anders - een kind van zijn tijd.

Maar toch een groot man, en een oprecht man. Een hervormer, een theoloog, een christen.

Eens schreef Luther: 'Wie ik ben en op welke wijze ik in al deze dingen betrokken ben geraakt, dat laat ik over aan Hem, Die weet dat dit alles niet gegaan is naar mijn eigen vrije wil, maar naar Zijn wil'. En Luther voegt daar dan aan toe: 'De wereld had dit allang moeten weten'.

Wij spreken de hoop uit, dat wij een klein beetje weten, wie Luther was en wat hem dreef. Wij erkennen eerbiedig dat het inderdaad in zijn leven niet allemaal gegaan is naar eigen vrije wil, maar naar Gods wil. En: *de wereld moet dit weten!*

8. 5. CALVIJN EN LUTHER

Dr. W. Balke[304]

INLEIDING

Men kan niet gauw de betekenis van de reformatie en daarmee van Luthers reformatorische ontdekking overschatten. Niet de renaissance, niet de ontdekking van Amerika, niet de uitvinding van de boekdrukkunst, maar de reformatie deed de nieuwe tijd aanbreken. Het nieuwe verstaan van de Schrift in het voetspoor van Luther, de breuk met de scholastieke en hiërarchieke overheersing, waarin het sociale, het kerkelijke en het geestelijke leven gevangen was, heeft de enkelingen, de volkeren, de staten, de hele wereld vrijgemaakt en nieuwe wegen geopend.

Als leidende figuren, die deze machtige beweging van het protestantisme gevormd hebben en de ontwikkeling daarvan eeuwenlang bepaald, komen vooral Luther en Calvijn naar voren.

Luther, de eerste, de pionier, is degene, die het vuur van de reformatie heeft ontstoken, aan wie het inzicht te danken is, dat de kerk een schepping is van het Woord, en niet omgekeerd, dat het Woord een schepping is van de kerk. Calvijn, die een generatie later optrad, was vooral de onvermoeide oecumenicus, die de opsplitsing van het protestantisme met grote kracht zocht tegen te gaan en die een grote exegetische helderheid paarde aan de geestelijke innigheid en diepte van Luther. Hij was de man van de eenheid, die de eenheid van de kerk theologisch en praktisch zocht op te bouwen. Luther is de man wiens existentiële betrokkenheid bij kerk en theologie onmiddellijk aantrekt, die bijna op iedere bladzijde van zijn geschriften de polsslag van zijn eigen ervaring en beleving laat merken, wiens tafelgesprekken een boeiende bron van informatie bieden. Calvijn, daarentegen, die in een onvergelijkelijke elegante stijl van Gods genade in Christus hoog opgeeft en op volkomen congeniale wijze met Luther de rechtvaardiging van de goddeloze belijdt, is de terughoudendheid zelf als het gaat om de overmacht van die genade in zijn eigen levensgeschiedenis. Maar Calvijn geeft ons ongewild een blik in zijn hart in zijn omvangrijke correspondentie, waarin hij niet alleen een pleitbezorger is van de reformatie op vele fronten, maar waarin hij ook op ontroerende wijze troost geeft aan verdrukten en vervolgden. Vooral in de meer intieme briefwisseling met Farel, verliest Calvijn iets van zijn natuurlijke gereserveerdheid en ontdekken wij hoezeer zijn hart klopt voor de zaak van de reformatie en vandaag nog komen wij daarin onder de indruk van de zeldzame geestelijke grootheid van deze beide mannen.

Vaak heeft men geprobeerd om de verschillen tussen Luther en Calvijn langs psychologische weg inzichtelijk te maken. Men contrasteerde hun leven en werk vanuit de verschillen in nationaliteit, in dispositie en theologische educatie, in milieu en cultuur; men vergeleek de Duitse boerenzoon en de Franse jongeling, die tussen de adel opgroeide enz., waarbij men zelfs de etnologie en de sociologie te hulp riep. Maar tevergeefs. Men moet veel meer op de zaak letten, waardoor beiden gegrepen zijn, waarvoor zij staan met een totale inzet van heel hun persoon en die zij alleen willen dienen.

De bestaande literatuur over de verhouding van Calvijn en Luther is insufficiënt. De pogingen om hun theologische verschillen op te sommen laten veel te wensen over. Calvijns theologie is evenmin als die van Luther op één formule te brengen. De contrastlijnen worden veel te haastig getrokken en maken de indruk dat zij berusten op onvoldoende kennisname van de bronnen. Vaak blijken divergenties tussen Luther en

---

[304] Luther en het gereformeerd protestantisme. Dr. W. Balke. Drs. K. Exalto. Prof. Dr. J. van Genderen. Prof. Dr. C. Graafland. Dr. J. Hoek. Prof. J. Kamphuis. Prof. Dr. W. van 't Spijker. Dr. C. A. Tukker

UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM B.V., 's-GRAVENHAGE. 1982.

Calvijn ook binnen het denken van elk van beiden te bestaan en dit tekent hoe complex beider theologische outlook was.

In veel studies over Calvijn en Luther weerspiegelt zich veel te veel het beeld van de eigen tijd van de onderzoeker. Bewust of onbewust bepaalt het apriori van de onderzoeker de interpretatie van Luther of Calvijn. Ook biedt de latere confessionele differentiatie geen zuivere toegang tot het leven en werken van de reformatoren. En om de zaak nog meer te compliceren: de ‘Reformirten' in Duitsland, die zich om de erfenis van Calvijn bekommeren, zijn toch zozeer door het overmachtige Lutheranisme beïnvloed, dat zij Calvijn te veel met een Lutherse bril lezen en de antenne missen voor de 'esprit calviniènne'.

Veel meer en omvattend theologisch en historisch onderzoek is nodig, willen wij tot een verstaan van Luther en Calvijn in hun onderlinge verhouding komen, waarin werkelijk aan beiden recht wordt gedaan.

DE INVLOED VAN LUTHER OP CALVIJN

Voor Johannes Calvijn is Luther de man, van wie hij het evangelie geleerd heeft. Toen op aanstichten van de Sorbonne de vervolgingen in Parijs woedden, heeft Calvijn zich verwoed in de geschriften van Luther verdiept. Toen was hij, naar hij zelf zegt in het voorwoord op zijn Psalmencommentaar, hardnekkig het bijgeloof van het pausdom toegedaan. Maar God heeft zijn hart door een plotselinge bekering tot gehoorzaamheid onderworpen. In het woord 'docilitas', dat Calvijn hier voor gehoorzaamheid gebruikt, ligt opgesloten, dat hij leerling werd van de Heilige Schrift. Luther was daarbij zijn leermeester. Levenslang heeft hij Luther een grote achting toegedragen. Hij noemt hem tegenover Pighius een 'insignis Christi apostolus' (een opvallende apostel van Christus) door wiens werk en dienst de zuiverheid van het evangelie in onze tijd is hersteld. In zijn traktaat *De Scandalis* (Over de ergernissen) noemt hij Luther de ‘morgenster van de reformatie’ ('primo aurorae exortu').

Calvijn maakt in de *Institutie* nergens expliciet melding van Luther, maar de eerste editie van 1536 verraadt *vergaande invloed van Luther.* We merken hoezeer Calvijn Luthers geschriften gelezen en verwerkt heeft. Luthers *kleine Catechismus*, zijn geschriften *De Captivitate Babylonica*, *De Libertate Christiana* laten bijna op elke bladzijde hun sporen achter.

Naast andere bronnen, die Calvijn heeft gebruikt voor zijn *Institutie*, is vooral de invloed van Luther duidelijk traceerbaar. Het was immers Luther, bij wie het Woord van God als enig richtsnoer van elke theologische kennis en als criterium van elke traditie hooggehouden wordt. Bij hem vinden we het christocentrische in de leer van de openbaring en van de rechtvaardiging; het afwijzen van de vrije wil; de solismen: *sola fide, sola gratia* naast het Christus alleen en het Woord alleen. Verder ontdekken we bij Luther de fundamentele kritiek in zijn beoordeling van de concilies, van de goede werken, en van de valse sacramenten; niet minder scherp is zijn oordeel over de verwording van het herderlijk ambt en de geestelijke dienst onder het pausdom. Het is onmiskenbaar, dat Calvijn met vrucht de geschriften van Luther bestudeerd heeft.

ZELFSTANDIGHEID VAN CALVIJN TEN OPZICHTE VAN LUTHER

Heeft Calvijn het evangelie van Luther geleerd, dit neemt echter niet weg, dat Calvijn volstrekt niet aarzelt om de gedachten van Luther kritisch te beoordelen of te corrigeren, of ze scherper en meer helder te formuleren, ze verder te ontwikkelen en te verdiepen. Hij blijft grote achting voor Luther houden, maar geeft zijn eigen stempel aan wat hij van Luther leerde. Ongetwijfeld is het aan de existentiële leer van Luther te danken, dat de jurist Calvijn verhinderd werd louter formeel juridisch te denken en dat de kerk wezenlijk als *ecclesia verbi,* als kerk van het Woord verstaan wordt.

Luther sprak van de rechtvaardiging als 'mijn dogma'. In de *liturgie* heeft hij ten opzichte van Rome zo weinig mogelijk veranderd. Aan de *kerkorde* is hij nauwelijks toegekomen. Calvijn heeft op al deze punten doorgezet. Bij Calvijn voltrekt zich de breuk met Rome het diepst,

dieper dan bij Luther of in de Anglicana. Kon Luther alles alleen aan de werking van het Woord van God overlaten, Calvijn heeft zich met grote energie als taak gesteld de kerk ook in haar orde op grond van de Schrift te reformeren. Hij riep de presbyteriale synodale kerkvormen in aanzijn. Hij zette met de pion van de ouderling de Paus van Rome schaakmat (Noordmans). Dat betekent niet, dat Calvijn zijn Geneefse Kerkorde zag als voorbeeld, dat overal zo nagevolgd moest worden. Hij kon verschillen van inzicht verdragen en was ver verwijderd van enghartigheid.

Calvijn heeft in Genève de vier ambten ingevoerd; de predikant, de leraar, de ouderling en de diaken. Hij heeft deze ambten niet, zoals men later deed, als Goddelijk recht gesanctioneerd. Veel meer waardeerde hij de ambten als gaven van God, die noodzakelijk zijn voor het kerkelijk leven. In de vier ambten komen de verschillende functies van de kerk tot uitdrukking; n.l. de leer, de tucht, het onderwijs en de liefdedienst. Het ging er hem om, dat deze functies ook uitgeoefend werden.

In het voetspoor van Luther zoeken we tevergeefs naar een dergelijk schema van ambten. Ook tegenover het bisschopsambt hebben Luther en de Lutheranen zich anders opgesteld dan Calvijn. Luther heeft zelf meerdere malen een episcopale kerkorde aanbevolen en zelfs ook stappen ondernomen om deze in te voeren. Gezegd moet worden, dat Luther het bisschopsambt totaal anders opvatte dan Rome en dat hij aan de bisschop geen andere taken toekende dan aan de herder of pastor, nl. de bediening van Woord en Sacrament. In verzet tegen de roomse hiërarchie is Luther even fel als Calvijn, maar Luther heeft de hervorming niet doorgezet tot in de kerkorde toe. Daarom is het algemeen priesterambt van de gelovigen, waarvan Luther zelf zo'n grote voorstander was, in het Lutheranisme onder de tafel geraakt, terwijl deze opvatting bij Calvijn bepalend is voor de kerkorde. De presbyteriale orde is in westerse landen van wereldhistorische betekenis geworden. De atlantische mens van vandaag en de moderne democratische inrichting van de staat zijn historisch niet te begrijpen zonder de ouderling, zonder de presbyteriale inrichting van de kerk. Naast Luther dankt Calvijn juist hierin veel aan Bucer.

Calvijn heeft het volkskerkelijke karakter van de kerk niet aangetast, maar hij heeft er zich met alle kracht op toegelegd, dat deze volkskerk ook werkelijk tot een belijdende kerk zou worden. Daarom kwam er niet alleen een nieuwe belijdenis en een nieuwe liturgie, maar werden alle dingen doorgetrokken tot in een nieuwe kerkorde, waarin de vier genoemde functies van de kerk tot hun recht kwamen. Dit betekende een complete eigen gestalte van de kerk. De stabiliteit, die daarmee innerlijk en organisatorisch geschapen werd, is een niet te onderschatten factor in het standhouden van de reformatie tegenover de contra-reformatie (Van Ruler).

CALVIJNS OORDEEL OVER LUTHER

De eerste keer, dat Calvijn zich over Luther uitlaat is in een brief aan Bucer (1538): 'Als Luther ons met onze belijdenis (bedoeld is de *Confessio Helvetica* van 1536) wil accepteren, dan is er niets wat ik liever zou wensen. Hij is echter niet de enige in de kerk van God met wie wij rekening hebben te houden. Wij zijn driemaal ongevoelig en barbaars wanneer wij niet willen rekenen met zovele duizenden, die onder voorwendsel van deze *concordia,* (bedoeld is de *Wittenberger Concordie* van 1536, waarbij de Zwitsers zich niet aansloten) hatelijk gehoond worden.

Ik weet niet wat ik van Luther moet denken, hoewel ik van zijn vreze Gods ten volle overtuigd ben, maar ik hoop oprecht, dat, wat velen zeggen, die overigens niet begeren om onrechtvaardig tegenover hem te zijn, niet waar is: dat er enige koppigheid vermengd is met zijn standvastigheid'.

Calvijn verdenkt Luther van zucht naar ijdele roem, waardoor de eendracht in gevaar komt. 'Als deze ziekte van de eerzucht niet onder ons zou heersen, zou het dan niet genoeg zijn, dat Christus voor waarachtig gehouden zou worden en dat Zijn waarheid zou oplichten in onze harten. Waarlijk, ik voorzie wat er zal komen. Er kan niets gezonds zijn, zolang die

woede van de vechtlust ons aandrijft . . . en als Luther zozeer naar de roem van de overwinning verlangt, kan nooit oprechte eendracht tot de zuivere waarheid van God gedijen'.

Calvijn acht niet alleen dat zijn hoogmoed en boze tong zoveel kwaad hebben gesticht, maar ook 'zijn onwetendheid en zijn zwaar overdreven inbeelding'.

Sterke en harde uitspraken van Calvijn, die weinig beloven voor een goede verstandhouding. Men dient echter te bedenken, dat Calvijn hier schrijft aan Bucer met de duidelijke bedoeling dat Bucer een brug zal slaan tussen Zürich en Wittenberg. 'Derhalve als jij door gunst of aanzien bij Luther iets kunt doen, zorg er voor, dat hij zijn tegenstanders in deze onzalige strijd liever aan Christus dan aan zijn eigen persoon onderwerpt en dat hij zelf de hand reikt aan de waarheid, waarmee hij in tegenspraak is'. Verder verklaart Calvijn, dat ieder voor zich zijn dwaling eerlijk moet erkennen; 'ik kan er niet omheen, om jou, Bucer, te betuigen, zoals jij je zult herinneren, dat die insinuaties mij niet bevielen, waarmee jij jezelf en Zwingli probeerde te verontschuldigen. En het betaamt niet dat de één de ander hoont. O, konden toch alle verwijten maar op mijn hoofd terecht komen! . . . de eenheid zou stellig door niets vertraagd worden . . . als je van de Zwitsers eist, dat zij hun koppigheid afleggen, dring er dan ook bij Luther op aan, dat hij ophoudt zich zo heerszuchtig, 'imperiose', te dragen'.

In oktober 1538 verklaart Calvijn aan Farel, dat hij met Luthers houding volstrekt niet ingenomen is. En aan Melanchthon heeft Calvijn geklaagd bij hun ontmoeting in Frankfurt in februari 1539 over de grote menigte van ceremoniën in de Lutherse liturgie: 'mij lijken de vormen waaraan zij vasthouden, niet ver van het Jodendom verwijderd te zijn'.

Met Melanchthon is Calvijn van mening, dat verschil in liturgische gebruiken geen voldoende grond zijn voor een scheiding tussen Luther en de Zwitsers. Calvijn betreurt Luthers starheid en hij hoopt dat Bucer Luther tot verandering zal kunnen brengen. Tegelijk echter verdedigt hij Luthers felle afwijzing van Karlstadt, van wiens spiritualisme Calvijn even afkerig is als Luther.

Men dient Calvijns uitlatingen over Luther te paatsen in het licht van de conciliante en oecumenische positie die hij inneemt. Probeert hij enerzijds Luther en zijn medestanders tot matiging in hun harde opstelling tot de Zwinglianen te brengen, anderzijds ziet men hem tegenover de Zwitsers Luther verdedigen.

Aan de predikanten van Montbéliard, die te kampen hebben met een toenemend Luthers fanatisme inzake liturgische kwesties, schrijft hij, dat 'in onze tijd het evangelie van Wittenberg is uitgegaan'. En wanneer daarvandaan ook allerlei verkeerde elementen komen, die onrust en wanorde stichten, laat men dan beseffen, dat deze lieden Luther niet minder mishagen dan de Zwitsers en laat de liefde van geen mens voor Wittenberg verkoelen!

In de Straatsburgse periode (1538-1541) heeft Calvijn intensievere betrekkingen met de Duitse reformatie. Hij is opgetogen over berichten die hem via Melanchthon bereiken dat Luther zich in positieve zin over hem heeft uitgelaten naar aanleiding van enkele van zijn geschriften. 'Indien wij door zulk een gematigdheid niet vermurwd worden, dan zijn wij helemaal van steen. Ik ben werkelijk vermurwd. Ik heb dus iets geschreven dat hem voldoet. Die Luther is toch wel een man van een edele inborst. Nu zal het niet moeilijk vallen om vast te stellen, welke redenen zij hebben, die toch zo hardnekkig met hem in geschil blijven'.

Later begint Luther met nieuwe hatelijkheden tegen de Zürichers te schrijven. Hij zegt, dat noch hij noch de kerk Gods enige gemeenschap met de Zürichers onderhoudt, dat hun arbeid tevergeefs is en dat zij tegelijk met hun werk zullen ondergaan. Hij wil niets met hen te maken hebben en hij beklaagt het ongelukkige volk, dat door hen naar de hel gevoerd wordt. Calvijn noemt dit een brief waarin hij elk fatsoen mist. Hij bezweert onmiddellijk Melanchthon: 'weerhoudt Dr. Martinus zoveel je kunt, of nog beter: verhinder hem toe te geven aan zijn grimmigheid tegen die kerk. Misschien heeft hij wel reden tegen hen te toornen, maar men behoort godvrezende en geleerde mannen toch vriendelijker te

behandelen. Daarom moet jij met je bijzondere wijsheid tussenbeide komen om hem een beetje verzoenings-gezinder te maken'.

Daarnaast is Calvijn er op uit om Bullinger, die zich geroepen weet de geestelijke erfenis van Zwingli te bewaken en deze zo grof door Luther aangetast ziet, tot kalmte te vermanen: 'Maar dit wens ik dat jij je er in de eerste plaats op bezint, welk een groot man Luther is en door welke grote gaven hij uitmunt, met welk een geestkracht en standvastigheid, met welk een bekwaamheid en leerstellige werkzaamheid hij zich gewijd heeft aan de vernietiging van de heerschappij van de antichrist en tegelijk aan de leer van de zaligheid. Ik heb het reeds vaak gezegd: al zou hij mij ook een duivel noemen, dan zou ik hem toch nog de eer bewijzen, hem voor een heel bijzondere dienaar van God te houden . . . denk er dus vooral aan, dit smeek ik jou en je collega's, dat je te doen hebt met een voortreffelijk dienaar van Christus, aan wie wij allen veel verschuldigd zijn'. Calvijn blijft van mening, dat als de Zürichers bereid zouden zijn hun avondmaalsopvatting te corrigeren in de zin zoals Calvijn die voorstond, dat dan 'Luther ook niet zo ontoegeeflijk zou zijn, dat een vereniging niet gemakkelijk te bereiken ware'. Na Luthers dood is het echter met Calvijns herenigingspogingen met de Lutheranen volstrekt op een mislukking uitgelopen.

Calvijn had geen hoge dunk van Luthers methode van exegese. Calvijn, wiens Bijbelcommentatoren één van de hoofdpeilers van zijn werk vormen, heeft over Luthers exegese opgemerkt: 'Luther bekommert zich niet zoveel om de eigenlijke betekenis van de woorden of het historisch verband; hij heeft er genoeg aan, als hij er maar een vruchtbare leer aan kan ontlenen'.

En als iemand aan Calvijn vraagt of een huwelijk tussen zwager en schoonzuster wel geoorloofd is en dan naar één van Luthers preken verwijst, antwoordt Calvijn: 'Luther was nog een tamelijke nieuweling en slecht geoefend in de Schrift, toen hij deze preek hield, die u aanvoert'.

Bij zijn hoge waardering voor Luther - Luther is degene die het pausdom aan het wankelen heeft gebracht - blijft Calvijn toch volstrekt zelfstandig: 'Indien velen Luther en anderen ook gevleid hebben, ik behoor niet tot hen … ik heb steeds mijn vrijheid bewaard'.

In het wezenlijke zag Calvijn geen verschil met Luther. Hij ziet het als zijn belangrijkste taak de reformatorische arbeid, die Luther begonnen is, voort te zetten.

LUTHER EN ZWINGLI

Het is bekend, dat Calvijn veel grotere waardering had voor Luther dan voor Zwingli. De grote verering van Zwingli, die de Zwitsers en de Zürichers de laatste sporen van menselijke gebrekkigheid in zijn portret liet ondergaan in de glans van religieuze en nationale glorie, was voor Calvijn onbegrijpelijk. ‘De goede lieden', schrijft hij aan Farel vanuit Straatsburg, 'staan in vlam, wanneer iemand Luther vooropstelt bij Zwingli. Alsof ons het evangelie verloren zou gaan, wanneer iets aan Zwingli wordt afgedaan. En toch geschiedt Zwingli daarin geen onrecht, want wanneer zij onderling vergeleken worden, zo weet je zelf, hoever Luther de palm wegdraagt'. Eén van de felste Zwinglianen, André Zébédée, predikant te Orbe, heeft zich in zijn verering van Zwingli wel heel ver laten gaan. Hij heeft een gedicht gemaakt, waarin gezegd wordt, dat het een zonde is, iemand te verwachten, die nog groter zou zijn dan Zwingli. Dit slaat op hen, die Luther boven Zwingli stellen. En tot hen behoort natuurlijk ook Calvijn.

Calvijn vervolgt zijn brief aan Farel: 'de verzen van Zébédée bevielen mij daarom helemaal niet, waarin hij Zwingli eerst voldoende meende geprezen te hebben: 'een grotere te verwachten, is niet terecht'. Natuurlijk is het onwaardig om de as en de schaduw van een gestorvene boze dingen toe te voegen en over zo iemand niet met eer te denken, is gewoonweg slecht. Er is echter een maat in het loven, waarvan Zébédée afgeweken is. Ik ben er in ieder geval zo ver vandaan, hem bij te vallen, dat ik reeds nu vele groteren zie, anderen verwacht en allen groter wens. Ik vraag jou, Farel, als iemand Luther zo geprezen

had, zou men dan niet in Zürich klagen: 'Zwingli was teniet gedaan?' Domheid, zeg je. Als allen, die Luther aanhangen eens wijs waren! Maar dat zij bij jou in het oor gefluisterd'.

EEN BRIEF VAN CALVIJN AAN LUTHER

Wij bezitten één brief van Calvijn aan Luther, die helaas Luther nooit bereikt heeft en waarop we dus geen antwoord van Luther hebben. Calvijn had enkele kleine geschriften in vrij scherpe toon gepubliceerd, waarin hij het gedrag afkeurde van hen, die protestant in hun hart toch aan de roomse eredienst en gebruiken deelnamen, de zogenaamde Nicodemieten. Toen Antoine Fumée, lid van het parlement te Parijs, tegen Calvijn zei, dat het gewenst was, dat ook Luther, Melanchthon en Bucer hun goedkeuring aan deze geschriften zouden hechten, schreef Calvijn onmiddellijk een persoonlijke brief aan Luther. Hij stuurde daarvoor een vertrouwde bode, Claude de Senarclens, naar Wittenberg.

De inhoud van deze brief is als volgt:

Aan de zeer voortreffelijke leraar van de christelijke kerk, de heer Dr. Maarten Luther, mijn zeer hooggeschatte vader. Mijn groet!

Toen ik zag, dat onze Franse geloofsgenoten, voor zover zij uit de duisternis van het pausdom waren teruggebracht tot de gezonde leer, nochtans niets aan hun belijdenis wilden veranderen, en daarom voortgingen, zich met de paapse gruwelen te bezoedelen, alsof zij van de ware leer nog nooit iets gesmaakt hadden, kon ik mij niet bedwingen, om zulk een slapheid, gelijk zij het naar mijn oordeel verdiende, scherp te berispen. Want wat is dat voor een geloof, dat diep in het hart begraven ligt, en tot geen belijdenis van het geloof komt ? Wat is dat voor een Godsdienst, die onder het mom van afgodendienst verscholen blijft liggen?
Ik wil hier dit onderwerp thans niet behandelen; in twee boekjes is het door mij breedvoerig uiteengezet, waaruit u, wanneer u bij gelegenheid de moeite wilt nemen, ze eens in te zien, beter kunt leren kennen, hoe ik over deze zaak denk, en op welke gronden ik tot een dergelijke mening gekomen ben.

Door het lezen van bedoelde geschriftjes zijn enigen van onze mensen uit de diepe slaap, waarin zij te voren rustig verkeerden, opgeschrikt, en beginnen zich thans te bezinnen, wat hun te doen staat. Maar daar het moeilijk is, om, òf zonder rekening te houden met zichzelf, zijn leven in gevaar te brengen, òf door het geven van ergernis aan mensen, de haat van iedereen op zich te laden, Of met achterlating van have, goed en geboortegrond, vrijwillig in ballingschap te gaan, zo houden al deze zwarigheden hen nog terug, om een vast besluit te nemen. Wel voeren zij allerlei andere schone gronden aan, waaruit echter duidelijk blijkt, dat zij slechts één of ander voorwendsel zoeken. Daar zij toch enigszins heen en weer geslingerd worden, en tot geen besluit weten te komen, zouden zij uw oordeel willen vernemen. Aangezien zij dit terecht op hoge prijs stellen, zal dit voor hen een grote zekerheid betekenen. Zij hebben daarom mij gevraagd, om er zorg voor te dragen, een betrouwbare bode tot u te zenden, die uw antwoord over deze aangelegenheid aan ons zou overbrengen. Ik heb hun niet willen weigeren, wat zij van mij verlangden, omdat ik meende, dat er hun veel aan gelegen was, door uw gezag versterkt te worden, zodat zij niet voortdurend heen en weer geslingerd zouden worden, en omdat ik ook zelf wel wilde weten, hoe u over de zaak dacht.

Nu dan, hooggeschatte vader in de Heere, om Christus' wil vraag ik u dringend, dat u u ter wille van mij en hen de moeite wilt getroosten, vooreerst om de brief, die ik in hun naam geschreven heb, en de boekjes, als ware het voor uw genoegen, in uw vrije tijd eens door te lopen, of wel aan iemand de taak op te dragen, ze te lezen, en u dan de hoofdinhoud mee te delen, maar vervolgens ook, om mij in enkele woorden uw oordeel er over te melden. Ongaarne val ik u bij al uw zo gewichtige en onderschei-den werkzaamheden lastig, maar

uw welwillendheid kennende, vertrouw ik, dat u het mij niet euvel duiden zult, aangezien ik het alleen door de nood gedwongen doe.

Ik zou wel willen, dat het mij gegeven werd, naar u heen te vliegen, opdat ik ten minste gedurende enkele uren van uw gezelschap zou mogen genieten ! Want dan zou ik, en dat zou verreweg de voorkeur verdienen, liever met u persoonlijk, niet alleen over deze aangelegenheid, spreken, maar ook nog over andere onderwerpen met u willen handelen. Wat ons echter hier op aarde niet geschonken wordt, dat zal, naar ik hoop, binnenkort ons te beurt vallen in het Koninkrijk van God.

Vaarwel! hooggeleerde heer en zeer voortreffelijke dienaar van Christus, mijn altijd hooggeachte vader. De Heere ga voort, u door zijn Geest te leiden tot het einde toe, tot algemeen heil van Zijn Kerk.

21 Januari 1545.

Uw

Johannes Calvijn

De aanleiding van deze brief ligt in de publicatie van enige boekjes, waarin Calvijn het afkeurenswaardige had aangetoond in het gedrag van hen, die, protestant in hun hart, desniettegenstaande niet schroomden, aan de roomse eredienst en gebruiken deel te nemen: de z.g. pseudo-Nicodemieten.

“Omdat Luther zo spoedig boos werd” heeft Calvijn deze brief niet regelrecht naar Luther gezonden, maar naar Melanchton, die hem Luther echter niet heeft durven overhandigen. Zie voor deze kwestie: Dr. A. Eekhof, *Hoe heeft Calvijn over Luther gedacht?* in: Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, deel 14, ’s Gravenhage 1918, blz. 273-296. CALVIJN IN HET LICHT ZIJNER BRIEVEN, VERTAALD EN TOEGELICHT DOOR W. DE ZWART. Zie www.theologienet.nl

Calvijn heeft deze brief niet regelrecht naar Luther gestuurd, maar aan Melanchthon laten bezorgen. En waarom niet direct aan Luther? Calvijn zegt: 'Luther wordt zo gauw boos'. Melanchthon moet eerst de brief en de geschriften van Calvijn maar eens doorkijken en dan naar bevind van zaken handelen. Zodoende heeft Luther Calvijns brief nooit onder ogen gehad, want - zoals zo vaak-Melanchthon durfde niet. Hij schreef aan Calvijn: 'ik heb je brief niet aan Pericles gegeven'.

Luther werd om zijn heftigheid Pericles genoemd. Pericles, de Griekse diplomaat en redenaar, werd in de oudheid vaak met de afgod Zeus, de bliksemwerper vergeleken. Dryander schreef bijvoorbeeld over Luther en Calvijn: 'wij beleven in deze dagen nieuwe bliksems van Pericles'.

Calvijn had er al eerder bij Melanchthon op aangedrongen, dat hij moest proberen om Luther te kalmeren. Tegen Bullinger zei Calvijn, dat hij vooral op Luthers goede eigenschappen moest letten. Maar het was wel te wensen, dat Luther zijn aangeboren heftigheid meer op de vijanden van God dan op de dienaren van de Heere zou botvieren. Luther moest eens wat meer moeite doen om tot zelfkennis te komen. Die heftigheid bracht verder met zich mee, dat Luther zoveel vleiers kreeg. Niemand durfde tegen Luther te opponeren en zelfs eens iets te mompelen over zijn onbehoorlijk gedrag, terwijl de hele wereld van oordeel was, dat hij als een razende tekeer ging.

Men moest echter, volgens Calvijn, toch ook niet alles op rekening van Luther schrijven. Zijn licht ontvlambare natuur werd door anderen opgezet. Calvijn noemt Nicolaas van Amsdorf (een krankzinnig man zonder enige hersens) en ook de markgraaf van Brandenburg, die probeerde Luther tegen de Zwitsers op te zetten. Al moet tot de eer van Luther gezegd worden, dat hij zich niet altijd liet opstoken, Van Amsdorf was een kleine man, één van die tweederangs figuren, die- zoals dat vaak gebeurt zich opwerpen als de beste wachters op

Sions muren. Hij probeerde zelfs tussen Luther en Melanchthon te stoken en zei tegen Luther over Melanchthon: 'je koestert een slang aan je boezem'. Het is dus niet zonder reden, dat Calvijn de kring rondom Luther medeverantwoordelijk stelt voor diens heftige uitvallen.

Is Calvijn er enerzijds op uit Bullinger van een scherp positie kiezen tegen Luther terug te houden, anderzijds probeert hij omzichtig via Melanchthon Luther te matigen. Maar Melanchthon, bang als hij was, was daar de man niet voor, en hij verdedigde zich als volgt: 'Luther neemt vele dingen zo achterdochtig op en hij wil niet, dat zijn antwoorden op zulke vragen als jij stelt, de rondte doen. Zoals ik heb geantwoord, heb ik ook niet mijn oordeel over de mening van jou en andere godvrezende geleerden naar voren gebracht. Ik weet, dat ik zonder strijdlust in kerkelijke zaken verwikkeld ben en mij op middelmatige wijze moeite gegeven heb om vele ingewikkelde zaken te ontwarren en op te lossen. Nu verwacht ik verbanning en andere ellenden. Vaarwel!'
Melanchthon wilde steunen op de God van Noach. Want Noach was volgens Melanchthons berekening, juist op de dag van zijn brief aan Calvijn (17 april 1545), voor 3846 jaar in de ark gegaan. Door dit voorbeeld heeft God willen bewijzen, dat Hij zijn kerk, hoezeer ook gebeukt door geweldige golven en stormen, niet verlaat. Calvijn heeft zich met dit antwoord van Melanchthon tevreden gesteld en andere pogingen om met Luther zelf in contact te komen zijn ons niet bekend.

Zonder Luthers mening over en instemming met zijn geschriften over het Nicodemitisme heeft Calvijn de strijd daartegen voortgezet. Met zijn scherpe blik heeft Calvijn de grote gevaren, die de zaak van het protestantisme bedreigen onderkend. De belijdenis van de Christus der Schriften kan zich niet in de innerlijkheid terugtrekken en naar buiten compromissen sluiten. Er was een irenische gezindheid, die meende op de innerlijke kracht van de reformatie te kunnen vertrouwen en daarom bepaalde concessies aan Rome te kunnen riskeren. Het is daarom ten onrechte en betreurenswaardig, dat Melanchthon geen krachtige steun aan Calvijn verleende en naliet Luther daarvoor te winnen.

DE ALGEMENE PROTESTANTSE ZAAK

Calvijn maakte steeds front voor de algemene protestantse zaak. Hij heeft zich met al z'n kracht ingezet om een opsplitsing tussen Lutheranisme en Calvinisme te voorkomen. Als er in Duitsland een godsdienstoorlog aan de gang is tussen protestanten en rooms-katholieken, bestijgt Calvijn de kansel te Genève en zegt: 'ik spreek niet alleen over Genève, maar over alle steden en landen, waar het evangelie is verkondigd'. Calvijn roept op tot het gebed voor de Lutheranen en tot eenheid met hen: 'Wij weten dat onze Heere de eenheid heeft gewild tussen Zijn leden. Zijn wij van Zijn kerk? Dan moet er een geestelijke band zijn met alle gelovigen. Zoals er maar één God is, één zaligmaker, één ware leer, één geloof, één doop, zo moeten wij allen één lichaam zijn. Wij moeten derhalve een band met elkaar hebben. Als één lid lijdt, moeten wij allen medelijden. Nu echter zien wij, dat er niet sprake is van één lid. Heel de kerk is in verstrooiing. Hier een handjevol en daar een handjevol. Wij hebben allen éénzelfde evangelie. Wij zijn omringd van vijanden. Mogen wij ons van elkaar afscheiden? Mogen wij zeggen: zij zijn ver weg van ons? Nee! Zij behoren tot de kerk en wij zijn hun leden'.

Wij moeten dus duidelijk vaststellen, dat Calvijn zichzelf niet als hervormd verstond in onderscheiding van de Lutheranen. Calvijn was geen Calvinist, maar een evangelisch christen, die zich volledig identificeerde met de algemene protestantse zaak en die nooit Wittenberg als een rivaal van Genève beschouwde. Calvijn betuigde z'n eenheid met de Lutheranen door de *Augsburgse confessie* te accepteren, hoewel hij deze als inferieur zag aan de Franse *confession de foy*, zoals hij schreef aan Beza en de Coligny. Het ging hier om de *Confessio Augustana variata* van 1540. Calvijn kon dit overigens zelfs wat de avondmaalsartikelen betreft met een goed geweten doen, omdat hierin Luthers opvatting van de *preasentia realis* niet vermeld werd.

Calvijns oordeel over Luthers persoonlijk optreden is soms scherp, hoewel hij steeds grote achting voor hem behouden heeft. Calvijn was haast kinderlijk blij met een positief oordeel van Luther over enkele van zijn geschriften, zoals hij aan Farel schrijft. In het traktaat tegen Pighius vinden we een opmerkelijke verdediging van Luther, zo ook in de *supplex exhortatio* (onderdanige vermaning aan de onoverwinnelijke keizer Karel V), een reformatie-getuigenis voor de rijksdag te Spiers, geschreven in een kernachtige en elegante stijl.

Opmerkelijk is, dat Calvijn bij al zijn appreciatie van Luther nooit een beroep heeft gedaan op zijn inzichten alsof die al klaar en definitief waren. De manier om de waarheid van God onder woorden te brengen, is volgens Calvijn altijd voor verbetering vatbaar. Luther was voor Calvijn geen orakel, maar een padvinder, een pionier, in wiens voetstappen wij volgen en wiens spoor verder getrokken moet worden. Calvijn ziet zijn reformatorische arbeid in continuïteit met die van Luther, maar tegelijk beseft hij, dat Gods Geest voortgaat met steeds helderder licht te geven. Tegenover hen, die alles in eens klaar willen hebben, zegt Calvijn, dat wij ons over de verschrikkelijke diepte van de onwetendheid en donkerheid van de dwalingen onder het pausdom niet genoeg kunnen verbazen. Het is een geweldig wonder van God geweest, dat Luther en zij, die in zijn tijd met hem gearbeid hebben om de leer van de godzaligheid weer op te richten, zich langzamerhand daarvan hebben kunnen losmaken. Natuurlijk niet in één moment, wat hen ook niet kwalijk te nemen is, evenmin als men iemand, die het eerste ochtendgloren waarneemt, kan verwijten, dat hij de middagzon nog niet ziet. Calvijn verzet zich tegen hen, die tegenwerpen: 'waar zal eindelijk de grens zijn, als het toegelaten wordt om steeds verder te trekken?' Calvijn zegt dan (*De Scandalis*): 'zij die zo spreken, misgunnen de voortgang (profectum) aan de dienaren van God en kunnen het niet hebben, dat het rijk van Christus in een betere stand bevorderd wordt (in melius promoveri)'.

DE VOORTGANG VAN DE REFORMATIE

De reformatie was wel met Luther begonnen, maar niet voltooid. Anders aldus Calvijn, was het uiterst ridicuul om de 'munus interpretandi' (de taak van de uitlegging) op mij te nemen, als het verboden was om van Luthers standpunt af te wijken. Tegenover Pighius stelt Calvijn duidelijk, dat de theologische waarheid niet eens en voor altijd is geformuleerd. De 'actus tradendi', de handeling van het overleveren, is tegelijk de 'actus formulandi', de handeling van het opnieuw formuleren. Het is onze voortdurende zorg, dag en nacht, om hetgeen zo getrouw mogelijk wordt overgeleverd door ons, ook zo te vormen op de manier, dat wij denken, dat het beste zal zijn. Calvijn bedoelde niet de inhoud van het geloof te veranderen, maar hij bedoelde heel precies, dat in de theologische opdracht de waarheid te formuleren (formare) altijd gelijk is aan getrouw overleveren (fideliter tradere), hoewel de wijze van expressie daarbij niet onveranderlijk is. De grote moeilijkheid van deze opdracht is te onderscheiden tussen het essentiële en het accidentele.

Er is met Luther naar Calvijns inzicht in wezen volstrekte overeenstemming. De verschillen bevinden zich binnen de grenzen van deze fundamentele eenstemmigheid. Zozeer ziet Calvijn zijn werk in continuïteit met de reformatorische arbeid van Luther. Continuïteit wil echter niet zeggen formele identiteit, maar legitieme verdere ontwikkeling. Calvijn is de man van het 'semper reformanda', het steeds weer gereformeerd moeten worden. Hij definieert de reformatie als een voortgang (profectus) en een beweging vanuit een gefixeerd vertrekpunt, waarbij de buitengewone figuur van Luther opvalt: Gods uitverkoren pionier. Calvijn noemt niet voor niets de ultra-Lutheranen zoals Joachim Westphal epigonen of apen, die niet het recht hebben om Luther hun geestelijke vader te noemen. Want de discipel is hij, die voortgaat in de koers, die begonnen is door zijn meester. Het gaat om voortgang 'profectus' in de weg van de 'reformanda', terwijl Calvijn sommigen van Luthers opvattingen, bijv. die inzake de eucharistie, waardeert als regressie, terugval in medievalisme. Calvijn conserveerde de reformatie van Luther niet. Ook ontwikkelde hij zich niet in oppositie tot Luther. Hij was de grootste en eigenlijk de enige echte leerling, die

Luther had (P. Meinold). Calvijn had de diepte van verstand en creatief talent om uit Luthers erfenis iets te scheppen, wat zijn eigen stempel zou vertonen.

CONTACTEN MET DE LUTHERANEN

Calvijn heeft zich steeds ingezet voor goede contacten met de Lutheranen. Met Melanchthon was hij vriendschappelijk verbonden, hoewel het beiden niet lukt de verslechtering van de betrekkingen tussen Lutheranen en hervormden te verhinderen.

Door Olevianus en de keurvorst ging de Pfalz tot de hervormde leer over. Grote invloed heeft Calvijn gehad op het Franse protestantisme, op de voortgang van de reformatie in Engeland, Schotland, Polen en Hongarije. In Genève werden Engelse, Schotse, Nederlandse, Poolse en Hongaarse predikanten gevormd. De invloed van Calvijn was zo groot, dat van Lutherse zijde argwaan werd gewekt. In verschillende gebieden was aanvankelijk de reformatie begonnen met de vorming van een sterke Lutherse groepering, die in het midden van de 16de eeuw zich bij de reformatie van Calvijn aansloot. Dit geldt vooral van Frankrijk, maar ook van Schotland en de Nederlanden.

Men heeft van Lutherse zijde dit opdringen van het Calvinisme met grote bezorgdheid gadegeslagen en vooral de overgang van de Pfalz tot het Calvinisme niet kunnen verwerken. Men was bang, dat het Calvinisme ook in Duitsland het Lutheranisme in zich zou opnemen. Daarbij moet men bedenken, dat de oudere Melanchthon juist in de avondmaalsleer zich van Luthers opvattingen afwendde en tot Calvijns positie naderde; vervolgens, dat er sprake was van een 'crypto-Calvinisme' onder de leerlingen van Melanchthon.

De angst van de Lutheranen was niet geheel ongegrond. Maar wat de Lutheranen niet wilden erkennen was, dat zij na de dood van Luther de leiding van de reformatorische beweging verloren hadden. Zij verloren zichzelf in eindeloze twisten tussen Gnesio-Lutheranen en Philippisten. Zo is de oecumenische invloed, wat de Lutheranen betreft, stukgelopen op hun hardnekkigheid.

De *consensus Tigurinus* (1549) werd door Calvijns betrekkingen met de Lutheranen noodlottig. Zij vreesden, dat Calvijn in de avondmaalsleer op de lijn van Zwingli was overgegaan. Joachim Westphal opende de strijd met een geschrift, waarin hij op de gevaren van Calvijns avondmaalsopvatting wees. Calvijns weerlegging viel zeer scherp uit, omdat hij zich in zijn diepste bedoeling: de eenheid van het protestantisme, miskend en aangevallen zag. De breuk, die hier ontstond tussen hervormden en Lutheranen is nooit geheel overbrugd.

Als Westphal de 'oude Luther' gaat verheerlijken en zodoende bezig is de kloof te verdiepen, als hij weer om feestdagen en ceremoniën vraagt en er zich op beroept, dat Luther er ook niet op tegen was, dan repliceert Calvijn, dat het vergeeflijk was in Luther, dat hij zich aanvankelijk aanpaste. Tegelijk echter werpt hij tegen, dat het dwaas zou zijn om altijd maar in datzelfde moeras te blijven zitten en de 'rudimenta Lutheri' als een voorwendsel te gebruiken. Dan is men toch gelijk aan iemand, die wel op de rechte weg is. maar zodra de gids een andere richting inslaat, onverzettelijk zijn voeten in de aarde plant en weigert om verder te gaan.

'O Luther', zegt Calvijn, ‘wat hebt u toch weinig navolgers van uw uitnemendheid, maar vele na-apers van uw heilige grootspraak nagelaten!'

VERHOUDING TOT DE MIDDELEEUWSE MYSTIEK

De drijfkracht van het laat-middeleeuwse non-conformisme is de mystieke beweging. Tegenover de scholastiek bij wie de 'ratio' (rede) zo hoog genoteerd staat, leert de mystiek dat de menselijke ziel zich met God kan verenigen door een sterke gevoelsbeleving. God wordt gekend in een persoonlijke door het gevoel bepaalde ervaring. Er is aansluiting bij

Bernhard van Clairvaux, de hervormer van het kloosterwezen en bij Franciscus van Assisi, de hervormer van het apostolaat. Eckhart, Ruusbroec, Geert Grote, de vertegenwoordigers van de 'devotio moderna', zij allen roepen op tot inkeer, tot ascese, deemoed, innerlijk leven, tot een onmiddellijke ontmoeting tussen God en de ziel midden in een verwereldlijkt Christendom. Thomas á Kempis leerde in zijn *Imitatio Christi* een mystieke levenswijze als een ook voor de leek begaanbare weg.

Luther wijst de mystieke weg af. Het zijn eigen werken, verworven naar eigen goeddunken. Calvijn wijst erop dat alle mystiek stoelt op spiritualisme: het onmiddellijk gedreven worden door de Heilige Geest en Zijn ingevingen. Daartegenover stellen Luther en Calvijn het Woord van God in het midden. Toch zijn zij beiden gevoelig voor de afkeer van de mystici van elke theologische speculatie. Ook het feit dat de waterscheiding tussen geestelijken en leken in de mystiek werd opgeheven, sprak Luther aan. De mystiek verbond zich met de volksvroomheid. Het werd mogelijk midden in de wereld in de 'imitatio Christi' te leven. Het is niet alleen de afkeer van de scholastiek en van de verwereldlijkte hiërarchie die Luther in de mystiek aanspreekt. Luthers meditatieve en affectieve omgang met de Schrift is verwant aan de mystiek. In het eerste college over de Psalmen, wordt soms de negatieve theologie van Dionysius als de ware *kaballa* of theologische geheimleer aangeprezen, omdat die iets van Gods verborgenheid verstaat.

Luther heeft zich een tijdlang geïnteresseerd in de preken van de mysticus Johannes Tauler. Ook later beroept hij zich vaak op Tauler als er sprake is van aanvechting in de omgang met God of van werkheiligheid en vleselijke wijsheid van de scholastiek. Tauler blijft voor hem naast Augustinus een kritische kroongetuige tegen de scholastiek.

Luther heeft één middeleeuws anoniem mystiek geschrift ontdekt en uitgegeven (1518) *Eyn deutsch Theologia*, waarin hij verwante gedachten aantreft.
Dit 'geystlich edles Buchlein', zoals hij het noemt, stamt uit Frankfurt. Luther zegt ervan dat hij naast de Bijbel en Augustinus geen boek ontmoet heeft, waaruit hij meer heeft geleerd.

De mystiek gaf Luther een kritisch alternatief voor het mensbeeld van de scholastiek. Luther leerde daar de nietigheid van de mens voor God. De mystiek boeit Luther door de innige liefde tot Christus, het diepe besef van de noodzakelijkheid van het lijden als de weg tot God en de centrale plaats die het kruis moet innemen. Later heeft Luther aan de werken van de mystici niet genoeg, want de diepte van de paulinische zonde- en genadeleer hebben zij nog niet verstaan. Overigens is de pantheïstische grondstemming van de mystiek Luther volledig vreemd gebleven.

Het Frankfurter geschrift *Eyn deutsch Theologia* werd door Castellio in het Frans vertaald en werd verspreid in de Franse gemeente te Frankfurt. Calvijn acht het nodig zijn landgenoten in Frankfurt daarvoor scherp te waarschuwen (1559): 'Wat deze geschriften betreft, als ik ooit iets van het Woord van God verstaan en geproefd heb, zou ik willen dat zij ongeschreven gebleven waren. Want ook al staan er geen duidelijke dwalingen in, het zijn kinderachtigheden door de duivel in zijn sluwheid verzonnen om de eenvoud van het evangelie in de war te brengen. Maar wanneer u ze nader bekijkt, zult u ontdekken, dat er een zo dodelijk vergif in schuilt, dat het verbreiden van deze geschriften de vergiftiging van de kerk is. Daarom, broeders, voor alle dingen vraag ik u en vermaan ik u in de naam van God, vermijdt als de pest zulke lieden, die u met zulke schandelijke geschriften willen infecteren. Ik verzoek ook hen, die zich reeds met hen ingelaten hebben, voorzichtiger te zijn, opdat zij niet een kwaad voeden dat zij niet meer kunnen herstellen wanneer zij willen'.

Calvijns felle veroordeling hangt ongetwijfeld samen met de moeilijkheden die de vertaler Castellio al eerder Calvijn bezorgd had. Calvijn vreesde invloed van Castellio in de gemeente van Frankfurt.

Toch is er bij Calvijn ook een lijn van de mystiek uit te vinden. We denken aan de mystiek in de kring rondom Lefèvre d'Etaples. Aan de invloed van de *Imitatio* in het *College Montaigu* in Parijs, waar Calvijn zijn eerste vorming ontving. Calvijn neemt uit de mystiek de ervaring

van de nietigheid van de mens over. Met Luther legt hij ook sterkere nadruk op de fides qua (het persoonlijke en vertrouwende geloof) dan op de fides quae (de geloofskennis). En de geestelijke honger van de mystici wees Calvijn de bedding van de 'unio mystica cum Christo', de gemeenschap met Christus door het geloof.

CONCLUSIE

Het is ondoenlijk zo'n complexe zaak als de verhouding van Calvijn en Luther in een artikel te behandelen. Het zou stellig de moeite waard zijn de verschillen en overeenkomsten tussen hen verder te zien oplichten tegen de achtergrond van de middeleeuwse scholastiek en het Bijbelse humanisme, om te vragen naar hun hermeneutische vraagstelling, visie op het Oude Testament, houding ten opzichte van het Joodse volk, enz. Men kan zich wagen aan een vergelijking van de voornaamste loci van de dogmatiek. Eenvoudig is dat niet omdat Luthers denken en werken een geheel andere structuur vertoont dan die van Calvijn; terwijl er bij Luther duidelijk sprake is van een verschil tussen de jonge Luther en de oudere Luther, is dat bij Calvijn veel minder het geval.

Gangbare sjablonen moeten echter naar het rijk van de fabelen verwezen worden. Bij voorbeeld Luther heeft een veel hardere predestinatieleer dan Calvijn en Calvijn heeft ook een interessante twee-rijkenleer, zoals bij Calvijns waardering voor Augustinus ook niet anders valt te verwachten.

Duidelijk is dat Calvijn grote achting voor Luther aan de dag legt, slechts voorzichtig maar wel beslist kritiek op Luther uitoefent. Men vindt deze kritiek echter niet in preken, commentaren en traktaten, maar wel in de briefwisseling. Calvijns theologische methode betekent bij alle congenialiteit met Luther toch in de grond een volstrekte vrijheid van hem. Samenvattend zal men kunnen zeggen, dat Calvijn Luther volstrekt in waarde latend, het nodig oordeelde om hem vrijwel tot in alle loci van het denken te corrigeren.

AAN HENRI BULLINGER TE ZÜRICH[305]

… Ik hoor, dat Luther ten slotte niet alleen tegen u, maar ook tegen ons allen met vreselijk schelden uitgevaren is. Het is op zichzelf een treurig dragen verschijnsel, dat wij, die slechts weinigen in getal zijn, en aan alle kanten door vijanden bestookt worden, door een strijd in eigen boezem tegenover elkaar staan, want op een ongelegener tijdstip kon het daartoe niet komen. Daarom weet ik niets anders te zeggen, dan dat de Heere de Satan de vrije teugel gelaten heeft.
Luther zelf evenwel heeft, buiten zijn eigen teugelloos, onstuimig en driest karakter, D'Amsdorf tot raadgever, in één woord een waanzinnig man zonder hersenen, door wie hij zich laat leiden, of liever gezegd zich uit de koers laat slaan. Het is echter nuttig, te erkennen, dat de Heere ons met deze gesel kastijdt. Wij zullen dan des te geduldiger dragen, wat anders zeer bitter zou zijn.
Ik weet niet, of Luther soms door één of ander geschrift van u geprikkeld is. Een karakter als het zijne, dat niet alleen prikkelbaar, maar ook bitter is, vliegt door een kleine oorzaak al op. Voor een waanzinnig optreden en een rumoer, als thans weer het geval is, kon hij zeker geen voldoende grond hebben.
Nu durf ik bijna niet te vragen, of u er maar het zwijgen aan toe doen wilt, want het is niet billijk, onschuldigen zo kwalijk te laten bejegenen, en hun de gelegenheid te weigeren, zich te verantwoorden. Ook is het moeilijk te bepalen, of het goed zou zijn, om te zwijgen. Ik zou echter willen, dat u bedenkt, welk een groot man Luther is, en door welke bijzondere geestesgaven hij uitmunt; hoe dapper en standvastig, en met welk een bekwaamheid en grote kennis hij tot nu toe krachtig gearbeid heeft, om het rijk van de anti-christ ter aarde te werpen, en de leer van de zaligheid te verbreiden.

[305] Deze brief wordt toegevoegd door Red. Gihonbron. C. R. 586 – Herm. 1413.

Dikwijls zeg ik: ook wanneer Luther mij voor een duivel schold, dan zou ik hem toch in zoverre eren, dat ik hem erkende als een dienstknecht van God, die evenzeer aan grote gebreken mank gaat, als die door voortreffelijke deugden uitblinkt. Had hij er zich maar wat meer op toegelegd, zijn onstuimigheid, die hij overal botviert, te beteugelen! Had hij toch zijn aangeboren woeste aard maar aangewend tegen de vijanden van Gods Waarheid, en niet misbruikt tegen de dienaren van de Heere! Had hij zich maar wat meer moeite gegeven, eigen gebreken in te zien! Het meest hebben de vleiers hem geschaad, daar hij van nature reeds geneigd is, toegeeflijk te zijn tegenover zichzelf.

Toch is het onze plicht, hetgeen in hem afkeuring verdient, zó te berispen, dat er plaats overblijft voor de erkenning van zijn voortreffelijke gaven. Ik verzoek u benevens uw collega's dan ook dringend, allereerst te bedenken, dat u te doen hebt met de eerste dienaar van Christus, wie wij allen veel verschuldigd zijn. Ook moet u wel overwegen, dat u, als u de strijd met hem aanbindt, niets anders bereiken zult, dan de bespotting van goddeloze lieden, zodat zij in dat geval niet zozeer over ons, dan wel over het Evangelie triomferen zullen. Indien wij elkaar onderling te lijf gaan, dan zullen onze vijanden ons maar al te veel geloof schenken. Prediken wij echter, met één hart en mond, Christus, dan zullen zij ons niet geloven, maar ons verschil van inzicht misbruiken, waaraan zij overigens ten onrechte te veel waarde toekennen. Ik zou willen, dat u dit wat meer voor ogen hield en bedacht, en wat minder zag op wat Luther om zijn heftigheid eigenlijk verdient. Bij ons mag niet plaats hebben datgene, waarvoor Paulus waarschuwt, namelijk, dat wij, door elkaar te bijten en te vereten, zelf verscheurd zouden worden[306]. Ook wanneer Luther ons geprikkeld heeft, moeten wij toch liever van de strijd afzien, dan de schade tot nadeel van de Kerk groter te maken.

Nicolas d'Amsdorf was professor in de theologie te Wittenberg. Hij was een vertrouweling van Luther, en had de Reformatie gebracht in Maagdenburg, Goslar en elders. Jan Frederik, de keurvorst van Saksen, had hem in 1542 tot bisschop van Naumburg benoemd, omdat hij "ongehuwd, begaafd, geleerd en van adel was". Zie *Doumergue*, T. II, p. 578. *Herminjard* is van oordeel, dat Calvijn hier een te scherpe kwalificatie geeft van D'Amsdorf (T. IX, p. 373).

De aanleiding van dit schrijven is de verschijning van Luther's "Kleine belijdenis over het Avondmaal".

Nooit heeft Calvijn Luther en zichzelf meer geëerd dan in deze brief (*Doumergue*, T. II, p. 579). Men vergelijke Calvijn's beoordeling van Luther in brief 8. Ook Luther heeft Calvijn's verdiensten erkend. Toen Luther de Institutie van Calvijn ontving, moet hij gezegd hebben: "De auteur van dit boek is een oprecht en vroom man". (*Herminjard*, T. IX, p. 374).

Deze brief is geschreven te Genève, 25 November 1544. Alleen het gedeelte, dat over Luther handelt, is hier gegeven. CALVIJN IN HET LICHT ZIJNER BRIEVEN, VERTAALD EN TOEGELICHT DOOR W. DE ZWART

[306] Galaten 5: 14.

8. 6. LUTHERS LEER VAN WOORD EN GEEST
in relatie tot het gereformeerd protestantisme

Dr. C. Graafland[307]

INLEIDING

In het Luther-onderzoek is telkens opnieuw de vraag gesteld, waarin wij het *centrum* moeten zoeken van zijn prediking en leer. Op deze vraag is verschillend geantwoord. Er zijn er, die dit centrale zoeken in zijn prediking van de rechtvaardiging van de goddeloze door het geloof in Jezus Christus. Anderen denken aan de Godsleer of ook aan zijn Christologie. En nog andere mogelijkheden kunnen worden genoemd. Dat er zo weinig eenstemmigheid op dit punt bestaat, hangt samen met de aard van Luthers prediking en theologie. Luther heeft geen theologisch systeem gegeven. Zijn prediking is sprankelend, bewegelijk, maar daardoor ook moeilijk in kaart te brengen. En dit geldt niet alleen voor zijn prediking, maar ook voor al zijn andere theologische verhandelingen, die op zichzelf eigenlijk ook niet anders dan prediking bevatten. Daarbij komt, dat Luther in zijn reformatorische arbeid een ontwikkeling heeft meegemaakt. Ook al is het zo, dat in de hoofdzaken hij een vaste koers gevaren heeft, in het leggen van de accenten zijn er wel wijzigingen opgetreden al naargelang de fronten, waarop Luther vanuit het Evangelie te strijden had.

Wanneer wij in dit hoofdstuk Luthers *leer van Woord en Geest* behandelen, zullen wij niet zover kunnen gaan, dat wij zeggen: hier vinden wij het hart van Luthers reformatorische prediking. Dit zou nog wel gezegd kunnen worden, voor zover de nadruk valt op het Woord. Dat bij Luther het Woord en de prediking van het Woord in het middelpunt staat, is zonder meer duidelijk. Maar ditzelfde kan niet worden gezegd van de Heilige Geest. Althans niet expliciet. Luther spreekt niet zoveel over de Heilige Geest. Hij heeft het veel meer over Christus en de belofte van het Evangelie. Toch: Al is het zo, dat Luther de Heilige Geest niet zo vaak en zo uitdrukkelijk noemt, het werk van de Geest is het zuurdeeg, dat al zijn spreken doortrekt. Dat geldt, wanneer hij over God spreekt, omdat het gaat om die God, Die toornt en genadig is in Christus, en zo op de mens en zijn behoud gericht is. Dat geldt ook als het over Christus gaat, omdat Hij de Zaligmaker is, die voor ons geboren en gestorven en opgestaan is en voor ons heil heeft verworven. En ook geldt dit, als Luther het heeft over het Woord en de belofte van het Evangelie. Want dit Woord is de tot ons sprekende God Zelf, en de belofte is belofte van ons heil en dat dit allemaal voor ons persoonlijk werkelijkheid is, dat is te danken aan de Geest, Die Christus tot ons en in ons brengt, die het Woord van kracht doet zijn in onze harten, en die ons het vertrouwen schenkt om te zeggen: wat God belooft, dat is 'pro me', voor mij.

In die zin kan worden gezegd, dat zeker ook Luthers leer van Woord en Geest behoort tot één van de sleutels, die ons toegang verschaffen tot het verstaan van de prediking van Luther. Dat echter dit aspect in deze bundel aan de orde wordt gesteld, heeft ook nog een andere reden. Het gaat er in dit boek immers speciaal om het eigene van Luther te vergelijken met de gereformeerde d.w.z. Calvijnse traditie. Natuurlijk allereerst met het oogmerk om de overeenstemming tussen beide te laten zien. Maar toch ook wel om aan te geven, waarin beide hun eigen accenten leggen, en daarin van elkaar verschillen. Daarbij vinden wij het van belang om op het spoor te komen, hoe groot en op welke punten van Luther invloed is uitgegaan op de gereformeerde traditie. Want ook al zijn de Lutherse en gereformeerde traditie in het verleden helaas uit elkaar gegaan, er is toch voortdurend ook een grote verwantschap gebleven en in dit kader ook een wederzijdse beïnvloeding, zeker in de richting van de Lutherse naar de gereformeerde traditie. Dit laatste is althans in ieder geval aan te wijzen op het punt van Luthers leer van Woord en Geest.

[307] Luther en het gereformeerd protestantisme. Dr. W. Balke. Drs. K. Exalto. Prof. Dr. J. van Genderen. Prof. Dr. C. Graafland. Dr. J. Hoek. Prof. J. Kamphuis. Prof. Dr. W. van 't Spijker. Dr. C. A. Tukker. UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM B.V., 's-GRAVENHAGE. 1982.

HET UITWENDIGE WOORD

Het veld, dat wij met deze thematiek betreden, is zo uitgestrekt, dat wij ons zeer moeten beperken. Wij willen daarom direct afkoersen op de verhouding tussen Woord en Geest. Daarbij valt in de eerste plaats op, welke betekenis Luther toekent aan het z.g. uitwendige Woord. Hij kan dat enigszins negatief verstaan en ziet daarin dan het wettische karakter van een geloof, dat niet werkelijk leeft. Daar geeft Luther niet veel voor. Zo'n geloof is in feite een dood geloof, omdat het niet ontspringt aan de sprekende God. Maar anderzijds heeft het uitwendige Woord voor hem wel een grote waarde, omdat het aanwijst, dat het heil, dat God ons openbaart en schenkt, niet uit onszelf opkomt, niet door ons is bedacht, maar dat het van buiten ons, van God komt. Dat het Woord zoals het er ligt, in de Schriften, voor ons de boodschap van heil bevat, betekent, dat het heil buiten ons ligt in God Zelf.

Dat geeft bij Luther een opmerkelijke omgang met de Schrift te zien. Aan de ene kant toont hij daarin een soms kritische vrijheid, die sommige Luther-onderzoekers hebben doen denken aan een eerste aanzet tot de latere Schriftkritiek. Maar dat lijkt ons niet juist, omdat het veel meer te maken heeft met een inhoudelijk-theologische benadering van Luther van de Schrift, die in sterke mate verbonden is met zijn visie op de verhouding tussen wet en Evangelie. Omdat anderen hierover schrijven, gaan wij nu op dit punt niet verder in. Wij constateren alleen deze (kritische) vrijheid in het omgaan met de Schrift. Maar anderzijds, en daar willen wij nu vooral de nadruk op laten vallen, ontdekken wij bij Luther het besef van een grote directheid van het spreken van God Zelf in de Schrift, in het z.g. *uitwendige* Woord. En dan hebben de woorden van de Schrift juist wel een goddelijke geladenheid. Dan is het voluit Gods eigen Woord, het Woord dat God spreekt, dus van God komt en dat daarom ingaat tegen al onze woorden en inzichten, ons oordeelt en zo ons juist tot behoud strekt en voor ons woorden van eeuwig leven zijn.

DE GEESTELIJKHEID VAN HET WOORD

Ook al spreekt Luther het niet altijd onomwonden uit, het is niettemin duidelijk, dat de Geest ook bij dit zogenaamde uitwendige Woord voluit betrokken is. Vooral als hij later tegen de dopers zich richt, die de Schrift en het Woord als 'maar iets uitwendigs' beschouwden en de Geest min of meer los van het Woord alle nadruk gaven, wijst Luther op de geestelijkheid van het Woord zelf. Dat het Woord er is, is het werk van de Geest. Daarom is het Woord zelf ook vol van de aanwezigheid en de kracht van de Geest. Juist daarom luistert het zo nauw om ons aan dit Woord te onderwerpen, ons erdoor te laten leiden en ons hele leven erdoor te laten stempelen.

We zeiden al, dat als het hierbij om het Woord gaat, het tegelijk ook gaat om de Schrift. Niet dat dit altijd bij Luther even nauw met elkaar verbonden is geweest. Ook in dit opzicht heeft de confrontatie met de dopers Luther ertoe gebracht om Woord en Schrift steeds nauwer op elkaar betrokken te laten zijn. Maar het eigenlijke accent valt toch ergens anders. Als Luther het over het Woord heeft, denkt hij vooral aan de prediking van het Woord. Het Woord is ervoor om verkondigd te worden. Daarin gaat Luther zelfs zover, dat hij een duidelijke voorkeur heeft voor het horen van het Woord boven het lezen van het Woord. Het spreken van God en het prediken van het Woord en het horen ervan en zo het gelovig zich overgeven aan dit Woord is het ene gebeuren van Gods heilsopenbaring. Daarom zijn er, die in dit verband graag spreken van het Woord-gebeuren (Wort-Geschehen), dat kenmerkend is voor Luthers verstaan van en omgang met het Woord van God.

Ook dan wordt het ons duidelijk, *hoezeer Woord en Geest bij Luther met elkaar verbonden zijn.* Deze verbinding is zelfs zo nauw, dat het erop kan lijken, alsof zij in elkaar opgaan. Woord en Geest schijnen geheel met elkaar samen te vallen. Ik zeg: schijnen. In de latere Lutherse orthodoxie heeft men Luther op dit punt ook zo verstaan. Men stelde toen, dat de Geest geheel in het Woord opgaat en zo kwam met tot een zeker automatisme in de verhou-

ding tussen Woord (prediking) en Geest. Waar dit Woord gepredikt wordt daar is zonder meer ook de Geest werkzaam.

WOORD EN GEEST ÉÉN EN ONDERSCHEIDEN

Toch is dit een eenzijdig doortrekken van slechts één lijn, die wij bij Luther tegenkomen. Er is namelijk ook duidelijk bij Luther een andere lijn op te merken, waarin Woord en Geest van elkaar worden onderscheiden. Het gaat hierbij echter om meerdere aspecten. Zo kan Luther erop wijzen, dat het God behaagd heeft om door het Woord ons de Geest te geven. Hij zegt dit aan het adres van hen, die menen, dat het Woord niet absoluut nodig is. Luthers antwoord daarop is, dat God wel buiten het Woord om kan werken, maar Hij wil dat niet. Hij wil alleen door het Woord Zijn Geest geven. Daarom zijn wij ook op dit Woord aangewezen. In dit verband kan Luther dan zelfs zeggen, dat het horen van het Woord aan het ontvangen van de Geest voorafgaat. Eerst het Woord (de prediking) horen, dan kunnen wij de Geest verwachten.

Dat is één aspect. Maar er is ook nog weer een ander aspect, dat bij Luther een veel sterkere nadruk krijgt. De Geest brengt het Woord in het hart, doordat de Geest het geloof in het Woord van God in ons wekt. Zo werkt de Geest a.h.w. van binnen en van buiten. In de verkondiging van het Woord is de Geest werkzaam, maar ook inwendig in het hart, zodat het (uitwendig) verkondigde Woord het hart binnenkomt en vervult en anderzijds de mens, die het Woord hoort het toevalt en spreekt: dat is zeker waar, al zou ik er honderd doden op moeten sterven. Dit alles behoort bij het getuigenis van de Heilige Geest, *het Testimonium Spiritus Sancti.*

DE GEEST IS SOEVEREIN

De verbinding tussen Woord en Geest krijgt bij Luther dus tweeërlei accent. Aan de ene kant zijn beide uiterst nauw met elkaar verbonden. Maar nooit wordt deze verbinding een zonder meer samenvallen van beide, waardoor een zeker automatisme zou kunnen ontstaan en het eigene van de Geest geheel zou wegvallen. Daarom verstaan wij Luther alleen goed, als wij ook het onderscheid tussen Woord en Geest blijven zien, waarin vooral naar voren komt dat het Woord alleen dan geloof vindt bij de mens, wanneer het door de Geest in het hart wordt gebracht.

Dit laatste heeft bij Luther een diepere theologische achtergrond. Bewust heeft Luther zich willen stellen in de katholieke leertraditie van de Kerk der eeuwen, ook op het punt van de belijdenis aangaande de Godheid van de Heilige Geest. Niet alleen de Vader en de Zoon, maar ook de Heilige Geest is God Zelf in eigen persoon. Deze God is soeverein, Die zich niet laat binden dan alleen aan Zichzelf. Dat betekent in relatie tot het Woord, dat dit Woord, omdat het Woord van God is, en dus ook van God de Heilige Geest, een betrouwbaar Woord is. Wij kunnen erop aan in leven en in sterven omdat wij op God Zelf aan kunnen. Maar tegelijkertijd kunnen wij God, en dus ook niet de Heilige Geest opsluiten in Zijn Woord. *Wij* kunnen dat niet. Daarom wordt het Woord van God nooit een magisch woord. Geen woord, dat enigszins parallel met de werking van de sacramenten volgens de klassieke Rooms-Katholieke sacramentsleer *ex opere operato* werkt, zonder meer vanuit zichzelf werkt. Nee, dan geldt, dat God soeverein is en blijft. Dat betekent inhoudelijk, dat het Woord alleen heilbrengend functioneert, wanneer het geloofd wordt. Terwijl het krachteloos is, waar het op ongeloof stuit. En niet alleen krachteloos, maar dan kan het Woord zelfs verharding uitwerken. En dit ongeloof is een realiteit. Het geloof is niet aller. Daarbij draagt de mens, met name die mens, die dit Woord hoort, de volle verantwoording. Maar tegelijk is het ook waar, dat het geloof het werk is van de Geest. En zo is de Geest uitvoerder van het welbehagen van God. Met andere woorden: op de achtergrond staat hier ook Gods verkiezing. Als ik zeg: op de achtergrond, is dit slechts ten dele juist. In de confrontatie met Erasmus staat ze zelfs op de voorgrond. Later echter komt ze steeds meer op de achtergrond te staan, maar ze blijft wel aanwezig.

HET ENE WERK VAN DE DRIEËNIGE GOD

Dit God-zijn van de Heilige Geest heeft echter in dit verband ook nog een andere kant aan zich. Luther belijdt voluit de drie-eenheid van God. Dus God als drie personen, maar ook tegelijk de ene God. Dat is de diepste theologische achtergrond ervan, wanneer Luther het werk van de Geest zo nauw betrekt op dat van Christus en de Vader. De Geest doet het Woord overwinnend binnenkomen in ons leven, maar evenzeer en zelfs bij voorkeur kan Luther zeggen, dat God Zelf in ons leven aan het Woord komt. Of ook, dat Christus Zich in ons leven tegenwoordig stelt en ons tot de zijnen rekent. Er is dus bij Luther een sterke nadruk op de eenheid van het werken van God te vinden.

Tegelijk moeten wij hier echter ook de andere kant laten zien. Hoezeer het werk van de Vader en de Zoon en de Geest met elkaar een eenheid vormen en op elkaar betrokken zijn, toch blijft er ook nu een onderscheid. Merkwaardigerwijs loopt de lijn dan niet zozeer van de Vader via Christus naar de Heilige Geest, hoewel ook deze orde bij Luther te vinden is. Maar vooral trekt hij de lijn in omgekeerde richting. Vanuit het werken van de Geest worden wij door het geloof met Christus verbonden en zo worden wij geleid tot de Vader. Zo komt ook het eigene van de Vader, de Zoon en de Geest in hun persoon en werk tot zijn recht.

DEEL KRIJGEN AAN CHRISTUS

Wanneer wij nu wat dieper op het werk van de Geest bij Luther ingaan, moeten wij opnieuw ons beperken tot enkele markante trekken, die tegelijkertijd van betekenis zijn met het oog op de gereformeerde traditie. In de eerste plaats blijkt het voor Luther al een existentiële vraag geweest te zijn, hoe wij deel krijgen aan Christus en Zijn heil. In feite is zijn eigen worsteling om geloofs- en heilszekerheid hiermee verbonden. Komende uit het wettische klimaat van het heil kunnen en moeten verwerven door eigen goede werken, was het voor hem *de* bevrijdende ontdekking van zijn leven, dat alleen door het geloof in Christus de genade ons deel wordt. Van betekenis is dan om te zien, dat dit geloof direct verbonden is met het overmachtig werken van de Geest. Want er bestaat een oneindig verschil tussen, wanneer wij zelf Christus voor ons a.h.w. veroveren, of dat wij door Christus Zelf worden overwonnen en tot Hem worden geleid door de Geest. Niet alleen het verwerven van het heil is uitsluitend Gods werk, maar ook de toepassing en toeëigening ervan in ons leven. In die zin kan terecht worden gezegd, dat Luther alle nadruk legt op de alleen-werkzaamheid van God, namelijk van de drie-enige God. Ook het persoonlijk delen in de genade is Gods werk, werk van Christus door de Geest.

Eén van de typerende uitdrukkingen, die Luther in dit verband gebruikt is de term: *fides Christi* - het geloof van Christus. Daarin ligt tegelijk het geloven in Christus opgesloten. Het geloof van Christus omvat het geloof in Christus. Zo is het hele heil, ook in de toeëigening ervan, op Christus gericht en met Christus gevuld. Maar dan is het zaak, dat wij hier met Christus tegelijk ook weer de Vader en de Heilige Geest erbij betrekken.

Ditzelfde aspect kunnen wij ook zo omschrijven, dat Luther het wezen van het geloof legt in zijn gericht-zijn op het voorwerp van het geloof. Geloven is geloven in Christus. Dat maakt het geloof tot zaligmakend geloof. Daaruit blijkt ook, dat het gaat om het werk van de Geest, want die doet niets anders dan Christus present stellen in ons leven.

We vinden bij Luther dus (nog) niet een uit elkaar halen van het *voor*werpelijke en het *onder*werpelijke van het heil. Wel horen wij hem zeggen, dat het erom gaat, dat Christus ons leven beheerst en wij met ons hele bestaan op Hem betrokken zijn, maar inhoudelijk betekent dit juist, dat wij radicaal de grond van ons behoud hebben gevonden buiten onszelf in Christus. Het onderwerpelijke van het beleven van het heil bestaat juist in het geworpen zijn op wat buiten ons ligt: *Jezus Christus in Zijn persoon en werk.*

GELOOFSZEKERHEID EN GELOOFSSTRIJD

Dit laatste geeft aan het geloof zijn zekerheid en vastigheid. Het geeft er ook zijn vreugde en vrede aan Maar tegelijkertijd maakt dit ook de strijd uit, waarin de christen voortdurend verwikkeld blijft, omdat hij altijd weer geneigd is om zijn heil te zoeken in zichzelf, om af te gaan op eigen gevoelens en ervaringen, op omstandigheden, die hem bedriegen, om te luisteren naar de aanvechtingen van de duivel.

Hier stuiten wij opnieuw op het bewegelijke in Luthers prediking. De zekerheid in het geloof en de strijd van het geloof sluiten elkaar niet uit, maar zijn juist voortdurend tegelijk aanwezig. Zij zijn er beide met elkaar, niet zonder elkaar. Dat heeft te maken met het tegelijk op Christus gericht zijn èn altijd weer ook naar jezelf kijken en naar anderen omzien. Het heeft ook te maken met het simul justus-simul peccator, *tegelijk rechtvaardig zijn, in Christus, tegelijk zondaar zijn, in onszelf.*

Ook in het licht hiervan is het te begrijpen, dat Luther het geloof een onrustig ding kan noemen. De onrust wordt voor een groot deel veroorzaakt door de spanning tussen het volkomene van de genade in Christus en anderzijds het gebrekkige van het geloof. Door het laatste vooral blijft de christen zo ontvankelijk voor de bestrijding, de aanvechting, ook de twijfel in het geloof. Luther heeft op dit laatste een zeer sterke nadruk gelegd. Het heeft ook in zijn eigen leven een grote rol gespeeld. Daarom gaat hij er voortdurend op in. We zouden misschien kunnen spreken van een psychologie van de aanvechting, hoewel we tegelijk moeten zeggen, dat het voor Luther bepaald geen psychologische kwestie geweest is. Maar wel is het zo, dat de strijd van de christen met eigen twijfel en kleingeloof bij Luther een grote rol heeft gespeeld.

HET HISTORISCH GELOOF

Dit laatste hoort zozeer bij het ware geloof, dat hier één van de kenmerkende verschillen ligt in vergelijking met het niet-ware geloof. Luther spreekt in dit verband vaak van de *fides historica*, het historisch geloof. Dit geloof gaat niet verder dan een toestemmend kennis nemen van de geschiedenis van de Schrift, van Jezus Christus en Zijn werk. De persoonlijke betrokkenheid ontbreekt dan. Geschiedenis blijft verleden tijd, ze wordt geen tegenwoordige tijd. De Christus uit de geschiedenis wordt geen presente Christus. Dat is het bewijs, dat de Heilige Geest hierin ontbreekt. Luther heeft dit historisch geloof dan ook negatief beoordeeld. Soms kan hij wel zeggen, dat we toch eerst moeten weten van de geschiedenis van het heil om persoonlijk in het heil te kunnen delen, maar veel sterker staat bij hem op de voorgrond, dat men aan zo'n historisch geloof niets heeft. In feite ligt het in de lijn van de eigen mogelijkheden, dus van de eigen gerechtigheid van de mens zelf. Het is geen werk van de Geest, geen gave van God.

Het is duidelijk, dat Luther hiermee negatief reageert op de wijze, waarop in de Rooms-Katholieke kerk, met name in de Scholastiek, over het geloof werd gedacht. Men kende daar aan het historisch geloof een veel positievere betekenis toe. Enerzijds lag dit geloof binnen de mogelijkheden van de mens. Het was een *fides acquisita,* een geloof, dat de mens zelf door eigen belangstelling en inzet kon verwerven. Anderzijds vormde dit geloof een voorbereiding op het zaligmakende geloof. Dit laatste is er, wanneer dit historisch geloof werkzaam genoeg ging worden door de liefde en zo de mens tot gerechtigheid bracht. Dat was de leer van de rechtvaardiging door het geloof in de traditionele scholastieke versie.

Luther ziet echter geen verbinding tussen historisch en rechtvaardigend geloof, maar veeleer een tegenstelling. Het eerste komt uit de mens op, het is ten diepste eigen gerechtigheid, en dat betekent vijandschap tegen God. Het tweede komt van God. En alleen wat van God Zelf komt, kan voor God bestaan.

LUTHER EN DE MYSTIEK

In het voorafgaande spraken wij reeds over de object-gerichtheid van het geloof, als werk van de Heilige Geest bij Luther. De Geest brengt ons tot Christus en brengt Christus tot en in ons. Dat doet de Geest door het Woord, met name door de verkondiging ervan. Zo vormen niet alleen Christus en de Geest, maar ook Christus, de Geest en het Woord een eenheid. Toch komen wij hier voor een wat moeilijk probleem te staan, dat ook in het Luther-onderzoek een belangrijke rol heeft gespeeld. Het blijkt namelijk, dat Luther sterk geïnteresseerd is geweest in de mystieke traditie, die vanuit de Middeleeuwen tot hem gekomen was. Juist in de tijd, dat hij het Evangelie opnieuw, in reformatorische zin, ging verstaan, heeft Luther zich ook sterk aangesproken gevoeld door de grote mystici, met name door Tauler en ook door Bernhard van Clairveaux. Hij heeft in die tijd zelfs het mystieke boekje *Theologia Deutsch* opnieuw uitgegeven, omdat hij daarin zijn eigen geloofsleven vond vertolkt.

Het is vooral J.C.S. Locher, die in zijn studie over *De leer van Luther over Gods Woord,* aan dit aspect aandacht heeft geschonken. Hij komt tot de conclusie dat Luther niet zozeer door de echte mystieke elementen is aangesproken, maar dat hij bij deze mystici ook vond het leven door het geloof, geheel en al betrokken op Jezus Christus. Maar al mag dit zo zijn, toch kunnen wij bij Luther ook het mystieke element terugvinden. Locher wijst aan, dat dit vooral in de eerste periode van Luthers reformatorische arbeid aanwezig is. Later in de strijd met de dopers wordt het sola fide, door het geloof alleen, steeds meer verbonden met het solo Verbo, door het Woord alleen. En dit Woord is dan het Woord van de Schriften.

Er blijkt dus met name op dit punt bij Luther van enige ontwikkeling en ook verandering sprake te zijn. Het blijkt bijvoorbeeld ook hieruit, dat aanvankelijk Luther nogal betekenis toekende aan bijzondere goddelijke openbaringen via de droom. Later gaat hij veel negatiever hierover spreken.

LUTHER EN HET SCHOLASTIEKE GELOOFSBEGRIP

Toch blijft er ook dan bij Luther ruimte voor de vrijheid van de Geest. Wij spraken hierover reeds in verband met het soevereine God-zijn van de Geest. Maar ook komen wij dit tegen in betrekking tot de mens. Er is ook hier weer sprake van een enerzijds-anderzijds. In de scholastiek maakte men in de mens-leer de oorspronkelijk van Aristoteles afkomstige onderscheiding tussen habitus en actus, de *hebbelijkheid en de daad* van de mens. Men bracht dit ook over op het geloof. Het geloof zou bestaan uit een habitus en een actus. De habitus geeft het blijvende, de continuïteit van het geloof aan, waardoor de mens gelovige is en blijft, door alles heen. De actus van het geloof wijst veel meer op het moment van het geloven, dat telkens weer wisselt, onderbrekingen kent, ook hoogten en diepten.

Hoe denkt Luther hier nu over? In eerste instantie wijst hij deze scholastieke onderscheiding af. Luther moest überhaupt niet veel van de scholastiek hebben, met name juist, omdat het speculatieve element daarin zo overheerste. Speculatie is ten diepste eigen gerechtigheid, menselijke mogelijkheid en geen goddelijke gave, een heersen van de mens over de dingen van God. In deze scholastieke speculatie ging het ook zo onpersoonlijk toe. Daarbij kon de mens zelf zo gemakkelijk buiten schot blijven. Dat was voor Luther juist het bewijs, dat het niets met ware theologie te maken had. Ditzelfde bezwaar bracht Luther ook in tegen de onderscheiding habitus-actus van het geloof. Een hebbelijkheid van het geloof in scholastieke zin is iets onpersoonlijks. Als men dan ook de vraag stelde, hoe deze hebbelijkheid in de mens gekomen is, ging men spreken van een (onpersoonlijke) oorzaak. Maar God is geen oorzaak, maar de levende, sprekende, persoonlijke God. Waar deze God zich present stelt door Zijn Woord en Geest, daar komt de mens tot geloven.

We kunnen dit zien als de hoofdlijn, die wij bij Luther aantreffen. Toch komt ook Luther voor het geheimenis van de eerste oorsprongen van het geloof in het mensenhart te staan. Dat zijn de momenten, waarop hij aan de Geest dit geheimenis toeschrijft, Die, op Zijn goddelijke scheppende/herscheppende wijze binnendringt tot in de meest verborgen schuilhoeken van het hart.

We kunnen niet zeggen, dat Luther op die momenten mystieke theologie bedrijft. Wel is het dan niet de voor hem meest relevante gelegenheid om de eenheid van Woord en Geest te beklemtonen. Op dat moment gaat het daar niet over. Wat Luther dan vooral interesseert is, dat de Geest de mens overwint en inwint voor God, en dat dit tot in de diepten van het menselijke bestaan een doorleefde, bevindelijke relatie is.

HEEFT LUTHER EEN ORDE VAN HET HEIL GELEERD?

Een vraag die ons in het kader van ons thema ook interesseert, en die direct met het voorafgaande verbonden is, richt zich op wat later vooral genoemd is de *ordo salutis,* de orde van het heil. Ook weer in latere tijd is er altijd een onderscheid gemaakt tussen heilsgeschiedenis en heilsorde. De heilsgeschiedenis vinden wij in de Schrift. Ze geeft aan de geschiedenis, die God houdt met Zijn volk en dan ook de geschiedenis, die Israël en in het Nieuwe Testament de christelijke gemeente, ervaart met hun God. De heilsorde heeft echter vooral te maken met de geloofsgeschiedenis van de christen, hier en nu en in vroeger dagen. Want God maakt ook met elk van Zijn kinderen een geschiedenis van hun heil. Deze geschiedenis heeft een bepaalde structuur, een orde. Zodat bij alle verschil in elks geloofsleven er tegelijkertijd toch ook sprake is van een eenheid binnen deze verscheidenheid. En die eenheid in de (persoonlijke) geloofsgeschiedenis is een weerspiegeling van de orde, waarin God zijn heil in het leven van Zijn kinderen verwerkelijkt.

De vraag, die ons nu interesseert, is, òf en in welke zin Luther in zijn prediking en theologie iets van dit heilsordelijke laat zien. Opmerkelijk, wij zouden kunnen zeggen: typisch Luther, is, dat wij dan opnieuw verschillende lijnen bij hem ontdekken, die zelfs elkaar voor een deel schijnen uit te sluiten.

HET ASPECT VAN DE GELIJKTIJDIGHEID

Aan de ene kant treffen wij een aantal aspecten aan, die dit heilsordelijke lijken uit te sluiten. We kunnen dan wijzen op het aspect van de gelijktijdigheid. Wanneer de Geest in het Woord ons leven binnentreedt, doet Hij in feite niets anders dan dat Hij ons gelijktijdig maakt met Christus. Er is hier sprake van een wisselwerking. Enerzijds wordt Christus present in ons leven, wordt Christus gelijktijdig met ons. Anderzijds worden wij discipel-tijdgenoot van Christus. De Geest overbrugt de historische afstand. Daarom is het geloof maar niet een historisch geloof, omdat het in het heil zelf niet alleen om de geschiedenis gaat, maar vooral om levende tegenwoordigheid. Christus is bij ons tegenwoordig en wij zijn bij Christus tegenwoordig. Dat doet bij uitstek de Geest. We zouden, in de latere theologische categorieën denkend, kunnen zeggen, dat bij Luther heilsgeschiedenis en heilsorde samenvallen. Wat God gedaan heeft in de geschiedenis van het heil, dat ons in de Schrift is geopenbaard en waarin het *Christus-gebeuren centraal staat*, dat is meteen ook de geschiedenis, die God de Geest in ons persoonlijk leven laat voltrekken.

Toch gaat de genoemde gelijktijdigheid bij Luther nog verder. Want ook in de heilsgeschiedenis gaat het nog om na elkaar volgende gebeurtenissen en daden van God. Maar juist omdat Luther binnen deze heilsgeschiedenis alles concentreert op Jezus Christus, is er ook binnen deze geschiedenis sprake van een gelijktijdigheid. Het duidelijkst komt dit uit in de wijze waarop Luther Christus aanwezig ziet in het Oude Testament. Hij ziet in het Oude Testament maar niet alleen profetie aangaande de komende Christus, maar hij ziet in het Oude Testament Christus Zelf al present. Christus is in het oudtestamentische getuigenis Zelf al aanwezig, sprekend en handelend. Zo is er binnen de heilsgeschiedenis zelf al deze gelijktijdigheid.

We kunnen hetzelfde ook aantreffen in omgekeerde zin, namelijk gericht op de eschatologische toekomst. In het Christusgebeuren in de Schriften voltrekt zich ook al het eschatologische heilsgebeuren Dit geldt dan weer niet alleen binnen de heilsgeschiedenis, maar ook

binnen de geloofsgeschiedenis van de christen, hier en nu. Daarin wordt het verleden niet alleen heden, maar ook de toekomst wordt al heden. Zo trekken verleden en toekomst zich samen in het heden. Er komt gelijktijdigheid van verleden, heden en toekomst. Daarom kan Luthers prediking bijvoorbeeld met recht eschatologische prediking worden genoemd. En dan wordt daarmee niet slechts bedoeld, dat Luther ook over de wederkomst van Christus en de voleinding gepreekt heeft. Dat laatste heeft hij trouwens niet eens zoveel gedaan. Maar dan wordt daarmee vooral bedoeld, dat in Luthers prediking de Toekomst van de Heere actueel present wordt, tegenwoordige tijd wordt. Het gaat in zijn prediking eschatologisch toe, zoals het ook in het geloven in deze heilsverkondiging eschatologisch toegaat. De laatste dingen komen aan de orde evenals ook de eerste dingen, schepping en vooral (erf)zonde en verzoening in het kruis van Christus en zijn opstanding.

DE BETEKENIS VAN DE BELOFTE

Tekenend voor dit alles is de grote plaats, die de belofte (promissio) in Luthers prediking inneemt. De belofte staat bij Luther niet alleen centraal, maar heeft ook een veelomvattende inhoud. Ten diepste wordt de hele heilsboodschap en meteen ook het hele heilsgebeuren erin samengevat. In verband met ons thema kunnen wij slechts op enkele aspecten ervan wijzen. In aansluiting op het zojuist genoemde wijst de belofte heen naar vervulling in de toekomst. Het eschatologisch karakter van het heil komt met name tot uiting in het belofte-karakter ervan. Het volkomene wacht nog. Daarom is de gerechtvaardigde ook nog zondaar. Daarom ook is het heil zaak van het geloof en (nog) niet van aanschouwen.

Dat de genade ons wordt geschonken als belofte betekent ook, dat ze tot ons komt door het Woord. De belofte wijst dus niet alleen op het eschatologisch karakter van het heil, maar ook op het Woord-karakter ervan. Het één is verbonden met het ander, in de belofte vinden zij als het ware elkaar. Een derde aspect, dat direct hiermee samenhangt is, dat het heil als belofte persoonlijk heil is. Want achter de belofte staat de belovende God, zoals achter het Woord de sprekende God staat. God belooft ons/mij het heil. En ik ga op die belofte af, ik maak er staat op, ik houd God aan Zijn Woord, aan zijn belofte. Het eschatologische en het Woord-karakter van het heil is dus ook weer verbonden met het persoonlijk karakter ervan. Zo zien wij, hoe in dit ene centrale woord alle lijnen van Luthers prediking samenkomen.

Maar op één belangrijke kant ervan moet nog worden gewezen, die juist als het gaat om de verhouding tussen Woord en Geest van grote betekenis is. Dat het heil als belofte tot ons komt, eschatologisch bepaald, op de wijze van het Woord, voor ons persoonlijk bestemd, wil ook zeggen, dat de Geest het heil in ons tot werkelijkheid maakt als belofte. Het is niet zo, dat het Woord als belofte, toegepast door de Geest in het geloof, tot vervulling komt. Nee, ook dan blijft het belofte. Dat wil zeggen, dat ook de toepassing en toe-eigening van de genade in het mensenleven blijft staan in het teken van geloven in het Woord, de belofte, de toezegging van Gods genade in Jezus Christus. De genade krijgt nooit zo'n directheid, dat ze het Woord achter zich laat en dus ook boven het geloof uitstijgt, of in een stadium terechtkomt, waarin bijvoorbeeld het zondaar-zijn min of meer tot het verleden gaat behoren.

We voelen aan, dat op dit punt Luther steeds duidelijker positie is gaan kiezen tegen elke mystieke directheid en triomfantelijkheid, zoals hij dit in een later stadium bij de dopers vooral aantrof.

Locher heeft terecht op deze ontwikkeling bij Luther gewezen. De mystieke tendens, die aanvankelijk bij Luther vrij duidelijk naar voren komt moest wel steeds meer onder druk komen te staan, naarmate hij het heil als belofte ging verstaan. Dan komt steeds duidelijker het Woord, het geloof, de gelijktijdigheid van gerechtvaardigd - èn zondaar-zijn naar voren. Dan is ook het toepassend werk van de Geest steeds duidelijker het gebeuren van het Woord van God in het leven en het hart van de zondaar.

GELIJKTIJDIGHEID EN VOORTGANG

Hiermee komen wij weer terug op het element van de gelijktijdigheid in Luthers spreken over Woord en Geest. Omdat zijn theologie Woordtheologie is en het heil altijd belofte is en op de wijze van het geloof wordt gekend en ervaren, daarom is de geschiedenis, die God met ons houdt niet te vergelijken met een voortgaand proces, waarin het één na het ander komt, en voortgang tevens vooruitgang zou betekenen, zodat er sprake zou kunnen zijn van stadia in de geloofsweg, waarin momenten van het heil achter of vóór ons liggen. Het behoort tot de meest kenmerkende aspecten van Luthers verstaan van het leven van het geloof, dat de gelovige altijd weer van vooraf aan moet beginnen. Hij wordt altijd weer opnieuw de zondaar, die uitsluitend aangewezen is op de vergevende genade van God. Rechtvaardiging is niet één moment, dat, als het geschied is, dan ook voltooide tijd wordt. De belofte zou dan zijn vervuld in die zin, dat de belofte geen belofte meer zou zijn.

In het Luther-onderzoek is dit punt doorgaans geconcentreerd in de vraag, *of de rechtvaardiging bij Luther tevens inhoudt een werkelijk rechtvaardig-worden, en of dit rechtvaardig-worden ook betekent een steeds meer rechtvaardig-worden als een voortgaande heiliging.*

Het is tekenend, dat op deze vragen nooit een zo afdoend duidelijk antwoord gegeven is, dat ieder die Luther kent het daarmee eens moet zijn. Tot op heden blijven sommigen beweren, dat hier toch echt van een proces van (steeds meer) rechtvaardig-worden sprake is, waarbij dus rechtvaardiging en heiliging heel nauw met elkaar verbonden worden, terwijl anderen de nadruk erop leggen, dat het simul justus-simul peccator als het hart van Luthers theologie dit proceskarakter uitsluit. Luthers theologie is *theologie crucis,* theologie van het kruis, en dat sluit elke gedachte aan vooruitgang in heiligheid en gerechtigheid uit.

Wij zijn geneigd om op grond van het genoemde erop te wijzen, dat wij hier niet exclusief hoeven te kiezen. Gods omgaan met de mens in gericht en genade is een werkelijke geschiedenis. In de Schrift komt ze tot ons als heilsgeschiedenis. In het leven van de gemeente en de christen komt ze tot ons als een persoonlijke geloofsgeschiedenis, waarbij wij geheel en al betrokken raken.

Deze geschiedenis is een bewogen geschiedenis, met ups en downs, en waarin bepaald niet alles tegelijk gebeurt, maar die vol beweging en verrassing is. Maar anderzijds is deze geschiedenis de geschiedenis van het Woord (Wort-Geschehen), van de belofte, en dus van het geloven in de belofte. Daarin voltrekt zich de gelijktijdigheid van zonde en genade, van telkens weer van voren af aan beginnen, van als goddeloze vrijgesproken worden om Christus' wil, simul jusutus-simul peccator. En als er dan van voortgang sprake is, betekent ze een steeds dieper verstaan van deze gelijktijdigheid. De zonde, de rechtvaardiging, de belofte komen dan niet achter ons te liggen, maar komen juist steeds intensiever aan de orde.

De diepste theologische achtergrond van deze gelijktijdigheid ligt bij Luthers geloven in God. In God Zelf komen verleden, heden en toekomst samen in Zijn eeuwig God zijn. Gods eeuwigheid is actuele eeuwigheid. Als zodanig is God present, is Christus present en Hij is present als de *totus Christus, de hele Christus in heel Zijn persoon en in al Zijn werk.* Trinitarisch verstaan betekent dit, dat de Vader en de Zoon aanwezig zijn door de Geest van Pinksteren in Zijn Kerk van alle tijden. Als wij van Christus discipel-tijdgenoot worden, zodat Hij in ons en wij in Hem zijn, dan is dat toch door de Geest van Pinksteren. Vanuit Pinksteren worden wij betrokken bij het Christusgebeuren van Zijn geboorte, dood en opstanding.

In die zin alleen zouden wij kunnen zeggen, dat de belofte tegelijkertijd ook de vervulling inhoudt. Zij is ook vervulde belofte omdat zij van kracht is door de Heilige Geest in ons hart. Alleen blijft ze daarin niettemin belofte. En blijft ze ook voorwerp van het geloof en komt ze door het Woord tot ons.

IN HET GELOOF VOLTREKT ZICH EEN GESCHIEDENIS

Nu hebben wij even terug al erop gewezen, dat ook in dit opzicht Luther bijzonder bewegelijk is en moeilijk in kaart te brengen, laat staan zich zou laten vangen in een systeem. Daarom moeten wij ook wijzen op die aspecten van zijn prediking, waarin toch iets van een ordo salutis, een heilsorde zichtbaar wordt. Ook hier gaan de meningen van de Luther-kenners uiteen. Er zijn er, die menen, dat er bij Luther terdege sprake is van een orde van het heil. En zij zeggen dat met zeker recht. Heel duidelijk komt dat naar voren in Luthers verstaan van wet en Evangelie. Naast dat aspect van de gelijktijdigheid komen wij bij hem toch ook tegen, dat de wet aan het Evangelie voorafgaat. Dat is maar niet alleen in de Schrift zo, maar ook in het leven van de gelovige. Zo gaat ook de zonde kennis en -belijdenis aan de vergeving vooraf.

Wij gaan hier echter niet verder op door. Wel willen wij op één aspect wijzen. Bij Luther neemt in dit verband de z.g. *resignatio ad infernum* het aanvaarden en als rechtvaardig achten wanneer God ons tot de hel verdoemt een belangrijke plaats in. Het God gelijk geven in Zijn gericht over ons schuldig bestaan reikt tot aan de diepte om verloren te willen gaan om Gods wille, opdat God God zou zijn. Ik noem dit aspect, omdat wij later in de gereformeerde traditie dit ook weer tegenkomen.

Het heilsordelijke element komen we bij Luther ook tegen als het gaat om de verhouding tussen Woord en Geest. We wezen daar al even op. Eerst is er het horen van het Woord, voordat wij door de Geest het Woord toevallen. Daarmee verbonden is de orde van het kennen en het vertrouwen in het geloof. Er moet eerst een kennen van het Woord zijn om erop te vertrouwen. We bespraken ook al even de plaats van het historisch geloof. Alle nadruk valt bij Luther op de tegenstelling tussen het historisch geloof en het vertrouwende, persoonlijke, rechtvaardigende geloof. Toch ontbreekt bij hem niet geheel de gedachte, dat het historisch geloof als toestemmend horen en kennen van het Woord van betekenis is wanneer het komt tot het ware geloofsvertrouwen. Het is mogelijk om ook hierin een zekere aanzet tot een heilsordelijk denken te zien. Maar daarmee moeten wij toch wel uiterst voorzichtig zijn. Luther heeft in ieder geval de verhouding tussen historisch en zaligmakend geloof niet in een duidelijk heilsordelijk kader geplaatst, zoals later het geval is.

Dan is er in de kennis en belijdenis van zonde en schuld bij Luther toch ook iets van een voorwaardelijk denken te bespeuren. Wij noemden boven al *de resignatio ad infernum.* Voor Luther betekende deze crisis in het menselijk bestaan toch een min of meer noodzakelijke weg om te komen tot de genadige vrijspraak van God in Christus. Alleen als wij spreken over een voorwaardelijk denken, beseffen wij, dat het misverstand op de loer ligt. Bij Luther ging het ten diepste om het gebeuren tussen God en mens, waarin niet alleen de mens op zijn plaats terechtkwam, waar hij hoorde, als doemwaardig zondaar, maar waar ook God de plaats kreeg, waarop Hij recht had: de rechtvaardige, eisende en richtende God. Zo gebeurt het heil. Het lijkt een kleine stap om dan te zeggen: zo moet het dan ook gebeuren en het lijkt ook weer een kleine stap om op dat woordje 'moeten' alle nadruk te laten vallen. Toch zijn we dan in een ander klimaat terecht gekomen, namelijk van dat van het Evangelie in dat van de wet, het wettische. En dat is nu juist bij Luther niet het geval. Bij hem blijft het heilsgebeuren, dus Evangelie, de geschiedenis van de genade van God in Jezus Christus.

Tenslotte zien wij dit heilsordelijke ook opduiken bij de verhouden tussen rechtvaardiging en heiliging. Enerzijds blijft de rechtvaardiging het hele leven van de christen meegaan, en wordt ze nooit voltooide tijd. Daarin ligt het niet-heilsordelijke aspect van Luthers prediking, zoals wij boven hebben aangewezen. Maar anderzijds is het zo, dat het nieuwe leven, met God en de naaste, in de gemeente en in de wereld, uit deze verzoende relatie tot God opbloeit. Alleen zo is er van werkelijke en tegelijk spontane vernieuwing sprake. Geen wettisch 'moeten' maar een evangelische vanzelfsprekendheid, heel concreet, gericht op het leven van alle dag.

Dan is er bij Luther ook het diepe besef, dat de volkomenheid nog aanstaande is. Er is een verheerlijking als voltooide en volkomen heiliging in Gods toekomst. Daarop is de hoop van

de christen gericht. Dat doet hem ook lijden aan het contrast, dat hij in het heden ervaart in de macht van de zonde, die nog steeds zo sterk heerst. In het persoonlijke leven van de christen maar ook in de wereld. Luther ziet het dan ook verkeerd gaan in de wereld, het einde is nabij. Alles loopt uit op de ondergang. Maar ook dan geldt, dat door deze diepte heen de weg loopt naar de toekomst van de Heere, en dan zal niet meer de zonde maar de gerechtigheid heersen.

Samenvattend kunnen wij zeggen, dat het element van *simul justus-simul peccator* voor Luthers prediking en theologie bepalend is geweest. Maar binnen dit kader zijn er toch meerdere elementen op te merken, die wijzen op een zekere orde in de persoonlijke geloofsgeschiedenis van de christen, die God met hem houdt. Het eerste is primair, het tweede vindt daarbinnen zijn plaats, maar wordt beslist niet uitgewerkt tot een heilsorde met een min of meer vaststaande systematiek. We menen te hebben aangetoond, dat met name als het gaat om de verhouding tussen Woord en Geest Luthers prediking daarvoor veel te bewegelijk is geweest. En dat ook zijn diepste theologische noties dit niet toelaten.

GEEN MORALISME

Wij willen nu nog op een ander element van Luthers verstaan van Woord en Geest wijzen. Al de aspecten, die wij boven hiervan noemden, geven ook aan, dat in het gebeuren tussen God en mens door het werken van de Geest de zonde en de vergeving van de zonde een centrale, we kunnen wel zeggen, alles beheersende plaats inneemt. Bij Luther heeft dit ook een duidelijke polemische spits gehad. Namelijk tegenover Rome, niet alleen omdat het met de leer van de goede werken de mens zelf betrok in het verwerven van gerechtigheid, maar ook omdat het zodoende het heil primair verstond als het rechtvaardig-zijn van de mens in de zin van goed-doen en goed-zijn in morele zin. In dit opzicht verschilde Rome niets van het humanisme van Erasmus en de zijnen. Erasmus stond wel kritisch tegenover Rome, en daarin kon vooral aanvankelijk Luther hem voor een deel bijvallen, maar als het aankwam op wat het wezen van het heil, van Gods genade inhoudt, stond Erasmus en de hele humanistische lijn, ook binnen de Reformatie, aan de kant van Rome. Het heil werd verstaan als goed-doen en goed-zijn in morele zin.

Daartegenover stond Luther met zijn prediking van Gods genade in Christus als een herstelde relatie tussen God en mens, als verzoening van de schuld tegenover God, als vergeving van zonden. Daarin is van mensenkant niets te verwachten. Dat is duidelijk. Maar het houdt nog meer in. Het houdt ook in, dat de vernieuwing van de mens centraal betekent zijn rechtvaardiging als vrijspraak van God, als verzoend zijn met Hem. Dat is het hart van het heil. Alleen vanuit dit hart komen alle andere aspecten van het christelijk geloof en het christelijk leven in het vizier. Ook hier moeten wij ons weer beperken, omdat anderen dieper erop ingaan. Wel willen wij erop wijzen dat ook het werk van de Geest met, in en door het Woord vanuit dit verstaan van het heil wordt beheerst.

Dat wil bepaald niet zeggen, dat bij Luther de relatie tot de naaste wordt verwaarloosd, of dat de ethische kanten van het heil op deze wijze in de verdrukking zouden komen. Dat is beslist niet het geval. Want zowel zijn verstaan van de zonde als ook van de vergeving ervan hebben heel duidelijk hun implicaties naar de ethiek toe. Zoals ook zijn rechtvaardigingsleer onlosmakelijk met reële levensheiliging verbonden is. Maar wel is het zo, dat de aard van dit goed-zijn en goed-doen van wezenlijk ander karakter is dan bij Rome en het humanisme. De geloofsrelatie van de mens tot God in Christus is er het kloppende hart van. Ook het ethisch handelen, de omgang van de christen met zijn naaste, zijn leven in de wereld, zijn uitoefenen van het beroep, geschiedt coram Deo, voor Gods aangezicht. We zouden misschien kunnen zeggen, dat het hele heil, ook in zijn horizontale gerichtheid, niet moreel maar religieus van aard is.

HET EVANGELIE VOOR DE ARMEN

Deze verbinding tussen het op God én op de naaste gericht zijn trof ons in het bijzonder in een Kerstpreek van Luther over de herders. Zij waren arme mensen in het veld. En aan deze arme mensen wordt het Evangelie gepredikt. Hier zijn geen geleerden, geen rijken, geen machtigen; want zulke mensen nemen het Evangelie niet aan. Het Evangelie is een hemelse schat, het duldt geen andere schat naast zich en kan daarom in het hart niet overeenstemmen met een aardse schat. Daarom wie het ene liefheeft, moet het andere laten varen. Dat tonen de herders, doordat ze in het veld onder de blote hemel, niet in huizen gevonden worden... Dat zijn al die onaanzienlijken, die een arm, veracht en eenvoudig leven leiden op aarde … die kunnen het Evangelie verstaan. Voor Luther zijn de armen in het Evangelie dus maar niet slechts de z.g. geestelijk armen, maar de werkelijk armen, ook in maatschappelijk en sociaal opzicht. Voor dezulken is het Evangelie en bij hen is het Evangelie op zijn plaats.

Bij Luther is dit sociaal aspect meteen ook verbonden met het missionaire. Want juist van deze herders lezen wij, dat zij het Evangelie niet voor zichzelf houden, maar het doorgeven aan anderen. Luther zegt dan: dat het echter de herders zijn, betekent, dat niemand het Evangelie voor zich alleen moet horen, maar dat iedereen het de ander moet vertellen, die het niet kent. Want wie voor zichzelf gelooft, die heeft genoeg en moet voortaan zien, hoe hij anderen ook tot zo'n geloof en inzicht brengt en zo moet dus de één de herder van de ander zijn, hem weiden en op hem, op deze wereld, in de nacht van zijn leven, letten. Luther bestraft hen, die niet om zich heen zien, hoevelen er van hun naasten zijn, die hun hulp maar al te zeer nodig hebben, die zij toch laten gaan en blijven, zoals zij zijn. Wie is er op aarde, die geen arme, ellendige, zieke, op een dwaalspoor gebrachte en zondige mensen om zich heeft? Waarom bewijst hij dan zijn liefde niet? Waarom doet hij hen niet, zoals Christus hem gedaan heeft?

Uit het genoemde blijkt, hoezeer juist uit het leven door het geloof voor Gods aangezicht de naaste en de wereld binnen het gezichtsveld van de christen komen. Ten diepste vindt dat zijn oorzaak hierin, dat het werken van de Geest niet geestelijk is in engere zin, maar heel concreet zich richt op het hele bestaan van de christen en de christelijke gemeente in deze wereld.

LUTHER, MELANCHTHON EN GEREFORMEERD PROTESTANTISME

Wat wij tot nu toe over Luther gezegd hebben betreffende zijn visie op de verhouding tussen Woord en Geest is slechts zeer fragmentarisch. Ook hebben wij bewust ons ervan onthouden om citaten van Luther zelf aan te halen, omdat dit erop neer zou komen, dat onze bijdrage veel te uitvoerig zou worden. We hebben slechts samenvattend enkele lijnen getrokken, die wij bij Luther op dit punt zijn tegengekomen. Wat ons nu in het tweede deel van ons onderzoek moet bezighouden, is de vraag, hoe de relatie is tussen Luther en het gereformeerd protestantisme. Het is zonder meer duidelijk, dat wij dan weer een veld betreden, dat zo uitgestrekt is, dat wij wel gedwongen worden om weer samenvattend ons tot enkele hoofdlijnen te beperken. We kunnen dit temeer ons veroorloven, omdat in het eerste, meer kerkhistorische deel deze vraagstelling al uitvoerig aan de orde is geweest.

In de eerste plaats moeten wij ook hier weer bedenken, dat het niet eenvoudig is om Luther op zichzelf te plaatsen. Zoals Calvijn aan het begin staat van een Calvijnse en Calvinistische traditie, samengevat in de term gereformeerd protestantisme, zo heeft ook Luther gestaan aan het begin van de Lutherse en Lutheraanse traditie. Dat te bedenken is daarom van zo'n grote betekenis, omdat van beide tradities geldt, dat spoedig veranderingen optreden, die in mindere of meerdere mate afstand scheppen ten opzichte van Calvijn en Luther zelf. Het lijken aanvankelijk schijnbaar kleine accentsverschillen te zijn, zoals b.v. tussen Calvijn en Beza enerzijds en tussen Luther en Melanchthon anderzijds, maar deze accentsverschillen vormen toch de inzet van ontwikkelingen, die steeds verder van het oorspronkelijke afwijken.

Dit laatste geldt zeker als wij letten op de verhouding tussen Luther en Melanchthon. Aanvankelijk lijkt het erop, dat het hier gaat om slechts formele verschillen. Luther de oorspronkelijke, bewegelijke prediker van de volle genade in Jezus Christus en het leven uit Hem door het geloof. Melanchthon de theoloog, die dit reformatorische erfgoed in kaart brengt en als een afgeronde leer doorgeeft aan zijn leerlingen. Maar dit lijkt wel slechts een formele zaak te zijn, maar het is het toch niet. Want het betekent in feite, dat de verschillende aspecten van Luthers prediking, die juist in hun onderlinge spanning het hart van het Evangelie vertolken, bij Melanchthon door zijn systematisering zich wijzigen in een leer, *die niet alleen het sprankelende van Luther mist, maar ook het kernachtige en meteen het voluit reformatorische ervan.*

Het voert ons te ver om dit gegeven nader uit te werken. We volstaan slechts met het voornaamste te noemen. Wat wij zojuist aanduidden, concretiseert zich vooral op het punt van wet en Evangelie, van Woord en Geest, van de relatie tussen historisch en rechtvaardigend geloof en ook van het genadekarakter van het geloof.

Het betekenisvolle van dit gegeven is, dat de latere Lutherse orthodoxie veel sterker door Melanchthon dan door Luther zelf is gevormd. *Het reformatorische leersysteem van Melanchthon bepaalt de nu komende orthodoxie en niet de bewegelijke en levende prediking van Luther zelf.*

En wat voor ons van nog grotere betekenis is, is dat deze invloed van Melanchthon niet slechts tot de Lutherse orthodoxie zich heeft beperkt, maar dat zij zich ook heeft uitgestrekt tot de *gereformeerde orthodoxie.* Wanneer wij ons dus afvragen of en in welke mate en op welke wijze het gereformeerd protestantisme de invloed van Luther heeft ondergaan, moeten wij vaststellen, dat er wel sprake is van invloed, maar dat deze dan veel meer haar oorsprong vindt hij de Lutherse systematicus Melanchthon dan bij de levende verkondiger van het Evangelie, die Luther zelf is geweest.

Een treffend voorbeeld daarvan vonden wij bij Petrus van Mastricht, die in zijn *Beschouwende en praktikale Godgeleerdheit* een reeks van reformatoren noemt, daarbij weinig commentaar levert en slechts tot de hoofdmomenten van hun levensgeschiedenis zich beperkt, met uitzondering van Luther. Van hem beklemtoont hij niet zozeer zijn reformatorische arbeid als wel, dat hij een eigenzinnig mens was en eenzijdig de dingen voorstelde, terwijl hij dan daarna Melanchthon noemt en van hem opmerkt, dat deze was 'Luthers Amptgenoot / wel wat vreesachtig van aart; maar zuiverder in de Lere'.

Melanchthon wordt dan door Van Mastricht hoog geroemd als ***'de algemene Hoogleraar van Duitschland'*** ook al erkent hij wel, dat hij op het stuk van de bijzondere genade en vrije wil weer door Luther werd overtroffen.

De invloed van Melanchthon is in het gereformeerd protestantisme vooral binnengekomen via Zacharias Ursinus, die zijn leerling is geweest. Later is Ursinus steeds meer onder invloed van Calvijn geraakt, maar niet zo, dat hij Melanchthon achter zich gelaten heeft. Veeleer zouden we kunnen spreken van een synthese, die Melanchthon en Calvijn in Ursinus' theologie gevonden hebben. Dat wij stellen, dat het met name langs deze weg is geweest, dat Melanchthon op het gereformeerd protestantisme heeft ingewerkt, hangt samen met het feit, dat Ursinus één van de (voornaamste) opstellers van de Heidelbergse Catechismus geweest is èn dat hij de eerste uitlegger van deze Catechismus is geweest, die via het z. g. *Schatboek* ook in ons land van enorme invloed is geweest. We zullen zo dadelijk dit gegeven nog nader uitwerken.

DE INVLOED VAN LUTHER ZELF

Eerst is nodig om aan te geven, dat ook de invloed van Luther zelf op de gereformeerde traditie niet te verwaarlozen is. We kunnen dan al beginnen bij Calvijn, die heel intens naar Luther heeft geluisterd en vooral aanvankelijk zich ook theologisch naar hem heeft geschikt.

Dat komt vooral naar voren in de eerste uitgave van zijn *Institutie*, die in vorm en inhoud sterk doet denken aan Luthers *Catechismus* en evenals bij Luther zelf in grote mate beheerst wordt door de verhouding tussen wet en Evangelie. Op dit laatste punt, de verhouding tussen wet en Evangelie, maar dat wil feitelijk zeggen op het punt van Luthers verkondiging van Gods vrije en rijke genade in Christus door het geloof, is Luthers invloed van enorme omvang geweest, bepalend zelfs voor heel de reformatorische beweging, zeker in het begin.

We kunnen daarbij naar Nederland kijken, waar de Reformatie ook aanvankelijk, voordat de invloed van Calvijn doordrong in de prediking van de 'Nieuwe leer', een sterk Luthers stempel droeg. Vooral echter moeten wij hier in de richting van Engeland denken. William Tyndale, de eerste puriteins-reformatorische theoloog van Engeland is in sterke mate door Luther beïnvloed, en dan ook weer juist op het punt van wet en Evangelie, d.w.z. van de prediking van de volle genade. Na hem zien wij bij de puriteinen, dat dit punt altijd aan de orde blijft. Telkens weer dreigt er een vermenging tussen wet en Evangelie op te treden, waarbij de (vrome) mens een kans krijgt zijn eigen rol te spelen. En als dan toch telkens weer de prediking van vrije en rijke genade mag overwinnen, is Luther daarbij één van de voornaamste getuigen.

Dit duurt tot de 18e eeuw toe, waarbij ik vooral denk aan de z.g. Marrow-men, onder wie Th. Boston en de gebroeders Erskine een toonaangevende rol speelden. Het is opvallend, hoezeer het ook dan gaat om het zuiver houden van de genade en de verkondiging daarvan.[308]

Daarom is het veelzeggend, dat bijvoorbeeld de Erskines in hun prediking vele malen zich beroepen op Luther. Ook in Schotland werd daarmee een traditie voortgezet, die reeds vanaf het begin van de Reformatie aldaar is aan te treffen. Want één van de allereersten in Schotland, die reformatorisch predikte, Patrick Hamilton, is tot zijn nieuwe Bijbelse inzichten gekomen dank zij de prediking van Luther is.

Rechtstreeks in verband met dit laatste kunnen wij ook de invloed aanwijzen van Luther op het punt van Woord en Geest. Want het zuiver houden van de verkondiging van het Evangelie als Evangelie, - zoals wij dit bijvoorbeeld bij de Erskines aantreffen, - hangt direct samen met de grote plaats, die de belofte in hun prediking inneemt en de ernstige aanbieding van de genade. We treffen dan een nauwe band aan tussen Woord en Geest, die sterk aan Luther doet denken. Want doordat de Geest krachtig werkt, blijkt ook de prediking van het Woord een prediking met goddelijke kracht en gevuld met de aanwezigheid van de levende Christus Zelf te zijn. Hier komt weer iets terug van het bewegelijke van Luthers prediking.

Misschien is dat ook één van de redenen, waarom ook bij de Erskine's het zo moeilijk is om hun prediking in een theologisch systeem te brengen, met als gevolg dat het latere beroep op hen in de gereformeerde traditie soms tegenstrijdig en daarom verwarrend geweest is; en nog is.

Zien wij in vergelijking met Engeland en Schotland naar Nederland, dan is het beroep op Luther veel geringer. *Voor zover wij hebben kunnen nagaan heeft Luther in de Nadere Reformatie een tamelijk kleine rol gespeeld.* Hij wordt weinig aangehaald. Dat zegt op zichzelf nog niet zoveel, omdat hetzelfde ook van Calvijn kan worden gezegd. Bij de al genoemde Petrus van Mastricht staat Luther, al wordt hij dan door hem tamelijk negatief beoordeeld, toch op de eerste plaats, maar Calvijn staat op de zestiende plaats. En je wrijft je ogen uit, als je nagaat, welke namen dan aan hem zijn voorafgegaan.

Wat wel opvalt is, dat als Luther wordt aangehaald, dit meestal is in verband met zijn *persoonlijke geloofsleven in de omgang met God.* Als bewijs noem ik B. Smytegelt, die als

[308] William Huntington, van God geleerd en onderwezen, prijst Luther meer aan dan alle anderen Reformatoren. Ook Thomas Bostons boek over het Genadeverbond verdient alle lof.

hij het over het gebed heeft, Luther daarbij aanhaalt als een inspirerend voorbeeld. In Smytegelts *Een Woord op zijn tijd*, schrijft hij: Luther plagt te bidden/ *dewijl ik zondigen zal en moet, zoo lang als ik leve bewaar mij voor een hard harte.* Smytegelt voegt er dan aan toe: *wij raden u hartelijk/ onthoudt het/ en gebruikt dikwijls Luthers gebed.*

Dit laatste wijst erop, dat als er sprake is van invloed van Luther in het gereformeerd protestantisme, dit vooral zichtbaar wordt in de spiritualiteit, in het leven in de omgang met God. Daarmee zijn wij echter, met name als wij aan Smytegelt denken, bij het Piëtisme terechtgekomen.

LUTHER EN HET PIËTISME

De vraag naar de betekenis van Luther voor het Piëtisme behoort tot één van de hete hangijzers binnen het Lutheronderzoek. Het opmerkelijke is, dat het Lutherse Piëtisme zichzelf beschouwd heeft als een vernieuwing van de kerk en de gemeente naar het voorbeeld van Luther, dus eigenlijk een terugkeren tot het begin, tot wat Luther zelf bewoog en vervulde. Dit bewust willen terugbuigen naar Luther in het Lutherse Piëtisme is veel kenmerkender dan het willen terugbuigen naar Calvijn in het gereformeerde Piëtisme. Het laatste heeft zichzelf veel meer beschouwd als een stap vooruit, een *nadere* Reformatie, een ontvangen van meer licht dan bij de eerste Reformatie het geval was. Dat laatste is in het lutherse Piëtisme veel minder het geval geweest, althans minder uitdrukkelijk uitgesproken.

Letten wij nu echter op het Lutheronderzoek in de laatste tijd maar ook al daarvóór, dan wordt die verbinding tussen Luther en het Piëtisme juist ontkend. Ook en met name als het gaat om de verhouding tussen Woord en Geest. R. Prenter, die indringend over dit aspect van Luthers prediking geschreven heeft, ontkent uitdrukkelijk het recht van het latere Piëtisme om zich op Luther te beroepen. Nu ligt het niet in het raam van ons onderzoek om hierover ons nader uit te spreken. We moeten ook erkennen, dat wij ons daartoe onbevoegd achten, omdat wij het Lutherse Piëtisme daarvoor te weinig kennen. Wel willen wij op deze vraag een antwoord proberen te geven, als het gaat om het gereformeerd Piëtisme.

We willen dan drie kanten belichten. In de eerste plaats zoeken wij naar de betekenis van Luther zelf. Vervolgens letten wij erop, waar deze invloed te vinden is via de scholastieke systematisering van Melanchthon. En tenslotte trachten wij een beeld te vormen, hoe de spanning tussen beide lijnen zich voltrekt en welke pogingen zijn en worden ondernomen om a.h.w. onder Melanchthons invloed uit te kruipen en weer opnieuw naar Luther zelf te luisteren.

LUTHER EN CALVIJN

Wanneer wij allereerst de verbindingslijnen trachten op te sporen tussen Luther en de gereformeerde traditie, moeten wij eerst weer letten op Calvijn. Wij zagen reeds, dat vooral aanvankelijk Luthers accent op *de verhouding wet en Evangelie* Calvijn in sterke mate heeft aangesproken en hij in de eerste uitgave van zijn *Institutie* zich daarnaar heeft gericht. Toch is het veelzeggend, dat Calvijn in zijn volgende edities overstapt op een veel meer *trinitarische indeling* van de stof en zijn theologie laat ontspringen aan *het werk van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.* Hierdoor treden elementen in Calvijns theologie naar voren, die ten opzichte van Luther toch een zeker eigen karakter dragen. Toegespitst op de verhouding van Woord en Geest zien wij dit eigene optreden in een veel duidelijker onderscheiding tussen het werk van Christus en dat van de Geest. Calvijn behandelt het eerste in boek II en het tweede in boek III van zijn *Institutie*. Het onderscheid tussen Christus en de Geest krijgt dus een duidelijk theologische structuur. Dat is iets wat wij typisch Calvijns kunnen noemen in onderscheid van Luther. En dit typisch Calvijnse is ook later het typisch gereformeerde geworden en gebleven.

Nu is het wel zo, dat binnen dit Calvijnse onderscheid tussen Christus en de Geest nog weer heel wat ruimte bestaat. Als wij Calvijn zelf hierop nalezen, valt de nadruk bij hem erop om toch weer de eenheid en verbondenheid van Christus en de Geest zo sterk mogelijk te beklemtonen. Dit blijkt al direct uit de hoofdtitel, die zijn derde boek draagt: Over de wijze, waarop de *genade van Christus* verkregen wordt . . . Het gaat in het werk van de Geest om de mens te doen delen in de genade van Christus. Christus vormt dus de inhoud van het werk van de Geest. Daarin staat Calvijn vlak naast Luther. Maar anderzijds wijdt Calvijn toch een speciaal boek van zijn geloofsleer aan *hoe* die genade *verkregen* wordt, d.w.z. aan het eigen werk van de Geest ten opzichte van het doen deel-krijgen aan deze genade door de mens in het geloof. Die eigen aandacht, ook de eigen theologische plaats ervan in zijn geloofsleer, is het typisch Calvijnse.

Echter moeten wij ook dit laatste weer niet over-accentueren, als wij dit vergelijken met Luther. Want we hebben gezien, dat ook Luther weet heeft van de noodzakelijkheid en werkelijkheid van het toepassend en toe-eigenend werk van de Geest. Terwijl zijn prediking van Christus als zodanig door en door pneumatologisch is, van de Geest vervuld. Maar wel is het zo, dat voor Luther het verkondigen van Christus te overheersend is om nog een geheel eigen plaats te willen toekennen aan het werk van de Geest. Die speciale aandacht voor de Geest heeft Luther eigenlijk niet nodig gehad, omdat zijn Christusprediking zelf al van de Geest doortrokken was. Wanneer wij op dit punt het verschil en de overeenkomst tussen Luther en Calvijn zouden wegen, in zwaarte en betekenis, dan meen ik, dat in geestelijk opzicht de overeenstemming het verschil verre overheerst.

Luther en Calvijn hebben geestelijk een grote verwantschap. Zij ademden in hetzelfde geestelijke klimaat. Letten wij echter meer op de theologische structuur van beiden, dan is het onderscheid toch niet van geringe betekenis. Althans zien wij in de latere ontwikkeling dit laatste een steeds grotere rol spelen. Wanneer de lijnen zich verstrakken en men probeert de reformatorische erfenis in kaart te brengen, dan merken wij op, dat in de lutherse traditie het werk van de Geest steeds meer opgaat in het werk van Christus. In de praktijk betekent dit vooral, dat de Geest schuil gaat in het Woord en de werking van de Geest wordt opgesloten in die van de prediking. Hier zien wij de eigen plaats van de Geest steeds meer in het gedrang komen, en dat betekent dan o.a. dat de vragen rondom de toepassing van het heil en het bevindelijke leven van het geloof steeds minder aan de orde komen.

Anderzijds zien wij in de Calvijnse traditie de ontwikkeling in een min of meer tegenovergestelde richting gaan. Daar krijgt de eigen plaats van het werk van de Geest ten opzichte van dat van Christus en de verkondiging van Christus een steeds grotere aandacht. Dat kan op bepaalde momenten zelfs de vorm aannemen, dat de verbinding tussen Christus en de Geest en tussen het Woord (prediking) en de Geest een vrij losse verbinding wordt en het werk van de Geest zo'n eigen aandacht opeist, dat ook het geestelijke leven van de door de Geest bearbeide mens een overheersende aandacht ontvangt. We komen daarop nog nader terug.

We moeten eerst nog even bij Calvijn blijven. We spraken van het eigene van Calvijn ten opzichte van Luther. Dat is vooral zijn trinitarische theologie en prediking. Toch blijft er een grote nabijheid ten opzichte van Luther. Dat laatste willen wij nog iets nader uitwerken. Het komt bijvoorbeeld daarin naar voren, dat ook bij Calvijn de prediking van het Woord het voertuig is van de Geest, d.w.z. dat door de Geest in de prediking Christus zelf zich present stelt. Waar Christus verkondigd wordt in een levende prediking, daar is Hij Zelf aanwezig, daar druppelt Zijn bloed op de gemeente. Dat laatste is ook het hart van Luthers verkondiging geweest. Maar evenzeer geldt dit van Calvijn. Daarom is ook voor hem het Woord primair het gepredikte Woord. En de prediking is het gebeuren van de Geest.

Als wij zien, dat later de Calvijnse lijn wat meer uiteen gaat lopen ten opzichte van de Lutherse, dan is dat ook aan de aard van de prediking te merken. Enerzijds wordt de prediking meer leerstellige verhandeling, anderzijds, maar dat vloeit meteen uit het voorafgaande voort, krijgt in de prediking het werk van de Geest een op zichzelf staande

plaats, de applicatio komt na de explicatio. Het is niet meer zo, dat in de explicatio de applicatio zich voltrekt, omdat de uitleg van de Schriften zelf al in de prediking een door de Geest vervuld gebeuren is.

Een tweede aspect is in dit verband, dat de rechtvaardiging ook bij Calvijn centraal staat. Weliswaar niet in zo'n sterke mate als bij Luther. Dat hangt ook weer samen met Calvijns trinitarisch denken vergeleken met Luthers alle-aandacht-schenken aan de verhouding tussen wet en Evangelie. Daarom kan Calvijn b.v. in zijn *Institutie* (boek III) de heiliging behandelen vóór de rechtvaardiging, en hetgeen hij doet om praktische redenen, met het oog op het verwijt van Rome, dat de heiliging bij de reformatoren tekort zou komen. Zoiets zou, meen ik, bij Luther niet zo gemakkelijk denkbaar zijn.
Wat wij ook opmerken, is, dat bij Calvijn *rechtvaardiging en heiliging* duidelijker worden onderscheiden en dus ook theologisch beide een eigen plaats krijgen. Hoewel hier meteen aan moet worden toegevoegd, dat Calvijn altijd weer de verbondenheid van beide beklemtoont. Bij Calvijn zien wij voortdurend in dit verband twee gedachten parallel lopen. Enerzijds moeten rechtvaardiging en heiliging duidelijk van elkaar worden onderscheiden, en mogen zij beslist niet met elkaar worden vermengd, zoals dit bij Rome gebeurt. Anderzijds mogen beide ook nooit van elkaar worden losgemaakt. Waar de rechtvaardiging is, daar is ook de heiliging, waar vergeving is, daar is ook vernieuwing. Dat Calvijn dit telkens zo uitdrukkelijk noemt, daaruit blijkt, dat hij veel meer dan Luther de reformatorische prediking ook theologisch doordacht heeft. Maar daarvoor behoorde hij ook al min of meer tot de tweede generatie, terwijl Luther in het voorste gelid stond.

Toch staat ook hier de nabijheid van Luther en Calvijn voorop. In tweeërlei opzicht komt dit vooral naar voren. Ook al onderscheidt Calvijn rechtvaardiging en heiliging, hij stelt wel heel duidelijk, dat de rechtvaardiging het fundament is, waarop de heiliging wordt gebouwd. Het gaat in de rechtvaardiging en heiliging om tweeërlei genade (let op het enkelvoud: genade, duplex gratia), maar de rechtvaardiging is dan toch de eerste genade (gratia prima) en de heiliging is de tweede genade (gratia secunda). Zo staat dus ook bij Calvijn de rechtvaardiging centraal.

Een tweede, wij zouden bijna zeggen *Luthers accent* bij Calvijn is, dat ook hij de rechtvaardiging ziet enerzijds als gesteld worden in de fundamentele verzoening tussen God en mens, maar anderzijds ook als het gebeuren dat door het hele christenleven heentrekt. Aan dat laatste besteedt Calvijn zelfs een apart hoofdstuk: Hoedanig het begin is der rechtvaardigmaking en de onafgebroken voortgang daarvan (III, cap. XIV). Ook bij Calvijn geldt het, dat in de genade de mens telkens weer van voorafaan moet beginnen, d.w.z. telkens weer als zondaar van Gods vergeving in Christus mag leven.

Het merkwaardige is echter, dat dit bij Calvijn niet uitsluit, dat er ook een gestadige voortgang in het christenleven valt waar te nemen. Daarover spreekt hij als hij het heeft over de wedergeboorte. De rechtvaardiging, de vergeving is volkomen, de vernieuwing, heiliging, wedergeboorte is een dagelijks proces. Dat onderscheidt Calvijn duidelijk. Maar of dit nu als iets geheel eigens van Calvijn kan worden beschouwd? Wij hebben bij Luther toch ook gezien, dat er sprake is van een proces in het rechtvaardigingsgebeuren. Alleen is er wellicht wel een verschil van accent. Bij Luther is dat proces toch vooral als zondaar leven uit de genadige vrijspraak van God in Christus door het geloof. En hoe meer dat gevonden wordt, des te meer is de zondaar een rechtvaardige. Anderzijds krijgen wij de indruk, dat Calvijn met meer vrijmoedigheid spreekt van een werkelijke voortgang in de levensheiliging, met haar concrete ethische implicaties.

LUTHER EN DE GEREFORMEERDE TRADITIE

Waarop wij in deze bijdrage echter vooral willen wijzen, is de verbinding tussen Luther en de latere gereformeerde traditie, zoals wij die vooral tegenkomen in de Nadere Reformatie en het gereformeerde Piëtisme.

We hebben al opgemerkt, *dat wij daarin een steeds verder afwijken zien optreden van het christocentrische en tegelijkertijd van de Geest vervulde van Luthers prediking.*

Toch is er ook een andere kant te noemen. We hebben ook gezien, dat als het gaat om de spiritualiteit, de predikers van de Nadere Reformatie Luther ten voorbeeld stellen. Smytegelt wijst op zijn gebedsleven. Ook W. Schortinghuis geeft van Luther hoog op. Hij noemt hem *een held Gods. Wat* vooral hem heeft aangesproken, is, dat Luther zo sterk stond in de overwinning van Christus, dat hij de dood uitdaagde en daarin allen, die met de dood hem bedreigden. Want Luther wist het: *in Christus zijn wij meer dan overwinnaars.*

Nu wij het toch over Schortinghuis hebben, treffen ons nog meer parallellen. Bekend is de strijd rondom Schortinghuis over de geestelijke kennis en de letterkennis. We kunnen enerzijds daarin een verdere afwijking constateren van het reformatorische denken aangaande Woord en Geest, waarin het uitwendige Woord tegelijk ook een door de Geest geïnterpreteerd en met de Geest vervuld Woord is. Toch is het te verstaan, dat Schortinghuis tegenover zijn aanvallers, die hem van onreformatorisch denken beschuldigen, zich op de Reformatoren en de belijdenis van de kerk kon beroepen. Want de tegenstelling tussen letter en Geest, het uitwendige Woord, dat alleen verstandelijk gekend wordt en het levende Woord, dat door de Geest in een levende kennis van het hart wordt ontvangen en ervaren is een diep reformatorisch gegeven. Daarin krijgt ook Luther volledig zijn plaats. Daarom moeten wij dit piëtistisch gegeven nooit naar één kant interpreteren. We dienen beide kanten in het oog te houden.

Ook nog een ander 'Luthers' aspect treffen wij juist bij de 18e eeuwse piëtist Schortinghuis aan. Wij denken aan zijn beroemde/beruchte vijf nieten: *ik wil niet, ik kan niet, ik weet niet, ik heb niet, ik deug niet.* We kunnen daarin een negatieve mensopvatting horen, en daarachter weer een negatieve kijk op Gods schepsel en schepping. Dat aspect zit er zeker ook in, en daarin treedt toch wel een aanzienlijke distantie ten opzichte van de Reformatie naar voren. Maar we kunnen er ook in horen, dat evenals bij Luther, en ook zelfs bij Calvijn, de mens als zondaar telkens weer bij het nulpunt terugkeert en van de nullijn af heeft te beginnen, d.w.z. als goddeloze uit Gods genade in Christus te leven. Het is opmerkelijk, dat M.J.A. de Vrijer juist bij Schortinghuis accenten tegenkomt, die hij later bij **H. F. Kohlbrugge** terugvindt. Welnu, juist die aspecten zijn sterk verwant met die van Luther.

Het is duidelijk, dat deze benadering enige implicaties bevat ten opzichte van de verhouding tussen Luther en het Piëtisme als zodanig. We merkten reeds op, dat de huidige Lutheronder-zoekers die verhouding negatief beoordelen. Als ik echter zie naar het gereformeerde Piëtisme, kom ik tot een veel genuanceerder oordeel. Er zijn aspecten, die wijzen op vervreemding en distantie, maar er zijn ook aspecten, die wijzen op een duidelijke verwantschap, een geestelijke overeenstemming. En bij volledige honorering van de negatieve kanten, zou ik zelf toch geneigd zijn om te stellen, dat ook hier het positieve overheerst.

In verband met de relatie tussen Luther en het gereformeerde Piëtisme willen wij nog op één punt tenslotte wijzen. Wij troffen bij Luther aan de z.g. *resignatio ad infernum, het zozeer eens zijn met God in zijn gericht over ons leven, dat wij zijn verdoemend oordeel toevallen, opdat God aan Zijn eer komt.*

Merkwaardigerwijs komen wij deze gedachte ook tegen in het gereformeerd Piëtisme, maar dan wel in een bepaalde context. Het is namelijk vooral Jean de Labadie geweest, die op dit crisis-moment in de bekeringsweg van de christen gewezen heeft en dit als een voorwaarden gesteld heeft, als een soort identiteitskenmerk van de ware christen. Nu is het echter zo, dat De Labadie hierin niet alleen stond.

Wij kunnen dezelfde gedachte ook aantreffen bij sommige puriteinen, onder wie vooral Th. Sheppard in zijn boek over *De ware bekering*. Terwijl wij anderzijds bij de toch echte vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie Jac. Koelman een felle afwijzing van deze opvatting aantreffen. Hij keurt ze af zowel bij Th. Sheppard als bij J. de Labadie.

De vraag die ons bezighoudt is, of we in deze benadering toch ook niet een Luthers accent terugvinden. Het kan niet geheel worden ontkend, dunkt ons. Moeten wij hier misschien constateren, dat zowel Luther als ook J. de Labadie en Th. Sheppard deze gedachte aan de (middeleeuwse) mystiek hebben ontleend? Dat zou kunnen zijn. Maar ook dan blijft er toch tussen Luther enerzijds en de latere genoemde piëtisten anderzijds een opmerkelijk verschil. Dat verschil bestaat daaruit, dat het bij Luther een aspect is van het geloofsgebeuren, dat zich *voltrekt coram Deo,* terwijl later, bij De Labadie en Sheppard, dit aspect een voorwaarde-functie krijgt en een noodzakelijke etappe gaat uitmaken van de bekeringsweg van de ware christen. Naast verwantschap is er dus ook distantie. Het is dezelfde distantie, die wij in andere opzichten ook tegenkomen, namelijk tussen het levende geloofsgebeuren door de Geest en een bevindelijke systematisering van de bekeringsweg, waarbij wij zeker niet willen ontkennen, dat ook hier het leven door het geloof aanwezig is geweest. Maar toch heeft er een verstrakking plaatsgevonden. En daartegenover, treffen wij bij iemand als Koelman aan een doorzien van deze verstrakking als een niet-noodzakelijke en zelfs te laken voorwaarde-theologie.

MELANCHTHON EN DE GEREFORMEERDE ORTHODOXIE

Uiteraard zouden wij nog veel meer over deze boeiende vraagstelling kunnen zeggen, maar helaas ontbreekt ons hiervoor de ruimte. Daarom willen wij nu op het tweede gegeven ingaan, dat wij noemden. Na Luther komt Melanchthon en met hem de schematisering van de Lutherse erfenis. Maar schematisering betekent tegelijk scholasticering. Melanchthon heeft dit laatste als een, misschien wel*, bittere noodzaak* gezien. De verwarring rondom de interpretatie van Luthers gedachten dreigde zo groot te worden, *dat een strakke omlijning noodzakelijk was.* En hoe zou dat in die tijd anders kunnen dan met behulp van de scholastieke denkmethodes?

We zien hier een duidelijke parallel met de Calvijnse traditie. Dat is mede veroorzaakt, of ook, andersom, heeft dit tot gevolg gehad, dat de invloed van Melanchthon ook op de gereformeerde traditie bijzonder groot is geweest. We willen dat aan de hand van enkele aspecten aanwijzen. In de eerste plaats denken wij aan de plaats, die het z.g. historisch geloof heeft ingenomen en nog steeds inneemt. Wij zagen, dat ook bij Luther dit historisch geloof voorkomt en hij er zelfs vele malen over spreekt. Maar toch vrijwel altijd in negatieve zin, als een verkapte vorm van vijandschap en zelfhandhaving en eigengerechtigheid tegenover God en Zijn genade.

Nu zien wij bij Melanchthon dat hij aan dit historisch geloof een veel positievere betekenis toekent. Hij beschouwt het veel meer als een opstap naar het zaligmakend en recht-vaardigend geloof. Alleen historisch geloof is niet genoeg. Wie niet verder komt, gaat dan ook met dit geloof verloren. Maar aangevuld met het rechtvaardigend geloof is het een welkome voorbereiding, die positief wordt gewaardeerd. Bij Melanchthon loopt de onderscheiding historisch geloof-rechtvaardigend geloof parallel met die van kennis en vertrouwen. De kennis en ook de erkenning van de waarheid van de Schrift is op zichzelf niet voldoende. Maar anderzijds is zij onmisbaar om te komen tot het vertrouwen in de beloften van de genade, waardoor de zondaar wordt gerechtvaardigd.

Bij Melanchthon overheerst dus niet de tegenstelling tussen historisch en rechtvaardigend geloof zoals bij Luther, maar liggen beide in elkaars verlengde en overheerst dus de continuïteit en parallelliteit. Dat dit bij Melanchthon het geval is, is te verklaren uit een diepere theologische achtergrond. Melanchthon zag namelijk ook veel meer continuïteit tussen de natuur en de genade. Later is dit vooral in de verbondstheologie een rol gaan spelen, waarvan wij echter ook al bij Melanchthon de wortels aanwezig zien. Bij de schepping behoort het natuurverbond. Daarin kreeg de wet van God zijn plaats aangewezen. Daarna kwam, na de zondeval, het genadeverbond. Daarin werd het hart gevormd door het Evangelie. Het eerste is een voorbereiding op het laatste, het natuurverbond is de grondslag van het genadeverbond. Het genadeverbond bouwt erop

voort. Zoals ook de wet voorbereiding is op het Evangelie en het laatste voortbouwt op de eerste.

Dit alles heeft dus diepe theologische wortels, hetgeen een even diepe ingang heeft gevonden in de gereformeerde traditie.

Wij noemden in dit verband reeds Ursinus, die dit schema ook toepast in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus. Wellicht moeten wij ook op de achtergrond van de Heidelbergse Catechismus zelf zien, althans als wij deze beschouwen door de bril van Ursinus.

Hoe dit ook zij, in ieder geval is wel duidelijk, dat deze tweeledige betekenis van het historisch geloof, onvoldoende op zichzelf enerzijds en noodzakelijk en vruchtbaar in verbinding met het rechtvaardigend geloof anderzijds, een brede plaats in de gereformeerde theologie heeft ingenomen.

Ik accentueer even het brede ervan. Want in de Puriteinse theologie zien wij ook de enorme rol, die dit historisch geloof gespeeld heeft, vooral in de Amerikaanse tak ervan, in de vorm van de z.g. half-covenant. De historisch gelovigen behoorden half tot het verbond, de gemeente. Zij waren halverwege. Daarom hoorden zij er enerzijds wel bij. Zij mochten dopen en gedoopt worden en meestemmen in de gemeente. Maar anderzijds hoorden zij er toch ook weer niet bij. Niet in de kring van de ware gelovigen. Het laatste kwam naar voren rondom het avondmaal. Zij mochten wel aan de doopsbediening deelnemen, maar niet aan de avondmaalsbediening.

Het is niet moeilijk om te constateren, dat er in dit opzicht toch een grote afstand is ontstaan tussen het geloofsklimaat van Luther en deze kant van het gereformeerde protestantisme. Alleen moeten wij er dan wel aan toevoegen, dat deze afstand, zij het op een tegenovergestelde wijze, ook waar te nemen valt binnen de eigen Lutherse traditie. Maar daarop gaan wij nu niet verder in.

GENADE: RELATIE OF SUBSTANTIE?

Wel willen wij nog op een tweede aspect in dit verband wijzen. De scholastisering van de reformatorische erfenis, die zowel in de Lutherse als in de gereformeerde traditie heeft plaatsgevonden, en waarbij Melanchthon een voorname rol gespeeld heeft, heeft o.a. vorm gekregen in wat wij zouden kunnen noemen de substantialisering van de genade en daarmee verbonden de speciale aandacht voor de mens en zijn ontvangen genade.

Wel moeten wij erop wijzen, dat dit bij Melanchthon een invulling krijgt, die heel bewust door de gereformeerde theologen is afgewezen. Melanchthon zocht deze aandacht voor de mens vooral in de richting van een zeker *synergisme.* Het geloof, waardoor de mens wordt gerechtvaardigd, krijgt bij Melanchthon kanten aan zich, die ons in sommige opzichten doen denken aan de latere remonstranten. *De inzet van de mens zelf* en zijn positieve instelling ontvangen daarbij grote aandacht. Maar wat wij vooral in de gereformeerde traditie zien, min of meer zelfs in een contra-positie ten opzichte hiervan, is wat wij noemden *de substantialisering van de genade als een ingestorte hebbelijkheid in de ziel van de mens, die tegelijk de voedingsbodem vormt, het zaad van de wedergeboorte en het latere actuele en actieve geloofsleven.* Wij denken aan de bekende onderscheiding tussen de habitus fidei en actus fidei, de hebbelijkheid en de daad van het geloof.

Hier stuiten wij op een element, waarin de afstand ten opzichte van Luther wel heel duidelijk is. Ook al is het zo, dat op een enkel moment ook Luther weet te spreken *van een direct binnendringen van de Geest in het mensenleven,* min of meer los van het Woord, dit is slechts een zwakke nevenlijn, die beslist niet bepalend is geweest voor Luthers prediking. Wat bij hem het hart van zijn verkondiging en ook van zijn theologie vormt, is dat door de Geest God Zelf in Christus Zijn rechtend, vernietigend en tegelijk ook reddend Woord spreekt, waardoor de mens als een goddeloze zich vernedert, maar dan ook wordt opgericht en in Christus als rechtvaardig wordt verklaard. Dit is zo allesbeheersend, dat ook

de wedergeboorte en vernieuwing van de zondaar vandaaruit wordt verstaan. Daarom kan Luther zeggen: De geboorte uit God is niets anders dan het geloof. Want dan gaat zijn oude licht uit en een nieuw licht gaat aan, het geloof. Ziet, dan is hij opnieuw geboren uit God door het Evangelie. Luther zegt dit naar aanleiding van Johannes 1 : 13. In ditzelfde verband haalt hij ook Paulus aan in 1 Korintiërs 4 : 15: *Want in Christus Jezus heb ik u door het Evangelie geteeld.* Luther zegt dan: Daarom ook wordt het Evangelie Gods *uter* (schoot) genoemd, omdat Hij ons daarin ontvangt, draagt en baart, als een vrouw een kind in haar schoot ontvangt, draagt en baart. We zien, hoe bij Luther wedergeboorte en geloof verbonden zijn met de Geest en het Woord, d.w.z. de verkondiging ervan in de kracht van de Geest. Bij Luther is, zoals wij al opmerkten, de oorsprong van het genadeleven geen oorspronkelijke instorting (causa), maar de persoonlijke werking van de Geest van Christus door en in het Woord (van de prediking).

Dit laatste houdt niet alleen een andere relatie tussen Woord en Geest in, dus een theologisch verschil, maar het wijst ook op een ander geloofsklimaat, een spiritueel verschil. Dat laatste komt het duidelijkst daarin uit, dat bij de eerste de mens telkens geworpen wordt op Christus en Zijn belofte en het leven van het geloof dus een extravert karakter draagt. Extravert betekent hier vrijwel hetzelfde als existentieel. De nadruk valt op het 'ex', extra nos buiten ons, op God en Zijn Woord, op Christus en Zijn belofte gericht. Het is bevindelijke ernst maken met wat ons avondmaals-formulier noemt: *onze zaligheid buiten onszelf in Christus Jezus zoeken.*

In het andere geval wordt de mens veel meer op zichzelf gericht. Dan krijgt het geloof veelmeer een introvert karakter, en is de gelovige geneigd om de grond van zijn zekerheid te zoeken in eigen ervaringen en gevoelens. Het kost ons geen moeite om dit laatste voortdurend in de traditie van Nadere Reformatie en Piëtisme, vroeger en tot op de dag van vandaag, terug te vinden. Dat is een bij uitstek on-Luthers element in onze traditie. Maar we kunnen evengoed zeggen, dat dit ook een on-Calvijns element is, en zelfs menen wij hier met een on-Bijbels element te maken te hebben. Vandaar dan ook, dat deze lijn zoveel onzekerheid en twijfel en neergang in de gereformeerde spiritualiteit tot gevolg heeft gehad.

DE HEILSORDE

In de derde plaats wijzen wij op de grote plaats, die de z.g. *ordo salutus,* de orde van het heil, in de latere ontwikkeling van Orthodoxie en Piëtisme heeft ingenomen. Het is zeker, dat wij hier over Orthodoxie en Piëtisme in het algemeen kunnen spreken, en dan zowel naar de Lutherse als naar de gereformeerde traditie kijken. Ook al lijkt het aannemelijk dat hier de beïnvloeding in omgekeerde richting zich heeft voltrokken.

Bij beide treffen wij in ieder geval het gegeven aan, dat het sprankelende geloofsleven zoals wij dit bij Luther tegenkomen, een verstrakking ondergaat in de systematisering van het geloofsleven, dat in een bepaalde (volg)orde zich voltrekt en steeds meer dient te voltrekken. Nu hebben wij ook bij Luther wel aanzetten tot zulk een orde in het geloofsbeleven aangetroffen, maar dan blijft dit staan in het teken van de vrijmacht en bewegelijkheid van de Geest, waardoor niet alleen een werkelijke geschiedenis zich voltrekt tussen God en de mens, waarin het ene op het andere volgt, maar er tevens sprake is van een gelijktijdigheid, waarin de rechtvaardige meteen ook de zondaar is en blijft, en omgekeerd, de zondaar tevens de in Gods oog rechtvaardige.

We zagen hoe hier een spanning zichtbaar wordt in Luthers prediking, die niet van het Evangelie aftrekt, maar ons juist tot het kloppende hart ervan voert. Later zien we deze spanning afnemen, doordat deze evangelische gelijktijdigheid steeds meer wegvalt en de logische, en later steeds meer ook chronologische systematisering ervoor in de plaats komt.

Natuurlijk heeft deze ontwikkeling haar diepe theologische achtergronden. Luther heeft de *predestinatie* voluit aangehangen, maar wel is het opmerkelijk, dat zij in zijn prediking en theologie steeds meer op de achtergrond is gekomen. Letten wij nu vooral op de gereformeerde orthodoxie, dan ontdekken wij, dat de predestinatie steeds meer op de

voorgrond komt te staan, *althans in de scholastieke theologie*. Met deze toenemende, rationeel gekleurde, nadruk op de predestinatie, waarin steeds meer het hele heilsgebeuren vanuit de eeuwige raad van God werd afgeleid, zien wij ook een toenemend accent op de *ordo salutis.* Vanuit het eeuwige raadsbesluit voltrekt zich de realisering van dit raadsbesluit in de tijd, d.w.z. in de geloofsgeschiedenis van de christen, in een bepaalde orde. Zo hangen predestinatie en ordo salutis in de gereformeerde orthodoxie nauw met elkaar samen.

GENADE-LEVEN ALS PROCES

Naast het overheersend karakter van de predestinatie moet in dit verband ook gelet worden op de wijze, waarop het heil als zodanig gezien werd. Vinden wij bij Luther en ook bij Calvijn de nadruk gelegd op Christus, Die in het gewaad van Zijn Woord tot ons en door Zijn Geest in ons komt en in het geloof wordt gekend en aanvaard, in later tijd is men steeds meer gaan denken in zijns-categorieën en werd het heil aangeduid als een bovennatuurlijk proces, dat in de ziel zich voltrekt en in verschillende stadia voortschrijdt. Het relationele karakter van het heil, het gebeuren tussen God en de mens in Christus door Woord en Geest op de wijze van het geloof, werd steeds meer vervangen door een zijns-werkelijkheid, die ingestort werd in de ziel en dan procesmatig haar weg gaat. Hoe dan de orde in dit proces eruit ziet, dat werd steeds meer het voorwerp van bezinning en prediking. Maar het is wel duidelijk, dat op deze wijze een steeds grotere en zelfstandige aandacht voor de wedergeboren mens ontstond, die levend gemaakt is. Zoals het natuurlijke leven een proces doormaakt met bepaalde stadia, zo ook het leven van deze levend gemaakte mens. De nadruk op dit 'leven' had tot gevolg, dat de centrale plaats van Woord (Christus) en Geest min of meer vervaagde en niet meer de heilsprediking beheerste. Het geworpen zijn op Christus en zijn verdienste, waarin Luthers prediking haar centrum vond, week terug voor een prediking, waarin de reflexie van het innerlijke leven, doorgaans sterk gevoelsmatig gekleurd, een brede plaats innam.

Dit laatste ging steeds meer overheersen, vooral omdat de logische orde van het genade-leven steeds meer gezien werd als een chronologische. Het is opmerkelijk, hoezeer de aandacht voor wat vóóraf gaat en moet gaan en voor wat daarna volgt en moet volgen steeds meer de theologie en de prediking ging bepalen.

Op meer dan één wijze valt dit te constateren. We noemen slechts twee aspecten. Zoals we even terug W. Schortinghuis aanhaalden om te laten zien, dat wij het simul justus-simul peccator van Luther ook bij hem kunnen terugvinden, zo kunnen wij echter bij dezelfde Schortinghuis ook aantreffen, en niet alleen bij hem maar bij velen in zijn tijd, hoezeer het geloofsleven is gesystematiseerd in bepaalde op elkaar volgende stadia, die bevindelijk worden doorleefd. Bij Schortinghuis worden deze stadia zelfs zo verzelfstandigd, dat ze gepersonifieerd worden in verschillende typen van christen-zijn.

Op een andere wijze kwam hetzelfde probleem naar voren in de strijd rondom *de rechtvaardiging van eeuwigheid.* De centrale vraag hierbij was, op welke plaats in de orde van het heil het geloof moest worden geplaatst en welke betekenis het had in verband met de rechtvaardiging. We denken aan de tegenstelling tussen W. à Brakel enerzijds, die *de rechtvaardiging door en na het geloof* leerde en A. Comrie anderzijds, die de rechtvaardiging van eeuwigheid en dus vóór en tot het geloof beklemtoonde. Interessant daarbij is, hoe ook Luther hier in het geding kwam. Degenen, die de rechtvaardiging door het geloof alleen benadrukten, wisten zich niet alleen gedekt door het getuigenis van de Schrift, maar ook door de reformatoren, met name door Luther. Wanneer Comrie dan ook zich daartegen verzet, voelt hij zich genoodzaakt om Luther ter sprake te brengen. Hij begint daarmee zijn *Brief over de Regtvaardigmaking*. Met o.a. een brede aanhaling van Luthers verklaring van de Galatenbrief probeert hij duidelijk te maken, dat Luther aan zijn kant staat en niet aan de kant van zijn tegenstanders. En volgens hem stemt 'de groote Calvijn' op het nauwkeurigst hierin met Luther overeen.

Toch valt het op, hoe Comrie enerzijds wel aanvoelt en terecht beklemtoont, hoezeer bij Luther het rechtvaardig verklaard worden uitsluitend Gods werk en dus louter genade is, maar anderzijds zijn eigen sterke nadruk op het 'van eeuwigheid' in Christus gerechtvaardigd zijn in Luther in-leest en daarmee een scholastisch element indraagt, dat wij bij Luther nu juist niet aantreffen.

Ook hier blijkt, dat het eenvoudige en tegelijk krachtige verstaan van de verhouding tussen Woord en Geest en de centrale plaats van èn het sola gratia èn het sola fide in later tijd niet meer voluit werd verstaan. Men maakte tussen Brakel en Comrie een óf-óf kwestie, terwijl dit bij Luther en ook bij Calvijn een Bijbelse eenheid vormde.

Toch zou het niet juist zijn om alleen de scholastieke orthodoxie erop aan te zien. De Coccejaanse *heilshistorische verbondstheologie* heeft in dit opzicht ook haar rol gespeeld, met name toen Voetiaanse scholastiek en Coccejaanse verbondstheologie zich op bevindelijke wijze met elkaar hebben verbonden. We noemen dit slechts zonder dieper er op in te gaan.

Samenvattend kunnen wij zeggen, dat de latere ontwikkeling in het gereformeerd protestantisme, met name de scholastisch bepaalde orthodoxie, een richting is opgegaan, die zich van het oorspronkelijk reformatorische, en met name van het Lutherse geestesklimaat heeft verwijderd.

STEEDS VERDER VAN LUTHER VANDAAN

Daarmee komen wij toe aan het derde aspect van de relatie tussen Luther en het gereformeerd protestantisme. We hebben over Luthers directe invloed gesproken met haar twee zijden, daarna zagen wij hoe de na Luther komende orthodoxie, in de Lutherse traditie vooral ingeluid door Melanchthon, gevolgen heeft gehad ook voor het gereformeerd protestantisme, die de relatie tot Luther voornamelijk negatief hebben bepaald. Tenslotte willen wij nu nog in het kort bezien, hoe er in de gereformeerde traditie toch altijd weer tegenstromingen zijn ontstaan, die zich aan de scholastisering van theologie en prediking hebben trachten de ontworstelen en dan daarbij vooral aansluiting zochten of vonden bij Luther, min of meer bewust.

Om te beginnen moeten wij erop wijzen, dat deze genoemde pogingen niet het beeld van het gereformeerd protestantisme hebben bepaald. Bijna integendeel. Wanneer wij in dit verband naar de negentiende eeuw kijken, dan wordt deze eeuw niet gestempeld door Kohlbrugge maar veel meer door het Duitse idealisme, dat ook in Nederland de geesten boeit en de officiële theologie goeddeels beheerst. R. Prenter heeft er echter terecht op gewezen, dat het idealistische accent in de theologie bepaald niet van Luther stamt, maar in een vervreemde en zelfs vijandige verhouding tot hem staat.

Passen wij dit op het gereformeerde protestantisme van de negentiende eeuw in Nederland toe, dan zien wij dit geconcretiseerd vooral bij de modernen en de ethischen. Het is dan ook te verstaan dat bij iemand als J.H. Scholten, de vader van de modernen, Zwingli hoog op het schild wordt geheven, en hij ook Calvijn weet te waarderen, maar dat Luther bij hem geen genade kan vinden.

In zijn hoofdwerk *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld* is zijn behandeling van Luther in tweeërlei opzicht kenmerkend. In de eerste plaats probeert hij Luther geheel vanuit antropologisch standpunt te interpreteren, dus geheel van de mens uit: *Luther begint antropologisch.* Dat is historisch bezien een radicale omkering van wat Luther ten diepste dreef. Want juist van Luthers prediking en theologie kan worden gezegd, dat ze zich voltrekken coram Deo.

Vervolgens wijst Scholten Luther af en meent, dat hij met recht door Erasmus is bestreden. Bij Luther is immers sprake van een werktuigelijke beschouwing van de mens en zijn betrekking tot God. Kennelijk verstond Scholten niets meer van de geestelijke diepten van

Luthers worsteling om de genade en zijn bevrijdend spreken van Gods ontferming in Christus door het geloof.

De nadruk op de mens heeft in de idealistische negentiende eeuw verhinderd om Luther te verstaan en recht te doen. Ook de ethische theologie heeft deze belemmering ondervonden.

Het zou ons te ver voeren om na te gaan, welke rol Luther heeft gespeeld in de *ethische theologie.*
Zeker is, dat Luther wel aandacht kreeg, maar op een eenzijdige manier. In Duitsland heeft de negentiende eeuwse theologie in het voetspoor van Schleiermacher vooral de nadruk laten vallen op de antropologische en ethische kanten van Luthers theologie. Wij denken hierbij vooral aan A. Ritschl, die wel nadrukkelijk zich erop voor liet staan, dat hij in het spoor van Luther ging door ook rechtvaardiging en verzoening centraal te stellen, maar hem op zulk een wijze interpreteerde, dat Luther de vlag werd om zijn eigen idealistische theologie te dekken.

Anderzijds werden de stemmen steeds luider, die Luthers betekenis voor de eigentijdse positie van kerk en theologie afschreven en hem tot een uitloper van de middeleeuwse theologie stempelde (E. Troeltsch).

De eenzijdig antropologische aandacht voor Luther is ook voor Nederland in die tijd kenmerkend. Het is bijvoorbeeld tekenend, dat bij de Luther-herdenking van precies een eeuw geleden - 1883 - twee uitgaven verzorgd werden van Luthers boekje over *De Vrijheid van de christenmens*. Zij kwamen uit tegenovergestelde hoek, de ethische en Kohlbruggiaanse. Daarom ook volkomen onafhankelijk van elkaar en met tegenovergestelde intentie. Maar opvallend is wel, dat de christenmens bij beide centraal staat. Bij Scholten was dat: de autonome mens. Bij de ethischen: de ethische persoonlijkheid. Bij de Kohlbruggianen: *de rechtvaardigverklaarde goddeloze.* Ze verschillen alle drie heel sterk. Toch gaat het bij alle drie over de mens. En we vragen ons af, of dit toch niet meer negentiende eeuws is dan werkelijk en voluit Luther zelf. Want al is het zo, dat met name de Kohlbruggiaanse interpretatie het dichtst bij Luther zelf staat, van Luther zelf kan gezegd worden: bij hem staat niet de mens, welke dan ook, voorop, maar Christus en in Hem God Zelf.

Als wij de ethische theologie noemden, moeten wij in dit verband denken aan M. van Rhijn, destijds mijn leermeester in Utrecht. Zijn colleges kerk- en dogmengeschiedenis waren op slechts enkele themata gericht. Daarvan werd Luther wel het meest geliefd en geleerd. Voor velen zijn deze colleges onvergetelijk geweest. Maar in het hart ervan stond zijn college over de bekering, geconcretiseerd in Luthers bekering en geïllustreerd vanuit de gelijkenis van de verloren zoon in Lucas 15: boeiend, inspirerend en diep doordringend in ons gemoed. Toch achteraf gedacht, sterk gericht op hoe Luther nieuw inzicht verwierf op het punt van de heils- en geloofszekerheid. Dat is dan ook Van Rhijns hoofdthese in zijn *Studiën over Luther's Rechtvaardigingsleer*: Het voornaamste ligt niet zozeer in de leer van de rechtvaardiging door het geloof als zodanig, als wel in het streven naar en het verwerken van persoonlijke heilsverzekerdheid, dat achter de formule 'rechtvaardiging door het geloof' klopt.

In dat licht bezien is het dan ook te begrijpen, dat Luther bij de ethischen meer gewaardeerd werd dan Calvijn, die wel een religieus-ethische kern bezat, maar volgens omgeven door een rationalistisch-scholastieke ombouw, die door de ethischen werd afgewezen.

Letten wij meer op de strakkere gereformeerde lijn, dan ontmoeten wij in de negentiende en twintigste eeuw de gereformeerde richting, deels binnen de Ned. Hervormde Kerk, deels daarbuiten, aanvankelijk in de kerken van de Afscheiding, later vermenigvuldigd met de kerk van de Doleantie. Toegespitst op de vraag, hoe hier de relatie tot Luther uitvalt, blijkt Luthers geestelijke erfenis in ieder geval niet van belangrijke omvang te zijn. In het Neo-

Calvinisme stond de interpretatie van Calvijn centraal. In de meer bevindelijke kringen gold dit van de Nadere Reformatie, met name in haar latere ontwikkeling. Theologisch en spiritueel betekende dit, dat de scholastieke accenten in prediking, theologie en geloofsbeleving, overheersten en daarmee de aandacht voor de gelovige mens. Wel kwam Luther op een bepaalde wijze ter sprake. Maar ook hier, in omgekeerde zin als bij vrijzinnigen en ethischen en toch tegelijk met een verrassende parallelliteit, via de poort van de antropologie. In gereformeerd-piëtische kringen heeft Luthers bekeringsweg altijd de geesten geboeid. Men herkende daarin het patroon van de piëtistische bekeringsgeschiedenis. Daarom stelde men Luther vooral in dit opzicht hoog, en, om een markant voorbeeld te noemen, kreeg de bekende kinderverhalenschrijver W.G. van de Huist van het Nederlands Bijbelgenootschap de opdracht om Luthers bekeringsweg voor de kinderen te vertellen.

Maar, zoals gezegd, ook dit was een bepaalde vorm van antropologische interpretatie, waarin Luther slechts van één kant werd bezien en geaccepteerd. En dit is een *interpretatiegeschiedenis,* die nog steeds in de Gereformeerde Gezindte met name doorgaat.

TERUG NAAR LUTHER

Waarop wij nu tenslotte vooral de aandacht willen vestigen, is het belangrijke gegeven, dat er toch telkens weer theologen en predikers zijn geweest, die het hart van Luthers spiritualiteit hebben verstaan en getracht hebben deze in hun prediking en pastoraat te integreren. We moeten ons beperken tot een tweetal theologen, die in dit verband een belangrijke inbreng hebben gehad.

In de vorige eeuw is dit ***H.F. Kohlbrugge*** geweest. Hij was Lutheraan van origine, maar zijn theologische en geestelijke invloed heeft zich toch vooral binnen het gereformeerd protestantisme laten gelden. In feite betekent dit, dat hij op deze wijze de erfenis van Luther heeft ingedragen in de gereformeerde traditie. We kunnen nu niet zijn prediking nader ontvouwen. Maar zijn centraal stellen van de rechtvaardiging van de goddeloze, zijn Christo-centrische prediking, zijn radicaal afrekenen met alle vormen van vroomheid, die uit de mens voortkomen, en tegelijk toch ook zijn door en door geloofs-bevindelijke verkondiging, doen ons in sterke mate denken aan Luther.

Al was Kohlbrugge tijdens zijn leven niet de gevierde man, juist omdat hij haaks stond en sprak op de geest van zijn tijd, zijn invloed is in de rechterflank van het gereformeerd protestantisme steeds meer toegenomen. Maar ook dan doorgaans op de wijze van een tegenstroom, die soms bruisend opspatte tegen de gangbare stroom in. Dat gebeurde doorgaans vooral in de prediking van hen, die oorspronkelijk in een antropologisch-scholastisch keurslijf gebonden zaten maar door het aangeraakt worden door de bevrijdende kracht van het Evangelie d.m.v. Kohlbrugge's prediking tot een nieuw zicht kwamen op het Woord en het leven van het geloof, en zo ook op de relatie tussen Woord en Geest.

Opmerkelijk is daarbij, dat zodra men Kohlbrugge's prediking ging (om-) vormen tot een theologie met een rationale inslag, de bevindelijke geloofsspiritualiteit van Kolbrugge daaruit wegvloeide en er een prediking uit voortkwam, die wel de naam van Kohlbrugge voerde en voor een deel ook terecht, maar waarin de spiritualiteit van Kohlbrugge niet meer voluit werd gevonden.

Kohlbrugge is door sommigen ook aangewend om in een anti-bevindelijkheid terecht te komen, die als reactie op de ultrabevindelijkheid wel verklaarbaar maar daarmee nog niet aanvaardbaar en vruchtbaar is.

Het zou een studie op zich vereisen om in dit verband de theologie van K. Barth te peilen. De verbindingslijn tussen Kohlbrugge en Barth is met name door Th.L. Haitjema aanvankelijk (1926) terecht gesignaleerd en dat zegt ook iets over Barths waardering voor

Luther. In het veelomvattend Lutheronderzoek gedurende de eerste helft van deze eeuw met zijn vaak tegenstrijdige interpretaties, was Barth het, die de jonge Luther scherp stelde tegenover de oude Luther en dan duidelijk koos voor de eerste. Het simul justus-simul peccator was ook hem uit het hart gegrepen. In zijn theologie van de crisis met haar dialectische spanning meende Barth in het spoor van Luther te gaan. Niet geheel ten onrechte. Daarom is ook zijn negatieve waardering van de zozeer op de mens gerichte negentiende eeuw te verklaren. Maar zoals hij zelf sprak van de jonge en de oude Luther, zo is er reden om ook van een jonge en een oude Barth te spreken. We zien bij Barth een ontwikkeling, waarin zijn afwijzing van de vorige eeuw steeds meer overgaat in een op zijn minst ambivalente waardering ervan. Dit laatste vooral toegespitst op de theologie van Schleiermacher. Het is in dit verband veelzeggend, dat in één van de nieuwste studies over K. Barth, hij beschreven wordt als de theoloog van de H. Geest, terwijl hem toch altijd een eenzijdig christomonisme en een verschraling van de pneumatologie verweten is (A.A. van Ruler).

Deze nieuwste interpretatie laat ook zien, hoe de negentiende eeuw bij Barth terugkomt, en daarmee ook zijn belangstelling voor de mens. Wel blijft deze Christologisch bepaald, maar tegelijk komt de mens met huid en haar in het vizier in wat men zou kunnen noemen een christologisch georiënteerd humanisme. En of dan nog sprake kan zijn van een hechte verbondenheid met Luther, de jonge èn de oude, is zeer de vraag.

Op Nederland ons richtend valt het nog moeilijker om een duidelijke lijn te trekken. Wel is het zo, dat nogal wat volgelingen van Kohlbrugge vroeg of laat ook volgelingen van Barth zijn geworden en meenden daarmee dezelfde weg te vervolgen. Maar van meer betekenis is het feit, dat trouwe volgelingen van Barth heel intens en gemakkelijk een synthese tussen Barth en de ethische theologie hebben weten tot stand te brengen. En dan zien wij toch Kohlbrugge steeds meer uit de gezichtskring verdwijnen. Of dat ook betekent, dat de afstand tot Luther groter geworden is? Men heeft in ieder geval het doorgaans meer te kwaad met de 'natuurlijke theologie' van Melanchthon en zijn invloed op de orthodoxie, waartegen men zich afzet, dan dat men in positieve zin ademt in het geestelijk klimaat van Luther. Dat komt ons inziens mede door het zojuist genoemde feit, dat er bij Barth een ombuiging naar de christologisch gevulde antropologie heeft plaatsgevonden, die de affiniteit met de ethischen in de hand heeft gewerkt, maar afstand schept van het theologische en spirituele klimaat waarin Luther ademde.

De tweede naam, die wij in dit verband willen noemen is die van J.G. Woelderink. Het meest opmerkelijke is, dat wij bij hem geen directe invloed van Luther kunnen ontdekken, terwijl zijn theologie en prediking toch sterk aan hem doen denken. Daarbij denken wij vooral aan zijn nadruk op het leven uit de belofte door het geloof en zijn aandacht voor de rechtvaardiging uit het geloof. Het aspect van de gelijktijdigheid treffen wij bij Woelderink ook aan, juist in verband met zijn centraal stellen van de belofte en het geloof. Terwijl bij hem dit gepaard ging met een scherp reageren tegen een theologie en verkondiging, waarin de scholastieke systematisering van het geloofsleven in een verstrakte orde van het heil domineerde.
Wellicht heeft dit laatste ertoe bijgedragen, dat Woelderink zelf toch ook niet ontkomen is aan een zekere rationele systematisering, waardoor het tintelend element, dat wij èn bij Luther èn bij Kohlbrugge aantreffen, bij hem niet zo wordt gevonden. Dat heeft ook gevolgen gehad voor de invloed, die van hem uitging en nog steeds uitgaat. Zij heeft, evenals bij Kohlbrugge, bevrijdend gewerkt, als een uitleiding uit het diensthuis van de scholastiek. Maar zij heeft anderzijds ook reactionair gewerkt en dan kwam en komt men van het ene diensthuis in het andere.

LUTHER LEEFT VOORT

We waren genoodzaakt om in deze laatste paragrafen slechts grove hoofdlijnen te trekken, met het gevaar om te weinig genuanceerd te worden. Uitvoeriger behandeling zou aan de nuances meer recht kunnen doen. Ons ging het erom na te gaan, in hoeverre en op welke wijze Luther binnen de gereformeerde traditie nog present is. Ik wil daarbij tenslotte niet onopgemerkt laten, dat vele predikanten met name bij de voorbereiding op hun prediking bij Luther te rade gaan, als de praxis pietatis, het dagelijks geloofsleven coram Deo en midden in deze wereld ter sprake komt. Met name op deze wijze leeft Luther onder ons voort. Dit heeft alles te maken met de evangelisch-reformatorische verbinding van Woord en Geest in de wijze, waarop hij de schriften vertolkte. De gereformeerde traditie is daarom niet zonder Luther te denken. En wat er aan relatie met Luther is, heeft overwegend gediend tot haar verrijking en verlevendiging.

8. 7. EEN BELANGRIJKE BEKENTENIS VAN LUTHER OVER HET HEILIG AVONDMAAL

Amsterdamsch Zondagsblad, 15 januari 1888

Redactie H.A.J. Lütge, Herv. Predikant te Amsterdam

Hieronder volgt een visie van enkele historieschrijvers over Luther en zijn mening over het ***Heilig Avondmaal*** aan het eind van zijn leven.

Van Gereformeerde zijde wordt hier behoorlijke waarde aan gehecht, omdat zij hierdoor temeer Luther als Reformator, óók van het Gereformeerde volk kunnen beschouwen.

… Algemeen bekend is, hoe scherp Luther heeft geoordeeld over hen, die van hem verschilden in de leer van het Avondmaal, hoe heftig hij daarom veroordeelde degenen, met wie hij in de grond toch één was.

Toch is Luther voor zijn dood daarvan teruggekomen, gelijk blijkt uit een bekentenis, die hij omtrent het verschil kort voor zijnen dood gaf, in een gesprek met zijn vriend Melanchthon.

Wij wijzen daartoe op hetgeen August Kluckhohn (1832-1893, Duits historicus) aantekent op een der door hem uitgegeven brieven van Frederik den Vrome, keurvorst van de Palts. (Briefe Friedrichs des Frommen I blz. 557).

Eerst verwijst Kluckhohn naar hetgeen de keurvorst schrijft in de brief van 31 Dec. 1564, waar hij zegt: "Maar Dr. Luther is een mens, geweest, die zowel als anderen kon dwalen, gelijk hij ongetwijfeld van zijne dwaling ten laatste overtuigd is, toen hij God zo ernstig heeft gebeden om vergeving, en beleden, dat hij in de zaak van het sacrament te veel heeft gedaan, - zoals zonder twijfel degenen weten te bevestigen, die bij zijn laatste stond tegenwoordig waren."

Daarna gaat Kluckhohn verder: Nog duidelijker zegt Frederik in deze brief (die van 15 Februari 1565) het volgende: "Dat Dr. Luther in de zaak van het sacrament voor zijn dood heeft toegegeven, weten alle eerlijke lieden, ofschoon hij daarover niet een iegelijk sprak."

Deze uitingen, zo gaat Kluckhohn voort, hebben betrekking op het volgende merkwaardige feit:

In het gesprek, dat Melanchthon met Luther voor zijn laatste reis naar Eisleben had, werd ook de avondmaalsstrijd genoemd, waarbij Melanchthon oprecht verklaarde, dat de leer der kerkvaders op dit punt nader kwam bij de leer der Zwitsers, dan bij die van Luther. Laatstgenoemde zweeg een wijl; toen sprak hij de woorden: *"Lieve Filip, ik erken dat in de zaak van het sacrament teveel is gedaan."*

"Zo laat ons", hernam Melanchthon, "een geschrift geven, waarin de zaak gematigd wordt, opdat de waarheid blijve en de kerken weer eendrachtig worden", waarop Luther zei: *"Ja lieve Filip, ik heb dit dikwijls en rijpelijk overdacht, maar zo zou de gehele leer in de verdenking komen. Ik wil het de Almachtigen God bevolen hebben. Doe gij ook iets na mijn dood."*

Van dit feit kreeg Ursinus te Wittenberg kennis, want Melanchthon maakte er geen geheim van. Uit zijn mond hoorde ook Alesius, Professor te Leipzig, het verhaal, van wie het weer op anderen, als Pezel overging.

Bij de reeds lang bekende getuigenissen van Ursinus , Pezel en Hospinianus kwam nu in de laatste tijd de oorspronkelijke en onder ede bekrachtigde verzekering van Hardenberg te Bremen, (Kohlmann in de Erlang. Ref. K. Z. 1853 , blz. 157; vergel. Gillet Crato von

Krafftheim II, 113 en Stähelin, Johannes Calvin I, 228). Hardenberg had het verhaal uit "Melanchthons eigen mond en ter verkrijging van volkomen zekerheid, vaardigde de raad van Bremen den Magister Schlonkgrawe naar Wittenberg af.

Te Heidelberg werd de zaak door Ursinus bekend en het eerst genoemd in de strijd, die zich aan het Maulbronner colloquium aansloot. Frederik stelde, zoals vanzelf spreekt, daarin het hoogste belang. Door Erastus liet hij aan de burgemeester van Bremen schrijven, om met zekerheid te weten wat te Bremen dienaangaande was geschied.

Naar de regels der historische kritiek laat zich mitsdien het gehele verhaal niet meer als fabel behandelen.

Tot zover Kluckhohn.

J. Köstlin, die veel omtrent Luther onderzocht en schreef en het nauwelijks geloven kon, zegt echter (Luthers Theologie II, 226, 227 noot) dat het verhaal zich niet als louter sage laat afwijzen, wegens Hardenbergs bericht.

Tot staving der geloofwaardigheid van de bekentenis, vooral belangrijk hetgeen E. Sähelin (Johannes Calvin, I, 228) opmerkt.

Met ons zal het menigeen verblijden, dat Luther voor zijn dood tot deze bekentenis is gekomen.

Luther handhaafde zijne dwaling niet in hoge trots, evenmin als hij volhardde in zijn vroeger afkeurend oordeel over de brief van Jacobus en de Openbaring van Johannes.

Terecht zegt dan ook de keurvorst: *Halstarrig in bewezen dwaling te volharden is schande (ist ayn Schand), haar af leggen en te erkennen, dat is een eer.*

8. 8. DE STICHTER VAN DE EVANGELISCHE LANDSKERKEN[309]

Gerhard Ritter

Meer dan twintig jaren lang heeft Luther de moeiten van dit alledaagse leven getorst - een voortdurend groeiende last van reusachtige omvang, welke hem soms dreigde te verpletteren. Die alle harde en hoekige trekken van zijn karakter steeds scherper deed uitkomen en toch niet in staat was ooit het vertrouwen van zijn moedig geloof en de rijkdom van zijn gemoed, de onuitputtelijke humor en de goedheid van deze even grote als kinderlijke ziel te verstikken.

'Ik hoop, dat ze mij toch niet mijn moed en vreugde afnemen', schreef hij nog tijdens het tumult van de boerenopstand; het krenkte zijn natuurlijk gevoel zich algemeen gehaat te weten, want 'het zit diep in ons dat wij gaarne zien, dat de mensen ons goed gezind zijn'. Echter deed dit hem geen ogenblik aan zijn roeping twijfelen: was hij immers niet slechts de geest in zijn geweten gevolgd? 'Al hun bloed komt op mijn hoofd neer. Maar ik verwijs het naar mijn Heere God; die heeft mij bevolen zo te spreken.'

Geheel en al Luthers is weer de wijze waarop hij antwoordde op de haat en de smaad van de mensen. Het was een ware uitdaging en bespotting van de lastertongen - waarmee hij de bange Melanchthon de stuipen op het lijf joeg - door juist nu, 1525, eerder dan het plan was, met een weggelopen non in het huwelijk te treden. Zo staat direct aan het begin van deze laatste periode een daad die ons bijna een symbool schijnt van hetgeen zijn werk dezer laatste twintig jaren onderscheidt van al het vroegere. De aan alle aardsheid ontstegen monnik en Godsman gaat zich op deze aarde inrichten. De hemelbestormer stelt zich ermee tevreden om voorlopig in engere kring te werken en - nu het oorspronkelijke plan te groots, te stoutmoedig is gebleken om op de vulkanische, gespleten bodem der Duitse landen een dragend fundament te vinden - in trouwe, hoewel uiterlijk bescheiden arbeid een beperkt, doch des te hechter bouwwerk, als het ware een kiemcel voor de nieuwe gemeenschap der heiligen, op te richten. Als Faust bouwt hij dijken om op de eeuwig rusteloze zee een stuk vaste grond te veroveren. Dat hij daartoe nu nog en ook later steeds weer de nodige energie wist op te brengen, dat is - boven alles uit wat triest en bekrompen was in deze latere jaren - de onvergetelijke historische daad van de ouder geworden Luther.

De catastrofe van de Boerenoorlog heeft de ontwikkeling van de Hervorming niet verhinderd, misschien niet eens ernstig geremd; wel gaf zij aan de beweging een ander karakter. Voor eens en altijd had men het vertrouwen verloren de Hervorming van zowel het geestelijke als het wereldlijke leven in een ruk erdoor te krijgen. Met de hoop op zulk een ommekeer had het volk als geheel ook alle echte belangstelling voor het openbare leven ingeboet en verdween die spanning van een gelukkige verwachting, waarmee men de breuk van de Duitse kerk met Rome als een begin van betere tijden had nagestreefd en bejubeld. Van nu af bleef de toestand van Duitsland uitsluitend in handen van de overwinnaars en despoten, de Duitse vorsten en hun raadsheren. Die mochten nu, als ze wilden, verder twisten met keizer en paus. Het volk gehoorzaamde afgestompt en onverschillig. Dat was de toestand waarmee ook Luther voortaan rekening moest houden.

Er had zich een grote scheiding tussen de geesten voltrokken. Luthers prediking had haar zuiver geestelijk en principieel niet-politiek karakter bewezen; de zwaarste vuurproef had zij doorstaan; nu moest zij op haar eigen wijze verder doorwerken, dat wil zeggen: door te

[309] Gerhard Ritter, Luther in leven en werk. Aula boeken, 1962

trachten de mens innerlijk te veranderen. De revolutionaire enthousiasten - aanhangers van Münzer - die alles in één keer hadden willen vernieuwen, op het gevaar af zodoende de chaos op te roepen, hadden het onderspit gedolven. Hun driestheid was voor immer gebroken: zij gingen op in de vreedzame en lijdzame beweging der Doopsgezinden, die nu op meedogenloze wijze vervolgd werden. In de eerste plaats omdat men hen (eigenlijk toch ten onrechte) de schuld gaf van de rampspoedige boerenopstand. En alles wat niet van Luthers of Rooms geloof was, werd nu in de enge verborgenheid van ondergrondse conventikels gedreven, waar het ondanks onderdrukking, schending en vervolging onuitroeibaar bleek en door een meer dan duizendvoudig martelaarschap dapper stand hield. Het levenswerk van Luther was echter aan de maalstroom ontkomen en mocht zich ook in het vervolg openlijk doen gelden.

Eén snaar op zijn speeltuig bleef echter ontstemd. Aan ieder die goed luistert, kan het niet ontgaan: sinds de 'zendbrief over het harde boekje tegen de boeren' klinkt er in het diepe, hartelijke pathos van zijn stem een nieuwe, hardere, soms bepaald onharmonische toon mee. Hartstochtelijk en grimmig was zijn polemiek altijd geweest, maar nu kan deze vaak boze, ja bijna hatelijke vormen aannemen. Niet alleen vertoornd wordt hij door de tegenspraak van zijn opponent: zij maakt hem ook ongeduldig en geprikkeld. Plotseling zien wij een nerveus mens voor ons, iemand die zich niet meer beheersen kan. Toch is zijn strijd ook nu van grote allure: altijd gaat het om grote, zakelijke dingen; boven het kleingeestige geïntrigeerd van persoonlijke tegenstanders in Wittenberg is hij tot het laatst toe verheven.

Maar voor de eerste maal in die zendbrief dreigt hij nu toch zijn tegenstander met geweld: wees voorzichtig, het zwaard zou ook u kunnen treffen! Men voelt het: zijn geloof aan de werking op de mensen van het Woord alleen is niet meer zoals vroeger. Hij twijfelt niet aan de macht van het Goddelijk Woord, doch wel aan de goede wil van de mensen om het aan te nemen, en aan hun vermogen zich door het betere inzicht te laten leiden. In de grond was het niet anders dan zijn oude opvatting van de volslagen zondigheid van de natuurlijke mens. Maar naarmate hij meer teleurstellingen moest ondervinden, moet hij steeds meer onder de indruk zijn gekomen van Satans geweldige macht.

Inderdaad hebben klankkleur en toonaard van zijn optreden een merkbare verandering ondergaan. Maar het thema is hetzelfde gebleven. Wie een diepe kloof, een formele tegenstelling tussen Luthers opvattingen voor en na 1525 meent te moeten vaststellen, die heeft zijn ware aard nooit goed begrepen.

Het is waar: had hij vroeger zijn zaak geheel en al gebouwd op de prediking van het Woord en de daardoor wakker geroepen verandering van 's mensen innerlijk, nu verleende hij aan de geleidelijke, opvoedende werking van een kerkelijk instituut op de grote massa veel meer ruimte. Wat hem vroeger eerst in de laatste plaats noodzakelijk scheen - het tot stand brengen van uiterlijke vormen en organisatie - dat ging voor hem, na zoveel bittere ervaringen, nu meer betekenis krijgen.

Zijn huwelijk was van deze ommekeer het eerste zichtbare teken: het was hoog tijd geworden aan de oude uitzonderingspositie van de geestelijkheid, voor iedereen duidelijk, een einde te maken. En ook in dit opzicht werd hij door de aan deze dingen nu eenmaal inherente logica stap voor stap op zijn weg voorwaarts gedreven: te beginnen met een geleidelijke constitutie der uiterlijke cultusvormen tot aan het vaststellen van een belijdenisformule en een steeds volmaakter ontwikkeld, tegen het spiritualisme der wederdopers steeds scherper afgebakend nieuw dogma. Uit de vrije prediking van het Woord werd een nieuwe kerk geboren. Het was trouwens nooit zijn mening geweest dat de mensheid de kerkelijke ordening als zodanig zou kunnen ontberen. Juist omdat de diepste heiligdommen van zijn geloof hem zo volkomen bezighielden, kwam het niet in hem op de Goddelijke instelling der kerk en de noodzaak van een uitwendig instituut voor de opvoeding van de mens te bestrijden. Het reformatiegeschrift 'Aan de christelijke adel', geschreven op het hoogtepunt van zijn scheppen, legt daarvan getuigenis af. (Melanchthons *Loci*

communes, de eerste protestantse dogmatiek, ontstond in het jaar van de Rijksdag van Worms, 1521.)

Luther bedoelde niet de oude kerk af te breken maar haar te herstellen in haar oude gedaante. Ook de vrijheid van geweten die hij predikte, hield geen willekeur in: steeds bleef ze gebonden aan Gods Woord en zijn gemoed was daarenboven veel sterker verknocht aan vele oud-kerkelijke tradities dan men in de jaren van felste strijd van hem had verwacht; alles waarvan hij afstand deed, kon hij slechts met veel smart van zijn ziel losscheuren. Het staat vast dat zijn werk revolutie betekende, maar het was tevens *historische ontwikkeling.* Reeds eerder ontdekten wij daarin een stuk van zijn grootheid, en niet het geringste. Alles wat ons in de laatste twintig jaren van zijn leven als geestelijke starheid, zelfs soms als reactie voorkomt, is in wezen niets van dat alles; alleen wil hij zeker zijn van zijn nooit opgegeven relaties met de middeleeuwen. Moge hij hier en daar (zoals in de leer der sacramenten ongetwijfeld het geval is) uit die innerlijke behoefte wat de theologische formules betreft op zijn eigen oudere uitspraken terugkomen, van de kern der reformatorische leer geeft hij ook dan niets prijs.
Integendeel, eerst nu groeit deze tot haar grootste diepte en rijpheid en verwerft zij haar vaste systematische verband.

Terstond na de Boerenoorlog verscheen het diepzinnigste en wetenschappelijk meest doordachte van zijn strijdgeschriften: *het dispuut met Erasmus over de erfzonde en de vrijheid van de menselijke wil, over de almacht Gods en de voorbeschikking* ('Vom unfreien Willen' 1526). In zijn krasse accentuering van alle super- en irrationele elementen van het oerchristendom betekende dit geschrift de definitieve en bewuste breuk met alle reformkatholieke ondernemingen en het gehele rationalisme der renaissancetheologen; toch, juist uit zulk afbakenend werk, dat zich niet in een heftige polemiek, doch veeleer in rustige zelfbezinning voltrok, wist de reformator de rijpste theologische formuleringen van zijn Godsbegrip te putten.

Rijker nog en veelzijdiger is de gedachterijkdom van *zijn grote uitlegging van Genesis,* waaraan hij volle 10 jaren (1535 -1545) heeft gewerkt: *een waarlijk onuitputtelijke goudmijn van zijn theologie.*
Toch had zich in zijn gehele levenswerk een ommekeer voltrokken. Op het eerste gezicht doet het ontnuchterend, bijna tragisch aan te zien hoe het onstuitbare enthousiasme der beginjaren in hem langzamerhand in dogmatische starheid verkeert, zoals ook in de strijd, in het dispuut met tegenstanders van rechts en links het rechtstreeks getuigenis ván de levende Godservaring terugtreedt achter theologische grensbepalingen en kerkelijke leerformules. Het was stellig geen bekoeling van de oorspronkelijke gloed, die deze ommekeer teweegbracht. Slechts invloeden van buitenaf waren er de oorzaak van. Dat de religieuze bevrijder van weleer zich tot kerkvader, tot canonieke autoriteit van een nieuwe theologische school had ontwikkeld, dat hij zelf zijn overtuiging naar alle kanten dogmatisch afbakende, is al evenzeer bevorderd door uiterlijke invloeden als toen hij destijds gedwongen werd de volle revolutionaire stuwkracht van het in hem levende nieuwe godsbegrip te ontwikkelen: van fase tot fase met steeds grotere klaarheid en energie.

Verreweg het belangrijkste dat hem nu te doen stond, was ***de nieuwe inwendige grondslag voor een evangelische kerk te leggen.*** Daartoe was bovenal één ding (wij hoorden er reeds eerder van) noodzakelijk: het opnieuw instellen van een krachtige geestelijke autoriteit. Waar echter was zulk een autoriteit, - nu alle canonieke rechtsordening, alle priesterlijk, hiërarchisch gezag was komen te vervallen - anders te vinden dan in de gemeente zelf? Inderdaad had Luther ook in het geschrift *aan de christelijke adel* de gemeente uitdrukkelijk het recht toegekend om te oordelen over de leer van hun geestelijken, hen te beroepen en af te zetten. Tot deze gemeente had hij echter van den beginne af als belangrijkste leden 'raad of overheid', dus het wereldlijk gezag in de geest der late middeleeuwen, gerekend; ook de landsoverheden, voor zover zij de juiste

leer aanhingen, had hij nooit buitengesloten. En over het algemeen had hij in deze machthebbers, ondanks veel teleurstellingen, altijd nog meer vertrouwen dan in 'Herrn Omnes', waarvan hij eerder een wild tumult, blinde vernietiging der tradities dan een rustig herbouwen en helder inzicht verwachtte.

Dit wilde niet zeggen dat er niet bepaalde praktische pogingen gedaan werden om de gemeente in kerkelijk opzicht te organiseren. Ook de leken zouden deel hebben aan het beheer van het kerkelijk vermogen; ja, Luther wenste een vrij willige instelling van een christelijke levens orde van 'huisvaders en huismoeders' met toepassing van een zekere tucht, met grote en kleine kerkelijke ban. Maar daarbij was het zijn voortdurende zorg te verhinderen dat uit een dergelijke vrije ordening uit liefde een nieuw kerkelijk dwangsysteem, een nieuw canoniek recht zou kunnen ontstaan. Liever dan zo iets te laten gebeuren wilde hij de instelling van zulke uiterlijke ordeningen dan maar als 'liefdedienst' aan de wereldlijke overheid overlaten. Echte geestelijke autoriteit met dwingende bevoegdheden kon hij aan de 'gemeente' al daarom niet toekennen, omdat het naar zijn diepste overtuiging onmogelijk was de echte, ware christenen te onderscheiden van de meelopers, van de pure schijnchristenen en degenen, die zich alleen in de uiterlijke dingen van het gemeenteleven beijveren.

Wel stond hem voor ogen voorlopig *een kerngemeente van levende getuigen en volgelingen der nieuwe leer* om de avondmaalstafel in het kerkje van het zwarte klooster te verenigen, waaruit dan de nieuwe gemeenschap der heiligen van lieverlede zou moeten groeien. Daar zou hij zelf preken, terwijl 'daarbuiten', in de stadskerk zijn kapelaans voor de 'grote massa' op de wijze van missiepredikers moesten spreken. Maar meer dan een middel van uitwendige doelmatigheid moest het niet worden; een sektarische afzondering van 'uitverkorenen' mocht er in geen geval uit voortkomen, nog minder een bevoorrechte positie in het besturen van de kerk voor die engere kring. De ware kerk van Christus bleef voor hem immer een onzichtbare grootheid. Daardoor is een stelselmatige uitwerking van de organisatie der Lutherse gemeente tenslotte toch uitgebleven en heeft Luther zich uiteindelijk tevredengesteld met de formule dat de kerk overal is *waar Gods Woord zuiver verkondigd en het sacrament op juiste wijze gevierd wordt.* Het levende middelpunt in deze vorming van een nieuwe gemeente en een nieuwe kerk was voorlopig hij zelf - als de machtigste geestelijke getuige en prediker der Goddelijke waarheid.

Maar hiermede was het probleem van de vorming ener nieuwe geestelijke autoriteit niet opgelost, doch alleen maar uitgesteld. Was het eigenlijk wel op te lossen? Of was het voor het Lutherse denken, dat slechts het 'zuivere Woord Gods' als enige autoriteit erkende en van alle menselijke autoriteit slechts vervalsing duchtte, principieel onoplosbaar? Was het niet een paradoxale taak die Luther aan zijn kerk stelde, een gemeenschap te vormen, die niet van deze wereld was en toch ook weer voor en binnen deze wereld - onzichtbaar en tegelijk zichtbaar - geen uiterlijke rechtsgemeenschap, maar zuiver gemeenschap van één gezindheid, echter ook niet louter een sekte, doch een volkskerk, een georganiseerde gemeenschap van gedoopten? Zonder twijfel weerspiegelt zich in deze tegenstrijdigheden iets van de paradoxie van het gehele Lutherse theologisch denken, tenslotte een gevolg van zijn rigoureuze vernieuwing van de paradoxie der oerchristelijke verkondiging. Als een gemeenschap in liefde van gelijkgezinden had de nieuwe kerk geen uitwendige ordening van node, wel echter als volkskerk; als zodanig omvatte zij echter zowel ware gelovigen als christenen alleen in schijn - en aan een zo bont geschakeerde gemeenschap wilde Luther in geen geval enig kerkelijk bestuur overdragen.

De praktische gevolgen waren eindeloze, tot op heden nog niet overwonnen, zelfs (te midden van een veelszins ontkerstende wereld) nog sterk toegenomen moeilijkheden in de evangelische kerken - met name van de Lutherse.

Zwingli, de nuchtere, praktische en humanistisch geschoolde Zwitser wist deze noden te boven te komen door zijn Züricher 'Kilchöri' tot een christelijk verbond, een soort van Godsstaat uit te bouwen, waarin de hervormde predikers de meerderheid van de raad

werkelijk van zich afhankelijk wisten en zo de wereldlijke politiek een tijdlang dienstbaar konden maken aan de nieuwe geloofsgemeenschap. Dit was een politieke, dus aan de tijd gebonden oplossing.
Calvijn, die in Genève iets dergelijks beproefde, had een zware en langdurige strijd te leveren alvorens hij de meerderheid van de raad voor zich had gewonnen; daarom leidde hij een zuiver kerkelijke strijdorganisatie op, die zich ook zonder of zelfs tegen de wereldlijke macht kon handhaven en haar wil kon doordrijven: een gemeenschap van uitverkoren, fanatieke aanhangers, die door middel van de kerkban alle maar half overtuigden, weifelmoedigen en pure meelopers weerde en vervolgens naar 'Bijbelse norm' een eigen orde, eigen soevereine organen in het leven riep, namelijk in de uitvoerende commissie van presbyters en consistories.

Maar dat was niet mogelijk zonder dat men eerst een nieuw wettelijk systeem instelde; pijnlijk nauwgezet gewetensonderzoek van kerkwege met inquisitie en aansluitend kettergerecht, zomede opbouw van een nieuw kerkelijk recht, dat in plaats van de canonieke rechtsboeken de Bijbel, zowel het Oude als het Nieuwe Testament, rechtstreeks als wetboek voor uiterlijke ordeningen toepaste.

Luther heeft dit alles uit diepste overtuiging afgewezen; hij moest het wel als prediker van een godsdienst die zuivere vroomheid beoogde, die geen 'codex' van 'Goddelijke' rechtsordeningen, doch ook geen zichtbare gemeenschap van door God uitverkorenen erkent. Maar zo bleef hem eenvoudig niets anders over dan de ontbrekende kerkelijke autoriteit bij het stichten van nieuwe ordeningen te vervangen door *het gezag van de wereldlijke overheid* en kwam het lot van zijn kerk bijna geheel in handen van het 'wereldlijk zwaard' te liggen. Een stap, die voor het moderne denken met zijn scherpe tegenstelling tussen 'kerk' en 'staat' zeer gewaagd lijkt en welker gevaren de evangelische kerken sinds de 18e eeuw dan ook in hoge mate hebben ondervonden.

Maar in het tijdperk van de Hervorming was het nauwelijks iets opvallends. Reeds lang vóór Luther had het innerlijk verval van de pauselijke kerk de 'christelijke overheden' immers overal (niet alleen in Duitsland) tot steeds verdergaande 'reformatorische' maatregelen gedwongen. Zodoende was een formeel recht op hulp ingeval van nood voor de kerk ontstaan; juist in dit opzicht voltooide Luther slechts wat overal allang in zwang was. Alleen zijn geweldige slag tegen het pausdom versnelde en verhevigde het ontwikkelingsproces aanzienlijk (bij tijden ook aan katholieke zijde), en de 'noodtoestand' van zijn eigen kerk, welke ingrijpen van overheidswege noodzakelijk maakte, was niet van voorbijgaande aard, maar behoorde tot haar wezenlijke kenmerken.

Hoe weinig hij erover dacht de van geestelijke bevoogding vrij geworden overheid van haar christenplichten te ontheffen, hebben wij al eerder besproken. Hij weet in het geheel niets van de moderne tegenstelling tussen 'staat' en 'kerk' als autonome, van elkaar onafhankelijke gemeenschapsvormen. Hij kent een weliswaar wereldlijke, maar dan toch christelijke overheid als een 'stand' van de christenheid naast andere. De staat kent hij alleen als christelijke gemeenschap, die in belangrijke mate zedelijk-religieuze opvoedingstaken dient. Zoals iedere stand, is ook de overheid verplicht het rijk Gods te dienen - de vorst in de eerste plaats als privé- persoon, uit liefdeplicht, als meest vooraanstaand lid van de christelijke gemeente, echter ook krachtens de plicht van zijn stand, als drager van zijn overheidsambt, dat als zodanig aan 'de christelijke gemeente behoort en dienstbaar' is. Niet voor hem zelf heeft God hem met zoveel rijkdom, macht en uiterlijke schittering begiftigd, doch alleen omwille van zijn onderdanen die hij met zijn ambt heeft te dienen - zelfs met opoffering van al zijn persoonlijke en dynastieke machtsbelangen.
Geheel op de wijze der middeleeuwse vorstenspiegels weet Luther over deze plicht van de christelijke landsvader te spreken - alleen nog veel principiëler en radicaler, bovenal (althans sedert 1525) zonder eigenlijke illusies omtrent de demonische krachten der politieke werkelijkheid en daarom zonder de traditionele serviele huichelarij.

Tot de voornaamste aller *vorsten*plichten behoort *de zorg voor het zieleheil van de onderdanen door een echt christelijke leer en tucht in het leven te roepen, te handhaven en te beschermen.* Hoewel het 'geestelijk regiment' der predikers zonder geweld van het zwaard, alleen door verkondiging van het Woord zorg draagt dat de mensen vroom en rechtvaardig worden om het eeuwige leven te beërven, toch is het wereldlijk regime daarbij onmisbaar. Want de ware christenen, die geen machtsdwang van node hebben, zijn steeds in de minderheid tegenover de grote massa van schijn- en niet- christenen. Daarom heeft de wereldlijke overheid 'door het zwaard' ervoor te zorgen 'dat diegenen die door het Woord niet vroom en rechtvaardig tot het eeuwige leven worden, toch worden gedwongen voor de wereld vroom en rechtvaardig te zijn'. Zo staan geestelijk en wereldlijk regiment beide onder hetzelfde Goddelijk gebod en dienen dezelfde hoogste zedelijk-religieuze taak.
Aan deze grondbeginselen, die wij in hun kern reeds leerden kennen in het geschrift aan de 'christelijke adel', heeft Luther onwrikbaar, ondanks velerlei frontverander-ingen, vast-gehouden. Zij vergemakkelijkten het hem, zoals blijkt, van de besliste doorvoering van het 'gemeenteprincipe' af te zien. Hem was ook praktisch niet de tijd gelaten, zulke nauwe gemeenschappen van ware christenen als kern van de vorming ener grote gemeente op te bouwen.

Eén ding was uit de ramp die de Boerenoorlog had betekend, onmiskenbaar duidelijk geworden: *dat geen uur meer was te verliezen om tot een hechte reorganisatie van de kerk over te gaan.* Daarbij kon Luther minder dan ooit de hulp van zijn landsoverheid ontberen. Hoe had hij anders het weinige kunnen redden en weder opbouwen dat de storm van de revolutie had overgelaten van de eerste grondslagen ener nieuwe kerkelijke organisatie? Het waren slechts armzalige resten.

In de grote steden kon ook nu nog wel de poging hervat worden om vanuit de gemeente de kerk opnieuw te stichten, doch op het platteland was alle hoop om daarin te slagen teniet gedaan. Deze verwilderde, onwetende, in godsdienstig opzicht zo onverschillige boeren had men niet eens de keuze van een predikant kunnen toevertrouwen; en wat er aan resten van de oude geestelijkheid - ten dele in onwaardige posities, bijvoorbeeld als kroegbaas of duivels- bezweerder - nog was te vinden, moest van de grond af dringend vernieuwd worden, evenals de wilde chaos van half verbrijzelde instellingen van de oude kerk.

De Rijksdag zelf gaf toe (althans zo kon het besluit van de Rijksdag te Spiers in 1526 desnoods worden uitgelegd), dat de wereldlijke vorstendommen, die van alle rijksstenden als enige zegevierend de storm hadden overleefd, ook alleen in staat waren, enigerlei kerkelijke reorganisatie - zij het ook voorlopige - ieder op zichzelf, tot stand te brengen. En allen, zowel noord als zuid, katholieken zowel als Luthersen, wedijverden met elkaar om van de gunstige constellatie der nu volgende jaren, toen keizer en paus in openlijke strijd waren gewikkeld en de keizerlijke lansknechten het heilige Rome plunderden, te profiteren in de geest van de in Spiers ontworpen richtlijnen: door de eigen macht door middel van kerkhervorming binnen ieders landsgrenzen te bevestigen met dwang van staatswege.

De stichting van de Duitse landskerken, waarvan de voorbereiding reeds uit de vorige eeuw dateerde, werd nu een feit; een der belangrijkste feiten uit de Duitse geschiedenis. Terwijl ze de politieke verdeeldheid der natie kortweg bezegeld, bepaalde ze tegelijkertijd het karakter niet alleen van het kerkelijk, maar ook van het politieke leven in de onderscheiden territoria. De Hervorming, in West-Europa een der geestelijke wortels van de moderne politieke democratie, heeft in Duitsland en in de door het Lutherdom hervormde landen van het Noorden ertoe bijgedragen om de absolute monarchie haar - trouwens toch al onweerstaanbare - overwinning te vergemakkelijken.
Hoe groot de historische verantwoordelijkheid van Luther voor deze gang van zaken ook geweest is als geestelijke vader van de gehele reformatorische beweging, men kan niet beweren dat hij de verdere ontwikkeling nog op beslissende wijze heeft beïnvloed. Zoals het altijd gaat in de geschiedenis: zodra een geestelijke beweging eenmaal het terrein van de zuivere strijd om de idee achter zich heeft gelaten, zodra zij in de sfeer van politieke

machtsstrijd en materiële wenselijkheden geraakt, verliest haar stichter zelf er de macht over, gedwongen door de historische verhoudingen en de politieke belangen tegenstellingen. Wat baatte het of de Hervormer zich al moeite gaf om nauwgezet de verschillen tussen de problemen van het kerkelijk leerambt en de uitwendige ordening van het kerkewezen in acht te nemen en ook de verschillen in het oog hield tussen eenmalige, voorbijgaande rechtshulp (in de visitaties) en permanent kerkelijk bestuur, tussen de liefdedienst van de vorst als het aanzienlijkste lid der kerk en zijn plichten als wereldlijk landsvader en heer, als hij nooit van de kerkbestuurlijke rechten der vorsten, doch altijd slechts van hun plichten sprak?

De gestadig groeiende invloed van de landsheerlijke bureaucratie ook op het inwendige leven der kerk was sedert de grote visitaties van 1526-1528 op de duur toch niet meer af te wenden. Zij ontwikkelde zich tot een formele 'kerkpolitie'. Reeds de keurvorstelijke instructie voor de kerkvisitatoren van 1527 maakte voor de landsheren onverholen aanspraak op het geestelijk regime.

Kon Luther zelf over de aanspraken der landsheerlijke juristen ook zuchten en soms te keer gaan, zijn medewerkers, vooral Melanchton, Bugenhagen en Amsdorf hebben door hun theologisch-juridische formuleringen voor de landsheerlijke consistories bewust het pad geëffend en hun bijdrage geleverd aan het scheppen van een nieuw evangelisch kerkrecht (niet zonder te steunen op de tradities van het canonieke recht), waar men praktisch niet buiten kon. Daar kwam bij dat Melanchton, de humanist, de Lutherse leer inzake de geestelijke taak van de overheid op bedenkelijke wijze ten gunste van de staatsalmacht verwaterde.

In Keursaksen zelf was voorlopig, namelijk zolang Luthers machtige persoonlijkheid het hof beheerste, praktisch geen misbruik van het nieuwe kerkelijk regiment tot het verkrijgen van wereldlijke macht te vrezen. Doch over de Saksische landsgrenzen heen was zijn persoonlijke invloed al veel geringer. En zouden zijn epigonen ooit in staat zijn de neiging tot alleen-heerschappij bij de Duitse vorsten te weerstaan?

Welke kant alles uitging, dat kon de Hervormer zelf nog beleven toen de volgzaam-vrome hertog Johann werd opgevolgd door de theologische dilettant en absolutistisch denkende landsvader Johann Friedrich. Zijn generatie en ook de volgende hebben zich over de nieuwe leer hoogstpersoonlijk en met zulk een toewijding ontfermd, dat de ingewikkelde, zuiver dogmatische twistvragen van de avondmaalsleer somwijlen het voornaamste thema der Duitse territoriale politiek schenen te worden; daarbij werden dogmatische tegenstellingen en territoriale belangen der vorsten op waarlijk noodlottige wijze aan elkaar gekoppeld.

Hoe kleiner deze vorstendommen waren, des te kleingeestiger en hatelijker werd ook het getwist der theologen. De rampspoed der staatkundige verdeeldheid werd zo door de semi-geestelijke autoriteit der Duitse vorstenhoven nog aanzienlijk verergerd; omgekeerd nam de theologische strijd als gevolg van dit veelstatendom ook een verbitterd en verstokt karakter aan.

Zo werd het uiterlijk van Luthers levenswerk door de historische ontwikkeling geheel anders dan de beginjaren te zien hadden gegeven. In de orthodoxe hofpredikers en theologische faculteiten leefde in latere tijd niets meer van de onbehouwen, heldhaftige vrijmoedigheid van de Luther die de Duitse vorsten als 'de grootste narren en ergste kwajongens op aarde' toeschreeuwde, omdat zij aan zijn prediking, die van het 'zuivere Woord Gods', hinderpalen in de weg legden. Maar had hij zelf er niet aan medegewerkt, de landsheerlijke overheid te gewennen aan zuiver geestelijke besluiten? Had hij niet zelf het wereldlijk zwaard ingeschakeld om daarmede zijn geestelijke tegenstander te vernietigen?

Wat te zeggen, als hij, de grote verachter van de praktijk om 'ketters met vuur te overwinnen', zijn landsvorst aanraadt de prediking der Dopers door verbanning of zelfs

terechtstelling te verhinderen? Is dat niet een duidelijk verraad aan het grote, door hem zelf bevochten beginsel der gewetensvrijheid?

Toch niet! Men stelle slechts in de plaats van het moderne relativisme van alle waarden, waarop ons begrip van 'gewetensvrijheid' berust, het religieus gebonden geweten van de middeleeuwse mens die zich in het veilige bezit van de absolute waarheid weet, een waarheid, welker bezit over leven en zaligheid beslist!

Hier en overal in Luthers denken staat de Godsidee op de voorgrond en geeft zij inzicht in samenhangen die anders raadselachtig zouden moeten blijven. Eiste hij vrijheid van geweten, dan ging het hem daarbij in het geheel niet (zoals bij ons het geval is) om plaats voor de menselijke persoonlijkheid met haar subjectieve aanspraken op zekerheid, haar overtuigingen en vooroordelen - veeleer was het hem erom begonnen in het menselijk hart ruim baan te maken voor de werking van Gods Woord. Alleen wanneer de individuele mens rechtstreeks en voor zichzelf verantwoordelijk, zonder de bemiddeling en leiding van priester en sacrament voor zijn God treedt, kan die geheimzinnige strijd met God een aanvang nemen en die zaligmaking door de genade beleefd worden om welke voor Luther het gehele godsdienstig denken zich beweegt.

Alleen in deze geest, een geest van het verantwoordelijk-zijn van iedere christen voor zich jegens God, kende hij wat wij thans (hem meestal geheel verkeerd begrijpend) zijn 'autonoom' geweten noemen - echter niet zo alsof het nu de mens zou vrijstaan zich over God en de Goddelijke dingen zijn eigen, willekeurige gedachten te vormen. Want het menselijk denken is evenzeer in God gebonden, principieel onvrij, als de menselijke wil. De inhoud der Goddelijke openbaring stond voor Luther even onwrikbaar vast als voor de oude kerk; in Gods Woord dat wij moeten kennen, welks inhoud wij moeten weten en waarvan de uitlegging stellig geen zaak van subjectieve willekeur is, ligt zij eens en voor al besloten. Twijfel daaraan is invloed van duivelse machten en de profeet strijdt voor de heerschappij van zijn God, als hij de Satan weerstaat, die de mensen tegen Gods klare openbaring verhardt. Meer nog: Gods wil tot genade, in Christus geopenbaard, is niet slechts een geschenk aan de mensen: het is onze heilige plicht ons onvoorwaardelijk daaraan te onderwerpen en de genade gewillig aan te nemen; wie zich daartegen verzet, wie zich menselijke wilsvrijheid voorbehoud, lastert God en moet Zijn rechtvaardige toorn verwachten. Dat er zeer uiteenlopende verklaringen van de openbaring zijn, lag natuurlijk voor de hand, maar dat hij, de reformator, met Gods hulp de juiste wederom had ontdekt en dat elke andere uitlegging 'afgoderij' en duivelse dwaling was, is voor hem nooit aan enige twijfel onderhevig geweest: hoe had hij anders het geweldige werk tot stand kunnen brengen en als enige tegen de gehele wereld pal kunnen staan? Alleen hij die de rotsvaste zekerheid heeft niets anders te verkondigen dan Gods woord en wil, kan zulk een spanning psychisch verdragen. Alle vreemde, wilde en vreesaanjagende aspecten die de figuur van Luther voor de moderne mens vertoont, maar ook heel de heroïsche grootheid van zijn historische daad, staan met deze overtuiging in innig verband.

Nu is het echter ook weer niet zo, dat de Lutherse, op de openbaring gebouwde gelovigheid tot een soortgelijke gewetensdwang geleid heeft als het kettergerecht der oude kerk. Gods Geest waait waar Hij wil, en wij mensen mogen ons niet verstouten in Zijn werk in te grijpen en de werking daarvan met uiterlijke middelen af te dwingen. God wil, dat Zijn Woord wordt gepredikt, zuiver en onbelemmerd door valse leer, en dat alle mensen het ook horen; daarom heeft de overheid de rechte leraren aan te stellen, de valse het prediken te beletten en de onderdanen aan te sporen tot kerk- en schoolbezoek. Maar de werking van het Woord in de harten is niet onze, maar Gods zaak. Niemand mag, hoe dan ook, tot een gezindheid of geloofsbesluit gedwongen worden; uiteindelijk staat iedereen rechtstreeks voor God.
De eenheid van de kerk die Luther voor ogen staat, is een eenheid des geestes, niet een van uitwendige kerkelijke ordening - van het 'Woord', niet van de hiërarchie. Gods Geest wil vrije baan, echter geen bloed, geen inquisitie, geen kettergerecht; niet de kerk immers, laat staan de wereldlijke overheid, is verantwoordelijk voor het eeuwig heil van iedere ziel, maar

iedere enkeling zelf; juist omdat niemand de directe verantwoording voor God van hem mag en kan afnemen. Niet omwille van menselijke vrijheid dus, maar *alleen om Gods wil zijn de gewetens vrij* en mag de afzonderlijke mens, als hij verstokt is, op eigen verantwoording ter helle varen - als maar de verkondiging van Gods woord ongehinderd blijft.

Vanuit deze grondgedachten wordt de gehele Luther verklaard. Hun innerlijke samenhang stond van meet af aan vast; van een principiële ommekeer kan volstrekt geen sprake zijn. Alleen de uiterlijke omvang van datgene wat als rechtstreekse Goddelijke waarheid is te beschouwen, schijnt hij niet steeds op dezelfde wijze te hebben omlijnd.

Een bepaalde vaste kern van dogmatische leerstellingen, zoals deze zich tot aan het *Concilie van Nicea* gevormd hadden en zoals ze door de *Apostolische Geloofsbelijdenis* geformuleerd zijn, heeft hij wel altijd (gelijk bijna al zijn tijdgenoten) als onaantastbaar beschouwd en schending daarvan als een openlijk vergrijp. Dat de hoeksteen van zijn nieuwe Evangelie, *de rechtvaardigmaking alleen door Gods genade en door Christus' verlossende daad,* van deze leerstellingen reeds deel uitmaakte, was zijn vanzelfsprekende overtuiging. Werkheiligheid.' kon hij als pure 'godslastering' brandmerken.

Hoe langer nu echter de strijd tegen de Wederdopers duurde en naarmate het gevaar van een zuivere spiritualisering van het openbaringsbegrip, van een verwatering van alle dogmatische tradities ten gunste van subjectieve willekeur hem steeds duidelijker voor ogen kwam te staan, des te sterker werd zijn opvatting dat elke afwijking van zijn begrip van het christendom dwaalleer en afgoderij betekende. Aanvankelijk had hij onzuiverheid in de leer nog kunnen dulden in zoverre er geen oproer tegen de wereldlijke ordening mee gepaard ging; *men moest de geesten in een eerlijke strijd op elkaar laten botsen,* schreef hij bij het eerste optreden van Karlstadt en Müntzer aan zijn landsheer, dan zou vanzelf wel blijken welke leer uit God was. Door de ervaringen met de Boerenoorlog (waaraan ook hij eenzijdig genoeg de schuld op de 'dopers' schoof) werd hij harder - te meer omdat vooral in Thüringen een bijzonder fanatieke groep Wederdopers, die de macht der wereldlijke overheid tot straffen loochende, zich nog steeds hevig roerde.
Thans bepleitte hij de verkondigers van duidelijke dwaalleer uit het land te zetten, vooral als het beunhazen en onbevoegden gold, die een predicatie in het geheim en in de plaats van de wettige geloofsdienaren uitoefenden; zelfs wilde hij nu *de openlijke loochening der christelijke kernwaarheden en prediking van de opstand als het moest met de dood bestraft zien.* Nu was, vond hij, het Evangelie lang genoeg gepredikt en genoegzaam gestaafd, zodat niemand meer recht had zich te beroepen op gebrekkig inzicht. Slechts het onuitgesproken gevoelen van het hart zou voortaan geduld mogen worden, omdat niemand de innerlijke werking van Gods woord met uiterlijke middelen mag en kan afdwingen.

Stellig betekende deze nauw begrensde 'gewetensdulding', die door de bekrompen ijver en vreesachtigheid der Lutherse landsoverheden en het enghartig wanbegrip van Luthers epigonen weldra nog meer werd beknot, voor die tijd een geweldige vooruitgang: reeds de ongehinderde aftocht om des geloofs wil, zoals het eerst in het protestantse, later in geheel Duitsland een recht werd, zag men destijds als een ongehoorde vernieuwing.
Ook valt niet te ontkennen dat de vrijheid welke Luther voor zich en zijn kerk op het Roomse dogma bevocht, tegen zijn wil de gehele autoriteit van het dogma kon aantasten; de scheuring der kerk, zuiver als zodanig, had oneindig veel meer invloed dan hij bewust wilde.

Maar een voorloper van moderne 'vrijheid van gedachten' is Luther niet geweest en wilde hij ook niet zijn. Integendeel, de nieuwe gloed van religieus leven die hij in de wereld deed oplaaien, heeft tegen de rationalisering van het godsdienstig denken, die toen vanuit Italië juist een aanvang nam, op grootse wijze een dam opgeworpen, hetgeen rijk was aan gevolgen.

En zo mogen wij dan ook een poging doen om de laatste grote crisis in zijn geestelijke ontwikkeling, zijn door velen betreurde conflict met Zwingli, de Zwitserse tochtgenoot, te begrijpen in het verband van zijn gehele wezen. Men heeft dikwijls naar voren gebracht dat

bij het dispuut om theologische formules ter uitlegging van het sacrament des altaars (Avondmaal), wat de kloof tussen beide mannen bewerkte, nog meer elementaire tegenstellingen een rol speelden. Hier stond de Zwitser tegenover de Noordduitser, de wereldpriester tegenover de monnik, de geboren kerkpoliticus tegenover de zuiver religieuze profeet, de zoon der renaissance tegenover de vader der Duitse reformatie.

Was Luther puur scholastisch-theologisch geschoold, Zwingli was eerst laat, in zijn ambt als pastoor, tot de theologie gekomen. Van oorsprong was hij uitsluitend een leerling van de humanisten, enthousiast bewonderaar van antieke schrijvers en door dit alles doortrokken van het moralisme en rationalisme der voorchristelijke beschavingswereld, zij het dan in die innige vermenging van christelijke, platonische en stoïcijnse ideeën die het Duitse en Erasmiaanse humanisme kenmerkte en waarin het antieke christelijk werd verstaan. Maar hij kwam Luther in het diepst van diens hart als een vreemde, ja vijandig voor; want het was immers Luthers doel geweest het godsdienstig leven in zijn naïeve oorspronkelijkheid te herstellen, het te bevrijden uit de banden van het natuurlijke verstand en de moraliserende wetten, welke het onder de heerschappij van scholastisch-kerkelijk denken hadden geboeid en verlamd en welke nu naar zijn opvatting, in het tijdperk van de tamme, zachte, ietwat bloedeloze humanistengodsdienst, zeer gevaarlijk dreigden te worden.

Dat deze tegenstellingen in beider geestelijke houding juist aan de kwestie van het Avondmaal vlam vatten, was natuurlijk geen toeval; het sacrament des altaars was het hart van de middeleeuwse cultus en stond ten tijde van de Hervorming (anders dan nu) ook nog volkomen in het centrum van de evangelische godsdienstoefening. Van het begrip daarvan hing niet alleen de vormgeving van alle kerkelijke plechtigheden, maar tenslotte ook de plaats van het kerkelijk leerambt tegenover de gemeente af. Het kon wel niet anders of op dit punt moesten de geesten hartstochtelijk op elkaar botsen.

Het is hier niet de plaats om de diepe religieuze betekenis van de Lutherse Avondmaalsleer aan een uitvoerige beschouwing te onderwerpen; het waren in de grond dezelfde machtige, ofschoon eenvoudige gedachten, ons uit zijn jaren van strijd in de kloostercel bekend, waardoor hij ook hier werd aangegrepen. Gods onmetelijke almacht, waarvoor geen wonder te groot is, die ook in dit sacrament werkt, terwijl de mens deemoedig alles ontvangt. Het Avondmaal is dus niet de zelfverheffing van de ziel in een gemeenschappelijke herdenking door de gemeente van haar eerste stichter, maar een geschenk van God aan de individuele gelovige, het zekerste en voor de vertwijfelde mens eenvoudig onontbeerlijke onderpand van zijn genade, waarin Hij zich (op wonderbare wijze) zelf schenkt: niet op de eenvoudigweg miraculeuze en grof zinnelijke wijze gelijk de scholastiek het gewoonlijk had geleerd, maar toch zo, dat tegenover de diep en hartstochtelijk gevoelde behoefte van het religieus gemoed 'vrouwe Hulda' de 'hoer Rede', geheel en al heeft te zwijgen.
Namelijk zo, dat wij (om het met Luthers eigen woorden te zeggen) in het sacrament troost voor ons zoeken niet aan het gedachtenismaal zonder meer, 'niet in het brood en de wijn, ook niet in het lichaam en bloed van Christus, doch in het Woord, dat mij in het sacrament lichaam en bloed van Christus, als voor mij gegeven en vergoten, aanbiedt, schenkt en geeft' - een formule gelijk men ziet, waarvan de godsdienstige bedoeling weliswaar duidelijk is, doch die de sacramentele gebeurtenis helemaal een raadsel doet zijn.

Voor Zwingli's klare intellect was dit alles een terugval in de middeleeuwen; hij begreep niet waarom de Wittenbergers zich met zoveel mysteriën kwelden. Hem was de viering van het enkele gedachtenismaal, waarbij Christus, de stichter, in de geest der aanzittenden aanwezig was, voldoende; had dit immers niet in de inzettingswoorden van Christus een Bijbels getuigenis voor zichzelf? Terwijl Luther bovenal naar een zichtbare, tastbare troost voor het aangevochten geweten verlangde, beschouwde' hij het sacrament als een soort van plechtige bevestiging van het reeds gesloten liefdeverbond, van de reeds tevoren verkregen geestelijke gemeenschap met de verhoogde Heere. Hierachter stond tenslotte een ander mensentype; geen zelfverzekerden (zoals men het overdreven heeft

voorgesteld), die geen genade of verlossing nodig hebben, maar evenmin mensen die eeuwig in verzoeking verkeren, in angst voor de almacht, de toom en raadselachtige verborgenheid Gods. Veeleer was hun houding opgewekt en vertrouwend, overtuigd van Gods klaarblijkelijke wil tot genade en van de - ook voor het menselijke verstand begrijpelijke - redelijkheid van deze wil en van de gerechtigheid van het Goddelijke wereldbestuur, dus bezield van een sterk vertrouwen in de draagwijdte van de menselijke rede.

De menselijke wil is echter, dat weet Zwingli ook, door de breuk der erfzonde verdorven en uit eigen kracht niet tot heiliging in staat. Maar het geloof is even zeker van zichzelf als ieder eenmaal gewonnen helder inzicht; het heeft dus in de grond van de zaak geen versterking nodig, geen uiterlijke bevestiging en verzekering van de Goddelijke heilswil door zichtbare tekenen. Juist daarom wordt bij Zwingli het sacrament alleen voor de ware gelovige een Goddelijke gave - terwijl het er bij Luther op aankwam dat ook de in zijn geloof door aanvechtingen gekwelde mens haar deelachtig kan worden, onafhankelijk van psychologisch zelfonderzoek.

Dat was het kernpunt van de gehele strijd - ofschoon gehuld in het gewaad van theologisch-metafysische strijdvragen over Gods alomtegenwoordigheid en de twee naturen van Christus, die ons nu (ondanks hun grote zakelijke betekenis) ten dele nogal scholastisch aandoen. In de kern echter voert de strijd ongetwijfeld tot in *de sfeer van het echt religieuze, de opvatting omtrent God zelf.* Want klaarblijkelijk is de God wiens genadige wil, op grond van mijn gelovig inzicht in Zijn Wezen, eens en voor al vaststaat, een andere als de 'verborgen God' van Luther, indien de Lutherse christen zonder de steeds herhaalde hulp van het sacrament van zijn eigen redding niet kan verzekerd worden.

Ondanks dit alles was ook Zwingli door een diepe kloof gescheiden van het oppervlakkige moralisme der humanistische hervormers. Hoewel leerling van Erasmus, was hij later toch sterk door Luther beïnvloed; ja, ook hij had zich door religieuze emoties heen geworsteld, die wel niet de diepgang hadden als bij Luther het geval was, maar toch ook bij hem de bodem van zijn ziel raakten. Van de 'wettischheid' van het katholieke geloof aan de goede werken heeft hij zich even ver gedistantieerd als Luther, terwijl hij diens leer van de rechtvaardiging en de erfzonde - zij het niet zonder een zekere moderatie - heeft overgenomen. Zelfs scheen het in het begin althans mogelijk in bijna alle in het geding zijnde dogmatische kwesties tot elkaar te komen - op één na: de verklaring van het altaarsacrament. En zo daarover geen volledige overeenstemming mogelijk was, kon men dan op dit éne punt onderling niet verdraagzamer zijn? Was het beslist noodzakelijk juist dit punt tot onderwerp van zo hevige discussies te maken - daarenboven met behulp van halfscholastische geloofsartikelen, waarvan in Luthers eigen geschriften vroeger toch geen sprake was geweest? Het heeft geen zin zich daarover het hoofd te breken. Slechts één ding staat zonder twijfel vast. Luther heeft dit samengaan steeds als een gevaar, echter nooit als een noodzaak gevoeld. Was het eigenzinnigheid, gelijk reeds toen zovelen zijner beste vrienden meenden en vele van zijn bewonderaars ook thans nog berustend toegeven? Was het mateloze, verstokte heftigheid van de strijder, die vastloopt in extreme posities en dan de weg niet meer kan terugvinden? Of verviel hij naarmate hij ouder werd inderdaad weer tot de geestesgesteldheid der middeleeuwen?

Stellig behoren de geschriften tegen de sacramentariërs" tot de agressiefste van zijn gehele polemiek; naast waarlijk diepzinnige gedachten is de toon hier en daar toch bepaald onverdraaglijk. Ook de grootste kracht van eigen overtuiging rechtvaardigt nog niet dergelijke buitensporigheden - temeer waar Calvijn later aangetoond heeft, dat men terwille van de politieke eenheid van het protestantisme zeer wel bepaalde verschillen in de leer kan dulden zonder daarom eigen leer ook maar in het minst prijs te geven.

Maar juist het voorbeeld van Calvijn doet ons de houding van Luther ook weer beter begrijpen; de politieke strijd, die de eerste zo bewonderenswaardig wist te organiseren, heeft hij in het diepst van zijn ziel geschuwd. Men begrijpt de ontwikkeling dezer dingen pas

goed, wanneer men zich de positie indenkt, waarin Luther en Zwingli zich als leiders der beide voornaamste protestantse groepen bevonden.

Reeds lang was het onmogelijk gebleken - wij hebben dit al eerder gezien - het Evangelie in de sfeer van de zuivere ideeënstrijd te houden. Van jaar tot jaar merkbaarder legden talloze aardse, vooral politieke belangen hun gewicht in de schaal. Sedert de stichting der landskerken openbaarde dit zich nog sterker. In gelijke mate echter groeide de politieke spanning tussen de godsdienstige partijen. De confessionele twistvraag oefende op alle politieke verhoudingen haar ontbindende invloed uit, verbrak de oude belangengemeenschap der steden, drong over de politieke grens van Zwitserland, verzachtte oude tegenstellingen van de evangelisch gezinde vorstenhuizen, maakte een einde aan de politieke vriendschappen van weer andere, begon langzamerhand ook in de sfeer der Europese coalities invloed te oefenen - kortom, zij schiep een nieuwe, met spanningen geladen politieke wereld. Het Evangelie van Luther, dat zich de bevrijding van de godsdienst uit alle kluisters van aardse machten tot taak had gesteld, kon niet verhinderen (steeds weer zien wij deze tragische tegenstrijdigheid) dat voor de eerste keer in Europa sedert de dagen van de Islam (en veel merkwaardiger nog dan toen) de godsdienst in het centrum der politieke twisten van een gehele eeuw kwam te staan. Het woord van Jezus dat Luther zo dikwijls had gebruikt - als visionair en tegelijk argeloos profeet! -, ging letterlijk in vervulling: 'Ik ben niet gekomen om de vrede te brengen, doch het zwaard.'

Tegenstellingen roepen bondgenootschappen in het leven. Ten noorden en ten zuiden van de Main sloten de Stenden, die het oude geloof nog aanhingen, zich aaneen; tegenover hen stonden Filips van Hessen met Keursaksen, waarbij zich weldra nog andere Noordduitse vorsten aansloten, in het zuiden de evangelisch gezinde rijksstenden, in Zwitserland de vrienden van Zwingli onder leiding van Zrich. En al dadelijk kregen deze bondgenootschappen een hoogst actuele betekenis. In de zomer van 1529 had Karel V door vrede te sluiten met de paus en met Frankrijk de rug eindelijk vrij om de gehate Duitse ketterij te bestrijden en de opperheerschappij van Habsburg in het rijk te consolideren. De lang verwachte ommekeer in het lot van Duitsland scheen vlak voor de deur te staan; ongewapend als men was in zijn verzet tegen de keizer en het door de meerderheid der Stenden vertegenwoordigde rijk zou het niet langer mogelijk zijn de reactie het hoofd te bieden en de zaak der reformatie te redden. Bleven beide partijen op hun standpunt staan, dan scheen er geen uitweg meer en was de *godsdienstoorlog* onvermijdelijk.

Welk een vooruitzicht voor Maarten Luther! Waarheen leidde hem Zijn God, met Wie hij eens in de Erfurter kloostercel had geworsteld! Was dit het einde van de weg die hij indertijd argeloos had betreden? In deze maanden zou, volgens een vroeger vermoeden het schoonste van zijn liederen zijn ontstaan, de verzen van de 'Vaste Burcht', de kernachtigste en mannelijkste die in de Duitse taal geschreven zijn, sindsdien een symbool van dit mensenleven en daarenboven een strijdgezang van het protestantse volk.

Maar het tekent weer de echte Luther dat wij ze (volgens de jongste onderzoekingen) niet als krijgsbazuin mogen opvatten; hoogstwaarschijnlijk zijn ze reeds in 1527 gedicht op de dood van een evangelisch martelaar. Want zijn sympathie gold niet de held in de politieke, doch in de geestelijke strijd. Zijn ware stemming in die jaren van politieke verwarring wordt veel beter gekenmerkt door de schone woorden vanuit de Coburg. 'Toen ik uit het raam keek, zag ik de sterren aan de hemel en heel het prachtige gewelf Gods en ik zag nergens pijlers, waarop de Meester dit gewelf had gebouwd; toch stortte de hemel niet in en nog steeds staat het gewelf vast.' (1530) Bij alle wijzigingen in de politiek bleef hij onveranderd zichzelf; ook nu was hij er verre van op de pijlers van aardse macht het gewelf van zijn hemel te steunen.

Hij kon en wilde niet zien dat het lot van zijn kerk, niet zonder zijn eigen toedoen, reeds lang onlosmakelijk met dat van de Duitse statenwereld was verweven, dat er nu geen andere keuze meer was dan strijden met alle middelen van politiek geweld ter handhaving van de

nieuwe leer en haar kerkelijke organisatie - af ten onder gaan. Zo vaak hij kon, heeft hij zich verweerd tegen een politiek van oproer tegen de keizerlijke overheid - aldus vatte hij het op -, ja zelfs tegen de politiek van bondgenootschappen en beslissingen door oorlogsgeweld, in het klare besef dat deze, consequent doorgevoerd, eens tot een 'onuitsprekelijke moord en ellende' moest leiden. 'Hoe zou een geweten het kunnen dragen! De duivel ziet zulk een spel wel gaarne, maar God behoede ons ervoor!' De ware grootheid van deze man die tot het laatste toe zichzelf trouw blijft, maar tegelijk ook de grens van zijn invloed op de wereld, treden op dit punt helder aan de dag. Hij heeft met al zijn waarschuwingen niets anders gedaan dan de Lutheranen in hun politiek innerlijk onzeker maken, hun het goede geweten ontnemen, hun energie verlammen, en heeft toch het onheil niet kunnen afwenden. Aan de rampzalige afloop van de *Smalkaldische oorlog* is hij niet geheel onschuldig.[310]

Hier wordt echter wel duidelijk wat hem van Zwingli scheidde. Toen zij in het slot te Marburg (in 1529) elkaar ontmoetten, stonden twee vreemde werelden tegenover elkander. Zwingli, de echt steedse republikein van Zwitserse allure met die merkwaardige mengeling van een zekere bekrompenheid zoals men in kleine landen aantreft, en internationale wijdheid van blik, die aan Zwitserse politici zo vaak eigen is, voelde zich geheel in de wereld der politiek thuis, had talloze plannen, grote en kleine, om het Evangelie tegen Rome en Habsburg veiligheid te bieden. Zo juist hadden zich in Spiers voor de eerste maal de Evangelische vorsten met de Zuidduitse steden als 'protestanten' tegen de dreigende reactie aaneengesloten. En nu overwogen Filips van Hessen en Zwingli om aan dit verbond uitbreiding te geven door aansluiting van de Zwitserse protestantse stadsrepublieken, ja ook nog van Venetië, vele Noordduitse territoria en Denemarken: vol geestdrift en fantastisch genoeg haalden ze zich voor de geest hoe van zee tot zee de keerdam der protestantse machten zich zou uitstrekken. Een overeenstemming in de kwestie van het avondmaalssacrament zou het algemeen verbond der protestanten zeker vergemakkelijken: hier stonden de theologische onderhandelingen in dienst van de politiek.
Een wonderlijke discussie! Alles scheen uitsluitend te draaien om theologische formules: in feite streden de beide leiders van het protestantisme tevens om invloed op de toekomst van de nieuwe kerk. Wie zou de geest daarvan bepalen? Wie de politieke leiding ervan in de hand houden? Een zuiver politiek verbond sluiten zonder volkomen overeenstemming in de theologische kwestie wilde alleen Zwingli, die door het gevaar van zijn geïsoleerde en - naar het soms scheen - door Habsburg allereerst zwaar bedreigde steden bijna met geweld daartoe genoopt werd. Wel had hij reden in tranen uit te barsten toen de unie mislukte. Maar zich aan Luthers standpunt onderwerpen, daaraan dacht hij in de verste verte niet; zulk een toegeeflijkheid zou hem zijn politieke positie in Zwitserland gekost hebben. Ook een formeel zeer gematigde, in haar kern echter toch Lutherse bemiddelingsformule, waartoe Luther nog op de laatste dag in een vertrouwelijk overleg bereid was gevonden, wees hij af. Eerst na zijn dood kreeg ze later nieuwe betekenis. Zou het verbond gelukt zijn, dan had hij alles gedaan om het in zijn geest te beheersen. Hoe zou hij anders gekund ~~hebben? Zou hetgeen hij~~ van plan was, namelijk de krachtige verdediging van de

[310] Die conclusie is onduidelijk. In 1531 werd het Schmalkaldisch Verbond opgericht, een alliantie van protestantse prinsen binnen het Heilige Roomse Rijk. De bond zorgde ervoor de keizer nooit direct te provoceren, maar de aanwezigheid van een protestants verbond binnen het rooms-katholieke Keizerrijk, tastte de eenheid van het rijk aan. Keizer Karel V probeerde de godsdienstkwestie tevergeefs diplomatiek op te lossen. Luther stierf 18 februari 1546. In 1546 verklaarde het Schmalkaldisch Verbond het concilie van Trente met geweld te willen bestrijden. De keizer stond machteloos, omdat hij zowel met Frans I van Frankrijk als met de Turken in oorlog was. Nadat Karel V in 1544 een vredesverdrag met de Fransen had getekend, de Vrede van Crépy, kon hij zich op de prinselijke oppositie concentreren. In 1546 bezette Hertog Maurits van Saksen de gebieden van keurvorst Johan Frederik I van Saksen om politieke redenen. Maurits was zelf een Lutheraan en werd daarom door het Schmalkaldisch Verbond als verrader gezien. Johan Frederik, die zich in Württemberg bevond, trok met zijn leger terug naar Saksen waar hij de Albertijnse gebieden bevrijdde en de Ernestijnse gebieden van Maurits bezette. Hierna trok hij naar Bohemen waar hij tevergeefs steun hoopte te krijgen van de boerenbevolking. De slag betekende het einde voor het Schmalkadisch Verbond, 1547. Alleen de steden Bremen en Maagdenburg bleven zich nog tegen de keizer verzetten. De steden wisten belegeringen door de keizerlijke troepen te weerstaan.

evangelische zaak met behulp van alle beschikbare politieke wapenen, nog wel uitvoerbaar zijn, als Luther de leiding over de Duitsers behield? Deze doorzag wel niet alle politieke plannen van zijn tegenstander, maar dat daarginds 'een andere geest' vaardig was, dat merkte hij duidelijk genoeg. Moest de actieve Zwitser (wiens vreemde dialect hem al ergerde) met zijn mannelijke opgewektheid en onverschrokken zelfvertrouwen, dat alle politici voor zich wist te winnen, met de intelligente, vrijmoedige, ietwat spitse gelaatstrekken, die in het geheel geen religieuze strijd verrieden - moest deze man hem niet als de verzoeker zelf voorkomen, gezonden door de 'vorst dezer wereld', om hem en zijn werk in de onafzienbare maalstroom der grote politiek en aldus in een zeker verderf te storten? Waren zijn verleidingskunsten niet des te gevaarlijker naarmate men in theologie tot overeenstemming vermocht te komen?

Ook Luther gevoelde, zoals allen die erbij betrokken waren, dat zich boven de jonge aanplanting van het Evangelie een Europees onweer samentrok; ook hij bespeurde de magische ban die alle protestantse stenden, zowel vorsten als steden, in de netten der grote politiek verstrikte. Telkens moet hij wel opnieuw het gevoel gehad hebben dat hij met de afgezant van de duivel aan één tafel zat. Hij lichtte het fluwelen kleed op en schreef met krachtige krijtstrepen de woorden op de tafel, die hem het sjibboleth van zijn overtuiging toeschenen: *'Dat is mijn lichaam'* - *'Het woord zult gij laten staan, en niets daarbij verzinnen.'*

Hij was niet te overtuigen, want hij wilde zich niet laten overtuigen. Lang voor de samenkomst van Marburg hadden de Wittenbergers al spijt van het eerste protestantse verbond van Spiers; Melanchton uit vrees voor de keizerlijke macht en menselijke zwakheid, Luther uit haat jegens de sacramentariërs, de 'eigenzinnige vijanden Gods' en ook uit afkeer van alle 'menselijke' verbonden.

Wij weten nu dat Keursaksen, kort voordat de beide theologen naar Marburg gingen, met de markgraaf van Bayreuth een geheim verbond had gesloten, op grond van een belijdenisformule - de eerste evangelische - die het Lutherse standpunt met opzet demonstratief op de voorgrond schoof en moest helpen de bond van Spiers uiteen te scheuren, misschien zelfs wel alle in Marburg te maken afspraken bij voorbaat onschadelijk te maken. Zo was de afloop van het gesprek te Marburg weinig twijfelachtig, zelfs nog voor het was begonnen. Luther liet zich de leiding door generlei kunstgrepen afhandig maken; hij behandelde de Zwitser met het volle hautaine bewustzijn van zijn eigen godsdienstige superioriteit.

Enkele jaren later was Zwingli als politicus een mislukt man en bezegelde dit lot met zijn heldendood op het slagveld; zijn tegenstander in Wittenberg juichte echter dat God nu de ketter en godslasteraar had gestraft gelijk eens Thomas Müntzer en betreurde maar één ding: dat de zegevierende katholieke kantons zich niet terstond opmaakten de door Zwingli gezaaide ketterij uit te roeien. Want hij twijfelde er niet aan dat niemand anders dan Satan in Zwitserland zijn spel had verloren.

Wonderlijk genoeg kreeg hij in dit alles voorlopig gelijk. Nog éénmaal kon de vrede in Duitsland worden behouden: ogenschijnlijk geheel 'zonder menselijk toedoen', namelijk door nieuwe wijzigingen van de eeuwig onbestendige Europese constellatie. Zwingli's grote verdedigingsplannen bleken politieke zeepbellen te zijn; maar vergeefs ook waren de moeiten en zorgen van de rusteloze Melanchton om op de nieuwe ***Augsburger Rijksdag van 1530*** door een terugtocht in vernuftig bedachte formules het dreigende gevaar af te wenden.

Terwijl Luther, de gebannene, op de vesting Coburg aan de uiterste grens van het Keursaksische machtsgebied, moest achterblijven, meende magister Philippus, als leidend theoloog der Lutherse Stenden in Augsburg zijn eigen, aarzelende vredespolitiek te kunnen doordrijven. Ten overstaan van keizer en rijk wilden de Lutheranen hun rechte geloof volgens de oudste en echtste katholieke traditie bewijzen. Hun 'Augsburger belijdenis' hield

zich dus zo rechtzinnig als maar enigszins mogelijk was en distantieerde zich nadrukkelijk van de 'sacramentariërs'. In mondelinge onderhandelingen gaf men zich de grootste moeite om met de vertegenwoordigers der pauselijke partij toch nog tot verzoening en overeenstemming te geraken.

Maar alles bleef tenslotte een vergeefs pogen: de vereniging met de oude kerk mislukte, wat ook te voorzien was geweest, en toch zou de reformatie nog een halve mensenleeftijd beschoren worden om zich bijna ongestoord te kunnen verbreiden. Alle vijanden van Habsburg, eerst Frankrijk, toen de Turken, hielpen mee om het gevaar van haar af te wenden en in het wonderlijke spel der Europese tegenstellingen zijn er momenten geweest dat het tussen Frankrijk en Habsburg ingeklemde pausdom de oppositie der Lutherse ketters tegenover de katholieke keizer heimelijk begunstigde; momenten, waarin het principe van de renaissance - een politiek van zuiver wereldlijk gerichte belangen - het systeem van confessionele tegenstellingen bijna gewelddadig doorbrak.

Maar het eenmaal begonnen proces van doordrenking van het gehele politieke leven met de partijtwisten der confessies, was niet meer tegen te houden. Zeker niet in Duitsland waar sinds het uittreden der Zwitsers het tenslotte toch gelukt was alle protestanten te verenigen in de Smalkaldische Bond. Saksen had de leiding: de belijdenisformule van zijn theologen was de grondslag. Maar niet Luther was het die in deze zaak de toon aangaf. De weifelmoedige geest van de ***Confessio Augustana*** was hem even vreemd als heel deze wereld van politieke onderhandelingen. Verhinderen kon hij het niet, dus liet hij de zaak aan God over, aan zijn vrienden en de juristen, die hem trachtten te overtuigen dat de oppositie tegen de keizer geen opstand, maar een gerechtelijke strijd in wettelijke vormen was.

Op alle Rijksdagen, bij al die godsdienstgesprekken en pogingen tot vergelijk verscheen in zijn plaats Melanchton: het tengere mannetje met het smalle, fijne geleerden-gezicht, geheel en al een verschijning uit de studeerkamer, op het politieke schouwtoneel geen gelukkige figuur, wat hij zich dieper en pijnlijker bewust was dan wie ook, evenwel onontbeerlijk met zijn virtuoze kunst om theologische tegenstellingen in klare formules uit te drukken, en zo ook de juiste representant van de behoedzame Keur-saksische kerkpolitiek met het eeuwig slechte geweten.

Onder de bondgenoten echter, vooral in de Zuidduitse steden, trad een nieuw geslacht van theologen strijdvaardig naar voren die geestelijk reeds op Luthers schouders stonden: hun ideale type was Maarten Butzer, een schrandere Elzasser, geboren diplomaat en bemiddelaar, hervormer van Straatsburg - de stad aan de grens van twee naties die voor het verloop der Duitse geschiedenis juist nu meer betekende dan ooit tevoren of daarna en in welker raadskamer de politieke draden van alle kanten bijeenkwamen - die tegelijk vertrouweling was van de landgraaf Philip, de ondernemendste van alle protestantse vorsten, én vriend van Calvijn, een man in wie de bijzondere natuur dezer politieke theologen en theologische politici gepaard ging met een godsdienstige beleving van geniale oorspronkelijkheid en diepgang en wiens werk voor de reformatie een nieuw wereldhistorisch keerpunt betekende.
Dat waren de mannen in wier handen het heden en de naaste toekomst lagen.

Maarten Luther, de voormalige monnik, is bij hen vergeleken bijna een stuk middeleeuwen in een veranderde tijd. Innerlijk steeds eenzamer wordend, ziek en niet zonder diepe verbittering over de gang van zaken in de wereld, die hem in het diepst van zijn ziel verdroot, wierp hij zich op de geestelijke taken die hem altijd nog het dierbaarst waren en - gelijk hij geloofde - het meest aan zijn roeping beantwoordden: de vertaling van de Bijbel, waaraan hij in gestage, onoverzienbare arbeid een steeds volmaakter vorm zocht te geven, het scheppen van een nieuwe evangelische godsdienstoefening, van evangelische kerkliederen en nieuwe kerkmuziek, en tenslotte zijn lievelingswerk, de catechismus voor het pastorale onderricht in school en huis.

Ook aan zijn wetenschappelijke geschriften blijft hij zijn zorg geven; als leraar van zijn studenten, als raadgever voor ontelbaren, als biechtvader en zielzorger met name van de

protestantse vorsten verzet hij dagelijks een hoeveelheid detailwerk van enorme omvang. Het zegenrijkst is dit daar waar de profeet zijn eigenlijke zending het trouwst blijft. Slechts één enkele maal scheen hij die ontrouw te worden, namelijk in het onzalige dubbelhuwelijk van de landgraaf Philip van Hessen - waarbij hij geestelijk en wereldlijk, de verantwoording voor God en voor de mensen op waarlijk heilloze wijze door elkaar haalde. Blijkbaar heeft hij, als 'biechtvader' te hulp geroepen, aan de hem voorgespiegelde gewetensnood van de landgraaf (die zijn echtgenote in feite reeds lang ontrouw was geworden) eerlijk geloofd en zo de biechteling dispensatie verleend. Maar nooit is duidelijker gebleken dat elke verzachting, hoe dan ook theologisch- sofistisch gemotiveerd, elk compromis met de zondige werkelijkheid, eenvoudigweg dodelijk was voor het godsdienstig rigorisme dat hij predikte.

Dat Luther later aanraadde de eenmaal gedane stap, welker ware motieven de wereld toch niet begrijpen of ook maar geloven kon, ook nog door een 'goede, flinke leugen' te bemantelen, verergerde de zaak nog. Het is moeilijk uit te maken wat zwaarder woog, de morele of de directe politieke schade van deze vorstelijke misstap; in ieder geval heeft hij aan de protestantse partij op het moment dat zij door de keizer het sterkst belaagd werd, op een beslissend punt afbreuk gedaan.

In dit geval, gelijk ook in andere, beseft men duidelijk de grens van Luthers genie: het is niet zozeer gebrek aan wijsheid dat hem hier zo deed dwalen (de wereldwijze, doch al te ijverige Butzer was in deze huwelijksaffaire nog sterker belast), maar het ontbrak hem vooral aan die rustig overwegende bezonnenheid, die feilloze politieke speurzin, zonder welke een succesvol optreden op het gebied der aardse machten nu eenmaal niet mogelijk is. Steeds duidelijker werd dit naarmate de taken die Luther als hoofd der reformatorische beweging op de schouders gelegd werden, zwaarder en onoverzichtelijker werden. In stede van te groeien in de richting van het rustige overwicht van een sedert lang beproefd leiderschap, ziet men hem steeds emotioneler, steeds driftiger worden in zijn strijdlust. De toon van zijn strijdschriften wordt zeker niet milder, eerder heftiger en onbeheerster, naarmate hij onder wordt. Naast de theologische tegenstanders treden andere 'vijanden van het Evangelie', Turken, heidenen, joden, potentaten van het oude geloof, geleidelijk aan steeds sterker naar voren.

Tegen de Turken heeft hij herhaaldelijk als 'soldatenprediker' gewerkt; niet meer als een geestelijke zaak, als een kruistocht, wel echter als een wereldlijke onderneming die de 'christenheid' moest beschermen, achtte hij de oorlog met de Turken een heilige plicht en keizer Karel de meest bevoegde aanvoerder der gezamenlijke westerse machten. Hij maande de Duitsers aan om hun laatste krachten in deze oorlog in te zetten en wel met een oorlogszuchtig patriottisme dat voor de dweepzucht der humanistische publicisten niet onderdeed.

Heel merkwaardig (en zeer typerend voor de oudere Luther) is zijn gewijzigde opvatting over het ***Jodenvraagstuk.*** Vóór de Boerenoorlog begon, in de tijd der grote verwachtingen, had hij er nog op gerekend dat het krachtige licht van het gezuiverde Evangelie ook de Joden aangelokt en tot talrijke bekeringen geleid zou hebben; daarom had hij geraden, hen 'vriendelijk te bejegenen' en niet met 'hoogmoed en verachting'. Dat hij daarin werd teleurgesteld maakte hem in hoge mate verbitterd. In zijn latere geschriften, vooral in de bekende oproep 'Van de joden en hun leugens' (1543), dat sedertdien een arsenaal van antisemitisme is geworden, ontketende hij tegen hen zonder enige terughouding een ware zondvloed van populair geformuleerde haat en kwaadsprekerij wegens hun heimelijke gruweldaden. Blijkbaar boezemen ze hem als vreemd volk afkeer en vrees in. Toch zijn het geen raspolitieke gezichtspunten (waar hij nog niets van weet), die zijn houding hier bepalen, doch veeleer zedelijk-religieuze; als verstokte leugenaars en vijanden van Christus wil hij de Joden onder speciale wetten plaatsen. De overheid moet hun openbare godsdienstoefening (evenals van andere ketters) met geweld verhinderen door hun synagogen[311] en huizen te vernielen, en hen door onteigening en scherpe arbeidsdwang

van de woeker afhouden, ja het beste is wel hen geheel en al het land uit te wijzen (wat in Keursaksen en Hessen dan ook gebeurde). Hij wil hen echter niet dwingen tot het christelijk geloof over te gaan: 'dat moeten wij aan ieders eigen geweten overlaten'; ook geeft hij de hoop nog steeds niet op dat zich hier en daar joden vrijwillig tot Christus bekeren en zodoende aan de verderfenis ontkomen. Maar het volk als geheel staat door zijn godsdienstige verstoktheid onder Gods toorn, en de christelijke prediker meent dat zijn overheden bevoegd zijn het Goddelijk strafgerecht (dat weliswaar niet iedereen privé toekomt) aan de verdoemden te voltrekken.

Zo zien we de reformator tegen het einde van zijn leven steeds meer de rol vervullen van de toornende profeet, die wee roept over alle misdadigers der wereld en hun Gods wraak aankondigt.

Ook tegenover de groten dezer aarde gaat hij steeds dreigender taal gebruiken; steeds weer opnieuw slingert hij de machtige potentaten strijdschriften in het gezicht: hertog Georg van Saksen, kardinaal-aartsbisschop Albrecht van Mainz, koning Hendrik VIII van Engeland en 'Hans Worst', de strijdlustige hertog Hendrik van Brunswijk.

Een laatste, uiterste toppunt van grofheid bereikt hij in het verbitterde pamflet 'Tegen het pausdom van Rome, door de duivel gesticht' (1545), waarin zijn levenslange strijd een dreunend slotakkoord vindt; een reeks door Cranach getekende, door Luther van uiterst krasse, ja onwelvoeglijke verzen voorziene karikaturen op 'pausezel en pauszwijn' sloot hierbij aan. Dat Luther juist deze verzen - aan de vooravond van de Smalkaldische oorlog! - publiceerde, met de bedoeling en mening daarmede zijn keizer tegen recente krenkingen door de pauselijke curie te hulp te komen, toont nog weer eens op tragische wijze aan hoe mijlenver deze religieuze profeet te allen tijde van het spel der hoge politiek heeft afgestaan.

Onloochenbaar dragen al deze late pamfletten het hoogst persoonlijke stempel van Luthers geest en ze kunnen niet eenvoudigweg uit de grove gewoonten van die tijd verklaard en gerechtvaardigd worden.

Maar wie de laatste jaren van Luther alleen in dit licht ziet, miskent nochtans de rijkdom van zijn wezen. Want achter de hevig toornende verschijnt onmiddellijk, altijd weer verrassend, de goedige en aanhankelijke mens, de poëtische natuur met haar beminnelijke vreugde in alle dingen van schoonheid, al het ongerepte leven in bos en veld, tuin en huis, de innig muzikale schepper van het evangelische kerklied, die in gezang en snarenspel zijn schoonste ontspanning zoekt en met bewonderenswaardige toewijding en deskundigheid aan de vormgeving van een Duitse mis werkt - en tenslotte ook de huisvader, vriend en opvoeder van zijn kinderen die hij met liefde, ja tedere zorg omgeeft. Een slappe wijze van heldenverering heeft dit alles de Duitsers dikwijls voorgehouden in sentimentele familie- en heiligenportretten, waarin de karakteristieke nuchterheid van oer-Duits huwelijksleven, met de man als onbetwist heer des heizes en de vrouw als slovende huishoudster, in een geest van moderne gevoeligheid romantisch wordt verheerlijkt.

Toch ziet men duidelijk hoe de Hervormer eerst nu, in de behaaglijke sfeer van zijn eigen tehuis, al die intieme gevoelvolle karaktertrekken ontplooit die in de monnikscel hadden moeten verkommeren; en men ziet ook hoe ze met het diepste en schoonste van zijn rijke wezen innig samenhangen: juist door zulke uitingen van het gemoed ziet men rechtstreeks op de bodem van zijn vroomheid, die in waarheid zijn gehele menselijkheid doordringt en aan alles bijzondere kleur verleent. Wie aan de grote tafelronde van het 'zwarte klooster' te Wittenberg naar de ongekunsteld-ruige en toch steeds geestige tafelgesprekken van de meester luistert, wie hem in zijn studeerkamer, in de tuin van vrouw Käthe, bij het musiceren, met vrienden, bij het overleg met ambtgenoten, op de kansel, op de katheder en aan ziekbedden gadeslaat, zal in alle ongedwongen, ja onvormelijke natuurlijkheid van zijn levensuitingen toch steeds de grote man herkennen.

---

311 Van Joodse kant is deze passage dikwijls overdreven en absurd doorgegeven: Luther heeft gezegd, 'dat de synagogen met de Joden verbrand moeten worden.'

Zeker, hij zal bij het beschouwen dezer laatste twintig jaren het gevoel niet van zich af kunnen zetten dat hier een grote ziel in kleine omstandigheden zich in haar eigen gloed verteert. Zijn genie was zodanig bewerktuigd dat hij alleen op de hoogte van grote historische beslissingen, in stormachtige regionen, vrij kon ademen, zijn vleugels onbelemmerd kon uitslaan, daarentegen in de laagten van eentonige alledaagse arbeid, bekneld tussen de starre en enge grenzen van politieke realiteiten, zich als een gevangen vogel naar alle kanten verwondde. Ook nu ontbreken belangrijke historische momenten niet geheel, als het erom gaat een grote principiële beslissing te nemen. Dan staat hij plotseling weer in zijn volle grootheid voor ons en lijken alle anderen op eens slechts jammerlijke bijfiguren: het meest grandioos zonder twijfel op de Coburg in 1530.

Terwijl Melanchthon, bijna bezweken onder de last der verantwoordelijkheid, in zijn erasmiaans geaarde verzoeningsvoorstellen aan de representanten der oude kerk tot aan de uiterste grens gaat, waar het verraad aan het Evangelie begint, ziet Luther, eenzaam op de bergvesting zittend, met een getroost hart op naar de sterrenhemel, zonder er een ogenblik aan te twijfelen dat God alleen aan zijn kant staat en dat alle voorstellen van de tegenstander om tot een vergelijk te komen niets dan leugen en bedrog betekenen: 'Die in de hemel woont, lacht om hen en de Heere bespot hen.'

Als alle anderen bijna de moed laten zinken, staat hij als een rots in de branding. 'Der goddelozen weg vergaat. Maar het duurt lang. Houdt vol.' Zo schreef hij toen op de muur van zijn burchtkamer, om zichzelf te troosten. En zijn volhouden werd beloond. Het liep toch zo af als hij altijd had voorspeld: dat alle machten dezer wereld niets vermochten tegen de verkondiging van het zuivere Woord. Reeds te Augsburg, toen de afgevaardigden der protestantse Stenden de evangelische belijdenis mochten voorlezen aan de vergadering van het rijk en aan dezelfde keizer die eens in Worms had gezworen dat hij alles op het spel zou zetten, kroon en leven, om deze ketterij uit te roeien - reeds toen was Luther er zich helder van bewust: 'Het Evangelie heeft een fundament.'

Niet zonder hulp van het zwaard, maar in de meeste gevallen toch langs vreedzame weg verloor de katholieke kerk in de dertiger jaren in Duitsland het ene bolwerk na het andere: Saksen, Meissen, Keurbrandenburg, Anhalt, Pommeren, de Palts, Wurttemberg en Brunswijk, daarenboven vele steden in bijna alle delen van het rijk; ook in Beieren, Oostenrijk en verschillende geestelijke vorstendommen kreeg de Evangelische leer de overhand en tenslotte scheen het alsof zelfs het oude aartsbisdom Keulen Evangelisch zou worden.

Hoe weinig Maarten Luther de jonge generatie begreep, toch hingen de jongeren hem overal aan. Toen zijn einde begon te naderen, scheelde het naar het leek maar weinig of heel Duitsland was - zoals hij eens in zijn schoonste dagen gedroomd had - voor de zaak van het Evangelie gewonnen. 'Het regime van de paus,' schreef hij toen, 'heeft zijn glans verloren; het is beide ogen kwijt.'

Toch vernam hij zelf nog het tromgeroffel voor de werving der keizerlijke regimenten die zich opmaakten voor de strijd tegen de ketterij, hoorde hij nog de eerste veldslagen der Spaanse troepen aan de Nederrijn, welke het komende grote oorlogsgeweld aankondigden. Maar het was hem vergund de ogen te sluiten (18 februari 1546) kort voordat over Duitsland het onheil uitbrak, dat reeds zo lang als een donkere wolk boven zijn leven had gehangen - ofschoon het ook al zo dikwijls weer was overgetrokken dat velen bijna verleerd hadden er nog aan te geloven. Had hij het nog beleefd, hoe diep zou het zijn geweten geschokt hebben. Maar het zou hem niet hebben doen buigen.

Daarvan getuigt hij zelf in 'Waarschuwing aan mijn geliefde Duitsers!: 'Wordt het een opstand, dan kan mijn God en de Heere Jezus mij en de mijnen wel redden zoals Hij eens Lot bij Sodom heeft gered, zoals Hij mij ook in de laatste opstand heeft gered, toen ik mij dikwijls genoeg in gevaar voor lijf en leven bevond. - Wil Hij mij niet redden, dan zij Hij geloofd en gedankt. Ik heb lang genoeg geleefd, de dood wel verdiend en Christus mijn

Heer redelijk op het pausdom gewroken. Na mijn dood zullen ze allemaal Luther pas goed opmerken, ofschoon nu ook, als ik in zulk een paaps oproer word vermoord. Dan zal ik een hoop bisschoppen, papen en monniken meenemen, zodat men zal zeggen: doctor Martinus is met een grote processie ten grave gedragen; want hij is een groot doctor over alle bisschoppen, papen en monniken, daarom moeten ze ook met hem naar het graf gaan op de rug (liggend), zodat men erover zal zingen en spreken. En dan zullen zij, de papen, tenslotte een kleine bedevaart met elkaar houden naar de afgrond van de hel, naar hun god van leugens en moorden, die zij met leugens en moorden hebben gediend, ik naar mijn Heere Jezus Christus, die ik in waarheid en vrede gediend heb.' (…)

In de kern van de zaak ontsproot zijn strijd aan zuivere zorg om het heiligdom van zijn Heere, om het loutere begrip der Goddelijke openbaring. En zonder het emotionele vuur dat in hem gloeide, zou hij zeker niet in staat zijn geweest zijn levenswerk tegen duizenderlei gevaren en verleidingen in zijn oorspronkelijke zuiverheid te bewaren. De aanblik van het geloof dat hem daartoe de kracht gaf, is tenslotte toch in wezen datgene waarom het de moeite waard is het strijdersleven van Maarten Luther steeds opnieuw te overdenken. Onpeilbaar en onuitputtelijk is de diepgang van zijn geschriften; hij zal de christelijke theologie van generatie tot generatie steeds opnieuw bevruchten - en niet alleen het theologische denken. Alles, karaktersterkte en scheppend werk van de geest, vindt zijn oorsprong in dezelfde diepte: *in de ontmoeting van de gelovige met God.* Omdat hij er zeker van is dat God hem roept, kent hij geen vrees voor mensen in de strijd om zijn levenswerk:
'Hier sta ik. Ik kan niet anders. God helpe mij! Amen.'

8. 9. 'DE JODEN EN HUN LEUGENS' TOEGELICHT

Luthers houding ten opzichte van de paus als spiegelbeeld van zijn houding ten opzichte van de Joden.

Luther-bulletin. Tijdschrift voor interconfessioneel Lutheronderzoek, 86-95 (2008).

Voordracht gehouden tijdens de studiedag met als thema
"Luther: uitgesproken over liefde en haat"

georganiseerd door de Interconfessionele Werkgroep Luther-onderzoek op
9 maart 2007 in Utrecht.
door

Dr. Akerboom, T.H.M.

Universitair docent & Overig WP (OVWP)

Tilburg School of Humanities Department of Culture Studies

Op 29 april 1946 werd Julius Steiger, de hoofdredacteur van Der Stürmer door het *Internationale Militaire tribunaal* in Neurenberg verhoord vanwege propagandistische medewerking aan de massamoord op de Joden. In zijn pleidooi beriep Streicher zich op Martin Luther en concludeerde: "Dr. Martin Luther zou vandaag zeker in mijn plaats in de beklaagdenbank gezeten hebben, wanneer dit boek (Streicher doelt hier op Luthers geschrift *Von den Juden und ihren Lügen* uit 1543) door de openbare aanklager in behandeling genomen was".
Streichers beroep op Luther was zeker niet absurd; want het beeld, dat Luther in zijn latere geschriften heeft geschetst van de Joden, komt overeen met datgene dat Der Stürmer 20 jaar lang steeds weer over het Jodendom heeft beweerd, namelijk *dat het ongeneeslijk verdorven is.* De vraag is of het beroep op Luther terecht was.

Konden Hitler, Streicher en hun kompanen zich voor hun opvattingen ten aanzien van het Joodse ras met recht op Luther konden beroepen?

René Süss[312] meent dat er een direct verband gelegd mag worden tussen de uitspraken van Luther en de daden van Hitler. Hij meent deze conclusie daarop te mogen baseren dat het antisemitisme een constante is in de geschiedenis en dat daarom geen rekening hoeft te worden gehouden met verschillen in context.

Mijns inziens is deze wijze van argumenteren niet geldig. Men kan onmogelijk iemand feitelijk verantwoordelijk houden voor praktijken die eeuwen later met zijn uitspraken worden goed gepraat. De methodologie en de onhistorische kritiek van dr. Süss moeten worden weerlegd. *Maar wat is precies de context van Luthers spreken?*

Luthers uitspraken over de Joden steunden op vier vooronderstellingen, die hij zijn leven lang heeft vastgehouden en die samenhangen met zijn leer van de rechtvaardiging. Die vooronderstellingen zijn: *dat het Joodse volk staat onder de toorn van God, die alleen door God zelf kan worden opgeheven; dat de Joden zich zonder Gods hulp onmogelijk kunnen bekeren of bekeerd kunnen worden; dat de Joden niet kunnen ophouden God en Christus te lasteren; en dat Christenen en Joden samen schuldig zijn voor God.*

De Joden die leven na de komst van Christus, houden de mens die zich van God heeft afgekeerd een beeld voor. Met uitzondering van het laatste punt komen deze

[312] 2. René Süss, Luthers theologisch testament. Over de Joden en kun leugens. Inleiding, vertaling, commentaar. Amsterdam, 2006.

vooronderstellingen ook voor in de oud-kerkelijke en middeleeuwse "Adversus Iudaeos"-literatuur.

Inhoudelijk wijkt *Von den Juden und ihren Lügen* niet af van de veronderstellingen die hier geschetst zijn. Maar de toon is duidelijk harder dan in voorafgaande geschriften. *Von den Juden und ihren Lügen* is het geschrift met de felste uitspraken van Luther aan het adres van de Joden. Luther wil met dit geschrift de christenen waarschuwen zich te hoeden voor de Joden, omdat zij niet ophouden "de christenen naar zich toe te lokken". Met hen discussiëren heeft geen zin. "Mozes kon de Farao met plagen noch met wonderen verbeteren. Hij moest hem laten verzuipen." Deze zinnen laten het veranderde klimaat al zien.

Uit deze beschrijving van de godsdienst van Israël te midden van de haar omringende christelijke kerk, die zij tegelijk bedreigt, trekt Luther in het tweede deel praktische consequenties. "Wij moeten met gebed en godsvrucht een scherpe barmhartigheid uitoefenen, om enkele uit de vlammen (bedoeld is hier: van de hel; D.A.) te kunnen redden. Wij mogen ons niet wreken. De wraak hangt om hun nek, duizen maal erger dan wij hen mogen wensen. Ik wil mijn oprechte raad geven".
En dan noemt Luther de zeven beruchte raadgevingen: *de synagogen verbranden, opdat God ziet dat wij de publieke lastering van Zijn zoon niet dulden. Ook Mozes heeft bevolen dat een stad waar afgoderij werd bedreven, helemaal verwoest werd. Ja, Mozes zou de eerste zijn om dat te doen, als hij nog geleefd had. Men moet hun huizen verwoesten, omdat zij daarin hetzelfde doen als in de synagogen, men moet hun de gebedenboeken en de Talmoed wegnemen, waarin die afgoderij geleerd wordt. Men moet de rabbijnen verbieden te leren. Men moet hun geen vrijgeleide meer geven, men moet iedere woeker verbieden en hun bezit afpakken. Uit de opbrengst moet men de Joden die zich bekeren een levensonderhoud geven. Men moet de jongeren in het zweet des aanschijns hun brood laten verdienen. Desnoods moet men hen verdrijven, zoals in andere landen gebeurd is. Want "Gods toorn over hen is groot, zodat zij door zachte barmhartigheid slechts steeds erger, door scherpe barmhartigheid maar weinig beter worden. Daarom in ieder geval weg met hen."*

Deze raadgevingen aan de overheid zijn, hoe verschrikkelijk ze in onze oren ook klinken en hoe onvergeeflijk ze ook zijn, geenszins origineel of buitengewoon in de context van die tijd. Op deze raadgevingen volgen nog enkele pastorale raadgevingen, waarin Luther gruwelverhalen op voert zoals de schending van de hostie en rituele moord. Luther zegt dat hij daarover berichten gelezen heeft. Hij klaagt dat het hem pijn doet zo hard te moeten oordelen.
Hoe moeten we dit soort uitspraken van Luther verstaan? Luther was een kind van zijn tijd. De sterke neiging naar apocalyptiek die eigen is aan de late middeleeuwen heeft zijn sporen nagelaten in het leven en denken van Martin Lüther.[313]

In het voorjaar van 1522 moet bij Haarlem een walvis zijn aangespoeld. Hoewel het navigatiesysteem van walvissen nog veel geheimen voor ons heeft, weten we dat de grote walvissen die aan onze kusten aanspoelen, door een storing in hun navigatiesysteem in de ondiepe Noordzee terecht zijn gekomen in plaats van in de diepe Atlantische oceaan. Voor ons zijn dergelijke strandingen geen tekenen van naderend onheil, maar de middeleeuwer zag in deze uitzonderlijke gebeurtenissen wel degelijk een teken van naderend onheil. In een brief aan Paulus Speratus van 13 juni 1522 schrijft Luther: "Bij Haarlem is een zeemonster aangespoeld, een walvis van zeventig voet lang en vijfendertig voet breed. Dat mirakel geldt naar eeuwenoude traditie als een zeker teken van (Gods) toorn; de Heer ontferme zich over hen en over ons."[314]

[313] Over Luther en de apocalyptiek is weinig specialistische literatuur. Voor de achtergrond van het geheel verwijs ik naar de studie van W.-E. Peuckert, Die Grosse Wende. Das apokalyptische Saeculum end Luther. Hamburg, 1948 en naar RA. Obermann Luther, *Mensch zwischen Gott end Teufel.* Berlin, 1982.

Ieder jaar opnieuw werd de middeleeuwse gelovige tijdens de laatste zondagen van het kerkelijk jaar en de eerste zondagen van de Advent geconfronteerd met apocalyptische teksten uit de bijbel. Het duidelijkste voorbeeld is de evangelielezing van de tweede zondag van de Advent. De lezing (Lucas 21, 25-36) begint als volgt: "Er zullen tekenen zijn aan zon, maan en sterren en op de aarde zullen volkeren in angst verkeren, radeloos door het gebulder van de onstuimige zee. De mensen zullen het besterven van schrik, in spanning om wat de wereld gaat overkomen, want de hemelse heerscharen zullen in verwarring geraken. Dan zullen zij de Mensenzoon zien komen op een wolk, met macht en grote heerlijkheid. Wanneer zich dit alles begint te voltrekken richt u dan op en heft uw hoofden omhoog, want uw verlossing komt nabij."

Men kan, zegt Luther, een heel boek vullen met de tekenen, die in zijn tijd gebeuren en die erop wijzen dat het einde van de wereld voor de deur staat. Het ergste teken is, dat de mens nooit zo op de wereld gericht is geweest "als nu"; bijna niemand maakt zich zorgen om zijn eeuwig heil. Deze tekens spreken duidelijke taal; de wereld is oud geworden en moet vanwege haar ongeloof voortdurend rekening houden met het oordeel.[315]

Als tekenen voor het naderende einde van de wereld ziet Luther ook opzienbarende gebeurtenissen in de natuur, zoals grote stormen en overstromingen. "De Jongste Dag staat voor de deur. Mijn kalender is afgelopen. Heel het firmament en de loop der sterren nemen een einde. De Elbe heeft een heel jaar op hetzelfde peil gestaan, dat is ook een wonderteken."[316]

Maar duidelijker tekenen zijn er te zien aan de hemel. In een verslag van een gesprek aan tafel lezen we: "In 1538 op 18 januari 's avonds om zes uur werd hier in Wittenberg een komeet gezien, die niet erg helder was maar wel lang, zo'n 20 graden; de staart reikte tot het teken van de vissen, hij ging van het westen door het noorden naar het oosten. Die komeet zagen dr. Martinus Luther, dr. Jonas, magister Melanchthon, dr. Milich en magister Erasmus de mathematicus, allen met grote verwondering.

Toen zei dr. Luther: Ik wil Duitsland waarzeggen, niet uit de sterren, maar ik verkondig haar Gods toorn uit de theologie; want het is onmogelijk dat Duitsland hier ongestraft uitkomt, want God wordt dagelijks in de verleiding gebracht om ons aan het verderf over te geven. Dan gaan godzaligen en goddelozen er gezamenlijk aan. Laten wij maar bidden en Zijn woord niet verachten. Al zijn we verschrikkelijke zondaars, er is toch vergeving van zonden en eeuwig leven. Dat is ons beloofd." W.A.Tr. 3, 554, 16-555, 1 (nr. 3711)

Luthers verwachting van het naderend einde van de wereld is dus niet gebaseerd op allerlei tekenen, maar op zijn lezing van het woord van God.

In het eerste *commentaar op de Psalmen* (1513/15) ziet Luther in het apocalyptische visioen van de sprinkhanen, die uit de put van de afgrond kruipen (Apoc. 9, 7-10) de ketters, W.A. 4, 552, 7 de vrouw in de woestijn (Apoc. 12, 14) ziet Luther (nog vóór de breuk met Rome!) als een belichaming van de Kerk, W.A. 4, 68, 35 en de strijd tegen de heiligen (Apoc. 13, 7) brengt Luther in verband met de minachting van de Kerk in de loop van de geschiedenis. W.A. 3, 120, 34
In de ruiter met het zwaard, die de macht werd gegeven de vrede van de aarde te nemen (Apoc. 6, 4), ziet Luther het gebrek aan aandacht voor het Evangelie in zijn tijd. W.A. 2, 594, 26-27

De zeven schalen van de toorn van God (Apoc. 16) doen hem denken aan de te grote aandacht voor de wet in de theologie van zijn tijd. W.A. 5, 365, 19

---

[314] W.A. Br. 2, nr. 509, 7-11

[315] W.A. 37, 616, 1 -617, 4

[316] W.A. Tr. 2, 33, 5, 8 (nr. 1297)

De sprinkhanen die de mensen pijnigen maar niet doden (Apoc. 9, 5) zijn volgens Luther degenen, die met wetten en menselijke regels het geweten van de mensen pijnigen. W.A. 1, 507, 21

Luther gebruikt dus al vroeg heel vanzelfsprekend apocalyptische beelden als illustratie vanuit de kerkgeschiedenis bij zijn theologische argumentatie. Maar is dergelijk diffuus apocalyptisch denken voldoende om Luther aanvallen tegen de Joden te verklaren?

Om daar meer greep op te krijgen moeten we onze aandacht richten op Luthers houding ten opzichte van de paus.

Rond het midden van 1520 is Luther in een felle polemiek gewikkeld met de Romeinse theologen. In deze fase formuleert Luther zijn opvatting van de paus als antichrist.[317]

Luthers opvatting van de antichrist stond van meet af aan, dat wil zeggen al vóór de breuk met Rome, in het kader van de eschatologie. Het godsdienstige verval van zijn tijd ziet Luther als een onmiskenbaar teken van het naderende einde van de wereld. Maar kort voor de jongste dag die volgens Luther voor de deur staat, zal de antichrist komen om de mensen op de proef te stellen. Kenmerkend voor de antichrist is zijn *schijn*heiligheid, waarmee hij de macht van het Evangelie ondermijnt en vele vrome christenen weet te begoochelen. De antichrist is daar te vinden, waar het Evangelie bewaard en verkondigd wordt: *in de Kerk.* In het derde en laatste tijdperk komt het gevaar van binnen uit.

In de strijd die ontstond rond de 95 stellingen over de aflaat komt de paus in het vizier als mogelijke invulling van de antichrist. Uiteindelijk zal Luther de paus identificeren met de antichrist, maar Luther heeft lange tijd getwijfeld of zijn duiding wel juist was. Na het verhoor in juni 1518 door kardinal Cajetanus uit Luther in een brief het vermoeden, dat de antichrist in de Romeinse curie zit. W.A.Br., nr. 121, 11-14 Tijdens de voorbereiding van de Leipziger disputatie in het voorjaar van 1519 schrijft hij aan zijn vriend Spalatinus, dat hij vermoedt, dat de paus zelf de antichrist is. W.A.Br. I, nr. 161, 29-31
Het is belangrijk hier te letten op het medium: Luthers brieven (en zeker ook de notities van de gesprekken aan tafel) zijn niet bedoeld voor publicatie. Verder valt op dat de formulering nog ruimte laat: Luther schrijft dat hij "vermoedt", hij is er dus nog niet zeker van.

Op 11 oktober 1520 ontvangt Luther een kopie van de bul *Exsurge Domfine,* waarin hem wordt aangezegd, dat hij zal worden geëxcommuniceerd, wanneer hij de opvattingen die in de bul worden opgesomd niet herroept. Vanaf dat ogenblik lijdt het voor hem geen twijfel meer en zegt hij in het openbaar, wat hij al lang in het geheim had vermoed. de paus is de antichrist. Het gaat daarbij niet om een concrete paus maar om het pausschap als zodanig, dat volgens Luther sinds zijn ontstaan de christelijke kerk met zijn antichristelijke leer heeft vervolgd en onderdrukt.
Niet bezwaren van morele aard omtrent de levenswandel van de paus of van de geestelijkheid zijn voor Luther doorslaggevend, maar alleen bezwaren van dogmatische aard. Pauselijke uitspraken staan als menselijke uitspraken haaks op het woord van God. Dat is de reden waarom met de profetie van de komst van de antichrist volgens Luther het pausschap bedoeld moet zijn. In één van de geschriften, die Luther publiceert om zichzelf te verdedigen tegen zijn excommunicatie, vat hij zijn opvatting omtrent de antichrist samen. W.A. 7, 698-778

Aan de hand van Daniël 7 ontwikkelt hij zijn opvatting van de vier wereldrijken, waarvan de laatste het Romeinse rijk is, waaruit het pausschap is voortgekomen. Met de ondergang van het pausschap valt het einde van de wereld samen, want na het vierde rijk komt er geen ander meer. De ondergang van de wereld staat voor de deur, omdat de geestelijke beproeving van heel de mensheid *door de paus-antichrist het ergste kwaad is, dat de mens*

[317] 14. Vergelijk hier: H. Preuss, Die Vorstellungen vom Antichrist im späteren Mittelalter, bei Luther und in der konfessionellen Polemik. Ein Beitrag zur Theologie Luthers and zur Geschichte der christlichen Frömmigkeit. Leipzig, 1906

zich maar kan voorstellen. Het enige dat daarop kan volgen is de dag van het Laatste Oordeel, waarnaar men hevig verlangt. Maar de antichrist komt niet ten val door aards geweld, maar door de openbaring van het woord van God. De tijd van de herontdekking van het Evangelie, waardoor de leugens van de antichrist openbaar worden en zijn heerschappij ophoudt, is gekomen. Het einde kan niet meer ver zijn. De antichrist blijft voor Luther eschatologisch van aard, maar door in zijn argumentatie gebruik te maken van Daniël 7 heeft Luther van de profetie, waarin de Torah opnieuw wordt uitgelegd in de context van die tijd, een apocalyptisch schema gemaakt, waarin concrete historische gebeurtenissen worden gezien als het uitkomen van de profetie of - wat nog gevaarlijker is - worden voorspeld.

De teksten uit de Bijbel, die Luther aanhaalt om het gelijk van zijn opvatting dat de paus de antichrist is aan te tonen, zijn de klassieke bewijsplaatsen. In het al genoemde geschrift waarin hij zich verdedigt tegen zijn excommunicatie gebruikt hij opnieuw het visioen van de sprinkhanen, die uit de put van de afgrond te voorschijn komen en die de mensen zullen pijnigen maar niet doden. In zijn uitleg laat Luther dit beeld slaan op de stichting en de ontwikkeling van de universiteiten en de scholastieke methode. De apocalyptische visioenen worden door Luther in de periode van 1517 tot 1530 vooral gebruikt als voorbeelden. Zo wordt bijvoorbeeld Rome vergeleken met de hoer van Babylon, in purper gekleed (Apoc. 18, 16) en een school van de Satan (Apoc. 13, 6). Vergelijk hier. W.A. 6, 322, 37-323, 1; W.A. 6, 328, 12-15
De "hoop papisten" lijkt volgens Luther op het "dier, dat twee horens heeft als een lam, maar spreekt als een draak" (Apoc. 13, 11) W.A. 7, 664, 30, de pauselijke uitspraken doen hem denken aan de zeven schalen van de toorn van God (Apoc. 16). W.A. 7, 706, 22

Het merkteken van het beest (Apoc. 13, 16) lijkt volgens Luther op de invloed, die de paus heeft op de geestelijkheid? W.A. 8, 540, 10.

In de jaren na 1520 is ten principale in de gronden van Luthers afwijzing van het pausdom geen wijziging meer gekomen.

Des te opvallender is de andere toon die we vinden in geschriften na 1540. In 1545 publiceerde Luther zijn misschien felste geschrift ***tegen de paus*** onder de titel *Wider das Papstum zu Rom vom Teufel gestiftet.* De titels die hij daar de pausen toevoegt zijn zonder meer grof te noemen. Een kleine bloemlezing: zij zijn vervalsers van de Heilige schrift, leugenaars, godslasteraars, schenners van de apostelen en heel de christenheid, kerkelijke als wereldlijke goederen22, koningsmoordenaars, ophitsers tot allerlei bloedvergieten, hoerenwaarden boven alle hoerenwaarden, 23 verachters van God, grote grove ezels, lomperiken, knevelaars, fielten, hengels, lummels, opscheppers, dwaze narren en mombakkes van de duivel.24 Deze wordt dan ook de "aller-helleste vader"25 genoemd, "zijne duivelheids26, "het hoofd van de vervloekte kerk van de allerergste knapen op aarde", plaatsbekleder van de duivel, vijand van God, tegenstander van Christus, verwoester van de kerk van Christus, leraar van alle leugens, godslastering en afgoderij.27 Luther speelt het zelfs op de man: "de heilige maagd, Sint Paula III" 28

Met een beroep op de geschiedenis bestrijdt Luther dat de paus het hoofd van de christenheid is. Tot paus Gregorius de Grote (590-604) kon men niet van pausschap spreken. Paus Bonifatius III (607) was de eerste die zich door keizer Phokas de opperheerschappij over alle bisschoppen liet geven. Dat is het begin van het pausschap. 29 Zij baseren dat recht op Matth. 16, 18: "Gij zijt Petrus en op deze steenrots zal ik mijn kerk bouwen".

Het grootste bezwaar van Luther is dat de pausen zich het recht toe-eigenen "de Heilige Schrift volgens hun eigen krankzinnige manier uit te leggen".

Zie WA 54, 279, 33; 289; 291; W.A. 54. 283, 35-37; W.A. 54, 309, 10; W.A. 54, 206, 3; W.A. 54, 289.2; W.A. 54, 283, 35-36; W.A. 24 214, 15; WA 54, 230-231; W.A. 54, 233; W.A. 54, 239.

'De paus heeft zichzelf tot afgod gemaakt?' Luther meent dat niemand de paus hoeft te gehoorzamen, ja sterker nog, men mag de paus niet gehoorzamen, omdat men zich anders medeschuldig maakt aan al die pauselijke gruwels.

En dan volgen een aantal aansporingen van Luther tegen de pausen geweld te gebruiken. Hij spoort keizer, koningen, vorsten e.d. aan zich het pauselijk bezit toe te eigenen en de paus en de kardinalen te doden: Letterlijk schrijft Luther:

'Vervolgens moet men de paus zelf, de kardinalen en die hen helpen bij hun afgoderij, nemen en hen als Godslasteraars de tongen uit hun mond trekken en hen aan de galg spijkeren in de volgorde waarin hun zegels aan de bullen hangen, ook al is dat alles maar een heel kleine straf gelet op hun Godslastering en afgoderij. Vervolgens laat men ze een concilie houden aan de galg of in de hel met alle duivels.' W.A. 54, 243

Luther stelt verder voor, dat men met de paus, de kardinalen en de curie "das Fuchsrecht spielt", dat wil zeggen letterlijk het vel over de oren trekt en met hun eigen huid laat betalen. Daarna moet de ontvelde lichamen in bij Ostia in zee werpen of verbranden. "Zie toch, hoe mijn vlees en bloed bruist. Hoe graag zou ik zien dat het pausdom gestraft wordt, hoewel mijn geest weet, dat geen tijdelijke straf genoeg doet, ook niet voor een bul of Decreet." W.A. 54, 292 Hij zegt van plan te zijn nog een feller boekje tegen de paus te schrijven en voegt daaraan toe: "Mocht ik intussen sterven, dan moge God geven dat een ander het duizendmaal erger doet. Want die duivelse papisterij is het ergste ongeluk op deze aarde" W.A. 54, 299

In de laatste levensjaren hield de polemiek van Luther tegen de Joden, ***de wederdopers*** (Schwärmer) en tegen het "antichristelijke" pausdom steeds minder maat. Die polemiek loopt uiteindelijk uit op een oproep aan de evangelische overheden de wederdopers ter dood te brengen, de Joden – voor zover zij zich niet bekeren - uit het land te jagen en de paus met heel zijn aanhang "de tong uit te rukken tot achter in de nek" en "aan de galg te nagelen". Dat apocalyptiek minstens een deel van de context is geweest waarin Luther leefde en werkte hoeft na wat tot nu toe is gezegd geen verder betoog. Maar dat verklaart nog niet het verschil in toon in de latere geschriften tegen de Joden, het pausdom en de "dwepers".
Die harde toon gooien op het feit dat Luther in die laatste jaren van zijn leven, gekweld door allerlei kwalen, als een knorrige oude man zou hebben gereageerd is geen bevredigende verklaring. Ik meen dat die verscherping van de toon gezocht moet worden in een (te) weinig bestudeerd en moeilijk te interpreteren geschrift van Luther dat de naam draagt de *Supputatio annorum mundi.*

In 1532 verscheen in Wittenberg in de bewerking van Melanchthon een beschrijving van *de geschiedenis van de wereld* samengesteld door Johann Carion. Vanaf 1536, het jaar waarin Luther aan zijn grote commentaar op het boek Genesis begon, verzamelt Luther "in zijn vrije tijd" W.A. 42, 245, 19 gegevens voor een berekening van de "leeftijd" van de wereld (Supputatio annorum mundi). In deze berekening kwam het jaar 1540 na Chr. overeen met het jaar 5500 van de wereld.[318]

[318] De geboorte van Christus zou dan in het jaar 3960 na de Schepping zijn geweest. De Bijbelse chronologie gaat ervan uit dat het jaar 4000 na de schepping samenviel met Zijn doop, de openbaring van Christus aan de wereld. Jezus is dus geboren in het jaar 3970 na de Schepping, ca. sept. 3 voor de Chr. Jaartelling. (Red. Gihonbron)

Wat is de plaats in dit schema van het Duizendjarig rijk van vrede, waarin de macht van de duivel beknot zou zijn? (Apoc. 20, 3-6)

Luther beschouwt de periode vanaf de dood van Christus tot aan de elfde eeuw als de periode van het *Duizendjarig rijk*. Daarna zou de duivel worden losgelaten. De pausen zullen dan de antichrist zijn, die ook met het zwaard heersen. Het rijk van de duivel begint volgens Luther met paus Gregorius VII, die het "masker van de duivel" is. W.A. 53, 154 Paus Gregorius wordt ondersteboven geschreven en dat gebeurt vanaf dat moment met bijna alle pausen.

Deze zesde periode van duizend jaar is een heel moeilijke met voortdurende beproevingen van de kant van de antichrist. Deze periode zal volgens Luther niet helemaal hoeven te worden vol gemaakt. Zoals Christus ook niet drie volle dagen in het graf is geweest, maar midden op de derde dag is verrezen, *zo is ook de wederkomst van Christus rond het midden van de zesde periode van duizend jaar te verwachten.*

Daarom hield Luther er rekening mee dat de Jongste Dag voor de deur stond, ook al omdat hij meende, dat de wereld rijp was voor het Laatste Oordeel. Op deze manier bracht Luther de theorie dat de duur van de wereld 6000 jaar zou zijn, in overeenstemming met de "korte tijd" van de duivel (Apoc. 20, 3) en de antichrist aan het einde van de laatste periode van duizend jaar.

Het gevoel onmiddellijk voor het aanbreken van de eindtijd te leven, maakte dat Luther zijn tegenstanders als een apocalyptisch gevaar beleefde en dat zijn oordeel over hen steeds scherper werd. Dit alles lijkt minder te hebben berust op een realistische schatting van de situatie dan op zijn eigen angsten in het licht van de veranderende tijden, waarachter hij een duivelse strategie meende te ontwaren.

Uit dit apocalyptisch levensgevoel moeten Luthers uitspraken over ***de Joden,*** het ***pausdom*** en de ***dwepers*** (dopers) verstaan worden, maar dat kan geen rechtvaardiging zijn voor zijn uitbarstingen tegen hen.

8. 10. Luthers visie op de Joden getoetst

door Willem Westerbeke

In het voorgaande hoofdstuk 8. DE STICHTER VAN DE EVANGELISCHE LANDSKERKEN, door Gerard Ritter constateert de schrijver de opvatting van Luther over de Joden.

Hij schrijft onder meer:

´Heel merkwaardig (en zeer typerend voor de oudere Luther) is zijn gewijzigde opvatting over het *Jodenvraagstuk.* Vóór de Boerenoorlog begon, in de tijd der grote verwachtingen, had hij er nog op gerekend dat het krachtige licht van het gezuiverde Evangelie ook de Joden aangelokt en tot talrijke bekeringen geleid zou hebben; daarom had hij geraden, hen 'vriendelijk te bejegenen' en niet met 'hoogmoed en verachting'. Dat hij daarin werd teleurgesteld maakte hem in hoge mate verbitterd. In zijn latere geschriften, vooral in de bekende oproep 'Van de joden en hun leugens' (1543), dat sedertdien een arsenaal van antisemitisme is geworden, ontketende hij tegen hen zonder enige terughouding een ware zondvloed van populair geformuleerde haat en kwaadsprekerij wegens hun heimelijke gruweldaden, enz. "

Luther visie op de bekering van de Joden was in het begin van zijn optreden als Reformator heel gunstig. Een van zijn geschriften draagt als titel: *Dat Jezus Christus een geboren Jood is;* 1523. Dit traktaat baarde overal opzien. Zulke taal was in geen eeuwen gehoord. Het is de vraag of er ooit in de Christelijke wereld een boek verschenen is met deze opzienbarende titel. *Jezus, een … Jood*? Ja, ieder wist en weet dat Jezus uit de Joden voortgekomen is. Maar Hij heeft totaal afstand genomen van het Jodendom en heeft de Christelijke leer gebracht. Dan ben je toch geen Jood meer?

Zo denkt men.

Jezus is naar Zijn menselijke natuur een Jood en Hij zal dat eeuwig blijven. Goed beschouwd, worden de Joden juist veracht omdat Jezus uit hen is voortgekomen en omdat de Joden onder de regelrechte belofte van Jezus liggen. Dat is niet bij ieder bekend. Ieder kan dit ook niet begrijpen. Velen verachten de Joden en weten niet eens waarom. Maar de Bijbel laat ons niet in het onzekere. De duivel is de grote tegenstander van de Zoon van God en zijn haat tegen Hem werkt hij als een onzichtbare geest uit in mensen en door mensen.

‘De zaligheid is uit de Joden’, zegt Jezus. De Joden hebben ons Gods Woord gegeven, zowel het Oud- als Nieuwe Verbond. Paulus noemt dit het grote voorrecht. En de Joden zijn bestemd om een middel in de hand van Christus te zijn om nieuw leven in de hele Christelijke kerk te geven, opdat aardse machten Hem onderdanig worden. Jezus heeft daarvoor Zijn bloed gestort. En ook voor een groot aantal Joden, die nu nog in de lenden van hun vaders besloten liggen. Gods Woord zegt het, de duivel weet het en de Christelijke kerk kan het weten. Wil men het ook weten?

Luther wist uit de Heilige Schrift dat er rijke beloften voor het Joods volk liggen. Een van zijn boeken waarin hij zijn verwachting voor de Joden uitspreekt, is zijn preek over Mattheüs 23: 34 – 39. Uit deze preek volgt onderstaand uittreksel.

Preek uit het Evangelie op St. Stefanusdag (26 december).
Mattheüs 23: 34 - 39.

… Doch tenslotte is hier de Joden troost beloofd, daar Hij spreekt: "*Want Ik zeg u: Gij zult Mij van nu aan niet zien, totdat u zeggen zult: Gezegend is Hij, Die komt in de Naam des Heeren*." Deze woorden heeft Christus gesproken op de dinsdag na palmzondag en zijn het besluit en laatste woorden van Zijn prediking op aarde. ***Daarom is het nog niet vervuld en moet nog vervuld worden.***

Ze hebben Hem wel één keer zo ontvangen op palmzondag, maar daarmee is dit woord niet vervuld. En dat Hij zegt: "*Gij zult Mij niet meer zien*", moet niet opgevat worden, dat zij Hem daarna niet meer lichamelijk gezien hebben, daar zij Hem toch daarna kruisigden. Maar Hij bedoelt, dat zij Hem niet meer zien zullen als prediker en Christus, waartoe Hij gezonden was. Zijn ambt en Hij in Zijn ambt is daarna niet meer door hen gezien, Hij heeft hun met deze prediking de laatste gegeven, en nu Zijn ambt, waartoe Hij gezonden werd, besloten. Zo is het nu zeker, dat de Joden nog tot Christus zullen zeggen: "*Gezegend is, Die komt in de Naam des Heeren*." Dat heeft ook Mozes verkondigd in Deut. 4 vers 30 en 31: "*In het laatste der dagen, dan zult gij wederkeren tot de Heere uw God en Zijn stem gehoorzaam zijn. Want de Heere uw God is een barmhartig God; Hij zal u niet verlaten noch u verderven en Hij zal het verbond uwer vaderen dat Hij hun gezworen heeft, niet vergeten*." Evenzo Hosea 3 vers 4 en 5: "*Want de kinderen Israels zullen vele dagen blijven zitten, zonder koning en zonder vorst en zonder offer en zonder opgericht beeld en zonder efod en terafim. Daarna zullen zich de kinderen Israels bekeren en zoeken de Heere, hun God, en David, hun koning; en zij zullen vrezende komen tot de Heere en tot Zijn goedheid, in het laatste der dagen*." En Azara, in 2 Kron. 15 vers 2:"*Maar zo gij Hem verlaat, Hij zal u verlaten. Israel nu is vele dagen geweest zonder de ware God en zonder een lerende priester en zonder de wet. Maar als zij zich in hun nood bekeerden tot de Heere, de God Israels, en Hem zochten, zo werd Hij van hen gevonden*."

Deze teksten kunnen alleen maar van de Joden in deze tijd opgevat worden; zij zijn immers tevoren nog nooit eenmaal zonder vorsten, zonder profeten, zonder priesters, zonder leraars en zonder wet geweest. De heilige Paulus stemt hiermede ook overeen in Romeinen 11 vers 25 en 26 en zegt: ***"Verharding is voor een deel over Israel gekomen, totdat de volheid der heidenen zal zijn ingegaan. En alzo zal geheel Israel zalig worden."*** God geve, dat, naar wij hopen, de tijd nabij is. Amen.

Helaas, in zijn boek 'Van de Joden en hun leugens' zegt Luther op bladzij 277, Duitse uitgave: *… dat hij een aanstaande algemene bekering der Joden gans niet geloofde.* Bovendien zet hij zich af tegen de Joden op een manier die een aantal van zijn tijdgenoten zelfs veroordeelden.

Hoe Luther tot deze wijziging in zijn standpunt komt, heeft Dr. Akerboom summier maar duidelijk uitgelegd in zijn weerlegging van dr. Süss. *Luthers theologisch testament. Over de Joden en hun leugens; 1543.* Inleiding, vertaling, commentaar. Amsterdam, 2006, door René Süss.

Zoals Dr. Akerboom terecht opmerkt, moeten we rekening houden met de tijd en de gewoonten waarin Luther leefde. Hij heeft enkele staaltjes laten zien hoe gemakkelijk men met vervloeking van andersdenkenden omging. En wat onze aandacht in dit verband dubbel waard is, Luther spaarde zijn medechristenen ook niet.

De Rooms-Katholieke kerk beschouwde zich als de enige ware kerk van Christus. Alle andersdenkenden, die zich niet met de Roomse Leer en kerk verenigden, werden *ketters* genoemd. En het merkwaardig feit deed zich voor, dat de kerken van de Reformatie zichzelf ook de *enige ware* kerk gingen noemen.

Van Gereformeerde kant wordt geleerd, *dat de Overheid behoort te weren en uit te roeien alle valse godsdienst en het rijk van de Antichrist te gronde werpen.* Art.36 Ned. Gel. Bel.

De Lutherse visie werd vastgelegd in de Augsburgse Confessie. Hoe rigoureus men met vervloekingen omging kunnen we lezen in een aantal artikels in deze Confessie die worden afgesloten met vervloekingen. Welke twisten en vervolgingen dit teweegbracht tussen Luthersen en Gereformeerden, leert ons de Kerkgeschiedenis.

Hieronder volgen enkele slotzinnen uit artikelen van de Augsburgse Confessie. Daaruit zien we dat allerlei mensen die afwijken van deze Confessie vervloekt worden. Dit gebeurde in navolging van de vloek die uitgesproken werd over ketters in de Conciliën van de oude kerkvaders. Het laatste artikel spreekt over hen *die een heerlijke kerkstaat verwachten, in navolging van de Oude Kerkvaders.* Dit wordt als een Joodse fabel getraceerd.

… “Vervloekt worden alle ketterijen, die tegen dit artikel te voorschijn gekomen zijn, zoals de Manicheeën, die van twee goden uitgaan, een goede en een kwade; hetzelfde geldt voor de Valentinianen, de Arianen, de Eunomianen, de Mohammedanen en alle vergelijkbare groepen. Ook worden de Samosaten vervloekt, de ouden en de nieuwen, die beweren dat er slechts één Persoon is.

Vervloekt worden de Pelagianen en anderen, die ontkennen dat de erfzonde een zonde is, zodat zij de eer van de verdienste en de weldaden van Christus verkleinen. Zij beweren dat de mens zich door eigen krachten van het verstand kan rechtvaardigen tegenover God.

Vervloekt worden de Anabaptisten (Wederdopers) en anderen, die menen dat de Heilige Geest de mensen bereikt zonder het woord van buitenaf, maar door eigen voorbereidingen en werken.

Vervloekt worden de Anabaptisten, die de kinderdoop verwerpen, en ervan overtuigd zijn dat kinderen zonder Doop gered worden.

Vervloekt worden de Anabaptisten, die de Christen deze burgerlijke ambten verbieden.

Vervloekt worden de Anabaptisten, die menen dat er een einde aan de toekomstige straffen voor verdoemde mensen en duivels zal zijn.

Ook worden diegenen vervloekt, die de evangelische volmaaktheid niet zoeken in het ontzag voor God en in het geloof, maar in het opgeven van de burgerlijke ambten, omdat het Evangelie de innerlijke rechtvaardigheid leert.

Vervloekt worden ook anderen, die de Joodse opvatting verbreiden dat vóór de opstanding van de doden de gelovigen de wereldheerschappij in handen zullen krijgen, en de goddelozen overal verdrukt zullen worden.” Enz.

Opmerkingen over het boek van Dr. Süss

Dr. R. Süss plaatst de harde en ongeoorloofde behandeling van de Christelijke kerk tegenover de Joden in het licht van God de Vader, Die Zijn eigen Zoon overgeeft aan de wrede dood. Op bladzij 32 spreekt Süss over de moord van Jezus door de Romeinen.

… “In de theologie en daarbuiten zijn er rond die moord van tijd tot tijd vragen gesteld: Hoe zou een God van liefde en genade zo’n daad kunnen hebben gewild? Hoe kan een vader het liefste wat hij heeft, zijn zoon, prijsgeven aan de dood, (Joh.1:18; 3:16)? Is dat niet obsceen? … Wat voor precedentwerking zou zo’n voorbeeld op de volgelingen van deze God hebben? Zouden die daarin geen vrijbrief kunnen zien om op hun minst met hun minder geliefde medemensen, de Joden voorop, af te rekenen, als voor hun besef de waarheid in het geding is?”

In deze perikoop wordt door Dr. Süss de oneindige, onuitsprekelijke liefde van *God de Vader* in het geven van Zijn beminde Zoon tot een losprijs om onnoemelijk veel Joden en heidenvolken te zaligen, omgevormd tot een weerzinwekkende daad van de grootste onredelijkheid. Gaf *Gods Zoon* Zichzelf uit pure liefde, onder meer opdat Zijn kinderen elkaar zouden beminnen en hun naasten liefhebben als zichzelf; volgens de argumenten

van Süss zou dit voorbeeld een vrijbrief zijn, dat de gelovigen hun minder geliefde medemensen zouden behandelen zoals een vader zijn zoon prijsgeeft aan de dood.

Dit is godslastering van het ergste soort door een voormalig predikant van de Hervormde kerk. Daarom kunnen we het boek van Dr. Süss niet vertrouwen in zijn conclusies en argumenten die hij gebruikt om Luther en andere schrijvers die de Joden verachten.

Maar daarmee zijn we niet klaar. Wat Luther geschreven heeft staat in duidelijke taal zwart op wit. Hoe moeten we daar mee omgaan? Moeten we hem volgen of negeren? Luther heeft op dit punt de Schrift tegen en de historie van de Staat Israël, die boven zijn verwachting is gesticht in 1948. Om zijn uitspraken heendraaien kunnen we niet en mogen we niet. Het lost niets op, maar dan maken we onszelf ook schuldig. Er is een weg die beter is: *eerlijk erkennen en schuld belijden.* 'Die zijn zonden bekent en laat zal barmhartigheid geschieden.' Daarmee doen we de Waarheid recht, brengen de Kerk voordeel aan en zijn we trouw aan het nu levend geslacht van Joden en alle Israëlitische stammen in de verstrooiing.

Luther en de Joden

Luther heeft in minstens 5 boeken opzettelijk en soms breedvoerig over de Joden geschreven. Het betreft onder meer de navolgende:

(1) Tischrede, 1542. "Ik wil nog een keer tegen de Joden schrijven omdat ik gehoord heb dat een aantal van onze vorsten, met name enige vorsten van Mansfeld, zich over hen schijnt te ontfermen. Ik zal hen raad geven hen weg te jagen en uit het land te verdrijven."

(2) Vom Schem Hamphoras und vom Geslecht Christi, 1543.

Het oordeel van Heindrich ***Bullinger,*** een Zwitsers Hervormer, over dit boek luidt onder meer:

"Verkrijgbaar is nu Luthers Schem Hamphoras; smerig, bij de zwijnen af. Als het geschreven zou zijn door een zwijnenhoeder en niet door een beroemd zielenherder, het zou enigszins, maar niet beduidend te verontschuldigen wezen." Zie, Brief 8 dec. 1543 aan zijn collega Butzer. Wahrhaffte Bekenntnuss, uitgave Zürich.

(3) Von den letsten Worden Davids, 1543.

(4) Eine vermahnung wider die Juden, 1546.

Als hoofdzonde van Joden noemt Luther "Jullie hebben de broeder en Heere, die lieve Jezus gekruisigd en verworpen. Als jullie ertoe in staat waren zouden jullie al de christenen van alles wat ze zijn en bezitten beroven. Inclusief hun leven."

"Hun vervloekte rabbijnen die het heel goed weten vergiftigen hun arme jeugd en de gewone man moedwillig en houden hen van de waarheid af. Ik vind, mocht dit geschrift door de gewone man en de jeugd gelezen worden, *zij hun rabbijnen allen zouden moeten stenigen* en erger haten dan zij ons christenen doen."

… Zoals de wereldlijke overheid gehouden is om publieke godslastering en meineed tegen te gaan en te bestraffen zo is ze ook gehouden om publiek beleden valse leer, onrechtmatige godsdienstoefeningen en ketterijen uit haar eigen gebieden te weren en zich tegen personen waarover ze zeggenschap heeft teweer te stellen en die te bestraffen; Lev. 24:16. *Wie de Naam des Heeren zal gelasterd hebben, zal zeker gedood worden.* Enz. Enz.

Wij kunnen ons er terecht over verbazen dat Luther spreekt van het stenigen van de Rabbijnen. Luther wil de Joodse Oud-Testamentische wetten handhaven voor openbare zonden en Godslastering, waaronder zijns inziens ook de Rabbijnse uitleg valt. Soms keert Luther deze wetgeving om en zegt, als de Joden de Burgerlijke overheid zouden uitmaken, dan werden wij gestenigd, of indien mindere straf werd toegepast, zouden de christenen uit het land gejaagd worden. Luther argumenteerde uit de Thora en de Joden deden hetzelfde.

Wij zien nu dezelfde wetsverordening gebeuren in Israël. Joden zijn welkom, anderen niet. En als de poort wijder opengezet zou worden, dan stroomde het land vol met alle soorten volken en een deel bandieten.

Luther haatte de Joden niet als mens, maar vanwege hun vervloeking van Christus. Er was een Jood die omgekocht was en zich als arts uitgaf. Hij trachtte Luther met vergif van kant te helpen. Daarom werd hij te Wittenberg in hechtenis genomen. Maar omdat hij niets bekende, wilde Luther liever dat hij op vrije voeten gesteld werd, dan dat hij op de pijnbank gelegd en gepijnigd werd om z'n bekentenis af te dwingen.

Zie *Vitus Lodewijk von Seckendorf,* 1673-1751, *Uitvoerige en onpartijdige historie der Reformatie door Dr. Martin LUTHER enz.* Dl. I, blz 346

Een groot aantal andere citaten, sommigen erger dan deze, kunnen geciteerd worden. In de vertalingen van Luthers boeken en citaten worden de grofste uitdrukkingen meestal weggelaten. Prof. Dr. P. Boendermaker, Prof. Dr. W. J. Kooiman - bekwame Lutherkenners - en andere schrijvers over Luther hebben de Joden-hatelijke teksten van Luther meestal niet geciteerd. Er zijn meeerdere schrijvers die de Joden-hatelijke teksten niet citeren omdat ze zich ervoor schamen.

Ook zijn er schrijvers die met Luther instemmen over de afwijzing van de Joden, maar gaan niet zover als de Evangelische Landskerken in de Tweede Wereldoorlog in Duitsland.

Anderen publiceren graag de mening van Luther en de Augsburgse Confessie *inzake het ontkennen van een heerlijke kerkstaat.*

Ook christenen spaart Luther niet

Het oordeel Gods over de Joden voltrekt zich echter ook in gelijke mate over '***slechte christenen,*** ongelovigen, bijgelovigen, oproerkraaiers, adderengebroedsels, slangen en zwijnen, duivelskinderen, een zaad van boosdoeners en dergelijke, barbaren, opruiers, ongeleerde ezels, vertwijfelden, schandvlekken, flikflooiers, witte duivels, schelmen, rovers, wellustelingen, duivelskoppen, verkwisters, ketters, vossenstaarten, apen, moordenaars', enz.

De Joden konden terecht klagen over de harde standpunten van Luther, maar Luther keert zich even scherp tegen sommige ***Wederdopers*** – hoewel er oprechte christenen onder waren – en tegen Schwärmer, geestdrijvers en sektariërs.

Hoe buitensporig ging hij tekeer tegen **de boeren** die een opstand organiseerden in 1525. Die kwamen er nog slechter vanaf dan de Joden. De hevigheid waarmee Luther tegen de opstandelingen uitgevaren had, werd zelfs door gematigde mensen en vrienden veroordeeld. De vrienden van Rome triomfeerden; allen waren tegen hem, en hij droeg de last van de verbittering van zijn eeuw. Maar wat zijn ziel het meest verscheurde, was dat de eer van God werd beledigd, Christus werd aangerand en het werk van Gods Geest door het slijk gesleept

Ja, hoe plat en scherp schrijft hij soms over ***Kerkvaders.*** "Origenes is bijna een vorst en koning over allegorieën. Hij ziet in de hele Bijbel louter verborgen betekenissen, die geen drol waard zijn." Walch. 3, 1032.

Luther schreef in 1526 een verklaring over de preek Hábakuk. Over vers 5 schrijft hij, hoe de Joden hadden geroemd dat zij Gods volk waren en door Hem wonderbaar beschermd waren en dat Zijn tempel te Jeruzalem stond. En dat ze zich daarop hadden verheven. 'Dit alles, is ten opzichte van ons ook gezegd, wij die de naam en schijn van christenen hebben. Wij beroemen ons ook op de doop of een geestelijk ambt en rekenen ons boven heidenen en Joden. Maar wij zijn nochtans zonder geloof en Geest, zowel als zij. Zodat wij zeker door degene die wij nu verachten, eindelijk zullen omkomen, zoals de Joden door de Chaldeeën ten ondergebracht zijn.'

Zie Vitus Lodewijk von Seckendorf, 1673-1751, *Uitvoerige en onpartijdige historie der Reformatie door Dr. Martin LUTHER enz.* Dl. I, blz 362.

Vlijmscherp was Luther tegen de ***Paus en de Roomse clerici.*** Toch zegt hij op blz. 364, *Uitvoerige en onpartijdige historie der Reformatie*: '*Wellicht is er een onder hen die op de jongste dag rechter van ons allen samen zijn zal.* Waarmee hij op de woorden van Paulus ziet, 1 Korinthe 6:2.

Luther werd ook van Rooms Katholieke kant niet gespaard. Op zeer grove manier werd hij belasterd, waarvan een klein staaltje hierbij volgt.

"In augustus 1520 ontving Luther de dagvaarding om zich te Rome te verantwoorden omdat als ketter werd beschuldigd. De beschuldiging ging vergezeld met een document waarin zijn aanklacht werd toegelicht. Luther wordt daarin beschuldigd door Sylvester als: Een melaaatste en een weerzinwekkende vent, een schrijver van loze schotschriften, een lasteraar, een hond, geboren van een teef om te bijten en met zijn hondenbek tegen de lucht te blaffen, iemand met hersens van koper en een ijzeren neus." John M. Todd, Rooms-K. schrijver. *Maarten Luther,* 1965

Streng was Luther tegen ***protestanten*** die niet leefden naar Gods Woord. In de visitatieregels van 1527 staat onder meer de volgende clausule over predikanten:

'Degenen echter die bij hun ambt bleven, getrouw te vermanen Gods Woord in eenvoud, waarin het tot nu toe in deze landen geleerd was, voor te dragen. *En degene die nadelige gevoelens hebben en verspreiden uit het land te verbannen.* Want hoewel de Keurvorst niemand tot het geloof wilde dwingen, kon hij echter niet gedogen degene die oproer en onrust verwekten. En die zulks hardnekkig bleven doen moest men in hechtenis zetten en naar behoren straffen, enzovoort.

De onbekeerlijkheid van de Joden ziet hij als de schuld van de 'Papisten'. Luther zag wel in dat Joden tot het geloof in Christus brengen heel moeilijk zou zijn en daarom dringt hij aan op geduld. "De Joden van nu, zegt Luther in 1523 (*Dat Jezus Christus een geboren Jood is*) hebben geen kans op bekering gehad. De papisten zijn tot nu toe zó met de Joden omgegaan, dat een goed christen eerder Joods zou willen worden." Waarvan akte!

Gebed van Luther

"Ach mijn lieve Schepper en Vader, Gij zult het mij genadig ten goede houden, dat ik ongaarne over Uw Goddelijke eeuwige majesteit zo schandelijk moet spreken tegen Uw vervloekte vijanden, duivels en Joden. Maar Gij weet dat ik het uit mijn vurig geloof en er ere van Uw Goddelijke Majesteit doe, hoewel het mij door merg en been gaat."

De vervangingstheologie

Chrysostomus, een bekende Kerkvader heeft eens gezegd: "De synagoge is niet slechts een bordeel en schouwtoneel, ze is ook een wijkplaats van dieven en wilde dieren; nee, niet alleen van wilde dieren maar ook van smerige wilde dieren. Joden hebben geen kennis van geestelijke zaken; ze staan wat hun natuur aangaat niet boven geiten en zwijnen; ze leven van losbandigheid en ze zijn mateloos vraatzuchtig."

Was dit verwijt alleen een persoonlijke mening, het zou zoveel kwaad niet doen. Maar het vertolkt de mening van de meeste kerkvaders uit de Christelijke Kerk in het Romeinse Rijk.

In navolging van de oude kerkvaders, heeft de Rooms Katholieke kerk haar visie over de Joden aangescherpt en tot dogma verheven. Wie een andere leer voorstond dan de Kerk was een ketter. Ketters moesten uitgeroeid worden. De meest ernstigste leden van de Roomse Kerk werden in de loop der eeuwen verhoord, vervloekt, verbrand, opgehangen,

onthoofd en dergelijke meer. In de Naam van Christus werden de oprechte gelovigen op allerlei manieren vervolgd.

De Joden werden als godslasteraars beschouwd, dus die moesten ook verdrukt worden en uit de Christelijke landen verjaagd. God heeft Zijn verbond met hen opgezegd en Zijn toorn over hen uitgegoten tot het einde toe. De Christenvolken zijn ervoor in de plaats gekomen.

Wij noemen dit *de vervangingstheologie.* Ze stelt in het kort gezegd, dat God Zijn verbond met het Joodse volk heeft verbroken nadat zij hun Messias Jezus Christus verwierpen. De Tempel werd in het jaar 70 verwoest door de Romeinen en de Joden vervolgens verspreid over de hele wereld. Al Gods beloften aan de Joden gedaan onder het Oude Testament zouden vervolgens op de christelijke kerk zijn overgegaan. Hoe onbijbels, hoe onredelijk deze stelling is blijkt alleen al uit het feit, dat de vervangingstheologen de beloften en zegeningen die God in het Oude Testament aan Israël belooft op een 'geestelijke' manier toepast op de kerk, maar de bedreigingen en vloeken toepast op het letterlijke Israël.

Wij zouden van Luther hebben verwacht dat hij hier radicaal mee brak. Dit was niet het geval. De hervorming door Luther teweeggebracht ging in de eerste plaats over *de leer van de rechtvaardigmaking door het geloof, zonder de werken der wet.* Dit fundamenteel leerstuk heeft een Goddelijke zegen over het Duitse volk gebracht, ja over een groot deel van Europa.
De hervorming van de toekomstvisie bleef uit. Luther hield zich aan de gevestigde leer van de Roomse kerk. Andere hervormingsgezinde theologen gingen hierin niet met Luther mee. Zij gingen zich bezinnen op de Schriftuurlijke mening van de beloften over de toekomst van Christus' kerk op aarde.

'Onze handen bevlekt met bloed'

De ingrijpende gevolgen van de vervangingstheologie is uitermate schadelijk voor de kerk. Paulus heeft hiertegen ernstig gewaarschuwd in Romeinen 11. Hij verbindt er de conclusie aan, dat de Joden door ongeloof en hoogmoed verworpen werden, en dat de Christelijke kerk hetzelfde lot te wachten staat als ze zich zo hoogmoedig gedragen tegen de natuurlijke takken van de Joods vijgenboom. Paulus spaart zijn volk niet en hij zegt *dat God de kerk uit de heidenen ook niet zal sparen.* Hij plaatst Jood en heiden op één lijn wat de straf betreft, maar zet de Joden vooraan wat de zegen betreft. Ze zijn voorbestemd voor het geestelijk geluk van de wereld.

De gevolgen van de vervangingstheologie en haat tegen de Joden zijn ook uitermate schadelijk voor het Joodse volk. De zeer langdurige gevolgen van deze theologie zijn gedocumenteerd in het boek: 'Onze handen zijn bevlekt met bloed', geschreven door dr. Michael Brown. De schrijft dat de vervangingstheologie stond aan de basis van de Spaanse inquisitie, de verbanning van 150.000 Joden uit Spanje in 1492, het afslachten van honderdduizenden Joden tijdens de kruistochten in de Middeleeuwen en werkte op de achtergrond mee aan de vreselijkste uitroeiingpogingen door Hitlers Nazi's: de Holocaust.

Een heel droevig bewijs dat ook Luthers afkeer van de Joden meewerkte rond de oorlogstijd komt in onderstaande plechtige verklaring aan het licht.

"Als leden van de Duitse volksgemeenschap staan de ondergetekenden, Duitse Evangelische landskerken en kerkleiders in de frontlinie van deze historische verdedigingsstrijd, die ondermeer de rijkspolitieverordening aangaande het merken van de Joden als de geboren wereld- en Rijksvijanden noodzakelijk heeft gemaakt, zoals ook reeds Dr. Martin Luther na bittere ervaringen de eis stelde om de scherpste maatregelen tegen de Joden te nemen en ze uit de Duitse landen uit te wijzen. De christelijke doop verandert aan de raskenmerken van een Jood aan zijn toebehoren tot zijn volk en aan zijn biologische status niets.

Een Duitse Evangelische kerk heeft tot taak het religieuze leven van Duitse volkgenoten te bevorderen. Christenen van het Joodse ras hebben in haar geen ruimte en geen recht.

Getekend op 17 december 1941 door de bisschoppen en kerkpresidenten van Saksen, Hessen, Mecklenburg, Schlewig-Holstein, Anhalt, Thürigen en Lübeck."

De *Lutherse Wereld Federatie* in 1983 heeft gelukkig van een aantal uitspraken van Luther over de Joden, officieel afstand genomen.

Critici merken op, 'dat men Luther niet schuldig mag verklaren aan de misdaden van de Nazi's. Echter door de publicaties die in later eeuwen gebruikt en misbruikt werden tegen de Joden, is er sprake van een mede-aansprakelijkheid van Luther en de Lutherse kerken voor de manier waarop, met name het Duitse volk, zich ontwikkelde tot zijn moorddadige geschiedenis en antisemitisme.'

Vreselijk, dit te bedenken!

Conclusie

Luther bracht de Bijbel in de volkstaal onder het Duitse volk. Hij bestrafte allen, christenen en Joden die naar zijn mening van de Bijbel afweek. De overheid droeg het zwaard niet tevergeefs en moest – helemaal in het licht van de tijd – de overtreders straffen. Hij beschouwde de Joden als godslasteraars en de Joden beschouwden hem als godslasteraar. Als Luther zijn zin kreeg zouden allen streng gestraft worden. Maar als de Joden hun zin kregen zouden christenen streng gestraft worden.

Luther had één groot en zalig hoofddoel: *de eeuwige zaligheid in Christus toewensen voor alle volken, Jood en heiden. Hen allen van de hel verlossen.*

Maar de Joden beperken hun wens van zaligheid alleen tot *Joodse* gelovigen.

Er zijn extreme mensen die zeggen, als Luther geleefd had in de 20e eeuw zou hij de Nazi's gesteund hebben in hun wens om Duitsland van Joden te zuiveren.

Wij kunnen daar tegenin brengen, als Luther geleefd had in Nazi-Duitsland, zou hij zeker en gewis, het hele Nazi-Duitsland vervloekt en verdoemd hebben, als ongelovigen, als haters van God en verachters van het Evangelie. Om Luthers taal te gebruiken, hij zou gezegd hebben, 'zo'n overheid is van de duivel en waard om eeuwig verbrand te worden in de hel. Je kunt beter Joods worden dan Nazi'

Indien de mensen die afwijken van de Augsburgse Confessie vervloekt werden, indien de Wederdopers vervolgd werden, die dezelfde Zaligmaker eerden, - en waaronder zelfs martelaren waren die Godverheerlijkend gestorven zijn, - zou Luther dan de Nazí's gespaard hebben?

In de Late Middeleeuwen stond op tal van misdrijven de doodstraf, al werd die zeer selectief toegepast. Indien de opstandige boeren, waaronder tal van Protestanten, en de revolutionaire groep van Müntzer gedood werden, - waarmee Luther onder voorwaarden instemde - kunnen we er zeker van zijn dat Luther hetzelfde oordeel zou uitspreken over de godvergetende Landskerken van Duitsland, die hijzelf gesticht had. Hij zou ze mogelijk *slechter dan het pausdom* noemen. Een groot deel van de Landskerken zijn totaal vrijzinnig geworden.

Het is waar, er wordt gebruik en misbruik gemaakt van Luthers woorden, zowel ten oordeel als ten voordeel, maar dit roept ons niet op om Luther te volgen in zijn visie over de Joden en Luthers verwerping van de heerlijke kerkstaat.

Pinchas Lapide schrijft: *Christenen hebben Joden eeuwenlang proberen te bekeren door marteling, vergruizing en dwang, maar ze hebben nagelaten wat de Bijbel zelf leert door de mond van Paulus:* ***Israël tot jaloersheid verwekken.*** **Romeinen 11.**

9. 'EEN DIENAAR IS NIET MEER DAN ZIJN MEESTER'.

DRS. A. DE REUVER

LUTHER OVER DE AANVECHTING
'n Aangevochten prediker

VERBI DIVINI MINISTER

Een bundel opstellen over de dienaar en de bediening van het Goddelijke Woord aangeboden aan

L. KIEVIT V.D.M.

ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag

J. van Oort, A. de Reuver, M. Verduin (redactie)

Uitgeverij Ton Bolland, AMSTERDAM 1983

'God is eigenlijk de God der aangevochtenen en ellendigen'.1

Deze uitspraak van Luther is maar geen terloopse ontboezeming, maar heeft hechte wortels in heel zijn theologie en trekt diepe sporen door zijn prediking. 'Tot hen prediken wij, die onder zware aanvechtingen staan, die zonder geloof en hoop zijn'. Dat zegt een man die zelf zijn leven lang door de grotten van de tentatio, de aanvechting is heengekropen. Als aangevochtene ontving hij het Woord en zó deelde hij ervan, bij uitstek aan hen die door hetzelfde spervuur heengingen.

De aanvechting hield Luther aan de grond en de eigendunk op een afstand. Zo kwam hij aan de weet: summus theologus est summus peccator, de grootste theoloog is de grootste zondaar. Een prediker heeft dagelijks vergeving nodig voor het 'stinkende Rohr' dat hijzelf is. Luther had dus bepaald geen hoge dunk van zichzelf. Des te zekerder was hij van het Woord dat hij bracht. 'Want het is Gods Woord - en niet mijn woord - waarvoor God mij geen vergeving moet of kan geven, maar Hij zal het bevestigen, loven en kronen, en zeggen: 'Gij hebt recht gesproken, want Ik heb het door u gesproken en dat Woord is het Mijne'. Wie zó van zijn prediking niet roemen kan, die stake zijn prediking, want hij liegt voorzeker en lastert God'.

Het gaat hier om een zekerheid van geheel eigen aard; geloofszekerheid, die het tegendeel is van zelfverzekerdheid. De aanvechtingen die God Luther toe- schikte deden hem de lust wel vergaan om zich te verheffen op eigen kennis en kunde. Als hij dan ook stelt: sola experientia facit theologum, alleen ervaring maakt een theoloog, is dat geen beroep op zijn door jarenlange ambtservaring verworven vakbekwaamheid, maar veeleer een belijdenis van eigen onvermogen. Dit - zo wil hij zeggen - heeft God mij door de geloofsomgang met Zijn Woord geleerd, dat een theoloog slechts gemaakt wordt, van Hogerhand. Wij werpen onszelf er niet toe op en leren of meten het onszelf niet aan, maar God kneedt er ons toe, door pijn en afbraak heen. Niet wij zijn hierbij de beeldhouwer, maar God. Wij ondergaan passief Zijn activiteit.

Maar dit is dan wel een ondergáán waarbij wij met huid en haar betrokken zijn, een passiviteit die wij ons bewust zijn tot in het klokhuis van ons hart.

1. Om diverse redenen is in dit artikel afgezien van een notenapparaat. Allerwegen is de tekst doorweven met of althans gedrenkt in woorden van Luther. Letterlijke citaten van Luther zijn tussen aanhaling geplaatst. Telkens wanneer citaten zijn ontleend aan andere auteurs dan Luther, is hun naam tussen haken vermeld. Aan het eind van het artikel treft men een litteratuurlijst aan waarvan gretig gebruik is gemaakt.

De weg ten leven voert door het doodsoord. En sterven is geen praatje of bespiegeling, maar werkelijkheid van Woord en Geest: *experientia!*
Het is deze ondervinding die Luthers prediking zo levensecht maakt. Zijn theologie is geen theorie, maar bloedwarm getuigenis. 'Ik heb mijn theologie niet op eenmaal geleerd, maar heb steeds dieper en dieper moeten tobben. Daar hebben mij mijn aanvechtingen toe gebracht, omdat men zonder oefening niet leren kan'. Door leven, sterven en oordeel heen wordt men een theoloog, niet door intellect en speculatie. De prediking van zulk een theoloog is geen kunstig geweven spinrag, maar vlees en bloed.

Door de aanvechting heen leerde Luther de betrouwbaarheid van het Woord kennen. Als een opgejaagde en geplaagde vond hij bij zijn God asiel. In een gevecht van leven op dood. En hierbij hebben wij waarlijk niet te denken aan de schermutselingen met zijn onderdrukte zinnelijke lusten gedurende zijn kloostertijd, alsof Luther zijn aanvechtingen achter de rug had toen hij eenmaal uit de kooi van kloosterlijke 'kuisheid' bevrijd was. Integendeel. Hij vertelt dat hij, ook toen hij allang was getrouwd, 's nachts aan de zijde van zijn lieve Käthe soms zo werd overvallen, dat het zweet hem uitbrak. Deze nachtelijke worstelingen hadden niets uit te staan met ontembare sexuele driften, maar met de geestelijke dramatiek van hel en hemel, verborgenheid en openbaring, oordeel en vrijspraak, verlating en nabijheid. Zij berokkenden hem, bekent hij, meer smart dan zijn strijd met papisten en dwepers bij klaar-

lichte dag! Hij wist zich bij herhaling tot de grenzen van de vertwijfeling gedreven. Zó gekweld kon hij zich voelen, dat hij wenste nooit geboren te zijn.

Onmiskenbaar hierbij is dat dit aangevochten leven niet is te herleiden tot een onvolwassen stadium van Luthers geloof, dat aan de beslissende boegwending van zijn leven zou zijn voorafgegaan, maar dat, veeleer andersom, de genadige ontdekking van het *sola gratia en sola fide* er eerst recht de stoot toe is geweest. Het geloof dat Luther leerde kennen was een omstreden geloof, een geloof onder het kruis, dat de ervaring der aanvechting met zich mee bracht. Deze ervaring is geen voorwaarde tot, maar kenmerk en waarmerk van het geloof. De *bedding*, niet de *bron*! Daarom moet men wel zorgvuldig wégen wat men zegt, als men wijst op de inderdaad onophefbare samenhang van Luthers ervaring en zijn prediking. Daarmee is Luther in geen geval in de rij van mensmiddelpuntige predikheren gezet! Alsof hij een verkondiger van eigen ervaringen was! Het Woord des geloofs bediende hij. Hij prees en predikte niet de 'via dolorosa' van Luther, maar die van zijn Meester. Hij deed dat evenwel als één die zelf gegrepen, bestreden en overmocht is; als één die ervaring heeft opgedaan met de vulkanische kracht van het Woord. Theologie was hem meer dan filologie. De Schrift was hem meer dan litteraire tekst. Het was hem Openbaring. 'Dit hield in, dat hij in een tijd waarin dat in het vergeetboek was geraakt weer erkenning opeiste voor de Schrift als een vurige, levende kratermond, van waaruit zich een nieuwe lavastroom kan voordoen. . . vanwege de Geest die erin sluimert' (W. Aalders). Zo vindt hij de grote Erasmus, ondanks al diens excellente eruditie toch maar 'een lege noot', en zijn woorden 'retoriek'!

In het werkzame Woord wist Luther zijn leven en prediking geworteld, en door de aanvechting werd hij er des te dieper in geslagen. Zo was de *tentatio* voor hem een toetssteen die ons niet alleen leert weten, maar ook ervaren hoe klaar en waar, hoe zoet en troostrijk God Woord is: wijsheid boven alle wijsheid. 'Ik zelf' - als ik, muizedrek, mij onder de peper mag mengen - heb veel aan mijn papisten te danken, omdat zij mij door het woeden van de duivel zo geslagen, verdrukt en beangst hebben en daardoor tot een tamelijk goed theoloog gemaakt hebben, waartoe ik het anders niet had gebracht'.
Luthers prediking is één langgerekte wijsvinger naar het Lam Gods, van zich áfwijzend naar Christus zoals Johannes de Doper doet op het Isenheimer Altaarstuk van Grünewald die Luthers geschriften goed kende! Eén Christusgetuigenis! Maar nooit als mededeling van een objectieve stand van zaken waaraan hijzelf part noch deel had. Het is getuigenis, doorgloeid van eigen Godsontmoeting in aanvechting en uitredding; èn een gebeuren dat op zijn beurt ook de aanvechting oproept in het leven van hen die horen. Niets dan Christus wenste Luther te prediken. Maar dat sluit onafscheidelijk in: de verkondiging van onze nood en verlorenheid. 'Gods glorie kan niet worden uitgezegd tenzij tegelijk de smaad van de mensen wordt uitgezegd. En God wordt niet gepredikt als de Waarachtige, Rechtvaardige en Barmhartige, als niet wij leugenaars, zondaren en ellendigen worden genoemd'. Luther was er achter gekomen: *de storm steekt eerst dan goed op, als Christus aan boord gekomen is!*

Rond het hart

Noch in Luthers leven noch in zijn prediking is de aanvechting een randverschijnsel. Zij behoort immers tot het vitale hart van Gods omgang met de mens. En het is deze omgang die geheel in het centrum ligt van Luthers theologie. Niet omdat hij de menselijke nood tot uitgangspunt zou kiezen, maar omdat hij door God overmocht is om van God uit te denken en te spreken, van die God uit Die doodt en levend maakt, in engte voert èn ruimte schept. Christus, Die is Luthers 'principe': 'Daar komen al mijn theologische gedachten dag en nacht uit op en daar eindigen ze in'. Hij kan het ook zo zeggen: 'Het eigenlijke voorwerp der theologie is de aan de zonde schuldige mens en de rechtvaardigende God en Heiland van deze zondaar. Wat daarbuiten in de theologie gezocht en behandeld wordt, is dwaling en gif'. Luthers grond was ook zijn grens!

In deze samenhang is de aanvechting in Luthers leven en leer geen toevallige bijkomstigheid, geen persoonlijke specialiteit, maar veeleer een van de hoofdaders van heel zijn van God geleerde theologie te noemen. In de aanvechting voltrekt zich voor Luther de christelijke existentie als leven uit de *rechtvaardiging.*

Rechtvaardig zijn wij slechts in geloof en in hoop. Luther noemt dat 'rechtvaardig 'in spe', niet 'in re', in hoop, en niet in voorhanden feitelijkheid. De gerechtvaardigde zondaar hangt aan het koord van het Woord boven de de grond van zonde en dood. Ziet hij opwaarts naar God, weet hij zich in geloof gerechtvaardigd, ziet hij neerwaarts naar zichzelf, bevindt hij zich in vertwijfeling (P. Bühler).

Geen wonder dan ook dat naar Luthers overtuiging de kerk niet zonder aanvechting kan. *Ein Christ musz böse Tage haben'!* De aanvechting behoort zo noodzakelijk tot de aard van de pelgrimerende kerk, dat zij voor Luther één van haar wezenlijke kenmerken uitmaakt. Iemand die de aanvechting ontvlucht, is ongetwijfeld geen christen. Theologie wordt in de aanvechting gesmeed, een christen in de aanvechting geboren en getogen.

Simul iustus et peccator

De aanvechting behoort daarom tot de nerf van Luthers theologie, omdat zij onmiddellijk gegeven is met het hart van het Evangelie, de rechtvaardiging van de goddeloze. Door het geloof zijn wij *tegelijk rechtvaardig in Christus en zondaar in onszelf.* Onder deze spanning komt het christenleven in deze bedeling niet uit. Het geloofsleven voltrekt zich in de dubbele werkelijkheid van het 'toch reeds' en het 'nog niet'; reeds gered in geloof, nog niet verheerlijkt in aanschouwen. Wij 'hebben' de verlossing, maar hebben haar evenzeer van nóde. Wij zien er meer naar uit dan dat wij haar 'zien'. Het heil is op-handen, niet voor-handen. Zoals onze gerechtigheid niet van eigen makelij is maar van vreemde herkomst, zo blijft zij, ook na toe-eigening, ons nochtans vreemd. Zij wordt immers de onze, zónder dat wij er autonoom over te beschikken krijgen. Zij blijft ons bewaard in den vreemde: heilig verborgen en veilig geborgen in Christus' Borghart. En wie dit gelooft, die 'heeft' het, voor zover hij Hem heeft.

Heel het leven staat onder de blijvende spanningsboog van dit 'tegelijk'. 'Een zondaar ben ik in mijzelf buiten Christus, géén zondaar ben ik in Christus. Vatte, wie het vatten kan. Twee 'contrarie' in één subject en in één punt des tijds'. En deze tegelijkheid is voor Luther geen statische stand van zaken, geen wapenstilstand, maar dynamische beweging en strijd. Het gaat hierbij immers om de strijd van vlees en Geest. De gevechtslinie ligt niet buiten ons, maar snijdt dwars door onze existentie heen.

Waarmee gezegd is, dat deze dialectiek niet slechts het paradoxe 'tegelijk' van het goddelijk oordeel betekent waarin God vonnist en vrijspreekt-, niet alleen de paradox van Gods rechtvaardigend oordeel en onze feitelijke doem- waardigheid, maar ook aangeeft de innerlijke tweespalt in de ene mens zelf. De rechtvaardiging is geen verworven positie, geen stadium dat tot het verleden zou kunnen gaan behoren, maar blijvend geloofsgeheim dat men evenmin achter zich kan laten als het geloven zelf. Men komt de rechtvaardiging levenslang niet te boven en komt dus nooit verder dan: gerechtvaardigde zondaar. C. Graafland geeft Luthers gevoelen o.i. treilend weer: 'Het behoort tot de meest kenmerkende aspecten van Luthers verstaan van het leven des geloofs, dat de gelovige altijd weer van vooraf aan moet beginnen. Hij wordt altijd weer opnieuw de zondaar, die uitsluitend aangewezen is op de vergevende genade van God'.

En hoe komt het dat juist de rechtvaardiging ons in strijd en aanvechting leidt? Is het alleen vanwege het hardnekkige verzet van de duivel die geen poging achterwege laat om onze vrede met God te verijdelen? Nee, het komt ook hierdoor, dat wijzelf dwars en tegendraads op Gods boodschap reageren. 'Ons hart is onze wederpartij en onze grimmigste vijand', even weerbaar als weerbarstig. Wie dit nog niet wist, Wet en Evangelie ontnemen hem alle zelfgenoegzaamheid en eigendunkelijkheid. De rechtvaardiging is immers niet alleen toerekening van Christus' vreemde gerechtigheid, maar Gods twee-ledige gerichtswerk,

waarin Hij enerzijds onze goddeloosheid blootlegt en vonnist, en deze anderzijds bedekt en vergeeft. En het is deze aanklagende acte die botst met onze eigengerechtigheid. Gods alleen-goede gave ontkleedt de zondaar van al het zijne tot op de naakte huid. God vecht ons aan omdat Hij zó ons behoud wil, en wij vechten terug omdat wij onszelf wel menen te kunnen redden.

Aanvechting nu is de weg die God met ons gaat om onze werkelijke situatie te ontmaskeren. Hij maakt ons die we zijn: zondaar voor God. Daartoe stroopt Hij alle menselijke kwaliteit van ons af.

Wet en evangelie

Het komt er op aan dat wij in de slaglinie van de aanvechting 'de grootste kunst' van het christenleven leren beoefenen: het *rechte onderscheiden* van Wet en Evangelie. Deze kunst is geen aan te leren techniek, maar geloofsakte van de eerste orde. 'Wie het kan, die danke er onze Heere God voor... Ik kan het in mijn aanvechtingen nog steeds niet zo zoals het moet', bekent Luther eerlijk. Toen een van zijn vrienden zich eens beklaagde, dat hij er zo'n moeite mee had, stond Luther op en nam zijn baret af en zei: 'Als ge dat kon, zou ik zeggen: Lieve Doktor Johann, ge zijt geleerd. Paulus en ik hebben het nog nooit zover kunnen brengen'.

Zonder de Heilige Geest is het onmogelijk om het onderscheid recht te zien. In onze eigen wijsheid, die verdwazing is, zien wij steeds het Evangelie voor Wet aan, daarbij geïnspireerd door de duivel wiens hoogste kunst is om van het Evangelie een wet te maken! 'In zulk een strijd en doodsangst is het vóór alles nodig dat het geloof zich vermant en met alle kracht uitbreekt en de Wet onder ogen treedt om die getroost toe te voegen: 'Ei, lieve Wet, zijt ge soms alléén Gods Woord? Is het Evangelie niet ook Gods Woord? Heeft dan de toezegging een einde?'

Luther suggereert hiermee niet, dat wij met de Wet niets van doen zouden hebben. Alleen, zij heeft haar eigen tijd en plaats. Zij is de hamer in Gods hand waarmee Hij de rots van de verwaten werkgerechtigheid in stukken slaat.

Met H. J. Iwand gesproken: 'De Wet slaat de ene nagel na de andere in ons vlees'. Telkens en telkens predikt Luther de tucht van de Wel . Zij ontkleedt. Zij ontmantelt. Zij stelt onder arrest. Zij berooft van hel leven. Zij voert tot op de uiterste richel van de aanvechting, waar ons tenslotte geen voet grond meer rest. Tot ons behoud: de fundering op de enige Rotssteen die houdt! Daar jaagt de Wet ons heen. Althans, de Wet in haar samenhang met het Evangelie. 'Het geweten wordt door de Wet verschrikt, wanneer de prediking zegt dat Christus de Wet voor ons zo duur vervullen moest... De Wet verschrikt mij dieper als ik hoor dat Christus Gods Zoon de vloek voor mij heeft moeten dragen'. Zó 'maakt het Evangelie uit de Wet een tuchtmeester tot Christus' !

P. Bühler vergelijkt de dialectische samenhang van Wet en Evangelie met de twee bogen van een gewelf. Zij ondersteunen elkaar wederkerig, en alleen in deze spanning is het gewelf vast en draagkrachtig.

In de aanvechting nu dreigt de spanning in die zin opgeheven worden, dat wij alleen de boog van de Wet nog zien staan. Dan stort het dak in!

Theologia Crucis

Wij hoorden Luther al verklaren dat het tot de grondtrekken van het christen-zijn behoort om in strijd en lijden te verkeren. Luthers theologie wordt eerst verstaanbaar als men een open oog krijgt voor het veelvoudige spanningsveld waarbinnen hij het christenleven ziet verlopen. Het is het spanningsveld van Wet en Evangelie, van zondaar en rechtvaardige, van nog-niet en toch-reeds ...

Hierbij valt ook te noemen - zonder dat we er in dit kader nader op in gaan - de dialectiek van de twee rijken en die van Christus' godheid en mensheid.

Waar we hier wel uitdrukkelijk de aandacht op hebben te vestigen is de paradoxie van Gods *verhulling en onthulling,* Zijn verberging en openbaring.

Tijdens de befaamde Heidelberger Disputatie in 1518 ontvouwt Luther het wezen van de ware theologie als theologia crucis - kruistheologie - die contrasteert met de theologia gloria - theologie van de glorie -. Wat wil hij met deze terminologie aangeven?

Zelf brengt hij in het genoemde godsdienstgesprek zijn gedachten als volgt op formule: 'Niet wie Gods onzichtbare wezen tracht te schouwen vanuit het verstaan van het geschapene is waard een theoloog te heten, maar alleen wie schouwt op wat werkelijk van God zichtbaar is: Zijn rugzijde (Ex. 33 : 23!), dus lijden en kruis, en wie Hem van daaruit wil verstaan. … Het heeft geen enkele zin te proberen God te kennen in Zijn heerlijkheid en majesteit zonder Hem te kennen in Zijn menselijkheid en in de schande van het Kruis'.

Zo wil Luther, schrijft J. P. Boendermaker, 'op alle manieren uitdrukken dat er een breuk is tussen het kennen van de mens en de wijsheid van God, tussen het doen van God en van de mens. God schépt! Hij maakt niet af wat wij hebben voorbereid, noch in het kennen van Zijn Wezen, noch in het handelen.

Al ons kennen en handelen moet door het nulpunt heen. Er is geen sprake van restauratie, maar alleen van vernieuwing, er is geen sprake van aanvulling, maar slechts van het vullen van een leegte. Dit moet geweten worden en dat is het begin van het geloof in de Ene, Die zo totaal anders is dan wij in ons knapste denken kunnen verzinnen. Het is niets minder dan een nieuwe geboorte (Joh. 3 : 7!). Pas door die gebrokenheid heen is er ruimte voor een nieuw bestaan binnen de schelp van het oude'.

Alle rechte theologie is *sapientia crucis,* wijsheid van het Kruis. Dat betekent dat het Kruis van Christus de maatstaf aangeeft voor de rechte kennis van Gods werkelijkheid, Zijn genade en het christenleven. Het Kruis duidt aan dat deze werkelijkheden allen verborgen zijn. Zij zijn niet zomaar, rechtlijnig doorzichtig en toegankelijk, maar ze worden slechts kruisgewijs ontsluierd.

Bij uitstek het Kruis van Christus is Gods openbaring in verborgenheid. Want het openbaart niet zonder meer Gods macht, maar de overmacht van Zijn onmacht. Gods macht verschijnt niet direct, maar gebroken, gekruist, paradoxaal. Zijn genade is onder toorn verborgen. Zijn gaven gaan schuil achter het Kruis, Zijn zegen is omwolkt door vloek en ondergang.

Gods kruisgewijze handelen stempelt niet alleen Zijn openbaring, maar het trekt ook sporen in het leven van Zijn volk. De kerk ligt gehuld in allerhande gebreken en armzaligheid. Zij wil dan ook niet gezien, maar geloofd zijn!

Het geloof noemt Luther de kunst om God in het tegenstrijdige aan te grijpen, om het diepe 'heimliche Ja' in het neen te ontdekken met een vast vertrouwen op het Woord.

Dit betekent voor het geloof een onopgeefbare strijd. Want 'de gelovige staat steeds weer in de aanvechting dat de waarheid Gods hem door de druk van de werkelijkheid twijfelachtig wordt en hem als leugen voorkomt' (P. Althans).

Luther weet 'dat de christen de hemel van de gemeenschap met God niet heeft zonder steeds weer de hellevaart van de twijfel, ja van de vertwijfeling aan Gods genade te moeten maken'. En deze diepgang is heilzaam. Want als zij ontbrak, zou geloof geen nochtans-geloof meer zijn. Daarom kan Luther het binnen het raam van zijn kruistheologie de ernstigste aanvechting achten om zónder aanvechting te zijn: 'Maxima tentatio est nullam habere tentationem'!

Christenleven is leven onder het Kruis. Kruisleven is leven onder de aanvechting.

De weg der aanvechting is deze: de doortocht te maken van de verborgen God tot de geopenbaarde God.

Opus alienum-Opus proprium

Dat God Zich verbergt is niet Zijn eigenlijke, maar 'Zijn vreemde werk'. Eigenlijk wil God Zich openbaren in Zijn verlossend erbarmen. Maar daartoe neemt Hij tegengestelde wegen in Zijn dienst en gaat Hij *per contraria* te werk.

Hij laat ons kruis en tegendeel ervaren, en leert ons zo nochtans genade en goedheid te geloven, in de aanvechting. 'Zie, tot Zijn eigenlijke werk kan God niet komen zonder eerst een vreemd en tegenstrijdig werk te verrichten, zoals Jesaja 28 zegt: 'Vreemd is Zijn werk', opdat Hij Zijn eigenlijke werk zou doen. En Zijn vreemde werk bestaat hierin dat Hij ons tot zondaren, onrechtvaardigen, leugenaars, treurigen, dwazen en verlorenen maakt'.

En dan geeft Luther ook aan, waaróm God zo vreemd handelt. 'Weliswaar maakt eigenlijk God Zelf ons niet zo, maar het is de menselijke trots die niet toegeven wil dat de mensen zo zijn, hoewel ze feitelijk zo zijn. Daarom moet God hen in de engte drijven'. Zo gebruikt God de kruisiging van de oude mens als Zijn vreemde werk, met het oog op de opstanding van de nieuwe mens als Zijn eigenlijke opzet. 'De gelijkvormigheid aan het beeld van Gods Zoon omsluit deze beide werken'! Geen evangelie zonder kaka-angelie, geen heils-boodschap zonder deze onheils-sprake!

De Heere doodt en maakt levend (I Sam. 2)! Dit is een van de oerwoorden der Heilige Schrift die Luther diep in de ziel gezonken waren en waarin hij dat dialectische handelen van God vertolkt hoorde. 'Die Hij wil oprichten, stoot Hij eerst tegen de grond. Die Hij levend wil maken, doodt Hij eerst. Die Hij vroom wil maken, maakt Hij eerst tot zondaren en die Hij rijk maakt, maakt Hij tevoren arm. Wie Hij naar de hemel hebben wil, stoot Hij eerst in de hel, zodat de verschrikking altijd voorop gaat en de troost en vreugde daarna volgen'.

Nog een ander, zeker niet minder diep motief voor deze goddelijke dialectiek vindt Luther in Gods Schepper - zijn. 'Gods natuur is het dat Hij uit niets iets maakt. Daarom wie nog niet niets is, uit die kan God ook niets máken. . . Daarom neemt God niets anders aan dan de verlatenen en maakt Hij niets gezond dan de zieken en maakt Hij niets ziende dan de blinden, niets levend dan de doden'. Hij Die alle dingen uit niets in het aanzijn riep, blijft Zijn aard getrouw'. Zo zijn nog al Zijn werken tot aan de voleinding der wereld alzo gedaan dat Hij uit dat wat niets, gering, veracht, ellendig en dood is, iets maakt... en uit dat wat iets is niets maakt. .. '

Geloof en ervaring

Gods paradoxale handelen is geen voorwerp van theologische bespiegeling, maar brengt het geloof telkens in de ervaring der aanvechting. Ook met deze ervaring is het paradoxaal gesteld. Zij verloochent haar afkomst niet! Het geloof is immers nooit en nergens van eigen origine, maar neerslag en weerslag van Gods openbaring-in-verborgenheid. Geloof is Woord-geloof en door dit Woord is het getekend, van dit Woord vertoont het de littekenen…

Dat het Schrift-geloof ervaren wordt - bij uitstek in de brandlucht der aan vechting - is onweersprekelijk. Voor Luther is er geen daadwerkelijke loeg,ang tot en omgang met de Schrift dan op de wijze van (le ervaring. Gods woorden rollen niet in de verte over ons heen, maar zij slaan in. En zij vinden een weerslag in de existentie. Maar het markante van dit 'bevindelijke' geloofsleven is juist, dat het in de aanvechting door alle bodems van eigen zintuigelijke ondervinding en houvast heenslaat, om neer te vallen op een bodem die volstrekt buiten eigen bezit en bereik ligt: het Woord der belofte. Kruistheologie weet - bij ervaring! - dat het geloof wezenlijk met het onzichtbare en de Onzichtbare van doen heeft, Die alle kaders van het zichtbare, beschikbare, vanzelfsprekende en van het zintuigelijk ervaren te boven gaat. 'Opdat er dus ruimte zij voor het geloof, is het nodig dat alles wat geloofd wordt, verborgen wordt. En het kan niet dieper verborgen worden, dan wanneer het aan onze zinnen en ervaring precies tegengesteld is'.

Dit betekent derhalve dat het geloof niet alleen niet berust op ervaring, maar er in de aanvechting juist mee in conflict komt. En hoewel wij daar aanstonds nog op terug komen,

moet reeds hier gewezen worden op de bitterste en aangrijpenste kern van alle aanvechtingen. Het is die afgrond waarin wij niet alleen aanbotsen tegen het 'neen' van zonde, duivel, dood en eigen geweten, maar vooral tegen het 'neen' van God Zelf Die Zijn 'ja' verbergt achter toorn. Daar ervaart en gevoelt men louter gramschap en gericht. Om dán, tegen het gekerkerde geweten in, nochtans te geloven! Ja, het is waar, 'een christen is een held die met louter onmogelijke dingen omgaat'. Dit heldendom wordt in de aanvechting gestaald en geadeld. Waar de zintuigelijke ervaring door het nulpunt heengaat, rest niets anders dan de 'blindelingse' blik op de Gekruisigde.

Toch zouden wij eenzijdige en onvolledig zijn, als wij slechts de tegenstelling van geloof en ervaring signaleerden. Luther weet immers evenzeer van een ervaring die met het geloof overeenstemt en door het geloof wordt verwekt. Maar deze is dan wel van andere aard en orde dan de alledaagse, natuurlijke empirie. Zij wortelt niet in zichzelf, maar in het Woord van vreemde komaf. Zó kan Luther zeggen dat het geloof iets 'im höchsten Masze Fühlbares' is. 'Waar christenen zijn, daar maakt God dat zij hun geloof gevoelen'. Maar hier moet onmiddellijk - met P. Atlhaus - aan worden toegevoegd, dat het Luther hierbij niet te doen is om de beleving en cultivering van eigen gelovigheid. Juist het beleefde, doorvoelde geloof is niet op zichzelf gefixeerd, noch in zichzelf verzonken. Het is zich vaak niet eens van zichzelf bewust. Geloven is: zich van Gods Wóórd bewust zijn en daarvan zeker zijn!

En zó is geloof ervaring: ervaren dat het Woord van God mij overmocht heeft, 'mij omvat en omsluit'. Met dit geloof gaat het vaak zo toe, dat 'hij die meent dat hij gelooft, vaak helemaal niet gelooft en dat hij die meent dat hij niet gelooft maar vertwijfelt, het allermeest gelooft'!

Juist als alle zelfgenoegzame ervaring van onze levensakker wordt afgenaaid, doet God op deze kaalgesneden grond een plant van nieuwe ervaring wassen die aan Hem genoeg heeft. Zo kent het geloof ook in barre oorden een wondere vrede en vreugde. 'De woning waarin de Heere woont, staat midden onder de doornen', maar God belooft: 'Als gij midden in het lijden steekt, dan zal Ik u een geloofszin geven, dat ge meent in een rozentuin te zitten'.

In deze geest schrijft Luther in 1516 aan de prior van het Augustijner- klooster in Neustadt: 'Eerwaarde Pater, Heil en vrede,-vrede niet naar het menselijk verstand, zichtbaar, maar verborgen onder het kruis, de vrede die alle verstand te boven gaat . . . Weet u niet, beste pater, dat God wonderbaarlijk is in Zijn volk, omdat Hij vrede geeft te midden van alle onvrede en midden in alle aanvechtingen? Hij heerst te midden van Zijn vijanden, staat er toch? Niet diegene heeft vrede die door niemand beangstigd wordt. Dat is de vrede van de wereld. (…) Zie dan toch, hoe de Heere u tot de ware vrede lokt, nu Hij u zo met kruis en lijden omringt. Dat heet vrede van God die alle verstand te boven gaat, vrede die niet gevoeld, niet waargenomen kan worden, die ook niet gedacht kan worden... Alleen wie het kruis bereidwillig verdraagt dwars door alles wat hij voelt en denkt en begrijpt, die ervaart daarna, na alle kwellingen, deze vrede. Want deze vrede heeft Hij aan het kruis vastgehecht...'!

Christus gelijkvormig

Aan het Kruis vastgehecht is de vrede! Door Kruis nu met een hoofdletter te schrijven zijn wij beland bij een zwaarwegend, zo al niet het doorslaggevende motief van Luthers aanvechtingsleer. De vrede is met het kruis van de aanvechting verbonden en dit christenkruis is op zijn beurt vastgehecht aan het Christuskruis!

Luthers kruistheologie is geen vrucht van eigen aanvechting, zoals we al aanstipten, maar het is veeleer omgekeerd: zijn aanvechtingen zijn het gevolg van de theologie die de Heilige Geest hem eigen maakte. Zijn leer is niet geboren uit zijn leven(servaring), maar zijn leven uit de leer. Hiermee is niet ontkend dat de ervaring hem tot theoloog maakte - naar luid van zijn eigen getuigenis -, alleen onderstreept dat deze ervaring een Geestelijke ervaring is die hij opdeed in het Woord. Het was niet de 'natuurlijke' ervaring van Maarten Luther die hem tot zijn kruistheologie inspireerde.

Alsof Luthers leer te verklaren zou zijn uit een depressieve karakteraanleg of uit fnuikende jeugdervaringen in huis, kerk en klooster! Niet Luthers geest en geschiedenis vormen de bron van zijn theologie, maar veeleer de Geest en de Geschiedenis van Hem, Die hij ontmoette in de geloofsomgang van het Woord. Het is het Evangelie van de gekruiste en aangevochten Christus dat Luthers leer en leven formeerde en het is deze stervens- en opstandingservaring die Luther tot theoloog heeft gemaakt.

Dáárom is Luthers prediking zo geladen met profetische bezieling, niet omdat hij zo zeker was van zichzelf, maar omdat zijn theologie - naar fijn eigen woorden - hem wegrukte uit eigen inzichten en hem buiten zichzelf voerde, zodat hij niet langer steunde op eigen kracht, geweten, gevoel, persoon en werken, maar op de van buiten komende, betrouw bare belofte van God. Luthers wortels reikten diep! En deze verworteling in hel Woord maakte hem *Woord-gelijkvormig*.

Hij vergelijkt dat zelf ergens met ijzer dat in het vuur komt: dan neemt het ijzer kleur en eigenschappen van het vuur aan! Zo maakt het geloof-in-het-Woord, dat de ziel geheel verenigd raakt met het Woord. Het doorvuurt en doorzindert de ziel, zodat deze geheel de aard van het Woord aanneemt .

Met deze Logo-morfie is niets anders bedoeld dan de Christo-morfie, de gelijkvormigheid aan Christus, Die het Woord Zelf is. 'Het geloof maakt uit de christen en Christus als het ware één persoon'!

Christus nu is de aangevochtene bij uitnemendheid. Hij is afgedaald tot in de diepste schachten! En een dienaar is niet meer dan zijn Meester. 'Welaan, het zal ons niet beter gaan dan onze Koning!' Hem kennen is delen is Zijn lijden. Het is: door en in Hem naar Zijn beeld gevormd worden. Daarom kan Luther zeggen: 'Hoe groter christen, hoe meer aanvechting'.

Van hieruit verstaat Luther het leven van de navolging. Navolgen is gaan in het voetspoor van Hem Die als Vorst en Voortrekker van Zijn gemeente eerst Zelf alle engte doorschreden en iedere angst doorleden heeft. Adeo in omnia nostra immersus est Christus, tot in al het onze is Christus ondergedompeld! God heeft Hem ons tot Hoofdman en Hertog gegeven en Hem vooraan gesteld aan het front, opdat Hij ons zou voorgaan in de strijd. En dat was voor Hem geen 'scherts', 'geen spiegelgevecht', maar bittere en hoogstreële ernst, want Christus was 'geen stok en geen steen'. Met het Woord van de Schrift heeft Hij Zich door helse krachten heen moeten dringen, dwars door het tegenstrijdige heen. 'Christus is in Zijn ziel beangstigd en gekweld als de verdoemden. Hij was in Zijn eigen ogen gelijk aan een verlatene, vervloekte, zondaar, lasteraar, verdoemde, ofschoon zonder zonde en schuld. En dit is waarlijk geen spel. . . maar werkelijkheid en men mag deze klare woorden van God niet afzwakken noch ontledigen'.

Déze Christus is ons Exempel geworden! Niet zo dat wij Hem nu moeten na-doen in een zelfgekozen imitatio-weg, maar zo dat wij Hem na-volgen in het voetspoor waarop Hij Zelf ons zet. Christus' navolgingsroep vordert niemand op om zichzelf als een namaak-christus te gedragen, maar leert ons juist Hem zo dicht op de voet te volgen dat wij voor niemand anders oog hebben dan voor Hem achter Wie wij schuilgaan.

Dat betekent twee dingen.

In de eerste plaats, dat kruis en aanvechting, die ons in de directe omgeving van Christus ten deel vallen, geen schande, maar ereteken zijn: 'Hoffarbe Christi'!

En tweedens lezen wij het aan de overste Leidsman en Voleinder af, dat ook de hachelijkste aanvechtingen geen twijfelachtige afloop zullen hebben. De Koning heerst te midden van Zijn vijanden. Maar het zijn overwonnen rebellen. Hij ving de grimmigste terreur al op en maakte alle vijanden voor ons draaglijk, door ze hun bevoegdheid te ontnemen. Daarom zegge niemand: er is geen doorkomen aan!

Christus was in de onderste kuilen der duisternis. Zo werd Hij 'onze Veerman' Die ons overzet over de doodsstroom. Hij is de 'Pontifex', die de brug wil zijn over de afgrond der verlorenheid, Hij is de 'heilige Ladder' ten hemel.

Hiermee zal duidelijk geworden zijn dat Luther, hoewel hij in de geest van de Schrift onbevangen spreken kan over het exemplarische aspect van Christus' lijden, zich terdege rekenschap geeft van de unieke, onherhaalbare en plaatsvervangende aard daarvan. Hij weet dat óns lijden slechts een 'aards' lijden is, tuchtigend en niet verdienstelijk, terwijl dat van Christus van 'hemelse', eeuwige en verzoenende betekenis was.

Als Luther Christus als Exemplum in de aanvechting predikt, wil hij daarmee geen topprestatie uitlokken. Dat zou een dodelijk en wettisch commando zijn! Maar hij wil juist de bevrijdende boodschap verkondigen dat Christus als 'de Eersteling en het Oerbeeld van al Gods werken' is voorgegaan en doorgekomen. En wanneer Hij Die doorgekomen is ons nu in Zijn lijden inent,staat Hij er ook borg voor dat geen golven ons verdrinken. De conformiteit met Christus is geen menselijke krachttoer, maar *mortificatio en vivicatio* vanuit de geloofsgemeenschap met Christus. Achter Christus gaan heeft dan ook niets verdienstelijks. Als het lijden op zich iemand vroom zou kunnen maken, zouden de duivels dat allang zijn, merkt Luther nuchter op!

Christus volgen is dan ook geen zaak van nomistische dwang, maar het is genadig geschenk. Wie een andere voorstelling van zaken geeft, maakt 'uit Christus een Mozes' en van de navolging 'ein lauter Affenspiel'. Christus is Idea et Exemplar, Oerbeeld en Voorbeeld, naar welk beeld Gód ons vormt. 'Dat is een werk dat wij onder Gods hand ondergaan en niet zelf doen. Hij is de Timmerman, wij zijn het hout. En dit werk is het lieve heilige kruis. Hier timmert en arbeidt Hij aan ons, schaaft en snijdt, om de oude Adam in ons te doden, opdat wij Christus in Zijn lijden gelijkvormig worden. Want Hij, Christus, is ook zo bewerkt en bereid tot een voorbeeld waaraan wij gelijkvormig worden'.

God vecht aan

Na het voorgaande kan het eigenlijk geen vraag meer zijn wie ten diepste de auteur van de aanvechting is. Het is God. Als het kruis heilig en heilzaam is, wie anders zou het ons dan opleggen?

Maar welke rol speelt de duivel dan in de aanvechting?

Geen geringe! Zijn inzet is fel. Zijn opzet is heilloos. Niets heeft hij te verliezen! En toch kan hij uiteindelijk niet meer doen dan hand- en spandiensten verlenen, zijns ondanks. Hiervan is Luther stellig overtuigd. Hoewel dit niet betekent dat hij zijn vijand onderschat. De duivel is een geduchte tegenstander, die we bepaald niet naar het rijk der fabelen moeten verwijzen. Dat zou hij willen! Als Luther dan ook met de duivel spot, dan doet hij dat niet met diens bestaan,2 maar met zijn macht en aanmatiging, in een spot die geboren is uit het geloof in Christus' overwinning.

2 De duivel was voor Luther zo reëel dat hij ergens zegt: 'Hij slaapt veel dichter hij me dan mijn Käthe, hij maakt me meer onrust dan zij me vreugde'!

Alle andere spot is levensgevaarlijk, want hij is waarachtig 'geen god van vliegen', maar 'een vorst en heer van deze wereld'. Hij is de Turca magnus, de grote Turk, achter de aanvechting.

Deze snoever doet zich gaarne voor als een onoverwinnelijke soeverein die doet wat hij wil. Maar dat is schijn. Overigens een schijn die beslist niet licht te doorzien is. Dat maakt de aanvechting zo bitter reëel. God kan in de aanvechting geheel schuil gaan achter het masker van de duivel.

Heel boud en heel diep kan Luther daarover spreken. *'God kan niet God zijn of Hij moet eerst een duivel worden* (in onze ogen). En wij kunnen niet in de hemel komen, of wij

moeten eerst ter helle varen... Ik moet dit de duivel een poosje gunnen en hem onze God de duivelheid laten toeschrijven. Wacht maar, het is nog geen avond.

Ten laatste geldt toch: Zijn goedheid en trouw heersen over ons'. De duivel is wel 'Gods aap', zijn bedrijf een imiterend 'Widerspiel, maar tegen wil en dank moet hij ook daarmee God dienen. Hij blijft Gods creatuur en daarmee zijn onderworpene.

Nu komt het erop aan, door het verhullende masker van Gods 'vreemde werk' tot Zijn eigenlijk en heilzame werk door te dringen, kortom, om achter het duivelsmasker Gods gelaat te ontdekken. Maar dat is nu eenmaal niet in een handomdraai gedaan. We leren het niet door speculatie van ons vernuft, maar door de Heilige Geest in de aanvechting van het geloof. Het kost strijd. Maar tijdens dit handgemeen valt de duivel toch een keer door de mand. Zo leren wij die 'grote Turk' te identificeren: hij is een werktuig in Gods hand en anders niet. Luther noemt hem Gods hakbijl en snoeimes, waarmee Hij de mensen bewerkt, zoals de wijnbouwer doet in zijn wingerd.

Hoog kan Luther opgeven van Gods superioriteit. God neemt de duivel over-machtig onder handen en voegt hem toe: 'Duivel, jij bent wel een moordenaar en booswicht, maar Ik wil jou gebruiken waartoe Ik wil. Jij moet slechts mijn hakmes zijn. De wereld en alles wat jou aanhangt moet Mijn bemesting zijn voor Mijn lieve wijngaard, opdat die des te beter zal worden'. En dan voegt hij er aan toe: zo'n God moet toch wel een grootmeester zijn, die zulk een kunst verstaat, om de euvele opzet van de duivel ten beste te keren!

De conclusie is gewettigd dat Luther, zonder de rol van de duivel te onderschatten, de aanvechting afkomstig weet uit de hand van God Zelf 'In alle lijden en aanvechting moet de mens allereerst tot God snellen en ze als van God gezonden erkennen en opnemen, of ze nu van de duivel of van mensen komen'. Als men hieraan maar niet verbindt, dat dit inzicht de aanvechting Lou afzwakken, laat staan zou opheffen. Het tegendeel is het geval. De duivel moge dan 'Gods duivel' zijn, hij is en blijft de vijand, van God en van ons heil! En hij moge Gods werktuig zijn, hij is wel werktuig van Zijn toorn. En deze toorn is reëel, ook al klopt er een liefdeshart achter.

Juist dit is het vreeswekkende in de aanvechting, dat God Zelf Zich tegen ons keert. Het is het Woord van God Zelf dat doodt om tot het leven te voeren. Zijn Woord is een vonnissend Woord dat ons aanvecht en de brand steekt in onze zelfgerechtigheid en ons tot heilzame vertwijfeling leidt. En wij zouden in deze strijd voorgoed onderliggen, als niet de Heilige Geest ons 'de kunst' te verstaan gaf om achter Gods slaande hand Zijn ontfermende hart te ontwaren.

De mens heeft in de aanvechting tenslótte alleen met God Zelf te doen. Maar dan onder *tweeërlei* gezichtspunt: met God in Zijn vreemde werk èn in Zijn eigenlijke werk.

Voor Zijn *opus alienum* maakt Hij gebruik van de duivel - waarbij deze laatste geen andere intentie heeft dan 'zijn prooi' in de afgrond van de wanhoop te storten. Maar wat de duivel als een onverbiddelijk eindpunt bedoelt, is naar Gods bestemming doorgangsfase,- transitus, overtocht - met het oog op Zijn opus proprium: het onvervreemdbaar heil'. Zo is het te verstaan hoe Luther de satan èn als werktuig èn als vijand van God kan opvatten: God gebruikt hem èn strijdt toch tegelijk tegen hem en bevrijdt van hem' (P. Althans). Zelf zegt Luther het zo: 'Wie verwekt het kwaad over ons? De goddelozen zeggen: de duivel, want God is vroom, Die doet het niet: Maar God zegt: Ontneem Mij die eer niet! Ik doe het, omdat Ik anders niet gekend kan worden. Daaruit moet u leren hoe Ik uit zonde, dood en duivel overmachtig redden kan, want het is alleen op die wijze dat Mijn Naam en eer en macht gekend wordt'.

De aard van de aanvechting

Wij bemerkten al hoe diep Luther de dualiteit en dramatiek van het christenbestaan heeft gepeild: de christen is reeds door geloof onaantastbaar geborgen in het hartsgeheim van Gods liefde-in-Christus en nochtans voorlopig woonachtig nog in een betoverde wereld, blootgesteld aan het dreigende machtsvertoon van demonische machten. In Christus

onkwetsbaar, in zichzelf vol kwetsuren. En de donkerste nachten vallen over de ziel als God Zijn gelaat omwolkt door toorn.

Als Luther in zijn prediking zo vaak en intens van aanvechting rept, bedoelt hij meestal niet slechts het geplaagd worden door zinnelijke lusten - die hij wat bagatelliserend een 'vossestaart noemt -, maar de geestelijk kwellingen in het hogedruk-gebied van Gods heiligheid en recht. Gods altijd tegenwoordig gericht is 's mensen altijddurende aangevochtenheid. Luther weet wel dat maar weinigen hem volgen kunnen als hij hiervan spreekt.

H. J. Iwand schrijft in een van zijn diepzinnige Lutherstudies: 'Luther bedoelt iets zeer dieps met de aanvechting. Daarin beginnen zich namelijk alle creaturen tegen hem op te stellen, zij worden als zinnebeelden van Gods toorn. De hele wereld verandert zich in een aanklacht tegen de mens. Zo is het ook met de eigen werken. De duivel verandert het hele menselijke leven in een nutteloos, vergeefs geleefd bestaan dat tegen mijzelf in oproer komt'.

Geen weerwoord te hebben op de aanklachten, hoe dan ook te berde gebracht! Weerloos te zijn! 'Dan wordt de wereld te eng', zegt Luther telkens weer.

En het is niet slechts de duivel die het dak boven ons hoofd en de vloer onder onze voeten wegslaat, maar het is God Zelf Die ons van al het onze berooft.

Wij zouden Luther ten enenmale misduiden als wij hier spraken van een louter subjectieve gemoedstoestand, een projectie van eigen geweten. Nee, wat zich in het diepste subject van de existentie voltrekt is een reële, van buiten komende omsingeling. Hier berust niets op inbeelding. Als God in Zijn toorn het beleg om het leven slaat, is dan ook geen sterveling bij machte die af te slaan alsof het niets is. Gods aanklachten en aanvechtingen zijn alles behalve projectie!

Als er sprake is van *projectie,* dan in heel andere zin. Niet de aanvechting zelf is een zaak van inbeelding, maar wel kan in de aanvechting het persoonlijk geloof zozeer op de zeef gaan, dat wij ons geloof voor niets anders meer kunnen houden dan voor . . . projectie! De duivel weet een mens immers geducht te bestoken met de suggestie dat heel zijn subjectieve geloofsintegriteit op projectie berust i.p.v. op reële gronden. Luther was niet vreemd aan de knagende vraag of God eigenlijk wel bestaat. Doet deze aanvechting ons niet merkwaardig modern aan? Of ze dezelfde is als de nihilistische twijfel aan het Godsbestaan die door onze a-theïstische eeuw heenwaart, staat nog te bezien, maar zij ligt er wel tegenaan Ook in dit opzicht is Luther menigmaal langs de rand van afgrondelijke vertwijfeling gegaan. Hoe behendig weet de duivel zijn argumenten te berde te brengen!

Toch ligt voor Luther *de binnenste en bitterste kern* van alle aanvechtingen niet in de twijfel aan Gods bestaan. De eigenlijke haard brandt juist daar waar Gods bestaan alles behalve onzeker is, maar waar de levende God Zijn ja achter Zijn neen verhult, waar God dus terdege 'bestaat', maar wij voor Hem niet kunnen bestaan! Als ergens het geloof een 'wonderding' blijkt te zijn, dan daar! Het staat niet en nooit als gelovigheid, als een possessief geloofsvermogen tot onze beschikking. Het gaat al onze faculteiten te boven. Het is geen zelfgeslagen brug waarmee wij ons over de afgrond heenvoeren. Het geloof gaat over de brug die Gód legt. En telkens weer onttrekt zich die brug aan ons oog. Dat maakt het oord der aanvechting juist zo duister en bang. Het schijnt zonder zin en zonder einde. Voor God is onze verdrukking maar een punt, een oogwenk, een vonk, een druppel, zegt Luther. Maar ons verstand maakt uit een mathematisch punt een oneindige lijn! Het verstand - 'die duistere chaos' ! - is niet op de hoogte van de goddelijke, hemelse mathematica. Slechts dát geloof dat door het Woord verwekt wordt, aan het Woord genoeg heeft en eigen hart en inzicht laat voor wat het is, dat komt er door heen. Het Woord brengt ons erachter hoe God 'de verdrukking mengt met suiker en honing en zegt: Het gaat maar om een 'Stundlein', houd vol en wacht 'n weinig'.

Telkens weer blijft ons geloof in gebreke. Sterker, het ontbreekt ons aan geloof als het erop aankomt. 'Want wij verstaan Gods regiment niet. Het schijnt immers, als doodde en verdoemde Hij allen die in Hem geloven. Hij laat hen gruwelijk martelen en tot schande

worden, zodat het het asanzien heeft als was Hij een Heer van het verderf en een Ingang tot de dood (i.p.v. een uitgang uit de dood)'.

Toch gaat het nu juist zo en niet anders, opdat geloof gelóóf zal zijn. Want dát is eerst geloof: God kennen als een God de doden verwekt.

'Ein willen wij uit de dood worden opgewekt, moeten wij er eerst in terecht komen voordat wij eruit kunnen gaan. Zo stoot Hij de zijnen allen op het aller-smadelijkst in de dood, en daar wordt Hij hun tot een God en Heere bij Wie uitgangen zijn uit de dood'.

Gods *dodelijke neen* is dus maar geen schijnbeweging Zijnerzijds, laat staan een kwestie van inbeelding onzerzijds, maar een hoogstwerkelijk neen dat aan Gods ja vooraf gaat. Ook in het neen is Hij niet afwezig, maar verborgen aanwezig. 'Gott verkriecht sich'. Hij staat achter de muur en blikt door het venster. Hij hult zich in het tegendeel, zoals de zon haar stralen versluiert achter wolken.

P. Althans heeft stellig gelijk als hij wijst op de wezenlijke samenhang tussen de aanvechting en de dubbele gestalte van Gods Woord als Wet èn Evangelie. Het geloof staat in de spanning tussen deze beide. Het zet zich maar niet even over het Wetswoord heen om met een ferme sprong de overzijde van het Evangelie te bereiken. .. 'Zie, het is zo'n groot ding om tot God te komen: men breekt door Zijn toorn, straf en ongenade tot Hem door als door enkel doornen, ja door enkel spiesen en zwaarden'. Zo vlucht het geloof van God tót God!

Deze doorbraak valt niet te verwarren met een spiegelgevecht. Om tot het geloofsvertrouwen te geraken dat in God geen toorn is, is wel wat anders nodig dan het afzweren van een valse Godsvoorstelling! Niet een beter inzicht biedt uitkomst, maar een zich verlaten op de boodschap van die God Die in Zijn toorn aan Zijn ontferming denkt. Het geloof ontsnapt hier niet uit de kerker van een waanidee, maar weet zich uitgeleid uit een dodencel van diep ervaren werkelijkheid: de Woordwerkelijkheid van Gods toorn, de ontzag-wekkende banvloek en totale verbeurdverklaring door Gods heilige Wet, die weliswaar niet Gods enige en laatste Woord is, maar wel Zijn eerste en Zijn onvervreembaar-eigen Woord.

Dit hebben wij wel te bedenken als Luther uitspraken doet als deze: 'In alle aanvechting verzinnen wij ons een andere God dan Hij in werkelijkheid is'. Wie zo'n zin isoleert zou er al te licht toe kunnen komen, de aanvechting toch nog te reduceren tot een emotionele inbeelding of een rationele vergissing die door nuchter denken wel te overwinnen is. De werkelijkheid is anders! Dat 'verzinsel' is maar geen onverstandige vergissing, maar een diep gewortelde machteloosheid van onze zondige verstrengeling in onszelf.

Luther noemt de mens *incurvatus in se*, gekneveld in zichzelf, met zijn gezonde verstand in-cluis! In de confrontatie met Gods aanklagende Wet brengt geen Adamskind het verder dan schrik en afkeer jegens God en nimmer kan hij doorbraak maken tot Zijn barmhartigheid. Op het dieptepunt van de aanvechting is het geweten geheel vertwijfeld en beangst. 'Het durft de mond niet opendoen en doet er het zwijgen aan toe. Want het kan zich God niet anders voorstellen dan als een wreedaard, een tiran of zelfs een duivel. .. Het kent bovendien maar één begeerte: voor deze God te vluchten, zo ver mogelijk. Voor een lief ding zou het willen dat God niet bestond . . . ' Om de doorbraak te maken is geloof nodig. En wij herhalen het: die brug laten wij niet neer, maar God alleen. Dat het geloof nochtans 'tegen God tot God heendringt en roept', berust niet op eigen vaardigheid, maar op niets anders dan op de overmacht van Gods Woord zelf. Hier valt niets te ondernemen, maar slechts te ondergaan. Het is deze passiviteit die beslissend is voor de 'acte' van het aangevochten geloof: zich de genadedeur laten openen van buitenaf.

Maar vóórdat deze deur ontgrendeld wordt! Het kan gebeuren dat de ziel van de mens zich geheel verlaten en verworpen weet. Deze schrikbarende ervaring noemt Luther de zwaarste van alle aanvechtingen. Het is de *desertio gratiae,* de verlating der genade, waarbij het hart niets anders gevoelt dan dat God hem niet meer genadig is. Dit valt dan ook niet alle gelovigen ten deel, maar alleen de summis ex sanctis, de aller-heiligsten. En het is dan ook

de hoogste graad van het geloof om ook in zulk een Godverlatenheid de doortocht naar de genade te mogen maken.

Luther beschrijft bepaalde aanvechtingen die hij zelf had ondervonden als een reeds in dit leven gedagvaard worden voor het Jongste Gericht onder de ontlading van Gods heilige toorn. Hij had daar smarten geleden zo heftig en hels, dat geen tong die kan uitspreken. Als ze ten einde toe aangehouden zouden hebben of nog slechts een half uur, ja zelfs het tiende deel van een uur, dan moest hij geheel te gronde gegaan zijn en zijn gebeente tot as zijn vergaan! Dat is de dood en de hel, zegt Luther.

'Al wat ons aan onheil overkomt, ervaart het geweten als toorn van God; in alle schepselen ziet het God werkzaam en Zijn toorn, ook al is het maar zoiets als een ruisend blad (Lev. 26 : 36)'.

Een uiterst subtiele en kritieke gestalte van de aanvechting is gelegen in de knellende vragen rond de predestinatie. Luther zelf is daar vaak door bezocht en er zo door geteisterd dat hij wel wenste nooit als mens geschapen te zijn. Hierbij is niet alleen de angstige vraag naar de eigen eeuwige bestemming in het geding, maar ook God Zelf wordt ons een raadsel: kan God de verworpenheid willen? Wat hier opdoemt is niets minder dan een tiranniek Godsbeeld. Een bodemloze afgrond is zulk een aanvechting. Dan vergeten wij alles wat ons van God en Christus is geopenbaard en gaan we God houden voor een booswicht. Daar houdt het *laudate,* prijst Hem, op en vangt het blasphemate, vloekt Hem, aan! De duivel maakt hierbij ons verstand tot bondgenoot en verlokt het tot speculeren over Gods Raad en Wezen buiten Christus om. En dat is verboden.3

3 In het licht van dergelijke ervaringen wordt begrijpelijk dat Luther de scholastieke stelling: 'Geen theoloog wordt men zonder Aristoteles' omkeerde: 'Alleen theoloog ',Onder Aristoteles!' Van het menselijk vernuft kan Luther zeggen dat het een hoogst verbitterde en verderfelijke vijand van God is. Het geloof doodt, slacht en offert het verstand. Zo is ieder christen een hoge priester, wiens avondoffer het is zijn verstand te doden en wiens morgenoffer het is om God de eer te geven.

De duivel hitst ons op om de onuitputtelijke zee van Gods wijsheid leeg te scheppen. En is dat geen satanische hoogmoed, om te morren tegen God, omdat Hij meer weet dan wij? Dove oren moeten wij voor zulke influisteringen hebben!
Wat van alle aanvechting geldt, is bij uitstek hier geboden: 'Het verstand moet men hier doden, om voor het Woord en het geloof plaats te maken'. Maar .. . hiertoe is nu juist de aanvechting nodig! Want 'het verstand kan niet gedood worden dan alleen door vertwijfeling, wangeloof, haat en morren tegen God, opdat eindelijk, als al het uiterlijke achtergelaten is, het hart alleen aan het Woord en de sacramenten hangt, zich daaraan houdt en daarmee tevreden is'.

De zin van de aanvechting
De vraag naar de zin van de aanvechting is met het laatst geciteerde woord van Luther goeddeels al aangegeven. God sloopt onze zelfgenoegzaamheid opdat wij genoeg leren hebben aan Hem-alleen. Deze scholing in zwaar, maar even onmisbaar als vruchtbaar. Zo leert de mens zichzelf èn God kennen: zichzelf, dat hij 'niets kan dan zondigen', God, dat 'Zijn genade sterker is dan alle schepselen'. Zo leren wij onzelf klein en Gods genade groot te achten. Deze genade 'is zo groot, dat zij zonder aanvechting, angst en strijd niet kan gevat en verstaan worden'. En aan het rechte zicht op Gods genade is Luther alles gelegen. Geen wonder dan ook, dat hij de aanvechting even noodzakelijk acht als eten en drinken, ja als het leven zelf. Zonder aanvechting sterft het geloof. Hoe dat zo?

Wel, de aanvechting houdt de geloofszekerheid binnen de grenzen van het gelóóf en verhindert haar heilzaam om in zélfverzekerheid om te slaan. *Certitudo* mag niet ontaarden in securitas. En het is de storm van de aanvechting die het vertrouwen op eigen gerechtigheid omverblaast. 'God laat ons aangevochten worden, opdat Hij ons, uitgeput aan alle eigen krachten en ontbloot van alle beschutting, kan verzadigen, troosten, ja dronken maken... Honger is een goede kok'.

De aanvechting leert ons belijden: 'God alléén!' Dat lijkt ons van huis uit niet. 'Ik alleen', dat ligt ons meer. Wij willen zelf schepper zijn. 'Maar in het helse vuur met zulk een creator'. God alleen is God.

Door de aanvechting blijft het geloof wat het naar zijn aard is: afhankelijk en ontvankelijk Woord-geloof. Het echte geloof wordt biddend, bedelend geleefd. En 'niemand moet denken dat hij bidden kan zonder angst en nood. Daarom is het heilige kruis een grote schat'.

God toornt en tuchtigt dus niet om ons te verderven, maar om de zónde in ons ten onder te brengen en óns te troosten en te behouden. 'Zalig wie dit in zijn leven wedervaart. Het moet tot ondergang komen met ieder mens. Want als de mens ondergaat en tot niets wordt in al zijn krachten, werken en wezen zodat niets meer rest dan een ellendige, verdoemde en verlaten zondaar, dan komt de goddelijke hulp en sterkte, en als de morgenster breekt de goedheid en vriendelijkheid door die God onder toorn en straf verborgen heeft'. Op de klacht van de gelovige: 'Waarom speelt Gij toch zo bitter met mij?' luidt het antwoord: 'Ik kan u anders niet zalig maken'!

Geen wraakzucht, maar lust tot behoud is Gods drijfveer. Ook al is Zijn optreden schrikwekkend, van binnen weent Hij reeds! 'Och, welk een troostrijk God hebben wij toch! Hij zegt: let op, als Ik je ten reidans nood en voor je op de fluit speel, sta Ik op het punt je een klap te geven. Maar als Ik boos kijk, ben Ik al bezig je vriendelijk toe te lachen, daar kun je gerust van verzekerd zijn. Zo speelt God met ons en wij zijn Zijn lieve kindertjes'.

Als God Zich verbergt, behoort dat tot Zijn minnespel. 'Achter het lijden, dat ons van Hem wil scheiden als een wand, staat Hij verscholen en daar kijkt Hij naar mij. Hij kan Zijn ogen niet van mij afhouden. Hij staat verdekt opgesteld, gereed om ieder ogenblik te hulp te snellen in genade. Door het venster van het donkere geloof laat Hij Zich zien'.

Zo bezien is het te verstaan dat Luther de aanvechting het stelligste waarmerk noemt van Gods Vaderlijk aanneming. Ze is geen ziekteverschijnsel, maar 'behoort tot de karakteristieke levensvoorwaarden van alle christenen' (H. A. Oberman).

God kookt en braadt Zijn heiligen, ten teken van hun verkiezing. 'Want als Hij u niet zo innig liefhad met heel Zijn vaderhart, zou Hij niet zo met u spelen'. Met Sodom en Gomorra heeft Hij waarachtig niet gespeeld!

Juist omdat God niet alleen onze Vader is, maar dat ook in onze ogen wil zijn, maakt Hij ons en houdt Hij ons levenslang wat wij van huis uit geen van allen willen zijn: onmondig kind. In de aanvechting breekt Hij daarom ons autonome ik tot de grondvesten af. 'Ik zou in de afgrond van de hel gevallen zijn door mijn hoogmoed - bekent Luther - als daar niet de aanvechtingen waren geweest'.

Het is de aanvechting waardoor God ons tot rechte, onverholen zelfkennis leidt. En dan geen kennis van theoretische aard, maar een existentiële kennis waarbij 'het hart ons versmelt'. In deze ervaringskennis van het geloof ontpopt zich onze vermeende geloofskracht als krachteloos kleingeloof.

Zo zijn de aanvechtingen de beste artsenij - optima pharmaca - tegen de vleselijke hovaardij en een probaat middel om ons tot nederigheid - humilitas - te brengen. Dat het bij deze deemoed niet gaat om monnikenwerk, behoeft geen beloog. Ze is er veeleer het tegendeel van: geen product van eigen creativiteit, maar puur geschenk van genade die juist iedere vorm van zelfinbreng uitzuiver Het is een deemoed die van eigen bestaan ook niet afweet, maar alleen van Gód wil weten! Luther had diep leren zien! 'Niemand acht zichzelf deemoedig en beroemt er zich in dan juist diegene die het aller-hoogmoedigste is. Gód alleen kent de deemoed ... , zodat de mens nooit minder van de deemoed weet dan juist wanneer hij echt deemoedig is'.

Het gaat Luther om die zelfkennis die ook van eigen ootmoed geen gestalte boetseert, maar geheel op Gods erbarmen aangewezen is.

In de uiterste verlegenheid gaat de schat van Woord en Geest voor ons schitteren. Dáár immers komt de Heilige Geest onze zwakheden te hulp. Zonder aanvechting speculeren wij maar wat over de Heilige Geest. Maar in de engte, daar wordt het Woord ons: Geest en leven. 'En daar wordt de poort van het paradijs ontsloten en de ganse inhoud van het goddelijke heilswoord duidelijk'.

Het is door honger en kruis, dat wij dat Woord leren kennen. 'Het geloof is niets wanneer louter volheid voorhanden is. Ik kan het geloof slechts leren, als de dood om mij heen is en zonde en honger mij willen verslinden'.

Luther aarzelt niet om te stellen: het echte geloof ontvangt men niet alleen door het gehoorde Woord, maar dán wanneer de duivel ons verschrikt met zonde en dood. De geplaagden, die horen! 'Zij horen op van het Woord, zoals wanneer een gevangene zijn vrijspraak hoort. Wie zo het Woord van God niet heeft gehoord, die heeft het nog niet gehoord als uit Gods Geest afkomstig, Die ontbindt en vrijmaakt' (H. J. Iwand).

Het is in de duisternis, dat het Woord ons licht verschaft. Het is in de strijd, dat het Woord maar geen klank blijkt, maar kracht; niet slechts theologisch principe, maar heilsboodschap.

'Alleen de aanvechting leert op het Woord acht geven', zo vertaalt Luther het slot van Jes. 28, vers 19. En hij tekent erbij aan: 'Mensen die niet verzocht worden, zijn onervaren, alleen maar nutteloze speculanten. Wat zouden zij weten?' Als het altijd vrede was leerden wij God niet kennen, en zouden wij nimmer christen worden en het ook niet blijven! 'Als ik nog tijd van leven heb, zou ik wel een boek over de aanvechtingen willen schrijven, zonder welke geen mens de Schrift kan verstaan, noch godsvrucht en liefde kennen kan; ja, hij kan niet weten, wat de Geest is. O, lieve God, de Heilige Schrift verstaat men niet zo makkelijk, ook al leest men haar vlijtig…'

Zo had Luther het zelf ondervonden. Onder het kruis was het Woord onuitwisbaar in zijn ziel gekerfd, en hij schroomt niet om zich daarop te beroepen ten overstaan van zijn tegenstanders.

Zo voegt hij Thomas Müntzer toe: 'Ja, lieve Müntzer, jij hebt zulke aanvechtingen niet ondervonden. Ik keek mét Jona de walvis in zijn binnenste. . . ' Crux et persecutio, kruis en verdrukking leren slechts de Schrift verstaan en vertolken. Zo alleen geraken Woord en geloof aller-innigst verbonden, zo 'worden zij tot bruidegom en bruid'.

Nu kan het niet langer bevreemding wekken dat Luther, ofschoon hij niet naar aanvechtingen verlangt, deze nochtans niet kan missen. Zeker, de aanvechting zelf is niet het heil. Maar voor zover zij de tunnel is die naar het licht leidt, is zelfs de vertwijfeling een salutaris desperatie, een heilzame twijfeling te noemen. Deze vuurproef is onontbeerlijk, anders blijft het geloof een 'melkgeloof' ! De aanvechting maakt het sterk als de dood en vast als de hel.

Zo blijft het geloof in deze bedeling 'getrooste vertwijfeling'. In deze 'gestalte' is ons heil voorlopig nog verborgen. 'Dit is onze glorie: gekweld te worden'. En dat gaat levenslang door: 'Das Ausfegen währet bis in die Gruben'. Dit oefent ons om 'slechts met de linkerhand in dit leven op aarde te zijn, maar met de rechterhand en met de ziel en het ganse hart in dat andere leven in de hemel te zijn en dat met een vaste hoop altijd vrolijk te verwachten'.

Zich over de aanvechtingen te beklagen zou dan ook kortzichtig en ondankbaar zijn. Het is immers werk van de Pottenbakker Die Zich zo onder Zijn knedende handen een vat ter ere kneedt. 'Als ik Zijn toorn gevoel, mag ik het meest vertrouwen dat Hij genadig is'! De aanvechtingen zijn uiteindelijk 'Gods liefdevolle omarmingen, waarmee Hij in het ongeduld der liefde Zijn bruid omhelst. Want, als wij niet aangevochten zouden worden, zouden wij Hem niet zoeken en nimmer leren om te horen, te zien en het oor te neigen...'

God, Die het op ons heil voorzien heeft, geeft de aanvechting. Daarom heeft zij zin. En daarom eindigt zij in de zege. 'Christus laat wel zinken, maar niet verdrinken'.

De zege van de aanvechting

'De Heere heeft ons niet daartoe midden in lijden, laster en aanvechting gesteld, dat wij er door overwonnen zouden worden, maar dat zij door ons overwonnen worden, opdat zo de genade van Zijn kracht zal blijken die Hij ons gegeven heeft'.

Zegevieren, maar hoe? Aanvechting is te onderscheiden van gehalte en gestalte dan dat zij met één aanvalstactiek zou klein te krijgen zijn. Het is veeleer zo dat geen enkele methode er tegen opgewassen is. Alle theorie breekt stuk op de werkelijkheid. Ten diepste is het alleen de Heilige Geest Die de zege geeft. Maar, Luther wist dat het de aard van Gods Geest is om de menselijke geest instrumenteel in Zijn dienst te nemen. De Geest werk middellijk. En daarom kan Luther ook heel ongedwongen appelleren aan onze verantwoordelijkheid en oproepen om de gevarenzone uit de buurt te blijven en ons te bergen in de verschansing van het Woord.

Luther is om te beginnen zo nuchter dat hij aanraadt *de eenzaamheid te mijden*. Zoek het niet in isolement en versterving! Eet, drink en zoek gezelschap, als ge door treurigheid en vertwijfeling overvallen wordt. Als ge u door gedachten aan uw geliefde kunt verkwikken, doe het dan. Een naargeestige stemming moet men verdrijven. 'Want onze God is niet een God van naargeestigheid, maar van troost en vrolijkheid. .. Zie toe dat die boze gedachten zich niet in uw hart innestelen. Ge kunt niet verhinderen dat er vogels boven uw hoofd vliegen, maar wel dat zij in uw haren een nest gaan bouwen'. Zorg ervoor dat ge u voldoende voedt en laaft.

Zo verhaalt Luther over een bisschop die een zuster had die door nachtelijke dromen werd gekweld. Haar broer organiseerde toen een feestmaal in het klooster, waaraan zij deel moest nemen. Zij deed het. De ochtend daarop vroeg hij haar of ze nu weer door die nare dromen achtervolgd was. Maar nee, ze had best geslapen. Toen zei de bisschop - en Luther vertelt het met zichtbare instemming -: 'Ga dan en verzorg je lichaam tot ergernis van de satan, en die euvele dromen zullen wijken'. Wie goed gegeten heeft, die slaapt nu eenmaal beter, zo weet Luther bij ervaring.

Een probaat middel tegen zwaarmoedigheid is vooral de muziek.

Het is bekend hoe hoog Luther 'de heerlijke en goddelijk gave' van het musiceren schatte! De satan haat de muziek en kan haar niet uitstaan, want hij is de demon van droefheid en kan niet tegen vrolijkheid. Met muziek wordt de duivel net zo goed verjaagd als met het woord van de theologie! 'Daarom heb ik vaak gezegd: die Saul in ons kan geen beter middel tegen de boze geest van de Heere vinden, dan wanneer de David in ons zijn psalterspel ter hand neemt. Dus als uw ziel treurt, grijp dan naar een schoon lied .. . '

Het moet duidelijk zijn in welke context deze adviezen staan. Niet in die van het pure zingenot, maar in die van de rechtvaardiging van de goddeloze! Luther was - sola gratia, sola fide! - nu eenmaal genezen van de waan dat de duivel op de loop gaat voor ascese en zelfkastijding. De rechtvaardige leeft uit het geloof en teert op genade. En genade leert de schepping niet verachten, maar zij heiligt haar. Daarom wordt geen aanvechting overwonnen door Gods scheppingsgaven in een wettische vermageringskuur te mijden, maar veeleer door zich, onder kinderlijke en onbevangen genieting van Gods goede gaven, te houden aan Woord en gebed. En als de duivel ons dan over 't een of ander komt berispen, moeten wij niet met hem in debat, maar hem resoluut de vraag voorleggen: 'Onder welk gebod vallen die dingen eigenlijk die jij laakt?' En als hij daarop het antwoord schuldig blijven moet, dan zeggen we: 'Trol' dich, du Nebelgeist' (Maak dat je weg komt, gij twijfelgeest).

Maar wat te doen als de duivel zijn aanklacht wel degelijk onderbouwen kan? Wel, dan geven we hem gelijk. Zondaren zijn we! Om en om, en echt. 'God maakt niet diegenen gezond die het zich slechts inbeelden zondaren te zijn!'

Dit schrijft Luther in een beroemd geworden brief van 1 augustus 1521 aan Melanchton. Vooraf aan deze woorden ging: 'Als ge een prediker van genade zijt, zo predik geen

ingebeelde genade, maar echte'. En wat er op volgt is: 'Wees een zondaar et pecca fortiter, zondig dapper'.

Iwand is van mening dat we hier een samenvatting aantreffen van alles wat Luther over de aanvechting heeft gezegd. Dat 'zondig dapper' is uiteraard geen stimulans tot een tuchteloos leven. Het wil alleen zeggen: ontken in de aanvechting toch niet een zondaar te zijn, een echte, en laat de duivel je de hoop op genade niet ontfutselen. Want de zonde is nimmer van dien aard dat de genade er niet tegen opgewassen zou zijn. 'Denkt ge soms dat de prijs voor de vergeving van onze zonden zo gering is, in zulk een groot en heerlijk Lam van God?' Hoe omstreden onze geloofsgerechtigheid ook is, het is genoeg dat we door de rijkdom van de heerlijkheid Gods het Lam erkennen dat der wereld zonde draagt. Daarvan zal ons de zonde niet scheiden!

De duivel deelt niet in Gods erbarmen. Dat maakt hem zo meedogenloos en bloeddorstig, maar ook zo . . . kwetsbaar. Want al hult hij zich in de vermomming van ernst en vroomheid, hij valt toch door de mand: wij ontmaskeren hem als de heer van dood en droefheid en verderf. En wij onderkennen iedere zwaarmoedigheid jegens God als een stellig product van de duivel. 'Daarom, als u gedachten invallen over God alsof Hij Zich niet over u wilde erbarmen maar u doden, besluit dan onverwijld: deze gedachte is van de duivel, niet van God'.

Uiteindelijk veroorzaakt de duivel dan precies het tegengestelde van wat hij wilde bereiken. 'Hij zou het kleine vonkje geloof zo graag uitdoven. Daarom blaast hij in het vuur en denkt er niet aan, dat het vuur daarvan groter wordt en menigmaal hemzelf verbrandt'!

Een beproef middel tegen de duivelse lagen en listen is ook de 'biecht', in de zin van een vertrouwelijk gesprek met een christenbroeder. Zoek zo iemand op en belijd hem uw gebreken. Lees een stuk uit de Schrift en spreek er samen over.
Wat Luther in deze biechtpraktijk zo aanspreekt is de hoorbare gestalte van zowel de belijdenis als de vertroosting. 'Het beste is dat twee of drie met elkaar spreken, zodat de viva vox, de levende stem opklinkt. Daar gaat veel meer kracht vanuit, en zo moet de duivel de wijk nemen'.

Overigens is Luther terdege aan de weet gekomen dat geen tactiek en inventie onzerzijds de garantie bieden om de aanvechting te boven te komen. Al onze eigen kunst en kunde en zelfs de schoonste muziek en de beste theologie staan machteloos, als God niet bij de voortduur Zijn hand tot ons uitstrekt. Er is van ons uit geen vaste oeververbinding over de vertwijfeling naar de vertroosting. De zege ligt aan de overzijde en. .. kómt van de overzijde! Tussen nood en behoud, tussen dood en leven ligt de transitus, de doortocht. Daar haalt God alleen ons door, in het Geesteswonder van het geloof. 'Dat is een kunst die alle kunst te boven gaat en alleen het werk van de Heilige Geest is, slechts bekend bij de Godvrezenden en echte christenen'.

Daarom worden wij in de aanvechting ook herleid tot de gestalte van een hulpzoekende smekeling. Zo is het geloof sterk, in uiterste zwakheid. 'Roepen moet ge leren, niet het hoofd laten hangen... en evenmin zich zorgen maken en zoeken hoe ge loskomt . . . maar: Welaan, jij slechte schelm, op je knieën gevallen, handen en ogen ten hemel geheven, een psalm of *het Onze Vader* genomen en je nood met geween voor God neergelegd'.

Dit is een smeken dat vlak bij de lofzegging ligt en er zelfs uit opkomt. 'Dat is inderdaad in de aanvechting de aller-edelste en een zeer gulden leer en de beste raad hoe wij alle kwaad ontrukt kunnen worden, als wij namelijk in de aanvechting God rechtvaardigen, prijzen en prediken kunnen... Eerst zult ge Hem loven, dan pas Zijn hulp inroepen. .. Ik belijd dat ik mijn hart vaak op deze wijze in zijn moeite verlicht heb'.

Het is de aard van dit door de Geest gewekte geloof om geheel af te zien van zichzelf en zich op Christus te verlaten. Zijn schouders dragen ons de hemel in. Geen zondelast is Hem te zwaar. Geen zondekracht is Hem te machtig. 'Zoals ge een druppeltje water in een

vuurover giet, zo is de zonde van de hele wereld, vergeleken met deze God. Als de zonde met Christus in aanraking komt, is zij verslonden'.

Om zich voor tijden van nood te wapenen had Luther voorin het handexemplaar van zijn Psalmenboek geschreven: 'Doctor Martin Luther. Ik ben niet waardig om door mijn Schepper gedragen te worden, om verlost te worden door Gods Zoon, om geleerd te worden door Gods Zoon en de Heilige Geest. Maar ik werd waardig gekeurd dat mij het ambt des Woords werd toevertrouwd, dat ik daarvoor zoveel lijd, en om uit zoveel kwaad gered te worden, en dat mij geboden werd dat te geloven, en dat mij bij de vloek van de eeuwige toorn verboden werd om daar hoe dan ook aan te twijfelen'.

Er is in het noodweer geen andere schuilhut voorhanden dan Christus. Buiten Hem is God een *Deus obscurus* en een *Deus nudus,* een donkere, naakte God. Als Luther dan ook spreekt van het *ad deum contra deum confugere,* het vluchten naar God tegen God, dan is dat niets anders dan God in Christus aangrijpen.

Maar als nu ook Christus' majesteit ons als ongenaakbaar afschrikt? En dat gebeurt! Dat juist voert de aanvechting op tot schier ondraaglijke spanning .. . Dan is er maar één uitweg: van Christus' godheid tot Zijn mensheid vluchten: tot de boreling in de kribbe, tot het kind dat in de armen van Zijn moeder ligt en Zich door haar in slaap laat wiegen. Of, wij zullen vluchten in Zijn wonden. Zulk geloof is dus niets anders dan de strakgespannen blik op Christus, de in het vlees gedaalde, de aan het hout verhoogde. 'Van de Wet zullen wij onze blik afwenden om die op de opgerichte koperen slang te vestigen. Hij is mijn leven en gerechtigheid, van niets anders weet ik. Ik hoor niets van zonde, toorn, gericht of Wet, maar ik hang strak en strikt aan dit object, aan Christus'.

Hier valt niets te oordelen naar het gevoel, maar het gevoel te láten voor wat het is, en zich in geloof vast te hechten aan de Gekruiste. Dát is immers het christengeloof, dat zich 'aus sich selber in Christum schwingen kann'.

En dit is de rechte kunst 'dat wij ons alleen in deze Christus hullen en wikkelen en niets anders zien en horen willen, dan zoals Hij Zich ons openbaart ... '

Dit geloof dat geheel in de Gekruiste wegkruipt is krachtiger dan ons (kwade) geweten. In het geloof zijn we immers een nieuwe mens 'die in een nieuwe wereld leeft, waar geen Wet en geen zonde, geen geweten en geen dood meer zijn, maar onbedwongen vreugde, gerechtigheid, genade, vrede, leven, heil en heerlijkheid'.

In Christus ligt ons nieuwe leven en ons nieuwe geweten! Dit is onze rechtvaardiging èn onze 'Hauptheiligung', dat Hij Zich voor ons overgaf aan het kruis. En het is de 'Hauptlehre' van ons christelijk geloof om de kloekhen Christus onder de vleugels te kruipen.

Zo geldt het ook in de predestinatie-aanvechtingen om alleen op Christus te zien, 'Die om uwentwil ter hel gevaren is en van God verlaten is geweest, als Eén die voor eeuwig verdoemd was ... Zie, als ge dat ziet is uw hel overwonnen en uw onzekere besef van verkiezing zeker gemaakt .. . Daarom, laat u slechts Hem niet uit uw ogen wegnemen en zoek u alleen in Christus en niet in uzelf te vinden, dan zult ge u eeuwig in Hem vinden'. Kijk, zegt Luther, 'dat was de rechte kunst - kon iemand het maar! - om zijn gedachten zo te dwingen en te temmen, te binden en te hechten en niets anders te willen weten, denken en horen dan zoals Christus ons verschijnt. Daardoor zouden onverwijld alle zwaarmoedige, gevaarlijke gedachten van de eeuwige voorbestemming bezwijken en alle treurige en boze pijlen van de duivel afketsen'. En als dan die plotselinge pijnscheut door ons heen gaat: 'Ja, nu is Christus mij wel lief, maar hoe staat het er bij de Vader met mij voor?', dan antwoordt Christus: 'Gij dwaas, gij zoudt Mijn woorden in het geheel niet graag vermogen te horen, als Mijn Vader het u niet gegeven had!' Wie 'Boven' aanvangt, blijft nergens. Maar wie 'beneden' begint, dus bij de woorden van Christus, die komt Boven uit, want die mag weten in de hemelen opgeschreven te zijn! 'Das heiszt recht gehandelt!'

Er is in dit verband een onbetaalbare brief van Luther aan ene Barbara Lisskirchen bewaard, waarvan we de hoofdstrekking hier door willen geven. Luther schrijft daar: 'Het doet me verdriet, geliefde Vrouwe, dat ge zo grotelijks bekommerd zijt door de aanvechting over de eeuwige voorbeschikking. Christus onze Heere wil u daarvan verlossen, Amen.

Ik ken uw ziekte goed en heb tot op de eeuwige dood in dat hospitaal gelegen. Ik zal u zeggen hoe God mij daar uitgeholpen heeft en met welke kunst ik nog dagelijks mij daartegen te beschermen heb.

Ten eerste: zulke gedachten zijn zonder twijfel van de duivel ingeblazen. Want zo kweekt hij vijandschap tegen God. Maar dat is ons in het eerste gebod verboden!

Ten tweede: vraag de duivel eens in welk gebod het staat dat ik zulke gedachten moet koesteren!

Ten derde: zeg maar tegen de duivel dat hij eens naar de hemel moet varen om daar met Gód te disputeren; Die zal hem wel afdoende van repliek dienen!

Ten vierde: het hoogste gebod van onze God is dat wij ons Jezus Christus voor ogen houden. Die zal onze dagelijkse en voornaamste spiegel zijn waarin wij zien hoezeer God ons liefheeft. Hier leert men het en anders nergens. 'En als zulke gedachten komen en u bijten als vurige slangen, zo ziet dan toch niet op die gedachten en slangen, maar wend uw ogen af en ziet op de koperen slang die ons gegeven is. . . En vallen die gedachten u in, zo laat ze er weer uitvallen, zoals iemand onmiddellijk zou spugen als hem drek in de mond viel. Zo heeft God mij geholpen...'

Bij een andere gelegenheid zegt Luther dat dit de juiste manier is om over de predestinatie te disputeren: 'Ik ben gedoopt en heb het Woord'.

Christus alleen, dat is de cantus ,firmus door heel het lied van Luthers prediking (E. Ellwein). Geloof is dan ook nooit een eigenmachtige 'techniek' die ons 'self-supporting' maakt, maar het is niets anders dan juist afzien van iedere zelfverlossing en heenzien naar Christus-alleen. Het is deze belijdenis: 'Ik ben in hetzelfde schip als waarin Christus slaapt. Als ik verzink, dan ook Hij . . . Als Hij wil dat wij vergaan, het geschiede alzo, en nochtans zijn wij on-verloren!'

Het is tegen deze strikt *christocentrische achtergrond* dat Luthers prediking zo triomfant weet aan te moedigen om door Gods toorn heen te dringen naar Zijn genade. Het nochtans des geloofs slaat zijn wortels uit in Christus. Zo krijgt Luthers appèl grond! 'Toch wint de genade het. Zij alleen vermag meer dan alle toorn, ja dan heel Gods gericht, en wie dit gelooft kan door het geloof over alle toorn en oordeel Gods triomferen.' Laat daarom niemand moedeloos zijn hoofd laten hangen. 'Vlucht niet, houd stand, klim uit boven uzelf..'

Zo neemt het geloof door de bijstand van de Geest zijn toevlucht tot God, hoezeer Hij ook toornt. 'Nog beter kan men zeggen, dat het gewoonweg die straf en toorn niet wil zien en niet wil voelen, zelfs al voelt men het beide op het aller-hevigst, daarentegen alleen maar Gods genade en goedheid wil zien en voelen, zelfs al zouden beide op het aller-diepst verborgen zijn'.

Even energiek als Luthers verwijzing naar Christus en de genade is die naar het Woord. En dit staat met het voorgaande uiteraard niet op gespannen voet. Want het Woord is het gewaad van Christus, en het is in het Woord dat Christus ons Zijn gelaat toont. Het is dit Evangeliewoord waarop de ziel die onder de Wet verbroken en verbrijzeld is, zich beroept: 'Ei, lieve Wet, zijt gij alleen Gods Woord? Is het Evangelie niet ook Gods Woord?' Zo 'ga ik van de Wet in hoger beroep bij het Evangelie, want God heeft boven de Wet uit nog een ander Woord gegeven, dat is het Evangelie'.

Het is het *nudum verbum,* het naakte Woord, dat in de aanvechting uitkomst brengt, en *solo auditu,* alleen door het gehoor, valt ons deze hulp ten deel. Het Woord is de Thesaurus, het bolwerk en pantser tegen de duivel. Dat is het enige 'wijwater' waarvoor de duivel op de

vlucht gaat. Met het Woord moet de satan neergehouwen worden en wij moeten hem de donderslagen van de Schrift in het gezicht slingeren.

Nu is deze slagvaardigheid wel wat anders dan je Bijbel als een amulet op zak dragen of lukraak maar enige invallende Bijbelteksten reciteren. Het is, integendeel, een zeer bewust zoeken naar geselecteerde troostwoorden die als schuilplaats kunnen dienen. Luther maakt er melding van hoe hij zelf een heel arsenaal van bepaalde Schriftwoorden had aangelegd om zichzelf en anderen mee bij te staan als de nood aan de man kwam. Dan schoot hij terstond in de wapenkamer om naar woorden te grijpen als Ex. 20 : 6, Ps. 46 : 2, Ps. 51 : 19 (en eigenlijk het hele Psalter!), Joh. 16 : 33, Rom. 8 : 33 enz.4

4 Uit dit selecteren van Schriftwoorden kwam ook Luthers gewoonte voort om in zijn Itijbehni gaven bepaalde teksten met vette letters af te laten drukken.

Aan de woorden Gods klemmen wij ons vast. Niet omdat dan alle aanvechting in een oogwenk verdwenen is, maar omdat het geloof het erop houdt dat het Woord daadkrachtig en scheppend van aard is. Geen aanvechting overvalt ons zonder Gods Woord en bevel. Daarom heeft zij zin. Maar het Woord staat tevens in voor de zege, want geen aanvechting kan het machtsbereik van het Woord overschrijden.
Wát ons ook ontvalt, de hoop die in Gods Woord voor anker ligt, beschaamt niet. Zelfs de dood is zijn angel kwijt. 'Wereld, dood, duivel, hel, laat mij in vrede. Gij zult me niet hebben. Wilt gij mij niet in leven laten, dan sterf ik maar. Het zal u echter niet gelukken. Slaat ge mij het hoofd af, het schaadt me niet. Ik heb Iemand, Die zal het er mij wel weer opzetten!' Ik heb Iemand! Een God in de hemel, Die lacht om al Zijn en mijn vijanden. 'Daarom moet ons hart onder alle aanvechtingen zijn anker in de hemel uitwerpen. Dan zullen alle noden van de wereld niet alleen licht maar ook belachelijk zijn.'

Overigens geldt ook van dit geloofshouvast wat wij in eerder stadium al signaleerden: alle weerbaarheid is Góds genadegift, geen eigen krachtsontplooiing. Ook de slagvaardigheid met het Woord is veeleer de overmacht van het Woord zelf dan ónze prestatie. Luther was zich dat diep bewust. 'Ik ben Doctor in de theologie, heb Christus jaren gepredikt en tegen de duivel en zijn valse doctoren gevochten, maar ik heb ervaren wat een moeite ik er mee heb. Ik kan de duivel niet terugslaan, zoals ik graag zou willen. Ik kan ook Christus niet aangrijpen zoals de Heilige Schrift Hem mij voorstelt, maar telkens schuift de duivel er een andere Christus voor. Maar God zij dank Die ons in Woord, geloof en gebed bewaart'. Het geloofshouvast is dus niet dat wij God vasthouden, maar dat het Woord Gods óns vasthoudt. Wij grijpen het slechts aan omdat het ons aangrijpt. Zo zijn wij er in gevangen en geborgen.5

'Het Woord voor zichzelf, zonder ook maar iets van onszelf in rekening te brengen, moet het hart genoeg zijn en de mens besluiten en omvangen, zodat hij - als ware hij er in gevangen - gevoelt hoe waar en recht het is, ofschoon heel de wereld, alle engelen, alle vorsten van de hel het anders zeggen, ja, ofschoon God Zelf het anders zegt, als Hij somtijds Zijn uitverkorenen beproeft en Zich houdt als wil Hij anders dan Hij voorheen gezegd heeft'.

Het Woord blijft hoe dan ook staan. En alles wat erin geborgen is ook. Christus' Woord is de 'ark' die ons over de dood heen draagt. 'Volhard in het Woord, en gij zijt genezen. Volgt ge uw eigen gedachten, dan komt ge om'. In deze restloze overgave aan het Woord kan Luther zó ver gaan dat hij de koene uitspraak waagt: 'Ik wilde liever in de hel zijn als God daar is, dan in de hemel als God veraf is . . . Waar Zijn Woord is, daar is het Paradijs en alles'.

5. Er is een woord bewaard van Gunning dat Luthers bedoelen nauwkeurig vertolkt: 'Ik hoop steeds meer mijn vrede, mijn blijdschap, mijn kracht te vinden niet daarin dat ik vasthoud, maar dat ik vastgehouden word; niet in mijn geloof, maar in Hem op Wien mijn geloof ziet'.

Zijn leven lang werd hij dan ook niet moe om over dat Woord heen te buigen, om er zijn voedsel en vermaak te zoeken. 'Wat voor het vee de weide is, voor de mens de woning,

voor de vogels het nest, voor de vis de stroom, voor de gems de rots, dat is voor de gelovige de Heilige Schrift'.

Epiloog

Door welke poort wij Luthers theologie ook binnengaan, allerwegen blijkt hij een dienaar te zijn van het Goddelijke Woord. Hij stond niet in dienst van mensen. En zijn boodschap was ook niet ontsprongen aan menselijke ervaring. Daarom is Luther geen prediker van de aanvechting, maar van het Woord; geen verkondiger van Maarten Luther - 'is die soms gekruisigd!?' - maar van Jezus Christus.

Maar juist dit Woord, deze Christus was het die Luther in de aanvechting voerde en hem bekwaam maakte om zó diepgeestelijk en diepmenselijk van de aanvechting te spreken en preken als nauwelijks enig ander theoloog. Hij wist hoe het Woord van behoud door onherbergzame oorden heenleidt. En dat verzweeg hij niet in zijn bediening. Niet om geïsoleerde aandacht op te eisen voor de aangevochten mens, maar om met het Woord van vonnis en vrijspraak het 'natuurlijke' isolement van de zondaar te doorbreken, om hem in pastorale nabijheid op te zoeken in al zijn erbarmelijkheid en heen te leiden naar het goddelijk erbarmen. Het geloof is geen abstractie, maar levende werkelijkheid, wist Luther. Het gaat een weg, het maakt een doortocht door de vuurproef der aanvechting heen. En wie zoals Luther het Paradijs wil binnentreden, die make zich niet de illusie de hel der aanvechting te kunnen ontgaan!

Luther was voor het Woord gaan beven. Daar had hij God ontmoet in Christus, èn zichzelf kwam hij er tegen in zijn zonde. Het is deze ontmoeting die zijn prediking zulk een existentiële gestalte geeft, zonder dat die iets afdoet aan het essentiëel-theologische gehalte. Zij geeft te meer reliëf aan het verlangen dat hij als Verbi Divini Minister koesterde: *Nihil nisi Christus sit praedicandus*, niets dan Christus dient gepredikt! Immers, deze Christus kan niet geloofd, gevolgd en gepredikt zijn dan door geloof alleen, geloof dat door de aanvechting is omspoeld zoals het vasteland door de zee. En verder dan het geloof reiken theologie en prediking niet. Nog niet.

'Hier in dit leven moeten wij alles met het geloof omvat houden, totdat wij van de doden opgewekt, de volkomen kennis van Christus en Zijn wonderbare werken aanschouwen en het eeuwige leven ontvangen. *Daartoe helpe ons Die Ene, onze lieve Heere en Heiland, Jezus Christus. Amen'.*

Literatuur

Van Luther

D. Martin Luthers Psalmen-Auslegung, herausgegeben von Erwin Mülhaupt, Band I, II, III, Göttingen 1959-1965.

D. Martin Luthers Evangelien-Auslegung, herausgegeben von Erwin Mülhaupt, Band I, II, III, IV, V, Göttingen 1939-1968.

D. Martin Luthers Epistel-Auslegung, herausgegeben von Eduard Ellwein, Band I, II, III, IV, Göttingen 1963-1973.

Martin Luther, Das Magnifikat. Vorlesung über den I. Johannesbrief, Calwer Luther-Ausgabe, herausgegeben von Wolgang Metzger, München und Hamburg 1968.

K. Exalto, Maarten Luther. Het boek Jona, Amsterdam 1971.

Over Luther

W. Aalders De grote ontsporing, Den Haag z.j.

W. Aalders Wet, tragedie, Evangelie, Den Haag z.j.

W. Aalders Luther en de angst van het Westen, Den Haag z.j.

Paul Althaus Die Theologie Martin Luthers, Gütersloh 1962.

W. Balke e.a. Luther en het gereformeerd protestantisme, 's Gravenhage 1982. J. T. Bakker Coram Deo, Kampen 1956.

Horst Beintker Die Überwinding der Anfechtung bei Luther, Berlin 1954.

J. P. Boendermaker Luther, brieven uit de beslissende jaren van zijn leven, Baarn 1982.

Heinrich Bornkamm Martin Luther in der Mitte seines Lebens, Göttingen 1979.

Paul Bühler Die Anfechtung bei Martin Luther, Zürich 1942.

Eduard Ellwein Summus Evangelista, München 1960.

Gesetz und Evangelium, Beiträge zur gegenwartigen theologischen Diskussion, herausgegeben von Ernst Kinder und Klaus Haendler, Darmstadt 1968.

Theodosius Harnack Luthers Theologie, Band I und II, München 1927.

Gerhard Heintze Luthers Predigt von Gesetzt und Evangelium, München 1958.

Hans Joachim Iwand Nachgelassene Werke, 4. Teil, Gesetz und Evangelium, München 1964.

Hans Joachim Iwand Nachgelassene Werke, 5. Teil, Luthers Theologie, München 1974.

A. J. de Jong Luther, de duivel en het kwaad, in Wapenveld 32/5, 1982.

Walther von Loewenich Luthers Theologia Crucis, München 1954.

Walther von Loewenich Martin Luther, Der Mann und das Werk, München 1982. Maskerspel, Zeven essay's voor Dr. W. Leendertz, Bussum 1955.

H. A. Oberman, Luther - Mensch zwischen Gott und Teufel, Severin und Siedler 1982.

Lennart Pinomaa Der Zorn Gottes in der Theologie Luthers, Helsinki 1938.

Regin Prenter Spiritus Creator, München 1954.

Paul Schempp Luthers Stellung zur Heiligen Schrift, München 1929.

E. Vogelsang Der angefochtene Christus bei Luther, Berlin-Leipzig 1932.

In het omvangrijk en degelijk bestudeerd werk van Dr. A. de Reuver, **'Bedelen bij de Bron',** maakt de schrijver een prachtige conclusie na het bestuderen van Kohlbrugge's én Luthers theologie. Ze luidt als volgt:

Kohlbrugge was een Lutheraan. Hoewel wij een beduidende affiniteit tot Calvijn en een diepe, zij het kritische verbondenheid met de Gereformeerde traditie niet ontkennen, liggen theologisch-historisch gezien zijn wortels - en ook zijn hart - naar ons besef toch bij Luther.

Er lijkt ons voor theologie en geloofsbeleving inderdaad winst in gelegen, wanneer men zich evenals Kohlbrugge laat verrijken door wat er in zowel de Lutherse als de Gereformeerde traditie ligt opgetast aan uit de Schriften opgedolven edel metaal.

Blz. 624 Dr. A. de Reuver, 1992.

.